

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

2-4 Kasım 2012

1352'den bugüne şehir

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

► BİLİM KURULU

1. Prof. Dr. Halil İnalçık	(Beykent Üniversitesi)
2. Prof. Dr. İdris Bostan	(İstanbul Üniversitesi)
3. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili	(İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)
4. Prof. Dr. İlber Ortaylı	(Galatasaray Üniversitesi)
5. Prof. Dr. Musa Duman	(Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
6. Prof. Dr. Abdullh Uçman	(Marmara Üniversitesi)
7. Prof. Dr. Yusuf Devran	(Marmara Üniversitesi)
8. Prof. Dr. Hamit Okur	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
9. Prof. Dr. Hamza Gündoğdu	(Sakarya Üniversitesi)
10. Prof. Dr. İsmail Kara	(Marmara Üniversitesi)
11. Prof. Dr. Orhan Okay	(Emekli Öğretim Üyesi/ İSAM)
12. Prof. Dr. Hülya Yeğin	(İstanbul Aydın Üniversitesi)
13. Prof. Dr. Murat H. Güvenç	(İstanbul Şehir Üniversitesi)
14. Prof. Dr. Mehmet Şeker	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
15. Prof. Dr. Coşkun Çakır,	(İstanbul Şehir Üniversitesi)
16. Prof. Dr. Ruhi Ayangil,	(Yıldız Teknik Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)
17. Prof. Dr. Musa Tasdelen,	(Sakarya Üniversitesi)
18. Prof. Dr. Ahmet Yörük	(Kadir Has Üniversitesi)
19. Doç. Dr. İshak Keskin	(İstanbul Üniversitesi)
20. Doç. Dr. Ahmet Şimşek	(Sakarya Üniversitesi)
21. Doç. Dr. Mehmet Bayartan	(İstanbul Üniversitesi)
22. Yrd. Doç. Dr. Yahya Başkan,	(İnönü Üniversitesi)
23. Doç. Dr. Abdurrahman Aliy	(İstanbul Üniversitesi)
24. Doç. Dr. Serdar Özdemir	(Sakarya Üniversitesi)
25. Yrd. Doç. Dr. Fulya Eruz	(İstanbul Üniversitesi)
26. Yrd. Doç. Dr. Goncağül Erdoğan Artam	(Süleymanşah Üniversitesi)
27. Dr. Mine Demirtaş	(İstanbul Aydın Üniversitesi)
28. Süleyman Faruk Gönçüoğlu	(Üsküdar Belediyesi Başkan Danışmanı)

► YÜRÜTMEME KURULU

Hasan Ekmen
Süleyman Faruk Göncüoğlu
Dr. Serdar Özdemir
Recai Çalışkan
Ahmet Bingöl
Hediye Karaca
Selda Özgel
Belgin Dişçi

► SEMPOZYUM GENEL SEKRETERİ

Süleyman Faruk Göncüoğlu

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Ahmet Emre BİLGİLİ
Prof. Dr. Abdulllah UÇMAN
Prof. Dr. Ahmet YÖRÜK
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Orhan OKAY
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN
YRD: Doç. Dr. Yahya BAŞKAN

Editör

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

Kapak Tasarımı

Prfabrik İletişim Sanatları
Erhan YALUR

Tasarım/Uygulama

Prfabrik İletişim Sanatları
Erhan YALUR

Baskı ve Cilt

??

İstanbul 2012

ISBN ????????????????????

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz,
çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Mimar Sinan Mahallesi, Hakimiyet-i Milliye Caddesi, No:35 Üsküdar / İSTANBUL

Tel: 0216 531 30 00 / 2376 - Faks: 0216 531 32 89

www.uskudar.bel.tr - www.uskudarsempozyumu.org

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

2-4 Kasım 2012

1352'den bugüne şehir

CİLT I

EDİTÖR

Süleyman Faruk Göncüoğlu

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

► OTURUM BAŞKANLARI

ABDULLAH UÇMAN, PROF. DR. MARMARA ÜNİVERSİTESİ

AHMET EMRE BİLGİLİ, PROF. DR. İSTANBUL İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRÜ

AHMET YÖRÜK, PROF. DR. KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ

MUSA DUMAN, PROF. DR. FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ

RUHİ AYANGİL, PROF. DR. YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

HAMZA GÜNDOĞDU, PROF. DR. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

MUSA TASDELEN, PROF. DR. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

GÖNÜL PAÇACI, DR. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

MEHMET ŞEKER, PROF. DR. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

HÜLYA YENGİN, PROF. DR. İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ

METE TUNCAY, PROF. DR. BİLGİ ÜNİVERSİTESİ

İSMAİL KARA, PROF. DR. MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MURAT H. GÜVENÇ, PROF. DR. İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

COŞKUN ÇAKIR, PROF. DR. İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

İLBER ORTAYLI, PROF. DR. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ,

FEHAMETTİN BAŞAR, PROF. DR. FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ

İDRİS BOSTAN, PROF. DR. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Not: İsimler oturumlara göre sıralanmıştır.

7. ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU / TAKDİM

► HİLMİ TÜRKMEN Belediye Başkanı

Değerli Üsküdarlılar;

Hep birlikte şehrimize hizmet etmenin azim ve gayreti içerisindeyiz. 30 Mart yerel seçimlerinden sonra, on yılı aşkın bir süredir devam eden bu azim ve gayretimize, yeni sorumluluklar, hedefler, umutlar ekledik. Gönlümüzde, daima artan bir hizmet aşkı, çalışma şevki ve Üsküdar'ı geleceğe taşıma heyecanı var.

Üsküdar, herhangi bir yer, herhangi bir şehir değil... Hep birlikte nefes alıp verdiğimiz bu şehir, vazgeçilmez değerdeki eserlerle, paha biçilmez derecede zengin bir kültürel mirasla bezeli bir şehir...

Bildiğiniz gibi şehir kavramı, bütün hayatımızı kuşatan, kavrayan bir içeriğe sahip... Bizler kendimizi, bu mirası anlayıp yaşadığımız ve yaşattığımız ölçüde varız. Başka bir ifadeyle, bu yaşadığımız şehirle bütünleşebildiğimiz ölçüde varız, mutluyuz.

Elinizdeki kitap, bu duygularla gerçekleştirilen bir etkinliğin, Üsküdar'ı anlama, anlatma; yaşama ve yaşatma gayretinin ürünü. 10 yılı bulan bir projenin, bir gelenek haline gelen Üsküdar Sempozyumunun çıktısı...

2012 yılında gerçekleştirdiğimiz 7. Üsküdar Sempozyumunda sunulan bildirileri bir araya getirdiğimiz bu çalışma şüphesiz, kültürel mirasımızı yarınlara taşıma yolunda önemli bir boşluğu dolduracak. Bir yandan şehrimizin 662 yıllık kültürel birikimini muhafaza ederken, bir yandan da bu birikimden ilhamla şehrimizin geleceğini inşa etmek üzere bizlere kılavuzluk etmek üzere kütüphanelerdeki, kitaplıklarımızdaki yerini alacak. İnşallah bizlere kılavuzluk edeceği, değerlerimizi hatırlatacağı gibi, şehrimiz hakkında yazıp çizen araştırmacılara da kılavuzluk edecek. Başka şehirlerde yaşayanlara, Üsküdar'ı görme, Üsküdar'da yaşama isteği uyandıracak...

Bu çalışmayı sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşarken, bu yıl Kasım ayında gerçekleştireceğimiz 8. Üsküdar Sempozyumunun çalışmaları da bütün hızıyla devam ediyor. İnşallah diğer şehirlerimiz için de bir örnek teşkil edeceğine inandığım bu entelektüel geleneği sürdürmeye ve şehrimizin tarihi ve kültürel mirasını yaşatmaya devam edeceğiz.

Bu duygu ve düşüncelerle, sempozyumun gerçekleştirilmesinden eserin teşekkül ettirilmesine kadar, emeği geçen herkese şükranlarımı sunuyor; kültür dünyamızda önemli bir boşluğu dolduracağı inancıyla hazırlanan bu eserin, insanımıza, şehrimize ve ülkemize hayırlı olmasını diliyorum.

Hilmi Türkmen / Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Sempozyum Bilim Kurulu

Üstad Sezai Karakoç'un "Üsküdar, bir medeniyet bütünlüğü olduğu gibi bir bütün oluşturur. Onda hem geçmiş hem gelecek vardır. Üsküdar'dan ufka bakar. Gelecek ufkudur bu. Tarihin en eski dönemlerinden en yeni dönemlerine ve en geleceğe bakar. Diriliş ruhu onda en belirleyendir." sözlerinin araladığı mana kapısından içeri girmek bakmak, Üsküdar'ın neden bu kadar mühim olduğunu hatırlatır. Bu şehrin, ki gerçekten de müstakil bir şehirdir, 1926'da kaza yapılarak İstanbul'a bağlanmıştır, manevî atlası sadece romantik bir izleği çıkarmaz önümüze. Tarihsel sürecini dikkatle takibe aldığımızda, 1352 senesinde Orhangazi'nin fethinden bugüne kültürel mirasın işaret taşlarına dokunuruz. Bu coğrafya, Boğaziçi'nin en bahtiyar ev sahibidir. Yahya Kemal'in anlatısını projektör farz edersek hakikat, "Hangi şehir görmüş onun gördüğünü?" mısrasında tenvir eder. Eski şiirin rüzgârını elinde tutan adam olarak addedilen Beyatlı'nın 'Türk İstanbul' tezinden Üsküdar, başrol oyuncusudur âdetâ. Onun özerkliği, 1453 fethine şahitlik etmesinden başlar ve devam eder. Bu hal, uzun bir hikâyenin nirengi noktası keyfiyetinin yanı sıra, "Atik Valde'den İnen Sokak"ta da düş seslerini ortaya çıkarır. Yahya Kemal'in talebesi Ahmet Hamdi Tanpınar'ın yolu da Üsküdar'a düşer. Onun için burası, Beş Şehir'de ifade ettiği gibi, "Kendisine yetebilen bir değerler dünyasının son miraslarıyla, biz farkında olmadan içimizde bir ruh bütünlüğünü kurar, hülyalarımız, isteklerimiz değişir." İşte VII. Üsküdar Sempozyumu, bu farkındalığın devamını getirmek için yapıldı. Şimdiye kadar olan sempozyumlarda Üsküdar hakkında pek çok değerli bilgi paylaşıldı. Ne var ki, anlatılacak şeyler daha bitmeyince sempozyum için devam kararı alındı. Elinizdeki hacimli bu kitap da, işte mevzubahis sempozyumun bir neticesi.

Yedinci Üsküdar Sempozyumu da diğer Üsküdar sempozyumları gibi zahmetli ve emek gerektiren bir süreç sonrasında gerçekleşti. Ama diğerlerinden bir farkla. Yedinci Üsküdar Sempozyumu'nun yapılmasına eşlik eden başka bir düşünce vardı, o da dilin en kaba haliyle şöyle: "Üsküdar'ın incelenmesi gereken daha pek çok yönü var. Bu sempozyumla birlikte, fark edemediğimiz bu yönleri ortaya çıkarmaya devam etmeliyiz." Daha öncede mevzu bahis ettiğimiz bu düşünce ile başlanan sempozyum için katılım beklenenin üstünde oldu.- Öyle ki bu hal bundan sonrakilerde de katlanarak artacak.- Çeşitli mesleklerden Üsküdar'a dair söyleyecek bir sözü olanlar, Belediye'nin oluşturduğu Bilim Kurulu Heyeti'ne makalelerini yolladı. Bildirilene kişi ayırtetmeksizin incelendi; içlerinden bazıları elendi, bazıları sempozyumun konuları arasında yerini aldı. Peki bilim kurulunun seçtiği sempozyum konuları nelerdi, bir derya olan Üsküdar hakkında kimler ne konuşacaktı?

Öğretmeninden akademisyenine, doktorundan mimarına, tarihçisinden edebiyatçısına çeşitli alanlarda kişiler sempozyumda katılımcı olduğundan tebliğ konuları da, katılımcılar kadar renkliydi. Eğitim, turizm, mimari, dinler tarihi, belediyecilik, şehircilik, sağlık vb

daha pek çok konu... Hepsi, bundan iki yıl önce yani 2012 Kasım ayında '1352'den bugüne şehir' alt başlığıyla, çeşitli üniversitelerden profesör, doçent, yardımcı doçent statüsündeki öğretim görevlilerinden oluşan 28 kişilik bilim kurulunun öncülüğünde, üç günlük bir programla anlatıldı, tartışıldı... Program, tebliğ sunanların dışında türlü portföyde izleyiciye de ev sahipliği yaptı. Üsküdar'ın yerel halkından Üsküdar severlere kadar pek çok kişi İstanbul'dan önce fethedilen bu güzide beldenin 660 yıllık serüvenini dinledi, adeta bir ilim ziyafeti ile baş başa kaldı... Fakat sempozyumdaki bildirimler, öylece kalıp gitmemeliydi. Bu sebeple, daha önceki sempozyumlarda olduğu gibi kitaplaşma sürecine girildi. Elinizdeki bu kalın, hacimli, bol görselli kitap sempozyumun toplanmış hali. Üç günlük bilgi ziyafetinde neler dile geldiye bu Yedinci Üsküdar Sempozyumu Kitabı'nda da hepsini okumak, görmek mümkün. Hatta, bu haliyle meraklılar ve araştırmacılar Üsküdar hakkında şifai olarak anlatılanlardan daha fazlasına sahip olabilir.

Sempozyum kitabında ulaşılabilecek konularsa genel olarak şöyle: Mesela, bir Üsküdar sever, bu çalışmada bölgenin dinler tarihi hakkında bilgi edinebilir. Üç kutsal dinin inananlarına ev sahipliği yapan Üsküdar'da çok eski tarihlerden bu yana hem Hıristiyanlar hem Yahudiler hem de Müslümanlar yaşamış. Üstelik Kuzguncuk Mahallesi tüm bu dinlerin ibadethanelerini barındırdığı için hâlâ günümüzde örnek gösterilir. Müslümanların buradaki geçmişi ise İstanbul'dan eski. 'Fetihten önceki Müslüman İstanbul' tanımlamasında bile bulunabiliriz Üsküdar için. Yine keşfetmeye meraklı olan biri, sempozyum kitabında; caddelerin, sokakların, mahallelerin öyküsüne ulaşabilir. Zira, Doğancılar parkından tutun Selimiye mahallesine kadar Üsküdar'ın güzelliğinden bir şey kaybetmemiş mevkilerinin geçmişlerine ışık tutulmuş. Doğancılar yokuşunu çıkınca hemen solda kalan Doğancılar Parkı'nın surre alaylarının dinlenme noktası daha da ilginç yarıcı kuşların meskeni olduğu bilgisini edinmek mümkün bu bilgi hazinesinden. Günümüzün en önemli meselelerinden olan eğitimse bilhassa üzerinde durulan konulardan olmuş. Sıbyan mekteplerinin incelendiği bildiri de, günümüze ulaşmış yapıların ne durumda olduğu anlatılıyor.

Daha başka neler mi var? Örneğin Kandilli'den gelen seslere kulak verebilir, Beykoz'da kurulan gül tarlalarından haberdar olabilirsiniz. Osmanlı'nın son dönemine şahitlik etmiş Beylerbeyi Sarayı'nın hangi tarihi ayrıntıları içinde sakladığını öğrenebilirsiniz. Edebiyatımızın hiçbir zaman es geçmediği bu semtte tarihi kurum ve kuruluşların tarihini okuyabilirsiniz. İçeriği hayli zengin bu sempozyum kitabında vakti zamanında Üsküdarlıların ulaşımını nasıl sağladığı hakkında da bilgi bulabilmek mümkün. Tabii konular bunlarla sınırlı değil. İşte bu yüzden, sempozyum kitabı bir kaynak niteliğinde görülmeli... Hatta kütüphanelerin raflarında yer alması gerekli.

İçerik paylaşımlarının yanı sıra sizlere edit aşamasından da kısaca bahsetmek isteriz. Hem okuyucu hem de katılımcılar için önemli olan bu nokta hakkında paylaşılması gereken husus katılımcıların gönderdiği metinlere sadık kalınmasıdır. Sadece, tashih ve dipnotlarda birlik sağlanmaya çalışıldı. Şüphesiz eksiklikler, gözden kaçan hatalar olabilir. Bu boyutuyla da yayın ekibinin okuyucular tarafından anlayışla karşılanacağını düşünüyoruz. Sempozyumun ve sempozyumun kitap olması aşamasında emeği geçen herkese teşekkürü borç biliriz. En çok da, Üsküdar'ı tartışma olanağını sunan Eski Üsküdar Belediye Başkanı Mustafa Kara'ya teşekkür ederiz. Son olarak, söyleyebileceğimiz bir tek şey kalıyor geriye: İnşallah yerel yönetimlerin ve akademik çevrelerin bu uyumlu işbirliği başka Üsküdar sempozyumları yapılmasına da imkân oluşturur. Dahası başka tarihi ilçelerin belediyeçilerine de örnek teşkil eder. Zira, bu şekilde şehirlerin bilgi envanteri tutulmuş ve kayıt altına alınmış oluyor. Şüphesiz okuyucular da bu durumdan hoşnut olacaktır.

İÇİNDEKİLER

07

7. ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU / TAKDİM

08 - 09

ÖNSÖZ

20 - 331

I. BÖLÜM

TARİH VE TARİHİ YAPI

22 - 26

Preventoryumdan Devlet Hastanesine: Validebağ Öğretmenler Hastanesi Tarihçesi
MAHMUT GÜRGAN

27 - 44

Arşiv Belgelerine Göre Üsküdar Sıbyân Ve İbtidâî Mektepleri
MEHMET CEMAL ÖZTÜRK

45 - 53

Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Atik Valide Vakfı
TİJEN SABIRLI

54 - 74

Üsküdar'da Bir Sosyal Müessese Örneği:
Alaca Minare Tekkesi ve Haziresi
ÖMER KOÇYİĞİT

75 - 108

Üsküdar'da Defterdar Mehmed Tahir Efendi (Harem İskelesi) Camii ve Haziresi
ALİ İHSAN AYDIN

109 - 114

Üsküdar'da Endüstri Mirası Örneği Bir Değirmen Yapısı:
Üsküdar Paşalimanı Değirmeni
FÜSUN SEÇER KARİPTAŞ

115 - 137

Osmanlı Klasik Dönem Sonu Külliye Anlayışı Bağlamında
Üsküdar Yeni Valide Külliyesi
HAMZA GÜNDOĞDU

138 - 154

Üsküdar Nuhkuyusu'nda
Sultan II. Abdülhamid Vakfi'ndan Nakşifelek Usta Camii
ORHAN M. ÇOLAK

155 - 165

Mekân -Yapı Bağlamında
Ayazma Mıntıkasının Tarihî Serüven
MURAT YILDIZ

166 - 191

Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında
Üsküdar'da Dünden Bugüne Bulgurlu Köyü
GÜL SARIDİKMEN

192 - 206

Haydarpaşa'da Âbidevî Eser: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane
NİL SARI
DR. BURHAN AKGÜN

207 - 211

19. Yüzyıl Sonunda Üsküdar Çavuşbaşı Çiftliğinde Gülyağı Ve Gülsuyu Üretimi
AYTEN ALTINTAŞ
EKREM SIRMA

212 - 219

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Esnaf Hayatı (Şer'iyye Sicillerine Göre)
RAHŞAN KAYNAK

220 - 250

Çamlıca'da Bir Erenler Durağı: Tahir Baba Tekkesi
FAHRİ MADEN

251 - 266

Şehirleşen Üsküdar'da Ticaret Olgusu Ve Mekânsal Oluşuma Etki
TUĞBA SARAÇ

267 - 283

XIX. Yüzyılda İstanbul Ve Üsküdar Çingenelerinde Meslek
AHMET CİHAN

284 - 295

Üsküdar Bekâr Odaları
ZÜBEYDE GÜNEŞ YAĞCI
DR. MUSTAFA AKKAYA

296 - 309

Üsküdar Vâlîde-i Âtik Yangını: 3 Ağustos 1927
HAMİT PEHLİVANLI

310 - 315

Osmanlı Dönemi Üsküdar'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Mezarlıkları ve
Gayrimüslimler Arasında Mezarlık Tartışmaları
NEVZAT ERKAN

316 - 331

XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı
SAİM YÖRÜK

332 - 379

II. BÖLÜM
KÜLTÜR VE EDEBİYAT

334 - 346

Üsküdar Gölgesindeki Öyküler
FATMA ÜÇLER TOPÇU

347 - 359

III. Ahmed Dönemi Üsküdar Çeşmeleri Üzerine Bir Kaynak:
Üsküdarlı Şair Nurf'nin Manzum Tarihi
MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN

360 - 371

Rus Seyyah Milyukov'un Hatıralarında İstanbul ve Üsküdar
FATİH ÜNAL

372 - 378

Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Üsküdar
FERHAT KORKMAZ

380 - 573
III. BÖLÜM
BELEDİYECİLİK VE SİYASET

382 - 416
 Üsküdar'daki Bazı Yer Adlarının Onomastiği ve Dil Bilgisel Açıdan Değerlendirilmesi
 ALİ ŞEYLAN

417 - 438
 Dünden Bugüne Doğancılar Caddesi
 İBRAHİM YILDIRIM
 NİHAN KALAĞAN YILDIRIM

439 - 462
 Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler
 MEHMET AKİF CEYLAN

463 - 468
 Hollanda İle Türkiye İlişkilerinin 400 Yılında Üsküdar İle
 İlgili Hollanda Arşivlerinde Bulunan Belgeler
 MEHMET TÜTÜNCÜ

469 - 484
 Osmanlılarda Buharlı Gemi-Kent, İnsan İlişkisi: Yakınçağda Vapurların Üsküdar Kenti
 Ve Toplumunu Üzerinde Yol Açtığı Değişim (1847-1910)
 LEVENT DÜZCÜ

485 - 496
 On Altıncı Yüzyılda Üsküdar ve Civarında Şarap İle İlgili Hukuki Uygulamalar
 M. AKİF ERDOĞRU

497 - 509
 Kanuni Dönemi İsyancıları Sürecinde (1525-1527)
 Üsküdar Mahkemesine Yansıyan Davalar
 TEMEL ÖZTÜRK

510 - 515
 XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri
 ABDULLAH BAY

516 - 573
 Üsküdar Kentiçi Ulaşım Tarihi
 AKIN KURTOĞLU

574 - 655
IV. BÖLÜM
MİMARLIK TARİHİ

576 - 585
Üsküdar'daki Osmanlı Dönemi Kiliseleri
SAMİ PATAÇI
ERGÜN LAFLI

586 - 600
19. Yüzyılda Üsküdar'ın Boğaziçi'nden Görünümü: Sosyo-Kültürel Dinamikler
Bağlamında Paşalimanı-Kandilli Sahil Şeridinde Mimari Gelişimi
GÖZDE ÇELİK

601 - 622
Osmanlı Zarafetinin Etkin Bir Örneği Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü
CANDAN NEMLİOĞLU
HATİCE TAŞKIN
NEŞE YILDIRIM

623 - 636
Üsküdar'ın Hamamları, Hamam Mekanları ve Çalışanları
GÜLHAN BENLİ

637 - 643
Üsküdar Hanları
SÜLEYMAN FARUK GÖNCÜOĞLU

644 - 655
Üsküdar'da Oryantalist Esintiler
DENİZ DEMİRARSLAN

656 - 760
IV. BÖLÜM
SANAT TARİHİ

658 - 667
Ahmet Yakupoğlu'nun Eserlerinde Üsküdar
FATİH BAŞBUĞ

668 - 675
Küçük Selimiye Camii Haziresinde Bulunan Mezar Taşlarında Betimlenen Cam Vazolar
İZZET UMUT ÇELİK

676 - 692

Üsküdar'da III. Ahmet Dönemine Ait Dört Çeşme ve Osmanlı Mimarisinde
Nadir Görülen Bir Kemer Tipi Üzerine
SONER ŞAHİN

693 - 713

Üsküdar ve Yeniçeri Remizle
ZEYNEP EMEL EKİM

714 - 723

Mehmed Vâni Efendi'nin İstanbul'daki Mimari Eserleri
HÜSEYİN YURTTAŞ

724 - 743

Yazar ve Ressam Francis Hopkinson Smith'in (1838-1915)
Gözünden Üsküdar
SEMRA DAŞCI

744 - 760

Kız Kulesi'nin Türk Fotoğraf Sanatındaki Yeri ve Kız Kulesi
İngesinin Farklı Amaçlarla Kullanımına Bir Bakış
UĞUR GÜNAY YAVUZ

I. BÖLÜM

TARİH VE TARİHİ YAPI

PREVANTORYUMDAN DEVLET HASTANESİNE: VALİDEBAĞ ÖĞRETMENLER HASTANESİ TARİHÇESİ

Mahmut GÜRGAN

Günümüzde Sağlık Bakanlığına bağlanmış olan Validebağ Öğretmenler Hastanesinin binasının da içinde bulunduğu Validebağ Korusu arazisinin ilk sahibi Aygır İmam namıyla anılan Derviş Mehmet Efendi'dir (ö.1816). Burası daha sonra Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan'a (ö. 1853) hediye edilmiştir. Bezm-i Âlem Vâlide Sultan almış olduğu araziye 206 tür armut, 98 tür elma, 13 tür vişne, 11 tür incir, 11 tür dut, 15 tür muşmula ağacı ve bir bağ kurarak, şam üzümü, erenkösiyahı, tilkikuyruğu, ve yerlikara üzüm türlerinin fidelerini diktirmiş; ayrıca Bulgaristan'dan karadünya üzümü, Ödemiş'ten izmirsiyahı, Tokat'tan kabak üzümü getirterek yetiştirtmiştir. Böylece bu arazi ve daha sonraki dönemde bağın çevresindeki semt Valide Bağı adıyla anılmaya başlamıştır.¹ Bugün de Validebağ Korusu olarak bilinen bu arazi, içerdiği 57 adet değişik türden oluşan 6321 adet ağaç, ağaççık ve çalı ile adeta bölgenin akciğerlerinden biridir. Validebağ Korusu İstanbul III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun 25.04.1996 tarih ve 8006 sayılı kararı ile 1. Derece Sit Alanı olarak tespit ve ilan edilmiştir.²

Hastanenin çekirdeğini oluşturan ilk yapı olan Adile Sultan Kasrı'nın yerinde, Sultan III. Selim'in (1798-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan'ın bir bağ köşkü vardı. Çeşitli kaynaklarda bu bağ köşkünün yerine yapılan Adile Sultan Kasrı'nın Sultan Abdülaziz tarafından kız kardeşi Adile Sultan'ın (1826-1899) verem hastalığına yakalanan kızı Hayriye Sultan için inşa ettirmiş olduğu bilgisi yer almaktadır.³ Ancak bazı müellifler bu kasrın Altunizade İsmail Zühdü Efendi tarafından, Koşuyolu semtinde bulunan Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan'dan 1850'li yıllarda satın aldığı arazi üzerine, 1860 yılında yaptırılmış olduğunu ifade etmektedir. Buzpınar'ın bildirdiğine göre, köşk ile ilgili övgü dolu söylentiler yeni sultan Abdülaziz (1861-1876)'in kulağına gitmiş ve bunun üzerine köşk padişaha hediye edilmiş veya ettirilmiştir⁴. Bu kasır 1845'te evlenen Adile Sultan'a 1863 tarihlerinde yazlık saray olarak tahsis edilmiştir. Uzun yıllar bu kasırda ikamet eden Adile Sultan'ın 1899 yılında ölmesi üzerine bina bir müddet boş kalmış, daha sonra Sultan Reşad'ın (1909-1918) üçüncü kadını Dürrüalem Kadın'a hava değişimi için verilmiştir. Valide Bağı Kasrı olarak da anılan Adile Sultan Kasrı, zamanla terk edilmiş ve I. Dünya Savaşı sırasında Dar ül-eytam (yetimler yurdu) haline getirilmiştir.

Adile Sultan Kasrı Cumhuriyet'in ilk yıllarında dönemin Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey'in girişimleriyle ilkokul öğrencileri için 50 yataklı bir prevantoryuma dönüştürülerek 29 Mayıs 1927 günü faaliyete geçirilmiştir.

Resim 1: Adile Sultan Kasrı

İlk yatırılarak bakıma alınan hastalar ise 194 şehit çocuğu olmuştur. Mustafa Necati Bey tarafından 22 Nisan 1928 tarihli T.B.M.M. Maarif Vekâleti bütçe görüşmeleri sırasında prevantoryumun genişletilmesi ve ek binaların yapılması için bir konuşma yaparak yeni tahsisat talep etmiştir. Bu konuşma toplantı tutanağına şu şekilde geçmiştir: *“Efendiler; geçen sene heyet-i âliyenizin kabul buyurduğu bir tahsisat ile açılan prevantoryum tasavvur ettiğimiz şekilde ifası ile muvazaf olduğu işi bihakkın yapmıştır. Şehit çocuğu verem tehlikesinden kurtarılmıştır. Prevantoryum bugünkünden fazla talebe ve muallim kabul edebilecek şekilde tevsii için lazım gelen tahsisat heyet-i âliyenize teklif edilmiştir.”* Tahsisat talebinin kabulü üzerine Adile Sultan Kasrı'nın çevresinde bulunan araziye 80 yataklı bir pavyonun yapımına başlanmıştır. Mustafa Necati Pavyonu adı verilen bu yeni binanın eklenmesiyle tesis bütün öğretmen ve öğrencilerin prevantif tedavilerini üstlenmeye başlamıştır (1931). Vedat Günyol ve Berna Moran gibi isimler de bu tesiste tedavi olmuşlardır (1936)⁵.

Resim 2: Mustafa Necati Pavyonu

Kurumun başarılı icraatı verilen desteği artması ile sonuçlanmış ve yeni binaların eklenmesi ile prevantoryumun yanı sıra sanatoryum işlevini de üstlenmesi sağlanmıştır. 1938 yılında birinci ve ikinci kısım, 1943 senesinde de üçüncü kısım sanatoryum binalarının eklenmesiyle yatak sayısı 200'e çıkarılmıştır. Aynı yıl prevantoryum kısmına 100 yataklı bir pavyon daha inşa edilmiştir. Sanatoryum bünyesinde 1949 yılında bir Sosyal Hemşire Okulu faaliyete geçirilmiştir. 1950 yılında yeni yapılan 73 yataklı bir bina da sanatoryuma eklenerek hizmete girmiştir. 1953 yılında bir Aeryum açılmış, 1954 yılında İhsan Mermerci tarafından yaptırılan 50 yataklı bir servis binası daha hizmete girmiştir. Hastalar için esas gıda olan yumurta, süt ve sebzeler prevantoryumun geniş arazisinde elde ediliyordu.⁶ 26 Eylül 1957 tarihinde Maliye Bakanlığı Milli Emlak Müdürlüğü fiili kullanımı zaten Milli Eğitim Bakanlığı'nın uhdesinde olan Validebağ Korusunun tamamının Milli Eğitim Bakanlığına devrini yapmıştır. 1959 yılına gelindiğinde prevantoryum kısmında 430, sanatoryum kısmında 200 yatağı vardır. Sanatoryuma destek için Validebağ Prevantoryum ve Sanatoryum Dostları Derneği kurulmuştur. Sonraki yıllarda yatak sayısı 700'e kadar çıkmıştır (1963). Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda bulunan zayıf, çelimsiz, tüberküloza eğilimli öğretmenler ile yoksul öğrenciler özellikle yaz aylarında burada hem tıbbi gözetim altında bulunuyor, hem de eğitimlerine devam ediyorlardı.

Zamanla eskiyen Adile Sultan Kasrı 1971 yılında devre dışı bırakılarak genel onarıma alınmış, sağlık hizmetleri ise yeni binalara kaydırılmıştır. Onarımı bittikten sonra Çocuk Hastalıkları servisi olarak kullanılan bina, 1991 yılında Öğretmen Evi ve Kültür Merkezi olarak kullanılmaya başlanmış, tesis daha sonra İstanbul İl Özel İdaresi ve Üsküdar Belediyesi'nin katkılarıyla yürütülen kapsamlı bir restorasyon projesinin tamamlanmasıyla 24.11.2010 tarihinde yeniden aynı amaçla hizmete açılmıştır.

70'li yıllarda tüberküloz hastalığında görülen azalma ile birlikte, kuruluşundan beri yalnızca tüberküloz hastalarına sağlık hizmeti veren kurum, 1974 yılında 200 yatak kapasiteli "50. Yıl Binası" eklenmesiyle tam teşekküllü bir hastaneye dönüştürülerek Validebağ Öğretmenler Hastanesi adıyla genel amaçlı sağlık hizmeti vermeye başlamıştır.

Resim 3: Hastahanenin bugünkü hali.

Aynı yıl kurum bünyesinde Milli Eğitim Bakanlığına hemşire yetiştiren bir Sağlık Meslek Lisesi açılmıştır. 1928 yılında yaptırılan Mustafa Necati Pavyonu ise 1989 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile 75 kapasiteli Öğretmen Huzurevine dönüştürülmüştür.

Resim 4: Öğretmen Huzurevi.

2004 yılında Validebağ Öğretmenler Hastanesi, Milli Eğitim Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı arasında imzalanan bir protokolle Sağlık Bakanlığına devredilerek Validebağ Öğretmenler Devlet Hastanesi adını almıştır. 24.05.2007 tarihinde hastanenin adı Validebağ Devlet Hastanesi olarak değiştirilmiştir 01.08.2009 tarihinde ise hastane Sağlık Bakanlığı Üsküdar Devlet Hastanesi ile birleştirilerek bu hastanenin ek hizmet binası olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Bakanlığın 1 Ağustos 2009'da aldığı kararla mal varlığı ve hastaları ise 700 metre mesafedeki Üsküdar Devlet Hastanesi'ne devredilmiş ve *Validebağ Ek Hizmet Binası A ve B Blok* adıyla bu hastaneye bağlı olarak hizmet vermeye başlamıştır.⁷

Dipnotlar

¹ Mehmet Nermi Haksan. "Valide Bağ Kasrı", *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* 3. cilt, sayfa 1450.

² Ünal Aslan, Serhun Sağlam, Özkan, Vd., "Validebağ Korusunun Fonksiyonel Değerleri", Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler I, İstanbul, C.1, S.681-694

³ Yıldırım N, Gürkan M, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, Türk Toraks Derneği Yayınları, İstanbul, 2012, s.117

⁴ Ş. Tufan Buzpınar, "Altunizâde Ailesi", Üsküdar Sempozyumu IV Bildirileri İstanbul, 2006

⁵ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, AjansFa: İstanbul, 2010, s.100

⁶ Fahrettin Kerim. "Preventoryumda Birgün", *Tıp Dünyası*, VI, 4 (15 Ağustos 1933), s.2167-2168.

⁷ "İstanbul'da iki hastane tek çatı altında birleşti", *Medimagazin*, 2 Eylül 2009

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ÜSKÜDAR SİBYÂN VE İBTİDÂÎ MEKTEBLERİ

Mehmet CEMAL ÖZTÜRK

ÖZET

Üsküdar, İstanbul'un fethiyle beraber Fatih camii, Rumi Mehmet Paşa külliyesi gibi eserlerle imar edilmeye başlanmıştır. Sıbyan mektepleri ihtiyaca göre inşa edilmiş, Tanzimatla da mekteb-i ibtidâîler ilköğretimi sürdürmüştür. Sıbyan mektepleri hemen her mahallede bulunduğundan halk arasında Mahalle Mektebi adıyla anıldığı gibi, çoğu taşla yapılmış binalar olduğundan Taş Mektep de denirdi. Bu mektepler ekseriyetle camilere bitişik büyük bir odadan ibaretti. 1870 tarihlerinde yalnız Üsküdar'ın merkezinde faal 28 sıbyan mektebi vardı. Dersler elif-bâ, imlâ, ilm-i hâl ve hesaptı. Sonradan tarih ve coğrafya ilâve olmuştur. Erken başlayan dersler, ikindiye kadar devam ederdi. Hatim indiren mektebi bitirmiş olurdu. 1927 senesinde Vakıflar Müdürlüğü'ne bağlı olan sıbyan mektepleri, özel idareye devredilmiş, özel idare de bunların çoğunu tarihi ve mimari değeri olmadığından satmış, nihayetinde de yıkılıp, gitmişlerdir.¹

Üsküdar sıbyan mekteplerini incelediğimizde sayının altmışa kadar ulaştığı görülmektedir. Bunlardan bazıları tarih boyunca çeşitli sebeplerle harap olduklarından yenilenmişler ve tamir ettirenlerin isimleriyle anılır olmuşlardır. Elimizdeki kaynaklara ve Osmanlı Arşivi kayıtlarına göre Üsküdar Sıbyan mekteplerinden, Mihrimah Sultan, Solak Sinan, Hz. Hüdai, Fıstıklı (Hatice Sultan), Esmâ Sultan, Hacı Selim Ağa ve Selimiye mektepleri örnek olmak üzere bu tebliğde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Üsküdar, Sıbyan Mektebi, İbtidai Mekteb, Eğitim

Üsküdar, İstanbul'dan yaklaşık yüzyıl önce 1352'de, Osmanlı Devleti idaresine geçmiştir. II. Bayezid, Güzelce Hisar da denilen Anadolu Hisarını 1395'te yaptırmıştır. Bölgenin en eski yerleşkeleri, günümüzde Merdivenköyü Şahkulu Bektaşî dergâhı², ile Karacaahmet Sultan dergâhı olan yapılardır. Göztepe'ye ismini veren Gözcü Baba da sayılabilir. Ancak maalesef bu en eski eser bölgeleri lâyük oldukları derecede bilinmemekte ve değerlendirilememektedir.

Fetihle beraber Üsküdar da imar açısından gelişmeye başlamış, ilk yapılan külliyelerle birlikte sıbyân mektepleri de inşa edilmiştir. Sıbyân mekteplerine, her mahallede bulun-

duğundan, mahalle, taştan yapıldığından taş mektep de denilmiştir. Haksan, Üsküdar'daki ilk sıbyân mektebinin, 1470'li yıllarda Rûmî Mehmed Paşa Camii'nde yapıldığını ifade etmektedir³. Ancak Rum Mehmet Paşa Külliyesi'nin, câmî, türbe, medrese ve imâretten oluşmakta olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁴ Bu durumda Üsküdar'da günümüze ulaşan ilk sıbyân mektebi olarak 1548 tarihli Mihrimâh Sultân Külliyesi'nin mektebi kabul edilebilir. Hemen aynı tarihlerde yapıldığı zikredilen Solak Sinan Mektebi ise günümüze ulaşmamıştır.

Tesbit edilebildiği kadarıyla Üsküdar'da yaklaşık altmış civârında mahalle/sıbyân mektebi yapılmıştır. Günümüze pek azı ulaşabilen mektep binaları, müstemilât, vakıf, kütüphâne olarak kullanılırken bir kaç da hâlâ mektep olarak faaliyet göstermektedir. Meselâ, Mihrimâh Sultân Külliyesi'nin mektebi kütüphâne, Mihrimâh Sultân'ın eşi Rüstem Paşa Mektebi Divân Edebiyatı Vakfı olarak hizmet verirken, Hacı Selimağa ile Ayazma Mektepleri hâlen okul olarak işlev görmektedir. Mektepler genellikle câmilere bitişik yapıldığından sonraki onarımlarda bazıları câmîye dâhil edilmişler -Malatyalı İsmail Ağa gibi-. Bazıları da çeşme üstüne yapılmışlar. Yıkılıp, gidenler ihyâ olunamadığında dersler câmîlerin son cemaat yerlerinde yapılmıştır.

Çocuklar genelde dört yaşında âmin alayı ile sıbyân mektebine başlarlar, elif-bâ, imlâ, ilmihâl ve hesap öğrenirlerdi. Dersler sabahleyin başlar, ikindiye kadar devam eder, derslere gülbank ile başlanırdı. Âmin alayında genellikle Yunus Emre ve Niyâzî Mısırî'nin ilâhileri okunurdu⁵, geçilen yerlerde bulunan türbeler ziyaret edilirdi.

Mektep gülbankı:

*Allâh Allâh eyvallâh. Celîlü'l-Cebbâr Muînu's-Settâr Hâliku'l-leyli ve'n-nehâr. Lâ yezâl zü'l-celâl, birdir Allâh, erin erliğine, Hakk'ın birliğine, din-i mübîn uğruna şehîd olan gâziler aşkına, diyelim aşk ile Allâh, Allâh, Allâh. Allâh dâim Hayy. Evveli Kur'an, Âhiri Kur'an, tebârekellezi nezzele'l-furkân.*⁶

Hatim indiren mektebi bitirmiş olurdu. 1868'den sonra Mekteb-i ibtidâilerin açılmasıyla sıbyân mektepleri bu isimle anılır olmuştur. Mekteplerin hocalarına muallim, yardımcılara kalfa/halife denirdi. Osman Ergin Türkiye Maârif Tarihi'de İstanbul'da 373 sıbyân mektebi olduğunu bildirir.⁷1998 senesinde Cumhuriyetin 75. yılında Üsküdar'ın Tarihi Okulları adlı bir çalışma heyetinde bulunmuştum. O tarihte Üsküdar'ın eski okullarını ziyaret etmiş ve bulabildiğimiz belgeleri incelemiştik⁸. Kimileri özenle saklanırken, kimileri de çatı aralarında gelişigüzel durmaktaydı. Tarihi objelerle ilgili Üsküdar'da olsun İstanbul'da olsun planlı bir değerlendirme olmamasının büyük bir eksiklik olduğu aşikârdır. O günden bugüne konuyla daha detaylı ilgilenmek arzumu, bu sempozyum vesilesiyle sunacağım tebliğle biraz daha yerine getirmiş olacağımdan mutluyum.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Üsküdar Sıbyân Mektepleri ile ilgili mevcut evraklardaki bilgilerin değerlendirilmesi, mekteplerle ilgili bilgilerin biraz daha tamamlanmasını sağlayacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bütün sıbyân mekteplerine ait bütün evrakların incelenmesi bir tebliğ konusunu açacağından, Mihrimah Sultan (1548), Solak Sinan (1547), Hz. Hüdâî (1594), Fıstıklı (Hatice Sultan) (1764), Esmâ Sultan (1780), Hacı Selimağa (1782) ve Selimiye (1801) mekteplerine ait evraklar örnek olmak üzere incelenmiştir.

1.Mihrimâh Sultân Külliyesi (954/1548)

954/1548 yılında, yapılmıştır. Mimarı Sinan'dır. Câmî, medrese, imâret, hamam, mektep, muvakkithâne, kervansaray ve türbeden oluşmaktadır. Külliyenin, kervansaray ve imâreti günümüze ulaşmamıştır. Külliyenin mektep bölümü 1969'da çocuk kütüphanesi

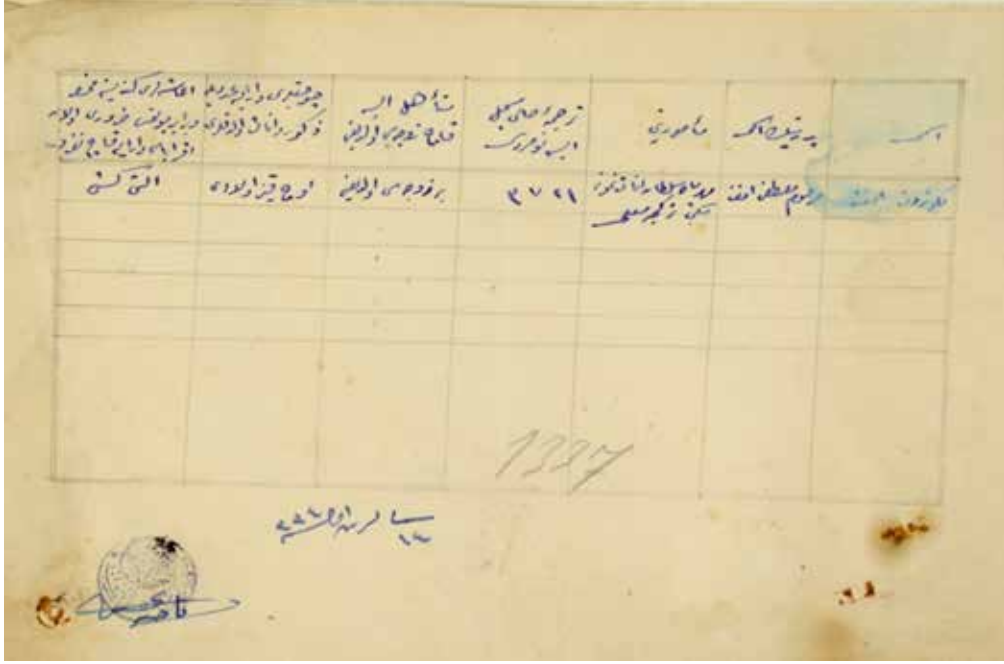
sine dönüştürülmüştür. aşbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1263/1846⁹ tarihli evraka göre, mekteb hocasına meşrut hânenin 19.625 kuruşa mâl olarak yapılması hakkındadır.1334/1918¹⁰ tarihli diğer evrakta, mektepte vazife yapan muallimlerin isim ve vazifelerini göstermektedir.Bu tarihte ismi Mihrimâh Sultan İnâs Nümûne Mektebi olarak kayıtlı olup, Nakiye Hanım müdir muavinesi terbiye-i bedeniye muallimidir.¹¹

Resim 1: Mihrimah Sultan Külliyesi'ne ait sıbyan mektebinden bir görünüş.

Resim 2: Mihrimah Sultan Sibyan Mektebi'nin bugünkü durumu.

Resim 3: Mihrimah Sultan Sıbyan Mektebi'ne ait arşiv belgesi.

2. Solak Sinân Mektebi (954/1547)

Selâmi Ali Efendi caddesinde idi. Solakbaşı¹² Sinan Ağa câmi ile birlikte yaptırmıştır. Camii'nin yanında olup, yerinde meşruta bulunmaktadır¹³. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1138/1725¹⁴ tarihli evraka göre, mektep muallimi Mustafa bin Mehmed vefat etmiş, Abdurrahim b. Mustafa bu vazife için dilekçe vermiştir.

Resim 4: Solak Sinan Sıbyan Mektebi.

Resim 5: Solak Sinan Sıbyan Mektebi (954/1548) arşiv belgesi

3.Hz. Hüdâî Külliyesi Mektebi (1003/1594)

Hız. Hüdâî Külliyesi, cami, imâret, türbe, kütüphane, çeşme, derviş hücreleri, harem, fırın, hamam ve mektepten oluşmaktaydı. Bânisi Mihrimâh Sultan'la Rüstem Paşa kızları Ayşe Hanım Sultândır. 1266/1850'de yanan külliye Sultan Abdülmecid yenilemiştir. Mektep, Kapıcı çıkmazı ile Aziz Mahmud Efendi Sokağı köşesinde idi. Hâlen sokağın ismi Aziz Efendi Mektebi Sokağı'dır¹⁵. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki, 1212/1797¹⁶ tarihli bir belgede, günlük on akçe ile muallim-i mektep ve dört akçe ile halife-i mektep olan es-Seyyid Abdülvehhab b. Abdullah beratını kaybettiğinden yenisini talep etmektedir. 1271/1854¹⁷ tarihli ikinci belgede, günlük 3 akçe ile halife-i mektep olan İbrahim b. Abdullah vefat edip, sulbünden oğlu Osman vazifeye tâlib olması hakkındadır.

Resim 6: Aziz Mahmut Hüdai Sıbyan Mektebi'nin günümüzdeki hali.

Resim 7: Aziz Mahmut Hüdai Külliyesi'nin sıbyan Mektebi ile alakalı arşiv belgesi.

4. Debağ Mahmud Ağa Kız Mektebi (1263/1847?)

Arşiv kayıtlarında, adına bir iskele bulunduğu anlaşılan Mahmud Ağa'nın, Hz. Hüdâî ci-varında bir inas mektebi de yaptırdığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan evrak ile tarafımızdan tespit edilmiştir. Gördüğümüz kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadığımızdan kimliği ve eserin yapılış tarihi şimdilik meçhulümüzdür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1263/1847¹⁸ tarihli evrakta, muallime Şerife Hatun'un çocuksuz vefat ettiğinden, yerine Hatice Hatun yapılan imtihanla liyakat ve istihkakı ortada olduğundan vazifeye tayininin uygun olduğu belirtilmektedir.

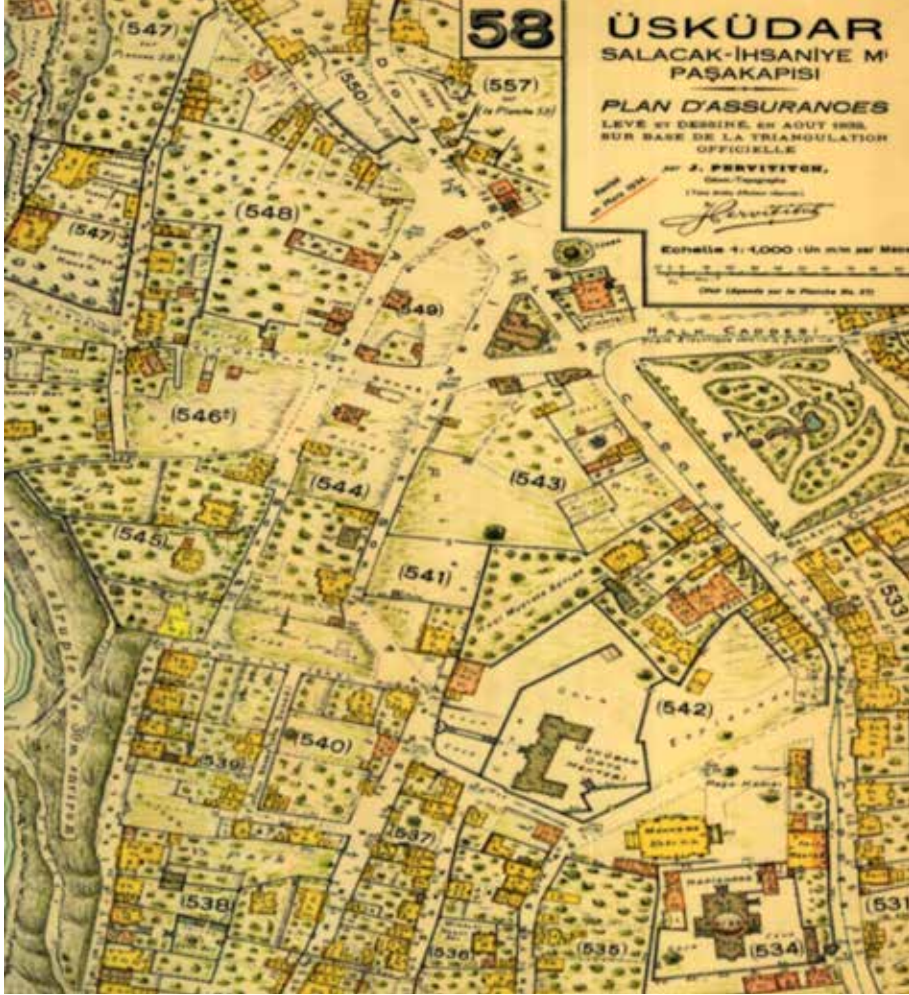

Resim 8: Debbag Mahmut Ağa Sibyan Mektebi arşiv belgesi.

5.Fıstıklı - Hatice Sultan Mektebi (1178/1764) Şimdiki adı Salacak Mahallesi olan, Sinan Paşa Mahallesi'nde, eski adı Fıstıklı Mektep sokağı olan Bestekâr Selâhattin Pınar Sokağı üzerinde ve İhsaniye İskele sokağı karşısında idi. Etrafındaki fıstık çamlarından bu ismi almış. Hatice Sultân Çeşmesinin karşısında Fıstıklı Namazgâhı vardı. IV. Mehmed'in kızı olan Hatice Sultân, Sultan III. Ahmed'in ablasıdır. Çeşmeler ve mektep, yeğeni III. Mustafa tarafından halası için yaptırılmış. Hatice Sultan 1743'te vefat ederek Yeni Camiî türbesine gömülmüştür.¹⁹ Hatice Sultan'ın sarayı vefatından 14 yıl sonra yıkılarak III. Osman tarafından yerine Küçük İhsaniye Camiî yaptırılmış²⁰. 1913 senesinde inas mektebi olarak kullanılırken iki katlı ve 4 sınıflı olduğu belirtiliyor. 1913 istatistik cetvelin-

de ise, öğrenci sayısı da 134 olarak görülmektedir. Fıstıklı Mektebi, 1918 Doğancılar yangınından sonra Vakıflardan alınarak 1918-1924 arası bir ara Üsküdar Sultânisi olarak hizmet vermiştir²¹. Cumhuriyet döneminde Üsküdar 20. İlkokulu adıyla eğitime devam etmiştir. Mektep 1927’de Vakıflar Müdürlüğü tarafından, Maarif Vekaleti’ne devredilmiştir. 1935’te yıkılan mektebin kitabesi Köprülü Konak yakınındaki karakola konmuştur. İhsaniye Karakolu ile bu kitabe günümüze ulaşmamıştır. Paşakapısı İlkokulu 1963’te Fıstıklı Mektebi’nin yerinde yapılan yeni binada eğitim ve öğretimi sürdürmüştür.²²

Resim 9: Hatica Sultan Mektebi'nin krokisi.

2009 yılından itibaren de Paşakapısı Mesleki Eğitim Merkezi olarak hizmet vermektedir. Mektepte İspartalı Hacı Hâfiz Hüseyin Sabri Efendi hocalık yapmış ve 1309/1891’de vefat ederek Karaca Ahmed, Şehidlik Câmîî çeşme arkasında gömülmüştür²³.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv evrakından anlaşıldığına göre:

- 1230/1815²⁴’te muallim-i sıbyan olan İsmail’in yerine Ali muallim olmuşsa da o da vefat etmiş. Hâfiz Abdullah Efendi vazifeye talib olmuştur.
- 1270/1853²⁵’te de Hâfiz Hüseyin halife b. Mehmed Ali hüsn-i rızasıyla Isparta Barla’lı Hâfiz Hüseyin Sabri bin İbrahim halifeye vazifesini terk etmek istediğini belirtmektedir.

Evrakta Hüseyin Sabri Efendi'nin orta boylu, kara sakallı ve 31 yaşında olduğu da kayıtlı. Böylece 69 yaşında vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Resim 10: Hatica Sultan Mektebi'ne ait arşiv belgesi.

6. Esmâ (İsmihân) Sultân Mektebi (1203/1788'den önce)

III. Ahmed'in kızıdır. 1757 Muhsinzâde Mehmed Paşa ile evlenmiş,²⁶ 1788'de 62 yaşında vefat etmiştir. Kadırğa meydanında namazgâhlı bir çeşme ile Üsküdar'da bir mektep yaptırmıştır. Bu mektep, Tunusbağı'nda İnâdiye Mescidi sokağında -Bâli Çavuş- Mescidi (1053 /1643) karşısında idi. 1913'te 80 talebesi olan bu mektebin tamirde olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ 1930'dan sonra ortadan kalkmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv'indeki, 1209/1794²⁸ tarihli evrakta göre, muallimi olan Seyyid Mustafa vazifesini Seyyid İbrahim halifeye devretmek istemektedir.

Resim 11: Esmâ Sultan Sıbyan Mektebi arşiv belgesi.

7. Hacı Selimağa Mektebi (1196/1782)

Üsküdar-Atlataşı'nda Selâmsız Caddesi üzerindedir. Selim Ağa, sarayın matbah emîni idi. Sonradan Dergâh-ı Ali kapucubaşılardan, tersâne-i âmire emîni olmuştur. Mektep, 1937'de yıktırılmış ve mektebin yanında Tembel Hacı Mehmed Câmîî vakfının yer aldığı arsa, mektebe dâhil edilerek 23. İlkokul yaptırılmıştır. Okul sonradan Selimağa İlkokulu ismini almıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv'indeki 1238/1823²⁹ tarihli evraka göre, günlük 30 akçe ile mektebin muallimi olan Seyyid Süleyman halife vefat etmiş yerine halen halife olan Zeynelâbidin Efendi, onun yerine de oğlu es-Seyyid el-Hâc Mehmed'in tayin edilmesini, Mütevelli Cemîle Hanım arz etmekte. İki katlı olan mektebin, alt katı taşlık, iki tuvalet, sofa, yemekhane, hademe odası, üst katı 4 sınıf tuvalet ve sofadan meydana gelmekte idi.

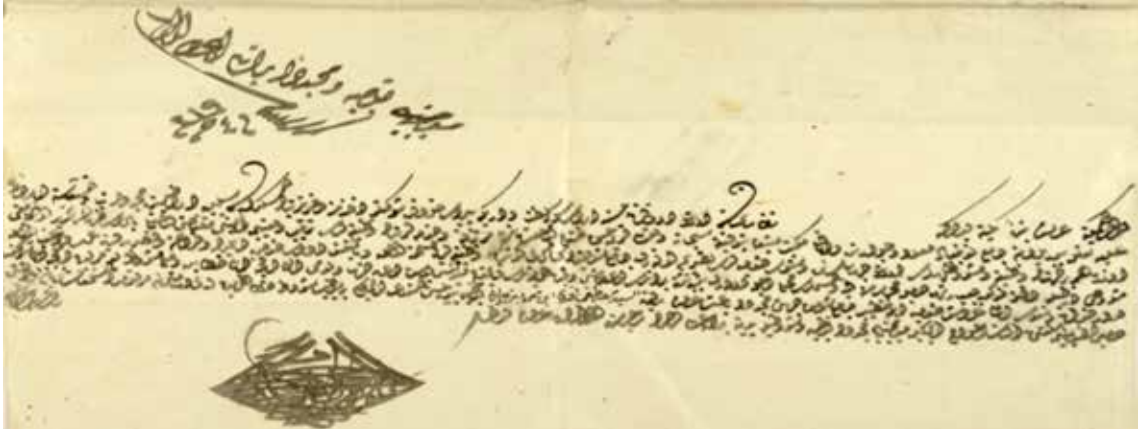

Resim 12: Hacı Selim Ağa Sıbyan Mektebi'nin sokaktan görünüşü.

Resim 13: Hacı Selim Ağa Sıbyan Mektebi arşiv belgesi.

Resim 14: Selimiye Sıbyan Mektebi arşiv belgesi.

8. Selimiye Sıbyân Mektebi (1220/1805)

Eski çeşme-i kebir (Kışla) caddesi ile Şerifkuyu sokağı köşesinde idi. Selimiye Külliyesi, 3. Selim tarafından inşa ettirilmiş. Kışla, câmî, mekteb, hamam, muvakkithâne'den oluşmaktadır. 120 sene mektep olarak kullanılan mekân 1915'te Karakol'a çevrilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 29 Zilhicce 1219 tarih (31 Mart 1805-Pazar) ve C.EV. 375/19050 no'lu evrak Selimiye'de yaptırılan, cami ve mektebin inşaatının tamamlandığını ve caminin hatipliğine Mustafa Efendi'nin tayin olması ile alakalı defterdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 1861 ile 1916 arasındaki yıllarına ait evraklar, hocanın evini tamiri(1861), muallimliğine Erzurum Ovacıklı Muharrem oğlu Yunus oğlu Ömer Efendi'nin getirilmesi (1862), mektebin tamiri (1885), zükur (erkek) ibtidai muallimi A. Sabri Efendi'nin Haleb'e tayini (1909) ve inas (kız) mektebi eski baş muallim muavini Aliye Hanım'ın, Alman İnas (kız) mektebine tayini hakkındadır (1916).

Selim-i Sâlis Erkek Numûne Mektebi 1916 yılında Saffet Bey'e ait 44 numaralı evde eğitim ve öğretime başlamıştır. 1924 yılında kız ve erkek öğrenci karıştırılarak 19. İlkokul olarak öğretime devam edilmiştir. 1931 senesinde de yanmış olan Tosun Paşa konağının arsasına yaptırılan yeni okula 3. Selim ismi verilmiştir. Ancak okulun kuruluş tarihi olarak da nedense Hîbetullah Sultân çeşmesinin yapılış tarihi olan 1206/1791 verilmiştir.30 Harem'deki Defterdar Tâhir Efendi cami mektebi sokağına ise Selimiye Mekteb Sokağı adı verilmiş. Tahminimize göre, 1910 ile 1915 yılları arasında Selimiye Mektebi bu sokaktaki bir binada eğitime devam etmiş olsa gerektir. Günümüzdeki Selimiye İlkokulu 1963 senesinde eğitime başlamıştır. 1990'lı yıllarda yapılan ek bina sırasında yaptırılan kişi ismini okula vermek istemişse de, okulun isminin tarihi bir okula ait olması dolayısıyla bu mümkün olmamış, ancak ek binanın üstüne ismi yazılmıştır.

Resim 15: Selimiye Sıbyan Mektebi.

9. Üsküdar Ana Mektebi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki evraklar arasında Üsküdar Ana Mektebi adıyla bir mektep daha olduğunu gördük. Üsküdar tarihi ile ilgili bilgi veren eserlerde adına rastlayamadığımız bu mekteb hakkındaki bilgilerimiz şimdilik arşiv evrakındaki bilgilerle sınırlıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi 1335/1916 tarihli³¹ evrakta, Üsküdar Açık Türbe Ana mektebi muallimesi Mihrişah hanımın meydana getirdiği el işleri takdir edilerek maaşına zam yapılmasının uygun olduğu olduğu görülmektedir. 1336/1917³² tarihli evrak, askeriye tarafından işgal edilen Üsküdar Sultantepe Zükur (erkek), İnas (kız) ve Ana mektebi binasının tahliye talebinin reddedilmesi hakkındadır. 1340/1921 tarihli³³ evrak, Üsküdar-Koşuyolu'nda Dârül-eytam mektebine mahsus saray bahçesinden geçen su yolu üzerine ana mektebi inşa etmek üzere yapılan hafriyat hakkındadır.

SONUÇ

Üsküdar, eski deyimini ile İstanbul ve bilâd-ı selâse (üç belde)'nin bir beldesi olarak tarihi önem ve özellikleriyle üzerinde araştırma ve çalışmaların devam edeceği bir yerdir. Gönül arzu eder ki, bu araştırma ve çalışmalar yazılı olarak kalmasın ve ilgili ve meraklılarına ulaşsın. Bu tip çalışmaların kaynaklarından hatıralar ne yazık ki, yeteri kadar kıymeti bilinmeyen bir türdür. Hâlbuki kişi kendi hatıralarını yazmıyor-yazamıyorsa bir şekilde çevreden bir himmet sahibi buna gayret ettiği takdirde, tarihimizin pek çok meçhul tarafı aydınlığa kavuşmuş olacaktır. Yoksa daha dün denebilecek zaman ile ilgili birçok hata yapmak kaçınılmaz olmaktadır. Eskilerimizin mahza-hayr (sadece hayr için) tabir ettikleri söz gereği, bir şeyler bilen insanlar mutlaka bu bilgilerini aktarmalıdır. Çünkü yaşamakta olan insanlar farkında olmasalar da sonraki nesillerde her bilginin lazım olabileceği düşünülebilir. Bu konuda belki yerel yönetimler de insiyatif olarak yörenin ortak hafızasını koruyacak arşiv çalışmalarını hatırat, obje bağışlarıyla genişleterek katkı sağlayabilir.

Bu mütevazı araştırma ile netleşen birkaç tespitimizi şöyle ifade edebiliriz:

1-Paşakapısı Okulu'nun yerinde Fıstıklı (Hatice Sultan) mektebi bulunmakta idi. Dolayısıyla okulun yapılışı 1963 değil, 1764 olmaktadır.

2- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1791 tarihinde 3.Selim'in cami ve mektebini yaptırdığına dair bir belge olmayıp, bilakis cami ve mektebin tamamlandığını gösteren Cevdet-Evkaf bölümündeki defterin tarihi yukarıda da belirtildiği gibi 1219/1805'tir. III. Selim İlkokulu'nun kuruluş tarihi, 1791 değil

3. Selim Numune Mektebi olarak açılışı olan 1914'dir. Kezâ Selimiye İlkokulu'nun kuruluşu da cami ile sıbyân mektebinin yapılış tarihi olan 1805'tir.

4-Harem câmiinin yanındaki sokak ismi Selimiye mektebi olmasıyla ilgili kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Defterdar Tahir Efendi Mektebi Sokağı olması, orada bir müddet eğitim verdikten sonra, yıkılmış olan Tahir Efendi Mektebi'nden dolayı daha uygun gözükmektedir.

5-Saraybosna örneğinde olduğu gibi yerinde olmayan eserler için yaklaşık yerine Türkçe (ve İngilizce) varsa eski bir resminin de yer aldığı tabelalar konarak, sadece uzmanlarının bildiği değil oradan geçen herkesin bileceği hale getirilerek unutulmaktan kurtarılmalıdır. 6-Mimar Sinan Üniversitesi örneğinde olduğu gibi mevcut eserlerin de önüne bir tabela konarak tarih içinde geçirdiği değişikliklerin tarihleriyle birlikte yazılması ile de esere ve yaptırana karşı vefa duyduğumuzu gösterebiliriz.

7-Mihrimâh Sultân ve Aziz Mahmud Hüdâi külliyesi tamir olunmaktadır. Aziz Mahmud Hüdâi külliyesinin mektebi ve Mihrimah Sultan imareti de bu onarımlarda ortaya çıkarılmalıdır. Bu külliyeler gibi tamir edilen külliyelerin tamirleri yalnızca mevcut kısımlara mahsus olmamalı, külliyenin günümüze ulaşamayan parçalarına da yönelik olmalıdır. Çünkü külliye bir bütün olarak tasarlanmıştır. Bir kısmı bile eksilse döneminin fonksiyonlarını anlamamızı olumsuz etkileyecektir.

EKLER

1- MİHRİMÂH SULTAN- İ.DH 162/8411- (1263/1846)

Utûfetlû Efendim Hazretleri, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri'nin manzûr-ı meâlî-mevfûr Cenâb-ı Şehrîyârî buyurulmak için leffen takdîm kılınan tekârîzden birinci numero işâretli takrîzde, merhûme Mihr-i Mâh Sultân tâbet serâhâ hazretlerinin Üsküdar'da vaki' mektebi hocasına meşrûr hânenin inşâsı mesârîfi keşfolandan 175 guruş noksânıyla 19.625 guruşa peyveste olduğuna 15.000 guruş ale'l-hesâb verildiğine mebnî kûsûr 4025 guruşun dahi i'tâsıyla mesârîf-i mezkûkûsûr 4025 guruşun dahi i'tâsıyla mesârîf-i mezkûrenin vakf-ı müşârün-ileyhânın altmışüç senesi muhâsebesine idhâlî.....1263/1846

2- MİHRİMAH SULTAN- DH.UMUM.156/9-35265 (1334-1918)

İSMİ	PEDERİNİN İSMİ	ME'MURİYETİ	TERCÜME-İ HALİ MÜSECCEL İSE-NUMEROSU	MÜTEEHİL İSE KAÇ ZEVCEŞİ OLDUĞU	ÇOCUKLARI VAR İSE ADEDİYLE ZÜKUR VE İNAS OLDUKLARI	İAŞELERİ KENDİSİNE MAHSAR VE BERABER BULUNMASI ZARURİ OLAN AKRABASI VAR İSE KAÇ NEFERDİR
Bekir Servet	Mustafa Ef.	Türkçe muallimi	3721	1 zevcesi olduğu	3 kız evladı	6 kişi
Kerçe Hn.	Sâlih	Fransızca	10713	-	-	-
Zekiye Hn.	İsmâil Hakkı Ef.	Türkçe	5010	gayr-ı müteehhil	-	3
Firdevs Hn.	Şehâbeddin Bey	2. sınıf	müseccel değildir	gayr-ı müteehhil	-	2
Nazlı Hn.	M.Emin Bey	Resim	15777	-	-	-
İsmâil Şefik Bey	Bedreddin Bey	Eşya-ve-idare-i beytiyye	müseccel değildir	bir zevcesi	-	4 aded
Marika Hn.	Hristo Ef.	Dikiş	12902	müteehhildir	-	3 kişi
Âişe Hn.	Hasan Hilmi Bey	1. sınıf	15967	-	1 kız evladı	2
Filotilbe Hn.	Müteveffâ Jak Ef.	Fransızca	17058	gayr-ı müteehhil	-	3
Fuâd Ef.	Müteveffâ Süleymân Ef.	Yazı	6236	1	1 kız, 3 erkek	8 aded
Şükriye Hn.	Mehmed Ef.	1. sınıf	12301	-	-	-
Nakiye Hn.		md. mv. ve terbiye-i bedeniye	7170	gayr-ı müteehhil	-	8 aded
Sâbire Hn.	Merhûm Osmân Ef.	Türkçe	20201	zevci yoktur	2 inas, 3 zükur	10 nüfüstür
Yakine Hn.	Müteveffâ Karabet Ef.	Fransızca	müseccel değildir	gayr-ı müteehhil	-	2
Hafıza Hn.	merhûm-Fehmî Ef.	1. sınıf	10592	-	-	5

2-SOLAK SİNAN-C.MF. 48/2384 -(1138/1725)

Der-i Devlet-i mekîne, arz-ı dâi kemîne budur ki, nezâret-i dâilerinde olan evkâftan Medîne-i Üsküdar'da merhûm Solak Sinan mektebinde vazîfe-i muayyene ile muallim-i sıbyân olan Mustafa bin Mehmed bilâ-veled fevt olub, yeri hâlî kalmağın hizmet-i mezkûr uhdesinden gelmeğe kâdir olduğu ihbâr olunan işbu râfi'i refia ubüdiyyet Abdürrahim

halîfe bin Mustafa dâileri her vechile mahall-i müstehak olmağla cihet-i mezkûr vazîfe-i muayenesiyle mezbûr dâilerine tevcîh ve yedine berât-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsına der-i devlet-medâr arz olundu. Üsküdar kadısı Abdülbâki Mehmed

3- HZ.HÜDAİ- C.MF. 6056- (1212/1797)

Der-i Devlet-i Mekîne arz-ı dâi-i kemîne budur ki, Üsküdar'da âsude Kutbü'l-ârifin gav-sü'l-vâsilin Hüdâyî eş-Şeyh Mahmûd Efendi kuddise sirruhu'-l-azîz hazretlerinin vakfından olmak üzere yevmî on akçe vazîfe ile muallim-i mekteb ve yevmî dört akçe vazîfe ile halîfe-i mekteb olan es-Seyyid Abdülvehhab ibn-i Abdullah yedinde olan beratını zâyî etmekle müceddeden yedine berat i'tâsî ricâsıyla pâye-i serîr-i a'lâyâ arz olundu. Bâkî emr hazret-i men lehü'l-emrindir. 1212/1797 Hâdimü'l-fukarâ Mehmed Şihâbüddîn post-nişîn-i hazret-i Azîz Hüdâyî-kuddise sirruh.

4- HZ.HÜDAİ- C.MF. 7483- (1271/1854)

Der-i devlet-i mekîne arz-ı dâi-i kemîne budur ki, Meşrûtiyet üzere mütevellîsi olduğum ceddîm Kutbü'l-ârifin Üsküdârî Hüdâyî eş-Şeyh es-Seyyid Mahmûd Efendi kuddise sirruhu'-l-âzîz hazretlerinin evkâfi mülhakâtından merhûm mirâhor-ı evvel-i sâbık Ali Ağa'nın vakfından almak üzere yevmî üç akçe vazîfe ile halîfe-i mekteb olan İbrâhîm bin Abdullâh fevt olmağın mahlûlundan işbu bâis-i arz sulbi oğlu Osmân dâilerine tevcîh ve yedine berât-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsıyla vâkî' hâl pâ-ye-i serîr-i a'lâyâ arz olundu. 1271/1854Ed-dâi li'd-devlet-i aliye es-Seyyid Mehmed Saîd el-mütevellî-i vakf

5-DEBBAĞ MAHMUD AĞA - C.MF. 4085- (1263/1847)

Devletlû Efendim Hazretleri, Arzuhâl-i câriyeleridir ki, medîne-i Üsküdâr'da Azîz Mahmûd Efendi'nin hazretlerinin tekkesi civârında Debbâğ Mahmûd Ağa'nın nisvâna mahsûs eylediği mektebin bilâ-berât muallimesi bulunan hocası kadın [Şerîfe Hâtûn] bi-lâ veled müteveffîye ölmesi cihetiyle muallimlik mezkûre müteveffîye-i mezbûrenin mahlûlundan bu câriyeleri cihet-i mezkûrenin her vechile idâre ve ..... dir ki, uhde-i câriyâ-nelerine .... Ve müceddeden berât-ı âlî-şân sadaka ve ihsân ..... bâbında Şerîfe Hatîce Hâtûn lede'l-imtihân ilm-i tecvîdde vesâir mekâtibe dâir maârifde liyâkât ve istihkâkı bâhire olduğu muciz .... Tarafından haber verilmiş olmağla cihet-i mahlûlile ... yani zik-rolunan hocalığa merkûme Şerîfe ve Hatîce Hâtûnun der-kenârda gösterilen şart-ı vâkıf üzre cânib-i nezâret-i celîle-i evkâf-ı hümâyûndan ta'yîn... buyurulmak iktizâ eylediği ma'lûm-ı âlîleri buyurulduktan emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 27 Şevvâl (?) 1263/1847

6- FISTIKLI- HATİCE SULTAN- C.MF. 4462- (1230/1815)

Devletlû İnâyetlû Merhametlû Efendim, hazretleri sağolsun, Nezâret-i hazret-i şeyhülis-lâmiyede âsûde olan evkâftan Hatîce Sultân tâbe serâhânın medîne-i Üsküdâr'da İhsâniye mahallesinde vâkî' mekteb-i şerîfde yevmî yirmi akçe ile muallim-i sıbyân olan İsmâîl fevt oldukça sulbi oğlu Ali'ye kable't-tevcîh merkûm Ali dahi bi-lâ veled fevt olup, bu bendeleri müddet-i vâfireden berü mekteb-i merkûmda vekâlet ile hizmetinde olup, fakîrî'l-hâl ve kesîrî'l-iyâl olduğum hasebiyle merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki, mekteb-i merkûmun hâceliği bu bende-i nâcizlerine tevcîh ve inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında lutf ve ihsân ve kerem bî-pâyân devletlû inânetlû merhametlû efendim sultânım hazretlerindir. 1230/1815 Hâfız Abdullâh.

7- FISTIKLI- HATİCE SULTAN - C.MF 66/3297- (1270/1853)

Arzuhâl yazılmak üzere varakadır-kıymeti 30 para--Devletlû Efendim Hazretleri, Mekâtib-i âlî ... lerinden dâileri medîne-i Üsküdar'da İhsâniye civârında Sinan Paşa mahallesinde Fıstıklı (çeşme ittisâlinde) nâm mahalde merhûm ve mağfûrun lehâ Hatîce

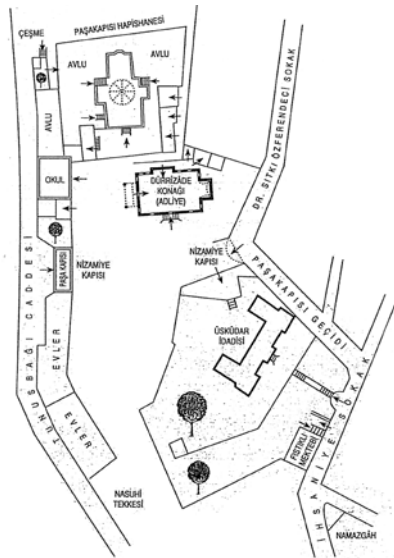
Sultân tâbe serâhâ hazretlerinin müceddeden binâ ve ihyâ buyurdıkları mekteb-i şerîfe bâ-berât-ı âlî-şân mutasarrıf olan Hâfız Hüseyin halîfe bin Mehmed Ali kendi hüsn-ü rızâlarıyla bu dâîlerine (Selimiye câmii imâm-ı sânisini olub meclis-i mulliminde ehliyeti ayân olan Ispartalı [Barla kazası ahâlisinden] Hâfız Hüseyin Sabri bin İbrâhîm halîfeye [orta boylu-kara sakallı-sinni 31]) kasr-ı yed eylemek sevdisinde olduğu ..... buyurulduktan mekteb-i şerîfin kuyûd-ı ihrâc buyurularak bâ-kânûn nizâm-ı .. mücibince uhde-i dâiyâneme ... buyurulması niyâz ve istirhâm bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Üsküdar-Selimiye imâm-ı sâni es-Seyyid el-Hâc Hâfız Hüseyin Sabri 1270/1853 [yapılan tetbbuatta yokuşbaşı mahallesinde Gülükanlıoğlu İbrâhîm'in oğlu]

8- ESMA (İSMİHAN) SULTAN- C.MF. 58 - (1209/1794)

Der-i devlet-i mekîne arz-ı dâi-i kemîne budur ki, Ber-vech-i meşrûta mütevellisi olduğum ceddem İsmihân Sultân tâbe serâhânın Üsküdar'da Tunusbağı civârında vâki' mekteb-i şerîfinin yevmî beş akçe vazîfe ile muallimi cihetine mutasarrıf olan es-Seyyid Mustafa halîfe cihet-i mezbûresini bi't-tav' ve'r-rızâ erbâb-ı istihkâktan vesîle-i arz çâkerî es-Seyyid İbrâhîm halîfe ibn-i es-Seyyid Mehmed ferâgât ve kasr-ı yed idüb, bizlere olan berâtını dahi zâyî etmekle mütâlebe olunmamak şartıyla ..... ve inâyet ve yedine berât-ı âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsiyle pâ-ye-i serîfî a'lâya arz olundu. Bâkî fermân der-adlıdır. 1209/1794 Müteveli-i vakf Abdurrahman İbrahim....

9- HACI SELİM AĞA - C.MF.2392-(1238/1823)

Marûz-ı dâi-i devlet-i aliyyeleridir ki, İşbu arzda mezkûr ashâb-ı hayrâtтан Tersâne-i Âmire Emînî esbâk merhûm el-Hâc Selîm Ağa'nın medîne-i Üsküdar'da vâki' mekteb-i şerîfinin yevmî 30 akçe vazîfe ile muallim-i mekteb cihetine mutasarrıf olan es-Seyyid Süleymân halîfe fevt olub, yeri hâlî ve hizmet-i lâzime, muattal kalmağla erbâb-ı istihkâktan olub, hâlâ mekteb-i merkûmenin yevmî onbeş akçe ile halîfelik cihetine mutasarrıf olan Zeyne'l-âbidîn halîfeye tevcih olduğuna binâen halîfelik hizmeti muattal kalmağla cihet-i merkûme erbâb-ı istihkâktan müsted'î-i mezbûrun kebîr oğlu bâis-i arz es-Seyyid el-Hâc Mehmed'e ber-mücib-i şart-ı vâkıf halîfe ciheti tevcih ve yedine berât-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak bâbında vakf-ı mezbûrun bi'l-meşrût müteveli-i şerîfe Cemile Hânım arz etmekle mücibiyle sâlifü'l-beyân ..... akçe halîfelik cihet-i mezbûr es-Seyyid el-Hâc Mehmed halîfeye tevcihve yedine berât-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsânla buyurulmak bâbında istidası inâyet edildiği .... Mahkemesine huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu. El-emr ü men lehü'l-emrindir, fi'l-yevm 7 Zi'l-ka'de 1238 Mehmed Arif

Şekil 1-Fıstıklı Mektebi

Dipnotlar

- ¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1941; Mehmet Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, 1314; İ.Hakkı Konyalı, Üsküdar Tarihi, İstanbul, 1977; İ.Kara-A.Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul, 2005.
- ² 1329'daki Maltepe (Pelekanon) savaşının neticesinde III. Andronikos'un Göztepe civarındaki ünlü av köşkü Orhan Gazi tarafından Rum Abdallar'na bir Ahi zaviyesi olarak verilmiş ve Şeyh Edebâli'nin yeğeni Ahi Ahmed burada irşad vazifesini üstlenmiştir. M.Baha Tanman, "Şahkulu Sultan Tekkesi", *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, 1994, s. 128-132
- ³ Haskan, M.Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c.2, s.923
- ⁴ Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi*, c.2, s.195; Ayverdi, E.Hakkı, *Fâtih Devri Mimarisi*, İstanbul, 1953, s.219-222; Konyalı, İ.Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, c.1, s.250.
- ⁵ Özdamari Mustafa, *Doğumdan Ölüme Musiki*, İstanbul,1997, s.45-62; İsmail Kara-Ali Birinci, *a.g.e.*, s.23-43
- ⁶ Özdamar, *a.g.e.*, s.49
- ⁷ Ergin, *a.g.e.*, s.76,115
- ⁸ Cumhuriyetin 75. yılı Üsküdar'ın Tarihi Okulları çalışmamızda, Hacı Selim Ağa ve III. Selim Mekteplerine ait belgeler tesbit edilmiştir. III. Selim Mektebi'nde, iki sağlık belgesi bulunmaktadır. Birisi: "Selimiye Mahallesi Şerif Kuyusu Sokak 27 numarada mukim, Selmâ hanım bin Mürteza Efendi'nin muayenesi icrâ olunarak il ve emrazdan sâlim olduğu beyân olunduğu" diğeri ise, "İstanbul Belediyesi Üsküdar Şubesi Heyet-i Sıhhiyesi, Aşı Tasdiknâmesi; Ahmed Efendi bin Âdil Efendi yaşı 9. 1926 tarihli" hakkındadır. Ama mektep adı görünmemektedir. Hacı Selim Ağa, önce 23. ilkokul olup 1936'da eski bina yıkılarak yeni bina yapılmıştır. İncelenen evrakta 27 mektep yazmakta. İncelenen evrak, 1340-1341/1927-1928 tarihli imtihan cetvelidir. 4.sınıfta 27 öğrenci görülmektedir. Dersler Kur'an-ı Kerim ve din dersleri ile başlamakta. Musiki dersi de programda yer almaktadır. Bu çalışmamız sonradan hazırlayanların ismi belirtilmeden, İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından, Cumhuriyetimizin 75. Yılında İstanbul Eğitim Belgeseli adıyla 1998'de İstanbul'da yayınlanan çalışmanın içinde Üsküdar ilçesi başlığı ile yer almıştır.
- ⁹ BOA. İ.DH.162/8411
- ¹⁰ BOA. DH.UMUM.156/9-35265
- ¹¹ Erdem, Dr. Yasemin Tümer, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Üsküdar Kız Mektepleri", *5. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (2007)*; Konyalı, İ.Hakkı, *a.g.e.*, s. 316; Haskan, M.Nermi, *a.g.e.*, s.918
- ¹² Solaklar, Yeniçeri cemaat ortalarının 60.61.62. ve 63'üncüsüdür. Kumandanlarına ser-solak (solakbaşı) denir. Padişahın atının sağında giden solaklar sol ellerini kullanırlardı. 1826'da Yeniçerilikle kaldırılmıştır.
- ¹³ Haskan, *a.g.e.*, s. 926. Haskan, burada iki tane Solak Sinan mektebinden bahsetmektedir. Kanatimize göre, Selami Ali Efendi cadde-sindeki câmiî ile beraber yapılan Solak Sinan mektebidir. Ümmü Gülüm Hatun Çeşmesi arkasında diye tarif ettiği diğer Solak Sinan mektebinin yerinde ise Rum Mehmed Paşa medresesi bulunmaktaydı. Bkz. Konyalı, *a.g.e.*, s.250 ve s.275
- ¹⁴ BOA. C.MF. 48/2384
- ¹⁵ Konyalı, İ.Hakkı, *a.g.e.*, s.303; Haskan, *a.g.e.*, s. 903
- ¹⁶ BOA. C.MF. 6056
- ¹⁷ BOA. C.MF. 7483
- ¹⁸ BOA. C.MF. 4085
- ¹⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.42; Haskan, *a.g.e.*, s. 908; O.Ergin, *a.g.e.*, s.412-418; H.A.Yücel, *a.g.e.*, s.646-647; B.Felek, "Yaşadığımız Günler", *Haseki Tıp Bülteni*, XII, s. 1
- ²⁰ Haskan, *a.g.e.*, s. 910
- ²¹ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim Arş.*, 1994, s.601
- ²² Rahmi Üntüvar, İlçemiz Üsküdar, İstanbul 1969, s.37
- ²³ Haskan, *a.g.e.*, s.192
- ²⁴ BOA. C.MF. 4462
- ²⁵ BOA. MF.66/3297
- ²⁶ Günümüzde Arnavutköy-Kuruçeşme'de bulunan "Les Ottomans" adlı otel yalıları idi.
- ²⁷ Ş.Pınar Yavuztürk, Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri, VI. Üsküdar Sempozyumu, 2008
- ²⁸ BOA. C.MF. 58
- ²⁹ BOA. C.MF.2392
- ³⁰ Rahmi Üntüvar, *a.g.e.*, s.38-39
- ³¹ BOA. MF. MKT. 1221/107
- ³² BOA. MF.MKT. 1230/97
- ³³ BOA. DH.İ.U.M 7/7----1/53

VAKFIYESİ VE MUHASEBE KAYITLARI IŞIĞINDA ATİK VALİDE VAKFI

Tijen SABIRLI

Üsküdar'ın en büyük yapı topluluğu olan Atik Valide Külliyesi Hicri 990 (m.1582) yılında Nurbanu Valide Sultan tarafından kurulan vakfa aittir. Valide Sultan, Sultan vakıflarına ait yapıların yoğun olarak görüldüğü sur içi yerine İstanbul'un Asya'ya açılan kapısı konumundaki Üsküdar'ı tercih etmiştir.

Üsküdar, bilindiği üzere bilâd-ı selaseden olup halk ve devlet nezdinde önemli bir yer tutmaktaydı ancak Üsküdar, Atik Valide Külliyesinden önce bu çapta bir eserler bütününe sahip bulunmamaktaydı. Bu açıdan söz konusu vakıf eserlerinin Üsküdar'ı hem biçim yönüyle hem de iş ve ticaret hacmi yönüyle etkilediği söylenebilir.

Külliye o zamanki adıyla Üsküdar Yeni Mahalle'de kurulmuştur. Mahalle ismi külliyein kurulduğu yıllarda civarın yeni bir yerleşim olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca vakfiyede, vakfa ait mülklerin bulunduğu başka bir Üsküdar mahallesinden daha bahsedilir, bu mahallenin adı Mamure Mahallesidir. Burası kentin sahile daha yakın olan kısmı olmalıdır. Söz konusu vakıf eserlerinin çeşitliliği ve büyüklüğü değerlendirildiğinde Üsküdar'ın çehresini değişiklikleri ve kentin o yöne doğru büyümesine etki ettikleri sonucuna ulaşılabilir.

Tebliğimizin konusu olan vakfın işleyişini anlamak için vakfiye esas alınmış, ileriki yıllardaki gelişimi ile ilgili ise muhasebe kayıtlarına başvurulmuştur.¹ Vakfiye Arapça olarak kaleme alınmış, yalnızca son on sayfasında Valide Sultan tarafından vakfa bağışlanan kitapların listesi yer almıştır ve bu kısım Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Muhasebe kayıtları ise âdet olduğu üzere siyakât olarak tutulmuştur.

Vakfın, biri Üsküdar'da diğeri Lapseki'de olmak üzere iki yapı topluluğu bulunmaktadır. Üsküdar'daki külliye oldukça geniştir ve darüşşifa, imaret, darulkurra, darulhadis, sıbyan mektebi, medrese ve camiden oluşmaktadır. Lapseki'de ise mescid, tekke, sıbyan mektebi ve imaret yer almaktadır.

VAKFA AİT BİRİMLER, GÖREVLİLER VE UYGULANMASI İSTENEN ŞARTLAR

Camii: 1 Hâtip, 2 imam, 8 müezzin, 1 Amenerresulhan², 1 Ammehan³, 1 aşırhan⁴, 1 buhurcu⁵, 4 çırağıcı⁶, 95 eczahan⁷, 10 hâfiz, 1 Hâfızıkütüb⁸, 2 Hâfızimushaf⁹, 4 kayyum¹⁰,

1 naathan¹¹, 1 muarri¹², 1 murakı¹³, 5 musallıyan¹⁴, 1 muvakkit¹⁵, 1 Mülkhan¹⁶, 1 perdecı, 1 sandıkçı¹⁷, 1 Yasinhan¹⁸, 30 zikirhan¹⁹

Valide Sultan'ın vakfiyede belirttiği şartlar gereğince camide günde 3 kez hatim indirilmiş, zikirhanlar, naathanlar ve aşırhanlar vasıtasıyla hem Allah ü Teala'nın hem de Peygamberimizin anılması istenmiştir. Hâtip, İmam, müezzin kadrolarına gelebilmek için vakfiyede yer alan vasıflara hâiz ve alanında uzman olmak gerekmektedir.

Vakfiyede, geniş bir kadroya sahip cami için ayrılan günlük maaş miktarı 495 dirhemdir. 20 Ancak incelediğimiz muhasebe kayıtlarında cami görevlilerinin ödemeleri için ayrılan miktar 998 (m.1589) tarihinde 509 dirhem, 1007 (m.1598)'de 395 dirhem, 1080 (m.1669) yılında ise 554 dirhem olmuştur. Ödemelerdeki bu değişimin sebebi personel sayısının zamanla artması veya gelirlerin azaldığı yıllarda düşünülen tasarruf tedbirleridir.

998 (m.1589)'de cami kadrosuna dahil olan 4 duagûyan ve 7 ayrı selâtin camisine 7 müteferrika tayin edilmiştir. 1007 (m.1598)'de 1 kilerci yardımcısı, 1 maniinukuş ve 4 kayyum personele dahil edilmiştir. 1080 (m.1669) yılında cami personeline 1 vâiz, 1 Muhammediyehan²¹, 1 Fetihhan²², 1 ferâiz²³, 1 aşırhan eklenmiştir. 998 (m.1589)'den itibaren incelediğimiz tüm defter ve icmallerde kutsal beldelerdeki cüzhanlara yapılan ödemeler yer almaktadır.

Medrese: 1 bevvab²⁴, 1 ferraş, 1 muîd²⁵, 1 müderris, 16 talebe

Medresenin günlük ödeme miktarı vakfiyede 101 dirhem olarak belirtilmiştir. 998 (m.1589)'de 102 dirhem, 1007 (m.1598)'de 99 dirhem, 1080 (m.1669)'de ise 135 dirhem olmuştur. 1080 (m.1669) yılındaki fiyat artışının nedeni medreseye alınan talebe sayısının 16'dan 32'ye çıkmasıdır.

Medrese İstanbul'daki önemli ilim merkezlerinden biriydi. Valide Sultan'ın medrese talebelerinin kullanması için vakfettiği kitaplar medresede verilen eğitim hakkında fikir vermektedir. Kitaplar arasında en muteber tefsir, hadis, fıkıh eserleri ve bunlara yapılan şerhler yer almaktadır. Böyle nitelikli bir eğitimi verebilecek düzeyde olan kişilerden bir müderris tayin edilmesi istenmiştir. Müderrisin vasıfları vakfiyede şu şekilde tanımlanmıştır:

“Valide Sultan, fazilet ve kemal sahibi, emsalleri arasında ilim ve irfanı ile öne çıkmış, akli ve nakli ilimlere hâkim, muğlak meseleleri halledebilen, ilmîni arttırmakla meşgul, istifade etmek isteyenlere ilmîni öğretmek hususunda ciddiyet gösteren ve bütün vaktini tahsiline sarf eden, istifadeye iştıyak duyanlara ilmîni aktarmaya çok hevesli ve ilmîni anlatmakta ve tedris etmekte yetenekli olan bir zâtın medreseye müderris tayin edilmesini ve günlük ücretinin altmış dirhem olmasını şart kıldı.”²⁶

Darulhadis: 1 bevvab, 1 muhaddis, 12 talebe

65 dirhem günlük ödenek ayrılan darulhadiste, 998 (m.1589) ve 1080 (m.1669)'de miktar değişmezken 1007 (m.1598) yılında 86 dirhemlik bir maaş ödemesi yapılmıştır. Bunun nedeni ise şeyh efendiye yapılan 20 dirhemlik ödemedir. Aslında ileriki yıllara ait kayıtlar incelendiğinde verilen 20 dirhemnin nedeninin zam değil şeyhe verilen ilave ferâizlik görevinin karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki yıllarda ise bu görev ayrı bir kişi tarafından yürütüldüğünden Darulhadis şeyhinin maaşı tekrar 40 dirheme inmiştir.

Darulkurra: 1 şeyhülkurra, 10 hâfiz

Vakfiyede ve 998 (m.1589)'de 50 dirhem olan günlük ödeme miktarı, 1007(m.1598) ve 1080 (m.1669) tarihlerinde 70 dirheme yükselmiştir.

Darulkurra'da on farklı kıraat usulü talim edilmesi istenmiştir, kıraat usullerinin imamaları vakfiyede yer almıştır. Sözü edilen kıraat imamlarının günümüzde kurra hafız yetiştirmede hala muteber oldukları söylenebilir.²⁷

Mektep: 1 muallim, 1 hüsnühat muallimi, 1 bevvab, 1 kalfa
Vakfiyede 15 dirhem ayrılan mektebin, 998 (m.1589)ve 1007 (m.1598)'deki harcamaları 17 dirhem olmuşken, 1080 (m.1669) yılında 20 dirheme yükselmiştir. Mektepte bulunan talebe sayısı belli değildir, maaş miktarındaki artışın nedeninin kalfa ücretine yapılan zam olduğu düşünülürse, talebe sayısının artması neticesinde kalfaya ekstra bir ücret tahakkuk ettirildiği sonucuna ulaşmak mümkün gözükmektedir.

Tekke: 1 şeyh, 1 bevvab ve ferraş, 32 derviş
Vakfiyede 90 dirhem ayrılan tekkede, 998 (m.1589) ,1007 (m.1598) ve 1080 (m.1669) yıllarında harcamalar 91 dirhem olmuştur. Aradaki bu küçük farkın nedeni bevvab ücretindeki 1 dirhemlik değişimdir.

Tekkenin bağlı bulunduğu tarikat vakfiyede yer almamıştır, ancak tekkenin giriş kapısında yer alan kitabedeki şu beyit bize tekkenin Nakşibendi tarikatıyla olan bağımlı göstermektedir:

Ne güzel hankâh-ı Val(i)de-i Sultan-ı Atik
Meslek-i Hazret-i Şaban-ı Veli bunda tarik

Darüşşifa: 2 hekim, 2 kehhal²⁸, 2 cerrah, 2 aşçı, 2 abrîzî²⁹, 1 bevvab, 2 câmeşuy³⁰, 2 eczacı, 2 edviyeküb³¹, 1 ferraş, 4 hastabakıcı, 1 imam, 1 kasekeş, 1 kilerci, 1 külhancı, 1 müezzin, 1 vekilharc³², 1 vekilharc katibi

Darüşşifada görevli doktorların hasta ile gülyüzle ve nazik bir biçimde ilgilenecek, alanında uzman ve fedakarlık vasfına sahip kimselerden olması istenmiştir.³³

Darüşşifanın çalışma şekli, vakfiyede belirlenen özelliklere göre değerlendirilmelidir. Buna göre vazifelendirilen göz doktoru, cerrah ve hekimler fakir halkın her cins hastalığı ile ilgilenmekle mükelleftirler. Ayrıca onlar için hazırlanacak ilaçlar için de eczacı tayin edilmiş, ilaç yapımı için alınacak malzemeye harcanmak üzere de bir tahsisât ayrılmıştır. Vakfiyede darüşşifadaki görevli personel sayısı 30 kişidir ve ayrılan günlük ücret 118 dirhemdir. Muhasebe kayıtlarından incelediğimiz 998 (m.1589) yılında 34 personel 149 dirhem, 1007 (m.1598) yılında 35 personel 144 dirhem, 1080 (m.1669) yılında ise 30 personel 125 dirhem almışlardır.

Personel ücretleri dışında darüşşifaya yapılan harcamalar değerlendirildiğinde yapılan harcamalar bürçenin %3-4'üne tekabül ettiği görülmektedir.

Atik Valide Darüşşifası, 1873 yılına kadar her tür hastanın tedavi edildiği bir hastane durumundayken, bu tarihten itibaren akıl hastanesi hüviyetine kavuşarak 1927 yılına kadar bu şekilde hizmet vermiştir.

İmaret: 2 ahırcı, 2 anbarcı, 1 arpa anbarcısı, 5 aşçı, 3 bevvab, 1 ferraş-ı helâ, 2 ferraş-ı imaret, 1 ferraş (çöp için), 1 ferraş-ı tâbhane, 5 habbâzîn³⁴, 1 un hamalı, 1 et hamalı, 2 ibrikçi, 2 kâşeşuy, 4 kase taşıyıcı, 1 anbar kâtibi, 1 kepekçi, 1 kilerci, 2 mumcu, 1 mühürçü, 2 nâkib (et için), 2 nâkib (ekmek için) 4 pirinç ayıklayıcı, 2 buğday ayıklayıcı, 1 oduncu, 1 odun muhafızı, 1 başaşçı, 1 serhabbâzîn, 1 vekilharc, 1 vekilharc katibi

Camiden sonra en kalabalık personele sahip olan imaretin vakfiyede belirtilen günlük maaş miktarı 189 dirhemdir. 998 (m.1589)'de 184, 1007 (m.1598)'de 208, 1080 (m.1669)'de ise 206 dirhem ödenek ayrılmıştır.

İmarette çıkarılacak yemek için ayrı bir tahsisat daha yapılmıştır. Hangi yemeğin çıkacağı ve özel günlerde yapılacak farklı uygulamalar da vakfiyede belirtilmiştir. Günlük malzeme miktarı da vakfiyeye öngörülerek alım miktarları ayrı ayrı zikredilmiştir.

İmaretten yemek alma hakkına sahip olanlar da miktarları belirtilerek kaydedilmiştir. Buna göre tüm vakıf personeli ve talebe imaretten günde iki öğün tam veya yarım yemek almaktadır. Arta kalan miktar ise öncelikle yoksullar ve yolcular olmak üzere halka dağıtılmaktadır. İmaretten faydalanan kişi sayısı tam tespit edilememekte, ancak elimizdeki bazı veriler bu konuyla ilgili bazı çıkarımlar yapmamıza imkan vermektedir. Vakfiyede geçen "Her gün 56 sofraya kurulacaktır" ifadesinden ve pişirilen günlük ekmek miktarı olan 1900 sayısından yola çıkarak vakıf personeli ile beraber yaklaşık 950 kişinin her gün imaretten faydalandığını söyleyebiliriz.

Özel günler olarak nitelendirdiğimiz, kandil, ramazan ve bayram günlerinde ise her zamankinden daha fazla çeşitte ve zenginlikte bir menü çıkarılmaktadır. İmarette pişen yemeklere karar verilirken günlük besin ihtiyacını karşılamayı hedefleyen seçimler yapılmıştır. Ancak özel günlerde bunun dışına çıkılarak tatlı, şerbet vb. yiyecekler de menüye dahil edilmiştir. Buğday ve pirinç çorbası biri sabah biri akşam olmak üzere her gün çıkan yiyeceklerdir, ayrıca her öğün için bir somun ekmek de standart bir uygulamadır, bunun yanında akşam bir parça et de verilmektedir. Özel günlerde dane, zerde, zırba, ekşiş gibi farklı yemekler yer almaktadır. İmaretteki malzeme alımları muhasebe kayıtlarından incelendiğinde turşu, süzme yoğurt, salata malzemesi alındığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak çorba ve ekmek dışında vakfiyede belirtilmemiş olmasına rağmen mevsimine göre turşu, yoğurt, ayran ve salata çıkarıldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

İdari Personel: 1 nazır(darussaâde ağası), 1 müteveli, 1mütevelli kâtibi, 4 câbi, 4 câbi kâtibi, 1 kâtip, 1 mütevelli(Yeniil), 1 mütevelli kâtibi(Yeniil)

Vakfın gelirlerini toplamak ve idaresini gerçekleştirmekten sorumlu olan üst düzey yöneticiler bulunmaktadır. Vakfın nazırı Darussaâde Ağası'dır, ancak tüm idari ve mali işleri yürütmek üzere bir mütevelli bulunmaktadır. Mütevelli dışında mukataa gelirlerini toplamak için Yanbolu, Yeniil, Üsküdar, Yoros ve Rodoscuk için birer câbi ve birer câbi kâtibi görevlendirilmiştir. Yeniil hasları denilen araziden elde edilen gelirler, vakfın en önemli gelir kalemini oluşturduğundan, bu geniş araziler için ayrı bir mütevelli ve mütevelli kâtibi vazifelendirilmiştir. Bahsedilen bu üst düzey personelin vakfiyeye öngörülen günlük ücreti 265 dirhemdir. En fazla ücreti 100 dirhem ile mütevelli almaktadır.

Tamir ve Termim İşlerine Bakanlar: 1 kurşuncu, 1 maniinukuş³⁵, 2 meremmetçi³⁶, 7 suyolcu, 7 suyolcu çırağı

Büyük bir külliye'nin daimi bir bakıma ihtiyacı vardır. Caminin, imaretin, darüşşifanın her gün fazla sayıda ziyaretçisi ve her zaman devam eden hizmetleri bulunmaktadır. Tüm bunlar bu binaların sıklıkla kullanılması sonucu yıpranması anlamını taşımaktadır. Vakfın işleyişinin devam edebilmesi birimlerin sorunsuz çalışmasına bağlıdır, dolayısıyla tamir işleri için personel görevlendirilmesi aslında sistemin düzenli işletilebilmesi için şarttır. Özellikle Valide Sultan'ın imaret, cami ve darüşşifa ile hamamların su ihtiyacının

karşılanması için Çamlıca tarafından Üsküdar'a getirttiği suyun yollarının korunması için suyuolcular tayin edilmiştir. Suyuolcular büyük bir ihtimamla çalışmalıdır, çünkü suyun yokluğu tüm hizmetlerin aksamasına neden olacaktır. Yaptırılan bu su yolları günümüzde de kısmen kullanılmakta ve muhafaza edilmektedir.

Tayin edilen on sekiz görevliye ödenen günlük miktar toplam 66 dirhemdir. En büyük meblağ suyuolculara ödenmektedir. Bir suyuolcusunun aldığı günlük ücret 6 dirhem olarak belirlenmiştir.

Vakfiyede Yer Alan Diğer Şartlar

Valide Sultan ile eşi II.Şelim'in cariyelerinden kimsesiz kalanlar için ödenmesi istenen miktarlar ile isimleri vakfiyede mevcut bulunan, yaşlılığında fakir düşmüş, kimsesiz âlimler için ayrılan tahsisâtlar vakfiyede belirtilmiştir. Tüm bunlar da vakfın giderleri içinde yer almaktadır.

Valide Sultan'ın vakfiyeye koydurduğu başka bir şart ise her yıl iki kişinin giderleri vakıf bütçesinden karşılanarak kendisi adına hac görevi ile vazifelendirilmesidir. Yıllık 12.000 akçe ayrılarak bu görev düzenli olarak yerine getirilmiştir. İncelediğimiz 998 (m.1589), 1007 (m.1598), 1080 (m.1669) tarihli defterlerde bu giderin kaydedildiği görülmektedir. Mektep çocukları ve fukara için bayramlarda verilmesi istenen giysi ve ayakkabı giderleri de vakfın harcamaları arasında yer almaktadır. Her bayram 30 fukara veya yetim çocuğun elbise ve ayakkabı ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir, kuruluştan itibaren incelenen yıllara ait muhasebe kayıtlarında bu harcamaların düzenli bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir.

VAKFIN GELİRLERİ

Vakfın en önemli geliri mukataa dediğimiz toprak gelirleridir. En büyük mukataalar Yeniil ve Yanbolu mukataalarıdır. Mukataa gelirleri toplam vakıf gelirinin %80'ini oluşturmaktadır. Mukataa dışında vakfa tahsis edilmiş olan bahçe, bağ, otlak, mera, bostan, çiftlik gibi araziler mevcuttur.

Kira Gelirleri: Vakfa ait 4 hamam, 3 fırın, 64 dükkan, 6 debbağhane³⁷, 1 han, 130 hücre, 3 salhane³⁸, 2 serhane³⁹, 2 şemhane⁴⁰ mevcuttur. Kira gelirleri toplam gelir içinde yaklaşık % 10 civarındadır.

Bahsi geçen mülklerin hatırı sayılır miktarı Üsküdar'da bulunmaktadır. Debbağhaneler, iki hamam, hücrelerin bir kısmı, şemhane Üsküdar'ın ekonomik hayatına ciddi anlamda katkıda bulunmuşlardır. Vakıf eserleri Üsküdar'ı hem ticari, hem sosyal, hem dini, hem de ilmi yönden canlandırmışlar ve bir cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Vakfa ait eserlerin bir kısmı günümüzde asli vazifeleriyle yaşamaya devam etmektedir. İmaretin karşısında yer alan hamam (hamam-ı atik) çalışmaya devam etmektedir, Üsküdar merkezde bulunan hamam (hamam-ı cedit) ise bina olarak mevcut olup çarşı olarak hizmet vermektedir. Debbağhaneler kapanmış ancak buldukları mahallenin isminde yaşamaya devam etmektedirler. Tabaklar mahallesi, bir zamanlar Atik Valide Vakfı'nın debbağhanelerinin bulunduğu yerdir.

VAKFA AİT AKARÂTIN LİSTESİ

CİNSİ	ADEDİ
Arsa	3
Bağ	3
Çiftlik	5
Debbağhane	6
Değirmen	1
Dükkan	64
Eğrek	13
Fırın	3
Hamam	5
Han	1
Hücre	130
Köy	14
Menzil	4
Mezra`a	2
Mukataa	2
Otluk	2
Salhane	3
Serhane	2
Şemhane	2

Cizye Gelirleri: Şer'i vergilerden olan cizye aslında devletin tekelinde olan bir vergidir ancak sultan vakıflarına ait arazilerde oturan gayrimüslimlerin cizyeleri vakfa devredilmektedir. Cizye gelirleri bütçeye neredeyse kira gelirleri kadar katkı yapmıştır.

Diğer Gelirler: Vakıf sınırları içinde alınacak bâd-ı heva⁴¹, cürm ü cinayet⁴² gibi vergileri toplama hakkı vakıf mütevellisinin elindeydi. Ayrıca beytül mâl⁴³ olan gelirler, muhallefat gelirleri de vakfa devrolmaktaydı. Ancak bahsettiğimiz bu gelirlerin belli bir miktarı ve düzeni bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bu gelirleri vakfın asli gelirleri içinde saymak uygun düşmemektedir.

LAPSEKİ MEVKUFÂTI

Vakfiyede Üsküdar dışında Çanakkale'nin Lapseki kasabasında imaret, mescid, mektep ve tekkeden oluşan bir külliye inşa edilmesi istenmiştir. Ayrıntılı muhasebe kayıtlarında Lapseki'nin Çardak semtinde yer alan bu birimlere gönderilen ödenekler yer almaktadır. Ancak Lapseki'deki bu eserlerin hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Vakıf arazileri eserler ortadan kaldırılarak mahalle haline getirilmiştir.

Lapseki Mescidi: 1 imam, 1 müezzin, 10 hâfız, 1 kayyum ve ferraş, 1 Fetihhan Üsküdar'daki uygulamadan farklı olarak bu mescidde personel sayısı daha az tutulmuştur. İmam aynı zamanda Mülkhan olarak, müezzin ise Ammehan olarak görevlendirilmiştir. Ayrıca Gelibolu kasabasında medfun bulunan Yazıcıoğlu için ruhuna Fetih Suresi okuyacak 1 Fetihhan istihdam edilmiştir. Mescid personeline yapılacak ödemeler için günlük 31 dirhem ayrılmıştır.

Lapseki İmareti: 1 şeyh, 1 buğday ayıklayıcısı, 1 mübayâa memuru, 1 kilerci, 1 kâşeşuy, 1 anbar kâtibi, 1 aşçı

Lapseki imaretinde günde tek çeşit ve yalnızca bir öğün yemek çıkarılmıştır. Tercih edilen yemek ise çorba ve ekmektir. Buğday ve pirinç çorbası dönüşümlü olarak çıkarılmıştır. İmarete ayrılan günlük harcırah 93 dirhemdir. Üsküdar imaretiyle karşılaştığımızda Lapseki oldukça küçük bir imaret olarak gözükmektedir. İmaret personeli için ayrılan günlük ücret ise 23 dirhemdir.

Vakfiyeye bu imaretin şeyhinin Mehmet Dede bin ..... olması şeklinde bir şart eklenmiştir. Ayrıca bu isme imaret şeyhinin alması gereken maaş miktarından fazlası verilmesi ve kaydı hayat şartıyla bu zatın şeyhlik görevine devam etmesi istenmiştir. Mehmet Dede adlı zâta 8 dirhem alması gerekirken 20 dirhem ücret verilmiştir.

Lapseki Tekkesi: 1 vâiz, 1 şeyh, 10 derviş, 1 câbi, 1 ferraş ve hancı
Vaizin görevi Cuma vaazı dışında her sabah namazından sonra Yasin okuyup ruhunu vakıfenin ruhuna hediye etmektir.

Şeyh dervişleri irşâd etmekle görevlendirilmiştir, dervişler ise her gün belirlenen cüzleri okumakla ve hücrelerinde ibadetle meşgul olmakla mükelleftir.

Vakfın kasabadaki nazırı câbidir. O vakıf mallarıyla ilgilenecek, yapılan harcama ve ödemeleri takip edecektir. Gerekli gördüğünde görevini ihmal edenlerle ilgili değişiklikleri yapmak üzere mütevelliyeye haber verecektir.

Lapseki tekkesine ayrılan günlük ücret 29 dirhemdir. Bu tekkenin hangi tarikate bağlı olduğuyula ilgili vakfiyede geçen bir bilgi bulunmamaktadır. Üsküdar tekkesinin bağlı olduğu tarikat tekke kapısındaki kitabeden tespit edilebilmiştir ancak Çardak zaviyesi tamamen yok olduğu için böyle bir imkan bulunmamaktadır.

Lapseki Mektebi: 1 muallim ve 1 muallim muavini
Mektepte yalnızca eğitimci kadrosu bulunmamaktadır. Ayrıca bir ferraş veya bevvab görevlendirilmemiştir. Muhtemelen mescidin ferraşı aynı zamanda mektebin temizliğiyle de ilgilenmiştir. Mektebe ayrılan günlük ücret 5 dirhemdir.

Lapseki'de Tamir ve Termim İşleri: 1 meremmetçi, 1 suyolcu
Vakıf birimlerinden faydalananlar için özellikle suyollarının bakımı ve temizliği büyük önem arz etmektedir. Bundan dolayı daimi bir suyolcu görevlendirilmiştir. Ayrıca vakıf binalarının tamir, aktarma ve onarım işleri için de bir meremmetçi istihdam edilmiştir.

Lapseki vakıflarının vakfiyeye göre (h.990 yılı) günlük personel gideri 90 dirhemdir. 1007 (m.1598) yılına ait muhasebe defterinde 111 dirhem, 1080 (m.1669) tarihinde ise 83 dirhem olarak kaydedilmiştir.

998 (m.1589) tarihli defterde ise harcamalar toplu olarak ay ay gösterilmiştir. Bu kayıtlara göre de 3930 dirhem maaşlar için ayrılmışken, 5100 ile 5900 arası bir miktar da diğer harcamalara sarf edilmiştir. En fazla harcama ramazan ayında görülmektedir. Bu ayda hem fukaraya daha fazla maddi yardım yapılması hem de imaretteki yemek çeşitliliğinin artması etkili olmuştur.

Bibliyografya

1.Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı, 990/1582, sayfa no:281, sıra no:50, Defter no:2113

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

TS.MA.d 1334-1000.Z; 3662-997.M, 3685-1012.Ş, 3925 0003-1073, 3925 0004-1074, 3925 0005-1078, 3925 0006-1078, 3925 0007-1083, 3925 0008- 1084, 3925 0009- 1085, 3925 0010- 1085, 3925 0011- 1086, 3925 0012- 1086, 3925 0013-1086, 3925 0014- 1086, 3925 0015- 1094, 3925 0016- 1095; 1781-1080

2. Basılı Kaynaklar

Barkan, Ömer Lütfü, Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaati, Ankara, TTK Yayınevi, 1972
 Bilgili, Ali Sinan, İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları XVI-XVIII. Yüzyıllar, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011
 Güler, Mustafa, Osmanlı Devleti’nde Harameyn Vakıfları(16. Ve 17. Yüzyıllar), İstanbul, Çamlıca Yayınevi, 2011
 Güran, Tevfik, Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye Ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, İstanbul, Kitabevi Yayınevi, 2006
 Köşklü, Zerrin, “Vakfiyelere Göre 17. Ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Olarak Osmanlı Darulkurraları”, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2000
 Kubilay, Ayşe Yetişkin, İstanbul Haritaları, İstanbul, Boyut Yayınları, 2009
 Öztürk, Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995
 Singer, Amy, çev. Dilek Şendil, Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmaret-i, İstanbul ,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004
 Terzioğlu, Arslan, “Bimâristan”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VI, 1992
 Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2003

Dipnotlar

- ¹ Atik Valide Sultan Vakfiyesi, 990/1582, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, sayfa no:281, sıra no:50, Defter no:2113, s.90
- ² Amenerresulhan: Camilerde “Amenerresul ....” ile başlayan Bakara suresindeki ayetleri okumakla görevli kişi
- ³ Ammehhan: Camilerde Amme suresini okumakla görevli kişi
- ⁴ Aşirhan: Camilerde Kur’an-ı Kerim’den on ayetlik kısmı okumakla görevli kişi.
- ⁵ Buhurcu: Camilerin güzel kokması için hoş kokulu tütsüleri yakmakla görevli kişi.
- ⁶ Çırağıcı: Cami, imaret, medrese vb. kurumlarda kandil ve mumları yakmakla görevli olan kişi.
- ⁷ Eczahan: Camilerde cüz okuyan görevli.
- ⁸ Hafızkütüb: Vakıf kütüphanelerinde vakfa bağışlanan kitapların muhafazasından sorumlu olan kişi.
- ⁹ Hafızımushaf: Camiye ait Kur’an-ı Kerimleri korumakla görevli kişi.
- ¹⁰ Kayyum: Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve onlarla ilgili diğer işleri yürütmekle görevlendirilmiş kişilere verilen umûmî isim.
- ¹¹ Naathan: Peygamberimiz(sav) için yazılmış şiirleri okumakla görevli kişi.
- ¹² Muarrif: Cami ve tekkelerde hayır sahiplerini iyilikle anan müezzin ve derviş.
- ¹³ Murakıb: Vakıf personelinin işini yapıp yapmadığını denetleyen kimse.
- ¹⁴ Musalliyan: Vakfedenin arzusu üzerine camide belli vakitlerde namaz kılmakla mükellef kişi.
- ¹⁵ Muvakkit: Vakit tayini için görevlendirilen kişi
- ¹⁶ Mülkhan: Camilerde Mülk suresini okumakla görevli kişi.
- ¹⁷ Sandıkçı: Camiye ait cüzleri dağıtıp toplamak ve muhafaza etmekle görevli kişi.
- ¹⁸ Yasinhan: Camilerde Yasin suresini okumakla görevli kişi.
- ¹⁹ Zikirhan: Camilerde vakfedenin arzusu üzerine tespit edilen zikirleri çekmekle sorumlu olan kişi.
- ²⁰ Aynı vakfiye, s.142
- ²¹ Muhammediyehan: Camilerde Yazıcıoğlu Mehmet’e ait Muhammediye adlı eseri okumakla görevli kişi.
- ²² Fetihhan: Camilerde Fetih suresini okumakla görevli kişi.
- ²³ Feraiz: Mirasın paylaşımı ile ilgili davalara bakan kişi
- ²⁴ Bevvab: Vakıflarda kapıları açıp kapamak ve güvenliği sağlamakla görevli kişi
- ²⁵ Muid: Medreselerde müderrislere yardımcılık yapan görevli, asistan
- ²⁶ A.g.v. s.151
- ²⁷ Eimme-i Aşere denilen zevat günümüzdeki Kurra hafız yetiştirme metodunda da yerini aynen korumaktadır. Bu isimlerin tam hali; Nâfi’ b. Abdurrahman Nâfi’ b. Abdurrahman b. Ebî Nuaym el-Leysi el-Medenî (ö.169/785), İbn-i Kesir Abdullah b. Keşîr (ö. 120/738), Ebû Amr Ebû Amr b. el-Alâ el-Mâzinî el-Basrî (ö.154/771), İbnu Âmir Abdullah b. Amir el-Yahsubî (ö.118/736), Âsım Ebû Bekr

Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745), Hamze Ebû Ammâra Hamze b. Habîb b. Ammâra el-Kûfî ez-Zeyyât (ö.156/773), el-Kisâf Ebu'l-Hasen Ali b. Hamze b. Abdillâh b. Behmen b. Fîrûz el-Kisâf el-Kûfî (ö.189/805), Ebû Cafer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî (ö.130/747-48), Yakub Ebû Muhammed Yakub b. İshak el-Hadramî (ö.205/821), Halef b. Hişam b. Sa'leb b. Halef el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö.229/844).

²⁸ Kehhal:Göz doktoru

²⁹ Abrizi: Darüşşifalarda hastaların alt bakımını yapan görevli

³⁰ Câmeşuy: Darüşşifalarda çamaşırların yıkanmasından sorumlu görevli.

³¹ Edviyeküb: Darüşşifada macun, merhem ve şurupları hazırlamak üzere bitkileri döven kişi, attar

³² Vekilharc: Vakıf kuruluşları için gerekli malların satın alınması ve satışı vazîfesiyle yükümlü şahıs.

³³ a.g.v. s.171

³⁴ Habbazin: İmaretlerde ekmekçi

³⁵ Maniinukuş: Vakıf binalarına ait duvarlara yazı yazılmasını engellemekle görevli kişi

³⁶ Meremmetçi: Vakıf olarak halkın hizmetine sunulmuş binâların tamir ve restorasyonu ile meşgul olan şahıs.

³⁷ Debbaghane: Hayvan derilerinin işlendiği dükkan

³⁸ Salhane:Mezbaha

³⁹ Şerhane: Hayvan kellesi vs. satılan sakatatçı.

⁴⁰ Şemhane: Mum imal edilen dükkan.

⁴¹ Bâd-ı heva: Reayanın ödediği nakdi vergilerden biri

⁴² Cürm ü cinayet: İşlenen suç karşılığında alınan vergi

⁴³ Beytül mal: Varisi bulunmayanlardan devlet hazinesine kalan miras.

ÜSKÜDAR'DA BİR SOSYAL MÜESSESE ÖRNEĞİ: ALACA MİNARE TEKKESİ VE HAZİRESİ

Ömer KOÇYİĞİT

ÖZET

Osmanlı toplumsal yaşamının önemli birer sosyal müessesesi olan tekkeler, muhtelif meslek ve zümrelerden pek çok insanın bir buluşma mekânı olarak dikkat çekmektedir. Bu yapılardan biri olan, Nakşibendi tarikatına mensup Üsküdar Alaca Minare Tekkesi, Osmanlı topraklarında çokça görülen tekkelerin önemli bir örneğidir. Kuruluşundan kapatılışına kadar geçen dönemde sürekli bir hareketliliğe sahne olan bu tekke sosyo-kültürel bir dinamizmi bünyesinde barındırmıştır. Postnişin ve mensuplarından bazı ilim adamlarının yazmış olduğu risaleler, tekkenin ilmî alandaki etkisini göstermiş ve önde gelen bazı şahısların faaliyetleriyle tekkenin sosyal ve siyasî hayattaki nüfuzu artarak bugüne kadar etkisini korumuştur. Tekkenin haziresinde mevcut mezar taşı kitabelerinin yanı sıra postnişinlerin biyografilerine ve eserlerine dayanan bu bildiri, Üsküdar Alaca Minare Tekkesini Osmanlı'nın son iki yüz yılının örnek ve dinamik bir müessesesi olarak ele almakta ve onun tarihini ve bugünkü durumu incelemektedir. Tekkenin bağlı olduğu Nakşibendi tarikatı içerisindeki önemi ve bir parçası olduğu sosyal ve siyasî hayatla olan ilişkisi mevcut çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Alaca Minare, tekke, Nakşibendilik.

Üsküdar, coğrafi konumunun da etkisiyle uzun yıllar boyunca önemli bir merkez olmuş, özellikle Osmanlı Dönemi'nde büyüyen zengin bir kültür mirasını bünyesinde barındırmıştır. Kurulan çok sayıda sosyal müessesenin içinde 19. yüzyıla kadar sayılarında artış gözlenen tekkeler, Üsküdar'ın sosyal yapısında önemli bir hareketlilik ve birikim sağlamıştır. Osmanlı döneminde sadece Üsküdar'da altmışa yakın tekkenin bulunması, bu mekânların yerel tarih araştırmaları için önemli bir araştırma konusu olduğunun da bir göstergesidir. Bu sosyal müesseselerden biri, çalışmamıza konu olan, 18. yüzyılda Üsküdar'da kurulup iki asra yakın ayakta kalan Alaca Minare Tekkesi'dir.

Resim 1: Alaca Minare Tekkesi'nin durumu.

Alaca Minare Tekkesi; Valide-i Atik Mahallesi'nde, Kartal Baba Caddesi, Köprülü Fazıl Paşa Sokağı ve Boybeyi ile Miroğlu Sokağı'nın çevirdiği adada, 1143/1730 tarihinde "Hacı Dede" lakabıyla tanınan Şeyh Hacı Hüseyin Dede tarafından yaptırılmıştır.² Tekkenin ismi, bugün mevcut olmayan, karşısındaki Alaca Minare Mescidi'nden³ gelmektedir, ayrıca bu tekke "Hacı Dede", "Sadık Efendi", "Şeyh Sadık Efendi", "Ebu'l-tevfik İbrahim Efendi", "İbrahim Efendi", "Şeyh İbrahim Efendi" gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.⁴

Mescid, aşhane, müstemilat binası, çeşme, hamam ve hazireden müteşekkil olan Alaca Minare Tekkesi'nin yok olmayan az sayıdaki yapısı bugün harap durumdadır. Dergahın giriş kapısı Kartal Baba Caddesi tarafındadır. Kapının sağındaki, semahane olarak yapılan mescidin yalnızca duvarları bugüne kadar ulaşabilmiştir. Kapının sol tarafındaki ahşap cumbalı şeyh evi ve altındaki Hüsamettin Ağa'nın 1206/1791 tarihli çeşmesi bugün mevcut değildir.⁵ Çeşme üzerindeki kitabe şöyledir:

*Menba-ı ihsân Hüsameddin Ağa
Yani ser-şahinci-i âli-simat
Hayra sâî lutf-ı cârî pür-kerem
Eyledi bu çeşmeyi icra o zât
Cûybâr-ı feyzi iskâ eyleyip
Hankâh-ı Nakşibendî dü cihât
Fikrederken târîhini Rüşdiyâ
Doldu tab'uma heman bu vâridat
Geldi on iki imâm târih dedi
"Oldu cârî çeşme-i aynü'l-hayat"*⁶

Şeyh evinin yanındaki, klasik kesme taştan yapılmış lokma parmaklıklı ve pencereli avlu duvarı, bugün büyük ölçüde yok olmuştur.⁷ Mescidin sol tarafındaki hazire ise hâlâ yerindedir. Hazirenin karşısında, kitabesinde "Asitaneli Dilsizzade el-Hac Büyük fesli Mehmed Fahreddin Efendi'nin hayratıdır gurre-i Receb 1326" (30 Temmuz 1908) yazılı olan dikdörtgen bir şadırvan vardır. Köprülü Fazıl Paşa Sokağı'na bakan tarafta ise eski tuğladan yapılmış mutfak, hamamın harabesi ve tonoz damlı bir çeşme haznesi bulunmaktadır.

II. Abdülhamit'in I. Hazine-darı tarafından 1302/1884'te yeniden inşa ettirilen Alaca Minare Tekkesi'nde, o yıllarda on üç kişinin ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden yılda 132 kuruş tahsisatı olduğu bilinmektedir. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra eski fonksiyonunu yitiren Alaca Minare Tekkesi'nin binaları hasar görmüş, tevhidhane 1940 yılında Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılmış, diğer bölümlerin bir kısmı ortadan kalkmış ve günümüze ancak bazı harap yapılar ulaşabilmiştir.⁸

Sultan II. Abdülhamit döneminde tekkenin onarıldığını belirten tuğralı kitabenin kapı üzerinde olduğu bildirilmektedir. Bugün mevcut olmayan kitabenin metni Mirat-ı İstanbul'da zikredilmiştir:

*Zill-i Hakk Abdülhamid'e şu mahal
Mescid-i nakş-ı felek oldu bu dem
Sahibu'l ismet kerimü'l-menkabet
Ol hazinedâr sultan-ı ümem
Böyle bir mabed ki misli yok anın
Levh-i menkûşâtı gayet muntazam
Seyr ü tavaf eyliyor ins ü melek
Daima bunda ibadet mültezim
Nuh Kuyusu'nda ahalî bilumum
Oldular müstağrak-ı lutf ü kerem
Padişahım çok yaşa âvâzesin
Asumâne refederler subh-dem
Ümm-i dünya cümleten tebrik eder
Bende-i âl-i abâyı lâ-cerem
Burdaki erler Kutubdan keşfolup
Şanına lâyıq riâyet buldu hem
Şübheyi kat'eyle şan u sıdk ile
Feyzinin oldu benâmu muhterem
Bâb-ı mescidden duhülde kıl niyaz
Her biri bir feyze mazhar pür-himem
Birc-ı ehlullaha karşı baş kesip
Hâcetin Hak'tan dile hiç çekme gam
Sâhibü'l-hayrâta ya Rab kıl âtâ
Dü cihanda çok saâdet hem haşem
Levhaya tarih yazar Sâbit kalem
Bu ne a'lâ ümmet-i Beytü'l-harem
1302⁹*

Nakşibendiyye tarikatına bağlı olan Alaca Minare Tekkesi'nin devran günü perşembedir.¹⁰ Kapatıldığı güne kadar Nakşibendîliğe bağlı kalan Alaca Minare Tekkesi, Halid el-Bağdadî'nin halifesi Şeyh Abdülfettah Akrî Efendi'nin posta geçmesiyle bu tarikatın Halidiyye koluna bağlanmıştır.¹¹

ALACA MİNARE TEKKESİ POSTNİŞİNLERİ

Tekkenin tarihini, postnişinlerinin görev yaptığı dönemlere göre tasnif ederek incelemek doğru olacaktır. Alaca Minare Tekkesi'nde postnişin olmuş sekiz şeyh vardır ve bu kişilerin isim ve biyografileri, meşihatlık sıralarına göre şöyledir:

Şeyh el-Hac Hüseyin Dede: Tekkenin kurucusu olup İmam Bûsîrî¹² sülalesinden olan Hacı Hüseyin Dede, 1173/1759 yılında vefat etmiştir. Hacı Hüseyin Dede'nin 83 halifesi

vardı ve bunların kırktan fazlasının Karacaahmet Mezarlığı'nda medfun olduğu rivayet edilir.¹³ Hüseyin Dede'nin Kartal Baba Caddesi üzerindeki mescit duvarına yerleştirilmiş olan şahidesi ve arkasında ahşap sandukası bulunuyordu. 1987 yılının Şubat ayında kaybolan ve Nureddin Cerrahî Âsitânesi şeyhi Moravî Yahya Efendi'nin yazdığı şahidenin kitabesi şöyledir:

Şeyh Hüseyin-i Nakşibendî muktedâ-yı asfiyâ
 Nice müddet kûşe-i vahdetde uzlet eyledi
 Mürşid-i kâmil idi hayli ma'arif ehlini
 Himmetiyle mahrem-i sırr-ı hakikat eyledi
 Davet olunca hitab-ı "İrcü"le Hazret'e
 Ruh-i pâk-i âlem-i lâhûte rihlet eyledi
 Didi Yahya nâsa hâtif fevtinin tarihini
 Nakşibendî Hacı Dede azm-i Cennet eyledi
 1173 (1759-60)¹⁴

Şeyh Mehmed Fahri Efendi: Alaca Minare Tekkesi'nin ikinci şeyhi olan Mehmed Fahri Efendi 1192/1778 yılında vefat etmiş¹⁵ ve Hacı Dede'nin yanındaki kabre defnedilmiştir. Şahidesi bugün yerinde değildir.

Şeyh Muhammed Sadık el-Erzincanî: Erzurum'da ikametinden dolayı "Erzurumî" olarak da tanınan Nakşibendî şeyhi Muhammed Sadık Efendi, 1136/1724 Erzincan doğumludur. "Acem Hâce" olarak da bilinen Sadık Efendi aslen İsfahanlıdır. Başlangıçta tarikat terbiyesini Halvetiye meşayihinden Şeyh İlyas Efendi'nin halifesi Şeyh Abdullah Hilmi Efendi'den aldı.¹⁶ Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde seyahat ettiği ve 1192/1778 yılında Erzurum'da bulunduğu, "Risale-i Mergûbe" isimli eserinde mevcuttur. Mürşit bulmak için Şam'a kadar giden Sadık Efendi, o sırada Emeviye Camii'nde itikafta bulunan, on yedi sene Haremeyn'de tarikatını neşreden el-Hac Şeyh Süleyman-ı Kürdî Efendi'ye intisap etti ve şeyhinin isteğiyle Câmî-i Şerif'in bevvâblık hizmetini üstlendi. Burada sekiz sene Süleyman-ı Kürdîden ders alan Muhammed Sadık Efendi, şeyhinin vefatıyla Kudüs, İskenderiye, Kıbrıs, Silifke, Karaman, Kayseri, İstanbul, Selanik, Elbasan, Tiran, Ülgün ve Bar'ı dolaşıp Edirne'den Trabzon'a döndü, Gürcistan, Doğubayazıt ve Bitlis'ten sonra Erzurum'a giderek 1192/1778 tarihine kadar burada kaldı.¹⁷ 1170/1757'de Bitlis'teyken Şeyh Hacı Mahmud Efendi'den sülûkunu tamamlamış olan Sadık Efendi, Erzurum'dan tekrar İstanbul'a geldi ve Sina Paşa Medresesi'ndeki iki yıl Farsça muallimliği görevinden sonra 1195/1780 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekkesi şeyhi Mehmed Fahri Efendi'nin vefatıyla boşalan meşihatlık makamı kendisine verildi.¹⁸ Sadık Efendi, 1209/1794 yılında şeyhi bulunduğu Alaca Minare Tekkesi'nde yetmiş altı yaşında vefat ederek, teke haziresine defnedilmiştir.¹⁹ Şeyh Muhammed Sadık Efendi'nin "Terbiyename" adlı eserini istinsah eden manevi oğlu Refet Efendi, eserin sonunda şunları yazmaktadır:

"İşbu risalenin müellifi azizim efendim eş-Şeyh Sadık Efendi, Üsküdar'da Alaca Minare karşısında kendi eser-i vakf ve binası olan tekve-i darü'l-emanında medfun olup hîn-i irtihallerinde bu fakir-i aciz, hizmet-i devletlerinde bulundum. İşbu mısra vefatına tarihtir: *Geldi bir hâtif didi ânide Re'fet tarihin*
Nakd-i ömrin virdi aldı yerine dârü'l-eman = 1209"²⁰

Alaca Minare Tekkesi en ihtişamlı devrini Şeyh Sadık Efendi'yle yaşamıştır. Şiirlerinde "Sadık" mahlasını kullanan Muhammed Sadık Efendi'nin eserleri şunlardır: *Risale-i Mergube*, *Risale-i Terbiyename*, *Risale-i Marifetü'n-nefs*, *Risale-i Mahbub*, *Hakikatü'l Yakîn Tercümesi*, *Külliyat*, *Künûzu'r-rumûz*, *Marifetnâme*, *Mecmuatü'r-resail fi't-Tasavvuf*, *Risale-i İstiğfar*, *Vaka-i Kübra* ve *Zübdetü'l-meânî*.²¹

Hüseyin Vassaf Şeyh Sadık Efendi'nin şu şiirini nakletmektedir:

*Menba-ı Feyz oldu çün bu tekyemiz dâru 'l-emân
Başım üzre gel azizim sana virdim hoş mekân
Daim olan hüsn-i zannın biz fakire lutf idüb
Çün tevâzu itdin ol Hak zâyi itmez bi-güman
Sen kabul it bu niyazım itme câna kıl u kâl
Sanma zinhar ilm ü fazlın sakla anı misl-i cân
Keşf-i esrâr itme ârif bilmeyüz kâmil kemâl
Kimdir ol sahib tasarruf kandedir sâhib-zaman
Biz fakîr-i nâ-tüvânız hâke yek-san olmuşuz
Acz ü hayret aldı bizde kalmadı zevk-ı cihân
Çünkü "mûtû en temûtû" sırrı zâhir oldu hak
Batıl oldu cümle varlık kalmadı benden nişân
Kim bize benlikle gelmez mahv iderse varlığın
Sadık oldu vir emanet sâhibin bulsun hemân²²*

Şeyh Sadık Efendi'nin birçok halifesi olmuştur. Bunlardan biri, Sadık Efendi'den önce vefat eden Hacı Mustafa Efendi'dir. Dergâh haziresinde medfun olan fakat bugün yerinde olmayan şahidesinden Hacı Mustafa Efendi'nin Alaca Minare Tekkesi'ni tezyin eylediği anlaşılmaktadır:

*Sâhibü 'l-hayrât seyyid kâmil el-Hac Mustafa
Hânkâh-ı Nakşibend'i vakf idüb kân-ı seha
1206 (1792)²³*

Şeyh Sadık Efendi'nin bir başka halifesi Kırkağaçlı Muhammed Emin Efendi'nin halifesi Bergamalı Şeyh Hacı Hafız Efendi de tekke haziresine defnedilmiştir. Bugün mevcut olmayan mezar taşının kitabesi *Mirat-ı İstanbul*'da zikredilmektedir:

*Pişvâ-yı sâlikân-ı râh-ı tahkîk-i Hudâ
Post-pîrâ-yı tecellî-hane-i rüşd ü kemâl
Şeyh-i kâmil hâdî-i râh-ı kadîm-i nakşibend
Hazret-i Hafız Mehemed Haydar etdi irtihal
Ser-be-ceyb-i inziva meşgul-i zikrullah iken
Ruhuna bu câygâh oldu güzergâh-ı visal
Kırkağaçlı Şeyh Mehemed nam zât-ı ârifin
Câ-nişîn-i dergeh-i feyzi idi bir niçe sâl
Zikr-i zenburî kolundan neşe-yâb-ı aşk olup
Nûşgâm-ı şehd-i vahd olmuşdı ol şîrîn-hisâl
Feyz-i ruhanîsi olsun cilve-pîrâ-yı vücûd
Cümle-i ashâbı hakkında ilâ-yevmi 'z-zevâl
İrtihalinde dedim tarih-i cevherdârını
"Hû deyip Hafız Efendi oldı Hak-bîn-i Cemal"²⁴*

Şeyh el-Hac İbrahim Celâlî Efendi: Sadık Efendi'nin halifelerinden olup şeyhinin vefatıyla tekkenin postuna geçen İbrahim Celâlî Efendi'nin Geredeli el-Hac Halil Efendi'den de icazeti vardır.²⁵ Kutb-ı âlem diye meşhur ve aslen Ispartalı olan İbrahim Efendi, otuz dört sene postnişinlik yapmış ve 1243/1827 yılında vefat etmiştir.²⁶

Şeyh Ali Rıza Efendi: Şeyh İbrahim Celâlî Efendi'nin oğlu olan ve hilâfetini babasından alan Rıza Efendi; otuz altı sene şeyhlik yapmış ve 1279/1862 tarihinde bir rivayete göre Mekke'de diğerine göreseyse Medine'de vefat edip Cennet-ül Baki'ye defnedilmiştir.²⁷

Şeyh Abdülfettah el-Akrî Efendi: Alaca Minare Tekkesi postnişinleri arasında, hakkında en çok bilgi bulunan şeyh olan Abdülfettah el-Akrî/Ukârî'nin 1192/1778'de Bağdat'ta dünyaya geldiği bilinmektedir. Küçük yaşta Bağdat'ın tanınmış âlimlerinden tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini öğrenen Abdülfettah Efendi, tasavvuf eğitimini dönemin meşhur âlim-

lerinden olan, Nakşibendîliğin “Halidiyye” kolunun kurucusu Mevlana Halid el-Bağdadî’den aldı.²⁸

Tekkenin bağlı olduğu tarikat yapısı içindeki önemini görmek için Halid el-Bağdadî’nin hayatı ve Halidîliğin yayılışına kısaca değinmek gerekir. 1193/1779 yılında Irak’ın Süleymaniye şehrinde doğan ve ilmi tedrisatından sonra Süleymaniye Medresesi’nde yaklaşık yedi yıl müderrislik yapan Halid el-Bağdadî, Hindistan’a giderek Delhili Nakşibendî şeyhi Abdullah Dihlevî’ye intisap etti ve eğitiminden sonra şeyhi tarafından halife olarak Süleymaniye’ye geri gönderildi. Halid el-Bağdadî’nin Nakşibendiyye’nin yanı sıra Kadirî, Sühreverdî, Kübrevî ve Cişî tarikatlarından da irşat için icazeti vardı. Bağdat ve Şam’da da faaliyetlerine devam eden Bağdadî, yüzlerce halife yetiştirdi ve Halidiyye Balkanlar ve Kırım’dan Güneydoğu Asya’ya kadar yayıldı. Pek çok Osmanlı uleması Halidiyye’ye mensup oldu ve Nakşibendiyye’nin bu yeni kolu İstanbul ve Anadolu’da diğer kolları gölgede bıraktı,²⁹ İmam Rabbani’ye nispet edilen Müceddiyye’yi içinde eritti.³⁰

Halidîlik, İstanbul’un gündelik hayatına 19. yüzyılın başlarında Halid el-Bağdadî’nin halifelerinden Muhammed Salih Efendi aracılığıyla girmiştir. Hatm-i haccan zikrinin icrası sırasında mescidin kapılarını kapattığı, namaz sonrasında mescide girmek isteyenlere izin vermediği ve tarikata mensup olmayanları aralarına almadığı gerekçesiyle tenkide uğrayan Muhammed Salih Efendi’nin yerine Abdülvehhab es-Susî görevlendirilmiştir. Tarih-i Lutfî’de Abdülvehhab Efendi’nin İstanbul’a neden geldiğinin devlet kademelerinde merak konusu olduğunu bildiren bir hatt-ı hümayun zikredilmektedir.³¹ Abdülvehhab es-Susî’nin İstanbul’a gelişinden bir süre sonra, müridlerinin kendisine rabita yapmasını istemesi gibi davranışlarındaki farklılıklar nedeniyle durumu araştırmak için Halid el-Bağdadî Abdülfettah el-Akrî’yi görevlendirdi³² ve sonuçta Sûsî tarikattan tard edildi.³³ Abdülvehhab es-Susî’den sonra göreve getirilen İzmirli Ahmed Eğribozî’nin vasıtasıyla tarikat Osmanlı bürokrasisinde yayıldı ve Mekkîzade Mustafa Asım ve Mehmed Refik Efendi gibi şeyhülislam, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Said Paşa, Davud Paşa, Namık Paşa, Gürcü Necip Paşa gibi birçok vezir ve devlet ricali Halidîliğe intisap etti.³⁴ Tarikatın bu yıllarda İstanbul’un sosyal yaşamında hızlıca yayılmasında, 1821’deki Yunan isyanının ve Halid el-Bağdadî’nin halifelerinin Osmanlı ileri gelenlerinin maddî desteğine ihtiyaç duymadan özgürce hareket edebilmelerinin etkili olduğu söylenmektedir.³⁵ Halidîliğin bu hızlı yayılışı Mevlevîlerle ilişkisi olan Sadrazam Halet Said Efendi gibi birçok kişinin şüphe ve öfkesini uyandırmıştı.³⁶ Her ne kadar Halidîler Yeniçeri Ocağı’nın ve Vahhabîlerin oluşturduğu tehditlere karşı devletin uyguladığı politikalara açık bir destek verse de,³⁷ tarikatın bürokraside güçlenmesi ve siyasi bir güç haline dönüşmeye başlaması üzerine II. Mahmut döneminde önde gelen tarikat mensupları İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır. Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından yaklaşık iki yıl sonra cereyan eden bu sürgün ile Halidî-Bektaşî mücadelesini yatıştırmaya yönelik bir denge politikası oluşturmak veya Abdülvehhab es-Susî ile Halid el-Bağdadî arasında meydana gelen iç çekişmeyi durdurmak gibi amaçların da olabileceği vurgulanmaktadır.³⁸ Bu sürgünün nedenini, gerek XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin siyasi ve sosyal yapısındaki değişimler, gerekse Halidîlerin sahip olduğu İslamî düşünce ve buna uygun olarak benimsedikleri siyasi tavır ile birlikte düşünmek gerekir.³⁹ 1828’in Nisan’ında kapsamlı bir harekâtla İstanbul’daki Halidî şeyhler, bazı mensuplarıyla beraber önce gümrükten kayıkla Kartal’a, oradan da Sivas’a sürgüne gönderilmiş;⁴⁰ fakat 1826’da yasaklanan Bektaşîliğin tarikat merkezlerine Nakşî şeyhlerin atanmaya başlamasından sonra Halidîler daha güçlü bir şekilde İstanbul’a dönmüştür.⁴¹ Zira bu dönemde Hacıbektaş’taki dergâh bile bir Nakşibendî şeyhin yönetimine verilmiştir.⁴²

İstanbul’un muhtelif yerlerinde kurulan tekkelerle yayılan Halidîlik, aynı zamanda diğer Nakşî merkezlerinde de faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴³ İstanbul’daki en eski tarihli Halidî

tekkelerinden biri, Halid el-Bağdadî'nin halifesi Abdullah Mekki'den icazet alan Mustafa İzzet Efendi'nin kendi adına kurduğu tekkedir. Bir diğeri Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın Eyüp'te kendi adına inşa ettirdiği külliyyede faaliyet göstermiştir. Halidîliğin yayılmasında ayrı bir önemi olan merkezlerden biri, Eminönü'nde kurulan Gümüşhanevî Tekkesi'dir⁴⁴ ki bahsedeceğimiz üzere bu tekkenin Nakşî tekkesi olarak kurulup sonra Halidîlik koluna intisap eden Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'yle uzun yıllar irtibatı devam etmiştir.

Halid el-Bağdadî'nin İstanbul'a gönderdiği en meşhur halifesi ve Bağdadî'nin vefatından sonra çocuklarına vasîlik eden⁴⁵ Abdülfettah el-Akrî Efendi, Halidîliği yaymak için geldiği İstanbul'da Üsküdar'da ikamet etmiş ve Alaca Minare Tekkesi'nin altıncı şeyhi olmuştur. Bahsettiğimiz tekke, Abdülfettah Efendi'nin meşihatlığı döneminde Halidiyye'ye bağlanmasının yanında, Halidiyye'nin sağladığı hareketliliğin İstanbul'daki merkezlerinden biri olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Halidiyye'nin uzun yıllar etkisini sosyal ve siyasî alanda göstermesinde o yıllarda Alaca Minare Tekkesi'ne gelerek Abdülfettah Efendi'ye intisap eden, sohbetlerinde bulunan etkili isimlerin rolü büyüktür. Abdülfettah Efendi'nin müntesipleri arasında, uzun süre Şam'da bulunduktan sonra İstanbul'a gelerek şeyhülislam olan Refik Efendi gibi isimleri görmek mümkündür.⁴⁶ Ancak tekkede Abdülfettah el-Akrî'yle uzun sohbetler yapan ve yine bu tekkede bir başka Halidî şeyhe intisap eden Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Efendi'yi ayrıca zikretmek doğru olacaktır.

Bayezid ve Mahmutpaşa medreselerinde müderrislik yapan Gümüşhanevî'yle bir sohbet meclisinde tanıştığı Abdülfettah el-Akrî arasında sıkı bir samimiyet oluşmuştu. Bu muhabbet sebebiyle Gümüşhanevî çok defa Abdülfettah Efendi'ye intisap etmek istese de bu talebi, "ileride gelecek bir zâtın bu işi gerçekleştireceği" söylenerek reddedilmiştir. Bu kişi, bizzat Halid el-Bağdadî'nin görevlendirdiği, Trablusşam Müftüsü olarak tanınan Ahmed bin Süleyman el-Ervadî'dir ki Alaca Minare Tekkesi'ne geldiği zaman Abdülfettah Efendi Gümüşhanevî'ye şeyhinin bu kişi olduğunu söylemiş ve orada intisap merasimi gerçekleşmiştir.⁴⁷ Şeyhinin tavsiyesi üzerine Gümüşhanevî Abdülfettah Efendi'yi sohbet şeyhi kabul ederek, vefatına kadar kendisi Cağaloğlu'nda, el-Akrî de Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde olduğu halde karşılıklı ziyaretlerle buluşarak bağlılığını göstermiştir.⁴⁸ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin yetiştirdiği öğrencileriyle bu silsilenin günümüze kadar devam etmesinde ve bu ekolden sosyal ve siyasî alanda etkin isimlerin gelmiş olmasında, Alaca Minare Tekkesi'ndeki hareketliliğin etkili olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁹ Mustafa Fevzî Efendi; Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Abdülfettah el-Akrî ve Ahmed el-Ervadî'nin tanışıp görüşmelerini şöyle anlatır:

*Bu esnada cenab-ı Abdifettah
Bulunmuşdu bu yerde hemçü mısbah
Bu zat merd-i kâminden mürîdan
Anı gönderdi Halid şems-i pîrân
Mükerrer geldi Şam'dan bu diyara
Bu şehri eyledi ihyâ hemâre
Bilenlerden birinden dinledimdi
Dedi Bağdad diyarından da geldi
Netice böyledir ey tâlib-i Hak
Bu zât ihyâya me'murdur muhakkak
Ana tevdi edilmiş şehri-i sultan
Ki irşâd eyleye ol nûr-ı Rahmân
Velakin Hazreti Ahmed Ziya'yi
O sertac-ı gürûh-ı asfiyâyı*

*Bırakmış Hazreti Halid Ziya'ya
O Ervâdî veliyy-i Kibriyâ'ya
Anınçün geldi Ervâdî bu şehre
Ziyâ ender ziyâ verdi sipihre
Hilafet aldı çünkü pir-i akdes
Hazırdı Abdülfettah-ı mukaddes
Bulundu hayli müddet bu diyarda
Nihayet defnedildi Üsküdar'da
On altı yıl yahut az ziyâde
O Hazret'ten edildi istifade
Severler her biri yekdiğerini
Ziyaretler ederler birbirini
Bekaya Abdifettah etti rihlet
Ecel câmı bıraktı nâr-ı firkat...⁵⁰*

Halid el-Bağdadî'nin Alaca Minare Tekkesi'ne gelen ve Halidiyye'yi İstanbul'da temsil eden iki halifesinden uymalarını istediği birtakım şartlar vardı. Tarikat faaliyetlerinde bu şartları göz önünde bulunduran halifeler yoluyla Halidiyye ekolü İstanbul'da yaygınlaştığı için, Bağdadî'nin halifelerinden ne gibi isteklerde bulunduğunu görmek yerinde olacaktır:

- İstanbul'a giden olan halife, vüzerâ ve devlet ricaliyle yakın alâka kurmaktan sakınmalıdır. Zira onlarla bir arada bulunmak, toplantılarına katılarak ünsiyet peyda etmek, işlerine müdahaleye kadar varacağından mahzurlu ve irşad hizmetlerinde tehlikeli bir yoldur.
- Bizzat veya bilvasıta, onlardan bir maaş tayini ve yakınlık istemeyeceği gibi, tek ke ve zaviyesi adına da olsa böyle bir talepten şiddetle sakınmalıdır.
- Tekke ve zaviyesine, bilhassa genç ve delişmen kadınların, tarikat ve telkin alma bahanesiyle de olsa, gidip gelmesine asla fırsat verilmemelidir.
- İstanbul hilafetini kabul edecek kişi, kendisi ile irtibatı ufak ve önemsenmeyen bir mesele de olsa, ihtiyatı ve muhabereyi elden bırakmamalı, müstakil hareket etmekten kaçınmalıdır.
- Beraberinde götürdüğü hanımı üzerine İstanbul hanımlarından biri ile evlenme meli, irşad hizmetlerinin semereli olmasına mâni ve şahsiyet kırıcı böyle bir tu tumdan uzak durmalıdır.
- Müridlerin ve dergaha gidip gelen müntesiplerin gerek şahsî işlerinde, gerekse diğer insanlarla olan münasebetlerinde tarikat ve inâbeleri bahane ederek tekke ve tarikat adını suiistimal etmelerine asla göz yumulmamalı ve bu fırsat onlara verilmemelidir.
- Dünya işlerinde kanaat ile iktifa edilerek devlet büyüklerinin debdebeli hayatına benzemeye çalışmaktan kaçınılmalıdır...⁵¹

Müridleri arasında Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi gibi isimlerin de olduğu Abdülfettah el-Akrî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi ve Turûk-ı Aliyye* gibi yirmiden fazla risale yazan Muhammed Raşid Rüstem Efendi'ye (ö. 1280/1863) hilafet vermiştir.⁵² 1281/1864 yılında vefat eden Abdülfettah Efendi'nin vefatından bir ay sonra zevcesi Fatıma Hanım ve üç kızına maaş tahsis edildiği arşiv belgelerinde kayıtlıdır.⁵³ Kabri, tekkenin yukarısındaki Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi Sebili yanındaki aile sofasındadır ve şâhidesi üzerindeki kitâbe şudur:

*Kutbü'l-ârifin Mevlâna
Halid kuddise sırruhu'l-vâhid*

*Hazretlerinin hulefasından
Bağdadî eş-Şeyh Abdülfettah
Efendi'nin ruh-ı
Pür fütühlariçün
el-Fatiha. fî Muharrem 19 yevm-i Cum'a sene 1281 (24 Haziran 1864)*

Şeyh el-Hac İbrahim Şerif Efendi: 1225/1810 yılında doğup ve 1296/1879'da vefat eden Tırnovalı İbrahim Şerif Efendi, Abdülfettah el-Akrî'nin halifesidir. Kendisinden sonra tekkeye postnişin olan İsmail Efendi'nin dışında Mehmed Salih Efendi adında bir oğlu daha vardı.⁵⁴ Tekke haziresine defnedilen İbrahim Efendi'nin şahidesi bugün mevcut değildir.

Şeyh İsmail Efendi: Tekkenin son şeyhi İsmail Efendi, Şeyh İbrahim Şerif Efendi'nin oğludur. 1270/1853 tarihinde Alaca Minare Tekkesi'nde dünyaya gelmiştir, fakat vefat tarihi bilinmemektedir. 1348 (1929)'de basılan *Sefine-i Evliya* kitabında halen hayatta olduğu bilgisi vardır.⁵⁵ İsmail Efendi'nin torunları, iki sene öncesine kadar, tekkede mutfak olarak kullanılan ve günümüze ulaşan binada oturuyordu. İsmail Efendi'nin Çanakka-
le'de şehit olan damadı Yüzbaşı İshak Bey, I. Dünya Savaşı sırasında Köprülü Fazıl Paşa Sokağı tarafına iki katlı bir ev yaptırmış, ancak burası 1990 yılı Ramazan Bayramı'nın birinci günü belediye tarafından yıktırılmıştır.⁵⁶

ALACA MİNARE TEKKESİ HAZİRESİ

Kuruluşundan kapatılışına kadar geçen sürede tekkede postnişinlik yapmış bu isimlerin meşihatlığı sırasında, Alaca Minare Tekkesi'nin çok sayıda müdavimi olmuştur. Bu kişilerden tekke haziresine defnedilen bazılarının isimleri, mezar taşı kitabeleri vesilesiyle günümüze kadar gelmiştir. Tekkenin açık olduğu zamanlarındaki hareketliliğini mezar taşlarından da anlamak mümkündür. Farklı meslek ve statülere sahip insanların burada buluşmasının, tekkeye renklilik kattığı söylenebilir.

Resim 2: Alaca Minare Tekkesi'nin son hali.

Haziresindeki mezar taşlarından, imamdan dervişe, paşadan cariyeye, tekke şeyhlerinin akrabalarından tersane kâtibinin kızına, sancaktar vekilinin kızından binbaşının hanımına çeşitli guruplardan insanın burada medfun olduğu görülmektedir. Bunların içinde, Osmanlı siyasi hayatında etkin bazı meşhurlara ve akrabalarına rastlamak da mümkündür ki, IV. Devlet Giray Han'ın kardeşi⁵⁷ olan Şehbaz Giray Han'ın kızı buna örnektir. 1787-89 yılları arasında Kırım Han'ı olan⁵⁸ ve hanlığı sırasında Osmanlı ile Rusya arasında çıkan savaşta Kırım'ı kurtarma gayesindeki Osmanlı ordusunda, Bucak Türkleri'nin başında Ruslar'a karşı savaşan⁵⁹ Şehbaz Giray Han'ın kızı Ayşe Hanım Alaca Minare Tekkesi haziresinde medfundur. 1207 (1793)'de altmış bir yaşındayken Saray-Vize'de vefat eden ve Ayas Paşa Camii haziresine defnedilen Şehbaz Giray Han'ın Nakşibendiyye tarikatının müntesibi olduğu bilinmektedir.⁶⁰

Tekke haziresinde ismine rastladığımız bir diğer kişi Rüşdi Mehmet Paşa'dır. Tekke arsasının üst kısmında, bugün apartmanların bulunduğu yerde bulunan Ali Paşa Konağı'nın 1224 (1809) yılında boşalması üzerine Rüşdi Mehmed Paşa bu konağı kiralamış ve 1227 (1812)'de vezaret rütbesi ile sadaret kaymakamı olmuştur. Çeşitli görevlerle birçok şehre giden ve 1237 (1822)'de Sofya'da vefat eden⁶¹ Rüşdi Mehmet Paşa'nın oğulları Ahmed ve Halid Bey, zevcesi Dalfer Fatıma Hanım, kızı Hatice Zekiye Hanım ve yeğeni Mustafa İzzet Bey konağın alt tarafındaki Alaca Minare Tekkesi haziresine defnedilmiştir. Paşanın tekkede medfun olan eşi Zeliha Hanım'ın⁶² şahidesi ise bugün mevcut değildir.

Tekkede medfun olan kişiler arasında, bürokrasideki görevlerinin yanında şairliğiyle de tanınan Abdülhalim Galip Paşa da bulunmaktadır. "Türk Galip" diye de bilinen Abdülhalim Galip Paşa'nın genç yaşta devlet hizmetine girdiği, Çengelolu Tahir Paşa'ya mühürdarlık yaptığı, Darendeli İzzet Paşa'nın divan kâtabi olduğu, Başmabeyinci Hamid Paşa'ya kâtiplik yaptığı, Viranşehir kaymakamlığına ve Ankara defterdarlığına getirildiği bilinmektedir. Galip Paşa Anadolu'yu idari görevlerle uzun yıllar karış karış dolaşmış, halkın yaşamını titizlikle gözlemlemiştir. Bu gözlemleri sırasında öğrendiği argo terimleri Kastamonu yöresinin şivesinde yazdığı şiirlerinde kullanmış ve onun *Mutâyebât-ı Türkiye* isimli kitabı yöre insanının mizah anlayışını gösterdiği gibi, kaba ağız ve argo çalışmalarına da rehberlik etmiştir. Galip Paşa'nın "*lisân-ı cür'ât olan fuşşiyattan dolayı husûle gelen seyyiâtın afvını deryâ-yı bî intihâ-yı mağfîret-i ilâhiyyeye havale ve ilkâ ile*"⁶³ diyerek takdim ettiği *Mutâyebât-ı Türkiye*, küçük hacimli gibi görünse de derkenarlarındaki açıklayıcı bilgilerle oldukça yoğun bir anlatıma ulaşmıştır. Abdülhalim Galip Paşa Batum ve Tırnova kaymakamlıklarından sonra Amasya'ya mutasarrıf olarak gönderilmiş, bu görevden sonra mîrimiran olmuş ve 1876'da İstanbul'da vefat ederek Alaca Minare Tekkesi haziresine defnolunmuştur.⁶⁴

Hazirede bulunan ve katalog kısmında kitabelerini verdiğimiz otuz dokuz adet şahideden 22'si erkek, 17'si kadınlara aittir. Taşların ikisi kırık ve kırıklardan birinin parçası kayıptır. Üç tane mezar taşı toprağa gömülü olduğu için sadece birkaç satırı okunmaktadır. Bazı taşların son satırları gömülü olduğu için tarih kısmı okunmasa da, kitabesinde tarih mısrası yazanların tarihleri ebced hesabıyla tespit edilmiş ve kronolojik olarak sıralanan diğer taşların sonuna eklenmiştir.

Sonuç olarak, kuruluşundan kapatılışına kadar geçen iki yüz yıla yakın bir dönemde, Alaca Minare Tekkesi, sürekli bir hareketliliğe şahit olmuş ve sosyo-kültürel bir canlılığı bünyesinde barındırmıştır. Bu sosyal müessese, Osmanlı topraklarında çok sayıda bulunan tekkelerin, çeşitli meslek ve zümreden insanların hayatlarında ve ölümlerinde bir buluşma mekânı olarak nasıl bir yapıda olduğuna güzel bir örnektir. Üsküdar'ın tarihinde önemli bir yeri olan Alaca Minare Tekkesi'nin taşıdığı hatırayı geleceğe aktarmak, bugünün Üsküdarlıları için bir görevdir. Tarihten günümüze sosyal ve siyasi etkilerinin

hâlâ devam ettiği bu kültürel miras, bugün harap bir vaziyette hatıralarını korumaktadır.

KATALOG

1.
  1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
  2. Merhûm eş-Şeyh el-Hâc
  3. Dede Hazretlerinin
  4. mahtûmı Merhûm ve Mağfûr
  5. Hüseyin Dede rûhiyçün
  6. el-Fâtiha
sene 1176 (1762/1763)
2.
  1. Merhûm ve mağfûrun leh
  2. Derviş el-Hâc
  3. Hüseyin rûhiyçün
  4. Fâtiha sene 1186 (1772/1773)
3.
  1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
  2. Kutbü'l-Ârifîn Hacı
  3. Dede cariyelerinden
  4. hâdimü'l-fukarâ Meryem
  5. Bacı rûhına el-Fâtiha
  6. min mâh-ı Rebîu'l-Evvel
sene 1189 (1775)
4.
  1. Ünzile Hâtûn müsâfir oldı dehre bir zamân
  2. Bu cihânın bildi yoktur bir vefâsı her zamân
  3. Terk idüp âlemde âlim iki fâzıl oğlunu
  4. Ol Veliyyüddîn Efendi biri Şeyh Yûsuf hemân
  5. Kim ziyâret ide kabrin Vâlîde merhûmenin
  6. Nezrim olsun rûhına bir Fâtiha disün ıyân
  7. Bîn iki yüz beşde hâtif emr idüp bana didi
  8. "Ünzile bâğ-ı cinâna" târihin yaz bî-gümân [1205]
5.
  1. Hüve'l Hallâku'l-Bâkî
  2. Melek-sûret velî-sîret nihâl-i gülşen-i irfân
  3. Açılmazdan gül-i ümmîdi soldı nâbekâm oldı
  4. Sipehsâlâr-ı etfâl-i cinân oldı ve lîkin âh
  5. Yanup nâr-ı firâka vâlîdeyni telh-kâm oldı
  6. İdüp seyl-i fenâ me'yûs-i nakş-i zindegânîden
  7. Muammer oldı beş yıl mâye-i ömri tamâm oldı
  8. Didî azmine târih uçler ile vâlidi Rüşdî
  9. "Ömer Âlî Efendi tâyir-i dârü's-selâm oldı" [1206?]
  10. el-Fâtiha
fi S[afet] sene 1207 (1792)

6.

...

1. Kerime Âtike Hanım
2. rûhına Fâtiha
3. sene 1209 (1794/1795)

7.

1. Hüve'l-Müsta'în
2. Enderûn ağalarından tâlib-i dîdâr olup
3. Yani Hüsâm Paşalı Ahmed Ağa-yı nevcivân
4. Vuslat-ı feyz-i rızâ-yı Hakk idi maksûd ana
5. İstemezdi tekye-i âlemde hiç câh-ı cihân
6. Sâkî-i bezm-i ecel sundukda câm-ı hasreti
7. Zıkr-i tevhîd ile içdi eyledi teslîm-i cân
8. Bir düşürdi böyle târîh ü dua bunda nişîn
9. "Rûh-ı Ahmed bülbül-i kasr-ı âdem olsun heman" [1210]
10. ... sene 1210 (1795/1796)

8.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Sâbika Kuban Hânı Merhûm
3. ve Mağfûrun leh Şahbâz Giray
4. Hânın kerîmesi Merhûme
5. ve Mağfûrun lehâ Âyişe Hanım
6. rûhiyçün rızâen li'llâh Fâtiha.
7. R[ebîu'l-âhir] sene 1216 (1801)

9.

1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
2. Cenab-ı Şeyh-i Kâmil Seyyid İbrahim Efendi kim
3. Gürûh-ı sâlikâna zâtın ihsân eylemiş Mevlâ
4. Tarîkat bostânında zebânı bülbül-i ezkâr
5. Muhabbet gülsitânında derûnı verd-i bî-hemtâ
6. O zât-ı bâ-kemâlin mâder-i pâki bi-emri'llah
7. Koyup dâr-ı fenâyı kıldı azm-i âlem-i ukbâ
8. Budur ümidimiz Mevlâdan idüp mağfîret cürmün
9. O kân-ı iffete dâr-ı naîmi eyleye i'tâ
10. İki destim duâya ref' idüp didim bu târihi
11. "Kıla İhsâne Kadın avn-i Hak'la cenneti me'vâ" [1214?]
12. Fi 11 B (Receb) sene 1222 (1807)

10.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Kutb-ı âlem Şeyh İbrâhîm Efendinin Hudâ
3. Feyzle kılmış cihâna dergehin dârü'l-emân
4. Emr-i sübhâniyle ol şeyhu'ş-şuyûh-ı âlemin
5. Eyledi hemşîre-i pâkîzesi terk-i cihân
6. Fehm idüp dâr-ı fenânın bî-bekâ olduğunu
7. Göz yumup nakş-ı cihândan eyledi azm-i cinân
8. Hakk o yatdıkça azîzin ömrin efzûn eyleyüp
9. Sayesinde kıla cümle sâlikânın kâmrân
10. Gûş idüp Vâsîf bu tarih-i duâgûyı didim

11. “Hak Zelfhâ Kadına adni ide bâlâ mekân” [1225]
 12. M[uharrem] sene 1225 (1810)

11.
 1. Hüve'l-Bâkî
 2. Asîle tâhire Selîme Hanım
 3. Hasîbe sâliha afife hilkat
 4. Giçürdi ömrini teheccüd ile
 5. O pir-i fâniye veliyye-sîret
 6. Hediyeye kıl mezârı üzre sûre
 7. Okı bu rûh-ı tayyibe hem de rahmet.
 8. Sene 1225 (1810/1811)

12.
 1. Hüve'l-Bâkî
 2. Bu bir ismet-şîâr idi hayfâ
 3. Gülşen-i ömrine hazân irdi
 4. İrmeden mevsimiyle seyl-i ecel
 5. Bir iki nevres ü fidan virdi.
 6. Merhûme ve mağfûrun lehâ el-Muhtâc
 7. ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ğafûr Lebhoş
 8. Kadın rûhiyçün el-Fâtiha.
 9. Fî sene 1227 (1812/1813)

13.
 1. Hüve'l-Bâkî
 2. Bir güli gonca iken açılmadan
 3. soldum. Bâğ-ı cihânı terk
 4. idüp cennet-i a'lâyı buldum.
 5. Tersâne Kâtibi Muhammed Efendinin
 6. kerîmesi Merhûme Şerîfe
 7. Cemîle Hanım rûhına Fâtiha.
 8. Sene 1227 (1812/1813)

14.
 1. Hüve'l-Bâkî
 2. Bu bir..... âh u zâr
 3. Âlemi kıldı firâkıyla hüzn ü bî-karâr
 4. Âh ol cism-i latîf ol menba-i hulk-i kerîm
 5. Esdi çün bâd-ı vebâ gitdi şehîd-i lutfkâr
 6. Rüşdî Paşa Harem Kethüdası
 7. el-Hâc Bekir Ağanın kerîmesi
 8. Merhûme ve mağfûre Sâliha Hanımın
 9. rûhına Fâtiha.
 28 N [Ramazan] sene 1230 (1815)

15.
 1. Sancakdâr vekîli
 2. Muhammed Ağanın kerîmesi
 3. Merhûme Aliyye Monla
 4. rûhına Fâtiha
 5. sene 1233 (1817/1818)

16.

1. el-Hayyu'l-Bâkî
2. Ricâl-i Devlet-i Aliyyeden
3. hâlen Tevkî'î-i Dîvân-ı Hümâyûn
4. es-Seyyid Mehmed Rüşdî
5. Efendinin mahdûmları
6. Hüseyin Hâlid Beğ
7. Efendî rûhıyçün
8. Fâtiha sene 1233 (1817/1818)

17.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Şu cihâna geldim ammâ aslâ râhat bulmadım
3. Göz açup bir dem şâd olup da gülmedim
4. Ehl-i hüner âciz kaldı derdime derman bulmadım
5. Âkıbet içdim ecel şerbetin Lokmân'a hâcet koymadım
6. Hükm-i takdîr böyle imiş çâresi yok bilmedim
7. Firkat ile yandı bağırim ben cihane doymadım.
8. Şeyh Sâdık Efendî Tekyesinde Postnişîn
9. eş-Şeyh es-Seyyid İbrâhîm Efendinin hemşîresi
10. Merhûme ve mağfûre el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
11. 'l-Gafûr Şerîfe Fâtıma Hanım rûhına
12. Fâtiha fi Z [Zilhicce] sene 1233 (1818)

18.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Âh âh ey revnak-efzâ-yı server-i cism ü cân
3. Hüsn ü âdâb ile mislin görmemiş çeşm-i cihân
4. Hıfz iderken rahne-i bâd-ı sabâ der-âkıbet
5. Pîş-i dîdemden idüp bâd-ı ecel şimdi nihân
6. İzzetim rûhum ciğerpârem deyû feryad idüp
7. Vâlideyni dâye ü lalaları eyler figân
8. "İrci'î" emriyle pervâz-ı naîm itdi o nûr
9. Fâtiha-hân ol anın rûh-ı şerîfiyçün hemân
10. İşte bu mısra ki târîh-i vefatı tâm olup
11. "Rûh-ı izzet bülbül-i ezhâr-ı in'âm-ı cinan" [1235]
12. Rüşdî Paşa birâderi el-Hâc Mustafâ
13. Ağa'nın mahdûm-ı ma'sûmı Muhammed İzzet
14. Beğefendinin rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha
15. fi 15 S [Safer] sene 1235 (1819)

19.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Enderûn-ı Hümâyûn
3. hâne-i hâssadan
4. muhric merhûm ve mağfûr
5. el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
6. 'l-Gafûr Hâfız Muhammed
7. Tayyib Efendî rûhıyçün
8. el-Fâtiha 21 Za [Zilka'de] sene 1246 (1831)

20.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Cenâb-ı Rüşdî Paşa'nın melek-hû duhter-i pâki
3. Hadîce Zekiye Hanım ki meyli yokdı dünyâya
4. Gül-âsâ gelmeden vakt-i hazânı buldı âh ömri
5. Küşâd-ı gonce-i maksûdı gayri kaldı uhrâya
6. İrince gûşuna nâgâh emr-i "irci'î" anın
7. Hemân azm-i cinân itdi teveccüh ile Mevlâ'ya
8. Düşünce ibtidâ zihne bu mısra' söyledim târîh
9. "Hadîce Hanım ola 'adnde hem-sâye Kübrâ'ya" [1247]
10. el-Fâtiha Sene 1247 (1831/1832)

21.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Rüşdî Muhammed Paşa Merhûmun
3. kadınlarından merhûme ve mağfûre
4. Dâlfir Fâtıma Hanımın
5. rûhiyçün el-Fâtiha
6. fi 17 L [Şevval] sene 1248 (1833)

22.

1. (Sultan Abdülmecid tuğrası)
2. Lûtfun ile meskenim kıl ya Hudâ bâğ-ı cinân
3. Râzıyım emrine eyledim teslîm-i cân
4. Nâmurâd gitdim cihândan ben bugün
5. Vire cennetde murâdım bana Hallâk-ı cihân
6. Ey benim dertli pederim ağlayup itme figân
7. Rûz [ü] şeb hayr-ı duâdan beni unutma hemân
8. Hademe-i Hazîne-i Hümayûn Tahtirevancıbaşı
9. zade merhûm ve mağfûrun leh Atâ Beğ
10. rûhiyçün el-Fâtiha sene 1251 (1835/1836)

23.

1. Yâ Hû
2. Şeyh Emîn kâşif-i ğaybî ve şühûd
3. veled-i sâdıkı ya'ni Mahmûd
4. Kıldı terkini cihân-ı dûnun
5. Fikr idüp şiddet-i yevm-i mev'ûd
6. "İrci'î" emrine fermân-ber olup
7. Rûhını kıldı nisâr-ı ma'bûd
8. Lâyık-ı ru'yet u vuslat kılsun
9. İkisinden de Hak olsun hoşnûd
10. [Çık]dı hâtif didi Nüzhet târîh
11. "Tutdı 'adn içre makâm Mahmud" [1051?]
12. sene 1252 (1836/1837)

24.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Bu sabîdir yâ İlâhî vir durak
3. Kıl şefî' itme bize anı irak
4. Yandı nâzik ten çiçek emrâzına
5. Vâlideynin nâra vaz' eyler firâk
6. Hem yedi yaşında Receb gâyeti
7. Basdı re's-i havza şeksiz bu ayak
8. Şeyh Efendi babası nâmı Rızâ
9. Râzı oldu nakş-ı levha kara ak
10. Yazdı Hâşim böyle cevher târîhi
11. "Şâh-ı tûbâ farkına bas Hamdî bak" [1256]
12. Şeyh İbrâhîm Efendi Merhûmun hafidi es-Seyyid
13. İbrahim Hamdi Efendinin rûhıçün Fâtiha
14. fi 26 B [Receb] sene 1256 (1840)

25.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Cennet-mekân eş-şeyh İbrâhîm
3. Efendi hazretlerinin
4. câriyelerinden merhûme
5. ve mağfûre Hadîce Kadının
6. rûhıçün el-Fâtiha
7. fi 23 S [Safer] sene 1264 (1848)

26.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Bir kuş idim uçdum yuvadan
3. Çiçek ayırdı beni anadan babadan
4. Ünutmayun beni her an hayır duadan
5. Şefâat dilerim ben size Bâri Hüdâ'dan
6. Şeyh İbrâhîm Efendi merhûmun
7. hafidesi merhûme ve mağfûre
8. Şerîfe Râbia Hanımın
9. rûhıçün Fâtiha
10. fi 24 L [Şevval] sene 1267 (1851)

27.

1. Âh mine'l-mevt
2. Dâr-ı dünyâda civân iken gezerdim bir zamân
3. Nâgehân irdi ecel itdi yerim bağ-ı cinân
4. Fânî dünyâda murâdım almadım terk eyledim
5. Vâlidem eylesünler bir zamân âh-ı figân
6. Hâssa Ordu-yı Hümâyûnı muvazzaf
7. Piyâde Beşinci Alayının Üçüncü
8. Binbaşı Ahmet Beğin zevcesi
9. Şerîfe Fâtıma Sü'adâ Hanım rûhına Fâtiha
10. fi 20 R [Rebiülâhir] sene 1271 (1855)

28.

1. Hüve'l-Bâkî
2. İşbu merkad
3. Kudemâ-yı mîr-i mîrandan Amasya Mutasarrıfî
4. sâbık Abdülhalîm Gâlib Paşa'nın medfenidir.
5. Müşârün ileyh pek dil-nüvâz ve tezkâr ü şî'r ü inşâda
6. behredâr olarak Batum ve Tırnovi ve Çıldır
7. ve iki def'a Niğde ve Teke ve Amasya sancaıkları
8. mutasarrıfıklarında ve umûr-ı mühimme-i sâirede elli sene kadar
9. hüsn-i hıdmetle devlet ve memleketine ibrâz-ı âsâr-ı gayret
10. ve sadâkat itmiş ve sinni altmış dokuza yetmiş
11. olduğu hâlde bin iki yüz doksan üç senesi
12. Şa'bânü'l-Muazzamın Yirminci Cum'a irtesi günü
13. hitâb-ı celîl-i "İrci'î" lebbeyk-zen-i
14. icâbetle 'âzim-i semt-i âhiret olmuşdur.
15. Rahmetu'llâhi aleyhi rahmeten vâsia
16. rızâ-yı Bârî için rûhına bir Fâtîha
17. 20 Ş [Şaban] sene 1293 (1876)

29.

1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
2. Kıdvetü's-sâlikîn Bağdâdî
3. Abdülfettâh Efendi hulefâsından
4. Üsküdar'da Atîk Vâlide Sultân
5. Câmî'-işerîfi imâm-ı evveli ukarâ-yı
6. benâm ve sulehâ-yı zamândan
7. İspartalı merhûm ve mağfûrun leh
8. Hâfız Ahmed Efendinin kabri
9. rûhıçün Fâtîha
10. sene 1320 (1902/1903)

30.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Ayn-ı dikkatle bakılsa bu fenâ gülzârına
3. Bir serây-i derd-i mihnetdir yeter ibret sana
4. Âkil isen virme dil âlâyış-i dehre sakın
5. Bir zen-i mekkâredir zâtında yok aslâ vefâ
6. Dâr-ı mihnet olduğın bildikte azm itdi hemân
7. Menzilin dârü'n-na'îm ide Cenâb-ı Kibriyâ
8. "İrci'î" fermânına münkâd olup ol demde kim
9. Eyledi teslîm-i rûh el-Hâc Mîr Mustafa
10. Hâtif-i gaybtan işitdim fevti târihin Mu'în
11. "Mustafâ Beğîn İlâhî meskeni cennet ola" [1149]
12. Li'llâhi'l-Fâtîha sene .....

31.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Edîbe sâdika erbâb-ı iffet Ârife Hatun
3. Gidüp nâ-kâm fânîden bekâda şâd ü kâm olsun
4. Gelenler nûş ider bezm-i ecelde cür'a-i nâgâh
5. Gerek İskender ü Dârâ gerek Behrâm ü Sâm olsun
6. Okursa rûhına ihlâs-ile bir Fâtiha her kim
7. Anın rûz-i cezâda hüsn-i a'mâli tamâm olsun
8. Duâya el açıp uçler did[i] târîhin[i] Rüşdî
9. "İlâhî Ârife merhûmeye 'adnin makâm olsun" [1194]

32.

1. (tuğra:) Hüve .....
2. Ey ciğer-sûz ü dil-âzâr-ı sitemkâr felek
3. Güzer itdi sitemin okları tâ sîne[ye] dek
4. Zâde-i hâheri ol Rüşdî Muhammed Paşa
5. Eyledi levh-ı zemînden rakam-ı ömrini hak
6. Nice âh itmesün ahbâb ki hiç lâyük mî
7. Öyle nâ-kâm-ı civâna ola bu âlem tenk
8. Bir nazarla didiler ta'miye-i târîhin
9. "Rahmet-i Hakk'a revân oldı bugün Ahmed Beg" [1228]
10. Fâtiha sene ...

33.

1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. Cân atup cennet sarâyın aldı bu
3. Dîse bize kevserinden "işrebû"
4. Beş yaşında âha saldı annesin
5. Gûşu[na] çün irdi emr-i "İrci'û"
6. Nakşibendî şeyhi babası Rızâ
7. Emr-i Hakk'a virdi oğlun çekdi hû
8. Cevher-i târîhle Hâşim kıl duâ
9. "Cân-ı a'lâ Sâdık[']ı uçmağa ko" [1256]
10. Şeyh İbrâhîm Efendi merhûmun hafidî
11. es-Seyyid Muhammed Sâdık Efendinin
12. ...

34.

1. Hüve'l-Hakku'l-Mübîn
2. Neseb-i tâhire-i Gül Baba'dan bir gül idi
3. Gülşen-i adne revân oldı Derviş Nakşibend Ağa
4. Ana çıraklık idi tahtirevancıbaşılık
5. İsm-i pâkîzesine kondı Muhammed tuğrâ
6. Nâmdâşı idi Peygamber-i zîşânımızın
7. Serfirâz ola şefâat eyle Yâ Rab ferdâ
8. Cevher-i zâtına târîh-i Nazîf dindi anın
9. "Hak ide medfen-i dervişi behişt-i a'lâ" [1262]
10. Rûhıçün li'llâhi'l-Fâtiha
11. ...

35.

1. Gençken göçdi cihândan böyle bir ...
2. Dilerim kabrin[i] pür nûr eyleye Rabbü'l-Kerîm
3. İrmeyüp murâdına eyledi azm-i bekâ
4. Da'vet itdi kendini halefi ferdü'l-hakîm
5. Fahreddîn Muhammed Efendinin
6. oğlu merhûm Fahreddin Muhammed
7. Efendi rûhına Fâtiha
8. ...

36.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Kâmil İbrahîm Beğ kâmil-sıfat âlî-nejâd
3. Zâde-i Rüşdî Efendi pâk-tynet nev-civân
4. Zihn-i derrâk ile girmişken henüz on yaşına
5. Mekteb-i âlemde kıldı tayy-i tûmâr-ı zâmân
6. Hakk ide dârü's-sürûr-i 'adn içinde ber-murâd
7. Çünkü bu beytü'l-hüzünde kimse olmaz kâmrân
8. Hicr-ile akdıkça eşk-i vâlideyn ü asdıkâ .....

37.

1. Âh mine'l-mevt
2. Bu Rüşdî Paşa-yı sıbti âh Ahmed Fehim Beğ bî-künân
3. Veled-i cihâr-sâle tebâh-ı azm itdi kurb-i hazrete
4. .... kıldı Muharremde mezîd.....

38.

1. Hüve'l-Bâkî
2. Zâirâ ihlâs ile bir Fâtiha ihsân idüp
3. Rûhumu şâd eyle hem ahvâl-i mevti eyle yâd
4. ... gaffletden ..... tasdî' .....

39.

1. Abaza sipâhîlerinden
2. olup hacc-ı şerîfe giderken
3. Üsküdar'da Hacı Dede .....

Dipnotlar

Not: Bu çalışmaya katkı, tenkit ve önerileriyle yaptığı yardımlardan dolayı hocam Yrd. Doç. Dr. Sadi S. Kucur'a, katalog kısmındaki kitabelerin transkripsiyonunda yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Günay Kut'a ve tekkeyle ilgili fotoğraflarını paylaşan Prof. Dr. İsmail Kara'ya teşekkür ederim.

¹ Mehmed Raif, *Mirat-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 133.

² Hafız Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayyansarayı, *Hadikatü'l- cevami*, 1201/1787, haz: Ali Sâti' Efendi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281, s. 217. Bu eserdeki Alaca Minare Mescidi bahsinde tekkeyle ilgili şu bilgiler mevcuttur: "Mescid-i mezbur mukâbilinde tarik-i Nakşiyeye'den el-Hacc İbrahim Efendi'nin tekyesi vardır ki, Alaca Minare Tekyesi denmekle maruftur."

³ M. Baha Tanman, "Alacaminare Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, s.174-175.

⁴ Mehmet Nermi Haskan, "Alaca Minare Tekkesi", *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, İstanbul 2001, s. 407.

⁵ Mehmed Raif, *a.g.e.*, s. 95.

- ⁶ İsmail Büyükseçkin, “Üsküdar Sandıkçı, Balaban ve Sadık Efendi Tekkesi”, *Üsküdar Sempozyumu IV*, I, İstanbul 2007, s. 391.
- ⁷ M. Baha Tanman, *a.g.m.*, s. 174.
- ⁸ Mehmed Raif, *a.g.e.*, s. 192-193.
- ⁹ Bandırılmaz Ahmed Münib Üsküdarî, *Mecmua-yı Tekaya*, İstanbul 1307, s. 14.
- ¹⁰ Baha Tanman, *a.g.m.*, s. 174.
- ¹¹ “Kasîdetü'l-Bürde” adlı şiiriyle tanınan İmam Busirî hakkında geniş bilgi için bkz: Mahmut Kaya, “Büsîrî, Muhammed b. Said”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, s. 468-470.
- ¹² Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş- Prof. Dr. Ali Yılmaz, II, İstanbul 2006, s. 282.
- ¹³ Mehmed Raif, *age*, Haz. Günay Kut – Hatice Aynur, İstanbul 1996, s. 195. *İbrahim Hakkı Konyalı*, “Alaca Minare Tekkesi” başlığı altında *Hadikat-ül Cevami'*ye atf yapılarak tekkenin Hacı İbrahim Efendi tarafından yaptırıldığını, *Mirat-ı İstanbul* yazarının hata ettiğini söylemektedir. *Hadikat-ül Cevami'*nin “*Tarîk-ı Nakşibendiye'den Hacı İbrahim Efendi'nin tekkesi*” şeklindeki ifadesinden Hacı İbrahim Efendi'nin, tekkenin banisi değil bir şeyhi olabileceğini de vurgulayan Konyalı, tekke kapısının yanında gördüğü mezar taşı kitabesinden yola çıkarak Hacı Dede'nin 1274/1857'de vefat ettiğini, dolayısıyla tekkenin banisi olmadığını belirtmektedir. Ancak birkaç sayfa sonra “Nakşibendi Hacı Dede Tekkesi” başlığı altında aynı kitabeyi yukarıdaki tarihle vermektedir. Bkz: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976, s. 420-21, 428-29.
- ¹⁴ Zakir Şükri Efendi, *Die Istanbuler Derwish Konvente unel Ihre Scheiche (Mecmua-i Tekâyâ)*, Berlin 1980, s. 27.
- ¹⁵ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan yay., İstanbul 2004, s. 290.
- ¹⁶ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 278.
- ¹⁷ Ramazan Muslu, “Muhammed Sadık Efendi (1724-1794) ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakışı”, *Üsküdar Sempozyumu IV*, II, İstanbul 2007, s. 532.
- ¹⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul 1333, s.199.
- ¹⁹ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 279.
- ²⁰ Ramazan Muslu, *a.g.e.*, s. 291-292.
- ²¹ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 279-280.
- ²² Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 283.
- ²³ Mehmed Raif, *a.g.e.*, Haz. Günay Kut – Hatice Aynur, İstanbul 1996, s. 196.
- ²⁴ Tayyazade Ata, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderûn*, III, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2010, s. 40.
- ²⁵ Zakir Şükri Efendi, *a.g.e.*, s. 27.
- ²⁶ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 282.
- ²⁷ Dündar Alikılıç, “Üsküdar'ın Manevî Mimarlarından Bir Mutasavvıf: Abdülfettah-ı Akri”, *II. Üsküdar Sempozyumu*, II, İstanbul 2005, s. 589.
- ²⁸ Hamid Algar, “Halid El-Bağdâdî”, *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 283-285.
- ²⁹ Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergah yay., İstanbul 2010, s. 46.
- ³⁰ “Bağdâdî Şeyh Abdülvehhab Efendi hakkında birbirine muhalif çok sözler işittim sulehâya dokunmak câiz değilse de mûmâileyh Kürdistan ahâlisinden olup Hind'de bir zâtdan müstahlef olmuş diyorlar bunun hakikatini ve Bağdad'dan bu tarafa gelmesinin sırr-u hikmetini Bağdad valisinden mahsus tahrirat irsâliyle hafice suâl ve istiknâh edesin bakalım vali-i müşârûnileyh ne güne tahrîr eder.” Bkz. Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfî*, I, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290, s. 286.
- ³¹ Abdurrahman Memiş, *Halidi Bağdâdî ve Anadolu'da Halidilik*, Kitabevi yay., İstanbul 2000, s. 218.
- ³² Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan yay., İstanbul 2003, s. 324.
- ³³ Süleyman Uludağ, “Halidiyye”, *DİA*, XV, s. 297.
- ³⁴ Butrus Abu Manneh, “1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler Bektaşîler Nusayrîler*, İstanbul 1999, s. 122.
- ³⁵ Hamid Algar, *Nakşibendilik*, haz: A. Cüneyd Köksal, İnsan yay, İstanbul 2007, s. 234.
- ³⁶ Itzhak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, New York: Routledge, 2007, s. 88-89.
- ³⁷ Abdurrahman Memiş, *a.g.e.*, s. 219.
- ³⁸ Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişisine Farklı Bir Bakış: Halidî Sürgünleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 17, 2006, s. 115.
- ³⁹ Ahmed Lutfi Efendi, *a.g.e.*, s. 286-287.
- ⁴⁰ Süleyman Uludağ, *a.g.m.*, s. 297.
- ⁴¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım yay, İstanbul 2006, s. 137.
- ⁴² Ekrem Işın, “Nakşibendîlik”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1994, s. 36-37.

- ⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Baha Tanman, "Gümüşhanevi Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1994, s. 448-449.
- ⁴⁴ Haydarîzade İbrahim Fasih Efendi, *el-Mecdü't-tâlid fi menâkıb-ı Şeyh Halid*, İstanbul 1292, s. 84'den aktaran Abdurrahman Memiş, *a.g.e.*, s. 181.
- ⁴⁵ Rüya Kılıç, *a.g.m.*, s. 111.
- ⁴⁶ İrfan Gündüz, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri", *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 23.
- ⁴⁷ İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin: Hayatı-Eserleri- Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikati*, İstanbul 1984, s. 43.
- ⁴⁸ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî'den sonra meşihatlik listesi; Kastamonulu Hasan Hilmi, Safranbolulu İsmail Necati, Ömer Ziyâeddin-i Dağistani, Tekirdağlı Mustafa Feyzi, Serezli Hasib Efendi, Abdülaziz Bekkine ve Mehmet Zahid Kotku'yla devam etmiştir. Bkz: Hülya Yılmaz, *Dünden Bugüne Gümüşhanevî Mektebi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1997.
- ⁴⁹ Mustafa Fevzi Efendi, *Hediyetü'l-Halidîn fi Menâkıb-ı Kutbü'l-Arifîn Mevlana Ahmed Ziyâeddin bin Mustafa el-Gümüşhanevî*, İstanbul 1313, s. 32; *Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Menkıbeleri*, haz. Tahir Hafizoğlu, İstanbul 2010, s. 89-90.
- ⁵⁰ İrfan Gündüz, *a.g.e.*, s. 35-36.
- ⁵¹ Abdurrahman Memiş, *a.g.e.*, s. 180-182.
- ⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MVL, 863/64.
- ⁵³ Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin Camileri*, İstanbul 2003, s. 372.
- ⁵⁴ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 282.
- ⁵⁵ Mehmet Mermi Haskan, *a.g.e.*, s. 409.
- ⁵⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî: Osmanlı Ünlüleri*, V, İstanbul 1996, s. 1571.
- ⁵⁷ Nicole Kañçal, *Kırım Hanlarının İmar Faaliyetleri ve Mezartaşları*, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 7.
- ⁵⁸ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 454.
- ⁵⁹ Halim Giray Sultan, *Gülben-i Hanan Yahut Kırım Tarihi*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, s. 218.
- ⁶⁰ Mehmet Nermi Haskan, "Ali Paşa Konağı", *a.g.e.* s. 1320.
- ⁶¹ Mehmet Nermi Haskan, "Alaca Minare Tekkesi", *a.g.e.* s. 411.
- ⁶² Abdülhalim Galip Paşa, *Mutayebat-ı Türkiye*, s. 3.
- ⁶³ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, s. 542.

ÜSKÜDAR'DA DEFTERDAR MEHMED TAHİR EFENDİ (HAREM İSKELESİ) CAMİİ VE HAZİRESİ

Ali İhsan AYDIN

ÖZET

Defterdar Mehmed Tahir Efendi Camii hakkında lüteratürde yeterince bilgi mevcuttur. Fakat Mehmed Tahir Efendi'nin hayatı, vakıfları, haziresi ve yaptırmış olduğu diğer yapılarla ilgili olarak bunun söylenmesi güçtür. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinin ve Mehmed Tahir Efendinin tertip etmiş olduğu vakfiyelerin kullanılması, bu konuda sağlam bilgilere ulaşılmasını mümkün kılmıştır. Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan hazire, en sonda ve en ayrıntılı olarak ele alınan bölümdür. Birer-birer her yönüyle ele alınan mezar taşlarının kültür tarihimizdeki yerleri, fotoğraflarının da verilmesiyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

ES-SEYYİD MEHMED TAHİR EFENDİ

Harem İskelesi'nde bulunan caminin banisi Tahir Efendi, Derviş Efendizâde el-Hâc Osman Efendi'nin oğludur.¹ Cami için tanzim ettirdiği vakfiyede, babasının Bayezid'deki evinden bahseder ki, muhtemelen doğma büyüme İstanbulludur. İlk eğitimini nerede aldığını bilmediğimiz, fakat iyi bir tahsil görmüş olduğu malum olan Tahir Efendi, Mektûbî-i Defterî Kalemî'ne girmiş ve daha sonra da tuğra çekimindeki kabiliyetine binaen *tuğra-keşliğe* yükselmiştir.² Sultan II. Mahmud'un tuğralarını çeken Tahir Efendi, yaptırdığı cami ve çeşmedeki tuğra ile kitabeleri de kendisi yazmıştır.³

1236 (1821) senesinde *hoca* unvanı taşıyan Tahir Efendi, bir sene sonra 1237 (1822)'de *ulûfeciyân-ı yemîn* (sağ ulûfeciler) *kâtibi* oldu. 1240 (1825)'de *şikk-ı evvel defterdarlığı*'na tayin oldu⁴ ve Harem İskelesindeki camisini bu görevi esnasında inşa ettirdi.⁵ Ayrıca görevine yeni atandığı yıllarda, Vak'a-i Hayriyye vukû bulmuş ve Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasına karar verilen divanda Defterdâr Mehmed Tahir Efendi de hazır bulunmuştur.⁶ 1243 (1827)'de defterdarlıktan azlolundu. Bu azille birlikte *Yenişehir-i Fenâr*⁷ *Defterdarlığı*'na tayin olundu.⁸ Tahir Efendi'nin bu görevde sadakatle çalıştığını ve gayet başarılı olduğunu, Sadrazamın padişaha yazmış olduğu kâimeden anlıyoruz.⁹ 1244 (1828) yılında Ordu-yı Hümayun'a çağırılmış ve *sadaret kethüdalığına* getirilmiştir. Birkaç ay sonra ise tekrar *defterdar-ı şikk-ı evvel* olmuştur. 1245 (1829)'de bu görevinden istifa eden Tahir

Efendi, aynı yıl *evkaf-ı hümayun nazırlığına* getirildi.¹⁰

Tahir Efendi 1247 (1831) tarihine kadar *evkaf-ı hümayun nazırlığına* sürdürmüştür. Ancak bu tarihte Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyan edince, başında Serasker Hüseyin Paşa'nın bulunduğu ordu, Kavalalı üzerine gönderildi. Bu ordunun defterdarlığına bir hatt-ı hümayun ile Mehmed Tahir Efendi getirilmiş ve *nişancılık* da yine kendisine verilmiştir. Hatt-ı Hümayunda şu satırlar yer almaktadır: “*Kâimmakâm Paşa; İş bu takrîrin manzûr-ı meâl-i ma'lûm-ı hümayunum olmuştur ..... Mûmâ-ileyh Tâhir Efendi'nin tezâ-yüd-i vak'a ve i'tibârını müstelzim olmak için nişancılık dahî mûmâ-ileyhe tevcîh...*”¹¹

Bu hatt-ı hümayunun tarihi 20 Z 1247 (30 Mayıs 1832) olup, ordu bu tarihten kısa bir süre sonra yola çıkmıştır. Tahir Efendi'nin getirildiği bu görev onun son vazifesi olmuştur. Çünkü ordu Adana'yı geçtikten sonra havanın çok sıcak olması ve sam yeli esmesinden dolayı rahatsızlanan Tahir Efendi, ordu hareket halinde iken Ağustos ayında vefat etmiştir. Bu vak'a *Takvîm-i Vekâyi'* de şu şekilde anlatılmaktadır: “*Adana'nın ilerisinde hararet-i şems ziyadece müessir olarak oraların havasında öteden beri vehâmet derkâr olduğundan ve bazen dahî bâd-ı sem estiğinden Ordu-yı Hümayun Defterdârı Tâhir Efendi esnâ-yı râhda irtihâl-i dâr-ı bekâ etmiştir.*”¹²

Mehmed Süreyya'nın “*Umûr-ı hesâbiyyeye âgâh, kârgüzâr bir zât idi*”¹³ dediği Tahir Efendi'nin tek başına yürüttüğü bu göreve kendisinden sonra Surre-i Hümayûn Emîni Edhem Efendi tayin olundu.¹⁴ Ancak bu duruma müdahale eden II. Mahmud, böyle önemli bir görevi tek kişinin yürütmesinin uygun olmadığını belirterek ikinci bir kişinin memur edilmesi için bir hatt-ı hümayûn yayınlamıştır.¹⁵

Tahir Efendi'nin vefatından sonra naaşının nereye defnedildiği bir muammadır. Bu konuda Mehmed Süreyya, naşının Dersaadet'e getirilip, Harem İskeleyi'nde inşa ettiği camiye defnedildiğini belirtmektedir.¹⁶ Diğer kaynaklar ekseriyetle Mehmed Süreyya'nın verdiği bu bilgiyi alıp kullanmışlardır. Hâlbuki cami haziresinde Tahir Efendi için dikilen şahide sadece bir makam taşıdır. Yani hazirede Tahir Efendi için bir kabir yoktur, zaten makam taşının bulunduğu yerdeki alan da kabir için yeterli değildir. Tahir Efendi'nin medfun bulunduğu yer hakkındaki doğruya en yakın bilgiyi Mehmet Mermi Haskan vermektedir; “*Haziredeki şahide hatıra olmak üzere konulmuş olup, esas kabri Payas'ın Zeytinlik Mezarlığı'ndadır. Şimdi Demir-Çelik Endüstrisi arazisi içinde bulunan mezarlıkta, cami haziresindeki taşın bir eşi vardır.*”¹⁷

Ancak Payas'a gitmeme ve adı geçen mezarlığı köşe bucak incelememe rağmen ne Tahir Efendi'ye ait bir mezar taşı, ne de Osmanlı dönemine ait başka bir mezar taşı bulabildim. Çevrede ikamet eden ve Payas'ın yerlisi olan birkaç kişi ile görüşmemde bana, daha önceden burada Osmanlı mezar taşlarının olduğu, ancak mezarlığın yanından geçen nehrin, taşkınlar neticesinde mezarlığı tahrip ettiği söylendi. Şimdilik, Tahir Efendi'nin asıl kabrinin Payas'ta olduğunu, ancak bu kabirden günümüze hiçbir izin ulaşmadığını kabul etmekle yetinmek zorundayız.

DEFTERDAR MEHMED TAHİR EFENDİ(HAREM İSKELESİ) CAMİİ

Cami:

Harem İskeleyinin yukarısında ve Selimiye İskele Caddesi üzerinde bulunan yapı, Mehmed Tahir Efendi tarafından 1242 (1826-27) senesinde inşa ettirilmiştir.¹⁸ Sahil doldurulmadan önce Harem İskeleyi'nin caminin hemen altında bulunmasından dolayı yapı, İskele Camii olarak da adlandırılmıştır. Tahir Efendi tanzim ettirdiği vakfiyesinde, camiye yeniden inşa ettirdiğini söylemektedir.¹⁹ Ayrıca üzerinde Sultan II. Mahmud'a ait “*izn-i*

hümayunum olmuşdur” yazısının bulunduğu arz tezkeresinde, yeniden inşa edilen bu mescide bir minber konulması ve Cuma ile bayram namazlarının kılınabildiği bir camiye çevrilmesi hususunda izin istenmiştir.²⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, “*Hadikatü'l-Cevâmi*”nin verdiği bilgilere dayanarak bu caminin Fatih devrinde yapıldığını söylemektedir.²¹ Fakat *Hadikatü'l-Cevâmi*'nin bahsettiği burası değil, Salacak Fatih Camii'dir.²²

Eğimli bir arazi üzerine inşa olunan camiye, kuzey ve doğu yönlerinden saran bir avlusu bulunmaktadır. Bu avlunun Selimiye Ambar Sokak ve Selimiye İskelesi Caddesine açılan iki kapısı vardır. Caddeye açılan ana kapı, kare şeklindeki kiremit örtülü, ahşap bir saçak ile örtülmektedir. Bu saçak ikisi duvara gömülü dört mermer sütun tarafından taşınır. Bu sütunlar ve kapının mermer kemeri, Türk barok tarzının ürünüdür. Kapı üzerindeki çelenk motifi üzerinde kitabe mevcuttur.²³ Diğer kapı gayet sade olup, yine kiremit kaplı ahşap bir saçak ile örtülüdür. Bu saçak iki sütun ve avlu duvarı tarafından taşınmaktadır. Mermer söveli kapı üzerinde “Kelime-i şahadet” yazılıdır.

Avluda, ana kapıdan girdikten sonra solda caminin haziresi bulunmaktadır. On üç adet mezar taşı bulunan hazire demir parmaklıkla çevrilidir. Hazirenin caddeye bakan cephesi mermerden “L” şeklinde olup dört adet pirinç parmaklıklı hacet penceresi bulunmaktadır. Orta pencere kemeri üzerinde: “*Her canlı ölümü tadacaktır, sonunda bize döndürüleceksiniz*”²⁴ mealindeki ayet yazılıdır. Bu girişin sağında ise abdest muslukları ve helâlar bulunmaktadır. Bunlardan başka avlunun kuzey-doğu köşesinde kare planlı ve üzeri kurşun kaplı bir kubbe ile örtülü olan su hazinesi ve bir de avlu ortasında su kuyusu bulunmaktadır.

Fevkanî olarak yapılmış olan caminin alt katı günümüzde iki ayrı nakliye kooperatifi tarafından kullanılmaktadır. Tamamen muntazam kesme taştan yapılan alt kat yedi adet kemerden müteşekkildir. Cami beden duvarları iki sıra tuğla hatıllı kesme taş dizisi ile örülmüştür. Cami duvarlarının köşeleri, dışarıdan yuvarlatılmıştır. Beden duvarlarından, kiremit örtülü ahşap çatıya geçiş, tuğla örülü bir saçak ile sağlanmaktadır. Caminin kuzey kısmında sonradan eklenen bir son cemaat bölümü vardır. Kârgir olarak yapılan bu bölümün dışı, son yapılan tadilatla ahşap ile kaplanmış. Burası iki katlı olup üst katı, içerideki mahfil ile birleştirilmiştir. Caminin kuzey-bayı köşesinde, son cemaat mahalli ile arasında bulunan minare küp kaide üzerinde yükselmektedir. Tuğla ile yapılmış olan minarenin şerefesi ve merdiven taşları kesme taştandır. Ayrıca belirli aralıklarla yine kesme taştan bilezikleri vardır. Külâhı ise kurşun kaplı olup armudi şeklindedir. Minare 1964'den önce sıva ile kaplı iken bu tarihteki tadilat ile asıl görünümüne kavuşmuştur.

Caminin son cemaat bölümüne iki sütun ile desteklenen, kiremit örtülü, ahşap bir saçığın koruduğu kapıdan girilir. Fakat asıl cümle kapısı içeride, harime girişi sağlayan kapıdır. Yanlardan iki mermer sütun ile desteklenmiş olan kapının üzerinde, kurdele motifleri ile taçlandırılmış kitabesi bulunur. Kitabede: “*Selam size! Tertemiz oldunuz. Artık ebedî kalmak üzere girin buraya.*”²⁵ anlamındaki ayet yazılıdır. Cümle kapısından harime giriş yapmadan önce sağdaki merdivenler ile üst mahfillere çıkılır. Kenarlardan iki mermer sütun ile sınırlanan ve yuvarlak bir niş halinde bulunan mihrab zengin süslemelere sahiptir. Mihrab nişinin üzerinde: “İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.” anlamındaki ayet yazılıdır. Son dönem ahşap işçiliğinin birer örneği olan minber ve vaaz kürsüsü de yine mihrap ile aynı tarzdadır. Çıtalar ile kare şekillerin oluşturulduğu ahşap tavanın ortasında altı kollu bir yıldız motifi bulunmaktadır. Harimin içindeki üst mahfil dört mermer sütun ile desteklenmektedir. Alt katta harimden pencereli bir duvar ile ayrılan son cemaat bölümü üstte, köşeli iki mermer sütun ile ayrılmaktadır. Gayet aydınlık olan cami harimi, yirmi dokuz pencere ile aydınlanmaktadır. İki sıra halindeki pencerelerin üs sıradakileri yuvarlak tuğla kemerli, alt

sıradakileri ise dikdörtgen mermer sövelidir.

Mektep:

Hazirede bulunan Tahir Efendinin makam taşında yazıldığı üzere caminin üst tarafında bir de mektebi vardı.²⁶ Mektebin, makam taşında “*mekteb-i müniif*” olarak belirtilmesi, şimdiki Harem Oteli’nin yerinde olduğu tezini doğrulamaktadır.²⁷ Vakfiyelerde mektebin bahsi geçmemektedir. Ancak mektep, Tahir Efendi tarafından yaptırıldığına göre, 1244(1829) tarihli son vakfiyenin tertip edildiği zaman ile Tahir Efendi’nin 1248(1832)’de vefatı arasında bir zamanda yaptırılmıştır. Osmanlı Arşivinde mektebin tamirine ilişkin belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerde “*Defterdar Tahir Efendi Mekteb-i İbtidaisi*”²⁸ olarak belirtilen mektep bir ilkokuldu. Mektepten günümüze yalnızca, bulunduğu sokağa verdiği ismi kalmıştır.

Çeşmeler:

Caminin yapımı esnasında iki adet çeşmenin de yapıldığı bilinmektedir. Bunların ilki caminin kible yönünde, alt kat duvarı üzerinde idi. Kesme taş ile yapılan bu çeşme sade bir tekne, mermer kabartma süsler ile bezeli ayna taşı ve kitabeden ibaret idi.²⁹ Çeşmenin üzerinde bulunan tuğra ve kitabeyi, Mehmed Tahir Efendinin kendisi yazmıştır.³⁰ Çeşmenin tuğrası harf inkılâbı sonrasında yok olmuş, “*Ve her şeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmazlar mı?*”³¹ anlamındaki kitabesi ise 1970’lere kadar varlığını sürdürebilmiştir.³² Günümüzde ise çeşmenin, yalnızca kemeri ve ortasındaki metal su borusu, çıkıntı halinde durmaktadır.

Diğer çeşme caminin doğusunda, şimdiki ismiyle Selimiye Mektebi Sokağında yer almaktaydı. Günümüze ulaşamayan çeşme, tuğla hatıllı olarak kesme taştan inşa edilmişti. Çeşme kitabesinde: “*Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir*”³³ anlamındaki ayet yazılı idi.³⁴

Caminin bulunduğu setin aşağısındaki park duvarına bitişik vaziyette üçüncü bir çeşme yer almaktadır. Caminin altındaki su kaynağı ile irtibatlı olan çeşmenin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir.³⁵

VAKIFLAR

a) Asıl Vakıf

Defterdar Mehmed Tahir Efendi yaptırdığı bu cami için bir vakıf kurmuş ve bunun için de 13 Rebû’l-Âhir 1243 (03 Kasım 1827) tarihinde vakfiyesini tanzim ettirmiştir. Bu tarih, Tahir Efendinin ilk şikk-ı evvel defterdarlığı görevinden azlolanmasından sonradır. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan vakfiye, 746/0 numaralı defterde, 277. sayfada bulunmaktadır.

Vakfiyede camiden başka imam, müezzin ve kayyum için birer lojman, altı adet dükkân ve bir ahır yapıldığı belirtilmektedir. Dükkânlar; bir mağaza, bir berber dükkânı, bir attar dükkânı, bir enfiyeci dükkânı, bir arabacı dükkânı ve bir işkembeci dükkânı olarak tarif edilmiştir. Ayrıca dükkânlarda kullanılacak araç-gereçler de belirlenmiş ve bir-bir isimleri zikredilmiştir.

Vakfiyede belirtilen şartlar şu şekildedir:

- Dükkânlar, ahır ve mağaza kiraya verilsin,
- Bir imam ve bir hatib bulunup imama aylık 30 kuruş, hatibe ise 20 kuruş verilsin,
- Müezzine 20 kuruş, kayyuma 25(kayyum caminin temizliğini de yaparsa 7 kuruş daha, yapmazsa başka birine bu iş için 5) kuruş verilsin,

- İmam her sabah namazından sonra “Yasin” suresini, ikindiden sonra ise “Nebe” suresini okusun,
- Cuma namazı öncesinde Kuran okumak için dört kişi bulunacak. Birinciye 10, ikinciye 8, üçüncüye 7, dördüncüye 5 kuruş verilsin. Bu görevlilerin birincisi imam, ikincisi hatib, üçüncü ve dördüncü kişiler de, müezzin ve kayyum uygun ise onlar, değilse başkaları görevlendirilsin,
- Cuma ve Salı günleri için iki vaiz bulunsun, Cuma vaazı için 20, Salı vaazı için ise 25 kuruş aylık verilsin,
- İmam ya da hatibden biri vefat ederse, salih evlatları var ise imtihan yapılarak göreve getirilsin,
- Birinci menzilin süknası(lojman) imama, ikincisi müezzine ve üçüncüsü ise kayyuma tahsis edilsin,
- Suyollarının temizliği ve bakımı için Selimiye su yolcusuna(Selimiye Vakfının su işlerine bakan) aylık 10 kuruş verilsin,
- Ben ölünceye kadar bu vakfın mütevellisiyim. Vakıf, benden sonra Selimiye Vakfı'na bağlansın ve Selimiye Vakfı mütevellisi bu vakfın da tevliyet işlerini görsün,
- Bu vakıf her zaman fakir ve fukaranın meskeni olsun.

Vakfiye'nin şahitleri:

1. Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyundan Halîl Efendi İbn-i Ahmed Efendi
2. İmâm-ı Mahalle Emîn Beğ el-Hâc Abdullah Efendi ibn-i Abdurrahman Efendi
3. Ser-levha-i Yemîn Ali Efendi ibn-i Abbas Efendi
4. Kethüdâ el-Hâc Mehmed Ağa ibn-i el-Hâc Ebî Bekir
5. Es-Seyyid Mustafa Efendi ibn-i es-Seyyid Ahmed
6. Mehmed Efendi ibn-i Abbas tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
7. Es-Seyyid Süleyman Ağa ibn-i es-Seyyid İbrâhim tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
8. Mehmed Efendi ibn-i Osman tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
9. Abdullah Ağa ibn-i Muhammed tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
10. Ahmed Ağa ibn-i Abbas tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
11. Mahmûd Ağa ibn-i el-Hâc Ebû Bekir tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
12. Ali Ağa ibn-i Hüseyin tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
13. Es-Seyyid Mehmed Tâhir Ağa ibn-i Ahmed tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
14. Hasan Ağa ibn-i Halîl tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh
15. İsmâ'il Ağa ibn-i Hüseyin tâbi'-i vâkıf-ı müşârun-ileyh.

b)Gelir Vakıfları

Asıl vakıftan başka caminin üç adet gelir vakfı bulunmaktadır. Bu vakıflar için düzenlenen vakfiyeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Evkaf-ı Hümayun Nezareti-Vakfiyeler fonunda(EV.VKF) bulunmakta olup, 17/53 numarasıyla kayıtlıdır. Mehmed Tahir Efendi Yenişehir Defterdarı iken, kurduğu bu üç vakıf için maliki olduğu bir sebze bahçesi ile bu bahçe içindeki kahve dükkânı, bir su değirmeni ve kuzulu yüz baş sağ koyun vakfetmiştir. Bu vakıfların amacı, orada kendi giderlerini karşıladıktan sonra artan meblağın, Üsküdar'daki vakfa gönderilmesiydi.

Birinci Gelir Vakfı:

Bu vakıflar için düzenlenen ilk vakfiye 21 Şevval 1244(26 Nisan 1829) tarihlidir. Vakfiye-ye göre Yenişehir etrafında bulunan ve Mehmed Tahir Efendi'nin kendi mülkü olan kırk sekiz dönüm sebze bahçesi, bu vakfın mütevellisi tarafından uygun bir fiyatla talibine kiraya verilecektir. Kira gelirli her sene Üsküdar'daki vakıf mütevellisine gönderilecektir.

Kahve dükkânı ise Asâkir-i Mansûre topçularından birine, sende 60 kuruşa kiraya verilecek ve bu gelir ile bahçe yanındaki Defterdar Tabyası'nın tamirat ihtiyacı karşılanacaktır. Vakıf mütevellisi olarak ise Yenişehir Asâkir-i Mansûre Topçuları Mülazımı Yümni Ağa belirlenmiştir. Yümni Ağanın bu görevden ayrıldığında, kim bu göreve gelir ise vakıf mütevellisi de o olsun diye şart koşulmuştur.

Vakfiye'nin şahitleri:

1. Hâlen me'zûnen bi'l-iftâ fazîletlü es-Seyyid Abdülhamîd Efendi
2. Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı Âlî ve Kâimmakâm-ı Nakîb ale'l-eşrâf necâbetlü Necib Beğ Efendi
3. Umdetü'l-müderrişîn-i kirâm fazîletlü İzzet Beğ Efendi
4. Silahşörân-ı hazret-i şehriyârîden necâbetlü Yahyâ Beğ Efendi
5. Umdetü's-sâdâti'l-kerîm se'âdetlü Osman Efendi
6. Umdetü's-sâdât semâhatlü Sâlih Efendi
7. Umdetü'l-müderrişîn semâhatlü Süleyman Efendi
8. Umdetü's-sâdât se'âdetlü Küçük Ârif Ağa
9. Ser-ketebe Hâfız Mehmed Efendi
10. Kâtib Hâfız Şâkir Efendi
11. Kâtib Mahmud Efendi
12. Ser-muhzırân es-Seyyid Derviş Mehmed Ağa
13. ve gayruhüm.

İkinci Gelir Vakfı:

İkinci vakıf için tanzim edilen vakfiye 23 Şevval 1244(28 Nisan 1829) tarihlidir. Bu vakfiyeye göre Mehmed Tahir Efendi Yenişehir'de yeniden inşa ettiği küçük su değirmenini vakfetmiş ve gelirin her sene değirmenin tamiri için harcanmasını, artan meblağın ise Üsküdar'daki vakfa gönderilmesini şart koşmuştur. Müteveli olarak ise Yenişehir Asâkir-i Mansûre Süvari Yüzbaşısı Muhammed Ağayı belirlemiştir. Muhammed Ağa yüzbaşılık görevi süresince vakfin mütevellisi olacak, bu görevden ayrıldığında ise onun yerine gelecek olan kişi vakıf mütevelliliği görevini üstlenecektir.

Vakfiyenin şahitleri:

1. Hâlâ me'zûn bi'l-iftâ fazîletlü es-Seyyid Abdülhamîd Efendi
2. Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı Âlî ve Kâimmakâm-ı Nakîbü'l-Eşrâf atûfetlü Necib Beğ Efendi
3. Müderrişîn-i kirâmdan fazîletlü İzzet Beğ Efendi
4. Silahşörân-ı hazret-i şehriyârîden necâbetlü es-Seyyid Yahyâ Beğ Efendi
5. Umdetü's-sâdâti'l-kirâm se'âdetlü es-Seyyid Osman Ağa
6. Müderrişîn-i kirâmdan semâhatlü Süleyman Efendi
7. Umdetü's-sâdâti'l-kirâmdan semâhatlü Sâlih Efendi
8. Umdetü's-sâdât se'âdetlü Küçük Ârif Efendi
9. ve gayruhüm.

Üçüncü Gelir Vakfı:

25 Şevval 1244(30 Nisan 1829) tarihinde tanzim edilen vakfiye gereğince, yüz baş kuzulu, sağ mal ağnam(koyun) vakfedilmiştir. Vakfiye şartlarına göre bu koyunlar, ilk gelir vakfiyesinde bahsedilen sebze bahçesi civarında otlatılacak, hâsıl olan süt ve kırkılan yünler müteveli tarafından satılacak, sürüyü otlatan çobana ücreti verildikten sonra artan meblağ, Üsküdar'daki vakfa gönderilecektir. Bu vakfin mütevellilik görevini de, ilk gelir vakfı mütevellisi olan Yümni Ağa yürütecektir.

Vakfiye'nin şahitleri:

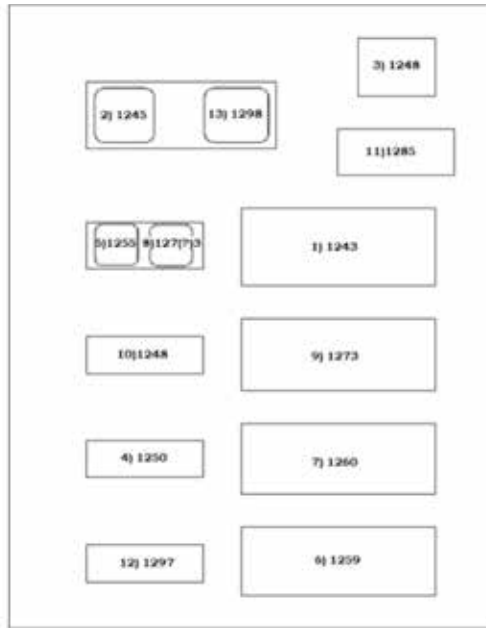
1. Ser-küttâb Hâfız Mehmed Efendi
2. Kâtib Hâfız Mahmûd Efendi

3. Kâtib Ârif Efendi
4. Kâtib es-Seyyid Hâfız Şâkir Efendi
5. Kâtib es-Seyyid Hâfız Ali Efendi
6. Ser-muhzırân es-Seyyid Derviş Mehmed Ağa
7. Tahtacı Mehmed Ağa el-Muhzır
8. Hüseyin Ağa el-Muhzır
9. Ahmed Ağa el-Muhzır
10. ve gayruhüm.

HAZİRE

Cami avlusuna, cümle kapısından girdikten sonra solda yer alan hazire, on üç mezar taşlı küçük bir haziredir. Hazire, caminin yapımından bir sene sonra, Defterdar Tahir Efendinin annesinin defnedilmesi ile(H. 1243-M. 1827) oluşmaya başlamıştır. Büyük çoğunlukla Tahir Efendinin yakınlarının medfun bulunduğu haziredeki son mezar taşı ise Tahir Efendinin hanımı Fatıma tü'z-Zehra Hanıma(H. 1298-M.1881) aittir.

Hazire Planı

1. Hazire Planı

Hazirede toplam 10 adet kabir bulunmaktadır. Bu kabirlerin ikisinin üzerinde ikişer adet kitabeli taş bulunmaktadır. Bu kabirlerden biri, 2 ve 13 numaralı şahidelerin bulunduğu kabirdir ki, bu şahidelerden biri Tahir Efendinin hanımı Fatıma tü'z-Zehra Hanıma, diğeri ise kızı Şerife Fatıma Zekiye Hanıma aittir. Bu durum her ne kadar çift gömü ihtimalini akla getirirse de, kabir üzerindeki baş taşı mevkiinde, 1298(M. 1881) tarihinde defnedilmiş olan Fatıma tü'z-Zehra Hanıma ait şahide bulunmakta olup ayak taşı mevkiinde ise 1245(M. 1829) tarihinde defnedilen Şerife Fatıma Zekiye Hanıma ait şahide bulunmaktadır. Ayrıca bu kitabeli taşın buraya sonradan yerleştirildiği aşikârdır. Şerife Fatıma Zekiye Hanıma ait olan şahidenin ise nereden geldiği ve Fatıma tü'z-Zehra Hanımın kabrine ait ayak taşının nereye gittiği meçhuldür.

Definlerin Yıllara Göre Dağılımları

HİCRİ	1243	1245	1248	1250	1255	1259	1260	1273
MİLADİ	1827	1829	1832	1834	1839	1843	1844	1847
ADET	1	1	1	1	1	1	1	2

HİCRİ	1284	1285	1297	1298
MİLADİ	1860	1861	1863	1864
ADET	1	1	1	1

İki kitabeli taşı olan kabirlerden ikincisi ise 5 ve 8 numaralı şahidelerin bulunduğu kabirdir. Ayak taşı mevkiinde bulunan 5 numaralı şahide, Tahir Efendinin torunu Nefise Serviyye Hanıma, ayak taşı mevkiinde bulunan şahide ise, Tahir Efendinin bir diğer torunu Tevfik Beye aittir. Çift gömülme ihtimali burada, 2 ve 13 numaralı şahidelerin bulunduğu kabre oranla daha fazladır.

Allah'ı Anma Kalıpları

Dua kalıpları	Adet	Numara
Hüve'l-Bakî	9	2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12
Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî	1	1
Küllümen aleyhâ fân	1	8
Yâ Ğafûr	1	9
Hüve'l-Hadî	1	13

1. Tahir Efendiye ait olan şahide ise bir makam taşı olup, altında herhangi bir kabir bulunmamaktadır. Bu konuda daha detaylı malûmat için, Tahir Efendi'nin yukarıdaki biyografisine bakılabilir. Haziredeki kabirlerin büyük bölümü, Tahir Efendinin ailesine aittir. Tahir Efendinin makam taşını hesaba katmazsak 12 şahideden yalnızca üçü akrabalık bağına dâhil değildir. Hazirede Tahir Efendi ile akrabalık ilişkisi bulunan annesi, hanımı, kız kardeşi, bir kızı, bir oğlu, bir damadı ve üç torununun kabri bulunmaktadır.

Dua Talebi Kalıpları

Dua Talebi Kalıpları	Adet	Numara
Rûhıyçün Fâtiha	4	1, 2, 10, 12
Rûhıyçün el-Fâtiha	4	4, 9, 11, 13
Rûhıyçün rızâen li-İlâhi Te'âle'l-Fâtiha	1	3
Rûh-ı Şerîfiyçün Fâtiha-i İhsân	1	6
li-İlâh-i Te'âle'l-Fâtiha	1	7

Rûhiyçün ve akrabâ-i ta'allukâtının ve kâffe-i ehl-i iman ervâhiyçün el-Fâtîha	1	8
--	---	---

Akrabalık ilişkisi olmayanlardan biri müderrisîn-i kirâmîdan Karamânî Hocasade Mehmed Rıfki Efendi, diğeri Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'ndan ve rütbe-i râbia sahibi olan Ömer Bey, üçüncüsü ise caminin imamı Hafız Mehmed Efendidir.³⁶

Üzerinde ikişer şahide bulunan kabirlerin ikisi de pehleli kabirdir. Bunlardan başka kabirlerin yedisi daha pehleli fakat müstakildirler. Bunların her birinde kitabesiz ayak taşları vardır. Yine Tâhir Efendinin tek bir şahideden oluşan makam taşını hesaba katmazsak bir şahide daha kalıyor ki o da, Şerîfe Hadîce Hanımın, genişçe bir su çanağını içine alabilecek büyüklükte olan bir mermerin üzerine dikilmiştir.

Hazîredeki Mezar Taşlarının Kronolojik Listesi

	Kimliği	Mesleği/Görevi	Cinsiyet	Vefât Tarihi	
1	Şerîfe Sâliha Hânım	Sabıka Defterdârı Şıkk-ı Evvel es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendi'nin valide-i muhtemeleri	K	21 Ca 1243	1828
2	Şerîfe Fâtıma Zekiye Hânım	Es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendi'nin kerîmesi	K	1245	1829
3	Es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendi	A'zam-ı Ricâl-i Devlet-i Aliyyeden Anadolu Cânibi Defterdârı	E	2 S 1248	1832
4	Es-Seyyid Osman Efendi	Es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendi'nin oğlu	E	15 B 1250	1834
5	Nefîse Hânım	Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Tâhir Efendi Kerîmezâdesi	K	1255	1839
6	El-Hâc es-Seyyid Muhammed Rıfkî Efendi	Müderrisîn-i Kirâm ve Saltanat-ı Aliyyeden Karamânî Hocasade	E	7 Ra 1259	1843
7	Es-Seyyid Mîr Mahmûd	Es-Seyyid Muhammed Tâhir Efevkâf-ı Hümâyümed Tâhiedi'nin Vlirtmektedir.tt-ı hümnî'nin dâmâdı Serçukadar Hazret-i Şehriyârî es-Seyyid Ömer ağazâde Serbevâbîn Rikâb-ı Hümâyûn	E	S 1260	1844
8	Tevfik Bey Efendi	Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Esbak Tâhir Efendimerhûmun Dâmâdı Feyzi Efendi'nin Mahdûmı	E	122[??]3	1847
9	Ömer Bey Efendi	Meclis-i Vâlâ Mazbata odasıhulefâsından ve rütbe-i râbi'a ashâbından	E	1273	1849

10	İhsân Hâcer Hânım	Selânik Vilâyeti Kâtibi es-Seyyid Mustafa Efendi'nin Kerîmesi	K	12 Rebi'ü'l-Evvel 1284	1860
11	Şerîfe Hadîce Hânım	Defterdâr Tâhir Efendi'nin Hemşîresi	K	11 Şevval 1285	1861
12	Hâfız Mehmed Efendi	Harem İskeleyi Câmî'i Şerîfi İmamı	E	4 Receb 1297	1863
13	Fâtımâtü'z-Zehrâ Hânım	Evkâf-ı Hümâyün Nâzırı Esbak Müteveffâ Tâhir Efendi'nin Halîlesi	K	1298	1864

KATALOG

NUMARA : 1**Cinsiyet** : K**Mezar tipi** : Pehlili**Baş Taşı** : Başlıksız, düz cepheli, yatay kartuşlu ve süslemeli.**Başlık Tipi** : -**Ayak Taşı** : Beşgen, kitabesiz, düz cepheli.**Ölçü** : P: 162x57, BT: 206x47x12, AT: 177x43x9**Yazı Türü** : Celî sülüs**Metin Türü** : Mensur**Vezin** : -**Süsleme** : Kitabe üzerinde kenger yaprağı ve yanlarında papatyalar, yukarıda vazo içinde papatya ve üzerinde, yanlardan sarkıntısı olan kenger yaprağı bulunur.**Metin Öğeleri****Allah'ı anma:** Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî**Yakınma** : -**Dua sıfatı** : Merhûme ve mağfûrun lehâ**Lâkab** : -**Adı** : Şerîfe Sâliha**Unvan** : Hânım**Dua** : -**Dua isteği** : Rûhiyçün Fâtiha**Tarih** : Fî 21 Ca[Cemâziye'l-Evvel] sene 1243**Metin**
1. Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. E'âzım-ı Ricâl-i Devlet-i
3. Aliyye'den Sâbıka Defterdâr-ı
4. şikk-ı evvel es-Seyyid Muhammed Tâhir
5. Efendi Hazretlerinin vâlidi-i
6. muhteremeleri merhûme ve mağfûrun lehâ
7. Şerîfe Sâliha Hânım rûhiyçün
8. Fâtiha fî 21 Ca[Cemâziye'l-Evvel] sene 1243.

NUMARA	: 2
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli (Başka bir kabrin ayak taşı yerine sonradan yerleştirilmiş)
Baş Taşı	: Başlıklı, düz cepheli ve yatay kartuşlu.
Başlık Tipi	: Hanım Serpuşu
Ayak taşı	: (Bu şahide başka bir kabrin ayak taşı yerinde bulunmaktadır.)
Ölçü	: P: 162x57, BT: 81x23x9
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Vezin	: -
Süsleme	: Boyun kısmında çiçek motifleri.
Metin Ögeleri	
Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
Yakınma	: -
Dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûre
Lâkab	: -
Kimlik	: Şerîfe Fâtıma Zekiye
Unvân	: Hanım
Dua	: -
Dua isteği	: Rûhıyçûn Fâtıha
Tarih	: Sene 1245
Metin	1. Bani-i câmi'-i şerîf 2. Es-Seyyid Muhammed Tâhir 3. Efendinin kerîmesi 4. merhûme ve mağfûre 5. Şerîfe Fâtıma Zekiye 6. Hanımın rûhıyçûn 7. Fâtıha sene 1245.

- NUMARA** : 3
Cinsiyet : E
Mezar tipi : Bağımsız (makam taşı)
Baş Taşı : Başlıksız, silindir sütun üzerinde kitabe levhası, yatay kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi : -
Ayak taşı : -
Ölçü : Y: 190x28
Yazı türü : Celî sülüs
Metin türü : Mensur
Veze : -
Süsleme : Kitabeyi bitkisel bezemeli bordür kıvrım yapraklar çevreler.
Metin Öğeleri
Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
Yakınma : -
Dua sıfatı : Rahmetlü ve mağfiretlü
Lâkab : Es-Seyyid
Kimlik : Es-Seyyid Muhammed Tâhir
Unvân : Efendi
Dua : -
Dua isteği : Ruhıçûn Rızâen li-llâh-İ Te'âlâ el-Fâtiha
Tarih : Fî 2 S[Safer], 1248
Metin
1. Hüve'l-Bâkî
2. İşbu câmi'-i şerîf ve tahtında çeşme-i
3. latîf ve civârında mekteb-i münîfin
4. bânîsi sâhibü'l-hayrat ve'l-hasenât
5. a'zam-ı ricâl-i Devlet-i Aliyye'den rahmetlü
6. ve mağfiretlü Es-Seyyid Muhammed Tâhir
Efendi
7. hazretleri Anadolu cânibi defterdârı iken
8. Payas nâm mahalde ecel-i mev'ûdüyle
9. mebtûnen Dâr-ı Bekâya rıhlet ü garîk-i deryâ-yı
10. rahmet ve Firdevs-i Cinâne azîmet itmiş ol
mağla
11. ruhiçûn rızâen li'llâhi Te'âlâ
12. El-Fâtiha fi 2 S[Safer] 1248.

NUMARA : 4
Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehleli
Baş Taşı : Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi : Mahmûdî fes
Ayak taşı : Beşgen, kitabesiz ve düz cepheli.
Ölçü : P: 109x49, BT: 98x26x11, AT: 27x18x8
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Veze : -
Süsleme : Kitabenin üzerinde iki şerit halinde kemer ve onun üzerinde yayvan kenger yaprakları, yanlarda ise bitkisel bezemeli bordür kıvrım yapraklar bulunur.

Metin Öğeleri

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
Yakınma : -
Dua sıfatı : Merhûm ve mağfûrun leh
Lâkab : -
Kimlik : Es-Seyyid Osman
Unvân: : Efendi
Dua : -
Dua isteği : Rûhıçûn el-Fâtiha
Tarih : Fî 15 B[Receb] sene 1250
Metin
 1. Hüve'l-Bâkî
 2. Defterdâr-ı Esbak
 3. Es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendi
 4. merhûmun oğlu merhûm
 5. ve mağfûrun leh cennetmekân
 6. Es-Seyyid Osman Efendi'nin
 7. Rûhıçûn el-Fâtiha
 8. Fî 15 B[Receb] sene 1250.

- NUMARA** : 5
Cinsiyet : K
Mezar tipi : Pehleli
Baş Taşı : Başlıklı, düz cepheli ve yükselen kartuşlu.
Başlık Tip : Hanım serpuşu
Ayak taşı : (Bu şahide başka bir kabrin ayak taşı yerine monte edilmiştir.)
Ölçü : P: 94x47, BT: 61x18x8
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Manzum
Vezin : Fâ‘ilâtün/ fâ‘ilâtün/ fâ‘ilâtün/fâ‘lün
Süsleme : -
Metin Ögeleri
Allah’ı anma: Hüve’l-Bâkî
Yakınma : Bir misâfir gibi geldim bunda mihmân olmaz Bî vefâ dünyâda hiç nusretî dem bulmadım Üç yaşından sonra dünyâ itmedi bana vefâ Bulmadılar bu cihânda derdime aslâ devâ Fermân-ı Hakk oldu ecel geldi bâşım ucuna Dâhil oldu murg-ı cânım firdevs-i gülzârına
Dua sıfatı : -
Lâkab : -
Kimlik : Nefise
Unvân : Hanım
Dua : -
Dua isteği : -
Tarih : Sene 1255
Metin
 1. Hüve’l-Bâkî
 2. Bir misâfir gibi geldim bunda mihmân olmaz
 3. Bî-vefâ dünyâda hiç nusretî dem bulmadım
 4. Üç yaşından sonra dünyâ itmedi bana vefâ
 5. Bulmadılar bu cihânda derdime aslâ devâ
 6. Fermân-ı Hakk oldu ecel geldi bâşım ucuna
 7. Dâhil oldu murg-ı cânım firdevs-i gülzârına
 8. Merhûm Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Tâhir Efendi
 9. Kerîmezâdesi merhûme Nefise Serviyye
 10. Yazıldı bir seng-i hârâ vefâtım târihin oku
 11. Bâğ-ı gülberdir Nefise Hanımın vefâtı bu
 12. Sene 1255.

- NUMARA** : 6
Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehleli
Baş Taşı : Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi : Kafesi sarıklı kavuk ve topuz başlık.
Ayak taşı : Topuzlu, düz cepheli, süslemeli ve kitabe sız.
Ölçü : P: 198x84, BT: 224x45x14, AT: 212x40x14
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Manzum ve Mensur
Vezin : Mefâ'lün/fe'ilâtün/mefâ'lün/fe'lün
Süsleme : Baş taşında kitabenin etrafı bitkisel bezemeli bordür kıvrım ile çevrili olup üzerinde, simetrik yapraklı motif, ayak taşında ise aşağıdan yukarıya uzanan bir servi etrafında kıvrılarak yükselen asma ve en yukarıda kenger yapraklarından oluşan bir taç bulunur.
- Metin Öğeleri**
Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
Yakınma : -
Dua sıfatı : El-Merhûm el-mağfûr el-muhtâc ilâ Rahmet-i Rabbine'l-Ġafûr
Lâkab : Karamânî Hocazâde, el-Hâc, es-Seyyid
Kimlik : Muhammed Rıfkı
Unvân : Efendi
Dua : El-muhtâc ilâ Rahmeti Rabbine'l-Ġafûr
Dua isteği : Rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha ihsân
Tarih : Fî 7 Re[Rebî'u'l-Evvel] sene 1259
Metin
1. Hüve'l-Bâkî
2. Yâ Nâzırâ (?) bi-kabrî mütefekkiran bi-hâlî
3. ems künte mislüke tekûnû ğaden mislî
4. el-merhûm el-mağfûr el-muhtâc ilâ
5. rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr müderrisîn-i
6. kirâm ve Dârü's-Saltanat-ı Aliyye'den
7. Karamânî Hocazâde el-Hâc
8. Es-Seyyid Muhammed Rıfkı Efendi rûh-ı
9. şerîfiyçün Fâtiha ihsân
10. Fî 7 Re[Rebî'u'l-Evvel], sene 1259.

NUMARA	: 7
Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş Taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi	: Mahmûdî fes
Ayak taşı	: Topuzlu, düz cepheli, süslemeli ve kitabe sız.
Ölçü	: P: 208x63, BT: 183x37x14, AT: 141x33x15
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Manzum ve Mensur
Vezi	: Fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün
Süsleme	: Baş taşında kitabenin etrafı bitkisel bezemeli bordür kıvrım ile kitabe alınlığı ise papatya yapraklı bezeme ile süslüdür. İki yanından kıvrılarak inan bir silme ile sınırlandırılmış olan ayak taşının dışında yüzeyi kaplayan bir hurma ağacı bulunur.

Metin Öğeleri

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
Yakınma	: -
Dua sıfatı	: Merhûm
Lâkab	: Es-Seyyid
Kimlik	: Mîr Mahmûd
Unvân	: -
Dua	: -
Dua isteği	: Lillâh-i Te'âlâ el-Fâtiha
Tarih	: Fî S[Safer], sene 1260
Metin	1. Hüve'l-Bâkî 2. Yâ ilâhî ol mübârek ism-i pâkin izzeti 3. Her Rasûlin fahr-i âlem şâh-ı kevneyn hürmeti 4. Eyle kabrim Ravza-i Cennet yâ İlâhe'l-Âlemîn 5. Gîce gündüz eylesinler hür ğilmân hizmeti 6. Câmi'-i Şerîf'in bânisi Ricâl-i Devlet-i 7. Aliyye'den es-Seyyid Muhammed Tâhir Efendinin 8. dâmâdı Serçukadar Hâzret-i Şehriyârî 9. Es-Seyyid Ömer ağazâde Serbevâbîn-i Rikâb-ı 10. Hümâyûn merhûm es-Seyyid Mîr Mahmûd 11. ilâ Rahmet-i Rabbihi'l-Vedûd 12. Lillâh-i Te'âlâ el-Fâtiha 13. fi S{Safer] sene 1260.

NUMARA : 8
Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehlili
Baş Taşı : Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi : Azîziye fes
Ayak taşı : (Ayak taşı yerine nr: 5 monte edilmiştir.)
Ölçü : P: 94x47, BT: 93x29x10
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Veze : -
Süsleme : Kıvrımlı bir silmenin içerisinde yer alan kitabenin üzerinde bir kenger yaprağı bulunur. Bu yaprağın altından yanlara, sonra yukarıya uzanan dışa kıvrımlı yapraklar, fese kadar uzanır. Bu yaprakların bir kısmı da kitabenin iki yanından sarkarak alttaki kurdela ile birleşir.

Metin Öğeleri

Allah'ı anma : -
Yakınma : -
Dua sıfatı : Merhûm
Lâkab : -
Kimlik : Tevfik
Unvân : Beğ Efendi
Dua : -
Dua isteği : Rûhıçûn ve akrabâ-i ta'allukâtının ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhıçûn el-Fâtiha
Tarih : Sene 127[8?]3
Metin :
 1. Küllü men aleyhâ fân
 2. Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı
 3. Esbak Tâhir Efendi merhûmun
 4. dâmâdı Feyzi Efendi'nin
 5. mahdûmı merhûm Tevfik Beğ
 6. Efendi rûhıçûn ve akrabâ-i
 7. ta'allukâtının ve kâffe-i ehl-i îmân
 8. ervâhıçûn el-Fâtiha sene 127[8?]3.

- NUMARA** : 9
Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehleli
Baş Taşı : Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi : -
Ayak taşı : Başlıksız, silindir sütun, süslemeli ve kita besiz.
Ölçü : P: 186x61, BT: 165x24x24, AT: 134x21x21
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Vezi : -
Süsleme : Kitabenin üzerinde kenger bir taç yer alır.
Metin Öğeleri
Allah'ı anma : Yâ Ğafûr
Yakınma : -
Dua sıfatı : Merhûm
Lâkab : -
Kimlik : Ömer
Unvân : Beğ Efendi
Dua : -
Dua isteği : Rûhıçün el-Fâtiha
Tarih : Fî 12 Ca[Cemâziye'l-Evvel] yevm-i Cum'a ertesine sene 1273
Metin
1. Yâ Ğafûr
2. Rikâb-ı Hümâyûn-ı Şâhâne Kapucı
3. bâşılardan merhûm
4. ve mağfûrun leh Mahmûd Beyin
5. mahdûmı Meclis-i Vâlâ Mazbata
6. Odası hulefâsından ve rütbe-i
7. râbi'a ashâbından Ömer Beğ
8. Efendi merhûmun rûhıçün
9. El-Fâtiha
10. Fî 12 Ca[Cemâziye'l-Evvel] yevm-i Cuma'a ertesine sene 1273.

NUMARA	: 10
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş Taşı	:Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu ve süslemeli.
Başlık Tipi	: Hanım serpuşu (kırık)
Ayak taşı	: Başlıksız, düz cepheli, süslemeli ve kita besiz.
Ölçü	: P: 109x48, BT: 110x27x9, AT: 72x24x9
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Vezin	: -
Süsleme	: Kıvrımlı silme ile nihayetlenen kitabenin üzerinde kenger yapraklı motif bulunur.

Metin Öğeleri

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
Yakınma	: -
Dua sıfatı	: -
Lâkab	: -
Kimlik	: İhsân Hâcer
Unvân	: Hanım
Dua	: -
Dua isteği	: Rûhıçün Fâtiha
Tarih	: Fî 12 Rebi'u'l-Evvel Sene 1284
Metin	1. Hüve'l-Bâkî 2. Bâni'-i câmi olan Tâhir Efendi 3. merhûmun dâmâdı 4. Vâridât Muhâsebesinde 5. Selânik vilâyeti Kâtibi 6. Es-Seyyid Mustafa Efendinin 7. kerîmesi İhsân Hâcer Hanımın 8. Rûhıçün Fâtiha 9. Fî 12 Rebi'u'l-Evvel, Sene 1284.

NUMARA	: 11
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: -
Baş Taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu ve süslemesiz.
Başlık Tipi	: -
Ayak taşı	: -
Ölçü	: BT: 135x25
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Veze	: -
Süsleme	: -
Metin Öğeleri	
Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
Yakınma	: -
Dua sıfat	: Merhûme
Lâkab	: -
Kimlik	: Şerîfe Hadîce
Unvân	: Hanım
Dua	: -
Dua isteği	: Rûhiyçün el-Fâtiha
Tarih	: Fî 12 Şevval, sene 1285
Metin	1. Hüve'l-Bâkî 2. Hârem İskelesi Câmi'-i 3. Şerîfi hayre[â olmalı!]t sâhibi 4. Defterdâr Tâhir Efendinin 5. hemşiresi merhûme 6. Şerîfe Hadîce Hanımın 7. Rûhiyçün el-Fâtiha 8. Fî 12 Şevval sene 1285.

NUMARA	: 12
Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş Taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu ve süslemesiz.
Başlık Tipi	: Kafesi sarıklı kavuk
Ayak taşı	: Başlıksız, düz cepheli, süslemeli ve kita besiz.
Ölçü	: P: 130x55, BT: 62x22x8, AT: 77x26x8
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Veze	: -
Süsleme	:
Metin Ögeleri	
Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
Yakınma	: -
Dua sıfatı	: Merhûm
Lâkab	: Hâfız
Kimlik	: Hâfız Mehmed
Unvân	: Efendi
Dua	: -
Dua isteği	: Rûhıçün Fâtiha
Tarih	: Fî 4 Receb, sene 1297
Metin	1. Hüve'l-Bâkî 2. Harem İskelesi Câmî'-i Şerîfi 3. imâmı merhûm Hâfız Mehmed 4. Efendinin rûhıçün Fâtiha 5. Fî 4 Receb sene 1297.

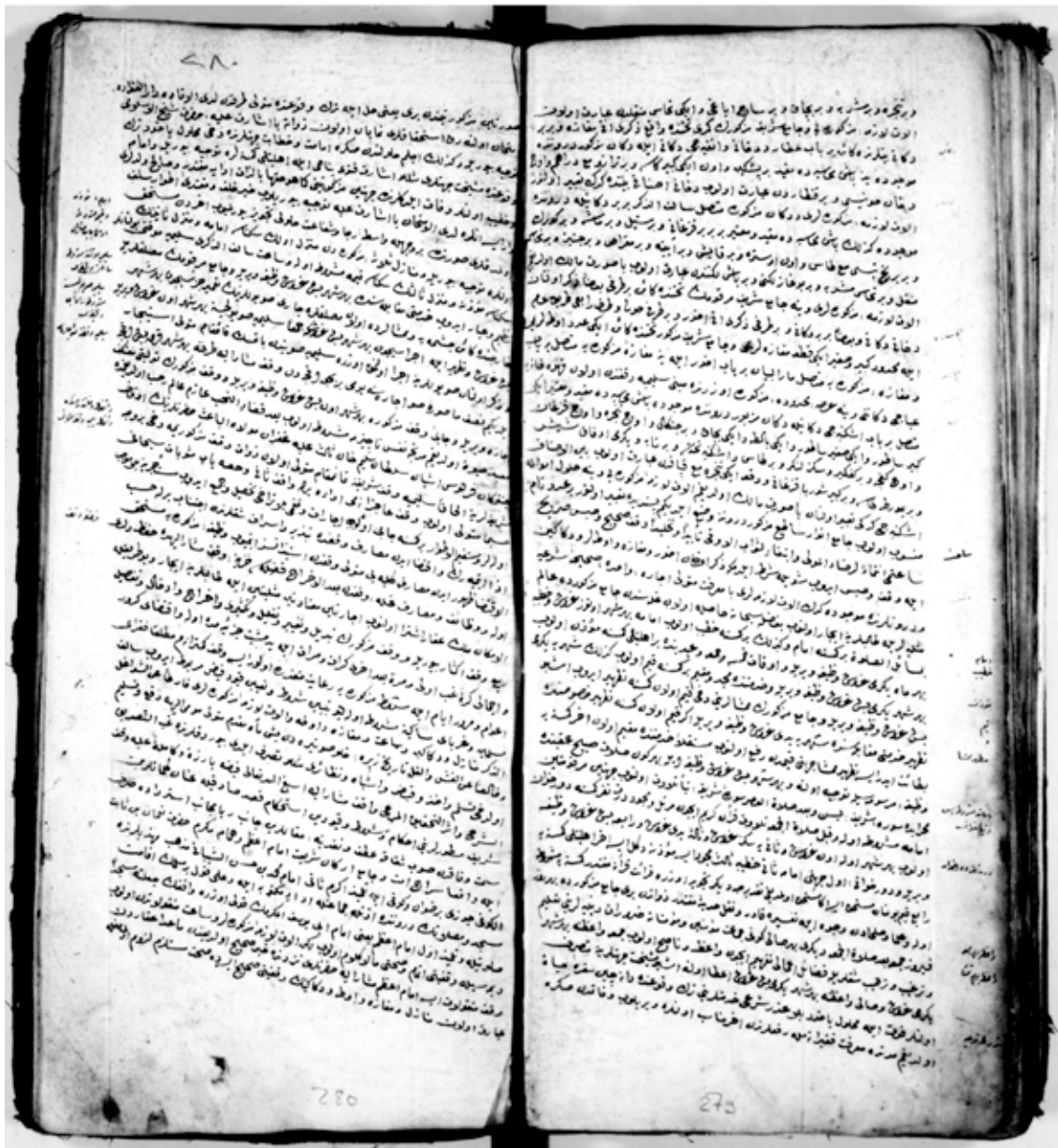
NUMARA : 13
Cinsiyet : K
Mezar tipi : Pehlili
Baş Taşı : Başlıksız, düz cepheli, yükselen kartuş ve süslemeli.
Başlık Tipi : -
Ayak taşı : (Ayak taşı yerine nr: 2 monte edilmiştir.)
Ölçü : P: 162x57BT: 160x36x9
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Veze : -
Süsleme : Düz bir silme ile sınırlanan kitabenin üzerinde çiçek buketi yer almaktadır.

Metin öğeleri

Allah'ı anma : Hüve'l-Hâdî
Yakınma : -
Dua sıfatı : -
Lâkab : -
Kimlik : Fâtıma tü'z-Zehrâ
Unvân : Hanım
Dua : -
Dua isteği : Rûhıçün el-Fâtiha
Tarih : Sene 1298
Metin :
 1. Hüve'l-Hâdî
 2. Bu Câmi'-i Şerîfin bânîsi
 3. Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı
 4. esbak müteveffâ Tâhir
 5. Efendinin halîlesi
 6. Fâtımatü'z-Zehrâ Hanım
 7. rûhıçün el-Fâtiha
 8. Sene 1298 Nemekahû el-fakîr Mısrîzâde Üsküdârî Ali Rızâ.

1. EKLER

1. Asıl Vakfiye

Asıl Vakfiye nr: 1

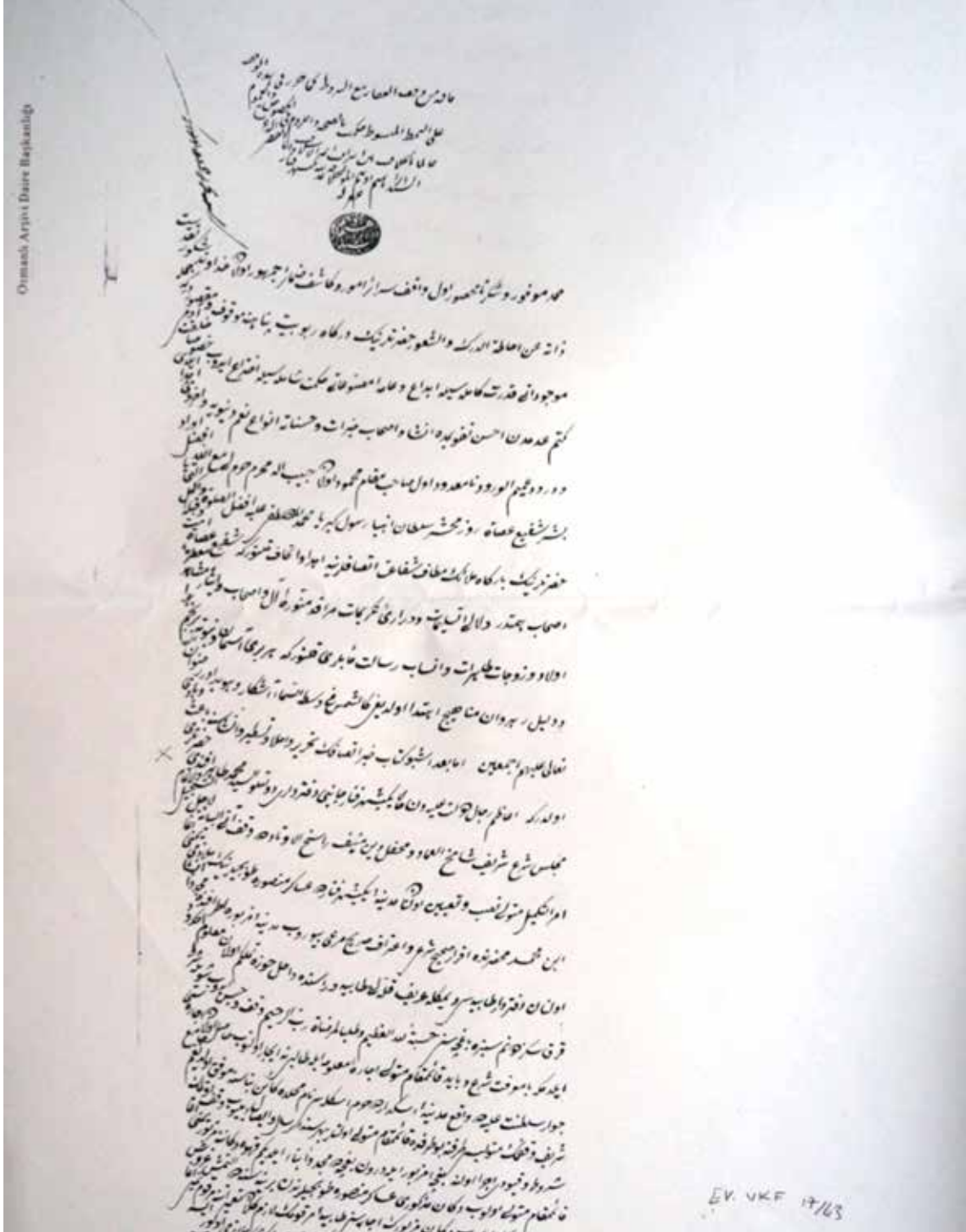
Asıl Vakfiye nr: 2

جامع مذکور دره ماعدا لکنه رجوع بره ملکیت او زده است و داد ایدرم یور و قلنزه متولی
 صدقناز دخی جناب اخا زاید علی خا قضا سید الوفا لک یور و قلنزه کیدر
 اینجی منقول مذکور منقول معارف قیلند اولوب منقول معارف قیلند و قضیها
 امام کد قنده صحیح و جائز و ایوم عمل و قوی دخی امام مولی الهی لک رای رزینا اوزره
 اولدنی مرتبه و ضوم جائز اولدنی لکنه لکنه امامین همایین یعنی اگر مابن توموزه قبله
 اسانده قیلند اول و ثانی ایدوست و محمد بن حسن الشیبانی جاب بدینک عند لرزه
 نسیم الی المنوط بعدت صحت لزوم طاری و اولو لکنه ذکر افظام منقول و عقار احکام
 ملک نظر قند عار بره بره سید احمد امتناع و فتح در بجه نزاع ایدوب هر بری فصل و هم
 طلیان و قطع نارخصام رایجان اولدنی بدو جویینک الطاف خدا و مبتدئ ضعیف و اعضا
 دخی طرفین علوم انصاف ارفا مدینه وقت و جانب خیرت رعایت بره علی قول من بره
 من اولوه المذکور و قند مزبورک اولو صحت قوت لزوم و ثانیاً لزوم تأیید بره سونه حکم
 و قضا ایکنب فیما بعد و قند شریف مذکور صحیح و لزوم اولوب نقص و کذب بلحاظ و نقص
 ملوک اینه تعریفی جاحتمال اولدی فن بدله بعد ساعه فانما انغه علی الذین بدلون اولد
 سمع علیهم و اجر الوافذ علی الخی الجواد الکرم جوی ذلک و هر رخی ایوم الثالث عشر
 من شهر ریح الوحر سنة ثلث و اربعین و ما قبله و انفسه من الف و السعاده و السخیر
 و اذناه

خدیو مکان دیوان هی پوزن خلیق الله ابن احمد قند	امام محله ایمین بلک الحاج جد الله قند ابن عبدالرحمن قند	سر لوجه ایمه علی اقره ابن عباس قند
کقند الحاج محمد خا ابن الحاج الحاج	السید صفی قند ابن انسب احمد	محمد قند ابن عباس نایب واقف ش رایبه
السید سلیمان اغا ابن السید ابراهیم نایب واقف ش رایبه	محمد قند ابن عثمان نایب واقف ش رایبه	عبدالله اغا ابن محمد نایب واقف ش رایبه
احمد اغا ابن عباس نایب واقف ش رایبه	محمد اغا ابن الحاج ابو بدین نایب واقف ش رایبه	علی اغا ابن حسین نایب واقف ش رایبه
السید محمد طاهر اغا ابن احمد نایب واقف ش رایبه	حسین اغا ابن خلیل نایب واقف ش رایبه	
	اسماعیل اغا ابن حسین نایب واقف ش رایبه	

2. Gelir Vakfiyeleri

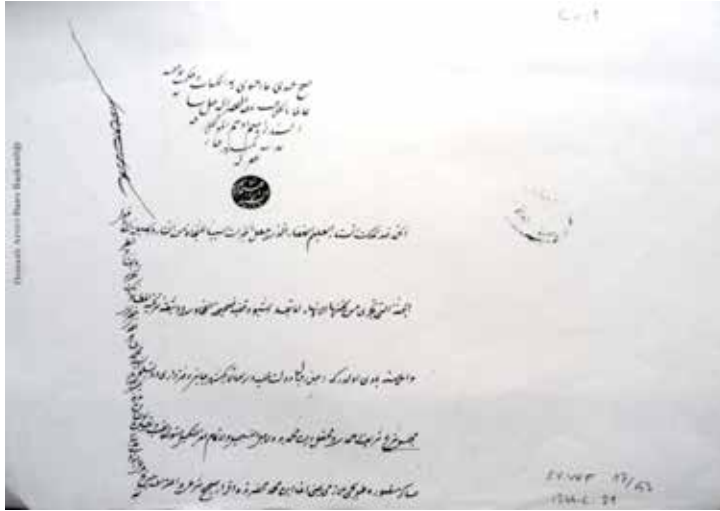

Gelir Vakfiyesi nr: A-1

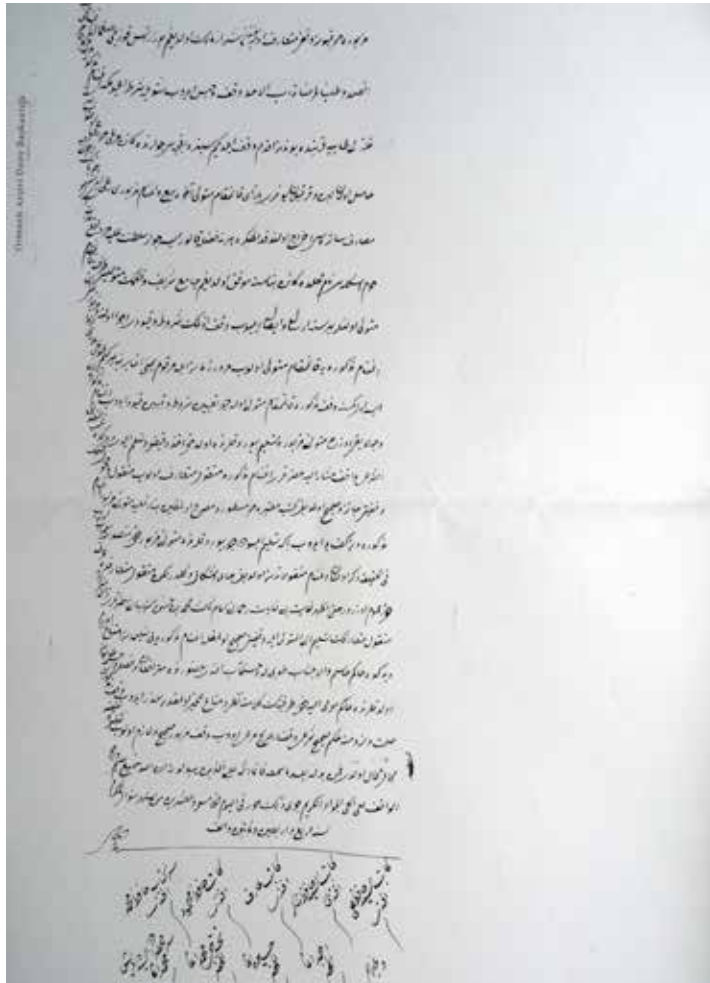

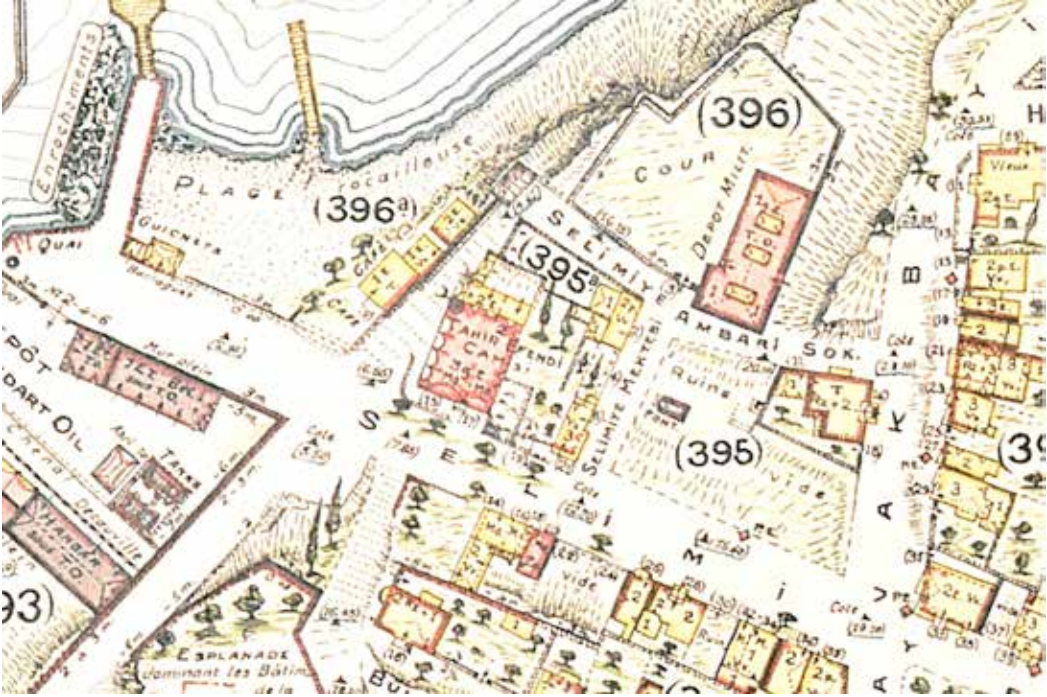

Gelir Vakfiyesi nr: C-1

Gelir Vakfiyesi nr: C-2

1931 Yılı Harem İskelesi ve Deftardar Mehmed Tahir Efendi Camii – (Sigorta Haritalarında İstanbul/Jacques Pervititch)

1964 Restorasyon çalışmaları sırasında Deftardar Mehmed Tahir Efendi Camiinin görüntüsü

Defterdar Mehmed Tahir Efendi'nin yaptırdığı, sonradan tahrip edilen ve günümüze ulaşamayan çeşmesi (1964)

Defterdar Mehmed Tahir Efendi Haziresi'nden bir görünüm.

Defterdar Mehmed Tahir Efendi Camii37

Dipnotlar

- ¹ Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, Ankara 1978, II, s. 473.
- ² A.g.e. s. 473.
- ³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideler ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976, s. 299. Caminin hemen altında, dış beden duvarında bulunan çeşmenin kitabesi maalesef günümüze kadar gelememiştir.
- ⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmâniyye*, İstanbul-1311, III, s. 243.
- ⁵ Caminin 1242 senesinde yapıldığı, doğuya bakan köşesinde saçak altında yazılıdır.
- ⁶ Pakalın, a.g.e. s. 473.
- ⁷ Yenişehir-i Fenâr, bugün Orta Yunanistan'da bulunan Larissa şehridir.
- ⁸ Mehmed Süreyya, a.g.e., III, s. 243.
- ⁹ BOA, *HH*, nr. 1029/42843, 23 Ş 1242.
- ¹⁰ Mehmed Süreyya, a.g.e., III, s. 243.
- ¹¹ BOA, *HH*, nr. 362/20113, 29 Z 1247.
- ¹² *Takvim-i Vekâyi*, I. Tertip, nr. 34.
- ¹³ Mehmed Süreyya, a.g.e., III, s. 244.
- ¹⁴ A.g.e., s. 279.
- ¹⁵ BOA, *H.H.*, nr. 472/23102.
- ¹⁶ Mehmed Süreyya, a.g.e., s. 279.
- ¹⁷ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, s. 251. Ayrıca bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul-1976, I, s. 298.
- ¹⁸ Caminin güney-doğu köşesindeki çatı saçağında "1242" yazılıdır.
- ¹⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter no. 746, s. 277-281.
- ²⁰ BOA, *C.EV.*, nr. 554/27986, 29 C 1242.
- ²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, III, İstanbul-1989, s. 407.
- ²² Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, İstanbul-1281, II, s. 227.
- ²³ Kitabede, "Bismillâh, el-Alîm" ve es-Semî" ibareleri vardır.
- ²⁴ Ankebut, ayet 57.
- ²⁵ Zümer, ayet 73.
- ²⁶ Bkz. Tahir Efendi makam taşı (Hazire bölümü).
- ²⁷ Esin Karakaya, "Tahir Efendi Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, s. 191.
- ²⁸ BOA., *MF.MKT.*, nr: 751/62, 08 N 1321.
- ²⁹ İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri Beyoğlu ve Üsküdar Ciheti, II, İstanbul 1945, s. 422.
- ³⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., II, s. 113.
- ³¹ Enbiya, ayet 30.
- ³² Çeşmenin 1940'lı yıllarda çekilen fotoğraflarında tuğra yeri boştur. Bkz. İbrahim Hilmi Tanışık, a.g.e., s. 423. 1964 yılına ait tamir fotoğraflarından, çeşmenin tuğra haricindeki diğer kısımlarının sağlam olduğu anlaşılıyor.
- ³³ İnsan, ayet 21.
- ³⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., II, s. 113.
- ³⁵ Esin Karakaya, a.g.m., s. 191.
- ³⁶ Hafız Mehmed Efendi, büyük bir ihtimalle meşhur Enderûnî Hafız Hüsnü Efendinin babasıdır. Bilindiği gibi küçük yaşta hafız olan Hüsnü Efendi, sesinin güzelliği ile dikkat çekmişti. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine Enderun mektebine alınan Hüsnü Efendi, Hurka-i Şerif Dairesi imamlığı ve Enderun'da başlalalık gibi görevlerde bulundu. Ayrıca Babasının vefatı akabinde bir müddet de Tahir Efendi Camiinde imamlık yaptı. Mehterhane-i Hâkanî bünyesinde musıkî dersleri de veren Hüsnü Efendi, 1919'da vefat etti. Musıkîde sesinin parlaklığı ile dikkatleri üzerine çekmiş olan Hüsnü Efendi, Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılması münasebetiyle Selimiye Camii'nde okuduğu ezan ve mevlid, uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Nuri Özcan, "Hafız Hüsnü, Enderunlu", *DİA*, İstanbul-1997, c. XV, s. 90; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikîşinasları*, İstanbul-1958, s. 187; Mustafa Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi-Bestekarlar ve Besteleri Güftelerile*, İstanbul-1960, s. 42-43.
- ³⁷ Çalışmada kullanılan günümüze ait fotoğraflar, Adem Büyükgüçlü tarafından görüntülenmiştir.

ÜSKÜDAR'DA ENDÜSTRİ MİRASI ÖRNEĞİ BİR DEĞİRMEN YAPISI: ÜSKÜDAR PAŞALIMANI DEĞİRMENİ

Fusun Seçer KARİPTAŞ

ÖZET

Günümüzde bilinçsizlik ve yanlış koruma çalışmaları nedeniyle, tarihi endüstri yapılarının yok olmalarına yönelik büyük bir tehdit söz konusudur. Zamanla fonksiyonunu yitiren bu yapılar iyi korunamamışlardır. Birçok sanayi yapısı teknolojinin gelişmesi ve yeni fabrikaların kurulmasıyla işlevini kaybederek yıkılmaya terk edilmiştir. Son yıllarda bu yapılar, endüstrinin tarihi tanıkları olarak kabul edilmeye başlanmış ve koruma kapsamına girmiştir. Endüstri tesislerinin verimli işletilememeleri, teknolojik olarak yetersiz kalmaları, kenti kirletmeleri gibi çeşitli nedenlerle kapatılmaları veya işlevlerini yitirmeleri tüm dünyada karşılaşılan bir durumdur. Ancak bu yapıların bilinçli olarak yok edilmesine veya zaman içinde tahrip olmalarına izin verilmemelidir. Ülkelerin ekonomik gelişimine katkı sağlayan endüstri tesisleri, sanayi geçmişinin izleri olarak, kent ve kamu yararına kullanılmak üzere yeniden değerlendirilebilir. Bu konuda Avrupa ülkelerinde önemli çalışmalar yapılmakta ve endüstri mirasını koruma çalışmalarında, teknik anıtlar sosyal çevreleri ile birlikte ele alınmaktadır. 18. yüzyılda Avrupa'da başlayan endüstrileşme süreci, 19.yüzyılda hızlanarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonlarında inşa edilen endüstri yapıları, o dönemin teknolojisini ve toplumun yaşadığı belirli bir süreci yansıması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bugün harap ve bakımsız olan bu yapıların, zaman içinde hasar görmesini önleyerek, mümkün olduğunca korunması gerekmektedir. Bu kapsamda ele alınabilecek örneklerden biri de Paşalimanı Değirmeni'dir.

GİRİŞ

Paşalimanı Değirmeni ya da diğer bir adıyla "Paşalimanı Dakik Fabrikası", Evkaf Nezaretinin mülkiyetine geçen İstanbul'un en eski ikinci değirmenidir. Bina Üsküdar Paşalimanı'nda, sahil yolunun sağında, III. Selim'in un ve zahire ambarlarının güneyinde bulunmaktadır. 1913-1915 sanayi sayımında, değirmenin 1858 yılında kurulduğu ifade edilirken, M. Wiener'in İstanbul İmalathaneleri ile ilgili bir makalesinde de değirmenin Valide Pertevniyal Sultan vakfının bir bölümü olarak inşa edildiği belirtilmektedir. Bir diğer kaynağa göre de; 1863 yılında Pertevniyal Valide Sultan tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca, bir vakıf tesisi olan bu değirmenin, İstanbul'un en büyük ve modern un fabrikalarından biri

olduğu tesbit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde öncelikle padişahlar sonra vezirler, valide sultanlar, servet sahibi kişiler tarafından vakıf yoluyla birçok cami, namazgah, mektep, mescit, medrese, kütüphane, sebil v.b. mimari eserin yapıldığı bilinmektedir. 1546 tarihli İstanbul Tahrir defterlerine göre 2517 vakfin 913'ü kadınlar tarafından yaptırılmıştır. Valideler arasında vakıf eserleri yaptıranlar özellikle Bezmi Alem Valide Sultan ile Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'dır. (2)

Pertevniyal Valide Sultan İstanbul İçinde ve dışında birçok vakıf eserleri yaptırmıştır. Bunların başında Aksaray'da kendi adını taşıyan ve çeşme, muvakkithane, kütüphane ve subyan mektebinden oluşan 1875 tarihli cami gelmektedir. Caminin yanındaki Mahmudiye mektebi, İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan çeşmeler, Tırhala sancağındaki çiftlikler, Çekmece, Çatalca ve Terkos Kazalarında tarla ve çayır gibi Pertevniyal Valide Sultan vakfına ait birçok eser bulunmaktadır.

ÜSKÜDAR PAŞALIMANI DEĞİRMENİ

Paşalimanı semti, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Üsküdar'la Kuzguncuk arasında yer almaktadır. Anadoluya giden öküzleri Beşiktaş'tan bu limana kayıkla getirdikleri için Öküzlimanı olarak adlandırılıyordu. Daha sonra Piyalepaşa sahil sarayı yapıldıktan sonra bu bölgeye Paşalimanı adı verilmiştir. Osmanlı döneminde iskele olarak kullanılan Paşalimanı aynı zamanda mimari ve tarihi eserleri ile de ünlü bir semttir. Burası Fethipaşa Konağı, Özbekler Tekkesi, Serasker Hüseyin Avni Paşa Yalısı, Abdurrahman Ağa Cami, Yarımca Baba Bektaşî Tekkesi ve Hüseyin Avni Paşa'nın 1875 yılında yaptırdığı çeşme gibi birçok eser bulunmaktadır. 19.yüzyılın sonlarına doğru çeşitli kahveler, dabakhaneler, vapur değirmeni, beylik zahire ambarları, karakolhane ve mumhane iskeleleri kurularak bölge genişlemeye ve gelişmeye başlamıştır. (2)

Resim 1. 19.yüzyılda İstanbul'da bulunan değirmenler(3)

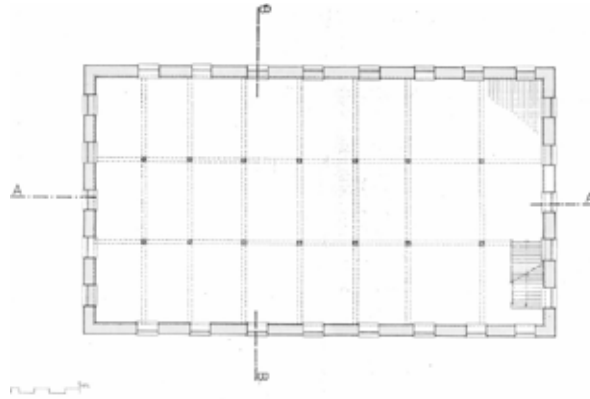
19.yüzyılda İstanbul'da değirmen yapıları genellikle Beykoz civarında kurulmuştur. Buna bağlı olarak zahire ambarları ve depo binaları da inşa edilmiştir. Aslında

Resim 2. Paşalimanı Değirmeni'nin Pervetitch haritalarında görüntüsü

İstanbul'da bu dönemde kurulan değirmen yapıları hep limanlara yakın bölgelerde konumlanmışlardır. Değirmenler ve yanı başındaki zahire ambarlarının denize yakın konumlanmasının nedeni nakliye, yükleme ve boşaltma imkanlarının elverişliliğidir.(2) Yine aynı dönemlerde Üsküdar ve çevresinde Paşalimanı Değirmeni'nin haricinde Beylik zahire ambarları olarak adlandırılan ve belediyeye ait irili ufaklı birçok ambar yapısı da kurulmuştur. Bu ambarların sıklıkla tamir gördüğü Evkaf Nezaretine ait belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca değirmenle ambarların bağlantılı olduğu, değirmende öğütülecek buğday vb. nin buradan karşılanmasından ve yapılan diğer işlemlerden anlaşılmaktadır. Bu döneme ve Pertevniyal Valide Sultan'a ait belgelerden bir bölümü Almanya'nın Münih kentindeki devlet kütüphanesinde, Kütüphane katalogunda yer almayan henüz tasnifi bitmemiş olarak yaklaşık 33 adet belge yer almaktadır.(1)

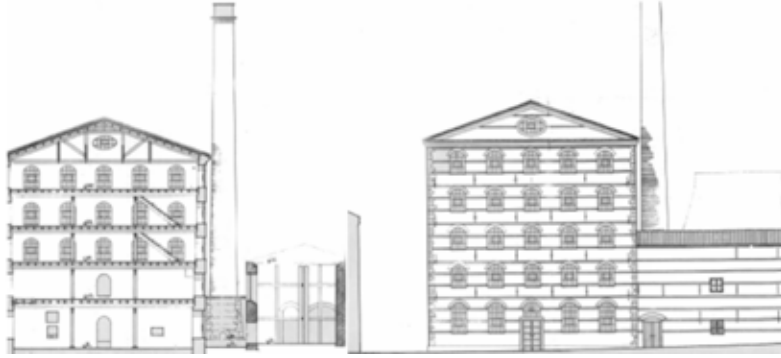
Resim 3. Paşalimanı Değirmeni'nin görüntüsü

Paşalimanı Değirmeni yukarıda da bahsedildiği gibi 1858 yılında inşa edilmiş, İstanbul'un en eski ikinci fabrikasıdır. Paşalimanı'nda, sahil yolunun sağında, III.Selim'in un ve zahire ambarlarının güneyinde bulunmaktadır. 1880 yılında 3 buhar kazanı ile 14 öğütme aygıtının bulunduğu, 1883 yılındaki yangında harap olduğundan kapandığı ve onarımına da gerek duyulmadığı da belirtilmektedir. 1910 yılında tamir edilerek değirmenin kapasitesini arttırmak için binanın genişletilmesi çalışması yapılmıştır. Bu tamirden sonra, 20.yüzyılın başında kiraya verilen yapı 1920 yılından sonra İttihat Değirmencilik Anonim Şirketi tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Değirmen 1940 yılından günümüze kadar işlevsiz kalmıştır. 1941 yılında İbrahim Hakkı Konyalı'nın yaptığı araştırma da 24 değirmen taşı olduğu tesbit edilmiştir. Bu bilgi ve yerinde yapılan incelemeler sonucunda

değirmenin taşlı değirmen olduğu ve buharla çalıştığı anlaşılmıştır. O dönemde yapılan diğer un değirmenleri ile benzer şekilde beş katlı olarak inşa edilen binanın depo kısımları da bulunmaktadır.(3)

Değirmen kompleksi, esas değirmen binası ve depo kısmından oluşmaktadır. Doğusunda ve güneyinde eklenen binalarla yaklaşık olarak 1100 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Plan şeması olarak simetrik dikdörtgen bir yapıya sahip olan yapı 17.34x21.43 boyutlarındadır. Kâgir dış duvarlarının çevrelediği fabrika ahşap iç konstrüksiyonlu, beşik çatılı ve üçgen alınlıklı klasik fabrika cephesine sahiptir. Depo kısmı ise tek katlı ve tek mekânı olan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Giriş katı dört mekândan oluşmaktadır. Birinci mekâna, yapının kuzey batı cephesinde yer alan, 75x290 cm. boyutlarında iki kanatlı demir kapıdan, 50 cm'lik kot farkı ile inilerek girilmektedir. Burada döşeme beton olup, 110 cm'lik duvar kalınlığı genişliğindedir.(1) Pencere doğramaları ahşaptır ve bazı pencereler zaman içerisinde kapıya dönüştürülmüştür. Değirmen binasının cephelerinde, tuğla ve moloz taş almaşık duvar örgüsü görülmektedir. Üst katlara çıkıldıkça duvarlar tuğla ile örülmüştür.

Depo kısmı ise tek katlı ve tek mekânı olan bir yapıdır. Dikdörtgen bir plana sahip olan yapı 8.95x15.54 boyutlarındadır. Bütün cephelerde döşeme hizalarında demir gergiler görülmektedir. Çok ince bir şekilde duvarda bulunan sıva birçok bölgede dökülmüştür. Yapının Paşalimanı Caddesine bakan cephesinde beş sıra kemerli pencere düzeni ile simetrik bir özellik bulunmaktadır. Günümüzde özellikle güneydoğu cephesinde bulunan pencerelerin çoğu tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Ayrıca yine bu cephede değirmenin bacası da bulunmaktadır. Yapının beşik çatı olarak inşa edilen çatı örtüsü Marsilya kiremitidir. Bazı bölümlerde ise alaturka kiremitler görülmektedir.(1)

Resim 4. Paşalimanı Değirmeni planı(1)

Paşalimanı Değirmeni'nde, diğer değirmenler gibi, Alman usulü öğütme yaptığı ve İngiliz yapısı makine kullandığı bilinmektedir. Değirmen, 1910 yılında tamir edilmiş ve kapasitesini arttırmak için genişletilmiştir. 1913-1915 sanayi sayımına göre, bu tamir sonucunda kapasitesini % 50 oranında arttırmıştır. İlk yapıldığı zaman Evkaf Nezareti'ne ait olan yapı, 1913 yılında kiraya verilmiştir. Yapı, 1920 yılından sonra ise İttihat Değirmencilik Anonim Şirketi'ne hizmet vermiş ve 1940 yılından itibaren de çalıştırılmamaktadır.

Yapılan araştırmalarda, İstanbul içinde başka taşlı değirmene rastlanmadığından, yapıdaki mekânsal kullanım dağılımı hakkında kesin bilgi elde edilememiştir. Diğer yapılardan ve değirmen sahiplerinden öğrenildiği kadarıyla değirmende, en alt kat transmisyon katı, bunun üstünde de öğütme katı bulunmaktadır. Bütün değirmenlerde olduğu gibi en

üst katta eleme işlemi yapılmaktadır. Yıkama, ayıklama ve kurutma işlemleri de diğer katlardaki makine düzenine bağlı olarak değişmektedir.(3)

Resim 5. Paşalimanı Değirmeni kesit ve görüntüsü(1)

Resim 6. Paşalimanı Değirmeni görüntüsü

Tescili henüz yapılmamış olan değirmen yapısı, batılılaşma dönemi süreci içerisinde, kent görünümünü değiştiren endüstri yapılarından biridir. Paşalimanı Değirmeni çok uzun yıllar işlevini yitirerek işlevsiz kalmıştır. İstanbul Boğazının önemli bir noktasında bulunan bina, belirli bir dönemin tarihsel ve kültürel yapısını ortaya koymaktadır. Değişen şartlar ve teknolojik gelişmeler ile ilgili olarak artık işlevini yitiren yapının en kısa sürede yeni bir işlev ile değerlendirilmesi gerekmektedir. İkinci derece tarihi eser olarak kabul edilen yapı, temizleme, sağlamlaştırma ve bütünleme gibi onarım yöntemleri ile tekrar ele alınmalıdır.

Resim 7. Paşalimanı Değirmeni denizden görüntüsü

Sonuç

Endüstri yapılarından, bugün hala orijinal işlevini sürdüreni yok denecek kadar azdır. Bu yapılar, dönemin teknolojisini ve toplumun yaşamını yansıtmaları açısından önemlidir. Zamanla fonksiyonunu yitiren bu yapılar boş ve bakımsız kalarak hızla tahrip olmuşlardır. Günümüzde harap olan endüstri yapılarının, zaman içinde hasar görmesini önlemek ve mümkün olduğunca korumak gerekmektedir. Endüstri mirası kapsamında bulunan yapıların tespit, tescil ve belgeleme çalışmalarını içeren detaylı araştırmaları yapılmalı ve rölöveleri hazırlanmalıdır. Yapılar çok iyi tanınmalı, sonradan eklenen kısımlar belirlenip tarihlendirilerek dönem analizleri oluşturulmalı ve bütün bu çalışmalar belgeye dayandırılarak yapılmalıdır.

Günümüzde değirmenler, un fabrikaları vb. birçok fabrika binaları işlevlerini kaybetmiş ve yerlerini modern fabrikalar almıştır. Bu tür işlevini kaybeden yapıların yaşayabilmeleri için restore edilmeleri ve ne şekilde değerlendirilmeleri gerektiği düşünülmeli, yapısal onarım ve sağlamlaştırılmaları yanı sıra, uygun bir işlev ile sürekliliğinin sağlanması da gerekmektedir. Paşalimanı Değirmeni'nde, zaman içinde daha çok hasar görmesini önlemek için güncel bir işlevle değerlendirilmesi ve yaşatılması gerekmektedir. Yapılacak restorasyon çalışmalarında, yapılara müdahale en az şekilde olmalı, yapılar hakkında bilgi toplanmalı, belgeler bulunmalı ve bu belgeler çok iyi değerlendirildikten sonra belgeye dayalı restitüsyonuna sadık kalınarak restorasyon yöntemleri uygulanmalıdır.

Kaynakça

1. Divan, A., *Paşalimanı Un Fabrikası Restorasyon Projesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü. M.F., İstanbul 1984.
2. Eliaçık, M., "Münih'te Üsküdar Paşalimanı Değirmeni Ve Beylik Ambarlarının Tamirine Dair Osmanlı Belgeleri", *V.Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2009.
3. Seçer, F., İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Değirmenlerinin Mimari Açından İncelenmesi Ve Unkapanı Değirmeni'nin Günümüz Şartlarında Değerlendirilmesi, MSGSU FBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

OSMANLI KLASİK DÖNEM SONU KÜLLİYE ANLAYIŞI BAĞLAMINDA ÜSKÜDAR YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

Hamza GÜNDOĞDU

Kuruluş döneminde sıradan bir Beylik görüntüsü veren Osmanlılar, Bursa'nın fethine (1326) kadar mimarlık alanında dikkat çeken bir varlık gösterememişlerdir. Bursa'nın ardından da İznik'in fethi (1331) ile kendine güvenini sağlamlaştıran Osmanlılar, beylikten sultanlığa dönüşen siyasi faaliyetlerini mimari anlamda Bursa Orhan Külliyesi (1339-1340) ile belli bir aşamaya vardırmışlardır. İlk devir olarak nitelenen ve XVI. yüzyılın başına kadar sürecek olan Osmanlı mimari anlayışı, daha ilk yıllardan itibaren özellikle malzeme kullanımında yönünü batıya çevirmiş, 2-3 sıra tuğla, 1 sıra kesme taştan oluşan yapı tekniği ile diğer Anadolu beyliklerinden farklı bir yol izlemiştir. Ortaya konulan cami, medrese, imaret, zaviye, han, türbe, mektep, hamam vb. gibi yapılarla aslında var olan kültür müesseselerini, yeni bir anlayış ve coğrafi bölgelerle mecz ederek Klasik Döneme ulaştırmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ile burada yaptırdığı kapsamlı Külliye'nin (1462-1471) ardından, II. Bayezid'in yaptırdığı Külliye (1501-1506), Yavuz Sultan Selim'e ait Külliye (1522-1523), Şehzade (1548) ve Süleymaniye külliyesi (1550-1557) ile yine Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın Edirnekapısı'nda yaptırdığı Külliye, İstanbul'un yedi tepesini taçlandıran en önemli klasik mimari örnekleridir. Sinan ve öğrencilerinin geliştirdiği sağlam, klasik mimari gelenek, özünü ve ana prensiplerini kaybetmeden XVII. yüzyılın başına kadar fazla bir değişime uğramadan devam etmiştir.

XVII. yüzyıla damgasını vuran iki yapıdan birisi Sinan'ın öğrencisi Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından inşa edilen Sultan Ahmed Külliyesi (1609-1617), diğeri de inşaatına daha önce (1598) başlanmakla birlikte 65-67 yıl sonra Valide Hatice Turhan Sultan'ın gayretleriyle 1665'lerde tamamlanan Eminönü Yeni Camii Külliyesi'dir. Klasik Dönem diye adlandırdığımız XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca özellikle sultanlar tarafından yaptırıldıkları için "selâtin cami" adı verilen bu külliyelerin merkezlerini, genellikle camiler teşkil ederler. Bu külliyelerde camiden başka, yer ve mekânın elverdiği şekilde tam bir şehircilik anlayışına uygun olarak revaklı-şadırvanlı avlu, medrese, darülhadis, darülkurra, imaret, darüzziyafe, türbe, han, hamam, darüşşifa, mektep, kütüphane, hünkâr kasrı, sebîl, bedesten, arasta, muvakkithane, çeşme vb. birimlerden ibaret, toplumun dini, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap veren bir anlayış ve mimari düzen dikkati çeker. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyıl boyunca yaptırılmış külliye anlayışında, müesse-

seler aynı kalmakla birlikte bani, mekân, tipoloji, birim ve üslup açısından bazı değişiklikler görülmektedir. Bu örneklerin daha çok hanedana mensup kişiler ile sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri, kaptan-ı deryalar, zenginler vd. tarafından yaptırıldıkları, caminin merkez olmaktan çıktığı, daha küçük mimariye sahip külliye anlayışına uygun oldukları görülür. Bu şekildeki uygulamaların siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Bunların arasında da toplumun değişen inanç değerlerinin de etkili olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu külliyelerin banilerinin ölümleri halinde, kendilerine öncelikle bir mezar veya türbe yaptırmak, arkasından mektep, kütüphane, medrese, çeşme, sebül vb. olmak üzere daha çok hayırla anılmak amacı ile uhrevî anlamda rahatlamak yolunu tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan, bu külliyelerin küçük ölçekte inşa edilmiş olmaları, imparatorluğun son sınırlarına dayanması nedeniyle ekonomik anlamda gelirlerinin azalmasına bağlı olmalıdır.

Bu külliyele, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren 1593-1598 tarihleri arasında yaptırılmış olan Cerrahpaşa semtindeki Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi¹ (Çiz.1, Resim 1), 1593 tarihli Divanyolu'ndaki Yemen Fatihî Koca Sinan Paşa Külliyesi² (Çiz.2, Resim. 2), 1595 tarihli Topkapı'daki Takkeci İbrahim Ağa Külliyesi³ (Resim.3), 1596 tarihli Bozdoğan Su Kemerî yakınındaki Gazanfer Ağa Külliyesi⁴ (Çiz.3, Resim. 4), 1606 tarihli Laleli'deki Kuyucu Murad Paşa Külliyesi⁵ (Çiz.4, Resim .5), 1636 tarihli Bayram Paşa Külliyesi⁶ (Çiz.5, Resim. 6), 1640 tarihli Üsküdar Çinili Külliyesi⁷ (Çiz.6, Resim. 7), XVII. yüzyıl ortalarına (1661) tarihlenen Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi⁸ (Çiz.7, Resim. 8), aynı yerdeki 1680-onlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi⁹ (Resim. 9), 1700 tarihli Şehzadebaşı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa¹⁰ (90'a tarihlenen Merzif Çiz.8, Resim.10) ve Fatih'teki Feyzullah Efendi¹¹ (Çiz.9, Resim.11) külliyelerinde camiler merkez olmaktan çıkmış, ya hiç yer almamış ya da küçük birimlere dönüşmüşlerdir. Bu külliyelerde camilerin yerine değişen plan özellikleriyle medrese, türbe, sebül, çeşme, mektep, kütüphane vb. gibi daha küçük ölçekli birimler esas alınmıştır. Öte yandan bu küçük külliyelerde, Lale Devri (1703-1730) boyunca yaşanacak üslup değişimlerini de takip etmek mümkündür. Ayrıca Lale Devri'ni takiben ortaya konacak küçük ölçekli külliyelerde de -Nur-u Osmaniye Külliyesi (1756) hariç- birimleşmenin sınırlı tutulduğu ve üslup değişiminin sürdüğü tespit edilebilmektedir.

İşte klasik sonrası batılı üslupların ilk işaretlerinin verildiği bu dönemde, Üsküdar'da 1708-1710 yılları arasında Valide-i Cedit, Cedit Valide ve Yeni Camii¹² adlarıyla anılan cami merkezli külliyelerden biri yaptırılmıştır (Resim.12). Geleneksel anlamda bu Külliyyede, caminin ön plana çıktığı, önünde revaklı-şadırvanlı büyük avlu, türbe, çeşmeler, sebül, sıbyan mektebi, muvakkithane, imaret, arasta, meşruta evleri, hünkâr kasrı, hazire, mahyacı odası, helâlar, su deposu, yangın havuzu vb. küçük birimlerden oluşan bir mimari düzenleme görülmektedir¹³ (Çiz.10). Dış avlu girişinin soluna, dokuz ahşap sütunun taşıdığı gölgelik altında da abdest musluklarına yer verilmiştir¹⁴.

Sultan IV. Mehmed (Avcı)'in eşlerinden, II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed (1703-1730)'in anneleri olan, birçok kaynakta adı Râbia, Gülnuş, Emetullah Sultan¹⁵ olarak geçen, Girit'ten saraya getirilmiş Valide Sultan adına, III. Ahmed tarafından 1708-1710 yılları arasında inşa ettirilen bu Külliye, Osmanlı klasik mimarisinin son, batılı etkilerin de kendini hissettirdiği ilk selâtin camilerinden biridir.

Caminin mimarı Kayserili Mehmed Ağa'dır¹⁶. Mehmed Ağa, selefi olan Ebubekir Ağa'dan 1703 yılında mimarbaşılığı devralmış, 1705'te yerini İbrahim Ağa'ya devretmiştir. 1708 yılında Hatice Turhan Sultan'ın kethüdalığı sırasında yeniden baş mimar olmuş ve bu Külliyyeyi inşa etmiştir¹⁷. Dönemin şairlerinde Taib Efendi'nin yazdığı ve Fındıkzade İbrahim Efendi'nin hattatı olduğu Cami'nin doğu, batı ve kuzey kapıları üzerinde kitabeler

bulunmaktadır¹⁸. Bunlardan kuzey taç kapı üzerinde bulunan, 48 satırlık kitabede yapım tarihi olarak 1708-1710 yılları verilmektedir (Resim.13). Külliye'nin birçok yerindeki kitabelerin yazıları farklı şairlere ait iken iç avlu kapılarının üçünün de kemer alınlığındaki yazıların hattatı olarak Bursalı Hezarfen Mehmed Efendi'nin adı geçmektedir¹⁹. Bu yazıların bir kısmı tarihçe, bir kısmı da Kur'an'dan alınmış âyetlerdir (Resim.14). Ayrıca Şadırvana ait, saçak altında kartuşlar içerisine alınmış, on altı mısradan oluşan ve sekiz yönü dolaşan kitabenin de Şair Taib'e ait olduğu ve bunun da 1722 tarihini taşıdığı görülmektedir²⁰ (Resim.15). Sebil üzerinde bulunan Naima'ya ait kitabede ise 1709 tarihi bulunmaktadır. Doğu ve batı kapıların yanlarındaki Çeşmelerin kitabeleri de Şair Taib tarafından yazılmış olup 1709 tarihini taşırlar. Gülnuş Emetullah Sultan Türbesi'nde mezar taşı üzerinde bulunan kitabe, onun 1715 yılında ölümünden sonra yaptırıldığına işaret etmektedir²¹. Bu kitabenin hattatı da yine Bursalı Mehmed Efendi'dir. Caminin son cemaat yerindeki Mükebbire, 1858 yılında Züleyha Hanım adlı bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır²².

Külliye ile ilgili Doktora Tezi hazırlayan Müşfika Akbulut'un (2003, 49) Başbakanlık Arşivi'nden edindiği tespitlere göre, Cami ve müştemilatına ait onarım tarihleri şöyledir:

- a) H.1308 (M.1890) yılında Cami müştemilat onarımları,
- b) H.1310 (M.1892) yılında Caminin onarımı,
- c) H.1312 (M.1894) yılında meydana gelen deprem sonrası yapılan onarımlar,
- d) H.1322 (M.1904) yılında hasar gören kubbelerdeki kurşun kaplama onarımları,
- e) H.1323 (M.1905) yılında gerçekleştirilen onarımlar,
- f) 1940 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan onarımlar,
- g) 1955-60 yılları arasında avlu duvarları ile avlu zemini onarımları,
- h) 1964 yılında şadırvanın işlevini yitirmesi üzerine şadırvanda yapılan onarımlar ile dış avluda abdest alma yerindeki sıra muslukların çürüyen ahşap direklerinin değiştirilmesi ve çevre duvarlarında yapılan onarımlar.

Sekiz istinatlı olarak bilinen bir mimari planlama ile enine dikdörtgen tabana oturtulmuş Caminin ortasındaki hâkim kubbenin dört köşesinde, çeyrek kubbeler (eksedra) yer alır (Resim.16). Sinan'ın 1562 yılında tamamladığı Eminönü Rüstem Paşa²³, Azapkapı Sokollu (1577)²⁴, Nişancı Mehmed Paşa (1585)²⁵ camilerinin planlarına çok benzeyen bu düzenlemenin iki yanı, ortalarda birer aynalı çapraz tonoz, köşelerde de dört küçük kubbe ile derinleştirilmiş olup ağırlıklar doğu ve batıdaki dört serbest paye ile kuzey ve kıble yönünde de dört duvar payesine oturtulmuştur. Ayrıca kuzey giriş önündeki payeler ileriye daha da uzatıldığından, yanlarda mekânı genişleten derinlikler ortaya çıkmıştır. Üç yanı dolanan iç mahfillere, taç kapıdan girildikten sonra iki yanda yer alan payeler içindeki birer merdivenle çıkılmaktadır.

Caminin 48 satırlık yapım kitabesinin yer aldığı taç kapısından başka doğuda ve batıda birer giriş kapısı daha bulunmaktadır. Cami iç mekânı ve kubbe çapı Rüstem Paşa Camii'nden daha küçük tutulduğu halde, yanlar minare kaidesi kadar dışa taşırıldığından enine düzenlenmiş iç plana karşı önünde daha büyük ve dikine yerleştirilmiş revaklı- şadırvanlı bir avlu yer almaktadır (Resim.17). Son cemaat yeri, diğer avlu kanatlarına göre daha derin, büyük ve yüksek tutulmuş olup, ortası ve iki yanı aynalı çapraz tonoz, araları da birer kubbe olmak üzere, beş gözlü olarak düzenlenmiştir.

Camiye göre derin ve büyükçe tutulmuş avlunun ortasında, sekizgen planlı şadırvan ile birisi kuzey duvar ortasında, diğerleri doğu ve batıda son cemaat yerine yakın olan kubbe altlarına açılan üç adet Avlu kapısı bulunmaktadır.

Beş gözlü son cemaat yerindeki büyükçe tutulmuş iki kubbe dikkate alınmazsa doğu, batı ve kuzey avlu revakını örten, hepsi de eş büyüklükte çaplara sahip on yedi küçük kubbe, klasik sütun ve mukarnaslı başlıklara oturan sivri kemerlerle revak düzenini meydana getirir. Avlu duvarları yüksek tutulduğu halde son cemaat yeri hariç, duvarlarda tek sıra pencereye yer verilmiştir (Resim.17). Avluya girişi sağlayan, üzerleri sivri alınlıklı, alınlıklarında kitabeleri bulunan üç adet kapı eşiğine 9-10 basamaklı merdivenlerle çıkılmaktadır. Caminin doğu girişinin güneyine sonradan eklenen ahşap Hünkâr kasrı (Resim.18), XVIII. yüzyıl selâtin camilerinde dikkat çeken bir elemandır. Biri mermer, üçü ahşap olmak üzere dört sütuna dayandırılan iki katlı, üzeri düz ahşap çatı ile örtülü kasrın birinci katında tek, üstte ise iki oda yer alır. Üstteki odanın birisi hünkâr mahfiline geçiş mekânı olarak kullanılmaktadır. Üst katta yer alan bir tuvalet ile bir de küçük mutfak bulunmaktadır²⁶.

Lisans²⁷ ve yüksek lisans²⁸ tezleri ile çeşitli makale²⁹ ve bilimsel toplantılarda değişik yönleriyle ayrıntılıca tanıtılan Yeni Valide Külliyesi'nin yeniden tanıtımına girişmeyerek konunun başlığını uygun olarak bu Külliye'de özellikle Camide ortaya çıkan ve Batılılaşmanın ilk işaretlerine madde madde değinmek gerekmektedir:

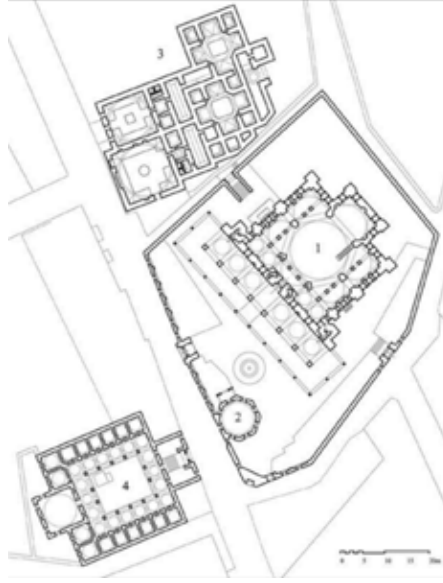
- 1- Bu Külliye, XVIII. yüzyılın başlarında klasik Osmanlı külliye anlayışının arazi durumuna göre konumlandırılmış cami merkezli örneklerden biridir (Çiz.10). Planı bakımından Sinan'ın ortaya koyduğu Eminönü'ndeki Rüstem Paşa (1562), Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa (1577), Fatih Mesih Paşa (1585)³⁰, Karagümrük'teki Nişancı Mehmed Paşa (1588) camilerinin planlarıyla benzer özellikler gösterir.
- 2- Avlu, Camiye göre daha büyük tutulmuş olup Caminin yatay dikdörtgen planına dikey formda bir düzenleme gösterir (Resim.17).
- 3- Sonraki tarihlerde yaptırılacak büyük programlı külliyelerde (Hekimoğlu Ali Paşa, Nur-u Osmaniye vb. gibi) görüleceği üzere Caminin oturduğu subasman, batılı anlayışa uygun olarak daha yüksek tutulmuştur.
- 4- Külliye, cami merkezli klasik örnek geleneğini sürdürmekle birlikte kendi bünyesine göre değil, arazi ve oluşan ticari alanlara göre bir plan düzeni gösterir. Örneğin Caminin güneydoğu köşesinde; hünkâr kasrı, sebil, çeşme, türbe, muvakkithane ve güneyindeki hazire bir yapı yoğunluğu oluşturmaktadır (Resim.19).
- 5- Cami ve Külliye'nin esas unsurları, düzenli olmayan bir dış avlu içerisine alınmıştır. Dış avlunun doğu, güneydoğu, kuzeydoğu, batı ve kuzey duvarları üzerinde, her biri değişik isimle anılan beş adet kapısı bulunmaktadır.
- 6- Caminin dış mimari etkisi büyük olmakla birlikte önündeki Camiden daha büyük alana yerleştirilmiş iç avlu, iki sıra pencere düzeni ve iki katlı pencere sıralamasına sahip olan selatin cami avluları ile benzerlik gösterir (Resim.14). Marmara mermerinden³¹ inşa edilen ve temiz bir işçilik gösteren avlu kapıları, revak ve kemerleri ile kapıların üzerindeki alınlıklarda bulunan yazılar, devrin yazı stiline uygun, celî ve sülüs hatlardan oluşmaktadır.
- 7- Cami içerisine geçit veren kuzey taç kapıda bulunan yeni bir şiirsel anlayışı temsil eden uzun, 48 satırlık kitabe, üslup ve düzenleme olarak farklılık gösterir. Kur'an'dan alınmış ayetlerden oluşan benzer diğer yazı örnekleri yine celî veya celî-sülüs olarak, Caminin doğu ve batı giriş kapıları üzerinde yer almaktadır³².
- 8- Caminin üst örtü ağırlığı doğu ve batıda serbest ikişer payeye, kuzey ve kible yönlerde de ikişer duvar payesine yüklenmiş olduğundan, içerde doğu, batı ve kuzey yönlerde derin mahfiller ortaya çıkmıştır. Ancak bu derin mahfillerin Cami iç mekânının aydınlatılmasına fazla katkısı olmamıştır (Resim. 16). Dört kat pencere düzenlemesi ve bunları bölen, yüzeyleri parçalayan payeler ile dış yapı yüzeyleri ışık-gölge değerleri bakımından başarılı olmasına rağmen, bu durum iç mekâna gerektiği kadar yansımamıştır (Resim.20). Ancak batılılaşmanın ana unsurlarından

- olan dış ve iç mekânların parçalı durumu, cephe yüzeylerinde hareketliliğin sağlanması bakımından bu Caminin cepheleri durağan klasik örneklerden farklılık arz eder.
- 9- Merkez kubbe derinliği içerde fazla olduğu halde, kasnağın yüksek tutulması sonucu dışta daha basık bir görüntü ortaya çıkmıştır (Resim.19).
  - 10- Kubbe etrafını çevreleyen sekiz adet ağırlık kulesi; ışık-gölge derinliğini artırmakla birlikte, daha ince, boğumlu ve yuvarlak yapılmış olmaları bakımından batılı üsluplara daha uygun bir görünüm arz eder (Resim.19).
  - 11- Osmanlılarda XVIII. yüzyıldan sonra yaygınlaşan hünkâr kasırları, hükümdarların namazdan önce ya da sonrasında dinlenmek, yerine göre halkı kabul etmek, gerekirse divan toplantılarını yapmak gibi bir işleve sahip olduğundan, bu Camide de ahşap destekler üzerine oturan iki katlı düzenlemesi ile dikkat çeker (Resim. 18).
  - 12- Camide kullanılan çiniler, mihrabın iki yan ve üst kısmını çevreleyen bir kuşak oluşturmakta, levhalar zeminleri hafif yeşilimsi bir astar üzerinde kalitece düşük, XVIII. yüzyılın değişim karakterine uygun Tekfur Sarayı çinileri özelliğini yansıtmaktadır (Resim.21).
  - 13- Caminin iç mekânı, tüm duvarlar, kemerler, tonozlar, küçük kubbeler ile büyük kubbe içerisi, kilit taşına kadar yoğun biçimde kalem işleriyle tezyin edilmiştir (Resim.16).
  - 14- Caminin klasik forma sahip küfeki taşından yapılmış iki minaresi, avlu ile Cami duvarlarının birleştiği köşede, Cami duvarından hafif dışa taşırılmış, ikişer şerefeli birer örnektir. Ancak oransal olarak pabuçluk ile şerefe arası daha uzun tutulmuştur. Şerefe altlıkları da daha fazla sarkıtılmış, daha sık uygulanmış mukarnaslarıyla ortaya koyduğu etkili ışık-gölge plastisitesi açısından batılı üslubun habercisidir (Resim.22). Bu yönüyle Üsküdar Yeni Valide Camiinin şerefe altlıkları, 1665 yılında tamamlanmış olan Eminönü Yeni Camii ve daha sonra yenilenmiş olan Eyüp Sultan Camii (1800) minare şerefeleriyle benzerlik gösterir.
  - 15- Camide tespit edilen Batılılaşma ya da Lale Devri dediğimiz üslup değişimine yönelik bu uygulamalar, Şadırvanda da görülmektedir. Süsleme unsurlarıyla zenginleştirilmiş sekiz sütunun çevrelediği sekizgen planlı şadırvanda, sütunların iki yanının mermerle kaynaştırılması, kemer aralarında ortadaki sivri kaş kemerin iki yanının kırık hatlar biçiminde devam ettirilmiş olması (Resim.23), bir bakıma Eminönü Yeni Camii şadırvanını da hatırlatmaktadır. Şadırvanın alttaki açıklığında rûmîli-palmetli, ajurlu tunç şebekeler bulunmasına rağmen, üstteki kemer alınlığı ve alt boşluklarda geometrik ve rûmîli-palmetli mermer süslemelerin bulunması dikkat çekicidir. Bu bakımdan türbe ve sebilin tunç şebekeleri de benzer değişime işaret ederler.
  - 16- Biri doğu giriş kapısının solunda, diğeri batı giriş kapısının sağında ve beyaz mermerden duvara dayalı olarak inşa edilmiş çeşmelerde de Lale Devri'nde sıklıkla karşılaştığımız kabartmalı süsleme unsurları ortaya çıkmıştır. Bunlardan doğuda bulunan çeşme nişinin iki yanında, kaideli kâseler içerisinde elma, armut, limon, bıçak saplanmış karpuz; aynalıktaş üzerinde yıldız, selvi ağacı ve vazolardan çıkan gül, lale, karanfil vb. çiçek demetleri ile kırık hatlı kemer boşluğuna uyarlanmış üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan kabartmalar dikkat çeker. Ayrıca XVII. yüzyılda yaygınlaşan istiridye kabuğu biçiminde yivlenmiş kavsara ile kemer boşluklarında iki kabara ile girift kıvrık dallı rûmîli ve iri palmetlerden oluşan kabartma süslemeler yer alır. Aynı zamanda çeşme üzeri iri palmet şekilli taçlandırma ile son bulur (Resim.24).
  - 17- Üzeri açık, ancak madeni şebekelerle oluşturulmuş kubbeye sahip ve beyaz mermerden yapılmış, sekizgen planlı Türbenin sütunları arasındaki kaş kemer boşluklarına yerleştirilmiş gülçeler ve kornişteki mukarnas sırasının üstündeki palmetli-lotuslu taçlandırma, bu değişimin diğer tanıklarındır (Resim.25).

18- Geniş bir saçağa sahip Sebilin, mermer sütunları arasındaki taş kemerlerin yan boşlukları da klasik tarzda, rûmîli, kıvrık dallı bitkisel örnekler ile süslenmiştir (Resim.25).

Sonuç olarak; mimari düzenleme, cami-avlu birleşimi, caminin dışa yansıyan hareketli cepheleri, üst örtüdeki ışık-gölge değerleri, minarelerdeki fazlaca sarkıtılmış mukarnaslar ile yukarıda saydığımız süsleme unsurları arasındaki çeşitlenmeler, Lale Devri'ndeki toplumsal değişimlerin habercisidir. Bunları Camide olduğu kadar şadırvan, türbe, çeşme ve sebil üzerinde de açıkça görmek mümkündür.

ÇİZİM ve FOTOĞRAFLAR

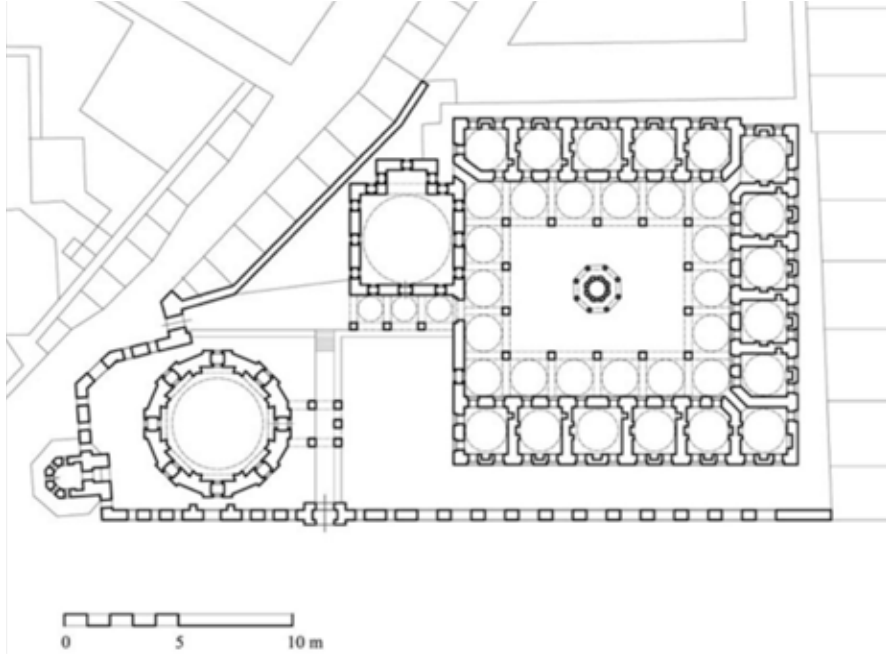

Çiz.1: Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi

Resim 1: Cerrah Mehmed Paşa Camii

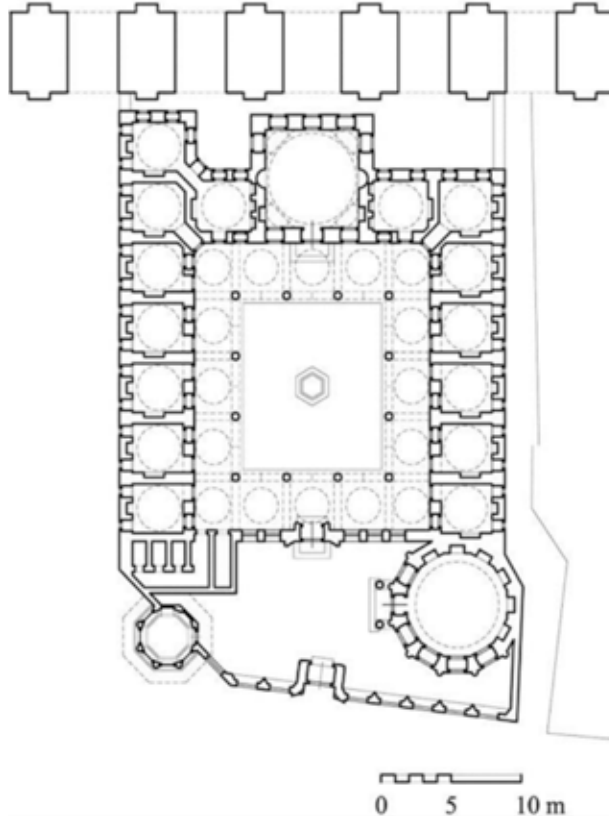
Çiz.2: Koca Sinan Paşa Külliyesi

Resim 2: Koca Sinan Paşa Sebil ve Türbesi

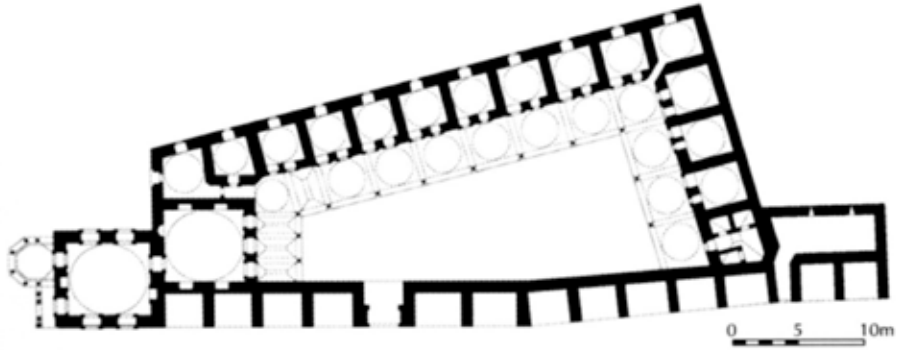
Resim 3: Takkeci İbrahim Ağa Camii

Çiz.3: Gazanfer Ağa Külliyesi

Resim 4: Gazanfer Ağa Külliyesi

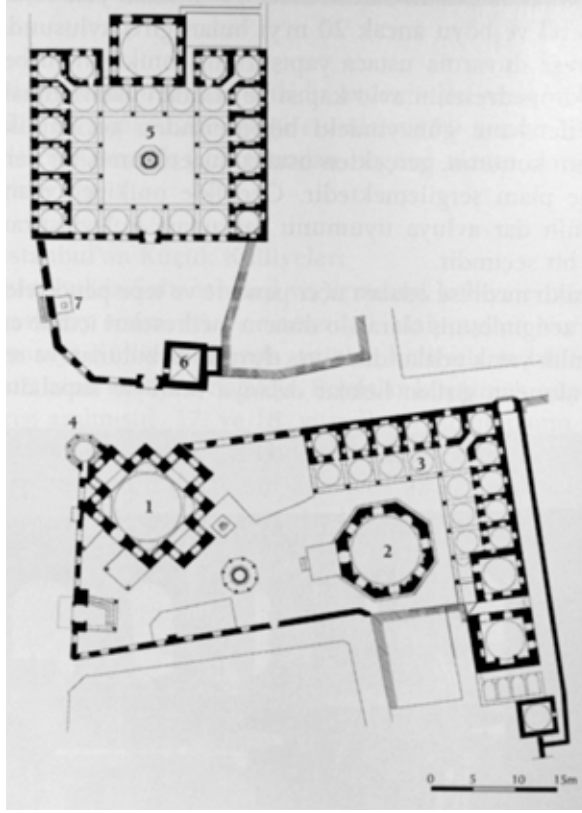

Çiz.4: Kuyucu Murad Paşa Külliyesi (D.Kuban'dan)

Foto.5: Kuyucu Murad Paşa Sebil ve Türbesi

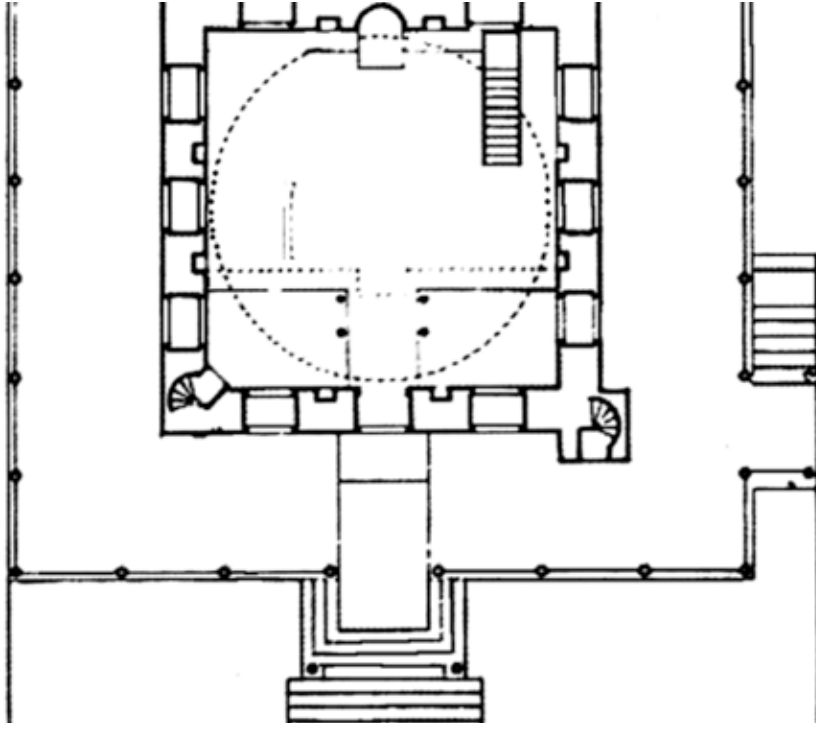

Çiz.5: Bayram Paşa Külliyesi

Resim 6: Bayram Paşa Külliyesi

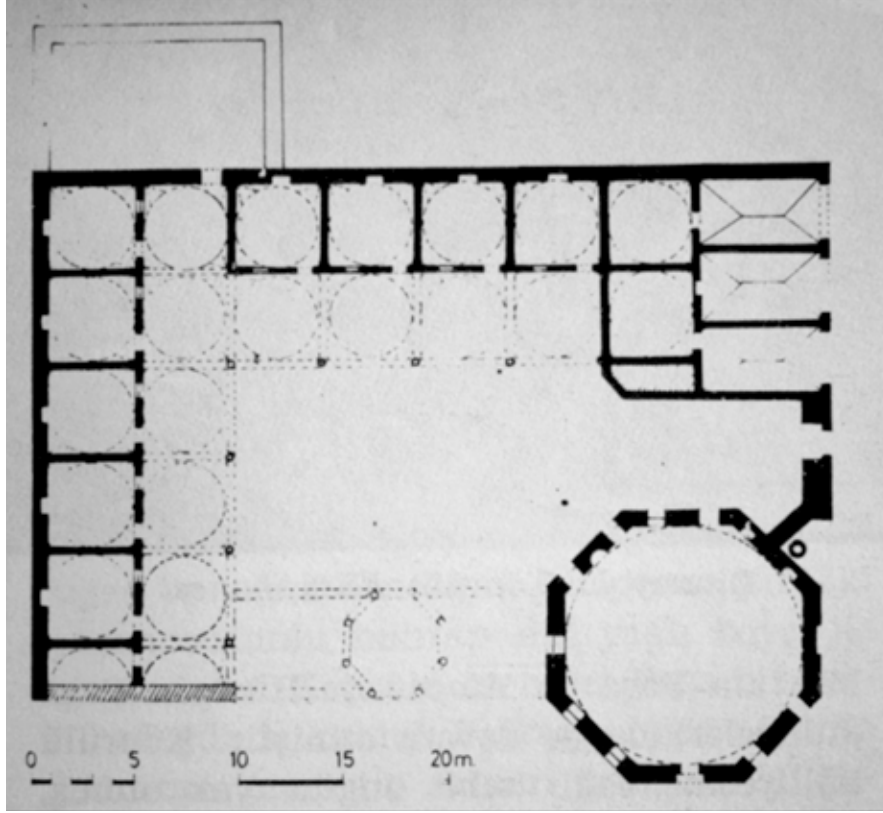

Çiz.6: Üsküdar Çinili Camii (M.Sözen-v.d.'den)

Resim 7: Üsküdar Çinili Camii

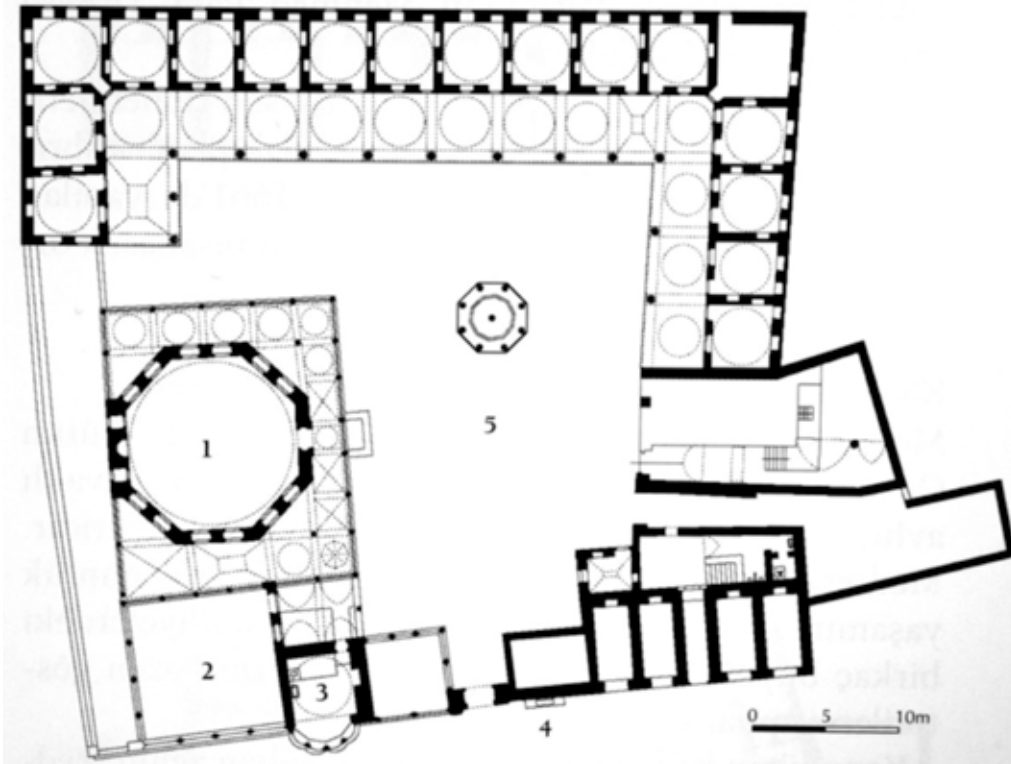
Çiz.7: Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi (O.Aslanapa'dan)

Resim 8: Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi

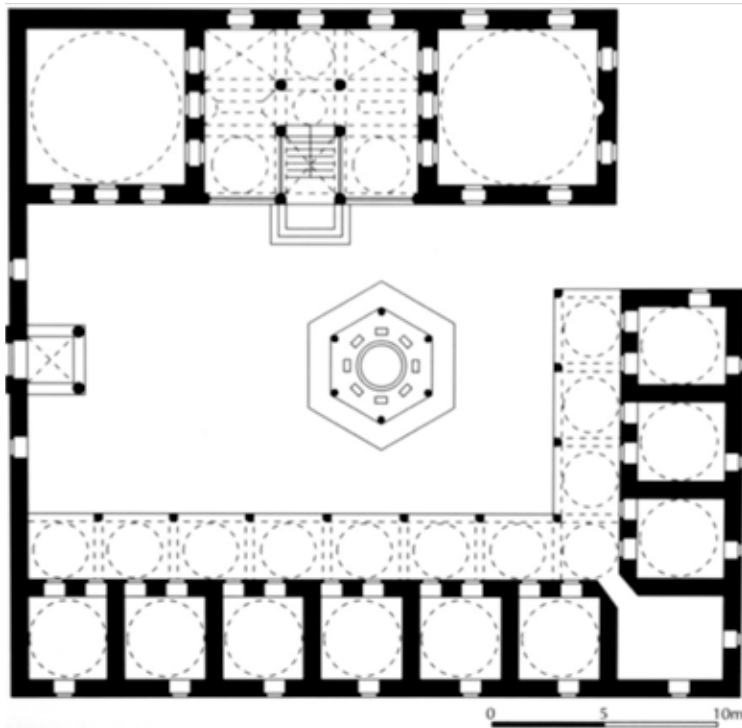
Resim 9: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi

Çiz.8: Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (Doğan Kuban'dan)

Resim 10: Amcazade Hüseyin Paşa Mescidi

Çiz. 9: Feyzullah Efendi Külliyesi (D.Kuban'dan)

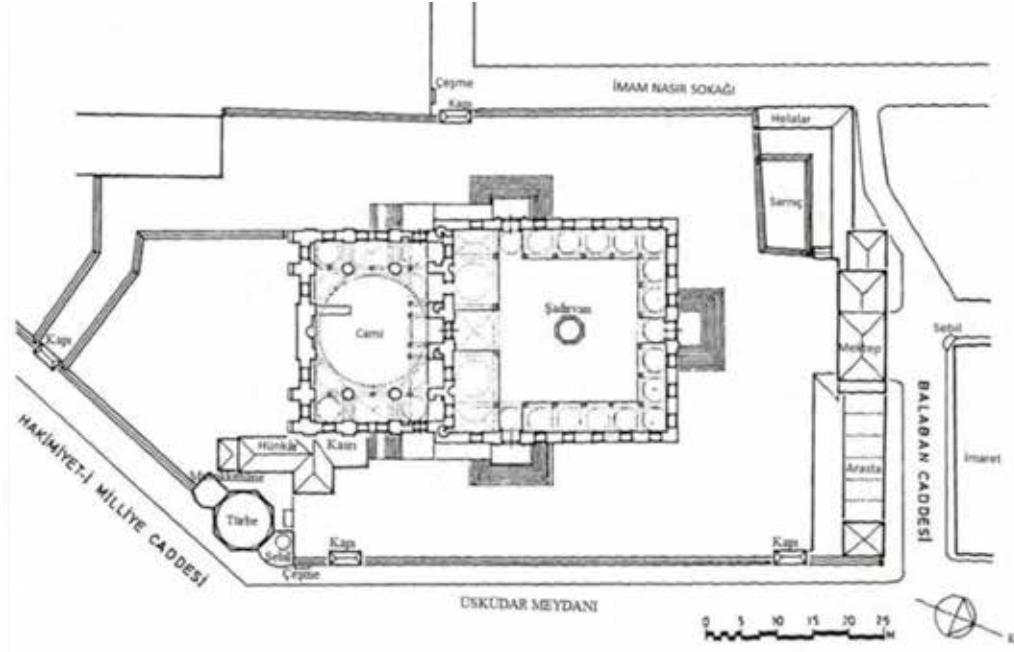

Resim 11: Feyzullah Efendi Külliyesi

Resim 12: Yeni Valide Külliyesi'nin genel görüntüsü

Çiz.10: Külliye planı (N.Seçkin'den işlenerek)

Resim 13: Caminin taç kapısı üzerindeki kitabesi

Resim 14: Caminin doğu avlu kapısı

Resim 15: Şadırvana ait kitabe

Resim 16: Caminin iç mekânı (D.Kuban'dan)

Resim 17: Caminin revaklı şadırvan avlusu

Resim 18: Hünkâr Kasrı

Resim 19: Caminin güneydoğusundaki Muvakkithane, Türbe, Sebil ve Çeşme

Resim 20: Caminin batı cephesi

Resim 21: Caminin mihrap ve minberi

Resim 22: Caminin batı minaresi

Resim 23: Şadırvan ve Son cemaat yeri

Resim 24: Doğu girişin yanındaki Çeşme

Resim 25: Türbe, Sebül ve Muvakkithane

Dipnotlar

- ¹ Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 39; Metin Sözen-Rüçhan Arık-Zeynep Çelik, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s.250; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon Zur Topographie Istanbul*, Ernst Wasmuth, Tübingen 1977, s. 393; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 311; A. Haki Demir, *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 77; Hüseyin Ayvansarâyi, *Hadikatu'l-Cevami*, haz. Ahmed N. Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 115; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Y.E.M. Yayınları İstanbul 2007, s. 381; Şerife Tali, *Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar*, Kariyer Yayınevi, Ankara 2011, s. 11-vd.
- ² Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Müller-Wiener, a.g.e., s. 361; Aslanapa, a.g.e., s. 314; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ³ Öz, a.g.e., s. 144; Godfrey Goodwin, *A History Of Ottoman Architecture*, Johns Hopkins Press, London 1971, s. 291-292; Kuban, a.g.e., s. 445.
- ⁴ Goodwin, a.g.e., s. 338; Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Müller-Wiener, a.g.e., s. 359; Aslanapa, a.g.e., s. 318-319; Demir, a.g.e., s. 100; Kuban, a.g.e., s. 387.
- ⁵ Goodwin, a.g.e., s. 351; Sözen-vd., a.g.e., s. 271; Müller-Wiener, a.g.e., s. 362; Aslanapa, a.g.e., s. 320; Kuban, a.g.e., s. 391.
- ⁶ Goodwin, a.g.e., s. 350; Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Aslanapa, a.g.e., s. 340-341; Demir, a.g.e., s. 68; Kuban, a.g.e., s. 388.
- ⁷ Goodwin, a.g.e., s. 351; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Aslanapa, a.g.e., s. 344; Kuban, a.g.e., s. 384; Tali, a.g.e., s. 122-vd. .
- ⁸ Goodwin, a.g.e., s. 361; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Aslanapa, a.g.e., s. 355; Mehmet Doğru - Yüksel Kanar, *Eminönü Camileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 119; Kuban, a.g.e., s. 381.
- ⁹ Goodwin, a.g.e., s. 361-362; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ¹⁰ Öz, a.g.e., s. 22; Goodwin, a.g.e., s.363; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Demir, a.g.e., s. 132; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ¹¹ Goodwin, 1971, 377; Aslanapa, 1986, 365; Demir, 1991, 100; Kuban, 2007, 391.
- ¹² Halil Edhem Eldem, *Camilerimiz*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 90; İbrahim H. Konyalı, İstanbul Âbideleri, Yedigün Nesriyatı, İstanbul 1943, s. 122-123; Öz, a.g.e., s. 15; Kemalettin Tuğcu, "Yeni Valide Camii", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 3 / S.1, İstanbul 1967, s. 60-62; Goodwin, a.g.e., s. 365-366; Konyalı, a.g.e., s. 309; Nurcan İnci, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Camilerinde Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", *Vakıflar Dergisi*, S.XIX, Ankara 1985, s. 223-vd.; Aslanapa, a.g.e., s. 367-370; Nadide Seçkin, "Yeni Valide Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.468; Mehmet İpşirli, "Gülnüş Emetullah Sultan", TDV İslam Ansiklopedisi, C.14, İstanbul 1996, s. 248-249; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 20; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 594-595; Nejdet Gürgeen - Buket Bayoğlu - Erman Güven - Deniz Esemelli - Server Dayıoğlu, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Valiliği Yayınları, İstanbul 2001, s. 60-61; Müşfika Akbulut, Üsküdar Yeni Camii Ve Külliyesi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 16-vd.; Gülçin Canca-Erol, *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmed Nevazi (1703- 1730) İstanbul Mimarisi*, Mimar Sinan Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul 1999,90-vd.; Gülay Dalgıç - Esin Benian, "Değişmeyen Mimarileri Değişen Rollerle XXI. Yüzyılda Üsküdar Külliyelerine Bakış", Üsküdar Sempozyumu IV, (3-5 Kasım 2006), Bildiriler, C.I, İstanbul 2007, s. 76; Necdet Yılmaz, *Gülnüş Valide Sultan Camii (The Mosque Uskudar Gülnüş Valide Sultan)*, çev. Beyhan Hacıömeroğlu, İstanbul 2007, s. 40; Kuban, a.g.e. s. 384-386; Nurcan Yazıcı "Osmanlı Mimarlığında XVI. Yüzyılın Önemli Bir Banisi: Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa Ve Camileri", (A Major Patron/Bani At The Ottoman Architecture In The Sixteenth Century: The Conqueror Of Yemen Fatihî Gazi Sinan Pasha And His Mosques), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4/sy.17, 2011, s. 437.
- ¹³ Külliye, banisi, birimleri, hat ve bezemeleri ile ilgili olarak birçok araştırma yapılmıştır. Bkz. 12 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve Mustakim-Zâde Süleyman Sa'dü'd-Dîn, *1 Tuhfe-I Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 456; Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul 1954, s. 113; Muzaffer Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958, s. 71; Muzaffer Erdoğan, *Lale Devri Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1962, s. 74-76; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma Ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s.55; İnci, a.g.m., 224; Server Dayıoğlu, "İstanbul'un Muvakkithaneleri", İstanbul, S.XIII, İstanbul 1995, s. 39; A. Federica Brolio, "Ottoman Fountains: A Comparative Study On The Şadırvan Fountains Inside The Courtyard Of İstanbul Royal Mosques (16th.-18th. Centuries)", *Yeni İpek Yolu Ticaret Odası Dergisi*, Konya Kitabı, X, Özel Sayı (Aralık 2007), (Rüçhan Arık-M.Oluş Arık'a Armağan), Konya 2007, s. 191-198; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001, s. 53-55; Zeliha Kumbasar, *Osmanlı Dönemi İstanbul Muvakkithaneleri*, Yıldız Teknik Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.67; Tali, a.g.e., s. 204.
- ¹⁴ Akbulut, a.g.t., s. 49-50.
- ¹⁵ Adnan Giz, "Osmanlı Sarayının En Mesut Kadını: Gülnüş Sultan", *Tarih Dünyası*, I, İstanbul 1950, s. 16-17; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, s. 211; İpşirli, a.g.m., s. 248-249; Uluçay, a.g.e., s. 105-vd.; Akbulut, a.g.t., s. 8-10; Yılmaz, a.g.e., s. 46.
- ¹⁶ Erdoğan, a.g.e., s. 9; a.g.e., 1992, s. 211-vd.; Seçkin, 1994, 468-469; Akbulut, a.g.t., 16-17; Tali, a.g.e., s. 204.
- ¹⁷ Erdoğan, a.g.e., s. 1; Akbulut, a.g.t., s. 16.
- ¹⁸ Bkz. 17 no'lu dipnotta gösterilen yerler.
- ¹⁹ Bkz. 16 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve Mustakim-zâde Süleyman Sa'dü'd-Dîn, a.g.e., s. 456.
- ²⁰ Bkz. 16 no'lu dipnotta gösterilen yerler.
- ²¹ Konyalı, a.g.e., s. 389-vd.; Önkal, a.g.e., s. 211-vd.; Akbulut, a.g.t., s. 60-62.
- ²² Akbulut, a.g.t., 33.
- ²³ Öz, a.g.e., s. 116; Goodwin, a.g.e., 256; Sözen-vd., a.g.e., s. 178; Müller-Wiener, a.g.e., s. 454; Aslanapa, a.g.e., s.212; Doğru-Kanar, a.g.e., s. 161; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 169; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., s. 322.
- ²⁴ Öz, a.g.e., s. 101; Goodwin, a.g.e., s. 285-287; Sözen-vd., a.g.e., s. 201; Müller-Wiener, a.g.e., s.378; Aslanapa, a.g.e., s. 282-285; Doğru-Kanar, a.g.e., s. 151; Ayvansarâyi, a.g.e., 431; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., 236.
- ²⁵ Öz, a.g.e., s. 110; Goodwin, a.g.e., s. 335-337; Sözen-vd., a.g.e., s. 250; Müller-Wiener, a.g.e., s. 447; Aslanapa, a.g.e., s. 310; Demir, a.g.e., s. 183-vd.; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 278; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., s. 381.
- ²⁶ Sudalı, a.g.e., s. 71; Seçkin, a.g.m., s. 469; Akbulut, a.g.t., s. 39-40.
- ²⁷ Sırma Darkot, Üsküdar Yeni Valide Camii Ve Külliyesi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış) Lisans Tezi, İstanbul 1970.
- ²⁸ Akbulut, a.g.t.; F. Zehra Dumlupınar, *Yeni Valide Camii Çini Kitabeleri Bezemeleri*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- ²⁹ Bkz. kaynakça.
- ³⁰ Öz, a.g.e., s. 104; Goodwin, a.g.e., s. 270-271; Sözen-vd., a.g.e., s. 211; Müller-Wiener, a.g.e., s. 439; Aslanapa, a.g.e., s. 306; Demir, a.g.e., s. 163; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 257; Akbulut, a.g.t., s. 95.
- ³¹ Akbulut, a.g.t., s. 41.
- ³² Akbulut, a.g.t., s. 20-21.

ÜSKÜDAR NUHKUYUSU'NDA SULTAN II. ABDÜLHAMİD VAKFI'NDAN NAKŞİFELEK USTA CAMİİ

Orhan M. ÇOLAK

ÖZET

Tebliğimizin konusunu Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Kalfa'nın hayatı ile Üsküdar Nuhkuyusu'nda yaptırdığı camisi oluşturmaktadır. Nuhkuyusu Camii olarak bilinen bu cami, bugün Nuhkuyusu Caddesi ile Fahri Atabey Caddesi'nin (eski adıyla Toptaşı Caddesi) birleştiği yerde bulunmakta ve sehven Cevri Kalfa Camii olarak adlandırılmaktadır.

Cami kaynaklarda Hazinedar Usta Camii olarak geçmektedir. Üsküdar'da Hazinedar Usta vakfi vardır ve bu da Hazinedar Usta Cevri Kalfa'nın Üsküdar-Kuruçeşme'deki çeşmesi ile vakfına ait İcadiye'deki bazı mülkleri kapsamaktadır. İşte kaynaklarda geçen bu Hazinedar Usta Vakfı'ndan hareketle Nuhkuyusu'nda yaptırılan bu camiye Cevri Kalfa Camii denmiştir. Yani Sultan II. Mahmud'un Hazinedar Ustası Cevri Kalfa ile Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Kalfa karıştırılarak aslında Nakşifelek Kalfa'nın yaptırdığı camiye Cevri Kalfa Camii denilmiştir.

Osmanlı Arşivi, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar sonucu, Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Kalfa'nın 1883-1885 senelerinde Nuhkuyusu'nda bu camiye yaptırdığı ve 1886'da vefat ederek bu caminin haziresine gömüldüğü tesbit edilmiştir. II. Abdülhamid, vefatından sonra Hazinedar ustasına vefasını göstermiş ve vakfiyesinin bile bulunmadığı bu caminin görevlilerine maaş, senelik ihtiyaçlarına tahsisat tayin etmiş, tamirat ve bakımını da karşılamıştır.

Bu tebliğin çıkış noktası Üsküdar'daki Nuhkuyusu Camii'dir. Hiçbir yerinde kitabesi bulunmayan bu cami, diğer adıyla Cevri Usta Camii, Üsküdar Zeynepkâmil'de Fahri Atabey Caddesi (eski adı ile Toptaşı Caddesi) ile Nuhkuyusu Caddesi'nin birleştiği yerde, Kızılay Zeynepkâmil Kan Merkezi ile Zeynepkâmil Hastanesi Kreş ve Çocuk Yuvası arasındadır. Cevri Usta, Sultan II. Mahmud'un şehzadeligi sırasında hayatını kurtarmış (1808), hayatının sonuna kadar da (9 Kasım 1819) II. Mahmud'un haremindedir hazinedar ustalık yapmış bir saray görevlisidir.

Günümüzde tarihi yapılar Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tescil edilmektedir. Bu caminin tescil kayıtları için Vakıflar Genel Müdürlüğü 2. Bölge Müdürlüğü'nde yapılan araştırmalar, caminin Hazinedar Cevri Usta adına tescil edildiğini, buna kaynak olarak da Hayrat Sicil Defterlerini göstermiştir. Üsküdar Selimiye'de bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi'nde incelenen Kadıköy Hayrat Sicil Defteri'nde de caminin vâkıfının Hazinedar Cevri Usta olduğu, H. 1301'de yapıldığı, Arakiyeci Hacı Mehmed Mahallesi, Toptaşı Caddesi adresinde ve tamire muhtaç olduğu kayıtlarına ulaşılmıştır¹.

Cevri Usta ve vakıfları hakkında, Hocamız Dr. Hidayet Yavuz Nuhoglu için hazırlanan armağan kitabında yayınladığımız makale² için yaptığımız araştırmada; Cevri Usta'nın Tophane, Fatih, Sultanahmet, Eyüp ve Üsküdar'da vakıfları olduğu ve bunlar arasında Nuhkuyusu'ndaki bu caminin geçmediği ortaya çıkmıştır.

Bunun yanısıra Nuhkuyusu ve Toptaşı olarak Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar, bize bu caminin başka biri tarafından yaptırıldığı hissini uyandırmıştır. Camiye ait keşif ve masraf defterleri tespit edilip incelendiğinde, caminin Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Usta tarafından 1883-1885 seneleri arasında yaptırıldığı ortaya çıkmıştır. Adı, vakfiye ve diğer belgelerde hep Hazinedar Usta Camii olarak geçen Nuhkuyusu Camii, kanımızca Üsküdar'da vakfi olan Sultan II. Mahmud'un Hazinedar Ustası Cevri Usta'ya izafe edilmiş ve bugünkü söylenen yanlış şeklini almıştır.

Osmanlı Haremi'ne mensup kadınlar, başta Valide Sultan ve Hanım Sultanlar olmak üzere pek çok hayır eserleri ve vakıflar tesis etmişlerdir. Bunların yanısıra Valide Sultan'ın yardımcı ve haremdeki kadınların ondan sonraki en rütbelisi olarak ifade edilen Hazinedar Ustalar da hayır eserlerinde bulunmuşlardır. Bunlardan en bilinenleri Nazpver Usta (III. Selim), Cevri Usta (II. Mahmud), Şevkinihal Usta (Sultan Abdülmecid) ve Şemsicemal Usta (II. Abdülhamid) vakıflarıdır.

Sultan II. Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid* adlı kitabında, hazinedar ustalar ve II. Abdülhamid'in hazinedar ustaları hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Sarayda Hazinedar Usta ne demektir? Hazinedar Usta yani Birinci Hazinedar, “vekil” demektir. Sarayda Şehzade, Sultan, Kadın ve İkballerden sonra en büyük nüfuz sahibidir. Adeta Harem-i Hümayun'un kadın sadrazamıdır. Merasim günlerinde, hazinedar ustalara mahsus büyük bir altın kordonla Mühr-i Hümayun'u boyunlarına takarlar. Hazinedar Usta ölünce yerine geçene bu mühür teslim olunur. Birinci rütbe Şefkât Nişanı vardır. Sultanlar ve kadınefendiler bile bazı hususlarda ona danışırlar. Elbiseleri uzun etekli ve alaturkadır. Başındaki hotozun arkasına iki parmak eninde uzun örgülü çift kordonun ucunda sarı renk saç takar. Belinden aşağıya iner. Vaktiyle at kılından yaparlarmış. Sırma işlemeli salta giyer. Maiyetinde Hünkâr Kalfaları denilen kalfalar vardır. Bunlar da sarayın en eski kalfalarıdır. Hünkâr Kalfalarının iki üçü muavinlikte bulunur. Hazinedar Usta'nın emirlerini yapar. Onun haberi olmadan hiçbir şey yapılmaz. Herkes ona soracaktır. Mesuliyeti de vazifesi ve mevki kadar büyüktür. Harem'deki hazinelerin, kıymetli eşyaların anahtarları Hazinedar Usta'dadır. Dairesi bendegâni, maiyetinde bulunan kalfalarla beraber epey bir kalabalık teşkil eder. Babamın dört Hazinedar Ustası olmuştur. Birinci Hazinedar Usta Dilberdide, vefat edince Nakşifelek Usta, o da ölünce Şemsicemal Usta, ondan sonra da Fetanfer Usta, Hazinedar Usta olmuştur. Bu sonuncusu babamın hal'inde saraydan çıkmıştır³.”

Nakşifelek Usta'dan bahseden tek kaynak, yukarıda da bahsettiğimiz Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarıdır. Burada da sadece ismi geçmektedir. Osmanlı tarihinde kadınların

biyografisini toparlamak oldukça güçtür. Bu biyografiler, ya babalarının ya kocalarının ya da kardeşlerinin hayatları üzerinden elde ettiğimiz kırık dökük bilgilerle örülmektedir. Osmanlı Haremi'nde görev almış ve Valide Sultan'dan sonra en yetkili kişi olan Hazine-dar Ustalar için bile durum böyledir.

Nitekim Nakşifelek Usta için de durum farklı olmamıştır. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Topkapı Sarayı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yaptığımız araştırmalarda öncelikle Usta'nın vefat tarihine ulaşılmış, ardından dönemin gazeteleri taranarak cenaze merasimine ait haber –o da tek bir haber- bulunmuş ve bu haberde kardeşi Hafız Abdüllatif Enderunî tespit edilerek araştırmalar bu kişi üzerinden yürütülmüştür. Araya arşivlerden elde edebildiğimiz Nakşifelek'e ait tek tük bilgiler de serpiştirilmiştir.

Nakşifelek Usta'nın Hayatı:

Nakşifelek Usta'nın nerede, ne zaman doğduğu ve kökeni bilinmemektedir. Fakat 19. yüzyılda Harem-i Hümayun'da istihdam edilen cariyelerin çoğunluğu Kafkas, özellikle de Çerkez kökenli idi⁴. Nakşifelek Usta'nın kardeşi Hafız Abdüllatif Efendi'nin, Sicill-i Ahval Defterleri'ndeki resmi biyografisine göre babaları, Ahmed Efendi adında büyük ihtimalle Saray'da görevli biri idi⁵.

Nakşifelek ile ilgili arşivlerde tespit edebildiğimiz ilk bilgiler, onun için dikilen entari, şalvar ve bohçalar ile ilgili 27 Aralık 1847-31 Mart 1848 tarihleri arasında tutulan defterdir. Bu defterden anlaşıldığına göre; Nakşifelek, 1847-48 arasında Kalfa'dır ve Hazine-dar Cemal Usta maiyetindedir⁶. Bu bilgiler ışığında Nakşifelek'in Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) saltanatının son döneminde veya Abdülmecid'in (1839-1861) ilk devirlerinde hareme alındığı söylenebilir.

14 Haziran 1864'te ismini tespit edemediğimiz başka bir Hazine-dar Usta'nın, vefatından sonra borçları ile ilgili düzenlenen defterde, Hazine-dar Usta'nın Nakşifelek Kalfa'ya da 3000 kuruş borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Borç defterinde “Kalfaların Matlubatı” bölümünde kalfalar; Başkâtibe (1000), İkinci Kâtibe (8040), Tarçın (3500), Hüsnükamer (14.500), Nevhalet (5000), Nakşifelek (3000), Pertevnak (1500) ve Ferahnüma (20.000) Kalfalar şeklinde sıralanmıştır. Bu sıralamaya göre Nakşifelek Kalfa'nın, Başkâtibe maiyetinde olduğunu söylemek yanlış olmaz⁷. Başkâtibe Kalfa ile yardımcıları harem disiplini, teşrifat ve düzenini sağlar, padişah tarafından dışarıdaki ve içerideki sultanlara ve diğer harem erkânına yazılacak tezkirelerle, Mabeyn ve Hazine-i Hassa Nezareti ile çeşitli statüdeki cariyelerin maaş, kayıt, vefat, terfi vb. işlemleriyle ilgili yazışmaları yürütürlerdi⁸.

Sultan Abdülaziz'in hal'inden (30 Mayıs 1876) sonra yapılan birtakım soruşturmalarda da Nakşifelek Kalfa'dan bahsedilmektedir. 14 Aralık 1876 tarihli Mehmed Namık Paşa'nın yazdığı bir belgede, Nakşifelek Kalfa'nın birtakım çantaları, Ferdem Kalfa aracılığı ile Feriye Dairesi'nde Darüssaade Ağası Süleyman Ağa'ya teslim ettiği, fakat içindekilerden bilgisinin olmadığı ifade edilmektedir⁹.

Yine başka bir borç defterine göre bu sefer, Sultan Abdülmecid'in kızı Behice Sultan'ın vefatından (30 Kasım 1876) sonra çıkarılan borçları arasında Nakşifelek Kalfa'ya 100 Osmanlı Lirası borcu olduğu anlaşılmaktadır. 27 Mayıs 1877 tarihli bu defterde, Nakşifelek'ten başka alacaklılar arasında Tarçın, Kesbiderun, Alem-efzun, Şevkter, Gülnaz, Hürriyet ve Halavet Kalfalar da vardı¹⁰.

13 Mayıs 1877'den 8 Ocak 1882'ye kadar, Nakşifelek Kalfa'nın Harem-i Hümayun için satın aldığı eşyalar ile ilgili İkinci Hademe Mükrimin'in tuttuğu bir defterde, 94 kalem eş-

yaya toplam 6539 kuruş 20 akçe ödenmesi öngörülüyordu¹¹. 1881'de üçüncü kâtime olan Nakşifelek Kalfa'ya, 9 Haziran 1881 tarihli irade ile ikinci rütbeden Şefkât Nişanı verilmiştir¹². Nakşifelek, 1882'de Hazinekar Usta olmuş ve kendisine 18 Temmuz 1882'de birinci rütbeden Şefkat Nişanı verilmiştir¹³.

Hazinekar Nakşifelek Usta'nın aylık geliri 12500 kuruştur. Emri altında ise 28 adet hazinedar vardı. Mesela bunlardan İkinci Hazinekar Simber Kalfa¹⁴'nin maaşı 6000, üç, dört ve beşinci hazinedar olan Nermidil, Verdina ve Nazlıyar Kalfaların maaşı ise 2500 kuruştur. Diğer hazinedarların maaşları ise 500-1500 kuruş arasında değişiyordu¹⁵.

26 Nisan 1884 tarihli bir defterde de Hazinekar Nakşifelek Usta, İkinci, Dördüncü ve Beşinci Hazinekarlar ile Hazinekar Mihrimend, Namaver, Zülfet, Nazru Kalfalar, Sazende Mestan, Simidver, Mihristan ve Gülfer Kalfalar için alınan kumaş, terlik, gömlek masrafları kaydedilmiştir¹⁶.

1885'te Cibali'de büyük bir yangın çıkmış ve bu yangından pek çok kişi etkilenmişti. Yangından mağdur olanlara yardım etmek amacı ile Matbaa-i Osmaniye'de biletler basılarak satılmıştır. Başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere Şehzade Selim Efendi, Zekiye Sultan ve Valide Sultan bu biletlerden satın almış, Hazinekar Nakşifelek Usta 3000, İkinci Hazinekar Simber Kalfa 2000 ve diğer kalfalar ise 5000 kuruşluk bilet satın almışlardır¹⁷.

Nakşifelek Usta, 31 Aralık 1886'da Maçka'da Valide Sultan Perestu Kadınefendi'nin köşkünde yapılan mevlid-i şerif merasimi esnasında geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiştir. Vak'adan müteessir olan Valide Sultan Perestu Kadınefendi, memurlar vasıtası ile bir faytona bindirilerek derhal Saray'a gönderilmiş, Nakşifelek Usta'nın naaşı da İkinci Kurena Hacı Ali Bey'in Nişantaşı'ndaki konağına nakledilmiştir.

Nakşifelek Usta'nın cenazesi, ertesi gün 1 Ocak 1887'de yapılan merasimle Üsküdar'da yaptırıldığı camisinin haziresine defnedilmiştir. Merasimde Mabeyn-i Hümayun memurları, Harem-i Hümayun ağaları, Hademe-i Hassa ve belediye memurları ile çavuşları, pek çok polis ve jandarmanın yanı sıra Beşiktaş Muhafızı Ferik Hacı Hasan Paşa, Nakşifelek Usta'nın kardeşi Mekatib-i Rüşdiye Müdürü Abdüllatif Efendi, Dördüncü Daire (Beşiktaş ve civarı) Müdürü Vehbi Bey, Beşiktaş Jandarma Kumandanı Binbaşı Mehmed Bey, Üsküdar Mutasarrıfı Bahri Paşa ve Dokuzuncu Daire (Üsküdar ve civarı) Müdürü Âsaf Bey de hazır bulunmuşlardır.

Vefat haberini bildiren *Saadet* gazetesinde kendisinden “merhume-i müşarun-ileyha hakikaten pek sâdika ve sâliha ve afife, hayrat ve hasenatı sever” şeklinde bahsedilmektedir¹⁸. Nakşifelek Usta'nın vefatı sebebi ile Padişah'a, kardeşleri Şehzade Vahideddin Efendi ile Seniha Sultan da taziyede bulunmuş, Sultan II. Abdülhamid de 2 Ocak 1887 tarihli cevabî mektupları ile mukabelede bulunmuştur¹⁹. Nakşifelek Usta'nın vefatından sonra Hazinekar Ustalığa, Şemsicemal Usta²⁰ tayin edilmiş (5 Ocak 1887) ve Nakşifelek'in emrindeki hazinedarların 29'u, ya çerağ buyrularak veya bir başka şekilde kayıtları kapatılarak görevden uzaklaştırılmış, 13 tanesi ise hazinedarlığa devam etmiştir²¹. Hayırsever birisi olan Nakşifelek Usta, kalfalığı esnasında 12 Nisan 1872'de Beşiktaş Sinan Paşa Camii vaiz kürsüsü için 10.000 kuruş para vakfetmiştir. Vakfının mütevellî ve nazırı da Sinan Paşa Mahallesi'nin İkinci Muhtarı Ali Efendi olmuştur²². Nakşifelek Usta, ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi 1864'de vefat eden Hazinekar Usta'ya 3000 kuruş, 1877'de Behice Sultan'a 100 Osmanlı lirası borç vermiş, Cibali harikzedegânı için de 3000 kuruş bağışlamıştır.

Nakşifelek Usta Camii

Nakşifelek Usta Camii'nin Yapıldığı Arsa ve Kıncı Baba Tekkesi:

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız'da Hamidiye Camii'ni yaptırdığı sıralarda (1881-1885) Nakşifelek Usta da Üsküdar Nuhkuyusu'nda küçük bir cami yaptırmıştır.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi camiye ait 21 Mayıs 1883 tarihli keşf-i evvel defterinde "Üsküdar'da Nuhkuyusu civarında Arakiyeci Hacı Mehmed Mahallesi'nde ve Toptaşı Caddesi'nde Kıncı Baba Dergâhı arsasına bu kere Hazinesdar-ı Hazret-i Şehriyarî Nakşifelek Usta hazretlerinin bina ve inşa buyuracakları cami-i şerifin Kalfası Simko tarafından yapılan musattah ve mücessem resmi mucibince mikdar-ı mesarifini mübeyyin kaleme alınan keşf-i evvel defteridir"²³ şeklindeki ibareden, Nakşifelek Camii arsası üzerinde daha önce Kıncı Baba Tekkesi denilen bir Bektaşî tekkesinin mevcut olduğunu anlıyoruz. Arşiv belgelerinin yanı sıra birtakım kitâbî bilgiler de buradaki Bektaşî tekkesinin varlığını ortaya koymaktadır:

Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde, Nuhkuyusu Camii'ni anlatırken, caminin hiçbir yerinde kitabesinin olmaması sebebi ile hangi tarihte yapıldığının belli olmadığını, ayrıca caminin, Ayvansarayî'nin *Hadika*'sında da geçmediğini, *Hadikatü'l-Cevami*'nin hazırlandığı 1768 tarihlerinde bu caminin mevcut olmadığını söylemektedir.

Caminin avlusu ve mihrabı önlerindeki iki ayrı hazirede, bugüne ulaşabilmiş beş mezar taşı vardır, bunlardan üçü Bektaşîlere aittir. Mihrap önündeki hazirede 15 Receb 1199 (24 Mayıs 1785) tarihli Hacı Dede hulefalarından Kandilcizade tarikat-i Nakşibendiye'den Şeyh İsmail Efendi'ye ait mezartaşı, camideki en eski tarihli mezartaşıdır. Başında dört dilimli bir Bektaşî tacı vardır. Şeyh İsmail Efendi'nin Nakşibendi olarak gösterilmesi, Bektaşîler'in eski bir âdeti idi.

Avlunun solundaki üç kabirlik hazirenin en eski şahidesi 1228 (1813) tarihli olup Bektaşî Babalarından Fethi Baba'ya aittir. Fethi Baba'nın mezartaşında:

Bir çerâğ dahi vardı âleme verdi ziyâ
Gel mezârın bunda bul bu menzil-i âl-i abâ
Bir eser kodu cihanda Pir Feyzullah Baba
Haydar-ı seyf derimden niyâz çıkıdı Fethi Baba
1228 (1813)

şeklinde tekkenin bânisi olan Feyzullah Baba'ya da işaret edilmektedir. Diğer Bektaşî mezartaşı ise Kabbaki Feyzullah Baba'nın bendelerinden Zeliha Hanım'a aittir ve 1234 (1818) tarihlidir. Diğer iki mezartaşı ise Hazinesdar Usta'nın validesi ve Ceride Nazırı Mehmed Said Efendi'nin kalfalarından Hatice Hanım (1274/1857) ile son Halife Abdülmecid Efendi'nin eşlerinden Mihrimah Hanım'a aittir (12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899). Haskan, bu bilgiler doğrultusunda Nuhkuyusu Camii'nin yapımından evvel burada, 1770 tarihlerinde kurulmuş bir Bektaşî Tekkesi'nin var olduğu sonucuna ulaşmaktadır²⁴.

Atilla Çetin bir makalesinde, 1784 senesinde İstanbul'da mevcut tekke, zaviye ve hankâhların listesini vermiştir. Bu makalede, Sultan I. Abdülhamid'in her sene başında tarikat erbabının hayır dualarını kazanmak amacı ile dağıttığı atiyyelerin kaydedildiği müfredat defterindeki İstanbul'da mevcut 203 tekke ve zaviye de sayılmıştır. Bu defterdeki "Alacaminare kurbünde Kandillizade tarik-i Nakşibendiye'den Şeyh İsmail Efendi" kaydı da caminin yerindeki tekkeye işaret etmektedir²⁵. Şeyh İsmail Efendi, yukarıda da bahsedildiği gibi bir sene sonra yani 1785'te vefat etmiş ve tekkeye defnedilmiştir. Halifesi olduğu

Hacı Dede'nin tekkesi de Fahri Atabey Caddesi'nin bir sokak arkasındadır. Hacı Dede Tekkesi, Kartal Baba Caddesi, Köprülü Fazıl Paşa Sokağı, Boybeyi Sokağı ile Miroğlu Sokağı'nın çevirdiği adayı kaplayan büyük bir tekke idi. İsmi Hacı Dede Tekkesi olarak bilinse de çaprazında yer alan Alacaminare Camii'nden dolayı Alacaminare Tekkesi, Şeyh Sadık Efendi Tekkesi de denilmekte idi²⁶. Bugün harap haldedir. Tekkeden detaylı olarak bahsetmemizin sebeplerinden biri de ileride anlatacağımız üzere Nakşifelek Usta Camii ile olan bir karışıklıkla ilgilidir.

Esin Demirel İşli'nin hazırladığı doktora tezinde de tekkenin Kıncı Baba, ya da Feyzullah Baba Tekkesi olarak adlandırıldığı ve Üsküdar, Arakiyeci Hacı Mehmed Mahallesi, Toptaşı Caddesi'ndeki yeri bitişiğinde, 204 ada 40 parseldeki cami (Cevri Kalfa Camii) sahasına katılmış Bektaşî Tekkesi olduğu, mezarlığı 41 parselde bulunan tekkenin bugün mevcut olmadığı bildirilmektedir²⁷. 41 parselde bulunan mezarlığın yerinde de bugün Zeynepkamil Hastanesi Kreş ve Çocuk Yuvası bulunmaktadır. 1935 senesinde Jacques Pervititch tarafından çizilen sigorta haritalarında da Toptaşı Caddesi ile Nuhkuyusu Caddesi'nin birleştiği ve Karakolun tam karşısındaki bu noktada, bir mezarlık göze çarpmaktadır²⁸. Harita incelendiğinde bu mezarlığın, bugün mevcut Şeyhülislam Arif Hikmet Bey haziresi kadar bir büyüklüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Mahmud zamanında, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve Yeniçeriliği hatırlatacak her şeyin ortadan kaldırılması sırasında, bütün Bektaşî tekkeleri de kapatılmış ve yıktırılmış²⁹, Kıncı Baba Tekkesi de yıktırılarak arsası satılmıştır (Haziran 1827). Arsa ile ilgili verilen 13 Haziran 1827 tarihli mülkname-i hümayunda da içerisinde enkazı havi olduğu halde, toplam 1050 zira³⁰ tutan tekke arsasının devlet tarafından zapt edildiği ve müzayede ile 1000 kuruşa Nuhkuyusu sâkinelerinden Ahmed Kâzım Efendi'nin kızı Cemile Hanım'a satıldığı yazılmaktadır³¹.

Tekke Şeyhi Kıncı³² Salih³³, İstanbul Ağasızade kadılarından Ahmed Ağa ve Kürkçüzade Salih Efendi ile beraber “terk-i sıyam u salat misillü şenaatlerinden başka çeharyar-ı güzün hazeratına itale-i lisan ettikleri” sebebi ile Şeyhülislam fetvası ile Kıncı Salih, tekkesi önünde, Ahmed Ağa Tophane'de, Salih Efendi ise Bab-ı Hümayun önünde idam edilmişlerdir³⁴. Kıncı Salih'in kardeşi Derviş Mehmed Tire'ye, Salih'in refiki Mustafa da Ankara'ya sürülmüştür (10 Haziran 1826)³⁵.

Tekke arsasını satın alan Cemile Hanım, bir müddet sonra vefat etmiş ve onun vefatı ile kızı Selime Halise Hanım da arsanın kendisine intikalini talep etmiştir. Fakat Maliye Hazinesi'nden buranın “tekke mahalli olduğundan evlada intikali icra edilemez” cevabı almış ve beratı da alıkonulmuştur. Selime Halise Hanım, hâlbuki arsanın annesine ihsan edildiğini ve beratında da aileye intikalinin açıkça belirtildiğini söylemiş, fakr u zaruret içinde olduğunu, ya arsanın kendisine intikalini, ya da başını sokacak bir iki odalı bir ev ihsanını istemiştir (1891). Bu hususta verdiği arzuhal, sırası ile Maliye Nezareti, Evkaf Nezareti ve Evkaf Meclisi'ne havale edilmiş ve meclisten kendisine boş bir ev verilemeyeceği cevabını almıştır. Bunun üzerine Selime Halise Hanım, 25 Kasım 1892 tarihli bir arzuhal³⁶ ile durumu Padişaha arz etmiştir. Saray, arzuhalı 14 Aralık 1892'de Bâbîâli'ye göndermiş, Bâbîâli de 17 Aralık 1892'de evrakı Evkaf Meclisi'ne iletmıştır. Evkaf Nazırı Abdullah Galip Paşa'nın sadarete gönderdiği 20 Şubat 1893 tarihli yazıdan da anlaşılacağı üzere, Selime Halise Hanım'a boş bir ev verilemeyeceği cevabı tekrar edilmiştir.

Bu yazı ile ortaya çıkan yeni bir durum da Kıncı Baba Tekkesi'nin boş olan şeyhlik cihe-tinin Üsküdar Şeriye Mahkemesi Mukayyidi Mehmed Nuri Efendi tarafından talep edilmesiydi. Bu konuda Meclis-i Meşayih ve Meşihat'ten gelen evrak üzerine, arsanın vakıf

olduğu, bu sebeple kimseye temlikinin caiz olamayacağı, ayrıca arsaya cami inşa edildiği, bunun gibi yıkılan beктаşı tekkeleri meşihatlerinin tevcihine dair Hazine’ce muamele yapılmadığı ve zaten arsa üzerine cami inşa edildiğinden bunun tekkeye çevrilmesinin de caiz olamayacağı, Meşihat’e cevap olarak yazılmıştır³⁷.

Nakşifelek Usta Camii’nin İnşası:

Nakşifelek Usta, öteden beri hayır ve hasenatı seven birisi idi. Sultan’ın 1881-1885 seneleri arasında Yıldız Sarayı civarında, Hamidiye Camii’ni yaptırması, Nakşifelek’te de bir cami yaptırma fikrini doğurmuş olabilir. Bununla birlikte bu camiyi Üsküdar Nuhkuyusu’nda yaptırmasının sebeplerini bilemiyoruz. Belki de 1857’de vefat edip cami haziresine gömülen Hazinedar Usta’nın annesi ve Ceride Nazırı Mehmed Said Efendi’nin Kalfası Hatice Hanım ile ilgili olabilir. Bu Hatice Hanım, belki de Nakşifelek Usta’nın annesidir. Fakat Nakşifelek Usta, 1857’de Hazinedar Usta değildir.

Zayıf bir ihtimal de olsa diğer bir sebep, Nakşifelek Usta’nın Bektaşî tarikatine mensup olması ve Bektaşîler’e ait bir tekkenin cami olarak farklı bir şekilde ihya edilmesi fikri idi. İleride anlatacağımız üzere camiye ait olabileceğini düşündüğümüz bir kitabe, bize bu ihtimali düşündürmektedir.

Caminin keşif defterine göre kalfası, milliyetini tespit edemediğimiz Simko Kalfa idi. Bu defter, Simko Kalfa’nın yaptığı plana göre harcanacak masrafı tahminen ortaya koymakta idi. Yaklaşık toplam masraf 97.186 kuruştı. Simko Kalfa, hazırladığı raporu Belediye’ye takdim etmiş, Belediye’den görevlendirilen üç kişilik bir heyet de bu keşfi yapmıştır. Bu heyette Birinci Mühendis Bekir Sıddık, İkinci Mühendis Sabri Efendiler ile erbab-ı vukufdan Sakızlı Balzaki Kalfa görev yapmıştır. Heyet, 21 Mayıs 1883 tarihinde, bu keşif defterini tanzim etmiştir.

Cami; keşif defterinde harem mahalli, son cemaat mahalli, örtü mahalli, imam ve müezzin odaları ile tuvaletler olarak bölümlere ayrılmıştı. Öncelikle yapının temel kazma masrafları, arkasından beden duvarlarının inşası ve caminin dört köşesine yapılan pandantifler (metinde kartal kanatları) ile bunları örten kubbe ve saçağın inşası, iç duvarlara yapılan nakış işlemleri ve caminin zeminine yapılacak beton inşaatının masrafları sayılmıştır. Sonra Arapkarî külahlı, pirinç alemlî minare inşası, ardından ihlamur ağacından tezhipli ve alemlî minber inşasının masrafları sıralanmıştır.

Arkasından son cemaat mahalli, imam ve müezzin odaları ile iki adet tuvalete geçilmiş, bu mahallere oluk ve borulu sakaf ve sakaf tavanının inşası listelenmiştir. Akabinde son cemaat mahalline beton inşası, son cemaat kapısı önündeki örtü mahalli için iki adet sütun ikamesi ve merdiven inşası, yine son cemaat mahallinde kadınlara mahsus olmak üzere merdivenli üst kat ve tavanının inşası anlatılmıştır. İmam ve müezzin odalarının döşemesi, tuvaletlerin içine merdiven ve döşeme inşası ile tuvaletleri, caddedeki esas lağıma bağlayacak lağım yollarının inşası ve caminin yol tarafında bulunan muhafaza duvarının temele kadar yıkılarak yerine parmaklıklı yeni bir muhafaza duvarının inşası ile defter bitiriliyordu. Nakliye ve hammaliye de tahmini olarak en sona eklenmişti³⁸.

Cami inşası için tutulan masraf defteri³⁹ de elimizdedir. Satın alınan eşyalar, kereste masrafı, nakliye masrafı, müteferrik masraflar, işçilere verilen ücretler ve minare ücreti şeklinde altı bölüme ayrılan bu defterden, inşaatın başlama ve bitiş tarihleri de ortaya çıkmaktadır. İnşaat, 18 Nisan 1883 tarihinde başlamış ve 1 Nisan 1885 tarihinde sona ermiştir. Satın alınan eşyalar arasında tomruk, taş, kum, tuğla, kiremit, horasan, çimento, demir, dökme alem, kurşun, pencere demiri, çinko, tuvalet taşı, çerçeve, pencere, cam, kapı, kilit, kafes, parmaklık ve alçı gibi inşaat malzemeleri vardı ve bunlar için toplam

49.400 kuruş ödenmişti. İçlerinde en büyük yekûnu 11.440 kuruş ile Malta tomruğu tutuyordu. İthal diğer inşaat malzemeleri arasında değişik ebatta Malta taşı, Marsilya tuğlası ve kiremidi, yine Malta biçmesi vardı. Yerli inşaat malzemesi olarak, Darıca kumu ile yerli kiremit göze çarpıyor. Kullanılan kerestelerin toplam masrafı 8259 kuruş olup, kerestelerin çoğu Filyos, Ayancık, Sinop, Çatalzeytin gibi bugün Karadeniz bölgesinde bulunan yerlere aitti.

Nakliye ve hammaliye masrafı da toplam, 6251 kuruş tutmuştur. Malta tomruklarının bir kısmı Kabataş'tan mayna ile getirilmiş ve araba ile camiye taşınmış, bir kısmı ise Kadıköy'den getirilmiştir. İnşaat malzemelerinin temini ve nakliyesi hususunda Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa'nın da büyük gayretleri olmuştur. Hafız Behram Ağa tarafından gönderilen tuğla, minare taşları, kereste ve çimento gibi inşaat malzemeleri için beş farklı zamanda nakliye yapılmış, mavnadan indirilen malzemeler, araba ile Nuhkuyusu'na taşınmıştır.

Müteferrik masraf olarak 5023 kuruş ödenmiştir. Bu masraflar arasında en büyük yekûnu inşaata başlamadan önce moloz kaldırmak, temel açmak gibi amelelik işi için ödenen 400 kuruş oluşturmaktaydı. Belediyeden gelen kalfaya 160 kuruş bahşiş verilmişti. Büyük ihtimalle temel atma töreninde iki kurban kesilmiş ve hoca dua etmiş, fukaralara sadakalar verilmiştir. Bu merasimde 500 kuruş ödenmiştir. Minare için, ayrıca bir dua töreni yapılmış ve kurban kesilmiştir, bu törende de 260 kuruş harcanmıştır. İnşaatta çalışan işçilere ise toplam 53.598 kuruş ödenmiştir. Bunlar duvarcı, taşçı, dülger, silmeci, sıvacı, ırgat, harççı, hamal, rençber, tekneci, nakkaş, kalfa ve mutemeddir. Bunları bir tabloda gösterirsek:

İşçiler	Kişi sayısı	Gün sayısı	Yevmiye	Toplam ücret
Duvarcıbaşı	1	64	23	1472
Duvarcılar	28	335	18	6030
Taşçıbaşı	1	80	23	1840
Taşçılar	32	471	20	9420
Dülgerler	8	193	20	3860
Silmeciler	2	38	20	760
Sıvacılar	2	14	20	280
ırgatbaşı	1	75	12	900
Harççı ve hamal	32	828	10	8280
Rençberler	4	118	8	944
Tekneci	4	42	6	252
Sıvacı (toptan fiyat)				1150
Minber ve kürsü (toptan fiyat)				1500
Kalemkâr (toptan fiyat)				1800
Kurşun kaplamak ve atik kurşunları dökme ücretleri (toptan fiyat)				750
Korkuluk oymaları (toptan fiyat)				900
Nakkâş (toptan fiyat)				3800
Kalfa (toptan fiyat)				7630
Mutemed (toptan fiyat)				1930
				53598

Yukarıda da görüldüğü üzere en fazla ödeme, 9420 kuruş ile taşçılara yapılmış, en kala-

balık grup da 32'er kişi ile taşçılar ve tek bir grup teşkil eden harççı ve hamallar olmuştur. Harççı ve hamallar 828 gün ile en çok çalışan grup olurken, bunları 471 gün ile taşçılar, 335 gün ile duvarcılar ve 193 gün ile dülgerler izlemiştir. Cami, kalfa da dâhil olmak üzere toplam, 120 kişi ile inşa edilmiştir. Masraf defterinin en sonunda ise boyunun 23 arşın olduğunu öğrendiğimiz minare için ödenen, 12.987 kuruş dikkat çekmektedir.

Caminin toplam inşaat masrafı 135.518 kuruş tutmuş olup, Simko Kalfa'nın keşfinde verdiği fiyatı yani 97.186 kuruşu geçmiş ve 38.332 kuruş fazla fiyat çıkmıştır. Burada akla gelen bir soru, bu masrafın tamamını Nakşifelek Usta mı ödemiştir, yoksa Sultan da devreye girmiş midir sorusudur.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yirmi beş senesinde hayrat ve müberrat için Hazine-i Hassa'dan ödenmiş paraların listesinin tutulduğu bir defter⁴⁰ vardır. Orijinali İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan bu defterde, Nakşifelek Usta Camii'nin (metinde Hazinedar Usta Camii) birtakım masraflarından da bahsedilse bile caminin inşa masrafları ile ilgili bir kayıt yoktur. Buradan Sultan'ın cami inşaatına maddi katkısının fazla olmadığı anlaşılmaktadır.

İnşaatın devam ettiği 1883-1885 seneleri arasında, Nakşifelek Usta ile Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa arasındaki bazı para ilişkileri ve Hafız Behram Ağa'nın inşaat sürecindeki malzeme temini, nakliyesi gibi birtakım gayretleri inşaatın Nakşifelek Usta tarafından finanse edildiğini ve bu süreçte Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa'nın büyük yardımlarının olduğunu göstermektedir.

Mesela 26 Nisan 1883 tarihinde, yani inşaatın başlamasından bir hafta sonra Nakşifelek Usta, Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa'da bulunan 15.000 kuruşundan 7000 kuruşunu almıştı ve bunun için de ağaya bir senet vermişti⁴¹.

Caminin mimari özelliklerinden de kısaca bahsedecek olursak, cami fevkani ve kargir duvarlıdır. Taş basamaklarla üçgen alınlıklı ahşap hazırlık mekânına, keşif defterindeki ibareye göre "örtü mahalli"ne çıkılır. Kare planlı harem bölümünü, dört büyük kemer üzerine pandantiflerle geçilen daire kasnaklı sağır bir kubbe örtmektedir. İki kalın kolonla üç bölüme ayrılmış olan son cemaat yerinin üzerinde, sağda ve solda birbirine geçişi olmayan iki ayrı bölüm olarak, kadınlara mahsus bölüm bulunmaktadır. İnce uzun, kenarları yumurta frizi şeklinde bir bordürle çevrelenmiş yuvarlak kemerli mihrabı, neoklasik uygulamaya bir örnektir. Mihrap nişi, kalem işiyle istiridye kabuğu şeklinde dilimlenmiş, kemerin tam ortasına iri bir bitki motifi süsleme oturtulmuştur.

Caminin güney, doğu ve batısında birer büyük kemerden meydana gelen cephelere uzun dikdörtgen kesitli üçer pencere açılmış ve cepheler, özenli bir işçilikle süslenmiştir. Caminin kuzeybatısında kesme taştan yapılmış bodur minare yer alır. Dikdörtgen prizma şeklindeki kaidesinin üzerinde, kalın yivlerle bölümlenmiş gövde yükselir. Kalın konsollarla desteklenen şerefenin petek kısmı, birbiri içine geçen halka şeklindeki taşlardan meydana gelir. Taş külahı üzerinde bir âlem bulunur⁴². Son olarak Mehmed Raif'in, *Mirat-ı İstanbul* adlı eserinde bildirdiği ve camiye ait olabileceğini düşündüğümüz bir kitabeden bahsederek bu bölüme son vereceğiz.

Mehmed Raif, eserinin Üsküdar'ın Nuhkuyusu-Pazarbaşı bölümünü anlatırken Fenayi Ali Tekkesi'nden bahsettikten sonra 1143'de Hacı Dede tarafından bina olunmuş bir Nakşi tekkesinin mevcut olduğunu ve 1173'de vefat edip tekkesine defnedildiğini, tekkenin 1302'de tamir olunduğunu ve tekke kapısı üzerinde şu tarihin bulunduğunu söyler:

Zıll-i hak-ı Abdülhamid'e şu mahal
 Mescid-i *Nakşifelek* oldu bu dem
 Sahibü'l-ismet kerimü'l-menkabet
 Ol Hazinedar-ı Sultan-ı ümem
 Böyle bir mabed ki misli yok anın
 Levh-i menkuşatı gayet muntazam
 Seyr ü tavaf eyliyor ins ü melek
 Daima bunda ibadet mültezem
 Nuhkuyusu'nda ahali bi'l-umum
 Oldular müstağrak-ı lütf u kerem
 Padişahım çok yaşa avazesin
 Asumana ref' ederler subh dem
 Ümm-i dünya cümleten tebrik eder
 Bende-i âl-i abâyı la-cerem
 Burdaki erler kutubdan keşf olup
 Şanına layık riayet buldu hem
 Şüpheyi kat' ile şan ü sıdkla
 Feyzi'nin oldu benamı muhterem
 Bab-ı mescidden duhulde kıl niyaz
 Herbiri bir feyze mazhar pür-himem
 Burc-ı ehlullaha karşı baş kesip
 Hacetin Hak'tan dile hiç çekme gam
 Sahibü'l-hayrata ya Rab kıl atâ
 Dü cihanda çok saadet hem haşem
 Levhaya tarih yazar Sâbit kalem
 Bu ne alâ ümmet-i Beytü'l-harem

Mehmed Raif'in işaret ettiği bu tekke, daha önce de bahsettiğimiz Alacaminare Tekkesi idi. Fakat Mehmed Raif, eserinde bir sayfa sonra bu tekkeye tekrar işaret ederek, kapısı üzerinde asılı 1173 tarihli başka bir kitabeden bahsetmektedir⁴³.

Burada da bir karışıklık olduğu aşikârdır. Yukarıda verdiğimiz kitabe yeterince değerlendirilmemiştir. Bu kitabede, Sultan II. Abdülhamid'in hazinedarına ve "Mescid-i Nakşifelek" sözü ile Nakşifelek Usta ve yaptırdığı camiye işaret edilmektedir. "Levh-i menkuşatı gayet muntazam" sözü ile de özellikle nakışları ile dikkat çeken camiden bahsedilmektedir. Caminin yapılmasından dolayı Nuhkuyusu halkının coşkusu anlatıldıktan sonra, camiden önce arsada mevcut olup yıktırılan Kıncı Baba Tekkesi ile II. Mahmud zamanında eziyet çeken Bektaşiler'e işaret edilerek

Burdaki erler kutubdan keşf olup
 Şanına layık riayet buldu hem
 Şüpheyi kat' ile şan ü sıdkla
 Feyzi'nin oldu benamı muhterem

sözleri ile de bu caminin yapılarak Bektaşiler'e gereken hürmet ve saygının tekrar gösterildiği, onlardan şüphe edilmesinin yersiz olduğu ve Feyzi'nin⁴⁴, yani tekkenin bânisi Feyzullah Baba'nın adının da ihtiramla anılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Mehmed Raif'in işaret ettiği bu kitabe, maalesef günümüze ulaşamamıştır.

Nakşifelek Usta Camii'nin Sultan II. Abdülhamid Vakfı'na İlhakı:

Nakşifelek Usta, hayatta iken, cami inşaatının tamamlandığını görmüş, 31 Aralık 1886'da vefat etmiş ve cami haziresine defnedilmiş, fakat bu sebeple caminin sürekliliğini sağlayacak gelirleri içeren bir vakfiye düzenlenmemiştir⁴⁵. Sultan II. Abdülhamid, çok sevdiği

ve saydığı Nakşifelek Usta'ya olan vefasını, onun vakfiyesini bile düzenlemediği bu camisini kendi vakıfları arasına alarak göstermiştir.

Sultan, İstanbul Beşiktaş'ta inşa ettirdiği Hamidiye, Orhaniye, Ertuğrul Camileri ile Taşlıca'da (Bugün Karadağ'da Pljevlja) Faton Müslüman Cemaati için inşa ettirdiği cami ve yine Beşiktaş'ta yaptırdığı Şazeli Dergâhı için bir vakfiye düzenlettirmiştir. Vakfiye, 18 Ekim 1888'de Yıldız Sarayı'nda Başkâtip Süreyya Paşa'nın odasında Evkaf Müfettişi Mehmed Atıf Bey tarafından düzenlenmiş, Evkaf Nazırı Mustafa Nuri Paşa, Padişah'ın vekili olmuş, Kurenadan Nesim Bey de vakfa müteveli olmuştur. Teftiş Mahkemesi Müsteşarı Mektubîzade Ahmed Bahaî Efendi'den başka, padişahın kâtiplerinden Nuri, Mehmed Kâmil, Faik, Hakkı, Tevfik ve Yusuf Beyler de şahit olarak bulunmuşlardır.

II. Abdülhamid, yaptırdığı bu hayrata gelir olarak Beşiktaş'ta, altında dükkân bulunan 63 adet kârgir binanın⁴⁶ kira gelirini vakfetmiştir. Sultan, vakfın bu gelirinden fazla kaldığı takdirde Nakşifelek Usta Camii'nin imamına aylık 100, hatibine 60, müezzin, kayyım ve Cuma vaizine 50'şer kuruş, caminin mum, yağ ve sair ihtiyaçları için aylık 72 kuruş, süpürge ve diğer levazımatı için ise senelik 150 kuruş verilmesini de şart etmiştir⁴⁷.

Yukarıda da belirtildiği gibi Nakşifelek Usta Camii'nin personeli, 1 imam, 1 hatib, 1 müezzin, 1 kayyım ve 1 de Cuma vaizi olmak üzere toplam 5 kişi idi ve personele ödenen aylık maaş toplam 310 kuruştur. Caminin ihtiyaçları için ayrılan aylık tahsisat ise 72 kuruş olup, Sultan II. Abdülhamid Vakfı'ndan Nakşifelek Cami için ödenen aylık meblağ, toplamda 382 kuruşu buluyordu. Personele vakfiye ile şart edilen bu maaşlar, düzenli olarak ödenmiştir. Bunları, Sultan II. Abdülhamid Vakfı'nın masraf defterlerinden takip edebiliyoruz:

İlk defter, vakfiyenin düzenlendiği 18 Ekim 1888 tarihinden itibaren ilk üç aylık maaşları içeriyordu. Rumi tarihe göre düzenlenen ve 1304 senesi Teşrinievvel, Teşrinisani ve Kânunuevvel maaşlarını içeren bu deftere göre Nakşifelek Usta Camii'nin üç aylık masrafı, 1084 kuruştur. Vakfın mütevellisi de değişmiş ve Seyyid Ahmed Bahai Efendi müteveli olmuştur⁴⁸.

Elimizdeki ikinci defter, yine Müteveli Ahmed Bahai Efendi döneminde düzenlenen, Mart 1305 senesi maaş defteridir. Burada aylık tahsisat dışında ödenen maaş, 310 kuruştur⁴⁹. Eylül 1305 defterinde de durum aynıdır, fakat bu defterden de mütevellinin tekrar değiştiğini ve Hüseyin Hüsnü Efendi'nin müteveli olduğunu görüyoruz⁵⁰.

Yine Müteveli Hüseyin Hüsnü Efendi döneminde düzenlenmiş ve Mayıs-Kânunusani 1306 tarihlerini içeren 9 aylık maaşların listelendiği defterin ilk üç aylık yani Mayıs-Temmuz döneminde, cami için ödenen miktarın, aylık 310 kuruş olduğunu görüyoruz. Bu miktar Ağustos 1306'da, 410 kuruşa çıkmıştır. 100 kuruşluk artışın sebebi ise imam için ödenmeye başlanan meşruta hane bedeli olup, Eylül-Kânunusani arası 5 aylık zaman diliminde, bu miktar yine aylık 410 kuruş olmuştur⁵¹.

Nakşifelek Cami'nin ismi, hayrat ve müberrat defterinin Rumî 1304-1316 seneleri arasındaki maaş listelerinde de geçmektedir⁵². Cami personelinin 1316 senesi toplam maaşı, 8280 kuruş⁵³, 1317 senesi toplam maaşı 7200 kuruş⁵⁴, 1318 senesi Martı'ndan Ağustos başına kadar 5 aylık maaşı ise, 2550 kuruş 72 santimdir⁵⁵. Vakfın 1319 (1903) senesi maaş ve masrafını toplam olarak gösteren defterde de Nakşifelek Usta Camii'nin ismi geçmektedir⁵⁶. Maaşların yanı sıra caminin ihtiyaç duyduğu bir takım levazımat da bir masraf oluşturuyordu. Bu ihtiyaçlarla Kayyım Seyyid Ömer Efendi ilgilenmiştir.

Cami imamı Seyyid Süleyman Efendi ile kayyımı Seyyid Ömer Efendi'nin verdiği 25 Kasım 1889 tarihli arzuhalde, cami için gereken süpürge, ibrik, faraş, su kovası, kandil gibi ihtiyaçların Hazine-i Hassa'dan karşılanması isteniyordu. Mütevellî Hüseyin Hüsnü Efendi de ihtiyaçların Emlak-i Hümayun İdaresi'nden karşılanmasını istemiştir. Sultan, vakfiyesinde, caminin bu ihtiyaçları için senelik 150 kuruş ayırdığından, bu isteklerin Depo İdaresi'nden karşılanması uygun görülmüştü⁵⁷.

Cami için alınan zeytinyağı, ispermeçet, gaz, şamandıra, kibrit ve kandil gibi ihtiyaçlar, Erzak Ambar-ı Amiresi'nden karşılanıyor, bu işleri takip eden cami kayyımı Seyyid Ömer Efendi, bu ihtiyaçlar için gereken kayık ve hammaliye masrafını da kendi cebinden ödüyordu. Ömer Efendi, 4 Ekim 1890⁵⁸ ve 26 Mart 1892⁵⁹'de, bu paraların tarafına ödenmesi için iki ayrı arzuhal vermişti. Talebi de, Vakıf Mütevellisi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bir üst yazısı ile Emlak-i Hümayun İdaresi'nden karşılanmıştı.

Ayrıca caminin ihtiyaç duyduğu birtakım tamiratlar da yine Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır. Caminin kubbesi ve sair mahalleri için 1893'te yapılan tamirata, 2307 kuruş ödenmiştir⁶⁰. Bunun dışında caminin bitişindeki oda⁶¹ da tamir edilmiş ve tamir masrafı olarak 1730,5 kuruş ödenmiştir⁶².

Nakşifelek Usta'nın Ailesi:

Nakşifelek Usta'nın ailesi hakkındaki bilgilerimiz de mahduttur. Babası, sarayda görev yaptığını tahmin ettiğimiz Ahmed Ağa'dır. Tespit edebildiğimiz tek kardeşi Hafız Abdüllatif Efendi'dir. Abdüllatif Efendi, 1847'de İstanbul'da doğmuş, Enderun Mektebi'nden mezun olmuş, bir müddet Darülfünun-ı Osmanî'de eğitim görmüştür. Abdüllatif Efendi, 1859'da Enderun-ı Hümayun hademesi olmuş, Şehzade ve Beşiktaş Rüşdiyeleri'nde ve Enderun Mektebi'nde riyaziye ve coğrafya muallimliklerinde bulunmuştur. 1880'de Mekatib-i Rüşdiye müfettişi, 1885'de Mekatib-i Rüşdiye müdürü, 1887'de Mekatib-i İbtidaiye müdürü, 1892'de aynı zamanda Darümuallimat'ta hendese muallimi olmuştur. Abdüllatif Efendi, 1894'te adli bir soruşturma geçirmiştir. Mekatib-i Adliye'den mezun talebelere memuriyet bulmak vaadi ile Maarif Nezareti kavas ve hademesinden bazı kişilerle beraber rüşvet aldıkları suçlaması ile karşı karşıya kalmış, İstanbul Bidayet Mahkemesi tarafından yapılan soruşturma sonucu suçsuz bulunmuştur⁶³. 9 Mart 1899'da, Maarif Meclisi'ne aza olmuştur⁶⁴. 1900 senesinde Yanya ve İşkodra Vilayetleri Maarif müfettişliğine tayin edilmiş, 1908'de ise kadro harici kalmıştır⁶⁵. Hafız Abdüllatif Efendi'nin *Habname-i Latif*⁶⁶ (İstanbul 1878), *Rehber-i Makayis*⁶⁷ (İstanbul 1882) adlı eserlerinin yanısıra, ders kitabı olarak okutturulan *Zübdetü'l-coğrafya* (İstanbul 1872) ve *Zübdetü'l-hendese* (5 baskı, İstanbul tarihsiz, 1891, 1892, 1895, 1906) adlı kitapları da vardır⁶⁸. Abdüllatif Efendi'nin geniş bir ailesinin olduğu, oğlu Mehmed İhsan'ı 1896'da Mekteb-i Sultanî'ye meccanen kaydettirmek için yazdığı arzuhalde anlaşılabilir⁶⁹. Mehmed İhsan, Mekteb-i Sultanî'den 1899'da mezun olmuştur⁷⁰. Tespit edebildiğimiz diğer oğlu Mehmed Emin Bey, 1869'da İstanbul'da doğmuş, tahsilini, sıbyan mektebi, Fatih Askeri Rüşdiyesi ve Lisan Mektebi'nde yapmıştır. 1888'de Hesab-ı Atika masraf şubesine girmiş, 1897'de varidat şubesine, 1901'de de Sicill-i Ahval Kalemi'ne nakledilmiştir (1907'de hâlen bu görevdedir)⁷¹.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Usta, 1883-1885 senelerinde, Üsküdar Nuhkuyusu'nda bir cami yaptırmış ve 1886'da vefat ederek bu caminin haziresine gömülmüştür. Bu cami, bugün yanlışlıkla Cevri Usta Camii olarak adlandırılmaktadır. Arşiv kaynaklarında Hazinedar Usta Camii olarak zikredilen bu cami, Üsküdar'da vakfi olan II. Mahmud'un Hazinedar Ustası Cevri Usta'ya izafe edilmiştir. II. Abdülhamid,

vefatından sonra Hazinedar ustasına vefasını göstermiş ve vakfiyesinin bile bulunmadığı bu caminin görevlilerine maaş, senelik ihtiyaçlarına tahsisat tayin etmiş, tamirat ve bakımını da karşılamıştır. Geçmişte Sultan'ın bu örnek vefasının aksine, bugün ne mezarının ne de bina ettiği camide isminin bulunmaması, Nakşifelek Usta'ya karşı vefasızlığımızı göstermektedir.

Üsküdar Nuhkuyusu Nakşifelek Usta Camii'nden değişik görüşler, Ekim 2012

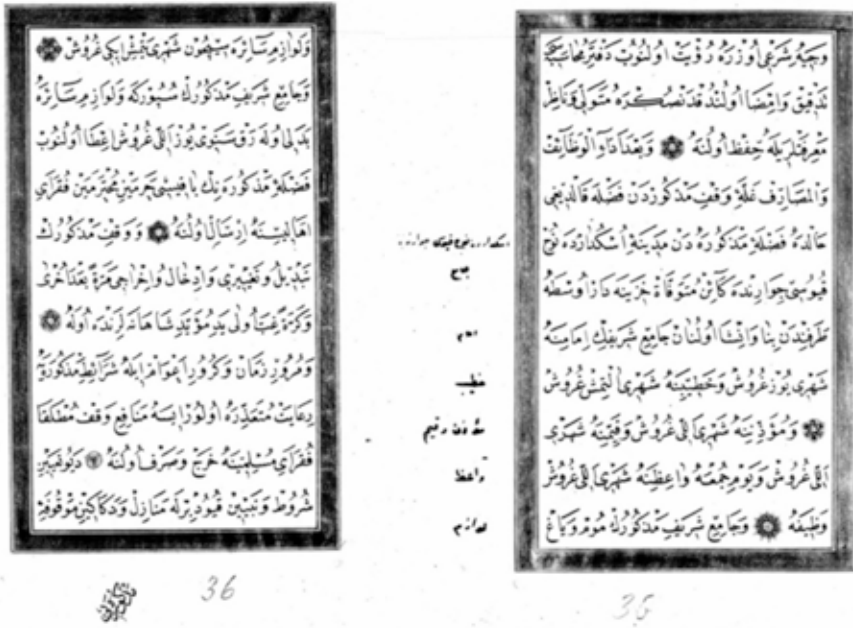

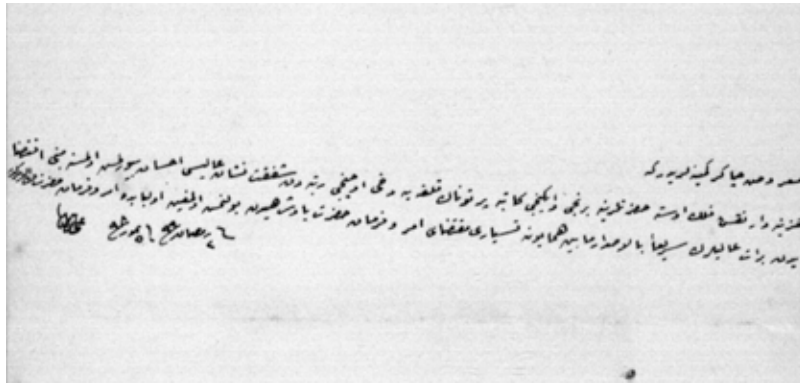
Nuhkuyusu Camii olarak da bilinen Nakşifelek Usta Camii'nin 1935 Pervititch haritalarındaki görünümü

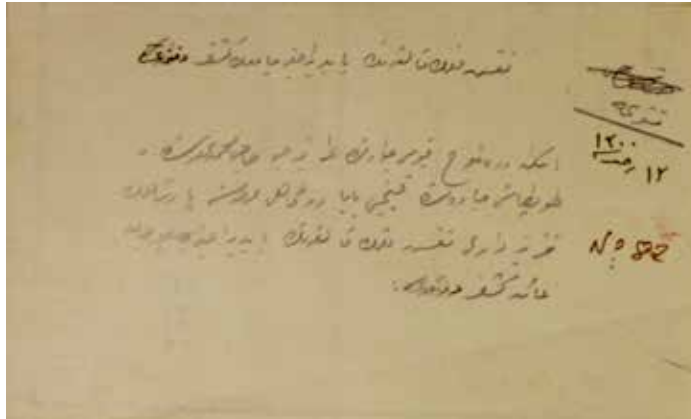
Nakşifelek Usta'ya ait mühr, BOA, Y.PRK.M., 2-2

Sultan II. Abdülhamid Vakfiyesi'nden Nakşifelek Usta Camii'ne ait sayfalar, VGMA, 1420, s. 35-36.

Nakşifelek Usta Camii'nin yerini tam olarak tarif eden keşf-i evvel defterinin son sayfası, BOA, Y.PRK.EV. 1-37.

Sultan II. Abdülhamid'in Hazinedar Ustası Nakşifelek Usta'ya birinci rütbe Şefkat Nişanı'nın verilmesine dair 18 Temmuz 1882 tarihli belge. BOA, I.DH. 859-68819.

Dipnotlar

- ¹ *Kadıköy Hayrat Sicil Defteri*, tarihsiz, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi Yazmalar Blm. no: 725, s. 124.
- ² Orhan M. Çolak, "Sultan II. Mahmud'un Hazine Darı Usta'sı Cevri Kalfa ve Vakıfları", *Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı*, İshak Keskin, Muhammet Hanefi Kutluoğlu, Sabriye Serap Kurbanoğlu (yay. haz.), Pamuk Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 117-153.
- ³ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 2. baskı, Selis Kitaplar, İstanbul 2008, s. 86.
- ⁴ T. Cengiz Göncü, *Harem ve Cariyelik*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2011, s. 144.
- ⁵ Hafız Abdüllatif Efendi'nin Enderun-ı Hümayun'da eğitim alması ve ilk görevinin Enderun-ı Hümayun hademeliği olmasından hareketle babaları Ahmed Efendi'nin sarayda görevli olması kuvvetle muhtemeldir, BOA, DH.SAİD, 76-197.
- ⁶ TSMA, D. 6919; 20 Rebiülahir 1265 (16 Mart 1849) tarihli bir belgede, Hazine Darı Cemal Usta'nın vefat ettiğinden elindeki eshamın Hazineye alınması istenmektedir. Bu belgeden hareketle bu tarihlere Cemal Usta hazine darı ustası diyebiliriz, BOA, A.MKT.MHM. 11-76.
- ⁷ TSMA, D. 7914.
- ⁸ Göncü, s. 166-167.
- ⁹ BOA, Y.EE. 85-52.
- ¹⁰ TSMA, D. 7990.
- ¹¹ TSMA, D. 6911.
- ¹² BOA, İ.DH. 830-66811.
- ¹³ BOA, İ.DH. 859-68819.
- ¹⁴ İkinci Hazine Darı olan Simber Kalfa, Nakşifelek Usta'nın vefatından sonra 19 Mayıs 1887 tarihli irade ile saraydan çerağ edilmiş ve Medine-i Münevvere'de ikameti emredilmiştir, BOA, HH.784, Y.PRK.ML, 7-13. 1913 tarihli maaşının kesilmemesi ile ilgili bir belge, Simber Kalfa'nın uzun süre Medine'de yaşadığını göstermektedir, BOA, BEO 4212-315828.
- ¹⁵ BOA, Y.PRK.HH. 39-49; 12-16, v. 2.
- ¹⁶ BOA, Y.PRK.HH. 13-27.
- ¹⁷ *Tarik*, 2 Ramazan 1302, 16 Haziran 1885, sayı: 443, sayfa: 1.
- ¹⁸ *Saadet*, 7 Rebiülahir 1304, 2 Ocak 1887, sayı: 604, sayfa: 1.; Nakşifelek Usta'nın vefat haberi o dönemde çıkmış *Tarik*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Mizan* ve *Teavün-i Aklam* gazetelerinde aranmış fakat sadece *Saadet* gazetesinde bulunabilmiştir. İçlerinden *Tarik* gazetesi Valide Sultan'ın köşkünde yapılan mevlid törenine değinmiş fakat Nakşifelek Usta'nın vefat haberinden bahsetmemiştir, *Tarik*, 5 Rebiülahir 1304, 1 Ocak 1887, sayı: 991, sayfa: 1.
- ¹⁹ BOA, Y.PRK.NMH. 3-74.
- ²⁰ Şemsicemal Usta, Pertevniyal Valide Sultan'ın hazine darı ustası yapmış, Nakşifelek Usta'nın ölümü ile hazine darı usta olmuştur. 19 yıl Sultan II. Abdülhamid'in hazine darı ustası yapmış ve 7 Kasım 1906'da vefat ederek Yavedud Türbesi civarına defnedilmiştir. Mezarı 1957'de Eyüp'te Otakçılar Mezarlığı'na nakledilmiştir. Yavedud Türbesi yanında çeşmesi vardır, Osmanoğlu, s. 113; BOA, İ.HUS. 147/1324/N-13; *İkdam*, 7 Kasım 1906, sayı: 4466, sayfa: 1; Mehmet Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul 1996, sayfa: vakfetmişti, İsmail Kurt, *Para Vakıfları*, İSAV, İstanbul 1996, s. 217. Şemsicemal Usta 22 Mart 1898'de Erenköy'deki bostanlarını Eyüp'teki Yavedud Türbesi ile Bâlâ Dergâhı'na vakfetmişti, BOA, Y.MTV. 174-173.
- ²¹ Nakşifelek Usta'nın vefatı ile hazine darı kadrosundan çıkarılanlar şunlardır: 2. Hazine Darı Simber, 5. Hazine Darı Cihanfer, 6. Hazine Darı Naciye, 7. Hazine Darı Nuristan, 8. Hazine Darı Zührekâr, 9. Hazine Darı Ebru, 10. Hazine Darı Namaver, 11. Hazine Darı Sırrımelek, 13. Hazine Darı Cansait, 14. Hazine Darı Eftalya, 16. Hazine Darı Kevser, 17. Hazine Darı Mestan, 18. Hazine Darı Simpervar, 19. Hazine Darı Mihristan, 20. Hazine Darı Emsalinur, 21. Hazine Darı Şayeste, 23. Hazine Darı Fasiha, 24. Hazine Darı Şayeste, 26. Hazine Darı Dürrüyekta, 27. Hazine Darı Sitaristan, 28. Hazine Darı Tarzıdilber. Ayrıca Pesale, Nazımestan, Felek, Hubser, Eldiven?, Puçeste, Destezar ve Pesale Kalfalar da görevlerini bırakmışlardır. Eski hazine darı kadrosundan görevlerine devam edenler ise: 3. Hazine Darı Verdinaz, 4. Hazine Darı Guyecenan, 12. Hazine Darı Mihrimend, 15. Hazine Darı Zülfet, 22. Hazine Darı Verditer, 25. Hazine Darı Peyveste ve Felanter, İrfandil, Neşeyab, Firinyab?, Nikru, Safinaz ve Dürdane Kalfalar'dır, BOA, HH. 784, Y.PRK.HH. 18-57.
- ²² BOA, EV. 22210. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız araştırmalarda vakfın, idare mahkemesinin 24.4.1939 gün ve 428 sayılı kararı ile mazbut vakıflar arasında alındığı kaydına ulaşılmıştır, VGMA, 142-184.
- ²³ BOA, Y.PRK.EV. 1-37.
- ²⁴ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, s. 296-298.
- ²⁵ Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 13 (1981), 589.
- ²⁶ Haskan, c.1, s. 407.
- ²⁷ Esin Demirel İşli, *İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu*, YÜ yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1998, s. 86.
- ²⁸ Jacques Pervititch, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, Axa Oyak, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s. 251.
- ²⁹ Üsküdar'daki Kıncı Baba Tekkesi'nden başka Öküz Limanı Tekkesi, Kazlıçeşme'de Mehmed Baba Tekkesi, Karaağaç Tekkesi, Sütlüce'de Bademli Tekkesi, Eyüp'te Karyagdı Baba Tekkesi, Rumelihisarı'nda Şehitlik Tekkesi, Çamlıca'da Tahir Baba Tekkesi ve Merdivenköy Tekkesi olmak üzere toplam 9 Bektaşî tekkesi de yıkılmıştır, Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul 1293, s. 211; *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 1, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 111; Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzar-ı Fütûhât*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), Kitabevi Yay., İstanbul 2001, s. XXXIV-XXXV.; Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1994, s. 73.
- ³⁰ 1 zira murabba=0.574 m² olduğundan yaklaşık 600 m²'dir.
- ³¹ BOA, MAD. 9766, s. 443.
- ³² Bazı eserlerde Kancı Salih şeklinde geçmektedir, Şirvanlı Fatih Efendi, s. XXXIV; Mutlu, s. 72.
- ³³ Kancı Baba'nın hikâyesi romana da konu olmuştur. Yılmaz Soyger'in *Çerağlar Uyanırken* adlı romanında, Kancı Baba'nın idamından sonra oğlu medrese eğitimi alan Hasan'ın Bektaşîlik'le tanışması ve kendini fıkrî bir sorgulamaya sokması anlatılmaktadır, A. Yılmaz Soyger, *Çerağlar Uyanırken*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.
- ³⁴ Esad Efendi, s. 207-210; *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 1, s. 110-111, Şirvanlı Fatih Efendi, s. XXXV.
- ³⁵ Bu idam edilenler dışında toplam 46 Bektaşî Seyyid Ali Baba, Derviş Ali Baba, Derviş Hasan, Seyid Hafız Mehmed Salih, Derviş Hüseyin, misafir Demirhan Baba, Abdal Derviş Ali Kayseri'ye, Karaağaç Tekkesi'nde Vekil İbrahim Baba, Hacı Yahya Baba, Derviş Yusuf, Aşçı Derviş İsmail, Kahveci Derviş İsmail, Nakib Derviş Hüseyin, Bahçevan Derviş Hüseyin Birgi'ye, Karaağaç Tekkesi'nde Derviş Yusuf, Derviş Ali, Derviş Hacı Talib, misafir Hacı Süleyman, misafir Derviş Hacı Hasan, misafir Derviş Mehdi, misafir Derviş Mehmed Ali Amasya'ya, Karaağaç Tekkesi'nde misafir Derviş Mustafa, Antepli Derviş Mustafa, Sütlüce'de Bademli Tekkesi'nde Seyyid Derviş Mustafa, Eyüp'de Karyagdı Baba Tekkesi'nde Seyyid Mustafa Baba, Derviş Ahmed, Derviş Abbas Baba, Derviş Hüseyin Baba Güzelhisar'a, Çamlıca'da Tahir Baba Tekkesi'nde Seyyid el-Hac Mehmed Baba, Seyyid Derviş İbrahim, Abdal Musa, misafir Derviş Ali,

Merdivenköy Tekkesi'nde Şeyh Mehmed Baba, Derviş Hüseyin, Üsküdar'da Kasımağa Mahallesi'nde Müürvvet Baba Tekkesi'nde Derviş Mustafa Tire'ye, Üsküdar Kapağası Mahallesi ahalisinden Derviş Hasan ve Çavuşderesi Mahallesi ahalisinden Halil Köstence'ye, Üsküdar ahalisinden Bağcı Mustafa ise Sivas'a nefyedilmiştir, BOA, Cevdet Zaptiye, 2282.

³⁶ Bu arzuhalde Selime Halise Hanım ailesinden de bahsetmiştir; babası Sultan II. Mahmud'un kurduğu Nizam-ı Cedid ordusunda Dördüncü Taburun Dördüncü Yüzbaşısı Dıbcıklı Pehlivanzade Mehmed Ağa olup, Kavalalı İbrahim Paşa ile yapılan savaşta cephaneliğin patlaması ile pek çok kişi ile beraber şehit düşmüştür. Annesi Cemile Hanım ise Morali Petroya Bey sülalesinden olup, yine Sultan II. Mahmud zamanındaki Mora hadiseleri esnasında Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir, BOA, BEO, 123-9192.

³⁷ BOA, BEO, 123-9192.

³⁸ BOA, Y.PRK.EV. 1-37.

³⁹ BOA, Y.PRK.HH. 15-28.

⁴⁰ *Hazine-i Hassa Tarafından Takdim Kılınan Hayrat ve Müberrat Defteri*, İ.Ü. T. 9092/b, R. 1318 (1902), 75 sayfa.

⁴¹ Bizim ulaşabildiğimiz Nakşifelek Usta'nın mührünü taşıyan tek vesika budur. Mühürde *Nakşifelek* yazmaktadır, BOA, Y.PRK.M., 2-2

⁴² Tarkan Okçuoğlu, "Cevri Usta Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 423-424.

⁴³ Mehmed Raif, *Mirat-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 133-136.

⁴⁴ Mehmed Raif'in işaret ettiği gibi kitabe, Hacı Dede Tekkesi'ne ait olsa bile bu Feyzi ismi muallakta kalmaktadır. Çünkü Hacı Dede Tekkesi ya da daha çok bilinen adı ile Alacaminare Tekkesi şeyhleri arasında Feyzi isimli biri bulunmamaktadır. Tabibzade Mehmed Şükrü, Alacaminare Tekkesi'nin şeyhlerini şu şekilde saymaktadır: 1. Eş-Şeyh el-Hac Hüseyin Dede en-Nakşibendî. Fevt: (sene) 1173, 2. Eş-Şeyh Mehmed Fahrî Efendi en-Nakşibendî. Rihlet: sene 1192, 3. Eş-Şeyh Mehmed Sâdık Efendi el-Erzincanî. Rihlet: sene 1209, 4. Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim Celâlî Efendi. Halife-i Şeyh Mehmed Sâdık Efendi. Rihlet: sene 1243, 5. Eş-Şeyh Ali Rıza Efendi ibn Şeyh el-Hâc İbrahim Efendi. Fevt (sene) 1279, eş-Şeyh Abdülfettah Efendi el-Bağdadî. Halife-i Hazret-i Mevlânâ Hâlid. Rihlet: sene 1281, 7. Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim Şerif Efendi-i Tirmovavî. Fevt: sene 1296, 8. Eş-Şeyh İsmail Efendi ibn Şeyh İbrahim Şerif, Tabibzade Mehmed Şükrü, *İstanbul Hancahları Meşayihî*, Metin ve Tıpkıbasım, Turgut Kut (Haz.), Harvard (ABD) 1995, s. 28.

⁴⁵ BOA, Y.MTV., 73-87.

⁴⁶ Bu binalar, Beşiktaş'ta Köprübaşı Caddesi'nden (bugün Beşiktaş Caddesi) İhlamur'a ve Maçka'ya giden İhlamur (bugün Şair Nedim Caddesi) ve Aziziye (bugün Süleyman Seba Caddesi) Caddeleri'nin her iki tarafında idi. Ayrıca bunların yerleri, vakfiyeye ek olarak verilen bir haritada gösteriliyordu. Harita tarafımızdan görülememi olmakla birlikte bu binalar, 1875'te Sultan Aziz tarafından yaptırılmaya başlanıp onun hal'i ile yarım kalan, Sultan II. Abdülhamid tarafından tamamlanan ve bugün Akaretler olarak bilinen yapılarıdır.

⁴⁷ VGMA., Defter 1420 (Kasa 181), s.: 35-36, 1420/1 (Kasa 183), s.: 33-34. Bu defterlerin her iki nüshası da aynıdır, fakat sayfa sayıları farklıdır. Defter 1420'nin yanındaki "nezd-i hümayun-ı hazret-i hilafet-penahide tevkif buyrulacak nüsha" kaydından bu nüshanın Padişah için hazırlandığı anlaşılıyor. Bu defterin sonundaki kayıttan, Beşiktaş Kaptan İbrahim Ağa Mahallesi, Dolmabahçe Caddesi 11/1 kapı numaralı, üstünde salonu bulunan kargir bir mağazanın da vakif adına satın alındığını anlıyoruz. Vakfın gelir kaynakları da bir taraftan artırmıştır, BOA, Y.PRK.HH., 24-46.

Sultan II. Abdülhamid Vakfiyesi'nin latin harfleriyle transkripsiyonu T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi Arşiv Blm. numara 5367'dedir. Bu yazı 7.11.1977 tarihli olup, sayfa 6'da Hazinedar Usta Camii'ne işaret edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in, Elmadağ'dan Ankara'ya su getirilmesi için düzenlettiği 17 Nisan 1898 tarihli bir vakfiyesi daha vardır, VGMA., 594-25.

⁴⁸ BOA, Y.PRK.HH., 20-56.

⁴⁹ BOA, Y.PRK.HH., 21-29.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.HH., 22-28.

⁵¹ BOA, Y.PRK.EV., 1-91.

⁵² *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 30.

⁵³ *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 68.

⁵⁴ *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 71.

⁵⁵ *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 75.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.HH., 36-59.

⁵⁷ BOA, Y.PRK.HH., 22-46.

⁵⁸ BOA, Y.PRK.HH., 23-43.

⁵⁹ BOA, Y.PRK.HH., 25-35.

⁶⁰ BOA, Y.MTV., 73-87, *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 15.

⁶¹ Buradan son cemaat mahalli mi kastediliyor, yoksa imam ve müezzin odaları mı anlaşılmalıdır.

⁶² *Hayrat ve Müberrat Defteri*, s. 29.

⁶³ BOA, İ.TAL., 1311-Ş-54.

⁶⁴ BOA, İ.MF., 1316-L-26.

⁶⁵ BOA, DH.SAİD, 76-197.

⁶⁶ M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1973, c. 2, s. 477.

⁶⁷ Özege, c. 4, s. 1445.

⁶⁸ BOA, DH.SAİD, 76-197; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu Arap Harfli Türkçe Eserler*, c. 1, bl. 1, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 1990, s. 83-84; *Zübdetü'l-Coğrafya* için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c. 1, IRCICA Yay., İstanbul 2000, s. 215-217; Özege, c. 5, s. 2132; *Zübdetü'l-Hendese* için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, c. 2, IRCICA Yay., İstanbul 1999, s. 375-376; Özege, c. 5, s. 2133.

⁶⁹ BOA, MF.MKT., 334-4.

⁷⁰ *Mekteb-i Sultani*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1918, s. 116; Tahsin Berküren, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1871-2006*, c. 1, İstanbul 2007, s. 29.

⁷¹ BOA, DH.SAİD, 64-493.

MEKÂN-YAPI BAĞLAMINDA AYAZMA MINTIKASININ TARİHİ SERÜVENİ

Murat YILDIZ

ÖZET

Üsküdar'da, Şemsi Paşa ile İhsaniye arasında yer alan Ayazma Mahallesi, Boğaziçi ve Marmara'ya nâzır bir konumdadır. Eski çağlarda Damalis burnu olarak bilinen Ayazma, konumu ve havasından dolayı Bizanslılar döneminde üst düzey idarecilerin tercih ettiği yazlık bir yerdi. Osmanlılar döneminde de aynı özelliğini devam ettiren mahalle, Rüstem Paşa Ailesi tarafından çeşme, yol, mektep gibi vakıf kurumları ve şahsî kullanımlarına ait saray ve onun bahçesi ile mamur edilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında saray bahçesi üzerinde kurulan camii ise o günden bugüne kadar Üsküdar'ın silueti olarak kalmayı başarmıştır.

Tebliğimizin konusunu, Ayazma mevkiinin tarihinde önemli yer tutan üç yapı, ayazma (kutsal su), saray bahçesi ve cami bağlamında Ayazma mevkisinin tarihçesi oluşturmaktadır. Bu üç yapı bağlamında, Bizans'tan Osmanlı'ya Ayazma mntikasının yaşadığı değişimi ele alacağız.

1. Ayazma'daki Kutsal Su

Denize ve Kızkulesi'ne nâzır bir tepede bulunan Ayazma semti, Salacak ile Şemsipaşa arasında yer almaktadır. Önceleri tarihî Damalis Burnu olarak da bilinen mntikanın bu adla anılması hakkında birçok rivayet bulunmakla birlikte bunlar arasında en makul olanı Eremya Çelebi Kômürcüyan¹ tarafından dile getirilenidir. Ona göre Atinalı general Charis (Kharis)'in eşi Damalis'in burada medfun olmasından dolayı mntika bu adla anılmaya başlanmıştır. Sonraları Ayazma olarak ifade edilen bu mevkii, adını burada bulunan bir ayazmadan almaktadır. Bilindiği üzere Ayazma Yunanca "kutsal yer" anlamına gelen "hagiasma" kelimesinin dilimize uyarlanmış hâli olup, Ortodoks Rumların kutsallaştırıp bir kült yeri haline getirdikleri su kaynakları ve onların üzerine inşa edilen yapıları ifade etmektedir². Üsküdar'daki Ayazma mevkii de ismini, Ortodoks Rumların kutsal saydıkları böyle bir ayazmadan almaktaydı.

Osmanlı belgelerinde kıyıya yakın bir yerde olduğu ifade edilen söz konusu ayazma, bugün Mehmed Paşa Değirmeni Sokağı ile Tulumbacılar Sokağı'nın birleştiği yerde bulunan bir apartman bahçesinde yer almaktadır. Bizans devrinden zamanımıza intikal eden ve

adı bilinmeyen bu ayazma, tonoz çatılı, kesme taş ve tuğla hatıllı olarak yapılmış küçük bir yapıdır. Bugün altında yer aldığı apartmanın kömürlüğü olarak kullanılmaktadır. Suyu, bir kanalla hemen önündeki gazinonun içine akıtılmıştır. Burada da diğer ayazmalarda olduğu gibi yılın belli gününde toplu ayinler yapıldığı, şifa verici özellikte olduğuna inanılan suyundan istifade edildiği söylenebilir. Her ne kadar başta adı, adandığı aziz ya da azize, ayin günü olmak üzere hakkında yeteri kadar bilgi bulunmasa da ayazmanın vaktiyle yöre halkı için önemli ve sıklıkla ziyaret edilen bir yer olduğu, mıntıkaya günümüze kadar ad olarak kalmış olmasından da çıkarabiliriz. Bahsedilen ayazmanın yanı sıra bu mıntıkayı Bizanslılar döneminde önemli kılan bir başka faktör daha vardı ki o da burada bir yazlık Bizans sarayının bulunmasıydı. Saray, Bizans imparatorları tarafından, hava değişimi ve kalabalıklardan uzaklaşmak amacıyla kullanılmaktaydı³.

2. Ayazma Saray ve Bahçesi

Bizans döneminde bu özelliğinden dolayı önemli bir yer olan Ayazma, Osmanlılar döneminde de öneminden bir şey kaybetmez. Ayazma mıntikasını Osmanlı hâkimiyeti döneminde önemli kılan husus, 16. yüzyılda Üsküdar'ın ve özellikle de Ayazma'nın bir padişah damadı ile ailesinin çeşitli vakıf kurumlarıyla ihya edilmiş olmasıydı. Ayazma'nın tarihinde iz bırakmış olan bu kişi 1544-1553 ve 1555-1561 yılları arasında toplam on beş yıla yakın sadrazamlık yapan ve Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın eşi olan Rüstem Paşa idi. Gerek makamdan gerekse hükümdar ailesine yakınlığından dolayı kendisi padişaktan sonra devrinin en etkili görevlisi ve imparatorluk tarihinin de en zengin kişilerinden birisiydi. Öldüğünde arkasında 15 milyon dukalık büyük bir miras bırakan Paşa'nın serveti Osmanlı kaynaklarında 12 milyon altın olduğu ifade edilmektedir. Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Mısır, Medine ve Kudüs'te çeşitli vakıf kurumları bulunan Paşa, arkasında 1.700 köle, 2.900 savaş atı, 780.000 hasene altın, 100 yük nakit para, 815 çiftlik, 76 su değirmeni, 5.000'den fazla kitap ve birçok değerli eşya bırakmıştır. Eşi Mihrimah Sultan'ın mal varlığıyla birlikte ailenin sahip olduğu servetle devrin sayılı zengin ailelerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Aile, bu muazzam servetinin bir kısmıyla Üsküdar'ı ve özellikle de Ayazma mevkiini ihya etmiştir. Aynı zamanda birer hayırsever olan Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan ve kızları Ayşe Sultanın yaptıkları cami, çeşme, medrese, mektep, kervansaray, konak, kaldırım ve dükkân gibi hayır kurumları⁴ Üsküdar'a sosyal, ekonomik, mimari ve şehircilik bakımından olumlu katkılar sağlamıştır. Dahası Rüstem Paşa ve eşi fırsat buldukça Üsküdar tarafındaki konak ve saraylarında kalmaya gayret ederlerken, kızları Ayşe Sultan ve onun çocukları uzun süre Üsküdar Ayazma'da ikamet etmek suretiyle âdeti burayla bütünleşmişlerdir. İlk görev süresinden sonra azledilen Rüstem Paşa'nın Ayazma'daki sarayı ile Mihrimah Sultan konağında kalmayı tercih etmesi, burayı gözde bir mekân hâline getirmiştir. Nitekim Üsküdar ve Ayazma, onun bu ikametgâh tercihinden dolayı kendisine kaynaklarda yer bulabilecektir. Zira herhangi bir resmî sıfatı bulunmamakla birlikte Rüstem Paşa'nın burada ikamet etmesinden dolayı ilgi odağı olmaya devam eden Üsküdar, yabancı elçiler dâhil birçok görevlinin Paşa'yı ziyaret amacıyla uğradığı bir yer olmuştur⁵.

Biz burada Rüstem Paşa ailesine ait Üsküdar'daki yapılardan, Ayazma'nın tarihi için önem taşıyan ve vakfedilişini konu alan vakfiyede kendisi "*hadîka-i kebîre*", yeri ise "*Kızkulesi mukâbelesinde leb-i deryâda*" şeklinde tarif edilen Ayazma Sarayı bahçesinden bahsedeceğiz. Ancak bahçenin mevki için önem taşıyan saray hakkında kısa bilgi vererek bu fasla başlamanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Kaynaklarda Rüstem Paşa, Ayşe Sultan veya Cüvâncapucubaşı (Ayşe Sultanın torunu, Abdurrahman Beyin oğlu) sarayı olarak geçen bu yapıya dair -şimdilik- en eski kayda *Tezkiretü'l-Bünyân*'da⁶ rastlamaktayız. Bu eserin verdiği bilgiye bakılırsa Rüstem Paşa'nın Üsküdar'daki sarayını devrin muhteşem mimarı ve "Türk mucizesi" olarak vasfedilen Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir.

Üsküdar'daki saraylar bahsinde bu bilgiyi teyiden ve tekraren aktaran Evliya Çelebi, saraydan iki ayrı yerde değişik vesilelerle bahsetmektedir. Ünlü Seyahatnâmesi'nin birinci cildinin 214. Faslında Evliya Çelebi, "İslâmbol içre ne kadar *meşâhîr-i sarây ve vüzerâ ve ulemâ ve a'yâmî kibâr ve gayrı müte'addid büyüti sığâr var ise ba'zılarının târîhleri ile ta'rîf ü tavsîf olunur*" ana başlığı ve "*Sultân Süleymân ve Sultân Selîmi Sâni' asrında Mi'mâr Sinân Ağâ destiyle binâ olunan sarâyı azîmleri bildirir;*" altbaşlığı altında saraydan, "*Ve sarâyı Cüvâncapucubaşı el-vezîr ya'nî sarâyı Rüstem Paşa kurbî tekeyi Karaca Ahmed Sultân*" adıyla bahsetmektedir. İkinci defa ise aynı cildin 265. faslında "*şehri azîm ve bilâdi kadîm bender-i âbâdân Üsküdar'ın câmi' ü medâris ve hân ü hammâmları ve gayrı âsârî binâların ayân u beyân eder*" başlığı altında saraydan "*Salacak'da Ayişe Sultân sarâyı*" olarak bahsetmektedir⁷. Onun, İstanbul sarayları hakkında genel malumat verirken paşanın sarayını Karacaahmed civarında, sadece Üsküdar gibi daha özel bir mevkideki yapılar hakkında bilgi verirken Salacak'ta olduğundan bahsetmesi anlaşılabilir bir durumdur. Zira saray Salacak'a daha yakın olmakla birlikte, İstanbul ölçeğinde yapılan yer tarifinin "Karacaahmed yakınında" şeklinde ifade edilmesine, Karacaahmed yakınlarına kadar uzanan uzantı ve müstemilatı imkân vermekteydi. Yine birinci tanımda sarayın Cüvâncapucubaşı adıyla anılması, sarayın o tarihte muhtemelen Ayşe Hanım'ın torunu (Abdurrahman Bey'in oğlu) olan ilgili kişi tarafından kullanılmış olmasından kaynaklanmaktaydı.

a. Saray ve Sarayın İçindeki Eşyalar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler serisinde bulunan 29 Eylül 1705 (10 C. 1117) tarih ve 4763 numaralı bir sayım defteri, sarayın ünite ve birimleri hakkında tatminkâr olmasa da padişahın kullanımına mahsus olan birimler hakkında bazı bilgiler vermektedir. Hasbahçe ve diğer bahçelerdeki saray, kasır ve köşklarle bunlara bağlı birimlerde bulunan eşyaları tespit amacıyla tutulan bu deftere göre Ayazma Sarayı'nda padişahın kullanımına mahsus olan mekânlar deryaya nâzır taht-ı hümayun, şadırvan, onun yanındaki taht-ı hümayun, Valide Sultan odası, padişaha ait divanhane olan üç sofalı oda, Valide Sultan kileri, kilerin yanındaki çilehane, hamama nazır oda, odanın sağ ve solunda içinde taht bulunan birer sofa, merdivenin başındaki taht, hamama nazır odanın önündeki divanhane, padişaha ait hamam ve hamamın câmekânı. Bahsedilen mekânlarda yer alan eşyalar ise şunlardır:

Harem-i hümayun ile deryaya nâzır taht-ı hümayunda bulunan eşyalar: 4 Bursa yastığı, 1 seraser mak'ad, 1 Cezair surh velince, 1 beyaz kirpas minder, 1 Acem keçesi.

Şadırvanın yanındaki bir taht-ı hümayunda bulunan eşyalar: 5 Bursa yastığı, 2 sarı çiçekli kadife mak'ad, 1 sof keçe, 1 eski Selanik keçesi, 5 eski Acem kaliçesi.

Şadırvanın önünde yer alan divanhânedeki eşyalar: 7 Selanik keçesi, 11 kirpas minder (sofa üzerinde), 1 Selanik keçesi, 1 eski Uşak kaliçesi, 5 beyaz minder, 2 Selanik keçesi. Valide Sultan odasındaki mefruşat: 6 zemini sarı çiçekli Bursa yastığı, 2 pamuk minder, 1 sarı çiçekli kadife mak'ad, 1 Acem keçesi, 1 Selanik keçesi, 2 sedefkârî piştahta, 1 sedefkârî çiçeklik, 2 küçük kadife iskemle, 1 çiçekli piştahta, eskimiş 4 küçük minder kumaşı, 2 tiftik kebe, 1 âyinelî yelpaze.

Padişahın üç sofalı odasında bulunan mefruşat: 19 Bursa yastığı, 1 mavi çiçekli kadife mak'ad, 2 beyaz kirpas minder, 5 Selanik keçesi ve 2 minder.

Bu odanın divanhanesinde olan mefruşat: 29 eski Bursa yastığı, 7 eski seraser yastık, 9 mavi atlas zerduz yastık, 4 tane kırmızı atlas yastığı, 1 alaca serenik yastık, 1 küçük kemha yastık, 1 sof keçe, 2 Acem kaliçesi, 3 kirpas minder.

Valide Sultan kilerindeki eşyalar: 5 fağfurî *kâse* (*birisi kırık*), *kâselerin ikisi kırık olan 9 aksamı*, 42 ayaklı bakır sahan, 9 büyük maşraba, 1 büyük kahve ibriği, 1 emzikli güğüm, 2 ocak ibriği, 3 el ibriği, 2 ayaklı abdest leğeni, 3 büyük *şam*'dan, 1 hamam tası, 5 çamaşır leğeni, 1 küçük leğen, 1 ocak güğümü, 1 hamam leğeni, 1 şiş, 2 kandil demiri, 1 büyük tepsini.

Kilerin yakınındaki odada bulunan eşya: 1 Selanik keçesi, 5 beyaz kirpas minder, 1 küçük tepsi.

Kilerin yakınındaki çilehanede bulunan mefruşat ve diğer eşyalar: 1 gümüş fağfurî emzikli ibrik ile fağfurî leğen, 1 fağfurî ibrik, 4 sarı çiçekli kadife mak'ad⁸, 1 beyaz atlas işlemeli mantarı mak'ad, 3 mavi çiçekli kadife mak'ad, 2 şarabî çiçekli kadife mak'ad, 1 çiçekli kadife mak'ad, 2 serenk mak'ad, 4 zemini sarı Bursa yastığı, 2 beyaz kirpas minder, 1 Selanik keçesi, 1 Acem keçesi.

Hamama nazır odada olan mefruşat: 8 Bursa yastığı, 2 kibridî çiçekli kadife mak'ad, 2 kırmızı kirpas minder, 1 Selanik keçesi, 2 Uşak kaliçesi, 1 eskimiş Uşak seccadesi, 2 surh çuka perde.

Odanın sağında yer alan sofadaki taht-ı hümayunda olan mefruşat: 5 Bursa yastığı, 1 turuncu çiçekli kadife mak'ad, 1 kirpas minder, 1 kırmızı puşide kirpas, 1 eski Acem keçesi, 2 Uşak kaliçesi.

Odanın sağında yer alan sofadaki taht-ı hümayunda olan mefruşat: 5 Bursa yastığı, 1 turuncu çiçekli kadife mak'ad, 1 beyaz kirpas minder, 1 kırmızı puşide kirpas, 1 eski Acem keçesi, 1 Uşak kaliçesi, merdivendeki üç parça kırmızı çuka.

Merdiven başındaki taht-ı hümayunda bulunan mefruşat: 13 telli Bursa yastığı, 1 al çiçekli kadife balin, 1 yeşil çiçekli kadife balin, 5 beyaz kirpas minder, 1 çiçekli kadife mak'ad, 1 Acem kaliçesi, 3 puşide.

Odanın önündeki divanhanede bulunan mefruşat: 4 Selanik keçesi, 2 parça zîr keçe, 8 Uşak kaliçesi.

Padişaha ait hamam câmekânındaki mefruşat: 5 Bursa yastığı, 1 Uşak kaliçesi, 1 surh kirpas minderi, 1 Londra çukasından yapılma mak'ad.

Ayşe Sultanın 7 Nisan 1595 (27 Receb 1003) tarihli vakfiyesi⁹ ise sarayın birimleri hakkında daha çok malumat vermektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen sarayın kendisi değilse de kalıntılarının 20. yüzyıla kadar geldiği anlaşılmaktadır. Zira İbrahim Hakkı Konyalı *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*¹⁰ adlı eserinde Salacak'ta olan bu sarayın kalıntılarını gördüğünü söylemektedir.

b. Sarayı Oluşturan Yapı Grupları

Gerek bu kayıtlar gerekse Paşa'nın kızı Ayşe Hanıma ait vakfiyenin verdiği bilgiye bakılırsa Kızkulesi'nin karşısında bulunan bahçe, Doğancılar'dan Ayazma'ya kadar uzanmakta, içerisinde çok sayıda yapı, havuz, yol, çiçek bahçelerinin yanı sıra meyveli ve meyvesiz çok sayıda ağaçlar bulunmaktaydı.

Sarayı içine alan ve İbrahim Paşa bahçesi, Süleha Mahallesi, Mehmed Paşa Medresesi, yol ve denizle çevrili olan bahçenin içinde birbirinden bağımsız yaklaşık on yapı grubu

bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan duvarla çevrili olan birinci grup iki süfla hasoda, dört oda, iki çilehane, üç dehliz (hayat, avlu)¹¹, bir çeşme, bir şadırvan, bir havuz, birisi çeşmeli olmak üzere iki sofa, iki meydan, bir hamam, bir camekân, bir kiler, bir mutfak, bir akarsu, bir kuyu ve üç keneften meydana gelmekteydi.

İkinci grup yapı, odalardan giden yol köprüsünün sonunda bulunan Yeni köşk denilen yapı grubuydu. Burada ortalarında bir şadırvan bulunan birbirine mukabil dört ulvi oda, bunlarında altında yer alan dört süfla oda, bir büyük dehliz (hayat, avlu) ile bir şehnişin bulunmaktaydı. Has odalarla Yeni Köşk odaları arasında, Yol Köprüsü'nden Demir Kapı'ya kadar uzanan 805 (35 x 23) ziralık bahçe, köşk odaları-şadırvan ve havuzun önündeki 4410 (105 x 42) ziralık sofa, set başındaki su kuyusu ve setle Büyük Duvar arasında olan ve içinde meyveli-meyyesiz birçok ağaç bulunan 4935 (105 x 47) ziralık asmalık yer almaktaydı.

Üçüncü yapı grubu, leb-i deryada bulunan ayazma tarafından gelen yolun bitimindeki demir kapının dâhilinde yer almaktaydı. Burada ocağı olan fevkanî bir köşk odası (ki, demir kapının üzerindeydi), yanında bir sofa ve bir kenef, bunların aşağısında iki oda, bir hamam, bir camekan odası, külhan ve bir kenef bulunmaktaydı. Bu yapı grubu aynı zamanda Demir kapının üzerindeki köşkün altından yukarıdaki Yeni Köşke giden yolun sol tarafından, büyük duvarın sonuna kadar uzanan 18.602 (142 x 131) ziralık bahçeyi de ihtiva etmekteydi.

Dördüncü yapı grubu ise yukarıda bahsedilen havuz ile şadırvan civarında ve setbaşındaki dışarı açılan kapının hâricinde yer alan Ağalar Odaları denilen yapı grubu olup, birbirine karşı olan iki süfla oda, odaların ortasındaki bir sofa, bir dehliz-havlu, bunun önünde bulunan bir meydan, bir çeşme, iki kenef, Ağalar odaları kapısı ile Orta kapı arasındaki meydan, bir çeşme ve iki kenef ile birkaç ağacı içermekteydi. Beşinci yapı grubu, Orta kapı ile Dışkapı arasındaki meydanla, içindeki çeşitli ağaçlarla su kuyusu, kuyuya bitişik iki kapıcıodası ile bir kenefi kapsamaktaydı.

Altıncı yapı grubu beşinci grubun duvarının dışında, güney tarafta yer almakta olup, bir divanhane, ocaklı bir hasoda, bir sofa, bir şehnişin, iki ocaklı oda, bir tahtani, bir kenef, biri büyük ve biri küçük olan iki havuz, iki büyük avlu, bir meydan, 1.666 (49 x 34) ziralık boş arsa, 7.208 (106 x 78) ziralık bahçe ve asmalık, 10.530 (135 x 78) ziralık bahçe ve değişik türdeki ağaçlardan meydana gelmekteydi.

Yedinci yapı grubu ise genellikle hizmet birimlerinden müteşekkil olup bunlar bir mutfak, bir çeşme, bir fırın, bir kiler, bir helvahane, bir hücre, bir saraçlar odası, birkaç sofa, bir ahır, bir meydan, bir su kuyusu, bir sundurma, bir odun anbarı ve birkaç kenefti. Sekizinci yapı grubu, içinde bostancılara mahsus koğuşların da bulunduğu ve daha çok kıyıda yer alan yapılardan oluşmaktaydı. Burada yer alan ve yedinci yapı grubundan deniz doğru uzanan 39.000 (260 x 150) ziralık bağ ile bahçe bulunmaktaydı. Bahçe, bostancı koğuşları, bir kuyu, bir kenef, bir avlu ve avlunun dışındaki küçük hücre ile bir kenefi içerirken, bağ da iki oda, bir sofa, bir şehnişin, önlerinde avlu bulunan birer sofa ve sofanın karşısında bulunan bir kenefi içermektedir.

Dokuzuncu yapı grubu, leb-i deryadan mutfağa giden yolun solunda yer alan 25.000 (200 x 125) ziralık bostanla bahçeden oluşan mukataalı arazi ile bu arazinin sonundaki bir süfla oda, bahçenin altındaki bir ahır, ahırın önündeki sukuyusu, yolun yanındaki dolap kapısını, bostan duvarının dışında ve leb-i deryada yer alan bir kayıkhane kapsamaktaydı. Onuncu yapı grubu İçsaray duvarı-Ortakapı-İbrahim Paşa bahçesi arasında yer alan 8.250 (150 x 55) ziralık bahçe ve bostandan meydana gelen arazi ve bu arazinin içinde bulunan

Ayazma'nın üstünde dört tarafında avlu ve karşısında kenef bulunan bir köşkten meydana gelmekteydi. Bunların haricinde sarayın bahçesinde köşk-Büyük duvarın altındaki asma-lık-demir kapı-Ayazma arasında leb-i deryaya doğru uzanan 36.000 (240 x 150) ziralık bağ ve bahçeden oluşan arazi de bulunmaktaydı.

c. Saray ve Bahçenin Vakfedilmesi

Rüstem Paşa'nın vefatından sonra müştemilatıyla birlikte saray, kızı Ayşe Sultan'a intikal etmiştir. Ayşe Sultan, bunlardan, içerdiği yapılar hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verilen büyük bahçeyi, Paşa'nın ölümünden yaklaşık olarak 34 sene sonra vakfetmeye karar verir. İki aşamada gerçekleşen vakfetme işleminde dikkat çeken husus, vakfiyeye çocukları lehine koyduğu şarttır. Buna göre bahçe vakfedilme tarihinden hemen sonra vakfa geçmeyecek, ölüncüye kadar vâkifinin çocukları da faydalandıktan sonra vakfin mülkü hâline gelecekti.

Mülkün vakfedilmesiyle ilgili birinci aşamada bahçenin doğu tarafında yer alan kısmın (Bugün Aziz Mahmud Hüdayî tekkesinin üzerinde bulunduğu yer), Aziz Mahmud Hüdayî'nin kuracağı hayır kurumlarına tahsis edilmesi suretiyle gerçekleşmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nin 635/2 numaralı defterin 45. Sayfasında kayıtlı olan 7 Nisan 1595 (27 Receb 1003) tarihli vakfiyesinde Ayşe Sultan, bahçenin "*bir mahall-i münâsibinde*" on bir hücreli bir tekke yapılmasını, bu tekkeye bir şeyh, 9 cüzhan ve bir noktacı tayin edilmesini şart koşar. Dahası tekkenin ilk şeyhinin kim olacağına da kendisi karar verir: Vakfiyesinde "*gurfe-i envâr-i bahr-i şuhûd vâkif-ı esrâr-ı cûd fahru's-sâlikîn ve kutbu'l-ârifîn Şeyh Mahmud Efendi Hazretleri*" olarak vâsfettiği kişi, devrin en önemli din büyüklerinden biri olan Aziz Mahmud Hüdayî'den başkası değildi. Ayşe Sultan yine tekke personelinin her birine maaş bağlattığı gibi mülkü olan ve Kocaeli Sancağı'nda Topyeri Köyü'nde bulunan büyük bir çiftliği de tekkeye bağlar. Dolayısıyla Hasan Kâmil Yılmaz'ın Aziz Mahmud Hüdayî'nin, tekkenin yerini 1589'da satın aldığına¹² dair verdiği bilgi doğru olmamalıdır.

Bahçenin vakfedilmesiyle ilgili ikinci aşama ise, tekkenin üzerinde bulunduğu kısmın hâricinde kalan büyük parçanın vakfedilmesiydi. Aynı tarihli ikinci bir vakfiye ile Ayşe Hanım, tekkenin yeri dışındaki bahçe ve içindekileri (buna muhtemelen saray da dâhil-di), kendisinden sonra çocukları Abdurrahman Bey (Civan kapıcıbaşı Mehmed Paşa'nın babası), Fatma ve Safiye hanımların kullanmaları şartıyla vakfeder. Onların ölümünden sonra ise bahçenin satılıp, elde edilen gelirin surre olarak Medine-i Münevvere fukarasına dağıtılması şart koşar. Nitekim bahçe, Ayşe Hanım ve birinci batın evlâdının vefatından sonra vakfiyesinde belirttiği gibi tasarruf ve süknâ hakkı, kutsal topraklarla ilgili hayır faaliyetlerini nezaret eden Haremeyn Evkafı'na intikal eder.

d. Saray ve Bahçenin Valide Sultana Kiralanması

Bahçe, vakfin mülkü olunca vakıf idarecileri, vakfiyede belirtildiği üzere satmaktansa, onu daha farklı bir işletmeyle sistemiyle değerlendirmenin vakfa çok daha kârlı ve daimî bir kazanç sağlayacağını düşünürler. Bu düşünceyle Üsküdar'ın en hâkim ve havadar tepelerinden birini işgal eden bu paha biçilmez emlakı bir çırpıda satıp elden çıkarmaktansa kiraya vermeye karar verirler. İçinde oturacakların hem peşin bir kira hem de -normal kiralamaıyla alınacak kiradan daha az olacağına da- her ay ödenecek bir kira mukabilinde mülkü kiralamak demek olan icareteyn usulüyle talipli aramaya başlarlar.

Ancak, Ayazma bahçe ve sarayının gerek büyük olması gerek gözde bir yerde bulunması gerekse sahibinin mekâna kattığı ünden dolayı herkes tarafından kiralanabilecek bir mülk değildi. Dahası, bu mülke saltanat üyelerinden birisinin talip olması ihtimali de, muhtemel taliplilerin ihtiyatlı davranmasına yol açmış olmalı ki, mülk yine bir başka sal-

tanat ailesi üyesi tarafından kiralanır. Bununla birlikte vakfiyede özellikleri “*bir bağça-i cennet-âsâ ve cüneyne-i ferâh-fezâ*”, *lütf-i hevâda numûde-i cennetü'l-me'va ve rif'at ve senâda müzekkir-i sidreti'l-müntehâ her şecer-i meyvedârı nahl-ı tubâ ve mâ'-i câriler sel-sebil ve kevser-âsâ âb-ı revan-bahş ve havâsı hayât-efzâ*” olarak anlatılan bu mülkün, yüksek bir gelire sahip olmayan birilerince kiralanmayacak kadar pahalı olması da fazla taliplinin çıkmamasında etkili olduğu söylenebilir. Dahası, sadece mülkü kiralamak yetmemekte, içinde oturulduğu müddetçe sürekli bakımının yapılması ayrı bir masrafi gerektirdiğinden, alacak kişinin sadece zengin olması yetmiyor, zenginliğinin sarayı uzun süre mesken olarak kullanmasına imkân verecek kadar sürekli olması da gerekiyordu. Bu özellikleri içindikilerle birlikte bahçeyi kiralamış olan kişinin valide sultan olmasından çıkarıyoruz. Çünkü 1668 (1079)'de içindikilerle birlikte bahçeye talip olan devrin padişahı IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan, bahsedilen mülkü “*hüccet-i şer'îye ve Haremeyn-i Muhteremeyn mütevellisi temessükü ile*” muaccel 5.000 kuruş ve müeccel günlük 15 akça (yıllık 45 kuruş) karşılığında kiralar. Mülkün müeccel kirası her sene Haremeyn-i Şerife'nin Evkafı mütevellileri tarafından alınıp Darüssa'adeü's-Şerife hazinesine teslim edilerek gereken yerlere harcanmaya başlanır. Böylece mülk vakıf için daimî bir gelir kapısı hâline gelir.

e. Saray İçin Yapılan Onarımlar

1683'te vefat eden Valide Sultan'ın bu mülkü 1668'den ölüm tarihine kadar kullanması beklenirdi. Ancak onun bu mülkü zannedildiğinin aksine pek de kullanmadığı anlaşılmaktadır. Belgelerin verdiği bilgilere bakılırsa bu durum mülkle ilgili bir takım sorunların da yaşanmasına da neden olmuştur ki, bunların başında mülkün bakım ve onarımının gereği gibi ve vaktinde yapılmaması, kirasının zamanında ödenmemesi gelmekteydi. Meselâ Haremeyn Evkafı mütevellisinin verdiği 6 Mayıs 1712 (29 Rebiülevvel 1124) tarihli arzında mülkün en az 40 yıldır boş olduğu, dolayısıyla kullanılmayan bu mülk için hiçbir tamirin yapılmadığı ve bu da mülkün harap olmasına zemin hazırladığından bahsetmektedir. Mütevellinin arzını takdim ettiği tarihten 40 sene geriye gidersek 1672, en az 40 sene deyişine bakarsak mülkün Valide Sultana devredildiği tarih olan 1668'e varırız. Demek ki mülk, mütevelliyeye göre, Valide Sultana kiraya verildiğinden beri hiç tamir görmemiştir. Ancak vesikalar mülkün birkaç kez tamir gördüğünden bahsetmektedir. **İbnülemin** Saray Mesalihi serisindeki 7 Kasım 1699 tarihli bir belgenin¹³ verdiği bilgiye göre, **mütevellinin arzını takdim ettiği tarihten 13 sene önce gerçekleşen bu tamirat için** 1.430 kuruş harcanmıştır. Bunun 1.300 kuruşu Cizyedar Ahmed Ağa'nın tahvilinden olan Suğla Livası ile İzmir kazasının 1112 senesine ait cizye-i gebran malından karşılanmıştır.

Bu tamiratın sebebine baktığımızda, matematiksel bir ifade ile konuşacak olursak, bir gerek bir de yeter şart görüyoruz. Öncelikle mülklerin oturmaya imkân tanımayacak kadar harap olması tamirat için “gerek şart” iken, onun devrin bir saltanat üyesi olan Fatma Sultan tarafından havası benzersiz güzellikte görülmesi ve burada birkaç gün kalmak istemesi ise “yeter şart” olmuştur. Bununla birlikte onarıma harcanan paraya baktığımızda bu onarımın kısmî olduğunu söyleyebiliriz. Zira yukarıda müştemilatı tafsilatlı olarak anlattığımız ve oturulmayacak kadar harap hâle gelmiş tüm yapıların 1.430 kuruşluk bir masrafla tamir edilmesi zaten mümkün değildi. Ayrıca gerek 16 yıl süren savaşların meydana getirdiği ekonomik sıkıntı gerekse Fatma Hanım burada sadece birkaç gün kalmak istemesinden dolayı da kapsamlı bir tamire lüzum görülmemiştir.

Bu sınırlı onarım bile bahçede 8-10 sene sonra bir takım faaliyetlerin yapılmasına imkân vermiştir. Bunlardan birinci olan Yeni Valide Sultan Camisinin temel atma töreniydi. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın verdiği bilgiye göre¹⁴, 7 Kasım 1708 (23 Ş. 1120)'de gerçekleşen temel atma töreninden sonra, törene katılan herkese Valide Sultan tarafından

burada ziyafet verilir. İnşaatı yaklaşık 2,5 yıl süren ve 1.200 kese akça masraf yapılan caminin açılış töreni için de aynı yerde ziyafet verilir. Ziyafetten sonra camiye giden protokol üyeleri büyük bir cemaatle Cuma namazı kılar, namaz sonra devlet erkânı camideki hünkâr kasrına çağırılarak ödüllendirilirler. Valide Sultan ise yaptırdığı camisine ertesi gün gider. Bunun üzerine, kaldığı evden camiye kadar olan yol üzerindeki evler boşaltılır, sokaklara perdeler çekilir. Camiye varan valide sultan nafile namazı kıldıktan sonra döner¹⁵.

1699'daki tamire rağmen mütevellinin 1712'de verdiği arzında hiçbir tamiratın yapılmamış olmasından bahsetmesi, genel anlamda bir tamirat, yani kapsamlı bir tamirat yapılmadığını kast ettiği şeklinde yorumlanabilir. Yine bahçedeki çok sayıdaki yapılardan sadece sarayın onarılmış olması, diğerlerinin tamamen harap olmasını engelleyememiştir. Yapıların tamir edilmemesi bir yana, muhtemelen kullanılmadığından padişah ailesinin gündeminden düşmüş ve artık kirasının düzenli olarak ödenmesinde de sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Cevdet Evkaf serisindeki 6 Mayıs 1712 tarihli bir belgeden¹⁶ öğrendiğimize göre vakfı her açıdan olumsuz etkileyen bu husus, vakıf görevlilerinin bahsedilen tarihte yaptıkları başvuru üzerine, ödemelerin düzenli yapılması ve mülkün kullanım hakkının yine padişah ailesinin elinde kalması yönünde karar çıkmıştır.

Topkapı sarayının inşaatı bitince buraya birçok köşk ve kasırlardan eşya nakledilmiştir. 1724 yılında gerçekleşen bu nakliede esnasında, Topkapı Sarayı dâhilinde yapılan şükufe bahçesi köşkleri, çemenî sofada bulunan kasırları ile yeni bina olunan balıkhane köşküne döşenen eşyalar taşra bahçelerinden getirilmiştir. Bu meyanda Fenerbahçe, İstavroz, Beykoz, Beşiktaş, Kandil, Kara Bali, Karaağaç, Çatalca gibi taşra bahçeleri ile birlikte Ayazma bahçesinden de çok sayıda yastık, minder, halı, yorgan, mak'ad, örtü, perde, iskemle, ayna gibi eşyalar bahsedilen köşk ve kasırlara nakledilmişti. Ayazma bahçesinden yalnız Topkapı Sarayına değil, Darüssaade Ağası bahçesi ve Eski Saray'a da eşya nakledilmiştir. Cevdet Saray Mesalihi serisindeki 7 Mart 1724 tarihli belgeye göre bahçeden alınan 20 ay damgalı pamuk Bursa yastığı, 8 pamuk büyük minder, 3 mak'ad, kullanılmış 2 örtü ve 32 pamuk balın Topkapı kasırlarına verilirken, 2 yün minder Darüssaade Ağası bahçesine, 2 köhne balın ile 14 pamuk minder Eski Saray'a verilmiştir. Yine Ayazma'daki saray, bahçe, ocak ve bunlara ait birimlerde çıkabilecek yangınların söndürülmesi için buraya bakan ocakta önceleri bir, sonraları ise iki tane çifte yangın tulumbası hazır bulundurulmuştur.

f. Saray Bahçesinde Bostancıların Çalıştırılması

Ayazma Bahçesi'nde devletin kadrolu personeli olan bostancıların istihdamı, Rüstem Paşa'nın sadaret dönemi (1544-1553 ve 1555-1561)'nin sonra ermesinde yarım asır sonra gerçekleşmiştir. Muhtemelen bu durum, Paşa'nın çok sayıda köle ve hizmetçilerinin bulunmasıyla ilgilidir. Çünkü Paşa öldüğünde arkasında bıraktığı mal varlığı arasında 1.700 kişilik bir köle-hizmetçi gurubu da vardı. Bunların bir kısmı muhtemelen saray bahçesinde çalıştırıldığından dolayı, bostancıların burada hizmet etmesine gerek kalmamıştır. Bostancı istihdam edilmeye başlamasında dikkat çeken bir diğer husus ise, bahçenin hâlâ Paşa'nın adıyla anılmış olmasıdır (hatta 1774'te bile bu adla anılmaktaydı). Başta maaş defterleri demek olan Mevacib Defterleri olmak üzere diğer resmî evrakta bu bahçeden genellikle "*bağça-i Rüstem Paşa eş-şehr Ayazma*" şeklinde bahsedilmektedir. İsimlendirilmede Rüstem Paşa'nın adı ile Ayazma'nın daima âdeta birbirinin lâzımı gayr-ı müfarıkı olarak birlikte kullanılmış olması ile, esasında adı geçen mevkie damgasını vuran biri mekânsal diğeri de siyasal olan iki faktörün –bilerek ya da bilmeyerek- vurgulanmış olması da oldukça anlamlıdır. Yine saray ve bahçenin vakfedilmesinden yaklaşık 9 sene sonra gerçekleşen bostancı istihdamı, sarayın Ayşe Sultan'ın çocukları tarafından kullanıldığı döneme denk gelmektedir. Burada bostancıların istihdamında sarayda oturanların

hanedana mensup olmalarının yanı sıra artık buranın hizmetini görecek görevlileri çalıştıracak mâli güçte olmayışlarının da etkili olduğu düşünülebilir.

Mevacib Defterleri'ndeki kayıtlar bahçenin bakım, tımar, güvenlik gibi hizmetlerin ocak uhdesine tevdiinden sonra burada önemli sayıda bostancı çalıştırıldığını göstermektedir. Bu yüzyıla ait 20 Mevacib Defteri'ndeki bilgilere göre 17. yüzyılın ilk yarısındaki bostancı sayısı 38-59, ikinci yarısında ise 50-104 arasında değişmiştir. Her iki yarım yüzyıldaki bu değişikliğin sebebi, birinci dönemde sadece çalışan bostancılara, ikinci dönemde ise hem çalışan hem de emekli bostancılara yer verilmiş olunmasıdır. 18. yüzyıla ait 10 Mevacib Defteri'ndeki kayıtlara göre ise nefer sayısı bir önceki yüzyıla göre, bahçenin kullanılabilirlik durumunun azalmış olmasına da bağlı olarak biraz düşmüş olup, çalışan-emekli sayısı 29-62 arasında değişmiştir. Bahçe zabıt ve görevlilerinin zaman zaman padişahların halvetlerinde görev aldıkları ve ödüllendirildiklerine de rastlanılmaktadır. Meselâ 18. yüzyılda gerçekleştiği anlaşılan bir halvet-i hümayunda görev alan Ayazma ustasına 40, bölükbaşısına 20 ve 7 neferine 70 kuruş bahşiş verilmiştir.

3. Ayazma Camii

18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Ayazma mevkiinde, günümüze kadar gelecek bir yapının daha yapıldığını görmekteyiz. Bu yapıyla birlikte Ayazma mevki, kazandığı muhteşem silüetle günümüze kadar Üsküdar'ın ve İstanbul'un en dikkat çekici yerlerinden biri olma ayrıcalığına kavuşmuştur. Devrin tarihçilerinden Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin¹⁷ de belirttiği gibi, annesi ve büyük kardeşi Sultan Süleyman'ın ruhlarını şad etmek için Sultan III. Mustafa'nın inşa ettirdiği cami muhtemelen 30 Ocak 1761 (Evâhir-i C. 1174) Cuma günü ibadete açılmıştır. Caminin üzerinde yapıldığı arsa Ayşe Sultan'a ait olup, yukarıda Haremeyn Evkafı'na terk edilmiş süreci anlatılan saray bahçesi idi.

30 Ocak 1759 tarihli¹⁸ bir belge, sarayla bahçenin bu amaç için nasıl bir satış işlemiyle alındığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. III. Mustafa'nın Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı müfettişi Mevlana Şeyhzâde Seyyid Mehmed'e gönderdiği bir hüküm olan belgede Padişah, müştemilatıyla birlikte sarayın tasarruf hakkının zaten günlük 15 akçalık müccel kira karşılığında kendisinde olduğunu, burayı, daha değerli bir mülk olan, Müneccim Sa'di Mahallesi'nde, Şehremini çarşısı yakınında yer alan ve "*emlak-i hümayûn*"a tabi 16.250 ziralık alana sahip baruthane ile ekleri olan 8 müteehhilin mezilleri ve ahırlarla değiştirmek istediğini, vakfa geçecek olan bu mülkün günlük müccel kirasının 20 akça olduğunu, her iki mülkün değer tespitini yapan komisyonun verdiği raporun da bu hususu teyit ettiğini, dolayısıyla bu takasın (istibdal) her açıdan vakfa "*ezyed ü evfer ü ekser*" olduğunu dile getirir. Nitekim diğer birkaç belge de bu değişimin "*nefan lil-vakf*" olduğu ve değişimin vakıf mütevellisinin de verdiği temessükle gerçekleştiği dile getirilmektedir. Vakfa geçen bu yeni mülklerden üç kapılı ahırlar, vakıf tarafından devlete kiraya verilir. Top arabacılarının işleriyle diğer hizmetlerde kullanılacak hayvanların barınması için icareteyn usulüyle devlete kiralanan ahırlar ve bu ahırların üzerinde bulunduğu 2.640 ziralık arsanın zemin kirası için icare-i müccel olarak aylık 120 akçadan yıllık toplam 12 kuruşluk kira geliri devlet tarafından vakfa ödenmeye başlanır. Ödemelerin her ay ("*mâh-be-mâh edâ ve teslîm*") düzenli olarak ödenmesi kararlaştırılmışken kısa bir süre sonra toplu olarak yılda bir defada ödenmesi uygulamasına geçilir. Yeni düzenleme çerçevesinde hazineden yıllık olarak alınan kiranın ödenmesinde bazen gecikmeler de yaşanmıştır. Meselâ 1776 ve 1777 yıllarına ait birikmiş 48 aylık kira ancak vakıf câbisinin ikinci kez verdiği arz üzerine ödenmiştir.

Ayazma sarayının padişahın mülkiyetine geçtikten sonra Ayazma mıntikasının yeni bir imarla şenlendiğine şahit olmaktayız. Başta cami olmak üzere mektep, cami görevlileri

için odalar, dört çeşme, hamam, câmekân, câmekânın bitişiğinde bulunan iki dükkân, iki hâne, Bulgurlu'dan Ayazma'ya kadar gelen su yolu, altı dükkân, kırk yastıkçı kârhânesi¹⁹, bir lonca odası, bir harîr bükücü kârhânesi, bir attâr, bir berber dükkânı, bir vakıf kâtibi menzili, han, hanın bitişiğinde yeniden yapılan beş çifte kârgîr ocak, beş kârgîr mahzen, bir Üsküdar menzilhânesi²⁰, bir Gebze menzilhânesi ve bir han inşaatıyla Ayazma yeni bir çehre kazanarak, gerek bu yapılar sayesinde gerekse her yerde rahatlıkla görülecek bir konumda olması hasebiyle Üsküdar'ın yeni bir cazibe merkezi olur. Nitekim Üsküdar'da Ayazma Camii'nden daha eski ve daha büyük birçok camii bulunmasına rağmen hiçbirisinin konumu bahsedilen camiinkinden daha güzel ve hâkim değildir²¹. Dahası bir kısmını, saydığımız bu yapıların teşkil ettiği ve önemli bir kısmı cami civarında bulunan 64 muhtelif dükkân, 43 menzil, 3 fırın, 3 han, 2 değirmen ve 2 bahçenin²² geliri de cami vakfına bağlanmış olması, mintikanın ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır.

Ayazma Camii, yapım aşamaları, yapıda kullanılan malzemeler, yapılan masraflar, çalışan işçi ve zanaatkarların tespiti bakımından hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz camilerin başında gelmektedir. Meselâ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 24 Eylül 1759 (1 S. 1173) tarihli bir defterden²³ 3 Eylül 1758-24 Eylül 1759 arasındaki dönemde cami için yapılan masraf kalemleri ve bunların nerelerden karşılandığı hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmekteyiz. Buna göre binanın yapı malzemeleri ve diğer malzemeleri için 268.782 kuruş 26 akça; caminin nahşı için 97.826 kuruş 22 akça, Bulgurlu'dan Ayazma'ya kadar uzanan su yolu için 7.569,5 kuruş 47 akça; Ayazma yakınında inşa edilen altı vakıf dükkânı için 3.892 kuruş 48 akça; kırk yastıkçı kârhânesi, bir lonca odası, bir harîr bükücü kârhânesi, bir attâr, bir berber dükkânı, bir kâtib-i vakf menzili binaları için 19.144,5 kuruş 28 akça; neredeyse tamamıyla onarılan hamam ve yeniden inşa edilen câmekân, onun bitişiğindeki iki dükkân ile iki hane için 5.294 kuruş 52 akça; muhtemcilerin? iskân edildiği hanın onarımı ve bitişiğinde yeniden yapılan beş çifte kârgîr ocak, beş kârgîr mahzen için 15.607,5 kuruş 26 akça; Doğancılar'da yapılan birer Üsküdar ve Gebze menzilhaneleri ile bir han için 6.932,5 kuruş 40 akça olmak üzere toplam 425.450 kuruş 53 akça harcanır. Yapılan harcama için bahsedilen tarihlerde hazineden 5 taksit hâlinde toplam 201.610 guruş-i esedî alındığı için cami inşaatının ödenmesi gereken 223.840 guruş-i esedî 53 akçalık borcu kalır.

Camiye ait bir başka inşaat defterinde ise caminin inşaat yılları olan 1757-1760 döneminde yapılan 506.095 kuruş 49 akçalık masraf kaydına rastlamaktayız. Bu bağlamda yapımda kullanılan kereste, kurşun, bakır, demir, çinko, çivi, yumurta gibi malzemelerin tutarıyla kayık, nakliye, hamaliye, amele, usta, dülger, sıvacı, nakkaş ücretleri gibi masraf kalemleri ayrıntılı olarak kaydedilmiştir²⁴.

Camii ve müstemilatının inşaatının bitmesinden sonra diğer bütün hayır kurumlarında olduğu üzere bir vakfa bağlanır. Ayazma Camisi de III. Mustafa'nın daha önce kurduğu Lâleli'deki cami vakfına bağlanır. Lâleli'deki câmi, medrese, imaret; Valide Hanı yakınındaki cami; Paşabahçe'deki cami ve suyolları; Rodos'taki cami, Bahçekapı'daki valide sultan türbesindeki çeşme, Hasköy'deki mektep ve Kadıköy'deki camiden oluşan vakıf kurumlarına bir yenisi olarak eklenen Ayazma Camii ve müstemilatındaki hayır kurumlarının personel ve diğer giderleri bahsedilen vakıf tarafından karşılanmaya başlanır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan bir defter, Ayazma Camii'nin 1760'lı yılların başında Kadıköy'deki İskele Camisi ile birlikte bir yıllık personel ücretleriyle diğer masrafları 5.250 kuruş (on buçuk kese akça)tu.

Buraya kadar anlattıklarımızı toparlayacak olursak, üzerinde kurulan Ayazma (kutsal su), saray bahçesi ve camii yapıların, yapı-mekân bağlamında Üsküdar Ayazma mevkisini yaklaşık olarak 7 asırdır dinî, mimarî, sosyal, siyasal, ekonomik, toponomik ve coğrafik

bakımından etkilediğini söyleyebiliriz.

Dipnotlar

- ¹ Eremya Çelebi Kömürçüyan, İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 282-283, 298. Yine bk. bk. Petrus Gyllius, İstanbul Boğazı, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 29, 225-228.
- ² Semavi Eyice, "Ayazma", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), IV, 1991, 231; Reşat Ekrem Koçu, "Ayazma, Ayazmalar", İstanbul Ansiklopedisi, 1958, III, 1505.
- ³ G.V. Inciciyan, Boğaziçi Sayfiyeleri, çev. Orhan Duru, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 79.
- ⁴ Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", DİA (Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008, XXXV, 289; İ. Aydın Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", Vakıf Sempozyumu Kitabı, haz. Burhan Ersoy, Mehmet Narinçe, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 225-246.
- ⁵ Ogier Augerius De Busbecq, Türk Mektupları, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 41-42.
- ⁶ Sai Çelebi, Tezkiretî'l-Bünyân (Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri), haz. Sadık Erdem, 2. bs. Binbirdirek Yayınları, İstanbul 1988, s. 49.
- ⁷ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, haz. Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 133, 202.
- ⁸ Oturulacak yer (Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s. 1392).
- ⁹ Aîşe Sultan Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), nr. 635/2, s. 52-55.
- ¹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1977, II, 243-244.
- ¹¹ Dehliz: Sokak kapısıyla merdiven arasında bulunan boşluk, hayat (Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, s. 637).
- ¹² Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdaî", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 1991, IV, 338.
- ¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Saray Mesalihu, nr. 22/2269.
- ¹⁴ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme (1106-1133/1695-1721), Tahlil ve Metin, (Doktora Tezi), haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 708.
- ¹⁵ Nusretnâme, s. 742-743.
- ¹⁶ BOA, Cevdet Evkaf, nr. 453/22937.
- ¹⁷ Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür'î't-tevârih, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, II.A, 39. Yine bk. Mehmed Raif, Mir'ât-ı İstanbul, haz. Hatice Aynur-Günay Kut, Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul 1996, I, 88.
- ¹⁸ İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I, 252.
- ¹⁹ Buradaki esnafın nizamına dair bk. İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, I, 281-282.
- ²⁰ İbrahim Hakkı Konyalı'nın verdiği bilgiye bakılırsa bu menzilhaneler hem menzilhanelerin oturmaları hem de menzilhane hayvanlarının bağlanmaları, beslenmeleri ve yetiştirilmeleri için yapılmıştır (İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi, İstanbul 1977, I, 4).
- ²¹ İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi, İstanbul 1977, I, 96.
- ²² Sadı Bayram-Adnan Tüzen, "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", Vakıflar Dergisi, sayı 22 (1991), s. 222. Bu dükkânların bir kısmını işleten alçıcı, kurşuncu, enfiyeci, çarıkçı, basmacı, tülbenççi, ekmekçi, horasancı, hamamcı, esnafın nizamlarıyla diğer bazı hususlara dair bk. İstanbul Esnaf Tarihi, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul 1997, I, 237, 248, 251, 263, 264, 281-282, 325, 334; İstanbul Esnaf Tarihi, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul 1998, II, 78-79; İstanbul Ticaret Tarihi, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul 1997, I, 239.
- ²³ TS.MA.d, nr. 9874, 24 Eylül 1759 (1 Safer 1173).
- ²⁴ Sadı Bayram-Adnan Tüzen, "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri", s. 199-288; İlnur Aktuğ Kolay, "Ayazma Camisi İnşaat Defterine Göre Yapıda Kullanılan Bezeme ve Tefrişat Malzemeleri", Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri 7-10 Mart 1994, haz. Banu Mahir, Mimar Sinan Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 211.

RESSAM HOCA ALİ RIZA'NIN RESİMLERİ IŞIĞINDA ÜSKÜDAR'DA DÜNDEN BUGÜNE BULGURLU KÖYÜ

GÜL SARIDİKMEN

ÖZET

Üsküdar'da Bulgurlu Mahallesi, tarihi Bizans dönemine kadar giden bir yerleşim bölgesidir. Tarihi Bulgurlu, Ümraniye ve Ataşehir'in bir kısmını da kapsayacak şekilde geniş alana sahipti. Günümüzde, Kısıklı, Küçük Çamlıca ve Cumhuriyet mahalleleri ile Ümraniye, Namık Kemal Mahallesi arasında kalan küçük bir mahalledir. Bildiride, Bulgurlu ve çevresinde yıllar içinde yaşanan değişimler ve cami, çeşme, köşk gibi tarihi eserleri, yazılı kaynaklar ile bölgeyi 1930'lara kadar ziyaret ederek görsel belge niteliğinde eski Bulgurlu köyü ve çevresini resimlerine aktaran ressam Hoca Ali Rıza'nın (1858-1930) resimleri ve fotoğraflar ışığında, Bulgurlu'nun dünü-bugünü bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Üsküdar, Bulgurlu, Libadiye, Namazgâh, Çamlıca, Yalnız Servi, Ümraniye, Muhacir Köy, Hoca Ali Rıza, Üsküdarlı Ali Rıza, resim, mimari, görsel belge

Ressam Hoca Ali Rıza'nın Bulgurlu ve çevresini konu alan çok sayıda resmi vardır. Dünden bugüne tarihi Bulgurlu Köyü ve ressamların resimlerine yansıyan görünüşleri, bildiri metnine sığamayacak kadar uzun olduğundan ancak bir bölümüne yer verilmiştir. Bu araştırmada, Bulgurlu Köyü'nün tarihçesi ve tarihi yapıları ile Hoca Ali Rıza'nın Milli Kütüphane Resim Koleksiyonu'ndaki resimleri ağırlıklı olarak yer almıştır. Konu ile ilgili kapsamlı araştırmalarım devam etmektedir.

Üsküdar'da Kısıklı, Küçük Çamlıca civarında, Alemdağ Caddesi yönünde konumlanan günümüz Bulgurlu Mahallesi, tarihi Bizans dönemine kadar giden bir yerleşim bölgesidir. Bulgurlu bölgesi, Burgurlu/Burkurlu/Burkullu/Burgullu olarak da kaynaklarda geçer. Tarihi süreçte, 15.-18. yüzyıllarda Kocaeli sancağına bağlı Gebze/Gekbuze nahiyesinde bir köy statüsünde olup, kazaî olarak da Kocaeli sancağı Üsküdar kadılığına bağlı idi.¹ Günümüzde İstanbul ili Üsküdar ilçesine bağlı bir mahalle durumundadır.

Bulgurlu, Ümraniye ve Ataşehir'in bir kısmını da kapsayacak şekilde çok geniş alana sahipti. 1977-1990 arasında Ünalın, Örnek, Esat ve Fetih mahalleleri ayrı muhtarlıklara ayrılmıştır. 1988-89'da Ümraniye'nin Üsküdar'dan ayrı bir ilçe olarak ayrılması, 1992'de

¹ Zekai Mete, "Üsküdar Tarihinden Bir Kesit: Bulgurlu Köyü'nün Aziz Mahmud Hüdayi'ye Temliki", *Üsküdar Sempozyumu Bildiriler I 23-25 Mayıs 2003*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2004, s.68; M. Hanefi Bostan, "XV.- XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadî Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler 6-9 Kasım 2008*, C.II, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2009, s.365-366.

Cumhuriyet Mahallesi ve 2009'da Küçük Çamlıca Mahallesi'nin ayrılmasıyla Kısıklı, Küçük Çamlıca ve Cumhuriyet Mahallesi ile Ümraniye, Namık Kemal Mahallesi arasında kalan bölge sınırlarıyla küçük bir mahalleye dönüşmüştür.

Bulgurlu adı, bölgede üretilen bulgura dayandırılmaktadır. Köyde, belirli zamana kadar Bulgur Pilavı Bayramı dahi yapıldığı bilinmektedir. Kaynaklarda, Aziz Mahmud Hüdayi'nin çiftçilikle geçinen ve bulgur üreten Bulgurlu köylülerine hamam yaptırırken cami önüne yerleştirilen yekpare mermerden bir bulgur dibegi hediye ettiği geçer. Aziz Mahmud Hüdayi, Bulgurlu Köyü'ne bir çilehane ile H.1027/M.1618'de Bulgurlu Hamamı'nı yaptırmıştır. Hadikatü'l Cevâmi'de, Bulgurlu Mescidi'nden bahsedilirken köy ahalisine bulgur yaptıklarından bir mermer dibek hediye edildiği ve köyün Bulgurlu ismiyle şöhret bulduğu belirtilir.² Reşad Ekrem Koçu, Haziran 1961'de bu dibegin Bulgurlu Camisi haziresi önünde metruk, yok olmaya mahkûm durduğunu ve bu dibegin köyde korunmaya alınarak bir kaide üzerine isim abidesi olarak konmaya değer olduğunu söyler.³ Bu dibek, günümüzde kenarı kırık şekilde cami önündeki hazire ile büyük çınarların bulunduğu alandadır. Köyün adının Bulgarlı'dan geldiği de rivayet edilerek köye yerleşen Bulgarlara dayandırılmaya çalışılmıştır. Köydeki bulgur üretimi ve eski mezar taşlarındaki "Burkurlu" ifadelerine dayanılarak Bulgurlu adının Burkurlu/Burgullu'dan geldiği ortaya çıkar. Türkçede "burgur" ya da "burkur" kelimesi, bulgura karşılık gelir. 16.-17. yüzyıllara ait arşiv belgelerindeki vergi kayıtlarından anlaşılacağı üzere büyük çiftlikler halindeki köy arazilerinde, başta buğday olarak hububat, bakliyat ve meyve üretimi, koyunculuk ile arıcılık yapıp değirmen işletilmiştir.⁴ 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar'ın en kalabalık üç mahallesi arasında yer alan Bulgurlu, Üsküdar'ın en kalabalık ve en çok göç alan mahallelerinin başında gelir ve 2000 yılında Üsküdar'ın en kalabalık nüfuslu mahallesi olarak görülür.

Haziran 1617'ye kadar dirlik sistemine dâhil olan Bulgurlu Köyü, bu tarihten itibaren resmen İlisuluk karyesinin bir kısmıyla birlikte Sultan I. Ahmed tarafından Aziz Mahmud Hüdayi'ye temlik edilmiştir. Aziz Mahmud Hüdayi, harap biçimde kendisine temlik edilen Bulgurlu karyesinde iskân hareketlerine girişmiş, toprakları işlemek üzere başka yerlerden insanlar davet ederek imar ve iskân çalışmalarını sürdürmüştür. Aziz Mahmud Hüdayi'nin, bölgeye gelip yerleşenlere ev yapmaları, ekip biçmeleri için kirasız topraklar vermesiyle bölgede hızlı imar ve tarım faaliyetleri başlamıştır. Bulgurlu köyünde, İstanbul esnafının buz ihtiyacını karşılayan iki karlık ile kireç ocakları yer alıyordu.⁵ Ayrıca, buradan çıkan sular, bölgenin kaliteli içme suyu kaynakları açısından önemini gösterir.

1947 ve 1961'de Bulgurlu'yu ziyaret eden Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde, Bulgurlu'dan cennet örneğinde bir köy olarak bahsedilir:

"Bulgurlu, bol yeşillik içinde, evlerinin çoğu ahşab ve hemen hepsi bağçeli, havası güzel, suyu bol cennet misâli bir köydür. Çarşısı ana yol üzerinde toplanmış, köyün kendisi dağınık; Dudullu yolunun Dudullu istikametinde sol tarafı daha az iskân edilmiş olup, Bulgurlu, yukarıda adı geçen yolun sağ tarafını, bilhassa Küçük Çamlıca Tepesinin doğu eteğini, buradan geçen Bulgurlu - Merdiven Köyü yolu ile Dudullu yolunun teşkil ettiği geniş açığı doldurur."⁶

2 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Alî Sâti Efendi, Süleymân Besim Efendi, *Hadikau'l -Cevâmi' İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul, 2001, s.663.

3 Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu Köyünün Bulgur Dibegi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3124-3125.

4 Ahmet Güneş, "Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Dair Bir Örnek (16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Bulgurlu Karyesi)", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 12-14 Mart 2004*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2005, s.46-51; Bostan, *a.g.m.*, s.388-389, 392-397.

5 Mete, *a.g.m.*, s.68, 71-73.

6 Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3113.

Reşad Ekrem Koçu'nun verdiği bilgilere göre, 1947'de köyün 286 hanesi ve 1685 nüfusu vardır. Bunlardan iki hane Ermeni, diğerleri müslüman ve genelde doğma büyüme köyün yerlisidir. 1947 muhacir iskânında, Yugoslavya ve Yunanistan Türkleri ile Bulgaristan muhacirleri köye yerleştirilmiştir. Ayrıca, Bulgurlu'nun çarşısında iki kahvehane, üç bakkal, bir berber ve hamam vardır. Kasap ve fırın olmadığından bu ihtiyaçları hemen yakınındaki Kısıklı'dan karşılanmıştır. Köyde iki mescit, bir cami ile biri cami yanında, diğeri de köy ortasındaki meydanda iki çeşme olduğunu belirten Koçu, ikisi meydanda ikisi de Bulgurlu Camisi önünde yer alan 500-550 yaşlarındaki asırlık dört çınar ağacının İstanbul'un fethini gördüğünü söyler.⁷

Bulgurlu için, İstanbul'un en güzel manzaralarının seyir yeri olan Küçük Çamlıca Tepesi, Suphi Paşa Korusu önemli bir bölgedir. Sultan Abdülmecid (1839-1861) devri sonlarına kadar Küçük Çamlıca Tepesi'nin eski adı Bulgurlu Dağı olarak kullanılmıştır.⁸ Tarihi süreçte başta Miss Julia Pardoe, Teophile Gautier olmak üzere, pek çok batılı seyyahın yazdıkları seyahatname örneklerinde, Küçük Çamlıca Tepesi'nden Bulgurlu Dağı ya da Bulgurlu Tepesi olarak bahsedilir.⁹ Kuru, Lütfi Kırdar'ın başkanlığı döneminde İstanbul Belediyesi tarafından satın alınmış¹⁰ ve 1988'de düzenleme yapıp halka açılmıştır.

Libadiye ve Namazgah, Bulgurlu'nun önemli bölgeleridir. Bulgurlu'da eskiden meydan olan yerde tarihi iki çınar ağacı ile yol seviyesinin altında kalan Demirci Çeşmesi ve bu çeşme ilerisinde Alemdağ Caddesi yönünde, Namazgâh olarak adlandırılan alanda Namazgâh/Cavid Ağa Camisi yer alır. Bulgurlu Meydanı'ndan Libadiye'ye uzanan caddede Bulgurlu Hamamı, hemen yanında günümüze ulaşmayan Süleyman Ağa Mektebi, yenilenmiş olan Bulgurlu Bayrampaşa Camisi/Bulgurlu Mescidi, önünde küçük haziresi, çınar ağaçları ve Bulgurlu Çeşmesi sıralanır. Bulgurlu Çeşmesi'nin ilerisinde, yol devamında küçük bir hazire daha vardır. Bulgurlu Çeşmesi karşısında yokuş çıkılan Duhancı Mehmet Sokak yukarısında Musalla/Çilehane Mescidi ile mermer şadırvanı ve devamında yeni yapılan Çilehane Camisi bulunur. Daha ilerisinde, Bodrumi Cami Sokak'ta ise Bodrumî Ömer Efendi/Bodrumi Mescidi ve mektebi (Fatma Hanım Mektebi) ile yeni yapılan Bodrumi Ömer Lütfi Efendi Camii mevcuttur.

Aziz Mahmud Hüdayi'nin 1618'de yaptırdığı ve içindeki kurnada yıkıldığı belirtilen¹¹ Bulgurlu Hamamı, günümüzde işlevini sürdürmektedir. Bulgurlu Hamamı ile Bulgurlu Bayrampaşa Camisi arasında, Süleyman Ağa Mektebi yer alıyordu. Kitabe kayıtlarına göre, H.1169/M.1755 yılında Sultan III. Osman'ın hazinedarı Süleyman Ağa tarafından yaptırılan¹² sıbyan mektebi, 1970'li yıllarda yıktırılmıştır.¹³ Bulgurlu Bayrampaşa Camisi'nin inşa tarihi kesin bilinmemekle birlikte, Teberdar Mehmed Ağa tarafından yaptırılmış ve minberini Bayram Paşa koydurmuştur. Kiremit kaplı çatı örtülü tek katlı, dikdörtgen planlı ve bir minaresi olan cami, yapılan son onarımlarla iyi durumdadır. Cami yanındaki Ampir üsluptaki Bulgurlu Çeşmesi, H.1292/M.1875 tarihlidir. Teberdar Mehmed Ağa Çeşmesi¹⁴ olarak da adlandırılan çeşmenin banisi bilinmemektedir. Kesme taştan yapılan çeşme, taş ve tuğla hatıllı hazneye sahiptir. Bulgurlu Bayrampaşa Camii ile Bulgurlu Çeşmesi arasındaki asırlık çınarların önünde, kırık mermer friz parçası ve

7 Koçu, *a.g.m.*, s.3113-3114.

8 Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu Dağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120; Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3117.

9 Çelik Gülersoy, *Çamlıca'dan Bakışlar*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul, 1982, s.63-66, 69, 72-73, 88.

10 Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu'da Subhi Paşa Korusu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120.

11 Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3121-3123.

12 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.1, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul, 1976, s.120; Reşad Ekrem Koçu, "Bulgurlu Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3125; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2001, s.926-927.

13 30 Mart 1941'de Bulgurlu Camisi ile yanındaki çeşmeyi inceleyen Konyalı, Temmuz 1975'te camiye tekrar incelemek için bölgeye geldiğinde, caminin yenilenircesine tamir edildiğini, sıbyan mektebinin yıkılmış, yok olmuş olduğunu ve mermer kitabesinin kırık üç parça halinde cami kapısı önünde bulunduğunu belirtmiş ve kırık kitabenin bir fotoğrafını yayımlamıştır. Konyalı, *a.g.e.*, s.121; İbrahim Hakkı Konyalı, "Bulgurlu Çeşmesi 'Kimdir bu ülkenin tarihi eserlerini koruyanlar!..'", *Yeni Asya Gazetesi*, 23 Temmuz 1975, s.4.

14 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2001, s.1055.

toprağa gömülü bir mermer Bizans lahdi bulunur.

Bulgurlu Köyü ve civarının 1900'lerin başlarındaki görünümü, Türk resminin önde gelen isimlerinden biri olan Üsküdar doğumlu ve Üsküdarlı Ali Rıza diye anılan ressam Hoca Ali Rıza (1858-1930) tarafından belgelenmiştir. Sanatçı, Bulgurlu ve çevresinin doğal yapısı ve mimari dokusunu gerçeğe uygun olarak resimlerine aktarmıştır. Bulgurlu, Hoca Ali Rıza gibi onun çevresinde yer alan sanatçılardan yine Üsküdarlı olan Üsküdarlı Cevat (Göktengiz) (1875-1939) ve Osman Asaf (Bora) (1869-1935) gibi ressamlar tarafından da resmedilmiştir. Hoca Ali Rıza'nın Bulgurlu ve civarını konu alan resimlerinin çoğunluğu, sanatçının eserlerinden oluşan oldukça zengin bir koleksiyona sahip Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu başta olmak üzere, diğer resmi ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Hoca Ali Rıza, Üsküdarlıdır ve resimlerine Üsküdar'ı konu edinmiştir. Üsküdar'dan görünümüne sunan ve özellikle çeşme, sebil, cami, mescit ile büyük çoğunluğu evler ve köşkler gibi mimarileri yansıtan çok sayıda resim yapmıştır. Sanatçının sokak görünümüleri meşhurdur ve döneminin gezip gördüğü, hayatını geçirdiği yerleri, gözleme dayalı ve gerçeğe uygun olarak resme aktarmıştır. Resimlerinin, değişen İstanbul için olduğu gibi Bulgurlu için de görsel belge değeri bu bakımdan oldukça yüksektir. Öğrencisi Süheyl Ünver, 1961'de "Üç Üsküdar" olduğunu belirtir: "1) Tarihte. 2) Ressam Rıza Bey Üsküdar'ı. Ressam Cevad Bey resimleri. 3) Şimdiki Üsküdar. Perişan. Bakımsız. Yeni yapılan çirkin binalar. Gündüz-kondular fecaatı. Belediye yokken İstanbul ve Üsküdar daha güzel."¹⁵ açıklamasını yapar. Ünver, ayrıca hocasının ve kendisinin Üsküdar sevgisini ve resimleri yapma amaçlarını şu sözlerle ifade eder:

"... XIX. Asrın ilk üçte birinde Hocam Ressam Ali Rıza Bey ne buldu ise çizmiş. Zamanındaki Üsküdar dünyasının bugün mevcut olmayan bütün ehemmiyetli binalarının resimlerini yapmış. Bu muazzam koleksiyona bugün Ankara'daki Milli Kütüphane sahip bulunuyor. Şimdi üç Üsküdarımız var. Birincisi bugün bütün ihmallere rağmen ayakta duruyor, ikincisi Ankara'daki kütüphanede, üçüncüsü de benim yaptıklarım. Ayakta duran aslının ruhuna her iki koleksiyonun şahid oldukları inkâr olunamaz. Zira hocam ve ben bunları Üsküdar'a sonsuz bağlılık ve sevgilerimizle yaptık. Ruhumuzdaki Üsküdar sevgisini, paletten bulmağa çalıştığımız renklere ve Türk-İslâm hislerimizi de karıştırdık, yani bunları, bu eski eserlerimizi, fırçalarımızda dile getirdik."¹⁶

Yurt dışında eğitim almayan Hoca Ali Rıza, özellikle peyzaj ressamı olarak adını duyurmuştur. İlk resim derslerini Süleyman Seyyit, Osman Nuri Paşa ve M. Kez'den alan sanatçı, 1884'te Harbiye'den mezun olmuş ve Harbiye'deki resim hocası Osman Nuri Paşa'nın yardımcısı olarak göreve başlamıştır. 1911'de yarbay rütbesinden emekliye ayrılan sanatçı, başta Harbiye olmak üzere Darüşşafaka, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Çamlıca İnas Sultanisi, Üsküdar Kız Sanayi-i Mektebi ve Sultanahmet Ameli Hayat Okulu'nda uzun yıllar resim hocalığı yapmıştır. Döneminin önemli sanat etkinlikleri kapsamında, 1908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nde 1908-1912 arasında birlik başkanı görevini sürdürmüş, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde ve Galatasaray Sergileri'nde yer almıştır. Türk resim tarihinde, 1914 Kuşağı/Türk İzlenimcileri/Çallı Kuşağı ile aynı süreçte etkinliklerine devam etmiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi sanat hareketlerinin içinde olan sanatçı, yaşamının sonuna kadar kendi kişisel üslubunda doğaya bağlı, belgeleme amaçlı resimler yapmış ve kendi ekolünü oluşturmuştur.

15 A. Süheyl Ünver, *Üsküdarname-1*, haz. Gülbün Mesara, Aykut Kazancıgil, Fatma Zehra Beyaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2012, s.37.

16 Süheyl Ünver, "Üsküdar", *Türk Yurdu*, S.293, 1961'den aktaran Aykut Kazancıgil, "Giriş", *Üsküdarname-1*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2012, s.7.

Milli Kütüphane Resim Koleksiyonu'ndaki yağlıboya tabloları, albümlerinde yer alan çizimleri ve suluboya resimleri, İstanbul'un birçok köşesi için belgesel niteliktedir. Sanatçı, bazı resimlerine neresinin resmini yaptığı dair yazdığı el yazı notlarıyla da bu belgeyi yönünü vurgulamıştır.¹⁷ Aynı çalışma ve belgeleme yöntemi, onun ekolündeki Osman Asaf, Üsküdarlı Cevat ve Süheyl Ünver için de geçerlidir. 1915'ten 1930'a kadar onbeş yıl kadar öğrencisi olan ve beraber resimler yapan¹⁸ Ünver, yerinde bir tespitle Hoca Ali Rıza'yı "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı"¹⁹ ve Uğur Derman ise Hoca Ali Rıza'yı "Millî Ressamımız" olarak değerlendirir.²⁰ Ünver, Hoca Ali Rıza'nın "Ressamlık tabiatten çizmektir. Modelden çizmeğe çalışan, tabiattan çizirken muvaffak olamaz."²¹ dediğini aktarır. Kendi yazdığı hal tercümesinde, mesleğinin peyzaj ressamlığı olduğunu belirten Hoca Ali Rıza, memleketinin tüm güzelliklerini ve eserlerini belgelemek amacıyla her zaman doğadan resimler yapmayı tercih etmiştir ve bu gayesini şu sözlerle dile getirmiştir: "Osmanlı âşyanlarını, mahallelerini, manzaralarını, meşcerelerini âsar-ı âliye ve tarihiyelerini öldürmemek ve onlara bir hayat-ı dûradur vermek olduğu için bu babda pek çok poşadlar, krokiler, gerek kalem, gerek suluboya ve yağlıboya 'tabii resimler' kâmil mahfuzum ve gündün güne adetleri artmakta olan yadigârlarımdır..."²² Sanatçının, fikirden olan ve üzerlerine fikirden diye not düştüğü manzaraları da vardır. Sanatçının defterlerini ve resimlerini inceleyen Kemal Erhan, Hoca Ali Rıza'nın tabiat karşısında çizdiği desen ve krokilerin sayısının bildikleri kadarının beş bini bulunduğunu belirtir.²³

Hoca Ali Rıza, İstanbul dışında Anadolu'da Gebze, Değirmendere, Karamürsel, Yenişehir, Söğüt, Isparta, Bursa ve Çanakkale gibi pek çok yerden belgesel nitelikte resimler yapmıştır. Ömrünü Üsküdar'da geçiren ve mezarı Karacahmet'te olan sanatçı, bu güzel ilçeyi adeta karış karış resimlerine aktarmıştır. Bulgurlu, Çamlıca, Kısıklı, Ümraniye, Çengelköy, Beykoz, İncirköy, Paşabahçe, Çubuklu, Anadoluhisarı, Kadıköy, Fenerbahçe, Erenköy, Bostancı, Bebek, Rumelihisarı, Arnavutköy, Kocamustafapaşa, Fatih, Sarıgözel, Çarşamba, Sultanahmet, Beyazıt, Şehzadebaşı, Eyüp gibi pek çok semti resmetmiştir. Değişen İstanbul'un eski yüzü, sanatçının resimlerinden takip edilebilir ve günümüze ulaşmayan ya da değişime uğrayarak ulaşan yapılar ile genel sokak görünümüleri, Hoca Ali Rıza döneminin İstanbul'unu belgeler.

Bulgurlu Meydanı'nda günümüzde harap halde olan ve suyu akan Demirci Çeşmesi ve çevresindeki ahşap evler, Hoca Ali Rıza'nın birçok resminde görülebilir. Milli Kütüphane Resim Koleksiyonu (Resim 1), Arkas Holding Koleksiyonu (Resim 2) ve MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde (Resim 3) yer alan karakalem desenler, meydanadaki çınar ağaçlarının olduğu alandaki muhtemelen kahveden bakış açısıyla 1900 başlarında çeşme ve civarını belgeleyen önemli eserlerdir. Sol alt kenarda Osmanlıca imza ve yazı olan karakalem resimlerde, ön planda, derinde kaldığı anlaşılan taş örme duvar, solda çok azı görülen bir saçak ve taş duvarı çeviren demir parmaklık gerisinde, kiremit kaplı çatılı, birer ya da ikişer katlı dönemin ahşap evlerinin sıralandığı sokak devam eder. Öndeki parmaklıkla çevrili duvar, burasının Üsküdar'da Bulgurlu Meydanı'nda yer alan Demirci

17 Gül Sarıdikmen, *Türk Resminde İstanbul'un Mimari Örnekleri 1860-1960*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2007, s.45.

18 A. Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1949, 7.

19 Süheyl Ünver, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, nr.70, İstanbul, 1930, s.349-355. Aynı yazı için bkz. A. Süheyl Ünver, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Risaleleri*, C.1, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995, s.23-32.

20 M. Uğur Derman, *Üsküdar'lı Ressam Hoca Ali Rıza Bey*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, s.1; Uğur Derman, "Giriş", *Hoca Ali Rıza (1858-1930)*, haz. Ömer Faruk Şerifoğlu, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s.11.

21 Ünver, *a.g.m.*, s.26-27.

22 A. Süheyl Ünver, "Üstad-ı Âlişanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Halî Suretidir", *İstanbul Risaleleri*, C.5, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996, s.19. Süheyl Ünver, Münih Üniversitesi İslam Devletleri ve İslam Dilleri Kürsüsü profesörü iken Dr. K. Süsseim'in ressam Ali Rıza Bey'den hal tercümesini istediğini ve bu hal tercümesinin onun müsvedesinden alınmış olduğunu belirtir. Ünver, *a.g.e.*, s.9.

23 Kemal Erhan, *Hoca Ali Rıza*, ikinci baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1986, s.33.

Çeşmesi olduğunu gösterir (Fotoğraf 1-5). Yol seviyesinin oldukça altında bulunan ve basamaklarla inilen çeşmenin H.1205/M.1790²⁴ ya da 1305/M.1887-88 tarihi yazılı olduğu kayıtlarda geçen ayna taşı, günümüzde yerinde yoktur. Haskan, mermer ayna taşında bir madalyon içinde “Hâzâ min fadli Rabbî” ayeti ve “Sene 1305 (1887-88)”²⁵ yazdığını bildirir. Ayrıca, çeşmenin suyunun arkasındaki Hanım Seti Sokağı'ndan geldiğini, merdivenin hemen sol dibinde Zincirli Kuyu diye meşhur bir kuyu bulunduğunu ve meydandaki ulu çınarların karşısında kesme kefeki taşından yapılmış ve o günlerde kuru olan yeni bir çeşmeden Şeftali Suyu da denilen Melek Sima Suyu'nun aktığını belirtir.²⁶ Rivayete göre Demirci Çeşmesi, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin müridlerinden Demirci Baba tarafından yaptırılmıştır. Haziran 1961'de çeşmeyi inceleyen Koçu, bu benzersiz çeşme için yapısının çok basit ve yer altında olmasına rağmen geniş mermer zemini, büyük teknesi ve yüksek çatısıyla heybetli bir çeşmedir değerlendirmesini yapar.²⁷

Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde görülen ve 1970'lerin sonlarında da duvar üzerinde devam eden parmaklık (Fotoğraf 4), son dönemlerde kaldırılmış, sadece kısa kenardaki kalmıştır (Fotoğraf 2, 5). Buna karşılık parmaklık aralarındaki sütunlar varlıklarını korumaktadır. Çeşmenin üzerini örten kiremit kaplı ahşap çatı, betonarmeye çevrilmiştir. Sanatçının karakalem çalışmalarında görülen evler, günümüze ulaşmamış ve bu bölge çok değişmiştir. Çeşmenin karşısında, apartmanlar ve işyerleri yer alır. Karakalem resimlerdeki evlerin bulunduğu yerden ise otoyol geçmektedir ve son yıllarda buraya bir de üst geçit yaptırılmıştır (Fotoğraf 1-3).

Resim 1- Hoca Ali Rıza, *Bir Sokak Görüntüsü*, 1910, kağıt üzerine karakalem, 28x22 cm, Milli Kütüphane, Albüm No:9/12, TAB 1994 AL 101, Demirbaş no:323

“A. Rıza 326 9 Temmuz Cuma” [22 Temmuz 1910]

Resim 2- Üsküdar Bulgurlu Köyü, 1325/1907, karton üzerine karakalem, 25x33cm, Arkas Holding Koleksiyonu.

“A. Rıza 325 Bulgurlu Köyü'nde Demirci Çeşmesi 19 Ağustos cıharşenbe 9” [1 Eylül 1909 Çarşamba]

24 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.II, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977, s.26; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil)*, Arıtan Yay., İstanbul, 1993, s.221.

25 Haskan, *a.g.e.*, s.1060.

26 Haskan, *a.g.e.*, s.1059-1060.

27 Reşad Ekrem Koçu, “Bulgurlu Demirci Çeşmesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3121.

Fotoğraf 1- 29 Eylül 2012. Bulurlu Meydanı'ndaki çınar ağaçlarının olduğu setten bakışla Demirci Çeşmesi ve çevresinin görüntüsü.

Resim 3- *Bulurlu'da Demirci Çeşmesi*, 1326 [1910], kağıt üzerine karakalem, 31.5x23.5 cm, MSGSÜ İRHM 941/5649

Fotoğraf 2- Demirci Çeşmesi, Mayıs 2006

Fotoğraf 3- Demirci Çeşmesi, 29 Eylül 2012

Fotoğraf 4- Bulgurlu Köyü Demirci Çeşmesi, 1979. (*İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, s.222.)

Fotoğraf 5- Demirci Çeşmesi, Mayıs 2006.

Bulgurlu, Libadiye ve Kısıklı civarının suları her zaman revaçta olmuş (Resim 4) ve hem bu bölgedeki hem de Üsküdar'daki bazı çeşmelere su buralardan ulaştırılmıştır. Demirci, Melek Sima, Müftü Kuyusu, Şeker Maslağı, Haminne ve Libade suları lezzetleriyle ün salmıştır.

Resim 4- *Bulgurlu Civarında Bir Musluk Başında Hatıra*, kağıt üzerine karakalem, 31.5x25 cm, A. Cem Ener Koleksiyonu. (*Hoca Ali Rıza 1858-1930*, s.85, 147.)

Küçük Çamlıca Tepesi civarında yer alan Çilehane/Musalla Mescidi, meşrutası ve

şadırvanı, Hoca Ali Rıza'nın resmettiği yapılar arasındadır. Çilehane/Musalla Mescidi, su kuyusu ve şadırvanı, Hoca Ali Rıza ve Osman Asaf'ın yağlıboya resimleriyle belgelenir. Hoca Ali Rıza'nın Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'ndeki "Manzara" adlı yağlıboya resmi (Resim 5), Çilehane Mescidi, şadırvanı ve çevresinin 1930 öncesi görünümünü belgelemesi açısından önemlidir. 19. yüzyıl eseri olan, kiremit kaplı eğimli çatı örtülü, beş pencerele dörtgen yapıya 1958 yılında bir minare eklenmiştir. Son olarak, 2004-2005'te kapsamlı bir restorasyondan geçirilmiştir. Günümüzde resimdeki yeşillik alan kalmamış, yapının etrafı binalarla kuşatılmıştır.²⁸

Resim 5- *Manzara*, tuval üzerine yağlıboya, 92,5x130,5 cm, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi.

Üsküdar İmrahor'da oturan, Osmanlı'nın 116. şeyhülislamı sayılan Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi, Bulgurlu'ya taşınarak burada cami ve mektep ile caminin sağ tarafına harem ve selamlıktan oluşan muhteşem ahşap bir köşk yaptırmış ve burada yaşamıştır.²⁹ Tarihi Bulgurlu köyü sınırları içinde sayılabilecek Küçük Çamlıca'daki Bodrumi Ömer Lütfi Efendi Mescidi, H.1309/M.1891-92 yılında Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi tarafından yaptırılmıştır ve 1896'da vefat eden şeyhülislamın kabri de burada, caminin avlusundadır. Önünde bileziği ve kapağı mermerden bir kuyu ve avlu kapısının solunda çeşme yer alır. Yapının sağ tarafındaki ahşap köşkün oldukça geniş çiftlik arazisi vardı.³⁰ Mektep, eşi Fatma Hanım tarafından H.1311/M.1893-94 yılında yaptırılmış ve 1925'e kadar okul olarak kullanılıp sonra meşrutaya dönüştürülmüştür.³¹ Hoca Ali Rıza'nın resme aktardığı yerler arasında, Küçük Çamlıca'da Şeyhülislam Bodrumi Bey Köşkü civarı da vardır (Resim 6).

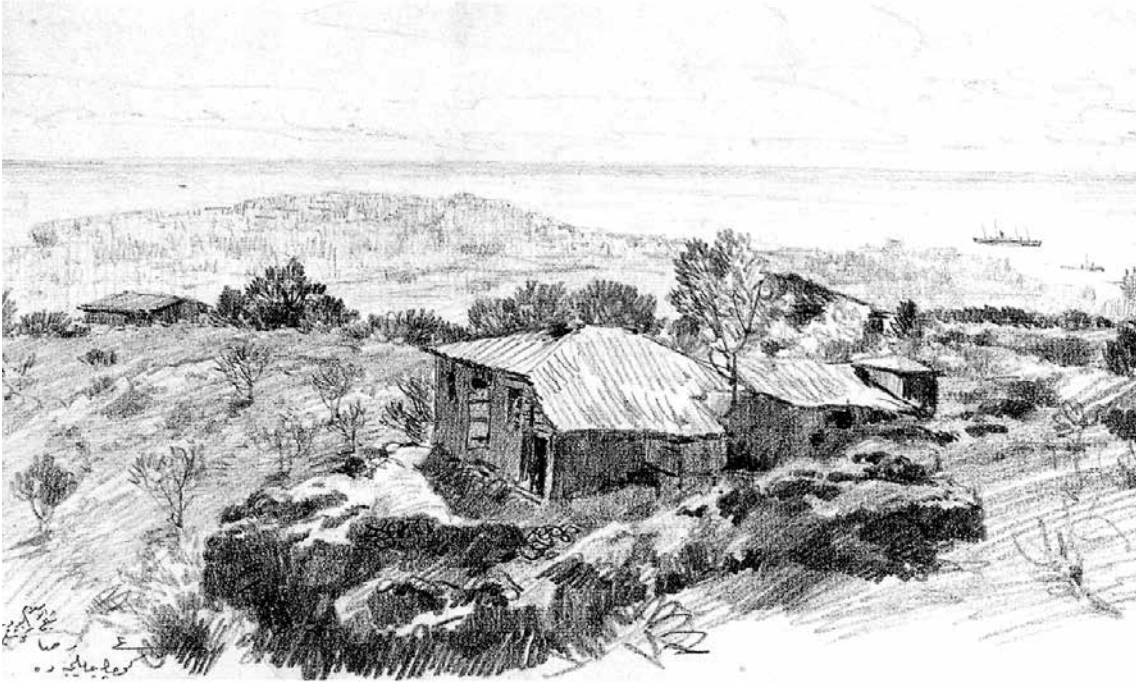
28 Çilehane/Musalla Mescidi, su kuyusu ve şadırvanı hakkında ayrıntılı bilgi, resimler ve fotoğraflar için bkz. Gül Sandıkmen, "Yok Olan ve Değişen Mimarlık Örnekleriyle Resimlerde Üsküdar", *V. Üsküdar Sempozyumu 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2008, s.573-577. Mehmet Nermi Haskan, mescidin yerinde, Aziz Mahmut Hüdayi Efendi'nin Bursa'dan İstanbul'a geldiğinde, ailesini barındırmak için iki odalı bir yapı yaptırdığını, bunun altında ya da civarında toprak altında ayrıca bir çilehanesinin olduğunu rivayet edildiğini ve 1690 tarihlerinde Şeyh Selami Efendi tarafından mescidin yeniden yapıldığını, günümüzdeki şeklini de avludaki kuyu ve şadırvanın tarihlerine göre 1865'te almış olabileceğini belirtir. Haskan, *a.g.e.*, C.1, s.157-159. Koçu, yapının 17. yüzyılda şeyh Aziz Mahmud Hüdayi tarafından çilehane olarak yapıldığını ve ölümünden sonra mescit olarak kullanıldığını bildirir. Reşad Ekrem Koçu, "Çilehane Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1965, s.3980.

29 İbrahim Hakkı Konyalı, "Tarih Sohbetleri Şeyh -ül - İslâm Bodrumi Cami - Camiin önünde kapağı som ak mermerden yapılmış bir kuyu var", *Yeni Asya Gazetesi*, 11 Eylül 1975, s.4; İbrahim Hakkı Konyalı, "Tarih Sohbetleri Şeyh -ül - İslâm Bodrumi Cami - Camiin avlusu bir çiçek ve gül bahçesi halinde!", *Yeni Asya Gazetesi*, 12 Eylül 1975, s.4.

30 Haskan, *a.g.e.*, C.1, s.128.

31 Haskan, *a.g.e.*, C.2, s.907.

Resim 6- Küçük Çamlıca'da Şeyhülislam Bodrumi Bey Köşkü Civarında, 1326 [1910], kağıt üzerine karakalem, 18x24.5 cm, A. Cem Ener Koleksiyonu. (Hoca Ali Rıza 1858-1930, s.74.)

Namazgâh bölgesindeki mescit, ahşap ve taş evler, köşkler, Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde belgelenir. Alemdağ Caddesi ile İzzettin Bey Sokağı'nın birleştiği köşede Namazgâh/Cavit Ağa Camisi yer alır. Cami, Sultan II. Abdülhamid'in harem ağalarından Musahib Cavid Ağa tarafından 1900'lerin başında yaptırılmış ve bu alandaki Bostancıbaşı Abdullah Ağa Namazgâhı da tamir ettirilmiştir. Dikdörtgen planlı caminin üzeri kiremit kaplı çatı ile örtülüdür. 1994'te yanan cami, 1995'te aslına uygun olarak yeniden yaptırılmıştır. Hoca Ali Rıza'nın Milli Kütüphane Resim Koleksiyonu'nda yer alan karakalem iki resminde ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde yayımlanan yağlıboya tablolarında, eski Namazgâh Camisi ve çevresi belgelenir.³² Namazgâh Camisi'nin sağ köşesinde, Musahib Cavit Ağa Köşkü bulunuyordu.³³ Konyalı, Namazgâh Camisi'ni anlatırken caminin batısındaki ahşap köşk hakkında da ayrıntılı bilgi verir.³⁴

Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde Namazgâh Cami ve civarında görülen ahşap evler, köşkler günümüze ulaşamamıştır. Bu bölge, çok katlı yoğun yapılaşma ve otoban ile bambaşka bir görünüme kavuşmuştur (Resim 7-12).

32 Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nin 1 Temmuz 1330 [1914] tarihli 18. sayısındaki "Dudurlu Yolunda Namazgâh Mescidi yağlıboya etütlerden" ve "Çamlıca Namazgâh civarı yağlıboya etütlerden" bilgileriyle yayımlanan yağlıboya resimler için bkz. Yaprak Zihnioğlu (haz.), *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 1911-1914*, İstanbul, 2007, s.329.

33 Mehmet Nermi Haskan, 1974 tarihlerinde yapının çok harap durumda olduğunu ve 2001'de yayımlanan kitabında yerinin bugün arsa olduğunu belirtir. Haskan, *a.g.e.*, C.1, s.290.

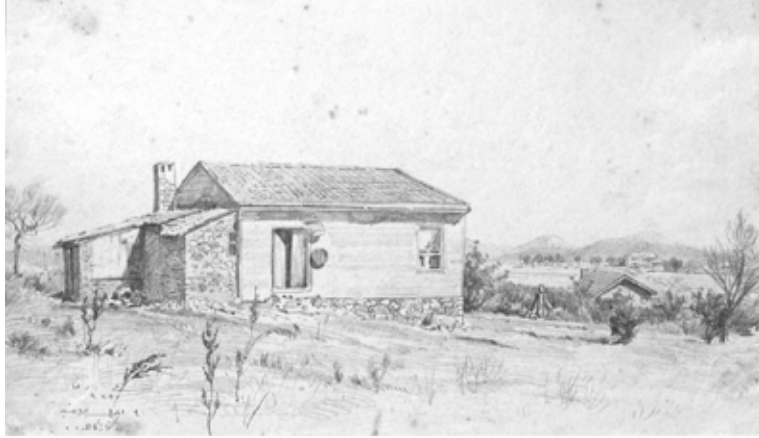
34 Caminin batısında, keresteleri Romanya'dan getirilen ve ahşap işçiliği çok beğenilen Muhasebeci Köşkü denilen iki katlı muhteşem ahşap köşk, 1975 yılında enkazıya satılarak yıktırılmıştır. Konyalı, *a.g.e.*, s.238-239.

ÇAMLICA'DA NAMAZGÂH CİVARINDA Yağlıboya etütlerden

Resim 7- Çamlıca'da Namazgâh Civarında, yağlıboya etütlerden. (Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi, No:18, 1 Temmuz 1330 [1914], s.328)

Resim 8- Çamlıca'da Namazgâhta, 1907, kağıt üzerine karakalem, 33x19 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 84, Albüm No:8/16, Dmrb no:306.
"A. Rıza 325 9 Eylül cihârşenbe [22 Eylül 1909 Çarşamba] Namazgâh'da"

Resim 9- Bulgurlu Civarında Namazgâh Mahallesiinde Sütçü Hüseyin Ağa'nın Hanesi, 1908, kağıt üzerine karakalem, 33x19 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 24, Albüm No:3/1, Dmrb no:245.
"A. Rıza 326 Temmuz 9 cihârşenbe [22 Temmuz 1910 Çarşamba] Bulgurlu civarında Namazgâh Mahallesi'nde Sütçü Hüseyin Ağa'nın hanesi"

Resim 10- *Namazgâhta İkamet Olunan Hane*, 1907, kağıt üzerine karakalem, 35x23 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 79, Albüm No:8/10, Dmrb no:300.
 “A. Rıza 325 [1909] Namazgâh’da ikamet olunan hane”

Resim 11- *Evler*, kağıt üzerine karakalem, suluboya, 32x10 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 112, Albüm No:13/2, Dmrb no:335.

Resim 12- *Bulgurlu Civarında Merhum Ziya Bey'in Köşkü*, 1903, kağıt üzerine karakalem, 34x25 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 92, Albüm No:9/3, Dmrb no:314.

"Bulgurlu civarında merhum Ziya Bey'in köşkü" "A. Rıza 17 Eylül Cumartesi 321" [30 Eylül 1905]

Sanatçı, Bulgurlu'da Nazmi Ziya Bey'in Köşkü'nden çeşitli resimler yapmıştır (Resim 12). 21 Eylül 321 Çarşamba [4 Ekim 1905] tarihli bir resmi, Bulgurlu'da Nazmi Ziya Bey'in Köşkü'nden, karakalem natüremort görüntüsüdür (Resim 13).

Resim 13- *Natüremort, Bulgurlu'da Nazmi Ziya Bey Köşkü'nde*, 21 Eylül 321 Çarşamba [4 Ekim 1905], kağıt üzerine karakalem, 16.5x25 cm, A. Cem Ener Koleksiyonu. (*Hoca Ali Rıza 1858-1930*, s.220)

Resim 14- Ömer Ağa'nın Kahvesinden Bulgurlu Köyü, kağıt üzerine suluboya, karakalem, 24x16 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 6, Albüm No: 1/6, Dmrb no:227.

“... (Hasib beğle birlikte) ... Ömer Ağa'nın kahvesinden ....”, “... Bulgurlu Köyü 11 Eylül 317 Salı” [24 Eylül 1901]

Reşad Ekrem Koçu, Bulgurlu meydanındaki çınarların bulunduğu alanda yedi kahvehane olduğunu ve 1961’de sadece “Çınar Kahvesi” adıyla bir tanesinin kaldığını belirtir. Asıl kahvehanenin Kısıklı’dan geldiğinde yolun sağında kaldığını, ahşap bir baraka ve yanında iki sundurma bahçesinden oluşan kahveyi Bay Mısırlı Halil’in işlettiğini ve kahvecinin sundurmalarından birini tenekeci-lehimci-sobacıya verdiğini söyler. Ayrıca, bir adacık şeklinde üç yolun ortasında çınarların bulunduğu alana beton set yapılmış ve bu alana da iskemleler konularak kahve olarak kullanılmıştır.³⁵ Hoca Ali Rıza, Bulgurlu’daki kahvelerden köyün görünümünü resmettiği (Resim 14) gibi kahvehanelerin içini ve nargile, kahve değirmeni³⁶ gibi eşyaları da resme aktarmıştır. Tarih belirtmediği karakalem “Bulgurlu Köyünde Bir Kahve” resminde (Resim 15), kahvehanede berberin köşesi olan bölümü ayrıntılarıyla belgelemiştir. Koltuk, traş malzemeleri, ayna, leğen, tavanda petrol lambası gibi birçok eşya görülür.

Resim 15- Bulgurlu Köyünde Bir Kahve, kağıt üzerine karakalem, 18.5x27 cm, Gülbin Mesara Koleksiyonu. (Hoca Ali Rıza 1858-1930, s.60.)

35 Reşad Ekrem Koçu, “Bulgurlu’da Çınar Kahvehânesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3119.

36 Karakalem resimde, el değirmeni olan yerli kahve değirmenini resmetmiştir. “Çamlıca’da ‘Bulgurlu Köyü’nde Namazgâh’da kahvede 326” yazısı vardır. Süheyl Ünver, “Ressam Ali Rıza Bey’e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eşyası”, *İstanbul Risaleleri*, C.5, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996, s.49.

Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde görüldüğü üzere, Bulgurlu ve çevresinde çok sayıda ahşap köşk ve ev bulunuyordu (Resim 16-28). Günümüze, çok azı yenilenmiş olarak gelebilmiştir. Bulgurlu ve Küçük Çamlıca civarındaki çoğu günümüze ulaşamayan köşkler hakkında bilgi sunan çeşitli yayınlar vardır.³⁷

Resim 16- *Bulgurlu Köyünden*, 1907, kağıt üzerine karakalem, 33x23 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 76, Albüm No:8/7, Dmrb no:297.

“A. Rıza 325 Bulgurlu Köyünde 6 Ağustos berşembe [19 Ağustos 1909 Perşembe]”

Resim 17- *Bulgurlu Kariyesi'nde Fırın ve Civarı*, 1908, kağıt üzerine karakalem, 27x22 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 77, Albüm No:8/8, Dmrb no:298.

“(Bulgurlu karyesinde fırın ve civarı)” “A. Rıza Salı 326 Ağustos 25 [7 Eylül 1910] 2 Ramazan”

³⁷ Konyalı, *a.g.e.*, C.II; Haskan, *a.g.e.*, C.3; Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, Ed.Ersan Güngör, Kurtuba Yay., İstanbul, 2011; Sermed Muhtar Alus, “İstanbul Kazan Ben Kepeçe Selimiye'den Çamlıcalara”, *Akşam Gazetesi*, 19 Şubat 1939, s.8; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, “19. Asırda Çamlıca'daki Köşkler ve Saraylar”, *Akşam Gazetesi*, 10 Eylül 1947.

Resim 18- *Bulgurlu Köyü'nde*, kağıt üzerine karakalem, 32x22 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 83, Albüm No:8/15, Dmrb no:305.

“A. Rıza 325 19 Ağustos Cumartesi [1 Eylül 1909] Bulgurlu Köyü'nde ...”

Resim 19- *Üstad-ı muhterem ressam Rıza Beyefendi'nin etütlerinden.* (Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi, Numara:8 Cuma 18 Zilhicce Şene 1329 26 Teşrinisani Sene 1327 [1911] ,s.71)

“A. Rıza 326 ... Ağustos 4 [17 Ağustos 1910] Bulgurlu civarında ...”

Resim 20- Bulgurlu'da Bağlar İçinde İsmail Ağa'nın Hanesi, kağıt üzerine karakalem, 44x14 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 34, Albüm No:4/3, Dmrb no:255.
"Bulgurlu'da bağlar içinde İsmail Ağa'nın hanesi", "A. Rıza"

Resim 21- Çamlıca'da Kadri Bey'in Köşkü, kağıt üzerine karakalem, 34x25 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 93, Albüm No:9/4, Dmrb no:315.
A. Rıza 325 25 Eylül Cuma [8 Ekim 1909] (Çamlıca'da) Kadri Bey'in Köşkü"

Resim 22- Çamlıca'da Yalnız Selvi'de Kadri Bey'in Köşkü, kağıt üzerine suluboya, karakalem, 27x10 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 114, Albüm No:13/4, Dmrb no:337.
"A.Rıza Çamlıca'da Yalnız Servi'de Kadri Bey'in Köşkü ..."

Resim 23- Kadri Bey'in Tavşanhanesi, 1907, kağıt üzerine karakalem, 24x14 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 218, Albüm No:24/10, Dmrb no:441.

“A. Rıza 325 23 Ağustos Cumartesi [5 Eylül 1909] Kadri Bey'in Tavşanhanesi”

Resim 24- Ümraniye Köyü Karşısında Kadri Bey'in Köşkü, kağıt üzerine karakalem, 31.8x16.5 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 111, Albüm No:13/1, Dmrb no:334.

“A. Rıza 325 [1909] Ümraniye karyesi karşusunda Kadri Bey'in Köşkü Ağustos”

Resim 25- *Çamlıca'dan Ümraniye*, kağıt üzerine suluboya, 32.5x16.5 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 SA 58, Dmrb no:208.
“A. Rıza 325 [1909] Çamlıca civarından Ümraniye karyesine”

Resim 26- *Bir Akşam Çamlıca'da*, 1907, kağıt üzerine karakalem, 32x20 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 26, Albüm No:3/3,
Dmrb no:247.
“A. Rıza 325 31 Ağustos [13 Eylül 1909] Pazartesi Akşam”

Resim 27- *Çamlıca'da Bir Köşk*, kağıt üzerine karakalem, 23x15 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 212, Albüm No:24/4, Dmrb no:435.
“A.Rıza 325” [1909]

Resim 28- *Çamlıca'dan*, kağıt üzerine suluboya, karakalem, 32.5x15.5 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 113, Albüm No:13/3, Dmrb no:336.
“A.Rıza 326” [1910]

Küçük Çamlıca'da, harap bir Bektaşî tekkesinin yerine Sultan IV. Mehmed tarafından yaptırılmış bir saray bulunuyordu. Saray, günümüze ulaşmamasına rağmen Sultan IV. Mehmed tarafından hemen yakınına yaptırılan H.1064/M.1653 tarihli IV. Mehmed Çeşmesi işlevini sürdürmektedir. Konyalı, çeşmenin Çamlıca Suyu diye tanındığını ve adının Cennetâbâd olduğunu belirtir.³⁸ Çeşmenin üst kısmına, Cennetâbâd'ın yerine H.1227/M.1812'de Sultan II. Mahmud tarafından "Sürûrâbâd şâhâne kasrı" olarak belirtilen Sürûrâbâd Kasrı yaptırılmıştır.³⁹ Sultan II. Mahmud/Sürurâbâd Kasrı, günümüze ulaşmamıştır. Haskan, çok değişiklikler geçiren iki katlı ahşap ve yayvan bu yapının 1910'larda halen mevcut olduğunu bildirir.⁴⁰ Padişahın buradan atış talimleri yaptığı bilinir ve Acıbadem'de yer alan Nişantaşı günümüze kadar ulaşmıştır. Hoca Ali Rıza'nın 10 Eylül 1326 [23 Eylül 1910] tarihli Çamlıca'dan adalara bakış sunan bir resminde (Resim 29), ince uzun dörtgen gövdeli Nişantaşı açıkça görülür. Etrafında hiç yapı olmayan Nişantaşı, boş arazi ortasında yükselirken günümüzde ise çok katlı apartmanlar arasında kalmıştır. Sultan II. Mahmud'un tuğrası ve H.1227/M.1812 tarihini veren Defter Emîni Arif Efendi tarafından yazılmış kitabesi vardır. Bu anıt, Küçük Çamlıca Kasrı tamamlandığında açılışına gelen Sultan II. Mahmud'un merasim sonrasında yapılan tüfek atışlarında 1000 adımda yumurtayı kırdığı için dikilmiştir.⁴¹

Resim 29- Çamlıca'da Adalar ve Nişantaşı, kağıt üzerine karakalem, 67x14 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 260, Albüm No:29/1, Dmrb no:483.
"A. Rıza 326 Eylül Cuma 10 [23 Eylül 1910] Acıbadem yolu nihayetinin Nişantaşı"

Suları ve mesire alanıyla ünlü Libadiye, Hoca Ali Rıza'nın resmettiği yerler arasındadır. Sanatçı, kiremit kaplı çatı örtülü tek katlı bir yapı önünde ağaç altında, biri iskemlede, ikisi yerde oturan üç kişiyi resmetmiş (Resim 30) ve gündelik yaşamdan bir kesit aktarmıştır.

Resim 30- Çamlıca'da Libade, kağıt üzerine karakalem, 13x21.5 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 253, Albüm No:28/6, Dmrb no:476.
"A. Rıza 326 Ağustos 19 [1 Eylül 1910] (Libade)"

38 Konyalı, a.g.e., s.247-248.

39 Konyalı, a.g.e., s.249-250.

40 Haskan, a.g.e., s.1337-1338.

41 Haskan, a.g.e., s.1481.

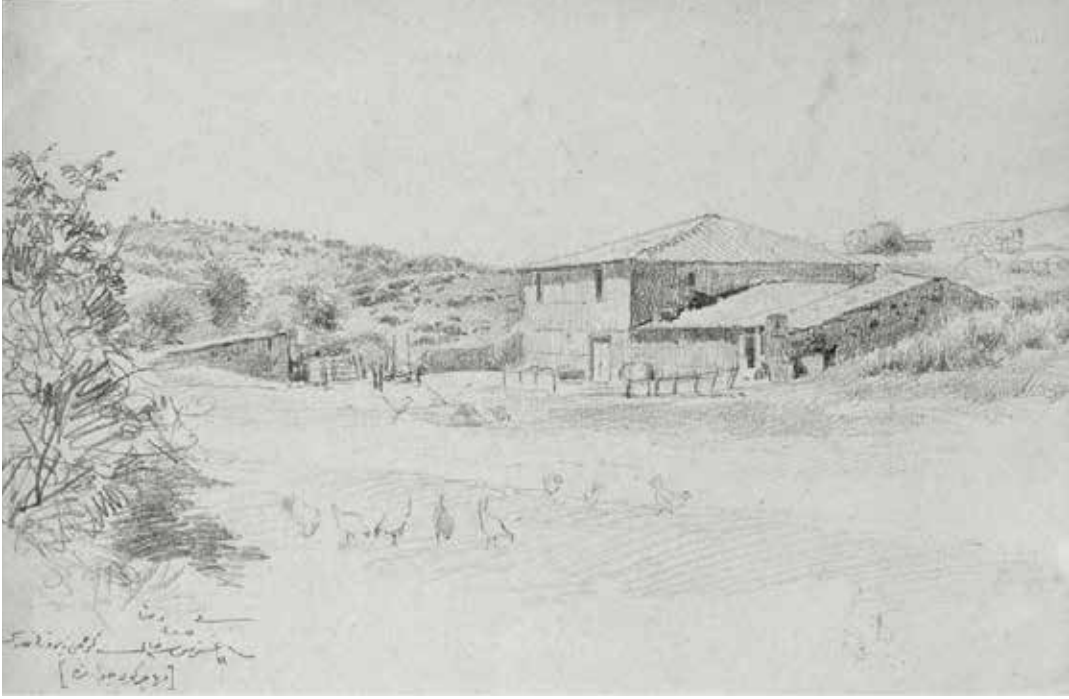
Resim 31- *Bulgurlu Civarında Kirişhane*, 1903, kağıt üzerine karakalem, 33x18 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 80, Albüm No:8/11, Dmrb no:301.
“A. Rıza Bulgurlu civarında Kirişhane 25 Eylül 321 Cuma” [8 Ekim 1905]

Bulgurlu'nun günümüz Ümraniye'sinde kalan arazilerindeki taş ocakları önemli idi. Bulgurlu civarında Yalnız Servi denilen yerdeki büyük taş ocakları, Yeniçeri serdengeçtileri nezaretinde mirî hesabına işletilmiştir. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra kapatılmış ve yakınındaki Yalnız Servi mevkiine 1876 Rumeli bozgununda muhacirler yerleştirilmiştir. Muhacirler adı ile bir köy olan bölgenin adı Yeniköy olarak değiştirilmiştir.⁴² Sonrasında bu bölge Ümraniye adıyla gelişmeye başlamış ve Üsküdar'dan ayrılarak 1988'de ilçe olmuştur. Hoca Ali Rıza, Bulgurlu Köyü ve civarını resmettiği yerler arasında, resimlerine yazdığı el yazısı notlarında Yalnız Servi, Muhacir Köyü ve Ümraniye Kariyesi isimlerini belirtmiştir (Resim 22, 24-25, 32-38).

Resim 32- *Bulgurlu Civarında Ümraniye Kariyesinin Kireç Ocakları Yakınlarında*, 1907, kağıt üzerine suluboya, karakalem, 18x13 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 51, Albüm No:6/5, Dmrb no:272.
“A.Rıza 325 Bulgurlu civarında Ümraniye kariyesinin kireç ocakları yolunda Ağustos 3” [16 Ağustos 1909]

42 Reşad Ekrem Koçu, “Bulgurlu Taş Ocakları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120.

Resim 33- Muhacir Köyü Civarında, Kireççi'nin Hanesi, 1907, kağıt üzerine karakalem, 32x21 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 78, Albüm No:8/9, Dmrb no:299.

“A. Rıza 325 11 Ağustos Salı [24 Ağustos 1909] Kireççi Zirunun? hanesi (Muhacir Köyü civarında)”

Resim 34- Çamlıca'da Muhacir Köyü Yolunda Kahveye Benzer Bir Şecere ve Çeşme, 1907, kağıt üzerine karakalem, 33x24 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 90, Albüm No:9/1, Dmrb no:312.

“A. Rıza 325 23 Eylül çarşenbe [6 Ekim 1909 Çarşamba] (Çamlıca'da) Muhacir Köyü yolunda –kahveye benzer bir şecere ve çeşme”

Resim 35- Ümraniye Kariyesi civarından, 1907, kağıt üzerine karakalem, 33x21 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 30, Albüm No:3/7, Dmrb no:251.
“A. Rıza 325 21 Temmuz [3 Ağustos 1909] Ümraniye karyesi civarından bir hatıra”

Resim 36- Yalnız Selvi'de Ümraniye Kariyesi, 1907, kağıt üzerine karakalem, 26x15 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 217, Albüm No:24/9, Dmrb no:440.
“A. Rıza 325 Yalnız Servi'de Ümraniye karyesinde 26 Temmuz” [8 Ağustos 1909]

Resim 37- *Yalnız Selvi'de Azmi Bey'in Hanesi*, 1907, kağıt üzerine karakalem, 32x20 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 72, Albüm No:8/3, Dmrb no:293.
 “A. Rıza sene 1325 (Hatıra) Yalnız Servi'de Azmi Bey'in Hanesi Temmuz 26” [8 Ağustos 1909]

Resim 38- *Bulgurlu Civarında Yalnız Selvi Civarında Sucukhane*, 1903, kağıt üzerine karakalem, 33x21 cm, Milli Kütüphane, TAB 1994 AL 85, Albüm No:8/17, Dmrb no:307.
 “Bulgurlu civarında (Yalnız Servi civarında sucukhane) A. Rıza 17 Eylül 321 Cumartesi [30 Eylül 1905] “

Hoca Ali Rıza'nın Bulgurlu ve çevresinden görünümüne sunan resimleri, gerek resimlerin yapıldığı yıllardaki Bulgurlu Köyü'nün cami, mescit, çeşme gibi anıtsal yapılarını; ev, köşk gibi konut mimarisini; kireçhane, sucukhane, fırın, kahvehane gibi diğer yapıların varlığını ve bu yapılar çevresindeki gündelik, sosyal yaşamı belgelemesi açısından önem kazanmaktadır. Resimleri, o yıllardan günümüze kadar hızla değişmiş olan Bulgurlu ve çevresi için görsel belge değeri taşımaktadır. Üsküdarlı Ali Rıza diye de anılan Hoca Ali Rıza Bey, tarihi Bulgurlu köyünü bizlere aktaran resimlerinden dolayı, "Bulgurlu'nun ressamı" unvanını da hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Alus, Sermed Muhtar, "İstanbul Kazan Ben Kepçe Selimiye'den Çamlıcalara", *Akşam Gazetesi*, 19 Şubat 1939, s.8.
- Bostan, M. Hanefi, "XV.- XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler 6-9 Kasım 2008*, C.II, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2009, s.365-402.
- Derman, M. Uğur, *Üsküdar'lı Ressam Hoca Ali Rıza Bey*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara t.y.
- Derman, Uğur, "Giriş", *Hoca Ali Rıza (1858-1930)*, haz. Ömer Faruk Şerifoğlu, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s.11-22.
- Erhan, Kemal, *Hoca Ali Rıza*, ikinci baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1986.
- Egemen, Affan, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebül)*, Arıtan Yay., İstanbul, 1993.
- Galitekin, Ahmed Nezih, *Hadikatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmleri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar) Avvansarıyî Hüseyin Efendi Ali Sâtu Efendi Süleymân Besim Efendi*, İşaret Yay., İstanbul, 2001.
- Gülersoy, Çelik, *Çamlıca'dan Bakışlar*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul, 1982.
- Güneş, Ahmet, "Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Dair Bir Örnek (16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Bulgurlu Karyesi)", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 12-14 Mart 2004*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2005, s.43-51.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.1, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2001.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2001.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2001.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3113-3117.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3117-3119.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Dağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Demirci Çeşmesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3121.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3121-3123.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Köyünün Bulgur Dibeği", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3124-3125.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3125.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu Taş Ocakları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120-3121.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu'da Çınar Kahvehânesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3119-3120.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bulgurlu'da Subhi Paşa Korusu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1963, s.3120.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Çilehane Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1965, s.3979-3980.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, "Bulgurlu Çeşmesi 'Kimdir bu ülkenin târihi eserlerini koruyanlar!..'", *Yeni Asya Gazetesi*, 23 Temmuz 1975, s.4.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, "Tarih Sohbetleri Şeyh-ül - İslâm Bodrumi Cami - Camiin önünde kapağı som ak mermerden yapılmış bir kuyu var", *Yeni Asya Gazetesi*, 11 Eylül 1975, s.4.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, "Tarih Sohbetleri Şeyh-ül - İslâm Bodrumi Cami - Camiinin avlusu bir çiçek ve gül bahçesi halinde!", *Yeni Asya Gazetesi*, 12 Eylül 1975, s.4.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.I, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul, 1976.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.II, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977.
- Mete, Zekai, "Üsküdar Tarihinden Bir Kesit: Bulgurlu Köyü'nün Aziz Mahmud Hüdayi'ye Temliki", *Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 1 23-25 Mayıs 2003*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2004, s.68-78.
- Mümtaz, Ahmet Semih, *Eski İstanbul Konakları*, Ed.Ersan Güngör, Kurtuba Yay., İstanbul, 2011.
- Sarıdikmen, Gül, "Yok Olan ve Değişen Mimarlık Örnekleriyle Resimlerde Üsküdar", *V. Üsküdar Sempozyumu 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2008, s.573-600.
- Sarıdikmen, Gül, *Türk Resminde İstanbul'un Mimarlık Örnekleri 1860-1960*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2007.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "19. Asırda Çamlıcadaki Köşkler ve Saraylar", *Akşam Gazetesi*, 10 Eylül 1947.
- Ünver, A. Süheyl, "Üstad-ı Âlişanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Hali Suretidir", *İstanbul Risaleleri*, C.5, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996, s.17-20.
- Ünver, A. Süheyl, "Ressam Ali Rıza Bey'e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eşyası", *İstanbul Risaleleri*, C.5, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s.13-60.
- Ünver, A. Süheyl, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Risaleleri*, C.1, haz. İsmail Kara, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995, s.23-32.
- Ünver, A. Süheyl, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1949.
- Ünver, A. Süheyl, *Üsküdarname-1*, haz. Gülbün Mesara, Aykut Kazancıgil, Fatma Zehra Beyaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul, 2012.
- Ünver, Süheyl, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, nr.70, İstanbul, 1930, s.349-355.
- Zihnioglu, Yaprak (haz.), *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 1911-1914*, güncelleştirilmiş basım, Kitap Yay., İstanbul, 2007.

HAYDARPAŞA'DA ÂBİDEVÎ ESER : MEKTEB-İ TIBBİYE-İ ŞAHANE

NİL SARI & DR. BURHAN AKGÜN

ÖZET:

II. Abdülhamit tarafından Haydarpaşa'da inşa ettirilen Mekteb-i Tıbbiye-i *Şâhâne*'nin merkez binası ve klinikleri Osmanlı tıbbı ve mimarlığı bakımından büyük önem taşır. Haydarpaşa Tıbbiyesi Üsküdar'ın en değerli yapılarından biri olmakla birlikte tarihteki yeri yeterince araştırılmamıştır. Bu çalışmada, Tıbbiye'nin Demirkapı'dan Haydarpaşa'ya nakil sebepleri, Tıbbiye Mektebi ve kliniklerinin Haydarpaşa'da inşası ve yerleşimi ile yeniden İstanbul'un Rumeli yakasına taşınmasıyla ilgili konular ana kaynaklara dayanılarak ele alınmaktadır.

Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin nakli konusunda yapılan tartışmalarda mektebin ve kliniklerinin yer aldığı Üsküdar bölgesinin İstanbul'daki konumuyla ilgili görüşlere dikkat çekilmektedir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Yıldız Albümleri'nden seçilen fotoğraflar, binanın konumunu gösteren haritalar ve günümüz fotoğrafları eşliğinde binanın çevresindeki diğer tarihi sağlık yapılarıyla birlikte yeniden değerlendirilmesi konusu da gündeme getirilmiştir.

GİRİŞ:

Sultan II. Abdülhamit'in Haydarpaşa'da yaptırmış olduğu *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne* binası Üsküdar'ın manzarasına zarif bir ihtişam katar. Günümüzde *Tıbbiye binası Marmara Üniversitesi* tarafından ve *Seririyat* adı verilen Tıbbiye klinikleri ise Numune Hastanesi tarafından kullanılmaktadır. Tıbbiye binası, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Hastanesi ile Selimiye Kışlası arasında yer alır ve Haydarpaşa İstasyonu'nun çok yakınındadır.

Tıbbiye'nin Demirkapı'dan Haydarpaşa'ya nakli konusunun gündeme geldiği 1893 tarihinden 1933 reformu ile İstanbul'un Avrupa yakasına taşınmasına kadar geçen süreç boyunca Tıbbiye'nin Üsküdar'da yer alması tartışma konusu olmuştur. Siyasi ve özel bir takım görüş farklılıkları binanın kaderini çizmiş, dolayısıyla tıp eğitimi de etkilenmiştir. 1903 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane olarak açılışı yapılan okul binası, 1909 yılında Darülfünun Tıp Fakültesi ismiyle Darülfünun'un bir şubesi olmuş; 1933 tarihinde boşaltılarak liseye dönüştürülmüştür. Günümüzde bina Marmara Üniversitesi'nin kullanımındadır.

Bulunduğu mevki sebebiyle Haydarpaşa Tıbbiyesi olarak bilinen eski Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası tıp ve mimarlık tarihindeki önemine ve Üsküdar'a kattığı büyük değere rağmen araştırmacıların yeterince ilgisini çekmemiştir. İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti projesi olarak hazırlanan "Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi" isimli kitap Haydarpaşa Tıbbiyesi ile ilgili en kapsamlı çalışmadır.¹ Ancak, arşiv belgelerine ve dönemin yayınlarına dayanan geniş bir kaynak araştırmasının yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu araştırmada, Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya nakil sebepleri; Tıbbiye ve klinik binalarının inşasıyla ilgili gelişmeler ve yatırımlar; Haydarpaşa'dan taşınmanın sebepleri ve sonuçları kısaca ele alınmaktadır. Çalışmada örnek olarak bazı BOA belgelerinden ve konuyla ilgili yayınlardan yararlanılmıştır. Bir asır önce Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin mevki konusundaki tartışmalar çerçevesinde Üsküdar bölgesinin şehirdeki konumuyla ilgili görüşlere de dikkat çekilmiştir. Binanın çevresindeki diğer tarihi hastanelerle birlikte yeniden değerlendirilmesi konusu ele alınmakta ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Yıldız Albümleri'nden seçilen fotoğraflar, binanın konumunu gösteren haritalar ve günümüz fotoğrafları eşliğinde tartışmaya açılmaktadır.

Resim 1: 19. yy sonlarına ait bir İstanbul haritasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin konumu. Solda Selimiye Kışlası, sağda Haydarpaşa Asker Hastanesi ve Haydarpaşa İstasyonu yer almaktadır.

TIBBİYE'NİN HAYDARPAŞA'YA NAKİL SEBEPLERİ

II. Abdülhamit Demirkapı'da bulunan Askeri Tıbbiye'yi Haydarpaşa'ya nakletmek istemekteydi. Siyasi faaliyetlerde bulunan öğrencileri denetleyebilme amacıyla Sultan'ın Tıbbiye'yi merkezden uzağa taşımak istediğini ileri sürenler vardı.² Tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan ve yatılı eğitim gören Askeri Tıbbiye öğrencilerinin siyasetle ilişkisi huzursuzluğa neden olmaktadır. Eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen Tıbbiyeliler hürriyet ve eşitlik gibi konularda siyasi görüşler edinmekte ve memlekete döndüklerinde siyasi faaliyetlerde bulunarak Sultan II. Abdülhamit'e muhalefet etmekteydiler. Zamanla Osmanlı Devleti'nin yönetiminde söz sahibi olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin kurucu-

ları da Tıbbiye öğrencileriydi. İttihat-ı Osmanî Cemiyeti adlı gizli örgüt 1889'da Askeri Tıbbiye Mektebi'nde İshak Sükûti (1868-1902), İbrahim Temo (1865-1939), Abdullah Cevdet (1869-1932), Mehmet Reşit ve Hikmet Emin adlarında beş öğrencinin öncülüğünde kurulmuştu.³

Sultan II. Abdülhamit tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Kanun-i Esasi'yi askıya alıp, Meclis-i Mebusan'ı da kapatınca Askeri Tıbbiye mektebindeki muhalefet daha da şiddetlendi. Mektep yöneticileri ve bazı hocalar öğrencilerin siyasî faaliyetlerine göz yumduğundan mektepte disiplin kalmamıştı. Öğrenciler mektepten kaçarak geceyi dışarıda geçirmeye ve hatta mektebe gizlice misafir bile sokmaya başlamıştı. Bu gidişe son vermek isteyen Sultan II. Abdülhamit 1892 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi, tüm askeri okulları tek yönetim altında birleştiren, *Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahâne Nezareti*'ne bağladı ve Nazırlığına da Tophane Müşiri Zeki Paşa'yı getirdi.⁴ Bir süre sonra Demirkapı'daki Tıbbiye binalarının ve arazisinin yetersiz olduğu ve bu sebeple mektebin Haydarpaşa'ya nakil gündeme gelecekti.

Tıbbiye kurulduğu 1827 yılından itibaren tıp eğitimi konak, saray binası ve kışla gibi devşirme mekânlarda yürütülmüştü. Tıbbiye 1876 yılında yedinci kez nakledildiğinde Sirkeci'deki Demirkapı Kışlası'na yerleştirilmişti.⁵ Zamanla, Demirkapı'daki Tıbbiye binalarının yetersizliği, laboratuvar eksikliği ve uygulama hastanesi sorunu gibi sebeplerle tıp eğitiminden istenilen verimin alınmadığı ileri sürülmeye başlandı. 3 Ağustos 1893 tarihinde Serasker Rıza Paşa Demirkapı Kışlası'nın tıp eğitimi için neden yetersiz olduğunu gerekçeleriyle II. Abdülhamit'e arz etti. Buna göre, Demirkapı Tıbbiye'si *çukurdaydı ve havası* kötüydü; Rumeli şimendiferi güzergâhı üzerinde bulunduğu için gürültülüydü; çevresi genişlemeye müsait değildi; ihtiyaca cevap veremeyecek kadar dar ve haraptı; yeni ilmî usullere göre olması gereken klinik, laboratuvar ve müze gibi birimlerden yoksundu. Bu gibi sebepler dolayısıyla Haydarpaşa Asker Hastanesi (günümüzde GATA) civarında yeni bir Tıbbiye Mektebi binası inşa edilmeliydi. Hasta başında klinik tıp eğitimi yapılabilmesi için yeni Tıbbiye binasının Haydarpaşa Asker Hastanesi'nin yakınına inşası uygundu. Ayrıca, Haydarpaşa'nın temiz havası, güzel mevkii ve civardaki geniş arazi dönemin tıp eğitimi için önem taşıyan botanik bahçesinin tesisine de elverişliydi. Yeni Tıbbiye binasının günün koşullarını karşılayacak şekilde, teorik ve uygulamalı eğitimin en ileri düzeyde yürütülebileceği uygun bir mimari plan çerçevesinde inşası gerekmektedir. Ayrıca, Askeri Tıbbiye'nin yanı sıra Mülki Tıbbiye'nin de Haydarpaşa'ya nakledilmesi öngörülmüştü.⁶ Bu tarihlerde kolera salgınına karşı alınacak tedbirlerin tespiti için Pasteur Enstitüsü'nden davet edilen Dr. Andre Chantemesse Tıbbiye'nin ıslahı konusunu da ele almış ve tıp eğitimindeki eksiklikleri vurgulamıştı.⁷ 1894 yılında Yıldız Hastanesi'ne müfettiş olarak tayin edilen Fransız Dr. Margery de Padişah buyruğu ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yaptığı incelemeler sonucunda *Tıbbiye'nin yeniden ıslahını* gerekli bulmuş ve 31 Mart 1894'te ilgili raporunu sunmuştu.⁸ Mekteb-i Tıbbiye'nin Haydarpaşa'da inşası ve Haydarpaşa Asker Hastanesi'nin de ıslah edilerek *Seririyat Hastanesi*, yani Tıbbiye Klinikleri olarak kullanılması konusu 1894 yılının sonbaharında Padişah'a arz edildi.⁹

Resim 2: Askeri Tıbbiye Mektebi için tahsis edilen arazi kırmızı çizgi ile gösterilmiştir, 21 Temmuz 1889 tarihli ve 1/5000 ölçekli, Nazır-ı Hazine-i Şahane imzalı harita (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)

26 Kasım 1894 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin Haydarpaşa'ya taşınmasına ve Haydarpaşa Asker Hastanesi'nin ıslahına dair irade çıktı. Mektebin Haydarpaşa'ya nakli hükmünün gerekçesinde Tibbiyelilerin tutum ve davranışlarına da gönderme yapılmıştı. Mekteb-i Tıbbiye mezunları arasından seçilerek tıp ve cerrahî bilgilerini iletirmek için Avrupa'ya gönderilen doktorlardan bir fayda elde edilemediği; tıp eğitiminin Avrupa'dan getirilecek hocalarla yürütülmesinin daha az masraflı olacağı; böylece doktorların ahlâklarının korunacağı ve bilgilerinin gelişeceği gibi önemli sonuçlara yol açacağı gerekçesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin Haydarpaşa'ya nakli öngörülmüştü.¹⁰

HAYDARPAŞA'DA TIBBİYE MEKTEBİ VE KLİNİKLERİNİN İNŞASI:

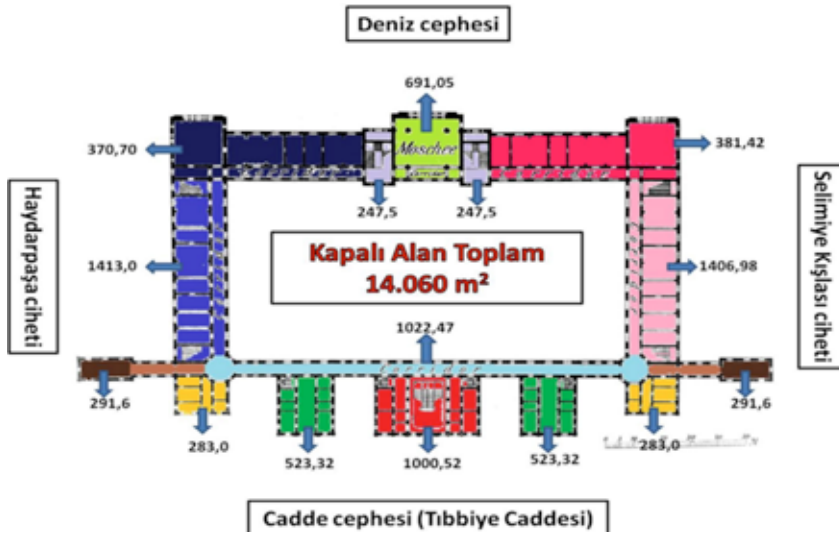
Yeni Tıbbiye binasının planı mimar Alexandre Vallauray ve Raimondo D'aranco ile asker mühendisler tarafından tasarlanıp çizildi.¹¹ Haydarpaşa Asker Hastanesi'nin de ıslah edilip şartlarının iyileştirilmesiyle Tıbbiye'nin eğitim hastanesi olarak kullanılması planlanmıştı (1894).¹² Padişah'ın doğum günü olan 11 Şubat 1895 tarihinde devlet erkânının katılımı, kurbanların kesimi ve yapılan dualarla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Haydarpaşa'daki yeni binasının temel atma töreni yapıldı. Ayrıca aynı gün Haydarpaşa Asker Hastanesi'nde inşa edilen yeni ameliyathane'nin açılış merasimi de gerçekleşti.¹³

Üç yıl sonra, 14 Şubat 1898 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye'nin ikmali ve tedrisatın ıslahı için Almanya'dan Profesör Doktor Robert Rieder getirildi.¹⁴ Aynı yılın 13 Haziran günü Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye müfettiş ve muallim olarak tayin edilen Dr. Rieder, yeni yapılan Tıbbiye binası için lüzumlu gördüğü değişikliklerle ilgili raporunu 5 Eylül 1898 tarihinde sundu.¹⁵ Dr. Rieder'in aynı sene Kasım ayında Mekteb-i Tıbbiye'nin ıslahı ile İdadi programının değiştirilmesi hususunda hazırladığı layihası da incelenmek üzere padişaha arz olundu.¹⁶ Artık Dr. Rieder'in tasarıları ve raporları Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin

yapılanmasını yönlendirmektedir.

Dr. Rieder, 21 Mayıs 1899 tarihinde Tıbbiye'nin eğitim hastanesi olan *Gülhane Seririyat Mektebi*'ne Nazır olarak da atandı.¹⁷ Dr. Rieder, kendi planları doğrultusunda ve kendi belirlediği şahıslarla çalışmayı tercih etmekteydi. Haydarpaşa'da yapılmakta olan yeni Tıbbiye binasının sorumluluğu da Dr. Rieder'e verilmiş olduğundan, Haydarpaşa Asker Hastanesi'nin Tıbbiye'nin eğitim hastanesi olarak kullanılması konusu devreden çıktı. Dr. Rieder Haydarpaşa'daki Tıbbiye binası ve tasarladığı Tıbbiye klinikleriyle ilgili taleplerinde ısrarcıydı. Tıbbiye binasının iç donanımının hazırlanmış olan rapor doğrultusunda müfredata bağlı olarak düzenlenmediği takdirde Dr. Rieder'in görevine devam edemeyeceği hususu 29 Mayıs 1899 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e arz edildi.¹⁸ Bu arada inşaat süresi uzamakta ve masraflar artmaktaydı. Mimar Vallauray tarafından hazırlanan plan çerçevesinde yapılacak klinik barakalar için 7 Ekim 1899 tarihinde 121.458 lira tahsis edildi.¹⁹ 1901 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasının kapladığı toplam alan 14.060 m² olup, 2 futbol sahasından büyüktü (2,23). Mektep için ayrılan arazinin genişliği ise 800 dönüm (=800.000m²), yani 125 futbol sahası kadardı. İnşaat yapılan kısmın araziye oranı %1,75 idi. Bu veriler, Tıbbiye ve klinikleri için ileriye dönük bir büyümenin planlandığını kanıtlar niteliktedir.

Resim 3: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasının çeşitli bölümlerinin kapladığı alan (m² olarak)

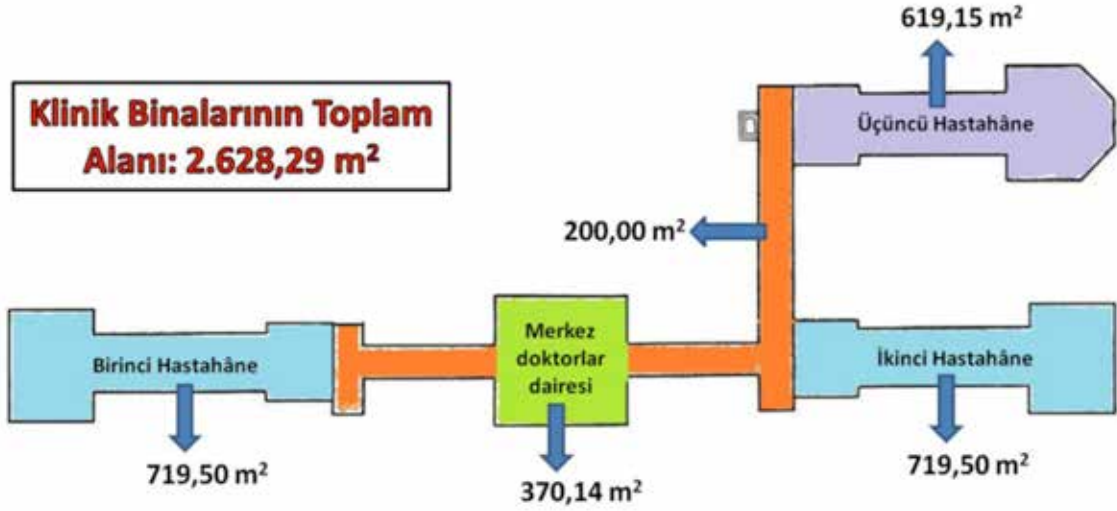
Resim 4: Haydarpaşa Tıbbiye'sinin ana binasının deniz cephesinden (batt) görünümü (Rieder'den Haydarpaşa'da inşa edilmekte olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin dairelerinin yüzölçümleri ile yüksekliklerini gösterir çizelge, 19 Nisan 1901)

	Alanı (m ² olarak)		Uzunluğu (m)	Genişliği (m)	Adedi	Yüksekliği (m)
	Toplam	Parça				
Cadde cephesinin ortasındaki daire	-	892,72	37,41	23,86	1	33,81
	1000,52	107,80	15,40	7,00	1	
Aynı daire tarafındaki daireler	-	964,65	23,76	20,30	2	32,02
	1046,65	82,00	8,20	5,00	2	
Cadde tarafında sağ ve sol başındaki daireler	566,10	-	18,87	15,00	2	28,61
Cadde tarafındaki büyük kenarın koridoru	1022,47	-	173,30	5,90	1	23,50
Tuvalet koridorları	-	165,20	14,00	5,90	2	23,50
Tuvaletler	583,20	418,00	19,00	11,00	2	28,05
Selimiye Kışlası tarafındaki küçük kenar	1406,98	-	75,24	18,70	1	27,00
Haydarpaşa tarafındaki küçük kenar	1413,00	-	75,24	18,78	1	32,97
Deniz tarafında ve Selimiye cihetindeki daire	381,42	-	19,51	19,55	1	37,14
Aynı dairedeki kuleler	-	-	-	-	2	45,48

Mektebin kara tarafındaki cephesi karşısında inşa edilen seririyât hastaneleriyle merkez doktorlar dairesinin yüzölçümleri ve yükseklikleri, 19 Nisan 1901

Toplam	Alanı (m ² olarak)		Uzunluğu (m)	Genişliği (m)	Adedi	Yüksekliği (m)	
	Parça						
Merkez doktorlar dairesi	-	370,14	19,90	18,60	1	17,43	
Bu dairenin etrafındaki koridorlar	570,14	200,00	20,00	5,00	2	6,44	
Koridor	Birinci Hastahâne	-	75,00	15,00	5,00	1	14,02
Küçük odalar		-	120,90	13,00	9,30	1	
Hasta koğuşu		-	275,60	26,00	10,60	1	
İstirahat salonu, hamam ve tuvaletler		719,50	248,00	19,30	12,85	1	
Aynı ölçü ve dağılıma sahip	İkinci Hastahâne	719,50	-	-	-	14,02	
Eczâhâne ve laboratuvarlar	Üçüncü Hastahâne	-	132,00	12,00	11,00	1	14,02
Muallim ve muavin odaları		-	230,65	21,76	10,60	1	
Ameliyât dershânesiyle hasta odaları		619,15	256,50	19,00	13,50	1	
TOPLAM		2628,29					

Resim 5: Klinik binalarının kapladığı alanı gösteren çizim.

Resim 6: Tıbbiye'nin ana binanın hemen karşısında yer alan klinikler binasının ön cephesi (Rieder'den).

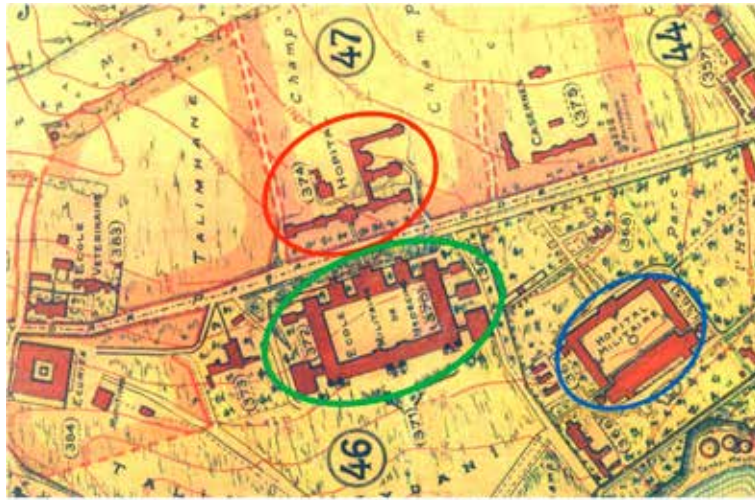
Tıbbiye'nin inşasında yeni masraf çıkarılmaması hususunda Sultan II. Abdülhamid'in irâdesine rağmen Dr. Rieder'in ek tahsisat talebi maliyetin artmasına sebep olmaktadır. Dr. Rieder'in ikna etmiş olduğu Makam-ı Seraskerî yeni taleplerin sebeplerini 29 Nisan 1901 tarihinde Sultan'a arz etti. II. Abdülhamid'e övgü dolu sözlerle ifade edilen açıklamada, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane inşaatının Padişah tarafından yaptırılan eserlerin en büyüğü ve nadidesi olduğu; Avrupa'da dahi benzeri bulunmadığı; insanlık âleminin gıpta edeceği yeni ve ihtişamlı bir tarzda tesis edildiği” kaydedildi. Ayrıca, Tıbbiyelilerin siyasetle meşgul oldukları da ima edilerek, “Yeni tıbbî gelişmelerden haberdar olmak üzere Avrupa'ya gönderilmekte olan Tıbbiye mezunlarının çoğunun kendilerinden beklenenleri veremediklerinin görüldüğü; artık Avrupa'ya tabip göndermeye ihtiyaç kalmamak üzere son ilmî gelişme ve buluşlara göre ihtiyaç duyulacak uzman ve yetenekli öğretmenlerin Avrupa'dan getirileceği” bildirildi. Sonra da, “Tıbbın bütün bölümlerinin teorik ve pratik olarak okutulup gösterilmesi ve çeşitli hastalıkların tedavisi için 1.000-1.500 kadar hasta kapasiteli 25 kadar kliniğin inşasına başlanması; bu şartlar dahilinde yapımına devam edilen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin mimarları Vallaury ve D'Aronco tarafından hazırlanan keşif defterine göre inşaatın tamamlanabilmesi için gerekli olan meblağın ödenmesi hususunda” izin talep edildi.²⁰ 1902 yılında Rieder Paşa kliniklerin yapımını kontrol ederken düşerek sakatlandı.

Resim 7: Askeri Tıp Mektebi ile hemen karşındaki Seririyat Hastanesi, sağ altta ise Haydarpaşa Asker Hastanesi görülmekte. (1927 yılının Pervititch Sigorta haritası)

Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya Nakli:

1895 yılının başlarında temeli atılan Tıbbiye binasının eksiklikleri 1903 yılı sonbaharında hala tamamlanamamıştı. 1903 yılı Ekim ayının başlarında binanın eksikliklerinin kısa zamanda tamamlanarak açılışın Padişah'ın doğum gününde yapılmasına karar verildi.²¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane talebesinin bir kısmının Haydarpaşa'da, diğerlerinin ise Gülhane'de bulunması fazla masrafa ve idarî zorluklara sebep olacağı gerekçesiyle Tıbbiye'nin bütün bölümlerinin Gülhane'den Haydarpaşa'ya nakli öngörülmüştü. 7 Ekim 1903 tarihinde Tıbbiye'nin açılış töreni için gereken tahsisatın ödenmesi; mektebin eksikliklerinin tamamlanması; Gülhane'deki mektebin tamamen tahliye edilerek Haydarpaşa'da bulunan mektebe nakli; ve talebelerden bazılarının firar vd. münasebetsizlikleri görüldüğünden Haydarpaşa'da düzen ve asayişin sağlanması bakımından takviye güvenlik tedbirleri alınması için hüküm verildi. Nakil sırasında alınması öngörülen güvenlik tedbirleriyle ilgili olarak, "Haydarpaşa'daki mektebin etrafı pek açık olduğundan güvenliğinin hakkiyle takviyesine itina etmek gerektiğinden birkaç gün zarfında bizzat Haydarpaşa'ya gidilerek mektep ve civarının teftiş edilmesi, hangi kapıların kapalı bulundurulacağına, hangilerinden talebenin girip çıkması lâzım geleceğinin" tespiti hususunun Tophâne-i Âmire Müşiri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nâzırı Zeki Paşa'ya tebliğ edilmesi yönünde irade buyrulmuştu.²² **Öğrencilerin mektebe yakın İngiliz mezarlığına kaçarak iltica etme ihtimali göz önünde bulundurulmuştu.**

Askeri Tıp Mektebi ile hemen karşısındaki Seririyat Hastanesi, sağ altta ise Haydarpaşa Asker Hastanesi görülmekte. (1927 yılının Peravitich Sigorta haritası)

Resim 8: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 15 Şaban 1321 / 6 Kasım 1903 tarihinde yapılan açılış töreni (I.Ü. Nadir Eserler Ktp. 90558/6).

Mektep açıldıktan sonra teknik donanım eksikliklerinin tamamlanmasına, eğitim-öğretim ihtiyaçlarının giderilmesine ve kliniklerin yapılmasına devam edildi. Mesela, aydınlatma için havagazı getirtme girişimi sonuçlanamamıştı.²³ Çiçek ve kuduz aşılarının üretimi ve aşılama Tıbbiye'de yapılırdı, ancak *Telkihane* ve *Kuduz Tedavihanesi* ve *Aşı Ameliyathanesi* henüz kurulamamıştı.²⁴ Haydarpaşa'ya nakledilmiş olan *Kimyahane*'nin düzenlenmesi gerekiyordu.²⁵ Tıp eğitimi için temel olan anatomi çalışmaları için *Teşrihhane* henüz açılmamıştı. Mekteb-i Tıbbiye Müfettişi ve Gülhane Seririyat Hastanesi Nâzırı Dr. Rieder eksikliklerin tamamlanması amacıyla Umum Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Zeki Paşa'ya takdim ettiği 25 Ocak 1904 tarihli raporunda, "bir teşrihhane açılması; teşrih pavyonu için balmumu modeller, kadavra masaları, iskeletler getirtilmesi; kalorifer, elektrikle aydınlatma, kanalizasyon ve havalandırma sisteminin inşası; tedrisat için atlas, sıralar, levhalar,

hasta karyoları vb. araç gereçler ile kimya laboratuvarı, **müze ve kütüphane kurulması** için harcanması gereken meblağı bildirdi.²⁶ Bu arada Paşalığa yükseltilen Dr. Rieder 22 Şubat 1904 tarihinde Tıbbiye hastanesinin **üçüncü pavyonunda cerrahi kliniğine** (*seririyat-ı cerrahiye*) mahsus bir *amfi-teatr* inşasına müsaade olunması hakkında bir müzekkire verdi.²⁷ Aynı yıl Dr. Rieder, Haydarpaşa'da Askeri Tıbbiye mektep ve kliniklerinin inşasını ve yapılanmasını anlattığı kitabını Almanca olarak yayınladı.²⁸

Haydarpaşa Tıbbiyesi ve kliniklerinin inşası çevrenin imarını da gündeme getirdi. Hasta ulaşımı bakımından yolların düzenlenmesi çok önemliydi. İnşaatı bitmek üzere olan mektep binası ile klinikler arasından geçen ve Tıbbiye Caddesi olarak bilinen büyük yolun iki binanın zeminine göre düzenlenmesi ve mekteple birlikte bitirilmesi hususu Şehremaneti'ne buyruldu.²⁹ Fakir hastalar göz önünde bulundurularak, Haydarpaşa İskeleyi, **Üsküdar**, Karacaahmet ve Selimiye taraflarındaki yolların geliş-gidişlere müsait olamasından dolayı adı geçen yolların bir an önce tamir edilmesine hükmedildi.³⁰ İleriki tarihlerde eksikliklerin tamamlanmasına devam edildi. 1908 yılında bile Tıbbiye'nin yerleşme sıkıntısı bitmemişti.³¹ Haydarpaşa Tıbbiye'si ile kliniklerinin inşası ve donanımı pahalıya mal olmuştu. Uzun yıllar boyunca muazzam yatırım yapılmıştı. Sonunda Haydarpaşa Tıbbiyesi çağının en ileri anatomi salonlarına, laboratuvarlarına, cerrahi amfisine vd. sahip oldu. Sahile kadar inen geniş bir araziye yerleşmiş olan Tıbbiye ileriki tarihlerde gelişerek büyüyebilecekti. Üsküdar-Kadıköy arasındaki Tıbbiye Caddesi, Haydarpaşa Garı ve deniz yolları ile ulaşım bakımından da Tıbbiye'nin ve kliniklerinin önü açıktı.

Resim 9: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesiyle dahilen manzaraları (I.Ü. Nadir Eserler Ktp. 90558-7).

HAYDARPAŞA TIBBİYESİ'NİN İSTANBUL'UN AVRUPA YAKASINA GERİ TAŞINMASI

24 Temmuz 1908'te Meşrutiyet'in ilanı ve 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Haydarpaşa Tıbbiyesi de dönemin diğer kurumlarıyla birlikte hüviyet değiştirdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 22 Mayıs 1909 tarihinde fiilen Darülfünun-ı Osmani *Tıp Fakültesi*'nin şubesi olduktan sonra Askeri Tıbbiye de Darülfünun'a katıldı.³²

Resim 10: Askeri Tıbbiye öğrencileri yemek duasında, 1916 senesi

Tıp Fakültesi'ni Haydarpaşa'dan İstanbul'un Avrupa yakasına geri taşıma tartışması Osmanlı döneminden beri sürmekteydi. Taşınma meselesi Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra gündemi iyice işgal etmeye başladı.³³ Nakil taraftarları, “şehir merkezinden uzak tıp fakültesi olmaz” diyerek Tıbbiye'nin Haydarpaşa'dan taşınmasını savunmaktaydı. Dr. Akil Muhtar ve Dr. Celal Muhtar'ın önü çektiği nakil taraftarlarına göre Haydarpaşa semti şehir merkezine uzaktı, dolayısıyla Tıp Fakültesi binasının yeri sapaydı. Tıbbiye, şehrin en kalabalık kısmından koca bir deniz ile ayrıldığından ve nüfus yoğunluğundan uzak bir “kırdı» inşa edildiğinden muhitinde ne bir ev ne de bir dükkân yapılmış, etrafı bomboş kalmıştı. Taşınma taraftarlarına göre Fakülte binasının uzaklığı sebebiyle müderrisler derslere muntazam devam edememekte, hastalar da gelememekteydi. Tıp Fakültesi Hastanesi'ndeki hasta sayısı ve hastalık türleri klinik eğitim bakımından yetersizdi. Nakil taraftarları başka sebepler de ileri sürmekteydi. Onlara göre, bina henüz tamamlanmamıştı; klinikler (*seririyat pavyonları*), anatomi, fizyoloji, patoloji, histoloji, röntgen müesseseleri, banyo, mutfak ve dezenfeksiyon dairesi yapılamamıştı; Klinikler yetersizdi - yapılması planlanan pavyonlardan sadece üçü yapılabilmişti; yatak adedi yetersizdi; takviye için Haydarpaşa Askerî Hastanesi uygun değildi.³⁴ Taşınmanın en hararetli taraftarı Dr. Akil Muhtar (Özden), “hasta yataklarının adedi pek noksandır; şehrimizde bulunan munasip hastanelerden istifadeyi temin ile telafi etmek lazımdır” demekteydi.³⁵

Haydarpaşa'da kalmak isteyen nakil karşıtlarının savunmalarına göre, “Şehrin merkezi Kız Kulesi ile Galata Köprüsü arasındadır”; ve Haydarpaşa'dan deniz yoluyla merkeze ulaşmak çok kolaydır; Üsküdar, Kadıköy ve Pendik'e kadar hat boyu dikkate alınmalı ve başlı başına büyük bir şehir teşkil eden Anadolu yakasının nüfus yoğunluğu göz önünde tutulmalıdır”. Nakil karşıtlarına göre taşınma arzusunun asıl sebebi tıp müderrislerinin çoğunun evinin ve muayenehanesinin Avrupa yakasında olmasından kaynaklanmıştı. “Hiç şüphesiz ekserisinin yalnız muayenehaneleri İstanbul (Avrupa) cihetinde olan müderrislere

ve muallimlere temin-i suhulet gayesidir” diyen taşınma karşıtlarına göre nakil arzusunun gerçek sebebi Tıbbiye’nin yer olarak hocaların muayenehanelerine uzak oluşuydu. Nakil karşıtları diğer gerekçeleri şöyle ifade ettiler: “**İstanbul cihetinde bu binaya muadil ve o genişlikte başka bina yoktur**; konak benzeri bir binanın fakülteye dönüştürülmesi mümkün değildir; Tıbbiye klinikleri Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından talebenin istifadesini temin için vaat edilen Haydarpaşa Hastanesi’nin 700 yatağıyla toplam 1200 yataklık bir müessese olacaktır; Haydarpaşa’da mükemmel bir teşrihhane her türlü levazımatı ile mevcuttur; Haydarpaşa Fakültesi’nin binlerce altın lira harcanarak yapılan dolapları ve diğer aksamı sökülüp nakledildiğinde, mektep haline getirilecek bir başka binaya uymayacağı, bunun yanı sıra mühimce bir para sarfı gerekeceği tabiidir.”³⁶ Darülfünun emini İsmail Hakkı Baltacıoğlu fakültelerin üniversite bölgesinde bir arada olmasının yararı sebebiyle Tıp Fakültesi’nin Beyazıt’a taşınmasına taraftardı; ancak, bu kadar kapsamlı bir kurumun yerleşebileceği büyüklükte bir mekânın bulunması ve laboratuvarların, klinik malzemenin zarar görmeden taşınması güçtü.³⁷ Dr. Cemil Topuzlu Paşa da Tıp Fakültesi ile hastanenin ve laboratuvarların bir bütün olduğunu, dağınık binalarda eğitimin zararlı olacağını ileri sürmekteydi.³⁸

Resim 11: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hastanesinin umumi manzarası (İ.Ü. Nadir Eserler Ktp. 90558/8) Altı yıl sonra şubesi olduğu Darülfünun Tıp Fakültesi de hastane binası olarak kullanılmıştır.

Resim 12: Kubbeli girişi yıkılarak iki kata dönüştürülen Tıp Mektebinin Klinik (seririyat) binalarından birinci hastane ile ortadaki poliklinik ve idare binasının görünümü. Günümüzde Haydarpaşa Numune Hastanesi

Tartışmalar üzerine, 1924 yılı sonlarında Tıp Fakültesi'nin son iki sınıf öğrencileri Vakıf Gureba, Cerrahpaşa ve Haseki Nisa hastanelerinde staj yaptılar. Ancak, Tıp Fakültesi eğitiminin iki ayrı yakada olması çeşitli aksaklıklara sebep olmuş ve öğrenciler çok sıkıntıya girmişti. İşgalci durumuna düşen, ancak sığıntı durumunda olan Tıp Fakültesi müderrisleri ile şehir hastanelerinin doktorları arasında şiddetli geçimsizlik olmuştu. TBMM'nin kararı ile 1925 yılında Haydarpaşa'ya geri döndü.³⁹

Darülfünun'un kendini ıslah edemeyeceği düşüncesiyle Avrupa'dan müderris getirtilmesine karar verildi ve Cenevre'den pedagoji profesörü Albert Malche Türkiye'ye davet edildi. Tıp Fakültesi'nde yetenekli, yetkin ve faal doktorların bulunduğunu, uygulamaların oldukça iyi olduğunu, iyi hekimler yetiştirildiğini, ancak öğrencilerin Haydarpaşa'da yeterince çeşitli hasta göremediğini ve İstanbul tarafına taşınarak şehir hastanelerinden istifade edilmesini tavsiye eden Malche, 15 Mayıs 1932 tarihli raporunda Üsküdar semtinin tıp fakültesi için ne denli yanlış bir yer olarak seçildiğini şöyle ifade etmişti: "*Tıp Fakültesi'nin acayip ve münasebetsiz yeri talebesine İstanbul şehrinin geniş hastanelerinden istifade etmesine müsaade eylememektedir. Anadolu sahilinde bulunan bu hastane fazla miktarda hastaya malik değildir. İstanbul'daki hakiki tıp hayatı Şişli Etfal, Cerrahpaşa, Vakıf Gureba, Haseki Nisa, Gülhane ve Bakırköy Emraz-ı Akliye Hastanelerinde geçmektedir. Bu hastanelerde bir hafta içinde görülen hastalar Haydarpaşa'da belki de bir senede görülmektedir. Doktor yetiştirmenin en mükemmel yolu olan hasta başında klinik eğitim için öğrencilerin pek çok hasta ve hastalık görmesi lazımdır. Çalışma sahası İstanbul'da olduğu halde Tıp Fakültesi'nin Üsküdar'da kurulması bir felaket olmuştur.*"⁴⁰ Maarif Vekili Dr. Reşit Galib de Tıp Fakültesi'nin taşınması taraftarıydı. 1932-33 ders yılında Tıp Fakültesi son sınıf öğrencilerine İstanbul yakasındaki hastanelerde staj yaptırıldı. Nihayet, "İstanbul Darülfünunu'nun İlgasına ve Maarif Vekâleti'nce Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair" kanununun 31 Mayıs 1933 tarihinde yürürlüğe girmesiyle İstanbul Darülfünunu lağvedilerek İstanbul Üniversitesi kuruldu. 1933 yılı Ağustos sonunda taşınma başladı. Haydarpaşa'dan Beyazıt'a eski Harbiye Nezareti binasının bir köşesine taşınan İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne, "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi" adı verildi. Tıp Fakültesi'nin hastaneleri ve laboratuvarları birbirinden uzaktı. Öğrenciler, Sıhhiye Vekâletine ve Belediye'ye bağlı beş hastane (Şişli/Hamidiye Etfal, Vakıf Gureba, Haseki Nisa, Cerrahpaşa ve Bakırköy Emraz-ı Akliye) arasında gelip gittiler. Osmanlı döneminde başlayan taşınma tartışması Cumhuriyet döneminde son bulmuştu.⁴¹

Tıp Fakültesi binası Haydarpaşa Lisesi'ne, klinikleri de Numune Hastanesi'ne devredildi.⁴² Taşınmanın sonuçları pek ağırdı. Otuz yıl süresince büyük emeklerle ve bütçelerle meydana getirilmiş olan Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi ve kliniklerinin araç-gereçlerinin çoğu yer olmadığından geride bırakıldı, donanımıyla birlikte dağıldı ve ziyan oldu. Çok büyük paralarla ve pek özenilerek yapılmış olan çeşitli tesisat binayı devralan Haydarpaşa Lisesi'ne uygun hale getirmek için sökülüp atıldı. Mesela, Haydarpaşa Tıp Fakültesi anatomi amfisi yıkıldı. Tıp Fakültesi Hastanesi de yerine kurulan Numune Hastanesi'nin yer ihtiyacı doğrultusunda tarihi özelliklerini yitirdi. I. Hariciye Kliniği'nin Cemil Paşa amfisi yıkıldı. Geniş laboratuvarlar, anatomi ve fizyoloji salonları, müze, matbaa vd. birimler dağıldı. Taşınmaların birçoğu da korunamadı. Haydarpaşa'da geniş bir alana yerleşmiş, Mektebi ve klinikleriyle bir bütün olan Tıp Fakültesi Avrupa yakasında farklı muhitlerdeki hastanelere dağıtıldı ve klinik stajlar değişik hastanelerde yapılmaya başlandı. Tıp Fakültesi taşındığı hastanelerde sığıntı durumuna düştü. Temel ve klinik tıp eğitimi birbirinden ayrıldı. Tıp Fakültesi kliniklerinin yeniden bir araya getirilmesi ve yeni donanımın sağlanması çok uzun yıllara mal oldu ve gereksiz maliyete yol açtı. Taşınma Fakülte'nin gelişmesini olumsuz etkiledi.⁴³

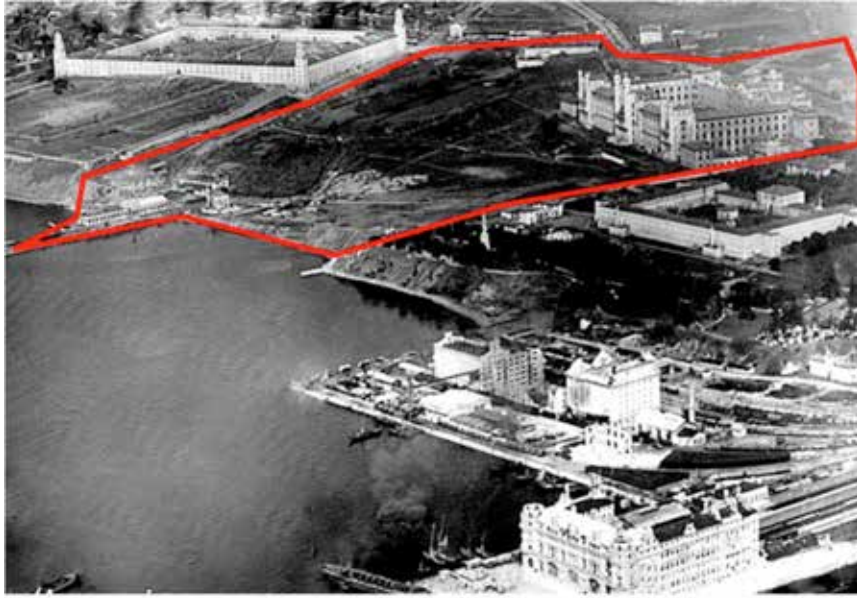

Resim 14: Askeri Tıbbiye öğrencilerinin kullandığı deniz hamamı. Hemen karşıda Sultanahmet ve Ayasofya'nın silueti gözükmemekte

Resim 15: 1920'li yıllara ait bir hava fotoğrafında Tıp Mektebi'nin Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Asker Hastanesi arasında yer alan ve henüz parçalanmamış geniş arazisinin görünümü. (Kaynak: İnternet)

1920'li yıllara ait bir hava fotoğrafında Tıp Mektebi'nin Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Asker Hastanesi arasında yer alan ve henüz parçalanmamış geniş arazisinin görünümü. (Kaynak: İnternet)

Resim 16: Haydarpaşa Tıbbiyesinin ve arazisinin yollarla kuşatılmış, sahil ile ilişkisi kesilmiş halini gösteren bir hava fotoğrafı

Sonuç

Uzun yıllar boyunca büyük emek ve maliyet ile yaptırılan Haydarpaşa Tıbbiyesi ve kliniklerinin tarihi henüz yazılmamıştır. II. Abdülhamit'in özenle inşa ettirdiği Tıbbiye ve klinikleri uzak görüşün ve uzun vadeli planlamanın ürünüdür. Nesiller boyunca gelişebilecek çok geniş bir arazi içinde, hasta taşımacılığının her yoldan ve çeşitli araçlarla yapılabileceği bir konumda inşa edilmiştir. Çağdaş bir tıp eğitimini en üst düzeyde yürütebilme amacıyla tasarlanan inşaat ve donanımı uzun sürede tamamlanabilmiştir. Ne var ki, Üsküdar bölgesinin gelişime ne denli açık olduğu hususu değerlendirilememiş ve tıp tarihimizde en büyük yatırımlardan biri olan Haydarpaşa Tıbbiyesi siyasi ve şahsi nedenlerle dağıtılmıştır. Günümüzde Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin arazisi büyük oranda işgal edilmiş durumdadır. Zaman içinde Tıbbiye binası yolların arasına sıkışmış ve sahil ile bağlantısı kesilmiştir. Ancak bina tüm ihtişamı ile ayakta. Numune Hastanesi'ne devredilen Tıbbiye kliniklerinin kubbeli girişi kat ekleme maksadıyla yıkılınca yapının zarif görünümü yitirilmiştir.

Abidevi mimari eserler ve tarihi yapılar şehirlerin kimliğini şekillendirir. Tarihi yapılar özelliklerini kaybettiğinde ya da sahasına tecavüz edilip alanı daraltıldığında bulunduğu şehir de değer kaybeder. Haydarpaşa Tıbbiyesi ve klinikleri tıp ve mimarlık tarihimiz bakımından taşıdıkları değer itibarıyla özenle kullanılmalı ve herkese tanıtılmalıdır. Aslında binanın kendisi başlı başına bir müze niteliğindedir. Bu sebeptendir ki, şehir planlaması daima Haydarpaşa Tıbbiyesi ve klinikleri göz önünde tutularak yapılmalıdır.

Harem'e açılan Haydarpaşa Tıbbiyesi ve klinikleri ile civardaki diğer tarihi sağlık yapıları kuruluş amaçları doğrultusunda korunmalıdır. Tarihi Tıbbiye ile klinik binaları Üsküdar yakasının en büyük sağlık kompleksinin ana yapıları olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede civardaki geniş alan içine yeni sağlık yapıları eklenebilir. Mevkii itibarıyla bu bölge sağlık turizmi için kaçırılmayacak bir fırsat sunmaktadır. Haydarpaşa Tıbbiye'si ve kliniklerinin geniş arazisi; kara, deniz, tren ile ulaşım kolaylığı ve **çeşitliliği**; ve havadan hasta taşımacılığına uygun alanın mevcudiyeti dikkate alındığında, yakın civarda bulunan

Osmanlı dönemine ait diğer hastane yapılarıyla birlikte turistik bir sağlık kompleksini gerçekleştirme imkânı doğmaktadır.

Dipnotlar

- ¹ Nil Sarı, Burhan Akgün, Emrah Kurt, *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi*, İÜ Yay., 2011. Ayrıca bkz. Erdemir D. Aysegül, "Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nin (1903-1933) Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Orijinal Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 1992 (ayrı baskı).
- ² Cemil Topuzlu, "Tıbbiyenin Haydarpaşaya Nakli Mes'elesi Üzerine", *Tıp Dünyası*, 14(5): 4666-4670, 1941; Osman Şevki Uludağ: "Tıbbiyenin Haydarpaşaya Nakli", *Tıp Dünyası*, 14/3, (1941), s. 4631-4634; Osman Şevki Uludağ, "Tıbbiyenin Haydarpaşaya Nakli", *Tıp Dünyası*, 14/4, (1941), s. 4650-4655; A. Süheyl Ünver, "Tıp Fakültesi Haydarpaşaya Nasıl Naklolundu?", *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, s.69, İstanbul 1966.
- ³ Bıdak Ar. *Aydınlanma - Kemalizm - Modern Cumhuriyet*, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 2011, s.50.
- ⁴ Zeki Paşa aynı zamanda Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, Kuduz ve Çiçek aşısı hazırlama müesseseleri, hıfzıssıhha müfettişlerinin başı oldu. Bkz. Ekrem Kadri Unat, "Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesinde Mustafa Zeki Paşa'nın Etkisi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, IV, 1998, s. 55-58.
- ⁵ Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)", *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (1827-1967-2007)*, Nobel Tıp Kitabevleri Yayını, İstanbul 2009, s.7-28.
- ⁶ BOA, Y. MTV, 80/138 [3 Ağustos 1893]
- ⁷ Yıldırım Nuran: İstanbul'un Sağlık Tarihi. İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti ve İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010, s. 267.
- ⁸ BOA, A. MKT.MHM. 594/19 [31 Mart 1894];
- ⁹ BOA, İ.HUS. 29/1312/RA024 [8 Eylül 1894] ve BOA, İ.HUS. 30/1312/R-071 [22 Ekim 1894]
- ¹⁰ BOA, Y.A.HUS. 131/87 [26 Kasım 1894] Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin yapımı ile ilgili BOA belgelerinin taranmasında ve okunmasında değerli katkılarından ötürü sayın Dr. Zeki İzgüder ve uzman Ramazan Tuğ'a teşekkür ederiz.
- ¹¹ Afife Batur, "Schools For Medical Sciences And Hospital Buildings Designed By Italian Architect R. D'Aronco", 38. *Uluslar arası Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı*, TTK yayını, XXVI, Dizi-Sayı 14b, Ankara 2005, C. III, s. 1421-1428.
- ¹² BOA, Y.A.HUS. 131/87 [26 Kasım 1894]
- ¹³ BOA, Y. PRK. ZB, 15/29 [11 Şubat 1895]
- ¹⁴ BOA, BEO, 1079/80924 [14 Şubat 1898]
- ¹⁵ BOA, Y.PRK.ASK. 143/69 [5 Eylül 1898]
- ¹⁶ BOA, Y.PRK.ASK. 146/49 [11 Kasım 1898]
- ¹⁷ BOA, İ.TAL. 175/1317/M-041 [21 Mayıs 1899]. Ayrıca bkz. Adnan Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S. 87, Ankara 1996.
- ¹⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 139/118 [29 Mayıs 1899]
- ¹⁹ BOA, İ. HUS, 77/1317 C-01 [7 Ekim 1899]
- ²⁰ BOA, Y. MTV, 214/80 [29 Nisan 1901]
- ²¹ BOA, İ. HR, 437/40 [5 Ekim 1903]
- ²² BOA, İ. AS, 47/1321 B-13 [7 Ekim 1903] Ayrıca bkz. Besim Ömer (Akalm), "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Bina-yı Cedid ve Muhteşemi", *Nefsâl-i Âfiyet*, İstanbul 1320 / 1904, s. 47-57'den aktaran Nuran Yıldırım: İstanbul'un Sağlık Tarihi, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti ve İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010. s. 268.
- ²³ Mektebin ve ek binalarının havagazıyla aydınlatılmasına ait işlemlerin bir an önce yapılması için çok sayıda yazışma yapılmıştır. Bkz. BOA, DH. MKT, 796/12 [18 Aralık 1903]; BOA, İ. HUS, 137/1323 Za-96 [22 Aralık 1905] vd.
- ²⁴ BOA, İ. HUS, 112/1321 L-66 [7 Ocak 1904]
- ²⁵ BOA, DH. MKT, 864/40 [22 Haziran 1904] ve BOA, Y. A. HUS, 481/34 [17 Kasım 1904]
- ²⁶ BOA, Y. MTV, 255/50 [25 Ocak 1904]
- ²⁷ BOA, BEO, 2280/170930 [22 Şubat 1904]
- ²⁸ Robert Rieder Pascha: *Für die Türkei. Bd.II.1. Die neue Militärmedizinische Haidar-Pascha*. Jena 1904.
- ²⁹ BOA, Y. MTV, 232/187 [4 Ağustos 1902]
- ³⁰ BOA, DH. MKT, 824/57 [21 Şubat 1904]
- ³¹ Kemal Özbay: *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, C. II, İstanbul 1976, s. 105-106.
- ³² Ekrem Kadri Unat-Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi 1867-1909)*. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, No. 155, İstanbul 1990; Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, II. baskıyı hazırlayan Hüseyin Hatemi, Aykut Kazancıgil, İÜ, CTF Yay. No. 96, İstanbul 1982, s. 75-76.
- ³³ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*. C. II, İstanbul, 1976, s. 123.
- ³⁴ Osmanlı Türkçesi ile isimsiz iki yayını ile Âkil Muhtar ve Celal Muhtar'ın yayını nakil taraftarlarının görüşlerini yansıtır: *Türk Tababetinin Terakkisi Tıp Fakültesinin İstanbul'a Nakline Vâbestedir*, İstanbul, 1924, Kader Matbaası; *Tıp Fakültesinin İstanbul'a Nakli Bir Zaruret*, 1341/1925, Yeni Matbaa; Âkil Muhtar - Celal Muhtar: *Tıp Fakültesinin İstanbul'da Bulunması Türk Tababeti İçin Hayati Bir Meseledir*. İstanbul 1925, Kader Mtb. Bkz. Bedizel Z.Aydın: "Tıbbiye'nin Haydarpaşa'dan İstanbul'a Nakline dair." *V.Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1998, s.25-36.
- ³⁵ Âkil Muhtar (Özden): Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülâhazât, İstanbul 1340/1924, s. 20-21
- ³⁶ Taşınmaya karşı çıkanların görüşleri için bkz. İstanbul Umum Hastaneleri Etibba ve Mütehassısini, *Tıp Fakültesinin İstanbul'a Naklini İsteyenlerin Menvi-i Zamirleri ve Türk Tababetinin İnhitata Suret-i Sevki*. İstanbul 1341/1925, Kader Matbaası; bkz. Bedizel Z.Aydın: a.g.e., s. 25-36.
- ³⁷ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Dünya Yayıncılık. İstanbul 1998, s. 303-304
- ³⁸ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, s. 75-76.
- ³⁹ Emre Dölen: "Müderis Dr. Âkil Muhtar Bey'in "Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülâhazât Adlı Risalesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/1, 2003, s. 79-80.
- ⁴⁰ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3. Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş (Tasfiye ve Yeni Kadrolar)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2010, s. 105-106.
- ⁴¹ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 4. İstanbul Üniversitesi 1933-1946*. İstanbul 2010, s. 38-51.
- ⁴² Müfit Ekdal, *Tıbbaneden Numuneye: Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıp Tarihi*. Zafer Matbaası, İstanbul 1982.
- ⁴³ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, a.g.e., s. 82-85

19. YÜZYIL SONUNDA ÜSKÜDAR ÇAVUŞBAŞI ÇİFTLİĞİNDE GÜLYAĞI VE GÜLSUYU ÜRETİMİ

Ayten ALTINTAŞ & Ekrem SIRMA

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde gülsuyu ve gülyağı çok kullanılan önemli tüketim maddelerindedir. Bu ürünlerin imal edildiği merkez Edirne vilayeti dâhilinde olan Kazanlı, Zağra, Filibe ve Karlıova idi. Bu toprakların 1877-78 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşıyla elimizden çıkmasından sonra gül yetiştiriciliği için yeni topraklar arandı. Bunun için ilk girişim Üsküdar Çavuşbaşı'nda olan Çiftlik-i Hümâyûn'da olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in emri ile Padişahın çiftliklerinden olan Çavuşbaşı Çiftliğinin “*letâfet-i mevki'ieyce emsâli nâdir olan mahallerden olması cihetiyle*” gül yetiştirilmeye karar verilmiştir. Bu güller Kazanlı gülleri olup, 1884 yılında gülyağı ve gülsuyu üretilmek için dikilmiştir. Güllerin yetiştirilmesi başarılınca bu güller imbikten geçirilerek gülsuyu ve gülyağı elde edilmiştir. Elde edilen gülyağı Sarayda “Kılar ve matbah-ı hass-ı hümayunda sarf olunmak üzere” satın alınıyordu. Çavuşbaşı Çiftliğinde başarılı olan üretimden sonra Sultan Abdülhamit 1893 yılından sonra gülcülüğün Osmanlı topraklarında geliştirilmesi için çalışmalar başlatmıştır.

Çavuşbaşı Çiftliği

Çavuşbaşı Çiftliği Padişahın “Çiftlik-i Hümayun” lardan biridir. Gülcülüğün yapıldığı 1890' lı yıllarda Üsküdar'da Padişahın; Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu, Hekimbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu olarak üç çiftliği vardı.¹ Çavuşbaşı Çiftliğine 1886 yılında görevli olarak giden Bonkowski Paşa bu çiftliğe at sırasında Kandilli'den 15 saatte gittiğini rapor etmişti.² Bu çiftliğe 1893 yılında uzman olarak gönderilen Mikâil yazdığı resmi yazıda Çavuşbaşı Çiftliğinin Kanlıca arkasında olduğu ve havasının letafeti sebebiyle “*mevkiyeyce emsali nadir olan mahallerden*” olduğunu bildiriyordu.³

Çavuşbaşı Çiftliğinde Gül bahçeleri

Osmanlı Memleketinde yağ gülü yetiştirmek için atılan önemli bir adım da Çavuşbaşı Çiftliğinde olmuştur. İstanbul'da Anadolu Yakası'nda Sultan Abdülhamit'in kendi bahçelerinden olan bu yerin havası ve toprağının uygun olması ile gülistan tesisi kararı alınmıştı. 1884 yılında Çiftlik-i Hümayuna ekilecek gülfidanlarının Kazanlıktan getirilmesi için emirname yazılır. 12 Ekim 1884 tarihli Padişah emri ile yazılan istek yazısında 1000

adımlık gülfidanı istenmişti. Gül yetiştiricileri için bir ölçü birimi olan bu miktar gereken gülfidanlarını belirtmektedir. Bu miktar büyük bir gül bahçesi kurulmasının planlandığını göstermektedir. 5 Aralık 1884 tarihli bir resmi yazı ile bu emrin yerine getirildiği belirtilmektedir. Kazanlık bölgesinden istenen gülfidanlarına ilaveten 100 adet fidanı daha ilave edilerek 1088 kilo ağırlığına ulaşan gülfidanlarını tren ile göndermişlerdi; “...ve Kızanlık bahçelerinden tedarik edilen ol miktar gül fidanının üzerine 100 adet dahi ihtiyaten ilave olunarak kaffesi 1088 kilogram sıkletinde olduğu halde ol canib-i şeref-câlibe sevk ve irsal kılınmak üzere demir yolu işledici kumpanyasına teslim kılındığı...” bildirilmiştir.⁴

Çavuşbaşı çiftliğine 1884 yılında kokulu güller dikilmiş, 17 dönüm gül bahçesi hazırlanmıştı.

Buradaki gül bahçesi Kazanlık kökenli olan Rıdvan Ağa ve kayınbiraderinin çalışmaları ile gerçekleştirilmiş, gül bahçelerinin etrafı çit ile çevrilmiş, fidanlar sıra halinde dikilmişti.

8 Ekim 1893 tarihinde Çavuşbaşı Çiftliğine Mikâil isimli bir uzman gönderilmiş ve bu arazide yapılan ziraata dair bilgi istenmişti. Mikâil’in muayene, teftiş ve tahkiki sonucunda;

Kanlıca arkasına teadiif eden ve Çavuşbaşı namıyla maruf olan çiftliğin letafeti mevkiye emsali nadir olan mahallerden olması.... Kızanlık'tan celb olunan gülfidanları işbu Çiftlik-i hümayunlarına gars olunarak burada el-yevm on yedi dönümü havi güzel bir gül bağçesi vücuda getirilmiştir” diyerek gelişmekte olan gül bahçesi hakkında bilgi vermektedir.⁵

1884 yılında dikilen bu güller 1886 yılında ürün vermiş ve 1886 yılı yaz mevsiminin başlangıcında bu çiftliği gezen ve burada elde edilen güly ağının kimyasal analizini yapan Mektebi Tıbbiye-yi Adliyeyi Şahane analitik kimya hocası C. Bonkowski Paşa'nın verdiği bilgilerden birçok şeyi öğreniyoruz; “Çavuşbaşı çiftliği Kandilliden at ile 15 saat uzaklıktadır. Gül bahçelerinin etrafı çit ile çevrilmiştir. Fidanlar sıra halinde dikilmiş olup sıralar arasında 160 cm aralık bulunmaktadır. 3 yıllık olan fidanlar 130 cm bir boya erişmiş olup çok sıhhatli bir görünüme sahiptir. Buradaki gül bahçesi Kızanlık kökenli olan Rıdvan Ağa ve kayınbiraderinin çalışmaları ile gerçekleştirilmiştir. Bu çiftlikte ilk gül hasadı ekiminden 3 yıl sonra 1886 yazında yapılmış ve yaklaşık 500 okka (650kg) gül çiçeği elde edilmiştir. Gülsuyu ve güly ağı elde etmek için Kızanlık'ta kullanılan biçimde bakır imbikler ve Kızanlıktakine benzer yöntem kullanılmıştır. Elde edilen güly ağı hemen hemen renksiz olup 16 derecede 64 saniyelik bir zamanda billuri bir kitle haline gelmektedir”⁶ diye yazar.

Gülsuyu Güly ağı Eldesi

1884 yılında dikilen bu güller 1886 yılında ürün vermiş, yaklaşık 500 okka (650kg) gül çiçeği elde edilmişti. Yetiştirilen kokulu güller imbikten geçirilerek güly ağı ve gülsuyu elde edilmiştir. Gülsuyu ve güly ağı elde etmek için Kazanlık'ta kullanılan biçimde bakır imbikler ve Kızanlıktakine benzer yöntem kullanılmıştır. Elde edilen gülsuyu sarayda “Kılar ve matbah-ı hass-ı hümayunda sarf olunmak üzere” satın alınıyordu. Bu ürünler “Saray-ı Hümayûn Erzak Anbarı” vasıtası ile satın alınarak sarayda kullanılıyor, zaman zaman da dış piyasaya satılıyordu.

Her sene Haziran ayında elde edilen gülsuları resmi bir yazı ile; “Çavuşbaşı Çiftlik-i Hümayunu gül bahçesinden sene-i sabıka ve haliye zarfında istihsal olan a'lâ gülsuyu mevcud ise bunun 100 kilosunun hasırlı şişeler derununda olduğu halde sarayı hümayunu-

mülûkhane erzak anbarı idaresine irsali” isteniyordu.⁷ Her seneki gül mahsulünden en nefisinden dört hasırlı gülsuyunun beher kilosu mecidi yirmiden üç kuruş fiyat üzerinden Saray-ı Hümayun Erzak Anbarına teslim ediliyordu. Belgelerden 1906 yılına kadar izleyebiliyoruz.

Çavuşbaşı Çiftliğine dikilen kokulu güllerden elde edilen gülyağı da satılıyordu. 22 Temmuz 1893 tarihli bir resmi yazı çiftlikteki gül bahçelerinden elde edilen gül yağının satılmasına dairdir. Bu yazışmada 1893 yılında bu gül bahçelerinden 347 kıyye gül elde edilmiş ve bu güllerin imbikten geçirilmesi ile 40 dirhem kadar halis gülyağı ve 100 kıyye miktarı gülsuyu elde edilmiştir. (1 kıyye=1 kıyye aşarı= 1 kilo,1 miskal=4.81 gram yaklaşık 5 gram) Elde edilen mahsul saraya satılmaktadır. O sene Kazanlıkta kışın şiddetli geçmesi ile mahsul az olmuş ve gülyağı piyasası yükselmişti. Bu sebeple Çavuşbaşı Çiftliğinde elde edilen gülyağının dışarıya satılması hazineye teklif edilmişti.⁸ 2 Ağustos 1893 tarihinde Hazine-i Hassa-i Şahane'den gelen cevapta elde edilen gülyağı ve gülsuyunun müzayede edilerek taliplerine satılması kabul edilmiştir.⁹ Ayrıca gül bahçelerindeki ağaçların budanması ile elde edilen gülfidanı çeliğinin satılması da gündeme gelmiş ve uzun bir süre bu çelikler satılmıştı.¹⁰

Bu çiftlikteki gül bahçelerinin 1903 ve 1904 yıllarındaki durumu hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz. Çiftlikteki gül bahçelerinin geliştirildiği ve gül yağı, gül suyu imalinin devam ettiğini görüyoruz. Her yıl 100 kilo civarında elde edilen gülsuyu ve 100 gram kadar gül yağı saraya satılmaktadır.¹¹ 1904 yılında da bu bahçelerden elde edilen gülfidanları da Ziraat Nezaretine satılmıştı.¹²

Gülyağı İmali Sanatının Terakkisi 1893

Üsküdar-Çavuşbaşı Çiftliğindeki denemeler başarılı olunca Sultan Abdülhamid 30 Mayıs 1893 tarihinde verdiği bir irade ile gülcülüğün Osmanlı topraklarında geniş çapta yapılmasını başlatmıştır. Padişah Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti'ne gönderdiği resmi yazıda özet olarak ;“*Gülyağı imali sanatının terakkisi zımında evvel be evvel hangi vilayette matluba muvafik surette gülyağı istihsal olunabileceği mahalleriyle bi'l-muhabere anlaşıldıktan sonra ana göre icabının icra ve icraat-ı vakı'a ve netayic-i hâsıladan malumat itası*” nı bildirmişti.¹³

Bu irade üzerine Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Mülhime Paşa, Temmuz 1893 de Ziraat müfettişliklerine, numune tarlaları müdüriyetlerine ve Ziraat Heyet-i Fenniyesi Riyasetlerine ayrı ayrı yazılar yazarak; “Gülyağı imali sanatının terakkisi zımında evvel be evvel hangi vilayette matluba muvafik surette gülyağı istihsal olunabileceği mahalleriyle bi'l-muhabere anlaşıldıktan sonra ana göre icabının icra ve icraat-ı vakı'a ve netayic-i hâsıladan malumat itası “ istiyordu. Buralardan alınacak cevaplara göre gerekenler yapılacaktı.¹⁴ Bu resmi yazışmalardan sonra Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde gülcülük yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti Ziraat Nezareti'nin gülyağı imali için “Gülistanlar Tesisi” Çalışmaları 1910 yılına kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti Ziraat Nezareti'nin, gülyağı imali için gülistanlar tesisi çalışmaları 30 yıl kadar sürmüş çok kapsamlı, emek verilmiş ve pahalıya mal olmuş bir proje idi. Bu proje Üsküdar Çavuşbaşı Çiftliğinde başlamıştı. Çavuşbaşı Çiftliğinde yapılan gülcülüğü 1906 yılına kadar izleyebiliyoruz.

Dipnotlar

- ¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hazine-i Hassa Tahrirat Tasnifi (HH.THR 689/34) 1893 senesine ait Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne-i Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlisine Kurbağalıdere ve Hekim ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun zirâ'at ve hayvânât hesabâtı dâhil olmayarak vâridât ve masârifâtını mübeyyin bir senelik cedveldir.
- ² Turhan Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Yağ Gülü Yetiştirilmesi ve Gülyâğı." Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bülteni, Temmuz 1990, Sayı 4..s. 8-10.
- ³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende (Y.PRK..HH 27/20) Fi 27 Rebiül evvel sene 1311 (8 Ekim 1893)
- ⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat (HH.THR 689/8). Çavuşbaşı çiftliğine dikmek için tekrar Kızanlık bahçelerinden gülfıdanları getirilmesine dair. Fi 16 Safer sene 1302 ve fi 22 Teşrin-i Sâni sene 1300 (5 Aralık 1884)
- ⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende (Y.PRK..HH 27/20) Fi 27 Rebiül evvel sene 1311 (8 Ekim 1893)
- ⁶ Turhan Baytop, a.g.m., s. 8-10.
- ⁷ 1903 HH.THR 689/50 Emlak-ı Hümayun Üçüncü Şube İdaresine Fi 13 ağustos sene 319 (26 Ağustos 1903)
1904 HH.THR 689/63 Fi 12 Temmuz sene 320 (25 Temmuz 1904)
- ⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat (HH.THR 689/8). Fi 9 Muharrem 311 ve fi 11 Temmuz sene 309 (22 Temmuz 1893)
- ⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat (HH.THR 689/34) Fi 21 Temmuz sene 309=2 Ağustos 1893
- ¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat (HH.THR 689/65) Fi 9 Ağustos sene 320 (22 Ağustos 1904)
- ¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat (HH. THR 689/51) Fi 7 Ağustos 319 (20 Ağustos 1903), **1903** HH.THR 689/50, 1903 HH.THR 689/54, **1904** HH.THR 689/56, **1904** HH.THR 689/57, **1904** HH.THR 689/63 **1905** HH.THR 689/74
- ¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Tahrirat(HH.THR 689/65) Fi 14 Eylül sene 1320 (27 Eylül 1904)
- ¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. AMKT.MHM 727/ 1 (20 Zilhicce 310 = 4.07.1893)
- ¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. AMKT.MHM 727/ 1 (20 Zilhicce 310 = 4.07.1893)

EK BELGE

Kurbağalıdere ve Hekim ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun zirâ'at ve hayvânât hesabâtı dâhil olmayarak vâridât ve masârifâtını mübeyyin bir senelik cedveldir. Vâridât

Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu	Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu
Bir nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 4500	Kurûş Santim
Diğer nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 3000	Tarla îcârı 13730
Fidanlık bahçivânının ma'âş-1 senevîsi 3000	Bağ ve bahçe îcârı 42725
Odacının ma'âş-1 senevîsi 2400	Îcârât-ı muhtelif 10900
	Mer'a îcârı 460
Hekimbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu	Otlak bedeli ve kotra rüsûmu 130000
Bir nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 3600	Hâsılât-ı muhtelif 2252,50
Diğer nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 3000	Bostân öşrü 1631
Odacının ma'âş-1 senevîsi 2400	Hekim ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu
Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu	Torlak îcârı 17370
Bir nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 3600	Bağ ve bahçe îcârı 8700
Diğer nefer korucunun ma'âş-1 senevîsi 3600	Tarla îcârı 1650
Yoncacının ma'âş-1 senevîsi 3000	Emlâk ve akarat îcârı 15700
Gülcünün ma'âş-1 senevîsi 3600	Otlakiye bedeli 9169
Odacının ma'âş-1 senevîsi 2400	Bostân öşrü 7550
Me'mûr ma'âşatıyla mesârifât-ı fevka'l-âde 61900	Yonca ve üç çiftliğin hubûbât ve öşür bedeli ile bir hissesinin ale'l-tahmîn bedelâtı 38048
Fazla-i vâridât 250000	Orman ve çalılık bedeli 50010
Yekûn 350000	Yekûn 350000

Çavuşbaşı, Hekim başı ve Kurbağalıdere çiftliklerinin gelir giderleri

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hattı Hümâyun Tasnifi THR. No.689/34 dosyadadır).

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ÜSKÜDAR'DA ESNAF HAYATI (Şer'iyye Sicillerine Göre)

Rahşan KAYNAK

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Üsküdar'da esnaf hayatının incelendiği bu araştırmanın amacı, kuşkusuz Osmanlı döneminde İstanbulun ayrılmaz bir parçası olan Üsküdar'ın, sosyal ekonomik yapısını şer'iyye sicillerine istinaden değerlendirmek ve bu sayede şehir tarihi araştırmalarına bir nebze olsun katkıda bulunabilmektir. Zira Üsküdar'ın sosyal ve ekonomik hayatı ile ilgili malumata daha çok İstanbul konulu kaynaklarda rastlamaktayız. Bu bilgiler ise ham bilgi vermektense öteye geçememiş ve Üsküdar'ı sosyal ve ekonomik yönleriyle anlatmakta yetersiz kalmıştır. Üsküdar'ın Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi bakımından son derece kıymetli olan şer'iyye sicillerinden yararlanılarak XVI. Yüzyılın ikinci yarısını kapsayan yaklaşık kırk yıllık bir zaman dilimindeki (1550-1590) esnaf hayatını ele almaya çalıştık. Buna binaen boğazın Anadolu yakasında Bilâd-ı Selâse denilen üçgenin önemli bir sacayağı olan Üsküdar ile ilgili ondört mahkeme defteri içinde esnafa ilgili olanlar incelenerek değerlendirilmiştir. Bu paralelde mahkeme kayıtlar ışığında sırayla Üsküdar'da esnaf örgütlenmesi, düzeni ve işleyişi esnaf yöneticileri, esnaf düzeninin bozulması başlıklarına yer verilecektir.

Osmanlı sanayi ve ticaretinin merkezi olan şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretiminin herhangi bir kolunda uzmanlaşmış kişilerin meslekler halinde örgütlenmelerinden “**esnaf**” denilen topluluklar oluşmuştur. Osmanlı esnaf teşkilâtının temelinde İslâmi Orta-doğu ve oradan Selçukîlere geçen Ahîlik geleneğine dayandığı ise pek çok defa, araştırmalar neticesinde açığa çıkmıştır.¹

R. Mantran, İstanbul esnafına ilişkin bilgilere ilk olarak, XV. yüzyılın başında, II. Bayezid döneminde çıkarılan bir kanunda rastlandığını ve daha önceki dönem için (II. Mehmed'in İstanbul'u almasından sonra) bu konu ile ilgili açık belgelerin olmadığını ve sadece imaların bulunduğunu belirtmektedir.² Fakat İstanbul'daki esnaf hayatı yukarıda da belirttiğimiz üzere Ahî teşkilâtının bir devamı idi. Bu anlamda, Üsküdar şer'iyye sicillerinde esnafa ilişkin bir çok kayıt bulunmaktadır. İşte bu esnada göze çarpan en önemli nokta, ilerde örnek sicillerle açıklanacağı üzere, İstanbul esnafının tümüyle, dini ayırıma tâbi tutulmadan yani gayrimüslimler de dahil bu teşkilâtlanmanın içine dahil edilmesi, hatta bir çok meslekte başı çekmesidir. Üsküdar'da ekmekçiler, terziler, şıracılar, kuyumcularda vb. olduğu gibi.

Üsküdar'da Esnaf Örgütlenmesi Düzeni ve İşleyişi

Muayyen bir koldaki mesleki örgütlenme, yukarıdan aşağıya doğru **usta, kalfa, çırak** biçimindedir. Çıraklık ile başlayan süreçte takip edilen kalfalık ve oradan da ustalığa geçiş, son derece zordur. İlgili sanat dalındaki becerileri ve yanı sıra esnaf geleneklerini iyi bilmesi zarûri olan ustaların sayısı yasalar gereği sınırlıdır. Çünkü sadece usta olanlar bağımsız bir iş yeri açabilmektedir. Bu arada ustaların yanında bulunan çıraklara “şakird” denilmekteydi. Şakirdler, esnafa yardımcı olmak üzere ücretle tutulduğu gibi o mesleği öğrenmek ve devam ettirmek için bir ustanın yanına alınırlardı.³ İncelediğimiz H.976/M.1568 tarihli kayıt da “şakirdlik anlaşması” şu şekilde kaydedilmiştir: “Yağlacı Hasan b. Cağfer, Mehmet b. Hüsrev nâm kimesneyi meclis-i şer' e ihzâr ve takrîr-i kelâm kılub mezbûr Mehmed'i iki yıl şâkirdliğe kavleyleyüb ben dahî lâzım oldukça don ve gönlek ve pabuç ve kebe ve.. virmeğe ve iki yıl tamâm oldukda 10 sikke altun viricek oldum.. mukırrın ikrârı Mehmed talebiyle kayd olundu..”⁴ Demek ki şakirdlik süresince çırağın ihtiyaçları tâbi bulunduğu kişi tarafından karşılanıyordu.

Sanayi ehli ya da kayıtlardaki orijinal biçimi ile “**ehl-i hırfet**” kimselerin yaptığı işleri veya bizzat kendilerini denetleyen bir görevli vardı ki buna “**ehl-i hibre**” yâhut “**ehl-i vukûf**” denilmekteydi. Bu görev için meslek üyeleri, kendi aralarından bir kişiyi (kişileri) seçerdi. Meselâ, H.977/M.1569 tarihli belge bu konuda iyi bir örnektir: “Kasaba-i Üsküdar derzileri Mustafa b. Abdullah ve Anderya veled-i İstimâd, Yakrad(?) veled-i Tokmak, Matyoz veled-i Andon, Yorgi veled-i İstimad ve Nikola ve gayri meclis-i şer' e hâzırûn olub ehl-i hırfetimizde re'is ve ehl-i hibre olmak için işbu sâhibü's-sicil Mustafa Abdullah'ı.. nasb eyledüğimizi mezbûr dahî kabul idüb vukû üzere sebt-i sicil olundu..”⁵ Hırfet mensublarının gösterdiği bu aday resmi görevine merkezden aldığı berat ile başlardı.⁶

Ehl-i hibrenin görevleri arasında mesleği işleyenlere rehberlik etmek ve esnaf ile tüketici arasında oluşabilecek anlaşmazlıklarda olay mahalline giderek durumu yerinde görmek ve nihayetinde çözüm bulmak ve bu anlamda kadı, muhtesib, mübaşir gibi görevlilerin verdiği kararlarda belirleyici rol oynamak bulunuyordu. H.971/M.1564 tarihli sicile göre Durâli b. Mustafa'nın komşusu Hasan b. Abdullah'ın ahır duvarına yeni bir duvar ihdâs ederek kavgaya sebep olması üzerine, olayın yerinde görülmesi için mi'mârla birlikte **ehl-i hibre** gönderilmiş,⁷ H.975/M.1568 tarihli kayda göre ise Hayreddin Paşa Vakfı'na ait zimmetinde 200 adet filori bulunan hammâmî Mustafa'nın soruşturulmasında mübâşirle birlikte “Hammâmcılar ehl-i hibresi” Ali Çelebi b. Kasım da yer almıştır.⁸ Diğer bir kayıta da Üsküdar'daki Lâğımcıların su yolu yapımında gerekli inşaat ölçümlerinin ehl-i hibre ile birlikte alındığı ve buna göre fiyat belirlendiği yazılmıştır.İlgili belgede, “Lağım-cı Tâifesi'nden Tokmak veled-i Tengrivirdi Sinan Paşa'nın Bulgurlu'da olan su yollarını baş bacasının 'umku 6 kulaç olub zikr olunan baca kâr-gîr binâ olub ve yer altından su yolunun hafrı sevâda çıkınca âdet üzere sekiz-dokuz yerde bacalar olub ve su yolu safi kaya içinde gitmeyüb binâ lâzım olan yerlerde “**ehl-i hibre**” kulu ile 'arız 18 parmak ve boyu 1,5 zirâ' kâr-gîr binâ idüb bir yüzüne çıkarınca kazub eğer 136 kulaç yerde sevâda çıkarsa 20.000 akçe virilüb kulacına 147'şer akçe hesâbı üzere hesâb olunub lâkin kulaç yeryüzünden sevâda doğru ölçülüb kulaçlığa eğer yer altında lâğım olub mesâfe artuk gelirse ona i'tibâr olunmaya ve her baca açıldıkda 'umku kaç kulaç olursa her kulacına 75'er akçe hesâb üzere ücret virilüb bacalar 'umku tûldan mâ'dâ hesâb oluna ve sevâd yeri dahî kâr-gîr binâ olmak şartı üzere 20.000 akçeye kavleyleyüb 10.000 akçesi iş tamâm olmazdan evvel virilüb bâkî 10.000 akçesi ba'de't-tamâm virile ve hâlen bir sandal üzere zikr olunan su yolu bir ben ve bir karındaşım Sinan ve Kırca ve Süleyman Beşe cem'ân dört nefer kimesneler ile işlemeğe mukırr olduk.”⁹ denilmektedir.

Üsküdar'da Esnaf Yöneticileri

Üsküdar'da XVI. yüzyılın ikinci yarısında adına rastladığımız esnaf yöneticileri arasında

“kethüdâ” “yiğitbaşı”, “bölükbaşı”, “bâzârbaşı” bulunmaktadır. Esnaf kethüdası ile aynı fonksiyona sahip olan “şeyh” tabirine ise incelediğimiz kayıtlarda rastlayamadık. Buna binâen “şeyhlik” tabirinin kullanımına özellikle İstanbul dışındaki esnaf örgütlerinde rastlanıldığı bilinmektedir.¹⁰

“Heyet-i İhtiyâriye”¹¹ denilen yukarıda ismini zikrettiğimiz esnaf yöneticilerini, ilgili meslek mensûbları kendi aralarından seçerdi. Lonca üyelerinin onayladığı bu kişiler büyük olasılıkla o mesleğin en tecrübelisi ve bilgilisiydi. Üsküdar Şer’iyye kayıtlarından birinde bozacılar kethüdâsının seçiminin ne şekilde yapıldığı yer almaktadır. Buna göre, “.. Mahrûse-i Üsküdar Bozacılarından Kassâb Kurd ve Börekçi Ramazân ve Ridâne ve Kâsım ve Yusuf ve diğer Yusuf ve diğer Yusuf ve Haydar ve Hüseyin ve İlyas ve Osman nâm kimesneler meclis-i şer’ e gelüb işbu hâmilü’l-kitâb diğer Hüseyin b. Hamza muvâcehesinde bi’t-tav’ kelâm idüb cümle infâkı ile aramızda vâki’ olan bozahâneye müte’allik umûrda mezbûr Hüseyin’i kethüdâlığa ihtiyâr eyledik dedikten sonra mezbûr Hüseyin dahî kethüdâlığa müte’allik hizmeti kabûl ve ta’ahhüd eyleyüb mâ-vak’a ketb olundu..”¹²denilmektedir.

Esnaf yöneticisinin belirlenmesi, nasıl ki lonca üyeleri önünde gerçekleşiyorsa, esnaflığa dair görevden ayrılma halinde, bu durumun mahkeme kayıtlarına geçirilmesi gene loncaya mensûb kimseler huzurunda vukubuluyordu. Örneğin, H.973/M.1566 tarihli kayda göre, Üsküdar’da Kemerciler esnafına kethüdâ olan Hüdâverdi b. Nasuh meslektaşları nezdinde ihtiyârlığı dolayısıyla görevinden ferâgat ettiğini beyân etmişti.¹³ Bu örnekler esnaf teşkilâtlanmasındaki birlik ve bütünlüğü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kethüdâ, fiili manâda esnafın başı olarak esnaf arasındaki sorunları çözmekle¹⁴ kalmakta, aynı zamanda onları hükümet ve memurları nezdinde temsil etmekte idi.¹⁵ Örneğin, Üsküdar’daki çeşitli fırınlarda (Solak Fırını, Kâsım Bâlî Fırını, Hacı Paşa Fırını..vd.) muhtesib tarafından yapılan kontrollerde Ekmekçiler Kethüdâsı’nın da hazır bulunduğu görülmektedir. İlgili belgede, “ Kâsım Bâlî Fırını’nda ekmekçi olan Andon nâm zımmînin kırk dirhem ve elli dirhem noksânî kethüdâları huzurunda vezn olunub muhtesib Hasan talebiyle kayd-ı defter olundu..”¹⁶ denilmektedir.

Esnaf örgütlerinde bulunan kimselerin daha önce de sözü edilen “fütüvvet ahlâkı”na uygun kişiler olmaları gerekirdi. Yöneticilerinin ise, bu durumda, teşkilât içinde örnek olarak gösterilmesi ve bu sebepten esnaf başı olmaya hak kazanması beklenmektedir. Bundan hareketle, incelediğimiz bir sicil kaydı dikkat çekici bir misâldir. H.986/M.1579 tarihli bu kayıt at canbâzlarına kethüdâ seçimi ile ilgili idi. Kayıtta şu ibâreler yer almaktadır: “Mahrûse-i Üsküdar’da at canbâzlarının hileleri ziyâde olub ve canbâz ahî-yi hadden (?) bîrun intihâb olunub ve yarâr kefilleri alınmak lâzım olmağın işbu bâ’ise’l hurûf Eskici Mehmed b. Şa’bân kethüdâları nasb olub ve tâife-i mezbûra ahî-yi mezkûru(Şa’bân’ı) kethüdâlığa kabul eyledükleri bâ’isden vâki’-i hâl bi’t-taleb ketb olundu..”¹⁷ Belgenin altında Eskici Mehmed’e kefil olan otuz iki kişi ve bunların da kefilleri yazmaktadır. Kayda göre, Üsküdar’da loncası olan at canbâzlarına güven kalmadığı için, başka bir esnaf kolu olarak teşekkül eden eskicilerin ahîsi bunlara kethüdâ seçilmiş idi. Demek ki esnaf düzeninde zamanla görülen bozulmalara rağmen, loncanın varlığını ve işlerliğini sürdürebilmesi önemli görülmekte ve bunu temin edecek yollar aranmaktaydı.

Kethüdanın yanında ona yardımcı olan kimse “yiğitbaşı” idi. İstanbul’da, millet hukukuna dayalı olarak Hristiyan zenaatçı ve esnafının, Türkler gibi kendi aralarında esnaf dernekleri kurmalarına izin verilmiştir.¹⁸ Örneğin Rumlardan müteşekkil kazancı esnafının yiğitbaşılığına Vasil veled-i Lazari¹⁹ ve terzilerin yiğitbaşılığına da Çengerköylü hayyât (terzi) Yani veled-i Kosta²⁰ getirilmişti.

Lağımıcı Ermenilere, kethüdânın Mi'mârbaşından aldığı emre istinâden belirlediği “**bölükbaşı**” nı ve esnaf işleriyle olan alâkasına binâen “pazarbaşı”²¹nı da bu meyanda sayabiliriz.

Üsküdar'da Esnaf Hayatının Bozulması

Bir meslek grubunda ayrı ayrı örgütlenme imkânının bulunduğu Osmanlı esnaf teşkilâtında, kethüdâ, yiğitbaşı, bölükbaşı vs. yöneticileri başta olmak üzere bağımsız bir esnaf birliğinin kurulabilmesi için sayının optimal denebilecek bir büyüklükte olması gerekiyordu. İlgili esnafın sayısı az ise iş kolu veya mekân olarak en yakın bir esnaf örgütüne “**mülhak**” veya “**yamak**” kategorisi içinde katılırdı.²² XVI. yüzyılın sonlarına doğru ehl-i 'örfün esnafa sürekli olarak müdahalesi ve çeşitli vergiler yüzünden meydana gelen mali sıkıntılar, bazı esnaf birliklerinin sayısının azalmasına ve böylece başka loncaya “yamak” olma eğiliminin artmasına neden olmuştur. Bu anlamda incelediğimiz iki belgeye göre, “yaycılar”²³ ve “başçılar”²⁴ tâifesinin yamak olma istekleri dikkati çekmektedir. H.993/M.1585 tarihli kayıta, “.. Yâyıcı tâifesi Dergâh-ı Mu'allâma gelüb fakîr oldukların bildirüb cümle **ehl-i hîrfet yamakları** olub birbirine mu'avenet etmekle ordu-yu hümâyûn müzayaka çekilmediğini bildirüb bunlar dahî kürekçilere yamak virsünler deyü emr-i şerîfim ricâ eyledükleri ecilden buyurdum ki.. sâir ehl-i hîref birbirine ne-vechle yamak vire gelmişlerse bunlar dahî kürekçi tâifesi eğer şehirlüdür ve eğer dirlik tasarruf idenlerdir dükkânı olub bey'-i şırâ idenlere mu'avenet itdürüb aslâ muhâlefet itdürmiyesin. Eğer bizim elimizde dirliğimiz vardır şimdîye değin viregelmedik deyü ta'allül iderler ise evvel asılları isimleri ile yazub bildiresin ki dirlikleri alınub âhere virilüb ve kendülerinin haklarından geline...”²⁵denilmekte, diğer kayıta ise, “.. Başçılar tâifesi Südde-i Sa'âdetime gelüb fakîr oldukların bildirüb cümle ehl-i hîrefin yamakları olub birbirine mu'avenet etmekle ordu-yı hümâyûn **muzayaka** çekilmediğin bildirüb kazgancılara ve kalaycılara yamak virsünler deyü emr-i şerîfim ricâ eyledükleri ecilden...”²⁶ şeklinde devam etmektedir. Bir başka yerde ise Rum asıllı kimseler bakkal esnafına hizmete devam etmek isteyerek bunun engellenmemesini istemişlerdi.²⁷

Halil İnalçık, “yamak” hîrfetlerinin oluşumu ve mücadelelerini şu şekilde yansıtmaktadır: “Osmanlı hîrfet sisteminde, Batı Avrupa'da görüldüğü gibi, kalfaların örgütlenip mücadele ettiklerine tanık olmuyoruz. Fakat eski ustalar, kendi amaçları için hîrfet kurallarından yararlandıkları gibi, kalfa işçiler ve yeni ustalar da, mücadelede yine hîrfet esâslarından yararlanmışlardır. Büyük şehirlerde, kenar mahallelerde, hîrfetin izni olmadan dükkân açanlar (koltuk), kendi aralarında bir yönetim kurulu seçip ikinci bir hîrfet oluşturmuşlardır. Ana hîrfetin çabasına aldırılmayarak yeniler çok defa kendilerini resmî otoriteye tanıtmaya yolunu bulmuşlar ve ayrı hîrfetler kurmuşlardır. Ana hîrfetler için çalışan “yamak” hîrfetlerin çalışma kararı vererek ana-hîrfetleri ücret ve başka konularda isteklerini kabul etmeye zorladıklarını görüyoruz ki, modern grev yöntemine çok benzer.”²⁸

Diğer yandan şehre gelen veya burada üretilen ham maddenin asıl ihtiyaç sahiplerine yani öncelikle esnafa verilmesi esâs olduğu halde²⁹ Üsküdar'daki esnafın bu kurala uymayan “madrabaz”³⁰lar yüzünden bayağı sıkıntı çektiğini görüyoruz. Bununla ilgili olarak, H.991/M.1583 tarihli belgeye göre, Üsküdar'da bezz işleyen Bezirci Tâifesi madrabazlar karşısında düştükleri zor durumu şu şekilde devlete bildirmekteydi: “.. Üsküdar ve Kandırı ve Şeyhlü ve Yoros Kadılıklarında mîrî için bezz işleyenlerden Dârendegân-ı Fermân-ı Hümâyûn Mehmed ve Mustafa nâm kimesneler meclis-i şer'e gelüb mîrî için her sene **40-50 bin** vukiyye bezir işlemeye lâzım olan ketân tohumun matrabazlar alub der-anbâr idüb mîrî için bezir işlenmek lâzım geldik de kimesnede bulunmayub matrabazlar ziyâde bahâ'ya furûht idüb küllî müzayaka virdüklerin bildirüb matrabazlar men' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ itdükleri ilâm itmeğin men' olunmalarını emr idüb buyurdum ki zıkr olunan kadılıklarda vâki' olan ketân tohumu min-ba'd matrabazlara

virme-yüb mîrîye bulunan yerlerde narh-ı rûzi üzere kifâyet mikdârı virilüb müzayaka çekdirmiyesiz. Matraba-zlar furûht itmek için alub der-anbar itmişler ise dahî narh-ı rûzi üzere mîrî için aldırasız. Ammâ mezburlar mîrîye kifâyet mikdârı aldıktan sonra rençber tâifesine dahî mâni' olmayub emr-i şerîfime mugâyir kimesneye iş itdirmiyesiz..”³¹

Buna benzer başka bir durumu ise, Üsküdar'daki **Semerciler Tâifesinin** mahkemeye yaptıkları şikâyetten anlıyoruz. Bu şikâyet H.997/M.1589 tarihli kayda, “.. Üsküdar'da vâki' Semerciler tâifesinden Hamza b. Tevirâs(?), Behrâm b. Sinan, Recep b. Memi, Göher b. Resûl, Salih b. Abdullah, Şaban b. Muhammed, Hüseyin b. Bahşî ve gayrihim meclis-i şer'e hazırûn olub aramıza âher kimesneler dahl idüb eğer sazdır ve eğer ahşâbdır geldik de bizden evvel alurlar hıfz idüb yine bize iki habbasıyla satarlar. Bu ecilden semer bahâ'ya çıkmışdır. Min bâ'd bizim (bize) mahsûs olan keresteye âherden kimesne dahl etmeye deyü kibel-i şer'den temessük taleb ideriz didiklerinde mezbûrân Semerciler Tâifesinden gayri bunların isti'mâl itdüğü semer mühimmesine dahl itmiye iderler ise şer'le haklarından gelinmek üzere bu vesîka kayc olundu..”³² Şeklinde geçirilmiştir.

Öte taraftan mirî ve bunun dışındaki binaların yapılmasında Üsküdar'da bulunan **Kireçciler Tâifesi'nin** önemli bir yeri vardır.³³ Kireç işleyen gurup daha çok Rum ve Yahudiler olup aynı zamanda kireç ticareti ile uğraşıyorlardı. Diğer sanayi hırfetlerinde görüldüğü gibi kireçcilerin kireç işleyip satmalarına ehl-i örf tâifesinin engel olduğu görülmektedir. İlgili kayıta, “.. Dâricılar nâm karye keferesinde olub **kireçcilerbaşı** olan Dimitri nâm zimmî sâir şerikleri ile kadîmi ocaklarından olıgeldüğü üzere kireç yakub rençberlik iderler iken hâliyen Çarkışla ve Yeniköy nâm karye ahâlisi ve ba'zı kapu halkı ve ehl-i 'örf tâifesi hilâf-ı şer'-i şerîf ta'ciz ve tazyik idüb rençberliklerine mâni' olmağla mahrûse-i İstanbul'da kirece her vechte müzayaka lâzım geldüğü i'lâm olunmağın..”³⁴ denildikten sonra kireçcilere müdahale edilmemesi için tenbîhlerde bulunulmuştur.

Üsküdar'da bir kısmı bulunan Bozacılar esnafı ise sefer sırasında “**orducu**”³⁵ olarak ihrâç olunmuşlardır. Ordunun sefer zamanında bozacılardan “orducu” temini bu esnada sorun yaratmışa benziyor. Zira iltizama dâhil olan “orducu” esnafının, rüsumunun mültezimler tarafından tarh edilmesine subaşı, yasakçı, ases gibi ehl-i örf tâifesinin müdahale ettiği gerekçesiyle devlete arz olunan şikâyetler şer'iyeye sicillerine konu olmuştur.³⁶

Son tahlilde XVI. yüzyılın son çeyreği Osmanlı Devletinde siyasi ve askeri sorunların gittikçe arttığı bir dönemdir. Nüfus artışı, toprak sistemindeki bozulmalar ve zorunlu vergiler esnaf hayatını da menfi yönde etkilemiştir. Üsküdar'da da görüldüğü üzere ehli örfün esnafa müdahalesi en büyük sıkıntı olarak görülmekte ve şikâyet konusu olmaktadır. Fakat diğer yandan, kayıtlar paralelinde Üsküdar'da canlı bir esnaf hayatının örneğini görebilmekteyiz. Zira Müslüman ve gayrimüslümlerin ticari mekanlarda önemli bir bütünlük oluşturduğu ve bu dinamizmi birlikte üstlendiklerini söyleyebiliriz.

Üsküdar'da Adı Geçen Esnaflar

Arabacılar	Dülgerler	Külhâncılar
Aşçılar	Ekmekçiler (habbâz)	Lâğımçılar
Bakırcılar	Eskiciler	Mumcular
Bakkâllar	Fıçıcılar	Na'lbandlar
Balıkçılar	Fırıncılar	Na'lçacılar
Başçılar	Gemiciler	Neccârlar
Baytârlar	Hammâllar	Oduncular
Bâzârcılar	Hamamcılar	Otlukçular
Bennâlar	Helvâcılar	Pabuçcular
Berberler	Hergeleciler	Peremeciler
Bezzciler	Kalaycılar	Saatçiler
Bostancılar	Kassâblar	Sammcılar (Nebât)
Boyacılar	Katırcılar	Serrâclar
Bozacılar	Kayıkçılar	Sarraflar
Börekçiler	Kaymakçılar	Semerciler
Camcılar	Kazgancılar	Sebzeciler
Canbâzlar	Kemendçiler	Simitçiler
Cerrâhlar	Kemerciler	Şerbetçiler
Çerçiciler	Kepeçciler	Tabîbler
Çıkrikçılar	Kılıçcılar	Taşçılar
Çilingirler	Kirişçiler	Terziler
Çuhâcılar	Kireççiler	Uncular
Debbâğlar	Kömürcüler	Yağlamacılar
Değirmenciler	Kunduracılar	Yaycılar
Dellâllar	Kuyumcular	Yoğurtcular

Kaynakça**1. Naşredilmemiş Üsküdar Şer'iyye Sicilleri**

Şer'iyye <i>Sicili No</i>		<i>Ait Olduğu Tarih</i>
29 Numaralı Defter	:	973-974/1566-1567
32 Numaralı Defter	:	975-977/1568-1569
45 Numaralı Defter	:	984-985/1576-1577
46 Numaralı Defter	:	983-986/1575-1578
57 Numaralı Defter	:	991-992/1583-1584
58 Numaralı Defter	:	980-993/1572-1585
69 Numaralı Defter	:	988-996/1580-1588
74 Numaralı Defter	:	996-997/1587-1589
76 Numaralı Defter	:	997-998/1589-1590

2. Neşredilen Üsküdar Şer'iyye Sicilleri

Şer'iyye <i>Sicili No</i>		<i>Ait Olduğu Tarih</i>
15 Numaralı Defter	:	954-958/1547-1551
17 Numaralı Defter	:	958-962/1551-1555
20 Numaralı Defter	:	965-967/1557-1559
26 Numaralı Defter	:	970-971/1563-1564
36 Numaralı Defter	:	978-980/1570-1572

3. Tetkik Eserler

Akdağ, M., **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1459**, I. II. Cilt, İstanbul Cem Yayınevi 1974.

Ergenç, Ö., **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı – XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara 1995.

Ergenç, Ö., **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, TTK yay., 2006.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, (Günümüz Türkçesiyle, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, yky, c. I İstanbul, 2003.

Genç, M., “Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri” **Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminerler**, İstanbul, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Birliği yay, 1986, S.113-124

Genç, M., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ankara 2002.

İnalçık, H., **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çeviren Ruşen Sezer, İstanbul, yky, 2003.

Mantran, R., **16-17. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, (Çeviren, Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umuru Belediye**, İstanbul 1992.

Dipnotlar

¹ H.İnalçık Ahilik hakkında şunları söylemektedir: “.. 13.yüzyılda tarifkatlar özellikle de **fütüvvet** kuralları loncalar üzerinde büyük etki yapmıştır. Büyük kentlerde genç, evlenmemiş erkeklerin (fetâ, yiğit) kurduğu fütüvvet dernekleri, Roma İmparatorluğu gençlik örgütlerini andırır. Fütüvvet ahlâkına göre “insan-ı kâmil”, cömert, özverili, disiplinli, büyüklerine karşı itaatkar ve dengeli olan bir kişidir. Böyle bir örgüte kabul edilmek, simgesel bir törenle gerçekleşir. Bu hareket, 13. ve 14. yüzyıllar boyunca “âhilik” adıyla Anadolu toplumunun en göze çarpan ögesi olmuştur.” H.İnalçık, *Klasik Çağ*, s.157-158. Ö.Ergenç ise, Konya Şer'iyye sicillerine dayalı olarak yaptığı incelemelerden bir kayıttaki “nefs-i Ereğli sâkinlerinden Şeyh Âli Mahmud evlâdından Ahî Ali südde-i Saadettime gelüb ebâ an ceddin esnâf üzerine âhî olduğuna elinde şeceresi ve zikir olunan Ahilik, Abbasiden meşrû olub.” ibarelerine atfen Ahilik geleneğinin çok eski tarihlere dayandığını delil göstererek açıklamıştır. (K.Ş.S XXII/11) Ö. Ergenç, *XV.Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 179. (*) Dr.Rahşan Kaynak

² Robert Mantran, *XVI-XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, (Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1991, s.95-96. Ayrıca bkz. 17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, s.328.

³ Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK yay., Ankara 2006, s.190.

⁴ ÜŞS 32, s.64b.

⁵ ÜŞS 32, s.198b.

⁶ Ergenç, *a.g.e.*, s.182.

⁷ ÜŞS 26, s. 61b. Buna benzer bir başka kayıta Mehmet Paşa Vakfı'nı bağlı Ankara'daki hânın yanması üzerine (ÜŞS 32, s. 240b) diğlerinde ise Çeşer'de oturan Todora'nın şarabhânesinin yıkılıp şirasının zâyi olması üzerine (ÜŞS 41 s.10a) **ehl-i hibre** olay mahalline gönderilmişti. Yine İstavros'dan Ahmed adlı kimse Hızır'dan 184 akçeyle aldığı kayıttan şikâyeti üzerine **ehl-i vukûf** kişiler kayıttan denize dayanmadığını tasdik etmişlerdi. Ü.Ş.S 58, 88b.

⁸ ÜŞS 32, s.38b: “...merhûm Hayreddin Vakfı'nın mütevellisi olan fahrü'l-akrân Hasan Çelebi b. İskender nâm kimesneyi husûsu âfî'l-zikr mübâşir ta'yin olunan fahrü'l-akrân Abdülkerim Çelebi b. Hasan Çavuş -zide kadruhu- mübâşeretiyle meclis-i şer'-i şerife ihzâr olunub orta boylu kara yağız açık kaşlı elâ gözlü uzun ak sakallı Bâli Mehmed b. Şemseddin nâm kimesne mahrûse-i İstanbul'da merhûm Hayreddin Pâşâ Vakfı'na sâbikan mütevellî olan Mustafa mahzarında bi't-tav' ikrâr idüb vakf-ı mezbûrun Hammâmî Mustafa zimmetinde mezbûr Bâli Mehmed'in iki yüz aded tamâmü'l-vezn sahîhü'l-ayâr filorî vardır meblağ-ı merkûm vacibü'l-edâ deynimdir deyü i'tirâf idüb ...”

⁹ ÜŞS 46,s.106b. Buna benzer aynı tarihlî bir başka kayıt için bkz. ÜŞS 46, s.69a. Yine Mehmet Paşa İmâreti'nin tamiri için ehl-i hibrenin görevlendirilmesi hakkında bkz. ÜŞS 15, s. 150.

¹⁰ Mehmet Genç, “Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri”, **Ahilik ve Esnaf Konferanslar Seminerler**, İstanbul 1986, s. 11b. ayrıca Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken yay., İstanbul 2003.

¹¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1992, s. 578.

¹² ÜŞS 76, s. 54b. Bu hususla ilgili diğ bir kayda göre, Üsküdar Hamalları kethüdâlığına Mehmed b. Şaban adlı kimse aynı şekilde getirilmişti. (ÜŞS 32, s. 80a) Ayrıca Üsküdar'dan İstanbul'a giden kayıklılara kethüdâ olarak Bâli b. Süleymân seçilmişti. (ÜŞS 27, s. 42a)

¹³ ÜŞS 29, s.137b.

¹⁴ Örneğin, Kuş Adası yakınında batan peremenin sahipleri Peremeciler Kethüdâsı Mehmed Bey tarafından belirlenmişti. (ÜŞS 77, s. 60b-61a-1-2)

¹⁵ Robert Mantran, *17. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II. Cilt*, s.352.

¹⁶ ÜŞS 45, s.6a-b.

¹⁷ ÜŞS 46, s.103b.

¹⁸ M.Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c.II, s.55.

¹⁹ ÜŞS 46,s.23b: “... Üsküdar'da vâkı' olan kazgancılar meclise gelüb bizim içimizde yiğitbaşımız olmamağın mabeynimiz muhtell olmuştur. Cem'an ehl-i hirefin yiğitbaşları vardır. Biz dahî bâ'ise'l-hurûf Vasil veled-i Lazari nâm kazgancıyı yiğitbaşılığa kabul eyledik...”

²⁰ ÜŞS 46, s.100b.

²¹ İncelediğimiz kayıtlardan birinde Üsküdar Pazarbaşısı olarak Ahmet Çelebi geçmektedir. (ÜŞS 29, s.100a) Diğ bir kayıta ise, Mahalle-i Ma'mûre'de bâzârbaşı olan Emirzâde b. İbrahim'in Yorgi veled-i Anderya'yı orducu yazdırdığı kayd edilmiştir. (ÜŞS 57, s.67a) Kethüdânın yanında yiğitbaşı, bölükbaşı, bâzârbaşı kavramlarının yanı sıra adına sicillerde rastlayamadığımız âhibaba, **nakib**, **duacı**, **çavuş** gibi isimleri de saymak mümkündür.

²² M. Genç, *a.g.m.*, s.117.

²³ “..Dükkân 200, neferat 500 pirleri Hz. Ebubekir oğlu Muhammed Ekber'dir ki Hz. Resûl huzurunda Hz. Ali beline peştamal kuşatıp

yaycılara pir olmuştu.. Bunların dükkanının çoğu Sultan Bayezid'de, Murad Paşa Türbesi'nde, EdirneKapısı'nda,Galata'da ve Üsküdar'dadır." E.Çelebi, **Seyahatnâme, İstanbul**, c.1, 2. kitap, s. 584.

²⁴.. Dükkan cümle 90, neferât 500 pirleri eski zamanda Keykâvus idi. Ancak Hz. Resûl asrında İmam Hüseyin'in akikası kurbanının kelle paçasını Şeyh Seyfeddin-i Herâti, sirke ve sarımsak ile pişirip Resulullah'ın huzuruna getirip yendiğinde Hz. Resûl, Seyfeddin Herâti'ye hayr dua edip Malik oğlu Enes belini bağlayıp başçılara pir oldu.." Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme**, İstanbul, c.1, 2. kitap, s. 522.

²⁵ ÜŞS 69, s.112a.

²⁶ ÜŞS 69, s.117b.

²⁷ ÜŞS 74, s.72a.

²⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alfiyye*, İş Bankası yay..İstanbul 2012,s. 278-279.

²⁹ Özer Ergenç, *a.g.e.*, s. 194.

³⁰ Hirfet ile tüccar arasındaki farkı gösteren bir tabirdir. Osmanlı iktisat zihniyetine göre, tüccarın kazancını vurgunculuk üzere kanun dışı kazandığı düşünülerek ona atfen muhtekir, hilekâr, karaborsacı gibi kötü anlamlar yüklenmiş ve "matrabaz" tabiri kullanılmıştır.

³¹ ÜŞS 69, s.128a.

³² ÜŞS 76, s.3a.

³³ Üsküdar ve çevresinde pek çok kireç ocağı bulunuyor ve ortaklık üzere işletiliyordu. ÜŞS 17, s.19b : "... Karye-i Bulgurlu tımarın(dan).. bir tarafı büyük kireç ocağına muttasıl..." ÜŞS 20, s. 63a: "... Karye-i Kartal'dan Stefan b. Andre, Nikola b. Levis, Andre b. Petro..." Karye-i Kartal kurbunda müşterek yaktığımız bir ocak kireci..." ÜŞS 36,s.47a: "Karye-i Mâldepe'den Nikola.. benim kireç fırınımda..."

³⁴ ÜŞS 69, s.126a.

³⁵ Seferde ordunun ihtiyacı olan levâzımı tedarik eden bir takım esnaf grubudur. "Şehirdeki esnaf gruplarından hangilerinin hangi esâsa göre sefer sırasında hizmet edeceği İstanbul'dan gönderilen fermanlarla tayin edilmekte ve bu tayine eskiden beri süregelen geleneğin örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır." Ergenç, *a.g.e.*, s.199.

³⁶ ÜŞS 69,s.137b:"... Sefer-i hümâyûn vâki' olduğu zamânda orducu ihrâc olunmağla iltizamımıza dahil olub rüsûmun zabt etmek istediğimizizde.. subaşılar mâni' olmağla mâl-ı mîrîye hayfıdır ve iltizâmımıza noksân lâzım gelir deyü bildirdiler..."

ÇAMLICA'DA BİR ERENLER DURAĞI: TAHİR BABA TEKKESİ

Fahri MADEN

ÖZET

Tahir Baba tekkesi 1794 tarihinde Üsküdar Büyük Çamlıca'da kuruldu. İsmi XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında burada şeyhlik yapan Tahir Baba'dan aldı. Tahir Baba tekkede şeyh bulunduğu sırada 1799 tarihinde bir vakıf tesis ederek tekkenin ihtiyaçlarının karşılanmasına ve uzun yıllar ayakta kalmasına vesile oldu. Tahir Baba 1824 yılına kadar otuz yıl tekkede postnişinlik yaptı. Yerine Mehmed Baba geçti, ancak o sadece iki yıl bu görevde kalabildi. Keza 1826 yılına kadar faaliyetlerini normal olarak sürdüren Tahir Baba tekkesi, bu tarihte Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşiliğin de yasaklanması üzerine kapatılıp yıktırıldı. Mehmed Baba dervişleriyle birlikte Tire'ye sürgün edildi. Bir süre yıkık halde kalan tekke, daha sonra yeniden inşa edilip faaliyetlerini 1925 yılına kadar devam ettirdi. Bu süreçte Tahir Baba tekkesi Nuri Baba'nın çalışmalarıyla üst tabaka tarafından da rağbet edilen bir konuma getirildi. Nuri Baba döneminde tekke en faal günlerini yaşadı. Bu sebeple tekke onun ismiyle de anıldı. Nuri Baba'dan sonra oğlu Ali Nutki Baba postnişin oldu ve tekke kapatılana kadar görevde kaldı. Tahir Baba tekkesi Yakup Kadri'nin Nur Baba romanına da konu olmuştur.

GİRİŞ

Tekkenin Kuruluşu

Tahir Baba tekkesi 1794 tarihinde Mehmed Tahir Baba tarafından Büyük Çamlıca'ya bağlı Kısıklı karyesinde¹, bugünkü Kısıklı caddesi Nur Baba sokağında kuruldu. Daha önce burada bir Bektaşi tekkesi bulunduğu ancak zamanla yıkıldığı veya yangın sonucu ortadan kalktığı rivayet edilmektedir. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda bu tekkeden söz etmektedir². *Hadikatü'l-Cevâmi'*ye göre Bektaşi tarikatından Tahir Baba, Sultan III. Selim döneminde eski tekkenin kalıntıları üzerinde, Tophanelioğlu Çeşmesi'nin karşısındaki bağlar arkasında tekkeyi yeniden inşa ettirdi³. Bu itibarla tekke ismini kurucusu Tahir Baba'dan alıp XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu isimle anıldı.

Tahir Baba yaklaşık otuz yıl postnişinlik yaptıktan sonra 1824 yılında vefat etti ve cenazesi tekke haziresine defnedildi⁴. Tahir Baba'nın hayatı ile ilgili daha detaylı bilgi bulunmamasıyla birlikte tekkeyi inşa ettikten sonra ayakta kalabilmesi ve hizmetlerini sürdürebilmesi amacıyla bir de vakıf tesis ettiği görülmektedir. Ayrıca Ağustos 1809 tarihinde tekkedeki dervişler için

vakıf gelirleriyle takas edilme yoluyla günlük bir vukiyye koyun eti tahsis edildi⁵. Bu sayede tekke herhangi bir dış yardıma ihtiyaç duymadan varlığını uzun yıllar devam ettirebildi.

Mehmed Tahir Baba Vakfiyesi

Çamlıca tekkesinin bilinen en eski postnişini XVIII. yüzyılın sonlarında tekkenin başında bulunan Mehmed Tahir Baba, 1799 yılında kendi mülkleriyle tekkede bir vakıf tesis ederek Seyyid Mehmed Said Ağa'yı müteveli tayin etti⁶. Bu vakıf tekkenin faaliyetlerini kolayca yürütmesine ve varlığını devam ettirmesine büyük katkı sağladı. Bu sebeple tekke uzun yıllar Tahir Baba'nın ismiyle anıldı. 1799 yılında tesis, tanzim ve tescil edilen vakfiye⁷ tekke emlakı ve gelirleri ile bunların nasıl sarf edilecekleri hakkında bilgiler vermektedir.

Tahir Baba tarafından vakfedilen mülkler şunlardır:

1. *Arsa*: Üsküdar'da Büyük Çamlıca civarında Kısıklı karyesinde bir taraftan Salih Bey bağı, bir taraftan Medhizâde Efendi bağı ve iki taraftan yol ile çevrili olan; uzunluğu ve genişliği on iki dönüm kadar arsa. Burası Sultan Abdülhamid vakfı mülhakatından Bostancıbaşı Abdullah Ağa vakfına yıllık 120 akçe mukataa ile bağlanmıştır.

2. *Bina*: Vakfın bina varlığı sokak kapısını müstemil bir bab zaviye, bir tevhidhâne, iki bab hücre, bir kasr ve bitişiğinde bir hücre, bir matbah, bir kiler, tahtani bir ahır, iki tuvalet, bir su kuyusu ile bir miktar avludan ibarettir.

3. *Bağ ve Ağaçlık*: Tekkeye vakfedilen mülkler arasında meyve ağaçları ve üzüm kütüklerinden oluşan bir miktar bağ da bulunmaktadır⁸.

Vakıf şartları ise şöyleydi:

1. Tekkenin tevliyet ve meşihati Tahir Baba'ya meşrut olup vakıf idaresi de kendi tasarrufunda bulunacaktı.

2. Tahir Baba'nın vefatından sonra tevliyet görevine nikahlı zevcesi Emine Hatun binti Hacı Mustafa getirilip tekkede ikamet edecekti.

3. Tahir Baba'nın vefatından sonra tekke meşihati onun evlat ve torunlarından erkek olanlarına ve Bektaşî tarikatına mensup, irşada muktedir ve müteveyyin bulunanlara meşrut olacaktı. Zevcesinin vefatı üzerine tevliyet görevi de şeyh olan evlada geçecekti. Bunlar vakıf arazilerinden elde edilen senelik yüz yirmi akçeyi eda ve teslim edeceklerdi.

4. Tahir Baba'nın soyunun kesilmesi durumunda vakfın tevliyeti Abdülhamid Han vakfına her kim müteveli olursa ona meşruta olacak, tekke meşihati ise Tahir Baba halifelerinden irşada muktedir birine verilip tekkede ikamet edecek, senelik geliri eda eyleyip tekkenin dervişlerine ve misafirlere ikramda bulunacaktı.

5. Tekkeye dışardan kimse müdahalede bulunmayıp vakıf idaresi yalnızca müteveli elinde olacaktı. Vakfiye Darüssaâdet Ağası nezaretinde muhafaza edilerek tevliyet ve meşihat adı geçen ağanın arzıyla tevcih olunacaktı.

6. Zaman içerisinde bu şartlara riayet edilmesi mümkün olmazsa tekke mutlaka "fukâra-yı Müslimîne" meşrut olacaktı⁹.

Bu şartlar dâhilinde Tahir Baba zaviyenin tüm bina, emlak ve arazisini müteveli tayin ettiği Seyyid Mehmed Ağa'ya teslim edip, vakıf emlakını mahallinde zapt ve tasarrufla vakfiyet üzere diğer evkaf mütevellileri gibi tasarruf eylemesini söyledi. Ayrıca İmam-ı Azam Ebu Hanife hazretlerinin mezhepleri doğrultusunda vakfın sıhhati araştırılıp, vakıf şartlarının uygun olup olmadığına bakıldı ve vakfın sıhhatiyle ilgili herhangi bir engel bulunmadığı anlaşılacak on kişilik şahitler huzurunda vakıf tesis edildi. İlave olarak Mehmed Tahir Baba'nın isteğiyle vakfiye Harameyn muhasebesine kaydedilerek bir nüshası kendisine verildi¹⁰.

Tahir Baba 1819 yılında bu vakfa ilave bir vakıf daha kurdu. Bu ilave ile daha önce satın aldığı altı üstü dört bab oda, bir kiler, iki su kuyusu, bir şirahane ve bir miktar bahçesi

bulunan bir bab menziline vakfetti. Vakıf şartlarına göre Seyyid İbrahim Efendi'nin mütevellî tayin edildiği bu ilave vakfın emlakı kiraya verilecek, elde edilen gelir ise tekke ihtiyaçlarına sarf edilecekti¹¹. Adı geçen menzil bir yıl sonrasına ait bir kayıta vakıf malı olarak geçmektedir¹².

Tahir Baba'nın geride evlat bırakmadan vefat etmesi üzerine vakıf şartları dikkate alınarak tekke şeyhliğine Bektaşî halifelerinden Mehmed Baba getirildi. Arşiv kayıtları 17 Mayıs 1824 tarihinde tevliyet ve meşihat cihetlerinin Mehmed Baba'nın uhdesinde olduğuna işaret etmektedir¹³. Ancak Mehmed Baba tekkeyi ancak bir yıl iki ay daha idare etti, Bektaşîliğin yasaklanmasıyla İstanbul'dan sürgün edildi.

Bektaşîliğin Yasaklanması ve Tahir Baba Tekkesinin Kapatılması (1826)

Bektaşîlik 1826 yılında Yeniçeri ocağı ile birlikte Sultan II. Mahmud'un fermanıyla yasaklandı. Altmış yıldan eski tekkelerin türbe mahalleri ve mescitleri dışında kalan binalarının yıktırılması emredildi. Tekkelerdeki şeyh ve dervişlerin ise din ve itikad yoklamasından geçirilip müspet cevap verememeleri halinde ulemanın bol olduğu yerlere sürgün edilmeleri emredildi¹⁴. Bektaşîliğin yasaklanmasında tarikatın Yeniçeri Ocağı ile ilişki içerisinde olması ve Vak'a-i Hayriye günü bazı Bektaşî baba ve dervişlerinin olaya iştirak ettiklerinin anlaşılması etkili oldu. Keza, olayın şahitlerinden Esad Efendi, Üsküdar'dan İstanbul yakasına geçen bir Bektaşînin Yeniçerilerin isyan ettiklerini ve hükümeti ele geçirdiklerini etrafta bulunanlara coşkuyla duyurduğunu, hatta onun kale efradını harekete geçirmek üzere yola çıktığını anlatmaktadır¹⁵. Ancak yasağın uygulanması aşamasında daha çok Bektaşîler itikadi açıdan eleştirildiler ve dinden sapmış olarak gösterildiler. Bu durumda Bektaşî tekkeleri kapatılıp yıktırılırken başta İstanbul olmak üzere pek çok Bektaşî dervişi ilmiye mensuplarının yoğun oldukları yerlere sürgüne gönderildi. Yasağın bu şekilde uygulandığı yerlerden biri Tahir Baba tekkesi oldu.

Tahir Baba tekkesini kapatmaya ve yıktırmaya hâcegân divanından ve mektubi defteri halifelerinden Seyyid İbrahim Nazif Efendi ile hassa mimarı halifelerinden Tahir Efendi memur edilip bu kişiler tekkeye giderek yıkım işlemini gerçekleştirdi¹⁶. Yıkım emri Dersaadet tekkelerine farklı uygulanarak yenilerle birlikte eski tekkeler de yıktırıldı. İşte yıktırılan eski tekkelerden biri Tahir Baba tekkesi idi. Tekkeleri kapatmakla görevli memurlar Tahir Baba tekkesine geldiklerinde burada iki yıldır Mehmed Baba postnişin bulunuyordu. Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre 10 Temmuz 1826 günü İstanbul ve çevresindeki Bektaşî tekkeleri yıktırılıp içlerinde bulunanlar Darphane hapishanesine konulup, daha sonra Şeyhülislam tarafından itikadi olarak sorgulanmışlardı. Bu sorgulamanın ardından tekke şeyhi Mehmed Baba dervişleriyle birlikte Tire'ye sürgün edildi ve tekke binası yıktırıldı¹⁷. Birge'ye göre tekke şeyhi Mehmed Baba, sürgün yeri olan Tire'de idam edildi¹⁸. Ahmed Rıfkı da Mehmed Baba'nın idam edildiği düşüncesindedir¹⁹.

Büyük Çamlıca'daki tekkenin meydan odası ve derviş odaları yıktırılırken burada bulunan harem odaları ile etrafı duvarla çevrili ve üzeri kiremitle kaplı türbeye dokunulmadı. Tahir Baba'nın çocuksuz olarak vefat ettiği anlaşıldığından tekkenin Sarıkaya denilen yerdeki sekiz dönüm bağı ve yıktırılan binalarının enkazı satışı çıkartılarak müzayedede 1.200 guruşa Tahir isimli bir kişiye satıldı. Ayrıca Tahir Baba'nın Sultan I. Abdülhamid vakfına bağlı olarak tesis ettiği senelik 120 guruş mukataası bulunan 12 dönümlük arsa Bostancıbaşı Abdullah Ağa vakfına aktarıldı. Şahsi mülklerin ise Tahir Baba'nın varislerine devredilmesi emredildi²⁰. Bektaşî tekkeleri kapatılıp yıktırılırken geride kalan türbe mahallerine ehl-i sünnet türbedarlar tayin edilmesi, dolayısıyla da buraların başka tarikatlara devredilmesi kararlaştırıldı. Bu itibarla Tahir Baba tekkesi yıktırıldıktan sonra türbe mahallinin idaresi Kadirî tarikatına devredildi²¹.

Tekkenin Tekrar Açılması ve Mehmed Nuri Baba'nın Faaliyetleri

Tekkenin kurucusu Tahir Baba evlat bırakmadan vefat ettiği için tekke şeyhliği 1826 öncesi Bektaşî şeyhlerinden Mehmed Baba'ya intikal etmişti. 1826 olayı sırasında sürgün edildiği anlaşılan Mehmed Baba kısa bir süre daha hayatta kalabildi. Bu arada Tahir Baba tekkesi kapatılıp kısmen yıktırıldıktan sonra geride türbe mahalli kaldı. İlk zamanlar burasının başka bir tarikatın (muhtemelen Kadiri tarikatına) idaresine devredildiği rivayet ediliyorsa da zamanla türbenin yeniden Bektaşîlerin idaresine geçtiği tespit edilmektedir. 1826 badiresinden sonra bir süre yıkık vaziyette kalan Tahir Baba tekkesi Sultan II. Mahmud'un vefatından sonra Bektaşîler üzerindeki baskının hafiflemesiyle yeniden faaliyete geçirildi. Tekkeyi tekrar ihya eden Mehmed Nuri Baba oldu. Mehmed Baba'nın vefatından sonra tevliyet ve meşihat görevine getirilen Nuri Baba'nın Tekfurdağı ve Gelibolu taraflarına yapacağı gezide kendisine riayet edilmesi 27 Eylül 1860 tarihinde emredildiğine²² bakılırsa tekkeyi ihyası Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşti.

1868 yılında Büyük Çamlıca'da Tahir Baba tekkesinin faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihte Çamlıca başında medfun olan Seyyid Ahmed Baba türbesi türbedarlığına Nakşî dervişlerinden Hacı Yahya Efendi'nin görevlendirilmesi isteği üzerine Tahir Baba tekkesi gündeme geldi. Zira bu vesile ile yapılan tahkikatta Hacı Yahya Efendi'nin Seyyid Ahmed Baba'ya ait kabrin bulunduğu yere bir kulübe inşa ederek kendisine türbedarlık berati almaya çalıştığı, ancak bölgede Bektaşî tarikatından Tahir Baba tekkesinin bulunduğu, kayıtlarda Seyyid Ahmet Baba türbesi türbedarlığı bulunmadığı ifade edilerek adı geçen kişinin talebi reddedildi²³.

1881 yılında Çamlıca tekkesi ile Üsküdar Yeni mahallede bulunan Ermeni kilisesi arasında tekkenin su kuyusunun kaynağı konusunda problem yaşandı. Mehmed Nuri Baba, Kilise mütevellilerinin tekkeye gelen suyun kaynağına 10 zira mesafede bir makras yaparak suyu gasp ettikleri şikayetiyle mahkemeye başvurdu. Bu konuda Kilise mütevellilerinden Kürkçü Ohannis Efendi mahkemeye çağrıldı, ancak gelmekten imtina etmesi üzerine irsali için Ermeni Patrikliğine yazı gönderildi²⁴. Ancak aradan dört ay geçmesine rağmen Ermeni Patrikliğinden bir cevap verilmemesi ve icabının yerine getirilmemesi sebebiyle ikinci bir yazı yazıldı²⁵.

Tahir Baba tekkesi tekrar faaliyete geçirildiğinde ayın günü Perşembe olan bir Nakşî tekkesi olarak açıldı. Ancak içerisinde Bektaşî ayin ve erkânı icra edildi. *Mecmûa-i Cevâmî*²⁶ ve *Mecmua-yı Tekaya*'ya²⁷ göre Nuri Baba 1890'larda tekke postnişini idi. Bu dönemde teke Nakşî olarak gözükmekteydi. Tekke en canlı ve hareketli günlerini Nuri Baba'nın postnişinliği zamanında yaşadı. Keza Nuri Baba'nın çabaları tekkeyi İstanbul'un en önemli merkezlerinden biri haline getirip üst tabakadan müntesiplere sahip kıldı. Bu itibarla tekke Nuri Baba'nın ismiyle anılmaya başladı. Tekkenin popüler hale gelmesi ileride Yakup Kadri'nin Nur Baba adlı romanına konu olmasına da vesile oldu²⁸.

Nuri Baba, Salih Efendi'nin oğlu olup 1817 yılında dünyaya gelmiş, Afif Baba tarafından yetiştirilmiş, onun vefatı üzerine postnişin olmuş ve Nur Baba adını almıştı. Onun şeyhliği döneminde tekkede kendinden başka on bir derviş daha bulunuyordu²⁹. Bu dönemde Çamlıca tekkesi kültür ve müzik alanlarında bir merkez durumuna geldi³⁰. Bununla birlikte Tahir Baba tekkesi yazlıktı. Bu sebeple kışın kapanıyordu. Nuri Baba kışı Üsküdar'da veya Kadıköy'ünde muhibbanlarından birinin evinde ya da konağında geçirirdi. Nevruz'la beraber bütün cemaat tekkenin bahçesinde veya meydanında toplanarak şenlikler yapıp tekke açılır, bu sırada Nuri Baba son yazdığı Nevruzîye'yi okurdu³¹.

Nuri Baba tekkeyi canlandırmakla kalmayıp pek çok kişiye icazet ve halifelik verdi. Bunlardan en önemlisi Şair Abdülhak Hamid'in büyük biraderi Abdülhak Nasuhi Bey'dir.

Hatta onun Baba'dan icazet alması ilginç bir şekilde vuku bulmuştur. Anlatılanlara göre Nasuhi Bey, Bulgaristan komiseri olup Sofya'ya gittiği zaman onun Bektaşî olduğunu bilen Bulgaristan Bektaşîleri yanına gelerek, Sofya'da bir Bektaşî babası olmadığından İstanbul'dan münasip bir baba gönderilmesine delâlet etmesini dilemişler. Nasuhi Bey de keyfiyeti kendi şeyhi olan Tahir Baba tekkesi şeyhi Nuri Baba'ya yazmış. Nuri Baba da düşünmüş taşınmış, münasip bir adam hatırına gelmeyince Nasuhi Bey namına bir babalık icazeti yazarak yollamış. Bu suretle Bektaşî Babası olan Nasuhi Bey cevap almağa gelen Bektaşîlere: "Biz buraya Devlet-i Aliyye-i Osmaniyenin Bulgaristan mümessili olarak değil, tarikat-ı aliyye-i Bektaşîye mümessilliğine memuren gelmişiz" demiş³².

Nuri Baba postnişin olduğu dönemde Hacı Bektaş Veli tekkesinde yaşanan postnişin çekişmelerine de müdahil oldu, diğer İstanbul Bektaşî tekkeleri postnişinleriyle birlikte yazdıkları yazıda Çelebi Cemaleddin'in sarf, nahiv ve akaid ilimleri ile Halebî isimli Hanefî fihhına ait kitapların okutulmasına muktedir olduğunu belirtilerek Hacı Bektaş Veli tekkesi şeyhliğinin kendisine verilmesini istedi. Ayrıca şeyhliğin Çelebi Cemaleddin'den başkasına verilmesi durumunda "600 senelik hanedanın" perişan olacağını ve kendilerinin bu şeyhten başkasına tabi olmayacaklarını bildirdi³³. Bununla birlikte Hacı Bektaş Veli tekkesinde şeyh bulunan Nakşi Yahya Efendi'nin vefatı üzerine tekkeye müderrislerden ve Bektaşî dervişlerinden Hafız Yahya Efendi'nin tayin edilmesi ve böylece tekke şeyhliği konusunda uzun süredir devam eden münakaşanın ortadan kaldırılması dolayısıyla Nuri Baba İstanbul'daki diğer Bektaşî şeyhleri ile birlikte hükümete memnuniyetlerini ifade etti³⁴.

Potnişinliğinin son döneminde Nuri Baba 1861 yılında satın aldığı arazinin 1 dönüm 538 metrekare kadarını 1874 yılında eşi Ali Hanım'a 4.000 guruşa sattı³⁵. Bu cümleden olarak 1892 yılında vefat eden Mehmed Nuri Baba geride zevcesi Aliye Şerife Hanım, oğlu Ali Nutki Baba ile kızları Fatma Şehvar ve Hatice Nesibe hanımları bıraktı. Hatice Nesibe Hanım, Ali Nutki Baba'dan önce bir süre tekke idaresini yürüten Sehrâb Tevfik Efendi'nin eşi'dir. Bu evlilikten Ali Reşad ve Ahmed Ferid isminde iki evlat dünyaya geldi. Hatice Nesibe Hanım 16 Mart 1911 tarihinde vefat etti³⁶.

Tekkenin Son Postnişini Ali Nutki Baba (1866-1936)

*Bize ihsan etti celî,
Bu mesleği ta ezeli
Tuttuk edeb erkân yolu,
Biz bende-i Bektâşîyiz (Ali Nutki Baba)³⁷.*

Halûk Şehsuvaroğlu XX. yüzyıl başlarında Tahir Baba tekkesini hala Nakşi tekkesi olarak kaydetmektedir³⁸. Oysa Yeşilzâde Mehmed Salih'in *Rehber-i Tekâyâ*'sına göre o dönemde Tahir Baba tekkesi İstanbul'daki on iki Bektaşî tekkesinden biridir³⁹.

Çamlıca tekkesini yeniden ihya eden Nuri Baba'nın 1892 yılında vefat etmesi üzerine meşihat görevini bir süreliğine damadı Sehrâb Tevfik Efendi yürüttü⁴⁰. Ancak bir süre sonra Ali Nutki Baba ile Sehrâb Tevfik Efendi arasında postnişinlik ve tevliyet konusunda bir sürtüşme yaşanıp olay mahkemeye intikal etti. Ali Nutki Baba tekkenin gerek vakfiye kayıtları gerekse babası Mehmed Nuri Baba'nın burada postnişin bulunması dolayısıyla bu göreve kendisinin getirilmesi gerektiğini ileri sürdü. Buna karşılık Tevfik Efendi, Sultan II. Mahmud'un 1826 yılındaki fermanıyla Bektaşî tekkeleri kapatılırken vakfiyelerin de fesh edildiğini, bu itibarla Tahir Baba vakfiyesinin geçersiz hale geldiğini ifade ederek Ali Nutki Baba'nın tekkenin ve vakfın idaresi konusunda yetkilendirilemeyeceğini savundu. Neticede her ne kadar Ali Nutki Baba, Tevfik Efendi'nin tekkeye müdahalesinin

men edilmesini istemiş ise de yapılan soruşturmada onun da eşinden dolayı vakıf hisselerinden üçte birine sahip olduğu anlaşıldı⁴¹.

1866 yılında İstanbul'da doğan Ali Nutki Baba dönemin meşhur Bektaşî şeyhlerinden Mehmed Ali Hilmi Baba'nın müridi olup, Hacı Bektaş Veli tekkesinden icazet aldı⁴². Yıkılmaya yüz tutmuş olan Çamlıca tekkesi Ali Nutki Baba döneminde büyük bir konak haline geldi⁴³.

1826 sonrası Bektaşîliğin yaygınlaştırılmasında çok başarılı oldukları anlaşılan İstanbul tekkeleri, Muharrem ayında aşure pişirme ve mersiye okuma gibi çeşitli adetleri de sürdürmüşlerdi. Bu cümleden olarak her yıl sırayla bir Bektaşî tekkesinde aşure pişirilir ve gelen gidene dağıtılırdı. Ayrıca aşure hangi tekkede pişiriliyorsa orada mersiyeler okunurdu. İstanbul'da tekkelerin yeniden tesis edilmesiyle başlayan⁴⁴ bu adeti 1895 yılında Çamlıca tekkesi yerine getirdi⁴⁵. 1912 yılında Tahir Baba türbesi türbedarlığının boş bulunması hasebiyle Ali Nutki Baba, bu görev için kendisinin ehil olduğunu belirterek bu görevin uhdesine tevcih edilmesini istedi. Bunun üzerine 19 Mayıs 1912 tarihinden itibaren Ali Nutki Baba'ya türbedarlık vazifesi tevdi edildi⁴⁶. Şair olan ve nefesleri bulunan Ali Nutki Baba Fuzuli'nin Divan'ına da bir nazire kaleme aldı. 1936 yılında Hacı Bektaş Veli tekkesinde vefat eden Ali Nutki Baba'nın mezarı babası Nuri Baba gibi Karaca Ahmet mezarlığındadır⁴⁷.

Ali Nutki Baba'nın hayatındaki talihsiz olaylardan biri Kastamonu Valisi Mehmed Galib Bey'in eşi Makbule Hanım'ı kaza sonucu öldürmesi hadisesidir. Bu konuda etraflı bir tahkikat yürütülerek olayın kazaen meydana geldiği anlaşılmıştır⁴⁸. Ali Nutki Baba'nın diğer bir yönü Milli Mücadele'de gördüğü hizmettir. Zira Kuzguncuk Milli Kurtuluş Örgütü'nün kurucuları arasında yer aldı. Bu örgüt vasıtasıyla işgal altındaki İstanbul'dan Anadolu'ya silah sevkiyatı yapıldı⁴⁹. Turgut Koca da onun Milli Mücadelede casusluk ve silah kaçırma faaliyeti yapan MM (Milli Müdafaa) Grubu üyeleri arasında yer aldığını belirtmektedir⁵⁰.

Ali Nutki Baba pek çok halife yetiştirdi ve dönemin önemli bazı kişileri onun müridi oldu. Ondan icazet alanların en meşhuru Eyüp'teki Karyağdı Baba tekkesinde şeyhlik yapan, mersiye okumakla şöhret bulan Yaşar Baba'dır. Ali Nutki Baba'nın icazet verdiği bir diğer zat İzmir Balpınarı tekkesinde postnişinlik yapmış olan Ali Ulvî Baba'dır⁵¹. Yine Ali Kemteri Baba 1932 yılında babalık icazetini Ali Nutki Baba'dan aldı⁵². İlave olarak Çamlıca'daki Küçük Zabit Mektebi'nin müzik öğretmenliğinde bulunan Vahit Lütfi Salcı onun yetiştirdiği dervişler arasında yer almaktadır. Salcı, Ağustos 1934'te Ali Nutki Baba ile ilgili bir "Nefes" kaleme alarak ve ona "Şahım" şeklinde hitap etti⁵³. Müridleri arasında Bektaşîlik ve Bektaşîler, Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîyye isimli eserlerin yazarı Süreyya Baba ile Ahmed Muammer Tarhan da vardır⁵⁴. Nazım Hikmet'in annesi ressam Celile Hanımın da Tahir Baba tekkesiyle yakın ilişkileri olan biridir. Yine Yakup Kadri'yle birlikte Yahya Kemal'in de, Ali Nutki Baba'dan Bektaşî icazeti aldığı ve kendisine baba tarafından "Derviş Üskübi" mahlası verildiği rivayet edilmektedir⁵⁵.

Çamlıca tekkesinin müdavimlerinden ve Ali Nutki Baba'nın müridlerinden Vahit Lütfi Salcı'nın tekkeyle ilgili hatıraları hem orada yaşanan gelişmelere hem de tekkenin diğer mensuplarına ışık tutmaktadır. Salcı'nın hatıraları tekkeye Hristiyan şairlerin ve Ermeni din adamlarının da gelip gittiğini haber vermektedir. O, Çamlıca tekkesinde Ermeni Papazı Yero Raif ile nasıl karşılaştığını 1939 yılında şöyle anlatmaktadır:

"Bundan tam otuz sene önceydi. İstanbul'un yedi büyük tepesinden Büyük Çamlıca adlı tepenin تنها bir kenarında yapılmış büyük bir Bektaşî

tekkesindeydim. Vakit akşam oluyor. Tekkenin içi dışı hıncahınç dolu. Bir taraftan da davetli mihmanlar geliyorlar. Evli olanlar harem kapısında girerek kendilerine tahsis edilen odalarda geceliklerini giydikten sonra vazife alıp iş görüyorlar. Bekârlar da selâmlık kapısından girerek meydan odası denilen mihman odasında üstlerini değiştirerek onlar da vazife alıp iş görüyorlar. Her ne rütbe ve mevkide olursa olsun davetli ve mihman da bulunmuş olsa gene herkes tekkede elinden gelen küçük büyük, bir işi yapmak vazifesini alır. Bilhassa böyle kalabalık gün ve gecelerde. Bu gece ayin-i cem var. Mevki ve memuriyeti yüksek, parası bol, hatırı çok sayılır, zarif ve nazif bir zat, bu gece nasip olacak; yani merasim ve kâidesine göre Bektaşî olacak. Davetliler de o nisbette kalabalık. Bu gece olacak işin çokluğuna göre vazifeler de çok. Dört tane kurban tıglanıyor; büyük aşevi kadınlı, erkekli insanlarla dolu; kimi soğan doğruyor, kimi pirinç ayıklıyor (Yirmi kişi birden pirinç ayıkladıklarını bilirim.) kimi bulaşık yıkıyor, kimi ocakları yakıyor, kimi şamdanları parlatıyor, kimi meydan levhalarını siliyor. Her tarafta harıl harıl bir iş gürültüsüdür gidiyor.

Ben o zaman pek genç ve dinç bir delikanlı olduğumdan birkaç arkadaşım ile beraber gelen misafirleri tekkenin önündeki yokuşun alt başından karşılar ve ellerinde getirdikleri bohça ve zembilleri alarak onları bu suretle dışardan ağırlar ve içeriye icap eden odalara götürür yerlerini gösterirdik. Biz böyle bir kaç delikanlı tekkede yetişip büyümüş, çekirdekten yetişmiş, içi kavrulmuş, içli dışlı olmuş, halis muhlis kızılbaş çocukları idik. İş hususunda her ehemmiyetli vazife bize verilir. Haremle selâmlık arasında girip çıkan bir nevi irtibat adamı idik. Hatta bazı şakacı adamlar ve onlardan işterek bizzat tekkenin şeyhi Ali Nutkî Baba bana harem ağası unvanını vermişlerdi. Bu akşam büyük *ayin-i cem* vardı. Davetlilerin şahsiyetleri ve mevkileri büyüklüğü daha ziyade büyütüyordu. Buna örnek olmak üzere bir kaçını sayayım. Ayan azasından Abdülhak Nasuhi Bey, Reşit Akif, Süleyman Hakkı paşalar ve Niğdeli Galip Bey, Mebusandan Filibeli Rıza Paşa, Feylesof Rıza Tevfik, Görüceli Şahin Naki, Ergirili Müfit beyler, sefir ve hariciye nazırlıkları yapan iki kardeş Ziya ve Reşit Paşalar. Bunlardan başka bahriye miralay Tevfik, doktor miralay Muzaffer, doktor kaymakamı Nuh Kuyusu'nda oturan Eşref Ruşen ve merkez kumandanı Kaymakam Şahap beyler ve bu kabilden daha birkaç kişi vardı.

Misafirler bir taraftan geliyorlardı. Bir defasındaki karşı gidişimde çok büyük hayretlere düştüm. Misafirler arasında altmışı geçkin bir de Ermeni Papazı vardı. Bize bu kıyafette misafir hiç gelmemişti. Acaba bu ne demek oluyordu? Bu papaz da mı bin bir türlü sırlar içine gizlenen ve bu gizlilik yoluna can baş verilen deriler yüzdürülen, darlara çekilen *ayin-i ceme* bu gâvur da mı girecekti? Şimdi benim tecrübesiz ve genç dimağım içinde şimşekler çakıyordu. Papaza hayran hayran bakıyordum. Yanındakilerle ne güzel, ne fasih ne edâlı konuşuyordu. Yokuşu ağır ağır çıkarken nükteli sözleri ile beraber geldiği arkadaşlarını zerafetle güldürüyordu. Bu grubu da meydan odasına götürdüm, bıraktım. Ben başka işlerle meşgul oluyordum amma, papaz aklımdan çıkmıyordu. Bir aralık işten fırsat bularak meydan odasına papazı görmeye gittim. Orada papaz mapaz yoktu. Tekkeyi alt üst ettim papazı görmedim. Merak ederek tekrar meydan odasına geldim. Dinlenmek bahanesi ile biraz oturdum. Kurnazlıkla herkesi birer birer tetkik ettim. Papazı gözümle yakalamıştım. Fakat bu defa bütün bütüne hayretim arttı. Çünkü onun üzerinde papaz elbisesi yerine; başında Bektaşî tacı, boynunda teslim taşı, belinde

kanberiyeye dedikleri kuşak, göbeğinde çifte zülfikarlı “Ya Ali” yazılı cilbent vardı.”⁵⁶

“...vaktaki, o gece Bektaşî tekkesinde nasibini alan aldı, merasim bitti. Çok iyi hatırımdadır ki o gece her biri on beş, yirmi kişi alan büyük meydan sofralarından ve onun ufaklarından kuruldu. Dem ve devrâna başlanıldı. Artık hepimizin işleri hafiflemiş olduğundan hepimiz sofralardan birine oturduk ve muhabbetin deryasına katıldık. Dem üçlemek âdeti usulüne uygun olduktan sonra Ali Nutki Baba'nın sofrasında bulunan Papaz Raif okumağa başladı. “Huuu dost” demesini muteakip kendi eseri olan kâlen deriyi okudu... Bu manzumeyi o gece oraya gelişinin sebebini dervişâne olarak anlatmak için zarifâne benzetmeler ile söylüyor. Dördüncü beyti ise Ali Nutki Baba'nın yüzündeki, yüzüne yakışan büyük siyah ben için tasvir yapıyor. Görülüyor ki Papaz Raif bu sözleriyle yaman ve muvaffâk olan içli bir Türk şairidir. İnanişî ne olursa olsun, o mutlak ve mutlak bizim güzel edebiyatımıza hizmet etmiş, yardımı dokunmuş bir şairdir. O gece böyle geçti. Fakat bu papaz benim aklımlı çelmişti. Zaif kalpli ve hafif meşrep olmamaklığıma rağmen az daha beni inanışımından ayıracaktı. Fakat o da nihayet benim gibi inanmıyor muydu?”⁵⁷

“Bir muharrem ayı idi. Tekkede aşure pişirilmiş ve merasimi yapılmış idi. Fakat Papaz Raif bu defa gelmemişti. Böyle hatırı sayılır mensuplara ufak destiler içine aşureler konarak evlerine kadar götürülüyordu. Papaz Raif'e götürülecek aşure destisinin götürülmesine ben tâlip oldum. Papaz Raif, Üsküdar'da Yeni Mahalle Kilisesi'nin papazı idi. Aşureyi götürdüm. Beni mütevazî odasına kabul etti. Gerek Nutki Baba'dan ve gerek o geceki muhabbetten memnun kaldığımı söyledi. Aşureyi getirdiğim için bana bir mecidiye bahşış verdi. Almamak olmazdı. Çünkü bu, tarikat erkânınca nezir ve niyaz idi. Lâkin ben, kalkıp gitmedim. Ona dedim ki, ‘Raif Efendi erenlerimiz, o gece okuduğunuz nutuk beni çok alâkadar etti. Ne olursunuz, onun bir suretini bana veriniz’ ve evvelce hazırladığım bir şiirimi de ona uzatarak: ‘Bu da’, dedim, ‘Benim acizâne eserimdir. Karşılık olarak size yadigar olsun.’”⁵⁸

“...Raif, tamamıyla olgun bir mutasavvıf ve aynı zamanda inanişî Türkçe ifade eden pek güzel bir Türk şairidir. Bir gün ona gençlik saikasıyla dedim ki, ‘Hem papazlık, hem Bektaşîlik olur mu?’ Cevap verdi, ‘Sarı Saltuk diye tanıdığımız Bektaşî ulularından olan zat, Nikola isminde bir kör Papaz değil miydi? İsim bir boncuktur oğlum. Gönüle bak, gönüle’ dedi.”⁵⁹

Salcı'nın verdiği bilgilere göre Çamlıca tekkesinde kadın şairler de yetişti. Bunlardan en meşhuru Zeliha ismini taşıyan, ancak Lütfiye mahlasıyla bilinen hanımdı. Hoş sohbet ve rindâne bir yaşamı olan Şair Lütfiye Hanım, Çamlıca tekkesine gittiğinde bunu duyan pek çok musikişinas sazlarını alıp soluğu tekkede alırlardı⁶⁰.

Yakup Kadri'nin Bektaşîliği ve Nur Baba Romanı

Çamlıca tekkesinin müdâvimleri arasında Yakup Kadri ve Yahya Kemal gibi edebiyat dünyasından simalar da bulunmaktaydı. Yakup Kadri gençlik yıllarında Bektaşîliğe ilgi duyarak Yahya Kemal ile birlikte Tahir Baba tekkesinde yapılan Bektaşî ayin ve törenlerine katıldı. Bu sırada Ali Nutki Baba'yı yakından tanıyan ve tekkede yaşananları gözlemleyen Yakup Kadri bilahare bu tecrübelerini Nur Baba romanı olarak ortaya koydu. Ancak dönemin tartışılan mevzularından olan tekke hayatı ve yaşamına Yakup Kadri eleştirel bir gözle bakarak bir Bektaşî tekkesinde gelişen hadiseleri kendi muhayyilesinin de katkısıyla abartarak anlattı.

Yakup Kadri hatıralarını anlattığı eserinde Yahya Kemal ile birlikte gittikleri Çamlıca tekkesi ve Bektaşiler hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

“...arada bir Çamlıca’daki Bektaşi tekkesinin yolunu boyluyordum. Orada ne yapılır? Nasıl vakit geçirilir? Bunu Nur Baba romanında uzun uzadıya anlattığım için burada tekrar anlatmağa lüzum görmemekteyim. Ancak, şu da var ki, çok defa bir gece kaldığımız o yerde bazen iki üç gece kaldığımız olurdu. O vakit, ben, eve derin bir vicdan azabı içinde dönerdim ve Yahya Kemal’i üst üste içtiği sigaraların dumanıyla bir akvaryuma dönen odasında bir koltuğa gömülü, elinde o tarihte yazmakta olduğum Nur Baba’nın müsveddelerini gözden geçirerek beni bekler görür...”⁶¹ diyerek başladığı tekkeyle ilgili hatıralarında başlangıçta burada yaşananları “yadırgadığını” söyleyen Yakup Kadri, Yahya Kemal’e tekkedeki “rindâne” yaşamı övmüş ve birlikte Bektaşi tekkelerinin müdavimi olmuşlardır.

Yakup Kadri Çamlıca tekkesinde Yahya Kemal’le birlikte katıldıkları bir “Nevruz âyini”ni şöyle anlatmaktadır: “...Hiç unutmam, bir Nevruz günüydü. Tekkede her yıl olduğu gibi bir bayramlaşma töreni vardı. Buna ‘Nevrûz âyini’ de diyebiliriz. Çünkü, Baba -âyîn-i cem de dahil olmak üzere-bütün Hacı Bektaş Veli törelerinin yerine getirildiği ‘meydan’ adını taşıyan geniş bir sâlin başköşesindeki postuna oturur ve bağlılık derecelerine göre birer birer önüne gelen kadın, erkek müridleriyle tarikat muhiblerine elini, dizini öptürürdü... Yahya Kemal, Meydan’a girerken ayağından kunduralarını çıkarmak, benim arkamdan yürüyerek Baba ile musâfaha etmek, sonra işin en ağırı, bir koyun postu üzerine diz çöküp oturmak zorunda kaldığı vakit yüzü öylesine ekşimişti ve kulağımın dibinde öylesine mırıldanmaya başlamıştı ki, her an bir hadise çıkarır korkusuyla yüreğim ağzıma gelmişti... Hele, Baba ‘Nevrûziyye’sini okuyup sıra herkesin birbiriyle sarılıp kucaklaşmasına ve tarikat erkânına göre omuz başlarından öpmelerine gelince Yahya Kemal artık kendini tutamaz olmuştu... Törenin sonunda, biraz soluk almak için tekkenin bahçesine çıkınca telâşlı ve endişeli bir sesle sordu:

-Yakup’cuğum, bütün bir geceyi burada nasıl geçireceğiz, bu Bizanslı kadın yüzleri, bu yeniçeri döküntüsü adamların pos bıyıkları karşısında?

-Hele biraz sabret, dedim. Akşama her şey değişir. Bu, Nevruz bayramının kuru kalabalığıdır. Çok geçmeden, bunun yerini rindler, ehl-i diller cemiyeti alır. Zaten, bugünkü bayram merasimine ben de senin gibi ilk defa katılmış bulunuyorum ve emin ol ki, bunu senin kadar yadırgadım.”

Bu hatırayı aktardıktan sonra Yakup Kadri, renkli kalemle âyinden sahneler vermektedir. Başlangıçta âyin’den pek memnun olmayan Yahya Kemal’in ise bir süre sonra meclisten pek hoşlandığını, nefes ve şarkı okuma faslından sonra adeta bir kâbustan uyanır gibi olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Yakup Kadri bu ilk tecrübenin ardından Yahya Kemal’in gerek kendisiyle gerekse yalnız başına Bektaşi tekkelerine devam ettiğini kaydetmektedir. O kadar ki Yahya Kemal “Son zevkin eğer aşk ise, ummana karış tat!/Boynundan o cânan dediğin lâşeyi silk at!” mısralarını söyleten kadına bir Bektaşi tekkesinde rastladığını ilave etmektedir⁶².

Yakup Kadri, Çamlıca tekkesine Bektaşiliğe duyduğu ilgi ve alakadan dolayı gidip, 1913 yılında tekkedeki gözlemlerini ve tecrübelerini de kullanarak Nur Baba romanını yazdı. Ancak bu romanı aradan sekiz yıl geçtikten sonra, 1921 yılında Akşam gazetesinde tefrika edildi⁶³. Yakup Kadri romanın neşrini bu kadar geciktirmesinin sebebini Bektaşiliğe

ihanet etme gibi ahlâkî bir endişeye kapılışı olarak göstermekte; ayrıca bu gecikmenin gerek cehâleti, gerekse sâdedilliği sebebiyle bir Bektaşî sırrı mevcut bulunduğuna inanışından kaynaklandığını ifade etmektedir. 1921 yılına geldiğinde bu düşüncesinden vazgeçerek ve tam aksine Bektaşîliğe hizmet edeceğini düşünerek romanı yayınladı⁶⁴. Ancak gelen tepkiler karşısında yarım kalan romanını daha sonra 1922 yılında kitap haline getirerek neşretti⁶⁵. Böylece 1922'de Akşam matbaası tarafından ilk baskısı⁶⁶ yapılan eserin gelen tepkilere rağmen 1923 yılında bu defa Orhaniye matbaası tarafından ikinci baskısı⁶⁷ yayınlandı.

Bektaşîlik aleyhinde yazılan bu romanda konu edilen zatin Nuri Baba'nın oğlu Ali Nutki Baba olduğu ileri sürüldü⁶⁸. Ancak romanın olay örgüsü ve roman karakterleri bu kişinin daha çok Mehmed Nuri Baba ile örtüştüğü intibai oluşmaktadır. Her halükarda Nur Baba romanı Tahir Baba tekkesini konu edinmekte, tekkenin müdavimlerinden olarak yazar bu çevreden aldığı tipler ve olaylarla tüm tekkelerin o dönemdeki bozulmuş ve aslından uzaklaşmış halini anlatmak amacını taşımaktadır. Ancak romanda kullanılan dil ve üslup tepkilere neden oldu. Akşam gazetesinde tefrika edilmesiyle başlayan tepkilerin bir yıl sonra kitap olarak yayımlandığında ve hatta filmi yapıldığında şiddeti artıp, olay Bektaşîlerin film stüdyosunu basmalarına kadar vardı⁶⁹.

Nur Baba romanının konusu kısaca şu şekildedir:

“Nur Baba bir Bektaşî şehididir. Kendini ömrün sınırlı olduğuna, bu sınırlı ömür içinde de insanın hayattan mümkün olduğu kadar istifade etmesi gerektiği felsefesine bağlamıştır. Tipik bir para canlısıdır, kadınlara da çok düşkündür. Kara sakallı, güzel sesli, gözlerinde ve sesinde kadınları büyüleyen bir güç vardır. Yakışıklı, kadınları cezbeden bir tiptir Nur Baba. Ayrıca şeyh oluşu kadınlarla ilişkilerinde de kendisine büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Tekkeye düşen zengin kadınlar, servetlerini ve kendilerini onun elinden kurtaramazlar. Önce tekkeye şeyh olabilmek için ölen şeyhin karısı Celile Bacı ile evlenir. Böylece hem şeyhlik postuna oturur, hem de tekke üzerinde kesin bir hakimiyet kurar. Bir süre sonra tanınmış ailelerden birinin kızı olan Zibâ Hanım'ı tuzağına düşürerek, bütün servetini tüketir. Sonra Zibâ Hanımın yeğeni olan Nigâr şeyhin hayatına girer. Nigâr, Celile Bacıdan da Zibâ Hanımdan da gençtir, ikisinden de güzeldir. Nur Baba bu evli barklı, hali vakti yerinde kadınla da ilişki kurmakta bir mahzur görmez. Nigâr, Nur Baba uğruna evini barkını terk eder, nesi var nesi yoksa hepsini tekkeye bağışlar. Bir süre sonra Nur Baba ondan da bıkar, kendinden çok genç bir kız olan Süheylâ ile evlenir...”⁷⁰

Yakup Kadri, Akşam gazetesinde tefrika edildiği sırada gelen tepkiler sebebiyle romanı kitap olarak yayınlarken “Bir İzah” başlığıyla açıklamalarda bulunmayı lüzumlu gördü. Yaptığı açıklamalarda romanı yazış ve yayınlayış sebeplerini açıklayıp, gelen tepkilerin yersiz olduğunu dile getirdi. Yakup Kadri bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bu kitap Akşam gazetesinde tefrika edildiği esnada epeyce kıl ü kâli mucip oldu; bazı kimseleri kızdırdı, bazılarını heyecân ve endişeye düşürdü, bir kısım halkın ise lüzumundan fazla hayret veecessüsünü tahrik etti; bunlar meyânında birtakım bedhâh ve mürâî kişiler de muharriri meslekî iffet ve millî ahlâk nâmına mes'ûl ve mütehhim tutmağa çalıştı. Fakat ahlâk ve iffetin samimî taraftarları benim bu kitabı yazmakla ne yapmak istediğimi pekâlâ anladılar ve her vasıta ile beni tebrik ve teşvik etmek civanmertliğini gösterdiler. İşte şimdi, bu teşvik sâikasıyla ki, birçok esbâba binâen nâ-tamam kalan bu eseri tamamlayarak kitap hâlinde çıkarıyorum; lâkin birinci kısımlarının tefrikası sıra-

sında halk meyânında hâsıl olan sûtefehhümlerin bu kitabın intişarıyla da tekrar uyanmasına meydan vermemek için burada birkaç söz söylemekten kendimi alamayacağım.”⁷¹. Daha sonra Yakup Kadri romanına yapılan itirazları başlıca üç problem etrafında toplayarak bunları cevaplandırmaktadır. Birincisi kendisinin Bektaşî âyinlerini alenen tasvir ve hikâye etmekle hainâne bir boş boğazlıkta bulunduğu ve böylece Bektaşî sırrını açıkladığının söylendiğini, oysa Bektaşî sırrı'nın yalnız âvamın beyninde yer bulan esassız mefhumlardan biri olduğunu ve böyle bir açıklanacak sırrın olmadığını söylemektedir. Bu arada sözü Bektaşî ayinlerinin gizli yapılışı meselesine getirerek, önceleri cem ayinlerine tarikata yeni girenlerin bile katıldığını, Bektaşî babalarının halkın arasında dolaşarak irşatta bulunabildiğini, Yeniçeriliğin kaldırılması ve Tanzimat hareketiyle Bektaşîlerin takip ve kovuşturmayla, sürgünlere maruz kaldığını, bunun üzerine ayinlerini açıkça yapamayınca gizli yapmak zorunda kaldıklarını, böylece halk arasında yayılan ne kadar iftira, ne kadar kötü düşünce varsa faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmelerinden dolayı ortaya çıktığını ileri sürmektedir⁷². Bu sayede yazar Bektaşîliği konu alan romanı aracılığıyla, dışa kapalılık ve gizlilikten doğan yanlış anlamaların, kötü düşüncelerin ve saptırmaların önüne geçmiş olduğunu ima etmektedir.

Yakup Kadri ikinci problem olarak romanda yer alan kadın-erkek ilişkilerindeki serbestlik konusunu ele almaktadır. “Bu kitapta yazılan şeyler, mevzuu bahsimiz olan tarikata halkın lisanında dolaşan menkıbelerden daha ziyâde mi şeyn getiriyor? ‘Mum söndürmek’ten, ‘çırçıplak mu’ânekalar’a kadar bütün o biri birinden şenî biri birinden müstehcen masallar Nur Baba romanında tasvir edilen vecd ve cuşuş sahnelerinden daha çok mu mucib-i ârdır?” diye sormaktadır. Devamında halkın bir kısmının Bektaşîlere olumsuz baktığını, mutaassıp çevrelerin Bektaşîleri “mülhid” ve “zındık” şeklinde değerlendirdiğini, *Nur Baba* romanının böyle bir kanaatle yazılmadığını; hatta halk arasında var sayılan birtakım iğrençliklerin bu tarikat terbiyesi içinde olmadığını, cem âyinlerinin gerçek mahiyetini göstermekle Nur Baba'nın Bektaşîliğe hizmet ettiğini ifade etmektedir.

Bunu yaparken bir taraftan da Bektaşî tekkesindeki kadın-erkek ilişkilerine ve ayinlerdeki serbestliğe üstü kapalı göndermede bulunarak bu gibi uygulamaların genel olarak son dönemlerdeki bütün kurum ve kuruluşlarda baş gösteren bozulmanın sonucu olduğunu, Bektaşî dergâhlarının da bu bozulmadan etkilendiğini, cahil ve ehliyetsiz kişilerin elinde kalarak gerilediğini ve içten içe çöktüğünü ifade etme ihtiyacı duymaktadır. Yakup Kadri, Bektaşîliğin geleneğin dışına çıkarak tanınmaz hâle geldiğini de sözlerine ekleyerek,

“Ananeden yetişmiş hakikî ve samimi Bektaşîler Bektaşî dergâhlarının bugünkü hâli karşısında dilhündurlar. Ben bunlardan biriyim ve yarıya parmağımı koymak sûretiyle tedaviye nereden başlamak lâzım geldiğini bu kitapla göstermeğe çalışıyorum. İcap eder ki iş yalnız marazın teşhisiyle kalmasın, Hacı Bektaş Veli ocağının sadık hâdimleri, her tarafından ‘âlem-i zâhir’in ham ruhları esen bu virâneyi tamir ve ıslaha çalışsınlar, tâ ki günün birinde Yunus Emre gibi, ‘Çiğdik, piştik elhamdülillah’ diyebilelim.”⁷³ diyerek romanı yazış amacını da açıklamış olmaktadır.

Yakup Kadir izahında romanla ilgili üçüncü problemin romanın hayatı aynen yansıtan bir belge gibi değerlendirilmesinde görmektedir.

“Nur Baba’ya yapılan itirazların bir kısmı da, bu kitabın Fransızların tabiri vechle bir ‘roman a clef’ –yani hakikatte vâki birtakım vak’aları ve hayatta mevcut birtakım eşhâsı musavver bir hikâye olabilmesi ihtimaline istinat ediyor. Güya Nur Baba filan mürşit imiş, onun dergâhı filan yerde kâin imiş, Ziba Hanımefendi filan aileye mensup, herkesin bilip tanıdığı bir kadıymış, Nigâr Hanımın asıl ismi şu imiş, Macit adlı kahramanımın asıl şahsiyeti bu imiş. Bütün bu zanlar, bu faraziyeler katiyen esassızdır”.

Zira Yakup Kadri'ye göre Bektaşî dergâhlarında Nur Baba gibi mürşitlere de Ziba Hanımefendi gibi "muhibbelere" de rastlamadığını, anlattığı olay örgüsünün ve kişilerin "muhayyel" olduğunu söyleyip, romanının okuyucular arasında gerçeklik hissi uyandırmış olmasını roman sanatı açısından başarı saymaktadır⁷⁴. Bu izaha rağmen romana tepkilerin devam etmesi üzerine romanın ikinci baskısında "İkinci İzah"ı yazmıştır. 28 Mart 1923 tarih kaydını taşıyan bu izahında ise romana yapılan eleştirilerin birinin dışındakileri (Halide Edib'in dışındakiler) yersiz ve değersiz bulduğunu belirterek meseleyi Bektaşîlik yönünden ele alanlara da artık cevap vermeyeceğini söylemektedir⁷⁵.

Netice olarak Yakup Kadri bu romanın konusunu Çamlıca tekkesinden, bilhassa da Ali Nutki Baba'nın yaşamından almıştır. Genel anlamda gerçek yaşamdan hareket edildiği söyleniyorsa ve tekke hakkında verilen bazı bilgiler gerçekle örtüşüyorsa da romanın tamamı için böyle bir yargıya varmak mümkün gözükmemektedir. Roman tekke yaşamını bazı abartılarla sunarak kamuoyunu yönlendirme ve tekkeler hakkında –öyle anlaşılıyor ki Bektaşîlik hakkında- bir kanaat meydana getirme amacındadır. Böyle olunca roman okuyucuyu ister istemez tüm tekkeler ve mensuplarının aynı yaşam tarzı içerisinde oldukları gibi gayet sakıncalı bir genellemeye götürmektedir. Çamlıca tekkesi açısından ele alındığında Nur Baba romanı bu tekkenin son döneme dair bazı bilgileri vermesi açısından önemlidir.

1910'lu yıllarda özellikle 1826 yasağından bu yana Bektaşîliğin sır kavramı etrafında değerlendirilmesi beraberinde toplumda merak uyanmasına neden olmuştur. Nur Baba romanı yazarı halkı bilgilendirmek iddiasında olmakla birlikte bu merakını artıracak bölüm başlıklarıyla da dikkat çekmektedir. Zira roman şu bölümlerden oluşmaktadır: "Bir Bektaşî tekkesinde mumlar nasıl söner? Bir Bektaşî şeyhi nasıl yetişir? Bir zahir nasıl irşad edilir? Hacı Bektaş çerağı etrafında iki beyaz pervane, Nur Baba Dergahında misli görülmemiş bir ayîn-i cem..."⁷⁶

Yakup Kadri "Bir İzah"taki sözlerinin sonunda her ne kadar Nur Baba romanının gerçek yaşamla ve Çamlıca tekkesiyle alakası olmadığını, romandaki karakterlerin hayal mahsulü olduğunu söylüyorsa da bir başka yerde yarı tasavvufa düşkünlüğü, yarı Bektaşî sırrı denilen şeye karşı merakı sebebiyle bu tekkeye gittiğini, yani asıl gayesinin Bektaşîliğe intisap etmek değil, tekkede yaşananları yakinen görmek düşüncesinde olduğunu ifade etmektedir. Hatta Ali Baba başta olmak üzere oradaki herkes ve her şey onu hayal kırıklığına uğratmıştı. Zira Ali Baba'nın tasavvufla hiç alakası olmadığı gibi okuyup yazması kıt bir adamdı. Kalıbı ve çehresiyle birlikte kadınlara düşkünlüğünden ve kadınların ona olan kapılmalarından başka roman kahramanı Nur Baba'ya benzer tarafı yoktu⁷⁷.

Bu durumda Yakup Kadri gelen tepkilere göre yaptığı izahlarda kendi kendisiyle çelişmekte, tam olarak Nur Baba romanıyla edebi bir eser ortaya koymak, toplumsal bir yarıya parmak basmak ya da tekkelerdeki bozulmuşluğu, yozlaşmayı yansıtmak niyetleri arasında gidip gelmektedir. Şurası da var ki lüzumsuz tartışma ve tatsız olayların yaşanması vesilesinin yanı sıra Nur Baba romanını 1826 yılından itibaren devlet ve toplum nezdinde meşru bir zemine kavuşmak isteyen Bektaşîliğin gündemde kalmasına ve tartışılmasına katkı sağladığı gibi olumlu bir tarafının da bulunduğu sonucuna varılabilir.

Nur Baba romanına gösterilen tepkilerden birinde "vatanımız ve milletimizin mahv edilmekte olmasına teessürle, din kardeşlerimizin elem ve kederine kalben olsun iştirak edecek kadar vicdan ve zerre kadar hiss-i vatan ve namusa mâlik olmayan Yakup Kadri'nin "din düşmanlarına yaranmak için" Nur Baba isminde "edeb ve ayıbını tarik-i şenî bir surette tahvil" ettiği ifade edilmekteydi⁷⁸. Yine bu romanın Akşam gazetesinde tefrikasının Hariciye nezareti tarafından yasaklanmasının ardından kitap olarak neşredildiği du-

yulduğunda ortaya çıkan tepkilerde hem Yakup Kadri ağır ifadelerle tezyif ediliyor hem de romanın İslam dünyasında meydana getireceği sakıncalar dile getiriliyordu. Buna göre “Yakup Kadri denilen mahluk her ne kadar millici gibi görünüyorsa da rengi nâ malum olan bu ittihad-ı İslam düşmanının isâl ettiği hayal-i hezeyanından Bektaşilik pek çok uzak”tı. Keza Bektaşilik Avrupa münevverlerinin bile takdirini kazanmış ve merakını cezp etmiş olup, Yanyalara kadar Osmanlı sancağını taşımış, hala Peşte’de şehit düşen Gül Baba ile Karpatlarda Köprülü Baba gibi Bektaşi büyükleri bulunmaktaydı⁷⁹.

Bu tepkileri gösteren kişilerin endişesi Bektaşi adı altında yayınlanan kitabın getirebileceği bazı kötü sonuçlardan neşet etmekteydi. Romanın neşrine izin verilmesi durumunda ülkedeki 3-3,5 milyon kadar Bektaşi-Alevinin rencide olacakları, bunlardan pek çoğunun cephede düşmana göğüs gererek savaştıkları, romanda geçen “zevkiyle bilmem nesiyle oynayan baba” konusunun cepheye ulaşması karşısında morallerin bozulacağı dile getirilmekteydi. Diğer taraftan romanın ortaya çıkardığı bu kötü durum İngilizlerin arayışta bulamadıkları bir fırsattı. İngilizler bu kitabı Hint ve sair İslam beldeleri lisanına tercüme ederek “bakın makam-ı hilafet dediğiniz mahaldeki din-i mezhebe muhabbet ve feryad ettiklerinizin ahvaline” diyerek İslam ahalisini tezyifle Alevi ve Sunniler arasında nefret meydana getirebilirlerdi. Bu sebeple İslam alemi içerisine fesat sokan bu “İslam düşmanlarının tab ettirdikleri kitaplar yakılması, İslam ve millici görünen heriflerin eserlerinin nazar-ı dikkatten kaçırılmayıp takip edilmesi” elzemdi⁸⁰.

Nur Baba Filmi’nin Başına Gelenler

Nur Baba romanı kitap olarak yayımlandıktan ve tepkilere neden olduktan kısa bir süre sonra filmi de çekilmeye başlanmıştır. Akşam gazetesinde yayınlanan yazıların kitap haline getirilip bastırıldığı, hatta filme çekilerek sinemalarda oynatıldığının haber alınmasıyla konunun üzerine gidilmiş, MM Grubu tarafından kaleme alınan bir yazıda bu faaliyetin 3,5 milyon Bektaşi’nin millet meclisine kin gütmelerine ve İslam âleminde ayrılık yaratmasına sebep olacağından konuya hassasiyetle yaklaşılması istenmişti⁸¹. Bu yazıya göre, düşmanların tarihe karıştırmak istedikleri Türk İmparatorluğunun hâkimiyetini ortadan kaldırmak için Yunanlıların Anadolu’nun içlerine saldırarak girdiği yerlerde fesat çıkarıp zulüm yaptığı, özellikle İstanbul’da işgal altında Müslümanların inlediği ve vicdanların titrediği bir zamanda Yakup Kadri’nin “din düşmanlarına yaranmak için” Bektaşilik aleyhine Nur Baba isminde roman yazması vicdana ve vatan sevgisine uygun değildi⁸².

Yakup Kadri bu eseri neşretmekle kalmamış, eser sinemaya alınmak üzere Darülbedayi heyetine gönderilmişti. Böylece Eyüp’te çekilmeye başlanan filmin kontrol edilmesi istendiğinde stüdyoya giden Edip Bey film için 12.000 lira sarf edildiğini, Darülbedayi tarafından düzenlenen film salonunda yeşil bir türbe üzerinde yeşil atlas, kenarlarında büyük şamdanlar, etrafta postlar, yerde halılar, duvarlarda ise lafz-ı celal ile ehl-i beyt-i Resul ve ashab-ı kiramın isimleriyle birlikte teber, keşkül, nefir gibi dergahlara mahsus eşyalar yer aldığını müşahede etmişti. Ayrıca Galata Umumhânelerinden Ermeni ve Rum “fahişe”leri getirilmiş, bunların bacakları, başları ve gerdanları açık; erkek ve kadınlara evliya kisvesi verilmiş, Ermenilerden birisine Bektaşi babalarına mahsus elbise ve diğer kişiler de tac, hırma, kemer ve sair kıyafetler giydirilmişti. Ayrıca Edip Bey diğer bir odada işrete dair erzak görmüştü. Stüdyodaki bu durum İslam dinine tezat teşkil eylediğinden filmin çekimini engellemek amacıyla bir polis ikame edilmişse de film heyeti Edip Bey’e çekime engel olunmak istenirse iki İngiliz polisi çağırma tehdidinde bulunmuşlardır. Buna karşılık Edip Bey filmin çekimini engelleyemezse de sahnede gösterileceği zaman müsadere ve imha edileceği cevabını vermiştir⁸³.

Konu polis müdürlüğüne intikal ettirildiğinde filmin çekimine eski vali Esad Bey’in izin verdiği, ardından Beyoğlu amfi tiyatrosu ile Kadıköy sinemalarında muayyen geceleri

oynandığı Edip Bey tarafından gözlenmiştir. Polis müdürlüğünden gönderilen raporlar ve izleyenlerin verdikleri muhaberelelerde güya filmde baba ve dervişler o “fahişelerle” ayin-i işret etmekte, hatta daha kötü fiiller icra etmekteydiler. MM Grubundan yazılan yazıda bu filmi oynatanların iki gayesi ve aynı zamanda zararı bulunmaktaydı. Birincisi hakimiyet-i milliye dâhilinde bulunan 3,5 milyon Bektaşî ricalinin ve müntesibinin vicdanını tahrik ederek onların Büyük Millet Meclisi’ne kin duymalarına ve ondan nefret etmelerine zemin hazırlaması; Bektaşîleri zehirleyerek nifaka teşvik etmekle birlikte diğer Müslümanlara tarikat ashabının fikirlerini Bektaşîlere mugayir bir vaziyete getirip büyük bir fitne ateşine ve fesada yol açması idi. İkincisi din düşmanlarının eline verilmiş en müthiş ve tesirli bir propaganda aracıydı. Hâkimiyet-i milliyenin tecelli ettiği makam-ı hilafette Müslüman ve Ecnebilerin gözleri önünde oynatılmasına müsaade edilen bu “şenaat” ancak düşmanları memnun ederdi. Bu film Hindistan ve Irak gibi İslam memleketlerinde teşhir edildiğinde İslam dinini kuvvetlendiren sufi tarikatlarını ve ricali üzerinde kötü tesirler uyandırabilirdi. Bu sebeple MM Grubu adına kaleme alınan bu yazının sonunda “kardeşiniz” imzasıyla hâkimiyet-i milliye için filmin ortaya çıkardığı fitne ateşinin küçük iken söndürülmesi istenmişti⁸⁴.

Nur Baba’nın filminin çekimleri beraberinde tıpkı roman yayınlandığında yaşanan dedikodularla birlikte tepkileri de beraberinde getirmişti. O kadar ki bir grup Bektaşî dervîşi filmin çekildiği stüdyoyu basıp, “Bektaşîler aleyhine film çeviriyorlar” diye artistlerin üzerine yürümüşler ve dekorları parçalamışlardı. Bu arada önlerine kattıkları artistleri sokaklarda kovalamışlardı. Bu artistlerden biri olan Vahram Papazyan üzerindeki Bektaşî kıyafetleriyle önce halkın arasına karışmış, sonra soluğu evinde almıştı. Filme tepkiler bu kadarla da sınırlı kalmamıştı. Gerçi bu stüdyo baskının ardından sıkı inzibat tedbirleriyle aynı hadise bir daha yaşanmamış, ancak filmin ilgilileri sık sık imzasız tehdit mektupları almışlar, sinema salonu sahipleri tepkilerden korkarak filmi oynatmaktan çekinmişlerdi. Bu sebeple 1922 yılında tamamlanan film o yıl piyasaya çıkamamıştı. Ertesi yıl ise film isim değiştirerek “Boğaziçi Esrarı” adıyla sinemalarda oynatılmıştı. Ancak herkes bu filmin Nur Baba olduğunun farkındaydı. Film gösterime girdiği ilk günlerde halkın büyük ilgisiyle karşılaşınca daha önce filmi oynatmaya çekinen sinema sahipleri filmin yapımcı şirketine teklif yağdırmaya başlamışlardı⁸⁵.

Ali Nutki Baba’nın Nükud Vakfı

Ali Nutki Baba tekkelerin kapatılmasına bir yıl kala Çamlıca tekkesinde bir nükud vakfı tesis ettir. Vakfettiği 20 adet tam yüzlük mecdi altını için müteveli olarak belediye müfettişlerinden İsmail Hakkı Bey’i tayin edip, vakfin senelik hâsılatıyla da vakıf şartlarının yerine getirilmesini istedi. Vakıf şartlarına göre, Mayıs ayının 15. günü tekke haziresinde medfun bulunan Nuri Baba için mevlid (Hz. Peygamberin veladet bahri) okunup hâsıl olan sevabı Hz. Peygamberin ruh-ı mutahharasıyla diğer peygamberlere, dört halife (cihâr-ı yâr-ı güzîn) ile onların anne ve babaları, zevceleri ve evlatlarına; İmam Hasan ve Kerbela şehidi İmam Hüseyin’e; ashab-ı kirama; müctehid imamları, müfessirler, hadis âlimleri, müellifler, cümle meşayih ve âlimler ile mümin erkek ve kadınların ruhlarına bağışlanacaktı. Ayrıca Ali Nutki Baba hayatta iken selameti için dua edilip vefatı üzerine kendisi, babası Mehmed Nuri Dede Baba ve Tahir Dede Baba ile sair akraba ve ihvanlarıyla hürriyet şehitleri ve mücahidleri ruhlarına hediye edilecekti. Bilhassa halife ve Müslümanların imamı, Sultan V. Mehmed Reşad’ın sıhhati ve inayet-i devletine; ilaveten bilcümle şehzadegân, vüzera, ulema ve erkân-ı saltanat-ı Osmanıyyenin selamet ve afiyetlerine; Osmanlı askerinin daima muzaffer olmasına; İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin ve mensuplarının saadet ve bekası için de dua edilecekti⁸⁶.

Vakıf gelirlerinden kırk guruşla elvan-ı şeker satın alınıp mecliste hazır bulunanlara dağıtılacak, on guruş ile de gülsuyu ve güzel koku tedarik edilip yine mevlide iştirak eden

kişilere ikram edilecekti. Ayrıca gelirden yirmi guruş mevlidi okuyan kişilere, on guruş tevşihhavanlara, yirmi guruş hizmet eden dervişlere taksim olunacaktı⁸⁷.

Her yıl üç ayların başlangıcında bir ayın gecesi tertip edilip yetmiş bin kelime-i tevhid okunacak, vakıf gelirinden kırk guruş sarf edilerek yemek verilecekti. Tüm bu masraflardan sonra geride kalan gelir tekke gelirlerine aktarılacaktı. Vakıf evkaf kadısının nezareti altında idare edilecek, tevliyet ve türbedarlık görevi ölünceye kadar Ali Nutki Baba'nın tasarrufunda bulunup onun vefatından sonra bu göreve Hacı Bektaş Veli tekkesi postnişini olan dedebabanın inhasıyla erkek evlatlarından en olgun ve yaşça büyüğü getirilecekti. İlerleyen zamanda bu şartın yerine getirilememesi durumunda nükud vakfının idaresi mutlaka "fukara-i Müslimin"ın tasarrufuna verilecekti⁸⁸.

Bu şartlar dâhilinde Ali Nutki Baba 20 adet tam yüzlük mecdi altını mütevelliyeye teslim edip vakıf şartlarına göre tasarruf etmesini istedi. Böylece vakıf kurulmuşken Ali Nutki Baba vakıftan vazgeçmek istemiş, fakat mütevelliyeye tayin ettiği İsmail Hakkı Bey bunu kabul etmeyip altınları kendisine teslim etmemiştir. Bunun üzerine konuyla ilgili fıkıh kitabına da müracaat edilerek vakfın sahih ve lüzumlu olduğuna hükmedilerek vakıf kurulmuştur⁸⁹.

Burada dikkat çeken bir husus Ali Nutki Baba'nın dört halife (cihâr-ı yâr-ı güzîn) ve yakınlarına da dua edilmesini vakıf şartı olarak belirlemesidir. Zira Bektaşilikte Hz. Ali'nin dışında kalan halifelere sıcak bakılmadığı öteden beri iddia ve ifade edilen bir konudur. Ali Nutki Baba'nın bu tavrı bu iddianın her zaman ve herkes için geçerli olmadığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Ali Nutki Baba ve Atatürk

Çamlıca tekkesinin son postnişini Ali Nutki Baba'nın Atatürk'le de temasları oldu. 1925 yılında tüm tekke ve türbelerle birlikte Çamlıca tekkesinin de kapatılması sonrası bu temaslar sürdü. Rivayete göre Atatürk, Yakup Kadri'nin Nur Baba adlı romanının okuduktan sonra bu eserde konu edilen Ali Nutki Baba'yı yakından tanımak istemiş ve sofrasına davet etmişti. 1930 yılı sonrası Atatürk ile Ali Nutki Baba arasındaki bu görüşmeyi Hasan Ragıp Erensel şu şekilde anlatmaktadır:

"...Mürşidim Ali Nutkî Baba, Çankaya'daki evimize birkaç hafta konuk olurdu. Bir gün Rahmetli Atatürk Fakîr'i çağırdı ve:

-Nur Baba'yı görmek ve onunla tanışmak istiyorum. Ankara'ya geldiğinde bana haber ver, dedi.

O yıl mürşidim yanında Haydar Nakî Baba ile birlikte gelmişlerdi. Ali Nutkî Baba'ya Atatürk'ün buyruğunu bildirdim. Haydar Nakî Baba bu görüşmede bulunmayı çok istediğini söyledi.

Atatürk'e 'Nur Baba Ankara'da, Fakat yanında Haydar Nakî Baba da var ve O da huzurunuzda çıkmak istiyor' dedim. O da, 'bu akşam her ikisini yemeğe getir' buyruğunu verdiler...

Evime döndüm. Her ikisine de, frak ve silindir şapkalar buldum. Akşam zamanı gelince köşke gittik, salona girdik, Atatürk'ün sık sık birlikte olduğu insanlar yanımdaki iki yabancıyı hiç tanııyordu.

Atatürk, 'Ragıp misafirlerini beylere tanıt' diye emir verdi. Ben, Ali Nutkî Baba, yani sizlerin tanıyacağınız ad ile Nur Baba ve Haydar Baba diye tanıttım... Hiç kimsede ses yoktu. Sofraya oturuldu..."

Sofrada Atatürk bazı konular hakkında Yunus Nadi ve Kılıç Ali beylerin fikirlerini soruyor, ardından bir de Nur Baba'nın fikrini soruyordu. Onun verdiği yanıt şu oldu:

-Muhterem Atatürk biz Bektaşîyiz. İnsanları ham alır, onları olgun hale getirmeye çalışırız. Yanlış yolda ise doğruyu göstererek düzeltiriz. Bu sizlerin sözünü ettiği kimseler, madem ki yanlış yoldadırlar, beylerin ileri sürdüğü gibi, bunları tutuklamak, öldürmek gibi çarelerden daha çok, bizim yöntemimizi salık veririm. Doğruyu göstererek ve inandırarak, yanlış yolda olduklarını kendilerine anlatmak daha iyi bir yol olur.

Atatürk bu yanıtı çok beğendi. Bir ara Atatürk şarkı söyledi. Nur Baba'dan da söylemesini istedi. O da hiç nazlanmadan, 'emredersiniz' dedi ve 'Eşrefoğlu al haberi, bahçe biziz gül bizdedir' diye başlayan nefesi okudu.

Atatürk, Ali Nutkî Baba'ya Bektaşîliğin özelliğini sorunca:

-Bektaşîlik yüzyıllarca önce, bu günün ileri temiz sosyetesini ortaya koymuştur. Türk ulusu için toplumsal düzen meydana getirmiştir. O zaman kadın-erkek bir arada oturup konuşmaz, yiyip içmezdi. Bektaşîlik erkânı içinde bu günkü uygar medeni toplumu kurmuştur. Hacı Bektâş Velî Hazretleri bu ileri adımı atmışlardır. Bu arada Türklüğü, Türk dilini ve Türk müziğini canlandırmıştır.

Atatürk Ali Nutkî Baba'ya Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba Adlı Romanı'ndan bahsedince:

-Muhterem Atatürk'üm, bu Yakup Kadri evladımın, bir muzipliği bir şakası olsa gerektir. Dostlar ve evlatlar arasında alçak gönüllüce bir yaşamımız vardı, dedi.

Saat gece yarısına yakındı. Bir süre sonra Yakup Kadri Bey geldi. Salona girince Nur Baba'yı Atatürk'ün yanında görünce çok şaşırıldı. Atatürk selamını alıp ona: 'Şuraya oturun' diyerek bir yer gösterdi. Hiç kimse Yakup Kadri'ye tek kelime söylemiyordu. Atatürk uzun zaman onunla bir daha ilgilenmedi. Neden sonra, birdenbire Yakup Kadri'ye Ali Nutkî Baba'yı göstererek:

-Tanır mısınız?, dedi. O da:

-Evet efendim babamdır, diye yanıt verdi.

Atatürk Yakup Kadri'ye:

-Nur Baba adlı romanınız Ali Nutkî Baba'yı üzmüş olacaktır. Gerçi tanınmış bir edibin eserine ben de konu olsam kızmazdım. Ama yine de kalk ve babanın elini öp, diye buyruk verdi.

Salonda çıt çıkmıyordu. Ali Nutkî Baba'nın ince zekası burada derhal işledi ve Yakup Kadri'yi bu sıkıntılı durumdan kurtarmak için fevkalade bir jest yaptı.

Derhal Atatürk'e hitaben:

-Muhterem Gazi Hazretleri... Bizde usüldür, önce babalar evlatlarını alnından öperler. Lütfen müsaade buyurunuz da bendeniz önce uzun süredir görmediğim ve şimdi sayenizde kendisine kavuştuğum bir evladımın alnından öpeyim, dedi.

O sırada yanına gelmiş olan Yakup Kadri'ye doğru bir adım atarak, onu usulüyle kucakladı. Niyazlaştılar ve alnından öptü. Böylece, kendisine acı bir oyun oynamış bir evladı olmasına karşın, büyük bir huzurda ve tanı-

dıkları arasında onun gurur ve onurunu korudu.

Bu manzaradan Atatürk çok duygulandı ve bana dönerek:

-Ragıp, İstiklâl Savaşı başlarında sizinkiler Pîr Evi (Hacıbektaş İlçesi'ndeki dergâh)'nde bana mutluluk gözyaşı döktürmüştü. Şu anda aynı zevk ve heyecanı yaşadım. Bektaşî Dergâhlarını zamanın gereklerine uygun bir şekilde, yine irfan yuvası olarak canlanacakları, elverişli ortamı bekliyorum, müjdesini verdi.

Zamanı gelince Atatürk, her zaman yaptığı gibi, iki elini birden kaldırarak, avuçlarını masaya vurdu. Bu vuruş, artık dağılım işareti idi. Herkes birer birer onun elini öpüp çekildi. Yakup Kadri de gitti... Atatürk bize işaret etmişti. En son iki baba ile dördümüz kaldık.

Atatürk,

-Ragıp senden bir ricada bulunacağım, bu akşam konuklarını burada yatırmama müsaade et. Gel beraber onlara yatacakları yerleri gösterelim dedi. Onları odalarına değin birlikte götürdük. İyi geceler dileyip Fakîr'de evime döndüm."⁹⁰

Bu olaydan sonra Atatürk, Nur Baba romanının kendisine verdiği üzüntüyü giderir düşüncesiyle Ali Nutki Baba'yı Mucur kaymakamlığına, Naki Baba'yı da Kadıköy Hal Müdürlüğü'ne atamıştır⁹¹.

Atatürk'ün Ali Nutki Baba ile Nur Baba romanı münasebetiyle görüşmesini Yakup Kadri de hatıralarında anlatmaktadır. Romanı okuyan Atatürk, Nur Baba tipinin gerçek hayattaki temsilcisi olarak gösterilen Çamlıca'daki Bektaşî Şeyhi Ali Nutki Baba'yı görmek istemiş ve Ali Baba'yı ve romanın yazarı Yakup Kadri'yi bir gün akşam yemeğinde bir araya getirmiştir. Yani romanda anlatılanları gerçek hayatta arayanlardan biri de Atatürk olmuştur. Yakup Kadri, Ulus gazetesinde yayınlanan hatıralarında bu yemekle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"...Mustafa Kemal Paşa telaşla ayağa kalktı ve bana hitaben; 'Sizi, dedi, bu akşam buraya davet etmekte hayli tereddüde düştüğümü söylemek isterim. Fakat, gönlüm, şimdi aramızda bulunan bir eski dostunuzla buluşmanıza mâni olmağı bir türlü kabul etmedi. Biliyorum, o dostunuz 'Nur Baba' romanınız yüzünden size 'muğber' olabilir. Ama, burası bir 'muhabbet sofrası'dır' bütün 'iğbirar'ların ve küskünlüklerin, hattâ ihtilafların bu sofranın etrafında unutulup gitmesi lâzım gelir' ve eliyle yanında duran sakallı bir adamı işaret ederek 'Ali Beyin fikri de bu merkezdedir' sözünü ilâve etti. Bu adam birçok kişi tarafından benim 'Nur Baba' romanımın erkek kahramanına örneklik ettiği sanılan Çamlıca Bektaşî dergâhı şeyhi Ali Baba idi ve firaklı, plâstronlu, beyaz kravatlı balo kıyafeti içinde ilk bakışta kim olduğunu tanıyamamıştım... Mustafa Kemal Paşa da, sanırım, böyle bir tecessüse kapılmıştı ve bilmem kimden Ankara'ya Ali Baba adında birinin geldiğini duyar duymaz Köşke çağırıp yakından tetkik etmek hevesine düşmüştü ve gene sanırım ki; ilk anlardan itibaren bu adamla 'Nur Baba' romanı kahramanı arasında bir münasebet bulamayıp işin esasını benden öğrenmek istemişti. Hakkı da vardı. Gerçi bu Baba kalıbı ve yüzü bakımından romandaki Babayı andırıyordu ama ne beriki gibi 'rind' ve 'ehli dil' görünüyor; ne de şarkı söyleyip 'Nefes' okumasını biliyordu. Üstelik, Nur Baba'nın zıddına olarak tavır ve hareketlerinde de kaba saba bir adamdı. Mustafa Kemal Paşa beni bir müddet onunla hoş

beş etmekte bıraktıktan sonra kendi yanına çağırıldı ve kulağıma eğilip: ‘Bu herifte, dedi, senin Nur Baba’ndan hiçbir şey göremiyorum.’ Ben gülererek: ‘Sizi hayal sukutuna uğratmış olmaktan çok müteessirim’ dedim. ‘Ali Baba benim roman kahramanımın sadece ham maddesidir. Bir heykeltıraş nasıl taştan veya tunçtan âdeta canlı denecek bir insan vücudu meydana getirirse ben de Nur Baba’yı öylece bir adamdan meydana getirdim. Her sanatkârı yaptığı iş zaten bundan ibaret değil midir?’ Mustafa Kemal Paşa: ‘Anlıyorum’ dedi ve ilâve etti ‘Şimdi, Nur Baba romanının değeri benim nazarımda bir kat daha artmıştır.’”

Yakup Kadri’nin ifade ettiğine göre bu kısa konuşmadan sonra Atatürk, artık Ali Baba ile hiç meşgul olmayıp diğer misafirlere dönerek başka konularla ilgilenmeye başlamıştır⁹². Neyzen Burhanettin Ökte de olayın şahitleri arasındadır. Ökte’nin anlattığına göre Atatürk tarikatları kapatmadan önce onlarla ilgili araştırma yapmış ve bazı şeyhlerle görüşmüştür. Görüştükleri arasında Ali Nutki Baba ve Haydar Naki Baba da vardır. Atatürk bu şeyhleri yakından tanımak amacıyla onları yemeğe davet etmiş, Nur Baba romanında güzel sesli olduğu yazılan Ali Nutki Baba’dan bir şarkı söylemesini istemiş, ancak o şarkı söylemediğini ifade edince şaşırmıştır. Bektaşilik hakkında onlarla sohbeti sırasında Ali Nutki Baba Bektaşiliği Hacı Bektaş Veli tarafından kurulan “sosyete hayatı” diye tarif etmiştir. Atatürk Galatasaray lisesi mezunu Haydar Naki Baba’ya ise bu cemiyet hayatının özelliklerini sormuştur. O da tarikat üyelerinin her hafta tekkede toplandıklarını, Baba’nın etrafında halka şeklinde oturduklarını, karşı tarafa ise Bacı ve diğer kadınların oturup müzik eşliğinde yenilip içildiğini, nefesler okunduğunu söylemiştir. Saki hakkında bilgi almak isteyince Haydar Naki Baba, Saki’nin Baba ile manevi bağı olan, herkesin ne kadar içmesi gerektiğini ayarlayan, fazla içenleri uyaran biri olduğunu söylemiştir. Bu arada yemeğe Yakup Kadri katılmış, Atatürk ona romanın ana karakteri olarak neden Ali Nutki Baba’yı seçtiğini sorunca Yakup Kadri aslında Nur Baba’nın o olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Atatürk onun çekingen tavır sergilediğini görünce bu duruma engel olmak için romanda ana karakter seçilmenin gurur verici bir şey olduğunu, şahsen kendisinin de böyle bir şeyden hoşlanacağını belirtmiştir⁹³.

Ali Nutki Baba’dan Sonra Tahir Baba Tekkesi

Ali Nutki Baba 1936 yılında Hacı Bektaş Veli tekkesinde vefat etmiştir⁹⁴. 1944 yılında Üsküdar’a dair bir yazı kaleme alan Ercümen Ekrem yazısında Kısıklı’nın Beylerbeyi’ne bakan yamacındaki Çamlıca Bektaş tekkesinden de söz etmekte, tekkenin son babasının Yakup Kadri’nin *Nur Baba*’sına konu olan Ali Nutki Baba olduğunu belirtmektedir. Ercümen Ekrem’e göre o dönemde hala ayakta olduğu anlaşılan tekkenin dış sofasından Boğaziçi’ne ve karşıdaki Rumeli sahiline bakmak ruhta ve gönülde bir ferahlık duymak için yeterliydi⁹⁵.

Bununla birlikte Ali Nutki Baba’dan sonra Tahir Baba tekkesinin şeyhliğini aynı zamanda bölgedeki Ivaz Fakih türbesi türbedarlığını yapan Hasan Tahsin Baba yürüttüğü tespit edilmektedir⁹⁶. Ancak Ali Nutki Baba’nın postnişinliği zamanında ikinci defa kapanan tekke mescidiyle beraber 1950’lerde tamamen yıkılmış⁹⁷, geride küçük bir hazire kalmıştır. Haziresi 1998 yılında Üsküdar Belediyesi tarafından temizlenip etrafı parmaklıklarla çevrilmiş olup bugün bakımsız bir halde bulunmaktadır.

Tekke Haziresindeki Mezar Taşları ve Kitabeler

Çamlıca tekkesinin Boğaziçi’ne doğru çok güzel manzarası bulunuyordu. Zamanla yıkılıp ortadan kalkan tekkenin yerine bugün apartman daireleri yapılmış, tekkeden ise geriye küçük bir hazire kalmıştır (*Resim 3 ve 4*). Tekkenin ve mezarlığının önü Yakup Kadri’nin de romanında belirttiği gibi büyük bir bostandı. Yakın zamana değin Çamlıca tepesi

eteklerinde tekkeye ait bir su deposunun tonoz kalıntıları durmaktaydı. Bununla birlikte mezarlığın ön tarafında yakın zamana kadar etrafı duvar ile çevrili ve bir servi ağacının gölgesinde namazgâh mevcuttu. Namazgâhın iki kandil kabartmasıyla süslenen kible taşı kırılmıştı. Ayrıca bundan başka kabir şahideleri arasında üzerinde ayeti kerimeler yazılı olan bir namazgâh taşı daha vardı. Mezarlıktan geride kalan kabir taşları namazgâhın üzerine yatırılmış vaziyetteydi⁹⁸.

Bu taşlar arasında 12 satır halinde 24 mısralı kitabesi bulunan Perestev Hanım'a ait kabir taşı en dikkat çekeniydi. Nur Baba romanında Yakup Kadri Perestev Hanım'ın Nur Baba'nın kötü davranması sebebiyle kendini tekkenin penceresinden aşağı attığını, bu sebeple uzun süre iki ayağı kötürüm olarak yaşamını sürdürdüğünü ve mutlaka tekke haziresine gömülmeyi vasiyet ettiğini belirtmektedir. Nur Baba, bu zavallı kadının mezar taşına uzun bir mersiye yazdırmıştır. Bu mersiye'nin bir kısmı şu şöyledir:

*Perestev gönül bağında bir mihmân,
Bütün canlar içinde tek canân,
Durmuyup geçti, acep nedendir
Mes'ud, kalanlar değil, mutlak gidendir
Fakat eyvah, ne hâlettir ki ey mevt
Gidenden hiç haber gelmez, tehaşi eyleriz elbet.*⁹⁹

Tekke haziresinde ayin-i cem esnasında vefat eden Afife Hanımın da mezarı vardı. Nur Baba onun mezar taşına şu sözleri yazdırmıştı:

*Tarikat-ı Nâzenin'in sadık kulu Afife Bacı burada medfundur
Bu dergâh-ı şerifte can u dilden can verdi, Yâ Ali, Hak Hû.*¹⁰⁰

Afife Hanım'ın mezarının yanı başında Nakip Paşa'nın haremi yer almaktaydı. Onun mezarı demir parmaklıklarla çevrilip mermer ile yapılarak üzerine hürmetkârâne bir kitabe yazılmıştı. Ancak bu mezardan eser kalmamış, demir parmaklıkları sökülüştür. Hemen yakınında ise tekkenin müdavimlerinden; "ince hisli, rakik ve dil-âşına" bir kimse olan Miralay Hamdi Bey'in mezarı bulunuyordu. Bunların dışında Tahir Baba tekkesi haziresinde birçok mezar taşı mevcuttur. Tarih sırasına göre bu taşlardan 1864 tarihli olanı, dört dilimli ve kabartma sikkeli olup Bektaşî fukaralarından, tekkenişin dervişi Havva Bacı'nındır (*Resim 8*). 1870 tarihli, yassı ve geniş mezar taşı ise teslim taşı olup tamamen toprağa gömülü olduğundan ancak üzerinde "halife" ve "tarikat-ı aliyye" ifadeleri okunabilmiştir. 1871 tarihli taş Bektaşî tarikatından Haremeynü's-şerifeyn Câbisi Eşref Efendi'ye aittir. Haziredeki bir diğer mezar taşı 7 Ağustos 1877 tarihinde vefat eden Anadolu kadıaskerlerinden İmamzâde Vehbi Mustafa Efendi'nin kabri üzerindedir. Eylül 1909 tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi Hukuk Müşaviri bende-i âl-i âbâ Ahmed Celâdet Bey'e; Haziran 1911 tarihli olan ise zevcesi Şair Emine Münire Hanım'a aittir. Bunlara ilave olarak Necibe Hanım ve Hasan Baba'ya ait tarih kısımları kırık iki şahide daha vardır¹⁰¹.

Tahir Baba tekkesi haziresinin son hali son derece bakımsız ve perişandı. Haziredeki şahidelerden bir kısmı 1989 yılında toprak altından çıkartılarak Merdivenköy'ndeki Şah-kulu Sultan tekkesine götürülmüştür. Bunlardan biri Bektaşî taçlı olup tekkenin kurucusu Tahir Baba'ya aittir. Taşın alt kısmı mevcut olmayıp kitabesi şöyledir:

*İbtidâ ve ibtidâ ve iktidâ
Eylediler cümle aşk ibtidâ
İki yüz dokuzda dergahı küşâd*

Eyledi otuz sene ömrü vefâ.

Tekke haziresinde de tekkenin kurucuna ait olduğu anlaşılan ve üzerinde “...dide emri Hakk/eyledi çün rihlet-i dâr-ı beka/Rahmetullahi aleyhim ecmâin/ruhu şâd olsun Hacı Tahir Baba (1239)” ifadeleri yer alan bir mezar taşı daha bulunmaktadır (*Resim 6*).

Şahkulu tekkesine götürülen diğer şahide 1802 tarihli ve Bektaşî sikkelidir. Derviş Mehmet'in oğlu Bektaşî tarikatından Seyyid Fethullah'a aittir. 1884 tarihli olanı ise dört dilimli, Bektaşî taçlı ve teslim taşlıdır. Bu şahide tekke postnişinlerinden Nuri Baba'ya mensup Musiki-i Hümayun ser çavuşlarından Derviş Aziz Bey'indir. Şahkulu Sultan tekkesine götürülen şahidelerden sonuncusu 1903 tarihli olup, Bektaşî taçlı ve teslim taşlıdır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti masarifat kalemi halifelerinden ve Perişan Baba bendelerinden Mehmed Sadüddin Efendi adınadır¹⁰².

Tekke haziresi 1998 yılında Üsküdar Belediyesi tarafından temizlenip etrafı parmaklıklarla çevrilirken toprak altından başka şahideler de çıkartılmıştır. Bunlardan ilki Mayıs 1869 tarihinde vefat eden tarikat-ı aliyye fukarasından Bekçi Derviş İsmail'in dört dilim sikkeli şahidesidir. 1874 tarihli ve üst kısmı kırık Mısırlı Ali Rıza'ya ait taşın kitabesi şu şekildedir: “Şah olub hâmmim kerâmet didi tarih-i güher/Aşk ola gitdi saray-ı cennete Mir Ali”. 1875 tarihli olan kırık taş ise Muharrem ayının 3. günü şehiden ve mazlumen feda-yı can, terk-i cihan eden Derviş Muhammed'e aitti. Ayrıca 1878 tarihli Derviş Hafız'a; Kasım 1886 tarihli ve sikke kabartmalı tarikat-ı aliyyeden Yedikule dergahı postnişini merhum Hafız Baba'nın muhibbânından Üsküdar Polis Meclisi azasından ikinci komiser Derviş Mehmed Bahaüddin Efendi'ye ait mezar taşları mevcuttur. Bunlara ilave olarak dört adet daha tarih kısımları toprağa gömülü taşlar bulunuyordu. Bu taşlar tarikat-ı Bektaşîye'den Kaldırımcı Derviş Orhan, Taşcı el-Hac Edhem Baba bendegânından tarikat-ı aliyye fukarasından Derviş Seyyid Muhammed Abdi Bey ve tekke postnişini Mehmed Nuri Baba'nın validesi adlarıyla kayıtlıdır¹⁰³. Bunlara ilave olarak 1877 yılında vefat eden Vehbi Molla Efendi'nin mezarı da Çamlıca tekkesinde bulunuyordu¹⁰⁴.

Belge 1. Mehmed Tahir Baba bin Ali Vakfı Vakfiyesinin Orijinal Metni¹⁰⁵.

EKLER

Mehmed Tahir Baba bin Ali Vakfı Vakfiyesinin Transkripsiyonu

[s.85] mâ fihi min asli'l-vakf ve tayini's-şurut ve vucûhi'l-mesârif-i 'alâ şarti'l-mesbût cerâ küllühü ledeyye ve sahha cemi'uhü beyne yedeyye fehakemtü bi-sihhati ve lüzûmihi fi husûsihi ve 'umûmihi 'âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-e'immeti'l-eslâf ve ene'l-fakîr ileyhallahü'l-kadîr Mehmed Fikri el-müfettiş be-umûr-ı evkâfi'l-harameyni's-şerifeyn. tarikat-ı âliyye-i Bektâşîyye hulefâsından el-Hac Mehmed Tahir Baba bin Ali'nin vakfiyesidir.

elhamdü lillahi'l-meliki'l-'alemi'l-ğaffâr er-rahimü'l-hâlimü's-settâr ellezi es-sadaka-tü'l-cariyetü sebebün li'n-necati mine'n-nâr ve vesiletün duhulü'l-cennetilleti tecri min tahtihe'l-enhâr sümme's-salâvâtü's-safiyât ve't-teslimatü'l-vafiyât alâ eşrefi'l-mahlûkât ve ekmeli'l-mevcûdât a'ni bihi Hazreti Muhammedi'l-muhtar ve alâ âlihi ve eshabihi'l-ahyâr ve alâ min etba'ihim ilâ yevmi'l-haşr ve'l-karâr emma ba'du çün bu dâr-ı dünya-yı denî nâ-payidâr ve çarh-ı bîkarâr medâr-ı bevâr fenası fena ile meşhun ve 'anası 'ana ile makrun ediğü çeşm-i ibret ile müşahede ve mukim-i şeref-i irtihâlde olduğı 'ayn-i basîret ile mu'âyene olunub kabl-i hulûlî'l-ecel ve mâ emru's-sa'ati illâ kelemhi'l-besari fehvâ-yı 'ibret intimâsını te'emmül ve tefekkür edüb 'inân-ı mukarrin taraf-ı hayrâta ma'tûf ve zimâm-ı himmetinde cânib-i sadakata masrûf idüb ber mucceb-i ayet-i kerîme ve mâ tükaddimü li-enfûsiküm min hayrin teciduhü indallahe ve ber muktezâ-yı hadis-i şerif izâ mâte ibni Âdeme inkata'a 'ameluhu illâ 'an selâsin 'ilmun yüntefe'u bihi ve veledin sâlihîn yed'û lehu ve sadakatin câriyetin fi sebililâhi ile amel ola binâ'en 'alâ zâlike iş bu kitab-ı celilu's-şânın ve bu hitab-ı bedî'i'l-'unvânın tahrîr ve inşâsına bâ'is ve bâdî oldur ki; tarikat-ı 'âliyye-i Bektâşîyye hulefâsından sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve tâlibü'l-meberrat ve'l-mesûbât bâ'is-i haze'l-kitabi'l-mustetâb El-Hac Mehmed Tahir Baba bin Ali meclis-i şer'-i şerif-i şâmihü'l-'imâd ve mahfel-i din-i münîf-i râsihü'l-evtâdda [s.86] vakf-ı câi'z-zikrin li-ecli't-tescîl vel-i itmâmî'l-emri ve't-tekmîl mütevellî nasb ve tayin olunan Esseyyid Mehmed Sa'id Ağa ibni Hüseyin mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb iş bu yedimde olan hücec-i şer'îyye ve bir kıt'a temessük mantûklarınca 'arsası Hüdavendigâr-ı sâbık cennetmekan-ı firdevs-i aşiyân merhum ve magfurun leh Sultan Abdülhamid Han tâbe serâhü vakfı mülhakatından merhum Bostancıbaşı Abdullah Ağa vakfına senevî yüz yirmi akçe mukâta'a-i kadîmesi ile ber mucceb-i temessük tasarrufumda olup üzerinde olan bi'l-cümle ebniye ve eşçar ve kürûmu bâ hücec-i şer'îyye yedimde mülk ve hakkımız olan medîne-i Üsküdar'da Büyük Çamlıca civârında Kısıklı karyesinde vâki' bir taraftan Sâlih Bey bağı ve bir taraftan Medhizâde Efendi bağı ve iki taraftan tarîk-i 'âm ile mahdûd tûlen ve 'arzen bi-hisâb-i terbi'i on iki dönüm 'arsa üzerinde mebnî bir tevhid hâne ve iki bâb hücre ve üzerlerinde bir kasr ve ittisâlinde kezâlik bir hücre ve bir matbah ve bir kiler ve tahtani bir ahur ve iki kenif ve bir bi'r-i mâ ve bir mikdar havlu ve eşçar-ı müsmire ve gayr-i müsmireli ve kürûm müte'addid sınırlı bir mikdar bağ ve zokak kapusını müstemil bir bâb zâviyemin bi'l-cümle ebniye ve eşçar ve kürûmunu bi cümleti't-tevâbi' ve'l-levâhık ve kaffetü'l-menâfi' ve'l-merâfık hasbeten lillahi'l-'aliyyi'l-a'lâ ve haseneten li-merdât-ı rûh-ı Rasulühi'l-mu'allâ vakf-ı sahîh-i şer'î mü'eyyed ve habs-i sarîh-i müdde'î-i muhâlled ile vakf ve habs idüb şol vecihle ta'yîn-i şurût ve tebyîn-i kuyûd eyledimki; zâviye-i mezkûrenin hasbî tevliyyet ve meşihatı evvelen kendi nefsimde meşrut olup âmme-i umûr-ı vakf-ı mezkûr kendi yedimde ve meşiyetimde olmak üzere derûnunda sakin olup dilediğim gibi tasarruf eyliyem irtihâl-i dâr-i bekâ eylediğimde zâviye-i mezbûrenin tevliyyeti hâlen taht-ı nikâhımda olan zevcem Emine Hatun ibneti el-Hac Mustafa'ya meşruta olup derûn-i zâviyede sâkine ola ve meşihatı dahi sulbî evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdımın batnen ba'de batnin ve fer'an gibbe asl zükûrunun hulefâ-yı Bektâşîyyeden olup irşâda kâdir

mutedeyyin ve muktedir olan ekberine meşrûta ola zevcem merkûme de vefât eyledikde tevliyyet-i mezkûrede şeyh olan evlâd-ı evlâdîma meşrûta olub derûn-ı zâviyede sâkin olub 'arsa-i mezkûrenin senevî yüz yirmi akçe mukâta'a-i mezkûresini vakf-ı mezbûre sâl-be-sâl edâ ve teslîm eyleyeler sulbî evlâdım bi'l-küllîye münkariz oldukda vakf-ı mezbûrumun tevliyeti müşârunileyh Abdülhamid Han vakfına her kim mütevellî olur ise ana meşrûta ola meşîhatı dahi hulefâmin ve hulefâ-i hulefâmin irşâda muktedir akdemi-ne meşrûta olub zâviye-i mezkûrede sâkin ve senevî mukâta'a-i zimmetini edâ eyleyüb ayende ve revende fukaraya ikrâm eyleye ve zâviye-i mezkûrenin ve meşîhat-ı mezkûrenin umûr-ı husûsiyye ecânibden vechen mine'l-vücûh mudâhale olunmayub ancak yed-i mütevellîde ola ve işbu vakf-ı şerîfim sa'âdetlü dârü's-sa'âdeti'ş-şerîfe ağası hazretlerinin hasbî nazâret-i 'aliyyelerinde olub tevliyet ve meşîhat-ı mezkûre ağa-yı müşârunileyhin 'arziyla tevcîh oluna ve mürûr-ı ezmân ve kürûr-i şuhûr ve iğvâm ile şurût-ı muharrere-i mezkûreye ri'âyet mute'azzire olur ise zâviye-i mezkûre mutlaka fukâra-yı müslimîne meşrûta ola deyu ta'yîn-i şurût ve tebyîn-i kuyûd-ı birle farigan ani'ş-şevâgil zâviye-i mezkûrenin bi'l-cümle mülk olan ebniye ve eşçar kürûmünü vakfiyyet üzere mütevellî-i mezbûr Esseyyid Mehmed Ağa'ya def' ve teslîm ve mahâllinde zabt ve tasarrufa teslît eylediğimde olduğu vakfiyyet üzere ahz ve kabz ve zabt edüb sâ'ir evkâf mütevellîleri misillü tasarruf eyledi didikde gıbbe't-tasdîki'l-mu'teberi'ş-şer'î 'arsa-i mustecire üzerinde mebni ve magrûs ebniye eşçar ve kürûmun cihet-i ukrâya vakfiyyetinin sıhhat ve cevâz ve lüzûmu husûsunda e'imme-i Hanîfe-i nehârîr 'aleyhim rahmetü'l-melikü'l-kadîr hazerâtının beynlerinde câriye olan ihtilâfâta binâ'en vâkıf-ı mûmâileyh el-Hac Mehmed Tahir Baba ile mütevellî-i mezbûr Esseyyid Mehmed Said Ağa'nın beynlerinde rücû' ve istirdâd ve imtinâ'a nizâ'ıyla hâkim-i muvakkı'-i sadr-ı kitab tûbâ lehü ve hüsnü-me'âb efendi hazretleri huzûrunda müterâfi'ân ve her biri mübttegâsınca fasl ve hasm tâlibân olduklarından sonra hâkim-i müşârunileyh hazretleri dahi 'âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-e'immeti'l-eslâf vakf-ı mezbûru tecviz iden e'imme-i Hanife hazerâtının re'y-i şerîf ve mezheb-i münîfleri üzere vakf-ı müzkûrun sıhhat ve cevâz ve lüzûmuna ve şurût-ı muharrere-i mezkûresinin vâkıf-ı mûmâileyh mahzarında hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâyı sarîh-i mer'î itmeğin vakf-ı mezbûr sahîh ve câ'iz ve lâzım ve habs-i sarîh ve mutehammî olub min ba'd naks ve tahvîli muhâl ve tebdîl ve tağyîri 'adîmü'l-ihtimâl oldu femen beddelehü ba'demâ semi'ahü feinnemâ ismühü 'alellezîne yübeddilünehü innal-lahe semi'un 'alîm ve icrâü'l-vâkıf 'aliyyi'l-hayyi'l-cevadi'l-kerîm cerâ zâlike ve hurrîre fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn min Şa'bani'l-mu'azzam sene selâse 'aşera ve mi'eteyn ve elf min hicreti men lehü'l-ızzu ve's-sa'âdetü ve'ş-şeref mine's-salâvatü 'aleyhi elf ü elfin.

şühûdü'l-hâl

Esseyyid Ahmed Zeyneddin Efendi bin Esseyyid Nu'man Efendi

Hulusi Hasan Efendi bin İbrahim

Esseyyid El-Hac Lutfüllah Efendi bin Esseyyid El-Hac Abdullah

Esseyyid Mustafa Tahir Efendi bin Esseyyid İbrahim Efendi

Esseyyid Ömer Ataullah Efendi bin Esseyyid İbrahim Efendi

Mehmed Şemseddin Efendi bin Ahmed Efendi

Esseyyid Mehmed Habib Efendi bin Esseyyid Hâlil Efendi

Mehmed Şakir Efendi bin Ömer

Mukayyid Hafız Abdullah Efendi bin Abdülcelil

Ali bin Ahmed

vâkıf-ı mûmâileyh Hacı Mehmed Tahir Baba'nın yedinde olan iş bu vakfiyyesi Hameyn muhâsebesine kayd ve yedinde ibkâ olunmasını 'arzuhâliyle istid'â-yı 'inâyet etmekle mûcibince Hameyn-i Şerîfeyn muhâsebesine kayd ve vakfiyyesi yedinde ibkâ olunmak bâbında fermân-i 'alî sâdir olmağın vech-i meşrûh üzere kayd olunub yedine i'tâ olundu fi Zilka'ade sene 1213.

Belge 2. Tahir Baba b. Ali'nin İlave Vakfının Vakfiye Kaydının Orjinal Metni106.

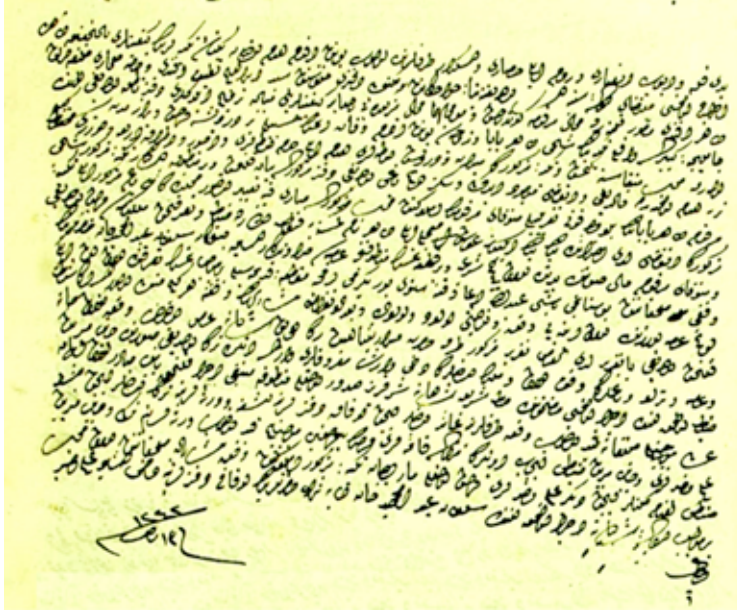
Tahir Baba b. Ali'nin İlave Vakfının Vakfiye Kaydının Transkripsiyonu

Tahir Baba'nın zam vakfiyesidir

mâ fih mine'l-hakki bi'l-vakfi's-sâmi vak'-i abdî ale'l-himemü'l-fâ'ik muhkemet bi's-sıhhate ve'l-lüzûm fi'l-husûs ve'l-umûm âlimen limâ fih mine'l-emsâlü'l-suhûl fimâ ma'lûmü's-serâ'ifü'l-vakf e't-tescîl ve nefisatü'l-hâl mehâm-ı i'ânem ismü'l-muhâkeme ve't-tescîl mümekkidü'l-abdü'l-delîl İmâmzâde Esseyyid Mehmed Es'ad el-müftî umûr-ı evkâfî'l-haremeynü'ş-şerifeyn gufire lehümâ

iş bu sebt-i kenâr olunan vakfiyyede mestûr zâviye-i Bektâşîyye vakfının vâkıfı ve bi'l-meşrûta mütevellisi Eşşeyh Tâhir Baba ibn Ali meclis-i şer'-i şerîf-i enverde zikrî âtî vakfî li-eclî't-tescîl mütevellî nasb olunan Esseyyid İbrahim Efendi muvâcehesinde takrîr-i kelâm idüb bâ-hüccet-i şer'îyye şirâ yedimde mülk ve hakkım olub medîne-i Üsküdar'da Kefçe mahallesinde kâ'in etrâf-ı erba'adan mevrîha olunan türbesi ve def'a İsmâ'îl ve Islevâ Derzi menzilleri ve tarîk-i âm ile mahdûd fevkânî üç bâb oda ve bir kilâr ve tahtânî bir bâb ve iki bi'r-i mâ ve bir sırahâne ve bir mikdâr bağçeyi müştamil bir bâb mülk menzilimi vakf ve habs idüb şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki vakf olmak şart ve kuyûd her ne ise ol veçhile ola menzil-i mezkûr mu'accele-i misli ve yevmî bir akçe şartıyla bâ-yed-i mütevellî taraf-ı vakfdan ahara îcâr olunub hâsıl olan gallesi vakfıma sarf oluna deyû mütevellî-i mûmâileyhe lâyıq üzere teslîm eylediğin ol dahî ba'de't-teslîm vâkıf-ı mezkûr Tâhir Baba ile mütevellî-i mezbûr İbrahim Efendi beynlerinde rücu' ve istirdâd kemâ hüve'l-mestûr fi'l-kütübî'l-fıkhiyye vuku' birle menzil-i mezkûrun vakfiyesinin sıhhat ve lüzumuna ba'de'l-hükm mâ vak' bi't-taleb ketb olundu fi 7 Zâ sene 34 şühûdü'l-hâl

Kâtib Hüseyin Efendi
Başkâtib Esseyyid Mustafa Tâhir Efendi
Esseyyid Mustafa Halîfe

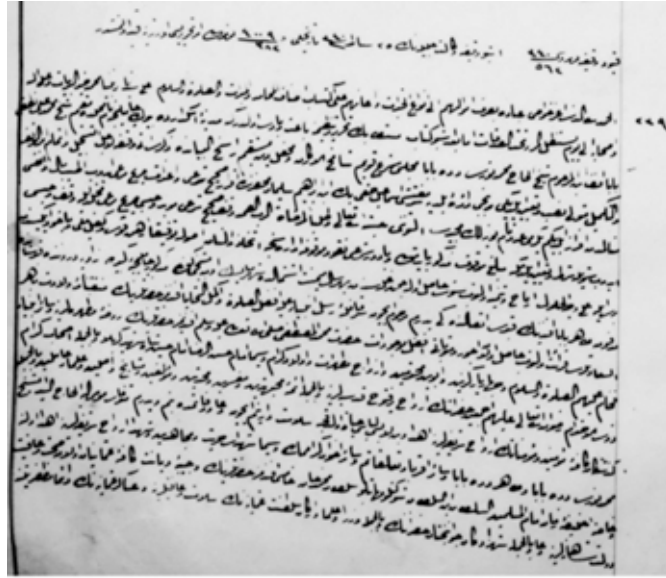

Belge 3. Tahir Baba Tekkesinin Kapatılması ve Emlakının Zapt Edilmesiyle İlgili Arşiv Belgesi 107.

Tahir Baba Tekkesinin Kapatılması ve Emlakının Zapt Edilmesiyle İlgili Arşiv Belgesinin Transkripsiyonu

Yedikule ve Eyüb Ensârî ve Rûmîli Hisârî ve Üsküdâr taraflarında olub bundan akdem hedm olunan Bektâşî tekyelerinin keyfiyetleri bi't-tahkîk zâhire ihraç olunması muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olduğuna binâ'en hovâcegândan ve mektûbî defteri hulefâsından Seyyid İbrahim Nazîf Efendi ve hassa mi'mârî hulefâsından Tâhir Efendi me'mûr kılınarak mahal-i merkûme gönderilmiş ve mûmaileyhümâ mahal-i mezbûreyi bi'l-mu'â-yene keyfiyetlerini mübeyyin terkim ettikleri defter nâtik olduğu üzere Çamlıca-i Kebîrde vâki tekyenin şeyhi Tâhir Baba zevcesi bundan akdem vefât etmek hasebiyle bir dervişine verilmiş ve biraz müddet sâkin olarak mahal-i münîfâsına gitmiş ve tekye-i mezkûrun meydân ve derviş odaları hedm ile harem odaları ve ahûr ve etrâf-ı erba'a ve üzeri mahfuz türbe hedm olunmayarak kaldığı ve iktizâ-yı mezbûr idüğü ve sekiz dönüm bağı olduğu defter-i mezkûrda beyân kılınmış ve ber mantûk-ı derkenâr tekye-i mezkûr şeyhi merkûm Tâhir Babanın bilâ veled fevti takrîbiyle müteveffâ-yı merkûmun emlakından mahal-i mezkûrda Sarıkaya ta'bîr olunur mahallinde kâ'in bağı mezkûr ile tekye-i mezkûrun iktizâ-yı lede'l-müzâ'ide bin iki yüz guruş mu'accel ile Tâhir nâm kimesneye fûruht olunarak zapt ve tasarruf için mülknâme verilmiş bulunduğu ve müteveffâ-yı merkûm hâl-i hayatında yedinde olan hüccet-i şer'iyye ve bir kıt'a temessük mantûkunca arsası Hüdâvenndigâr-ı esbak cennetmekân Sultan Abdülhamid Hân hazretlerinin vakfî mülhakâtından Bostancıbaşı Abdullah Ağa vakfına senevî yüz yirmi akçe mukâta'a-i kadîmesiyle ber müceb-i temessük tasarrufunda olan on iki dönüm arsa üzerinde olan ebniyyeyi vakf ve tevliyeti evlâd u evlâda ve ba'de'l-vakf müşârunileyhin vakfına her kim mütevellî olur ise ana şart kılınmış olduğu bâ-takrîr lede'l-arz takrir-i mezkûr taraf-ı hazret-i sadâretpenâhîden ana hümâyûn-ı şahâne arz olundukda vakf olan hâne ve arsa ve tarla ve bağların vakf olan ve mülk olanların dahî vâris-i ma'rûfları var ise anlara terk olmadığı sûrette cânib-i mirîden zapt olunmak üzere icrâ olunması husûsunda taraf-ı şer'iyye

ye-i şâhâne şerefriz-i sudûr olmağla mantûk-ı münîfi icrâ kılınmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlî mücebince muhallefâta kayd olunub vakf taraflarına â'id olanlar için evkâf defterlerine başka vereselerine terk olanlar için başka ilmuhaberleri ve cânib-i mirîden zabtı îcâb edenlerin irâde-i kâ'imeleri verilmek buyurulmağın mücebince kayd olunub vereselerine terk ve cânib-i mirîden zabtı lâzım gelenler için diğeri ilmuhaberleri verilmiş olmağla mârû'l-beyân tekye-i mezkûr emlakından vakf-ı müşârünileyh mülhakâtından olan mahalde ber müceb-i irâde-i şâhâne icrâ olunmak üzere Sultan Abdülhamid Hân hazretlerinin evkâfi defterlerine dahî iş bu ilmuhaber verildi fi 13 Receb sene 1242.

Belge 4. Ali Nutki Baba'nın Çamlıca Tekkesinde Tesis Ettiği Nükrud Vakfı Vakfiyesi Orjinal Metni 108.

Ali Nutki Baba'nın Çamlıca Tekkesinde Tesis Ettiği Nükrud Vakfı Vakfiyesi Metni- nin Transkripsiyonu

[s. 198] kuyûd-ı vakfiyye numarası 340/562 iş bu vakfiye vekâlet-i celîlenin 25 Şubât sene 340 (25 Şubat 1924) târihli ve 4009/382 numaralı emr-i tahrîrisi üzerine kayd olunmuşdur elhamdülillahillezi e'izze havâs-ı ibâde be-sarf-i emvâlihîm alâ envâ'i'l-hayrât ve i'âne-hüm ale'l-kitâb esnâfu'llahi müdevvirü'l-hayrât ve's-salavatü ve's-selâm alâ seyyidînâ ve nebiyyinâ Muhammed hayrü'l-beriyât ve alâ âlihi ve ashâbihi alâ yevm yestezzi-

lü'l-merrî tahtü's-sadakât ammâ ba'd iş bu kitâb-ı müstetabın tahrîr ve tanzîmine bâ'is ve bâdî oldur ki medîne-i Üsküdârda Büyük Çamlıca nâm mahalde mukîm Şeyh Mehmed Ali Nutkî Baba Efendi ibn el-merhûm Şeyh el-Hâc Mehmed Nuri Dede-baba meclis-i şer'-i kadîm şâmi-hü'l-erkân ve mahfel-i dîn-i müstakîm râsihü'l-beyânda zikrî âti vakfa li-ecli't-tescîl ve itmâm-ı emrû'l-vakf ve't-tekmîl mütevellî nasb ve ta'yîn eylediği birinci dâ'ire-i belediyye ser müfettişi İsmail Hakkı Bey ibn İbrahim Süleymân mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb atyeb-i mâl ve enfes-i menâlimden ifrâz eylediğim yirmi aded tâm yüzlük mecidî altını hasbinallahu te'âlâ ve taleben li-merzâtî'r-rabbi's-samed vakf-ı sahîh-i şer'î-i mü'eyyed ve habsî-i sarîh-i mer'î muhalled ile vakf ve habs idüb şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki meblağ-ı merkûf-ı mezkûr bâ-yed-i mütevellî ve bâ-devr-i şer'î nükûd-ı mevkûfe idâresince ittihâz olunan usûle tevfi-kân rehîn-i kavî ve kefil-i melî veyahûd ikisinden biri ile alâ vechi'l-helâl erbâh ve tehiyye olunub senevî hâsıl olacak gallesinden beher-sâl meymenet-i iştîmâlde şehir-i mayısın on beşinci gûnü mezkûr Çamlıca-i Kebîrde zâviye derûnunda kabristânda medfûn Tâhir Baba Efendinin kabri ittisâlindeki pederim merhûm için ser kâfile-i Resûl-i enbiyâ-i izâm aleyh-i e'fzâlû's-salavat ve ekmelü't-tehâyâ efendimiz hazretlerinin müttekîtnâme-i velâdet-i bâhirü's-sa'âdetleri kirâ't olunub hâsıl olan üçür ve sevebâtı e'fzâl-i mevcûdât hazret-i Muhammedü'l-Mustafa sallallahü te'âlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin rûh-ı mutahharalarına ve sâ'ir enbiyâ-i fihâm aleyhimü's-salavatü ve's-selâm ve cihâr-ı yâr-ı güzîn ve ebeveyn-i muhteremeyn ve ezvâc-ı mutahherât ve evlâd-ı kirâm ve sîmâ-i İmâm-ı Hasanü'r-rizâ İmâm Hüseyin şâh-ı şehîd-i Kerbelâ ve bi'l-cümle ashâb-ı kirâm-ı zü'l-ihtirâm rıdvânullahi te'âlâ aleyhim ecma'în hazerâtının ervâh-ı pür-fütûh-ı kudsiyyelerine ve bi'l-cümle e'imme-i müctedîn ve müfessirîn ve muhaddisîn ve mü'ellifîn ve meşâyih-ı vâsîlîn ve ulemâ-i âmilîn ve bi'l-cümle güzeştegân-ı kâffe-i mü'minîn ve mü'minâtın ervâh-ı şerîfelerine ihdâ ve ben lâbis-ı libâs-ı hayât oldukça selâmet-i dârenim için du'â ve vefâtında benim ve pederim müteveffâ-yı mûmâileyh el-Hâc Esseyyid Eşşeyh Mehmed Nuri Dede-baba ve Tâhir Dede-baba ve sâ'ir akraba ve ta'allukatım ve sâ'ir ihvân-ı kirâmımın ve sîmâ-i şühedâ-yı hürriyet ve mücâhidîn ve şühedâ ervâh-ı şerîfelerine ihdâ oluna ve hassaten halîfe-i zamân imâmü'l-müslümîn e's-sultan ibnü's-sultan şevketlû mehâbetlû Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis efendimiz hazretlerinin vecîbe-i diyânet kâffe-i Osmaniyân olan sıhhat ve inâyet-i devlet-i şâhânelerine du'â ve bi'l-cümle şehzadegân-ı civânbahtâr hazerâtının ve bi'l-cümle vüzerâ ve ulemâ ve erkân-ı saltanat-ı Osmaniyyenin selâmet ve âfiyetlerine ve asâkir-i Osmaniyyenin dâ'imâ muzaffariyetine [s.199] ve muhâdimîn-i kirâm ve ecille-i zaman ve hâssaten İttihâd ve Terakkî cem'iyet-i muhteremesinin erkân-ı kirâmının sa'âdet ve bekâ-yı selâmetine du'â oluna ve galle-i mezkûreden kırk guruş ile elvân-ı şeker iştirâ olunub hüzzâr-ı meclise tevzi' ve taksîm oluna ve on guruş ile ûd ve gülâb iştirâ olunub hüzzâr-ı mumâileyhim ta'tîr oluna ve yine galle-i mezbûreden yirmi guruş mevlûdhavân efendiye ve on guruş tevşîlhavân efendilere verile ve yirmi guruş hizmet iden fakîr ve dervîşâna tevzi' ve taksîm oluna ve beher sene şühûr-ı sülûse hulûlünde lâ'la't-ta'yîn bir âyîn gecesı yetmiş bin kelime-i tev-hîd kirâ't olunub galle-i mezkûreden kırk guruş harç ve sarfla fukarâ-i Müslümîn it'âm oluna ve galle-i mezkûreden her ne fazla kalır ise inde'l-muhâsebe asl-ı mâla zam ve ilhâk oluna ve evkâf kadısı bulunan zevât-ı kirâm vakfıma ber vech-i hasbî nezâret buyurub inde'l-melikü'l-gafûr mesâb ve me'mûr olalar ve ben libâs-ı libâs-ı hayat oldukça zikr olunan türbedârlığı ve tevliyeti nefsim ba'd-ı vefâta batnen ba'de batn evlâdımın ve evlâd-ı evlâdımın ve evlâd-ı evlâdımın zükûr ve ekber ve erşed ve ıslahına ve'l-ibâdetullahi te'âlâ sülâlem mutasarrıf olur ise Hacı Bektâş Veli hangâhında seccâdenişîn bulunan dedebaba efendi hazretleri inhâlarıyla Bektâşîyyeden ıslah ve erşed olan zât vakfıma mütevellî ve türbe-i mezkûreye türbedâr ola ve vakf-ı mezkûrumun tebdîl ve tagyîr ve taglîl ve teksir ve tevkîri yed ü meşîyyetimde ola ve mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm şerâ'it-i mezkûreye ri'âyet müte'azzire olur ise nükûd-ı mevkûfe-i mezkûrem mutlaka fukarâ-i müslimîne tasarruf oluna deyû ta'yîn-i şurût ve tebeyyün-i kuyûd birle meblağ-ı mevkûf-ı mezkûr

yirmi aded tâm yüzlük mecdî altını müteveli-i mûmâileyhe teslîm eyledğimde ol dahî vakfiyyet üzere kasr-ı yed ve teslîm ve sâ'ir evkâf mütevellileri gibi tasarruf eyle dedikte gibe't-tasdîk emr-i vakf itmâm ve hâl-i teslîm resîde-i itmâm olmuşken vâkıf-ı mûmâileyh vakf-ı mezkûrdan rücu' ve müteveli-i mûmâileyh dahî red ve teslîmden imtinâ' ile kemâ hüve'l-mestûr fi'l-kütübi'l-fikhiyye müterâfi'ân her biri müste'âsınca fasl ve hasma tâlibân olduklarında tarafeynin kelâmına nazar ve müsattel-i haber olmakdan hazer olunarak cânib-i vakf evlâ görülmekle âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beynü'l-e'immetü'l-eslâf alâ kavî min yerâh mine'l-e'immeti'l-müctehidîn rıdvânü'llahi te'âlî aleyhim ecma'în vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î olmağla vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım olub min ba'd naks ve ibtâlî muhâl ve tebdîl ve tagyîri vâkıf-ı mûmâileyhden gayra adîmü'l-ihtimâl olmadı cerî zalike ve hurrire fi'l-yevmi's-sânî aşar min Cemâzi'e'l-ahire li-sene sülüseyn ve sülüse mi'e ve elf kayd olmuşdur şühûdü'l-hâl

Mahkeme-i Evkâf Ketebesinden Süleymân Efendi ibn Hâfiz Mehmed
İsmâ'îl Hakkı Efendi ibn eş-Şeyh Mehmed Feyzullah

Resim 1. Çamlıca Tekkesi Postnişini Nuri Baba109.

Resim 2. Çamlıca Tekkesi Son Postnişini Ali Nutki Baba110.

Resim 3. Tahir Baba Tekkesinden Günüümüze Kalan Hazire.

Resim 4. Tahir Baba Tekkesinden Günüümüze Kalan Hazire.

Resim 5. Mehmed Tahir Baba'ya Ait Tekke Haziresindeki Mezar Taşı.

Resim 6. Tahir Baba Tekkesi Postnişini Mehmed Nuri Baba'ya Ait On İki Dilimli Sikkeli Mezar Taşı.

Resim 7. Tahir Baba tekkesi haziresinde yer alan, dört dilimli sikke kabartmalı, Bektâşi fukaralarından ve tekkenişin dervişlerinden Havva Bacı'ya ait mezar taşı.

Dipnotlar

- ¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter nr. 1860, s.72, 82; VGMA, Defter nr. 1861, s.151.
- ² Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c.I, İstanbul 2001, s.507.
- ³ Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi*, c.II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281, s.260-261.
- ⁴ Ekrem Işın, "Bektaşilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, s.135.
- ⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.EV, 305/15511.
- ⁶ VGMA, Defter nr.744, s.85-86.
- ⁷ VGMA, Defter nr. 774, s.36.
- ⁸ VGMA, Defter nr.744, s.85-86; BOA, EV.MKT.CHT, 149/121.
- ⁹ VGMA, Defter nr.744, s.85-86; Vakfiye sureti için *Belge 1*'e bakınız.
- ¹⁰ VGMA, Defter nr.744, s.85-86.
- ¹¹ İstanbul Müftülüğü Evkaf Müfettişliği (İMEM), Defter nr. 340, s.162.
- ¹² İMEM, Defter nr.342/215.
- ¹³ BOA, EV.MKT.CHT, 124/119; VGMA, Defter nr.103, s.101.
- ¹⁴ BOA, HAT, 290/17351; BOA, C.ADL, 29/1734; Esad Efendi, Üss-i Zafer, İstanbul 1243, s.211-213; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. XII, Dersaadet 1309, s.182-183; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, c. I, İstanbul 1290, s.150-151.
- ¹⁵ Üss-i Zafer, s.205-206; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.155; A. Gölpınarlı son Yeniçeri isyanında Bektaşilerin, "Ümmet-i Muhammed'den olan Sancak-ı Şerif altına gelsinler" çağrısını duymadıklarını, bunun yerine "Yeniçeri olan kazandibine gelsin" talebine kulak verdiklerini naklederken, bu durumun Yeniçerilerle Bektaşiler arasındaki "pırdaşlık" ilişkisinden kaynaklandığını belirtmektedir.
- ¹⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul 1963, s.3.
- ¹⁷ BOA, MAD, 9766, s.338-339, 393, 443.
- ¹⁸ Üss-i Zafer, s.211-212; *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s.182-183.
- ¹⁹ John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Londra 1937, s.77.
- ²⁰ Ahmed Rifki, *Bektaşî Sırrı*, c.II, İstanbul 1327, s.65.
- ²¹ BOA, MAD, 9766, s.339; BOA, MAD, 9731, s.406-407.
- ²² BOA, EV.HMH, Defter nr.8367, v.15a.
- ²³ BOA, A.MKT.UM, 429/20.
- ²⁴ BOA, EV.MKT, 409/36.
- ²⁵ BOA, EV.MKT, 1074/56; BOA, EV.MKT, 1076/108.
- ²⁶ BOA, EV.MH, 2131/25.
- ²⁷ Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *Mecmû'a-i Cevâmi'*, c.II, Dersaadet 1304, s.74.
- ²⁸ Bandırmalızâde es-Seyyid Ahmed Münib-i Üsküdarî, *Mecmû'a-i Tekâyâ*, İstanbul, s.14.
- ²⁹ Ekrem Işın, "Bektaşilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, s.137.
- ³⁰ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c.I, İstanbul 2001, s.505; Bu dervişler Delvineli Derviş Elmas b. Sadeddin, Aydınlı Derviş Veli b. Mustafa, Bursalı Derviş Mehmed Arif b. Ahmed ve Derviş Tevfik b. Süleyman, Karlı Derviş Hasan b. Veli, Ergirili Derviş Sadık b. Zeynel, İşkodralı Derviş Numan b. Murad, Tekfurdağı Derviş Hurşid b. Şevket, İstanbullu Derviş Osman b. Osman, Derviş Ali b. Ali ve Derviş Mehmed Nazif b. Emin idi. Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul (Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmaretleri)*, İstanbul 2003, s.372-373.
- ³¹ Nicolas Vatın-Thierry Zarccone, "İstanbul'da Bir Bektaşî Tekkesi: Karyâğdı (Eyüp) Tekkesi", çev. A. Aktaş, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 11, Ankara 1999, s.152.
- ³² Haskan, a.g.e. c.I, s.507.
- ³³ Ali Duran Gülçiçek, *Alevî-Bektaşî Fıkra, Nükte, Hiciv Antolojisi*, Köln 2003, s.168.
- ³⁴ BOA, Y.MTV, 2/16.
- ³⁵ BOA, Y.PRK.AZJ, 52/21.
- ³⁶ İMEM, Defter nr.777, s.80.
- ³⁷ İMEM, Defter nr.777, s.79.
- ³⁸ Hüseyin Özcan, "Alevî-Bektaşî Şiirinde Âdâb ve Erkân", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu-I Bildiriler Müzakereler 828-30 Eylül 2005 Isparta*, Isparta 2005, s. 144; İsmail Özmen, *Alevî Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, c.III, Ankara 1998, s.131.
- ³⁹ Halûk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 2005, s.269.
- ⁴⁰ Mustafa Aşkar, "Son Dönem Tekke Mecmûâlarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi'nin Rehber-i Tekâyâ'sı", *Tasavvuf*, Sayı 3, Ankara 2000, s.129-166.
- ⁴¹ İMEM, Defter nr.777, s.79-81.
- ⁴² İMEM, Defter nr.777, s.79-81.
- ⁴³ Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, İstanbul 2003, s.221.
- ⁴⁴ Haskan, a.g.e. c.I, s.506.
- ⁴⁵ 1840 yılının Muharrem ayının 10. günü İstanbul'daki Bektaşî tekkelerinde aşure pişirilip mersiye okutulmuştur. BOA, C.EV, 312/15889.
- ⁴⁶ BOA, Y. PRK. ZB, 13/42; BOA, Y. PRK. ZB, 16/6.
- ⁴⁷ İstanbul Müftülüğü Evkaf Müfettişliği (İMEM), Defter nr. 794, s.72.
- ⁴⁸ Haskan, a.g.e. c.I, s.508.
- ⁴⁹ BOA, DH.EUM.6.Şb., 40/8.
- ⁵⁰ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, s. 222-239.
- ⁵¹ Turgut Koca, *Bektaşî-Alevî Şairleri ve Nefesleri: 11. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1990, s.739.
- ⁵² Ali Ulvî Baba, *Bektaşîlik Makâlâtı*, haz. İsmail Kasap-Yusuf Turan Günaydın, İstanbul 2006, s.8.
- ⁵³ Refik Engin, "Ali Kemterî Baba", www.refikengin.com, Erişim 14.10.2012.
- ⁵⁴ "Doğmamış nuru gibi nur/Ukulü hayretlerde kor/Aşıklara gülbank okur/Şahım Âli Nutki Baba" dizeleriyle başlayan "Nefes" in tamamı için bkz. Mevlüt Yaprak, *Vahit Lütfî Salcı'nın İzinde*, Edirne 2003.
- ⁵⁵ Küçük, a.g.e. s.222.
- ⁵⁶ Şevki Koca, 2000, s.13-14.
- ⁵⁷ Vahit Lütfî Salcı, "Türkleşmiş Hristiyan Şairler", Aktaran: Elvan Torun, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 31, Ankara 2004, s.221-224.
- ⁵⁸ Salcı, a.g.m. s.226-227.
- ⁵⁹ Salcı, a.g.m. s.227.
- ⁶⁰ Salcı, a.g.m. s.229.
- ⁶¹ Vahit Lütfî Salcı, "Türkleşmiş Hristiyan Şairler-II", Aktaran: Elvan Torun, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 32, Ankara 2004, s.310.
- ⁶² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıralarım*, Ankara 1969, s.167.

- ⁶² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıralarım*, Ankara 1969, s.167-169; E. Şener, a.g.m, s.76-77.
- ⁶³ Nur Baba romanı Akşam gazetesinde 38. bölüme kadar tefrika edilmiştir: *Akşam*, nr. 949-986, 13 Mayıs-22 Haziran 1921, s.2.
- ⁶⁴ Yakup Kadri, *Nur Baba*, Akşam matbaası, İstanbul 1338, s.5-6.
- ⁶⁵ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.506.
- ⁶⁶ Yakup Kadri, *Nur Baba*, Akşam matbaası, Birinci tab', İstanbul 1338 (1922).
- ⁶⁷ Yakup Kadri, *Nur Baba*, Orhaniye matbaası, İkinci tab', İstanbul 1339 (1923); Böylece ilk iki baskısı eski harflerle yapılan Nur Baba romanı sırasıyla 1932, 1939, 1948, 1977, 1981, 1983, 1987 ve 1991 yıllarında muhtelif defalar basıldıktan sonra 1996 yılından itibaren bugüne değin her yıl baskısı gerçekleştirildi. 2000 yılında roman üzerine tez hazırlanmış olup, ayrıca roman yurtdışında da yayımlandı. Annemarie Schimmel tarafından Almancaya çevrilen roman, ilk kez 1947 yılında Florestan Yayınevi tarafından *Flamme und Falter* (Ateş ile Pervane) adıyla yayımlandı. Cafer Gariper- Yasemin Küçükcoşkun, "II. Meşrutiyet Döneminde Yayımlanan *Nur Baba* Romanı ve Yaratıldığı Akisler", *Bilgi*, Sayı 47, Güz 2008, s.67; Bununla birlikte roman 2004 yılında İngilizce'ye, 2007 yılında ise Ukraynaca'ya çevrildi.
- ⁶⁸ Işın, a.g.m, s.137.
- ⁶⁹ E. Şener, "50 Yıl Önceki Nur Baba Olayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, c.II, Sayı 11, İstanbul 1972, s.75.
- ⁷⁰ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, c.II, İstanbul 1977, s.157-158.
- ⁷¹ Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.5.
- ⁷² Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.6.
- ⁷³ Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.7-8.
- ⁷⁴ Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.8-9.
- ⁷⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Nur Baba*, İstanbul 1939, s.10-12.
- ⁷⁶ Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.168.
- ⁷⁷ Mustafa Baydar, "Karaosmanoğlu, Nur Baba, Rıza Nur ve Atatürk Üzerine Açıklamalar Yapıyor", *Milliyet Sanat*, Sayı 111, 20 Aralık 1974, s.30.
- ⁷⁸ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE), Kutu nr. 57, Belge nr. 152.
- ⁷⁹ TİTE, Kutu nr. 57, Belge nr. 72.
- ⁸⁰ TİTE, Kutu nr. 57, Belge nr. 72.
- ⁸¹ TİTE, Kutu nr.57, Belge nr.152.
- ⁸² TİTE, Kutu nr.57, Belge nr.152.
- ⁸³ TİTE, Kutu nr.57, Belge nr.152.
- ⁸⁴ TİTE, Kutu nr.57, Belge nr.152.
- ⁸⁵ Rakım Çalpalı, "Stüdyoya Baskın", *Yıldız Dergisi*, c.XI, Sayı 132, 1 Ağustos 1944, s.22-23.
- ⁸⁶ VGMA, Defter nr. 609, s.198-199; İMEM, Defter nr. 784, s.237-238.
- ⁸⁷ VGMA, Defter nr. 609, s.198-199; İMEM, Defter nr. 784, s.237-238.
- ⁸⁸ VGMA, Defter nr. 609, s.198-199; İMEM, Defter nr. 784, s.237-238.
- ⁸⁹ VGMA, Defter nr. 609, s.198-199; İMEM, Defter nr. 784, s.237-238.
- ⁹⁰ Bedri Noyan, *Bütünlük Yönleriyle Bektâşilik ve Alevîlik*, c.VI, Ankara 2002, s.31.
- ⁹¹ Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, İstanbul 962, s.54; Bedri Noyan, "İstiklal Savaşında Bektaşiler", *Yeni Gazete*, 2 Haziran 1966, s.5.
- ⁹² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Bir Bektaşî Babasının Sergüzeştî", *Ulus*, 27 Nisan 1961, s.3.
- ⁹³ Küçük, *a.g.e.*, s.221-222; Cemal Kutay, *Sisli Tarihimiz*, c.I-II, İstanbul 1975, s.542.
- ⁹⁴ Küçük, *a.g.e.*, s.222.
- ⁹⁵ Ercümen Erem, "Üsküdar Mesireleri", *Yeni Sabah*, 29 Haziran 1944; Alâattin Karaca, "Ercümen Ekrem Talu'nun yazılarında Boğaziçi, Üsküdar ve Adalar", *Üsküdar Sempozyumu-I Bildiriler*, c.II, İstanbul 2004, s. 463
- ⁹⁶ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c.II, İstanbul 2001, s.571.
- ⁹⁷ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.507.
- ⁹⁸ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.506; Haskan, *a.g.e.*, c.II, s.1013.
- ⁹⁹ Yakup Kadri, *Nur Baba*, s.145.
- ¹⁰⁰ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.506.
- ¹⁰¹ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.506-507.
- ¹⁰² Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.506.
- ¹⁰³ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.507.
- ¹⁰⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s.159.
- ¹⁰⁵ VGMA, Defter nr.744, s.85-86.
- ¹⁰⁶ İMEM, Defter nr. 340, s.162.
- ¹⁰⁷ MAD, Defter nr. 9766, s.339.
- ¹⁰⁸ VGMA, Defter nr. 609, s.198-199.
- ¹⁰⁹ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.505.
- ¹¹⁰ Haskan, *a.g.e.*, c.I, s.508.

ŞEHİRLEŞEN ÜSKÜDAR'DA TİCARET OLGUSU VE MEKÂNSAL OLUŞUMA ETKİSİ:

Tuğba SARAÇ

I. Giriş:

Geçmişte Krysopolis(Altın Şehir) ismiyle anılan Üsküdar antik dönemde ticaret iskeleleri ve tersaneleri ile derin ve korunaklı bir liman kenti olarak bilinmektedir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra erken dönem Türk yerleşmelerinin görüldüğü bu Anadolu kentinde asıl yerleşimin fetih ile başladığı kabul edilebilir. Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u fethini (1453) takiben Üsküdar'da cami merkezli, çarşı ve dükkânlarla desteklenen küçük mahalle odaklarının varlığından söz etmek mümkündür. Osmanlı döneminde şehir algısının daha çok ticaretin yoğun olarak işlediği yerlerde olması ve kentin çarşı-cami ve mahalle üçgeninde gelişmesi göz önünde bulundurulduğunda Üsküdar sur içinden sonra Osmanlı'nın Anadolu'daki önemli bir kenti olarak ortaya çıkmakta buradan sur içine ticari anlamda destek sağlanmaktadır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda ticari bakımdan üstlendiği misyonla Üsküdar o dönemde Anadolu'ya, Ermenistan ve İran'a giden ticaret yollarının başlangıç noktası olarak önemli bir merkez konumundadır. Bu yüzyıllarda yazılmış olan seyahatnameler incelenildiğinde, Marmara ve Haliç arasında yer alan eski İstanbul ve büyük kentin ikinci ayağı olarak kabul edilen Galata-Pera bölümünden sonra, Üsküdar şehri üçüncü önemli ayak olarak geçer. Evliya Çelebi buradan "bu Üsküdar mukaddes toprak olup Anadolu, Arap, Acem, Hind ve Sind diyarlarının geçiş yeri olduğundan gayet işlek büyük bir şehirdir¹" diye bahseder.

Araştırma kapsamında Üsküdar'ın uluslar arası bir transit ticaret noktası olarak kabul edildiği dönem(16. ve 17. yüzyıllar) mercek altına alınacak fakat bu ticari yapılanmanın günümüze kadar geçirdiği süreçlere de değinilecektir. Üsküdar'ın önemli bir dönemine tanıklık etmek ve mevcut bilgileri gün ışığına çıkarmayı hedefleyen bildiri bölgede ticaretin yerleşme biçimlerine(iç ve dış ticaret) göre mekânsal oluşumların mimari karakterlerine ve kentsel ölçekte yarattıkları etkiye değinmeyi planlamaktadır. Çalışmanın dayandığı görsel ve yazınsal veriler literatür taramasının dışında Pervititch haritaları, seyyah notları, eski fotoğraflar ve birkaç tarihi arşiv belgesinden meydana gelmektedir. Bu hususta küçük ticaretin gerçekleştirildiği mekânsal ölçekler (çarşı, pazar, dükkânlar, vs.) ve dışarıdan gelen kervanların toplandığı, konaklama ve gerekli sosyal hizmetlerin karşılanmasında öne çıkan yapılanmalar(kervansaray, han, limana özgü yapılanmalar, ticari iskeleler vs.) incelenerek bu yapılanmaların bugünkü mevcut durumlarına değinilmesi planlanmaktadır.

Üsküdar'ın Osmanlı döneminde üstlendiği yoğun ticari kimliği mekânsal ve yerleşimsel girdilerle ortaya koymaya çalışan tebliğimizde şehircilik anlayışının değişmesine paralel olarak mevcut ticari yapılanmaların geçirdiği pervasız yıkım süreci de çalışmaya eklenerek kentleşme algısındaki değişim süreci yansıtılmaya çalışılacaktır.

Robert Mantran Avrupa ile Asya'nın kavşak noktasında konumlandığı İstanbul'daki yerleşimi anlatırken bu eski bizans şehrini üç bölüme ayırır. Güneyinde Haliç'in yer aldığı tarihi surların çevrelediği asıl İstanbul(Bizans, sonra Osmanlı kenti); kuzey kıyısında Pera-Beyoğlu mahallesinin yayıldığı Cenevizlilerden sonra Avrupalıların yaşadığı Galata kenti; son olarak İstanbul Boğazının ve Marmara Denizi'nin Asya yakasında bulunan ve Anadolu'nun kenar mahallelerini oluşturan Üsküdar (Scutari, Krisopolis) olmak üzere üç kentsel dağılımdan bahseder². Birçok tarihi kaynakta adı geçen İstanbul, Galata ve Üsküdar kadınlıklarının varlığı bu doğal bölümlenmenin bir göstergesi olduğu düşünülebilir. Osmanlı döneminde başlı başına bir kent kimliğine bürünen Üsküdar iktisadi açıdan çok çeşitli ve zengin bir yapılanma sergilemiştir. Öncelikle Üsküdar kendi kendine yetebilen en seçkin esnaf gruplarının yer aldığı ticari mekânlarıyla önemli bir yerleşim olmuştur. Öte yandan Üsküdar sadece kendine yetmekle kalmayıp sur içine ticari anlamda gerekli desteğin sağlanabildiği yerlerden biridir. Bu anlamda sur içine en yakın arz yeri olarak önemli bir noktada bulunan Üsküdar İstanbul'un iâşe ve diğer maddi ihtiyacının (çeşitli gıda maddeleri, eşyalar,vs.) karşılandığı taşra kenti olarak kendini gösterir³. Ayrıca 18.yy da Üsküdar ile ilgili izlenimlerini gezi notlarına aktaran Fransız gezgin Antonie Olivier şehrin iktisadi açıdan önemini şu şekilde ifade eder: "Bu şehir Asya kervanlarına antrepo vazifesi görür, buluşma ve aktarma noktasını oluşturur. Hem İç Anadolu hem İstanbul ile geniş bir ticareti vardır. İpekli ve pamuklu kumaş imalathaneleri de bulunur. Üsküdar'ın civarı verimli ve iyi ekilmiş arazi ile çevrilmiştir. Burada hububat, sebze, meyve ve özellikle bütün kış ve ilkbaharın bir kısmında korunabilen bir tür üzüm yetişir⁴". Dolayısıyla, Üsküdar'ın iktisadi hayatının parçalarını oluşturan bu ticari yapılanmaların farklı mekânsal gereksinimler doğurduğu açıktır. Bu açıdan Üsküdar'da ticaret olgusuna daha yakından bakabilmek için çarşı, pazar ve dükkânlarıyer aldığı küçük ticari yapıdan başlanılmıştır. Sonrasında dışarıdan gelen kervanların toplandığı, konaklama ve gerekli sosyal hizmetlerin karşılanmasında öne çıkan yapılanmalar(kervansaray, han, limana özgü yapılanmalar, ticari iskeleler vs.) ile devlet eliyle kurulan ambarlar gibi değişik mekânsal ölçeklerden bahsedilmesi planlanmaktadır.

II. Geleneksel Osmanlı'da Çarşı Kavramı'na Bakış:

Geleneksel Osmanlı mimarisinde rastlanan arasta, bedesten, han, çarşı, dükkân gibi değişik mekânsal kavramların varlığı şehirleşme sürecinde ticaret mekânlarının da işlevlerine, uzmanlaşmalarına ya da buldukları yerlere göre farklılaşabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda Üsküdar'daki ticari yapılanın karakterine değinilmeden önce Osmanlı çarşı geleneğinde var olan çeşitli yapı tipolojilerinden bahsedilmesi yararlı olacaktır. Osmanlı mimarisinde "arasta", üstü açık ya da kapalı, bir eksen üzerine yan yana veya karşılıklı olarak dizilmiş, aynı yükseklik ve boyutta dükkân gruplarından oluşan ticaret kompleksidir. Tek seferde inşa edilmesi sonradan yapılabilecek bir dükkân ilavesi ve form değişikliğine imkan vermez. Bazı arastaların bağımsız olarak planlandıkları, bazılarının ise külliyeler ile birlikte çözümlendiğibilinmektedir.

Osmanlı döneminde kentin ticari ve sosyal yaşamında belirleyici rol üstlenen "bedestenler"de dolap ya da mahzen denilen odalarda kira karşılığında tahsis edilen kasa niteliğinde yerler bulunmakta olup, kent ölçeğinde en pahalı alışverişlerin yapıldığı, değerli malların ve antikalara pazarlandığı çarşılardır. Dış duvarları boyunca sıralanan küçük odaları, kalın duvarların içinde mahzen denen daha korumalı bölümleri ile adeta bir kaleyi andıran bu yapılar kentin kapalı alışveriş merkezleri olarak düşünülebilir.

Hanlar ise işlek caddelerde, konak yerlerinde, ticaretgâh şehirlerde yolcuları barındırmak, kervanları dinlendirmek, malları sahiplerin ve tüccara teslim edinceye kadar muhafaza eylemek için yapılan binaları kapsar. Farsça bir kelime olan han, kervansaray yerine de geçer ancak aralarında hem mimari hem de işlev açısından farklılıklar bulunur. Kervansaraylar genellikle şehirler arasında kervan yolları üzerinde inşa edilmiş; çarşı, hamam ve ahır bölümleri bulunan yapılar toplamını temsil eder. Şehir hanları ise bir avlu etrafında sıralanan yapılar olup ticaret yapanlara yönelik mekânları içeren ve gecelemeğe yönelik yapılarıdır⁷. Arasta, bedesten, han gibi ticari yapıların en küçük birimini temsil eden “dükkanlar” ticaret yapılan yerler olmalarının yanısıra kimi zaman üretimin de yapılabildiği yerlerdir. Çoğunlukla tek cepheli olan bu üniteler, sokağa bakan yapılar olabildiği gibi arasta, han ve bedesten gibi ticari binalarda kapalı olarak da yer alabilmektedir. Bütün bu birimleri içeren “çarşılar” ise, bir kentte alışveriş etmeye elverişli işlek bir yerde veya kentin merkezinde, iki tarafı dükkânlarla çevrilmiş, üstü örtülü veya açık olan sokaklar ve meydanlar bütünüdür⁸. Çarşıların geçici olanlarına Pazar(fr.Marche) adı verilmekle beraber çeşitli dükkan ve esnaf gruplarından oluşan çarşılar Türk-Osmanlı kent dokusunda geleneksel mahalleyi destekleyen önemli bir bileşendir.

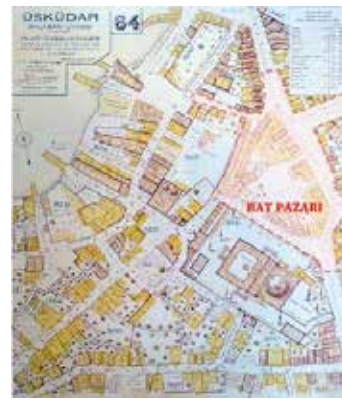
III. Üsküdar Çarşıları:

Arasta Çarşısı(Bat Pazarı) Üsküdar Yeni Valide Camii'nin kuzey batısında Hâkimiyet-i Milliye ile Balaban caddesinin kesiştiği alanda yer almaktadır (Şekil 1-2). Rum Mehmet Paşa vakfının gelirleri arasında yer alan dükkânların yaklaşık 50 tane olduğu ve burada haraç mezat olan eski eşyaların satıldığı belirtilmektedir⁹. 1935 tarihli Pervititch haritasında Bat pazarı adı verilen bir sokak mevcut olup tam da Haskan'ın Rum Mehmet Paşa Vakfı'ndan elde edilen vaziyet krokisi ile uyuşur bir konumda yerleştiği gözlemlenmiştir. Ayrıca Bat Pazarı'nın içinde yer alan çarşı da Pervititch haritasında bedesten içi olarak gösterilmiş dükkânlarla, üst örtülerine ilişkin bazı detaylar saptanmıştır. Tarihçi İ. Hakkı Konyalı bu yapıya ilişkin şu tespitlerde bulunur: “Bedesten Üsküdar'da iskele meydanının kuzeyinde Yeni Valide Camii imaretinin bitişiğindedir. İmaret tarafındaki kapıdan girilince burası genişlerdi. Sağında üç dükkân vardı. Ben 1941 yılında burasını incelerken bir kolu yıkılmıştı. Bedestenin üstü beşik örtülü idi. Yıkıldığı için ahşapla kapatılmıştı. Sağında ve solunda on ikişer dükkân, yıkılan yerde karşılıklı sekiz dükkân bulunuyordu¹⁰”. Üsküdar ile ilgili anılarını kaleme alan Ahmet Yüksel Özemre'de 1940'lı yıllarda burada kapalı çarşıya benzettiği bir arastanın varlığından bahseder ve çarşı esnafına da “Bit Pazarı Esnafı” denildiğini aktarır¹¹.

Üsküdar Bedesteni ile ilgili çizimlerde; yapının Yeni Valide Camii imaretinin de yer

Şekil 1: Arasta Çarşısı (Bat Pazarı) vaziyet krokisi (Haskan,2001).

Şekil 2: 1/5000 ölçekli 64 nolu paftada Arasta Çarşısı (Pervititch, 1932).

aldığı Balaban Caddesi ile Hakimiyet-i Milliye caddesine bakan iki kapısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Hakimiyet-i Milliye Caddesi'ne bakan kapı aynı zamanda Arasta sokağına da açıldığından ismi Arasta kapısı idi. Yeni Camii'ye bakan kapıya ise Balaban caddesi ve İmaret'e yakınlığından ötürü Balaban ya da İmaret kapısı denilmekteydi. Haskan her iki kapının muntazam kesme taştan kemerleri olduğunu ve üzerinde birer kirpi saçak bulunduğunu söylemiştir¹². Hem Konyalı'nın gözlemleri hem de Haskan'ın yapıya ilişkin araştırmaları ve son olarak 1932 tarihli Pervititch çizimleri burada o yıllarda bir bedesten ve ona bağlı dükkân gruplarının meydana getirdiği büyük bir çarşının varlığını doğrulamaktadır. Ayrıca camii, iskele ve çarşı akslarının birbirini kesmesiyle yaratılan etki Osmanlı kent dokusunun oluşumunda bu üçlü yapı ilişkisinin önemini açıklamaktadır (Şekil 3-4). Üsküdar'daki küçük ticaret yapılanmasının tanığı olan "çarşı" da pek çokları gibi makûs talihini yaşamış; dönemsel olarak yıkımlara maruz kaldıktan sonra 1956 yılında Adnan Menderes'in başbakanlığı döneminde yıktırılmıştır. Menderes bu yıkım süreci ile yeni bir meydan yaratımını öngörmüş fakat Osmanlı geleneksel kent meydanının algısında da değişime yol açmıştır. Öyle ki, meydanlar aslında iskeleleri, camileri, çarşıları ve kalabalığıyla yaşayan dolu mekânlar iken bu anlayışa göre boşaltılmış mekânlar olmaya başlamıştır.

Şekil 3: Pervititch haritasında Bat Pazarı (Arasta Çarşısı) ve bedesten içi (Pervititch, 1932).

Şekil 4: Yeni Valide Camii İmaretini bitişindeki Üsküdar Bedesteni (Pervititch, 1932).

At Pazarı Üsküdar'ın eski Toptaşı caddesi üzerinde olup Beygir ve Sansar sokakları arasındaki meydandan başlayıp eski Tabhane bugünkü Sokollu Mehmet Paşa ilkökouluna kadar uzanan araziye kurulmuştur. Eskiden Cuma günleri faaliyet gösterir ve atlar bu meydana dolaştırılırdı. Diğer günlerde ise Atpazarı civarındaki ahırların içinde satış yapılır, çevredeki dükkanlar ise at ve süvarilikle ilgili zanaat dallarının icra edildiği yerler olarak faaliyet göstermekteydi¹³. At pazarı'nın 1931 tarihli Pervititch haritalarındaki gösterimi Atik Valide külliyesinin kuzeyinde Toptaşı caddesi, Beygir ve Sansar sokaklarının bulunduğu mevki olarak işaretlenmiştir. Dolayısıyla, bu gösterim pazarın bu tarihlerde faaliyette ve yerinin belirgin olduğuna bir kanıt oluşturmaktadır. Öte yandan, atpazarı mevki etrafında gösterilen çeşitli yapılar (ahırlar, hanlar, dükkanlar vb.) pazarın işlerliğine bir diğer kanıt olarak düşünülebilir. Pervititch 56 numaralı paftaya yakın ölçekten bakıldığında At Pazarı mevkiinde fransızca "ecurie" olarak yazan yerlerin ahır yapılarını gösterdiği söylenebilir. Bunun yanında haritada Nezafet hanı ve Suluhan'ın açık bir şekilde işaretlediği de görülmektedir (Şekil 5). M. Nermi Haskan At pazarı'nın esas merkezi olarak Suluhan(1940'lı yıllarda Ergin Sineması) olan bölgeyi göstermektedir. Ancak 17.yy seyyahlarından Eremya Çelebi notlarında "Üsküdar sahilinde, ağaçlar içinde görülen büyük cami ile hanlar, Sultan Süleyman tarafından kızı Mihrimah için yaptırılmıştır. Üç tarafında At pazarı, Çarşı-pazar, fırın ve hamam bulunan bu yer bir şehristan'dır¹⁴" der ve Üsküdar Atpazarı'nın daha evvel burada kurulmuş olabileceğini

düşündürür.

Şekil 5: Pervititch 56nolu pafta Atik Valide Külliyesi ve At Pazarı meydanı ve yapılar (ahır, han ve dükkân, vs. (Pervititch, 1931).

Doğancılar Pazarı (Cuma Pazarı) daha önce bahsettiğimiz sürekli pazarlardan farklı olarak kentte kurulan mahalle pazarlarından biridir. Michel Baudier 17. Yüzyılda İstanbul ve padişah sarayı ile ilgili yapmış olduğu çalışmada genellikle her gün ama özellikle Pazar, Çarşamba, Perşembe ve Cuma günlerinde kentin muayyen meydanlarında haftalık pazarlar kurulduğundan bahseder¹⁵. Cuma günleri Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar gibi kentin üç ayrı noktasında pazarlar kurulduğu bilinmekle beraber Eremya Çelebi'den aldığımız bilgilere göre Pazar yerinin etrafında ucuz fiyata her türden giyeceklerin bulunduğu seyyar eskici esnafının yer aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Robert Mantran bu semt pazarlarının çoğunlukla yiyecek ağırlıklı olduğunu içerisinde yerleşik dükkânların yanı sıra seyyar satıcıların da yer aldığını belirtmektedir¹⁷. İhsaniye Mahallesi'ne komşu olan Doğancılar, Üsküdar-Kadıköy yolu üzerindedir. Adını padişahların av kuşlarını yetiştiren ve av eğlencelerinde hizmet veren Doğancılar Bölüğü'nden alan semt, eski yerleşim yerlerinden biridir. Sultan III. Mustafa döneminde ferman ve mektupların hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlayan piyade ve ulaklar için önemli bir konaklama yeriydi. 1890 yıllarına kadar pazaryeri olan Doğancılar Meydanı, 1909'da parka dönüştürülmüştür¹⁸. Üsküdar'da kurulan Cuma Pazarı'nın yeri birçok kaynakta Doğancılar Parkı'nın bulunduğu yer olarak gösterilmiş (Şekil 6-7), fakat sonrasında Pazar yerinin Uncular sokağı'na kaldırıldığı ve son olarak da Ahmet Yüksel Özemre'nin 1940'lı yılların Üsküdar'ını anlattığı eserinde pazarın Tepsi Fırını ve Aziz Mahmut Hüdayi sokağı'nın uzantısında kurulduğu belirtilmiştir. Bunun yanında Üsküdar'da klasik Osmanlı çarşısı geleneğinin temsilcisi sokaklar ve etrafındaki dükkânların çevrelediği küçük çarşı ve pazarların varlığı hemen her gün kentsel yaşantının canlılığına eklenen bileşenler olarak belirtmektedir. Bu yapılanmalar genellikle camiye yakın yerde bulunan meydan ve sokak gibi kentsel ölçeklere eklenmektedir (Şekil 8).

Şekil 6: Pervititch 60 nolu paftada Doğancılar parkı'nın gösterimi (Pervititch, 1931).

Şekil 7: Doğancılar Parkı (Bir Ulu Rüeyayı Görenler Şehri Üsküdar, 2006).

Şekil 8: Üsküdar'da -cami önü, iskele meydanı ve sokaklardan- çarşı ve dükkân görüntüleri (Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar, 2006).

III. Üsküdar Hanları:

Fetihten sonra Üsküdar Anadolu'dan, İran ve Arabistan'dan gelen kervanların sayesinde büyük bir ticari merkez haline dönüştüğü bilinmektedir. İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan bir geçiş ve doğuya açılan ticaret yolunun başlangıç noktası olması sebebiyle burada kervanların duraklaması ve konaklaması için kervansaray ve han gibi yapılanmalardan söz etmek mümkündür. Buralarda yalnızca kervanlar kısa ve uzun süre yüklerini çözme olanağına sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda tüccar ve toptancı esnafı kervanlar geldiğinde buralarda mallarını depolayabilmekte ve depolanan malları kervanlara yükleyebilmektedir. Bahsedilen bu ticari hareket Haydarpaşa'ya kadar gelen demiryolunun Üsküdar'ın ticari hareketini ortadan kaldırmasına kadar sürmüştür. Üsküdar ticaret yolunun varış noktası olma özelliğini yitirdiğinde kervansaraylar ve hanlar zamanla hem işlevlerini hem de mimari varlıklarını kaybetmiştir. Özellikle 20.yy da bazı devlet eliyle yapılan kentsel müdahalelerin etkisiyle kervansaray ve hanların mimari organizasyonu ve şehir içindeki etkisini ölçmek artık güçleşmiştir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Üsküdar kervansaraylarından sayıca on bir adet olduğu¹⁹ bahsedilmekte ve bunlardan bazılarının mimari organizasyonuna ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bunun dışında yine o dönemde İstanbul'da gündelik yaşam ve ticari yapı ile ilgili gözlemlerini aktaran Robert Mantran 17.yüzyılın ikinci yarısında Üsküdar'da belli başlı külliyelerin parçası olarak inşa edilen dört kervansaray, pek çok han ve dükkân yapısı olduğunu görsel bir haritayla ifade etmiştir(Şekil 9).

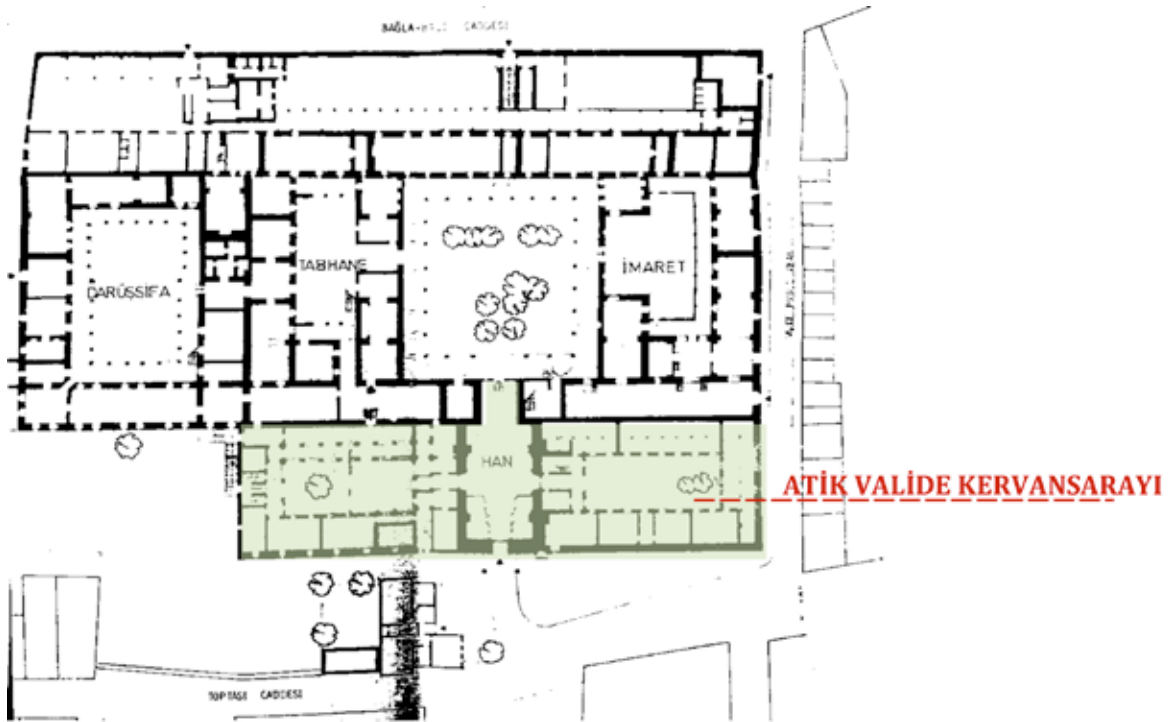

Şekil 9: Üsküdar'da yer alan kervansaray ve camilerin gösterimi (Mantran, 2001)

Kervansaraylar özellikle kervanları barındırmaya yararırken hanlar tüccar ve toptancılara tahsis edilen birimler olup sayıca çok fazla olmakla beraber ticari yapılanmayı destekleyen bir diğer unsur olarak görülmektedir. Ayrıca kervanların Boğaz'ı geçmek için toplandığı Üsküdar Meydanı da yolcuların konaklama ve gerekli sosyal hizmetleri karşılamak için çeşitli yardım kurumları ve vakıflarla donatılmıştır. Burada dinamik rol ticari kuşağın dışı açılma noktasını temsil eden iskelelerdedir. İskeleyi çevreleyen iç kesimlerde mahalleler ve cami merkezli yerleşimler kentin bir ayağını temsil etmektedir²¹. Kentin bu tarafı kervansarayların hanların yapılmış olmasıyla çok sayıda işlek ve malı bol çarşısıyla vurgulanmaktadır; fakat buradaki yerel bir ticaret olmaktan çok direkt kentin İstanbul'a Boğaz'ın Asya kıyısında menzil görevi gören konumunda bulunan uluslar arası bir transit ticaret niteliği taşır. Robert Mantran 16 ve 17. yüzyıllardaki Üsküdar'ı anlatırken burada iki çehreli bir kent olduğundan bahseder. "Bir yanda Türklerin, Acemlerin, Ermenilerin bir arada yaşadığı küçük ticari bir kent ve ticari binaların etrafında yoğunlaşan yerleşim yeri açısından büyük gelişme göstermeyen bir kent, öte yandan kıyı boyunca ve komşu

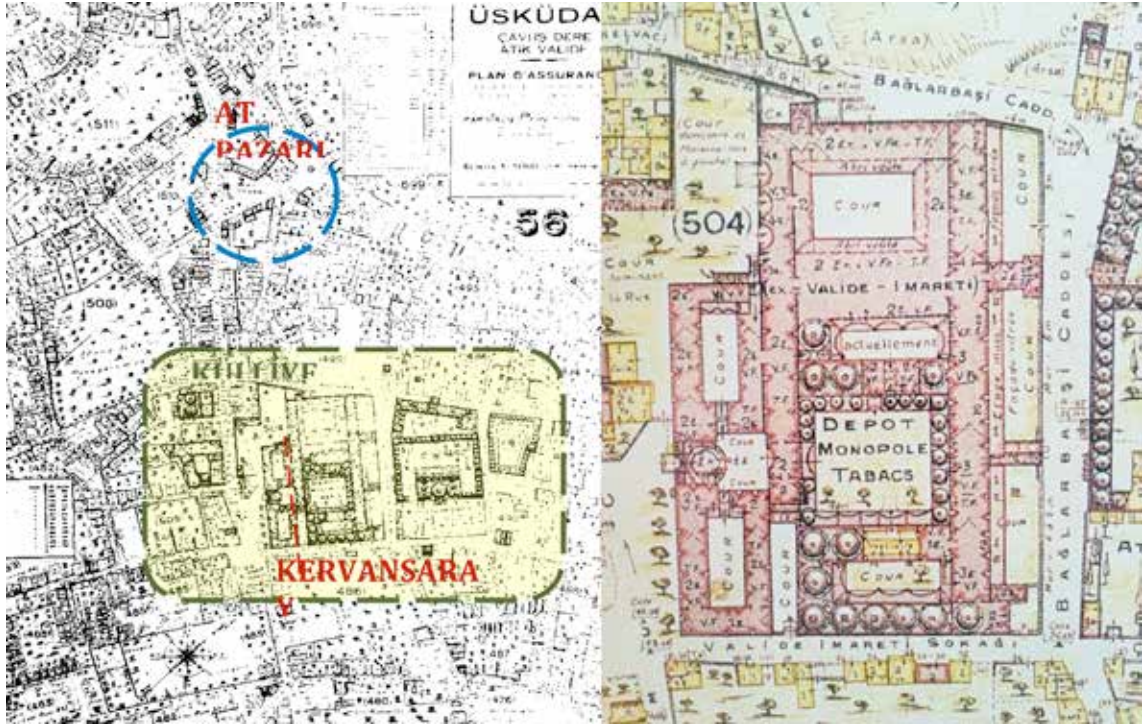
tepelerin eteklerinde yayılan bir keyif kentidir²⁰. Tebliğin bu bölümünde Üsküdar'ın transit ticari kent olmasının en önemli göstergeleri olarak adlandırılan kervansaray ve hanların kent içindeki konumları, mimari organizasyonu ve geçirdikleri süreçlere değinilmesi amaçlanmaktadır.

Atik Valide Sultan Kervansarayı, 1579 yılında Sultan III. Murad'ın validesi Nurbanu Sultan tarafından Atik Valide külliyesinin içinde yaptırılmıştır. Atik Valide Külliyesi yapıları kent dokusunun tam içinde bulunur ve kuzeyindeki Çavuş Deresi'ne inen yamaç üzerine dört farklı kotta yerleştirilmiştir. Üsküdar'daki külliyeler içerisinde yapısal işlevler açısından en yoğun programa sahip olan kompleksin en üst kotunda cami, bir alt kotunda medrese, hankah, mektep ve darülkurra sonra imaret, tabhane ve darüşşifa ve en alt kotunda da Toptaşı caddesine açılan kervansaray yer almaktadır (Şekil 10). Üsküdar'da yer alan lüks kervansaraylardan biri olarak gösterilen bu yapıda ayan, eşraf ve saygın konuklar için ayrılmış yerlerin yanı sıra şerifler, alimler, büyük ve hatırlı misafirler için oldukça konforlu yerler bulunmaktaydı²². Evliya Çelebi At pazarı yakınında yer alan bu Mimar Sinan yapısına ilişkin yüzer ocaklı biner at alan misafirhane mekanı olduğunu ve başka bir develiğinin de bulunduğunu ifade eder²³. Öte yandan Pervititch'in 1931 tarihli çizimlerinde 56 nolu paftada Atik Valide Külliyesi içinde yer alan kervansarayın üst örtü sistemi, planimetrik özellikleri ve diğer yapılarla olan ilişkisi kentsel doku içinde konumlanışı tüm detaylarıyla yansıtılmıştır (Şekil 11). Kervansaray yapısı bir dönem Toptaşı cezaevi olarak kullanıldığından işlevsel yerleşimin gerektirdiği bazı değişimlere uğramıştır. Bu da bir dönemin kentsel imar yoğunluğunun temsili olan külliye yapılarının sonradan farklı işlevlerle buluşturularak yeniden kentsel dokuya kazandırılmasının bir sonucu olarak düşünülebilir.

Şekil 10: Valide-i Atik Külliyesi darüşşifa, tabhane, imaret ve han planrölöve çizimi.

Şekil 11:Pervititch sigorta haritaları 56 nolu paftada Atik Valide külliyesi ve kervansarayının gösterimi (Pervititch,1931)

Mihrimah Sultan Kervansarayı 1547 yılında Mihrimah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Üsküdar iskelesi'ne bakan dikdörtgen biçimli bir yapıdır. Robert Mantran'a ait 17.yyda Üsküdar'daki kervansaray yapılarını gösteren haritada Mihrimah Sultan Camii etrafında iki kervansaray yapısı gösterilmiştir (Şekil 9). Mantran'ın verdiği bu bilgi, 17.yy İstanbul'una dair gözlemlerini aktaran Eremya Çelebi'nin şu ifadeleriyle desteklenmektedir: "İskele camii denilen Mihrimah Sultan Camii 954 (1547) senesinde inşa edilmiştir. Caminin önü, iskele meydanı doldurulmadan evvel sahil idi. Bu keyfiyet, caminin haremine iki taraftan taş merdivenle girilmesinden de anlaşılmaktadır. Bu caminin adıyla bir hastane, iki kervansaray, bir medrese ve bir de misafirhane yapılmıştır²⁴". Burada bahsedilen ikinci kervansaray yapısının Rüstem paşa'nın Mihrimah Sultan Kervansarayı(Kurşunlu Hanı)'nın karşısına yaptırdığı han olması muhtemeldir. Kurşunlu handa kalan misafirlere yemek dağıtan hanın bağlı bulunduğu Mihrimah Sultan imaretinin aynı zamanda Rüstem Paşa'nın hanına da aş dağıttığı söylenmektedir²⁵. Mihrimah Sultan kervansarayı ile ilgili Evliya Çelebi seyahatnamesinde "...iskele başındaki caminin iki tarafında, deniz kıyısında yüz ocaklı, yüzer at alır tavlasi olan bir kervansaraydır ki, sağlam bir kaleye benzer. Baştanbaşa kurşunla kaplı, gelip geçenin serbestçe kalabildiği bir yerdir. Mihrimah Sultanın hayratıdır"²⁶ diye bahseder. Gerek Üsküdar manzarası veren gravürler ve fotoğraflar gerekse haritalarda belgelenen fakat günümüze ulaşamayan kervansaray yapısı, mimari bakımdan Büyükçekmece Sokullu Kervansarayı benzeri, kırma çatılı, alın duvarlı ve kurşun kaplı (Şekil12) bir yapıda inşa edilmiştir. Külliye gösteren Üsküdar 66 numaralı Pervititch paftasında (Şekil 13) 1930'larda yıktırılmış olan Kurşunlu Han'ın çizgileri işlenerek bir iz olarak gösterilmiştir. Gelgelelim bir dönemin ticari hareketliliğine tanıklık eden deniz ulaşımının çıktığı önemli bir noktada yer alan kervansaray yapısı 1931 yılında "şehri güzelleştirmek" sloganı ile yola çıkan dönemin Üsküdar kaymakamı İzzet bey tarafından iskele meydan yıkımları çerçevesinde ortadan kaldırılmıştır²⁷.

Şekil 12: Mihrimah Sultan Külliyesi içindeki kervansaray yapısını gösteren fotoğraf (Kudeb arşivi)

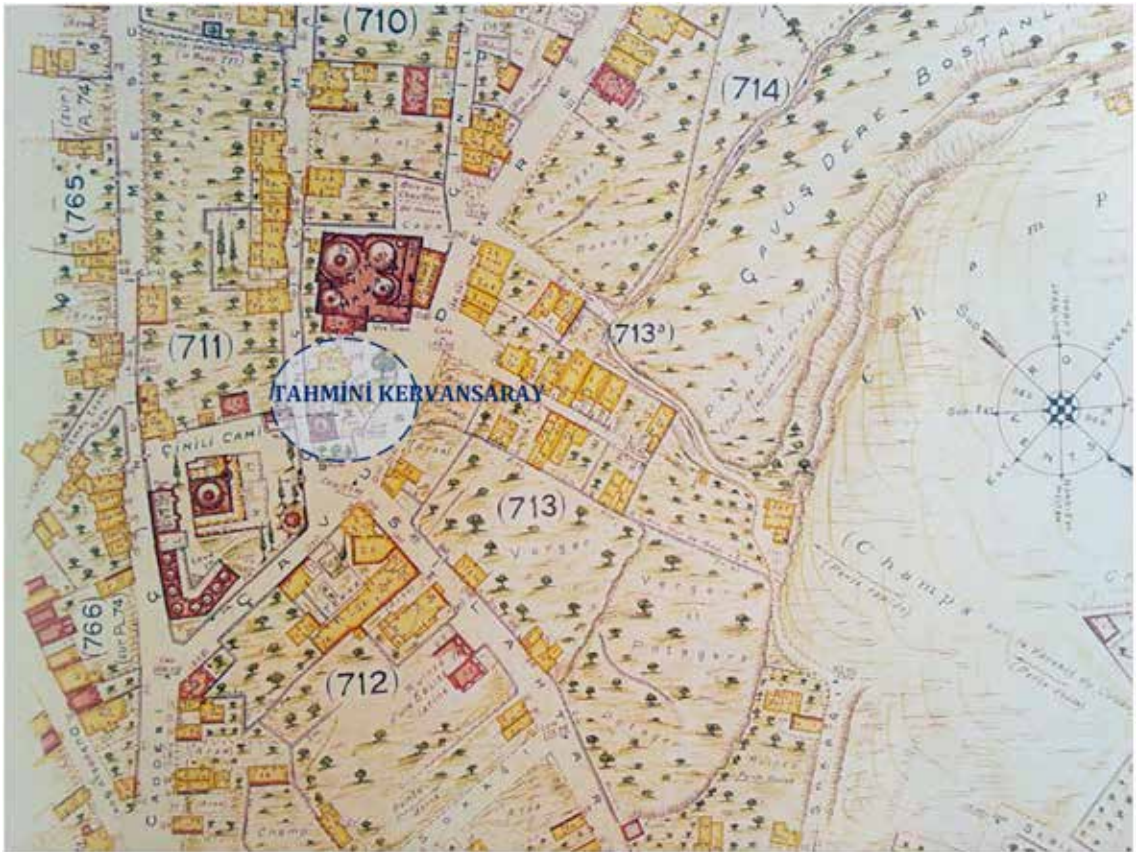
Şekil 13: Pervititch sigorta haritaları- 66 nolu paftada Mihrimah Sultan Külliyesi ve kervansarayının gösterimi (Pervititch,1933)

Şekil 14: İskele meydanı ve Kervansaray ile Paşalimanı'na doğru uzanan kıyıyı gösteren kartpostal (Süleyman Faruk Göncüoğlu arşivi)

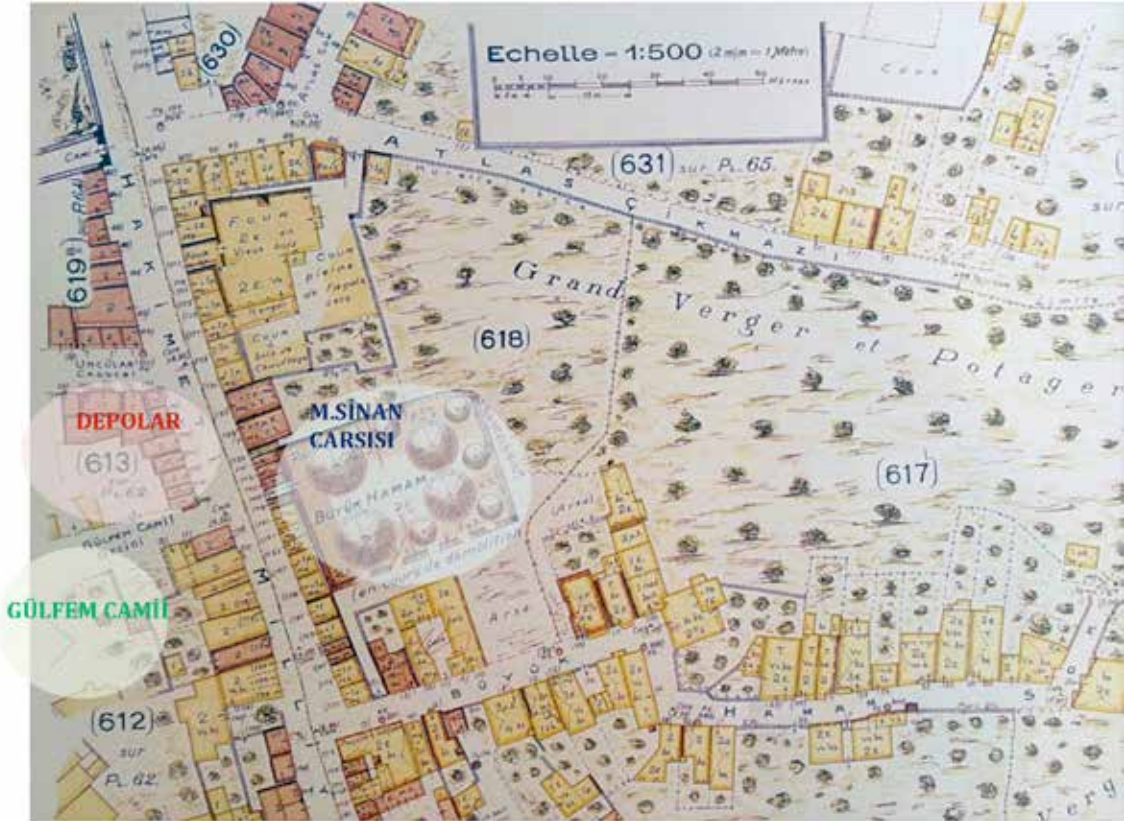

Kösem Sultan Kervansarayı, 1640 dolaylarında Üsküdar'da Orta Valide şöhretli Mahpeyker Kösem Valide Sultan tarafından Mimar Kasım Ağa'ya yaptırılan konum olarak Çinili camii ile hamamının arasında bir yerde olduğu tahmin edilen yapıdır. Evliya Çelebi Kösem Valide Kervansarayı'ndan "Ayan ve kibar kalması için mamur bir saraydır. Hala içinde kethüda Arslan Ağa oturmakta idi. Bildiklerim bu kadardır"²⁸ diye söz etmektedir. Yüz ocağı (ocak oda sayısını belirtmek için kullanılan bir terimdir) ve bin beygir alan ahır bulunan kervansarayın ayrıca bir develiği de bulunmaktadır. Tüm kervansaraylar gibi burada gelen ve konaklayan kervanlara üç gün yemek, mum, kışın kömür ve odun ve atlarının yemleri ile develerinin top hamurları bedava temin edilmiş²⁹. Pervititch 70 numaralı paftada Çinili Camii ile hamamının arasında yer alan noktada imaret olabileceği tahmin edilen tek kubbeli bir yapı kompleksi ve yakınında yer alan çeşitli binalar gösterilmiştir (Şekil 15). Haskan'ın tarifine göre camii ile hamamın arasında ve imaretin yakınında yer alan kervansaray yapısı²⁹ ve imaret yapısı bugün yerinde yoktur. İmaret ile kervansaray yapısı diğer külliye yapılarının adeta ortak kaderini paylaşmış yeni bir işlemlerle kente kazandırılmak yerine camii ve hamam yapılarına göre daha değersiz olarak düşünölmüş olacak ki yıkılarak arada yeni bir boşluk ve fırsat yaratma yoluna gidilmiştir.

Şekil 15:Pervititch sigorta haritaları 70 nolu paftada Çinili Külliyesi içindeki yapıların gösterimi (Pervititch,1931).

16.yy da Üsküdar çeşitli hanım ve valide sultanlar tarafından yaptırılan camii, hamam, han ve kervansaray gibi vakıf yapılarıyla donatılmış ve buradan başlayarak içerilere doğru cami ve çarşı merkezli mahalleler oluşmuştur. Evliya Çelebi'nin Üsküdar'da var olduğunu belirttiği 11 kervansaray içinde başlıca ve en lüks olanları diye adlandırılan yapılardan sonra kentsel dokunun oluşumunda etkisi olmuş diğer kervansaray ve hanlardan bahsedilmesi Üsküdar'ın ticaret aksının yalnızca hanım sultanların yaptırdığı külliyelere bitişik birkaç kervansaraydan ibaret olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda bahsi geçen başlıca kervansaray yapılarına ek olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın haremindeki cariyelerden Gülfem Hatun 16.yy'ın ortalarında Üsküdar limanının biraz ilerisinde Doğancılar yokuşunun sağ alt tarafında Mimar Sinan çarşısı'nın tam karşısına camii, medrese, mektep, imaret ve kervansaraydan oluşan bir külliye yaptırmıştır (Şekil 16). İmaretin yanında olduğu söylenen kervansaray yapısı günümüze ulaşmamış imaret ile birlikte yıkılmıştır. Külliye'nin aşağı tarafında şekillenen Gülfem çarşısı da çok sayıda vakfa bağlı çeşitli dükkânların, hanların ve kervansarayların varlığından ötürü Üsküdar'ın ticari hayatında etkisi olmuş kentsel dokunun önemli bir parçası olarak gösterilmektedir. Çarşıda Hamidefendi Hanı ve Cebecibaşı Hanı olmak üzere iki han ve kervansaray yapısı bulunmaktadır³⁰.

Şekil 16:Pervititch sigorta haritaları 63 nolu paftada Büyük Hamam(şimdiki M.Sinan çarşısı), Gülfem camii ve çaprazındaki depolar(muhtemel han yerleşimi olduğu tahmin edilen) gösteren plan (Pervititch,1932).

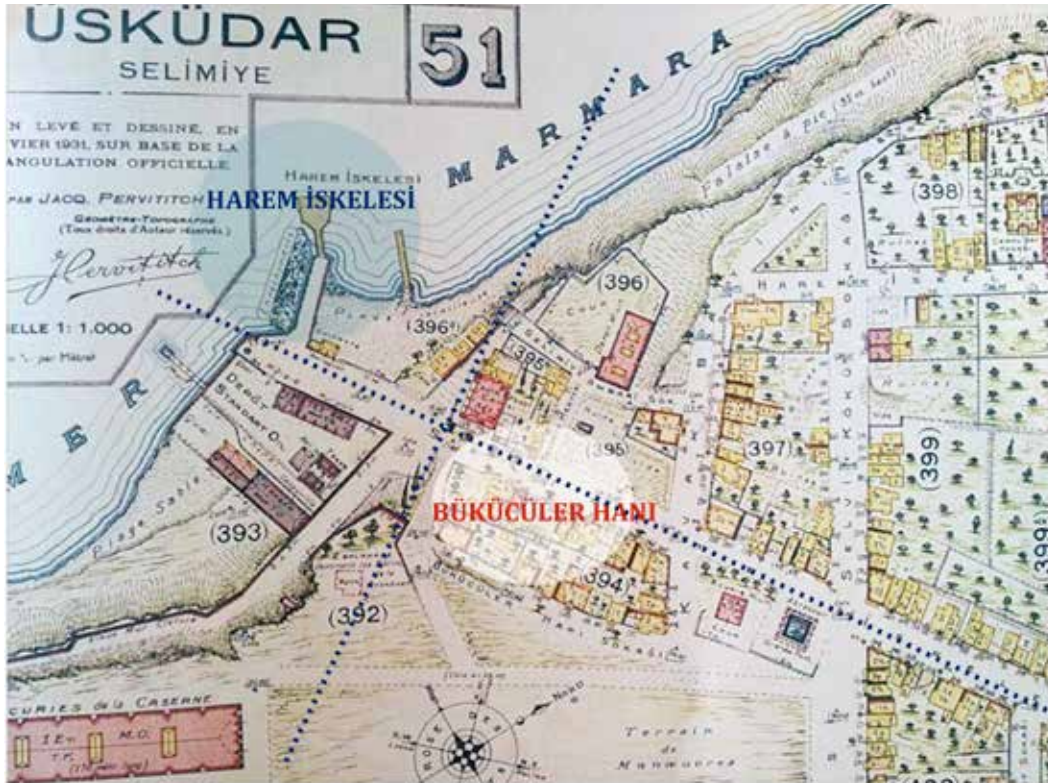

Evliya Çelebi Üsküdar'da kara ve deniz tüccarları ile cihan seyyahları hanlarını şöyle dile getirmektedir: “Üsküdar'da 500 han vardır. Amma bunların hepsi kurşunlu değildir. Her biri kırkar ellişer ocaklı (odalı) hanlardır. Bazı senelerde üç aylık ulufelerini almak için gelen sipahiler bu hanlarda kalırlar. Hanların hepsinin kapılarına zincirler çekilmiştir. Hepsinin hancıları, kapıcıları vardır³¹”. Evliya Çelebi'nin buradaki hanlara ilişkin verdiği sayı Üsküdar'ın o dönemdeki transit ticaretinin sebep olduğu kentsel imar yoğunluğunu göstermesi açısından önemli bir veridir. Fakat birçoğu 16. ve 17.yy da inşa edilen bu hanların izlerinin kaybolduğu sadece birkaç belgede isimlerinin kayıtlı kaldığı bilinmektedir. Tebliğin bu bölümünde Üsküdar'da var olduğu düşünülen hanların yoğunlaştıkları bölgelerin kent dokusu içindeki yerleri ve niteliklerine değinilmesi amaçlanmaktadır. Haskan Üsküdar'daki hanların fiziki niteliklerini genel bir bakışla şöyle anlatır: “...bu hanlara büyük ahşap kapılardan girilirdi. Kapıların sağ ve solunda hanın kahvehanesi bulunuyordu. Orta yeri toprak veya taş döşeli olan bu hanların alt katında ahır, üst katında ise odalar vardı. Hanlara arabalarla girildiği gibi, büyük kapı üzerine açılan küçük koltuk kapılarından da giriliyordu³²”. Hanların genel yerleşimlerine bakıldığında ise genellikle iskele-çarşı-camii gibi esnaf ve tüccarların yoğun olarak bulunduğu yerlere yakın konumlandırıldığı görülmektedir. **Zincirli Han**'ın³³ ve **Muytab Han**'ın Pervititch 64 nolu paftada 629 numaralı yapı adasında cami-iskele-çarşı ekseninde bir yerde konumlandırılması ve kentsel yaşantının içine dâhil edilmesi hanların şehrsel ölçekteki önemini doğrulamaktadır (Şekil 17).

Şekil 17:Pervititch sigorta haritaları 64 nolu paftada Balaban Çarşısı içindeki Muytab Hanı ve Zincirli Hanı (Pervititch,1932).

Üsküdar III. Selim döneminde tekstil alanında yapılan yenilikler doğrultusunda Selimiye kumaş tezgâhları, bu doğrultuda inşa edilen ticarethaneler ve hanlar ile de önemli bir tekstil sanayi merkezidir. Bu kapsamda III. Selim tarafından vakfına akar olarak inşa ettirilen Selimiye'deki **Bükücüler Hanı**'nın yeri Pervititch 51 nolu paftada 394 numaralı yapı adasının önünden geçen sokağa verilen isimden anlaşılmaktadır (Şekil 18). III. Selim döneminde tekstil alanında yapılan çalışmalar düşünüldüğünde bu sokakta kumaş tezgâhlarına mal temin eden hanların da olması muhtemeldir. Bükücüler Hanı'nın Harem iskelesi'ne yakın bir yerde konumlanmış olması deniz yoluyla Selimiye'ye gelen tüccarların bu hanlarda konaklamış ve çevredeki kumaşçı esnafından alışveriş etmiş olabileceğini düşündürür. Ayrıca, III. Selim'in Selimiye yerleşkesinde hem kumaş imalatı hem de yan sektörleri için ticarethaneler inşa ettirdiği, yerli kumaş dokumasını teşvik etmenin ötesinde burayı bir tekstil-sanayi merkezi haline getirmeyi amaçladığı bilinmektedir. 1840 tarihli III. Selim vakfiyesinde "selimiye" gibi ipekten dokunan bir kumaş türü anlamına gelen "sandal" kumaşlarının adını verdiği yedi ayrı **Sandalcı Han**'ının inşa ettirildiği yazmakta ve bu hanların çoğunlukla Harem iskelesi civarında konumlandığı belirtilmektedir. Hanların mimari nitelikleri hakkında iç avlulu, ikişer katlı, tam kâgir ve olasılıkla sıvalı, kirpi saçaklı ve yerleşim alanının ızgara planlı kentsel dokusuna uyum sağlar biçimde düzgün dikdörtgen planlı yapılar olduğu aktarılmaktadır³⁴. Ne yazık ki, Sandalcı Hanları'da zamanın ve eğilimlerin değişimiyle Selimiye esnafının ürettiği kumaşlara ilginin azalması sonucu yok olmaktan kurtulamamıştır.

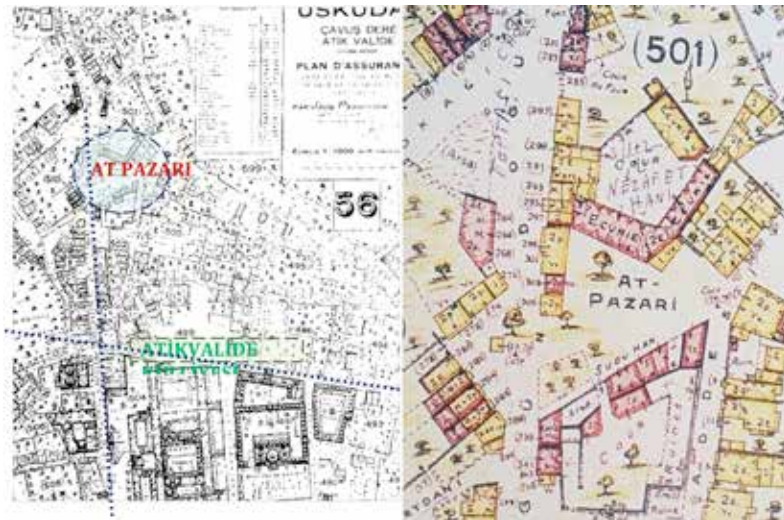
Şekil 18:Pervititch sigorta haritaları 51 nolu paftada Selimiye-Harem İskelesi yakınındaki Bükücüler Hanı Sokağı (Pervititch,1931).

Sulu Han ve Nezafet Hanı ise, Atik Valide Külliyesi'nin kuzeyindeki At Pazarı mevkiinde yer alan özel ve paralı hanların başında gelmekle birlikte Atik Valide külliyesinin çevresinde yer alan hanların bu iki yapıyla sınırlı olmadığı söylenebilir. Özellikle Sulu

Han Üsküdar'daki hanlar içinde en bilineni olup birçok kaynakta da ismi geçmektedir. Hanların yerleşim ilkesine bakıldığında yine kentin işlek noktalarından birinde Atik Valide kervansarayının yakınında kentsel dokuya eklenildiği görülmektedir (Şekil 19). Üsküdar'da inşa edilen hanların genel yerleşimine bakıldığında ticari amaçlı inşa edilen (bedesten, kervansaray, han, dükkân vs.) yapıların diğer iskân yapılarından ayrı tutulmadığı aksine çarşıya ve cami merkezli mahallelere yakın olduğu görülür. Dikkati çeken bir başka unsur ise hanların yerleşim aksının kendisine en yakın bir iskele aksıyla kesişiyor olmasıdır. Bu doğrultuda iskeleler de Üsküdar'da süregelen transit ve bölgesel ticareti destekleyen bir başka yapılanma olarak gösterilebilir. Ticari hayatın merkezlerinden biri olarak gösterilen Üsküdar limanının ana arterini teşkil eden Vapur iskelesi ve çevresi de birçok han ve dükkân yapısını barındırır (Şekil 20). Haskan'ın İstanbul belediyesi istatistik mecmuasından aktardığı bilgilerden de Vapur iskelesi civarı ve iskeleyi kesen Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde³⁵ bulunan bu hanlar Vapur iskelesi-Mihrimah Külliyesi ve yakınındaki Yeni Valide külliyesi ve çarşısının oluşturduğu üçgende çeşitli noktalara dağılmıştır. 20.yy da bir kentsel iyileştirme politikası haline gelen yol genişletmeleri ve alan boşaltarak meydan düzenlemesine gidilmesi sonucu yeri yola giden birçok han yapısından günümüze kalan sadece yıkıntılar ve birkaç arşiv belgesidir. Vapur iskelesi civarında yer alan Koltuk Hanı, Sarraf Hanı ve küçük hamamın sağ tarafında yer alan Feyzullah Hanı ile Hâkimiyet-i Milliye caddesi üzerinde yer alan diğer hanlar bunlardan sadece birkaçı olup kayıtlara geçmeyen birçok yıkımın da olabileceği tahmin edilmektedir.

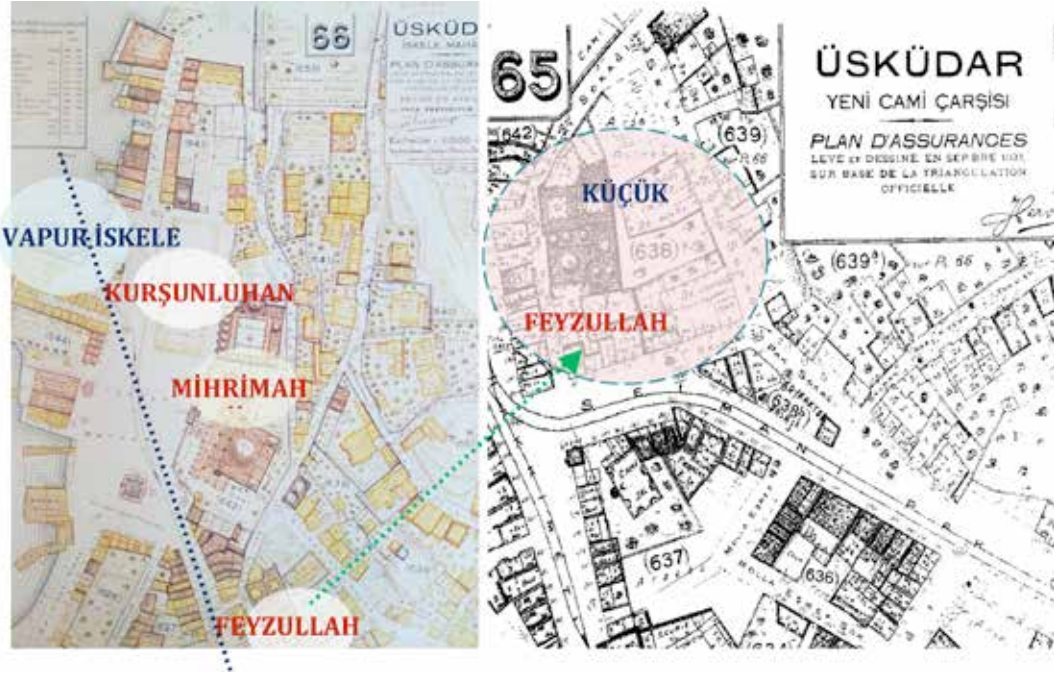
IV. Sonuç:

İstanbul'un fethini takiben hızla bir şehirleşme sürecinin içine giren Üsküdar Tarihi yarımada(Galata ve Pera) bölümünden sonra Anadolu ayağında İstanbul'u temsil eden ikincil bir kentsel yerleşim alanı olarak kabul edilmektedir. Şehir bir yandan tarihi yarımadayı üretimi ile desteklerken bir yandan da uluslar arası ticaretin geçiş noktası olarak öne çıkmıştır. Şehirleşen Üsküdar'da önceden ticari aksla (çarşı, Pazar, han, dükkân, vb.) yerleşim aksının (konut, cami vb.) birbirine geçtiği girift bir kentsel doku hâkim iken, özellikle 20. yüzyılda izlenen yeni kentsel iyileştirme politikaların etkisiyle çoğu yapının yol genişletme ya da alan boşaltma gibi sebeplerle ortadan kaldırıldığı buna gerekçe olarak da bu yapıların artık eski işlevlerini sürdüremediği öne sürülmüştür. Ne yazık ki, çoğu dönemde Tarihi yapıya yaklaşımın temel problemlerinden biri olarak kendini gösteren yık-inşa et olgusu Üsküdar'daki özgün şehirselleşmeyi de bozmayı başarmıştır.

Şekil 19:Pervititch sigorta haritaları 56 nolu paftada Atik Valide ve At Pazarı çevresindeki hanların gösterimi (Pervititch,1931).

Şekil 20:Pervititch sigorta haritaları 65-66 nolu paftada Üsküdar Vapur İskelesi ve Yeni Camii Çarşısı (Pervititch,1931-33).

Dipnotlar:

- ¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Neşreden: Zuhuri Danişman, İstanbul 1969, c.2, s.171.
- ² Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2001, s.17.
- ³ Kenji Fujiki, *İstanbul Mahkemesi Şer'îye Sicil Defterleri'nin Üsküdar Esnaf Tarihi İçin Önemi*, Üsküdar Sempozyumu VI, İstanbul 2009, c.2, s.433.
- ⁴ Antonie Olivier, *18.yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, haz. Aloda Kaplan, İstanbul 2007, s.53.
- ⁵ M. Sözen; U. Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992.
- ⁶ Gülhan Benli, *İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları*, Y.T.Ü. Fen Bilimleri, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 2007, s.58.
- ⁷ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, s.330.
- ⁸ Burcu Küçükömürçü, *Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüz Alışveriş Merkezleri Üzerine Bir İnceleme*, M.S.Ü. Fen Bilimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2005, s. 30.
- ⁹ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, c.2, s.53.
- ¹⁰ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, İstanbul 1977, c.2, s.430.
- ¹¹ A. Yüksel Özemre, *Üsküdar ah Üsküdar*, İstanbul 2002, s.56.
- ¹² M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, c.3, s.1461.
- ¹³ M. Nermi Haskan, *a.g.e.*, İstanbul 2001, c.3, s.1461.
- ¹⁴ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1988, s.48.
- ¹⁵ Michel Baudier, *Histoire Générale du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur des Turcs, Paris 1626*, s.9-10.
- ¹⁶ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *a.g.e.*, İstanbul 1988, s.279.
- ¹⁷ Robert Mantran, *a.g.e.*, İstanbul 2001, s.68.
- ¹⁸ Ayşe Hür, "Doğancılar Meydanı", *Dünden Bugüne...*, C.3, s.80.
- ¹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul 1969, c.2, s.171.
- ²⁰ Robert Mantran, *a.g.e.*, İstanbul 2001, s.20.
- ²¹ Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1999, s.53.
- ²² İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, İstanbul 1977, c.2, s.386.
- ²³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul 1969, c.2, s.182.
- ²⁴ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *a.g.e.*, İstanbul 1988, s.280.
- ²⁵ Bekir Yılmazörnek, *Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler, yayınlanmamış yüksek lisans tezi İstanbul 2010, s.112.
- ²⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul 1969, c.2, s.324.
- ²⁷ Süleyman Faruk Gönçüoğlu, *Bir Modernleşme ve Tarihi Yakınun Hikâyesi Üsküdar Meydanı*, Üsküdar Sempozyumu VI, İstanbul 2009, c.1, s.521.
- ²⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul 1969, c.2, s.325.
- ²⁹ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, İstanbul 1977, c.2, s.387.
- ³⁰ M. Nermi Haskan, *a.g.e.*, İstanbul 2001, c.3, s.1321.
- ³¹ Nuray Güler, *Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı*, Üsküdar Sempozyumu V, İstanbul 2007, c.1, s.451.
- ³² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul 1969, c.2, s.434.
- ³³ M. Nermi Haskan, *a.g.e.*, İstanbul 2001, c.3, s.1324.
- ³⁴ Zincirli Han'ı hakkındaki bilgi M. Nermi Haskan'ın 1910 tarihli İstanbul belediyesi İhsaiyat(İstatistik) Mecmuası 35. Sayfasından aktardığı belgeden alınmış ve Pervititch haritasında ilgili konumun tahmini olarak tespiti yapılmaya çalışılmıştır.
- ³⁵ Gözde Ramazanoğlu, *Üsküdar'da Halıcılık: Selimiye Sandalıcı(Ipekli Dokuma) Hanları*, Üsküdar Sempozyumu, İstanbul 2004, c.1, s.74.
- ³⁶ M. Nermi Haskan, *a.g.e.*, İstanbul 2001, c.3, s.1325.

XIX. YÜZYILDA İSTANBUL VE ÜSKÜDAR ÇİNGENELERİNDE MESLEK

Ahmet CİHAN

ÖZET

Bu çalışma, 19. Yüzyılda, toplumsal dokuya renk veren ve zenginleştiren bir grup olarak İstanbul'daki Müslüman Çingeneleri konu edinmektedir. İcra ettiği meslek, kullandığı dil, yaşama biçimi ve sosyal ilişkiler ağıyla Çingenelerin İstanbul'da toplumun ayrılmaz bir parçası olduğu muhakkak. 1856 yılı nüfus sayımı verilerine göre, Çingeneler, İstanbul'da, 11 Mahalle, 4 köy olmak üzere, toplam 15 ayrı yerleşim biriminde meskûn bulunmaktadır. Çingeneler, Üsküdar'da Solak Sinan ve Selami Ali Efendi adıyla iki ayrı mahallede yerleşiktirler. İstanbul'da, Müslüman Çingenelerin belirli mesleklerde, esnaf loncasına temsilci seçecek kadar güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Çingeneler arasında yaygın olan meslekleri icra eden aile ve bireylerin İstanbul'da belirli mahalle ve köy yerleşimlerinde yoğunlaşmış bulunduğu gözlemlenmektedir.

GİRİŞ

Çingeneler, göçebe yaşam tarzıyla karakterize edilen, kendi içlerinde homojen ve tarım toplumuna özgü belirli mesleklerde uzmanlaşmış azınlık nüfus gruplarıdır. Temsil ettikleri kültürleri ve nitelikleri bakımından farklı alt gruplara ayrılmış bulunan çingeneler, asırlar boyunca birlikte yaşadıkları diğer gruplarla çok yönlü ilişkiler geliştirmek zorunda kalmışlardır¹. Yapılan etnografik incelemeler, çingenelerin grup içi evlilik yaptıklarını, dışa kapalı grup yapılarını muhafaza ettiklerini ve belirli mesleklere yöneldiklerini ortaya koymuştur².

Çingenelerin kökeni ve izledikleri göç yolları hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. 19. yüzyılda, çingenelerin Hint kökenli olduğu kanıtlanmıştır. Çingene sözcüğü, Hint toplumsal yapısını teşkil eden kast sisteminin en alt tabakasının müzisyen şarkıcıları olan Domlardan gelmektedir³.

Çingenelerin Hindistan'dan ayrılıp dünyanın dört bir tarafına yayılmaları, yaşadıkları bölgenin yabancı halklarca işgal edilmesi, savaş, tehcir ve geçim sıkıntısı gibi nedenlere bağlanmaktadır. Çingenelerin, üç aşamalı bir göç sürecinde Hindistan'dan ayrılıp, üç ayrı güzergâh izleyerek dünyaya dağıldıkları öne sürülmektedir. Buna göre, ilk göç M.S. V.-VII.

Yüzyıllar arasında, ikinci göç VII-X. Yüzyıllar arasında, üçüncüsü ise X-XIII. Yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Çingenerin göç güzergâhlarından birincisi Afganistan, İran, Türkiye ve Balkanlar; ikincisi Afganistan, İran, Ermenistan, Rusya ve Balkanlar; üçüncüsü ise Afganistan, İran, Suriye-Filistin, Kuzey Afrika ve İspanya üzerinden olmuştur⁴. Çingenerin Anadolu'ya geçiş tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Bizans döneminde, başta İstanbul olmak üzere birçok büyük yerleşim biriminde sihirbazlık, falcılık ve yılan oynatıcılığı yanında demircilik, nalbantlık, elekçilik yapan çingenerin bulunduğu tespit edilmiştir. Çingener, Osmanlı devrinde Kıpti olarak isimlendirilmiş, Müslüman ve Gayrimüslim olarak iki ayrı grup şeklinde tanımlanmışlardır. Her iki gruba mensup çingener, Osmanlı devrinde Gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisine tabi olmuşlardır⁵.

Osmanlı toplumunda belli başlı göçebe gruplardan biri çingenerlerdir. Çingene grupları, yerleşik olanlarla birlikte, sosyo-ekonomik katmanın en alt tabakasında yer alıyordu. Çingenerin Osmanlı Türkiye'sindeki nüfusları, yerleşik buldukları bölge ve alanlardaki dağılımları; dilleri, dinsel algılamaları, kültür ve yaşam biçimleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır⁶. Osmanlı devri kayıtlarında İstanbul ve Üsküdar'da çingene grupların yaşadığı saptanmaktadır. Ancak bu grupların İstanbul ve çevresindeki varlığının, bölgenin Osmanlı idaresine geçmesinden öncemi yoksa daha sonramı ortaya çıktığı henüz bilinmemektedir⁷. İstanbul ve Üsküdar çingenerleri üzerine bu güne kadar çok fazla araştırma gerçekleştirildiği söylenemez; hatta bağımsız araştırma yapıldı da şüphelidir. Sosyal tarih araştırmalarında bir "yan" araştırma konusu olarak, bazı tez çalışmalarında konuya yer verilmiştir⁸. Nüfus, etnisite, dil ve kültür vb açıdan bir azınlık grubu olarak çingenerler, Osmanlı sosyal tarihi araştırmalarında, uzun bir dönem üzerinde durulmaya değer bir konu olarak görülmemiştir. Bu bakış açısı, son on yıllarda görece değişmeye başlamıştır⁹. Yine de İstanbul ve Üsküdar çingenerleri, sosyoloji disiplini açısından bir araştırma konusu yapılmamış, ilgi görmemiştir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, tarihsel sosyolojiye dönük bir alan araştırmasıdır. Çalışma sürecinde, sosyoloji araştırmalarında ender başvurulan tarihsel doküman ve belgelerden yararlanılmıştır. Ayrıca, literatür taraması yapılarak konunun teorik çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmada değerlendirilen bilgiler, Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki *Nüfus Defterlerinden* çingenerlere ait olan 1845 ve 1856 tarihli iki ayrı nüfus defterinden sağlanmıştır¹⁰. Hicri 1273 yılına tekabül eden 1856 tarihli ve 474 numaralı Çingene Nüfus Defteri çalışmamızda esas veri kaynağı olarak kabul edilmiştir. Söz konusu defterdeki veriler sadece erkek Müslüman çingene nüfusu ihtiva etmektedir.

Bu çalışma, 19. yüzyılda İstanbul ve Üsküdar'da çeşitli bölge-semt, mahalle ve yerleşim birimlerinde mevcut çingene nüfusun, birey ve grup kimliğinin inşasında ve statülerin belirlenmesinde etkin bir araç olan mesleklerini ortaya çıkarmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda, 1856 yılına ait nüfus verilerinden yola çıkılarak, İmparatorluğun payitahtı olan İstanbul ve Üsküdar'da çingenerin faal oldukları belli başlı meslekleri, iş ve uğraşı alanları üzerinde duruldu. Erkek Müslüman çingenerin faal oldukları mesleklerden tespit edilebilenler tablo halinde verildi¹¹. Aynı dönemde, çingenerin, eğlence kültürü yanında tekke ve tasavvuf müziği ile olan ilişkisi de görece tartışma konusu yapıldı.

İşkân Alanları: Semt veya mahalleler

Osmanlı toplumunda çingenerin nüfusu, kültürleri ve kimlikleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde, İstanbul ve çevresinde yaşayan çingener için de sağlıklı

veriler yoktur. Kendilerine özgü yaşam tarzları ve sosyal çevrelerindeki gruplarca sürekli dışlanmış olmaları, sınırlı bilginin nedenleri arasında sayılabilir. Cizye vergisi dışında başka mükellefiyetlerinin olmaması ve devlet temsilcileriyle düzenli bir ilişki içinde bulunmamaları da sınırlı bilgiye kaynaklık etmiş bir başka faktördür¹².

1856 yılına ait Çingene Nüfus Defteri'ndeki verilere göre, İstanbul genelinde, 11 mahalle-semt ve 4 köy olmak üzere, toplam 15 ayrı yerleşim mahallinde/biriminde meskûn bulunmaktadır. Çingeneler, Kıztaşı ve Sulukule; Ayvansaray-Balat-Eğrikapı, Topkapı, Eyüp, Galata, Kasımpaşa, Üsküdar ve Karadeniz Boğazına kadar geniş bir alanda yaşamaktadırlar¹³.

İstanbul genelindeki toplam Müslüman erkek çingene nüfusu 890'dır. Çingene nüfusun meskûn olduğu 15 yerleşim mahallinden 6'sında hane sayıları belirtilmemiştir¹⁴; geri kalan dokuzunda 253 hane ve 789 erkek nüfus mevcuttur. Buna göre, hane başına düşen ortalama erkek sayısı 3 kişiden biraz fazladır. Hane sayıları hakkında herhangi bir tavzih edici kayıt bulunmayan semt-mahalle ve köy yerleşim birimlerinde nüfusun perakende bir halde yaşadığı düşünülmektedir.

Çingeneler, Üsküdar'da Solak Sinan ve Selami Ali Efendi adıyla iki ayrı mahallede yerleşmiştir. Bunun dışında, kırsal yerleşim olarak, İncir Köyü'nde meskûn bulunmaktadır. Solak Sinan'da 24 hanede 61, Selami Ali Efendi'de ise 11 hanede toplam 23 erkek nüfus yer almaktadır. İncir Köyü'nde ise, toplam 23 erkek çingene mevcuttur¹⁵.

Aşağıdaki tabloda, 1856 yılı Çingene Nüfus Defteri'ne göre, İstanbul'un tamamı ve Üsküdar'da yaşayan Müslüman erkek çingenelerin hane ve nüfus sayıları verilmiştir.

Tablo-1: Çingenelerin Meskûn Olduğu Mahallerdeki Hane ve Nüfusları (1856)¹⁶

Sıra no	Mahalle/semt	Mevki	Hane	Nüfus	Statusü
1	Hacı İlyas	Eğrikapı	56	165	Mahalle
2	Hoca Ali	Balat-Ayvansaray	49	146	Mahalle
3	Mustafa Paşayı Atik	Ayvansaray	6	21	Mahalle
4	Sulukule	Edirnekapı	58	183	Mahalle
5	Alibeyköy	Eyüp	0	6	Köy
6	Sadabat	Eyüp	11	60	Köy
7	Bedrettin Bey ve Sahaf Muslihittin	Kasımpaşa	34	121	Mahalle
8	Sultan Beyazıt	Galata	0	7	Mahalle
9	Topkapı	Suriçi ve dışı	0	5	Semt
10	Mustafa Bey	Kıztaşı-Fatih	0	3	Mahalle
11	Şeyh Mehmet Geylani	Haric-i Bahçekapı	0	57	Mahalle
12	Kilyos	Karadeniz Boğazı	4	9	Köy
13	Solak Sinan	Üsküdar	24	61	Mahalle
14	Selami Ali Efendi	Üsküdar	11	23	Mahalle
15	İncir Köyü	Üsküdar	0	23	Köy

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, çingene nüfusun % 12'sine tekabül eden 103 kişi köy yerleşiminde, toplam rakam içinde % 88'lik bir yekûn teşkil eden 787 kişi ise kentsel alanda ikamet etmektedir. Aynı şekilde, Üsküdar'da bulunan çingene nüfusun toplam sayı içindeki oranı % 12'dir. Bu rakamlardan yola çıkarak, çingeneler İstanbul'da yerleşik kent kültürünü az çok benimsemiş ve onun ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir, denebilir. Dolayısıyla meskûn buldukları merkezi mahallelerde ve çevredeki yerleşimlerde hem toplumsal hayattan etkilenmiş hem de ona etki yapmışlardır.

Veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Üsküdar ve İstanbul genelindeki nüfus dağılımları, merkez ve taşra arasındaki işgücü göçü veya nüfus hareketleri, grup olarak toplumda yerine getirdikleri rol ve fonksiyonları konusunda şunlar söylenebilir:

Çingeneler, yaşadıkları alanlarda, meslek icra etmek ve ürettikleri malları pazarlamak üzere buldukları başka yerlerde farklı zümre ve toplumsal gruplar arasında bazen düzenli daha çok da düzensiz bir şekilde kültürel değişime katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, gündelik hayatta ihtiyaç duyulan çeşitli mal ve hizmetlerin farklı toplum kesimlerine ulaştırılmasında taşıyıcılık rolü üstlenmişlerdir. Bu, bazen şehrin muteber ve daha az makbul semtleri arasında bazen de İstanbul ve Üsküdar ile taşrada gidip geldikleri, meslek ifa ettikleri yerleşimler arasında olmaktadır.

Çingeneler, genellikle, ilk önce, şehrin çeperi diye vasıflandırılacak periferi bölgelerine eklemleme çabası içinde olmuşlar; daha sonra şehre ve şehir kültürüne nüfuz etmeye çalışmışlardır. Ancak faal oldukları meslekleri, kapalı toplum yapıları, sınırlı işgücü hareketi, yaşam standartları bakımından çingenelerin şehrin derinliklerine ve kültürüne nüfuz etmeleri oldukça zor olmuştur; içlerinde sadece dar bir zümre için bu mümkün olabilmiştir. Bu durumda olanlar ise, genellikle, çingene kimliği ile kültüründen uzaklaşmışlardır.

Çingene Nüfusun Orijinleri: Kadim yerleşikler ve göçle gelenler

Şur içindeki eski mahalleler ile Galata, Kasımpaşa, Eyüp ve Alibeyköy gibi şur dışındaki kenar semt/bölgelerde yaşayan çingenelerin büyük çoğunluğunda doğum yeri *Asitane* yani İstanbul olarak belirtilmiştir.

Diğer yandan, Üsküdar Solak Sinan Mahallesiinde toplam 24 hanede bulunan 61 kişiden teşekkül eden çingene nüfusun tamamının doğum yeri *Asitane* olarak verilmiştir. Selami Ali Efendi Mahallesiinde ikamet eden 23 kişiden 21'i Üsküdar'da, biri Silivri'de doğmuş olup, diğer bir kişinin doğum yeri ise tespit edilememiştir. Nüfus defterinden, iki mahalleden birincisinde yani Solak Sinan'da meskûn çingeneler için doğum yerinin "Asitane", ikinci mahalle olan Selami Ali Efendidekiler için ise, Üsküdar kaydının düşülmüş olması, ilginç bir veri olarak ortaya açığa çıkmaktadır. Ancak bu durum, daha sonra üzerinde durulacağı üzere, izaha muhtaçtır.

Üsküdar'a bağlı İncir Köyü'nde ikamet eden çingeneler ise bölgeye sonradan gelmiş olmalıdırlar. Zira bu köy yerleşiminde tarımsal üretim yapan ve kireç imal eden çingenelerden 23'ünün de doğum yeri Ergili olarak beyan edilmiştir. Büyük ekseriyeti tarımsal üretim yapan söz konusu çingeneler, muhtemelen, belli bir zamanda ya da ayrı tarihlerde küçük gruplar halinde, Rumeli'den gelerek buraya yerleş(tiril)mişlerdir.

Köyde ikamet edenlerin yaşları 18 ile 60 arasında değişmektedir. Bunlardan sadece bir kişi 7 yaşındadır. Nüfus defterine kayıtlı ve köyde yaşayan çingeneler arasında herhangi bir sıhriyet bağı bulunduğuna ilişkin somut delil ya da karine de bulunmamaktadır. Tam aksine buradaki nüfusun tamamına yakını için *Kipti milletinden* kaydı düşülmüş, hane

sayısı da verilmemiştir. Bunların, İncir Köyü'nde hane olarak bulunmadıkları, aksine tarımsal üretimde faaliyet gösteren emekçi bir zümre olarak, perakende olma ihtimalleri oldukça fazladır¹⁷.

1856 yılına ait nüfus defterindeki bilgiler, bir taraftan Üsküdar'da Solak Sinan Mahallesi'nde diğer taraftan sur içindeki eski mahalleler ile Galata, Kasımpaşa, Eyüp ve Alibeyköy gibi sur dışında yaşayanların doğum yerinin *Asitane* olarak verilmiş olması, çingenelerin İstanbul ve Üsküdar'daki varlığının ne kadar kadim olduğunu gösteren bir delil olarak kabul edilebilir¹⁸.

ı mahallelerde oturanlardan ve karye olarak tavsif edilen yerleşimlerden meskûn olanlardan bir bölümü Rumeli'den gelmişlerdir. Söz konusu çingenelerin doğum yeri olarak Ohri, Görice, Goniçe, Ergili, İstarova vb yer adları belirtilmiştir. Bu durum, aynı zamanda, Osmanlının Rumeli topraklarından İstanbul ve Üsküdar'a, yoğun olmayan bir çingene işgücü göçü ve nüfus hareketi olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen bunların büyük çoğunluğu 19. Yüzyılın ilk yarısında aile olarak değil, tekil şahıslar olarak memleketlerinden göç etmişler ve İstanbul'a gelmişlerdir¹⁹.

Gerek göç yoluyla şehre dışarıdan gelmiş olanlar gerekse daha uzun süreden beri yaşamakta olanlar çevredeki daha az makbul olandan merkezdeki görece muteber semt ve mahallelere doğru geçiş yapmaya çalışmaktadırlar. Daha az makbul olandan muteber olana doğru bu kalıcı nüfus hareketi dışında, semtler arasında da, merkezde ve çevrede olanlarda, gidiş gelişler görülmektedir.

Çingenelerin yaşam döngüsü mevsimsel değişmelerle sürekli değişmektedir. Meslekleriyle doğrudan bağlantılı olup olmadığı kati olarak belli olmasa bile, belirli zaman aralıklarıyla, kısa veya uzun süreli olarak, taşraya gidiş gelişler olmaktadır. Bu hareketlilik, şehre göç yoluyla gelmiş olanlara sınırlı değildir, kadim yerleşikleri de ihtiva etmektedir.

Çingeneler, hem göç ederek gelmiş oldukları vilayet ve şehirlerle hem de mal ve hizmet üretimi yapabildikleri ya da sundukları bölgelerle bağlarını koparmamaktadırlar. Gidilen yerler, İstanbul'dan az çok uzak veya yakın bölgeleri, deniz ulaşım vasıtalarının kullanılmasının zorunlu olduğu Akdeniz ve Ege'deki adalarını da içine alacak şekilde, geniş bir coğrafyayı ihtiva etmektedir. Mesela; Rumeli'den ve Anadolu'dan, Çatalca, Kartal, İzmit, Edirne, Selanik, Girit vb yerler bunlar arasında zikredilebilir. Nüfus defterindeki kayıtlarda kimi zaman taşraya gidilen yer olarak *memleket* veya *vilayet* kaydı düşülmüştür. Açık olmayan bu bilgiler, şahsın gelmiş olduğu vilayete veya bağlı olduğu alt yerleşim birimine döndüğüne veya geçici bir süreliğine gittiğine delalet etmektedir.

İstanbul ve Üsküdar'da çingene nüfusundaki büyüme sadece kendi içindeki doğumlarla sınırlı değildir, işgücü gücü göçü ve yoğun olmayan nüfus hareketiyle şehre gelip yerleşenleri de kapsamaktadır. Bu nedenle, herhangi bir dönemde çingene nüfusta ortaya çıkan hızlı büyüme ve aşırı daralmanın şehre dışarıdan gelen göçle ve dışarıya gidenlerin sayısındaki artışla doğrudan ilintili olduğu söylenebilir.

Nüfustaki nispi büyümenin muhtemel nedenlerinden biri de Gayrimüslim çingenelerin ihtida yoluyla Müslüman kimliğini benimsemiş olmalarıdır. İhtida ettikten sonra ikamet yerlerini ve muhtemelen mesleklerini de değiştiren bu şahıslar, Müslüman çingenelerin sayısında görece bir artışa yol açmaktadır. Hicri 1260 yılına tekabül eden 1845 tarihli nüfus defterindeki kayıtlarda, Üsküdar Selami Ali Efendi Mahallesi'nde meskûn bulunan iki kişi hakkında "*bâ-ilâm-ı şer'i İslam defterine nakil olunmuştur.*" bilgisi yer almaktadır²⁰. Bu kayıtlar, ileri sürülen fikri teyit etmektedir.

Yaş Grupları ve Kuşaklar Arasında Bir Arpa Boyu Yol Alma

Yaş grubuyla herhangi bir alanda tecrübe-bilgi edinme ve meslek sahibi olma arasında belirli bir ilişki olduğu muhakkaktır. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, ilk önce, İstanbul ve Üsküdar'da meskûn bulunan toplam Müslüman erkek çingene nüfusu belirli yaş gruplarına ayrıldı. Daha sonra mevcut nüfusun faal olduğu belli başlı mesleki alanlara ilişkin değerlendirmeler yapıldı.

Aşağıdaki tabloda, İstanbul ve Üsküdar'da merkezi mahalleler ile kenar semt/bölgelerde yaşayan Müslüman erkek çingene nüfus yaş gruplarına göre verilmiştir.

Tablo 2: Yaş Gruplarına Göre Çingene Nüfusunun Dağılımı (1856)²¹

Yaş grupları	Sayı (n)	Yüzdesi (%)
18 yaş ve altı	397	49
19-29 yaş	134	16
30-39 yaş	119	15
40-49 yaş	72	9
50-59 yaş	34	4
60 ve üzeri yaş	60	7
Toplam	816	100

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere, yaş grupları hakkında bilgi bulunanların sayısı 816'dır. Toplam sayının % 49'una tekabül eden 397 kişi 18 yaş ve altında; 19-29 yaş grubundakiler ise genel rakam içinde % 16'yı teşkil etmektedir. Diğer yandan 30-39 yaş grubundakiler, toplam sayı içinde 119 kişi ve % 15'lik oranıyla, çingene nüfusunun üçüncü en büyük dilimini oluşturmaktadır. 40-49 yaş grubundakiler % 9, 60 ve üzerindeki ise % 7'lik bir paya sahipken, 50-59 yaş grubundakiler 34 kişi ve % 4'lük bir yekûn teşkil etmektedirler.

Buradan çıkan sonuç, meslek edinmeye ve iş hayatına çok erken yaştan itibaren başlayan çingeneler arasında çocuk işçiliğinin yaygın olduğu, bununla birlikte yetişkin erkekler arasında iş göremez durumda olanlar ile işsizlerin sayısının çok fazla olduğu gerçeğidir. İşsizlik, düşük gelir, barınma imkânlarının sınırlı olması, kültürel durum ve benzeri nedenlerden dolayı, çingeneler kalabalık aileler halinde yaşamaktadırlar. Çingenelerde hane halkı sayısı, diğer gruplara nazaran oldukça fazladır. Aralarında kan ve sıhriyet bağı olup, iki-üç veya daha fazla nesilden insanlar bir arada, aynı hane çatısı altında, geniş aile şeklinde yaşamaktadırlar²².

1856 yılına ait nüfus defterindeki veriler, kan bağı dışında sıhriyet yoluyla akraba olmuş olanlar ile akraba olmayan ancak meslek ilişkisi içinde olanların da aynı hane çatısı altında yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Mesela, ağabey-kardeş ve eniştenin, tersi durum olarak enişte ve kayınların; baba-oğullar ve üvey babanın; dayı-yiyenlerin; baba-oğul ve damadın; baba-oğullar ve yiyenlerin, usta ve çırağın bir arada oldukları müşahede edilmektedir²³.

Çok sayıda insanın aynı çatı altında bir arada olması hayat koşullarındaki güçlüğü ifade eder. Farklı yaş grubu ve cinsiyetten insanlardan terekküp eden haneler mekân olarak çok geniş ve rahat da değillerdi. Hatta bunların ne kadarının çadır, ne kadarının da kerpiç veya ahşaptan üretilmiş konut tipi haneler olduğu bilinmemektedir. Konut tipi hanelerin büyük ekseriyetinin tek odadan veya en fazla iki küçük oda ve ahır-samanlık olarak kullanılan

bir müştemilattan oluştuğu düşünülmektedir.

Beslenme, barınma ve hayat koşullarındaki yetersizlik nedeniyle erkek çingenerler arasında bedensel engelli ve kronik hastalıklı insan sayısı oldukça fazladır. Bunlar; *alil*, *ağma*, *bikes*, çolak, *müsinn* (yaşlı), *seele* veya *sâil* (dilenci) vb kavramlarla tanımlanmaktadır. Çingene nüfus içinde yaşlıların, bedensel engel ve kronik rahatsızlığı nedeniyle iş göremez durumda olanların sayısının artmasına bağlı olarak, mal ve hizmet üretiminde bulunan, bunların pazarlanması ve satışı sürecinde yer alan yetişkin erkek sayısı azalıyordu. Bu durum, çingenerlerin hangi koşullarda ve ne tür bir sosyal ve kültürel ortamda mesleki birikim edindiklerini tavzih edecek niteliktedir. Sonuç olarak, Çingenerler kuşaklar arasında ancak bir arpa boyu yol kat edebilmektedir.

MESLEKLER VE MESLEKİ BİRİKİM

1856 yılı nüfus verilerine göre, İstanbul ve Üsküdar'da çingenerlerin yaklaşık 30 ayrı meslek ve işte faal oldukları görülmektedir. Meslek mensuplarının sayısı bakımından ilk yedide, sırasıyla, çalgıcı, demirci, çivici, süpürgeci, sepetçi, çubukçu ve rençper/çiftçi bulunmaktadır.

Meslek bahsinde dikkat çekilmesi gereken noktalardan biri şudur: Üsküdar Solak Sinan ve Selami Ali Efendi mahallelerinde sepetçi ve süpürgeci başta olmak üzere, demirci, kalaycı, nalbant ve kayıkçı gibi meslek erbabı görülürken, İncir Köyü'ndekiler sadece kireç imalatı ile zirai üretime yönelmişlerdir. Üsküdar çingenerleri belirli mesleklerde yoğunlaşmıştır. Sepetçilik Solak Sinan ve Selami Ali Efendi'de; çiftçilik yani tarımsal üretim ise İncir Köyündekilerde ağırlıktadır. Üsküdar çingenerleri güçlü olduğu meslek veya iş kolunda yönetimi ellerinde bulundurmaktadırlar. Sepetçiler kethüdası Üsküdar Selami Ali Efendi Mahallesi'ndeki çingenerler arasından seçilmiştir. Daha sonra bahsedileceği üzere, farklı mahalle-semtlerde bazı meslek ve iş kollarında yoğunlaşma olduğu saptanmıştır.

Tablo 3: Çingenerlerin Faal Olduğu Başlıca Meslekler (1856)²⁴

Meslekler	Faal Meslek Mensubu (n)	Yüzdesi (%)
Çalgıcı	135	16
Demirci	124	15
Çivici	88	11
Süpürgeci	67	8
Sepetçi	52	6
Çubukçu	28	3
Rençper/Çiftçi	24	3
Diğer meslekler	65	8
Belirsiz	239	30
Toplam	822	100

Yukarıdaki tabloda da yer aldığı gibi, yaş grubu, bedensel engeli veya bilinmeyen başka nedenlere bağlı olarak meslekleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan 239 kişinin toplam çingene nüfusu (822 kişi) içindeki payı % 30'luk bir oran teşkil etmektedir. Çalgıcı olarak nitelendirilen ve eğlence sektöründe farklı biçimde yer alanlar ise % 16'lık bir pay ile toplam rakam içinde en büyük grubu oluşturmaktadır. Bunu, 124 kişi ile toplam rakam içinde % 15'lik bir paya sahip olan *demirci* grubu izlemektedir. Çivici mesleğini icra edenler ise, hem üretim hem de satış yapan esnaf dâhil, 88 kişi ile toplam sayının % 11'ine tekabül etmektedir. Diğer yandan, *süpürgeciler* ve *sepetçiler*, sırasıyla, genel

sayının % 8'zini ve 6'sını teşkil ederken; çubukçu diye nitelendirilenler ile zirai üretim yapan *rençper/çiftçiler* toplam sayı içinde sadece %3'erlik bir yekûn oluşturmaktadırlar. Eğlence sektöründe yer alan çingenelerin, nefesli ve vurmali müzik aletlerini kullandıkları bilinmektedir²⁵. Nitekim 1856 yılı nüfus verilerine göre, İstanbul genelinde, çalgıcı ve *kaba çalgıcı* olarak tavsif edilen meslek sahibi insan sayısı 135 olup, bu rakam toplam çingene nüfusunun % 16'sını oluşturmaktadır. Bunların içinde ne kadarının yetişkin insan olduğu bilinmediği gibi, çocuk çalgıcıların toplam sayı içindeki payı da tespit edilememiştir. Bunların hangi tür müzik aletlerini kullandıkları, mesleklerini nerelerde ve ne şekilde icra ettikleri konusunda söz konusu defterdeki veriler son derece yetersizdir. Dahası, çingene nüfusun en büyük grubunu teşkil eden çalgıcı ve kaba çalgıcıların, demirci, çivici, sepetçi ve süpürgeciler gibi lonca benzeri meslek örgütleri olmadığı, eğer varsa bile meslek mensubu çingenelerin herhangi idari bir görev alıp almadıkları da bilinmemektedir.

Kasımpaşa'da Şeyh Bedrettin Bey ve Sahaf Muslihittin Mahallesi, Sofioğlu İbrahim ve Sofioğlu Mehmet adlı iki ayrı şahsın demirci mesleği dışındaki sosyal yaşantılarında tekke ve zaviyelerle de ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Birinci şahıs, yani Sofioğlu İbrahim, nüfus defterindeki bilgilere göre, 19 numaralı hanede ikamet eden 55 sıra numarasıyla kayıtlı Demirci Baba Ali'nin babası konumundadır²⁶. Bu bilgiler, söz konusu aile fertlerinin sadece demirci mesleğini birkaç kuşaktan beri sürdürmekle kalmadığını, faal oldukları meslek dışında, aynı zamanda bir tarikata da intisap etmiş olduğuna işaret etmektedir²⁷.

Herhangi bir tarikata intisap etmenin ve o yolda ilerlemenin, Kasımpaşa'da yaşayan adı geçen Sofioğlu ailesinin üyeleri için, bir hayat tarzı olduğu yönünde doğrudan bir çıkarsamada bulunmak zordur. Ancak bunun, çingene bir aile üyesi için sonradan kazanılmış bir kimlik olduğundan şüphe edilemez.

Vurgulanması gereken bir başka husus, çingenelerin müzikle ve müzik aletleriyle ilişkisinin sadece din dışı alanla sınırlı olmadığıdır. Eğlence kültürü dışında da müzikle uğraşmış olmaları, bir ihtimalidir. Tekke ve tasavvuf müziği kapsamında tef, tambur ve kanun, kemençe, ney ve flüt gibi vurmali ve üflemeli çalgı aletlerini kullandıkları söylenebilir.

Çingeneler, genellikle sokak gösterisi ve eğlencesinin bir parçası olarak tanınırlar²⁸. Doğrudur da. Mesela; ayıcı ve kuklacı bunlardan sadece ikisidir. 1856 yılı nüfus defteri verilerine göre, meslek olarak ayıcılık yapan ve kukla oynatan çingeneler mevcuttur, fakat sayıları çok azdır.

Nüfus verilerinde kadınlara yer verilmemektedir. Ancak onlar eğlence sektörünün, özellikle yer altındaki eğlence kültürünün ayrılmaz bir parçası olmalıdırlar. Bu konunun, ayrı bir incelemeyi gerektirdiği muhakkaktır²⁹.

Çingenelerin en yoğun uğraşı alanlarından biri emek yoğun bir meslek olan demircilik sektörüdür. Sıcak ve soğuk demirden ev aletleri, çivi, tarım ve inşaat malzemesi üretimi ve satışı çingenelerin faal olduğu mesleklerdir. Çingenelerin neden demirci ve çivici mesleğine yönelmiş oldukları ele aldığımız nüfus defterindeki verilerden anlaşılamamaktadır³⁰.

Temizlik malzemesi olarak süpürge imalatı ve satışı; taşıma ve muhafaza malzemesi olarak sepet imalatı ve pazarlaması çingenelerin yoğun olduğu bir başka önemli sektördür. Çingeneler, yaş grupları, bilgi birikimleri ve yeteneklerine ve duruma göre imalat ve satış sürecinde çirak, kalfa ve usta olarak rol alabilmektedirler. Bazen işletme sahibi olarak kimi durumda ise sadece ücret mukabili tam veya yarı zamanlı çalışmaktadırlar.

Mal ve hizmet üreten, bunları pazarlayıp satan meslek mensuplarının faaliyetlerini nerede ve ne şekilde gerçekleştirdikleri, imalatlarını hangi aşamalardan geçerek yaptıkları henüz bilinmiyor. Çingenerden bir kısmının kendi mülkiyetinde olan ev veya bir tür iş yerinde mesleki faaliyette bulunduğu, mal ve hizmetlerini halka arz ettiği, geride kalan belirli bir kesimin ise kira karşılığında buldukları mekânlarda meslek icra ettiği, nüfus defteri kayıtlarından, her bir hane ve şahsı tanımlayıcı bölümde yer alan *müstecir* bilgisinden anlaşılmaktadır³¹.

Eğer dilencilik bir meslek olarak kabul edilirse, *seele* veya *sâil* olarak nitelenen farklı yaş kategorisinde çok sayıda erkek çingene bulunmaktadır. Bir meslek sahibi olup dilencilik yapanlar da mutlaka vardır. Ancak Osmanlı toplumunda dilencililiğin tasvip edilen bir durum olmadığını, nüfus defterinde bu gruptaki insanların *seele* güruhu olarak nitelendirilmesinden de tahmin etmek mümkündür. İşsizlik; 15 yaş altı ve 60 yaş üzerindeki nüfusun nispeten fazla olması; meslek sahibi olanların sürekli olarak mal ve hizmet üretememeleri; yarı zamanlı çalışma, yani düzenli bir iş ve gelir elde edilememesi, en önemlisi de düşük ücretler dilencililiğin yaygın olmasının nedenleri arasında sayılabilir.

Hayat Boyu Enformel Öğrenme

Çingener, istisnalar dışında, örgün eğitim almıyorlardı. Mesleki eğitim ailede başlıyor, çıraklıkla gelişiyor ve iş başında tamamlanıyordu. Toplam 816 çingene arasında, 18 yaş altında olanların oranı bir hayli yüksek olmasına rağmen, sadece 2 kişinin *mektep-nişin* olarak nitelendirilmiş olması oldukça manidardır. Bu durum, çingenerin örgün eğitimle olan bağının ne kadar zayıf olduğunu açığa çıkaran bir kanıttır. Örgün eğitimden yoksunluk, çingenerin sosyal hayat içinde farklı meslek edinmelerini engellediği gibi, grup üyelerini de aile içinde sadece geleneksel mesleklerden birine yönelmeye zorluyordu. Bu durum, aynı kuşak içinde ve kuşaklar arasında hem yatay hem de dikey hareketliliği büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Grup içi evlilikler, bunu daha bir pekiştirici bir rol üstlenmektedir.

Çingener, genellikle, daha dünyaya gelir gelmez aile içinde mesleği hazır olarak buluyorlardı. Bu nedenle çok küçük yaşlardan itibaren mesleğe atılıyorlardı. Nüfus defterindeki verilerinden, erkeklerin 8 ila 12 yaşları arasında bir meslek edindikleri anlaşılıyor. Muhtemelen bu yaş aralığından önce, meslek sahibi olmadan, yarı zamanlı veya tam zamanlı olarak, çıraklık-kalfalık dönemi başlamış oluyordu. Kuşaklar arasında mesleki birikim nispeten zenginleşerek ve derinleşerek aktarılmaktadır. Genelde aile içerisinde aynı meslek sürdürülmektedir. Kuşaklar arasında meslek değişikliği söz konusu olabilmekte ancak bu çok yaygın bir durum değildir³².

Mesleklerin icra edildiği alanlar, işin durumu ve üretilen ürüne göre farklılık arz etmektedir. Kimi meslekler müstakil bir üretim mahallini zorunlu kılmaktadır, bazıları açık alanda veya ev ortamında yapılabilir. Çingenerden bazıları, muhtemelen az bir miktarı, üretim yapmak üzere özel olarak planlanmış veya inşa edilmiş dükkânlarda meslek icra ediyorlardı. Demirci ve çivici gibi, özel ihtisas gerektiren bazı meslekler hem imalat sürecinde hem de ürünlerin pazarlanması ve satışı için çarşı içinde, yani konut alanı dışında bir mekâna ihtiyaç göstermektedir. Bu durum, bazı meslek erbabı çingenerin kiracı olarak (*müstecir*) bulunduğunu ifade eden nüfus defterindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yine kimi durumda, iş ve üretim alanı ile konut olarak kullanılan mekân birbirinden ayrılmamıştı. Örneğin; süpürge, sepet ve benzeri eşya imalatı ve satışı bunlardan sadece bir kaçını oluşturmaktadır³³.

Çingenerde meslek icra edilen, mal ve hizmet üretilen yaş aralığının oldukça uzun olduğu söylenebilir. Bir başka ifade ile henüz çocukluktan çıkmadan iş ve meslek

hayatına atılan çingeneler arasında geç yaşlılık evresine, hatta ölünceye kadar faal olanlar vardır. İktisaden faal olunmaması gereken 8 ila 12 yaş arasında edinilen meslek 60 yaş ve üzeri bir döneme kadar sürdürebiliyordu. Dolayısıyla aktif üretim yaşı, 40 ila 50 yıllık bir süreci kapsıyordu, denebilir. Bir başka anlatımla ifade etmek gerekirse, çalışma hayatı içinde olmaması gereken yaş grubundakiler de iktisaden faal olmak zorunda kalıyorlardı. Çingeneler arasında erkekler kadınlara göre hem daha erken bir dönemde hem de daha uzun bir süre iş-meslek hayatı içinde yer almaktadırlar; dolayısıyla mal ve hizmet üretiminde bulunan erkeklerin kadınlardan daha fazla olduğu öne sürülebilir³⁴.

SONUÇ

19. Yüzyıl ortalarında, çingeneler İstanbul genelinde on beş farklı mahalle/semte veya yerleşimde yaşamaktadırlar. Bunlardan ikisi Üsküdar'da: Solak Sinan ve Selami Ali mahalleleridir. Çingenelerin meskûn buldukları alanlar genelde şehrin görece daha az müteber olan mahalle ve semtleriyle kırsal diye nitelendirilebilecek bölge veya yerleşimleridir.

Ele aldığımız defterdeki veriler sadece Müslüman erkek nüfusu ihtiva etmektedir. Bu nedenle, araştırma kapsamında sadece erkek çingeneler arasında yaygın olan meslekleri tespit etmek mümkün olabilmıştır. 1856 yılı nüfus verilerine göre, İstanbul ve Üsküdar'da çingeneler yaklaşık 30 ayrı meslek ve iş kolunda mal ve hizmet üretimi gerçekleştirmektedirler. Çingeneler arasında sırasıyla çalgıcı, *demirci*, çivici, *süpürgeci*, *sepetçi*, çubukçu ve rençper/çiftçi olarak mal ve hizmet üretenler meslek sıralamasında ilk yediyi oluşturmaktadır.

Bazı iş kollarında mal veya hizmet üretenler, belirli mahalle-sembet ve alanda yoğunlaşmışlardır. Mesela; süpürgeciler Eğrikapı, Balat ve Ayvansaray bölgesindeki Hacı Ali ve Hoca Ali Mahallelerinde baskındır. Çiviciler Sulukule-Neslişah Sultan Mahallesi; demirciler Kasımpaşa'da Bedrettin Bey ve Sahaf Muslihiddin Mahallelerinde daha bir öndedir. Çalgıcılar Bahçekapı Şeyh Mehmet Geylani, Kızıtaşı Mustafa Bey ve Galata Sultan Beyazıt Mahallelerinde; sepetçiler Üsküdar'da Solak Sinan ve Selami Ali Efendi Mahallelerinde; çiftçiler Ali Bey Köyü ve İncir Köyünde ağırlıktadır.

Çingeneler, genel olarak, daha güçlü oldukları az sayıdaki meslek, sektör veya iş kolunda meslek örgütünün yönetimini de ellerinde bulundurmaktadırlar. Mesela; sepetçi ve süpürgeci esnafının sadece kethüdarları, demirci ve çivici esnafının ise hem kethüda hem de yiğitbaşı çingene'dir. Süpürgeci kethüdası Eğrikapı Hacı İlyas; sepetçi kethüdası Üsküdar Selami Ali Efendi, çivici kethüdası ve yiğitbaşı Sulukule; demirciler kethüdası ve yiğitbaşı Sahaf Muslihiddin mahallesindeki çingeneler arasından seçilmiştir. Çingene Çeribaşı ise, Sulukule'den çıkmıştır.

İstanbul ve Üsküdar'da çingene nüfusundaki artışın hem içeriden doğumla hem de dışarıdan olan göçlerle gerçekleştiği söylenebilir. Dışarıdan daha az göç aldığı düşünülen Üsküdar'da, çingene nüfusun artış hızı, İstanbul'a nazaran çok daha yavaş olmalıdır³⁵.

Her ne kadar meslek edinmek için daha erken yaşlarda işbaşı yapıldığı durumlar söz konusu olmuş olsa bile, Çingene Nüfus Defteri'ndeki verilerden, grup üyelerinin 8 ila 12 yaş arasında meslek edindikleri, 12 yaş civarında ise genellikle herhangi bir meslek unvanı almış oldukları anlaşılmaktadır.

Çingene grupları mesleki formasyonu genelde aile içinde edinmektedirler; görerek ve işiterek, yaşayarak ve yaparak mesleki birikim kazanmaktadırlar. Kuşaklar

arasında enformel biçimde aktarılan mesleki bilgi ve tecrübenin teorik/nazari yönden geliştirilmesine imkan yoktur. Dolayısıyla çingene grupları arasında mesleki bakımdan kurumsal kültürün varlığından ne ölçüde söz edilebilir, eğer varsa böyle bir kültür kuşaklar arasında hangi ölçüde gelişip derinleşmektedir, bu konuda dikkate şayan bir veri elde etmek mümkün olamamıştır.

Entelektüel ve ekonomik sermaye açısından zayıf olduklarından, çingeneler arasında mesleki sofistikasyon ve belirli bir alanda derinleşme oldukça zordur. Ayrıca mal ve hizmet üretiminde verimlik düşüktür; meslekte sermaye edinmek de çok sınırlıdır. Osmanlı iktisadi dünya görüşü etrafında şekillenen meri düzenlemeler³⁶ ile mal ve hizmetin kalite ve fiyatına ilişkin yasal sınırlamalar da zaten buna imkân tanımazdı. Bu nedenle, çingeneler faal oldukları tüm sektör ve iş kollarında, mal ve hizmet üreten diğer tüm grup ve zümreler gibi, ancak geçimlik bir gelir elde edebiliyorlardı.

Mal ve hizmet üretiminin daha çok fiili beden gücüne dayandığı mesleklerde yoğunlaşmış bulunan çingeneler arasında, verimliliğin düşük olduğu bir çağda, belirli bir yaştan sonra, mesleki performans ve üretkenlik daha da azalmaktadır. İstihdam-üretim dışında kalan nüfus büyümekte, aksine işsizlik artmaktadır³⁷; bu durum yoksulluğu daha bir gözle görülür hale getirmektedir. Çingeneler arasında dilencililiğin yaygın olması, ahlaki bir tutum ve alışkanlık olarak kabul edilse bile, grup içindeki mutlak yoksulluğun bir tezahürü olduğu da bir gerçek.

Çingenelerin belirli meslek örgütlerinde aktif olarak sorumluluk aldıkları görülüyor. Çeribaşı, kethüda ve yiğitbaşı vb farklı idari görevleri üstlenenler var. Çingenelerin belirli meslek örgütlerinde idareci olarak varlıkları, o alanlarda, işgücü piyasasındaki ağırlıklarını gösteren bir unsur olarak kabul edilebilir.

Çingene grupları arasında İstanbul'dan dışarıya, dışarıdan da İstanbul'a belirli bir işgücü göçü yaşanmaktadır. Çingenelerin bu işgücü göçü mevsimlik veya belirli sürelerle sınırlı olmaktadır. Ayrıca, Rumeli ve Balkanlar'dan İstanbul'a kesif olmayan ve yavaş seyreden bir nüfus hareketi ve işgücü göçü söz konusudur³⁸. Her ikisi de kitlesel olmayan, münferit işgücü hareketidir.

İstanbul ve Üsküdar'daki çingene nüfusunda, yüzyılın başı ile ikinci yarısında, belirgin bir yapısal farklılaşma yoktur. Çingene nüfusu, genelde aile ortamında yaşamaktadır. Topkapı'da az sayıdaki bağcı ile İncir Köyü'nde çoğu tarımsal üretim yapan çingeneler yanında bazı semt ve mahallelerdeki sınırlı sayıdaki küçük gruplar aile ortamı dışında yaşıyordu. Muhtemelen bunların ekseriyeti, evli veya bekâr olup, İstanbul'a geçici olarak gelmiş bulunan erkeklerdi.

Üzerinde vurgu yapılması gereken son bir husus varsa o da şudur: Bu çalışma kapsamında, çingenelerin faal oldukları belli başlı meslekleri, iş ve uğraşı alanları nelerdi sorusu henüz tam olarak yanıtlanabilmiş değildir.

Tablo 4: Yaş Gruplarına Göre Çingene Nüfusunun Dağılımı

Yaş grubu	18 yaş ve altı	19-29 yaş	30-39 yaş	40-49 yaş	50-59 yaş	60 ve üzeri	Toplam
Hacı İlyas	77	30	18	15	7	15	162
Hoca Ali	68	21	19	17	9	11	145
Musatafa Paşayı Atık	14	1	4	1	0	1	21
Sulukule	75	21	23	18	8	10	155
Alibeyköy	4	0	1	0	1	0	6
Sadabat	14	11	8	1	2	3	39
Şeyh Bedrettin ve Sahaf ve Muslihitin	43	20	11	12	5	11	102
Sultan Beyazıt	5	2	0	0	0	0	7
Topkapı	1	0	3	1	0	0	5
Mustafa Bey	3	0	0	0	0	0	3
Şeyh Mehmet Geylani	47	5	3	0	0	0	55
Solak Sinan	28	10	12	5	1	5	61
Selami Ali Efendi	10	3	6	1	1	2	23
Kilyos	4	2	2	1	0	0	9
İncir köyü	4	8	9	0	0	2	23
Toplam	397	134	119	72	34	60	816

Tablo 5: Çingenelerin Faal Olduğu Mesleklerin Dağılımı (1856)

Bila sanat	Berber	Baęci	Bahçevan	Ayıcı	Arabacı	Alil	Belirsiz	Toplam	Mahalle/semt
2	1	0	0	1	1	2	46	165	Hacı İlyas
1	1	0	0	0	0		51	146	Hoca Ali
0	0	0	0	0	0	0	12	21	Musatafa Paşayı Atık
1	1	0	2	0	0	0	47	155	Sulukule
0	0	0	0	0	0	0	2	6	Alibeyköy
0	0	0	0	0	0	0	26 ³⁹	39	Sadabat
0	0	0	0	0	0	0	18	102	Ş. Bedrettin - S. Muslihittin
0	0	0	0	0	0	0	0	7	Sultan Beyazıt
0	0	5	0	0	0	0	0	5	Topkapı
0	0	0	0	0	0	0	0	3	Mustafa Bey
0	0	0	0	0	0	0	1	57	Şeyh Mehmet Geylani
0	0	0	0	0	0	0	20	61	Solak Sinan
0	0	0	0	0	0	0	5 ⁴⁰	23	Selami Ali Efendi
0	0	0	0	0	0	0	9	9	Kilyos
0	0	0	0	0	0	0	2	23	İncir köyü
4	3	5	2	1	1	2	239	822	Toplam

Kunduracı	Kireççi	Kahveci	Kaşığıcı	Kabzacı	Demirci	Çubukçu	Çivici	Çiftçi/ rençber	Çalgıcı
0	0	2	0	0	18 ⁴⁴	11	0	0	33 ⁴¹
0	0	1	0	0	9 ⁴⁵	15	0	0	33
1	0	0	0	0	2	0	0	0	1
0	0	0	0	0	4 ⁴⁶	0	88 ⁴³	0	1
0	0	0	0	4	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	3 ⁴⁷	0	0	8	0
1	0	0	1	0	79	2	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
0	0	0	0	0	0	0	0	0	56 ⁴²
0	0	0	0	0	6	0	0	0	0
0	0	0	0	0	3	0	0	0	1
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	5	0	0	0	0	0	0	16	0
2	5	3	1	4	124	28	88	24	135

Seele	Saka/ Sucu	Nalbant	Muhallebici	Maymuncu	Küfeci	Kuklaci	Kayıkçı	Kalaycı	Kaputcu
8	1	0	1	1	0	1	4	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
0	0	0	0	0	1	0	3	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	1	3	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	2	1	1	1	1	1	8	3	1

Tarakçı	Süpürgeci	Sepetçi
0	26	6 ⁴⁸
2	27	6
0	4	0
0	0	5
0	0	0
0	0	1
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	8	22
0	2	12
0	0	0
0	0	0
2	67	52

Dipnotlar

- ¹ Peter Alford Andrews, *Türkiye’de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küptüoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992, s. 23.
- ² Tülin Bozkurt, “Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi”, Editör Ç. Ceyhan Süvari, *Artakalanlar, Anadolu’dan Etnik Manzuralar*, E Yayınları, İstanbul 2006, s. 287.
- ³ Bozkurt, a.g.m., s. 286-287.
- ⁴ Bozkurt, a.g.m., s. 288.
- ⁵ Bozkurt, a.g.m., s. 290-291.
- ⁶ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingenerler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 13-15.
- ⁷ Altınöz, a.g.t., s. 152-167.
- ⁸ Altınöz, a.g.t., s. 13-15.
- ⁹ Elana Marushiakova and Vesselin Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire, A Contribution to the history of the Balkans*, Printed in Great Britain, 2001. Başkaca çalışmalar için bakınız; Altınöz, a.g.t., s. 13 (35 dipnot)
- ¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (Nfs.d.), No: 214 (1260/1845 yılı); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (Nfs.d.), No: 474 (1273/1856 yılı).
- ¹¹ BOA, Nfs.d., No: 474. Tespit edilen mesleklerden ilk yedisi metin içinde, tablo-3’de, geri kalanların tamamı ise ekler bölümünde, tablo-5’de, verilmiştir.
- ¹² BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH), no: 7019 (1261 yılı); C.DH., No:11491 (1267 yılı); C.DH., No: 14466 (1269 yılı); C.DH., No: 10884 (1281 yılı). Çingenerlerin iskânı ile vergilendirilmelerine kapsamlı reform girişimlerin ilk kez Tanzimat döneminde (1839-1876) gerçekleştirilmeye başlandığı iddia edilebilir. Bu bağlamda, 1862 yılında uygulamaya konulan bir düzenlemede Kipti adı verilen çingenerlerden, cizye dışında emlak ve gelir vergisi alınması hususuna şu şekilde dikkat çekilmektedir: “*Kipti namına olan tab’a-i Devlet-i Aliyye’den ahz-i mukannen bulunan riisümât* Kiptilik haline mahsus bir vergi olup, Müslim Kiptilerden asker alınmadığı gibi Gayrimüslim Kiptilerden dahi bedel-i askeri alınmak iktiza etmeyeceğinden ve fakat Müslim ve Gayrimüslim Kiptilerden kasaba ve karyelerde emlak ve temettuat vergileri başkaca alınıp, buna dokunmayacağından, yalnız Kiptilik hali için her şahs-ı zükür beher sene tediyesi müretteb-i zimmeti olan vergi âti bende beyan olunan sunufuna göre tevzi ve istihsal olunacaktır.”, “Kiptiyân Vergisinin Sûret-i Tahsili Hakkında Nizamnamedir”, *DÜSTUR*, I. Tertip, C. II., (10 Şevval 1274/10 Nisan 1862), s. 34-38.
- ¹³ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ¹⁴ Hane sayıları belirtilmemiş olan semt-mahalle veya yerleşimdeki çingenerler, genelde şehrin periferi (kenar) bölgelerinde veya köy vasfı olan mahalde 5-6 kişilik küçük gruplardır. Bunun tek istisnası, İstanbul Bahçekapı’da Şeyh Mehmet Geylani Mahallesi’nde bulunanlardır.
- ¹⁵ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ¹⁶ Bu tabloda mahalle-semt ve köy yerleşimleri karşısında verilen rakamlar, nüfus defterinde ilgili mahalle-semt ve köy ismi altında yazılı bulunan toplam çingene nüfusunu vermektedir. Hicri 1273 yılına tekabül eden 1856 tarihinden sonra doğmuş bulunanlar da bu defterde kayıtlı olduğundan, yukarıdaki tablo hariç sonraki tablolar ve başkaca değerlendirmeler, 1856 yılından sonra doğmuş olanları dikkate almadan yapılmıştır. Bu nedenle, doğal olarak, yukarıdaki tabloda yer alan 890 rakamı daha sonra verilen rakamlardan daha yüksektir.
- ¹⁷ Nüfusun hane olarak yaşadığı semt ve mahallelerde, çingenerlerin kayıtları “hane” ve şahıs numaraları verilerek tutulurken, perakende olanlarda hane sırası mevcut değildir.
- ¹⁸ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ¹⁹ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ²⁰ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ²¹ Bu tabloda yer alan yaş grupları ve bunlara ilişkin değerler 474 numaralı Çingene Nüfus Defterindeki verilerden tarafımızdan çıkarılmış ve hesaplanmıştır.
- ²² Daha önce de zikredilmiş olduğu üzere, az sayıda çingene nüfusun bulunduğu bazı periferi (kenar) alanlarda hane veya aile ortamı dışında yaşayanlar da söz konusudur.
- ²³ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ²⁴ Bu tabloda yer alan meslekler, meslek mensuplarına ilişkin rakam ve değerler, 474 Numaralı Nüfus Defteri’ndeki verilerden hesaplanmıştır.
- ²⁵ Altınöz, a.g.t., s. 248-249.
- ²⁶ BOA, Nfs.d., No: 474.
- ²⁷ Dolayısıyla Çingenerlerin mesleki faaliyet alanı dışında arta kalan zamanlarında yaşadıkları semt, mahalle veya şehirde uzak ve yakın çevrelerindeki insanlarla farklı ilişkiler geliştirdikleri söylenebilir. Bu açıdan tarikat ve tekkelere intisap etmek, bu kurumlardan birinin müdaviymi olmak sosyal ve kültürel entegrasyon açısından önemliydi; imparatorluğun başka bölgelerinde de söz konusu organizasyonlar

toplumsal entegrasyona anlamlı katkıda bulunmuşlardır.

²⁸ Altınöz, a.g.t., s. 250-255.

²⁹ Arşiv kayıtlarında, bu konuya ilişkin zengin veri mevcuttur.

³⁰ Demircilik sektöründe çalışan çingene nüfusun büyük bir kısmı Kasımpaşa'da Bedrettin Bey ve Sahaf Muslihittin mahallelerinde ikamet etmektedir. Bu mesleğe mensup çingenelerin belirli bir bölümü ise Kasımpaşa'da faal olan kamuya ait gemi sanayinde çalışıyor olmalıdır.

³¹ Daha önce bahsedilmiş olduğu gibi, çingeneler arasında kamuya ait bir imalathanede, birimde veya sanayi kuruluşunda ya da herhangi bir sektörde yarı zamanlı ya da tam zamanlı olarak çalışan ve hizmette bulunanlar da muhakkak vardı.

³² BOA, Nfs.d., No: 474.

³³ İş alanı ile meskenin ayrılmamış olduğu durumlarda, üretime, aile içerisinde gücü ve kapasitesi bulunanların tamamı dâhil olmaktadır.

³⁴ Aksine bazı özel durumlarda kadınların üretim ve satış sürecinde daha aktif olduğu iddia edilebilir. Mesela; İslam inancına göre mahrem alan kabul edilen konak ve konutlarda ailenin kadın ve genç kızlarına kumaş ve gündelik tüketim eşyası pazarlanması bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca sepet üretiminde ihtiyaç duyulan kamyş erkekler tarafından temin edilirken üretim sürecinde kadınlar da belirli ölçüde rol almış olmalıdırlar.

³⁵ İstanbul'da, merkezi muteber mahalleler ile çevredeki daha az makbul semtlerde meskûn olanların doğum yerinde Rumeli'deki farklı yerleşim olan çok sayıda **çingene** mevcuttur. Bu, mevsimsel işgücü göçü veya doğrudan göç niteliğinde şehre dışarıdan gelenler olduğuna işaret etmektedir. Üsküdar'da ise, merkezdeki **çingene nüfusun doğum yeri olarak** Asitane ve Üsküdar, çok az sayıda nüfus barındıran İncir Köyü'nde ise Rumeli'deki farklı yerleşimler verilmiştir.

³⁶ İktisadi faaliyette amaç, yüksek kar elde etmekten ziyade toplumda ihtiyaç duyulan mal ve hizmetlerin her kesimden insanın kolayca erişebileceği fiyatta, kaliteli ve bol miktarda sunulması esastır. Bakınız, Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken, İstanbul 2000, s. 46-48.

³⁷ Daha önce zikredilmiş olduğu üzere, nüfus defterindeki kayıtlardan, yaş grupları ilerledikçe, çingeneler arasında *sele* ve *sâil* vb nitelermelerin arttığı, ayrıca bir mesleki unvana sahip olduğu halde iş göremeyip üretim dışında kalanlara *sele güruhundan* tarzında tavsif ve ifadelerde belirgin bir artış olduğu açığa çıkmaktadır. Bakınız, BOA, Nfs.d., No: 474.

³⁸ Çingeneler arasında işgücü göçü ile kesif olmayan nüfus hareketlerine ilişkin veriler söz konusu nüfus defterindeki verilerden anlaşılabilir. Nitekim kısa süreli işgücü hareketlerinin İstanbul'dan Balkanlara ve Anadolu'da yakın ve kısmen uzak sayılabilecek yerleşimlere olduğu; kesif olmayan nüfus hareketinin ise Rumeli'deki yerleşimlerden ilk önce İstanbul'un çevresindeki kırsal yerleşimlere daha sonra ise merkezi mahalle ve semtlere geçildiği açığa çıkmaktadır. Bakınız, BOA, Nfs.d., No: 474.

³⁹ 26 kişiden biri taife-i mahalle kethüdası olarak tavsif edilmiştir.

⁴⁰ 5 kişiden ikisi "mektep-nişin" diye nitelendirilmiştir.

⁴¹ Bunlardan 4'ünün yaşı küçük olup, meslekleri daha sonra kaydedilmiştir. Çalgıcılar arasında çok sayıda "kaba çalgıcı" olarak tanımlanan meslek mensubu mevcuttur.

⁴² Bunlardan 20'si çalgıcı, 36'sı kaba çalgıcı olarak nitelendirilmiştir.

⁴³ Bunlardan ne kadarının imalatçı, ne kadarının ise satış yaptığı bilinmiyor. Toplam 88 kişiden 7'si imalat yapan çivici, biri de çivi satan esnaf çırağıdır. Çivici kethüdası ise, çivi imalatı yapmaktadır.

⁴⁴ Bunlardan 4'ü çirak

⁴⁵ 9 kişiden biri çirak

⁴⁶ Bunlardan biri kara demirci çırağı, bir diğeri demirci çırağı olarak tavsif edilirken geri iki kişiden biri demirci, öbürü de kara demirci olarak nitelendirilmiştir.

⁴⁷ Her üçü de karar demirci olarak nitelendirilmiştir.

⁴⁸ Altı kişiden biri çirak

ÜSKÜDAR BEKÂR ODALARI

Zübeyde GÜNEŞ YAĞCI & DR. Mustafa AKKAYA

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul ve çevresi, dışarıdan gelen tüccarlar, seyyahlar ve göçlerle gelen insanlar için her zaman bir cazibe merkezi olmuştur. Buna XVI. yüzyılın sonlarında Anadolu'daki Suhte isyanları, Celali Ayaklanmaları ve münferit eşkıyalık faaliyetleri ve ekonomik sorunlar sebepleriyle meydana gelen göçü de eklemek gerekmektedir. Kimi eşkıyadan kaçmak, kimi iş bulmak amacıyla yapılan bu göçler arasında bekârlar başı çekmekteydi. Resmi kaynaklarda *bekâr taifesi* adı verilen bekârlar, göç ile gelen halkın yanı sıra tüccarların kalmış oldukları hanların, cami odalarının, mescit odalarının yanında *erkî odaları*, *bekâr odaları*, *erkek odaları* olarak ifade edilen mekânlarda hayatlarını idame ettirmek durumunda kalmışlardır. Ancak zamanla bu kişilerin büyük çoğunluğu ve ikamet ettikleri bekâr odaları birer nifak yuvaları haline gelmişlerdir. Bunlar İstanbul'un düzenini bozmanın haricinde meydana gelen ayaklanmalarda da ön saflarda ve hatta çoğunlukla isyanların merkezinde yer almaktan geri kalmamışlardır. Devlet zamanla buralarda kalan kişileri teftiş ederek kefilî olmayanları İstanbul'dan memleketlerine göndermiştir. Fakat bu tedbir kısa süreli bir çözüm olmaktan öteye gidememiştir. Bekâr odaları Üsküdar'dan başka Beyoğlu, Çemberlitaş, Beşiktaş, Galata gibi İstanbul'un değişik yerlerinde bekâr odaları bulunmaktaydı¹. İstanbul'un en namlı bekâr odaları Yolgeçen odaları², Mercan odaları³, Cephane odaları, Hilalci odaları, Cebehane odaları, Bekârhane-i Gedik Paşa odaları, Pertev Paşa odalarıdır. En çok bekârlar buralarda kalmaktaydılar. Başlarında zabitleri ve odabaşlıları vardı ve kefilî olmayanları buralara almazlardı⁴.

Bu çalışmada özelde Üsküdar'daki bekâr odaları ele alınmakla birlikte, genelde İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatını etkileyen bekâr odalarının durumunu üzerinde durulacaktır. Devletin bekâr odalarına karşı izlediği politika üzerinde durulduktan sonra bekâr odalarının ve buralarda kalanların İstanbul'un sosyal hayatına katkıları olumlu ve olumsuz yönleri ile değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da baş gösteren Celali ayaklanmaları⁵, Suhte ayaklanmaları⁶, eşkıyalık faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan fetretle beraber köylü reayanın o zamanki ifadesiyle *kaçgunluk*, *fırarîlik* olaylarının artmasıyla payitaht İstanbul'a ve şehir merkezlerine büyük çapta göçler gerçekleşmiştir⁷. Bu göçlerden neredeyse bütün önemli Osmanlı şehirleri etkilense de en büyük payı başkent İstanbul ve onun çevresi almıştır⁸. Haliyle Üsküdar, göçlerden en fazla etkilenen yerlerin başında gelmektedir. Memleketin

her yerinden yerini yurdunu bırakıp yeni yaşam olanakları ve geçim kaynakları bulmak amacıyla yollara düşen bu insanlara kalacak yer temini öncelikle halledilmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır⁹. Bunlara birde XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esnaflaşma sürecine giren yeniçerileri de eklemek gerekmektedir¹⁰. Üsküdar için de aynı sorunlar söz konusu idi. Çoğunluğunun iş bulmak amacıyla gelen bekâr gençlerden oluşan bu kişiler, İstanbul'a ticaret amacıyla gelen tüccarların kaldığı hanlarda, cami ve mescit odalarında kalmaktaydılar. Fakat göçün yoğun olarak yaşanması, hanların, cami ve mescit odalarının sadece geçici süre kalma imkânına sahip olması hasebiyle kaynaklarda *erkî odaları*, *bekâr odaları*, *erkek odaları* olarak ifade edilen mekânları da kullanmaya başlamışlardır. Bu odalar, *Acem odaları*¹¹ adında olduğu gibi kimi zaman burada kalan kişilerin geldikleri yere ve uyruklarına göre adlandırılmakta ve kimi zaman da sosyal hayattaki hallerine göre *bekâr odaları*, *erkek odaları*¹² olarak adlandırılmaktaydılar¹³. Bekâr odalarında daha çok işsiz güçsüz kişiler, seyyar satıcılar, nereden geldikleri belli olmayan yoksul işçiler ve dilenciler¹⁴ kalmaktaydılar. Ayrıca bu kişiler, dükkânların üst katlarına inşa edilmiş oda diye tabir edilen mekânlarda, hanlarda ve kahvehanelerde de ikamet etmektedirler¹⁵. Göçle *taşı toprağı altın* diye İstanbul'a gelen bu gençlerin çoğu XVIII. yüzyılın başlarında devşirme sisteminin¹⁶ kaldırılmasından sonra bir yolunu bulup kendilerini Yeniçeri olarak ocağa kaydettirdiler. Böylece özellikle 18. yüzyılın sonu ile ocağın kaldırışına kadar geçen süreçte Üsküdar Balaban İskeleyi olmak üzere İstanbul'un değişik yerlerindeki bekâr odaları birer fesat yuvası haline gelmiştir. Devlet kimi zaman bu fesat yuvalarını ortadan kaldırmak amacıyla tedbir almaya gayret etmiş ve bekâr odalarının kaldırılması ve yıktırılması için emirler çıkarılmıştır¹⁷. Boğaziçi'nin iki yakası, Haliç sahillerinin asayiş ve inzibatından sorumlu olan Bostancıbaşı özellikle iskelelerin yakınlarında yer alan bekâr odalarından da sorumlu idi¹⁸. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ise İstanbul'da belediye işlerinin yürütülmesi ve tanzim edilmesi amacıyla İhtisab Ağalığı kurulması ve bir :H 1242 (1826/1827) yılında İhtisab Nizamnamesi hazırlanması ile birlikte bekâr odalarının tanzimi ve işlerinin yürütülmesi işi bu nizamnamenin kapsamına dâhil edildi¹⁹. Nizamname ile İstanbul'a gelen ve bekâr hanlarında kalanların nasıl davranacaklarının ve nasıl yaşayacaklarının düzenlenmesi amaçlanmıştı²⁰. Buna rağmen eskisi kadar olmasa da bekâr odalarındaki problemler devam etmiştir.

ÜSKÜDAR BEKÂR ODALARI VE SEBEP OLDUKLARI SORUNLAR

Üsküdar Boğazın Anadolu sahilinde bir dil şeklinde uzanmaktadır. XVIII. yüzyılda bir mecmuada *Deryâ kenârında Akdeniz ile Karadeniz birbirine kavuştuğu yerde ve İslambol'un karşısında yakındur* şeklinde coğrafi konumu çok güzel bir şekilde ifade edilmiştir²¹. Büyük bir şehir halini almadan önce Kadıköy'e bağlı bir köydü. Zamanla büyümüş ve gelişmişti. XVI. yüzyıldan itibaren daha da gelişmeye başlamış²², saray ve vakıfları²³ ile Kadıköy'ü geride bırakmıştır²⁴. Ayrıca doğu seferlerinde harekât üssü olarak kullanılması şehrin gelişmesine katkıda bulunmuştur²⁵. Bu, zamanla başta padişahlar ve hanedan ailesi üyeleri olmak üzere saray ve kasırların yapılmasına zemin hazırlamıştır²⁶. Nitekim aynı şiir mecmuasında Üsküdar, *Bu şehir, bir şehir-i 'azîmdür* şeklinde tasvir edilmiştir²⁷. Şair Üsküdar'ı tarif ederken İstanbul nüfusunun yedide birine sahip olduğunu biliyor muydu bilmemiz mümkün değil.

Osmanlı idare teşkilatında Üsküdar kadılıktır ve Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılan Galata, Eyüp gibi kadılıklardan birisidir. İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Gebze, Beykoz, Yoros, Adalar, Kartal, Soğanlık ve Kadıköy kadılığın sınırları dâhilindedir. Artan önemine binaen 1583'de Şile ve Kandıra Üsküdar Kadılığı'na ilave olunarak statüsü mevleviyete dönüştürülmüştür²⁸. Üsküdar, Anadolu yakasında İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı mesabesinde olması hasebiyle çok önemli bir konuma sahipti. Aynı zamanda Anadolu'nun da İstanbul'a giriş kapısıdır²⁹. Bu nedenle Üsküdar zamanla gelişmiş ve

ticari bir boyut kazanmıştır. Doğal olarak bu durum Üsküdar'daki iskelelerin daha fazla iş yapması anlamına gelmektedir ki, işgücü açığı Anadolu'dan gelen bekâr işçiler tarafından karşılanacaktır. Memleketlerinde bıraktıkları ailelerine para gönderebilmek amacıyla hemen hemen her işte çalışmaktaydılar. Her yıl içlerinden güvenilir birisini seçerek memleketlerine para göndermekteydiler. Memleketlerinde evli olsalar bile İstanbul'da evlenip bir aile kurmadıkları sürece bekâr kabul edilmekteydiler. Bekâr oldukları için de mahalleye kabul edilmezler ve toplu olarak hanlarda, bekâr odalarında kalmak mecburiyetindeydiler³⁰. Dolayısıyla mahallenin oto kontrolünden uzakta, bir nevi kuralsızlığın hâkim olduğu bu mekânlar fuhuş başta olmak üzere her türlü suçun meydana geldiği yerlerdi³¹.

Üsküdar'da bekârların kaldıkları hanlar vardı ve o hanlarda genellikle belirli meslek grupları toplanırdı. Mesela Sulu Handa daha çok merkepçiler, Memiş Ağa Hanı'da Mavnacılar³² sakindiler³³. Çavuş başı Hanı, Vali başı Hanı, Zincirli Hanı, Helvacı Hanı, Sulu Han, Memiş Ağa Hanı, Arabacı İsmail Ağa Hanı, Sarraf Hanı, Coşkun Hanı, Hacı Ali Ağa Hanı, Hacı Mehmed Ağa Hanı, Tıflı Oğlu Hanı, Budak Hanı, İskilib Hanı, Hasan Çavuş Hanı, Kabzamal Hanı, Aşık Osman Hanı, Abdullah Ağa Hanı, Çavuş Deresi Hanı, Ali Efendi Hanı, Bozacı Oğlu Hanı, Tahir Ağa Hanı bekarların dükkanların üstü, kahvehaneler haricinde en gözde konakladıkları mekanlardı³⁴. En çok bekâr Sulu Han'da kalmaktaydı³⁵.

Üsküdar'ın ticari potansiyelinin artması ile burada yer alan iskelelerin de faaliyet alanı genişlemiştir. Üsküdar'daki iskeleler şunlardır: İhsaniye İskelesi, Salacak İskelesi, Ayazma İskelesi, Büyük İskele, Balaban İskelesi, Tophaneyeri İskelesi, Mumhane İskelesi, Kavak İskelesi, Kuzguncuk İskelesi, Sarıtaş İskelesi, Öküzlimanı İskelesi, Hünkâr İskelesi, Taş Limanı İskelesi, İstavroz İskelesi, Beylerbeyi İskelesi, Vaniköy İskelesi, Çengelköy İskelesi, Gülbahçesi İskelesi, Kandilli iskelesi. Bu iskeleler içinde İskele-i kebir olarak geçen Büyük iskele ile Balaban İskelesi en büyüklerdir³⁶. Ancak Balaban İskelesi ticari potansiyel açısından diğerlerinden farklı olmalı ki, en çok bekâr odası bulunan ve dolayısıyla en çok bekârın bulunduğu iskele olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Balaban İskelesi Avrupa yakasını Asya yakasına bağlayan Avrupa'dan gelen malların Anadolu'ya aktarıldığı liman olması bakımından önemli bir yere sahiptir³⁷.

Bu iskelelerin yakınında bekâr odalarında ve hanlarda ve yine bu iskelelerin yakınında bulunan dükkânlarda bekârlar istihdam edilmektedir. Genellikle kahve, manav, terzi, attar, sebze, şeker, berber, kasap, değirmen, keresteci, doğramacı, mismarcı, taşçı, kalaycı, bakkal, muhallebici, düğmeci, çörekçi gibi dükkânlarda çalışmaktadırlar. Bunlardan başka yoğun olarak çalıştıkları yerler hamamlar başta olmak üzere, kayıkçılık, doğramacı, mavnacı, merkepçi, alçıcı gibi meslekleri icra etmekteydiler. Yine fırınlar bekârların istihdam edildiği en önemli alanlardan bir diğeri idi³⁸. Bekâr odalarının çoğu dükkânların üstünde yer almaktaydı ve dükkân satıldığında odalar da satılmaktaydı³⁹. Üsküdar'da çalışmak üzere gelen bekârlar Üsküdarlı olanların haricinde Kütahya, Eğirli⁴⁰, Kayseri, Trabzon, Erzurum, Kastamonu, İlbasanlı, Sivas, Nevşehir gibi yerlerden gelmekteydi⁴¹.

Devletin daha XVI. yüzyılda Celali isyanları ile başlayan süreçte payitaht İstanbul'a ve diğer büyük şehirlere olan göçler sonucunda ortaya çıkan sorunları çözmek ve Celali isyanlarından sonra Üsküdar'da yirmi yer ve beldeye yerleşen göçmenleri geri yerlerine göndermek için “...bundan akdem memâlik-i mahrusamda Celâli İstilası'nda perakende ve perişan iden re'ayadan gelip taht-ı kazanızda .... beldeye iskân-ı sâkin olanları bi'l-cümle kaldırub ki ve kadîm yerlerine varub iskân ettirmek bâbında ferman-ı alişânım sadır olub ---- ferman-ı celilü'l-kadrim üzere öte yaka re'ayasından taht-ı kazada .... beldeye iskân-ı sâkin olanlara asla ruhsat vermeyüb taht-ı kazada kadîm yerlerine

varub sâkin olmak üzere mu'accilen ihraç eylemek fermanım buyruldu..." diye fermanlar yayınlayarak memleketlerine bazı bahanelerle hâlâ geri dönmeyenlerin de dönmeleri için baskılar yapılmıştır. Böylece Celâlî Ayaklanmalarından sonra ortaya çıkan göçlerin kontrol altına alınması ve bu göçlerin İstanbul'a ve Üsküdar'a olan olumsuz neticelerinin giderilmesi istenmiştir.⁴² Ayrıca, "*Erkî odaların yapılmamak için varid olan emr-i şeriftir hıfz-ı hırasât üzere olan reayanın ekserî raiyyetlerini bırakıp Üsküdar'a gelmiş erkî odalarında sâkin oldukları ilâm olunmağla dergâh-ı muallama arz olundu mahrusa-i İstanbul'da, Galata'da Hazreti Eba Eyyübi Ensari ve Üsküdar'da erkî odaları binâ ettirdiği, emredip buyurdum ki vardıkta ferman-ı şerifim üzere bu hususa ruhsat olunmaya Üsküdar mahallâtında dergâh-ı muallama arz olundu erkî odaları binâ ettirmeyesin mahrusa-i mezbûrda hala harabe olmuş erkî odaları da var ise onları dahi dergâh-ı muallama arz olunmağın ta'mîr ve termîm ettirmeyesin emr-i şerifime muhalefet edenleri isim ve resimleriyle yazıp...*" diye ifade edilen kayıtlar; İstanbul'da ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan bekâr (erkî, erkek) odalarının kontrol edilmesi; yapımının yasaklanması, ruhsat verilmemesi ve eski olan bekâr odalarının tamir edilerek yeniden kullanıma açılmaması emredilmiştir⁴³. Celali isyanları ile artık kontrolü çok zor hale gelen çift bozan reayanın İstanbul'a göçü çok daha önce başlamıştır. 1579 yılında gönderilen emirde kefil olmayanların özellikle memleketlerine geri gönderilmesi istenmektedir. Bu dönemde daha dükkân üstlerindeki odalarda, kahvehanelerde kalınmasına izin verilmemektedir⁴⁴. Ne var ki bir süre sonra dükkân üstlerindeki odalar, kahvehaneler, hanlar, vakıf odalarından sonra yersiz yurtsuz göçmenlerin en çok kaldıkları mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁵.

Bekâr odalarında kalanlar, köyden şehre adaptasyon sorunlarından, iş bulamama ve düşük gelir düzeyine sahip olma⁴⁶ gibi sıkıntılardan olsa gerek çeşitli suçlara karışmışlar ve bu yüzden buldukları mahallelerin halkı tarafından hükümet yetkilerine şikâyet edilmişlerdir⁴⁷. Bütün bunların yanı sıra Müslümanların içki içtikleri mekânlar olması bekâr odalarının halk nezdindeki kötü tanınmasına katkıda bulunuyordu. Bu nedenle halk bekârları şikâyet etmekten geri kalmıyorlardı⁴⁸. Alınan tedbirlere rağmen İstanbul'a göç önlenemediğinden bekâr odalarının sayısının artmasının önüne geçilemiyordu. Devlet, yukarıda da ifade edildiği gibi kimi zaman yasaklar koyarak, kimi zaman da yoklama yaparak, İstanbul'a gelen kişilerin geri geldikleri yerlere gönderilmesi hususunda emirler çıkarmıştır⁴⁹. Bu önlem bazı dönemlerde kısa süreliğine durumu düzeltme yolunda çare olmasına rağmen birkaç ay sonra gönderilenler geri geldiklerinden dolayı her zaman geçici olmuştur. Bunun üzerine Devlet, bekâr odaların yapılmaması için ve hatta eski olanlarının yıkılması için de fermanlar yayınlamıştır⁵⁰.

İstanbul, Osmanlı toplumunun hareketli ve değişken yapısından payına düşeni alıyor, şehrin nüfusu gün geçtikçe artıyordu. Yerinden yurdundan kopan levendler⁵¹ şehirlerde han ve bekâr odalarında, dükkân köşelerinde kalıyordu. Devlet kayıtlarında "bekâr"lıklarına sıklıkla değinilen bu kişiler "ev ve ocaklarından uzakta kalmalarından dolayı ahlaki görüşleri kolaylıkla ve çabucak bozulabiliyordu. Onun için kolaylıkla kötü hareketlere tevessül edebiliyor ve fesatlara alet olabiliyorlardı. Bekâr levendler şehir içinde kadınlara sataşıyorlar, bazılarını türlü şekilde kandırıyorlar veya fahişelerle yaşıyorlardı"⁵². İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadınların yuvalandıkları bekâr odalarında, levendlerle düşüp kalktıkları, birçok evlerin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bazı defa, evli barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları, devrin kayıtlarından kolayca öğrenilmektedir. Ayrıca, levendler veya öteki bekâr hayatı yaşayan kimselerin (yeniçeri veya sipahi gibi) "hamamda, yolda ve sair yerlerde şabb-ı emret oğlanlar ile levata ettikleri, hatta bu yüzden bir oğlanın hamamda öldüğü şikâyetleri kadıya bildirilmiştir."⁵³

Levend taifesinin yaşam tarzları ve işlemiş oldukları suçların benzerleri kalyoncu⁵⁴ taifesinde de görülmektedir. Üsküdar'da Balaban İskeleyi yakınlarında bulunan bekâr odala-

rında kalyoncu neferlerinin fahişe kadınlarla birlikte kaldıkları ihbarının gelmesi üzerine; kılık değiştirilerek yapılan tahkikat neticesinde ihbarın doğruluğu anlaşılmıştır. Balaban iskelesi yakınındaki bekâr odalarında bu vaziyette kalan kalyoncu neferleri yakalanıp, hapsedilmişlerdir. Cezalarını çekmelerinin ardından kışlarına gönderilmişlerdir. Fahişe kadın ise mahkemeye çıkarılmak için subaşıya teslim edilmiştir⁵⁵. Tarihsiz bir hatt-ı hümayunda aynı konuya dikkat çekerek, Balaban İskeleyi çevresinde bekâr odalarında kalan bekârların 20-30 kişilik gruplar halinde bir araya gelerek, fahişe kadınlar getirmek suretiyle eğlence düzenledikleri tespit edilmiştir⁵⁶.

Bekâr odaları bulunan her yerde belirttiğimiz sorunlar olmasına rağmen Balaban İskeleyi ve civarı kaynaklarda tam anlamıyla haşarat yuvası olarak tanımlanmaktadır. Belgelerde ... Üsküdar'da Balaban İskeleyi etrafında deryaya nazır *te..... tarik-i cadde üzerinde ve bazen kayıkthane fevkinde kain bekâr odaları derunlarında eşkiya ve ehl-i fesad taifesi tecemmu'* ve *iskan ve leyl ü nehar fahişeler ile bi-tehâşi alenen envai fisk ve fesadı icra... mahall-i mezbûreden rical ve nisvan mürur ve ubura mütecâsir olamıyub ve mahall-i mezbura tecemmu' ehl-i fesad ve ikametgâh-ı eşkiya olduğundan ve daima harb ve kıtale mütecâsir...* olarak tarif edilmektedir⁵⁷. Bu tarif XIX. yüzyılın ilk yarısını ele alan Câbî Ömer Efendi Balaban İskeleyi'ndeki bekâr odalarının fuşsiyyet üzere olduklarını vurgulayarak belgelere yansıyan olayları tarihine aktarmıştır⁵⁸. Burada çalışan bekârlar genellikle hamal, kayıkçı ve kalyoncu idiler. Bu kişiler kadın kapatırlardı. Hatta oralardan geçen kadın ve kızlara saldırırlar ve zorla odalarına götürmeye kalkışır ki, çoğu zaman karşılarında duracak bir güç olmadığından istediklerini yapabilirlerdi. Zira bu bekârların çoğu yaptıklarının tersine Üsküdar'ı muhafaza ile görevli Yeniçeri ortalarından birine kayıtlı idiler. Yeniçeri olduklarını tescil ettirmek ve göstermek istercesine kayıtlı oldukları ortalarının nişanını kol ya da baldırlarına dövme olarak kazıtırlardı⁵⁹. Daha da ileri giden bu kişiler Üsküdar'ın değişik yerlerindeki köşk, yalı, bağları basarlar ve insanlara zarar verirlerdi.

Balaban İskeleyi ve civarında kalan bekârlar sadece çevrelerine verdikleri zararlarla bilinmemektedirler. Babasından ya da birisinden kaçanları koruyan ve kimsenin buralara nüfuz edip de alamadığı yerler olarak namılı idi. Bu anlamda en ünlü hikâyelerden birisi Yelkenci Yusuf hikâyesidir. Hikâyeye göre Yelkenci Yusuf Galata'nın zenginlerinden Trabzoni Hüsam Reis'in oğludur. Uygunsuz yaşamından dolayı babasının hışmından kaçıp Balaban İskeleyi'nde Sultan Hanı'nda ikamet eden namılı kabadayılardan Arnavud Zeynel'e sığınmak durumunda kalmıştır. Yine Balaban İskeleyi'nin diğer bir namılı zorbası ve 59. Ortaya kayıtlı Kara Bekir Ağa'nın himayesinde olan Hançeri güzel Mustafa adındaki kayıkçı Sultan Hanı'nı basarak Yelkenci Ali'yi almak ister. Bu mücadelenin sonucunu bilmiyoruz, Balaban İskeleyi'nin namının bu olayla daha da fazla arttığını söylememiz yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

Fakat Alemdar Mustafa Paşa'nın kısa sadreti döneminde olaylar biraz da olsa önlenmeye çalışmıştır. Paşa'nın aldığı sert tedbirler onun ölümü ile kesintiye uğramıştı. Bundan sonra bekâr odalarına karşı en sert tepkiyi II Mahmud göstermiş ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırdıktan sonra Balaban İskeleyi'nde yer alan bekâr odalarını da yıktırıştır. Fakat sorunun temelinde İstanbul'a göç olduğundan Vaka-yi Hayriye'den kısa bir süre sonra yeniden bekâr odaları inşası yoluna gidilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Balaban İskeleyi ve civarı yeniden eski haline geri dönmüştür. Balaban İskeleyi ve çevresinde kalanlar ve durumlarını Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi'nde şu şekilde tasvir etmektedir:

“Eyyamı sebâvetimizde Balaban İskeleyi'nde dört büyük kahvehane vardı. Gayet mükellef kahvehanelerdi, müşterisinin ekserisi kayıkçı, hamal, seyyar, manav, fırın ve hamam uşakları, Tophâne, Tersâne ve nizamiye neferleri onbaşı ve çavuşları, daire-i belediye

tulumbacıları olmakla beraber kalem katipleri kişizade beyler, efendiler de gelirlerdi... İskemle yoktu, firdolayı tahta peyke idi. Peykeler de üzerlerine bir döşek serilecek kadar genişti. Kapunun iki yanında iki peyke efendi peykesi idi, hasır döşeli, üstüne şilteler atılmış, herkesi oturtmazlardı. .... çıraklar çıplak ayaklı, ayaklarında şimşir ağacından takunyalarla tavus misali reftar ider gençlerdi. .... Kardeş, amca, dayı, hala, teyze çocuğu yekdiğerinin yakın akrabası idi; geceleri de kahvehanede, efendi peykesinde, müşteri şiltelerini kaldırıp hasır üstüne serdikleri döşeklerinde büyük bir yorganın altında ikisi üçü koyun koyuna yatarlardı. Gündüzleri simitle çayla çöplendirler, akşamları da dört kahvede işleyen on beşten fazla çırak bir tencere yemek pişirip o bir övün yemeğe beraber kaşık çalarlardı. İçlerinden yaşça en büyüğü her sene biriken gündeliklerini toplar, köye götürürdü.

Yatsı namazı kahveler kapanır, gündüz müşterileri dağılırken gece müşterisi gelirdi. Onlar da köyde tarlayı, çifti, dağda sığırı, davarı bırakıp İstanbul'a gelmiş diyar garibi şehbaz yiğitler, genç irisi oğlanlardı. Keselerinde han parası olmadığından gündelikciliğinden kurtulup ayaklı kapı buluncaya kadar bu Balaban kahvehanelerinde yatıp kalkarlardı. Altlarında döşekleri yok, üstlerinde bir mitil yorgan, onlar da çırak oğlan gibi ikisi üçü bir yorgan altına girerlerdi. Kahvehanelerden sabah ezanında çıkıp *razakı alem Hudadır* diye iş aramağa dağılırlardı⁶⁰.

Biraz parası olup da hanlarda kalanların kahvehanelerde kalanlardan pek de farkı yoktu. Hanlarda da beş-altı oda ne kadar alıyorsa bir şiltenin üstünde beraber kalırlardı. İstanbul'daki kahvehanelerin çoğunluğunu yeniçeriler işletmekte idiler⁶¹. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra yeniçerilerin yerini tulumbacılar aldı⁶².

Göçle ülkenin her yerinden gelen bu kişilerin istihdamında yaşanan güçlüklerle toplumsal olarak dışlanmışlığı da eklediğimizde suça meyli arttığını görmek mümkündür. Zaten dışarıdan gelmese bile bekâr olmak toplumun farklı bakmasına yeterli idi. Üstüne bir de dışarıdan gelmişlik ve yaşam koşullarının zorluğunu ilave ettiğimizde sorunlar kat be kat artmaktaydı. Nitekim devlet soruna çözüm getirmek amacıyla bir takım tedbirler almaya çalışmıştır. Bu tedbirlerin en başında bekâr odalarının düzenli olarak teftiş edilmesi ve buralarda kalanların kefile bağlanmak suretiyle zapt-u rapt altına alınması olacaktır⁶³. Bu meyanda Yeniçeri Ağası, kadınlara müteaddit defalar emirler gönderilmiştir⁶⁴. Teftişlerin özellikle habersiz yapılması istenmekteydi ki, bir şekilde teftişin yapılacağını haber aldıklarında sonuç boş çıkabilmekteydi. Bunun üzerine devlet, tebdil-i kıyafetle odaların teftiş edilmek suretiyle nizam sokulması ve kontrol altına alınmasını emretmekteydi⁶⁵. Teftiş sonucunda geri gönderilmeyecek olanlar var ise bunların bekâr odalarında mutlaka kefile bağlanmaları şartıyla kalmalarına izin verilmesi, ehemmiyetle üzerinde durulan en önemli nokta idi⁶⁶. Kefili olmayanların ise geri gönderilmeleri emredilmekteydi⁶⁷.

Bütün bunların rağmen bekâr odaları kar getiren birer ticari işletmelerdi. Sadece dükânların üstleri değil, çeşitli vakıflar, odalar yapmak suretiyle bu karlı işten gelir elde etme yoluna gitmekteydiler. Kimi zaman ise kadınlar da bu tür yerlerin işletmesini alabilmekteydiler. Emetullah Hanım bunlardan birisidir. Kocası eski Adana valisi Hacı Ali Paşa'nın mallarının müsaderesi esnasında açık artırma ile satılan büyük Ayasofya Vakfı'na ait bekâr odalarını 350 kuruşa satın almıştır⁶⁸. Bu sebeple bekâr odalarının sayısı her geçen gün artmaktaydı.

BEKÂR ODALARINDA SAĞLIK

Bekâr odalarında ortaya çıkan sorunlar asayiş ile sınırlı değildir. Para kazanmak ve bir an önce memleketlerine dönmek değilse memleketlerine para göndermek amacıyla İs-

tanbul'a göç ettiklerinden dolayı çok kısıtlı imkânlarda yaşamlarını sürdürmek mecburiyetinde kalmaktaydılar. Zaten iş bulmaları çok zordu ve iş bulanlar da kayıkçılar hariç oldukça düşük ücret karşılığında çalışmaktaydılar. Bu nedenle hanlarda ve bekâr odalarında dört beş kişi bir odada ve hatta 8 kişi bir odayı paylaşmak mecburiyetindeydiler. Kahvehanelerde durum çok daha vahim idi ki, çok sayıda kişi akşam olunca kendisine bir şilte bulur bulmaz kahvehanenin bir köşesinde sabahlardı. Hatta bazıları burada vefat ettiklerinde defin masraflarını karşılayacak kadar paraları olmadığından devlet bekâr odalarında kalanların defin masraflarını karşılamak durumunda kalıyordu⁶⁹.

Bütün bunlar bekâr odalarının koşullarının ne kadar zorlu olduğunu göstermektedir ki, bu kötü koşullar türlü hastalıkların ortaya çıkmasına ve yayılmasına çok kolay bir şekilde zemin hazırlamaktaydı. Bu hastalıkların başında veba gelmekteydi. Avrupa kadar olmasa da Osmanlı Devleti'nde veba çok korkunç sonuçlara neden olabilmekteydi. Nitekim İstanbul'da veba ortaya çıktığında ilk akla gelen yerlerin başında bekâr odaları gelmekteydi. Bunlardan Melekgirmez Sokağı en namlılarından biri olup, Üsküdar'daki Balaban İskelesi ve civarı ondan aşağı kalmazdı⁷⁰. Câbî Ömer Efendi Tarihi'nde verdiği bilgilere göre vebanın ortaya çıkmasının ve yayılmasının yegâne nedeni bekâr odalarındaki zina ve fuhuş idi⁷¹. Devlet vebanın yayılmasını engellemek amacıyla bekâr odalarının, hanların çok sıkı denetim altına almaya gayret etmişti. Çünkü veba zaten deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydi. İskelelerde çalışanlar haliyle bekâr odalarında kalanlar olmaları itibariyle mikrobu berberler, hamamlar, kahvehaneler vasıtasıyla hızla şehre bulaştırmaktaydılar⁷². Devlet 1811 yılında olduğu gibi alınan tedbirler fayda vermeyince bekâr odalarının yıkılmasını emretti⁷³.

Sağlıksız yaşam koşulları vebadan başka birçok bulaşıcı hastalıkların ana kaynağı idi. Bu amaçla bekâr odalarında yaşanabilir koşullar oluşturmaya yönelik tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Özellikle XIX. yüzyılda bu neviden tedbirlerin arttığını görmekteyiz. Bu doğrultuda devlet suların temizliğine, temizlik koşullarına uymayanların cezalandırılmasına, hatta hastalıklara sebebiyet verme ihtimali olan bekâr odaları ve bu odalar gibi kullanılan yerlerin kapatılmasını emretmiştir. Aralık 1893 tarihli bir kayıta, Galata'da bir şahsın suyu kokuşmuş bir sarnıçtan su içmesi sonucu ölmesinden dolayı İstanbul çevresindeki çeşme ve su hazinelerinin gözden geçirilmesi istenmiştir. Ayrıca, bu kayıta bekâr odalarındaki su testilerinin kırık, ağızlarının açık oldukları ve bu şekil korunaklı olmayan kaplardaki suların içilmesinin *kora*⁷⁴ hastalığına sebebiyet verebileceğini bildirerek bu mekânlardaki suların temizliği ile ilgili bazı önlemler almıştır. Bu önlemler, öncelikle suları mikroplardan arındırmak için suyu kaynatmak ve kaynatılmış suyu içmektir. Bu doğrultuda hemen çalışma başlatılmış ve kaynamış suyu içmenin faydalarını anlatan broşürler hazırlanıp bekâr odalarında su kaplarının olduğu yerlere asılması sağlanmıştır. Ayrıca bekâr odalarına suları kaynatmak ve muhafaza etmek için iki tane tenekeden yapılmış üzerleri kapaklı kaplar verilmiştir. Bekâr odalarının temiz ve sağlıklı mekânlar olması ve bunun devaminin sağlanması için İstanbul genelinde harcanmak üzere beş, altı bin kuruşluk ödenek ayrılmıştır⁷⁵. Çünkü bu mekânlarda zararlı haşarat çok bulunurdu. Sadece suların temizliği değil zararlı haşaratın da temizlenmesi gerekiyordu. Bu durumu aşağıdaki şu söz çok veciz bir şekilde ifade etmektedir:

*Bekârın parasını it yer
Yakasını bit yer*⁷⁶

Balaban İskelesi kahvehaneleri bu durumdan arî değildi. Kimileri evlerine varır varmaz Bugün Balaban İskelesi'ne uğradım diyerek kapı ağzında üstünü başını değiştirmek mecburiyetinde kalmaktaydı. Hatta kahvehanelerin şöhreti o dereceye varmıştı ki, biri kaşınsa *yine Balaban İskelesi'ne gitmişsin* diye kaşınan kişiye latife yapılır olmuştu⁷⁷.

Ne var ki alınan bütün tedbirlere rağmen İstanbul ve çevresinde bulunan bekâr odalarının, özellikle dere kenarlarında inşa edilmiş harap konumda olanlarının, sıhhiye komisyonu tarafından hazırlanan raporda temizliğe ve nezafete, asla uygun olmadığı beyan edilmiştir. Bu han ve bekâr odalarının sağlık koşullarına uymamalarından dolayı içinde yaşayan kimseleri hızlı bir şekilde dağıtarak yıkılmaları emredilmiştir⁷⁸. Başka bir kayıta ise Beşiktaş'ta Ortabahçe adlı mahallede rençber ve amele gibi fakir kimselerin "... *ikâmetleri hudanegerde (Allah göstermesin) bir hastalık vukû'una sebebiyet verecekleri cihetle kat'an ca'iz olmadığı itâen tarafından vesâir sebâben ve ihzâr kılınmakta olmasına binâen...*" diyerek bir hastalığın ortaya çıkmasına sebebiyet verme ihtimalinden dolayı bekâr odalarında kalmalarının kesinlikle uygun olmadığı sıhhiye memurları tarafından bildirilmiştir⁷⁹.

Sonuç

Üsküdar'da ve İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan bekâr odaları çeşitli sebeplerle hükümet merkezine göçün artması ile rağbet kazanmaya başlamış ve iş bulmak amacıyla gelen gençlerin mecburen itibar ettikleri mekânlar haline gelmiştir. Birçok kişinin ucuz olması itibariyle tercih etmek zorunda kaldığı bu ikametgâhlar sağlık yaşam koşullarının yanı sıra toplumun bekârlara olumsuz bakış açısına sahip olması sebebiyle de toplumla adaptasyonu sağlayamamış bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gelibolulu Mustafa Âli'nin yitik kişiler olarak nitelendirdiği bu kişiler memleketlerinden uzakta, mahalle ve aile denetiminden de yoksun olunca içlerinde suça meyilli olanların sayısı azımsanamayacak kadar çok olacaktır. Özellikle toplumun kabul etmediği gece eğlenceleri, fahişelerin odalara alınması gibi olaylar bu kişilerin yaşadıkları yerlerde olağan davranış biçimi halini almış olmalıdır. Sadece fuhuş, zina, içki değil hırsızlık, gasp gibi olaylarda da akla ilk gelen yerler bekâr odalarında kalan bekârlardı. Onlar çoğunlukla çok fazla soruşturulmadan suçlu ilan edilirdi. Zaten bir bekâr başta hırsızlık olmak üzere herhangi bir suçtan yakalandı mı genellikle suçun büyüklüğüne bağlı olarak kimi zaman doğrudan padişah, kimi zaman sadrazamın emriyle mahkemeye çıkarılmadan cezası kesilirdi. Böyle durumda ceza çoğunlukla idam olurdu⁸⁰. Bu itibarla çeşitli dönemlerde bekâr odalarında yaşayan bekârların karıştıkları olaylara dair birçok şikâyet gerekli mercilere iletilmiştir. Fakat devlet, şikâyetlerin ve olayların önünü alabilmek, düzeni sağlayabilmek ve artan göçü bu anlamda da durdurabilmek amacıyla birçok tedbir almasına rağmen hem olayların hem de göçün önünü bir türlü alamamıştır. Bu sebeplerle bekâr odaları kaynaklara, belgelere hep olumsuz yanlarıyla yansımıştır.

Kaynakça

- Üsküdar Şer'iyye Sicili: 107, 108, 125.
 BOA. HH, Nr. 184/ 8591.
 BOA. HH, Nr. 187/8850.
 BOA. HH. Nr.: 11/433, 1202.
 BOA. HH, Nr. 206/ 10805.
 BOA. HH. 31 / 431, 433, 19/711.
 BOA. HH. nr. 491/24091
 BOA. DHKMT, 1761/119.
 BOA. DHKMT, 1761/114.
 BOA. A. DVN. d. 830, 831, 832, 837, 878.
 BOA. A. DVN. d. 881
 BOA. Cevdet Zaptiye, nr. 34/1675.
 BOA. Cevdet Zaptiye, nr. 9/428.

BOA. Cevdet Belediye, nr. 70/3456.
BOA. MKT. MHM. 593/12.
BOA. NFS. d. 183, 184, 434

Dipnotlar

¹ 1763'te Kasımpaşa ve Galata yer alan bekâr odalarının sayısı 250'den çok fazlaydı. Buralarda tam sayısı bilinmemekle birlikte 1.500 ila 2.000 arasında değişen sayıda bekâr yaşamaktaydı. Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul: 1700-1800*, California 2010, s. 40.

² Dört yüz odası bulunmaktadır ve bu odalarda 1.000 kişi kalmaktadır. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2006, s. 155.

³ Mercan odalarında genellikle Mercan çarşısında çalışan pabuççu esnafı ikamet etmektedir. Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre Kanuni Sultan Süleyman döneminde de sayıları ve cesaretleri itibarıyla ünlüdürler. Zira Kanuni Sultan Süleyman Yeniçerileri Mercan Çarşısı'ndaki pabuççu esnafı ile tehdit etmiştir. Bunu duyan bekârlar Sultan Süleyman'a giderek emrinde olduklarını bildirmişlerdir. Evliyâ, bu sayıyı 40.000 olarak vermektedir. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 155.

⁴ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 281; Bursa'da 70 tane bekâr odası bulunmaktadır. Burada kalan bekârlar birbirlerine kefilidir. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2006, s. 155.

⁵ 1595-1610 yılları arasında Anadolu'yu kasıp kavuran ayaklanmalara Yavuz Sultan Selim döneminde isyan eden Bozoklu Celal'in adına istinaden Celali ayaklanmaları adı verilmiştir. Anadolu'da Celali ayaklanmaları üzerine geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, İstanbul 1995; Aynı yazar, "Celali Fetretü", *AÜDTCF Dergisi*, XVI/1-2, Ankara 1988, s. 35-98; Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 267; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân (1591-1611)*, Çev.: Ülkün Tansel, İstanbul 2000; Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, İstanbul 1999; Fatma Acun, "Celali İsyancıları 1591-1611)", *Türkler*, IX, Ankara, 2002, s. 695-708; Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyancıları", *TDVİA*, VII, İstanbul 1993, s. 252-257.

⁶ Medrese öğrencilerine suhte ya da softa adı verilmektedir. Bu nedenle suhte ayaklanmaları demek medrese öğrencilerinin ayaklanmaları demektir ki, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısının en önemli sorunlarından birisini oluşturmaktadır. Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyancıları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, I/4, İstanbul 1949, s. 1; Ayrıca Suhte isyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası...*; Aynı yazar, "Celali Fetretü", s. 35-98; Ömer Özyılmaz, "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların İslahı Yöntünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/5, Bursa 1993, s. 133-150; Yunus Koç, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyancılarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilgi*, Sayı: 35, (Güz 2005), s. 229-245.

⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası...*, s.446; Bu olaylardan bir çok şehir etkilenmiş ve bir çok genç buralara göç etmek zorunda kalmıştır. İstanbul'dan sonra Bursa, Edirne, Amasya gibi şehirleri bu duruma örnek gösterebiliriz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde Amasya bekâr odalarının kapıcıları ve odabaşları olduğunu ve her gece herkes içeri girdikten sonra kapıların kapatıldığını ve sabah olduğunda kapıların açılarak herkesin işinin başına gittiğini anlatmaktadır. Geceleri kapılar kapatıldıktan sonra hiçbir surette kimsenin dışarı çıkamamakta, dışarıda kalanlar ise içeri girememektedir. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi, a.g.e.*, II, s. 95-96.

⁸ Daha 1567'de İstanbul'a göçün kontrol altına alınmak istendiği ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte artık Eyüp, Kasımpaşa'da deniz kenarlarını mesken edinen kimseler mevcuttur. Buraların kontrol edilme suretiyle beş yıl içinde gelenlerin tespit edilmesi istenmektedir. Nitekim Haslar kadısına gönderilen emirde hariçten gelenlerin yerli edilmemesi talep edilmektedir. Ahmet Refik Altunay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Haz. Abdullah Uysal, s. Ankara 2000, s. 237-238.

⁹ XVI. yüzyılda Anadolu'da meydana gelen isyanlar İstanbul'a yansımış ve isyanlardan kaçan, isyanların meydana getirdiği yokluk nedeniyle iş arayan çok sayıda göçmen İstanbul'a gelmiştir. Bu göçmenler için vakıfların yaptırıldığı odaları bekâr odalarının en erken örnekleri olarak göstermek mümkündür. Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyıl'da İstanbul Evleri", *Sofrazmı Nur Hanemiz Mamur Osmanlı Maddî Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed: Suraiya Faroqhi- Christoph K. Neumann, Çev. Zeynep Yelçer, İstanbul 2006, s.327.

¹⁰ Yeniçerileri XVI. yüzyılın sonlarına doğru esnaf teşkilatına girmeye, yani esnaflaşmaya başladıklarını görüyoruz. Bu süreç XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra hız kazanmıştır. Bir çok yeniçeri dükkân sahibi olmuş ya da bazı kişileri aracı yapmak suretiyle ticaretin içine girmişlerdir. Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1991, s. 85; Devlet XVI. yüzyılın ikinci yarısında askerî esnafı yapmasını yasaklayan hükümler çıkarılmasına rağmen yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren durumu kabullenmiştir. Bundan sonra çıkarılan hükümler vergi ve narha dikkat edilmesi yönündedir. Arif Bilgin-Ümit Ekin, "Bir Kimliğin Dönüşümü: "Asker"likten "Asker-Esnaf"lığa", *Akademik İncelemeler Dergisi*, II/1, Şakarya 2007, s. 222; Bir başka açıdan baktığımızda ise bu süreç zarfında esnafın çoğunluğunun yeniçeri odalarından birine kayıtlı olduklarını görürüz. Yeniçerilerin esnaflaşma süreci hakkında geniş bilgi için bakınız. Cemal Kafadar, *Yeniçeri- Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, Master Thesis, McGill University, Montreal 1981; Aynı yazar, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim Var imiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul 2009, s. 29-37; Halil İnalçık Eyüp sicilleri üzerinde yaptığı çalışmasında da yeniçerilerin özellikle taşrada üretim faaliyetlerine katıldıklarını ortaya koymuştur. Halil İnalçık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, İstanbul 1998, s. 9-14.

¹¹ ÜŞS, (Üsküdar Şer'iyye Sicili) nr. 125, 66/b-1; "Üsküdar'da Mahalle-i Ma'muredeki Acemağa Odaları ..." ÜŞS, nr. 108, 56/b-1.

¹² ÜŞS, nr. 107, 106/a-2.

¹³ Göçlerle gelenlerin çoğu bekârdı. Memleketlerini bırakıp gelen ve çoğunlukla bekâr erkeklerin oluşturduğu bu göçmenler için hanlar yaptırılmıştır. Zira bir odada birkaç kişinin kaldığı ve bu nedenle bekâr odaları olarak tesmiye edilen bekâr hanlarını işletmek karlı bir işti. Büyük şehirlerin hemen hepsinde bekâr hanları bulunur oldu. Hanlarda kalanlar yolcular değil çalışmak amacıyla şehre gelen ve çalıştıkları süre zarfında bu odalarda kalan bekâr ya da ailesini bırakmış kişilerden oluşmaktaydı. Bir anlamda işçi yatakhaneleri diyebiliriz buralara. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan- Kaan Durukan, Ankara 2002, s.50.

¹⁴ Dilenciler de İstanbul'da kolaylıkla kalacak yer bulabiliyorlardı. Kalacak yer bulmaları demek ise kefil bulmaları anlamına geliyordu. Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Başkentinde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM*, Sayı: 20, Ankara 2006, s. 94.

¹⁵ İlyaz Bingül, "Osmanlıda Toplumsal Hayat Mekanları: Bekâr Odaları", *Faryap Dergisi*, Sayı: 32, Ankara 2010, s.40.

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Devşirme", *İA*, III, İstanbul 1986, s. 565.

¹⁷ Bunlardan beklide en önemlisi Üsküdar'da Büyük İskele ve Balaban İskeleyi'ndeki bekâr odaları idi. Fuhuş yatağı haline gelen Üsküdar'daki bütün iskelelerin yakınındaki bekâr odalarının yıkılması yönünde emir çıkarılmış ve hepsi yıktırılmıştır. (3 Receb 1226), Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, II, Haz. Mehmet Eli Beyhan, Ankara 2003, s. 761-762.

¹⁸ Abdülkadir Özcan, "Hassa Ordusunun Temeli Mu'allem Bostaniyân-ı Hassa Ocağı Kuruluşu ve Teşkilatı", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 34, (Mart 1983-84), İstanbul, s. 152.

¹⁹ Nizamnamenin tam metni için bakınız. BOA. HH, nr. 491/24091.

- ²⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Bekâr, Bekâr Uşağı, Bekar Uşağı Nizamı", İstanbul Ansiklopedisi, V, İstanbul 1961, s. 2393-2405.
- ²¹ Bahir Selçuk, "18. Yüzyıla Ait Bir Mecmuada Üsküdar", *Turkish Studies*, IV/3, (Kış 2009), s. 2124.
- ²² XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da 8 mahalle vardır. Zamanla mahalle sayısında artış meydana gelmiş ve sayı 18'e yükselmiştir. Ahmet Güneş, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler, I, İstanbul 2004, s. 47-48.
- ²³ Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrişah Sultan burada hastane, kervansaray, medrese, imaret, misafirhane, mektep ve camiden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Üsküdar'a vakıf yaptırılanlar arasında Nurbanu Sultan, Kösem Mahpeyker Valide Sultan, Gülnuş Valide Sultan da yer almaktadır. 18. yüzyılda Üsküdar için bakınız. P. G. Incircyan, *18. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976, s. 133-136; Mahmut Karaman, "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu", Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler, I, İstanbul 2004, s. 232.
- ²⁴ Bunun yanı sıra I. Ahmed, I. Selim, IV. Murad, IV. Mehmed gibi padişahlar da Üsküdar'ın çeşitli mahallerine camiler bina ettirmişlerdir. Evliya Çelebi hem sultan vakıflarını hem de padişah camilerini ayrıntılı bir şekilde seyahatnamesinde anlatmaktadır. Evliya Çelebi, *Günümlük Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, I, 2. Kitap, s. 429-438.
- ²⁵ Osmanlı menzil teşkilatında Üsküdar'dan başlamakta idi. Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Menzilhaneler: İznik Menzili ve Menzilhanesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6-7, Isparta 2002, s. 18.
- ²⁶ Üsküdar'da ilk saray daha Fatih Sultan Mehmet döneminde inşa edilmiştir. Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", İA, XIII, İstanbul 1986, s. 129.
- ²⁷ İstanbul'un nüfusu fetihten sonra çok hızlı bir artış göstermiştir. 1500 yılında 200.000, 1570 yılında ise 700.000 olduğu üzerinde durulmaktadır. Suraiya Faroqi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, Çev. Emine Sonnur Özcan, İstanbul 2006, s. 43-44; 700.000 rakamına Üsküdar ve Boğaziçi'nin köyleri de dahildir. Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1991, s. 47-48.
- ²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 96.
- ²⁹ Anadolu'dan gelen bütün yollar İznit'e geldiğinde daralmakta ve buradan Üsküdar'a, buradan da tabii ki İstanbul'a ulaşmaktadır. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990, s. 83.
- ³⁰ Mesela Üsküdar Debbâğ Hacı Mehmed Hanı'nda genellikle kayıklar kalmaktaydı. Handa 9 odada toplam 41 kişi var ve odaların mevcudu 4-5 kişi arasında değişmektedir. Bir oda diğerlerinden bir kişi daha kalabalık 6 kişi bir arada yaşamaktadır. Hacı Yusuf Ağa hanında ise 6 oda mevcuttur. Bu 6 oda 34 kişi kalmaktadır. Odalarda kalan kişi sayısı ise çok az değişme göstermektedir. Bir oda 8, diğer bir oda ise 6 ve kalan 4 oda ise beşer kişiliktir. BOA. ADVN. d. nr. 881; Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde Deniz Ulaşımı ve Kayıklar*, Ankara 2001, s. 74; XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında kayıklar için bakınız. Murat Uluskan, "Üsküdar Kayıklar (XVIII. Yüzyıl)", *Uluslararası V. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler*, I, İstanbul 2007, s. 245-258.
- ³¹ Üsküdar mahkemesine yansıyan olaylar dikkate alındığında iskeleler, hanlar en çok suçun işlendiği mekânlar olduğu görülmektedir. Bunlara iskele ve hanlara doğru işlek olan sokakları da ilave etmemiz gerekmektedir. Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noemi Levy- Alexandre Toumarkine, İstanbul 2007, s. 82-86.
- ³² Mavnayı gemilere ve yakın kayıklara yük taşıyan güvertesiz büyük tekne, büyük üç köşe yelkenli yük gemisi ve Osmanlı donanmasında çekitin türünden bir gemi olarak tanımlanabilir. Mehmet Mazak, *Osmanlı deniz Hamalları İstanbul Mavnaları*, İstanbul 2012, s. 15; Yük taşıyan türü bizi ilgilendirmektedir. Çünkü bu teknelerde çalışan çok sayıda mavnacı iskelelerde görev yapmakta olup hamallar ve kayıklar gibi onlarda umumiyetle İstanbul dışından gelmekteydiler. 183 numaralı nüfus defterine göre çoğunluğu Çerkeş, Çankırı gibi yerlerden iş aş için Payitahta göç etmişlerdi. BOA. NFS. d. nr. 183, s. 25-31.
- ³³ BOA. NFS. d. nr. 183, s. 11-15, 25-31.
- ³⁴ BOA. NFS. d. nr. 183, s. 2-3.
- ³⁵ Sarraf Hanı'nda 758 kişi kalmaktaydı. BOA. NFS. d. nr. 183, s. 37-56; Sarraf Hanı'nı 709 kişi ile Konuk (?) Hanı izlemektedir. s. 137-154; İstanbul'daki bekar Müslim nüfus için ayrıca bakınız. BOA. NFS. d. nr. 184;
- ³⁶ Büyük İskele'de 17 kayak, Balaban İskelesi'nde ise 44 kayak görev yapmaktadır. Buna rağmen Büyük İskele'de 101 kayıkçı bulunmaktaydı. Mehmet Mazak, "1802 Tarihli Üsküdar İskeleleri ve Üsküdar Kayıklarının Demografik Yapısı", Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler, I, İstanbul 2005, s. 65-68; Eremya Çelebi Kömürçüyan ise Balaban İskelesi'nden başka Üsküdar'da Ayazma bahçesi ve Valide sarayı karşısında Sarı taş. Ayşe Sultan bahçesinin bulunduğu yer ise Taş Limanı, Taş Limanı'nın karşısında ise Salacaköy İskelesi yer almaktadır. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul 1988.
- ³⁷ XVII. yüzyıl İstanbul'u ele alan Eremya Çelebi Kömürçüyan Üsküdar üzerinde de durmuştur. Üsküdar'da eskiden adının Balaban İskelesi denilen büyük bir İskele olduğu üzerinde durmaktadır. Balaban İskelesi'nin, Tophane İskelesi kadar olmasa bile büyük bir iskele olduğunu ve Anadolu'nun her yerinden gelen gidenlerle dolup taşıdığını bize anlatmaktadır. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *a.g.e.*, s. 49.
- ³⁸ BOA. A. DVN. d. Nr. 881, s. 39-47.
- ³⁹ Ahmet Ağa Balaban iskelesi İsfendiyar Mescidi karşısında yer alan kömürçü mahzeni, atar dükkânı ve taşıcı ve bunların üstünde bulunan bekar odalarını 1.000 kuruşa İbrahim Ağa'ya satmıştır. Hale Kundaçıkı, *402 no'lu Üsküdar Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1153- 54)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yüksek Tezi, İstanbul 2009, s. 91.
- ⁴⁰ Artan işsizlik nedeniyle Eğin'den İstanbul'a yoğun bir göç yaşanmıştır. Baş Ermenilerin çektiği gençlerin bir kısmı İstanbul'un çeşitli semtlerinde yer alan bekâr odalarında kalmak durumunda kalmışlardır. Ermeniler kasaplık, kömürçülük işleri yanı sıra sarraflık, matbaacılık gibi işlerde temayüz etmişlerdir. Zeki Arkan, "Eğin Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi", *OTAM*, Sayı: 12, Ankara 2001, s. 24-25.
- ⁴¹ BOA. A. DVN. d. nr. 881, s. 39-47; 1792'de Üsküdar'daki kayıklar Çerkes, Abaza, Çankırı, İnebolu, Tosya, Boyabad, Safranbolu, gibi yerlerden İstanbul'a çalışmaya gelmişlerdi. Nejdet Ertuğ, *a.g.e.*, s. 216.
- ⁴² "... bundan akdem memâlik-i mahrusamda Celâli İstilasî'nda perakende ve perişân iden re'ayadan gelip taht-ı kazanızda --- beldeye iskân-ı sâkin olanları bi'l-cümle kaldırub ki ve kadîm yerlerine varub iskân ettirmek bâbında ferman-ı alîşânım sâdir olup etrâf ve eknâfa evâmîr-i şerîfîm ile mübâsirler kendü muhkem-i tenbih ve tenâkid olunmuş idi lâkin bazıları kalkub yerlerine varmuşken birkaç gün meks ve arâm etmedi girü ve gayr-i bahane ile gelüb Üsküdar'da sâkin olub ve ba'zularından emrime muhâlif kalkub kadîm yerlerine varmakla bu bâbda mes'ul ve muhatab olup her biri envâ-i hakarete müstahak olmuşlardır imdi mukaddema sâdir olan ferman-ı celîlü'l-kadrim üzere öte yaka reayasından taht-ı kazada --- beldeye iskân-ı sâkin olanlara asla ruhsat vermeyüb taht-ı kazada kadîm yerlerine varub sâkin olub üzere mu'acellen ihraç eylemek babında..." ÜŞS. nr. 125, 75/a-1, Evâsıt-ı Rebiü'l ahir 1023 (25 Mayıs 1614).
- ⁴³ ÜŞS. Nr. 107, 106/a-2, Evâsıt-ı Muharrem 1011 (5 Temmuz 1602); Bu tür sayımlar bekârların isyanlara da karşması nedeniyle XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Patrona Halil isyanına karşın bekâr odalarında ve hamamlarda kalan Arnavutların tespit edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılması yoluna gidilmiş, bunun için bu gibi yerlere Yeniçeri Ağası Hasan Paşa baskın yapmıştır. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzi Vesikalar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XIX/13, Eylül 1958), İstanbul, s. 18.
- ⁴⁴ Ahmet Refik Altınay, *a.g.e.*, s. 247.
- ⁴⁵ Peçevi kahvehanelerin daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde cazibe merkezi haline geldiğini, memur adaylarının, müderrislerin, işsiz güçsüz takımının gönül eğlendirdiği yerler olduğunu vurgulamaktadır. Hatta bir süre sonra kahvehanelerde oturacak yer kalmadığından dem vurmaktadır. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999, s. 350, Zamanla kahvehanelerde meddah gösterileri, gibi oyunlar tertip edilmeye başlanmıştır. Bu tür faaliyetler kahvehanelere olan ilgiyi arttırmıştır. Nitekim Osmanlı yönetimi tarafından *şarapsız meyhane* olarak tanımlanmış ve dönem dönem set tedbirler alınarak kapatılma yoluna gidilmiştir. Ne var ki bütün bu çabalar kahvehanelere olan ilgiyi azaltmamıştır. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul

1996, 81-98.

⁴⁶ İstanbul'da çeşitli iş kollarında çalışanların ücretleri gündelik olarak belirlenmekte ve ödenmekteydi. Bu iş kolları arasında inşaat firmı, değirmen işçileri en başta gelmektedir. XVI. yüzyıl ortalarında vasıfsız inşaat işçisinin gündeliği 5,6 akçe ile 6 akçe arasında değişmekteydi. İşçi vasıflı olduğunda biraz daha fazla olmaktaydı. İşçi firmında çıraklık yapıyordu ise gündeliği 2 akçaydı. Aynı dönemde 1 akçaya 0,7-0,8 okka (2-2,5 adet) arasından değişen miktarda ekme, 2,5 kilo pirinç, 2 kilo et satın alınabilmekteydi. İlyaz Bingül, "16. Yüzyıl İstanbul ve İlk Kahvehaneler", <http://www.populistkultur.com/16-yuzuil-istanbulu-ve-ilk-kahvehaneler/>

⁴⁷ Üsküdar'da Mahalle-i Ma'nurededeki Acemağa Odalarında içki içip, alem yapıp, cengi oynatmışlardır. ÜŞS, nr. 108, 56/b-1, 3 Ramazan 1012 (4 Şubat 1604).

⁴⁸ Bununla beraber şehirlerde 'bekâr odaları', han, meyhane ve bahçelerde yeniçeri levend, sipahi, gibi kişiler şarap içmede Hıristiyanlardan geri kalmıyorlardı. Onun için şarap yapımı gayrimüslimlerin ihtiyacının çok üstünde idi. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II, Ankara 1979, s. 203.

⁴⁹ BOA. HH, nr. 184/ 8591.

⁵⁰ ÜŞS, nr.107, 106/a-2.

⁵¹ 'Levend İtalyanca'da doğulu anlamında kullanılan Levantino kelimesinden gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde gemilerde çalışan kişiler için kullanılan bir tabir olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime XVI. yüzyılın ortalarında ve XVII. yüzyılın başlarında anlam değiştirerek, kara levendleri adıyla tesmiye edilen saruca ve sekban kuvvetleriyle beraber beylerbeylerinin maiyetlerinde görev yapan süvari sınıfını ifade eder hale gelmiştir. İstanbul'daki maaşlı levendler hanlarda kalmakta idiler. XVIII. yüzyılın başlarında Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa, levendleri kontrol altına almak için İstanbul, Üsküdar, Galata, Beşiktaş, Hasköy ve Eyüp'te Levend Çiftliği adı verilen yerler yaptırdı. Hatta Üsküdar'daki Levend Çiftliği III. Selim'in tahttan indirilişine kadar Nizam-ı Cedit ordusunun talim yeri olarak kullanıldı. Alemnar Mustafa Paşa'nın ölümü ile biten ayaklanma sırasında yeniçeriler, Üsküdar'daki Levend Çiftliğini ve Üsküdar Kışlağını yaktular Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, İstanbul 1986. s.199-200; Leslie P. Pierce, İktidar ve Cinsellik üzerinden Osmanlı toplumsal yapısını incelediği makalesinde bir levendin özelliklerini şu şekilde betimlemektedir: Levendin göze çarpan en belirgin özelliklerinden birisi dik başlılığı ise diğeri de cinsel açıdan saldırgan oluşudur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda levend teriminin çapkın erkek anlamındaki kullanımı yalnızca bekâr ve genç erkeklerle bağlantılı değildi; gönüllü yada paralı asker, bahriyeli anlamında da kullanılıyordu. Yerel bir topluluğa mensup olmayan ve padişahın daimi askerlerindeki sadakatten de yoksun ve köksüz bu gönüllü asker, içgüdü ve istahın aşırlıklarına daha kolay kapılabilecek bir erkekti. Genç levendlerin enerjisi savaşa yönlendirildiğinde övülen bir nitelikken, toplumsal düzeni korumaya çalışan kent kültüründe cinsel saldırı tehdidini taşıyan dizginlenmemiş enerjisi gizli bir tehlike oluştuyordu. Bazı bölgelerde bu grubun aile çevrelerinden uzak tutulması amacıyla bekâr odaları ya da mahalleleri kuruldu. 17. yüzyıla gelindiğinde yaygın bir biçimde, köyünü ve kasabasını terk edip Anadolu'daki güçlü paşa hanelerine giden erkekler için kullanılır oldu. Leslie P. Pierce, "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul 2000. S. 171; Ayrıca levendlerin Celali Ayaklanmaları döneminde ortaya çıkışlarına, yaşam biçimlerine ve karışmış oldukları suçlara ilişkin geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası...*, İstanbul 2009.

⁵² Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 138.

⁵³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenli Kavgası...*, s.106. İstanbul ve çevresinde levend, suhte ve başka bekâr kişiler şehir dışında kurdukları çadırlarda çingeneler sayesinde çalgılı oyunlu eğlenceler düzenliyorlardı. Çingeneler satın aldıkları güzel çarıyerleri bu eğlencelerde kullanmaktaydılar. Bu eğlencelere levend, suhte, bekârların yanı sıra servet sahibi ailelerin genç oğulları, hatta evli erkekler bile rağbet etmekteydiler. Bazı zenginler bu âlemlerde servetlerini kaybedebiliyorlardı. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenli Kavgası...*, s. 107.

⁵⁴ Donanmanın denize çıkmasından önce Çekmece kazasından başlayarak Rumeli'de Edirne civarına kadar olan yerlerle Batı Anadolu kazalarından ve Adalardan kalyonlarda sadece sefer sırasında hizmet etmek üzere toplanan bahriye efradına kalyoncu adı verilmektedir. Kalyonculara taşra neferat da denilmekteydi. Sefer bitince kalyoncular memleketlerine geri gönderilirdi. Sadece sefer sırasında maaş alırlardı. Serkeş, kabadayı, kavgacı, edepsiz olduklarından halk tarafından sevilmezlerdi. Halkın gözü bunlardan yılmıştı. Nihayetinde Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa bir kışla yaptırarak kalyoncu neferatını buraya topladı. Hatta Galata ile Beyoğlu'nun değişik yerlerinde karakollar kurdu. Böylece disiplini sağlamaya çalıştı. Beyoğlu'nda hala kalyoncu kulluğu adlı bir semt vardır. Fakat sonradan yeniden disiplinleri bozuldu. Nihayet II. Mahmud, 1827 de kalyoncu teşkilatını lağvederek yerine tersane tüfekçi neferatını kurdu. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, s.170.

⁵⁵ ...Devletlü İneyetlü Münevverlü Vafiyetlü Efendim Sultanum Hazretleri, Dünkü gün şerefvürüd olan kerimmâme-i `alievleri mazmûn-ı minîfde Üsküdar'da Balaban İskeleyi kurbunda bekâr odalarında kalyoncu neferatları fahişe avratları cemî' eyledikleri mesmû-`u hümayun cihanbâni buyurulduğuna binâen bi'z-zât bu bendeleri varup men' u te'dip etmek üzere miibârek hatt-ı hümayun şevketme'ab melükâne sadr olduğu beyân ve tebdilen Üsküdar'a varup fevâhî-i mezkûreye mücâseret edüp her kimle ise bi't-tahri buldurup men' u def'leri ferman buyurulmuş herhalde emr u ferman hazret-i ülü'l emrin ve zat-ı valâ-yı kirâmü'ş-se'îlerindir ---- Bu gece saat on iken tebdilen oda-yı mezkûrlara varup ve basup fakat odanın birinde bir kalyoncu ve bir fahişe avrat bulup derhal girift ve fahişeyi mezbûreyi subaşıya ve kalyoncu-yu merkûmu dahi habs ve te'dip için kalyoncu kışlağma irsâl ....". BOA. HH. nr.: 11/433, 1202. (1787-1788); Orman Köse, "XVIII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti'nde Bir Uygulama: İstanbul'da İçki ve Fuhuş Yasağı", *Turkish Studies*, 2/1, (Kış 2007), s. 112.

⁵⁶ BOA. HH. nr. 19/711; Mehmet Demirtaş, "Üsküdar'da Düzeni Tehdit Eden Olaylara Dair (XVIII-XIX) Yüzyıllar), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler*, II, İstanbul 2009, s. 507.

⁵⁷ BOA. *Cevdet Zaptiye*, nr. 34/1675; *Cevdet Zaptiye*, nr. 9/428.

⁵⁸ Hatta deniz kenarında kimi zaman bebek ve kadın ölülerine tesadüf edilmekteydi. Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, II, s. 761-762.

⁵⁹ Yeniçeri ortalarının simgesi olan dövmeleri balık, top, bayrak, ay idi. Ayrıca ortanın numarası da mutlaka dövme yaptırılırdı. Dövme sağ kola yaptırılırdı. Savaşta yeniçerilerin sağ kolları sıvalı bir şekilde girmeleri dövmelerini göstermek arzusundan kaynaklanmaktaydı. Adolphus Salde, *Sir Adolphus Slade'in Mütavir Paşa, Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması ile Yaptığı Karadeniz Seferi*, İstanbul 1945, s. 126.

⁶⁰ Necdet Sakaoğlu, "Balaban İskeleyi Balaban İskeleyi Hanları, Bekâr Odaları, Kahvehaneleri, Kaykhaneleri", İstanbul Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1960, s. 1949-1955.

⁶¹ Yeniçerilerin kışla dışına çıkmalarıyla birlikte kahvehane işletmeye başlamışlardır. Esnaflıkla uğraşan her iki yeniçeriden birisinin kahvehanesi var idi. Diğer bir açıdan söyleyecek olursak her üç kahvehane sahibinden birisi beşe, bostani, odabaşı gibi yeniçeri unvanları taşıdıkları görülmektedir. Abdurrahman Kılıç, "Tulumbacı Kahvehaneleri", http://www.yangin.org/dosyalar/tulumbaci_kahvehaneleri.pdf.

⁶² Abdurrahman Kılıç, "Tulumbacı Kahvehaneleri", http://www.yangin.org/dosyalar/tulumbaci_kahvehaneleri.pdf

⁶³ Mahallede bu işi imamlar yapmaktaydı. İmamlar mahallede oturanların kimliklerin tespitinin yapılması, yeni gelenlerin kefile bağlanması ve yabancıların ve yeni taşınanların kayıt altına alınması görevlerini ifa etmekteydiler. İbrahim Ethem Çakır, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü", *Biliş*, Sayı: 63, (Güz 2012), s. 36.

⁶⁴ Sadece Üsküdar'da değil İstanbul'un çeşitli yerlerinde bekâr odalarına dair sayımlara ve kefile bağlanmalarına dair defterler mevcuttur. BOA. A.DVN. d. nr. 830, 831, 832, 837, 878.

⁶⁵ Medrese odalarında kalan bekârları teftiş etmek üzere Molla Abdullah Efendi görevlendirilmiştir. BOA. HH, nr. 187/8850.

⁶⁶ BOA. HH, nr. 206/ 10805.

⁶⁷ BOA. HH, nr. 184/8591; Daha XVI. yüzyılda İstanbul'a göçün önlenmesi için kefil olmayınları geri gönderilmesine dair İstanbul,

Galata ve Üsküdar kadılıklarına emirler gönderilmiştir. Emir çiftbozan ve bekâr olanlardan İstanbul'a gelmesinin üzerinden beş yıl geçmediyse geri gönderilmesi üzerinde ehemmiyetle durmaktadır. Ahmet Refik Altınay, *a.g.e.*, s. 247-249.

⁶⁸ Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 87.

⁶⁹ BOA. *Cevdet Belediye*, nr. 70/3456.

⁷⁰ Nalan Turna, İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, I/1, (Ağustos 2011), s. 49.

⁷¹ Galata , Tahtakaleyi tasvir eden Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, 913.

⁷² Fariba Zarinabaf, *a.g.e.*, s. 29.

⁷³ Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, 914.

⁷⁴ (*ko'ra*) tıp. Başlıca belirtisi kısa, çabuk, değişken yapıda irade dışı hareketler olan bir hastalık. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

⁷⁵ "Şehr-i Emânet Celülesine. Bekâr odalarında ve hanlarda sâkin olanlar içecekleri suları ağız açık ve kırık testi ve emsâli kaplara koymakta olup bu gibi gayr-i mahfûz kaplarda bulunan suların şurbu koranın zühûruna sebebiyet verebileceğine ve o misülli mahallerde sâkin olan bivâyekânenin her birine biri su kaynatmak ve diğeri iş bu kaynatılmış suyu hıfzetmeğe mahfûz ve tenekeden ma'mûl üzeri kapaklı ikişer adet kap tevzi' için ancak beş altı bin kuruş masraf ihtiyâç olup iş bu kapların Galata'da ve diğ. mahallerde hazır olarak bulunması dahi me'mûl olduğundan ve suyun ne suretle kaynatılıp muhafaza edilmesi lazım geleceği ve böyle kaynatılarak soğudulmuş su içmenin Kora zamanında ne derece fâidesi olduğuna dair fevâid-i muhsinân-ı külliyesi görüleceğinden hemân zikr olunan kaplardan lüzûmu kadar mübâyâ' ettirilerek ve işbu ta'rifname dahi dâire-i emânetten müteşekkil sıhhiye komisyonunca herkesin anlayabileceği surette açık ibareyle kaleme aldırılarak bunların mezkûr su kaplarıyla beraber seri'an o gibi bekâr ve han odalarında sâkin bivâyekane tevzi' ettirilmesi ve birde Galata'da bir şahsın suyu müte'affin bir sahrınçtan su içmesiyle müteessiren vefât ettiği söylenilmekte olmayla su hıfzına mahfuz mahallerin bigâyet temiz olması lâzımeden bulunduğuna binâen darsaadette mevcut bi'l-cümle çeşme ve su hâzineleri me'murîn âidesi tarafından mu'âyine ettirilerek bunların çamur vesâir mücib-i te'affün mevâddan tedhîri çaresine bakılması şeref-sadr olan irâde-i seniyye...." BOA. *MKT. MHM*, nr. 593/12, 21 Cemaziyel ahir 1311. (30.12.1893).

⁷⁶ Reşat Ekrem Koçu, "Bekar", İstanbul Ansiklopedisi, V, İstanbul 1961, s. 2393.

⁷⁷ Reşat Ekrem Koçu, "Balaban İskeleyi...", s. 1954.

⁷⁸ BOA. *DHKMT*, nr. 1761/119, 1 Eylül 1306, 4 Eylül 1306

⁷⁹ BOA. *DHKMT*, Nr. 1761/114, 12 Ağustos 1306, 1308 (1890-1892).

⁸⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Bekar", s. 2400.

ÜSKÜDAR VÂLİDE-İ ÂTİK YANGINI: 3 AĞUSTOS 1927

Hamit PEHLİVANLI

GİRİŞ

İstanbul, Roma-Bizans ve Osmanlı imparatorlukları devirlerinde sık sık yangınlarla karşılaşmış ve büyük tehlikeler atlatmıştır. İstanbul’da saray, cami, kilise, türbe, han, hamam, kervansaray darü’l-kurra vs. gibi yapıların dışında kalan binalar genellikle ahşap olarak inşa edilmiştir. Bunun sebebinin deprem korkusu olduğu söylene de, İstanbul ve çevresinde ormanların bol oluşu ve binaların ucuza mal edilmesi sebebiyle ahşap yapıya rağbet edildiği yaygın kanaattir. Binaların ekserisinin ahşap olması sık sık yangın çıkmasına ve büyük zararlara sebep olmuştur. Reşad Ekrem Koçu halkın korkulu rüyası olan İstanbul yangınlarını tasvir ederken, adeta Üsküdar yangınına tarif etmektedir: “Şiddetli bir poyrazla ateş kol, kol yayıldıktan, yangın büyüdüktan sonra halk mal ve can *kaygusuna* düşer, büyük ahşap şehrin içini mahşer yerinden örnek *feryadü figan kaplardı. Bu acı sesler, rüzgârla savrulan kıvılcım yumakları ve ejderha dili alevler arasında gökyüzüne direk direk yükselirdi.*”¹ Reşad Ekrem’in yangınlar sonrası oluşan manzarayı tasviri, Üsküdar yangını sonrası gazetelerde çıkan haberlerde de aşağı yukarı bu şekilde tasvir edilmektedir.

Genel olarak İstanbul ve dolayısıyla Üsküdar yangınlarının çıkış sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle binaların ahşap olması, kundaklama, dikkatsizlik, yıldırım düşmesi, ocak ve baca kurumlarının tutuşması, ısınmak ve yemek yapmak için mangal yakılması, sık yapılaşma, sokakların darlığı, suyun az olması ve söndürme cihazlarının az ve yetersiz oluşu. Ayrıca rüzgâr ve fırtına gibi tabii sebepler yangının tesirini arttıran etkenler arasında sayılabilir. Bunların yanında halk, “*alışverişe hile karıştırılması ve günahların artması*” gibi bu meseleye manevî, ahlâkî unsurlar da katmaktadır.² 19. Asrın ikinci yarısından itibaren bu sebepler arasına soba, havagazı ve elektrik kullanımının yaygınlaşması, nüfus artışına bağlı bina sayısının daha da artması gibi hususları da katabiliriz.³ Yine daha önceki yangın sebepleri arasında “*yaz mevsiminde özellikle patlıcan kızartmasından*” yangın çıktığı da ifade edilmektedir.⁴

Ahmed Rasim Bey, “*Patlıcan Mevsimi*” İstanbul yangınlarını ve neticelerini “Şehir Mektupları” isimli eserinde kendine has üslûbu ile şöyle tasvir etmektedir: “*Patlıcanlar morara morara kadife rengini aldı..Filvaki güzel sebzedir. Misafir ağırlar. Her şeye karıştır.. Fakat tavası dehqetlidir. Birer birer alaca biçim kesilip dilim dilim doğranır. Zehiri*

çıkısın diye tuzlanır, bir kenara çekilir. Odunun kurusu, ortaya, yanına *mevadd-ı müştai-le* (alev alan, tutuşan) yerleştirilir. *Gelsin yelpaze, kürek puf puf. Alev aldı mı tava üstüne boca zeytinyağı, Oh! Ne cızırtı. Yağ fıkırdar, daha yanmadı. Çıtırdar, biraz daha haşırdar. Ha ha ha. Fakat odadaki toramandan vakit mi var? Yine ağlıyor.*

-Hu! Sen ocağına bak. Ben oğlana meme vereyim.

Derken bir feryad!

-A dostlar! Yetişin.

-Ne oldu?

-Yanıyoruz, tutuştuk. Şangır ! Komşular yanıyoruz. Paldır! Dostlar tutuşuyoruz. Küldür! Eyvahlar olsun! Su! Yağma mı var? Kuyu tam on sekiz kulaç. Hem de mutfakta. Hangi kabadayı çekecek. Ta geçen seneden beri kurumundan durulmayan bacanın gözü dumanlanmış. Ateş püskürüyor. Of dedikçe deliklerinden alev fırlıyor. ..Vay vay! Kule görecek, işaret çekecek, köşklü gidecek, tulumbalar kalkacak, gelecek, su bulacak, hortumu takacak, basmaya başlayacak da yangın sönecek!! Ha babam ha!"⁵

Ahmed Rasim Bey, İstanbul yangınlarını karikatürize etmekle beraber gerçekleri de ifade etmiştir. Bu kısacık metinde İstanbul yangınlarının sebeplerini, söndürme çalışmalarında çekilen sıkıntıları görmek mümkündür. 1927 Üsküdar yangın ile ilgili gazete haberlerini okuduğumuzda da bu tasvire çok uyan haberler ve rivayetleri görüyoruz.

İstanbul'a bağlı olan Üsküdar'da önceleri binalar genellikle geniş bağ-bahçe içinde ve dolayısıyla birbirinden uzak vaziyette idi. Ancak sonraları nüfusun artmasına bağlı olarak ve yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı ahşap binaların çoğalması, İstanbul gibi Üsküdar'da da yangınların artmasına sebep olmuştur. Sultan III. Ahmed döneminden itibaren kargir binaların yıkılmaması, ahşap binaların yapılmaması yönünde yapılan ikazlara ne yazık ki inşaatçılar genellikle aldırış etmemişlerdir. Bunun sonucunda ahşap binalar hızla çoğalmış ve yangına davetiye çıkarır hale gelmiştir. Cumhuriyet devrinde de İstanbul bu meselelerle sık sık karşılaşmıştır. İstanbul'un diğer semtlerine göre Üsküdar daha az yangınla karşılaşmıştır. Buna rağmen tespit edilebilen yangınlara bakıldığında zararın maddî olarak büyük olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Maddî zararın yanında manevî sıkıntıları, psikolojik yıkımları da hesaba katmak lazımdır. Araştırmacı İbrahim Hakkı Konyalı, Üsküdar'da 1722'den 1921 yılına kadar 21 yangın tespit etmiştir.⁶ Mehmet Nermi Haskan ise Üsküdar yangınlarını 14 Haziran 1632 'den başlatmaktadır. Üsküdar yangınlarının tamamını tespit edememekle beraber 1927'ye kadar 20 yangın tespit etmiştir. Üsküdar'daki 15-16. ve 17. yüzyıl yangınları hakkında bilgimizin olmadığını da ifade etmektedir.⁷ Tarık Özavcı ise İstanbul ve dolayısıyla Üsküdar yangınlarını üç safhada ele almıştır. Ona göre Üsküdar'da birinci safhada(1627-1833) çıkan ilk yangının tarihi 1719'dur. Bu safhada 1719, 1720, 1725, 1730 ve 1747 tarihlerinde olmak üzere toplam beş adet yangın tespit etmiştir. İkinci safhada (1854-1921) ise 1874, 1882, 1888, 1889, 1912, 1918(üç defa), 1919 ve 1921 tarihlerinde olmak üzere toplam on bir yangın ve üçüncü safhada da (1923-1972) yirmi beş adet yangından bahsetmektedir.⁸

Osmanlı dönemi İstanbul yangınları için yapılan bu tespitler aşağı yukarı Cumhuriyet devri için de geçerlidir. Zira tebliğimize konu olan 1927 Üsküdar Vâlî-i Âtik yangını için yazılan raporlarda, verilen beyanat ve gazete haberlerinde de benzeri tespitler ve tekliflerin yapıldığı görülmektedir. İstanbul yangınlarının söndürülmesinde önemli bir yeri olan itfaiye teşkilatı Osmanlı döneminden beri mevcut olup, sürekli gelişmesi için de gayret gösterilmektedir. İstanbul'da Cumhuriyet dönemi modern itfaiye teşkilatının kuruluşu Eylül 1923'tür.⁹ Üsküdar İtfaiye grubunun kuruluşu da aynı sene içindedir.¹⁰

Üsküdar Yangınının Çıkış Sebebi ve Yanan Yerler:

Üsküdar Vâlî-i Âtik Mahallesi'nde 23 Ağustos 1927 yılında büyük bir yangın çıkmış-

tır. Yangının çıkış sebebini izah gerçekten zor bir husustur. Duyulduğu zaman insanın aklına bundan da yangın mı çıkar sorusunu getirmektedir. Yangın, gazetelere akseden resmî rapor ve haberlerden anlaşıldığına göre tavukların bitini temizlemek üzere kümes yakınına yakılan ateşten çıkmıştır. Yangın, 23 Ağustos günü saat 14.15 sularında Üsküdar Vâlîde-i Âtik Mahallesi Tekke Önü Sokağı'nda başlamış ve kısa zamanda çevreye yayılmıştır. Yangının çıkış sebebi ile alakalı olarak halk arasında dolaşan bazı rivayetler gazetelere de aksetmiştir. Bir rivayete göre Bahriyeli Hüseyin Efendi'nin evinde bir çocuk sinema oynatırken şeritler tutuşmuş ve yangın ondan çıkmıştır. Diğer bir rivayete göre de evde patlıcan kızartılırken tava ateş almış ve yangın bundan dolayı çıkmıştır. Bir başka rivayette de yangının Bahriyeli Hüseyin Efendi'nin kiraya verdiği evinde çıktığı şeklindedir. Ancak yangının, polis ve belediye tahkikatı neticesinde yukarıda anlatıldığı gibi tavuk bitlerini temizlemek maksadıyla kümesin yanında yakılan ateşten çıktığı kesin olarak anlaşılmıştır.¹¹

Üsküdar Belediye Müdüriyeti'nin Şehremanetine gönderdiği rapora göre yangın, Vâlîde-i Âtik Mahallesi'nin Tekke Önü Sokağı'nda Emine Hanım'a ait ahşap evde Mediha ve Nefise Hanımların kiracı olarak buldukları evin Nefise Hanım'a ait kısmında ortaya çıkmıştır. Tavuklarının bitlerini temizlemek için ateş yakan Nefise Hanım faciaya sebep olmuştur.¹² İlk yangın Vâlîde Camii arkasında Tekke Önü Sokağı'ndaki bu evde saat 14.15'te çıkmıştır. Sokak iki taraflı olarak tamamen yanmıştır. Yangının diğer bir kolu ise Hacı Mehmet Mahallesi Salı Tekkesi Sokağı'nı sarmıştır. Buradaki tekke yanmamıştır. Üçüncü bir kol ise Kapı Ağası Polis Mevkii ve Aşçıbaşı Mahallesi'nin Arabacılar Sokağı'nı içine almıştır. Yanan polis karakolundan ara sıra fişek seslerinin geldiğini de yine gazeteler yazmaktadır. Kazasker Ahmet Efendi Mahallesi'nin Divitçiler, Hacı Hasan Bey, Harmanlık sokakları iki taraflı, Arakıyyeci Hacı Cafer Mahallesi'nin Hacı Hasan Bey Sokağı tamamen yanmıştır. Yine Arakıyyeci Hacı Mehmet Mahallesi'nin Bağlar Başı, Kasım Ağa, Toptaşı sokakları tamamen, Kör Bakkaldan iki taraflı beş hane yanmıştır. Kazasker ve Arakıyyeci Hacı Mehmet Camileri, Kapı Ağası Polis Karakolu, Arakıyyeci Hacı Cafer Mahallesi'nin Arabacılar Sokağı tamamen yanmıştır. Kazasker Ahmet Efendi Mahallesi'nin Ekmekçi Başı ve Kâtip sokakları da tamamen yanmıştır.¹³

Yangın yerine gelen Üsküdar itfaiyesinin yangını söndürmekle meşgul olduğu sırada yanmış evlerden birinden sıçrayan kıvılcımlar, Doğancılarda bir evin çatısına düşerek yeni bir yangına sebep olmuş ve yangın alanını genişletmiştir. İtfaiye yeni yangından haberdar oluncaya kadar yangın genişlemiş ve beş altı kola ayrılmıştır. Karaca Ahmet, Tunus Bağı, Zeynep Hatun Hastanesi, Nuh Kuyusu Caddelerine doğru genişlemiştir. Yangın, "Gündoğusu Rüzgârı"nın şiddetle esmesi yüzünden kısa sürede söndürülebilmiştir. Saat 14.15'te başlayan yangın ancak saat 19 sıralarında söndürülebilmiştir. Yangın çıkan mahallenin sakinleri genellikle memur ve esnaftır. Dolayısıyla işleriyle meşgul olduklarından yangından vaktiyle haberdar olamamışlar ve evlerindeki eşyadan çok azını kurtarabilmişlerdir. Halkın bir kısmı, yangından ancak saat dörtten sonra haberdar olabilmiştir. Mahalle sakinleri vapurlar, kayıklar ve sandallar ile Üsküdar'a, evlerine koşmuşlardır. Ancak büyük bir kısmı evlerinin kül haline geldiğini üzülenek görmüşlerdir. İlk yangın ile uzağa sıçrayan kıvılcım yüzünden diğer sokaklara yayılan yangın arasındaki mesafe hemen hemen yirmi dakikalık bir mesafedir.¹⁴

Yangın Söndürme Çalışmaları:

İtfaiyeye, ilk önce Çinili'de yangın olduğu ihbar edilmiştir. Çinili'ye gelen itfaiye, yangın yerini ararken yangının Vâlîde-i Âtik'te olduğu anlaşılmıştır. Yangının gerçek yerini öğrenen Üsküdar İtfaiyesi derhal yangın mahalline gitmiştir. Bu arada bir hayli zaman da kaybetmiştir. Ne yazık ki itfaiye buraya geldiğinde yangın çıkan mahalle kısmen yanmış bulunuyordu.¹⁵ Yangın, gün doğudan esen rüzgârın da etkisiyle kısa sürede üç koldan

etrafa yayılarak genişlemiştir. Bu arada Kadıköy İtfaiye grubu da yetişmiştir. Ancak “*her yangında olduğu gibi bunda da susuzluk derdi baş göstermiştir.*”¹⁶ İtfaiye araçları yangına müdahale etmek için uğraşırken asıl onları uğraştıran husus susuzluktur. Gazete haberlerinden anlaşıldığına göre “*Su Kumpanyası*”nın borularında yeteri kadar su olmayışı itfaiyecilerin işlerini zorlaştırmaktadır. Bunun üzerine bazı bahçelerde bulunan kuyulardan su temin edilerek yangına müdahale yoluna gidilmiştir. İtfaiye araçlarının motorları ile kuyulardan su çekilerek yangın söndürülmeye çalışılmıştır. Daha sonra geç de olsa *Terkos Su Şirketi* borulara bol ve tazyikli su vererek su sıkıntısını büyük ölçüde gidermiştir.¹⁷

İtfaiye yangın yerine gelerek gerekli müdahaleyi yapmıştır. Ancak önce suyun olmayışı, ikinci olarak da rüzgârın etkisi, çalışmaları adeta boşa çıkarmıştır.¹⁸ Yangın söndürmede kolaylık sağlamak üzere, daha imparatorluk zamanında mahalle aralarına yangın muslukları konulmuştur. Ancak bu hadisede olduğu gibi yeterli ve tazyikli su bulunamadığından musluklar beklenen işlevi yerine getirememiştir.¹⁹ Yangın Divitçi Sokağı’na kadar gelmiş ve buraya yakın olan mahalleleri de tehdit etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Selimiye Kışlası’ndan yeteri kadar asker, kazma ve küreklerle gelerek yıkılması gereken evleri yıkarak ateşin diğer mahallelere sıçramasına mani olmuşlardır.²⁰

Bütün bu zorluklara rağmen yangın esnasında itfaiyeciler, kolluk kuvvetleri ve belediye görevlilerinin büyük bir gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Durumun İstanbul Şehremaneti’ne bildirilmesi üzerine İtfaiye Kumandanı Vedii Bey²¹ Üsküdar’a geçerek yangın mahalline gelmiştir. Yangına müdahale eden itfaiye görevlileri zor anlar yaşamıştır. Fedakâr bir şekilde ateşin içine giren Vedii Bey, yoğun dumandan etkilenmiş, sendeleyerek sol kolunun üzerine düşmüş ve bayılmıştır. Aynı şekilde Üsküdar İtfaiyesi Grup Amiri Selahaddin Bey de ateş ve dumandan etkilenerek bayılmıştır. Vedii Bey tedavi için Tıp Fakültesi’ne, Selahaddin Bey’de Üsküdar Dispanseri’ne kaldırılmıştır.²²

Yangında can kaybı olmamakla beraber, İtfaiye Müdürü Vedii ve Üsküdar Grup Amiri Selahaddin Beylerden başka iki kadın ve üç erkek olmak üzere beş kişi daha bayılmış ve tedavi altına alınmıştır.²³ Üsküdar kılavuz otomobilinin şoförü Cevdet Efendi gözünden, Nizameddin Efendi omuzundan, Kadıköy itfaiye efradından Hüseyin Fehmi Efendi kolundan, Rıza Efendi de ellerinden yaralanmıştır. Uçan ve düşen kıvılcımlardan yaralananlar olmuşsa da bunlar tespit edilememiştir. Zira ehemmiyetli bir yaralanma da söz konusu değildir. Yangında insan zayıtı olmamıştır. Ancak birçok hayvan telef olmuştur. Şaşırان hayvanlar kaçamamışlar ve yanmışlardır.²⁴ Koyun, keçi, merkep, kedi ve tavuklardan mühim bir kısmı kurtulamayarak yanmıştır.²⁵

Eskiden beri yangınlar sırasında İstanbul ile Üsküdar arasında sıkı bir iş birliğinin varlığı tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yangını söndürmek için iş gücü, yangınzedelere mesken temini ve gıda yardımı, iş birliği yapılan hususların başında gelmektedir.²⁶ Nitekim bu yangın sırasında da gelenek bozulmamıştır. Yangının şiddetlenmesi ve söndürülemezliği üzerine Beyoğlu ve İstanbul İtfaiye Grupları²⁷, Kabataş İskelesi’nden Şirket-i Hayriye’nin arabalı vapurlarıyla Üsküdar’a geçirilmiş ve yangın mahalline ulaşmıştır. Ancak bunlar da sadece su ile söndürme yapacakları düşüncesiyle başka malzeme getirmemişlerdir. Halbuki birkaç ev yıkılarak diğer mahalleler kurtarılabilirdi. Bu çaresizlik içinde kupalardaki su da bitmiş ve Divitçiler Camii de yanmaya başlamıştır. Bu sırada Salı Tekkesi yanındaki meydandan Nuh Kuyusu Caddesi’ne giden ateş de söndürülmüştür. Fakat yangın, bu meydandan aşağıya doğru Kör Bakkal Mahallesi istikametinde olanca hızıyla ilerlemiştir. Bu durum karşısında Şehremini, tahrip malzemesi temini için Şehremanetine talimat vererek balta, zincir, halat temin ederek gönderilmesini istemiştir. Ayrıca Şehremini, “*vilâyetten, kolordudan da yardım temin edilsin*” emrini vermiştir. Bu sırada merkez kumandanı da Selimiye Kışlası’ndan istihkâm askeri ve tahrip malzemesi temin etmiştir.

İstanbul Valisi de yangın yerine gelerek tetkikatta bulunmuş ve yangının söneceğine kanaat getirdikten sonra buradan ayrılmıştır. Selimiye'den gerekli malzemenin gelmesi üzerine canla başla çalışan askerler ve diğer vazifeliler yangını akşam saat 19'da tamamen söndürmüştür. Yangın defalarca Karaca Ahmet servilerine sirayet ihtimali göstermiş ve zar zor engellenmiştir. Yetkililerin gazetecilere verdikleri beyanattan anlaşıldığına göre, şayet yangın Karaca Ahmet Mezarlığı'na sirayet etmiş olsaydı bir taraftan Üsküdar Çarşı boyuna inecek, bir taraftan da Haydar Paşa'ya kadar devam edecekti. Bir taraftan itfaiyenin ve bir taraftan da "*cihet-i askeriyyenin vesait-i tahribiyesi*" yetişmiş, şehremini, polis müdürü ve merkez kumandanının nezaretinde yıkılması gereken evler yıkılarak ateşin yayılması önlenmiştir.²⁸ Bütün gazete haberleri Üsküdar'ın büyük bir tehlikeyi daha ucuz atlattığı yönündedir. Zabıta, evinde yangının başladığı Nefise Hanım'ı yangın esnasında bulamamıştır. Sonradan anlaşıldığına göre Nefise Hanım, evi ve eşyaları yandıktan sonra akrabalarının yanına gitmiştir. Fakat yangın sırasında yanlarına gittiği akrabalarının adresi de bulunamamıştır. Yine Çinili Polis Merkezi, itfaiyeye yangın adresini yanlış haber vereni de aramaktadır. Ancak bu şahıs da o hengâmede bulunamamıştır.²⁹

İstanbul Şehremaneti yetkililerine göre yangının genişlemesi ve geç söndürülmesinin sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür: "1- Yangın çıktığı anda itfaiye ve belediyeye geç haber verilmesi. 2-Üsküdar itfaiyesi işe başladıktan sonra Kadıköy İtfaiyesi gelinceye kadar yangının birkaç kola ayrılarak devam etmesi ve Üsküdar itfaiyesinin bu kadar geniş bir alanı söndürme imkânına sahip olmaması. 3-Rüzgârın çok şiddetli esmesi. 4- Yangın yerinin yüksek ve boğaz rüzgârlarına açık olması. 5- Köhne ve yanmaya başlamış evlerin yıkılarak başka yerlere ateşin sirayetini önlemek için kancalar takılarak bu binaların yıkılmasında sıkıntı çekilmesi. Ayrıca ateşin yüksek ısısından dolayı itfaiye erlerinin kancaları ellerinden bırakmak mecburiyetinde kalmaları da işi zorlaştırmıştır. Bu hususta da itfaiyenin imkânlarının kısıtlı olması önemli rol oynamıştır. 6- Yanan yerlerin böyle bir akâbete uğrayacağı muhakkak idi. Zira caddeler sık, ahşap ve eski evlerden müteşekkil idi."³⁰

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Olaya Müdahil Olması ve Yetkililerin Toplantıları:

Üsküdar'da başlayan yangını Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Dolmabahçe Sarayı'ndan görmüş ve mesele ile ilgilenmiştir. Yangının söndürülmesinin gecikmesi ve genişlemesi üzerine Başyaveri Rusûhi Bey'i ve yaverlerinden Naşit Bey'i de hemen yangın yerine göndermiştir. Cumhurbaşkanı, yangını başlamasından söndürülmesine kadar takip etmiş ve sonuna kadar ilgilenmiştir.³¹ İlk olarak kendi maddî yardımında bulunduktan sonra yangınzedelere yardım için kurulan komisyon çalışmaları ile de alakadar olmuştur.³² Üsküdar'a yangın yerine gelen Başyaver Rusûhi Bey, gazetecilere: "*Gazi hazretleri yangını gördüler. Çok müteessir oldular. Bilhassa beni gönderdiler. Ve lazım gelen tedâbirin ittihazını emir buyurdular.*" diye beyanatta bulunmuştur.³³ Rusuhi Bey açıklamasını, Cumhurbaşkanı'nın 5000 lira yardım gönderdiğini söyledikten sonra "*açıkta kalan felaketzedelerin hemen yerleştirilmeleri ve iaşelerinin temini için şehremaneti ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin azami derecede sarf-ı mesai etmelerini de ayrıca emir buyurmuşlardır.*"³⁴ diyerek bitirmiştir.

Şehremini Muhittin Bey başkanlığında saat 15'te toplantı halinde olan belediye erkânı, yangının devam ettiği haberi üzerine Emanet Umumi Müfettişi Tevfik Bey ve arkasından da Şehremini Muavini Reşit Bey toplantıyı terk ederek Üsküdar'a hareket etmiştir. Yangın mahalline gelip gerekli tertibatı alarak çalışmaya başlamıştır. Aradan beş dakika geçtikten sonra Şehremini Muhittin Bey de yanına Fen Müdürü Fuat Bey'i alarak belediyeye ait İstanbul Motoru ile Üsküdar'a geçerek yangın yerine ulaşmıştır. Polis Müdürü Şerif Bey

de Şehremini ile birlikte olay mahalline geçmiştir. Bu heyet önce yangının çıktığı yer olan Vâlîde-i Âtik Mahallesi'ne geçmiştir.³⁵ Yangının korkunç bir hal alması ve söndürülemezine üzerine İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey de yangın mahalline gelmiş ve diğer yetkililerle birlikte mesele ile sonuna kadar ilgilenmiştir.³⁶ Yangının söndürülmesinden sonra Halk Fırkası İstanbul Merkezi'nde Üsküdar yangını ve zarar görenlerle ilgili olarak 25 Ağustos'ta bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Sıhhiye Vekili (Sağlık Bakanı) Refik(-Saydam), 13. Mıntıka Müfettişi İbrahim Tali (Öngören), İstanbul Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Ali Paşa, Halk Fırkası Kâtib-i Umumisi (Genel Sekreter) Saffet beyler katılmıştır.³⁷ Bu toplantıdan sonra "Üsküdar *Harîkzedelerine Yardım Komisyonu*" kurulmuştur. Komisyon başkanı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimâiyye Vekili ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi Doktor Refik Bey'dir. Komisyon üyeleri ise şunlardır:³⁸ Şehremini Muhittin Bey, Vali Süleyman Bey, Hilâl-i Ahmer İstanbul Merkezi Reisi Doktor Ali Paşa, İbrahim Tali (Öngören), Doktor Ömer Lütfü, Celal Sâhir, Emniyet Sandığı ve Emlâk Bankası İstanbul Şubesi Müdürü. Bu esas komisyondan başka tâlî bir komisyon da kurulmuştur. Bu komisyon ise şu kişilerden müteşekkildir:³⁹ Başkan Doktor Ali Paşa'dır. Üyeler ise şunlardır: Üsküdar Kazası Kaymakamı, Belediye Müdürü, Hilâl-i Ahmer Üsküdar Şube Reisi, Halk Fırkası Mutemedi, Üsküdar Müsakkafat (emlâk)memuru. Toplantıya katılanların sıfat ve görevleri, konu ile ilgili birkaç komisyonun kurulması, yangın ve tahribatının büyüklüğünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Yangının Bilançosu:

Yangın ile ilgili olarak gazetelere muhtelif raporlar ve bilgiler aksetmiştir. Çinili Polis Merkezi tarafından Üsküdar yangını hakkında Polis Müdüriyeti'ne verilen ve gazetelere akseden rapora göre "300'e yakın ev, altı dükkân, bir cami, Kapı Ağası Polis Karakol binası, bir mesdud(kapanmış)tekke yanmıştır."⁴⁰ İkdâm'ın haberine göre de 250'si dükkân olmak üzere cami, tekke, mektep ve ev olarak 600 kadar bina yandığı tahmin edilmektedir.⁴¹ Üsküdar Belediye Müdüriyeti'nin raporuna göre ise 120 hane, 2 cami, 4 dükkân yanmıştır.⁴² Bu rakamlar, o günkü basında yer alan ve resmî olmayan bazı bilgilerdir. Fuat Bey, Üsküdar yangın yerinin teferruatlı bir krokisini çizmiştir. Bu krokiye göre Toptaşı Caddesi'nde 8, Harmanlık'ta 49, Hacı Hasan'da 29, Divitçilerde 23, Arabacılar da 38, Ekmekçilerde 19, Arakıyye'de 19, bunlardan başka Vâlîde-i Âtik, Çinili ve Bağlarbaşı arasında da 11bina yanmıştır.⁴³ Fuat Bey yangın ile ilgili diğer tespitlerini de şu şekilde ifade etmiştir: "*Yangın 5 hektar sahada tesirli olmuştur. Vâlîde-i Âtik'ten başlayan yangın ilk başta yarım hektar sahada tahribat yapmıştır. İlk ateş çıkan yer, Toptaşı Timarhanesi'nin tam karşısındadır. Polis raporunu esas alırsak her binanın 2000 liraya mal olduğunu kabul edersek zarar ve ziyanın 600.000 liraya baliğ olduğunu kabul etmek lazım gelirse, bağ ve bahçelerin vesairenin zarar ve ziyan yekûnunu bir milyon liraya yakın hesap etmekte hata yoktur*".⁴⁴ Fuad bey bu değerlendirmesini ilk gelen haberlere göre yapmıştır. Daha sonra bilgiler netleşmiştir. Şehremaneti Heyet-i Fenniye Müdürü Fuat Bey'in verdiği resmi rakamlara göre 183 bina yanmıştır. Bu rakam, tarih içerisinde Üsküdar'da meydana gelen yangınlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. 1885-1914 yılları arasında meydana gelen yangınlarda tespit edilen zayıat rakamları şöyledir:⁴⁵ 1882-1883 Üsküdar Selamsız'da 51, 1884'de Yenimahalle'de 365 ev ve dükkân, 8 Ekim 1885'de Selamsız'da 29 ev, 1887'de Yeni Mahalle'de 122 ev ile Ermeni Mektebi, 14 Ağustos 1887'de Üsküdar'da 1000 veya 536 ev, 45 dükkân 2 mektep ve 1 kilise, 1889'da 100 ev, 1890/91'de Sultan Tepe Mahallesi'nde 69 ev, 1893/1894'de Beylerbeyi'nde 20 ev, 1896/1897'de beylerbeyi İstavroz Mahallesi'nde 10 ev, 1906'da Kandilli Yenimahalle'de 35 ev, 1911'de Yeniçeşme'de 75 ev, 1 cami, 1911/1912'de Kuzguncuk'ta 68 ev, 1913/1914'de Kandilli'de 21 ev yanmıştır. Bu rakamlara bakıldığında 1927 yangını, 1884 Üsküdar Yenimahalle ve 14 Ağustos 1887 Üsküdar yangınlarından sonra, 1885-1914 yılları arasında meydana gelen toplam 12 büyük yangın arasında büyüklük açısından 3. sırada yer almaktadır.

Yangından Sonra Halkın Durumu, Yapılan Çalışmalar ve Yardımlar:

Yangından sonra halkın bir kısmı akrabalarının yanına, bir kısmı Halk Fırkası mensubu bazı kimselerin evlerine birkaç günlüğüne misafir olarak yerleşmiştir. Diğer bir kısmı ise Harmanlık'da kurulan 17 çadıra iskân edilmiştir. Yangında zarar gören ailelerin çoğunluğunu orta halli aileler teşkil etmektedir. Yanan evlerin ekserisinde işçi ve memurlar oturmaktadır. Yangından zarar görmeyen diğer mahalle sakini memur ve işçiler, kendi aralarında para toplayarak yangından zarar gören mahalle komşularına vermeyi kararlaştırmıştır. Polis müdüriyetinde çalışanlar ve defterdarlık memurları da aralarında para toplamaya başlamıştır. Polis müdüriyeti memurları birer lira vermek suretiyle yardıma katılmıştır.⁴⁶ “Üsküdar Harikzedeleri Tâlî Komisyonu” toplanarak yangından zarar görenlerin tespitine çalışmıştır. Her hane için tutulan zabıtlar imza ettirilmiş ve komisyonca incelemeye tabi tutulmuştur. Yangın günü hemen bölgeye yardıma koşan Kızılay Derneği, afetzedeleri kurduğu çadırlara yerleştirmiştir. Bilahare çadırlarda yaşayanlar çevrede bulunan tekke ve zaviyelere yerleştirilmiş ve böylece kış günü çadırlarda yaşamaktan kurtarılmıştır. Kızılay, 25 gün boyunca her gün 300 ekmek dağıtmıştır. Bunun dışında genel merkezden acele olarak getirtilen 11 balya yatak, yorgan ve iç çamaşırı da muhtaç olanlara dağıtılmıştır. Ayrıca Komisyon, Kızılay'dan ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere 50 kişilik daha malzeme isteğinde bulunmuştur. Yangından zarar gören vatandaşın mesken ihtiyacı için harcanacak yardım paralarının doğrudan İstanbul Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İş Bankası'ndaki hesabına yatırılması kararlaştırılmıştır.⁴⁷

Cumhurbaşkanı yangın mağdurlarına yardım olmak üzere 5000 lira vermiştir. Para ilgililere teslim edilmiştir. Hilâl-i Ahmer, ilk olarak acilen çadır, ekmek ve başka ihtiyaç malzemesi dağıtmıştır. Yine Hilâl-i Ahmer Genel Merkezi yangınzedelere yardım için 5000 lira göndermeyi kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin verdiği para ile birlikte kısa süre içinde toplanan miktar 21.307 liraya ulaşmıştır.⁴⁸Bu para ile İstanbul Hilâl-i Ahmer'i gereken yerlere yardım edecektir. Cemiyet, yangın bölgesine kamyon ve arabalar göndermiştir. Yangından kurtarılan eşyaları bunlarla taşımaya yardım etmiştir. Ayrıca bir aşhane kurarak yangın mağdurlarına sıcak yemek vermeye başlamıştır.⁴⁹

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Yardım Komisyonu Başkanı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Doktor Refik imzasıyla, İstanbul'daki bazı müesseselere ve 200 kadar zengine mektup yazılmıştır. Mektupta, durumun vahameti izah edildikten sonra toplanan yardımların bir kısmının her şeyini kaybeden ailelere, büyük kısmının ise evleri yanan ailelere adil bir şekilde dağıtılacağı ifade edilmiştir. Mektupta, Şehremanetinin kefaletiyle yangınzedelerin uzun vadeli ve düşük faizle borçlandırılarak ev sahibi olmalarına; duruma göre iki, üç ve dört odalı ev yapmalarını temin için çalışılacağı anlatılmıştır. Yardımseverlerden, yapılacak yardımları Cağaloğlu'ndaki cemiyet merkezine veya İş Bankası'ndaki hesaba yatırmaları rica edilmiştir. Bu işlerin yapılabilmesi için ilk etapta toplanan yardımların 70-80 bin lira olması gerektiği izah edilerek kurum ve kişilerden yardım talebinde bulunulmuştur. Mektubu alan yerli ve yabancı birçok kişi, kurum ve kuruluş Üsküdar yangınından zarar görenlere yardım elini uzatmıştır. Kızılay Arşivi'nde bulunan belgelerden tespit edebildiğimiz kişi ve kurumlar arasında şunları sayabiliriz: İtalyan Şark Bankası (50 lira)⁵⁰, Banque Pour Le Commerce Exterieur De L'u. R.S.S. (Roscombank) (150 lira)⁵¹, Credit Lyonnais (100 lira)⁵², Deutsche Orientbank (500 lira)⁵³, Selanik Bankası Türk Anonim Şirketi (300 lira)⁵⁴, Osmanlı Bankası (600 lira)⁵⁵, Hovsep Deirmendjian (25 lira)⁵⁶, Doyçebank İstanbul Şubesi (100 lira)⁵⁷, Sabuncuzade Mehmed Şakir ve Mahdumu Müessesatı (100 lira)⁵⁸, Şark Demiryolları İşletici Kumpanyası (250 lira)⁵⁹, Milliyet Gazetesi aracılığı ile Anadolu, Union ve ittihad-ı Milli Sigorta şirketleri (1000 lira) ve Tayyare Piyango Bayileri Eskinazi ve Ventura Efendiler (200 lira)⁶⁰, Bank Belserpurle Trans (100 lira)⁶¹, Türk Anonim Elektrik Şirketi (Elektrik- Tramvay-Tünel) (500

lira)⁶² yardım yapmışlardır. Ayrıca Hilâl-i Ahmer Mecmualarında da yabancı ülke elçilikleri ile çeşitli kişi ve kuruluşlardan gelen diğer yardımların dökümü de ilan edilmiştir.⁶³ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti elindeki bütün çadırları kurmuş ve evsiz kalanları buralara yerleştirmiştir. Açıkta kalan bazı aileleri ise Üsküdar'daki cami, tekke ve medreselere yerleştirmiştir.⁶⁴ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 34 çadır göndermiştir. Ancak Akşam Gazetesi'nin naklettiğine göre yangında evsiz kalanların bir kısmı şikâyetçidir. Gazete bir kısım halkın "*camiiye alınmadıklarını ve sabaha kadar titreyerek caminin bahçesinde sabahladıklarını*" söylediğini nakletmiştir.⁶⁵

Yangın bölgesinde mahallî idareler ve polis birtakım tedbirler almıştır. Yangınzedeler, Hilâl-i Ahmer ve askeriyeden temin edilen çadırlara yerleştirilmiştir. Çadırların yetmemesi üzerine açıkta kalanlar civardaki camilere yerleştirilmiştir. Şehremaneti, Üsküdar ve Beyoğlu'ndan kilolarca ekmek temin etmiştir. Polis Müdüriyeti mıntika merkezinden getirdiği polislerle yangın sahasını ve yangınzedelerin geçici olarak buldukları mahalleri kordon altına aldırılmış ve herhangi bir çapulculuğa, yağmacılığa meydan vermemiştir.⁶⁶ Vakit'in haberine göre camiler iskâna açılmışsa da pek az aile camilerde yatmıştır. Daha çok akrabalarının yanına gitmişlerdir. Ayrıca kurtarabildikleri eşyalarını toplayıp bahçe ve bostanlarda yatmayı tercih edenler de olmuştur. Yine mezarlıklarda geceyi geçirenler de bulunmaktadır.⁶⁷

Gazeteler, yangından etkilenen bir kısım memurlara avans olarak para verileceğini yazmıştır. Habere göre, polis dördüncü şube parmak izi baş memuru Kâzım Bey ile polis telefonu santral memuru Osman Efendi'nin, dördüncü şube beşinci kısım memurlarından Sezai Efendi'nin ev eşyaları tamamen yanmıştır. Bu memurlara avans olarak ikişer maaş verilmesi muhtemeldir.⁶⁸ Yangından etkilenen defterdarlık memurlarına ise ikişer maaş avans verilmesi kararlaştırılmıştır. On beş kişi olan bu memurlara, Ağustos maaşlarıyla birlikte Eylül maaşları da verilecektir. Diğer daire memurları için ise henüz bir karar çıkmamıştır. Şayet Maliye Bakanlığı'ndan bir karar çıkarsa bunlara da birer maaş avans verilmesi gündeme gelecektir.⁶⁹

İstanbul Şehremaneti de yangından zarar görenlere yardım etmiştir. Daha önce olduğu gibi ekmek ve yemek dağıtımını yapmaktadır. Ayrıca nakdî olarak da yardım edeceğini taahhüt etmiştir.⁷⁰ Yangın söndükten sonra harekete geçen belediye 2000 kilo ekmek, 3 sepet zeytin ve 5 teneke peynirle 2000 karpuzu yangınzedelere dağıtmıştır. Ayrıca gece aydınlatma için iki sandık da mum dağıtmıştır. Bu yardımlarına öğle ve akşam da devam etmiştir. Diğer taraftan Halk Fırkası Üsküdar Şubesi mensupları evlerine yangınzede aileleri kabul etmişler ve açıkta yangınzede bırakmamışlardır. Fırkanın Yenimahalle Nahiyesi binası bu ailelere tahsis edilmiştir. Yangından sonraki gün Üsküdar'da gerek camilerde, gerekse arsalarda, kabristanlar ve diğer mahallerde hiçbir yangınzede rastlanmamıştır. Daha sonra Sağlık Bakanı Refik Bey'in talimatıyla Halk Fırkası mensuplarının evlerine yerleşen vatandaşlara Zeynep Kamil Hastanesi tahsis edilmiştir. Vatandaşlar ikamet edecekleri yeri buluncaya kadar burada kalabileceklerdir. Hastanenin tahsisinden sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin burada sıcak yemek çıkarmak üzere bir aş evi kurması kararlaştırılmıştır. Yine alınan bir kararla, yangından hiç eşya kurtaramayanlar mahalle ihtiyar heyetleri tarafından tespit edilecektir. Bu ailelere Hilâl-i Ahmer tarafından çamaşır, yatak, yorgan vesair eşya verilecektir. Bu işleri yapmak üzere Üsküdar Belediye Reisi İsmail Hakkı, Çinili Merkez Memuru İhsan, Fırkanın Üsküdar Kazası Mutemedi Celal, Üsküdar Hilâl-i Ahmer Şubesi Reisi Dr. Sıbgatullah ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi Ali Paşa görevlendirilmiştir. Halk Fırkası Kadıköy Mutemedi Niyazi Tevfik Bey, halktan yardım toplamak için teşebbüse geçildiğini bildirmiştir.⁷¹

Devlet ve resmî hayır kurumlarının dışında da yardım yapanlar ve yardım sözü verenler

olmuştur. Tayyare Piyangosu Bayilerinden Eskinazi ve Ventura efendiler Üsküdar yangınzedelerine verilmek üzere 200 lira para göndermişlerdir.⁷² Vakit Gazetesi'nin haberine göre İstanbul'da bulunan Yahudi zenginleri aralarında bir komite teşkil ederek Üsküdar yangınzedelerine yardım olmak üzere yardım toplamaya teşebbüs etmişlerdir. Haberde komitenin, hükümetten müsaade aldıktan sonra yardım toplamaya başlayacakları da ifade edilmiştir.⁷³ İstanbul Liman Şirketi yangın esnasında 15 romörkörü Üsküdar'a su taşımaya tahsis etmiştir. Bunlarla getirilen sular yangının söndürülmesinde çok işe yaramıştır. Romörkörler mesailerine Büyük Dere'de saat 10' a kadar devam etmiştir.⁷⁴

İstanbul Şehremaneti İtfaiye çalışanlarını Anadolu Sigorta Şirketine sigortalattığı için yaralanan itfaiyeciler tazminat alacaklardır. Yanan evlerden yalnız Emniyet Sandığına "terhin"(rehine) edilenler sigortalıdır. Diğerleri ise sigortasızdır. Dolayısıyla sigortasız olanların sigortadan yardım alması söz konusu değildir.⁷⁵ Son Saat Gazetesi'nin yazdığına göre Özel İdareden yangınzedelere yardım yapılması bütçe meselesi olduğundan, yardım faslında para bulunmamaktadır.⁷⁶ Üsküdar'ın yangın dışında kalan mahalleleri de yangınzedelerin acılarına ortak olmuştur. Halk adeta millî yas ilan etmiştir. Son Saat Gazetesi'nin haberine göre, "Çarşılarda, sinema kapılarında, evlerde çalınmakta olan gramafonlar ve diğer sesler dün gece işitilmemiştir. Gerek belediye, gerekse diğer taraflarda olan radyolar kapatılmış, Şemsi Paşa'da yapılmakta olan tenvirat da yalnız ay ve istiklâl madalyası kalmak şartıyla söndürülmüştür."⁷⁷

Yangın Yerinde Alınan İnzibati Tedbirler:

Polis Müdürü Şerif Bey, yangınzedelerin istirahatını temin ve çapulculuğa mani olmak için 15 maddelik bir talimat hazırlamış, Çinili Merkez memuru İhsan Bey'e vermiştir. Şerif Bey, merkez kumandanı, Şehremini beylerle görüşmüş, polis, inzibat, belediye zabıtası, askerî müfreze ve jandarmadan müteşekkil bir kuvvet oluşturulmuştur. Bu kuvvetler merkez memurunun emrine verilmiştir. Bunlar yangın bölgesinde sürekli devriye gezerek herhangi bir hırsızlığa meydan vermemişlerdir. Ayrıca itfaiye grupları da yangın bölgesine muntazam bir şekilde dağıtılmış ve en ufak bir ateş görünce su sıkmak suretiyle ateşi söndürmüştür. Böylece yeni bir yangına meydan verilmemiştir. Bu kuvvetler Üsküdar İskelesi ve kıyıya yerleşerek en küçük bir eşyanın bile çıkarılmasına mani olmuşlardır. Denize dağılan kontrolörler her eşyayı kontrol ederek hırsızlığa meydan vermemişlerdir. Yangın sırasında yanan Kapı Ağası Karakolu, Divitçiler Camii'ne taşınmış, bir kısmı da Üsküdar Askerlik Şubesi'ne nakledilmiştir.⁷⁸

Yangın Karşısında Verilen Bazı İlginç Tepkiler:

Yangın sırasında eşyaları ve evi tamamen yanan vatandaşların genellikle tepkisi, eşya ve evinin yokluğuna üzüntü, ağlama, bağırma, bazen de baygınlık geçirme şeklindedir. Ancak, ilginç tepkiler de gazetelerde yer almaktadır. Vakit Gazetesi'nin haberi şöyledir: "İçinde kimse olmayan evlerden eşya kurtarılması pek tabii mümkün değildir. Mesela Divitçilerde Hacı Hasan Bey Sokağı'nda kâin olup Ankara'da bulunan Hasan Bey'in hanesinde hiç kimse yoktu. Kerimesi Sabiha Hanım akşamüzeri vazifesinden döndüğü zaman müthiş bir çılgılık koparmış, misafirlikte bulunan validesi de gördüğü manzara karşısında itidalini kaybetmiştir. Sabiha Hanım bütün eşyalarından ziyade *hatıra defteri-ni* ve *albümünü* kurtaramadığına yandığını Vakit muhabirine ifade etmiştir."⁷⁹

Milliyet Gazetesi'ndeki bazı haberlerde de şu örnekler göze çarpmaktadır: Yangın yerinde bir adam "Aman! Diyordu. Bana yol açın. Evim yandı bari *kedilerimi* kurtarayım!" Yine 14 yaşlarında bir kızcağız, yangın evindeki iskarpinlerini kurtarmadığından hararetle bahsediyordu. Yangının diğer evlere sıçramaması için yıkım kararı verilen bir evin çocuğu da şehreminine "Kuzum beyefendi, *evimizi yıkmayın ne olur?*" diyordu.⁸⁰

Belediye, zabıta, itfaiye hemen herkes vazifesini yaptığı halde yangın çıktığı yerde durdurulamayıp, yayılmıştır. Son Saat Gazetesi bunu beyan ettikten sonra şöyle yazıyor: “İstanbul’un her vakit bahsedilen fakat hiçbir zaman çaresi bulunamayan ve maalesef her felakette hatırlandıktan sonra felaket geçince hemen unutulmuş bir yarası, bir derdi ile karşılaşılıyor. : Musluklarda su yoktu. Vakıa Su Kumpanyası bir müddet sonra her taraftan keserek bütün suyu buraya gönderdi. Fakat İş işten geçmişti. **Bir defa bu kumpanyanın geçenlerde kendi binası yandı da söndürecek suyu bulamadı.** Dolayısıyla suyu bulamadığı için aciz kalmıştır. Diğer taraftan ateşin önündeki birkaç evi yıkarak bir boşluk oluşturacak vesaitten mahrumdur. Çok basit aletlerden olan kancalarını yangında zayi edince yerine yenisini koymakta güçlük çekmiştir.”⁸¹

Sonuç

Üsküdar Yangını, çok basit bir olaydan ortaya çıkmış ve büyük maddî zararlarla sonuçlanmış elîm bir hadisedir. Bir ev hanımının, bahçesinde bulunan tavuk kümesindeki bitleri temizlemek için kümes yakınında ateş yakması ve ateşin kısa süre sonra kümese sıçraması, arkasından eve, komşu evlere ve koskoca bir mahalleye yayılması gerçekten izahı zor bir hadisedir. Yangının büyüklüğü, İstanbul’daki mahallî idarecileri ve mülkî âmirleri yangın mahalline gitmek mecburiyetinde bırakmıştır. Normal şartlarda Üsküdar Belediyesi yetkilileri ve başta itfaiye müdürlüğünün yangınla ilgilenmesi gerekirdi. Ancak hadisenin büyüklüğü, alınan tedbirlerin yeterli olmaması ve yangının söndürülmemesi işi büyümüştür. Öyle ki, İstanbul şehremini, valisi, emniyet müdürü, itfaiye müdürü ile birlikte diğer görevlileri yangın mahalline gitmek mecburiyetinde bırakmıştır. Yetkililerin Üsküdar’a kadar gitmesinde, Cumhurbaşkanı’nın İstanbul’da olması ve olaya yaverini göndererek müdahil olmasının da etkisi göz ardı edilmemelidir.

Bu hadise Üsküdar ve dolayısıyla İstanbul ile ilgili bazı gerçekleri de ortaya çıkarmıştır. Eskiden beri İstanbul yangınlarının en önemli sebeplerinden birincisi şehrin planlanmasındaki çarpıklıklardır. Bu manada dar sokaklar, birbirine bitişik ahşap evler her zaman yangına davetiye çıkaran temel unsurlardandır. Bir diğer husus bazı vatandaşların duyarısız davranması ve itfaiyeye yanlış adres vermesidir. Bu duyarısızlık felaketin boyutlarını bir hayli arttırmıştır. Daha önce çıkan yangınlarda olduğu gibi, bu yangında da mahalle sakini vatandaşların dikkatsiz ve sorumsuz davranması yangının öncelikli sebeplerindedir. Bunlarla birlikte her zaman olduğu gibi rüzgâr, bu seferde suçlamalardan kendini kurtaramamıştır. İstanbul yangınlarında, gerekli tedbirleri almayan, görevini hakkıyla yapmayan yetkililer beyanatlarında, yangından hemen şiddetli(!) esen “gündoğusu” rüzgârını sorumlu tutmuşlardır. Tabii ki bu suçlama ve mazeret bulma çabaları onları mesuliyetten kurtaramamıştır.

Bu yangın vesilesiyle ortaya çıkan en önemli husus ise elbette itfaiye teşkilâtının yapısı ve imkânlarıdır. İtfaiyenin yeterli araç ve gerece sahip olmadığı bu olayda da açıktır. İtfaiyenin yetersizliğine rağmen ortaya koyduğu çaba, gayret, yangının daha da büyümesine engel olmuştur. Bütün gayretiyle yangının Karaca Ahmet Mezarlığı’na sıçramasına engel olmaya çalışması iyi bir stratejidir. Asırlık ağaçlarla adeta bir orman gibi olan mezarlığa yangının sıçraması Üsküdar, Kadıköy ve Harem’e kadar olan yerleşim yerlerini tamamen yakıp kül edebilir, can kaybına sebep olabilirdi. Bu bakımdan yangının bu kabristana sıçramadan durdurulması hem can kaybını önlemiş, hem de maddî zayıyatın çapının daha da büyümesini engellemiştir. Böylece İstanbul’un Anadolu yakası büyük bir facianın eşiğinden daha az bir maddî zararla dönebilmiştir.

Ayrıca sigorta sisteminin yeterli olmayışı ve evlerin büyük çoğunluğunun sigortasız olması hem vatandaşların, hem de devletin masraflarını arttıran hususlardandır. Diğer bir

husus ise mahalle aralarındaki itfaiyenin kullanacağı su musluklarının durumudur. Buradan anlaşıldığına göre musluk var, ancak içinde yeterli su bulunmamaktadır. Bu da o zamanki Terkos Su Şirketi'nin zaaflarından. Ayrıca su şirketi ile itfaiyenin pek de koordineli çalıştığını söylemek mümkün değildir. Su şirketi olaydan uzunca bir zaman sonra haberdar olup, şebekeye yeterli suyu verebilmiştir. Gazetelerde çıkan köşe yazılarında da bu hususlara değinilmiştir. Cumhuriyet Gazetesi'nden Yunus Nadi bunlardan biridir. 25 Ağustos tarihli Cumhuriyet'teki köşesinde şöyle yazmaktadır: "İstanbul'un yangın tahribatını asgari haddine indirecek tertip ve tedbirlere tevessül etmek hiç şaka götürmeyen kati, bir kaide haline konulmalıdır. Yeni yangının bütün ehemmiyet ve elzemiyetle tekrar ortaya koyduğu mesele işte budur... Yangının sahası düşünülürse itfaiye teşkilatı için ne yapılırsa az geleceği kendiliğinden anlaşılır. İtfaiye için yapılacak masraf, yangının ortaya çıkardığı masraf yanında hiçtir. Mesela bu son yangının zararı yarım milyon tahmin ediliyor. Bu parayı ha deyince yerine koymak mümkün değildir. Maddî zararı ile birlikte evi yanmış çırılçıplak sokaklara düşmüş sefil ve perişan insanların düştüğü durumu telafi etme imkânı yoktur. Bu münasebetle İstanbul'un su meselesini hatırlamamak mümkün değildir.." Yangın ile ilgili yapılan tetkikler sonucu ortaya çıkan gerçek bu cümlelerde açık bir şekilde ifadesini bulmuştur.

Her türlü olumsuzluğa rağmen yine de sevindirici olan belediye, valilik, askeriye ve polis arasında bir işbirliğinin bulunmasıdır. Vatandaşın da yangın söndürmek için elinden geldiğince ve imkânları ölçüsünde komşularının ve hemşerilerinin yardımına koştuğu görülmüştür. Tahribatın büyüklüğü karşısında yetkililer, İstanbul'daki 200 kadar zengin kişi ve kuruma mektup yazarak yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre bu çağrı karşılık bulmuş, yerli ve yabancı kişi ve kurumlar nakdî ve aynı yardımlarda bulunmuştur. Gazetelerde, Yahudi zenginlerin bir komisyon kurarak, hükümet izin verdikten sonra yardım toplamaya başlayacaklarının yazılması da, üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur.

KAYNAKLAR

A-ARŞİVLER

TÜRK KIZILAYI ARŞİVİ

Kutu No:17, Belge No: 73,76, 77, 78.

Kutu No:91, Belge No:9, 10, 11, 12, 12-1, 14, 15, 16, 17, 18, 20.

B-GAZETE VE DERGİLER

Akşam, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1.

Cumhuriyet, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1.

Cumhuriyet, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.1.

İkdam, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.1-2.

İkdam, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1.

İkdam, 26 Ağustos 1927 Cuma (35.sene), Sayı:10898, s.1.

Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.1-4.

Milliyet, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4.

Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.1.

Son Saat, 26 Ağustos 1927 Cuma (3.sene), sayı: 874, s.1.

Vakit, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.

Hilâl-i Ahmer Mecmuası, "Üsküdar Yangını", Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, İstanbul 1927.

Hilâl-i Ahmer Mecmuası, "Üsküdar Harîkzedegânına Hilâl-i Ahmer'in Yardımı", Sayı: 74 (15 Teşrin-i evvel 1927), İstanbul 1927.

C-KITAP-MAKALE VE TEBLİĞLER

- Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*, İkinci Kısım, Dersaadet, 1329.
- Dağlı, Yücel – Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V.cilt, TTK yayınları, Ankara 1997.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III. Cilt, İstanbul 2001, s.1496-1498.
- İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği*, (1714-1948), İstanbul 1948.
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler* (1906-1948), (Çeviri yazı: Budak Kayabek-Hazırlayan: Yücel Demirel), Yapı Kredi Yayınları, II. cilt, İstanbul 2009.
- Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul 2005.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II. cilt, İstanbul 1977.
- Özavcı, Tarık, *İstanbul Yangınları*, (1923-1965), İstanbul 1965.
- Özavcı, Tarık, *Cumhuriyet Devrinde İtfaiye*, İstanbul 1973.
- Sakaoğlu, Necdet, “Yangınlar-Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII. cilt, İstanbul 1994.
- Şafak, Nurdan , “Üsküdar Yangınları(1885-1915)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-V(1-5 Kasım 2007)-Bildiriler-*, II.c.
- Yıldız, Kenan, “Üsküdar Şer’iyye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları(1724-1756)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-V(1-5 Kasım 2007)-Bildiriler-*, II.c.

Dipnotlar

- ¹ Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul 2005, s.20.
- ² Kenan Yıldız, “Üsküdar Şer’iyye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-V(1-5 Kasım 2007)-Bildiriler-*, c.II. s.669.
- ³ Nurdan Şafak, “Üsküdar Yangınları(1885-1915)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-V(1-5 Kasım 2007)-Bildiriler-*, c.II, s.681.
- ⁴ Şafak, a.g.b., s.681.
- ⁵ Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*, İkinci Kısım, Dersaadet, 1329, s.131-133.
- ⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II. cilt, İstanbul 1977, s.475-478.
- ⁷ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III. Cilt, İstanbul 2001, s.1496-1498.
- ⁸ Tarık Özavcı, *Cumhuriyet Devrinde İtfaiye*, İstanbul 1973, s.65-95.
- ⁹ *İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği (1714-1948)*, İstanbul 1948, s.16-17; Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları (1923-1965)*, İstanbul 1965, s.15.
- ¹⁰ *İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği (1714-1948)*, İstanbul 1948, s.18. (*İtfaiye binası belediyenin kendi malıdır. İlk kurulduğu zaman sahip olduğu mal varlığı şöyledir: 1 adet tahrip kamyoneti, 2 adet su tankı, 3 adet motopomp, 1 adet hasta nakliye otomobili, 1 adet büyük pompa, 1 adet pompalı kamyonet, 1 adet römorklu jeep, 1 adet pompalı jeep olmak üzere toplam 11 adet aracı bulunmaktadır. Bu tarihlere personel durumu ise şöyledir: Grup Amiri 1, amir muavini 3, şoför 8, küçük zabıt 4, telefoncu 2, itfaiye eri 24 olmak üzere toplam 42 kişi teşkilatta görev yapmaktadır.*)
- ¹¹ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1; *Milliyet*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.1-4; *İkdam*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1; *Akşam*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1; Necdet Sakaoğlu, “Yangınlar-Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII. cilt, İstanbul 1994, s.438. (Yangının tarihi, “İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği (1714-1948)” isimli eserin 35. sayfasında ve “Cumhuriyet Devrinde İtfaiye” isimli eserin 69.sahifesinde 25 Ağustos 1927 ve yanan hane miktarı da 201 olarak gösterilmiştir. Ancak, diğer kaynaklarda ve gazetelerde tarih 23 Ağustos, yanan ev miktarı da 183 olarak gösterilmiştir.); Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, (Çeviri yazı: Budak Kayabek-Hazırlayan: Yücel Demirel), Yapı Kredi Yayınları, 2.cilt, İstanbul 2009, s.1024.
- ¹² *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.1; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.1; Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları(1923-1965)*, İstanbul 1965, s.20.
- ¹³ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.1-2; *Milliyet*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.1-4; *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1-2; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ¹⁴ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2; *Vakit*, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2; Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları(1923-1965)*, İstanbul 1965, s.20.
- ¹⁵ *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.1; Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları(1923-1965)*, İstanbul 1965, s.20.
- ¹⁶ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.1. (*Yangın çıktığı sırada bir haftadan beri Gündoğusu rüzgârı devam etmektedir. İstanbul’un bütün büyük yangınları bu rüzgârın estiği zamanlarda çıkmıştır. Çünkü Üsküdar yangını da yine Gündoğusu rüzgârının vezan ettiği zamanda olmuş ve bir harik-i hail haline gelmiştir. S.2.*)
- ¹⁷ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.1-2; *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2; *Vakit*, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.
- ¹⁸ *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.1-2.
- ¹⁹ Şafak, a.g.b., s.685.
- ²⁰ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2; *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1.
- ²¹ Dr. Vedii Bey, iki dönem itfaiye müdürlüğü yapmıştır. İlk görevi 1.9.1339 ile 6.1.1341, ikinci görevi ise 3.3.1927 ile 30.9.1928 tarihleri arasındadır. (Özavcı, *Cumhuriyet Devrinde İtfaiye*, s.152).
- ²² *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.1-2; *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.1-2; *Milliyet*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4.
- ²³ *İkdam*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2.
- ²⁴ *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ²⁵ *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ²⁶ Yıldız, a.g.b., s. 676.

- ²⁷ Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları (1923-1965)*, İstanbul 1965, s.20.
- ²⁸ Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.1-4; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ²⁹ Milliyet, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4.
- ³⁰ Akşam, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ³¹ İkdâm, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2; Cumhuriyet, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1; Vakit, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.1.
- ³² “Üsküdar Yangını”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, İstanbul 1927, s.16-17.
- ³³ Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4.
- ³⁴ Milliyet, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.1.
- ³⁵ Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4.
- ³⁶ İkdâm, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2.(Süleyman Sami Kepenek Bey, 17.11.1924 tarihi ile 23.12.1927 tarihleri arasında İstanbul Valiliği ve belediye başkanlığı yapmıştır. 1881 yılında Çanakkale’de doğmuş ve 1955 ‘de İstanbul’da ölmüştür.)
- ³⁷ İkdâm, 26 Ağustos 1927 Cuma (35.sene), Sayı:10898, s.1; Cumhuriyet, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2; Milliyet, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ³⁸ “Üsküdar Yangını”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, İstanbul 1927, s.17.
- ³⁹ “Üsküdar Yangını”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, s.17.
- ⁴⁰ İkdâm, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1; Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4; Akşam, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ⁴¹ İkdâm, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (35.sene), Sayı:10896, s.2; Yangın haberlerinin çıktığı 24 Ağustos tarihli gazetelerde muhtelif rakamlar verilmektedir. Cumhuriyet Gazetesi’nde de bu rakam “400 ev yandı” başlığı ile vermiştir.(Cumhuriyet, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.1-2.); Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III. cilt, İstanbul 2001, s.1498.
- ⁴² Cumhuriyet, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2.
- ⁴³ Son Saat, 26 Ağustos 1927 Cuma (3.sene), Sayı: 874, s.1.
- ⁴⁴ Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4; “Cumhuriyet Gazetesi’ne göre de zarar yarım milyon liraya yakındır. Yanan arazinin tulu 350, arzi 150 metre olup, mesahası 5 hektardır. Valide Camii kısmında tulu 70, arzi 50 metre olup mesahası yarım hektardır. Yangın üç büyük kol olmuştur. Bir kol Dibek Sokağından Hacı Mehmet Mahallesi’ne, bir kol Kapı Ağası ve Arabacılar Sokağına, üçüncü kol da Valide Camii karşısına geçmiştir. Cumhuriyet, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, Sene:4, Sayı: 1182, s.2.”
- ⁴⁵ Şafak, a.g.b., s.681-682.(1889 yangını hakkında yazar, I. Hakkı Konyalı’ya istinaden 100 rakamını vermektedir.) (“İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği (1714-1948)”, İstanbul 1948 tarihli eserin 11,13,14, ve15. Sayfalarında da yangın tarihleri ve ziyat ile ilgili istatistikî bilgiler verilmiş ve tarihler Rumî olarak gösterilmiştir. Bu eserin 11. Sayfasında gösterilen yangın çizelgesinde tarihler Rumî olarak kaydedilmiştir. Çizelgede Rumî sene 1043 tarihi ile başlatılmıştır. Ancak burada bir yanlışlık söz konusudur. Zira Osmanlılarda ilk defa Rumî takvim Miladî 13.03.1840 tarihinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarih, Hicri 09 Muharrem 1256’ya tekabül etmektedir. Bu tarihten Rumî karşılığı ise 1 Mart 1256 tarihidir. Aynı şekilde İbrahim Hakkı Konyalı da, “Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi”, II. cilt, İstanbul 1977, s.476-478’de verdiği tarihlerin bir kısmını Rumî, bir kısmını da Hicri olarak göstermiştir. Bu tarihlendirmelerde de yanlışlıklar söz konusudur. Örneğin 477.sahifedeki 1290 Rumî -1884 Miladî tarihin karşılığı olarak gösterilmiştir. Aslında bu tarih Miladî 1874 yılına karşılık gelmektedir. Yine 1289 Hicri tarihi Miladî 1885 tarihine karşılık gösterilmiştir. Bu tarihin karşılığı Miladî 1872 tarihine denk gelmektedir. Dolayısıyla bu eserler kullanılırken tarihler konusunda dikkatli kullanılmalıdır. Bu konuda Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer’in hazırladığı “Tarih Çevirme Kılavuzu” isimli esere bakılmalıdır.(Yücel Dağlı-Cumhure Üçer “Tarih Çevirme Kılavuzu”, I-V.cilt, TTK yay.,Ankara 1997). Nurdan Şafak’ın Osmanlı Arşivi’nden istifade ederek kullandığı belgelerde tarihler Hicri’dir. Kanaatimize göre doğru olan da budur.)
- ⁴⁶ İkdâm, 26 Ağustos 1927 Cuma (35.sene), Sayı:10898, s.1.
- ⁴⁷ “Üsküdar Harîkzedegânına Hilâl-i Ahmer’in Yardımı”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 74 (15 Teşrin-i evvel 1927), İstanbul 1927, s.60.
- ⁴⁸ “Üsküdar Harîkzedegânına Hilâl-i Ahmer’in Yardımı”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 74 (15 Teşrin-i evvel 1927), İstanbul 1927, s.60.
- ⁴⁹ “Üsküdar Yangını”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, s.17; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ⁵⁰ Türk Kızılayı Arşivi, Kutu No:91, Belge No:17.
- ⁵¹ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:18.
- ⁵² A.g.a., Kutu No:91, Belge No:10, 20.
- ⁵³ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:14.
- ⁵⁴ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:15.
- ⁵⁵ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:16.
- ⁵⁶ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:12, 12-1.
- ⁵⁷ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:11.
- ⁵⁸ A.g.a., Kutu No:17, Belge No:77.
- ⁵⁹ A.g.a., Kutu No:17, Belge No:76.
- ⁶⁰ A.g.a., Kutu No:17, Belge No:78.
- ⁶¹ A.g.a., Kutu No:91, Belge No:9.
- ⁶² A.g.a., Kutu No:17, Belge No:73.
- ⁶³ “Üsküdar Yangını”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, Sayı: 73 (15 Eylül 1927), İstanbul 1927, s.17-18; “Üsküdar Harîkzedegânına Hilâl-i Ahmer’in Yardımı”, *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, sayı: 74 (15 Teşrin-i evvel 1927), İstanbul 1927, s.60,61,62.(Toplam 21.307 liralık bir yardım söz konusudur. Yukarıda çeşitli kurum ve kişilerden gelen miktarı yazılı yardımların dışında100 lira ve üzeri yardım eden kişi ve kuruluşlardan bazıları şunlardır: Mısır elçiliği aracılığı ile İstanbul’da yaşayan Mısırlılardan 2460, Türkiye Milli Sigorta Şirketi 500 lira, Danimarka Sefareti 100 lira, Behmaros Ayavof ve şürekası 100 lira, Maçka Palas sahibi Mösyö Kbovano 100 lira, Kadıköy Fıkara-perver Cemiyeti 100 lira, Sovyet Ticaret Hariciye Bankası 150 lira, Kismet İdarehanesi Piyango Bayileri 250 lira, Tokatlıyan Otel 100 lira, Türkiye İş bankası 200 lira, İstanbul Şehremaneti Nezafet-i fenniye memurin ve amelesi 315.80 lira, Bank Kommerşiyali İtalyan 100 lira, Felemenk Bahr-i Sefid Bankası 100 lira, Kasaplar Cemiyeti 300 lira, Beykoz: Eşrafından merhum Mehmed Beyzade Süleyman Bey 100 lira, Şirket-i Hayriye İdaresi 1000 lira, Üsküdar’da İnşirah Tiyatrosu hasılatı 329 lira, Haliç Vapur Şirketi 100 lira, Balya Kara Aydın Madenleri İdaresi 150 lira, Hilâl-i Ahmer Kadıköy Şubesi 200 lira. Bazı şirket ve banka isimleri belgelerdeki orijinal şekli yazılırken, bazıları ise belgelerden Osmanlı alfabesindeki yazılı şekli ile buraya aktarılmıştır.)
- ⁶⁴ Cumhuriyet, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2.
- ⁶⁵ Akşam, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1; Son Saat, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.
- ⁶⁶ Milliyet, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4; (Cumhuriyet Gazetesi’ne göre de zarar yarım milyon liraya yakındır. Yanan arazinin tulu 350, arzi 150 metre olup, mesahası 5 hektardır. Valide Camii kısmında tulu 70, arzi 50 metre olup mesahası yarım hektardır. Yangın üç büyük kol olmuştur. Bir kol Dibek Sokağından Hacı Mehmet Mahallesi’ne, bir kol Kapı Ağası ve Arabacılar Sokağına, üçüncü kol da Valide Camii karşısına geçmiştir. Cumhuriyet, 24 Ağustos 1927, Çarşamba, sene:4, Sayı: 1182, s.2.)
- ⁶⁷ Vakit, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.
- ⁶⁸ İkdâm, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1.
- ⁶⁹ İkdâm, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1; Milliyet, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; Vakit, 25

Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.

⁷⁰ *İkdam*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (35.sene), Sayı:10897, s.1.

⁷¹ *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1927, Perşembe, Sene:4, Sayı: 1183, s.2; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.

⁷² *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4.

⁷³ *Vakit*, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.

⁷⁴ *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.

⁷⁵ *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Akşam*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (9.sene), Sayı: 3184, s.1.

⁷⁶ *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.

⁷⁷ *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.

⁷⁸ *Milliyet*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (2.sene), Sayı:550, s.4; *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.2.

⁷⁹ *Vakit*, 25 Ağustos 1927 Perşembe, (Üçüncü yıl), Sayı:3462, s.2.

⁸⁰ *Milliyet*, 24 Ağustos 1927 Çarşamba (2.sene), Sayı:549, s.4.

⁸¹ *Son Saat*, 25 Ağustos 1927 Perşembe (3.sene), Sayı: 873, s.1.

OSMANLI DÖNEMİ ÜSKÜDAR'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN MEZARLIKLARI VE GAYRİMÜSLİMLER ARASINDA MEZARLIK TARTIŞMALARI

Nevzat ERKAN

GİRİŞ

Bu çalışmamın amacı, Üsküdar şer'îye sicilleri ve arşiv kayıtları ışığında Üsküdar kazasında yaşamış gayrimüslimlerin mezarlıkları ve bu mezarlıklar sebebiyle kendi aralarında cereyan etmiş olan kimi tartışmaları ele almaktır.

İlk devirlerden itibaren, Müslümanların hâkimiyeti altında ehl-i zimmet statüsünde yaşayan gayrimüslimlerin kendi inançlarına göre ölümlerini gömmesi ve mezarlık yeri edinmesi onlara verilen haklar arasında yer almaktaydı. Bu uygulamanın devamı olarak Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimlerin ölümlerini gömmek için kendilerine ait mezarlık edinme hakları vardı. Mezarlıklar ile ilgili zaman zaman bazı ihtilaflar çıksa da devlet, gayrimüslim mezarlıklarına yapılan haksız müdahaleleri önlemiş ve ehli zimmet hukukunu dikkate alarak onların haklarını korumuştur.¹

Üsküdar, Osmanlı döneminde bilâd-ı selâseden biri olup coğrafi mekan olarak boğazın Anadolu yakasında Beykoz (Yoros) hariç İzmit'e kadar olan bölgeyi içine almaktaydı. Kazanın demografik yapısı, XIX. yüzyıl verileri esas alınarak incelendiğinde, nüfusun yaklaşık %70'ini Müslümanların, %30'unu ise gayrimüslimlerin teşkil ettiği görülmektedir. Gayrimüslimler içinde Rumlar nüfus olarak en kalabalık grubu temsil ederken, Ermeniler ikinci büyük cemaati, Yahudiler ise sayıca en az kesimi meydana getiriyordu. Fetih öncesi Müslümanların yerleşmeye başladığı Üsküdar ve civarında, ağırlıklı olarak yerli halk Rumlardan oluşmaktaydı. Üsküdar merkez, Kuzguncuk, Çengelköy, Kadıköy, Maltepe, Kartal ve Adalar gibi sahil şeridinin yanı sıra iç bölgelerde hayvancılıkla uğraşan Rum köyleri bulunmaktaydı. Zamanla Anadolu'dan ve Rumeli'nden Üsküdar merkez ve köylerine Rumlardan yerleşenler olmuştur.²

Ermenilerin Üsküdar'a yerleşmesi yaklaşık olarak XVI. yüzyıla tekabül etmektedir.³ Üsküdar mahkeme kayıtlarının ilk sicillerinde Ermeni kaydına rastlanmazken, ilk defa h.941 (m.1535) yılında Üsküdar'da Ermenilerin ikamet etmeye başladığını görmekteyiz.⁴ H.954 (m.1547) tarihinde yaptırılan Mihrimah Sultan Camii inşaatında çalışmak üzere gelen Ermeniler, Üsküdar'a ilk defa yerleşen Ermeni grubunu oluşturmuştur. Aileleri ile

beraber Van'dan ve Muş'tan gelen bu Ermeniler, bugünkü Yenimahalle'ye yerleştirilmiş ve bir müddet sonra, gelenlerle beraber yeni bir mahalle oluşturmuşlardır.⁵ Daha sonra ise Üsküdar merkez mahalleleri ile Vaniköy, Sultançiftliği, Kadıköy, Kartal ve Beykoz taraflarına yerleşmişlerdir.⁶

Gayrimüslim nüfusun en azını oluşturan Yahudilerin esas yerleşim yeri Kuzguncuk olmuştur. İlk dönem sicillerinde h.922 (m.1516) tarihli bir mahkeme kaydında Yahudilerin Kuzguncuk'ta ikamet ettiğini görülmektedir.⁷ Yahudilerin, Ermenilerde olduğu gibi Kuzguncuk'un dışında başka yerde erken dönemde yaşadığına dair bilgi bulunmazken, h.990-991 (m. 1582-1583) tarihli sicilden itibaren kayıtlarda Atik Valide Vakfı'na bağlı Mahalle-i Mamure'de Ermenilerle birlikte ikamet etmeye başladıkları görülmektedir.⁸ Bununla birlikte Yahudiler Üsküdar'da başta Kaya Sultan ve İbrahim Paşa saray ve devlet erkânı gibi kişilere ait yahudihâne olarak isimlendirilen yerlerde ikamet etmekteydiler.⁹

GAYRİMÜSLİM MEZARLIKLARI VE YAŞANAN TARTIŞMALAR

Genel olarak Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin meskûn oldukları yerlerin civarında kendilerine ait mezarlıkları vardı. Rumların Bağlarbaşı, Kuzguncuk, Çengelköy ve Kadıköy'de Ermenilerin Bağlarbaşı ve Kadıköy'de, Yahudilerin ise Bağlarbaşı ve Nakkaştepe'de mezarlıkları bulunmaktaydı.¹⁰ XVIII. yüzyıl mahkeme kayıtlarında "*mekâbir-i müslimîn*" olarak ifade edilen ve Müslümanlara ait olan Bülbülderesi Mezarlığının h.1300'den (m. 1883) sonra bir kısmı Selânik'ten göç eden avdetilere ayrılmıştır.¹¹

Osmanlı uygulamasında gayrimüslim mezarlıklarının sınırlarının belirlenmesi, devlet denetiminde yetkili kişiler aracılığı ile yapılmaktaydı. Bu konuda yetkili mercii şer'î mahkemeler idi. Şayet sorun burada çözülmez ise konu Divan-ı Hümâyun'a arz edilmekteydi.¹² Gayrimüslimler yeni mezar yeri ihtiyacı zuhur ettiğinde mirî araziden veya Müslümanlara ait vakıf arazilerinden vergilerini ödemek kaydıyla yer edinebiliyorlardı.¹³ Onların mezarlıklarına Müslümanlar tarafından yapılan bazı haksız müdahaleler "*lehüm mâ lenâ 'aleyhim mâ 'aleynâ*" hukuk prensibine dayalı olarak fermanlarla men edilmiştir.¹⁴

Üsküdar kazasında da yeni mezarlık ihtiyacı doğduğunda Müslümanlara ait vakıf yerlerinin bedeli ödenmek kaydıyla gayrimüslimler için kabristan ittihaz edildiği görülmektedir. Erken dönemde –aşağıda geleceği üzere- Bağlarbaşı'nda Yahudiler için yer tahsis edildiği gibi, Tanzimat sonrası dönemde ihtiyaç hâsıl olduğunda da gayrimüslimler için mezarlık yeri ittihaz etmiştir. Üsküdar'a bağlı köylerden olan Maltepe'de Rumların cenazelerini köy dışında gömecek yer olmadığı için Küçükalyalı'da Şehzade Sultan Mehmed Vakfı'na ait 3 dönüm 600 zira' ve bir kıta tarlanın 2000 kuruş bedel karşılığında satılması ve vakfa senelik 20 kuruş mukataa ödenmesi istenmiştir.¹⁵

XIX. yüzyılda gayrimüslimler arasında mezhep değiştirmenin serbest bırakılmasını müteakiben,¹⁶ farklı mezhebe geçen insanlar için mezarlık yeri ihtiyaç halini almıştır. Bu dönemde Protestanlar için İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu ve Hasköy'de mezar yerine ihtiyaç duyulduğu hususu Dersaadet'e arz edilmiş, h.1277(m. 1860) yılında bahsi geçen yerlerde mezarlık verilmesi Meclis-i Mahsûsa'da karara bağlanmıştır.¹⁷ Bağlarbaşı'nda Yahudi mezarlığının yanında iki dönüm arazi Protestanlara tahsis edilmiştir. Bundan iki yıl sonra Katoliklerin Başpiskoposu Andon, aynı şekilde Rum ve Bulgar Katolikleri için Üsküdar'da bir mezarlık yeri verilmesi için arzda bulunmuştur. Bağlarbaşı'nda Yahudi ve Protestan mezarlıklarının yanında İstavroz bağları olarak adlandırılan bölgede Serkiz v. Nişan adlı bir Ermenin tarlasının on üç dönümü 4800 kuruş karşılığında Katoliklere mezar yeri olarak verilmiştir.¹⁸

Mezarlık yeri ile ilgili başka bir talep ise Kandilli’de yaşayan gayrimüslimlerden gelmiştir. Burada yaşayan Rum, Ermeni ve Katolikler Talimhane tarafında önceki şehreminlerinden Ali Bey’in veresişi üzerinde yer alan 7,5 dönümlük yerin yarısının Rumlara diğer yarısının da Ermeni ve Katolıklara mezarlık yeri olarak verilmesi için müracaatta bulunmuşlardır. Yapılan incelemeler sonucunda Talimhane’de bağ ve tarla üzerinde olan bu yerin kışın sulak olması sebebiyle mezarlık için müsait olmadığı tespit edilmiş, ayrıca gayrimüslimlerin Kandilli’deki mevcut kabristanlarının ihtiyacı karşılamada yeterli olduğu belirlenmiştir. Bu gerekçelerle yapılan müracaat geri çevrilmiştir.¹⁹

XIX. yüzyıl sonlarında gayrimüslimler için mezarlık tahsis edilen bir diğer yer ise Kadıköy’dür. H.1297 (m. 1880) yılında Uzunçayır civarında müslüman ve gayrimüslim ahali için mezarlık tahsisi yapılmıştır. Müslümanlar için Şâkir Efendi uhdesinde bulunan üzerinde taşocaklarının yer aldığı arazinin yedi dönümü, gayrimüslimler için de Aziz Efendi adlı bir Müslümana ait olan arazinin 22 dönümü tahsis edilmiş, bu yerlerin haritası çıkarılmıştır.²⁰ Yaklaşık yedi yıl sonra yapılan incelemede burada müslümanlar için mezarlık lüzumunun olmadığı tespit edilmiş, gayrimüslimlerinin nüfus oranının göre bir taksimatın yapılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir.²¹ H. 1308 (m. 1891) yılında Kurbağalıdere çiftliği yanında yukarıda zikredilen Aziz Efendi’ye ait arazi, etrafına gayrimüslimlerce duvar örülmesi, içine ağaç dikilmesi, dönüm başına 1500 kuruş olarak takdir edilen bedelinin şehremaneti tarafından ödenmesi şartlarıyla gayrimüslimlere tahsis edilmiştir.²²

Gayrimüslim mezarlıkları ile ilgili son olarak değinmek istediğimiz mezarlık, 1853-1856 yıllarında Kırım Harbi sırasında İngiliz askerlerinin ve bazı devletlere ait asker ve subayların gömüldüğü Haydarpaşa İngiliz Mezarlığıdır. Savaş sırasında tahsis edilen bu mezarlık zamanla genişletilmiş, debbağ esnafına ait 8000 arşinlik yer mezarlık için temlik edilmiş,²³ burada bulunan kirishane başka bir yere nakledilmiştir.²⁴ Daha sonra Beykoz tarafında bulunan İngiliz askerlerinin cesetleri de burada nakledilmiştir.²⁵

Gayrimüslimler arasında mezarlık tartışmalarına gelince; Üsküdar’da XVIII. yüzyıl mahkeme kayıtlarında mezarlık tartışması olarak karşımıza çıkan ilk olay Üsküdar’da yaşayan yağcı ve bahçıvanların cenazelerinin nereye gömüleceği ile ilgili tartışmadır. Üsküdar şeri’yye sicil kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla bu meslekleri icra edenler genellikle şehir dışından gelen gayrimüslimler idi. Yağcı esnafı genellikle Niğde, Ürgüp, bahçıvanlar ise Rumeli kökenli idi.²⁶ O dönemdeki uygulamaya göre, Üsküdar’da çalışan bu esnaf grubunun cenazeleri Kuzguncuk’taki Rum Mezarlığı’na defnediliyordu. Ancak, Kuzguncuk’ta ikamet eden Rumların cenazelerin defni hususunda zorluk çıkarmaları üzerine bakkal, mumcu ve yağcı esnafı şikâyetçi olmuş, yapılan şikâyette bölgede yaşayan Rumların kendi cenazelerini kabul etmedikleri gibi köy dışında yeni bir mezarlık yeri talep ettikleri hususlarını dile getirmişlerdir. Yapılan tahkikatlar neticesinde mahkeme yeni mezar yapımının uygun olmadığına ve bahsi geçen esnaf grubunun ölümlerini eski mezarlığa gömülmesine engel çıkarmamaları hususunda Kuzguncuklu Rumları uyarmıştır.²⁷ XVIII. yüzyılda gayrimüslimler arasında mezarlıklar ile ilgili bir diğer tartışmanın ise Ermeniler ile Yahudiler arasında cereyan ettiği görülmektedir. Üsküdar merkezde yaşayan Yahudilere h. 1045 (m. 1635-1636) yılında Bağlarbaşı’nda Rum ve Ermeni mezarlıklarının yanında İvaz Fakih vakfından 14400 zira²⁸ (yaklaşık 8,5 dönüm) yer vakıf mütevellisi Mustafa Efendi tarafından senelik 400 akçe mukataa ücretiyle mezarlık tahsis edilmişti. Ayrıca Atik Valide Sultan vakfından 6400 zira’lık (yaklaşık 3,7 dönüm) yer de, bina emîni Pir Mehmed Ağa’nın izniyle cenazelerini gömmek için Yahudilere tahsis edilmişti. Bu mahalde sonradan mezarlık yeri edinen Yahudilerin bu yerleri problem olmaktaydı. Zamanla kabir taşlarının kaybolmasıyla Ermeniler, Yahudilere ayrılan mezarlığın bir bölümünü işgal etmeye başladılar. Bunun üzerine Yahudiler konuyu Payihtaht’a arz etmişlerdir. Üsküdar naibine gönderilen fermana göre 4 Zilkâde 1122 (25 Aralık 1710) tarihinde

tartışmaya konu olan mezarlıkta mahkeme heyetinin yanı sıra Yahudi ve Ermeni papaz ve bazı Ermeniler olay mahallinde hazır bulunmuşlardır. Yahudiler ellerinde bulunan senet ve hüccetle birlikte Müslümanların yaşlılarından Mustafa Çelebi b. Mahmud ve Ahmed Çelebi b. Mustafa ve İlya ve Avram adlı iki yaşlı Yahudi şahitliği ile haklı olduklarını ispat etmişlerdi.²⁹ Aynı konu iki yıl sonra bu defa Divan'a iletilmiş, Üsküdar nâibine yazılan fermanla Divân-ı Hümayun'da görülen davada Yahudilerin haklılığı burada da bir kez daha tescil edilmiş ve Ermenilerin mezarlık işgalinin son verilmesi emredilmiştir.³⁰ Bağlarbaşı'ndaki bu mezarlıkla ilgili olarak, bazı müdahalelerden dolayı Yahudilerin zaman zaman Müslüman yönetici ve İvaz Fakih Vakfı mütevellileriyle münakaşaları olmuştur. 1857 yılında hahambaşı Hayim Gabrison'nun sunmuş olduğu arzda, ser-kurenay-ı esbak yani önceki başmabeyincilerden Selim Paşa'nın mezarlık yanında yaptığı bina sebebiyle mezarlığa zarar verdiğini kazılan çukurlardan insan uzuvları çıktığı iddia ederek yapılan müdahalenin durdurulması talebinde bulunmuştur.³¹ Bunun üzerine şikâyet konu olan meselenin incelenmesi emredilmiştir,³² Yahudilerin iddiasına karşılık Selim Paşa sahip olduğu temessükü ibraz ederek mezarlığa müdahalesinin olmadığını, insan uzuvlarının çıktığına dair hususlarının gerçeği yansıtmadığını Evkaf-ı Hümayun'da konunun incelenebileceğini belirtmiştir.³³ Konuya dair ikinci şikâyet, İvaz Fakih Vakfı kaymakamı Abdülatif Efendi'nin mezarlık içinde vakfa ait yerleri parça parça satarak insanlara farklı temessük verdiğine dairdir. Konu gerçeğin ortaya çıkması için Evkaf-ı Hümayun mahkemesine havale edilmiştir.³⁴

Mezarlık konusunun tartışmaya sebep olduğu yerlerden birisi Kadıköy olmuştur. Yukarıda ele alındığı üzere Kadıköy Uzunçayır'da mezarlık yeri tahsisatı yapılmadan önce, burada ikamet eden Latin ve Katoliklerin cenazelerinin hangi mezarlığa gömüleceği Kadıköylü Rumlar ile Ermeniler arasında tartışmaya sebep olmuştur. Her iki grup da Latin ve Katolikleri kendi mezarlıklarına kabul etmediğinden dolayı meselenin halli için 10.000 zira'lık boş bir yerin uygun olacağı belirtilmiştir.³⁵

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler arasında mezarlık tartışmalarının en dikkat çekeni ise Katolik Latinler ile Protestan Ermeniler cereyan eden münakaşalardır. Yukarıda geçtiği üzere Tanzimat sonrası değişikliklere bağlı olarak Bağlarbaşı'nda hem Katolikler hem de Protestanlar için mezarlık yeri belirlenmişti. Bununla birlikte 1892 yılında padişah yaverlerinden İbrahim Hilmi Paşa, Ermeni Protestan kabristanının mahalle halkının şikâyeti ve isteği üzere, insan sağlığı açısından zararlı olduğu gerekçesiyle Kadıköy'de boş bir mahalle taşınması talebinde bulunmuştu.³⁶ Bundan iki yıl sonra h. 1312 (m. 1894) yılında Protestanların vekili Latinlerin kendi mezarlık sınırını yok etmesi sonucu Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bir takrir sunmuştur.

İbrahim Hilmi Paşa'nın genel sağlık açısından uygun olmadığı gerekçesiyle mezarlığın taşınmasına yönelik isteği, Mirliva Ömer Paşa'nın her iki cemaatin mezarlığına yakın olan köşküyle mesafelerinin açılması talebi ve üstüne Latinlerin mezar sınırını ortadan kaldırması her iki cemaat arasında tartışmayı büyüteceği tedirginliğiyle olayın kesin bir karara bağlanması için Zabtiye Nezaretine bildirilmiştir.³⁷ Öte yandan Selamsız'da bulunan kilisesinin başrahibinin ortaya attığı iddialar ortalığın iyice gerilmesine sebep olmuştur. İddiaya göre Ermeni Protestanlar Fransız Katoliklerinin mezar taşlarını bir hafta içinde iki defa saldırı düzenleyip mezarlıklarını mahvedeceklerdir. Bu asılsız iddia aradaki ihtilafın büyük bir fenalığa dönüşmesi endişesiyle Dâhiliye Nezâreti'nin takdimiyle Şûrâ-yı Devlet'te ele alınmıştır. Yapılan incelemeler sonunda Fransız Katoliklerinin iddiasının yaptıkları hatayı örtmeye yönelik bir cürm isnadı olmasının muhtemel olduğuna vurgu yapılmıştır.³⁸ Evkaf-ı hümayun, tapu ve maliye kayıtlarına göre tartışılan yerlerin daha evvel geçtiği üzere Sultan I. Abdülhamid ve Abdi Ağa vakıflarına bağlı yerler olup Sebzeci Serkiz v. Nişan'ın uhdesinde tarla olduğu tespitinden sonra mezarlık sınırlarının çizilip tartışmaya son verilmiştir.³⁹

Sonuç

Osmanlı dönemi Üsküdar'da biri askeri sebeplerle tahsis edilmiş diğerleri burada yaşayan gayrimüslimlerce kullanılan mezarlıklar ile ilgili olarak yer tahsisi konusunda gerek klasik dönemde gerekse Tanzimat sonrası bir sıkıntının olmadığı görülmektedir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla dikkat çeken husus Tanzimat sonrası dönemde mezarlık yerlerinin ücretinin hazine tarafından karşılanmış olmasıdır.

Mezarlık yeri sıkıntılarının çözümünde Devlet'in oynadığı rol önemlidir. Müslüman veya gayrimüslim tebaadan olsun ihtiyaç olduğunda mezar tahsis edilmesinde bir sıkıntı çıkarılmamıştır. Gayrimüslimler arasındaki tartışmalarda her iki tarafını da dinleyerek çözüme ulaşmaya çalışılmıştır.

Mezarlık tartışmasının altında yatan sebeplere baktığımızda, İlk başta farklı din ve mezhep mensuplarının mezarlık yerlerinin aynı mekânda olmasını zikredebiliriz. Tanzimat öncesi dönemde tartışmalar genelde farklı din mensupları arasında meydana gelmiş olup, bunun yanında Üsküdarlı ve taşralı olmak tartışmalarda önemli rol oynamıştır. XIX. yüzyılda Mezhep değiştirmenin serbest olmasına paralel olarak bu döneme kadar kısmen homojen bir gayrimüslim cemaatleri içinde birtakım dış ve iç etkenlere bağlı olarak mezarlık farklı mezhepleri arasında mezarlık tartışmasının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Ermeni Protestanların mağdur edildiği, istenmeyen grup olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Dipnotlar

- ¹ Açıklamalar ve örnek uygulamalar için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s.309-311.
- ² Açıklama ve değerlendirmeler için bkz. Nevzat Erkan, *18.Yy'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri –Şerhiye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-* (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2012, s. 17-18, 222-225.
- ³ Kevork Pamukciyan, Bağlarbaşı'ndaki Ermeni mezarlığındaki bir mezar kaydına göre Ermenilerin 1555 tarihinde Ermenilerin Üsküdar'da ikamet etmeye başladıklarını, sonradan yazıldığı tarihi bir ehemmiyet taşımaya da, Ermenilerin bu tarihlerde Üsküdar'a yerleşmeye başladıklarını söylemektedir. Bkz. Pamukciyan, İstanbul Yazıları, (haz. Osman Köker), İstanbul 2002, s. 159.
- ⁴ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942 / M. 1534-1536), (haz. Kenan Yıldız), İstanbul 2010, s. 196 (hüküm no.406, 407.)
- ⁵ Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarih: XVII. Asırda İstanbul, (haz. Kevork Pamukciyan, trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1988, s. 48; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001. III; 1495.
- ⁶ Açıklamalar için bkz. Erkan, *a.g.e.*, s.17-18, 218-222.
- ⁷ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), s. 244. (hüküm no.388). Bununla birlikte Naim Güleriyüz, Abraham Galante'nin Kuzguncuk Yahudi mezarlığındaki mezar taşlarını incelerken buradaki en eski mezar taşının 1562 tarihli olduğunu belirtmiştir. (Bkz. Güleriyüz "Tarih Boyunca İstanbul'da Yahudi İkamet Bölgeleri", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler (14-17 Aralık 2010)* İstanbul 2011, s. 316) Ancak Yahudilerin buraya yerleşiminin mahkeme kaydından anlaşılacağı üzere daha önce olduğu görülmektedir.
- ⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H.990-991/ M. 1582-1583)*, (haz. Hilal Kazan, Kenan Yıldız) İstanbul 2010, s. 96 (hüküm no.131) s. 132 (hüküm no 237,238) s. 160 (hüküm no.311); Aynı mahallede Müslümanlarda oturmaktaydı. Bkz. s. 160 (hüküm no.307).
- ⁹ Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr.82ab, no.339 vr.78b, no. 342 9b, no.344 58a, no. 361. 19a, no. 330 vr. 55b.
- ¹⁰ Örnek kayıtlar için bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 20b, vr. 34b.
- ¹¹ Haskan, *a.g.e.*, III, 893.
- ¹² Uygulama ve örnekler için bkz. Ahmed Refik (ö.1937), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988. s. 53-54.; İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi (1742-1764), (haz. Ahmet Tabakoğlu v.d.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998. I,306-308. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 310.
- ¹³ ÜŞS, no.342, vr.20b., Kudüs'te Yahudilerin mezarlık yeri için bkz. Amnon Cohen, *Jewish Life Under Islam : Jerusalem in the Sixteenth Century*, Harvard University, London 1984. S. 92.
- ¹⁴ Bkz. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 310-311.
- ¹⁵ BOA, İ. AZN, 41/33
- ¹⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu: 1839-1914*, Ankara 1989, s.130-131.
- ¹⁷ BOA, İ.MMS, 19/851; A.MKT, NZD, 318/98.
- ¹⁸ BOA, İ.HR, 197/11208 23 C 1279 (16 Kasım 1862).
- ¹⁹ Bkz. BOA; BEO, 225/16835, 285/ 21341, 316/23673; İ. HUS, 16/107.
- ²⁰ BOA, Y.PRK, HH, 6/46.
- ²¹ BOA, DH, MKT, 1408/8.
- ²² BOA, DH, MKT, 1822/51; Y.MTV, 52/3.
- ²³ BOA, HR, MKT, 237/72 24 N 1274 (8 Mayıs 1858).
- ²⁴ BOA, A.MKT: MHM, 289/28 24 B 1280 (4 Ocak 1864)
- ²⁵ BOA, Y. PRK, T.ŞF, 3/86 28 C 1309 (28 Ocak 1892).
- ²⁶ Örnek kayıtlar için bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 70b, 78a; no. 331 vr. 121a, no. 369 vr. 14a.
- ²⁷ ÜŞS, no.363, vr.27a.
- ²⁸ Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsüdür. Duvarcı ve mimarların kullandığı bir zira'nın uzunluğu 0,758 metredir. Arazi ölçümünde kullanılan zira ise yaklaşık 0,5741 metrekdir. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, I, 441.
- ²⁹ ÜŞS, no.342, vr.20b.
- ³⁰ ÜŞS, no.345, vr.90b.
- ³¹ BOA, A, DVN, 126/48 22 M 1274 (12 Eylül 1857)
- ³² BOA, HR, MKT, 207/30 26 M 1274 (16 Eylül 1857)
- ³³ BOA, A. MKT, NZD, 238/76 17 S 1274 (7 Ekim 1857).
- ³⁴ BOA, MVL, 318/76 25 R 1274 (13 Aralık 1857).
- ³⁵ BOA, A. MKT, MHM, 340/37 2 R 1282 (25 Ağustos 1865).
- ³⁶ BOA, DH, MKT, 1910/102 12 C 1309 (13 Ocak 1892)
- ³⁷ BOA; DH; MKT, 204/44 no.1.
- ³⁸ BOA, Ş.D., 7773/21 21 L 1314 (25 Mart 1897).
- ³⁹ BOA, Ş.D., 773/21, 185/65.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ÜSKÜDAR HAMAMLARI VE HAMAM ESNAFI

Saim YÖRÜK

ÖZET

Yakın döneme kadar evlerde sıcak su ve soğuk su tesisatı olmadığı için insanlar yıkanma ihtiyaçlarını genellikle hamamlarda gidermiştir. Bu sebeple, özellikle şehirlerde ve kasabalarda, insanların kişisel temizlik ihtiyacının karşılanması açısından hamamlar önemlidir. Bu arada hamama gelen kişilerin yıkanmasında onlara yardımcı olan hamam çalışanları da unutulmamalıdır.

Osmanlı dönemi tarih araştırmalarında esnaf grupları ile ilgili birbirinden kıymetli çalışmalar bulunmaktadır. Hamamlar hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmalarda daha çok hamamların mimari ve sanat özellikleri üzerinde durulmaktadır. Hamam esnafı hakkında ise detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca hamam esnafı Osmanlı toplumunda, özellikle İstanbul'da, esnaf gruplarının başında gelmekte, yaptıkları işin niteliği sebebi ile sosyal ve ekonomik hayatta oynadıkları rol ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

İncelemeye konu olan dönemde Üsküdar, hamam yönünden zengin bir yerleşim birimidir. Bildiride XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar kaza merkezi ile çevresinde yer alan, günümüz Üsküdar ilçe sınırları denk düşen, hamamlar ve bu hamamlarda çalışanlar ele alınmaktadır. Temel kaynak olarak ise 1735 (h.1147) tarihli İstanbul Hamam Defteri kullanılmıştır. Defter, Patrona Halil İsyanı sonrası tutulması ve hükümetin hamam esnafına karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu deftere İstanbul sur dışı hamamları yanında Üsküdar ve çevresinde bulunan hamamlar ile bu hamamlarda çalışanlar isim isim kaydedilmiştir. Ayrıca çalışanların yaptıkları işler, fizikî özellikleri, dinî durumları ve nereli oldukları hakkında da bilgiler verilmektedir. Söz konusu defterden başka hamamlar ve İstanbul hamamları hakkında yapılmış muhtelif çalışmalardan da yeri geldikçe istifade edilmiştir. Verilen bilgilerden yola çıkılarak Üsküdar ve çevresinde yer alan hamamlar ile çalışanları hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Üsküdar, Hamam, Hamam Esnafı.

1.GİRİŞ

Genellikle vakıf gibi hayır kurumlarına gelir sağlamak amacıyla yapılan hamamlar, halkın yıkanma ihtiyacını karşılayan en önemli yapılardır. Genel olarak Müslümanların, özellikle de Türklerin, çok sayıda hamam inşa etmiş olmaları bu sebeptendir. Umuma açık hamamların yanında varlıklı kişilerin kendi konaklarında, evlerinde yaptırdıkları hamamlar da bulunmaktadır.¹ Genellikle halk, muhtemelen, kısa süreli yıkanmak istediğinde veya gusletmek icap ettiğinde bu ihtiyacını evinde gidermekte, uzun süreli yıkanmak istediğinde ise şehirde bulunan umuma açık hamamlara gitmektedir.²

Osmanlı temizlik anlayışına ve inanışına göre farklı dinlere mensup kişilerin hamamlardan yararlanmaları engellenmemiştir. Kadınların da hamamları kullanmaları kısıtlanmamış, tek hamamlarda haftanın bazı günleri ve saatleri kadınlara tahsis edilmiştir.³

Bildiriye temel kaynak teşkil eden hamam defteri İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet kitapları arasında B-6 numarada kayıtlıdır. Bu deftere Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi hamamları yazılmış, İstanbul'un sur içindeki hamamları ise yazılmamıştır.

Hamam defterinde İstanbul'un dışında yer alan 69 hamam buldukları semtlere göre ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bunlardan çift olanlar kısmen belirtilmiştir. Bugün İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlar ve hamam çalışanları hakkında yapılacak araştırmalar için bu defterin esas alınması doğru olacaktır. Söz konusu deftere göre Üsküdar kaza merkezinde şu hamamlar bulunmaktadır: Büyük Hamam (Hamam-ı Kebîr), Küçük Hamam, Eski Hamam, Hacıpaşa Hamamı, menzilhane yakınında Ağa Hamamı, Atpazarı yakınında Valide Sultan Hamamı, Çinili Hamam, İnâdiyye Hamamı ve Harem'de Selâmiyye Hamamı. Günümüz Üsküdar ilçe sınırları içerisine denk düşen Çengelköy'de ve İstavroz'da (Beylerbeyi) da birer hamam bulunmaktadır.

Defterin sonunda 1735 senesi Nisan ayı sonları yazılmış sekiz satırlık bir ferman bulunmaktadır. Emirde defterin, hamamcılar kethüdası, yiğitbaşları ve şeyhleri marifetiyle tutulduğu ifade edilmekte, her bir hamamda kaydedilen dellaklara hamamcılarının kefil olduğu, bundan sonra hamamlarda çalışmak dellak ve natır alınması gerektiğinde Arnavutlardan küçük veya büyük hiç kimsenin hamamlara alınmaması, hamam çalışanlarının Anadolu yakasından gelen Türklerden, İstanbul merkezden ve gayrimüslimlerden seçilmesi, kefilleri alındıktan sonra isimleri ve eşkâlleri ile birlikte deftere kaydedilmesi, eskiden beri hamamlarda çalışan ve tahrir yapılırken isimleri deftere kaydedilen Arnavutlardan vefat edenlerin veya bir şekilde hamamlardan çıkıp memleketlerine giden Arnavutların döndükleri zaman dellak olmak istedikleri zaman işe alınmaması, yerlerine diğer unsurlardan alınması, bu kişilerin kefilleri ile birlikte listeye kaydedilmeleri ısrarla emredilmektedir. Böyle bir kararın alınmasında Patrona Halil İsyanı ve devamında İstanbul'da yaşanan Arnavut asıllı kişilerin de karıştığı asayiş ve güvenlik kaynaklı olayların etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple söz konusu hamam defteri İstanbul ve çevresindeki hamamlarda çalışan kişilerin kayıt altına alınması amacıyla tutulmuş olmalıdır. Defter sonunda bütün hamamlarda 284 hizmetli bulunduğu ve bunların 137'sinin Arnavut olduğu bilgisi verilmiştir.⁴ Defterde hamamlarda çalışan Arnavutların akıbetleri hakkında ise bilgi verilmemiştir.

2.HAMAM ESNAFI

Hamamların varlığı beraberinde hamamcılık ve hamamda müşterilere hizmet eden dellaklık, natırlık ve külhancılık mesleklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Dellak (Tellak): Dellak, Arapçada “*delk*” kökünden gelmekte olup *oğma*, *oğuşturma*, *el ile sürme*, *dokunma*, *değme*, *temas etme*, *sıyrılma* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.⁵ *Kırkıcı*, *berber* anlamına da gelmektedir.⁶ Halk dilinde tellak olarak kullanılmaktadır.⁷ Dellaklar, hamama gelen müşterileri, istek üzere yıkayan kimselerdir ki, onların yıkanmalarına yardımcı olmakta, onları keselemekte, hatta tıraş edip saçlarını örme hizmeti görmektedir. ***İhtisap kanunnamelerinde*** dellakların işlerini iyi bilen ve pratik kimselerden olmaları, usturaları keskin olması, baş tıraş etmekte mâhir ve kâmil olmaları, kâfir başı ve uyuz başı tıraş ettikleri ustura ile Müslümanları tıraş etmemeleri, usturası altında kimseye zahmet çekirtmemeleri, fotalarını pak tutmaları, Müslümanlara verdikleri fotayı ve ridayı kâfirlere, kafirlere verdiklerini Müslümanlara vermemeleri, gayrimüslimlerin fotasının ayrıca alâmeti bulunması, fazlasıyla hizmet edip hamama gelen kişileri iyi keselemeleri, sabun ile güzelce yıkamaları, kese ve usturalarını temiz tutmaları istenmektedir.⁸

İhtisap kanunnamelerindeki ifadelerden dellakların hamama gelen müşterileri kese ve sabun ile yıkayan, baş tıraşı eden ve gerektiğinde saçları ören kişilerin olduğu anlaşılmaktadır.

İncelemiş olduğumuz hamam defterinde kadın dellak isminin geçmemesi dikkat çekmektedir. Arşiv belgelerinde ve hamamlar hakkında yapılmış çalışmalarda da kadın dellaklardan bahsedilmemektedir. Bunun sebebi Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadınların hamamlara aile üyelerinden veya akrabalarından birisi ile gitmeleri ve temizlik işinde birbirlerine yardımcı olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Hali vakti yerinde olan kadınların ise hamamlara hizmetçisi veya kölesi ile birlikte gittiği bilinmektedir.

Nâtır: Arapça’da “*natır*” kökünden gelmekte olup *bağ*, *bostan*, *ekin* vs. *bekçisi*, *hamam hizmetçisi* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.⁹ Hamamları konu alan bazı çalışmalarda natırların kadın müşterileri yıkayan görevliler olduğu veya hamama gelen kadınların eşyasını taşıyan ve hamama gelen kadınların hizmetlerini gören kişiler olarak ifade edilmektedir.¹⁰ Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadın hamamlarında çalışan kadınların olması gerektiği düşünülebilir. İncelemiş olduğumuz hamam defterinde kadın natırlardan hiç bahsedilmemektedir. Arşiv belgelerinde ve ihtisap kanunnamelerinde de kadınların hamamlarda çalıştıkları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Nâtır kelimesinin anlamı, hamam çalışanlarının kendi aralarındaki iş bölümü, ihtisap kanunnamelerindeki natırlar ve dellaklar hakkındaki ifadeler dikkate alındığında natırların müşteriye nalin ve peştamal veren, hamamın camekân kısmında müşterilerin elbise vb. eşyalarını kollayıp gözetken kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Dellak ve natırların görevleri itibari ile birbirleriyle karıştırılmalarının sebebi ise arşiv vesikalarında ve hamamlar hakkında yapılan çalışmalarda natırların yaptıkları iş hakkında ayrıntılı bilgi verilmemesi ve her iki meslek erbabının birlikte zikredilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Külhancı: Hamamlarda hizmet gören diğer bir görevli ise külhancılarıdır. Külhancı, hamamların altında külhan adı verilen bölmede bulunan kazanı yakarak hamam suyunun ısıtılması işini yapmaktadır.

İncelemiş olduğumuz hamam defterinde Üsküdar hamamlarında çalışan dellak ve natırların üzerinde *bilâ-dirlik* kaydı vardır. Bu ifadeden dellak ve natırların hamam sa-

hibinden ücret almadıkları, hamama gelen müşterilerin vermiş olduğu bahşişlerle geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Hamamın sıcak su ihtiyacını karşılayan külhancılara ücret aldıkları düşünülmekle birlikte bu konuda da söz konusu hamam defterinde bilgi verilmemektedir.

1735 tarihli hamam defterine göre Üsküdar hamamlarında 77 dellak, 27 natır ve 8 külhancı olmak üzere üç farklı iş kolunda toplam 112 kişi çalışmaktadır. Buna göre Üsküdar hamam esnafın % 68,8'ini dellaklar, % 24,1'ini natırlar ve % 7,1'ini külhancılar teşkil etmektedir.

Tablo 1: Üsküdar hamam çalışanlarının işi, milleti ve dini durumu

No	Hamamlar	Bulunduğu Yer	Hamamlarda Çalışan Kişi Sayısı									
			Görevi				Milleti			Dini		
			Dellak	Natır	Külhancı	Toplam	Arnavud	Ecnas-ı Saire	Toplam	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1	Büyük Hamam	Üsküdar	9	4	1	14	3	11	14	13	1	14
2	Küçük Hamam	Üsküdar	9	4	1	14	2	12	14	13	1	14
3	Eski Hamamı	Üsküdar	9	4	1	14	-	14	14	14	-	14
4	Hacı Paşa Hamamı	Üsküdar	12	2	1	15	1	14	15	15	-	15
5	Ağa Hamamı	Üsküdar (Menzilhane yakınında)	9	3	1	13	1	12	13	13	-	13
6	Valide Sultan Hamamı	Üsküdar (Atpazarı yakınında)	9	5	1	15	2	13	15	15	-	15
7	Çinili Hamam	Üsküdar	11	3	1	15	-	15	15	14	1	15
8	İnâdiyye Hamamı	Üsküdar	6	1	1	8	-	8	8	8	-	8
9	Selamiyye Hamamı	Üsküdar	2	1	-	3	-	3	3	3	-	3
10	Çengelköy Hamamı	Çengelköy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	İstavroz Hamamı	Beylerbeyi	1	-	-	1	1	-	1	1	-	1
	Toplam		77	27	8	112	10	102	112	109	3	112

Tablo 1'de Üsküdar'da hangi hamamların bulunduğu ve bu hamamlarında kaç kişinin çalıştığı, bu kişilerin ne iş yaptıkları hakkında bilgi verilmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde Üsküdar merkezindeki ve merkeze yakın hamamlarda çalışanların sayısının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Üsküdar merkezden uzaklaştıkça çalışan sayısı azalmaktadır. O dönemlerde merkeze biraz uzak olan İstavroz Hamamı'nda 1 ve Selamiyye Hamamı'nda 3 kişi çalışmaktadır. Çengelköy Hamamı'nda ise çalışan bulunmamaktadır. Görüldüğü üzere hamamlarda çalışanlar ile hamamların bulunduğu mevki arasında yakın bir ilişki söz konusudur.

Üsküdar hamamlarında hamam çalışanlarının dışında hamamların külhan bölümünde kalan kişiler de bulunmaktadır. Hamamı ısıtmak için ateş yakılan külhan bölümü, birçok insanı barındırmaya elverişli bir yer olduğundan evi olmayan kişiler -özellikle kışın- burada yatıp kalmakta ve bu nedenle de *külhanbeyi* diye anılmaktadır.¹¹ İncelenen dönemde de Üsküdar'ın merkezinde yer hamamların külhanlarında deftere *hammalân* olarak kaydedilen çok sayıda külhanbeyinin barındığı kayıtlıdır.¹²

3.ÜSKÜDAR HAMAM ESNAFININ DİNİ DURUMU

1735 senesi Nisan ayı sonlarında yapılmış olan hamam esnafı sayımında Üsküdar hamamlarında çalışanların dinleri farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan 112 kişiden 109'u Müslüman, 3'ü ise gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin tamamı külhancılık işini yapmaktadır.

4.ÜSKÜDAR HAMAM ESNAFININ MEMLEKET DURUMU

Hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında Üsküdar Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını yansıtan önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Hamam defterinde hamamlarda çalışanların birçoğunun memleketi verilmiştir. Üsküdar hamamlarında mesleğini icra edenlerin memleket durumu şöyledir: Üsküdar, Şile, Çorlu, Kefe, Edirne, Mora, Zıştovi, Bozcaada, Görüce, Premet, Avlonya, İlbasan, Üstrova, Malatya, Çerkeş, Konya, Bursa, İznikmid (İznik), Bartın, Zağferanbolu (Safranbolu), Borlu, Akçaşar, Şam, Kastamonu ve Sivas. Hamam esnafının çok az kısmının (7 kişi) nereli olduğu konusunda bilgi verilmemiştir. Bu kişilerin memleketlerinin kaydedilmemesinin sebebi muhtemelen bu kişilerin sorun çıkarma durumu olmayan veya Üsküdarlı olmalarından kaynaklanmış ya da çok önceleri Üsküdar'a yerleşmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Daha başka faktörlerde etkili olabilir. Memleketi belirtilen 105 kişiden 55 kişi Üsküdarlıdır. Bunu 10 kişi ile Malatyalılar takip etmektedir. Diğer 40 kişi ise imparatorluğun muhtelif uzak ve yakın yerlerinden Üsküdar'a gelmişlerdir. Bu kişilerden Malatya'nın dışındaki Anadolu tarafındaki şehirlerden gelenlerin sayısı 12'dir: Konya'dan 2, Çerkeş'ten 1, Bursa'dan 1, İznik'ten 1, Bartın'dan 1, Safranbolu'dan 1, Akçaşar'dan 1, Bor'dan 1, Şam'dan 1, Kastamonu'dan 1 ve Sivas'tan 1 kişi gelmiştir. 5 kişi ise Acem olarak belirtilmiş olup İran taraflarından geldiği anlaşılmaktadır. Rumeli tarafından gelenlerin toplam sayısı ise 21'dir. Bunlardan Edirne'den 3, Kefe'den 1, Çorlu'dan 1, Mora'dan 1, Zıştovi'den 1, Bozcaada'dan 1, Görüce'den 3, Premet'ten 2, Avlonya'dan 4, İlbasan'dan 1 ve Üstrova'dan 4 kişi gelmiştir. Görüce, Permet, Avlonya, İlbasan ve Üstrova'dan gelen 14 kişi ise Arnavud asıllı Osmanlı vatandaşlarıdır.

Üsküdar'a uzak Anadolu ve Rumeli'deki yerlerden başka Üsküdar'a yakın İstanbul'dan 1¹³, Çorlu'dan 1 ve Şile'den 1 kişi Üsküdar hamamlarında çalışmaktadır.

Hamam esnafının memleketlerine bakıldığında sonuç olarak denilebilir ki hamam çalışanlarının büyük bir kısmı Üsküdarlı olmakla birlikte Üsküdar'a yakın ve uzak farklı Anadolu ve Rumeli şehirlerinden gelenler olduğu gibi İstanbul, Çorlu ve Şile gibi yakın yerlerden de Üsküdar hamamlarında çalışan kişiler bulunmaktadır.

5.ÜSKÜDAR HAMAM ESNAFININ YAŞ GRUPLARI

Defterde hamam çalışanlarının yaşları yazılmamıştır. Ancak bazıları için *mütekaid*, *ihtiyar*, *piri*, *câr-ebri*, *taze* ve *sabi* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlar içinde yaş durumunun ne şekilde belirlendiği ile ilgili olarak herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte kişinin genel

fiziki durumuna bakılarak göz ile tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bunun içinde *mütekaid*, *ihtiyar*, *piri*, *taze*, *câr-ebri* ve *sabi* arasında kesin bir yaş sınırı koymak mümkün değildir. Üsküdar hamamlarında çalışan toplam 112 kişiden 3 kişi *mütekaid*, 6 kişi *ihtiyar* ve 3 kişi *pir ve ihtiyar* olarak kaydedilmiştir. Yine 22 kişi *câr-ebri*, 13 kişi *taze*¹⁴, 5 kişi ise *sabi* olarak kaydedilmiştir.¹⁵ Bu bilgilere göre Üsküdar hamam esnafının hangi yaş gruplarında yoğunlaştığını görmek için defterdeki ifadeleri dikkate alarak bir sınıflandırma yapmak gerekirse 18-21 yaş arası *câr-ebri*, 7-12 yaş arası *sabi*, 13-17 yaş arası *taze* olarak kabul etmek mümkündür. Yaşları hakkında bilgi verilmeyen diğer 60 kişi ise orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilmiştir.¹⁶ Yapılan bu sınıflandırmaya göre *mütekaid*, *pir ve ihtiyar* sınıflarıyla kaydedilen 12 kişi yaşlı, yaşları hakkında bilgi verilmeyen 60 kişi yetişkin, *câr ebru* olarak kaydedilen 22 kişi genç, *taze ve sabi* sınıflarıyla kaydedilen 18 kişi ise çocuk olarak kabul edildiğinde hamam çalışanlarının sırasıyla yaklaşık % 10,7'sinin yaşlı, % 53,6'sının yetişkin, % 19,6'sının genç, % 16,1'inin çalışabilir yaşta çocuklardan oluştuğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

6. ÜSKÜDAR HAMAM ESNAFININ İSİMLERİ, LAKAPLARI VE UNVANLARI

Türkler, İslam dinini kabulden önce Türkçe isimler kullanırken, İslam dinini kabul ettikten sonra zamanla eski Türk adları yerine daha çok başka Müslüman isimlerini kullanmaya başlamışlardır. Nitekim XV. yüzyılda tahrir defterlerinde daha çok Türkçe isimler yer alırken bu zamanla değişmeye başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren Türkçe isimler daha az kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷ XVIII. yüzyılın ilk yarısında da durum aynıdır. Üsküdar hamamlarında çalışan esnaflarda 30 Müslüman ve 3 gayrimüslim olmak üzere toplam 33 farklı isim tespit edilmiştir. Ancak bunların bazıları çok defa kullanıldığı gibi bazıları da sadece 1 defa kullanılmıştır. 1 defa kullanılan isimler Abdi, Abdullah, Bayezid, Eyyüb, Kasım, Musa, Salih, Süleyman Veli ve Zeynel'dir. Çift isimler ise 8 adet olup bir defa kullanılmıştır. Bu isimler Hacı Mustafa, Ahmed Mustafa, Mustafa Abdullah, Mehmed Abdullah, Mehmed Hüseyin, Feyzullah Abdullah, Seyyid Ali ve Ali Bekir'dir.

Tablo 2: İsimler

No	Müslüman isimleri	Adet	No	Müslüman isimleri	Adet
1	Abdi	1	18	Mehmed Abdullah	1
2	Abdullah	1	19	Mehmed Hüseyin	1
3	Ahmed	6	20	Musa	1
4	Ahmed Mustafa	1	21	Mustafa	18
5	Ali	9	22	Mustafa Abdullah	1
6	Ali Bekir	1	23	Salih	1
7	Bayezid	1	24	Süleyman	1
8	Bekir	4	25	Osman	3
9	Eyyüb	1	26	Ömer	3
10	Feyzullah Abdullah	1	27	Seyyid Ali	1
11	Hacı Mustafa	1	28	Veli	1
12	Hasan	10	29	Yusuf	2
13	Hüseyin	6	30	Zeynel	1
14	İbrahim	6		Gayrimüslim isimleri	
15	İsmail	9	31	Avadik	1
16	Kasım	1	32	Beğli	1
17	Mehmed	15	33	Bogos	1

Hamam esnafı içerisinde farklı isimler bulunmasına rağmen belli isimlerin kullanılma sayısı fazladır. Bu isimler Mustafa, Mehmed, Hasan, Ali, İsmail, Ahmed, Hüseyin, İbrahim, Bekir, Ömer, Osman ve Yusuf'tur. Çok kullanılan isimlerin başında 18 kişi ile Mustafa gelmektedir. İkinci sırada ise 15 kişi ile Mehmed isimliler bulunmaktadır. En çok kullanılan isimler içerisinde üçüncü sırada ise 10 kişi ile Hasan yer almaktadır. Dördüncü sırada ise 9'ar kişi ile Ali ve İsmail isimleri gelmektedir. Bunu 6'şar kişi ile Ahmed, Hüseyin ve İbrahim takip etmektedir. Bu isimlerden başka 4 kişi Bekir, 3 kişi Ömer ve Osman, 2 kişi Yusuf isimlidir. Kullanılan isim sıklığında ise Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin'in isimleri Mehmed ve Mustafa'dan sonra gelmektedir.

Avadik, Beğli ve Bogos ise gayrimüslim isimleri olup bir defa kullanılmıştır. Üsküdar hamam çalışanlarının isimlerinden başka kullandıkları lakap ve unvanlara da burada değinmekte fayda görülmektedir. Osmanlı döneminde insanlar genellikle mensubu oldukları ailelerinin soy geçmişlerini, bazı fiziki vb. özelliklerini çağrıştıran, memleketlerini belirten lakaplarla anılmaktadır. Bazen de sosyal statü ifade eden lakap ve unvanlarla anılmaktadırlar. Üsküdar hamam çalışanlarından bazıları hamam defterine almış oldukları lakaplarla kaydedilmiştir. Hamam çalışanlarından 3 kişi *es-Seyyid*, 1 kişi ise *Molla* lakabıyla kaydedilmiştir. Bunu dışında unvan ve lakaplı kişi bulunmamaktadır.

7. ÜSKÜDAR HAMAM ESNAFININ EŞKÂL ÖZELLİKLERİ

Eşkâl tariflerinde boy, sakal, bıyık bulunup bulunmadığı ve ten rengi (sarı bıyıklı, kara sakallı, kır sakallı gibi) belirtilmekte, bir özü bulunanların da *yekçeşem* vb. şekilde özrü-nün cinsine işaret edilmektedir. Üsküdar hamamlarında çalışanların saç ve sakal renkleri genellikle belirtilmiştir. Bu şekilde hamam esnafının ancak bir kısmının eşkâli hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Eşkâl kayıtlarında sakal-bıyık rengine göre, ten rengi belirtilen kişilere daha az rastlanmaktadır. 1 kişi esmer, 2 kişi sarı ve 1 kişi sarışın olarak kaydedilmiştir. Ten rengi yazılmamış olmakla birlikte sakal-bıyık renginden ten rengini çıkarmak mümkündür. Sakal-bıyık rengi sarı ve kumral olarak kaydedilenlerin –birkaçı istisna olmakla birlikte- açık renk tenli olduklarında şüphe yoktur. Yine bunun gibi kara ve kır sakallı ve bıyıklı olanlar da esmer olmalıdır. Sakal-bıyık renginde başlıca dört grup vardır: Kara, kır, kumral ve sarı. Bunlar içinde en büyük grubu karalar oluşturmaktadır. Bu sonuncular sakal-bıyık bahsinde daha detaylı ele alınacaktır.

Devrin icaplarına göre erkeklerin vazgeçilmezleri arasında –kesin sınır verilmemekle beraber- yirmili yaşlarda bıyık, otuzlu yaşlardan itibaren sakal görülmektedir. Eşkâl tariflerinde renkle birlikte daima kişinin sakal veya bıyıklı oluşuna da yer verilmiştir. Üsküdar hamam esnafı geneline bakıldığında sakallıların sayısı (27 kişi), bıyıklılara göre fazladır. Bunlardan 16 kişi kara sakallı, 6 kişi kumral sakallı, 3 kişi kır sakallı ve 2 kişi sarı sakallıdır. Burada sakallı olanlar tabii olarak aynı zamanda bıyıklıdır. Sakalı olmayıp sadece bıyıklı olan hamam esnafı sayısı ise 17'dir. Bunlardan 3 kişi kara bıyıklı, 6 kişi kumral bıyıklı, 6 kişi sarı bıyıklı, 1 kişi ince bıyıklı ve 1 kişi bıyıklı olarak kaydedilmiştir.

Defterde sakallı ve bıyıklıların yanında köseler de kayıtlıdır. Deftere 2 kişi köse olarak kaydedilmiştir. Bu kişilerin gerçekten köse mi oldukları yoksa bu lafzı sadece bir sıfat olarak mı kullanıldığı hakkında bilgi verilmemektedir.

Defterde şahısların sadece sakallı ve bıyıklı olduklarına işaret edilmiş değildir. Bıyığı yeni çıkmış delikanlılar *câr-ebri* olarak kaydedilmiştir. Bıyığı yeni çıkanlardan başka yaşı çok küçük olanlar, sakalı ve bıyığı olmayıp çocuk yaşta bulunanlar *sabi*, *sabi oğlan*, yaşı çocukluk ile delikanlılık arasında bulunanlar ise *taze*, *taze oğlan*, *taze sabi* olarak

vasıflandırılanlar da bulunmaktadır. Defterde 22 kişi *câr-ebri*, 15 kişi *taze*, 7 kişi ise *sabi* olarak kaydedilmiştir.

Üsküdar hamam esnafı içerisinde bedensel özrü olanlara da rastlanmaktadır. Görme özürülü bir kişi *yek-çeşm taze* olarak kaydedilmiştir. Buna göre bu kişi tek gözlü ve genç birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gözünü kaybetme nedeni hakkında bilgi verilmemektedir. Bu özür doğuştan olabileceği gibi doğduktan sonra bir olay sebebiyle de tek gözünü kaybetmiş olabilir. Bunun dışında özürülü kaydedilmemiştir. Hamam defterinde Üsküdar hamam çalışanlarının boyları hakkında ise bilgi verilmemektedir.

8.ÜSKÜDAR HAMAMLARI

Üsküdar hamamları, Anadolu tarafının en işlek hamamlarıdır. Özellikle şehir merkezindeki hamamlar büyüklük, istihdam ettiği çalışan sayısı ve işlevi bakımından önem arz etmektedir. 1735 yılı hamam defterinde tüm İstanbul hamamları (sur içi hariç) ve hamam esnafı hakkında bilgi vermekte ise de burada sadece Üsküdar hamamları hakkında kısaca bilgi verilecektir. Defterde isimleri geçen Üsküdar hamamları şunlardır:

Büyük Hamam (Hamam-ı Kebîr): Yeşil Direkli Hamam olarak da bilinmektedir. Üsküdar'da Hakimiyet-i Milliye Caddesi üzerindedir. Bulunduğu yolun karşısında ise Gülferm Hatun Camii vardır. Sultan II. Selim'in eşi Nurbânû Valide Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.¹⁸ Evliya Çelebi bu hamamdan "Çarşı içinde olan Çarşı Hamamı gayet ferah, havası hoş, binası hoş bir hamamdır. Mahbûb ve ra'nâ, pâk dellakları ve fota-i nilgünleri vardır" diye bahsetmektedir.¹⁹ Hamamda 9 dellak, 4 natır ve 1 külhancı olup toplam 14 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 3 kişi Arnavut, diğer 11 kişi ise ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamamda çalışanların 13'ü Müslüman, 1'i gayrimüslimdir.

Küçük Hamam: Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii'nin sağ tarafında biraz ileride yer almaktadır. Kulluk Hamamı olarak da bilinmektedir. 1547 yılında Mihrimah Sultan tarafından külliyesinin yapımı sırasında Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.²⁰ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu hamamdan "İskele Çarşısı'nda Sultan Hamamı"²¹ diye bahsetmektedir. Küçük Hamam'da toplam 14 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 9'u dellak, 4'ü natır ve 1'i külhancıdır. Bunlardan 2'si Arnavut, diğer 12 kişi ise ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamamda çalışanların 13'ü Müslüman, 1'i gayrimüslimdir.

Eski Hamam: Doğancılar Caddesi üzerinde, bu cadde ile Tebhirhane Sokağı'nın kavuştuğu köşededir.²² Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa Camii civarında olup bu camiye gelir sağlaması amacıyla yapılmıştır.²³ Eski Hamam'da toplam 14 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 9'u dellak, 4'ü natır ve 1'i külhancıdır. Çalışanların tamamı ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiş olup hepsi Müslüman'dır.

Hacıpaşa Hamamı: Hamamın yeri Doğancılar semtinde, Salacak İskele Sokağı ile Ahali Sokağı'nın birleştiği yerde idi. Hamamın bânisi Enderun'dan yetişerek Çakırcıbaşı olan, Sultan II. Selim ve III. Murad'a nedimlik yapan, doğancılıkta yetenekli Hacı Ahmed Paşa olup İsfandiyoğullarındandır.²⁴ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde hamamın Hacılar mahsus olduğundan bahsetmektedir.²⁵ Hacıpaşa Hamamı'nda toplam 15 kişi çalışmakta olup 12'si dellak, 2'si natır ve 1'i külhancıdır. Bunlardan 1'i Arnavut, diğer 14 kişi ise ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamam çalışanlarının tamamı Müslüman'dır.

Ağa Hamamı: Ahmediye Camii ile İnadiye semti arasında, Gündoğumu Caddesi ile Pırnal Sokağın birleştiği yerde olup Sultan I. Ahmed'in Kileragaşı Malatyalı İsmail Ağa tarafından camii ve tekkesi ile birlikte 1609 tarihinde yaptırılmıştır.²⁶ Üsküdar'da men-

zilhane yakınlarındadır. Ağa Hamamı'nda toplam 13 kişi çalışmakta olup 9'u dellak, 3'ü natır ve 1'i külhancıdır. Bunlardan 1'i Arnavut, diğer 12 kişi ise ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamam çalışanların tamamı Müslüman'dır.

Valide Sultan Hamamı: Nurbanu Valide Sultan Hamamı, Valide-i Atık Hamamı veya Atık Valide Hamamı olarak da bilinen hamam 1583 yılında Vâlîde-i Atık Külliyesi ile birlikte yapılmıştır. Günümüzde hamam Eski Toptaşı Yolu üzerinde ve Sokullu İlkokulu'nun sağ yanında olmasından dolayı Toptaşı Hamamı olarak da bilinmektedir.²⁷ Seyahatnamede ve hamam defterinde Atpazarı yakınında olduğu ifade edilmektedir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Orta Valide Hamamından “*Dilguşâ bir hamam-ı mübarekdir. Cümle halvetleri pâkdir*” diyerek övmekte ve hamamın yolculara mahsus olduğundan bahsetmektedir.²⁸ Hamamda toplam 15 kişi çalışmakta olup 9'u dellak, 5'i natır ve 1'i külhancıdır. Bunlardan 2'si Arnavut, diğer 13 kişi ise ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamam çalışanlarının tamamı Müslüman'dır.

Çinili Hamam: Hamam günümüzde Çinili ismiyle bilinen semtte ve bu semte ismini vermiş olan caminin karşısındadır. Sultan I. Ahmed'in eşi Mahpeyker Kösem Sultan tarafından 1642 yılında camii ve medresenin inşasından sonra yaptırılmıştır. Hiçbir yerinde çini bulunmayan hamam, ismini hemen yanında bulunan Çinili Camii'nden almıştır.²⁹ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde hamamdan “*Kösem Valide Hamamı hepsinden sonra bina olduğu cihetle bir taraf-ı ibret nümâ, bir hamam-ı ra'nâ, bir dâr-ı hoşnümâ binadır. Üsküdar'da değil, İstanbul'da bile nazîrî yoktur*” diye övmektedir.³⁰ Çinili Hamam'da toplam 15 kişi çalışmakta olup 11'i dellak, 3'ü natır ve 1'i külhancıdır. Bunlardan tamamı ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamam çalışanlarının 14'ü Müslüman, 1'i gayrimüslimdir.

İnâdiyye Hamamı: Hamamın kim tarafından yaptırıldığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde İnadiyye Tekkesi'nin yanında bir hamam harabesi vardır. Hamamın külhan kısmı ve tüneklerinin bir kısmı hala görünmektedir. Hamamın Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) yaşamış Cinci Hüseyin Efendi tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.³¹ Hamamda toplam 8 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 6'sı dellak, 1'i natır ve 1'i külhancı olup tamamı ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiştir. Hamam çalışanlarının tamamı Müslüman'dır.

Selamiyye Hamamı: Selamsız semtinde Tekke kapısı olarak bilinen yerdedir. Celveti şeyhlerinden Selâmi Ali Efendi tarafından cami, tekke ve dedegân odaları ile birlikte 1677 yılında yaptırılmıştır. Günümüzde birkaç harabe duvarı kalan hamam tekke hamamı olarak inşa edilmekle birlikte halka açıktır.³² Hamamda toplam 3 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 2'si dellak ve 1'i natırdır. Hamamda külhan bulunmamaktadır. Hamam çalışanlarının tamamı ecnâs-ı sair olarak kaydedilmiş hepsi Müslüman'dır.

Çengelköy Hamamı: Niş Defterdarı Mustafa Efendi'nin vakfı olup Çengelköy'de Mandal Sokak ile Çengelöğlü Sokağı'nın karşısında idi. Küçük bir hamam olup 1948 yılında yıktırılmıştır.³³ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Çengelköy Hamamı'nın hırsızlara ayrılması gerektiğini yazmaktadır.³⁴ Bu ifadeye göre hamam daha önceki yıllarda yapılmış olmalıdır. Hamamın çalışanı bulunmamaktadır.

İstavroz Hamamı: Beylerbeyi'nde Abdullah Ağa Camii'nin sol tarafında olup günümüzde yeri boş arsa halindedir. Sadrazam Öküz Mehmed Paşa tarafından Karagümrük'teki bir camiye gelir sağlamak amacıyla muhtemelen 1618 yılından sonra yaptırılmıştır.³⁵ Hamamın 1 çalışanı olup dellaktır. Çalışan kişi Arnavut asıllı olup Müslüman'dır.

9.SONUÇ

Bildiriye kaynak teşkil eden defter bir hamam esnafı defteri olup Üsküdar hamam çalışanları hakkında önemli bilgiler vermektedir: Üsküdar hamamlarında çalışanların isimleri, fiziki özellikleri, nereli oldukları, hamamlarda ne iş yaptıkları, hangi hamamda kaç kişinin kaldığı hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ayrıca 1735 yılında Üsküdar'da bulunan hamamların ismini vermekte, daha önceki yıllarda ve sonraki yıllarda Üsküdar hamamlar hakkında mukayese imkânı vererek aydınlatıcı olmaktadır.

Diğer hamamlarda olduğu gibi Üsküdar hamamlarında hamama gelen müşterinin isteği üzerine onu temizleyen dellaklar, müşterinin eşyalarını gözeten ve ihtiyaç duyduğu malzemeleri veren natırlar ve hamamın sıcak su ihtiyacını sağlayan külhancılar çalışmaktadır. Hamam çalışanlarının büyük bir kısmı Üsküdarlıdır.

Üsküdar hamamlarında çalışanların yaşları hakkında defterde net bilgi verilmemektedir. Ancak fiziki özellikleri hakkında verilen bilgilerden dikkate alınarak Üsküdar hamamlarında çalışanların hangi yaş gruplarında toplandığı hakkında tahmini de olsa hesaplamak mümkündür.

Defterin diğer bir özelliği ise Üsküdar hamam çalışanlarının eşkâlleri hakkında bazı bilgiler vermesidir. Bu bilgiler hamam çalışanlarının tiplerini ortaya koyması açısından önemlidir. Hamamlarda çalışanların daha çok orta boylu, bıyıklı ve sakallı olduğu anlaşılmıştır. Sonuç olarak -eksikliklere rağmen- hamam defterinin Üsküdar hamamları ve esnafı hakkında önemli bilgiler verdiğini söylemek mümkündür.

EKLER

Ek 1: Üsküdar hamam çalışanlarının memleketi

No	Hamamlar	Hamamın Bulunduğu Yer	Üsküdar ve Çevresi									
			Rumeli Tarafları					Arnavut				
			Üsküdar	Şehri (İstanbul)	Şileli	Çorlulu	Toplam	Kefeli	Edirneli	Moralı	Ziştovi	Bozcaada
1	Büyük Hamam	Üsküdar	8	-	-	-	8	-	-	-	-	-
2	Küçük Hamam	Üsküdar	5	-	-	-	5	1	-	-	-	-
3	Eski Hamamı	Üsküdar	5	-	-	1	6	-	2	-	-	1
4	Hacıpaşa Hamamı	Üsküdar	7	-	-	-	7	-	1	1	1	-
5	Ağa Hamamı	Üsküdar	7	-	1	-	8	-	-	-	-	-
6	Valide Sultan Hamamı	Üsküdar	8	-	-	-	8	-	-	-	-	-
7	Çinili Hamam	Üsküdar	11	-	-	-	11	-	-	-	-	-
8	İnâdiyye Hamamı	Üsküdar	2	1	-	-	3	-	-	-	-	-
9	Selamiyye Hamamı	Üsküdar	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-
10	Çengelköy Hamamı	Çengelköy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	İstavroz Hamamı	Beylerbeyi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam		55	1	1	1	58	1	3	1	1	1

Memleket																						
						Anadolu Tarafları														Memleketi Belirtilmeyen		Genel Toplam
Gözüceli	Premetli	Avlonya	İlbasan	Ustrova	Toplam	Malatyalı	Çerkeş	Konyalı	Bursa	İznikmidli	Bartınlı	Zağferanbolu	Borlulu	Akçaşarlı	Şamlı	Kastamonu	Sivas	Acem	Toplam	Memleketi Belirtilmeyen	Genel Toplam	
-	-	-	1	2	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	1	14	
3	-	-	-	2	6	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	14
-	-	-	-	-	3	2	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	5	-	14
-	1	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	4	-	15
-	1	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	13
-	-	3	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	15	
-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	15	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	1	4	1	8	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	3	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	2	4	1	4	21	10	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4	26	7	112	

Ek 2: Üsküdar hamam çalışanlarının yaş durumu

No	Hamamlar	Yaşlı		Yetişkin/Orta Yaş (Yaşları Belirtilmeyenler)		Taze (Ergin Çocuk: 13-17 Yaş)	
		Mütekâid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam	Toplam	Toplam
1	Büyük Hamam	1	4	-	5	6	6
2	Küçük Hamam	-	-	-	-	6	6
3	Eski Hamamı	-	1	1	2	10	10
4	Hacıpaşa Hamamı	-	-	-	-	8	8
5	Ağa Hamamı	-	1	-	1	5	5
6	Valide Sultan Hamamı	1	-	-	1	10	10
7	Çinili Hamam	1	-	-	1	9	9
8	Înâdiyye Hamamı	-	-	-	-	5	5
9	Selamiyye Hamamı	-	-	2	2	1	1
10	Çengelköy Hamamı	-	-	-	-	-	-
11	İstavroz Hamamı	-	-	-	-	-	-
	Toplam	3	6	3	12	60	60

Genç (18-21 yaş)		Çocuk							Genel Toplam
Sabi (7-12 Yaş)			Toplam Taze	Taze sabi	Sabi oğlan	Taze sabi	Sabi		
Çâr-eburu	Toplam	Taze oğlan							
2	-	-	1	-	-	-	-	1	14
7	-	-	1	-	-	-	-	1	14
-	-	-	-	-	-	-	2	2	14
4	-	1	1	-	-	-	1	3	15
3	-	-	3	-	-	-	1	4	13
3	-	-	-	-	1	-	-	1	15
1	-	-	3	1	-	-	-	4	15
1	-	-	1	1	-	-	-	2	8
-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
22	22	1	10	2	1		4	18	112

Dipnotlar

- ¹ Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, II, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990, s.103-104; Ali Saim Ülgen, "Hamam", İA, V/1, Eskişehir 1997, s. 175.
- ² Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2004, s. 178.
- ³ Erkekler ve kadınlar için ayrı bölümleri olan hamamlara "çifte hamam", sadece erkeklerin veya kadınların kullanımını için olanlar ise "tek hamam" olarak adlandırılmıştır. Ülgen, a.g.m., s. 175; Semavi Eyice, "Hamam: Tarih ve Mimari", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 415; Orhan Yılmazkaya, *Türk Hamamı*, Çitlenbik Yayınları, İstanbul 2002, s. 40.
- ⁴ İAK., İstanbul Hamamları Defteri, (1147 Tarihli), s. 13.
- ⁵ Arif Erkan, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 1, Yasin Yayınevi, İstanbul 2004, s. 1167.
- ⁶ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara 2011, s. 564.
- ⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 190.
- ⁸ Mübahat S. Küttükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 260-261; Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'âr Defteri*, Ankara 1982, s. 77-78; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul 1995, s. 390-398; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, İstanbul 1991, s. 294, 393; III, İstanbul 1991, s. 115; IX, İstanbul 1992, s. 532.
- ⁹ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul 1317; s. 1449; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, 24. bs., s. 810; Erkan, a.g.e., s. 2251.
- ¹⁰ Mehmet Nermi Haskan, İstanbul Hamamları, İstanbul 1995, s. 6-7; Ünal, a.g.e., s. 512.
- ¹¹ Külhanbeyleri daha çok kimsesiz çocuklardan oluşmaktadır. Kendilerine has elbise giymekte ve kendilerine has bir dille konuşmaktadırlar. İşleri güçleri olmayıp diğer insanlarla kavga etmekten çekinmemektedirler. Bunlar bir tür serseri sayılmaktadır. Külhanbeyleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Server Tanilli, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, (Derleyen: François Geogron-Paul Dumont), (Çev.:Maide Selen), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 138.
- ¹² Bu kişiler hamam defterine kaydedilirken sadece kaç kişi olduğu yazılmıştır. Bu kişilerin kimler olduğu, nereli oldukları, ne iş yaptıkları hakkında bilgi verilmemiştir. Büyük Hamam'da 10, Küçük Hamam'da 8, Eski Hamam'da, Ağa Hamamı'nda, Valide Sultan Hamamı'nda ve Çinili Hamam'da 6'şar kişi, Hacıpaşa Hamamı'nda 5 kişi olmak üzere toplam 47 kişi hammalân olarak kaydedilmiştir.
- ¹³ Şehri (İstanbul) olarak kaydedilmiş olup İstanbul'un hangi semtinden olduğu belirtilmemiştir.
- ¹⁴ Bunlardan 1 kişi *taze oğlan* ve 2 kişi *taze sabi* olarak kaydedilmiştir.
- ¹⁵ Bunlardan 1 kişi *sabi oğlan* olarak kaydedilmiştir.
- ¹⁶ Ek 2'de verilen tabloda Üsküdar hamamlarında kaç kişinin çalıştığı, bu kişilerin yaş durumları hakkında bilgi verilmektedir.
- ¹⁷ Mübahat Küttükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830*, TTK, Ankara 2010, s. 79.
- ¹⁸ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatül-Cevâmi' (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapıları)*, (Haz.: Ahmet Nezih Galitekin), İşaref Yayınları, İstanbul 2001, s. 588; Reşat Ekrem Koçu, "Büyük Hamam", İstanbul Ansiklopedisi, VI, İstanbul 1963, s. 3281.
- ¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 475.
- ²⁰ Haskan, a.g.e., s. 226-227.
- ²¹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 475.
- ²² Reşat Ekrem Koçu, "Eski Hamam", İstanbul Ansiklopedisi, X, İstanbul 1971, s. 5285-5287.
- ²³ Haskan, a.g.e., s. 135.
- ²⁴ Haskan, a.g.e., s. 170.
- ²⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 332.
- ²⁶ Reşat Ekrem Koçu, "Ağa Hamamı", İstanbul Ansiklopedisi, I, İstanbul 1958, s. 240-241.
- ²⁷ Haskan, a.g.e., s. 283-285.
- ²⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 332, 475.
- ²⁹ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, a.g.e., s. 590; Reşat Ekrem Koçu, "Çinili Hamam", İstanbul Ansiklopedisi, VII, İstanbul 1965, s. 4011; Haskan, a.g.e., s. 102-103.
- ³⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 475.
- ³¹ Haskan, a.g.e., s. 91-92.
- ³² Haskan, a.g.e., s. 264.
- ³³ Reşat Ekrem Koçu, "Çengelköyü Hamamı", İstanbul Ansiklopedisi, VII, İstanbul 1965, s. 3833.
- ³⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 332.
- ³⁵ Haskan, a.g.e., s. 198.

II. BÖLÜM

KÜLTÜR VE EDEBİYAT

ÜSKÜDAR GÖLGESİNDEKİ ÖYKÜLER

Fatma ÜÇLER TOPÇU

GİRİŞ

Türk edebiyatında, tarihi, önemi, konumu itibariyle oldukça geniş yer tutan Üsküdar'ı bu kez, kendisine ad olarak kullanan üç öyküde görmekteyiz. Bu öykülerin kiminde belirgin olarak yer tutan Üsküdar kiminde sembolik, kiminde ise tarihiyle birlikte karşımıza çıkar. Bu bildiride Üsküdar'ı eserlerine mekân seçen üç yazarın, öykülerindeki Üsküdar'ı ve mekânı kullanımını inceleyeceğiz. Önce eserlerin konusu, yazarı hakkında kısa bilgiler verip sonra içerikte Üsküdar'a ilişkin bilgileri derleyeceğiz. Eserleri yayımlanış sırasına göre yeniden eskiye doğru inceleyeceğiz. Söz konusu eserler: Bir Üsküdar Masalı¹, Üsküdar'a Gidelim² ve Üsküdar'daki Ev³'dir. Bu öykülerde Üsküdar'ın tarihini, mimarîsini, tabiatını, sosyal hâlini, efsanelerini, hatta Üsküdar'a yazılmış mısraları bulmaktayız. Edebiyatın hakikate yaklaşımı bu üç eserde mevcuttur. Belirtik ve örtük hakikat kavramları da vardır. Bunlardan Üsküdar'daki Ev'de belirtik hakikat içeren sözlere; "Ev" in Üsküdar'ın bozulduğuna dair yaptığı göndermeleri örnek olarak gösterebiliriz. Örtük hakikatler ise eserler bolca mevcuttur.⁴

Eserlerdeki mekân kullanımında yazarların tasvirleriyle gerçek mekân karşılaştırması yapıldığında bu açıkça görülecektir. Özellikle ayrıntılı olarak yer isimlerinde coğrafi mekânların gerçek olduğu görülmektedir. Hatta Yakacık gibi isimleri ve tasvirleri kullanılan bölgelerin anlatıldığı zamanlarda yani 1800'lü yıllarda köşk, mesire yerleri olduğu belirtilmektedir.⁵ Öyküler önce kendi iç yapılarında incelenecek, daha sonra genel olarak değerlendirilecektir. Bu genel bilgilerden sonra eserlerde Üsküdar'ın ele alınışına geçebiliriz.

1. Bir Üsküdar Masalı

Bu öykü, yazar tarafından belirtildiğine göre, gerçek bir olaya dayanmaktadır. Öykünün başkışısı anısını yazarla paylaşmış ve yazar da anıyı öyküleştirmiştir. Yazar Nur Ersen, 1955 yılında doğmuştur. Eserleriyle çeşitli ödüllere layık görülmüştür. Genellikle kısa öykü tarzında eserler vermiştir.⁶

Eserin konusu, on-on bir yaşlarındaki Hakan'ın bir doğu şehrinde ailesiyle Üsküdar'a taşınması, burada aşkı tatması ve aşkla birlikte İstanbul'a, Üsküdar'a da sevdalanmasıdır. Eser geriye dönüşlerle anlatılır. Anlatma zamanı Hakan'ın otuzlu yaşlarıdır. Çocukluğu-

nu, ilk aşkını anlatan Hakan eser sonunda âşık olduğu kızı, kucağında çocuğuyla görünce derin bir hayal kırıklığı yaşar. Öykü Hakan'ın dilinden anlatıldığı için onun mekâna bakış açısı, hayatındaki değişimlerle doğru orantılıdır.

Üsküdar önce, Hakan'ın anne- babası tarafından övülmüş, daha sonra Hakan'ın bakış açısıyla yerilmiş ve ardından tekrar övülmüştür. Bunların nasıl olduğunu aşağıda sıra ile inceleyeceğiz. İlk bölümde Hakan'ın İstanbul'a gitmemek için çırpınışlarını görürüz. Zira o Kars'taki okulunu arkadaşlarını sever ve yeni bir yere alışmamaktan korkar. Ancak babasının tayini nedeniyle, gitmek bir zorunluluktur. Annesi çocukluğunda vakit geçirdiği Üsküdar'ı oğluna över. Hayatlarının daha güzel olacağını ifade eder. Baba ise Üsküdar'da tuttuğu evi şöyle tarif eder:

“Bahçe içinde iki katlı deniz manzaralı şirin mi şirin bir ev. Özellikle gece manzarası çok güzel. İstanbul ayaklarının altında. Bütün Avrupa Yakasını pencereden izleyebilirsin. Biraz tamire ihtiyacı var o kadar.” Ev esasen babanın tarif ettiği kadar olumlu görüntü çizmez. Zira anne ile Hakan evi gördüklerinde hayal kırıklığı yaşarlar. Ev Bulgurlu Mescit Sokağı'nın arkasında, Kuşoğlu Yokuşu'ndadır. Valizleri taşıyan taksi şoförü bile yokuşu çıkamayacağını ifade eder.

Hakan'ın mekânı tasviri ise şöyledir:

“Tek tük eski beton binaların yanında, bir kısmı yıkık dökük olan ahşap evler çoğunluk-taydı. (...) Yokuşu kesen paralel yolun sol alt tarafında birçok ev varken sağ tarafında yapılaşma olmamıştı. Bu yolun çok ilerisinde bir- iki ev görebilmiştim. Karşı tarafında ise küçük tepeleri andıran boş arsalar vardı. (...) Yokuş, sayamayacağım kadar çok merdiven basamakları ile yukarıya doğru devam edip gidiyordu. (...) Babam kırık dökük bir tahta kapının ipini çekti ve; ‘Evimize geldiik.’ dedi. Tahta kapının önünde merdiven niyetine konmuş kocaman bir taşa basıp bahçemize girdik. Üzerimizdeki yol yorgunluğuyla gördüğümüz manzaranın verdiği sıkıntı birbirine karışmıştı. Kupkuru bir bahçe, bahçenin bir köşesine yığılmış irice taş parçaları, kurumuş ot yığınları, merdiven altındaki kenarları kırık palı varilin içindeki topraklar bana sanki İstanbul'da Üsküdar'da değil de başka bir yerde olduğumu düşündürüyordu; çünkü annem bana Üsküdar'ın çok güzel bir yer olduğunu anlatmıştı. (...) Yarım metre yüksekliğinde, briketleri yer yer kırılmış olan bahçe duvarı (...) Kafamı kaldırdığımda dış cephesi rengi neredeyse koyu kahverengiyle siyaha çalan eski, aralıklı, kırık tahtalarla örülü bir evle karşılaştım. (...) Elimizde valizlerle korkuluğu olmayan beton merdivenlerden, dikkatlice, yirmi basamak kadar çıktık. (...) Aşağıdayken hiç fark edilmeyen deniz, merdiven başından alabildiğine engin görünüyordu. Üzerinde salınan o irili ufaklı vapurlar, birer oyuncak andırıyordu. Manzara harikaydı. Çevremizdeki diğer evlerin çatılarının aralarından yükselen ağaçlar, bahçelerin içindeki sarmaşıklar, gülleri renk renk çiçekleri bir kartpostal manzarası görünümü veriyordu etrafa. (...) Sonra eve dönüp baktım. Dış cephesi de bahçesi gibi berbat görünüyordu. (...) Evimizin tahta kapısını açar açmaz yüzümüze sıcak ve nemli bir hava hücum etti. İçerisi o kadar kötü kokuyordu ki günlerce kapalı kalan bu evdeki ağır havayı birden soluyunca genlerimiz yandı.” Anne evin durumunu gördükçe babaya kızmaktadır. Baba ise kiralara yüksek olmasını bahane eder ve evi geçici tuttuğunu; hatta evin aslında elli yıllık kıymetli, tarihî bir ev olduğunu söyler. Hakan'ın evin içini tasvirine bakarsak gene pek iç açıcı olduğunu söyleyemeyiz: “Antrenin bitimindeki basamaktan çıkarak uzun ve geniş bir bölmeğe geçtik. Sağ tarafta bir lavabo, eski bir çeşme ve küçük bir tezgâh vardı. (...) Antre, banyo, tuvalet ve diğer odaların kapıları bu mutfak görünümü yere açılıyordu. Tekrar sağa dönerek evin bir salonu andıran ikinci bölmesine girdik. Buraya iki oda açılıyordu. İlk odanın kapısı yoktu. Tabanına döşenmiş tahtalar aralıklı ve kırıktı. Attığımız her adımda ev sanki deprem oluyormuş gibi sarsılıyor, aşağıya doğru (v) şeklinde çökmüş tavan tahtalarının arasındaki harçlar başımıza tane tane dökülüyordu. Ayağımız aralıklardan içeriye girecek diye yürümeye korkarken tavandan gelen tozlara karşı korunmak için daha dikkatli adım atıyorduk.”²⁸

Ev tamir edilip yenilense de Hakan mahalleyi ve evi bir türlü sevmeyiz. Annesine, Üsküdar'ı övdüğü için kızar, ama annesi de çocukluğunda Üsküdar'ın merkezi yerlerini gördüğünü, bu yaşadıkları yeri bilmediğini söyler. Ana cadde ve çarşıların bulunduğu sokakların düzenli ve güzel olduğunu gören Hakan da annesine hak verir. Hakan, İstanbul'u, Üsküdar'ı tanıdıkça sever. Eserde de bunun adım adım gerçekleştiğini görürüz.

Başkişinin hangi mekânları neden sevdiğini, oraları nasıl hatırladığını sırasıyla inceleyelim:

1-Doğancılar Parkı: Burası Hakan'ın Üsküdar'da gittiği ilk parktır. “Çok geniş bir alana sahip olan parkta ulu ağaçlar, dört bir etrafında beton yürüyüş yolu ve ortasında küçücük bir havuzu vardı.” Hakan, nilüfer çiçeklerini ilk defa burada görür ve bu çiçekler ona hep bu parkı hatırlatır. Havuzda yüzen kaplumbağalar da çocuğun ilgisini çeker. Yazar burasının, Hezarfen Ahmet Çelebi'nin Galata Kulesi'nden uçuş denemesinden sonra indiği yerin bu park olduğu bilgini de verir.⁹

2.Kuşoğlu Yokuşu: Eski adı Kurtoğlu yokuşu olan¹⁰ bu yokuşun ortasında Hakanlar oturmaktadır. Hakan evin temizlenmesi, güzelleşmesinden sonra çevreyi sevse de dik merdivenleri yüzünden bu yokuşu bir türlü sevmeyiz. Ancak bu yokuşu Neriman'la inip çıkmaya başladıktan sonra sever. Neriman yokuş sonundaki Toygar Mahallesinde oturmaktadır.¹¹ Ş. Sağlık'a göre: Mekânlar kişilerin mutluluk-mutsuzluk nedeni olabilir. Mekân tasvirleri ülkeyi, bölgeyi tanıtır ve sevdirmeye işini de yapabilir. Tasvir edilen yer biliniyorsa, okurun eser karşısındaki tutumu değişebilir, burada tasvirin gerçekliği önemsenir, bu yüzden başarılı ya da başarısız sayılabilir.¹² Bu yüzden biz de eserlerde bahsedilen yerleri fotoğrafladık ve gördük ki Kuşoğlu Yokuşu, kanımızca, bir çocuğun sevmeyi kaldıramayacağı kadar ağır bir yükür.

3.Kız Kulesi: Hakan sonbaharda Kız Kulesine sevdalanmıştır. Taş duvarların ardındaki gizeme kapılır ve onu seyrederken Neriman'a duyduğu aşkı tüm kalbiyle hisseder. Kız Kulesi'yle dertleşir. Aşkı ve kuleyle ilgili hayaller kurar. Yazar Kız Kulesi'yle ilgili gerçekçi ve efsanevi bilgilere de yer verir. Hatta bununla da kalmaz Yahya Kemal'in “İstanbul'un Fethini Gören [Üsküdar]” şiirinden alıntı yapar. Üsküdar'ın eski ismi olan ‘Hrisopolis’in anlamından bahseder.¹³ Öyküye ait Kız Kulesi imajı ise eserle bütünleşiktir. Kız Kulesi Hakan'ın Neriman'ı kaybedişini rüyasında ona haber verir. Neriman kuleye hapsedilmiş bir elinde meyve sepeti, diğerinde Hakan'ın yarasını sardığı mendiliyle Hakan'dan medet ummaktadır. Hakan aşkını kaybettikten sonra, kendini Kız Kulesiyle özdeşleştirir, bunu da “*İkimiz de içimizdeki prensesi kaybetmiştik.*” cümleleriyle ifade eder.¹⁴

4.Şemsi Paşa Camii: Hakan babasıyla balığa giderken bu camiin önünden geçer ve avludaki aç kedilere ekmek verir. Yazar yine bu bölümde de mekân hakkında ek bilgi vermiştir. Mimar Sinan'ın burayı bin bir emekle yaptığını gören kuşları, saygıdan ötürü camiye konmayıp camiye kirletmediğini bu yüzden camiye “Kuşkonmaz Camii” denildiğini de ifade eder.

5.Mimar Sinan Çarşısı: Üsküdar'ın tarihî çarşısı olan bu mekânı Hakan ve ailesi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanırlar. Ahmediye PTT'si, Hakanların evine en yakın PTT şubesidir. Hakan Kars'taki arkadaşları ile mektuplaşmak bu şubeye gidip gelir.

6.Halil Rüştü İlkokulu: Hakan'ın gittiği okuldur. Burada hayatının aşkı Neriman'la tanışır.

Eminönü, Kadıköy Meydanı, Haydar Paşa gar binası, Dolmabahçe Sarayı, Boğaz Köprüsü, Galata Kulesi, Mısır Çarşısı, Çiçek Pazarı, Kapalı Çarşı, Kadıköy İskelesi, Arkeoloji

Müzesi, avlusundaki güvercinleri beslediği Yeni Camii gibi yerler de Hakan'ın merakla ve hayranlıkla gezip, İstanbul'u sevmesine vesile olan mekânlardır. Ancak yazar bu yerlerle ilgili ayrıntılı bilgi verme gereği duymaz.¹⁵

Üsküdar bu eserde sadece belirli mekânlarıyla değil mevsimleri ile de ele alınmıştır. Yazar özellikle sonbahar ve kış mevsimi üzerinde durur. Hakan Üsküdar'da sonbaharın güzelliğine hayran kalır. Ilık rüzgâr, kuru ve sararmış yapraklar, yağmurla birlikte toprak kokusu onu İstanbul'a sevdalı kılmıştır. Üsküdar'da kışı da seven Hakan buz tabakalarının Kuşoğlu Yokuşu'ndan iniş çıkışı imkânsız hâle getirdiğini anlatır. Bit Pazarına inen yokuştan çocukların kayarak eğlenmesi, bahçede Neriman'la kar oynaması bu mevsime ait izlenimlerden bazılarıdır. Eserde komşuluk ilişkilerinin sağlam olduğunu görmekteyiz. Hatta evi eski diye beğenmeyen Hakan'ın annesi, iyi komşuları sayesinde yeni bir eve taşınma fikrini erteler.

Son olarak eserde üzerinde durulan nokta, yeni yapılaşmanın eski ev ve sokakları bozduğu, elektrik kaçağı yüzünden büyük yangınlara sebep olduğudur. Ayrıca eski doku bozularak, yerine yeni ve uyumsuz binalar yapılmaktadır. Keza Hakan'ların evi de buna kurban gitmiştir, evin yerini beş katlı bir apartman almıştı.¹⁶ Hakan çocukluk anılarının mekândan silindiğine şahit olmuştur. Tarih boyu, nice yangının ahşap binalı İstanbul mahallelerini yok ettiği de bilinen bir gerçektir.¹⁷

Cemil Kavukçu “Öykülere Taşınan Çocukluk” adlı yazısında, düş kırıklıkları, ulaşılmayan hedefler, izleri silinememiş aşklar, tüm hayal kırıklıkları ile çocukluk bir öykü kaynağı olarak gösterilmiştir ki, Nur Ersen de öyküsünde bunu başarıyla kullanmıştır.¹⁸ Üsküdar'a Gidelim

Bu eser 1949 yılında doğan Necati Güngör tarafından yazılmıştır. Pek çok ödül alan yazarın genellikle öykü türünde yapıtları olmasına rağmen, yazar çocuk edebiyatına da eğilmiştir. İstanbul hakkında araştırmaları, röportajları da bulunan yazarın eserlerinde bu şehrin izlerini görmek kaçınılmazdır.¹⁹

Üsküdar'a Gidelim adlı eserin odağı insandır. Üsküdar burada sembolik bir anlam içermektedir. Eser, on yıllık eşinden işsizlik, kredi kartı borcu yüzünden ayrılan bir gazetecinin, roman yazma serüveni ve eski mutlu günlerine özlemine konu alır. Üsküdar eserde mutluluğun, özlenenin sembolüdür. Zira gazeteci eşi ve çocuğuyla orada yaşamaktayken ayrılık ve parasızlık onu, onarılmaya muhtaç, eski, rutubetli bir İstanbul evinde kalmaya mecbur etmiştir. Öykü boyunca üveyik ve güvercinleri gözlemleyen gazeteci, eser sonunda üveyiklerin kendisini Üsküdar'a davet ettiklerini duyumsar. Yazarın burada ve eserin başında kullandığı ifadeler metinler arası ilişkiye örnektir. Eser Eray Canberk'in şiirinin üç dizesiyle şöyle başlar: “*Senin derdini tazeler/ Beni çaresiz bırakır/ Pencereye konan kumru*”. Canberk'in şiiri “*Kumru üsküfü dokur mu?/ ölümleri unuttur mu*” diye devam etse de Güngör öyküyü “*Üsküdar'a gidelim, üsküfüler dokuyalım.*” diyerek bitirir. Ancak yazar bitiş mısralarını üveyiklerin dilinden verir. Bu bitiş ve öykünün başlığı bize üç ayrı şiiri daha anımsatır biri Asaf Halet Çelebi'nin “*Camlı Odalarda*” adlı “*Üsküdar'da/ üsküfüler dokusa gerek/ kumrular*” diye başlayan şiiridir. İkincisi, Talat Sait Halman'ın “*Üsküdar*” başlıklı şiirinde geçen “*Kumrular ağlaşıyor:/ 'Gidelim Üsküdar'a / Gidelim Üsküdar'a*” mısralarıdır.²⁰ Sonuncusu da Can Yücel'in “*Güler Yüzümle*” adlı şiirinde kumruların dem çekmesinden bahsettikten sonra “*Benim de çökmeye yüz tutmuş/ Şu can kafesimde/ Kadir sevgilim Güler'e sevgim/ Üsküdar'a gidelim diyor hala/ Üsküdar'a gidelim*”²¹ diye biten şiiridir.

Eserde, yazarın Üsküdar'ı tasvir ettiği satırlar şöyledir: “Üsküdar'da, iki ara sokaktan

sonra deniz kıyısına inilen, uzunca bir yokuşla çarşı pazara ulaşılan, vapurdan çıkınca salına salına eve gelinen, dar, ama gürültüsü az sokakta, gençliğini altmışlı yıllarda bırakmış; yine de sapasağlam duran bir apartmanın o şirin çatı katında oturuyorlardı. Mutfağının dar, kışın da zor ısınır olmasından şikâyet etseler de, karı koca birçok mutluluğu orada yakalamış, orada paylaşmışlardı.”²²

Eserde dikkat çeken nokta, öykü kişilerinin Üsküdar’daki evleri ne kadar eski, bakımsız da olsa kişileri mutlu edebilmesidir.

Üsküdar’daki Ev

Bu öykü, incelediğimiz eserler arasında Üsküdar’ı en kapsamlı biçimde ele alandır. Üstelik zaman ve mekân bakımından da oldukça geniş bir bakış açısına sahiptir. Eserin yazarı Nejat Gülen edebî hayatına 1982 yılında başlamıştır. Doğma büyüme Heybeliadalı olan yazarın İstanbul’la, Heybeliada’yla ilgili araştırma- anı gibi eserleri mevcut olmakla birlikte öyküleri de bulunmaktadır.²³

Üsküdar’daki Ev adlı eserin başkişisi, Üsküdar’daki bir evdir. Bu yönüyle diğer iki eserden ayrılır. “Modern romanda figürler insandan başka bir şey de olabilir.”²⁴ Üsküdar’daki Ev’de olduğu gibi Ayfer Tunç’un *Mağara Arkadaşları*, Elif Şafak’ın *Bit Palas* adlı eserlerinin ana kişileri bir apartmandır.

Öykü, II. Abdülhamit devrinde Üsküdar tepesine, üç katlı ve gösterişli olarak yaptırılan yapının, sahiplerinin ve İstanbul’un günümüze kadar; kuşaklar boyunca geçirdiği değişimi anlatır. Ev eserin anlatıcısıdır. Yazar ‘ben anlatıcı’ ve tanrısal bakış açısı ile öyküyü kurmuştur. Bu yüzden de okur, ‘Ev’in yüzyıllar süren ömrüne; Üsküdar’daki, insanlardaki, ülkedeki değişimlere tanıklık eder. Öyküde tasvire geniş yer verilir. Öncelikle ‘Ev’in kendini mekânı ile birlikte tanıtımına bakabiliriz:

“Ben bir evim. Üsküdar’da set üstünde. Önümde Marmara Denizi, mavi. Güneş, Hayırsız Adalar’ın arkasından batar gurup vakti. Ben Üsküdar’da bir evim, yükseğim, arsam denize doğru set set. İçinde kuyular var. Bizans ‘Körler Ülkesi’ denilen bu yerde, Sarayburnu’nun tam karşı köşesinde, Üsküdar’da, İhsaniye’de, terk edilmiş bir arsa üzerinde doğdum ben. Bakımsızdı arsam, önünde ardında yıkık bir iki duvar vardı, ısırganlar, yabani ağaçlar sarmıştı her yanı. Nizamettin Bey Aleko Kalfa’ya yaptırdı beni. (...) Abdülhamid devriydi. ‘En iyisini yap’ dedi. ‘Üç katlı olsun, iyi malzemedem.’ Sokaktan içerlek bir merdivenle giriliyor, cümle kapısına bakıyor yan camlar, şahnişli odalar, geniş sofalar; misafir odası, oturma odası, salon ve salonun önünde taraça, Zemin katın taşlığında havuz var, fiskiyeli, hizmetçi odaları, kiler, mutfak ve hamam. Salonun yanından tek tırabzanlı bir merdivenle çıkılıyor yukarıya. Üst katta yatak odaları, denize bakan balkonlu odalar, sonra dar bir merdivenle çıkılan çatı katı. Bodrumu sayarsak dört kat oluyor. Öyle yükseğim ki, çatının balkonundan atlarsa biri, bahçeye değil de Kız Kulesi’nin oradan denize düşer sanki. İki yanım yangın duvarı, bodrum katı taş, geri yanım ahşap. Kerestelerim Romanya’dan, çivilerim İngiltere’den geldi. Bahçe duvarlarının dışa gelen yerleri hep kırmızı Marsilya tuğlası, üzerlerinde Fransızca yazılar var, kiremitlerim de Marsilya kiremiti. Alt kata Malta taşı döşendi. Taraçaya ise siyah beyaz karo koydular satranç tahtası gibi. (...) tırabzanlarım zarif ve ince. Camlarım kesme kristal sanki. Pencerelerin üstünde sarı, kırmızı, mor kare kare renkli camlar takıldı. Sokak üstü pencereleri kafesli, denize bakanlarda ise kafes yok, pancur var sadece. Aleko kalfa inşa etti beni. Dülgerlerin, sıvacıların çoğunluğu Rum’du. Yağmur oluklarını, saçakları Yahudi tenekeçiler döşedi; çinko boruları sarnıca bağladılar, bahçedeki kuyuyu onardılar, bileziğini ördüler, çıkırcı demiri taktılar. Bahçe de epey zaman aldı. Bahçıvan Bayram Ağa bahçeyi düzenledi, çeşit çeşit meyve ağacı dikti. Yakın yerlere çiçek ekti; güller, sarmaşıklar. Bir de havuz yapıldı, içine

kırmızı balıklar kondu. Çatım örtülüp bayrak çekildiğinde öyle gururlandım ki... Ben bir Müslüman Türk eviyim ama böyle alaturka da değilim, tam Frenk de değilim, birleştirilmişim ben doğunun rahatlığı ile batının zevkini, tekniğini.” Evin yanına daha sonra evdeki halanın rahat etmesi için onun isteğiyle bir ek daha yapılmıştır. Evin buraya bakışı şöyledir: “Nohut oda bakla sofa dedikleri bu küçük evi kalfa inşa etti. Çabucak bitti küçük ev, alt katta bir taşlık, mutfak, bir oda; üstte bir sofa ve sahiden üç nohut oda. Balkon yok. Sofası çepçevre sedir, çepeçevre pencere, sokağa bakanları küçük ve kafesli. Asıl bahçeye bakıyor ev, bana bakıyor yani. Müstakil ev ama müstemilat diyorlar, oysa değil, sadece benim bahçemden giriliyor, ayrı yolu yok, alt sokağa kapısı da yok ondan. Bahçemin alt sokağa olan ilişkisini kesti bu ev.(...) Neyse ben sevmedim bu evi. Niye seveyim? Ayak ucumda bahçemin dibinde, iki katlı küçümen bir ev.(...) Ev de bodur aslında, alçak, tavanları da alçak, muslukları, yalakları da alçak. Kiremitleri yerli, yuvarlak, yuvarlak, kof, pof, pof kiremitler. Neyse. Olsun.”²⁵

Eser Ev'in tarihine dair anıları ile ilerlerken bir yandan da günümüz koşullarına ve insani ilişkilere de değinir. II. Abdülhamid devrinde hayata başlayıp 1980'li yıllardan sonra bile ayakta kalan bu ev; içinde yaşayan insanların sevincini, hüznünü paylaşır. Şimdiki durumunun da içinde yaşayacak insanlarla değişeceğini düşünür. Akibetinin yıkım olmasından ve yerine apartman dikileceğinden korkar. Hatta bakım yapılırsa daha yüzyıl yaşayacağını söyler.

Yazar Ev'in diliyle öyküyü kurarken, bakış açısını anlatmak için şu cümleleri kullanır: “Ben yüksek bir evim. Tâ karşıları görürüm, sezerim; uzaklara uzaklara bakar da hissedirim. (...) Benim temellerim toprakta, diğer yapılarla elleşir, çatımdan eser rüzgârlar, saçaklarıma konar kuşlar, kargalar, serçeler, onlar söyler bana.”²⁶ Ancak yazar, ilerleyen bölümde, Ev'in bilgiçliğini anlatırken kendisi için şöyle katacaktır: “Ben bir evim biliyorsunuz. Her şey ile ilgilenirim, ne olursa, ne yaparlarsa bilirim. Milleti ilgilendiren her şey beni de ilgilendirir; beni de etkiler. Her ne kadar taştan, tahtadan, camdan yapılmışsam da benim de kalbim var ben bir evim. İnanılmaz kuşkusuz ama çok şey bilirim, çok şey görürüm, duyarım, hiç olmazsa sezerim; işte ben öyle bir evim. Bir kere gemiler geçer önümden, ben yüksekteyim. Önce bayraklarını tanırım, milliyetlerini, niyetlerini anlarım. Hangi gemiler çok geçiyor, hangileri limana demirliyor, hangileri burnunu boğaza verip transit gidiyor, görürüm duyarım ve anlarım. Ben burada, bu olduğum yerde, mütareke de işgal gemilerini de gördüm, sonra kös kös gidişlerini de, Cumhuriyet'te bizim harp gemilerini de. Ben yüksekteyim ya bu sırtın üzerinde, İstanbul'u boydan boya, batıdan doğuya, kuzeyden güneye dört yöne görürüm. Sarayburnu'ndan Sultanahmet'ten başlayarak, Cerrahpaşa, Yenikapı, Kumkapı taraflarını, Süleymaniye'den Sultan Selim'den, Eyüp sırtlarına dek tüm şehri görürüm, Beyazıt Kulesini, camilerin minarelerini, deniz fenerlerini, Galata Köprüsünü, Köprüden geçenleri bile görürüm. Bir de Ceneviz taraflarını, Galata Surlarının üst yanını, Tophane sırtlarını, Cihangir camiini (...) sonra Pera yamaçlarını, Büyük Pera mezarlığının selvilerini –Dolmabahçe sarayına dek iner selviler, zamanla yok oldu bu selviler.- Dolmabahçe Sarayını, sarayın çevresini ve yukarıları, Boğazi; Boğaz kıyılarını... Yalıları, tüm yalıları görürüm ben içlerini görmesem de neler olup bitiyor, neler dönüyor hissederim ben. Ben belki de tarihin gözüyüm ben; yazarın ruhuyum belki ben; kim bilir, ne bileyim, işte öyle acayip bir şey!..”²⁷

Ev, anlatı boyunca tarihsel, siyasi göndermelerde bulunur, bunlardan bazı noktaları şöyle özetleyebiliriz: II. Abdülhamid devrinde yapılan ev, bu dönemin ucuzluk dönemi olduğu ifade eder. 1894 tarihindeki²⁸ büyük, İstanbul depreminin Kapalı Çarşı'yı, minareleri yıkışından; halkta oluşan panik ve korkudan bahseder. Bunun ardından 93 Harbi, Jön Türklerin kaçışları- affedilmeleri, İstanbul'un fethi, Abdülaziz'in halli, İkinci Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart vakası, Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, hatta Fransa-Al-

manya savaşı (1870) gibi dönemlere atıflar mevcuttur. 31 Mart öncesinde İttihatçıların mimlenmesi özellikle anlatılmıştır. Gece evlerin kapısına siyah bir boya ile mim koyulmuştur. Ardından ise ölüm sembolü siyah fiyonk yapıştirilmiştir. Yazar Balkan Savaşı, Cihan Savaşı, mütareke yıllarından sadece bir satır olarak bahsetmiştir, işgal sonrası meşhur İspanyol nezlesinin de İstanbul'a ulaştığını haber vermiştir.

Bunların yanı sıra, dönemlere ait geleneksel izlere de rastlanmaktadır, göze çarpanlardan bazıları şunlardır: Ev inşa edildikten sonra, sahibi gelip, üzerinde "Yâ Hafız" yazan, evi yangınlardan koruyacağına inanılan bir çerçeveyi dış duvara asmıştır.²⁹ 1800'lü yıllarda son derece artan yangınlara karşı halkın çoğunun bu çerçeveyi evine astığı bilinmektedir.³⁰ Eserde ayrıca, tıbbiyede anatomi dersinin ne zorluklarla gerçekleştiği, tıbbiyeden Karacaahmet'e giden bir tünelden taze gömülmüş ceset çalıp öyle ders işlendiği anlatılır. Bunun haricinde doğumda ölüm oranlarının ne kadar yüksek olduğundan, doğum kontrolüne ilişkin hiçbir şeyin bilinmediğine, kürtajın da tehlikeli olduğundan bahsedilir. Ayrıca Abdülhamid'in sansürleri, kuşkucu hâlleri ve sonunda haline de değinilmiştir.³¹

Ev, 1900'lü yılların sonunda, Üsküdar'ın akıbetinden yakınlıkla şöyle anlatır: "Semt eski değerini yitirmişti. 'Fakir Üsküdar'ın üstüne güneş doğdu' diye şiirler yazılıyordu. O eski, o güzel semtler yok olmuştu, sanki bir el o sihirli güzellikleri sıyırıp almıştı, geriye bir yığın kalmıştı. Sokaklar aynı sokak, evler aynı evlerdi ama, bir şeyle yok olmuştu, her şey eskimiş, bozulmuştu, tahta evler, kuru taş duvarlar, kaldırımlar eskidiler, yıkık, viran ve mahzun. O şanlı mahalleler, o güzelim evler, konaklar, köşkler neredeydi? Ne olmuştu Şemsipaşa'ya, İhsaniye'ye, Salacak'a? Artık her yerde hüznün vardı, her şey viranlamıştı, "Sultantepeci"ni bile gecekondular sarmıştı, "Özbekler Tekkesi"ni bile yalnızlık almıştı, "Köprülü Konak" yıkıldı, yıkılacaktı. (...) İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, sessizce ama hızla geçti zaman, bir yer altı suyu gibi, gizlice aktı gitti zaman. 950-980 arası, Türkiye çığlık çığlığa yenilenirken, her yıl İstanbul'a yeni bir kent eklenirken, yeni caddeler, alanlar açılırken, Üsküdar unutuldu, Üsküdar yalnız, mahzun ve öksüz kaldı, hep içine kapandı. O eski evler, o cânım evler, o konaklar hep yıkıldı, yerine çirkin yapılar yapıldı. Halkı da değişti Üsküdar'ın nerede o görmüş geçirmiş eski aileler, asil ve kibar. Hiç biri kalmadı. Evler gibi onlar da kalmadı. Yıkılmadan kalan yokmu, var, arada kalan birkaç köşk ve konak. Onları da oda oda kiraya verdiler. Kimi yandı, kimi yağmalandı. Vahşiler gibi hücum ettiler, bahçedeki ağaçları kestiler, havuzlardaki kırmızı balıklar? Havuzlar kurummuştu zaten, süslü pencere parmaklıklarını hurdacıya sattılar, hattâ taşları, tuğlaları, camları bile söktüler. Kalan üç beş ev, üç beş köşk. Ben dahil. Hepimiz can derdindeyiz. Ben de Zuhâl'le dertteyim. Beni yıktırarak, yap-satçı'ya satacak diye kederler içindeyim."³²

Ev, eski muhiti, eski aileleri özler çünkü ilk yapıldığı zaman yalnızca yüksek kesim, eğitimli kişilerin bulunduğu bir yer olarak eserlere geçmiştir.³³ Kendisini yıkıp yerine yeni bina dikme düşüncesinde olan, sonradan görme müteahhide kin duyan Ev' in bahçesi zaten bölünmüş, halaya ait olan kısım yıkılıp yerine üç katlı betonarme bir ev yapılmıştır. Eserin başkişisi olan ev, bu tip beton evlere de kin duymaktadır. "*Kent kirlenecek, daha da çirkinleşecek. Ne olacak? Pis beton bir apartman yapacaklar yerime.*" Ev ölüme gitmeyi istemez ama bir yandan da bunu kabullenir, hatta tüm İstanbul'un öldüğünü ifade eder.³⁴

Eserde farklı mekânlara ait özelliklerden de kısaca bahsedilir. Bunlar şu bölgelerdir:

1. Yakacak köyü ittihatchıların 31 Mart'ta kaçtıkları bölge olarak zikredilmiştir. Burada ırmaklar yeşillikler içinde köşkler vardır. Bölge, "*Tam karşıda Adalar; en sağdaki, küçüğü karanlık, Kınalı; sonra yan yana iki üç ada daha, biri Heybeli, en soldaki Büyükkada. (...) Buranın havası iyidir, hiç rutubet yok.*" diye tarif edilir.

Yakacık'taki Şeker suyu eski ve yeni hâli ile eserde yer bulur. Eskiden tertemiz pınarın etrafı çeşit çeşit ağaçlar, meyveler, kuşlarla dolu olan, yazlık köşkerin olduğu bu bölgede artık pınar yosunlu bir suya dönüşmüş ağaç ve kuşların yerini kent kirliliği almıştır.

2. Bebek koyu zenginlerin kotralarının mekânıdır. Beyoğlu bohem hayatın merkezidir. Taksim, Nedim'in resim atölyesi buradadır.

3. Beyoğlu'ndaki Balıkpazarı Meyhanesi sıra dışı lokanta görünümünden uzak gidenlerin beğenecekleri bir yer olarak betimlenmiştir. Paris, Jön Türklerin kaçıp hayatlarını sürdürdükleri şehir olarak karşımıza çıkar.

4. Karacaahmet Mezarlığının ortasındaki Miskinler Tekkesi cüzzamlıların yaşadığı yerdir. Yıldız Sarayı Abdülhamid yerilirken buradan da bahsedilmiş, sarayın halka açıldığı ifade edilmiştir. İhsaniye Camii, Suzan'ın cenaze namazının kılındığı yerdir. Ev halkı ölünce buraya defnedilmiştir.

5. Meşrutiyet ilan edildikten sonra sevincin yaşandığı bölgeler olarak, Doğançılar Parkı, Karlıkbayırı gibi yer adları verilmiştir. Ayrıca Sultantepeşi Ermenileri Üsküdar çarşısında Müslümanlarla sarmaş dolaş olmuştur. Ankara evin son iki kuşağının taşındığı mekân olarak adı anılır.³⁵

6. Mekân tasvirlerinin en ayrıntılısı elbette ki Üsküdar için yapılmıştır. Bu ayrıntılı tasvir Hilmi yılarca Paris'te kaldıktan sonra Üsküdar'a dönünce şu şekilde yapılmıştır:

“ Üsküdar'da önemli bir değişiklik yoktu, bıraktığı gibiydi kent, bir iki yeni aile taşınmıştı mahalleye, ihtiyarlar ölmüştü, kalan her şey yerli yerindeydi sanki. Mektebi tıbbiye-i Şâhâne görkemli bir yapı, kuleleri, yüksek pencereleriyle Avrupa için bile büyük yapı. Selimiye kışlası da öyle. Başkaca büyük bina yok çevrede, bir tek Haydarpaşa garı sahilde. Geri yanı bahçeli evler, köşker. Eskisi gibi toprak sokaklar, küçük sıra evler, Karlıkbayırı'nın fakir evleri. İleride Bülbülderesi, dönme mezarlığı, Sultantepeşi, Ermeni mahallesi, Çamlıca tepesi, Çamlıca'ya doğru yükseldikçe seyreden köşker yüksek duvarlı çitli sarmaşıklı evler. Bahçeler, çiçekli, erguvan ağaçlı, fıstık çamlı, havuzlu kameriyeli bahçeler, köşker, konaklar, tekkeler. Bektaşî tekkesi, Nasuhî tekkesi, Özbekler tekkesi... Konakların geniş odalarında geceleri yanan lâmbalar. Yüksek tavanlı odalarda söylenen şarkılar, çalınan udlar. Yaz geceleri pencerelerde uçuşan tüller, pancur aralarından fısıltılar, gece çiçekleri, sevda çiçekleri, nağmeler. Bahçenin derin havuzlarında nilüferler, manolya ağaçları, ağaçların arkasından mehtâb. Testekerler, kavun içi mehtâb!.. Çamlıca tepesinde bülbüller öter sabaha dek. Alemdağ uzakta. Alemdağ'da yılan yok daha. Alemdağ'da tatlı sular, ormanlar, daha yakınlarında Fıstık Suyu, Çamlıca Suyu. Yaylı arabalar, öküz arabalarının üstünde ot yastıklar. Alemdağ'a, Merdivenköy'e mesireye gidiyorlar, semaverler, yaygılar, dolma tencereleri, türlü türlü meyvalar. “Fakir Üsküdar'da sabah oldu” diye yazmamış hiç bir şair. Üsküdar fakir değil apayrı bir şehir. Zenginiyle, yoksuluyla, orta hallisiyle kendi başına bir şehir. Üst yanında Yahudi mahallesi var, Ermenileri var, ama asıl özelliği Müslümanlık olan bir şehir. Kulüpleri, dernekleri, kahveleri, düşünürleriyle apayrı bir şehir, tâ içine dek girmiş mezarlığı ile –Karacaahmet- kendine özgü bir şehir. İstanbul'dan ayırır Üsküdar. Zaten haritalarda İstanbul yakası için “Constantinopl” diye yazar. Üsküdar'ı Constantinopl'dan saymazlar “Scutary” diye yazarlar. Çarşısı, iskelesi, Selâtin camileri, türbeleri, tekkeleriyle apayrı bir şehir Üsküdar. Özellikle tekkeleri. Özbekler tekkesi. Şeyhi de bir modern ki. Buhar makinesi yapmış, bir sandala takıp gezinmiş, sonra Abdülhamit duyunca batırmış tekneyi, “öyle şeyler istemem”, demiş. Karacaahmet mezarlığının içinde bile tekke var. Miskinler tekkesi. Tekke değil, gerçekte cüzam hastanesi. Halk önündeki sete yiyecek koyar, gece vakti, el ayak çekilince, miskinler gelir alırlar. Bir de Bektaşî tekkesi var, Çamlıca'da. Bir tane de Beykoz'da. Bütün Bektaşî tekkeleri hep böyle tepelerde. Tepeden tepeye haber uçururlar, saraya bile kafa tutarlar, birbirlerini kollarlar.” Yazar Üsküdar'ı, dönemleri tarif ederken metinler arası ilişkilerden yararlanmıştı. Üsküdar'la ilgili eserler yazan sanatçılardan alıntılar yaparak öyküyü zenginleştirmiştir.³⁶

Yazar eserde can verdiği ‘Ev’ için mutlu son çizmiştir. Zira ‘Ev’, kendisini yıkılması için satacak Zuhâl’in ancak Ressam Nedim’le birlikte olursa kurtulacağını düşünmüştür. Yazar da son bölümde bu ikiliyi ‘Ev’de mutlu bir biçimde çizmiştir. Bunu Üsküdar’ın dokusunun bozulmasını istemeyen yazarın hayali olarak düşünebiliriz.

SONUÇ

Edebî eserler her ne kadar hayal unsurları ile donatılmış olsa da kullandığı malzemenin gerçekliğini, hayata hayal ile olsa da gerçekçi bir dokunuşla dokunduğunu bu eserlerle de görebilmekteyiz. Buna karşıt olarak, “Öyküde, gerçeklik duygusunu uyandırmak için, zaman ve mekân tarifleri ve adlandırmalarıyla bu işi abartmak, beraberinde öyküyü “güncel”in tüketici kucağına bırakmak anlamına gelir.”³⁷ “Roman asla bir araç değildir. Önceden belirlenmiş bir işe yarasın diye düşünülmemiştir. Roman, kendinden önce ve kendi dışında var olan şeyleri göstermeye, açıklamaya yaramaz.”³⁸ gibi düşünceler var olsa da incelediğimiz eserler gerçek zaman ve mekân kullanımı, eski Üsküdar’ı tanıma amaçlarına uygun düşmeleri gözlerden kaçmamaktadır.

Edebi metinlerde anlatma zamanı ‘anında aktarma’ ve ‘sonradan aktarma’ olarak ikiye ayrılır.³⁹ Üç eserde her iki aktarma şekli de kullanılmıştır. Olaylar kronolojik bir şekilde anlatılmaktadır. Ancak geriye dönüş tekniğiyle anlatılar zenginleştirilmiştir. Bu anlatım tekniğinin yanı sıra özetleme, tasvir, şairlerden yapılan alıntılarla montaj gibi teknikler de kullanılmış olup, Üsküdar’daki Ev adlı eserde “ben bir evim” gibi cümleler leitmotiv tekniğine örnektir. Öykülerden ilk ikisinde tek halkalı olay örgüsü, diğerinde ise helezonik olay örgüsü tekniği kullanılmıştır.⁴⁰

“18. yüzyıla kadar romanla mekân tasvirlerinin bilinçli bir işlevselliği yoktur ve olaylara bir çerçeve niteliğindedir. (...) 19. yüzyıl romanlarında roman kişilerinin karakterleri, içinde yaşadıkları ya da arzuladıkları mekânlara göre belirleniyordu.”⁴¹ Oysa söz konusu öykülerde temel alınan şey mekândır. Bu eserlerde, klasik öykülerde olduğu gibi, tip ya da karakter yok, sadece “anlatılan şey” yani “mekân” ön plandadır. Bu da yeni türlerde görülebilen bir durumdur.⁴² Eserlerde somut, açık ve kapalı olarak çeşitli mekânlar kullanılmıştır. Bu mekânlar tarif edilirken öznel ve nesnel tasvirlerle başvurulmuştur.⁴³ Mekân ya anlatıcının ya da kahramanın bakışından çizilip tanıtılır.⁴⁴ Söz konusu eserde bu iki kullanımı da görmekteyiz.

Turgut Cansever’in “İnsanın Çevreyle Bilinçli İlişkisi” başlıklı bildirisinde sunduğu ifadeler çevre-insan etkileşimi konusunda yerindedir. “Çevrenin sorumluluğunun idraki ve yükleniş yoksa, orada insan yoktur. Bu sorumluluğu yüklenmeyen bir toplumun tabii dünyayı yalnız çirkinleştirme ihtimali var.”⁴⁵ Eserlerden ilk ve sonuncusunda vurgulanan esas nokta budur. Mimari kentin imajıdır. İmaj yenilenmesi her zaman olumlu sonuçlar doğurmayabilir. M. Miyasoğlu “Roman ve Şehir Kültürü” adlı yazısında, büyük şehir kültürünün modernizmle beraber, romana temel oluşturduğunu ve bunun eserlerin ruhuna sindiğini ifade eder.⁴⁶

Mekânları Üsküdar olan üç öyküde de ortak noktalara ulaşabilmekteyiz. Bunları şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Üsküdar, içinde rahat edilen, insanları rahatlatan, onları sarmalayan bir mekândır.
2. Eski konutlar huzursuzluk vermez bilakis yenilenen silüet insanları rahatsız eder.
3. Üsküdar çevresi ile birlikte İstanbul’un en güzel yerlerindedir, eski bahçeleriyle de çok verimlidir.

4. Üzerinde bulunan manevi sembolleriyle, cami, tekke gibi yerleriyle ruhani olarak da insanlara sükûn verir.
5. Üsküdar'ı tamamlayan görünüm öncelikle Kız Kulesi'dir.
6. Üsküdar'ın yangınlarla sınılanması hafızalarda büyük yer etmiştir.
7. Üsküdar dört mevsimi, tabii güzelliği, tarihiyle göz alıcı bir bölgedir.
8. Üsküdar'ı sevenler, Üsküdar ruhunun korunmasını arzu etmektedir.

Eserlerdeki Bazı Mekânlar

Resim 1: Doğancılar Parkı

Resim 2: Doğancılar Parkı havuz ve hayvan heykelleri

Resim 3: Mimar Sinan Çarşısı

Resim 4: Kuşoğlu Yokuşu alttan görünüm

Resim 5: Üsküdar'da ahşap bir ev

Resim 6: Kız kulesi (www.kizkulesi.com.tr'den alınmıştır)

Dipnotlar

- ¹ Nur Ersen, *Bir Üsküdar Masalı*, Kültür Ajans Yay. Ankara, 2011, (ilk baskı: 2004).
- ² Nejat Gülen, Üsküdar'daki Ev, Kastaş Yay., İstanbul, 1989.
- ³ Necati Güngör, Üsküdar'a Gidelim, Alkım Yay., İstanbul, 2003.
- ⁴ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 278-281.
- ⁵ Alim Kahraman, Üsküdar Zaman Aynasında, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003, s. 81-83, 300-304.
- ⁶ Ersen, *a.g.e.*, s. 5-6.
- ⁷ Ersen, *a.g.e.*, s. 20.
- ⁸ Ersen, *a.g.e.*, s. 21, 35-36.
- ⁹ Ersen, *a.g.e.*, s. 42.
- ¹⁰ Doç. Dr. Mehmet Akif Ceylan, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler (I)", *6. Üsküdar Sempozyumu*, 6. Cilt, s.473.
- ¹¹ Ersen, *a.g.e.*, s.45-46,52.
- ¹² Şaban Sağlık, "Kurmaca Âlemin Kurmaca Sözcüklerinden Romanda Zaman- Mekân- Tasvir", *Hece Dergisi, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı: 65-67, Mayıs- Haziran- Temmuz, s. 147,157.
- ¹³ Ersen, *a.g.e.*, s. 67,70.
- ¹⁴ Ersen, *a.g.e.*, s. 77,79, 86.
- ¹⁵ Ersen, *a.g.e.*, s.42-66.
- ¹⁶ Ersen, *a.g.e.* 65,70-71,80-83.
- ¹⁷ Nurdan Şafak, "Üsküdar Yangınları (1885-1915)", *5. Üsküdar Sempozyumu*, 2. Cilt, s.211-212).
- ¹⁸ Kavukçu Cemil; "Öykülere Taşınan Çocukluk", *Hece Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı*, Sayı: 46-47, Ekim- Kasım, s.236-237.
- ¹⁹ <http://nctgnr.blogspot.com/>
- ²⁰ Şiirleri aktaran: Alim Kahraman, Üsküdar Zaman Aynasında, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003: 189.
- ²¹ http://www.sirr.gen.tr/sirr/c/can_yucel_guler_yuzumle.htm
- ²² Necati Güngör, Üsküdar'a Gidelim, Alkım Yay., İstanbul, 2003, s. 21.
- ²³ <http://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/4200/sayfa/1990/8/24/8.xhtml>
- ²⁴ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Ankara, yazarın kendi yayını, 2003, s.178.
- ²⁵ Nejat Gülen, Üsküdar'daki Ev, Kastaş Yay., İstanbul, 1989, s. 71-72, 110-111.
- ²⁶ Gülen, *a.g.e.* 126,128.
- ²⁷ Gülen, *a.g.e.*, s. 156-157.
- ²⁸ <http://avnidincer.8m.com/1894depremi.html>
- ²⁹ Gülen, *a.g.e.* s. 71,88,91-94,125-128,140-142.
- ³⁰ Nurdan Şafak, *a.g.e.*, s.213.
- ³¹ Gülen, *a.g.e.*, s. 85,89,122,125,134.
- ³² Gülen, *a.g.e.*, s. 146-148.
- ³³ Naciye Turgut, "Bir Zamanlar Üsküdar'dan Tarihe Düşen Notlar: Çiçekçi Kahvesi", *4. Üsküdar Sempozyumu*, 2. Cilt, s.74.
- ³⁴ Gülen, *a.g.e.*, s. 155,159.
- ³⁵ Gülen, *a.g.e.*, s. 79-88,127-137,154-155.
- ³⁶ Gülen, *a.g.e.*, s.88,118-120,134,146.
- ³⁷ Necip Tosun, "Modern Öykü ve Gerçekçilik", *Hece Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı*, Sayı: 46-47, Ekim- Kasım, s.159.
- ³⁸ Alain Robbe-Grillet, *Yeni Roman*, (çev. : Asım Bezirci), Yazko Yay., İstanbul, 1981, s.108.
- ³⁹ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Ankara, yazarın kendi yayını, 2003, s.163.
- ⁴⁰ A. İhsan Kolcu, *Öykü Sanatı*, Salkımsöğüt Yay., Ankara, 2005, s. 21.
- ⁴¹ Çetin, *a.g.e.*, s. 165.
- ⁴² Ahmet Sait Akçay, "Türk Öyküsünün Yeni Çehresi: Yeni Öykü ya da Bireysiz Öykü", *Hece Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı*, Sayı: 46-47, Ekim- Kasım, s. 226.
- ⁴³ Çetin, *a.g.e.*, s. 166-167, 172-173.
- ⁴⁴ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı 1*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 154.
- ⁴⁵ Yakup Çelik, *Sanat ve Edebiyatta Temel Kavramlar*, Nehir Yay., 2002, s. 390-391.
- ⁴⁶ Mustafa Miyasoğlu, "Roman ve Şehir Kültürü", *Hece Dergisi, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı: 65-67, Mayıs- Haziran- Temmuz, s. 370.

SULTAN III. AHMED DÖNEMİ ÜSKÜDAR ÇEŞMELERİ ÜZERİNE BİR KAYNAK: ÜSKÜDARLI ŞAİR NURÎ'NİN MANZUM TARİHİ

Mustafa Çağhan KESKİN

İstanbul'un her semti gibi Üsküdar da, III. Ahmed döneminde yoğun bir şekilde imar edilmiştir. Bu faaliyetlerin başında, Üsküdar'ın su sorununu çözen suyollarının yapılması gelmektedir. Üsküdar, III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı suyolları üzerinde hanedan üyeleri ve devlet ileri gelenleri tarafından inşası üstlenilen çok sayıda çeşme ile donatılmıştır. Söz konusu faaliyetler, Nurî mahlasını kullanan Üsküdarlı şair Mehmed Efendi'nin, ez kaside-i tarih-i çeşmeler adlı manzum tarihine konu edilmiştir. Hakkında çok az şey bilinen Nurî, isim vermeden bu suyolları üzerine inşa edilen çeşmelerden bahsetmiş, buldukları yerleri belirtmiş ve eserinin sonunda ebced hesabıyla tarih düşürerek tarihlendirme yapmıştır.

Üsküdarlı şair Nurî hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Şairlerin hayatlarını konu alan şair tezkirelerinden yalnızca Mustafa Safâyî Efendi'nin eserinde Nurî'den söz edilmektedir¹. Safâyî, on yedinci yüzyılın sonu ve on sekizinci yüzyılın başında yaşamış şairleri konu aldığı tezkiresinde, Nurî'nin Üsküdar'da oturduğunu ve çeşitli konularda eğitim aldıktan sonra meşhur divanları okuyarak zamanın şairleri arasına girdiğini söylemekte ve beyitlerinden örnekler vermektedir².

Safâyî'nin, Nurî hakkında verdiği bir diğer bilgi, Üsküdarî Tonbul Mehmed Efendi'nin tarikatına mensup olduğu yönündedir³. Tombul ya da Tembel olarak bilinen Mehmed Efendi tarafından kurulan tekke günümüzde Selamsız Caddesi ile Tembel Hacı Mehmed Efendi Sokağının birleştiği köşede yer almaktaydı⁴. Hacı Mehmed Efendi'ye mensubiyetinden dolayı, Nurî'nin zamanının çoğunu bu civarda geçirdiği ileri sürülebilir. Nurî'nin doğduğu ve yaşadığı yer olan Üsküdar'a karşı ilgisi onun Farsça dizelerinde kendine yer bulmuştur:

“Der leb-i bahreyn câyî dilküşâyist Üsküdâr
Ez der cânib-i mülk-i âb u hevâyist Üsküdâr
Nâm-ı hâ-i Ka'be dâred derheme şehri cihân
Zîb-i şeref-i der her tarafa-ı mergûb-ı câyist Üsküdâr”⁵

Nurî'nin Üsküdar hakkındaki bilinen diğer eseri ise, edebi değerinin yanında kaynak değeri ile de ön plana çıkmaktadır. On sekizinci yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Hâfiz Hüseyin Ayyansarâyî'nin Mecmuâ-i Tevârih adlı eserinde bulunan ez-kaside-i

târîh-i çeşmeler adlı bu şiir, III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı suyolları ve bu yollar üzerine inşa edilen çeşmeleri konu alan manzum bir tarihtir⁶. Üç beyitten oluşan bir takdimle birlikte sunulan eser otuz beyitten meydana gelmektedir.

Bu çalışma kapsamında, söz konusu manzum eserin beyitleri incelenerek, şairin değindiği çeşmeler, Kazım Çeçen tarafından Üsküdar Suları adlı araştırmada yayınlanan 0.30x18 metre boyundaki İbrahim Paşa Suyolları Haritası (Türk İslam Eserleri Müzesi-Nr. 3336) ve Ayvansarayî'nin Mecmuâ-i Tevârih adlı eserindeki tariflerinden faydalanarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üç beyitten oluşan mukaddime bölümü kaside için bir önsözü ifade etmektedir. Nurî bu beyitlerde, Tanrıdan dönemin sultanı III. Ahmed için güzellikler dilenmektedir⁷:

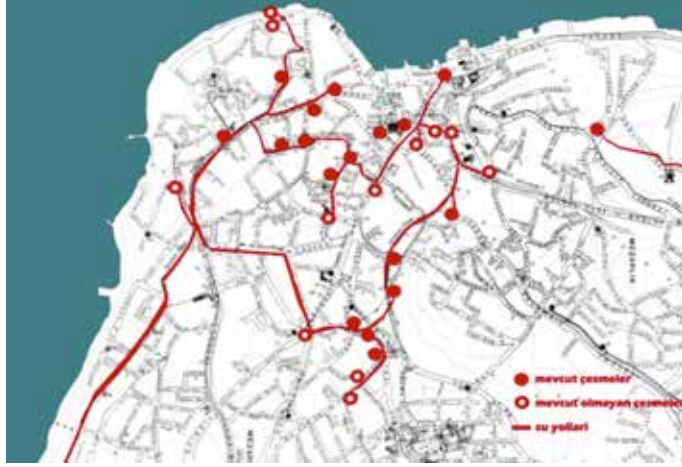
Mukaddime

Yârâb o şehin zâtını memdûh-ı cemîl et
İkbâlini hurşîd-i felek gibi celîl et
Şâm u seher olsun kef-i ihsânı güher-pâş
Dehre berekât keremin hân-ı halîl et
Bu tâze reh-i vâdi-i evsâf-ı cemîli
Kenz-i kerem husrev-i devrâna delîl et
Mukaddimededen sonra, giriş niteliğindeki ilk üç beyitte III. Ahmed ve veziri-azam Damad İbrahim Paşa övgü dolu sözlerle tanıtılmıştır⁸.

Tarih

Hazret-i Hân Ahmed Gâzi hüdând-i verâ
Hâmil-i seyf-i muzaffer şâh-ı mansûrû'l-livâ
Kurretü'l-ayn-ı cihân şehzâdegân-ı kâmilân
Nûr-ı ebsâr-ı gürûh-ı ehl-i emsâr u kurâ
Hüsn-i tedbîri nizâm-ı mülke verdi zîb u fer
Sıhr-ı âlî-kadri İbrâhim Paşa seyyimâ
Takip eden üç beyitte, Üsküdar'a getirilen sular ve inşa edilen çeşmeler övülmektedir. Burada suyolları ya da çeşmeler hakkında herhangi bir bilgi vermeksizin yapılan işin hayrına değinilmektedir⁹:

Akdı cûy-ı iltifâtı Üsküdâr'a meyl edip
Cûy-ı bahr himmeti deryâyı geçdi gûyâ
Ehl-i beyte çeşmeler yapıdı alâ rağm-ı yezîd
Ola handân rûh-ı sultân-ı şehîd-i Kerbela
Zemzem-âsâ bir eserdir âl-i İbrâhim'den
Geldi hâk-i Kâbe'ye Mevlâ mübârek ide mâ
Nurî, anlatımına sultanın çeşmesiyle başlamaktadır. İbrahim Paşa suyolunun bitiminde, Üsküdar iskele meydanında yer alan III. Ahmed Çeşmesi kuşkusuz Üsküdar'daki emsalleri arasında en prestijli olanıdır. Nurî, yapının yerini tariflerken, "Mihr ü Mah" tabiri ilginç bir alegori kurarak, çeşmenin önünde bulunduğu Mihrimah Sultan Camisi'ne gönderme yapmaktadır¹⁰:

Harita 1: .Ahmed Dönemi Su Yolları ve Çeşmeler (Kazım Çeçen'den işlenerek)

Resim 1: III: Ahmet Çeşmesi

*Arz edip yem bulduğum bahre o deryâ-dil hemân
Yapdı bir çeşme leb-i bahre mukarin evvelâ
Mihr ü mâhî tâli'i gârib görelden kâinât
Böyle bir ayna dûcâr olmadı çeşm-i nüh-sem*

III. Ahmed Çeşmesi'nin cephelerinde bulunan, Vehbi, Rahmi ve Şakir'e ait kasideler ebced hesabına göre 1141 (1728) tarihini vermektedir¹¹. Nurfî, anlatımına, II. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına yaptırdığı Yeni Valide Camisi'nden bahsederek devam eder¹²:

*Rahmetu'llâhi aleyhâ Vâlide Sultân çün
Eyledi Allâh için bir câmi'i âli binâ*

Takip eden iki beyitte söz konusu caminin sağında ve solunda yer alan çeşmelerden bahsedilmektedir¹³:

*Şâh-ı âlem â'nâ ferzend-i kirâmı hilkatı
Rûhûnu merhûmenin ihyâya kasden sâniyâ
Hem yemîn-ü hem şimâlinde yine ol câmi'in
İki çeşme eyledi ihdâs Hakk'a canfezâ*

Caminin doğusunda, sebilin yanında yer alan Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (1121/1709) tarihinde, batısında, İmam Nasır Sokağında bulunan çeşme ise 1122 (1710) tarihinde inşa edilmiştir. Bu cami ve çeşmelere su getirmek amacıyla Gülnuş Valide veya Yeni Cami su yolu olarak bilinen su yolu inşa edilmiştir¹⁴:

Resim 2: Yeni Valide Külliyesi yanındaki çeşmeler

Sonraki beyit, Aziz Mahmud Hüdai ziyareti çevresinde üç çeşme inşa edildiğini belirtmektedir¹⁵:

*Ne kerâmetdir Azîz Mahmûd Efendi semtini
Çeşmehây-ı se adedle kıldı ihyâ sâlisâ*

Söz konusu çeşmeler, III. Mustafa'nın şehzadeligi sırasında inşa edilen Şehzade Sultan Mustafa, Şehzade Bayezid ve Kethüda Mehmed Paşa çeşmeleridir. Tamamı Damat İbrahim Paşa su yolu üzerinde 1141 (1728) yılında inşa edilmiştir¹⁶. Ayvansarâyî Mecmuâ-i Tevârih adlı eserinde kitabelerini verdiği bu çeşmeleri, "Çeşme-i Şehzade-i Sultan Mustafa der Câmî-i Şeyh Mahmud Hüdâyî"¹⁷, "Çeşme-i Sultân Bâyezid der kurb-ı Câmî-i Hüdâyî"¹⁸ ve "Çeşme-i Kethüdâ-i Mehmed Paşa der kurb-ı Câmî-i Seyyid Azîz Mahmud Efendi"¹⁹ olarak isimlendirmektedir. Onun tarifi söz konusu üç çeşmenin bu çeşmeler olduğu hususunda kuşku bırakmamaktadır.

Nurî, Hamza Fakih Mescidi'nin üst ve alt tarafına ikişer tane olmak üzere toplam dört çeşme inşa edildiği bildirerek devam eder²⁰:

*Fevk u taht-ı Mescid-i Hamza Fakih'e ol kerîm
Fî sebîli'llâh iki çeşme getirdi râbi'â*

Günümüzde Üsküdar Nikah Dairesi ve Rum Mehmed Paşa Camisi'nin doğusunda kalan bölge, Türk-İslam Eserleri Müzesindeki Damat İbrahim Paşa Suyoluna ait 3336 nolu haritada Hamza Fakih Mahallesi şeklinde geçmektedir²¹. Nurî'nin sözünü ettiği çeşmeler suyolu haritasında Hamza Fakih mahallesinde buldukları belirtilen Kaptan Mustafa Paşa, Şehzade Abdülhamid Validesi, Şehzade Seyfeddin Validesi ve (Rum) Mehmed Paşa Mahallesinde bulunduğu belirtilen Ümmü Gülsüm Sultan Çeşmeleridir. Bu çeşmelerin tamamı günümüzde mevcuttur. Yalnızca Şehzade Abdülhamid Validesi Çeşmesi'nin kitabesi yerinde bulunmamaktadır. Ayvansarayî'nin verdiği kitabelere göre çeşmelerin tamamı 1141 (1728) tarihinde yapılmıştır²².

Resim 3: Aziz Mahmud Hüdai Çeşmeleri

Resim 4: Aziz Mahmud Hüdai Çeşmeleri

Resim 5: Kaptan Mustafa Paşa Çeşmesi

Resim 6: Şehzade Abdülhamid Validesi Çeşmesi

Resim 7: Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi (Çeçen, 1991)

Resim 8: Ümmü Gülsüm Çeşmesi

Takip eden beyitte, Eski Hamam civarında inşa edilen bir çeşmeden bahsedilmektedir²³:
Tâzelendi çeşme-i nev resm-i şâhîden yine

Bulmuş iken âb u tâbı Eski Hammâm 'ın fenâ

Bu yapı, Ayvansarâyî'nin “Çeşme-i İbrahim Paşa der kurb-ı Eski Hammam” biçiminde tanımladığı İbrahim Paşa Çeşmesi olmalıdır²⁴. Kitabesine göre, 1141 (1728) tarihinde inşa edilen yapı, İbrahim Paşa Suyoluna ait 3336 nolu haritada “Hamam-ı Atik Mahallesinde vâki İbrahim Paşa Çeşmesi” şeklinde kayıtlıdır²⁵.

Manzum tarih, İmrahor Camisi'nin yanındaki 1141 (1728) tarihli Başkadın Çeşmesi (Resim 12) ile devam eder²⁶:

Suya gâyet ihtiyâcı var idi Mîrâhûr'un
Oldu şadırvân gibi bir çeşmeye lâyük o câ

Resim 9: Başkadın Çeşmesi

Daha sonra, Bülbülderesi'ni dönemin meşhur düzenlemesi Sa'dabad'a²⁷ çeviren çeşmeden bahsedilmektedir:

Nehr-i Sâdâbâd'a döndü bunda Bülbülderesi
Basdı ol vâdiye çün işâre benzer çeşme pâ

Bu beyitte işaret edilen çeşme, Ayvansarâyî'nin “Çeşme-i Hadice Sultan der kurb-ı Câmî'i Şeyh Mustafa Bülbül Deresi” şeklinde tanımladığı çeşme olmalıdır. Günümüzde mevcut olmayan bu Hatice Sultan Çeşmesi, Ayvansarâyî'nin verdiği kitabeğe göre 1141 (1728) yılında inşa edilmiştir²⁸.

Nurî, Ağa Camisi civarına su getiren başka bir çeşmeyle devam etmektedir²⁹:

Câmî'i Ağa'ya gelmezdi cema'ât gibi su
İ'tikâd-ı fâside dönmüşdü râhı her yâna

Söz konusu çeşme, Ayvansarâyî'nin “Çeşme-i el-hâc Beşir Ağa der kurb-ı Câmî-i Mehemmed Ağa” olarak tanımladığı Beşir Ağa Çeşmesi olmalıdır. Günümüzde mevcut olmayan bu çeşme, Ayvansarâyî'nin verdiği kitabeğe göre 1141 (1728) yılında inşa edilmiştir³⁰. Beşir Ağa Çeşmesi'nin manzum tarihte sözü edilen diğer çeşmelerle çağdaş olması ve İbrahim Paşa Suyolu haritasında bulunması bu beyitte işaret edilenin bu çeşme olduğunu kanıtlamaktadır.

Resim 10: İbrahim Paşa Çeşmesi

Takip eden beyitte, Şeyh Osman Camisi ve Çavuş Mescidi çevresine birer çeşme yapıldığından bahsedilmektedir³¹:

*Şeyh Osmân Câmî'i fevkinde Çavuş Mescidi
Her birine oldu bir çeşme müyesser habbezâ*

Bu beyitte işaret edilen iki çeşmeden ilki, İbrahim Paşa suyolu haritasında “*Hayreddin Mahallesli'nde Osman Efendi Camii kurbunda merhum İbrahim Paşazade Mehmed Paşa'nın Çeşmesi*” şeklinde kayıtlı olan³², Ayvansarâyî'nin “*Çeşme-i Genç Mehmed Paşa der kurb-ı Câmî'i Şeyh Seyyid Osman Efendi*” şeklinde tarif ettiği Genç Mehmed Paşa çeşmesidir³³. Diğer çeşme ise, Ayvansarâyî'nin “*Çeşme-i Sultan Nu'mân der kurb-ı Hayreddin Çavuş Mescidi*” şeklinde tanımladığı Şehzade Sultan Numan Çeşmesi'dir³⁴. Söz konusu iki çeşmenin kitabeleri de 1141 (1728) tarihini vermektedir.

Resim 11: Mehmet Paşa Çeşmesi

Resim 12: Şehzade Numan Çeşmesi

Manzum tarih, hayvan pazarı (bazar-ı devabb) mevkisinde inşa edilen çeşmeler ile devam etmektedir³⁵:

*Arzuhâl edip dediler ehl-i bazâr-ı devâbb
Ab-ı telh içmekdeyüz hayvan gibi subh-u mesâ*

Bu yapılar günümüzde mevcut olmayan Fatma Sultan ve Şehzade Sultan Abdülhamid Çeşmeleri olmalıdır. Fatma Sultan Çeşmesi, İbrahim Paşa suyolu haritasında “*At pazarı içinde Sulu Han karşısında merhum Fatma Sultan Çeşmesi*” şeklinde kayıtlıdır. Haritaya göre Fatma Sultan Çeşmesi ile aynı maslaktan beslenen Şehzade Sultan Abdülhamid Çeşmesi'nin ise Debbaglar Mahallesi'nde bulunduğu kaydedilmiştir³⁶.

Hayvan Pazarı civarındaki çeşmeleri, Bulgurlu mevkisinde inşa edilen iki çeşme takip etmektedir³⁷:

*Teşnelik cânına kâr itmişdi pek Bulgurlu'nun
Ab-ı hayvânı iki aynıyle gösterdi ana*

Söz konusu çeşmelerden ilki Ayvansarâyî'nin “*Çeşme-i Seyfeddin der kurb-ı Mescid Şerîf-i Bulgurlu*” olarak tanımladığı Şehzade Seyfeddin Çeşmesi'dir. III. Ahmed'in oğlu olan Seyfeddin'in adını taşıyan çeşme 1141 (1728) tarihinde yapılmıştır³⁸. Bulgurlu'daki diğer çeşme ise yine aynı tarihte yapılan ve Ayvansarâyî'nin “*Çeşme-i Ümm-i Sultan Bâyezid der kurb-ı Mescid-i Bulgurlu*” şeklinde tanımladığı, Şehzade Bayezid Validesi Çeşmesidir³⁹. Şeyh Mustafa Camisi'nin yakınlarında da bir çeşme inşa edilmiştir:

*Çeşmeden oldu du'â-yı hayrile ratbü'l-lisân
Sûfiyân-ı rûze-dâr-ı câmî'i Şeyh Mustafa*

Resim 13: – Şehzade Seyfeddin Çeşmesi

Resim 14: Şehzade Bayezid Vaildesi Çeşmesi

Burada sözü edilen çeşme, günümüzde mevcut olmayan Üçüncü Kadın Çeşmesi olmalıdır. İbrahim Paşa suyolu haritasında “*Selman Ağa Mahallesinde Şeyh Camii ittisalinde Üçünü Kadın Çeşmesi*” şeklinde kayıtlı olan yapı, Ayvansarâyî tarafından “*Çeşme-i Üçüncü Kadın der kurb-ı Câmî’-i şeyh Mustafa*” olarak tanımlanmaktadır⁴⁰. Bu çeşmenin yapım tarihi de Ayvansarâyî’nin verdiği kitabeye göre 1141 (1728)’dir. Nurî, Tembelân yani Tembeller ve Çınar Mahallelerinde iki çeşme inşa edildiğini bildirerek devam eder⁴¹:

*Tenbelân ile Çınar iki mahalle ehlinin
Buldu iki çeşme süz-i derûnu intifâ*

Tembeller Mahallesi’de bulunan çeşme İbrahim Paşa suyolu haritasında “*Tembeller Mahallesinde Kireçhane karşısında Sultan Muhammed Validesi Çeşmesi*” olarak adlandırılan yapıdır⁴². Ayvansarâyî, “*Çeşme-i Şehzâde Sultan Mehemed Vâidesi der kurb-ı Tembeller Mescidi*” şeklinde tanımladığı çeşmenin yapım tarihini 1141 (1728) olarak vermektedir⁴³.

Bu yapı günümüze kadar ulaşamamıştır. Çınar Mahallesi’nde bulunan çeşme ise, Ayvansarâyî’nin “*Çeşme-i Vâlîde-i Şehzâde Sultân Süleyman der kurb-ı Câmî-i Çınar*” şeklinde tanımladığı Şehzade Süleyman Validesi Çeşmesi olmalıdır⁴⁴. Bu çeşmenin yapım tarihi de 1141 (1728) olarak verilmiştir.

Resim 15: Şehzade Bayezid Vaildesi Çeşmesi

Resim16: Sultan Tepesinde Tophanelioğlu Çeşmesi (Çeçen, 1991)

Takip eden beyitte, Sultan Tepesi'ne su götüren bir çeşmeden bahsedilmektedir⁴⁵:

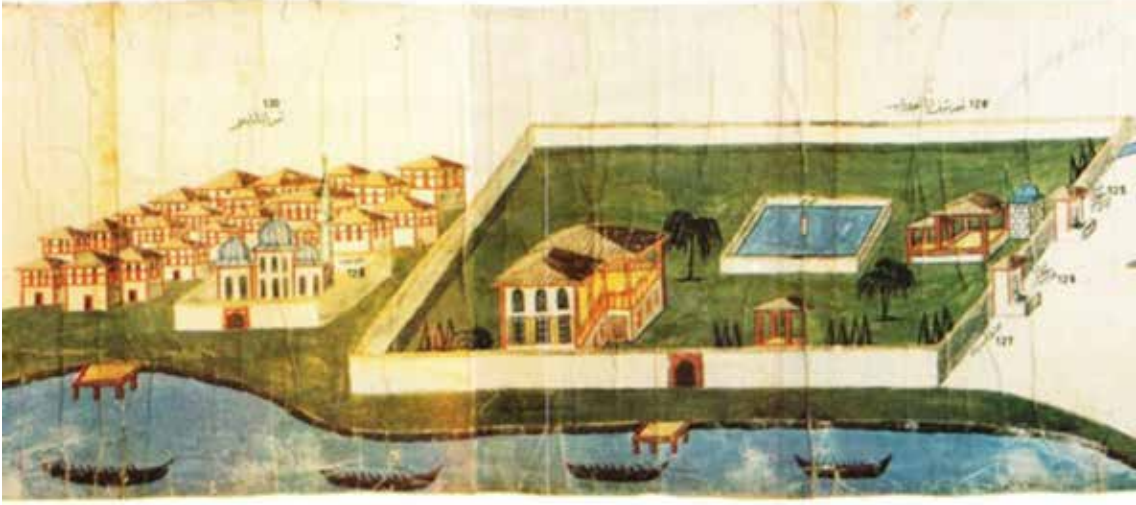
*Erdi tâc-ı çeşmeye hasretle Sultân Tepesi
Gevher-i âbiyle oldu âkîbet engûşt-nümâ*

Sultan Tepesi, Mihrimah Sultan Camisi'nin doğusunda yükselen bölgedir. Söz konusu yapı, Tophanelioğlu suyundan beslenen kitabesiz çeşme olmalıdır. Tophanelioğlu suyolu, III. Ahmed döneminde Üsküdar'da inşa edilen üç suyolundan biridir. Bu suyolu üzerinde inşa edilen çeşmelerden diğerinin kitabesi, "Tophanelizadelerin ruhları için el-Fatiha 1140/1727" şeklindedir. Söz konusu kitabesiz çeşmenin de aynı tarihte inşa edildiği kabul edilebilir⁴⁶.

Nurî, çeşmelerin izinde, beyitleri arasına sığdırdığı Üsküdar seyahatini Şemsi Paşa Sementi'nde tamamlamaktadır⁴⁷:

*Bu keremden Şemsi Paşa semti oldu hissemend
Ab-ı in'âmı cihânbân ola cârî sermedâ*

Söz konusu semtte, Şemsi Paşa Camisi'nin doğusunda İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Şerefabad Kasrı bulunmaktaydı. İbrahim Paşa Suyolu haritasına göre, Şerefabad Kasrı'nın bitişiğinde Şehzade Sultan Süleyman ve Şehzade Sultan Mehmed Çeşmeleri bulunmaktadır. Şerefabad Kasrı ve söz konusu çeşmeler günümüzde mevcut değildir. Ayvansarayî "Çeşme-i Şehzâde Sultân Mehemed der kurb-ı Rûm Mehemed Paşa Câmî'i" ve "Çeşme-i Şehzâde-i Sultân Süleymân der kurb-ı Şeref-âbâd" şeklinde tarif ettiği yapıların kitabelerini vermektedir. Kitabelerine göre her ikisi de 1141 (1728) tarihinde inşa edilmiştir⁴⁸.

Resim 17: İbrahim Paşa Suyolları Haritasında Şemsî Paşa Senti, Şerefabad Kasrı ve Çeşmeler

Nurî, toplam 30 çeşme yapıldığını bildirerek devam eder⁴⁹:

*Kıldı sî çeşme binâ yekpâre ki âlemde tâ
Bir nefes suya zarûret çekmeye bâý u gedâ*

Gerçekten, söz konusu dönemde Üsküdar'da inşa edilen çeşmelerin sayısı otuzdur. Bunlardan iki tanesi, Yeni Valide suyu, bir tanesi Tophanelioğlu suyu, kalan yirmi yedi tanesi ise İbrahim Paşa suyulundan beslenmektedir.

Takip eden dört beyit çeşmelerin hicretin bin yüz kırk bir yılında inşa edildikleri bildirmekte ve dönemin sultanı III. Ahmed tekrar övmektedir⁵⁰:

*Böyle himmet etmedi âlemde bir şehden zuhûr
Nazar ol târîhe gel kıl ref'i şek ü imtirâ
Sâl-i hicret oldu bin yüz kırk bir oldukda tamâm
Çeşmehây-ı Hazret-i Sultân Ahmed Nûriyâ
Rûz u şeb hemdem olup gûş u lisân pes müstedâm
Haşre dek zikr etsin âsârın dehân-ı çeşmehâ
Yâ ilâhî âb-ı rûy mefhar-ı kevneyn için
Sell-i seyf-i milket-i a'dası olup harf-i lâ*

Son beyitte geleneksel şekilde, ebced hesabıyla çeşmelerin tamamlandığı tarih verilmiştir⁵¹:

*Nutk ider târîhi atşâna cihât-ı erba'â
Çeşmehây-ı Şâh Ahmed'den gel iç su kıl du'â
1141 (1728/29)*

Sonuçta, 30 çeşmenin konu edildiği manzum tarih, 30 beyitte sona ermektedir. Nurî Mehmed Efendi, 30 çeşmenin inşa edildiğinden söz etmesine rağmen, bunlardan 26 tanesini beyitleri arasında işaret etmektedir. Çeşmeleri buldukları bölgeye göre tarif etmiş, bölge tanımı yaparken, buldukları mahalleyi belirtmiş veya civarda bulunan önemli cami, mescid ya da tekke isimlerini vermiştir. Böylece, şairin değindiği bölge günümüzde dahi açıkça anlaşılacakla birlikte, çeşmelerin tesipti de kolayca yapılabilmektedir. İbrahim

Paşa Suyolu Haritası ve Ayvansarâyî'nin betimlemelerinden de tespit edilen çeşmeler teyit edilebilmektedir. Sonuç olarak, Nurî Mehmed Efendi'nin manzum tarihi, suyolları ve çeşmeleri edebi bir dille anlatmasının yanı sıra, Üsküdarlı bir entelektüelin bu faaliyetlere bakış açısını yansıtmaya bakımından da değerli bir örnek.

Dipnotlar

¹ Mahmut Kaplan, "Şuara Tezkirelerine Göre Üsküdar Şairleri", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, Cilt II, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2004, s. 233-250; Ali Yıldırım, "Üsküdarlı Divan Şairleri", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, Cilt II, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2004, s. 251-257.

² Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Asar Min Fevâ'idü'l-Eş'âr) İnceleme-Metin-İndeks*, Haz. Pervin Çapan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 678-680.

³ Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, s. 678.

⁴ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, s. 362-363; Hasan Kamil Yılmaz, "Üsküdar Celvetî Tekkeleri", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2004, s. 180-200.

⁵ Üsküdar, havası ve suyu itibarıyla memleketin her yerinde bilinen, iki deniz arasında, gönül açan bir yerdir. Dünyanın bütün şehirlerinin arasında nasıl Kabe'nin toprağının adı varsa, Üsküdar da her yerde şöreti ile bilinen bir yerdir [Türkçeleşiren Pervin Çapan, bkz. Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, s. 678].

⁶ Hüseyin Hafız Ayvansarâyî, *Mecmuâ-I Tenvârih*, Haz. Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 37.

⁷ Tanrım o şahın zatını övülmüşler arasında çıkar, kaderini zamanın güneşi gibi yücelt. Gece ve gündüz mücevherler dağıtan iyilikler elini, dünyaya bolluk saçan bu hanı dost edin. Bu güzel vasıflara sahip hükümdara iyilik yolundaki gizli hazineler açık et.

⁸ Tüm yaratılmışların hükümdarı Hazreti Ahmed Han-ı Gazi, zafer getiren kılıç sahibi, peygamber sancağının taşıyıcısıdır. Evrenin kutsanmış, büyüklük soyunun devamı, büyük ve küçük kentlerde yaşayanların göztümün nurudur. İbrahim Paşa, onun zamanında kusursuz uygulamalarıyla memleketi süsledi.

⁹ "İyilik ırmağı Üsküdar'a aktı, denizi geçti iyilik çabası. Yezid'in aksine Ehl-i Beyt'e çeşmeler sundu, Kerbela şehitlerinin ruhları mutlu olsun diye. Zemzem gibi bir eserdir bu İbrahim'den, Mevla'nın mübarek kıldığı Kabe toprağına akan".

¹⁰ "Öncelikle deniz ile karanın birleştiği yere deniz manzaralı bir çeşme inşa etti. Ay ve güneşin battığını gören kainat, dokuz gökte böyle bir yapıtı görmedi".

¹¹ Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Genel Müdürlüğü, İstanbul 1991, s. 93-98; Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 40-42.

¹² "Valide Sultanın rahmete kavuşması için, Allah için bir cami inşa etti". Bu caminin inşa tarihi 1121/1709'dur. Yeni Valide Külliyesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Nadide Şeçkin, "Yeni Valide Külliyesi", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VII, s. 468-470; Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kocabalı Yayınları, İstanbul 2012, s. 460-462; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 384-386. Ayrıca külliyeinin yapım hikayesi için: Aras Neftçi, "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikayesi" *Sanat Tarihi Defterleri 13-14*, Özel Sayı (Filiz Özer'e Armağan), Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 139-163.

¹³ "Doğuştan cömert, iyilik sever kişinin evladı, Alemin Şahı, annesi merhumenin ruhunu mutlu etmek için, o caminin sağında ve solunda gönüllere can veren iki çeşme inşa ettirdi".

¹⁴ Çeçen, *a.g.e.*, s. 71-72.

¹⁵ "Keramet sahibi Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'nin semtini üç adet çeşme ile ihya etti".

¹⁶ Çeçen, *a.g.e.*, s. 90-93.

¹⁷ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁸ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁹ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁰ "Hamza Fakih Mescidi'nin alt ve üst tarafına ikişer adet çeşme getirdi, toplam dört oldu".

²¹ Çeçen, *a.g.e.*, s. 86.

²² Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 54-55.

²³ "Eski Hamamın yoksunluğu yeni üsluptaki bir çeşmenin parlak suyu ile tazelandı".

²⁴ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 52.

²⁵ Çeçen, *a.g.e.*, s. 86.

²⁶ "Suya çok ihtiyacı olan Mirahor çevresi şadırvan gibi bir çeşmeye kavuştu".

²⁷ Sadabad düzenlemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Sedat Hakkı Eldem, *Sa'dabad*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

²⁸ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 50.

²⁹ "Ağa Camisi'ne cemaat kadar suyun gelmemesinden duyulan rahatsızlık ve şikâyet her yerde duyulmaktadır".

³⁰ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 53.

³¹ "Şeyh Osman Cami ve yukarıdaki Çavuş Mescidi'nin her birine güzel çeşmeler yapıldı".

³² Çeçen, *a.g.e.*, s. 100.

³³ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 55.

³⁴ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 48.

³⁵ "Hayvan pazarı esnafı sabahtan akşama kadar hayvanların içtiği acı sudan içtiklerini söyleyip istekte bulunurlardı."

³⁶ Çeçen, *a.g.e.*, s. 101.

³⁷ "Susuzluk Bulgurlu'nun canına tak etmişti ki iki çeşmeyle bu sorun çözüldü".

³⁸ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 47.

³⁹ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 47. Kazım Çeçen, Şehzade Bayezid'in validesi olarak Esmâ Sultan ismini vermektedir [Çeçen, *a.g.e.*, s. 101].

⁴⁰ Çeçen, *a.g.e.*, s. 103; Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 46.

⁴¹ "Tembeller ve Çınar Mahallelerinin sakinlerinin susuzluğuna iki çeşme çare oldu".

⁴² Çeçen, *a.g.e.*, s. 92.

⁴³ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴⁴ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁴⁵ "Sultan Tepesi mücevher gibi bir çeşmeye kavuştu".

⁴⁶ Çeçen, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁷ "Şemsi Paşa Semti de bu boluktan yararlandı, hükümdarın suyu sonsuza dek aksın".

⁴⁸ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 45, 49-50.

⁴⁹ "Zengin ve fakirin bir yudum suya ihtiyacı duymaması için otuz çeşme yaptırdı".

⁵⁰ "Böyle bir iyilik görülmedi daha önce hiçbir hükümdardan, Hicretin bin yüz kırk birinci yılında tamamlandı Hazreti Sultan Ahmed'in çeşmeleri, gece gündüz sonsuza kadar zikretsin eserlerinin onun çeşmelerinin ağzları".

⁵¹ "Söyler bu tarihi dört bir yandan susuzlar, gel su iç Şah Ahmed'in çeşmelerinden ve onun için dua et 1141 (1728/1729)".

RUS SEYYAH MİLYUKOV'UN HATIRALARINDA İSTANBUL VE ÜSKÜDAR

Fatih ÜNAL

ÖZET

Doğudan ve batıdan İstanbul'a yolu düşen seyyahların hemen birçoğu İstanbul izlenimlerini anlatırken Üsküdar'a dair bilgi vermiştir. Batılı yazarların verdiği bu bilgiler artık yeterince biliniyorsa da, Rus diplomatların raporlarında yer alan İstanbul, ya da İstanbul'u ziyaret eden Rus gezginlerin verdiği bilgiler ülkemizde yeterince bilinmemektedir.

Osmanlı devletinin yeni bir rakibi olarak beliren Çarlık Rusyası'nın bilhassa I. Petro'dan itibaren yayılmacı siyasetinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında çeşitli vazifelerle bulundurduğu Rus vatandaşlarının sayısında artma görülür. 18. asrın sonlarında ise Karadeniz'e çıkmayı başaran ve İstanbul ve boğazlarla ilgili emellerini gizlemeyen Rusya artık Osmanlı devletinin baş etmekte güçlük çektiği ciddi bir rakiptir ve bu çerçevede Rusların ilgi odağı haline dönüşen İstanbul, sıradan Rus gezginlerin, asker-diplomatların, din adamlarının, araştırmacıların, ressam, yazar ve şairlerin başlıca uğrak noktasıdır.

Bunlardan biri Petersburg Üniversitesi çıkışlı olup bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra şiir ve edebiyat çalışmalarıyla Rusya'da adından bahsettiren Aleksandr Petroviç Milyukov'dur. 1857'de Yunanistan'ın ardından İstanbul'a gelen Milyukov'un yol yazmalarında bir kaç kez uğradığı Üsküdar'a dair verdiği bilgiler esas itibarıyla, Üsküdar Rifâî tekkesi ve meşhur Üsküdar Kabristanlığı (Karaca Ahmet) hakkındadır. Tekkenin iç tasvirinin ardından, şaşkınlıkla ve dehşetle izlediği ayini tüm teferruatıyla ve önyargılı biçimde anlatan Milyukov, kendine özgü yorum ve değerlendirmeler yapar. Üsküdar'ın evleri ve sokakları, karşılaştığı insan manzaraları ve tabii ki Üsküdar denilince seyyahların değinmeden geçmedikleri Üsküdar Kabristanlığı onun yazmalarında dikkat çeken konuların başında gelir.

GİRİŞ

Bizans medeniyetinin ve Ortodoksluğun merkezi İstanbul, Hıristiyan batı âleminin her zaman en gözde mekânlarından biri olmuştur. Kendilerini Bizans'ın vârisi ve Ortodoksluğun tek hâmisisi olarak gören Rus çarlarının da hedefinde olan İstanbul, 18. asrın başlarından itibaren Rusya'nın dış politikada önem attığı konuların başında gelir. Gerek

dinî gerekse politik öncelikler Rusya'da İstanbul'a ve Osmanlıya dair büyük bir yazılı ve görsel bilgi birikiminin oluşmasını sağlamıştır. Ortaya konan eserler İstanbul'a, Osmanlıya, Türklere dair çoğunlukla olumsuz bir kanaatin oluşmasına yol açmıştır. Rus hacıların, tüccarların ve askeri-diplomatik vazifelilerin ardından, 19. asırda Rus aydınları, araştırmacılar, ressam, şair ve yazarlar, bilim adamları, sıradan meraklı vatandaşlar da İstanbul'da görünmeye başlamıştır. Şark kültür ve medeniyetiyle, İstanbul ve Türklere ilgili duydukları ve okuduklarından oluşan önyargılarla seyahat eden bu kişilerin gözlem ve değerlendirmeleri de çoğu zaman önyargılı, taraflı, aşağılayıcı olabilmektedir. Siyasi kaygılar da bu bakış açısının oluşmasında etkili olmuştur. Zira bu dönemlerde Rusya'nın en önemli dış politika muhatapları arasında Osmanlı İmparatorluğu vardır ve bu imparatorluğun çökmekte olduğuna dair inanç son derece yaygındır.

Milyukov'un seyahatnamesi 19. asır Rus aydınının İstanbul'a, Türk'e bakışını yansıtmaları bakımından tipik bir örnektir. Sadece seyahat ve merak kaygısıyla yola çıkan Rus seyyah Milyukov'un "*Afını i Konstantinopol*"¹ (Atina ve İstanbul) adını taşıyan seyahatnamesi iki bölümden meydana gelmiştir. İlki yazarın Yunanistan izlenimlerinden, diğeri İstanbul'a dair hatıra ve gözlemlerinden oluşur. Seyahatini deniz yoluyla yapan seyyahın ilk durağı Yunanistan olmuştur. Zamanının önemli bir kısmını burada tarihî, kutsal mekânları gözlemleyerek geçiren seyyah her anıt ve eseri gözlemlerken antik çağda yaşanan tarihi hadiseleri göz önünde canlandırır, âdeta tarihte yolculuk yapar.

Çalışmamız, seyyahın İstanbul ve Üsküdar'a dair hatıraları olduğundan seyahatnamesinin bununla ilgili kısmını kullandık. Seyyahın eserinden yaptığımız alıntılar, gözlemler ve değerlendirmeler bu çalışmanın çerçevesini oluşturdu.

Çelişkiler Diyarı İstanbul

Tabii güzelliklerinden tarihi eserlerine, semtlerinden insan profillerine, cadde ve sokaklarından sokak köpeklerine kadar 19. asır İstanbul'unu betimleyen Milyukov, eleştirmen kimliği ve siyasi bakış açısıyla gözlem ve değerlendirmelerde bulunur.

Batılı seyyahların çoğunlukla övgüyle bahsettiği İstanbul, Milyukov'un gözlemlerinde politik bir yaklaşımla ele alınır. Eleştirel ve küçümser bir bakış açısına sahiptir. Üslup ve ifadelerinde Osmanlı Türk toplumuna kin ve nefret duygularına sahip olduğu görülür. Bu durum zaman zaman gözlemlediği olumsuzlukları abartmasıyla kendini belli eder.

İstanbul'a yaklaşırken ilk olarak adalara temas eden seyyah "*Prences adaları*" diye adlandırdığı bu adaları "*tam anlamıyla Asya ve Avrupa arasında denizin ortasında yüzen yeşil birer sepete*" benzetir. Vapur Haliç (Zolotoy Rog/Altın Boynuz)'e demir attığında ise muhteşem bir panorama ile karşı karşıyadır. Heyecanını tutamaz. Kendi ifadesiyle "*ne Londra ile ne Venedik'le, ne de Moskova'yla*" kıyaslanamayacak güzellik gözlerinin önündedir.

Galata'da Rus elçiliğinin hemen yakınında bulunan *Hotel d'Europe*'ya yerleşen seyyah otelde kalan yabancılardan, yapılan sohbetlerden bahseder. Tuna prensliklerindeki seçimler, önceki gün 200 evi küle çeviren Galata yangını, Pera (Beyoğlu)'nın ana caddesinde cereyan eden kapkaç olayı günün konusudur. İnsanların bu olaylara sıradan hadiselermiş gibi umursamaz ve soğukkanlı yaklaşımları Milyukov'un tuhafına gider.

Milyukov'un İstanbul'a geldiği gün bayram arifesidir. İstanbul her zamankinden daha canlı, daha görkemlidir. Akşam Haliç'ten bindiği bir kayıkla boğaz gezintisine çıkan seyyah Avrupa ve Asya arasında, boğazın suları üzerinde yalnız başına yükselen *Leandro Kulesi* (Kız Kulesi) yakınlarından İstanbul'u seyrediyor. Hava karardığında gördüğü man-

zara karşısında adeta büyülenir. Binbir Gece Masalları'nda gibidir. Topkapı ve Dolmabahçe saraylarında padişahın tuğrası parlamaktadır. Şehrin bütün amfi tiyatrosu boyunca İstanbul minarelerinin şerefeleri ışıl ışıldır. Gözle görülen tüm alanlar fenerlerle aydınlatılmıştır. Gece karanlığında en dikkati çeken yerler ise Galata kulesi ve Sultan Ahmet Camiidir. Bu manzara karşısında Milyukov, duygularını şöyle ifade eder: “*Artık bütün İstanbul ışıl ışıl yanıyordu. İşte! Şehrazat’ın hayalindeki masalsi doğu. Ne kutsal Pazar gecesi Moskova’daki Kremlin burçlarının görüntüsü, ne de gazla aydınlatılan Paris bulvarları ve Elize (Elysees) Meydanları Kurban bayramı arifesinde Üsküdar sahillerinden açılan bu esrârengiz manzarayı sunabilir*”²².

Sandal sefasının ardından akşam saat 10’larda dönerek Tophane iskelesine çıkan seyyah, karanlık sokaklardan köpek ulumaları eşliğinde, tütün ve kahve satan dükkânların cılız ışıkları altında otelin yolunu tutar.

Bunlar seyyahın ilk günlerinin izlenimleridir. Ancak yaptığı gezilerle İstanbul’u daha yakından tanıyınca bu muazzam şehrin içine düştüğü çıkmazlara, bilhassa Osmanlı toplumundan ve yönetiminden kaynaklanan olumsuzluklara ve şehrin yaşadığı çelişkilere şahit olacak ve bunları şöyle dile getirecektir:

“İstanbul’da yaptığım ilk gezi beni çılgına çevirdi. Dünyada insanı böylesine çileden çıkaran çelişkilerin bir arada yaşadığı başka bir şehir yoktur. Muhteşem tabiat manzarası ve kirlî sokaklar, yangın kalıntıları yanında ihtişamlı camiler, mermer köşklerin yanında harabe gecekondular, curcunalı pazarın ortasında mezarlar, gübre yığını yanında enfes kokular yayan nargileler, güzel gözlü kadınların yanı sıra yara bere içindeki fakir fukaralar”²³.

İstanbul’un sokakları dar, yolları bozuk, evleri bakımsızdır. Bütün sokaklarda çöp yığınları, kemik atıkları, sebze kabukları göze çarpmakta, kötü kokular etrafa yayılmaktadır. Bu pis kokuların arasında zayıf, ince uzun ayaklı, çoğu kızıl ve boz renkli iğrenç köpekler yuvalanmış ve yine onlar kadar pis kokulu dilencilere rastlanmaktadır. Kimilerinin daimi ikametgâhı köprü, kimilerinin ise cami bahçeleridir ve bu insanlar sadece hayırseverlerin sadakalarıyla hayatlarını sürdürürler. Kahvehanelerde, cami kapılarında ve şadırvan basamaklarında her zaman yırtık elbiseli, üstü başı yara bere içinde, aç ancak bir “gâvur”dan yardım almayı hazmedemeyecek kadar da onurlu/küstah dilencilerle karşılaşmak mümkündür.

“Papatoli (rehber) ile Galata Köprüsü’nden Ayasofya’ya geçtiğimiz zaman bu yolun İstanbul’un belli başlı caddelerinden biri olduğuna inanmadım. Önümüzde iki sıra hâlinde yeşil kemerlerle pencerelere tutturulmuş bakımsız kırmızı renkli ahşap evler uzanıyordu. Üst katlar öne çıkıntılı, sanki yıkılacakmış gibi. Gökyüzünü ince bir şerit hâlinde görebilirsin. İstanbul, sarayları ve camileri çıkarıldığında bir şehir değil, dört asırdır çadırlarını sökmemiş göçebe boyların karargâhını andırıyordu”²⁴.

Bayram olması dolayısıyla camiler tıklım tıklım doludur. Sokaklarda insanlar gezmeye çıkmıştır. Tophane meydanı kalabalık insan yığındır. Müzik sesleri, meyve, bisküvi, kaymak, soğuk şerbet, pirinçli börek satan satıcılar, gülsuyu dağıtanlar, geleneksel kıyafetlerini giymiş olan Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler, dilenciler ve küçük topluluklara gösteri yaparak onları eğlendiren cüceler meydanı doldurmaktadır. Tatlısı mesiresi biraz daha sakin ve güzeldir. Servilerin koyu yeşilliği, nehir kenarında çiçekler, suyun verdiği serinlik ve tazelik, insanlar burada keyif içerisinde. Yere serilmiş kilim ve halılarda grup grup kadınlar ve tütün ya da nargile çeken erkekler oturmaktadır. Rengârenk giyinmiş, bakımlı kız ve oğlan çocukları ve yine bayram yerinin vazgeçilmez öğeleri olan satıcılar meydandadır.

İstanbul'da seyyahın ziyaret ettiği mekânlardan biri camilerdir. Ayasofya, Sultan Ahmet Camii, Beyazıt camii ve Süleymaniye bunlardan bazılarıdır. Seyyaha göre İstanbul camilerinin bir kısmı Rum kiliselerinden çevrilme ya da o stilde yapıldığından hemen hemen birçoğu Ayasofya'yı andırmaktadır. Camileri ziyaret etmenin yabancılara yasak olduğunu belirten Milyukov, bu yasağın son zamanlarda delinmiş olduğunu, parayla ziyaret edilir hâle geldiğini dile getirir. Beyazıt Camii avlusundaki güvercinlerin çokluğu, Ayasofya'yı gezebilmek için imamlarla yapılan çetin pazarlıklar seyyahın hatıralarında iz bırakmıştır. Roma devrine ait tarihi mekânlar ve eserlere dair bilgi ve yorumlara yer veren seyyah, At Meydanına (Hipodrom)'da temas eder. Türklerin Bizans'tan kalma tarihi eserleri korumada hassasiyet göstermediklerini, bir kısmını da yok ettiklerini iddia eder. Tarihi eserlerin kolonları camilerin yapımında kullanılmış, mermer sütunlar parçalanmış, bronz dökümler top imalinde kullanılmış, mermer galeriler ise yok edilmiştir.

Kapalı çarşı (Bedesten)'da yaptığı gözlem ve değerlendirmeler ve bu arada gayrimüslim ve Türk esnaf profillerini tarifi dikkat çekicidir. Pazarın girişinde insanları her dili konuşabilen, getirdiği müşteriler için hem dükkân sahibinden hem de müşteriden bahşiş koparan komisyoncular karşılar. Dükkânların önünde her zaman yoksullar ve dilenciler bulunur. Rum, Ermeni ve Türk dükkânları sıra sıra dizilmiştir. Rumlara ait dükkânlarda canlı bir faaliyet söz konusu iken Türk dükkânlarında ölüm sessizliği hâkimdir. Rum tüccar hareket hâlinindedir, mallarını sergiler, müşterilerle sohbet eder. Türk ise her zamanki gibi oturduğu halının üzerinde, yorgun gözlerle sessiz, sakin bir bekleyiştir. Soran olursa malın fiyatını söylemekle yetinir. Bedestende tütün içilmesine izin verilmediğinden Türk tacir günde birkaç kez nargile ya da tütün içmeye kahvehaneye gider. Seyyahın burada dikkatini çeken bir diğer unsur ise pazarda her milletin parasına, hatta sahte paralara bile rastlanıyor olmasıdır.

Osmanlı ticaretinde önemli işlevi olan Valide Han, bu gezi esnasında ziyaret edilen yerler arasındadır. Milyukov buranın büyük bir ticaret merkezi olduğunu ve özellikle Asya'dan ve Arap dünyasından gelen malların depolandığı başlıca Pazar özelliği taşıdığını ifade eder.

Milyukov, rehberiyle birlikte Topkapı'dan başlayarak İstanbul'un surlarını ve bazı mahallelerini dolaşır. Özellikle Fener, Balat ve Samatya gibi gayrimüslim unsurların yaşadığı yerlerin tercih edilmiş olması manidardır. Bakımsızlığı yönünden buralar da İstanbul'un diğer mahallelerinden ve sokaklarından pek farklı değildir. Bunlardan Balat için, "çöplüğün gerçek başkenti" yakıştırmasını yapan seyyah Türkiye'deki vebanın kaynağının İstanbul'un hemen her tarafında görülen bu kirlilik olduğunu vurgular. Boş ve harabe hâlinde olan "*Türk Pastil*"i dediği Yedikule Zindanı gezdiği diğer yerler arasındadır.

Dıştan gördüğünde saray zannettiği hamamlar seyyahın belki de İstanbul'da tek övgüyle bahsettiği ender mekânlardandır. Ne var ki en iyi hamamların bulunduğu Tophane'de çoğunlukla yabancıların geldiği bir hamamda yıkanırken pirelerle karşılaşması bu düşüncesini de yok eder. Muhteşem hamamlar ve pireler! Türklerin hayatındaki çelişkilerden, poetik doğuyu karakterize eden unsurlardan sadece biri olarak görülür.

Osmanlıyı, İstanbul'u politize eden seyyaha göre İstanbul, yaşlı, yorgun, şark meselesiyle boğuşan ve kurtuluş çareleri tükenmiş hasta bir imparatorluğun hasta bir başkentidir. Hoyalindeki o kudretli, şatafatlı Binbir Gece Masalları'nı andıran, Arap atlarına binmiş cesur süvarileriyle, rüşvetle satın alınamayan adil kadılarıyla, altın sırmalı vezirleri ve dilberduvaklı güzelleriyle doğunun sihri İstanbul'da bozulmuştur. Osmanlı toplumu çürümüştür. Türklerle gayrimüslim unsurlar arasında ortak bir şuur zaten oluşmamıştır. Birlikte aynı bayrak altında yaşamalarına rağmen inançlar farklıdır, kültürler, diller ve kıyafetler başka

başkadır. Bu rengârenk halklar arasında bağlayıcı ortak bir şey yoktur. Güç kullanarak yeryüzünün en mükemmel köşesine yerleşmiş ve onu dört asırdır bırakmayan Türkler ise gelişmelerden bihaber, gayr-ı medeni, konar-göçerliği bırakmakla birlikte yerleşik hayatı da tam olarak benimseyememiş göçebe boyları andırır. Çağdaş medeniyetten uzak, uzak olduğu gibi arayış içerisinde de olmayan, kendi müzmin yaşamını sürdüren tembel, umutsuz, çaresiz, ticarete, siyasete alakasız, vurdumduymaz ve keyif düşkünüdür. Her adım başında onların geri kalmışlığına ve cehaletine şahit olmak mümkündür. Türkler dört asırdır eski alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. Kısacası Türkler seyyaha göre bu hâllerleriyle bu muazzam şehri hak etmemektedir. Bir tespitte bulunarak II. Mahmut'un reformlarının Türkleri Avrupa ailesine sokmayı başaramadığını dile getiren seyyaha göre, ne Tanzimat ne İslahat tedbirleri ölmekte olan bir milleti kurtarmaya çare değildir. Bunlar, ölümü yakın bir ihtiyarın hayatını uzatmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Avrupa medeniyeti, Türkler arasında Boğaz sakinlerinin dışında pek başarılı olamamıştır. Batı medeniyetini benimseyen yeni neslin bütün medeniliği ise sadece fes ve şampanya ile sınırlı kalmıştır.

Asya'nın Kapısı Üsküdar

Asya'nın elini Avrupa'ya uzattığı, iki kıtanın kavşağında yer alan Üsküdar⁵, 19. asır seyyahlarına göre, İstanbul ve Galata ile mukayese edildiğinde, geleneksel kültürü ve şehir hayatıyla daha nezh, daha yaşanılır bir mekândır. Asya ve Avrupa arasında kervan yolu üzerinde bulunması, hac kabilelerinin yola çıkmak üzere toplandığı bir yer oluşu, manzarası, bereketli toprakları, meşhur suları, camileri, zarif evleri, güzel ve düzenli sokakları ile Üsküdar İstanbul'un cazibe merkezidir.

Milyukov İstanbul'a girdiğinde şehrin panoramasını anlatırken Asya sahilinin en önemli şehri olarak Üsküdar'ı şöyle betimliyor: *"Boğazın ötesinde Asya tarafında servi ormanlarıyla kaplı mezarlığıyla ve önünde denizden yükselen beyaz Leandro Kulesi (Kız Kulesi) ile Üsküdar uzanıyordu"*⁶.

İstanbul'da kaldığı süre içerisinde birkaç defa uğradığı Üsküdar, Milyukov'un gözlemlerinde de diğer seyyahların izlenimlerine benzer niteliklere sahiptir. Üsküdar'ı, sokaklarını, insanlarını şu sözlerle anlatıyor:

"Üsküdar İstanbul'a göre daha güzel kurulmuş. Caddeleri (sokakları) daha geniş, evler burada daha güzel. Eski Türkiye'nin mimari karakteri Üsküdar'da henüz bozulmamış. Hanın önünde develer ayaklarını bükmüş yatıyor ve onların arasında kervan sürücüler çömelmiş oturuyorlar. Sokaklarda sakalları dağınık ilkel görünüşlü sefil dervişlere rastlanıyor. Kahvehanelerin önünde deri pardüseli, geniş sarıklı ihtiyarlar görünüyor. Burada kadınlar yaşmaklarına daha sıkı bürünüyorlar. Türkler için Asya kıyılarında yaşamının Avrupa tarafına kıyasla daha cazip olduğu görünüyor"⁷. Hemen bütün seyyahların tekrarladığı gibi Türklerin öldükten sonra da gömülmeyi tercih ettikleri bir yer olarak Üsküdar, Asya'nın ve klasik şark kültürünün batılılaşma çabalarına karşı direndiği bir şehir özellikleri taşır.

Üsküdar Şemsî Tekkesi -Rifâîler-

Doğu mistisizmine ilgi duyan seyyahların İstanbul'a ve Üsküdar'a dair anlatımlarında özel yer verdiği mekânlardan biri şüphesiz tekkeler, dervişler ve ayinleridir⁸. İstanbul'a yolu düşen yabancıları Üsküdar'a çeken sebeplerden biri, şöhreti dünyaya yayılan ve büyük merak konusu olan Üsküdar'daki *"haykırın dervişler"* ya da *"inleyen dervişlerin"* ayinlerini (devrân) izlemek arzusudur. Rifâî Âsitanesi olarak bilinen bu tekke, izleyenleri korku ve dehşete salan ayinleriyle hemen birçok seyyahın hatıratında yer almış, hatta yabancı ressamalara konu olmuştur⁹. Rifâî adıyla bilinen bu tarikat Milyukov'un hatıratında *"Şemsî Tarikatı"*, mensupları ise *"Şemsî"* olarak zikredilir.

Milyukov ilk önce kaldığı otele yakın olan, Galata'daki Mevlevî tekkesini ziyaret eder. Tekkenin dıştan görüntüsü, mimari yapısı, iç tasarımı, tefrişatı, yapılan ayin, dervişlerin kılık kıyafetleri, ayini izlemeye gelen yerli ve yabancı seyirciler anlatılır. Seyyah, gördüklerini batılı, çağdaş sanatlara opera ya da bale sahnesine, yapılan ayini dini jimnastik, ya da dini baleye, dervişleri ise tiyatro oyuncularına ve sinema aktörlerine benzetir:

“İstanbul'da tiyatro olmasa bile Mevlevî ve Şemsî (Rifâî) dervişlerinin enteresan gösterileri turistlere açıktır. Kuran, Türklere ibadet sırasında gâvurların camiye girişlerine müsaade edilmemesini emreder. Kendilerinden daha çok fanatizm ve hoşgörüsüzlük beklenebilecek dervişler ise buna hiç aldırmaz etmiyorlar. Onlar kendi arzularıyla Avrupalılara hünerlerini göstermeye izin veriyorlar. Müslüman olmayan misafirlerinden çekinmedikleri gibi, aksine daha büyük bir şevkle gösterilerini icra ediyorlar ve onların huzurunda Allah için daha yüksek sesle haykırıyorlar”¹⁰.

Yol yazmalarında en ince ayrıntılarına kadar gözlemlerini naklettiği tekke ise Üsküdar'da bulunan ve İstanbul'u ziyaret eden yabancıların, turistlerin uğradığı, ayini izlerken ürperti ve dehşet duygularına kapıldığı, hemen tüm seyyahların belleğinde derin iz bırakan Rifâî tekkesidir. Milyukov, otelde birlikte kaldığı ve kendisi gibi turistik maksatla İstanbul'a gelmiş bulunan Fransızlardan oluşan bir grupla meşhur tekkeyi, dervişleri ve ayini görmek için Üsküdar'a geçmiştir. Dolambaçlı sokaklardan geçerek tekkeye ulaşan grubun yanında güvenliği sağlamak üzere iki muhafız subayı bulunmaktadır. Milyukov, tekkede gördüklerini, ayinin gerçekleştirildiği salonu ve seyirci yerlerini, ayinde kullanılan kesici, yaralayıcı aletleri, şeyh ve dervişlerin kisvelerini, hâl ve hareketlerini şöyle anlatıyor:

“Burası Mevlevîlerin camisine (tekke) benziyor. Üç tarafından galerilerle (derviş hücreleri) çevrelenmiş bir salonu var ve yukarıda parmaklıklarla örülü kadınlar için bir mahfil bulunuyor. Öndeki duvarda Kuran ayetlerinin yazılı olduğu levhalar görünüyor. Eğer gördüğüm arena gerçekten dervişlerin raks ettiği (sema yaptığı) yer ise, burası dans salonuna benziyor. O takdirde ibadet eden şemsîler engizisyonu hatırlatıyor. Duvarlarda ilkel savaş aletleri asılı. Yarım ay görünümünde uçları sivri iki balta (teber), eğri kılıçlar, tuhaf kerpetenler ve demir çengeller (iğne), metal yuvarlak kabzalı hafif hançerler. Kemerlerin üzerinde deri kaplamalı huniye benzer tuhaf defler asılı duruyor..... Galeriler tıklım tıklım ziyaretçilerle doldu. İmam pervasız bir şekilde Türkleri itekleyerek bizi tirabzana kadar geçirdi. Sahnede mihrabın tam önündeki kırmızı halıya (post) molla (şeyh) oturdu. Bu adam 70 yaşlarında, aç kalmış örümcek gibi zayıf, aksakallı bir ihtiyardı. Üzerinde kırmızı cüppe (hırka), başında yeşil sarık bulunuyordu. Kızarmış göz kapakları inip inip kalıyordu. O'nun her iki tarafında üzerlerinde sarı ve eflatun renkli mintanları (Destegül) olan dörder ihtiyar oturmuştu. Onların karşısında tirabzanın yanında koyun postlarının üzerinde koyu renkli hırkalarıyla 40 derviş oturuyordu. İçlerinde üç tanesi zenciydi”¹¹.

Ayinin başlamasıyla birlikte heyecanı artan Milyukov gözlem ve duygularını şöyle ifade ediyor:

“Biz girdiğimizde imamlar (şeyhler) saygın dedelere çalgı aletleri dağıtıyordu: Mollaya, bizim alay orkestralarındakine benzer bir tepsi verdiler. İhtiyarlara deri kaplamalı zilli defler, daha doğrusu elekler, diğerlerine ise uzun kayışlarla asılı küçük defler (kudümler) verildi. Hepsi, boş bakışlarla kıpırdamadan oturuyordu. Sadece uykuya dalacak kuşlar gibi ihtiyarın göz kapakları hareket ediyordu. Nihayet ihtiyarın ellerini kaldırıp tepsiye sert ve ani bir vuruşu tüm salonu çınlattı. Dervişler bu sesle irkildiler. Ardından ikinci ve üçüncü vuruşlar geldi. Üçüncü sese bütün defler ve trampetlerden (kudüm) boğuk bir uğultu ile cevap verildi. Gudubet orkestranın vahşi inlemeleri sanki gayrı insani bir şeye hazırlık yapılmış gibi her geçen dakika artarak hızlandı. Kısa bir müddet sessizliğin

ardından iç karartıcı akordeon yeni bir güçle, bu defa iki kat hızlı ve yabani bir şekilde tekrar çalmaya başladı. Ve nihayet, iştme duyusunu bozan ve sinirleri sarsan, insanın asabını altüst eden metal tepşinin gümbürtüsü ve vahşi uğultular çılgın kargaşa ortamında birleşti. Bu cehennem müziğinde anlaşılamayan bir çılgınlık ve cezp edicilik vardı: Dervişlerin gözleri çakmak çakmaktı. İhtiyarın kızarmış gözlerinin kapakları altından çılgın bakışları ışıldıyordu⁷¹².

Gördüğü manzarayı kendi değer yargılarıyla yorumlayan seyyah tüm bunları akıl dışı bulur. Dervişlerin vecde ulaşmak için çektikleri zikir, müzik aletlerinden çıkan sesler ve bu esnada yabancılar için tuhaf görülen hallerinin ne kadar rahatsız edici olsa da cezbedici bir tarafı olduğu da dile getirilir. Milyukov ayini sert ifadelerle ve kaba bir üslupla anlatmaya devam eder:

“Birdenbire bütün Şemsîler doğruldular ve çalgı aletlerini bıraktılar. İhtiyar mollanın hıriltılı duası duyuldu. Yaklaşık 30 derviş vahşi gözlerini ışıldatarak sık bir şekilde saf durdular. Dua henüz kesilmişti ki, sarı hırkalı ihtiyar öne çıktı ve testereden çıkan sese benzer keskin bir hava ortalığı kapladı. Deflerin vahşi gümbürtüsü diğer mekânlarda yankılandı. Bu esnada dervişlerin bütün safi sağ ayaklarını öne uzatarak aniden öne ve arkaya doğru eğilerek salınmaya başladı. Bu sırada Allah-hu Allah-hu şeklinde haykırarak salınmaya devam ettiler. İhtiyarın keskin sesi geçen her dakika delici, tiz bir çığlığa dönüştü. Çılgınların salınmaları daha hızlı ve daha düşük, hıriltılı çığlıkları daha güçlü ve dehşet verici hale geldi. Fanatiklerin yüzleri al al oldu, gözleri çılgın ateş gibi parladı. Sesleri gayri insani bir çığlığa dönüştü. Bu yabancıların tüm safi kendinden geçercesine çığlıklarla, bir anda alınları neredeyse yere degecek kadar öne kapandılar ve bütün güçleriyle bu defa enseleri yere degecek derecede arkaya kırıldılar⁷¹³.

Esas gösteri bundan sonra başlamaktadır. Rifâî dervişlerin Burhân ayinlerinde yer alan vücudun çeşitli yerlerine şiş saplanması, ya da keskin kılıç üzerine yatma ve bu esnada dervişlerin vecde ulaşmak için ölçüsüz bağırma ve nara atma gibi ritüeller Milyukov tarafından çılgınlık ve vahşet olarak görülür.

“Birkaç dakika geçtikten sonra dervişlerin içerisinden bir zenci ortaya çıktı. Molla duvardan sapı kavisli iki hançer aldı. Yeniden halının üzerine geldi. Yavaşça bir dua okudu ve ardından hançerin parlayan sivri tarafına diliyle dokundu. Zenci onun önünde saygıyla diz çökerek hançerleri elinden aldı ve salonun orta yerine fırladı. Hırkasını çıkarıp attı. Üzerinde sadece beyaz şalvarı ve çıplak siyah gövdesiyle ortadaydı. Beyaz gözlerini havaya dikti ve öne doğru bir adım attı. Hançerleri başının üzerinde kaldırıp kaldırıp indirdi ve sonra göğsüne yöneltti. Molla kızarmış göz kapaklarını sonuna kadar açtı ve boş boş bakan gözlerini tavana dikti ve dudaklarını hızlı hızlı oynattı. Dervişlerin inleyen korusu ise kendinden geçercesine yırtındı. Bir öne bir arkaya salınan bütün saf her geçen dakika salınmanın dozunu iyice kaçırdı. Ve inançlı akrobat, Allahın merhametiyle sağ salim kaldı”

“Ancak anladık ki zenci Muhammed’in merhametini sonuna kadar tüketmek niyetindeymiş: O yeniden öne doğru bir adım attı. Sivri hançerleri göğsüne dayadı ve bükülmeden yere atıldı. Bu esnada zurna boğuk boğuk inledi. Uçları kara adamın vücuduna saplandı. Fıskıran kan, parke döşeli yere aktı. Kutsal adam vahşi bir hamleyle göğsünü dikey tutarak sırtının üzerine atıldı. İmamlar tarafından getirilen molla yavaşça ona yaklaştı. Hançerlerin sapının üzerine basarak ve kızarmış göz kapaklarını oynatarak, İslam sayesinde gerçekleştirilen mucize için peygambere şükran duasını okumaya başladı. Bu esnada yanındakilerden biri “Evet ben bu hokkabazlığı daha önce Paris hipodromunda da görmüştüm” diye fısıldadı. İmamlar (Şeyh) zenciye kaldırdılar. Hançerleri ondan aldılar.

Hırkasını üzerine attılar ve camiden (dergâh) çıkardılar. Mollanın çılgılığıyla saftaki bütün muharip dervişler diz çöktüler¹⁴.

Bu gördüklerini bir tiyatro oyunu gibi izleyen ve çılgin bir komediye benzeten seyyah, olaylara zaman zaman da alaycı bir tarzda bakar:

“Ben bu gösteriyle birlikte her şeyin bittiğini düşünüyordum. Meğerse biz çılgin komedinin sadece yarısını görmüşüz. Beş dakika sonra trampetler (kudümler) yeniden koro hâlinde vurmaya başladı ve bu sırada sarı Şemsî'nin keskin sesli ilâhîsi etrafa yayıldı. Vahşi düzen yeniden kuruldu, sıklaştırılan saf kendinden geçercesine “Allah-hu! Allah-hu!” çılgınlıklarıyla salınmaya başladı. Mutluluğu tamamlamak için o zamana kadar galeride (hücre) oturan bir Mevlevî ihtiyar mollaya yaklaştı, onunla öpüştükten sonra hırkasını çıkardı, kollarını açarak dönmeye başladı. Bu esnada haykırmaya devam eden çılginlardan oluşan safın önünde beyaz eteği (tennure) açıldı¹⁵.

Raksın ve müziğin eşliğinde bu defa, hasta ve dertlilere şifa dağıtma ritüeli başlar. Hastaların, bilhassa küçük çocukların şeyh tarafından çığnenerek (devsiye) iyileştirilmesi ayini tipik şark mistisizminin canlı bir örneği olarak birçok batılı yazar¹⁶ ve hatta ressamların¹⁷ çalışmalarına konu olmuştur. Çoğu tarafından gayr-i samimi bulunan bu uygulamalar Milyukov tarafından da teessüf ve nefretle karşılanır. Gayrı insani, gayri medeni bu uygulamalar ona göre aynı zamanda hile ve sahtekârlıktır.

“Bu sırada camiye bir çocuk getirdiler. Çocuk 2-3 yaşlarında sevimli bir kız çocuğuydu. Molla (Şeyh) ona elini dokundu (ellerini uzattı) ve dua okumaya başladı. Çocuğu kırmızı halının üzerine koydular. Çocuk bir savaşı Şemsî üzerinde, bir dönmekte olan Mevlevî üzerinde gözlerini gezdirdi. İki imam (şeyh) ihtiyarı koltuğunun altına girerek kaldırdılar ve kızın üzerine getirdiler. İhtiyar ilk önce bir ayağını sonra diğerini kızın göğsüne koydu ve doğruldu. Sihirbazın kendi sanatına tam güveni karşısında bende oluşan nahoş hislerden kendimi alamadım. Ancak çocukcağız yaygarayı basmadı. Zira ihtiyar dirsekleriyle imamlara dayandığından ayakları çocuğun göğsüne hafif değiyordu. Bizim Fransızlardan biri bunun hastalar için şifa olarak yapıldığını söyledi. Bir diğeri, hasta çocuğa şifa verdiği gibi, ihtiyarın şifalarıyla Türkiye'yi de kurtarması tavsiyesinde bulundu”.

“Çocuğa yapılan bu işlem yaklaşık 10 çocuk üzerinde daha tekrarlandı. Onlar birbiri ardına sırasıyla halının üzerine yatırıldı. İhtiyar molla, kendi şemsîlerinin ve beyaz tenli dervişin halkasının dinmek bilmeyen çılgınlıkları arasında iki imamın desteğinde çocukların sırtının ya da göğsünün üzerinde dikildi. Çocukların bir kısmı sessizce yatarken, bir kısmı ağladı. Ancak bu ağlayışlar duydukları acıdan değil, insanlık adına hiçbir şey olmayan çılginların haykırışlarının verdiği korkudan dolayı idi. Törenin kapanışında beş asker yere uzandı ve ihtiyar bu defa hiç kimseye tutunmadan, dayanmadan onların sırtına çıkarak öne ve arkaya yürüdü. Askerler çok mutlu olarak kalktılar ve ihtiyarın elini öptüler. Bu arada dervişler birbiri ardına camiden (dergâh) çıkarıldı: Bitişin hemen öncesinde peygamber adına savaşanların safında sadece 10 kişi kaldı. Bunlar fanatizmin gerçek kahramanları idi. Beşerî çılgınlığın seçkinleri idi. Dudaklarda kan köpüğüyle, kaymış göz bebekleriyle, bu Müslümanca klikler, bütün bu yaşananlar gayr-i insani çılgınlıklarla önümde kıvrıldı”.

“Çıkışta üstü başı dökük bir Türk bana ayakkabılarımı giydirdiği sırada, açık odada gölgelerle karışık insan yığını görünüyordu. Kimisi hırkasını çıkarıyor ve kazağını giyiyor, kimisi bitkin halde halıların üzerinde yatıyordu. Burası aynen Rus hamamındaki sauna bölmesi gibiydi. Diğerleri de halka halinde oturarak tütün çekiyordu. Onların arasında hançerlerle gösteri yapan zenci de vardı. Kara adam çömelip oturmuş, beyaz dişlerini

göstererek dostlarıyla neşeli bir sohbe dalmıştı. Tiyatro fuayesinde zor fakat başarılı bir şekilde rolünü icra etmiş aktör edasındaydı”¹⁸.

Üsküdar Kabristanlığı (Karaca Ahmet)

İstanbul’a gelen seyyahların ilk dikkatini çeken yerlerden biri de, koyu renkli, devasa boyutta sık servi ağaçlarıyla kaplı mezarlıklardır. Milyukov’un hatıralarında da mezarlıklar İstanbul’un doğal ve kültürel kimliğini yansıtan özelliklerinden olup gündelik yaşamla iç içedir. Her tarafta uçsuz bucaksız genişlikte mezarlıkların bulunduğu İstanbul’u “mezarlıklar şehri” diye adlandıran seyyah şehrin içinde, her camide sultan türbeleriyle, hatta sokaklarda evlerin pencerelerinin altında servilerle birlikte sarıklı mermer sütunlarla karşılaşmaktadır. İstanbul’u kastederek, “burada sanki mezar eşmek için yaşanılıyor” diyen seyyaha göre bu sonsuz mezarlıklar adeta “ölüm tarlaları”na benzer. Seyyah, Türklerin en sevdiği gezme mekânları olarak da kabristanlıkları işaret eder. Bu mezarlıklar içerisinde Üsküdar kabristanlığı bambaşka bir yere sahiptir.

İstanbul’un tapu senedi sayılan¹⁹ ve Üsküdar’ın en eski mezarlığı olduğu bilinen Karaca Ahmet kabristanlığı, azameti ve görkemiyle, sık ve yüksek servileriyle İstanbul’a gelen yabancıları Üsküdar’a çekmiştir. Ölüler ve dirilerin bulunduğu, karanlık ve gizemli havası, mezar taşları, kitabe ve süslemeleri, İstanbul’da yaşayan Türklerin gömülmeyi tercih ettiği bir mezarlık oluşu ve bununla ilgili inanışlar ve kehanetler²⁰ İstanbul’un yerli ve yabancılarını buraya çeken diğer etkenler arasındadır.

Şöhreti dünyaya yayılan bu mezarlığa kayıtsız kalmayan Milyukov, yanında rehberi Frankudi ile birlikte kabristanlığı ziyaret etmek için Üsküdar’a yaptığı son yolculuğunu şöyle anlatıyor:

“Türklerin en fazla ilgi gösterdikleri mezarlık Üsküdar’dadır. Surların yanında yaptığımız geziden sonra Frankudi ile birlikte son kez Üsküdar’a gittim. Galata köprüsünde atlarımızı teslim ettik ve Bazar-kayık’a bindik. Omnibus’a benzeyen bu kayık sürekli Asya tarafına yolcu taşıyordu. Bu araç sakallı Türkler ve örtüye sarılmış kadınlarla doluydu. Altı kürekçi vardı. Her biri iki kürekle, her çekişlerinde vücutlarını uyumlu bir şekilde indiriyor ve yeniden kaldırıyor. Akıntı boğaz üzerinde direkt karşıya yüzmeye izin vermiyordu. Bu yüzden kayık boğaz boyunca önce Dolmabahçe sarayı istikametinde yukarı doğru yüzüyor ve oradan Asya kıyısına doğru inişe geçiyordu”²¹.

Üsküdar’a ulaşan seyyah, mezarlığa girişte gördüğü yapıları, karşılaştığı insan manzaralarını, servi ağaçlarını, mezar taşlarını ve üzerlerindeki yazı ve motifleri şöyle anlatıyor: “Sahilden dağ istikametine doğru yükselen geniş cadde Büyük mezarlığa gidiyor. Burası enine ve boyuna birçok patika yola ayrılan, servi ormanlarıyla kaplı bir mezarlık. Girişte şadırvan bulunuyor. Arap çadırı görünümünde, üzeri tamamen Arap motifli altın yaldızlı yazıtlarla dolu idi. Hemen onun yanında kahvehane bulunuyor. Önünde tütün ve nargile içen kalabalık Türk topluluğu var. Hemen yanında küçük bir meydana mangal tütüyor, şişlerde kebab pişiriliyor. Yanında Tophane’deki top mermileri gibi piramit şeklinde yığılmış karpuzlar görünüyor”

“Kenarları mezar taşlarıyla örülü en büyük patika yoldan büyük bir servi koruluğuna girdik. Mezarların arası sık koyu yeşil asırlık ağaçlarla kaplıydı. Ağaçların koyu gölgeleri altında anıtlar duruyordu. Vezirlerin ve paşaların türbeleri mağrip-Moritanya çardakları görüntüsündeydi. Mermer lahitler yarım ay ve yıldız oymalı idi. Mollaların mezarları sarıka taşlandırılmış. Düz sütunlar hâlinde, başları fes ya da sarıklı, üzerinde Arap harfli altın yaldızlı yazıların bulunduğu sayısız mezar taşı bulunuyor. Bir kısmına gül ya da yasemin motifi konulmuş, bir kısmı altın yaldızlı tellerle örgülü motifli parmaklıklarla çevrilmiş”²².

Seyyahın mezarlar arasında dolaşırken karşılaştığı bir manzara tuhafına gider ve bunun tarihi bir vakadan kaynaklandığını rehberinden öğrenir.

“Sütunun yanındaki yerde diğerlerinden farklı kızıl başlıklı türde bir sarık yatıyordu. Bunların özel olarak kırıldıkları aşikârdı. Frankudi bana bunların Yeniçeri mezar taşları olduğunu söyledi. Onların sarıklarının niçin koparıldığını sorduğumda, bunun, Sultan Mahmut’un son intikamı olduğunu söyledi. Yeniçeriliğin kaldırılmasından birkaç yıl sonra kabristanlığın birinde dolaşırken nefret ettiği sarıklı bir anıtla (mezar taşıyla) karşılaşmış ve kılıcıyla kellesini koparmış. Bundan sonra diğer mezarlıklarda da bütün Yeniçeri anıtlarını cezalandırmışlardır”²³.

İstanbul mezarlıkları halkın belirli günlerde gezintiye çıktığı mekânlardır. Âdeta bayram yeri gibidir. Mezarlıkta karşılaştığı insan manzaralarını Milyukov şöyle betimliyord:

“Burada hemen her gün kalabalık halk gezmeye çıkıyor. Mezarlık (plitleri) larda, ser-vilerin altında halılar yayılıyor ve onların üzerinde gruplar hâlinde kadınlar beyaz yaşmaklarına sarılmış hâlde sessiz ve hareketsiz aynen mezar anıtları gibi oturuyorlar. Et-raflarında meyve satıcılar, omuzlarında tulumları gümüş kâselerde soğuk su dağıtanlar dolaşüyor. Akşamüzeri Üsküdar kabristanlığı Paris İtalyan-Bulvarı ya da Londra Redjent Street (caddesi) gibi bir rol oynuyor. Patikalarda koyu renkli peçeleriyle genç kadınlar görünüyor. Şeffaf örtülerinin altından al yanakları ve kalem çekilmiş kaşları görünüyor. Kınalı elleriyle peçelerini tutarak ellerinde bastonla dolaşan Türk donjuanlarına (çapkın gençlere) bakış atıyorlar”²⁴.

İstanbul’da şahit olduğu çelişkilere sık sık atıf yapan seyyah, mezarlık ziyaretinin ardından dönerken Üsküdar’da, yolda karşılaştığı ilginç bir olayı şu satırlarla anlatıyor:

“En büyük patikadan dönerken iki olayla karşılaştık. Haydar Paşa tarafından kurdele ve renkli ipek püsküllerle süslenmiş burunluklu boğalar tarafından çekilen büyük bir araba geliyordu. İki seyis boğaları boynuzlarından tutarak çekiyordu. Arabada yaklaşık 10 tane genç kız oturuyordu. Onlardan birisi var gücüyle karpuzun yarısına benzeyen bir davul (trampet) çalıyordu. Diğerleri ise zıplayarak titreyerek tiz bir sesle bağırarak ilkel (yabani) şarkı söylüyorlardı. Arkasından çok canlı renklerle süslenmiş (porno talik) giyinmiş kadınların arasında sert beyaz örtü içerisinde mumya gibi hiç kıpırdamadan oturan bir siluet duruyordu. Bu gelin idi. Yeni evliler evine giderken tam bu sırada karşılarından düğün konvoyu gibi bu defa ölüyü bir an evvel önceden açılmış olan mezara koymak için acele eden bir konvoy geliyordu. Altı Türk omzunda üzeri kavisli tabut üzerinde aynı gelin üzerine örtülmüş gibi boz yeşil ipek kumaş tabuta sarılmıştı. Ön tarafta üzerinde cüppesi başında beyaz sarığıyla zayıf uzun boylu bir molla koşuyordu. Onun arkasından peçeli üstü başı dökük ayağında takunyalarıyla dört tane ağıtçı geliyordu. Bu cenaze alayı o kadar çabuk geçti ki, sanki ölüyü bir an evvel gömüp başka bir seyre gideceklermiş gibiydi. Cenaze alayı gelin arabasıyla tam yan yana geldiği esnada düğündeki davulcu kızlar davula daha sert vurmaya başladılar. Ağıtçılar ise çaresiz bir şekilde uğuldamaya başladılar. Düğün konvoyu cenaze konvoyuyla karşılaşmaktan pek etkilenmemişe benziyordu. Tam tersi cenazeyi taşıyanlar tedirgin oldular ve daha hızlı hareket etmeye başladılar. Müziğin ve ağıtın sesine gelen yaklaşık 10 köpek hep birlikte ulumaya başladı.” “Akşamleyin şehre vapurla döndük. Bu vapur saat başı Üsküdar İskelesi’nden Galata Köprüsü’ne gidiyordu. Vapur insan yığınyla doluydu. Vapurun bir tarafında sadece örtülü kadınlar, diğer tarafında ise sadece kırmızı fesli erkekler bulunuyordu. Ve sanki mezarlıktaki gibi herkes sessiz ve hareketsizdi”²⁵.

Yaklaşık iki hafta kaldığı İstanbul'dan yine deniz yoluyla ülkesine dönen Milyukov, Boğaz'ın güzelliklerini şu sözlerle anlatır:

“Saat 2’de Rus gemisi Pallad’ın iskelesine geldim. Yolcuların çoğu Odessa’ya ya da Taganrok’a giden Rumlardan oluşuyordu....Tam vaktinde hareket ettik ve boğaza girdik. Dünyayı ikiye bölen boğazın güzelliğini anlatmaya kelimeler yetmez. Boğazın her iki yakası üzüm bağları, servi ormanları, sayısız saray ve köşklele dolu idi. Bütün güzelliği ve şatafatıyla Asya ve Avrupa’nın yüz yüze geldiği bu mavi su caddesinden daha ihtişam-lısını bilmiyorum. Dünyada hiçbir yer Boğaz kadar insanı etkilemiyor”²⁶.

Boğaz’da gördüğü saraylar, köşkler, camiler, servi ve üzüm bağları, köylerin sokaklarında göze çarpan atlılar, köşkerin açılan pencerelerinden görülen yaşmaksız hanımlar, dikkatini çeken görüntüler arasındadır. Hatta bu esnada kıyıda-ki bir köşkten fortepiano sesi duyulur. Gemi sesin geldiği köşke yaklaştığında piyano sesi kesilir ve açılan pencereden bir genç kız çıkar ve el sallayarak uzunca bir süre Rus gemisindeki yolcuları uğurlar. Milyukov’un İstanbul’a dair hatıralarında kalan son intibaları bu olur.

Sonuç

Osmanlının güç ve kudretini yitirmeye başladığı 18. yüzyıldan itibaren seyyahların Osmanlı ve İstanbul anlatımında gözle görülür bir değişim söz konusudur. Bu çağda Osmanlı eski çekiciliğini yitirir. Bu durum, tenkitçi hatta müstehzi bir bakış açısı ile seyyahların eserlerine yansır. Birçok seyyah gibi Milyukov da seyahatnamesinde İstanbul’un ve Üsküdar’ın tarihi eserlerine, kültürel öğelerine, toplumun yaşam biçimine yer vermiştir. İstanbul’un genel görünümünün yanı sıra Osmanlının sosyal, gündelik hayatına dair yabancı bir gözlemci olarak bilgi ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Milyukov’a göre İstanbul doğal güzellikleri bakımından dünyanın hiçbir yeriyle kıyaslanmayacak güzelliklere sahip bir şehirdir. Yine yaşadığı çelişkiler bakımından da hiçbir yerle kıyaslanamayacak özelliklere sahiptir. Yangın ve hırsızlık sıradan hadiseler hâline gelmiştir. Sokaklar bozuk, kirli, çöp yığını içerisinde. Caddeler sokak köpekleriyle doludur. Evler bakımsızdır. Dilenciler ve fakirler sokakların vazgeçilmez unsurlarıdır. Seyyah, Bizans’ın eski başkentini geldiği bu içler acısı durumun sorumlusu olarak gördüğü Osmanlı Türk insanına ağır eleştiri ve suçlamalarda bulunur. Ona göre Osmanlı imparatorluğu gibi, başkenti İstanbul da, halkı da çürümüştür. Türkler batıdaki gelişmelere gözünü kapamış, geri kalmıştır, cehalet içerisinde ve çağdaş medeniyetten uzaktır. Umutsuz, çaresiz, tembel ve müzmindir. Tütün ve nargile içmek Türklerin en belirgin özelliğidir.

Şark kültür ve medeniyetinin hissedildiği Üsküdar ise İstanbul ve Galata’ya göre daha yaşanılır bir yerdir. Burada evler ve sokaklar güzel ve düzenlidir. İnsanlar giyim kuşamları ile daha çok şarklı kimliği yansıtır. Daha mutaassıp, daha muhafazakârdır.

Önyargılı bir bakışla tekke ve yapılan ayinleri izleyen Milyukov acımasızca eleştirilerde bulunmuştur. Yabancı gezginlerin birçoğu gibi o da başka bir dine karşı ön yargılıdır. Ayini anlamaya çalışmak gibi bir yaklaşım içerisinde olmamıştır. Tekkeyi tiyatro ve baleye, dervişleri ise tiyatro sahnesinde rol icra eden oyunculara benzetir. Gösteriler ona göre gayri samimidir. Yapılanlar deli saçması, çılgın bir komedi oyunudur. Aşağılayıcı, alaycı bir yaklaşımla, yapılanları sihirbazlık ve hokkabazlık olarak gören seyyah, nefret duygusuna kapılır ve ayini anlatırken sert ve kaba bir dil kullanır. Ayinde kullanılan müzik aletleri ona göre ilkel ve tuhaftır. Çıkardıkları sesler de iç karartıcı ve yabani- dir. Dervişlerin yaptığı zikir vahşi ulumalar olarak görülür. Şeyh ve dervişlerin hâl ve hareketleri,

bakışları tuhaf ve ürkütücüdür. Seyyah âdeta görmek istediklerini görmüştür.

Bir Rus aydını olarak Milyukov, Batıdaki kültürel ve medeni değişim ve gelişmelerin tesirindedir. Doğu insanı, Osmanlı ve İslam'la ilgili duydukları ve okuduklarının tesiriyle oluşan önyargılarla İstanbul'a geldiği anlaşılan seyyah, eleştirel, tarafgir ve aşağılayıcı bir bakış açısına sahiptir. Bunun yanı sıra birçok seyyahın İstanbul'a dair ortak tespitleri göz önünde bulundurulduğunda Milyukov'un objektif yorumlar da yaptığı söylenebilir.

Dipnotlar

- ¹ A. Milyukov, "Afim i Konstantinopol (İz Putevih Zapisok 1857 goda)", *Russkoe Slovo*, V (Birinci Kısım s.117-200)-VI (İkinci Kısım, s.117-209), Sanktpeterburg 1859. Seyahatname, yazarın 1865'de yine Petersburg'da bu defa tüm seyahatlerini içine alan, *Puteviya Vpeçatleniya Na Severe i Yüge*, adlı eserinde (s.374-496) yeniden yayımlanmıştır.
- ² Milyukov, "Afim i Konstantinopol", *Russkoe Slova*, VI, s.124.
- ³ Milyukov, *a.g.e.*, s.132-133.
- ⁴ Milyukov, *a.g.e.*, s.133.
- ⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, I*, İstanbul 1976, s.IX.
- ⁶ Milyukov, *a.g.e.*, s.118-119.
- ⁷ Milyukov, *a.g.e.*, s.187.
- ⁸ Bu tekke ve tarikatlerden "Dönen Dervişler" adıyla bilinen Mevleviler hakkında batılı seyyahların izlenimleri için bkz, Necip Fazıl Duru, "Batılı Seyyahların Gözüyle Dönen Dervişler", *Hece*, S. 130, (Ekim 2007), s.118-146.
- ⁹ Bunlardan birisi Fausto Zonaro'nun "Rifâi Dervişleri" (1910) başlıklı tablosudur.
- ¹⁰ Milyukov, *a.g.e.*, s.162.
- ¹¹ Milyukov, *a.g.e.*, s.165-166.
- ¹² Milyukov, *a.g.e.*, s.166.
- ¹³ Milyukov, *a.g.e.*, s.166-167.
- ¹⁴ Milyukov, *a.g.e.*, s.167-168.
- ¹⁵ Milyukov, *a.g.e.*, s.168.
- ¹⁶ Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye*, c.I, çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, yersiz-tarihsiz, s.199.
- ¹⁷ Albert Aublet'in Rifâi tekkesi dervişlerini konu alan resim çalışması "İmam Allahın Korumasını Sağlamak İçin Çocukların Üstünde Yürürken" adını taşımaktadır.
- ¹⁸ Milyukov, *a.g.e.*, s.168-169.
- ¹⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.X.
- ²⁰ J.H.A. Ubucini, *1855'de Türkiye*, c.I, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s.87, 90.
- ²¹ Milyukov, *a.g.e.*, s.187.
- ²² Milyukov, *a.g.e.*, s.187-188.
- ²³ Milyukov, *a.g.e.*, s.188.
- ²⁴ *gös.yer.*
- ²⁵ Milyukov, *a.g.e.*, s.188-189.
- ²⁶ Milyukov, *a.g.e.*, s.205.

AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA ÜSKÜDAR

Ferhat KORKMAZ

ÖZET

Ahmet Mithat Efendi, otuzu aşkın romanıyla Türk toplumuna roman okumayı ve yazmayı öğreten edebiyatçımızdır. Romanlarını yazdığı ve ikbalinin en parlantılı günlerini yaşadığı 1874-1908 yılları -1876’ya kadar Rodos’ta sürgün olsa da- arasındaki otuz dört yıl, Osmanlı ülkesi ve payitahtının siyasi, ekonomik ve düşünsel bakımlardan çok hareketli bir dönemidir. Onun romanlarında medeni dünyanın ve İmparatorluk ailesinin bütün fertleri ve mekânları yer alır. Yazın hayatı boyunca neredeyse her yıl bir roman telif eden Ahmet Mithat Efendi, uzak coğrafyalara ilgi duyduğu kadar yaşadığı dönemin İstanbul’unu büyük bir ustalıkla eserlerine yansıtmıştır. Her şeyden önce Ahmet Mithat Efendi bir İstanbul âşığıdır. Beykoz’u ikamet yeri olarak seçen ve İstanbul’un Avrupa yakasındaki matbaasında çalışan Ahmet Mithat Efendi’nin Akbaba’dan bindiği Şirket-i Hayriyye Vapuru Üsküdar’dan geçer. Romanına otobiyografik hususiyetleri taşımaktan hoşlanan bu büyük romancının eserlerinde 1880’den 1912’ye kadar neredeyse her gün gördüğü Üsküdar’ın daima önemli bir yeri olmuştur. Romanlarına yaşadığı kenti bir fon olarak ve genellikle realist bir anlayışla yansıtan Ahmet Mithat Efendi’nin birçok romanında Üsküdar, bütün canlı tasvirleriyle yerini alır. Kimi romanlarının büyük bölümü Üsküdar’da geçer. Bu vesileyle Üsküdar, şaşaalı yaşamının son günlerini yaşayan büyük bir İmparatorluktan bütün güzelliğiyle günümüze ışıır. Çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarında Üsküdar ele alınacak, seçilen mekânın roman unsurları üzerindeki tesirleri incelenecektir.

GİRİŞ

Ahmet Mithat Efendi’nin otuzu aşan romanındaki mekânlar son derece geniş bir coğrafyayı ihtiva eder. Başta İstanbul ve Paris olmak üzere Anadolu ve Balkan kentleri, Avrupa, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Amerika onun romanlarında can bulan mekânlardır. O gazetede tefrika ettirdiği romanlarıyla sıradan insana yeryüzündeki bütün coğrafyaları tanıtmak ister. Hace-i evvel olması vesilesiyle, romanları bile mekânsal bakımlardan ders kitabı olabilecek mahiyette gerçekçidir. Dolayısıyla Romanlarının mekânsal hareket noktası olan İstanbul da kendi dönemi içinde son derece gerçekçi bir şekilde romana yansımıştır. Ahmet Mithat Efendi’nin romanları mekân bakımından ikiye ayrılır. Bunlardan birincisinde mekân doğrudan İstanbul’dur. İkincisi ise İstanbul dışından seçilmiştir. Ancak bu romanlarının çoğunda İstanbul yine de yer alır; ama vakanın önemli bir bölümü İstanbul dışında cereyan eder.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanının mekânını İstanbul olarak belirlediği romanlarında bir alt başlık olarak Üsküdar da yer alır. Romancı, Üsküdar'ı bir mekân olarak romanına taşıırken 19. Yüzyıl atmosferini başarıyla yansıtır. Bunda elbette Ahmet Mithat Efendi'nin Beykoz'da satın aldığı ve otuz iki yıl boyunca yaşadığı Akbaba çiftliği etkilidir. Çünkü her gün Akbaba çiftliğinden hareket ederek Türk Matbaa ve Gazeteciliğinin ilk büyük merkezi olan Cağaloğlu'na gider. Nitekim *Müşahedat* romanının ilk cümleleri bu olguya vurgu yapar: “Malûm a, bu muharrir-i âciz Beykozludur. Yaz kış, akşam sabah Beykoz'dan İstanbul'a gelir gider.” (Ahmet Mithat 2000c: 9) Beykoz'dan hareket eden vapur Üsküdar'a uğrar, buradan yolcu alır. Bu sayede her gün Üsküdar'ı görür. 19. Yüzyılın Üsküdar'ını günümüze edebiyat vasıtasıyla taşır.

YÖNTEM

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında Üsküdar'ı bir mekân unsuru olarak araştıracağımızdan kronolojik olarak değerlendirme yapmayı uygun buluyoruz. Çünkü 1874'ten 1908'e kadar 34 yıl boyunca roman yazan Ahmet Mithat Efendi'nin Üsküdar'daki değişiklikleri de okurlarına sunduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla bu sayede Üsküdar'ın 1874'ten 1908'e kadar olan durumunu inceleme fırsatı bulacağız. Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarının kronolojisi ve mekânları aşağıda verilmiştir.

Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş (1291)	İstanbul
Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar, (1292)	İspanya, Fas, Fransa, İtalya, Suriye Mısır, Cezayir, İstanbul
Felâtun Bey ile Rakım Efendi (1292)	İstanbul
Hüseyin Fellah (1292)	İstanbul, Mısır, Cezayir
Zeyl-i Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar, (1292)	İspanya, Fas, Fransa, İtalya, Suriye Mısır, Cezayir, İstanbul
Paris'te Bir Türk (1293)	Paris
Süleyman Muslî (1294)	Musul, Filistin, Kazvin, Konya, İstanbul
Kafkas (1294)	Kafkasya
Çengi (1294)	İstanbul
Yeryüzünde Bir Melek (1296)	İstanbul
Karnaval (1298)	İstanbul
Henüz Onyediy Yaşında (1298)	İstanbul
Acâyib-i Âlem (1299)	İstanbul, Rusya, İskandinavya
Dürdane Hanım (1299)	İstanbul
Vah (1299)	İstanbul
Esrâr-ı Cinayet (1301)	İstanbul
Cellât (1301)	Paris
Arnavutlar-Solyotlar (1305)	Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk
Bahtiyarlık (1302)	İstanbul, Bursa
Hayret (1302)	Hindistan, İtalya, Fransa
Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrâr (1305)	İstanbul-Paris
Fennî Bir Roman yahut Amerika Doktorları (1305)	Amerika

Haydut Montari (1305)	Napoli
Gürcü Kızı yahut İntikam (1306)	Gürcistan
Rikalde yahut Amerika Vahşet Alemi (1307)	Kuzey Amerika
Diplomalı Kız (1307)	Paris
Müşahedat (1308)	İstanbul
Hayal ve Hakikat [Fatma Aliye Hanım'la birlikte] (1309)	İstanbul
Ahmet Metin ve Şirzad yahut Roman İçinde Roman (1309)	İstanbul, Avrupa
Taaffüf (1313)	İstanbul
Gönüllü (1314)	Balkanlar, Yunanistan
Eski Mektuplar (1315)	İstanbul
Altın Aşıkları (1316)	Paris
Mesâil-i Muğlaka (1316)	Paris
Jön Türk (1326)	İstanbul

Tabloda da görüleceği üzere Ahmet Mithat Efendi'nin otuz beş romanının yirmi birinde İstanbul'u söz konusu etmiştir. Öte yandan bu 21 romanının tümünde İstanbul ana mekân değildir. Ya geçilen ya hareket edilen bir yerdir yahut romanın bir epizodunun içinde geçtiği mekândır. Asıl mekânın İstanbul olduğu romanların sayısı ise on altıdır. Böylelikle Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarının yarısında ana mekânın İstanbul olarak kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Konumuz İstanbul'un Üsküdar ilçesi olduğundan özellikle ana mekânın İstanbul olarak belirlendiği romanlar üzerinde duracağız.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi'nin romanları kronolojik olarak incelenecektir. Bu yüzden ilkin onun Üsküdar'dan söz ettiği ilk romanı olan *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş* üzerinde duracağız. Roman 1874 yılında yazılmıştır. 1874'te romancı, Rodos menfasındadır. *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş* romanı III. Selim dönemi olaylarını anlattığından tarihi roman hüviyetine sahiptir. Özellikle Yeniçeri-Nizâm-ı Cedit ocaklarının arasındaki mücadelenin işlendiği romandaki kimi epizotlar, anlatıcı tarafından tarihsel kaynaklara dayandırılmaktadır. Bu romanda Tanzimat romanının genel bir karakteristiği olarak Üsküdar son derece fludur. Hiçbir ayrıntısına yer verilmez. Romanın kahramanlarından Veysel Efendi'nin yaşadığı yer olan Üsküdar'dan kapalı bir şekilde söz edilir: “İmdi İstanbul'un karışık zamanında Üsküdar'da Ahmediye semtinde...” (Ahmet Mithat 2000a: 4) yaşayan Veysel Efendi'nin burada aynı zamanda bir konağı vardır. Romanda Üsküdar'daki büyük iskeleden söz edilir. İskeledeki kayıkların İstanbul'un her yerine kayıkla yolcu taşıdığını anlatan romancı, Salacak iskelesinden de bahseder. Ama ilk dönem romancılığımızın bir gereği olarak mekânların ayrıntısı ele alınmadığı için yalnızca yer olarak bahsi geçer. Romanda Üsküdar ana mekân olduğundan Kuzguncuk semtinin ismi de geçer (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 28). Roman kahramanlarından olan Tüysüz Mehmet, Kuzguncuk'taki bağda bahçıvanlık etmektedir. Buradan 19. Yüzyıl başlarında Kuzguncuk'ta bağcılığın yaygın olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Tüysüz Mehmet ile gizli aşüfteliği olan Arap karısı arasındaki ilişki Kuzguncuk halkı tarafından atasözü haline getirilmiştir. Türü ezada bulunmasına karşın Arap karısına olan bağlılığından bir şey yitirmez. Halk arasında yayılan söz ise “O, sen de artık beni Köse Mehmet kendini Arap karısı mı zannettin?” (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 28) şeklinde verilir. Romanda adı geçen ve Üsküdar sınırlarında kalan öteki mekânlar şunlardır: Şemsi Paşa, Kız Kulesi, Harem İskelesi, Selimiye'dir. Ahmet Mithat Efendi'nin *Dünyaya*

İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş adlı eserinin ilk romanı olması münasebetiyle mekân son derece siliktir. Üsküdar da bundan payını alır.

Ahmet Mithat Efendi'nin yine ilk romanlarından biri olan *Felâton Bey ile Râkım Efendi*'de (1875) Üsküdar söz konusu edilmiştir. Felâton'un babası Mustafa Merakî Efendi Üsküdar'daki bağı-bahçesini terk ederek Batılı yaşam merakı nedeniyle Tophane'de kargir bir ev yaptırır ve buraya taşınır. Mustafa Merakî Bey'in Üsküdar'dan ayrılmaya karar vermesini romancının ifadelerinden dinleyelim: “Hâl ve vakti pek yolunda hem de ziyadece yolunda olduğundan kendisi zaten Üsküdarlı olduğu ve orada güzel konağı, bağı bahçesi dahi bulunduğu halde mücerret alafranga yani rahat yaşamak için cümlesini ucuza pahalıya bakmayarak satıp gelmiş Tophane'nin Beyoğlu'na civar bir mahallesinde müceddeden güzel bir hane inşa ettirip sakin olmuştu” (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 128) Mustafa Merakî Bey, doğuyu ve doğu medeniyeti temsil eden Üsküdar'da yaşamaya devam ederken alafranga yaşama özentişi nedeniyle Beyoğlu'na civar bir yere taşınır. Dolayısıyla romanda mekân çatışma unsuru olarak kullanılır. Burada Üsküdar ve Beyoğlu'nun karşılıklı konumlandırıldığı ortaya çıkmaktadır. Ahmet Mithat'ın ilk romanı olan *Felâton Bey ile Râkım Efendi* tıpkı *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş* romanında olduğu gibi Üsküdar yine bağ ve bahçeleriyle gündeme gelir. Konak yine geleneği, Osmanlı medeniyetini temsil eden bir unsur olarak Üsküdar'da bulunurken kargir bina Beyoğlu'nda bulunarak Batı medeniyetini temsil eder. Dolayısıyla Üsküdar, Osmanlı ve İslam medeniyetlerinin taşıyıcı bir mekânı olarak *Felâton Bey ile Râkım Efendi*'ye yansır. Ahmet Mithat Efendi'nin Üsküdar'daki mekânların ayrıntısına indiği ilk romanı *Çengi*'dir (1878). Romancı, *Çengi*'yi Cervantes'in *Don Kişot*'undan esinlenerek yazdığını eserin ön sözünde vurgular. Çin ve peri hikâyeleriyle yetişen bir genç olan Daniş Çelebi'nin masal ve gerçek arasında kalan yaşamının anlatımından ibaret olan roman, Türk romancılığında fantastik roman türünün ilk örneklerinden sayılmasına olanak sağlamış, aynı zamanda yanlış terbiyenin ortaya çıkardığı problemlere dikkat çekmiştir. Çin ve peri hikâyeleriyle yetişen bir genç olan Daniş Çelebi'nin oğlu Cemal de eğlence âlemlerinde rakkaslık eden Sünbül'den doğmuş, babasından kalan yüklü serveti bir mirasyedi gibi eğlence âlemlerinde sarf etmiştir.

Romanda Üsküdar da işte bu eğlence âlemleri nedeniyle romana girer. Safa Efendi'nin Çamlıca'daki konağında eğlence âlemi tertip edilir. Eğlenceye ait her türlü malzeme büyük arabalarla buraya nakledilir. Eğlence âlemine gidecek olanların toplandığı yer Bağlarbaşı'dır. Safa Efendi'nin uşakları, misafirleri Bağlarbaşı'nda karşılarlar. Romancı Bağlarbaşı'ndan söz ederken “el-hâletü hâzihi” diyerek romanın yazılma anındaki Bağlarbaşı'na dikkate çeker: “... bir yeni, güzel, mamur mahal olmak üzere telâkki etmemelisiniz.” (Ahmet Mithat Efendi 2000b: 85). Çünkü romanın yazıldığı 1878 senesinde Bağlarbaşı döneminin bütün parlaklığını yansıtır. Romancı, vakanın esas zamanı olan yirmi yıl öncesine işaret ettiği için Bağlarbaşı'nı kırlardan ibaret bir yer olarak yansıtır: “İstanbul'da terakkiyât-ı medeniyyenin göze en evvel en ziyade kuvvetle çarpan kısmı Kadıköy'ü, Haydarpaşa, Bağlarbaşı, Şişli, Feriköy'ü, Ayestefanos'a doğru hâsil olan itisâdır.” (Ahmet Mithat Efendi 2000b: 85). Romanına güncel meseleleri hemen daima taşıyan Ahmet Mithat Efendi, İstanbul'un yeni imar edilen ve Batılı hayatı temsil eden yerlerinden bir olarak Bağlarbaşı'na dikkat çeker. 19. yüzyılın sonlarından itibaren şehrin çehresini yaşayan bütün değişimler eşliğinde romanına taşıyan Ahmet Mithat Efendi, Üsküdar sınırları içindeki Bağlarbaşı'ndan “terakkiyât-ı medeniyyenin” imar ettiği bir yer olarak söz eder: “Vakıa yirmi sene mukaddem âdetâ kırlardan ibaret olup civarda bulunan bazı meraklıların sayd ü şikâra çıktıkları yerleri bugün mamur mahalleler suretinde görmek terakkiyât-ı sahîhadan addolunabilir.” (Ahmet Mithat Efendi 2000b: 85-86).

Çengi romanında eğlence âlemlerine meraklı mirasyedi tipler, Bağlarbaşı'ndaki maşatlık (gayr-i Müslim mezarlığı, Yahudi mezarlığı) içindeki bir taşta oturup Üsküdar'dan Çamlıca'ya Safa Efendi'nin konağına giden ve içinde Çengi kızları bulunan öküz arabalarını beklerler. Romancı, mirasyedi tiplerin bu öküz arabalarıyla ve toz duman içinde Çamlıca'ya götürüldüklerine dikkat çeker. Mirasyedi tipler, Çengi kızlarla birlikte türlü rezaletler ve kahkahalar eşliğinde Çamlıca'ya varırlar. Romancı, bu eğlence takımından "kafile-i rezâlet erbâbı" olarak söz eder. Servetinin bir kısmını eğlence âlemlerinde sarf eden Safa Efendi'nin elinde kalan bu konağı Çamlıca'da bir bağ içindedir. Mirasyedi tipler ve Çengi kızlarla eğlence tertip etmesi, para kazanma isteği üzerine mebnidir. Daha önce Dağarcık mecmuasındaki "Raks" adlı bir yazıyla dans ve eğlence âlemlerini tasvir ettiğini belirten Ahmet Mithat Efendi, bu tür yer ve ortamları kendi gözleriyle gördüğünü ilave eder. Safa Efendi'nin konağına giren mirasyedi ve dansçı kızların ilk giriş anının tasviri son derece dikkat çekicidir. Konumuzun sınırlarını aştığından burada şu kadarını vermekle yetineceğiz: "Meğer Safa Efendi bağa daha evvelce gelmişmiş. Gürültüler, partırtılar, rezaletler misafirlerin vürudunu ilâm ve ilân edince bağın sokak kapısına kadar inip cümlesini istikbal eder. Zaten karıların yarısı daha yarı yolda feraceleri çıkarıp omuzlamış bulduklarından bakiyesi dahi bağ kapısından girer girmez feraceleri, yaşmakları paralayıp yırtarcasına çıkarırlar atarlar. Hepsisi birden bağ içine dalarlar. Ol surette çılgıncasına koşmaya başlarlar ki kendilerini görenler, ya ebeme pilâv pişirdim veyahut esir almaca oynuyorlar zannederler" (Ahmet Mithat Efendi 2000b: 89). Bu ifadelerden sonra Ahmet Mithat Efendi bu eğlence partilerinin bütün ayrıntılarından söz eder. Ahmet Mithat Efendi'nin bu tür âlemlere bakışı olumsuzdur. O içinden geldiği kültür ve medeniyeti bilen, dinine bağlı ve muasır medeniyet seviyesindeki bir gençliği arzu eder. Bu açıdan onun romanları, Batılı Türk tipinin ilk prototipi olan kahraman ve karışışında yer alan antagonistler ile doludur. Mekân da çatışmanın besleyici bir unsuru olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin Üsküdar'ı ana mekânlardan biri olarak kullandığı ikinci romanı *Vâh*'tir. Roman 1882 yılında tefrika edilmiştir. 19. Yüzyılın sonlarındaki Üsküdar, birçok özelliğiyle bu romana yansır. Romanın yazılma anı ile vakanın zamanını romancı âdeta birleştirir: "Bin iki yüz doksan şu kadar senesinin yaz mevsiminde bir pazar günü idi ki Anadolu Vapuru yine Üsküdar'a uğruyordu." (Ahmet Mithat Efendi 2000d: 6) Ferdane Hanım'ın evi Üsküdar'dadır. Ferdane Hanım, Tanzimat döneminin entelektüel kadın tipidir. Romandaki çatışmayı besleyen temel unsur, Ferdane'nin ailesinin isteği üzerine bir evlilik gerçekleştirmiş olmasıdır. Evlendiği Talat Bey, asabi mizaçlı bir adamdır.

Romanın henüz başında Avrupa yakasından Üsküdar'a olan ulaşım olanaklarından söz edilir. Şirket-i Hayriyye'nin Sarıyer Büyükdere'den kalkıp Galata köprüsüne gelen vapurları anlatıcının deyimiyile Anadolu kenarından yol alarak "bazı kere" Üsküdar'a dahi uğrarlar. Keskin bir gözlem gücüne sahip olan romancı, vapurun Üsküdar'a uğramasından ötürü dönemin yolcularının "alenumum müteessir" olduklarını belirtir. Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında daima günün şartlarına ve yaşamına ilişkin pasajlar bulmak mümkün. Bunlar her ne kadar romana ait görüneler bile romanın dışındaki kimi açıklamalar ve bilgi şölenleridir. Bunların bir kısmı kendi dönemine ilişkin sağlam gözlemleri içerirken bir kısmı da romancının kendi kişisel görüşleridir. Dolayısıyla Büyükdere'den kalkıp İstanbul'un Anadolu kenarından ilerleyerek Üsküdar iskelesine uğrayan Şirket-i Hayriyye vapuru kurgusal değil; dönemin imkân ve yaşamının romana yansıtılmasından ibarettir. Böylelikle romancı gerçeklik duygusunu pekiştirir. Nitekim *Müşahadat* romanında bu güzergâh ayrıntısıyla ele alınır, vapurun kendileri için nasıl bir gazete ofisine dönüştüğü tüm ayrıntısıyla anlatılır.

Vâh romanına dönecek olursak Ferdane'nin evi Üsküdar'dadır. Şemsipaşa'daki evine ilişkin bu ilk tasvir yine kendisini takip eden Behçet'in gözüyle verilir. "Bu kapı hane

veya konak misillü bir binaya methal addolunacak kapı değildi. Uzunca bahçe duvarına asılmış bir kapı olup üzerinde bir de ip ucu görülüyordu ki bir çingirak ipi olacağına şüphe de yoktur.” (Ahmet Mithat Efendi 2000d: 6)

Romanda Bağlarbaşı İstanbul'un eğlence mekânıdır. Behçet, iç konuşma yoluyla Bağlarbaşı'dan söz eder: “Pazar akşamları Bağlarbaşı'nda şenlik olur. Oraya kadar giderim. Zarurî ve mecburî bir eğlenti yaparım. Ama orada dahi yatacak bir yer bulunmazsa bu geceyi dahi sabaha kadar uyanık geçiririm. Zaten geceler kaç saat ki? Onun da bir büyük kısmı tiyatro, gazino falan eğlenceleriyle geçer; birkaç saati de nasıl olsa geçirebilirim. Hatta Çamlıca'ya doğru aheste aheste bir gezinti yapsam bile sabahı ederim.” (Ahmet Mithat Efendi 2000d: 28) Romanda Bağlarbaşı'ndan müstakil olarak da söz edilir. Bağlarbaşı'nın gösterişli dönemi anlatılır: “Bu parlaklık bir yandan Mustafa Fazıl merhumun dairesinin parlaklığı ve bir diğer taraftan dahi Osmanlı Tiyatrosu'nun parlaklığı gibi üç beş türlü parıldıdan terekkep eylemiş bir şaşaa idi ki erbâb-ı güfte ve besteye ‘Zülf-i zencirin beni bağladı Bağlarbaşı'na’ dedirtmişti.” (Ahmet Mithat Efendi 2000d: 51)

Romancı, Müslüman ahalinin Bağlarbaşı'na Cuma günleri; Gayr-i Müslimlerin ise Pazar günleri itibar ettiğini belirtir. Müslüman ahalinin Pazar günleri de Bağlarbaşı'na renk renk elbiselerle gelip şenliklere katıldığını dile getirerek Bağlarbaşı'ndan Müslümanların daha çok yararlandığını ifade eder.

Osmanlı Tiyatrosunda oyun izleyen Ferdane, züppe gençlerce taciz edilir. Züppe gençler, Osmanlı Tiyatrosu'nda oyunu izleyen Necati'yi ve diğer izleyicileri de rahatsız eder. Osmanlı Tiyatrosu'ndaki taşkınlıklarına ve Ferdane'yi tacizlerine Millet Bahçesi'nde de devam ederler. Necati, Ferdane'yi rahatsız eden şık gençlerle kavga eder. Bu hadiseden sonra Üsküdar Paşakapısı hapishanesine konulan Necati'yi Behçet kurtarır.

Dikkat edilirse Bağlarbaşı, Tanzimat dönemi romanına özellikle Osmanlı Tiyatrosu ve eğlence âlemleriyle yansıdığı görülür. Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanında Millet bahçesinin uzun bir tasviri vardır. Bihruz Periveş'e burada rastlar. Romandaki facî sona Millet bahçesinden gidilir. Nitekim Ekrem Bey'in romanından 5-6 yıl önce yazılan *Vâh* romanındaki facî sona götüren hadiseler, Millet bahçesi ve Osmanlı Tiyatrosu'nda başlar. Romancının “şık” dediği züppe gençler bir Osmanlı enetelektüel kadını olan Ferdâne'ye satışıp laf atarlar. Romancı, kadının sosyal hayata bu ilk atılma çabalarının zorluğunu trajikomik engeller eşliğinde anlatır. Romanın “Sevdâ-yı Sâfiyane” başlıklı bölümünde kendisini kurtaran Necati ile Behçet'in uşağı Despino vasıtasıyla görüşmeye başlayan Ferdane, ilkin buluşma mekânı olarak Millet bahçesini seçer. Burada ağaç arkasında gizlenen Necati ile aralarında kısa bir konuşma cereyan eder. Bu, Ferdane'nin teşekkürüdür. Daha sonra Despino, Ferdane ve Necati Salacak iskelesinden bindikleri bir kayıkla Göksu'ya giderler. Bir nevi gezintiye çıkmışlardır. Burada iki âşık birbirlerine açılır. Hatta Ferdane Necati'nin elini tutar. Evli bir kadının bir genç adamın elini tutması Tanzimat dönemi için infial yaratacak bir hadisedir. Ferdâne'nin Üsküdar'da oturması ile romancı büyük bir ‘contrast’ oluşturur. Nitekim romanın sonunda dönemin toplum normlarına uymadığı için –bugün dahi öyle- Ferdane cezalandırılır. Kahrından yüzüne kezzap suyu döker. Talat ölür. Necati aşkına sadık kalarak Ferdane ile evlenir.

Ahmet Mithat Efendi'nin bir başka romanı *Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrâr*'da (1888) Mustafa Kamerüddin ile Polini, Paris'ten İtalya'ya trenle, oradan da gemiyle İstanbul'a kadar yolculuk ederler. Bir Fransız olan Polini ilk defa gördüğü bu rüya şehirden etkilenir. Anlatıcı İstanbul'un birkaç yerini anarken buna Üsküdar'ı da dahil eder: “...bir sabah Polini ile Mustafa Kamerüddin uykudan uyanarak kendilerini Ayestefanos önlerinde bulup da oradan İstanbul limanına kadar vapurun her kat'eylediği mesafede İstanbul ve

Adalar ve Kadıköy ve Üsküdar ve Boğaziçi ve Beyoğlu ve derûn-ı Haliç'in döne döne enzâr-ı temâşâları önünde güya her biri bişka bir memleketmiş gibi şâyân-ı hayret levhalar tasvir etmesi yalnız Polini'yi değil Mustafa Kamerüddin'i dahi çıldırtmak derecelerine getirmişti. İstanbul'a bu sûret-i duhûlün enzâr-ı erbâb-ı temâşâda tasvir eylediği acayip kalemle tasvir edilemez. Görmeye muhtaç şeylerdendir. Bu tesir yalnız İstanbul'u ilk defa olarak gören ecnebilere vâki olmakla dahi kalmayıp an-asıl İstanbullu oldukları halde bir müddet gaybûbet etmiş bulunanlarda hâsıldır ki bunu tecrübe eyleyenler de nevadirden değildir." (Ahmet Mithat 2002a: s.259-260) Babasını bulmak üzere Paris'ten İstanbul'a gelen Polini'ye, Mustafa Kamerüddin öncelikle İstanbul'u gezmesini tavsiye eder (Ahmet Mithat 2002a: 263).

Sonuç

Çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi'nin bütün romanları taranarak 19. Yüzyıl veya daha öncesinde Üsküdar'a ilişkin izler kurgusal yapı göz önünde tutularak araştırılmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında Üsküdar Doğu-Batı çatışmasının ana mekânlarından biri olarak kullanılmıştır. Üsküdar'ın karşısında Beyoğlu yer alır. Üsküdar, Osmanlı medeniyeti ve geleneklerini temsil eder. Bağlarbaşı gibi yeni yerleşim yerleri ve yapılar, alaf-ranga yaşamın Anadolu yakasındaki ilk yansımalarıdır. Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında olduğu gibi Beyoğlu'nun karşısında Üsküdar yer alır. Üsküdar'ın sahil semtleri hariç Bağlarbaşı, Çamlıca gibi yerlerin 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yerleşime açıldığı ve gözde mekânlar haline geldiğini incelediğimiz romanlardan saptayabiliyoruz. İncelediğimiz tüm romanlardan sonra, Ahmet Mithat Efendi'de Doğu-Batı çatışmasının Üsküdar-Beyoğlu karşıtlığına dayandırılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Öte yandan Üsküdar'ın Bağlarbaşı, Millet Bahçesi, Osmanlı Tiyatrosu ve Çamlıca gibi yerler, Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında Üsküdar'daki eğlence mekânlarının yansıtıldığı mekânlardır. Dar sokaklar ve iç içe ev tasvirlerinin bulunduğu mekânlar Üsküdar'ın Şemsipaşa semtindedir. Ahmet Mithat Efendi'nin Beykoz'dan bindiği vapurun Üsküdar'daki iskeleye uğraması sebebiyle romanlarda Şemsipaşa daha çok anılır. Kuzguncuk ise 19. yüzyılın başlarında bağ ve bahçeleriyle anılır.

Kaynakça

- Ahmet Mithat Efendi (2000a), *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş, Felâtun Bey ile Râkım Efendi, Hüseyin -Fellâh*, Haz. Kâzım Yetiş – Necat Birinci M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Ahmet Mithat Efendi (2000b), *Çengi, Kafkas, Süleyman Muslı*, Haz. Erol Ülgen - Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Ahmet Mithat Efendi (2000c), *Mitâhedat*, Haz. Necat Birinci, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Ahmet Mithat Efendi (2000d), *Karnaval*, Haz. Kâzım Yetiş, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Ahmet Mithat Efendi (2002a), *Arnavutlar Solyohtar, Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrâr, Fenni Bir Roman yahut Amerika Doktorları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- Findley, Carter V., *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, Çev. Aysen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- İsmail Hikmet, *Ahmet Mithat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932.
- Korkmaz, Ferhat, "Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romançıyı Anmak", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 5/5, Autumn, 2012.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975
- Recaizâde Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Akçağ Yayınları, İstanbul 2009.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988.
- Uç, Himmət, *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.
- Us, Hakkı Tarık, *Bir Jübilenin İntubaları: Ahmed Mithat'ı Anıyoruz*, Vakıf Yayınları, İstanbul 1955.
- Yazgıç, Kamil, *Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, İstanbul 1940.

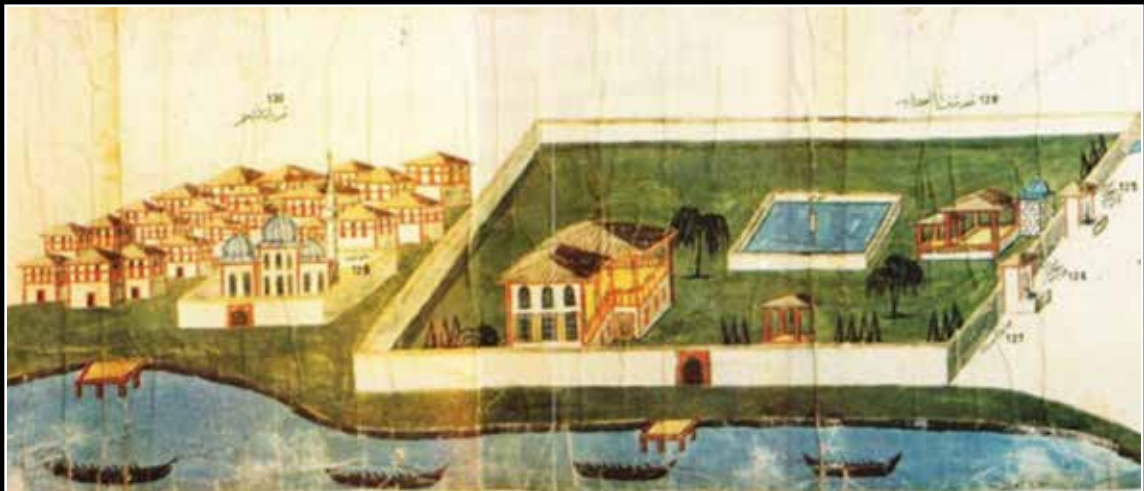

III. BÖLÜM

BELEDİYECİLİK VE SİYASET

ÜSKÜDAR'DAKİ BAZI YER ADLARININ ONOMASTİĞİ VE DİL BİLGİSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ali ŞEYLAN

ÖZET

Yer isimlerinin veriliş şeklini, anlamını ve geçirmiş olduğu değişimi inceleyen bilim dalı olan toponomi de, bu yönü ile dil bilimine çok ciddi katkı sağlamaktadır. Yer adları, o coğrafyada yaşayan insanların hayata bakış açısını gösterir. İnsanların çevrelerine bakarken ne hissettiklerini ve bu bakışta nelere öncelik verdiğini en güzel bu adlar anlatır. Yer isimleri sayesinde yöre insanının duygusal dünyası da ortaya çıkar. Ancak günümüzde il, ilçe, kasaba, köy, mahalle, semt, cadde, sokak gibi yaşam alanlarından bazılarının siyasî, sosyal ve ekonomik sebeplerden değiştirildiği de görülmektedir.

Gün batımında, İstanbul'dan bakanlar tarafından evlerinin pencereleri yaldızlı görüldüğü ya da vergi olarak toplanan altınların muhafaza edildiği yer olduğu için ilk çağlarda Altın Şehir (Chrysopolis-Hrisopolis) adı verilen, başka kaynaklarda adı Scutarion olarak geçen ve M.Ö. 675'te Bitinililer tarafından kurulduğu kabul edilen Üsküdar, kendisine özgü dokusuyla, bugün İstanbul'un tarih ve kültür merkezi olarak yıldızı parlayan çağdaş bir şehirdir. O halde bu güzel şehir, çağdaş şehirciliğin öngördüğü tüm özelliklere her yönü ile sahip olmalıdır. Bu bildiride, Üsküdar'daki bazı yer adlarının onomastiği ile ilgili bilgiler verilecek, adların kökenleri ve anlamları belirtilmeye çalışılacak ve bu adların Türkçe dil bilgisine göre değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. TÜRKİYE'DE ONOMASTİK ÇALIŞMALARIN KISA TARİHİ

Özel adlar bilimi anlamına gelen onomastiğin, kişi adlarıyla uğraşan antroponomi ve yer adlarını konu edinen toponomi olmak üzere iki dalı vardır. Yer adları üzerine yapılan tüm çalışmalar bizi, onomastiğin her iki dalından da istifade etmek gerektiği sonucuna götürür. Zira çok eskiden beri bazı yerleşim yerleri, isimlerini kişi adlarından ya da unvanlarından ala gelmiştir.

Dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de onomastik çalışmalar, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılmakta, gerek antroponomi gerekse toponomi dallarında yapılan bilimsel çalışmalar, bilim çevrelerince ilgi ile izlenmekte ve değerlendirilmektedir. Bu ilginin sebeplerinden biri, mevcut çalışmaların coğrafya, tarih, dil, edebiyat, sosyoloji, antropoloji gibi

disiplinlere kaynaklık ediyor olmasıdır. Gülensoy'a göre, "Onomastik/toponomi/hidronomi (kişi, yer, su, dağ vb. adları) çalışmaları Avrupa'da ve Amerika'da oldukça ileridir. Avrupa'da bu konuda yayımlanan Onoma adlı bir bilimsel dergi de bulunmaktadır. Kişi ve yer adları, boy-soy-oymak-cemaat-oba adları ile birlikte, iç içe yaşamakta, bir milletin "tapu kayıtları"ni oluşturmaktadırlar."¹

"Yer adları ile ilgili çalışmalar çok eski zamanlarda başlamış olmakla birlikte, özellikle ülkemizde 1960'lı yıllardan itibaren yapılan çalışmaların sayısında ciddi bir artış olduğu gözlenmektedir... Bu konuda yapılan en eski çalışmanın 1928 yılında ortaya konulduğu tespit edilmiştir."² Son yıllarda, yer adları ile ilgili kitaplar, makaleler ve tezler yazılmakta, konu ile ilgili kaynakça çalışmaları yapılmakta, sempozyumlar düzenlenmektedir.

Bilindiği üzere Türkiye'de il, ilçe, kasaba, köy, mahalle, semt, cadde, sokak gibi yaşam alanlarından bazılarının adları siyasî, sosyal ve ekonomik sebeplerden değiştirilmiştir. Mevcut adlar; özellikle Türkçe olmayan adlar ya tamamen değiştirilmiş ya da benzer seslerden oluşan yeni adlar verilmiştir.³ Üsküdar'da da bazı yer adlarının çeşitli sebeplerden değiştirildiği bilinmektedir.⁴

"11 yaşından beri 70'e yakın ülkede 2000'in üzerinde konser veren dünya sanatçısı Hasan Cihat Örtter'e çok az insana nasip olan "yaşarken" oturduğu sokağa ismi verildi. Sanatçının Üsküdar'da yaşadığı 'İskele Arkası Sokak'ın ismi 2003 yılında değiştirilerek, 'Bes-tekâr Hasan Cihat Örtter Sokağı' olarak değiştirildi.

İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 2003 yılındaki oturumunda oy birliğiyle bu karar alındı. Fakat bu iltifata henüz hayattayken mazhar olan Hasan Cihat Örtter, yine hayattayken sokağın isminin geri alınarak yeniden eski haline getirilmesine de tanık oldu."⁵

2. ÜSKÜDAR VE ÜSKÜDAR'DAKİ YER ADLARI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Üsküdar, Marmara Denizi ile Boğaz sularının birleştiği yerde Kocaeli Yarımadası'nın ucunda Kadıköy, Beykoz ve Ümraniye ile sınırı olan, iki yakası tepelerden oluşan derin ve denize açık bir vadi içinde kurulmuştur. "1926 Mülki Teşkilat Kanunu ile İstanbul'un bir ilçesi olmuştur."⁶ "İlçenin yüz ölçümü 36 kilometrekaredir. Üsküdar toprakları doğudan batıya doğru geniş sırtlar ve tepeler halinde hafif eğimlerle kıyıya yaklaşarak İstanbul Boğazı'na iner. Ülke turizminin önemli merkezlerinden birini teşkil eden tepelerinden Büyük Çamlıca Sefa Tepesi denizden 268 metre, Küçük Çamlıca Tepesi ise 229 metre yüksekliktedir."⁷ Nüfusu 582.666, mahalle sayısı 33, cadde-sokak sayısı ise 2501'dir.

Üsküdar ve Üsküdar yer adları ile ilgili çalışmalara bakıldığında yerli ve yabancı yazarların, seyyahların, devlet adamlarının İstanbul ve Üsküdar sevdalılarının, bilim insanlarının, akademisyenlerin yazdıkları hatırı sayılır bir külliyatla karşılaşırız. Bu külliyatın başına belki de ünlü seyyah Evliya Çelebi'yi koymak gerekir. Evliya Çelebi, Seyahatname'nin İstanbul'u anlattığı ilk cildinde, "İstanbul'da Müslümanlar tarafından mamur edilmeye başlanan ilk belde olmasından dolayı Üsküdar'a ziyadesiyle yer ayırır."⁸

Yalnızca Üsküdar'ı anlatan müstakil eserlerden başka, İstanbul'u semt semt, cadde cadde, sokak sokak anlatan ciltler dolusu kitaplardan, Üsküdar hatıralarının anlatıldığı kaynaklardan ve Üsküdar'ın bir ya da birkaç semtini bir arada anlatan çok değerli çalışmalardan söz etmek gerekir.⁹

Yer adlarıyla ilgili çalışmalar yapılırken veya bir yerleşim yerinin tarihi araştırılırken kitaplardan, makalelerden, o bölgenin sakinlerinden, tarihî mekânlarından, coğrafik un-

surlarından başka, tarihî vesikalardan, örneğin; Dâhiliye Vekâleti'nin, (İçişleri Bakanlığı) kataloglarından ve nüfus sayımı vesikalarından da istifade edilir. Konuyla ilgili bir diğer önemli malzeme de değişik zamanlarda hazırlanan farklı ölçeklerdeki haritalar ve kroki-lerdir. Bunlardan başka, Üsküdar Belediyesi'nin düzenlemekte olduğu Üsküdar Sempozyumları da takdire şayandır.

Üsküdar'daki yerleşim alanlarının adlandırılmasında tarihî mekânlar, çeşmeler, tarihî şahsiyetler, coğrafik unsurlar (dağ, tepe, nehir, dere, deniz vb.), birinci derecede rol oynamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde son derece zengin bir malzemeyle karşı karşıya bulunduğumuzu görmekteyiz.

M.Ö. 600'lü yıllarda kurulduğu bilinen, eski adı Hrisopolis ya da Scutarion olan Üsküdar'ın İslamlaşma ve Türkleşme serüveni kısaca şöyledir: Konstantinapolis'e denizden ve karadan gelen askerler, ilk hedef ve karargâh olarak Üsküdar'ı seçmişlerdir. Mesela, Abbasî Devleti'nin en güçlü hükümdarı Halife Harun Reşid, 782 tarihinde henüz halife değilken ordusuyla Hrisopolis önlerine kadar gelmiştir. Daha sonraları Orhan Gazi, önce Bizans'ın Bitinya bölgesini fethederek Hrisopolis'e; Bizans İmparatorluğu'nun kapısına kadar gelmiştir. 1352 yılında da kendisinden yardım isteyen Ceneviz donanmasına destek vermek için buralara gönderdiği süvariler, İstanbul'un fethinden 101 yıl önce Kadıköy'ü'nü ve Üsküdar'ı ele geçirmişlerdir.

3.ÜSKÜDAR'DAKİ BAZI YER ADLARININ KÖKENLERİ HAKKINDA

Üsküdar'daki mahalle, cadde, sokak ve semtlere ad verilirken o civarda bulunan tarihî mekanlardan ve oralarda yaşamış meşhur şahıslardan esinlendiği muhakkaktır. Nitekim adını bir şahıstan alan yerleşim yeri sayısı aşağı yukarı 458'dir. Eflatun'dan Nasreddin Hoca'ya, Büyük İskender'den Dördüncü Murad'a kadar pek çok kişi adı almış olan bu sokakların mahallelere göre dağılımı ise şu şekildedir:

Acıbadem Mahallesi: 9	Burhaniye Mahallesi: 42
Ahmediye Mahallesi: 12	Cumhuriyet Mahallesi: 17
Altunizade Mahallesi: 9	Çengelköy Mahallesi: 18
Aziz Mahmud Hüdai Mahallesi: 16	Ferah Mahallesi: 7
Bahçelievler Mahallesi: 4	Güzeltepe Mahallesi: 6
Beylerbeyi Mahallesi: 14	İcadiye Mahallesi: 21
Barbaros Mahallesi: 11	Kandilli Mahallesi: 8
Bulgurlu Mahallesi: 12	Kısıklı Mahallesi: 19

Üsküdar üzerine yapılmış onomastik çalışmalarda, buradaki yer adlarının önemli bir kısmı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Tarihî vesikalardan elde edilen bilgilerin çoğu bu adlarla örtüşmektedir. Bazı sokaklara, o sokak ya da o bölge ile hiç ilgisi olmayan ünlü kişilerin adlarının verildiği de görülür. Örneğin; Ömer Seyfettin Sokağı, Büyük İskender Sokağı, Nasreddin Hoca, Erol Günaydın, Can Yücel vb. Tabii burada esas amaç, bu önemli şahsiyetlerin adını yaşatmak, onları onurlandırmak, bu yerlere onların adını vererek onları ölümsüzleştirmektir.

Kirazlıtepe Mahallesi: 8	Salacak Mahallesi: 20
Kuleli Mahallesi:8	Selami Ali Mahallesi: 11
Kuzguncuk Mahallesi: 16	Selimiye Mahallesi: 10
Küçük Çamlıca Mahallesi: 14	Sultantepe Mahallesi: 11
Küçüksu Mahallesi: 8	Ünalan Mahallesi: 10
Küplüce Mahallesi: 14	Validei Atik Mahallesi: 29
Mehmet Akif Ersoy Mahallesi: 10	Yavuztürk Mahallesi: 5
Mimar Sinan Mahallesi: 33	Zeynep Kamil Mahallesi: 14
Murat Reis Mahallesi: 12	

Biz bu çalışmada, her bir yer adının üzerinde durmadık. Bu türden bir çalışma, hiç kuşkusuz bir bildiri metnini aşacak hacimde ve yoğunluktadır. Yaptığımız araştırmalar ve tespitler doğrultusunda ulaşabildiğimiz ve ilgi çekici bulduğumuz yer adlarını teşkil eden özel adların ve kelimelerin hem kökenlerini hem anlamlarını hem de dil bilimsel yapılarını örnek olması bakımından vermeye çalıştık. Böylece yeni yer adları verilirken Türkçenin yapısına uygunluklarının da göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekmeye çalıştık:

3.1. Dönmedolap Sokağı

Dönmedolap: bitişik yazılan birleşik isim ve ikisi birden sıfat tamlamasıdır. Dönme kelimesi dönme fiil köküne Türkçenin işlek eklerinden biri olan -me fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş fiilden türemiş bir isimdir. Dönmedolap, sokak kelimesiyle birleşerek belirtisiz isim tamlaması oluşturur: Dönmedolap Sokağı. Dönme Türkçe, dolap Arapçadır, aslı dolâb'dır. Sokak, adını ilk zamanlarda özel günlerde; bilhassa bayramlarda buraya getirilip kurulan dönmedolaptan almış olmalıdır. Çünkü eskiden daha çok olmak kaydıyla hâlâ seyyar dönmedolapçılar zaman zaman Üsküdar'daki parklarda ve sokaklarda dolaşırlar.

3.2. Esvapçı Sokağı

Esvap Arapça çoğul bir isimdir (sevb'den), aslı esvâb'dır. Giyimler, giyecek şeyler manasındadır. -çı isimden isim yapma ekidir. Ekin bir görevi de meslek ismi yapmaktır. Esvapçı Sokağı, birlikte belirtisiz isim tamlaması yapar. Buranın esnafı, Osmanlı döneminden beri esvapçılık işi yapmaktadır. Sokağın adı da buradan gelir.

3.3. Kabila Sokağı

Kabila, Arapça bir kelimedir, aslı 'kabile'dir. Kadın ebe demektir. Bu sokakta yaşamış bir ebeden dolayı bu adı aldığı kuvvetle muhtemeldir. Tarihî vesikalarda Üsküdar ebelelerinden önemle söz edilir. Hatta kadın ebelerin ilki, Toptaşı Caddesi'ndeki evinde 1850'li yıllarda hizmet veren Kabila Hatun'dur.

3.4. Aziziye Sokağı

Arapça asıllı bir kelimedir, anlamı, muhterem, sayındır. Aziziye Sokağı belirtisiz isim tamlamasıdır. Sokak, adını 1868'de burada kurulan Aziziye Tiyatrosu'ndan almıştır.

3.5. Altunizade Mahallesi

Altunizade, Osmanlı Türkçesinin karakteristiğini ortaya koyan ilginç kelimelerden biridir. Çünkü kelime Türkçe ve Farsça iki kelime ile Arapça bir ekten oluşmuştur. Altun, Türkçe asıllı bir kelimedir. Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlülü olan kelime, bugün bazı yer ve kişi adlarında, soyadlarında ve bazı Anadolu ağızlarında varlığını dar ünlülü 'altın' ile birlikte sürdürmektedir. -î Arapça nispet ekidir, aitlik, sahiplik bildirir. Altını olan, altın sahibi olan demektir. Zâde ise Farsça bir kelimedir ve aslında evlat, oğul manasındadır. Bu kelime 'doğmuş, meydana gelmiş' anlamında birleşik kelimeler yapar "İlk Ayan Meclisi üyelerinden ve Dolmabahçe bina emini olan Altunizade Zühtü Paşa'nın yaptırdığı cami, semtin de bu adla anılmasına yol açmıştır. Babası altın alım satımı ile uğraştığı için Paşa'ya Altunizade denmiş."¹⁰

3.6. Oymacı Sokağı

Oymacı, fiilden türemiş Türkçe bir kelimedir. Oymak fiiline önce -me, fiilden isim yapma eki, sonra da -cı isimden isim yapma eki getirilerek oluşturulmuştur. Bu sokak adı da belirtisiz isim tamlamasıdır. Vaktiyle oymacılık işiyle uğraşan bir usta bu civarda yaşadığından sokağa bu isim verilmiştir.

3.7. İskender Baba Çıkmazı

Sokağın adı, burada türbesi bulunan ve kaynaklara göre asıl adı Mehmed Efendi olan ve Kaymakçı Tekkesi'ni yapan bir yeniçeridir. 1548'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. İskender adı, Makedonya kralı Phylippe'in yirmi yaşında hükümdar olmuş oğlu Büyük İskender'den (Alexander The Great) gelmektedir. Yunanistan'ı, İran'ı, bütün Anadolu'yu, Suriye'yi, Mısır'ı, Hindistan'ı istila eden meşhur kumandan otuz üç yaşında ölmüştür (M.Ö. 365-323). Büyük İskender, Kur'an-ı Kerim'de İskender-i Zü'l-karneyn olarak geçer (Kehf Sûresi, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90 ve 91. âyetler).¹¹

Baba ise Türkçe bir kelimedir. Asıl manası, 'çocuğu olan erkek'tir; ancak burada tasavvuf terimi olarak tarikata giren kişi, mürşit anlamındadır. 'Çıkmazı' kelimesindeki çıkmak fiil kökü, -maz sıfat-fiil ekidir. 'Çıkmaz sokak' sıfat tamlamasının sıfat kısmı, isimleşmiş ve iyelik eki almış hâlidir. Aslında bu sokak isminin dil bilimsel açılımı tam olarak şöyledir: İskender Baba Çıkmaz Sokağı.

3.8. Cerrah Saliha Sokağı

Osmanlı sultanlarından Genç Osman devrinde yaşadığı tespit edilen Üsküdarlı bir cerrahdır. Özellikle fitik ve yağ bezesi ameliyatlarını başarıyla yaptığı için nâmı her yöne yayılmıştır. Cerrah, Arapça bir kelimedir ve bugün de Fransızca menşeli operatör kelimesiyle birlikte yaşamını sürdürmektedir. Kadın adı olarak kullanılan Saliha ise yine Arapça asıllı bir kelimedir ve; 1. Elverişli, uygun, iyi, yakışır. 2. Yetkisi ve hakkı olan. 3. Dinin buyruklarına uygun harekette bulunan, anlamlarına gelir.

3.9. Parlak Sokağı (Sokak)

Parlamak fiilinden, -k fiilden isim yapma eki ile türetilmiş bir sıfattır. Sokak adı ile birlikte bir sıfat tamlaması oluşturur: Parlak Sokak. Dolayısıyla, Parlak Sokağı şeklindeki yazılış, Türkçe dil bilgisi kurallarına aykırıdır.

3.10. Kekevi Sokağı

Acıbadem Mahallesi'nde Balözü Sokağı ve Nişantaşı Yolu Sokağı ile kesişen sokağın adındaki 'kekevi' kelimesi, TDK Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde, "kekeme, peltek" şeklinde tanımlanmış, kelimenin Rize ağızında kullanıldığı belirtilmiştir. Kelime,

Türkiye’de soyadı olarak da kullanılmaktadır. Sokak, adını soyadı Kekevi olan bir aileden almış olabileceği gibi, burada oturan ve kekeme olan birinden de almış olabilir.

3.11. Pırnallı Sokağı (Sokak)

Pırnal (*Quercus ilex*), kışın yapraklarını dökmeyen bir çeşit meşe çalısıdır. Pırnal kelimesi, dilimize Rumcadan geçmiştir. -lı eki, isimlerden olumlu sıfatlar yapan son derece işlek bir ektir. Pırnallı kelimesi bir sıfat olduğuna göre sokağımızın adı da Pırnallı Sokak olmalıdır. “Şekerli kahvesi içiyorum.”, “Akıllı adamı bunu yapmaz.”, “Dün nefis bir sütlü tatlısı yedim.” diyemeyeceğimize göre Pırnallı Sokağı da diyemeyiz.

Üsküdar yer adlarına bakıldığında bitki ve bilhassa çiçek adlarının hatırı sayılır ölçüde kullanıldığı göze çarpmaktadır.

3.12. Yakılday Sokağı

Yakılday adına hiçbir sözlükte rast gelmedik. Ancak soyadı olarak kullanıldığını tespit ettik. Muhtemelen sokak, adını burada oturan bir aileden almıştır.

3.13. Setâret (Setâret) Sokağı

Setâret kelimesini, ulaşılabildiğimiz hiçbir sözlükte bulamadık. Yalnızca Ahteri-i Kebîr’de, sitâret maddesi vardır ve burada kelime, “bi’l-kesr. Ev kapısına astıkları perde ve sair setr olunacak nesne “(kendisiyle örtülen şey) manasına. Cemi’i setâyir gelir.” şeklinde geçmektedir. Kelime, kısmen değişerek ‘setâret’e dönüşmüş olmalıdır. Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, haremde Hürrem Sultan’ın yakınında bulunmuş bir Setâret Kalfa’dan söz edilmektedir.

3.14. Yetimhane Sokağı

Yetim kelimesi Arapça asıllı bir kelimedir ve Arapçadaki ilk anlamı ‘yalnız, eşsiz, tek’; ikinci anlamı ise ‘babası veya anası babası ölmüş çocuk’tur. Bugün her iki kelime birbirinin yerine kullanılıyor olmakla beraber, yetim kelimesi daha çok babası ölmüş, öksüz kelimesi ise (ök, anne demektir. Eski Türkçede ög > ök) annesi ölmüş çocuk için kullanılmaktadır. Hane kelimesi Farsça asıllıdır (hâne çÜDf) ve ev demektir. Yetimhane ise Arapça-Farsça birleşik isimdir ve kimsesiz çocukların bakıldığı yer demektir. Bu sokakta Kalfayan Ermeni Yetimhanesi bulunduğundan sokağa bu ad verilmiştir. Sırpuhi Kalfayan tarafından 1860’lı yılların sonunda Hasköy’de kurulan bu yetimhane, 1971 yılında Üsküdar’a taşınmıştır.

3.15. Çeşme-i Cedid Sokağı

Farsça bir sıfat terkihi olan çeşme-i cedid, bilimsel yazılarda çeşme-i cedîd şeklinde tamlama -i’si ile yazılır. Türk Dili Kurumu, Farsça terkipler Türkiye Türkçesinde bitişik yazılır demektir: Çeşmeicedid. Oysa bu tür eski tabirlerin anlamlarını; hatta ne olduklarını yeni nesil pek bilmez. Bu yüzden bizce bu tür tamlamalar terkip -i’si ile ve ayrı yazılmalıdır: Çeşme-i Cedîd. Çeşme Farsçadır ve bugün de aynı anlamda kullanılmaktadır. Cedîd ise Arapça bir sıfattır ve yeni manasındadır. Çeşme-i Cedîd yeni çeşme demektir. Demek ki bu sokak, adını buradaki iki çeşmeden, yeni olanından almıştır. Bu çeşme, XVIII. yüz yılın ortalarında, Sultan III. Ahmet’in kızı Ümmü Gülsüm tarafından inşa ettirilmiştir.

3.16. Eşref Saat Sokağı

Eşref saat terkihi aslında Farsça bir terkiptir ve aslı eşref-i saat (saatlerin, vakitlerin en şerefli; uğurlu saat)’tir. Daha sonraları bu terkip, eşref saati şeklinde söylenmeye ve yazılmaya başlamıştır. Eşref saat, yanlış olarak eşref saati şeklinde hem konuşma ve yazı

dilinde hem de kitap, film vs. adı olarak kullanılmaktadır. Eşref, Arapça şerîf kelimesinin ism-i tafdilidir ve en, çok, pek şereflî anlamındadır. Saat de Arapçadır ve aslı sa'â'dır. İki-si birlikte sıfat tamlamasıdır. Eski adı Medrese Sokağı olan bu sokağın adının ne zaman ve neden değiştirildiğini bilmiyoruz.

3.17. Meserret Sokağı

Arapça asıllı kelime sürûr kökünden türemiştir. Sevinç, şenlik anlamındadır, II. Meşrutiyet yıllarının moda isimlerinden biridir.

3.18. Pelesenk Sokağı

Farsça belesân kelimesinin bozulmuşudur. Pelesenk ağacı demektir. 'Konuşurken gereksiz tekrarlanan söz, persenk' anlamındaki pelesenk ile bir ilgisi yoktur. Sokak, adını muhtemelen burada yetişen pelesenk ağacından almıştır. Sokağın eski adı Menekşe Sokağı idi.

3.19. Çuha Sokağı

Çuha kelimesi Farsça asıllıdır (çûhâ) ve 'tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş' demektir. Ancak Üsküdar yer adlarının genel karakteristiğine bakıldığında sokağın, adını çuhadan değil, çuha çiçeğinden almış olması olasılığı oldukça yüksektir.

3.20. Sübyeci Sokağı

Rumcadan dilimize geçmiş bulunan sübye, 'badem içi, ezilmiş sarımsak, kavun çekirdeği vb.nden yapılan boza koyuluğunda sıvı; kavun çekirdeğinden yapılan bir çeşit şerbet'tir. Bu sokakta bir zamanlar sübye yapıp satan bir kişiden dolayı bu sokağa sübyeci adı verilmiş olmalıdır.

3.21. Payanda Sokağı

Aslı Farsça pâyende olan kelime, 'bir duvarı tutmak, yıkılmasını önlemek için yanlamasına dayatılan destek' anlamındadır.

4. ÜSKÜDAR YER ADLARININ YAZILIŞLARI ÜZERİNE

Sadece Üsküdar'da değil, gezip gördüğümüz her yerde, yeni düzenlemelere, tabela değişikliklerine rağmen birtakım yazım yanlışlarına ve dil bilgisel hatalara rastlanmaktadır. Yazım yanlışlıkları öncelikli olarak birleşik kelimelerin ve özel adların yazılışlarında görülmektedir. Çağdaş Türkiye Türkçesinin en önemli imlâ sorunlarından biri bizce birleşik kelimeler sorunudur. Türk Dil Kurumu'nun yazım kılavuzunda birleşik kelimelerin yazılışı ile ilgili kurallar nispeten belirtilmiştir; ancak kuralların uzunluğu ve karmaşıklığı insanların da kafasını karıştırmaktadır.

İstanbul'un Sokak İsimleri Tarihi¹² adlı güzel ve hacimli kitap incelendiğinde sokak adlarının farklı farklı yazıldığı, Türkçe dil bilgisi kurallarına çoğunlukla uyulmadığı görülecektir. Örneğin; kimi yerde isim tamlamasının tamlanan kısmında iyelik üçüncü teklik şahıs eki yazılmış, kimi yerde ise yazılmamıştır. Adını bir sıfattan aldığı halde yanlış olarak iyelik üçüncü teklik şahıs eki yazılmış sokak adları başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mahalle, cadde, sokak adlarının yazılışıyla ilgili dikkati çeken bir nokta da özellikle birkaç sokağa anlamsız, yakışsız ve hiçbir dil bilgisi kuralına uymayan adların yer adı

olarak verilmesidir. Oysa, hem Türk kültüründe hem de İslam dininde ad koyma geleneğimizin olduğu ve her iki koldan da, güzel ad koymaya teşvik edildiğimiz bir vakiadır. Son sayısal verilere göre 2501 olan Üsküdar Cadde, sokak isimlerinin her biri değerlendirilmemizde içinde yer almadı. Biz, daha ziyade yazılış sorunu olanlar üzerine yoğunlaştık ve benzer sorunu olanlardan birkaçını örnek olarak göstermekle yetindik. Tabelaların yazılışı yalnızca yerel yönetimlerin; yani belediyelerin sorunu değildir. Örneğin karayolları da İETT de bu konuda belediyelerle iş birliği içinde olmalıdır; çünkü yol tabelalarında da çokça yazım yanlışlığı olduğu tespit edilmiştir:

Resim 1: Haydar Paşa bitişik, Murat Reis ayrı yazılmıştır.

TDK Yazım Kılavuzu'nda¹³ 'Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler' başlığı altındaki yer adlarının yazılışı ile ilgili 6. Maddede,¹⁴ 'Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler' alt başlığında yer alan 11. Maddede,¹⁵ ve konuyla ilgili 12. Maddede belirli kurallar açıklanmıştır.¹⁶ 17 ve 18. maddelerde ise Farsça ve Arapça kurallara göre oluşturulan isim ve sıfat tamlamaları ile kalıplaşmış biçimler bitişik yazılır denilmektedir.

Gerek yazılı kaynaklarda gerekse sanal dünyada, kişi adlarından oluşmuş yer adlarının yazılışı kaotik bir görüntü sergilemektedir. Bu kaotik görüntü, bazen aynı sayfada bile karşımıza çıkmaktadır. Sayfanın baş tarafında bitişik yazılan isim, bir diğer paragrafta ayrılmaktadır. Bazı eserlerde tamamen ayrı, bazılarında ise bitişik yazılmaktadır. Örneğin; Konyalı, (1977) sokak adlarını teşkil eden bütün özel adları ayrı yazmıştır.¹⁷ Arama motoru Google'ın uydu haritası incelendiğinde de hemen hemen bütün özel adların ayrı yazıldığı görülmektedir.¹⁸

'Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler' alt başlığının 3. maddesine göre, Türkçede birleşik kelimeler şu şartları karşılıyorsa bitişik yazılır: Kelimelerin ilki veya her ikisi, birleşme sırasında benzetme yoluyla anlam değişmesine uğradığında... Bitki, hayvan, hastalık, alet ve eşya, biçim, yiyecek, oyun adları, gök cisimlerinin adları, renk adları vb.

Yazım Kılavuzu'nun sunuş bölümünün sonunda dönemin kurum başkanı, "Yazımda birliğin sağlanması konusunda, başta eğitim ve öğretim kurumları olmak üzere basın yayın organlarına, resmî ve özel tüm kuruluşlara, teker teker bütün bireylere çok önemli görevler

düşüğünü belirtmek gerekir. Artık yazımda tartışmaların sona ermesi, Türkçenin kısır tartışmalarla yıpratılmaması; geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve zenginleştirilmesi için elinizdeki kılavuzun, birleştirici ve bütünleştirici bir kaynak olacağına inanıyoruz.”¹⁹

Değerli başkanın bu temennilerine canı gönülden iştirak ettiğimizi belirtmek isteriz. Ancak kılavuzdaki kuralların nispeten karmaşık olduğu da aşikârdır. Özellikle özel adların, tamlamaların ve diğer birleşik kelimelerin yazılışı ile ilgili kuralların fazlalığı, en basit tabirle kafa karıştırıcıdır. Örneğin; yön adları ayrı yazılır; ama ara yönleri belirten kelimeler bitişik yazılır. Özel adların yazılışında da benzer sorunlar var. Örneğin; başta bulunan unvanlar ayrı; sonda bulunan unvanlar bitişik yazılır: Gazi Mustafa Kemalpaşa Sokağı vb. Kurallar karmaşık olunca, akılda kalıcı olmayınca yerleşim birimlerinin tabelalarını hazırlayanlar da birtakım zorluklarla karşılaşmakta ve yazım yanlışları yapmaktadırlar. Şimdi elimizde bulunan verilerden ve resimlerden istifade ederek Üsküdar'daki bazı yer adlarının yazılışları ile ilgili bilgiler verelim:

Bağlarbaşı'ndan Üsküdar'a inerken Set Başı'nı geçtikten sonra, solda meşhur Bülbül Deresi Mezarlığı'nı görürsünüz. Dikkatlice baktığınızda o çevrede bulunan tabelaların hemen hepsinin farklı yazıldığını görürsünüz. İşte bizim tespitlerimiz:

Resim 2: Burada bitişik yazılmıştır.

Resim 3: Ayrı yazılmıştır.

Resim 4: Mezarlığın ana giriş kapısı.

Resim 5: Mezarlığa gidiş yönünü gösteren eski tip bir tabela. Yanlış yazılmıştır.

İster isim ister sıfat tamlamalarından oluşturulmuş olsun, eski sokak adlarının hemen hemen hepsi ..... SOKAK şeklinde yazılırdı. Bu yanlış yazılış bir süre sonra hem konuşma hem de yazı diline geçmiş ve âdetâ bir galât-ı meşhur olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışmaya hazırlanırken İstanbul ve bilhassa Üsküdar üzerine yazılmış kaynakların pek çoğuna ulaştık. Mevcut kaynakları taradığımızda da sokak adlarının ..... Sokak, ...Sokak'ta, ... Sokak'ın vb. şekillerde yazıldığını gördük.²⁰

Dil ya da söyleyiş alışkanlığı kendisini yazıda da göstermekte, bu tür yanlışlıklar her yerde, her şekilde göze çarpmaktadır. Örneğin; sokağın başındaki tabelada Haluk Türksoy Sokağı yazıldığı halde, bir reklam panosunda şöyle yazıyordu (24.09.2012):

Resim 6: Halük Türksoy Sokağı şeklinde yazılmalıdır.

Resim 7: Bir televizyon kanalında yayınlanmakta olan Arka Sokaklar adlı dizide bir polis memuru, “Üsküdar Dündar Sokak'ta olay varmış, oraya gidiyoruz.” diye bir anons yapmıştı (10 Eylül 2012).

Üsküdar cadde ve sokak adlarının yazıldığı tabelalar, eskiden mavi zemin üzerine beyaz yazılıydı. Bugün, diğer semtlerde olduğu gibi daha şık, daha gösterişli; nispeten daha rahat görülebilen ve okunabilen, kırmızı zemin üzerine beyaz yazılı tabelalar konulmuştur. Üsküdar sokaklarını dolaşırken, bazı eski tabelaların henüz kaldırılmadığını gördük:

Resim 8: 'Sokak' kelimesinin kısaltılarak yazılmıştır.

Resim 9: Bu tabela, muhtemelen Resim 8'deki tabeladan daha eskidir. Üsküdar'da üç nesil tabela bir aradadır.

Resim 10: Bir okulun duvarında bulunan eski bir tabela.

Resim 11: Ahşap bir binaya iliştirilmiş eski bir tabela.

Daha eski sokak tabelaları ile yenileri arasında yalnızca renk farklılığı yoktur, yazılış farkı da vardır:

Resim 12: Birleşik isim bitişik, sokağı yerine ise sokak yazılmıştır.

Resim 13: Aynı yazılış.

Sokak tabelalarının altında, o sokağın hangi mahalleye bağlı olduğu yazılmıştır. Ancak bazı mahallelerin adı da farklı yazılmıştır. Örneğin; Mimar Sinan Mahallesi'nin adı, bazı tabelalarda bitişik, bazılarında ayrı yazılmıştır:

Resim 14: Sokağın bağlı bulunduğu mahallenin adı ayrı yazılmıştır.

Resim 15: Aynı mahallenin adı burada bitişik yazılmıştır.

Belirtisiz isim tamlamalarıyla kurulan yer adları ..... Mahallesi, ...Caddesi, ... Sokağı, ...Çıkma vb. şeklinde, Türkçenin yazım kurallarına uygun yazılmalıdır. Mimar Sinan Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi, Temaşa Sokağı vb. Ancak, eğer sokak adı bir sıfattan meydana gelmişse; yani sokak adı bir sıfat tamlaması ise sokağın adı Türkçe dil bilgisi kurallarına uygun olarak .....Sokak şeklinde yazılmalıdır. Üsküdar'da bir sıfatla kurulduğunu tespit ettiğimiz ve maalesef ..... Sokağı biçiminde yazılan sokakların bazıları ve bu sokakların bağlı bulunduğu mahalleler şunlardır:

AZİZ MAHMUD HÜDAYİ MAHALLESİ

Asmalı Sokağı
Parlak Sokağı

ACIBADEM MAHALLESİ

Genç Sokağı
Gayretli Sokağı

ALTUNİZADE MAHALLESİ

Çeken Sokağı

BAHÇELİEVLER

Keskin Sokağı
Nergisli Sokağı

BARBAROS MAHALLESİ

Açık Sokağı
Harika Sokak
Köşklü Sokak

BEYLERBEYİ MAHALLESİ

Emektar Sokağı

BULGURLU MAHALLESİ

Birinci Sokağı
Kısa Sokağı
Kısacık Sokağı
Millî Sokağı
Sağlam Sokağı
Selvili Sokağı
Yalçın Sokağı
Çetin Sokağı
Ünlü Sokağı

BURHANIYE MAHALLESİ

Mavi Sokağı
Çamlı Sokağı
Üstün Sokağı

ÇENGELKÖY MAHALLESİ

Ara Sokağı
Bahçeli Sokağı
Bizim Sokağı
Cakalı Sokağı
Dar Sokağı
Kara Sokağı
Kımalı Sokağı
Sefalı Sokağı

CUMHURİYET MAHALLESİ

Ak Sokağı
Akan Sokağı
Açan Sokağı
Cevizli Sokağı
Serin Sokağı
Seçkin Sokağı
Pırlanta Sokağı
Öncü Sokağı

FERAH MAHALLESİ

Bilgili Sokağı
Duru Sokağı
Gülen Sokağı
Gümüş Sokağı
Girgin Sokağı
Yaman Sokağı
Şirin Sokağı

GÜZELTEPE MAHALLESİ

Güleç Sokağı
Güllü Sokağı
Güngörmüş Sokağı
Güzel Sokağı
Kanaryalı Sokağı
Neşeli Sokağı
Olgun Sokağı
Saygılı Sokağı
Sönmez Sokağı
Tuğlu Sokağı
Yüce Sokağı
Çağdaş Sokağı
Şen Sokağı

İCADIYE MAHALLESİ

Hayırlı Sokağı
Barışık Sokağı
Komşu Sokağı
Parçalı Sokağı
Setli Sokağı

KANDİLLİ MAHALLESİ

Eserli Sokağı

KİRAZLITEPE MAHALLESİ

Akar Sokağı
Bayraklı Sokağı
Bengü Sokağı
Dar Sokağı
Dönen Sokağı
Kavaklı Sokağı
Kibar Sokağı
Mis Sokağı
Narlı Sokağı
Rüzgarlı Sokağı
Vişneli Sokağı
Çalışkan Sokağı
Özel Sokağı

KISIKLI MAHALLESİ

Asude Sokağı
Nadide Sokağı
Nazlı Sokağı
Yıldıran Sokağı
Zarif Sokağı

KÜÇÜK ÇAMLICA MAHALLESİ

Vefakâr Sokağı
Sakin Sokağı
Yanık Sokağı
Zade Sokağı
Zengin Sokağı

KÜÇÜKSU MAHALLESİ

Eserli Sokağı
Güçlü Sokağı
Kalender Sokağı
Kirazlı Sokağı
Orta Sokağı
Sade Sokağı
Yalın Sokağı
Yangaç Sokağı
Yazmalı Sokağı

KULELİ MAHALLESİ

Camili Sokağı
Dereli Sokağı
Hür Sokağı
Papatyalı Sokağı
Yamaçlı Sokağı

KÜPLÜCE MAHALLESİ

Garip Sokağı
Gökçe Sokağı
Köklü Sokağı
Seven Sokağı
Şanlı Sokağı

KUZGUNCUK

Bereketli Sokağı
Tütsülü Sokağı

MEHMET AKİF ERSOY MAH.

Bayırlı Sokağı
Sevinçli Sokağı
Zambaklı Sokağı

MİMAR SİNAN MAHALLESİ

Boz Sokağı
Parlak Sokağı

MURAT REİS MAHALLESİ

Topal Sokağı
Yan Sokağı

SELAMİ ALİ MAHALLESİ

Babacan Sokağı
Meyilli Sokağı
Aralık Sokağı

SULTANTEPE MAHALLESİ

Barışık Sokağı

ÜNALAN MAHALLESİ

Alaca Sokağı
Beyaz Sokağı
Dik Sokağı
Görgülü Sokağı
Güzide Sokağı
Kumrulu Sokağı
Sever Sokağı
Uğurlu Sokağı
Üzmez Sokağı

YAVUZTÜRK MAHALLESİ

Coşan Sokağı
Efdal Sokağı
Filizli Sokağı
Kadastral Sokağı
Pak Sokağı
Çaydan Sokağı

Resim 16: Sıfat tamlaması olduğu halde yanlış yazılmıştır. Setli Sokak olmalıdır.

Resim 17: Sokağın adı Barışık Sokak olmalıdır.

Üsküdar demek tarih demektir. Hangi semtine uğrasanız sizi tarihî bir anıt, bir cami, bir mescit, bir namazgâh, bir dergâh, bir külliye, bir hamam, bir çeşme, bir türbe, bir yadır, bir köşk, bir saray, bir kütüphane, bir imaret karşılar. Hâl böyle olunca bu tarihî dokuda yer alan her bir eser, bulunduğu yere kendi adını vermiştir. İşte bu adların bir kısmı Arapça ve Farsça tamlamalardan müteşekkildir. Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna göre bu tür terkipler bitişik yazılır. Ancak Üsküdar'da bu türden isimlerin yazılışında da bir birliğin ve uyumun olmadığını tespit ettik. Örneğin; Farsça yapılı Valide-i Atik adı, eski kaynaklarda Atik Vâlide olarak geçer. "Atik Valide diye adlandırılan Nurbanu Valide Sultan, II. Selim'in eşi, III. Murad'ın annesidir. Aslen Venedikli'dir. Dört yıl boyunca Hürrem Sultan tarafından sarayın haremindedir eğitilmiş ve Şehzade Selim'e armağan edilmiştir."²¹ Dursun da, "Nurbanu ya da diğer ismiyle Atik Valide..." demektedir.²² Görünen o ki, 1570-1579 yılları arasında yapılan Atik Valide Külliyesi, yakın zamana kadar bu şekilde söyleniyordu. Keza İstanbul şairi Yahya Kemal Beyatlı da bu camii ve külliyei övdüğü

'Ziyaret' şiirinde bu adı kullanmıştır²³:

Yine birlikte, bu mevsimde, Atik Valde'deyiz,
Yine birlikte, bu mevsimde, gezip sezmedeyiz.

.....
Bu ziyarette vakit geçti, güneş battı, yazık!

Haz ve duyguyla Atik Valde'de bir gün yaşadık.

Nezih bir mahalleye ad olan bu Farsça tamlama, buradaki tabelalarda farklı şekillerde yazılmıştır (TDK'ya göre bu terkip Valideiatik şeklinde yazılmalıdır):

Resim 18: Osmanlı Türkçesi imlâsına göre yazılış.

Resim 19: Hem sokak hem mahalle adında terkip –i'si birleştirilmiştir.

Resim 20: Valide-i Atik Mahallesi yönünü gösteren tabela. Osmanlı Türkçesi imlâsına göre yazılmıştır.

Resim 21: Partinin irtibat bürosunun kapısında da aynı yazılış mevcuttur.

TDK Yazım Kılavuzuna göre, Arapça terkipten oluşan adlar ve kalıplaşmış yapılar da bitişik yazılmalıdır. Fakat bu tür adların yazılışında da sorun vardır:

Resim 22: Sokağın başında ayrı, sonunda ise bitişik yazılmıştır (Bkz. Resim 23).

Resim 23: Arapça asıllı bir isim tamlaması.

Resim 24: Arapça asıllı bir isim tamlaması.

Üsküdar evliyalardır şehridir. Yeni yetme cadde ve sokakları hariç, hemen her sokağında bir evliyanın, bir ulu kişinin kabrine, rastlamak mümkündür. Üsküdar evliyalarının en şöhretlilerinden biri de Aziz Mahmûd Hüdâyî Hazretleri'dir. Bu mübarek zâtın adı, Üsküdar'da türbesinin de bulunduğu bir mahalleye verilmiştir: Aziz Mahmûd Hüdâyî Mahallesi. Hüdâyî Hazretleri'ni ziyarete, her yıl yüz binlerce kişinin geldiğini biliyoruz. Bu ulu kişinin adı da tabelalarda farklı şekillerde yazılmıştır:

Resim 24: Tabelada kısaltma kullanılmıştır.

Resim 25: Sokak tabelasının altında AZİZ MAHMUT HÜDAYİ yazmaktadır. Yani bazı yerlerde Mahmut, bazı yerlerde ise Mahmud şeklinde yazılmıştır.

Resim 26: Yanlış yazılmış ve pek de şık durmayan bir yön tabelası.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk Dil Kurumu'nun birleşik kelimelerin yazılışı ile ilgili bölümünde, kişi adlarından oluşmuş *mahalle*, *bulvar*, *cadde*, *sokak*, *ilçe*, *köy* vb. yer ve kuruluş adlarında, sondaki unvanlar hariç şahıs adları ayrı yazılır maddesi yer alır. Buna göre değerlendirildiğinde mahalle, cadde ve sokak adlarının yanlış yazılmış olduğu görülür. Sayıları oldukça fazla olan bu yazım yanlışlarından yalnızca birkaçını buraya almakla iktifa edeceğiz:

Resim 27: Bizce Murat Reis yazılışı doğrudur; ancak estetik bakımdan kısaltma yapılmamalıdır.

Resim 28: Her bir ad ve unvan ayrı yazılmıştır.

Resim 29: Unvan bitişik yazılmıştır.

Resim 30: Unvan bitişik yazılmıştır.

Resim 31: Unvan bitişik yazılmıştır.

Resim 32: Hem sokak hem mahalle adı yanlış yazılmıştır.

Resim 33: Selami Ali Mahallesi şeklinde yazılmalıdır.

Resim 34: Oğlu kelimesiyle biten her kelime, soyadı olduğundan bitişik yazılmalıdır (Bkz. Resim 35).

Resim 35: Bitişik yazılış doğrudur.

Resim 36: Unvan bitişik yazılmıştır.

Resim 37: Unvan ayrı yazılmıştır. Bizce doğru yazılış budur.

Resim 38: Şahıs adı ayrı yazılmalıdır.

Resim 39: Lakap bitişik yazılmıştır.

Resim 40: Lakap bitişik yazılmıştır.

Resim 41: Unvan ayrı yazılmıştır.

Resim 42: Unvan bitişik yazılmıştır.

Resim 43: Unvan ayrı yazılmıştır.

Özel adların dışında birleşik birleşik kelimelerle kurulmuş bazı birleşik yer adları da iki farklı şekilde yazılmıştır. Bir yerde bitişik yazılan kelime başka bir yerde ayrı yazılmış olup bu tür yazılışların sayısı azımsanmayacak ölçüdedir. Biz burada yine birkaç çarpıcı örnek vermekle yetineceğiz:

Resim 44: Bu tabelada bitişik, bir başkasında (Bkz: Resim 45) ayrı yazılmıştır.

Resim 45: Doğru yazılış budur.

Resim 46: Bu tabelada bitişik, bir başkasında (Bkz: Resim 47) ayrı yazılmıştır.

Resim 47: Otobüs, metro, metrobüs vb. durakları ile iskele ve istasyonlardaki bütün tabelalar gözden geçirilmelidir.

Resim 48: Unvan ayrı yazılmıştır.

Resim 49: Unvan bitişik yazılmıştır.

Bazı sokak tabelaları da çevrenin duyarsızlığı yüzünden görünmeyecek, rahatça okunmayacak durumdadır:

Resim 50: Sokağın adı güçlüğüle okunabiliyor.

Resim 51: Modern şehre yakışmayan görüntü ve kirlilik.

Üsküdar'daki sokak adlarının bazıları, emir kipinin ikinci teklik çekimli fiillerinden oluşmaktadır. Örneğin; Koş Sokağı, Çalış Sokağı, Bak Sokağı vb. Ayrıca, Üsküdar'ın şanına yakışmadığını düşündüğümüz, lüzumsuz, anlamsız birkaç sokak adına da tesadüf ettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bazıları şunlardır: Kara Sokağı (Kara Sokak olmalı), Olgun Sokağı, Yapma Bebek Sokağı, Cinali Sokağı, Kuruntu Sokağı, Kadastral Sokağı (Kadastral Sokak olmalı), Pişkinler Sokağı, Bağıt Sokağı, Kalantor Sokağı (kalantor; gösterişi seven varlıklı kimseler için kullanılan İtalyanca asıllı 'galantuomo' kelimesinden türemiştir, argodur.), Zenciler Sokağı (Bugün tüm dünyada 'zenci' kelimesi hakaret sözü olarak kabul edilmektedir).

Çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken önemli ayrıntılardan biri de yer adlarının bitişik yazılma temayülüdür. Şahıs adlarından oluşmuş yer adları başta olmak üzere ilk kelimesi ya da her iki kelimesinde anlam değişmesi, olmamışsa bunları ayrı yazmakta fayda vardır. Aksi takdirde ilk bakışta okumakta güçlük çekeceğimiz uzun ve anlaşılmaz adlarla karşı karşıya kalabiliriz.²⁴

SONUÇ VE ÖNERİLER

İstanbul'un fethini gören, fetihden önce kim bilir daha neler gören, geçmişin kültür mirasını binlerce yıldır omzunda taşıyan, bununla beraber dünyanın en çağdaş şehirlerinden biri olma yolunda emin adımlarla ilerleyen; örneğin Japonya'nın çağdaş ve modern kenti Shibuya ile kardeş şehir olan Üsküdar'ın modernleşme yolunda ilerlerken karşılaşacağı sorunları dört koldan çözmeye çalışmak hepimizin vazifesidir.

“Üsküdar'da cadde ve sokaklara isim verme alışkanlığı zaman içinde büyük değişikliğe uğramıştır. Çünkü toplumun ve şehrin gelişmesi, günlük yaşantının bir parçası olan cadde ve sokakları da etkiler. Hatta sosyal ve kültürel değişim en çok cadde ve sokaklarda hissedilir. Bu durum göz önüne alındığında, bir şehrin mekân ve sosyal anlamda gelişim dönemlerinin ayırt edilmesinde cadde ve sokak isimlerinden yararlanılabilir. Şehrin yeni gelişim alanlarında mahalle, semt, cadde, sokak, meydan, park, durak vb. yerlere yeni adlar verilirken, coğrafya, tarih ve kültürel dokuya uyumlu, mutlaka anlamlı isimler seçilmelidir. Yeni ad verilecek yer ile ad arasında anlamlı bir ilişki olmalıdır. Şehirde herhangi bir yere rastgele, suni, anlamsız, ilgisiz, yabancı isimlerin verilmesinden kaçınılmalıdır.”²⁵

Yer adlarının lüzumlu lüzumsuz değiştirilmesi çağdaş şehircilik anlayışıyla örtüşmediği gibi birtakım sakıncalar da doğurabilir. O halde çok gerekmedikçe cadde, sokak adlarına dokunulmaması gerektiği görülmüştür.

Çalışmamızda tabelalarla ilgili olarak tespit edilen tüm aksaklıklar, yetkili mercilerin bilgisi dâhilinde işinin uzmanı kişiler tarafından, örneğin bir dil uzmanının yardımıyla kolayca düzeltilir.

Dipnotlar

- ¹Tuncer Gülensoy, "Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi", Türk Dili, Sayı:565,1999 Ocak, s. 3-8.
- ²G. Şahin, "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları", *Adıyaman Üni. Sosyal Bil. Der. Yıl 3, Sayı 4, 2000*, s.134. (Bu çalışmada, başlangıcından günümüze kadar yapılmış toponomi çalışmalarının çoğunun künyeleri verilmiştir.)
- ³Tunçel, H., "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", Fırat Üni. Sosyal Bil. Dergisi, C.10, 2000 Elazığ, Sayı: 2, s.23-34
- ⁴Örneğin; Acıbadem Mahallesi'nde bulunan Cerrah Saliha Sokağı'nın eski adı Yeşilova Sokağı idi. Erol Günaydın Sokağı'nın eski adı Fuyla Sokağı idi. 2008 yılında da yirmiyeye yakın sokak adının değiştirildiği yazıldı. Bkz. Mutlu, M., "Üsküdar Belediyesi, İstiklal Marşının Şairinin Adından Neden Rahatsız Oldu?" (16.08.2008), Vatan Gazetesi, http://haber.gazetevatan.com/Uskudar_Belediyesi_Istiklal_Marsinin_sairinin_adından_neden_rahatsız_oldu_194166_4/194166/4/Haber
- ⁵<http://www.zest.org.tr/author/admin/> (30.09.2012)
- ⁶M. Solmaz, Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı Her Yönüyle Üsküdar, EKO Matbaası, İstanbul 1979, s.7.
- ⁷<http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hakkinda/Sayfalar/UskudarHakkinda.aspx?MenuID=3-17.09.2012>.
- ⁸Y.Öztürk, "Evliya Çelebi'nin İzinde: Kandilli'den Osman Ağa Camii'ne", (2010), İstanbul, Tarih Dergisi, Sayı 64.
- ⁹Çalışmalardan bazıları şunlardır: CEYLAN, M. A., (2008), "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler I.", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI. (06 – 09 Kasım 2008)*, Üsküdar / İstanbul.
- * I.H. Konyalı, Üsküdar Tarihi, 1977, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası.
- * G. Halıcı, İstanbul Anadolu Yakasında Tarihsel Bir Gezi, Baymatbaa, Çimsa Yayını, İstanbul, s.45.
- * M. Solmaz, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı Her Yönüyle Üsküdar*, EKO Matbaası, İstanbul 1979.
- * H. Hürel, *İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık*, Dharma Yayınları, İstanbul 2005.
- ¹⁰Ö. Şenyapılı "Ne Demek İstanbul; Bebek, Niye Bebek?", Metu Press, İstanbul 2013, s. 17.
- ¹¹E. H. Yazır, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Aydın Yayınevi, İstanbul 2010.
- ¹²KOMİSYON, *İstanbul'un Sokak İsimleri Tarihi*, Us Medya Kültür Yayını, İstanbul 2010.
- ¹³Türk Dil Kurumu, Yazım Kılavuzu, 2009, Ankara, TDK Yayını, s.20 ve sonrası.
- ¹⁴"Yer adlarında kullanılan *batı, doğu, güney, kuzey, güneybatı, güneydoğu, kuzeybatı, kuzeydoğu, aşağı, yukarı, orta, iç, yakın, uzak* kelimeleri ayrı yazılır: *Batı Trakya, Doğu Anadolu, Güney Kutbu, Kuzey Amerika, Güneydoğu Anadolu, Aşağı Ayrıncı, Yukarı Ayrıncı, Orta Anadolu, Orta Asya, Orta Doğu, İç Asya, İç Anadolu, Yakın Doğu, Uzak Doğu* vb." 7. madde ise, "Kişi adlarından oluşmuş *mahalle, bulvar, cadde, sokak, ilçe, köy* vb. yer ve kuruluş adlarında, sondaki unvanlar hariç şahıs adları ayrı yazılır: *Yunus Emre Mahallesi; Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, Ziya Gökalp Bulvarı; Nene Hatun Caddesi; Fevzi Çakmak Sokağı, Cemal Nadir Sokağı; Koca Mustafapaşa; Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Sütçü İmam Üniversitesi* vb."
- ¹⁵"İki veya daha çok kelimedenden oluşmuş yer adları bitişik yazılır: Çanakkale, Gümüşhane; Acıpayam, Pınarbaşı, Şebinkarahisar; Beşiktaş, Kabataş.
- ¹⁶Şehir, kent, köy, mahalle, dağ, tepe, deniz, göl, ırmak, su vb. kelimelerle kurulmuş sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması kalıbındaki yer adları bitişik yazılır: Akşehir, Eskişehir, Susehri, Yenişehir, Atakent, Batıkent, Çengelköy, Sarıyer, Yenimahalle, Karabağ, Uludağ, Akdeniz, Kızılırmak, Tınaztepe, İncesu.
- ¹⁷Kişi adları ve unvanlardan oluşmuş mahalle, meydan, köy vb. yer ve kuruluş adlarında unvan kelimesi sonda ise, gelenekselleşmiş olarak bitişik yazılır: Abidinpaşa, Bayrampaşa, Ertuğrulgazi, Kemalpaşa, Necatibey (Caddesi).
- ¹⁸Konyalı, I.H., Üsküdar Tarihi, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1977.
- ¹⁹<https://maps.google.com/maps/ms?hl=tr&vpsrc=1&ctz=-120&ie=UTF8&msa=0&msid=206226238099227330801.0004b1b8d-c85f21984706&ll=41.02435,29.015933&spn=0.0&t=m&iwloc=0004b1b8e45012f4b5f0b&source=embed> 20.09.2012
- ²⁰Örnek olması bakımından bkz. Bir Ulu Rüeyayı Görenler Şehri Üsküdar, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2006. Bkz. N. Ebcim, Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt KUZGUNCUK, İleri Yayınları, İstanbul 2005. Bkz. K.Ekrem Uykucu, İlçeleriyle Birlikte İstanbul, Kahraman Yay., İstanbul 1979, s.360.
- ²¹G. Halıcı, İstanbul Anadolu Yakasında Tarihsel Bir Gezi, Baymatbaa, Çimsa Yayını, İstanbul, s.45.
- ²²KOMİSYON (A.Haluk Dursun), Şehir ve Kültür İstanbul (2010), İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayını, s. 126.
- ²³Y. Kemal Beyatlı, Kendi Gök Kubbeviz, İst. Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 2008, s.18.
- ²⁴"Beşşehir (Konya) Yer Adları ve Onomastik Bilimine Katkıları" adlı makalede bir yer adı şöyle yazılmıştır: "Alaieğicanavarmyidiğiyer". Arslan, M., "Beşşehir (Konya) Yer Adları ve Onomastik Bilimine Katkıları", (2011), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 25, s. 339.
- ²⁵M. A. Ceylan, (2008), "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler I.", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI. (06 – 09 Kasım 2008)*, Üsküdar / İstanbul., s. 483.

DÜNDEN BUGÜNE DOĞANCILAR CADDESİ

İbrahim YILDIRIM & Nihan Kalağan YILDIRIM

GİRİŞ

Semtler de insanlar gibidir, canlıdırlar. Bir semtin hayatını yazmak, belki de bu yüzden bir insanın, daha doğru bir deyişle o semti semt yapan insanların hayatlarını yazmak gibidir. Eski bir sözde denildiği üzere: “şerefü'l-mekân bi'l-mekân”: mekânın şerefi o mekânda oturanın şerefiyle ilintilidir. Şehirlerimiz de bu manada içindeki insanların kalitesiyle değer kazanırlar.

Üsküdar tarihiyle, abideleriyle ve insanıyla dünden bugüne hep kıymetli bir hazine gibi el üstünde tutulmuş, nice sokakları ve caddeleriyle müstesna bir Türk şehridir. Üsküdar'da bulunan Doğancılar Caddesi, adını Aziz Mahmud Hüdayi külliyesiyle, Şemsi Paşa sahil yoluna paralel olarak, Balaban'dan hareketle vardığı yer olan ve bugün park olarak kullanılan, dünün yırtıcı kuş pazarı olan Doğancılar'dan almıştır.

Burada birazdan size dünden bugüne bir caddenin hikâyesi anlatılmaya çalışılacak. Doğancılar Caddesi üzerinde hafif bir yürüyüşle küçük bir gezinti yapacağız. Aralarda yan sokaklar gözümüze çarpacak ama şimdilik o sokak aralıklarından başımızı şöylece bir uzatıp bakmakla yetineceğiz. Dünden bugüne neler kalmış hep birlikte göreceğiz ve belki de yer yer eski zamanlardan bir zamana gidip cadde üzerinde kaybolacağız.

DÜNDEN BUGÜNE DOĞANCILAR CADDESİ

Yedi tepeli Şehr-i İstanbul'un yedi dağın dere ve tepesi üzerine kurulmuş Üsküdar'ındaki Doğancılar Caddesi, Ayazma Camii'nin bulunduğu tepe ile Aziz Mahmud Hüdayi Hazretleri'nin kabri ve camisinin bulunduğu tepenin tam ortasından geçerek, adını aldığı yine tepelik bir yer olan Doğancılar Parkı'nın olduğu yere doğru kıvrılarak çıkar.

Gülnuş Emetullah Valide Sultan Camii ile Balaban İskelesi civarındaki Balaban Ahmet Baba Türbesi'nden başlayıp, Doğancılardaki Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii (Doğancılar Camii) ile hemen yanı başındaki eski kaymakamlık binasında son bulan bu cadde üzerinde dünden bugüne oldukça ilginç yapılar mevcuttur. Şemsipaşa Caddesi'nin hemen paralelindeki bu cadde, gerek güzergâhındaki ve gerekse de güzergâhının sağında ve solundaki sivil ve dini mimari yapılanmasıyla klasik bir Osmanlı Türk şehrinin özelliklerini yansıtır. Günümüzde bu yapıların artık sadece belli başlıları kalmış olsa da, bu haliyle bile

eskinin o farklı iklimlere açılan penceresini bu cadde üzerinde yürürken görebilirsiniz. Caddenin başladığı Balaban semti, Osmanlı döneminden beri oldukça ilginç bir muhitti. Balıkçılarıyla, hamallarıyla, esrarkeşleri ve sarhoşlarıyla, kahvehaneleriyle, iskeleleriyle ve reji binalarıyla oldukça kozmopolit bir mekândı. Balaban iskelesi ile Kızkulesi arasındaki bölgede Kavak ve Şerefâbâd Sarayları vardı ve bunlar Lale Devri sonlarında tamamen ortadan kalktılar.²

1826’da yeniçeriliğin kaldırılması öncesinde semt insanını oldukça rahatsız eden yeniçeri kırıklarının hikâyeleri ve esrar, eroin kullanan uyuşturucu müptelalarıyla Balaban semti Doğancılar Caddesi’ne açılan ilginç bir ön semtti. 1987 yılında Üsküdar meydanındaki araba vapuru iskelesinden Şemsipaşa Camii’ne kadar olan bölgede yapılan yıkımlardan³ sonra bu semtin de çehresi değişti. Ne o eski dükkânlar kaldı ve ne de Üsküdar’ın eski renklerini taşıyan o insanlardan bir eser.

Doğancılar Caddesi’nin 1964 yılında çekilen bir resimdeki iki sıralı ve karşılıklı birbirine bakan, bahçelerinde enva-i çeşit meyve ağacı bulunan ahşap konaklarından günümüze şimdi yine iki sıralı ve yine birbirine bakan ama bahçesiz, beton yığını bitişik nizam apartmanları kaldı artık.⁴ Eski zamanların mahalle sakinlerinin yerini artık yavaş yavaş da olsa yabancı yüzler alıyor. Ve zaten her yer işyeri olmuş durumda, asfalt kaplı cadde üzerinde arabaların çokluğundan yayaların yürümesi neredeyse artık imkânsız hale gelmiş durumda.

Her yerde olduğu gibi Doğancılar Caddesi’nde de modern yaşamın getirdiği olumsuzluklardan biri olan gürültü ve kirlilik hâkim. Rahmetli Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre’nin konaklarının (Münib Paşa Konağı)⁵ bulunduğu yerde şimdi beton yığını ucube yan yana iki blok apartman bulunmakta. Doğancılar Caddesi 26 ve 28 numaralı yerdeki bu apartmanların bugünkü adları Ferah olsa da, insana ferahlık vermekten çok uzaklar. “Doğancılar Caddesi’nin alt kısımları olan ve Uncular Sokağı ile Rumi Mehmed Paşa Camii’nin civarına “Eski Hamam Semti” denirdi. Semte adını veren **Çifte Hamam**, Doğancılar Caddesi ile Uncular Sokağı’nın birleştiği noktadadır”.⁶

Hamam, Rûmi Mehmed Paşa Camii civarında olup, bu camiye akar olarak yapılmıştır. Cami 876 (1471–72) tarihinde inşa olunduğuna göre, hamamın da bu sıralarda yaptırılmış olduğu söylenebilir. Erkekler kısmının kapısı Doğancılar Caddesi üzerinde ve Damat İbrahim Paşa Çeşmesi karşısında, kadınlar kısmı ise Kavak İskelesi Çıkmazı üzerinde Hüsrev Ağa Camii karşısındadır.⁷ Hamam şimdi Şifa Hamamı ismini taşıyor.⁸ Günümüzde hamamı Sivaslı Hayri Akbülbul ve oğulları Şefik Akbülbul ile Orhan Akbülbul işletmektedirler.

Hamamın hemen yanı başındaki Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Çeşmesi 1728 yılında damat ve sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa adına yapılmıştır. Çeşme, Damat Paşa’nın Üsküdar’da yaptırdığı kırk çeşmeden birisidir.⁹ Kazım Çeçen, Üsküdar Suları adlı kitabında İbrahim Paşa’nın Şemsi Paşa Camii’nin güneyindeki arazide Şerefâbâd Kasrı’nı yaptırdığını, buraya yaklaşık 15 km. uzunluğunda bir isale hattıyla su getirdiğini ve daha sonra da suyun debisini arttırarak Üsküdar’da yaptırdığı kırk çeşmeye buradan su verdiğini anlatır.¹⁰

Doğancılar Caddesi ile Kavaklı İskele Sokağı arasındaki bu büyük hazneli çeşmenin yüzü mermer kaplıdır. Yüzün iki tarafı kesme taştır. Ahşap çatılıdır. Dilimli kemerinin iki yanında iki rozet ve bunların üzerinde ise sekiz satır halinde on altı mısralı bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe Şair Es’ad Efendi’ye aittir.¹¹ Çeşmenin en son onarımı 1988 yılında Üsküdar Belediyesi tarafından yapılmıştır.

Doğancılar Caddesi'ndeki yürüyüşümüzü sürdürdüğümüzde hamamın biraz ilerisinde, Bakıcı Sokak'la Mahmud Şevket Paşa'nın Konağı'nın ve Rum Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu Parlak Sokak'ın keşiştiği yerde, caddenin çıkış yönünün hemen solundaki Nâilî Mehmed Efendi Çeşmesi'ni görürüz. Mütevazı bir Osmanlı Türk Çeşmesi olan bu çeşme tamamen kesme taştan yapılmıştır. Çeşmenin 1675–76 tarihinde Nâilî Mehmed Efendi tarafından tamir edilmiş olduğunu Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin Mecmua-yı Tevarih adlı eserinden öğreniyoruz. Üzerinde kitabesi şu an mevcut olmayan çeşmenin kitabesini mutasavvıf şair Himmetzâde Abdi Abdullah Efendi hazırlamıştır.¹² Bu çeşme de Üsküdar Belediyesi tarafından 1988 yılında onarılmıştır.

Doğancılar Caddesi'nin dikleşmeye başladığı Nâilî Mehmed Efendi Çeşmesi'nden hemen sonra biraz ileride sağda yine eski bir yapı görürüz. Burası Osmanlı döneminde Tephirhane Binası olarak kullanılan yerdir. Burası salgın hastalıkların çok olduğu dönemlerde tesis edilmiş, elbise ve eşyaların çeşitli kimyasallarla arındırıldığı bir yerdi.¹³ 1893–1894 yıllarındaki kolera salgınında Gedik Paşa, Tophane ve Üsküdar'da olmak üzere İstanbul'da üç tephirhane açılmıştı.¹⁴ Burası bugün İsmek kursu olarak hizmet vermektedir. Tephirhanenin tam karşısında Tatar Osman'ın Konağı bulunmaktaydı.¹⁵

Tephirhane'den yukarı çıkmaya devam ediyoruz. Biraz ileride solda **Üsküdar Mithat Paşa Kız Meslek Lisesi** binasını görürüz. Burası 1878 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından Kız Sanayi Mektebi olarak önce Doğancılar meydanındaki Ramazanoğulları Konağı'nda açılmış, 1881 tarihinde Abdüllatif Suphi Paşa'nın evkaf nazırlığı sırasında şimdiki yerine taşınmıştır.¹⁶ Halen eğitim öğretimine ek binalarıyla devam eden bu okulun hemen sağında, İmam Rıza Bey'in evi vardı.¹⁷

Doğancılar Caddesi'nin belki de en ilginç mekânı **Üsküdar Mevlevihanesi**'dir. Adını Sadrazam Bosnalı Cıgalazade Sinan Paşa'nın mirahuru Mehmed Ağa'nın 1597 yılında yaptırmış olduğu mescitten alan İmrahor semtinin hemen girişinde yer alan Mevlevihane, aşağıdan yukarıya doğru topografyanın durumundan dolayı dikleşen caddenin düzleştiği sınır noktasında bulunmaktadır. Buradan caddenin sonunda bulunan Doğancılar Camii'ne kadar neredeyse düz diyebileceğimiz bir satıhta yürürsünüz. M. Baha Tanman, İstanbul mevlevihanelerinden Galata, Yenikapı, Beşiktaş ile bunun devamı olan Bahariye ve Kasımpaşa'nın âsitane niteliğinde, buna karşılık Üsküdar'ın seyyahların konaklaması için tasarlanmış bir zaviye olduğunu söylemektedir.¹⁸

Üsküdar Melevihanesi, Galata Mevlevihanesi Şeyhi Sultanzade Numan Halil Dede tarafından kurulmuştur. Numan Halil Bey 1790'da Üsküdar'daki evini tadil ederek bugünkü Mevlevihaneyi kurmuştur. Kendisi 8 yıla yakın bir zaman şeyhlik yaptıktan sonra 3 Ocak 1799 tarihinde vefat etmiş ve semahanenin altında bulunan Dedegân Türbesi'ne gömülmüştür.¹⁹ İki katlı semahanenin alt katı Dedegân Türbesi, üst katı ise mescit ve semahane olarak kullanılmaktadır. Sol taraftaki duvara bindirilmiş ahşap bir niş minare görevi görmektedir. Mescit yığma moloz taştan yapılmış olup, caddeye bakan cephesinde ve saçağa yakın yerde bir Mevlevî sikkesi kabartması vardır. Cadde tarafından girilen kapısı şadırvanlı bir avluya açılan melevihanenin bahçesinde şadırvan ve meşruta bulunmaktadır.

Türbede medfun olan zevatın adları şöyledir: Tekke'nin kurucusu Numan Halil Dede Efendi (1799), Hafız Şeyda Abdürrahim Dede Efendi (1799), Şeyh Seyyid Mehmed Hüsameddin Dede Efendi (1801), Şeyh Hacı Ali Dede Efendi (1802), Şeyh İsmail Hulusi Dede Efendi (1804), Şeyh Seyyid Hacı Mehmed Emin Dede Efendi (1812), Şeyh Abdullah Necip Dede Efendi (1836), Şeyh Abdülkadir Kadri Dede Efendi (1851), Şeyh Seyyid Hafız Arif Himmetî Dede Efendi (1873), Şeyh Hafız Mehmed Zeki Dede Efendi

(1881), Şeyh H-Mehmed Hasib Dede Efendi (1886), Şeyh Mehmed Halid Dede Efendi (1902), Ahmed Vesim Paşa (1910), Bursa Mevlevihanesi seccadenişini Şeyh Şemseddin Dede Efendi'nin oğlu Fasih Dede Beyefendi (1916). Bunlardan başka vefat tarihleri bilinmeyen ve sandukaları da olmayan iki kişi daha medfundur: Kayseri Mevlevihanesi post-nişini Süleyman Ataullah Dede Efendi'nin oğlu Mehmed Şemseddin Dede Efendi ve Şeyh Ma'sum Ali Naili Çelebi'nin oğlu Sadreddin Çelebi. Şeyh evinin haziresindeki-ler de şunlardır: Sarım Bey (1858), Şerife Salih Hanım (1867), Dervişe Raibe Hanım (1870), Mustafa Dede (1869), Derviş Aziz Efendi (1906).²⁰

Ahmet Yüksel Özemre, "Üsküdar'da Bir Atar Dükkânı" adlı kıymetli eserinde, Galata Mevlevihanesi'nin son şeyhi Ahmed Celaleddin Dede (1853-1946)'nin de bir süre Üsküdar Mevlevihanesi'nde şeyhlik yaptığından ve mevlevihanenin hemen karşı sokağında ikamet ettiğinden bahseder.²¹ Rahmetli Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre Üsküdar Mevlevihanesi Dedegân Türbesi'ni sık sık ziyaret eder ve burada uzun uzun dualar terennüm ederdi.

Mevlevihane'nin son şeyhi Ahmet Remzi Dede Efendi (Akyürek)'dir. 1944 yılında Kayseri'de vefat eden bu zat oldukça zarif, nüktedan, şair, âlim ve iyi ahlak sahibi bir kimseydi.²² Mevlevihane'nin olduğu alandaki binalarda günümüzde Vakıf Hat Sanatları çalışmaları yapılmaktadır. Mevlevihane ile İmrahor Camii arasında günümüzde de halen durumunu muhafaza eden hoş bir yapılanma vardır. Mevlevihane'ye bitişik bir konak hala ayakta. Konağın olduğu Mehmed Paşa Değirmeni Sokak'taki karşılıklı iki konak bu dar ve küçük sokağa nostaljik bir hava vermektedir. Yine sokağın hemen karşısındaki eski İmrahor semt kahvehanesinde hala bu semtin "demli" insanlarına yine eski havasıyla yudumlayacakları çaylar demlenmektedir.

Hafız Ali Paşa Sokağı'nın hemen köşesine yerleşmiş ve güngörmüş bir Osmanlı hanımefendisi edasında ve nezaketindeki konak yavrusu ev zamana direnmeye devam etmekte, geçmişten günümüze leylak kokulu ve tılsımlı yaşanmış hikâyeler anlatmaktadır önünden umarsızca gelip geçenlere, sessizce. Biraz ötesindeki Enfiyehane Sokağı'na açılan daracık sokaktan baktığımızda, sokaktaki ahşap evlerin yan görünümü eşliğinde bütün güzelliğiyle Ayazma Camii gözlerinizin önündedir. Köşedeki mahalle manavı eski sahibi Muhtar Yusuf'un rahmetli olmasıyla, artık yeni sahibi tarafından işletilmektedir. Manavın karşısındaki iki katlı ahşap ev hala "ben ayakta" derken, size mütevazı bir tebessümle bakmaktadır. Bu evin yanı başında bir zamanların meşhur "Talat'ın Kahvesi" vardı. Eski Yeşilçam filmlerinde sıklıkla gördüğümüz kahve. Kahveci Talat²³, rahmetli olduktan sonra kahvesi yıkıldı ve yerine çirkin bir beton bina yapıldı. Burada şimdilerde bir ekmek fırını faaliyet göstermektedir. İmrahor semtinin bir nevi merkezi olan İmrahor Mescidi'nin etrafında çeşitli yapılanmalar mevcuttur: İki adet çeşme, bir adet kabristan, bir adet sıbyan mektebi, ulu bir çınar ve mescidin etrafına yayılmış vaziyette evler.

Talat'ın Kahvesi'ne bitişik olan Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi, gidiş yolumuzun hemen solundadır. Mektep binası restore edilmiş olup, Divan Edebiyatı Vakfı olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Mektebin tam karşısında Başkadın Çeşmesi, sağ çaprazında ise Ayşe Sultan²⁴ Çeşmesi vardır. "Yüzyıllar Boyunca Üsküdar" adlı eserinde Mehmed Nermi Haskan mekteple ilgili olarak şunları söylemektedir: "İmrahor Semti'nde ve bu semte ismini veren caminin, 1728-29 tarihinde yaptırılan çeşme ile 1598-99 tarihinde yaptırılan Ayşe Sultan Çeşmesi ve Darü'l-Kurrası'nın karşısında ve Doğancılar Caddesi ile Hafız Ali Paşa Sokağı'nın birleştiği yerde ve sokağın sol köşesinde.²⁵ İbrahim Hakkı Konyalı da mektebin bir dönem Halk Partisi binası olarak kullanıldığından bahseder.²⁶

Taş bir kaide üzerine oturmuş mektebin duvarları üç sıra ince tuğla ve bir sıra kesme taş-

tan örülmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstempaşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Mektep bir dönem bir vakıf tarafından işletilmiştir. Sıbyan Mektebinin tam karşısında bulunan Başkadın Çeşmesi, Bedreddin Dalan'nın İstanbul Belediye Başkanlığı sırasında yolu daraltıyor düşüncesiyle bulunduğu eski yerinden kaldırılıp, tarihi çınar ağacı ile İmrahor Camii arasına sadece ön cephesi korunarak yeniden yapılmış, ama önden sadece eski çeşmenin ön cephesi giydirilmiş, arkasındaki eski su haznesi yok edilerek yerine cemaatin abdest alması için musluklar konulmuştur.

Büyük hazneli çeşme, kesme taştan yapılmış, yüzü ise mermer ile kaplanmıştır. Lale Devri'nde 1728-1729'da yaptırılan bu güzel görümlü çeşmenin ayna taşında lale kabartmaları görülmektedir. Mermer kemerinin iki yanında birer rozet ve onun üzerinde ise altı satır halinde on sekiz mısralı bir kitabesi bulunmaktadır. Kitabe metni büyük Türk Şairi Nedim'e aittir. ²⁷Aynı yerde iki çeşme bulunmasının sebebi ise, bu çeşmeden sadece sakaların istifade etmesine, diğer Ayşe Sultan Çeşmesi'nden ise, semt halkının istifadesine izin verilmiş olmasıdır.

Doğancılar Caddesi ile Öğdül Sokak'ın birleştiği köşede bulunan Ayşe Kadın Çeşmesi'ni Mihrimah Sultan'nın kızı Ayşe Sultan yaptırmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı yapılış tarihi olarak 1695 tarihini söylese de, aslında doğru olan tarih 1598-99'dur. Kitabede temiz bir sülüs hattıyla tek satır halinde şunlar yazılmıştır: "Cenab-ı Hazret-i Aişe Sultan çün ihya itdi bu azb-i Fıratı, Didim tarihin anın kıldı icrâ zülâl-i çeşme-i aynü'l-hayat 1007." Ayşe Sultan Çeşmesinin mimari özellikleri "İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı" adlı eserden naklen şöyledir: Bu çeşme iki cephelidir. Ön cephesi mermerdendir. Yalın bir tasarımı vardır. Üst bölümünde yıldızlı kitabesi bulunmaktadır. Sivri kemerli bir niş görülmektedir. Sivri kemerin iki yanında altın yıldızlı birer rozet görülmektedir. Nişin içinde ayna taşında yine altın yıldızla yazılmış "Allah" yazısı okunmaktadır. Etrafında Rumi dekoru bulunan burması ve dikkörtgen teknesi görülmektedir. Arka cephesi ön cepheye göre daha düzensizdir. Tuğlayla örülmüş yuvarlak kemer görülmektedir. Kemerin arkasında sade bir şebekeyle kapatılmış kare bir açıklık vardır. Kemerin içinde kaş kemer ve burması görülmektedir. Küçük bir teknesi vardır.²⁸

Çeşme'nin arkasında bugün boş olan mahalde iki katlı Darü'l-Kurra binası vardı²⁹ ve biraz ilerisinde de küçük bir kabristan bulunmakta idi. Bugün sadece kabristan üzerinde kırık mezar taşları bulunmakta olup, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yeniden düzenlenmiştir. **İmrahor** Camii bu küçük meydanın tam ortasında yer almaktadır. Banisi Sadrazam Cağalazade Sinan Paşa'nın Mir-i Ahuru Hacı Mehmed Ağa'dır. Mabet 1597 senesinde yapılmıştır.³⁰Tuğla hatıllı olarak bina edilen caminin kapısı önünde iki beton direğin taşıdığı bir saçak vardır. Son cemaat yerinin üstü kadınlar mahfilidir. Muhtelif tarihlerde onarımlar geçiren İmrahor Camii'nin en son onarımını semtin tanınan ve sevilen hocası Salacak Fatih Camii'nden emekli Hacı Hafız Necati Yıldırım Hoca organize etmiştir.³¹ İmrahor ya da ilk söylenişiyse Mir-i Ahur Camii'nin bahçesindeki çınar ağacı oldukça yaşlıdır. Anıt ağaç olarak nitelenen bu doğu çınarının gövdesinin çevresi yaklaşık 6 metre ve çapı 2 metredir. Uzmanlar yaşının 200 olduğunu tahmin etmektedirler.³²

İmrahor Cami'inin kible duvarı önünde duran mermerden yuvarlak bir taş dikkat çekicidir. Eski yerinden biraz uzakta olup, kaybolmasın diye şimdiki yerine dikilen bu taş "Sadaka Taşı"dır. Caminin biraz ilerisinde soldaki ahşap bir evin köşesinde durmaktayken, bu evin yıkılması sırasında oradan nakledilerek, İmrahor Cami'inin kible cihetine yola yakın bir yere konulmuştur. Eski insanların sadaka vermek için bile kimseyi incitmemek adına icat edilen sadaka taşları İstanbul'da muhtelif yerlerinde bulunmakta imiş. Bunlardan birisi de Doğancılar Caddesi üzerindeki bu sadaka taşıdır.³³

Para sahibi insanlar taşın üstündeki kovuğa usulüne uygun bir şekilde para bırakırlar, ihtiyaç sahibi kişiler de insanların elden ayaktan çekildikleri bir vakitte buraya gelip, ihtiyaçları kadarını alır, gerisine dokunmazlarmış. Günümüz insanına bu yaklaşım biraz tuhaf gelebilir ama dün dediğimiz zaman biriminde bu mekânlarda böylesine insanlar oturmuş ve böylesine “nahif” işler yapmışlardır. Doğancılar Caddesi üzerinde İmrahor semtinde eskiden Evlendirme Dairesi olarak kullanılan **Şair Nabi'nin Evi** bugün Üsküdar Belediyesi kültür merkezi olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Caddenin sonuna doğru artık yokuş iyice dikleşmeye başlar yeniden. İşte tam burada solda Çakırcıbaşı Hasan Paşa ya da günümüzdeki bilinen adıyla Doğancılar Camii'ni görürüz. Hafifçe yüksek bir tepelik üstüne kurulmuş vaziyet planıyla bu cami 1548 tarihli bir Mimar Sinan yapısıdır.³⁴ Şimdiki halini 19. yüzyılın sonunda alan bu yapı, döneminin bir nevi meslek kuruluşu olan Doğancıların ibadetgâhi durumundaydı.

Caminin duvarları kâgir, çatısı ahşaptır. Minaresi sol taraftadır. Doğancılar Caddesi'ne açılan mermer söveli kapısı üzerinde Şair Ziver Paşa'nın (Konyalı'ya göre ise, Şair Zebur) kaleme aldığı ve Üsküdarlı Abdülhamit Efendi'nin hattıyla yazılan bir kitabe bulunmaktadır. Beş satırlık kitabenin ortasına Sultan Abdülmecit'in tuğrası hak edilmiştir. Oldukça sempatik bir görünüşü olan bu caminin duvarlarında kuş evleri vardır. Caminin müstemilatı içinde Hacı Ahmet Paşa Türbesi³⁵ ve etrafında çeşitli mezarlar bulunur. Doğancılar Camii'nde imamlık yapan Hafız Mehmed Emin Efendi adlı kişinin Üsküdar Matbaası'nı 1827 yılına kadar işlettiğinden bahsettiği makalesinde Prof. Dr. Kemal Beydilli, konuya dair uzun bilgiler verir.³⁶

Doğancılar Senti yırtıcı kuşlarla ilgili bir nevi pazardı ve burada bu tür kuşlarla ilgili dükkânlar vardı. Çakırcı Hasan Paşa, Enderun'da yetişmiş, yırtıcı bir kuş çeşidi olan Çakırcılıkta uzmanlaşmış ve göze girmiş bir kişiydi.³⁷ Doğancılar Camii civarında geçmişte olan ama şimdi ortadan kalkan bazı yapılardan bahsedilir. Bunlar Doğancılar Ali Ağa Mektebi³⁸, Çakırcıbaşı Mektebi³⁹, Ali Ağa Çeşmesi⁴⁰, Doğancılar Hamamı⁴¹, Hacı Paşa Hamamı⁴². Günümüzde bunlardan geriye bir şey kalmamıştır.

Doğancılar Camii'nin hemen sağ çaprazında bulunan Şerefâbâd Maksemi hala dimdik ayakta. Lale Devri baş mimarı Kayserili Mehmed Ağa tarafından 1728–1729 yıllarında Şerefâbâd Kasrı'nın suyunu temin ve tanzim maksadıyla yapılmıştır. Buradan başka çeşmelere de su verilirdi.⁴³ Bir sıra kesme mermer ve iki sıra tuğla hatıllı olarak inşa edilen maksem, sekiz yüzlüdür. Üzeri kubbelidir. Ta'lik bir hatla Şair Nedim'e ait bir kitabesi vardır.

Doğancılar Caddesi, Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii'nin karşısındaki eski Üsküdar Kaymakamlık binasıyla son bulur.

SONUÇ

Üsküdar'da Doğancılar Caddesi'nde yaptığımız araştırmanın sonuna gelmiş olduk. Çalışmamız boyunca eski ve yeniye, geçmişi ve bugünü yapılar üzerinden bir kere daha inceleme imkânı bulduk. Doğancılar Caddesinin başlangıç kısmındaki şehir karmaşası yokuştan yukarı çıktıkça azalmaya başladı ve Üsküdar Mevlevihanesi, İmrahor Camii ve Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi civarına geldiğimizde, Üsküdar'ın huzurunu bir miktar da olsa tatmış olduk.

Ayşe Kadın Çeşmesi'nin arkasında kalan hazireye bakıp ötelere düşündük, bugün Divan Edebiyatı Vakfı olarak kullanılan Sıbyan Mektebi, restorasyon sonrası mektepliğine yaraşır bir yer olmuş. Yine ilim adamları ile dolacak bu sıcak mekânda ve burada yapılacak dost sohbetlerde eski edebiyatımız konuşulacak diye sevindik.

Nihayet Çakırcıbaşı (Doğancılar) Camii'ne geldiğimizde, caminin Doğancılar Parkı'na bakan yüzü bize Hezarfen Ahmet Çelebi'yi hatırlattı. Caminin restorasyonu esnasında yapılan çevre duvarlarını o naif ve mütevazı cami için fazlaca yüksek ve kaba bulduk, adeta caminin dışarıdan tüm güzelliğini çepeçevre örtüyor.

Yolun sonunda eskinin iyi korunduğu yerler sayesinde, zaman içinde kısa bir seyahat etmiş olduk. Bundan asırlarca evvel yapılmış ata yadigârı bunca güzel yerlerin kıymetlerinin bilinmesi ve dünden alınan bu "emanet"lerin, yarınlara da bırakılması, bugünün "mekin"i olan bizlerin boynunun borcu olsa gerek. Aksi takdirde "şeref" kelimesi noksan kalır.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Balaban Baba Türbesi'nin şimdiki hali, bahçedeki mezarlar ve Üsküdar Belediyesi'ne ait Üsküdar Araştırmaları Merkezi binası yan görünüm

Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 2: Çifte Hamam ve Nevşehirli İbrahim Paşa Çeşmesi

Kaynak: Seyfettin Ünlü (Ed.), Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 137.

Fotoğraf 3: Çifte Hamam ve Nevşehirli İbrahim Paşa Çeşmesi
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 4: Eski Hamam (Çifte Hamam) Arka Cephe
Kaynak: <http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/rehber/>

Fotoğraf 5: Nâilî Mehmed Efendi Çeşmesi
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 6: Tephirhane Binası
Kaynak: Seyfettin Ünlü, a.g.e., s. 128.

Fotoğraf 7: Tephirhane Binası (Şimdi İsmek Kurs Merkezi)
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 8: Üsküdar A. M. Efendi Kız Meslek Lisesi
Kaynak: <http://www.mithatpasakml.k12.tr/>

Fotoğraf 9: Üsküdar A. M. Efendi Kız Meslek Lisesi (bugünkü hali)
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 10: Üsküdar Mevlevihanesi Şeyh Evi
Kaynak: Seyfettin Ünlü, a.g.e., s. 205.

Fotoğraf 11: Üsküdar Mevlevihanesi Şeyh Evi (Bugün Klasik Türk Sanatları Vakfı)
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 12: Üsküdar Mevlevihanesi (Bugün Klasik Türk Sanatları Vakfı)
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 13: Üsküdar Mevlevihanesi yanındaki restore edilmiş eski ev ve solda İmrahor semtinin eski pasta börek fırını.
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 14: Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi (Bugün Divan Edebiyatı Vakfı)

Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 15: Mevlevihane'nin paralelinde ve Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi'nin Hızasındaki Eski Konak (Hafız Ali Paşa sokak girişi).

Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 16: Ayşe Sultan Çeşmesi
Kaynak: http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/rehber_/

Fotoğraf 17: Başkadın Çeşmesi
Fotoğraf: Nihan K. YILDİRIM

Fotoğraf 18: İmrahor Camii ve Başkadın Çeşmesi
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 19: İmrahor Camii ve Hacı Hafız Necati Yıldırım
Fotoğraf: Mehmet Naci AKÖZ

Fotoğraf 20: İmrâhor Camii Bahçesindeki Yaklaşık 200 yaşındaki Doğu Çınarı
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 21: İmrahor Camii Bahçesine Taşınmış "Sadaka Taşı"
Fotoğraf: Nihan K.YILDIRIM

Fotoğraf 22: Şair Nabi'nin Şu An Üsküdar Belediyesi "Bilgi Evi" Olarak Kullanılan Evi
Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Fotoğraf 23: Şerefâbâd Maksemi
Kaynak: http://www.istanbulkulturenvanteri.gov.tr/kentsel-sivil-mimari/print/envanter_id/59306

Fotoğraf 24: Çakırçıbaşı Camii (Doğancılar Camii)
Kaynak: http://www.azizmahmuthudayimahallesi.com/mahallemizin_tarihi_yerleri.htm

Fotoğraf 25: Çakırçıbaşı Camii (Doğancılar Camii)
Kaynak: http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/rehber_/

Fotoğraf 26: Çakırçıbaşı Camii (Doğancılar Camii bugünkü hali)

Fotoğraf: Nihan K. YILDIRIM

Dipnotlar

¹Balaban Ahmet Baba'nın mabedi en geç 1630 tarihlerinde yaptırıldıktan sonra, yaklaşık 135-140 sene sonra Sa'diyye Tekkesi haline getirilmiştir. İsminden dolayı semt Balaban adıyla meşhurdur. Şeyh Balaban Ahmet Baba, İsfendiyar Oğulları'ndan olan Şemsi Paşa ve Doğancılar Camii haziresinde bulunan İsfendiyar Oğulları Türbesi'nde yatanların akrabasıdır. (Mehmed Nermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar**, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2001, C. I, s. 116). Bugün bu mahalde sadece birkaç mezar vardır ve bu alana Üsküdar Belediyesi tarafından "Üsküdar Evi" binası yapılmıştır. Ayrıca bkz: Ahmed Nezih, Galitekin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003, s. 194.

²Haldun Hürel, **İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık**, Dharma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 487-488.

³1987 yılındaki yıkımlarda araba vapuru iskelesinden Erenler Düğün Salonu ile Şemsipaşa Camii arasındaki Tekel binaları dâhil bütün binalar yıkıldı. Yıkıma kadar o civarda yine balıkçı iskeleleri, balıkçı kahveleri ve kumcular vardı. Semtin berduşları kendi hallerinde her türlü müskiratı çevrelere zarar vermeden içmeye devam ederlerdi. Ama günün belli saatleri dışında oralardan geçmek yine de pek tekin değildi. Ayrıca semtte irili ufaklı birçok köpek sürüsü kol gezirdi.

⁴Eski ve yeni Üsküdar'a ait ayrıntılı resimler için bakınız: Kemal Kahraman, **Üsküdar Hatırası**, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2003.; Seyfettin Ünlü (Ed.), *Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

⁵Ahmet Yüksel Özemre, "Üsküdar'da Konak Hayatı", http://www.ozemre.com/index.php?option=com_content&task=view&id=151&Itemid=57

⁶Besim Çeçener, **Üsküdar Anıları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008, s. 29.

⁷Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 969.

⁸İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977, C. II, s. 441; Rifat Gökçen, **Üsküdar**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1991, s. 55.

⁹Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 30.

¹⁰Kazım Çeçen, **Üsküdar Suları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s. 76-78.

¹¹Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1132.

- ¹²Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1130.
- ¹³Besim Çeçener, *a.g.e.*, s. 34.
- ¹⁴Nuran Yıldırım, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tephirhanesi”, **Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007, C. II, s. 413.
- ¹⁵Çeçener, *a.g.e.*, s. 34.
- ¹⁶Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 938.
- ¹⁷Çeçener, *a.g.e.*, s. 33.
- ¹⁸M. Baha Tanman, “İstanbul Mevlevihaneleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XIV, İstanbul, 1994, s. 179.
- ¹⁹Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 255.
- ²⁰Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 647-651.
- ²¹Ahmet Yüksel Özemre, **Üsküdar’da Bir Attar Dükkânı**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1996, s.77.
- ²²Sezai Küçük, “Örnek Bir Mevlevi: Üsküdar Mevlevihanesi Son Postnişini Ahmed Remzi Dede (Akyürek)”, **Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, C. II, s. 643-656.
- ²³Kahveci Talat, oldukça şık giyinen ve kibar konuşan eski bir Üsküdar beyefendisiydi.
- ²⁴Kanuni Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah Sultan ile Sadrazam Rüstem Paşa’nın kızları.
- ²⁵Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 922-923.
- ²⁶Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 332.
- ²⁷Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1050-1052; Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 18-20.
- ²⁸Necdet Ertuğ (Ed.), **İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı**, İSKİ Yayınları, İstanbul 2006, C. II, s. 59.
- ²⁹Kazım Çeçen, **Üsküdar Suları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s.126; Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1045-1046; Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 15-16.
- ³⁰Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 270-272.
- ³¹Bkz. Resim 19.
- ³²Ünal Asan, “Üsküdar’ın Canlı Kültür Mirası Anıt Ağaçlar”, **Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 23-25 Mayıs 2003**, İstanbul 2004, C. I, s. 435.
- ³³Bir başka sadaka taşı ise, Mehmet Paşa Değirmeni Sokağı ile Karakol Sokak’ın birleştiği köşede bulunmaktadır.
- ³⁴Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 136-141; Konyalı, *a.g.e.*, C. I, s. 124-126.
- ³⁵Bkz., Galitekin, *a.g.e.*, s. 953; Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 557-560.
- ³⁶Kemal Beydilli, “Nizam-ı Cedit Şehri Üsküdar’da Matbaa Bir İmam: Doğançılar İmamı Hafız Mehmed Emin Efendi”, **Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, C. II, s. 555-568.
- ³⁷Ayrıntılı bilgi için bkz.: Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 137.
- ³⁸Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 307.
- ³⁹Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 306.
- ⁴⁰Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 12-13.
- ⁴¹Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 439-440.
- ⁴²Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 441-442.
- ⁴³Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1223; Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 141-143.

ÜSKÜDAR'DA BAZI YER ADLARI ÜZERİNE İNCELEMELER

Mehmet Akif CEYLAN

ÖZET

Ülkemizde milli kültür değerlerimizin yoğunlaştığı tarihi mekânlardan olan Üsküdar şehri, mahalle, semt, mevki, cadde ve sokak bağlamında birçok özgün yer adları varlığına sahiptir. Oldukça uzun bir süreç içinde şekillenen yer adları, günlük yaşantının ayrılmaz bir parçasını ve şehrinde önemli bir kültür zenginliğini teşkil etmektedir. Bildiride, farklı kaynaklardan yararlanılarak tespit edilen çok çeşitli yer adları, coğrafi sistematığe uygun bir şekilde sınıflandırılmış ve her gruptan seçilen örneklerin kökeni ve anlamı üzerinde durulmuştur. Konunun geniş kapsamlı olması nedeniyle örnek sayıları ve açıklamalar nispeten kısa tutulmuştur.

ANAHTAR KELİMELER: Üsküdar, Cadde, Sokak, Yer Adları, Toponimi.

ABSTRACT

The city of Uskudar (Istanbul), one of the historical places where there are many national cultural heritages, has a wide range of original place names in the district, neighbourhood, location, street and avenue context. The place names that have been formed over a quite long period of time constitute an integral part of our daily lives and an important cultural wealth for the city. A wide variety of place names obtained from a number of different sources have been classified based on a geographical systematic, and the origins and meanings of some examples selected from each class have been studied. Because the subject is quite comprehensive, a rather small number of examples and short descriptions have been provided.

KEYWORDS: Uskudar, Avenue, Street, Place Names, Toponymy.

GİRİŞ

Doğal ve beşeri bir mekân üzerinde gelişen şehirler, gelişmişlik düzeyine bağlı olarak birçok fonksiyon alanlarından oluşur. Bütünüyle bir şehri teşkil eden ve günlük yaşamın geçtiği bu fonksiyon alanlarının isimlendirilmesinde çeşitli kaynaklardan yararlanır. Şehirdeki yer adları bir yönüyle şehrin fonksiyon alanlarının adlandırılması olarak ifade

edilebilir. Şehirde fonksiyon alanları çeşitli ve çok sayıda olduğundan yer adları da önemli bir çeşitlilik ve zenginlik teşkil eder. Nitekim dünyada bütün coğrafi üniteler içinde yer adlarının en fazla yoğunluk kazandığı alanlar şehirlerdir. Çünkü şehirlerde her fonksiyon alanının ayrı ayrı adlandırılmasında zorunluluk bulunur.

Yer adları, şehir mekânında ortak toplumsal bir hafıza ve toplumsal hâkimiyeti oluşturması ve kimliği göstermesi bakımından önemli bir işleve sahiptir. Yer adları bir nevi şehrin hafızasıdır. Şehrin tarihi boyunca şahit olduğu önemli olayları, bünyesinde yetiştirdiği kişileri, düşünceleri, ideolojileri, hâkim gücü, siyasal akımları, kültürel unsurları, göçleri, çeşitli ekonomik faaliyetleri ve benzerlerini mekâna verilen adlarla bizlere ve gelecek nesillere hatırlatır. Bu yönüyle yer adları şehrin farklı dönem ve özelliklerini yansıtan birer belge niteliği taşır. Keza yer adları, toplumsal değişmeyi en iyi yansıtsan unsurların başında gelir. Özellikle topluma hâkim olmak ve yeni bir toplum belleği oluşturmak için atılan adımların başında cadde ve sokak adlarının değiştirilmesi gelir. Günümüzde de cadde ve sokak adları başta olmak üzere çeşitli fonksiyon alanlarının isimlendirilmesinde siyasi, etnik, dini ve kültürel eğilimlerin etkileri belirgin bir şekilde görülür. Çünkü bir mekâna hâkim olmanın yolu, ilk önce mekânı temsil eden isme hâkim olmadan başlar.

Yoğun bir yerleşime ve fonksiyona sahip olan Üsküdar şehrinde mahalle, semt, cadde, sokak, park, bahçe, eğitim, kültür, sağlık, ulaşım (durak, üst geçit, köprü, tünel, iskele), resmi ve özel işyerleri, cami, türbe, mezarlık, konut ve her türlü ekonomik faaliyet alanı dikkate alındığında binlerce yer adı mevcuttur. Örneğin bugün Üsküdar 33 mahallede, 2501 cadde ve sokak, 180 cami, 180 otobüs durağı ve 290'ı aşan çeşitli düzeydeki eğitim kurumlarının yanı sıra diğer kurum, kuruluş ve fonksiyon alanlarıyla birlikte sayıları binlerle ifade edilebilen oldukça çeşitli ve özgün yer adları varlığına sahiptir. Büyük çoğunluğu yerel, kısmen de ulusal ve uluslararası nitelikte olan yer adları şehrin önemli bir zenginliğini oluşturur.

Bundan önceki (VI.) Üsküdar Sempozyumu'nda Üsküdar'da topografya ve akarsu adları bildiri olarak sunulmuş ve yayınlanmıştı.¹ Bu bildiride ise Üsküdar şehrinde mahalle, semt, mevkii, cadde ve sokak adları ele alınmıştır. Esasında bu çalışma, konu olarak öncekinin devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir.

YÖNTEM

Çalışmada önce Üsküdar'la ilgili nispeten geniş bir literatür gözden geçirilmiş, farklı kaynaklar ve yerinde yapılan gözlemlerden çok sayıda yer adları tespit edilmiştir. Bir nevi Üsküdar'ın yer adları envanteri çıkarılmıştır. Daha sonra bu yer adları, birçok özellikleri de dikkate alınarak coğrafya sistematığına uygun bir şekilde sınıflandırılmıştır. Oluşturulan grup ve alt grupların kapsamı ana hatlarıyla değerlendirilmiş, bunları temsilen seçilen bazı yer adlarının kökeni ve anlamı konusunda açıklayıcı nitelikte özlü bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra yapılan açıklamaları pekiştirmesi bağlamında arşiv belgesi, harita ve fotoğraflar ile başta İstanbul olmak üzere ülkemizin birçok il ve ilçesinden örnekler vermeye çalışılmıştır. Böylelikle bazı yer adlarının yerel, ulusal veya uluslararası dağılışı ve nitelikleri üzerinde de kısaca durulmuştur.

MAHALLE, SEMT VE MEVKİ ADLARI

Üsküdar, oldukça uzun bir tarihe ve nispeten geniş coğrafyaya sahiptir. Bunun sonucu olarak gelişim süreci içinde zamanla sayıları değişse de şehirde birçok mahalle, semt ve mevkii adları vardır. Nitekim Güneş, 1520 yılına ait Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu

¹Mehmet Akif Ceylan, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler (I)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler*, C.1, 2009, s.459-486.

DeFTERİNE (TT 438) GÖRE, NEFS-İ ÜSKÜDAR'DA İMARET-İ MEHMET PAŞA, EYERCI/EBERCI, HERGELE NAM-1 DİĞER SALACAK, HAMZA FAKI, DAVUD PAŞA, GEREDELİ, BULGURLU VE SELMAN AĞA OLMAK ÜZERE 8 MAHALLENİN ADINI KAYDETMIŞTIR.² CUMHURİYET DÖNEMİNDE 2008 YILINA KADAR MAHALLE SAYISI ARTARAK 54'E ULAŞMIŞTIR. BU YILDAN İTİBAREN BAZI MAHALLELERİN BİRLEŞTİRİLMESİ VE 2009 YEREL SEÇİMLERİ ÖNCESİ ÖRNEK, ESATPAŞA VE FETİH MAHALLELERİNİN YENİ TEŞKİL EDİLEN ATAŞEHİR İLÇESİNE BAĞLANMASIYLA BİRLİKTE SAYI 33'E GERİLEMIŞTİR.

ÜSKÜDAR'DAKİ MAHALLELERİ KURULUŞ DÖNEMİ VE MEKÂNSAL GELİŞİM SÜRECİ BAKIMINDAN ÜÇ KISMA AYIRMAK MÜMKÜNDÜR. BİRİNCİ GRUBU, ŞEHİRİN TARİHİ ÇEKİRDEĞİ İÇİNDE YER ALAN MAHALLELER TEŞKİL ETMEKTEDİR. BUNLAR; AZİZ MAHMUD HÜDAYİ, AHMEDİYE, SALACAK, MİMAR SİNAN, SELİMİYE, SULTANTEPE, ZEYNEP KAMIL, VALİDEİ ATIK, MURAT REİS, SELAMIALİ, İCADIYE VE BARBAROS MAHALLELERİDİR. ÜSKÜDAR'DA MAHALLELERİN BİRLEŞTİRİLMESİ; ÖZELLİKLE BU GRUPTAKİ MAHALLE SAYISININ AZALMASINA NEDEN OLMUŞTUR.

İKİNCİ GRUBU, ESKİ NÜVESİ GENELLİKLE BİR KÖY VEYA MAHALLE YERLEŞMESİNİ TEMSİL EDEN, FAKAT ŞEHİRİN YATAY YÖNDE GELİŞMESİYLE BİRLİKTE SEMT MAHALLESİ STATÜSÜ ALARAK ŞEHİRLE BÜTÜNLEŞEN YERLEŞMELER MEYDANA GETİRMEKTEDİR. KULELİ, KUZGUNCUK, BEYLERBEYİ, ÇENGELKÖY, KANDILLİ, KÜÇÜKSU, KÜPLÜCE, BURHANIYE, KISIKLI VE BULGURLU ÖRNEK VERİLEBİLİR. ADI GEÇEN YERLEŞMELER, FARKLI DÖNEMLERDE ÜSKÜDAR'DAN NİSPETEN UZAKTA KÖY VEYA MAHALLE ŞEKLİNDE KURULMUŞLARDIR. 20. YÜZYILIN ORTALARINA DOĞRU İÇ GÖÇLERİN ARTIŞIYLA BİRLİKTE ÜSKÜDAR'IN HIZLI BİR ŞEKİLDE MEKÂNSAL GELİŞİMİNE PARALEL OLARAK ŞEHİRİN YERLEŞİM SAHASINA DÂHİL OLMUŞLARDIR. YİNE ALTUNİZADE, ACIBADEM VE KÜÇÜK ÇAMLICA DA BU DÖNEMDE GENELLİKLE BAHÇELİ EVLER ŞEKLİNDE GELİŞEN VE ŞEHİRLE BÜTÜNLEŞEN MAHALLELERDİR.

ÜÇÜNCÜ GRUPTA İSE, 20. YÜZYILIN 3. ÇEYREĞİ İLE BİRLİKTE ARTAN İÇ GÖÇLER SONUCU ÜSKÜDAR'A DOĞU VE KUZEY TARAFTAN EKLENEN YENİ MAHALLELER YER ALIR. BAHÇELİEVLER, GÜZELTEPE, KIRAZLITEPE, MEHMET AKİF ERSOY, YAVUZTÜRK, FERAH, CUMHURİYET VE ÜNALAN MAHALLELERİ SON DÖNEMDE GELİŞMİŞTİR. MAHALLELERİN GELİŞİM DÖNEMLERİ, ONLARIN ADINA DA BÜYÜK ÖLÇÜDE YANSI MIŞTIR. ÖRNEĞİN VALİDEİ ATIK, MURAT REİS, AHMEDİYE, İCADIYE VB ÖZELLİKLE OSMANLI DÖNEMİNİ, BUNA KARŞILIK CUMHURİYET, FERAH, GÜZELTEPE VE MEHMET AKİF ERSOY GİBİ ADLAR DA YAKIN DÖNEMİ TEMSİL ETMEKTEDİR.

GÜNÜMÜZDE ÜSKÜDAR'ı OLUŞTURAN 33 MAHALLENİN YAKLAŞIK 1/3'İ ADINI ÖNEMLİ TARİHİ ŞAHSİYETLERDEN ALMIŞTIR. BUNLAR DAHA ÇOK ŞEHİRİN TARİHİ NÜVESİ İÇİNDEDİR. MAHALLELERİN ÖNEMLİ BİR KISMININ DA ÇEŞİTLİ COĞRAFI UNSURLARLA (KÜÇÜKSU, SULTANTEPE, GÜZELTEPE, KIRAZLITEPE, KÜÇÜK ÇAMLICA, ACIBADEM, KUZGUNCUK, KISIKLI GİBİ) ADLANDIRILDIĞI GÖRÜLÜR. DİĞER MAHALLELERİN ADLARI İSE ÇOK FARKLI KAYNAKLARLA İLGİLİDİR. ÖRNEĞİN BU GRUPTA BULUNAN MAHALLELERİN BİR KISMI (BEYLERBEYİ, KULELİ, KANDILLİ VE SELİMİYE) BİR YAPU VEYA TESİS, BİR KISMI DA FARKLI KAVRAM VE DEYİMLERDEN (YAVUZTÜRK, FERAH, CUMHURİYET, ÜNALAN) ADINI ALMIŞTIR. ÜSKÜDAR'DA TÜRK DÖNEMİ ÖNCESİNDEN BUGÜNE İNTİKAL EDEN MAHALLE, SEMT, MEVKİİ, CADDE VE SOKAK ADLARI DA OLDUKÇA AZDIR.

YUKARIDA GENEL OLARAK SINIFLANDIRILAN MAHALLE, SEMT VE MEVKİİ ADLARININ ANCAK BİR KISMINI ÇALIŞMA KAPSAMINDA İNCELEMELİK MÜMKÜN OLMUŞ VE SAYFA SINIRLAMASI NEDENİYLE AÇIKLAMALAR NİSPETEN KISA TUTULMUŞTUR.

ACIBADEM: KÜÇÜK ÇAMLICA TEPE'Sİ'NİN GÜNEYİNDE KONUMLANAN SEMT, HEM ÜSKÜDAR HEM DE KADIKÖY İLÇELERİNİN SINIRLARI İÇİNDE YER ALIR. ORTASINDAN E5 KARAYOLU'NUN GEÇMESİYLE, AŞAĞI ACIBADEM (GÜNEY KISMI) VE YUKARI ACIBADEM (KUZEY KISMI) OLMAK ÜZERE İKİ KISMA AYRILIR. İDARİ BAKIMINDAN (YUKARI) ACIBADEM MAHALLESİ ÜSKÜDAR'A VE (AŞAĞI) ACIBADEM MAHALLESİ KADIKÖY İLÇESİNE BAĞLIDIR.

² Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler, C.I, 2004*, s.47.

Haskan, Acıbadem semtinin Evliya Çelebi zamanında Battal Gazi Bağları, Al-i Bahadır Bağları adıyla anıldığını, ünlü Türk kahramanı Battal Gazi'nin uzun müddet oturup Bizanslı gözetlediğinden ve onun yiğitliğinden dolayı semte Al-i Bahadır isminin verildiğini ve Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) Peynirci Çiftliği adıyla bilindiğini kaydetmiştir.³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 21 Aralık 1919 tarihli bir belgede⁴ Kadıköy Hasan Paşa Mahallesi'ndeki Peynirci Çiftliği'nin müştemilatıyla birlikte ferağ muamelesinin icrası konusuna yer verilmiştir. Bu belgeden, çiftliğin Aşağı Acıbadem'de, yani Kadıköy'de olduğu anlaşılmaktadır.

Acıbadem semti, genellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra iskân edilmeye başlanan nispeten yeni bir yerleşme sahasıdır. Acıbadem'de geniş çayırlar, bağlar, bahçeler ve koruların arasında padişahların, şehzadelerin, paşaların ve ileri gelenlerin köşklerinin olduğu dağınık bir yerleşme dokusu hâkimdi. Nitekim birçok eski haritada bu durum açıkça görülür. Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgenin⁵ içinde bulunan 10 Ağustos 1912 tarihli Sabah Gazetesi'nde Acıbadem ve Çiftecevizlerin Altunizade (İsmail Paşa) Mahallesi'nden ayrılarak ayrıca bir mahalle teşkilinin uygun olmadığı konusunda bir haber yer alır. Dolayısıyla bu tarihte henüz semte konut ve nüfus yoğunluğu fazla değildir. Yerleşme bağlamında semtin esas gelişimi, Cumhuriyet döneminde ve hatta 1950'nin sonrasına rastlamaktadır.

Semt adını, badem ağacının bir türü olan acıbademden yani bir bitkiden alır. Semtin adı, Osmanlı Arşivi'nde⁶ *Darıssaade Ağası Tayfur Ağa'nın Acıbadem Ağacı'ndaki bağının icarı* ile ilgili 23 Ekim 1881 tarihli bir belgede geçer. Belgede özellikle *Acıbadem Ağacı* ifadesinin geçmesi dikkati çeker. Gerçekten semte yoğun yapılaşmaya rağmen bugün de badem ağaçları görülebilir (Foto 1). Fakat doğal olarak yetişen badem ağaçlarının sayısı oldukça azalmıştır.

Foto 1. Mahalleye adını veren badem ağaçlarından biri (Şevket Paşa Sokağı).

Diğer taraftan semte adını veren acıbadem (*Amygdalus amara*) ağacı veya ağaçlarının lokasyonu konusunda henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Aynı mahallede Nimet Arpacı Camii'nin yanında Bademli Sokağı, Küplüce'de Badem Sokağı ve Bağlarbaşı'nda Acıbadem Tekkesi'nin varlığı kayda değerdir. Ayrıca ülkemizde badem, acıbadem ve eş anlamda kullanılan payam ve acipayam ile adlandırılmış birçok yerleşim birimi, kurum ve topografya bulunur. Bağlarbaşı'nda Acıbadem Tekkesi'nin 17. yüzyıldan bu yana faaliyet göstermesi, Üsküdar'da acıbadem adının ortaya çıkışı konusunda genel bir fikir vermektedir.

³ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, C.II, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2001*, s.1283, 1384, 1478.

⁴ BOA, Dosya No 217, Gömlek No 196, Fon Kodu MV.

⁵ BOA, Dosya No 149/-2, Gömlek No 3, Fon Kodu DH.İD..

⁶ BOA, Dosya No 56, Gömlek No 3164, Fon Kodu I..ŞD..

Bağlarbaşı: Şehrin bağlarıyla tanınmış semtlerinden biridir. Nitekim Evliya Çelebi, *Üsküdar'da dört bin kadar üzüm bağı ve üç yüz adet gül bahçesi vardır ki, her birinde binlerce renk ve çeşitte çiçekler yetişir, kokusundan insan sarhoş olur* demektedir. Eserin başka bir yerinde *Üsküdar'ın yiyecekleri arasında hora üzümü ve karanfilli üzüm şerbetinin meşhur olduğunu* belirtmektedir.⁷ Kanuni döneminde yapılan Hindistan Seferi'nin dönüşünde (1553) Üsküdar'da bir mahalleye adını veren Murat Reis'in söylediği rivayet edilen: *Üsküdar'ın ardında var idi bağlar / Murat Reis oturmuş dümende ağlar / On bir ay geçince göründü dağlar* mısraları 16. yüzyılda bağların varlığını vurgulaması bakımından kayda değer niteliktedir.⁸

Diğer taraftan 1819 tarihli bir haritada şehrin etrafında bulunan bağlık alanların işaretlendiği görülür.⁹ Yine Pardoe (1806-1862), *fabrikadan [makarna fabrikası] çıkıp yavaşça tırmandığımız tepenin adı Bağlarbaşı'ydı. Bu çok uygun bir isim; yolun soluna dizilmiş evler, göz alabildiğince uzanan meyve bahçelerine ve bağlara bakıyor. Aralara serpiştirilmiş kameriyeler ve çiçek açmış akasyalar var* şeklinde gözlemlerini ifade etmiştir.¹⁰ Dolayısıyla XVI-XVII. yüzyıllarda şehrin kenarında konutların sona erdiği, bağlık alanların başladığı, yolların kavşağında bulunan mevkie Bağlarbaşı denmiştir. Esasen yerleşmenin bu özelliği, Cumhuriyet'e kadar pek değişmeden devam etmiştir. Nitekim 1922 yılına ait Plan d'Ensemble de la Ville de Constantinople'de¹¹ yerleşmenin bu durumu açık bir şekilde görülür (Harita 1). Şehir doğu taraftan Nuh Kuyusu ve İcadiye-Bağlarbaşı caddeleri ile kır alanlarından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır.

Harita 1. 1922 yılına ait şehir planında Üsküdar'da yerleşmenin gelişimi ve sınırları.

Yakın zamana kadar Üsküdar çevresinde bağlık-bahçelik alanlar oldukça yaygındı. Daha çok devlet ricaline ve varlıklı ailelere ait olan bu bağlar arasında: Halife Abdülmecid Efendi Bağı, Adile Sultan (Validebağı), Yusuf Kamil Paşa Bağı, Menemenli Bağı, Tunus Bağı, Şüca Bağları, Susuzbağ, Arapzade Bağı ve Ragıp Bey Bağı gibi birçok örnekler sayılabilir. Bağlardan bazıları başka semtlerin de adlandırılmasına neden olmuştur. Örneğin Tunus Bağı (Tunuslu Mahmut Ayad Paşa'ya ait) bir semt ve caddeye verdiği adıyla hala varlığını devam ettirir.¹² Fakat Dursun'un ifadesiyle *Bağlarbaşı'nın bağları gitti, adı kaldı yadigâr*.¹³ Ayrıca Maltepe, Bakırköy ve Gaziosmanpaşa'da Bağlarbaşı adlarına rastlanılır.

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname, C.I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s.366.*

⁸ Suat Erginer, *Asya'nın Kapısı Üsküdar, Üsküdar Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul, 1966, s.61.*

⁹ Par J.D. Barbié du Bocage, *Plan de la Ville de Constantinople et de ses Faubourgs Tant en Europe qu'en'Asie, Imprimerie Royale, Paris, 1819.*

¹⁰ Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı, Çev. Banu Bityükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.164.*

¹¹ *Plan d'ensemble de la ville de Constantinople, Société Anonyme Ottomane d'Etudes et d'Enterprises Urbaines, Stamboul, 1922.*

¹² Hikmet Şinasi Önal, "Çamlıca (Türk Edebiyatında)", *İstanbul Ansiklopedisi, C.VII, 1965, s.3717.*

¹³ Ahmet Haluk Dursun, *İstanbul'da Yaşama Sanatı, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2002, s.120.*

Bulgurlu: Bazı eserlerde Burgullu, Burkurlu, Burkullu ve Burgurlu şeklinde geçtiği görülen Bulgurlu adının, 1876 Balkan Savaşı'ndan sonra buraya yerleştirilen Bulgar göçmenlerinden geldiği düşüncesi varsa da; bu tarihi bilgilere aykırı düşer. Çünkü Bulgurlu (Karye-i Bulgurlu) adının 15. yüzyıldan beri hiçbir değişiklik göstermeden kullanıldığı göz önüne alındığında; bunun doğru olmadığı anlaşılır.¹⁴ Hür'e göre, *16. yüzyılda çiftçilikle uğraşan köyün adı "Bulgur"dan türemiş olmalıdır.*¹⁵ Türkiye'de birçok ilde örneklerinin varlığı ve Üsküdar'da da yakın zaman kadar sosyoekonomik yönden kır yapısını koruyan bu yerleşmenin bulgurla adlandırılmış olması doğru görünür. Nitekim bugün Bulgurlu Camii'nin önünde Aziz Mahmut Hüdayi'nin hediyesi olduğu rivayet edilen bir bulgur dibeği mevcuttur. Yaptığımız ölçümlere göre, tek parça mermerden yapılan bulgur dibeğinin yüksekliği 72 cm, iç çapı (ağız kısmında) 65 cm ve dış genişliği 85 cm'dir. İçi malzeme ile dolu olduğundan derinliği ölçülemedi (Foto 2). Bir köşesi kırık olan bulgur dibeğinin bir müzeye veya daha güvenli ve teşhir edilebilecek bir yere taşınması gerekir. Bu temenni yaklaşık 50 yıl önce Vasıf Hiç tarafından da ifade edilmiştir. Bir yazısında Hiç, *S. Bozcalı'nın Bulgurlu Köyü Camii'ni resmettiğini, bu resimde caminin önünde bulgur dibeğinin yer aldığını*¹⁶, *bulgur dibeğinin 1961 yılı Haziran ayında Bulgurlu Camii'nin haziresi önünde, metruk, yok olmağa mahkûm durduğunu, kanaatince, köyün girişine, güzel bir kaide üzerine isim abidesi olarak konmaya değer bulunduğunu* belirtir.¹⁷

Günümüzde Üsküdar'ın bir mahallesi olan Bulgurlu, Çamlıca tepeleri çevresinde Kısıklı ile birlikte gelişen oldukça eski bir yerleşim birimidir. Küçük Çamlıca Tepesi'nin doğu yamacında bulunan Bulgurlu'nun ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Hiç, *buranın eski bir köy olup; kuruluş tarihinin Bizans devrine kadar gittiği* konusunda bazı tahminlerini kaydeder.¹⁸ Ayrıca burasının Yavuz Sultan Selim devrinde padişahın mektubunu İran'a götüren incili kaftan sahibi Muhsin Çelebi'nin çiftliği olduğu konusunda da bazı görüşler ileri sürülür.¹⁹

Foto 2. Bulgurlu Camii'nin önündeki bulgur dibeği.

Bulgurlu adına 15. yüzyıldan itibaren kaynaklarda daha sık rastlanılmaktadır. Bu yüzyılın sonuna doğru köyde mescit ve çeşme gibi yerleşmenin devamlılığı ve büyüklüğü bakımından önem taşıyan bazı yapılar inşa edilmiştir. 15. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Bulgurlu (Bulgurlu Bayrampaşa) Mescidi, Kısıklı-Dudullu yolu üzerinde olup, (Teberdar) Mehmet Ağa isminde bir kişi tarafından yaptırılmış ve vezirlerden Bayram Paşa tarafından daha sonra bir minber konularak cami haline getirilmiştir. Bulgurlu Köyü'nün gelişmesi Aziz Mahmut Hüdayi (1541-1628)'nin buraya yerleşmesinden sonra hızlanmıştır. O dönemde köyün güneyinde en ıssız yeri tercih eden Aziz Mahmut Hüdayi, 1615'te bir çilehane inşa ettirmiş ve burada inzivaya çekilmiştir.

¹⁴ Mehmet Akif Ceylan, "Çamlıca Tepeleri ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası; Yerleşmenin Gelişimi ve Mekânsal Kullanımın Değişimi Konusunda Bir Araştırma", Türk Dünyası Araştırmaları, S.147, 2003, s.180.

¹⁵ Ayşe Hür, "Bulgurlu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, 1994, s.331.

¹⁶ Vasıf Hiç, "Bulgurlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, 1963, s.3118.

¹⁷ Vasıf Hiç, "Bulgurlu Köyünün Bulgur Dibeği", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, 1963, s.3124.

¹⁸ Vasıf Hiç, "Bulgurlu", s.3113.

¹⁹ Ayşe Hür, A.g.e., s.331.

Ülkemizin birçok ilinde Bulgur (Tekirdağ), Bulgurlu (Erzurum, Malatya, Yozgat, Şanlıurfa), Bulgurluk (Konya, Sivas, Bingöl), Bulgurcu (Çankırı), Bulgurlar (Denizli), Bulgurcular (Tunceli), Bulgurkaya (Kahramanmaraş), Bulgurcuk (Elazığ), Bulgurtepe (Tunceli) ve Bulgurpınarı (Konya) adını taşıyan köyler bulunmaktadır.

Burhaniye: Kısıklı ve Büyük Çamlıca Tepesi'nin batısında, Boğaziçi Köprüsü bağlantı yolunun kuzeyinde, engebeli bir topografyada kurulan bir mahalledir. Adının kaynağı konusunda bazı rivayetler vardır. Üsküdar Belediyesi'nin 2008 yılına ait internet sayfasında, *mahallenin 1876 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bulgar göçmenlerinin yerleştirilmesi suretiyle kurulduğu ve adını 1902'de II. Abdülhamit [1842-1918] tarafından yaptırılan ve oğlu Burhanettin Efendi'nin [1885-1949] ismini verdiği Burhaniye Camii'nden aldığı ifade edilmiştir.*²⁰ Nitekim 24 Eylül 1908 tarihli *Burhaniye Mahallesi'nde inşa edilen caminin hitabet vazifesinin birisine tevcihine dair Burhaniye Mahallesi Muhtarı Hasan imzalı arzuhalin incelenerek neticelendirilmesini* konu edinen bir belgede;²¹ Burhaniye Camii'nin inşa tarihine açıklık kazandırmaktadır.

Haskan, *küçük yaşta verem hastalığına tutulan ve 27 yaşında vefat eden Sultan Abdülmecit'in oğlu Şehzade Burhanettin Efendi'nin (1849-1876), havasının iyi geleceği ümidiyle 1860 yıllarında, Tophanelioğlu-Kısıklı yolunu sol, Boğaziçi Köprüsü çevre yolunun sağ tarafında bir tepe üzerinde yaptırılan köşke taşındığını* belirtmektedir.²² 1876 yılında vefat eden Burhanettin Efendi, Yavuz Sultan Selim Camii haziresinde babasının türbesine defnedilmiştir. Ağabeyi Burhanettin Efendi'yi çok seven II. Abdülhamit, 1885 yılında doğan oğluna onun ismini vermiştir. Dolayısıyla yeni gelişmekte olan mahalle adını genç yaşta vefat eden ve anısına camii yaptırılan bu şehzadeden almaktadır.

Göktürk, *mahallenin 1876 yılında Muhacir Köyü adıyla kurulduğunu ve adının 1902 yılında Burhaniye (Bürhaniye) caminin inşasından sonra camiye nispetle Burhaniye'ye çevrildiğini* kaydetmektedir.²³ Osmanlı Arşivi'nde bulunan iki belge konuya ilişkin bazı bilgiler vermektedir. 16 Temmuz 1903 tarihli birinci belge:²⁴ *Beylerbeyi ile Kısıklı arasında iskân edilen muhacirinin teşkil eyledikleri mahallenin Kısıklı'dan fek-i irtibatıyla Burhaniye namıyla isimlendirilmesi ve teferruatına dair bilgilerin ilgililere tebliğini*, 04 Nisan 1907 tarihli ikinci belge²⁵ ise: *Beylerbeyi ile Kısıklı arasında iskan edilen muhacirinin teşkil eyledikleri mahallenin Kısıklı'dan ayrılarak Burhaniye namıyla isimlendirilmesini* ele almaktadır. Kısaca, yukarıda verilen bilgiler, muhacirlerin iskân edilmesi, caminin inşası, mahallenin teşkili ve isim verilmesi konusunu açıklığa kavuşturmaktadır.

Fıstık Ağacı: Fıstık çamı (pinus pinea), Üsküdar'ın doğal ortamında yaygın yetişen ağaç türlerinden biridir. Buna fıstık ağacı da denilir. Semte ve burada bir sokağa adını veren fıstık ağacı konusunda farklı görüşler bulunur. Haskan, *semte adını veren fıstık çamının Bülbül Deresi-Bağlarbaşı Yolu'nun Ekmekçibaşı Sokağı'nda Beyleroğlu Tiyatrosu'nun yanında bulunan bahçedeki fıstık çamları olduğunu, ulu fıstık çamının bugün apartmanlar arasında hala görüldüğünü* belirtir.²⁶ Yerinde yaptığımız gözlemlere göre, Selamiali Mahallesi'nde, Vahi Öz Sokağı'nda Anıt Park'ta 150 yaşında olduğu belirlenen ve anıt ağaç olarak tescil edilen bir fıstık çamı vardır (Foto 3). Bu ağacın yoğun yapılaşma içinde varlığını koruması büyük bir başarıdır.

²⁰ [Http://www.uskudar.bel.tr](http://www.uskudar.bel.tr), 2008.

²¹ BOA, Dosya No 169, Gömlek No 1326/Ş-70, Fon Kodu I..HUS.

²² Mehmet Nermi Haskan, *A.g.e., C.III*, s.1425.

²³ Hakkı Göktürk, "Burhaniye Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.VI, 1963, s.3181.

²⁴ BOA, Dosya No 751, Gömlek No 42, Fon Kodu DH.MKT.

²⁵ BOA, Dosya No 21, Gömlek No 1325/S-04, Fon Kodu I..ŞE..

²⁶ Mehmet Nermi Haskan, *A.g.e., C.III*, s.1300.

Foto 3. Fıstık Ağacı Semtine adını veren ağaçlardan biri (Anıt Park).

Semt sakinlerinin söylediğine göre, *semte adını veren fıstık ağacı, bugün aynı adla anılan otobüs durağının civarındaydı. Burada iki büyük fıstık ağacı vardı ve bu ağaçlar yakın bir zamanda kesildi. Özemre, çocukluğumda hanımlar hafta içinde çocukları ve arkadaşları ile Fıstık Ağacı, İnadiye ve İcadiye semtlerindeki kırlarda kır sefasına çıkmayı severlerdi. Buralarda kır kahvehaneleri vardı demektir.*²⁷ Bu ifadelerden de söz konusu semtin daha 1940/50'li yıllarda hala doğal görünümünü kısmen muhafaza ettiği öğrenilir. Diğer taraftan Osmanlı Arşivi belgelerinde Üsküdar'da bir semt adı olarak fıstık, fıstıklı ve fıstık ağacı adına 19. yüzyılın başından itibaren sıklıkla rastlanıldığı görülür. Bu bakımdan semt adının çok daha önceleri ortaya çıktığı söylenebilir. Ayrıca Beylerbeyi'nde Fıstıklı Bayır, Fıstıklı Mescit, Fıstıklı ve Salacak'ta Fıstıklı Namazgâh adında sokaklar bulunur.

Hasip Paşa: Büyük Çamlıca Tepesi'nin kuzeydoğu tarafında, Bekâr Dere havzasının yukarı kesiminde Hasip Paşa Çiftliği vardı. Günümüzde burada adı yakın zamanda değiştirilen Hasip Paşa Mahallesi, Hasip Paşa Caddesi ve Hasip Paşa Parkı bulunmaktadır. 1/25000 ölçekli haritada²⁸ Hasip Paşa Pınarı da gösterilir. Dolayısıyla bir çiftlik yerleşmesi, sahibinin adını muhafaza ederek zamanla şehir içinde bir semt mahallesine dönüşmüştür. Ayrıca Beylerbeyi ile Çengelköy arasında bir yalı, Selimiye Mahallesi Tıbbiye Caddesi'nde Selimiye Orduevi'nin girişinde bir çeşme de bu şahsın adını taşımaktadır. 2009 yılında Hasip Paşa Mahallesi'nin adı Mehmet Akif Ersoy olarak değiştirilmiştir. Bu değişiklik esasen doğru olmamış; yerleşme ile adı arasındaki tarihi ve coğrafi bağ koparılmıştır.

Üsküdar Belediyesi'nin 2008 yılına ait internet sayfasında verilen bilgiye göre, *birçok yere adını veren Hasip Paşa, 1849'da Tıbbiye Mektebi'ne girmiş ve okulu bitirdikten sonra albaylığa kadar yükselmiş ve orduda başhekim olmuştur. Plevne Savaşı'ndan dönüşünde Hassa Ordusu başhekimliğine, 1885'te Sıhhiye Dairesi ikinci başkanlığına getirilmiştir. 1893'te vefat eden Hasip Paşa Erenköy'de Sahrayı Kebir Mezarlığı'na defnedilmiştir.*²⁹ Diğer yandan çiftliğin adının 1870'te vefat eden ve Selimiye Camii'nin haziresine defnedilen Hasip Paşa'dan gelme ihtimali daha kuvvetli görünmektedir. II. Mahmut devrinde 1838'de Darphane Defterdarı ve daha sonrada Evkaf (1844-1848) ve Maliye Nazırlığı (1857-1858, 1859-1860) görevlerinde bulunan Hasip Paşa'nın Beylerbeyi'nde kendi adıyla anılan bir yalısı ve İstanbul dışında, örneğin Selanik ve Vodina kazasında (Makedonya) çiftlikleri vardı.

²⁷ Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, Ah Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2007, s.137.

²⁸ F22-d4 Paftası, 1972.

²⁹ [Http://www.uskudar.bel.tr](http://www.uskudar.bel.tr), 2008.

Hasip Paşa Çiftliği'nden başka, Üsküdar'ın doğu kesimlerinde 20. yüzyılın ilk yarısına kadar birçok çiftlik ve mandıra mevcuttu. Örneğin Darıcalı, Altunizade, Hoca Tevfik Efendi, Tahralı ve Arnavut çiftliği gibi. Zamanla şehrin yerleşim sahasına dâhil olan çiftlikler ortadan kalkmıştır. Fakat bunların bazıları site, sokak ve park gibi çeşitli fonksiyonel alanlara verilen adlarla varlığını devam ettirerek günümüze ulaşmıştır.

İcadiye: Aynı adı taşıyan tepenin etrafında yer alır. İcâd; örneksiz yaratma anlamına gelen ve kâinatın yaratılışı için kullanılan bir terimdir. Yeni bir şey bulma ve yapma anlamına da gelmektedir. Mahallenin icadiye adını alması konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar kısaca şöyledir:

Haskan'a göre, *tepenin bulunduğu ve aynı adı taşıyan mahallede Sultan Abdülaziz devrinde bir tiyatro açılmıştır. İlk önce Abdülaziz'in ismine atfen Aziziye, Sultanın ölümünden (1876) sonra da Osmanlı Tiyatrosu adını almıştır. Tepe ve dolayısıyla mahalleye tiyatronun yapılmasından sonra yeni bir icat olduğu için İcadiye adı verilmiştir.*³⁰

Üsküdar Belediyesi'nin 2008 yılına ait internet sayfasında verilen bilgiye göre, *Kuzguncuk ile Bağlarbaşı arasında yer alan mahallede yeni nakışlı basmalar imal edildiğinden İcadiye denilmiştir. Basma imalathaneleri ilk olarak Kayserili Serkis Kalfa tarafından İcadiye'de kurulmuştur. Sonraları bu basma, kurucusuna atfen Serkis Kalfa Basması adıyla da anılmıştır.*³¹

Bu görüşler değerlendirildiğinde; ikincisinin geçerli olması ihtimal dâhilinde bulunur. Nitekim XIX. yüzyılın ortasında basılan bir haritada, İcadiye Tepesi'nde, Bülbül Deresi'nin kuzeyinde (bugünkü Yazmacı ve Mağazacı sokak civarı) yan yana sıralanan sekiz parsel (3+5) halinde yapılar topluğu görülür (Harita 2).³² Etrafında henüz başka bir yapılaşmanın olmadığı nispeten büyük bu yapılar topluluğu, ilk bakışta bir imalathane izlenimi verir. Fakat bunun, şehrin kenarında yeni iskâna açılan bu tepede, planlı bir yerleşmenin ilk nüvesi olma ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü hemen doğu tarafında İcadiye olarak semtin adının açık bir şekilde yazıldığı dikkati çekmektedir.

Harita 2. Üsküdar'da İcadiye semtinin kuruluş dönemi (1851).

³⁰ Mehmet Nermi Haskan, *A.g.e.*, C.III, s.1299.

³¹ <http://www.uskudar.bel.tr>, 2008.

³² Helmuth von Moltke, "Dâriü'l-Hilafetü'l-Âliye ve Civarı Haritası", *Dersaadet Mekteb-i Fânun-ı Harbiye*, 1851.

Diğer taraftan başta İstanbul olmak üzere bazı illerde İcadiye adıyla anılan birçok yer vardır. Örneğin Üsküdar'ın Kandilli Mahallesi'nde yükseltisi 130 m olan ve üzerinde rasathane bulunan tepe de İcadiye adını taşımaktadır.³³ Kuzucu'ya göre, *Vaniköy sirtlarında, Kenan Efendi, adını taşıyan çiftliğinde bir köşk yaptırarak arazisiyle birlikte II. Mahmut'a hediye etmiştir. Pertev Paşa'nın kaleme aldığı tarih manzumesi, köşkün 1833'te tamamlandığını gösterir. Köşkün 1835'te yanması üzerine, II. Mahmut aynı yerde yeni bir köşk inşa ettirmiştir. İşte padişahın yeniden yaptırdığı için, daha doğrusu nev-i câd etmesinden dolayı köşke İcadiye adı verilmiştir.*³⁴ Köşkün bulunduğu tepe ismini buradan almıştır. 1840'larda köşkün bahçesinde yangın gözetleyen bekçiler ve yangın olduğunda haber vermek için top atmaya yarayan bir yer de vardır. Üzerinde kısaca durulan bu örnekten başka Tomarza, Gölcük, Kuşadası, Bergama, Çal, Afyonkarahisar, Adapazarı ve Sivrihisar'da İcadiye adını taşıyan köy/ karyelerin arşiv belgelerinde geçtiği görülür. Aynı şekilde Beyoğlu, Elazığ, Havza, Dört Yol ve Adana'da İcadiye mahallesi, Kadıköy Moda'da İcadiye Caddesi, Büyükkada ve İzmir'in Karataş Mahallesi'nde İcadiye Sokağı gibi birbirinden uzak konumlarda birçok yerin varlığı, icadiye adının daha farklı bir sebepten dolayı verilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Netice itibariyle İcadiye, Üsküdar'a özgü yerel bir ad olmayıp, genellikle Osmanlı'nın son döneminde görülen Ümraniye, İhsaniye, Reşadiye, Burhaniye vb şekilde verilen yeni yer adlarından biri olduğu kanaati ağırlık kazanır. Osmanlı Arşivi'nde İcadiye ile ilgili yer adlarına genellikle 1840 sonrasına ait belgelerde rastlanması da bunu doğrular niteliktedir.

Kısıklı: Mahalle, Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri arasında, Üsküdar, Çengelköy ve Haydarpaşa'dan gelen yolların birleştiği bir konumda bulunur. Kısıklı'da XV. yüzyılın sonlarına doğru çoğunlukla Bulgurlu ve Alemdağı yolu boyunca gelişen küçük bir yerleşme mevcuttu. Burada III. Murat devrinin (1574-1595) bostancıbaşlarından Abdullah Ağa tarafından inşa ettirilmiş olması, yerleşmenin varlığı ve gelişimini yansıttığı bakımından önem taşımaktadır. Abdullah Ağa 1489/90'da vefat etmiş ve daha sonra cami haline getirilen bu mescidin bahçesine defnedilmiştir.³⁵ Kısıklı (Kısıklı), XVI. yüzyılın ortasına ait İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, idari bakımdan Gebze (Geğibüze) ilçesine bağlı bir köy yerleşmesi şeklinde geçmektedir.³⁶

İstanbul'dan Anadolu'ya giden karayolu, D100 (E5) yapılmadan önce, Üsküdar Bağlarbaşı'nı geçtikten sonra Kısıklı'ya uğrar, Büyük ve Küçük Çamlıca tepelerinin arasından Bulgurlu Köyü'ne gelir, oradan Dudullu ve Sarıgazi köyüne giderdi. Bu yola Ankara Yolu adı verilir. Dolayısıyla Kısıklı eskiden beri önemli bir ulaşım güzergâhı üzerindeydi. Esasen bugün de aynı önemini korumaktadır.

Kısıklı adı konusunda farklı değerlendirmeler vardır. Akbulut, *Kısıklı adının çevrede bulunan çok sayıda su kaynağıyla ilgili olduğunu söyler: O'na göre, Kısıklı, Türklerin dar kaya oyuklarından çıkan kaynak sularına verdikleri addan gelmez. Ahmet Vefik Paşa Lehçe-i Osmanî'de bu kelimeyle ilgili olarak "kayadan çır çır akan çeşme" demektedir. Keza kısık vadilerin dik yamaçlı, dar kesimi anlamına da gelir. Hadikatü'l-Cevami'ye göre, burası iki tepe arasında kaldığından Kısıklı denmiştir.*³⁷ İzbırak, *kısık/kısıklıyı oluk biçimini andıran dik yamaçlı, boğaz biçimindeki vadiler olarak tanımlar: O'na göre, kısıklar, çoğunca genişlemeye elverişli yarıkları, çatlakları bulunan taşların,*

³³ Ahmet Süheyl Ünver, "Tarihimizde İcadiye Tepesi ve Rasadhane", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S.240, 1962, s.7.

³⁴ Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde İcadiye Yangın Kulesi ve Çalışma Sistemi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V Bildiriler*, C.I, 2008, s.665.

³⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C.I, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1976, s.190.

³⁶ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (953/ 1546)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1970, s.325.

³⁷ Mehmet Rifat Akbulut, "Kısıklı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.V, 1994, s.5.

*tabakaların uzandığı yerlerde doğmuştur. Kısık yerine yurdumuzun türlü yerlerinde dar boğaz kelimesi de kullanılır.*³⁸ Derleme Sözlüğü'nde ise; *kısık veya kıstak; iki dağ ve tepe arasındaki dar geçit, boğaz, dağların kuytu yeri, uçurum, dar yer, iki kayanın arası gibi anlamlara gelmektedir.*³⁹ Bu açıklamalara göre, Kısıklı, bulunduğu yerin topografik özelliğinden dolayı ismini almıştır. Nitekim Ayverdi, *Büyük ve Küçük Çamlıca tepelerini bir dudak çizgisi gibi iki tarafa ayıran Kısıklı'dan hangi tarafa gidilse, köyün vadilere doğru açılıp yerlerde sürünen geniş etekleri bir çember gibi etrafı sarardı* şeklindeki ifadeleriyle topografyayı bir edebiyatçı gözüyle tasvir etmiştir.⁴⁰

Koşuyolu: Semt, Karacaahmet Mezarlığı'nın doğu tarafında, D100 kara yolunun kuzeyinde, aynı isimli anılan caddenin çevresini kapsar. Alus, *Koşuyolu Sırtları'nın Asya tarafına sefere çıkan ordularımızın ordugâh kurdukları ve hazırlıklara giriştikleri sahalar olduğunu kaydetmiştir.*⁴¹ Kadıköy ve Üsküdar'ın⁴² bu önemli semti ve caddesi adını günümüze ulaştırmayan bir eğitim faaliyetinden almıştır. 1920'lere kadar bu semte at yarışlarının düzenlendiği bilinmektedir. Ayrıca ülkemizin başka yerlerinde, örneğin; Bakırköy, Buca, Diyarbakır, Gebze, Savur vd. Koşuyolu adını taşıyan köy, semt ve caddelerin bulunması, bu eğitim faaliyetinin yaygın olduğunu göstermektedir.

Nişantaşı: Küçük Çamlıca Tepesi'nin güneybatı eteğinde, Acıbadem Caddesi Doğancı Sokağı'ndadır. Bu civarda, II. Mahmut, Kaptanı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın eşi olan ablası Esmâ Sultan'a Sürurabad kasrını tahsis etmiştir. Yazları gelip bu köşkte kalan II. Mahmut, köşkün bahçesinde tüfekte atış talimleri yapmıştır. II. Mahmut atışlarının birinde 1000 adım (yaklaşık 600-700 m) uzaklıktaki bir yumurtayı vurmasının hatırasına granit kaideli, kare kesitli, yaklaşık 7-8 m yüksekliğinde mermer bir taş diktirmiştir (Foto 4). Şair Arif'in hazırladığı kitabeye göre Nişantaşı 1817/8 yılına aittir.⁴³ Demir çemberli bir kaideye oturtulan sütunun üzerinde II. Mahmut'un tuğrası bulunur. İstanbul'daki diğer nişan taşlarından ayırmak için Acıbadem Nişantaşı denilen bu eser, mahalle, semt veya bir caddeye adını verememiştir. Yalnızca Nişantaşı Yolu Sokağı ile varlığını hatırlatır.

İstanbul'da Şişli Nişantaşı (Dersaadet Nişantaşı 1811), Beykoz Nişantaşı (Yenimahalle Göksu Deresi kenarı, 1811) ve Kâğıthane Nişantaşı (1812/3) anıtları da mevcuttur. Bunların kitabeleri olup, II. Mahmut'un tüfekte yaptığı atış talimlerinden isimlerini alırlar. Ayrıca Erzurum Şenkaya ve Bayburt Merkez ilçesine bağlı Nişantaşı adını taşıyan köyler vardır.

Foto 4. Acıbadem Nişantaşı (Doğancı Sokak).

³⁸ Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986, s.205.

³⁹ *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s.2840.

⁴⁰ Samiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1952, s.192.

⁴¹ Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Keççe* (Haz. N. Sakaoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.194.

⁴² Burası, mevcut idari sınırlar itibarıyla Kadıköy ilçesinin bir mahallesi olmasına karşılık coğrafi özellikleri ve yerleşmenin tarihi gelişimi bakımından Üsküdar şehrinin bir parçasıdır.

⁴³ Ahmet Yüksel Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2007, s.217.

Salacak: Üsküdar'da, Marmara sahili ve İstanbul Boğazı'nın kavuşma noktasında bulunur. Konyalı'nın ifadesiyle *Güzel Marmara burada biter, Boğaz burada başlar*.⁴⁴ Üsküdar'ın en eski semtlerinden ve iskelelerinden biridir. Fetih sırasında Toptaşı'nda yapılan top güllerinin buradan İstanbul'a geçirildiği söylenmektedir.⁴⁵ Salacak, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar'ı teşkil eden 8 mahalle arasında Mahalle-i Hergele nam-ı diğer Salacak adıyla yer almaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla Salacak adının değişmeden, İstanbul'un fethine kadar ulaşan bir geçmişinin olduğu belirtilebilir.

Salacak adının kökeniyle ilgili farklı değerlendirmeler vardır. Fakat bunlardan en geçerli olanı şöyledir: Osmanlı döneminde, Avrupa yakasında ölen Türkler bile Üsküdar'ı Kâbe toprağı olarak görüp kutsal saydıkları için, bu topraklarda bulunan Karacaahmet'e gömülmeyi vasiyet ederler. Cenazeleri de Üsküdar yakasında Salacak mevkiinde toprağa çıkarılır. Hatta bu itibarla, öz Türkçe tenişir, kerevet ve tabut anlamlarına gelen salacak kelimesinin bu iskeleye ve yukarıdaki bölgeye ad olarak verildiği rivayet edilir.⁴⁷ Karacaahmet, İstanbul'un ilk ve en büyük Müslüman Türk Mezarlığı'dır. Ayrıca "Sala"nın köy, Salacak'ın ise köycük anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.⁴⁸

CADDE VE SOKAK ADLARI

Şehirde günlük yaşamın geçtiği, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin yoğunlaştığı cadde ve sokaklara çeşitli nedenlerle farklı isimler verilir. Şehrin coğrafi, tarihi ve kültürel özelliklerini içeren isimler daha fazla önem taşır. Çünkü bu isimlerde şehrin değerlerine ve kimliğine özgü öğeler yansır. Üsküdar'ın cadde ve sokak isimleri bu bağlamda değerlendirildiğinde; önemli bir zenginliğe ve özgünlüğe sahip olduğu görülür. Cadde ve sokak isimleri, ortaya çıkış dönemi, anlamı, nitelikleri, yerel, ulusal ve uluslararası olma gibi özellikleri bakımından bazı gruplara ayrılabilir.

Üsküdar Belediyesi'nin 2012 yılı verilerine göre, şehirde 33 mahallede toplam 2501 adet cadde ve sokak mevcuttur. Bunların mahallelere dağılışı şöyledir: Acıbadem 56, Ahmediye 27, Altunizade 42, Aziz Mahmud Hüdayi 55, Bahçelievler 138, Barbaros 41, Beylerbeyi 60, Bulgurlu 97, Burhaniye 109, Cumhuriyet 152, Çengelköy 124, Ferah 95, Güzeltepe 88, İcadiye 57, Kandilli 40, Kısıklı 99, Kirazlıtepe 88, Kuleli 44, Kuzguncuk 61, K. Çamlıca 89, Küçüksu 84, Küplüce 96, Mehmet Akif Ersoy 100, Mimar Sinan 76, Murat Reis 50, Salacak 42, Selamiali 53, Selimiye 30, Sultantepe 39, Ünalın 111, Validei Atik 61, Yavuztürk 163 ve Zeynep Kamil 39 cadde ve sokağa sahiptir. Mahalle başına ortalama 75 cadde ve sokak düşmektedir. En fazla cadde ve sokak 163 adetle Yavuztürk'te, en az cadde ve sokak ise 27 adetle Ahmediye mahallesinde yer almaktadır. Bunun başlıca sebepleri arasında; mahalle yüzölçümü, imar planı, parsel büyüklüğü, fonksiyon alanları ve yapılaşma yoğunluğunun farklı oluşları söylenebilir.

Şehrin 2501 adet cadde ve sokağı nitelik bakımından birbirinden oldukça farklıdır. Örneğin sokakların 180'i çıkmazdır. Bu da yaklaşık % 7.2'ye karşılık gelir. Sokakların 15'i bayır, 19'u yokuş, 3'ü yamaç ve 11'i tepe olmak üzere toplam 48'i topografik bir özelliği ile anılır. Aynı şekilde cadde ve sokakların 45'i dere, 26'sı çeşme, 10'u pınar, 7'si kuyu, 3'ü havuz, 1'i sebil, 1'i depo ve 9'u hamam olmak üzere 102'si sularla ilgili bir ad taşır. Diğer gruplar arasında: eğitim ve dini nitelikli 65 (okul 7, mektep 3, camii 42, namazgâh 7 ve tekke 6), unvan ve lakap 239 (paşa 69, bey 66, reis 6, imam 6, hoca 4, hafız 4, Dr. 8, şehit 13, gazi 7, oğlu 46, zade 10), ulaşım 60 (yol/yolu 49, iskele 11), tarım

⁴⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *A.g.e.*, C.II, s.469.

⁴⁵ Mehmet Nermi Haskan, *A.g.e.*, C.III, s.1492.

⁴⁶ Ahmet Güneş, *A.g.e.*, s.55.

⁴⁷ Nihat Öztoprak, "Türk Şiirinde Üsküdar Motifi", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.I, 2007, s.501.

⁴⁸ Mehmet Nermi Haskan, *A.g.e.*, C.I, s.180.

ve bitki nitelikli 138 adet (tarla 3, bahçe 19, bostan 13, bağ 17, fidan 2, ağaç 4, çam 30, çınar 14 ve gül 36) cadde ve sokak adı yer alır. Ayrıca adında 16 yeni ve 14 eski sıfatını taşıyan cadde ve sokak vardır. Kuşkusuz bu veriler, Üsküdar'da cadde ve sokak adlarının zengin bir niteliğe sahip olduğunu yansıtmaktadır.

Bildiri kapsamında cadde ve sokak isimleri, adın kökeni ve fonksiyon özellikleri göz önüne alınarak sınıflandırılmış ve bunlar içerisinde bazı örnekler üzerinde kısaca durulmuştur.

Şahıslara Atfen Verilen Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da cadde ve sokak adlarının önemli bir kısmı, farklı zamanlarda şehirde yaşamış, yaşayan veya şehirle herhangi bir şekilde ilgili bazı kişilere atfen verilmiştir. Bu tür adlar yerel bir nitelik taşır. Bazı cadde ve sokak adları ise, Üsküdar ile ilgili olmayan, yani yerel bir nitelik taşımayan kişilere atfen verilmiştir. Bu tip cadde ve sokak isimlerinin bir kısmının ülkemizde bilim, sanat, edebiyat gibi çeşitli alanlarda tanınmış kişilere atfen verildiği görülür. Böyle cadde ve sokak adları ulusal bir nitelik arz eder. Bunlardan başka uluslararası nitelik taşıyan isimler de vardır. Fakat bu tür isimlerin sayısı fazla değildir. Üsküdar'da şahıslara atfen verilen cadde ve sokak adlarının sayısı 500 civarındadır. Bildiri metninde sayfa sınırlaması nedeniyle burada isim listesinin verilmesi mümkün olmamıştır.

Şehrin cadde ve sokak adları cinsiyet bağlamında değerlendirildiğinde; erkek isimlerinin egemen olduğu ayırt edilir. Erkek isimleri arasında özellikle Mehmet (22), Ali (16), Ahmet (12), Hasan (8), Kemal (8), Mahmut (7), İsmail (6), Osman (6), Abdullah (6), Mustafa (5) ve Hüseyin (4) en fazla verilenlerdir. Buna karşılık kadın isimleri oldukça azdır. Bu da toplumdaki erkek egemenliğinin cadde ve sokak isimlerine de büyük ölçüde yansıdığını gösterir. Aşağıda şahıslara atfedilen cadde ve sokak adlarından bazı örnekler üzerinde durulmuştur.

Hafız Mehmet Bey Sokağı: Salacak Mahallesi'ndedir. Sokağa adını veren Mabeyinci Hafız Mehmet Bey'dir. Mehmet Bey, Köprülü Konak veya Mabeyinci Hafız Mehmet Bey Konağı denilen ve sokağın kendi adına atfen isimlendirilmesine neden olan binada yaşamıştır. Konak, İhsaniye'de, Neyzenbaşı Halil Can Sokağı ile Hafız Mehmet Bey Sokağı'nın birleştiği köşede olup kâgir bir yapıdır. Mehmet Bey Konağı'nın yan tarafında ve yol aşırı yerdeki harem dairesine üst kattan ahşap bir köprü ile bağlandığından, Köprülü Konak adıyla ünlü idi. Bu köprü, 1940'larda bir restorasyon sırasında yıktırılmıştır. Rivayete göre, *konağın yerinde ahşap bir yapı vardı. Sultan Abdülaziz, bir ziyareti sırasında bunun yerine kâgir bir konağın yapılmasını, masrafının da Hazine-i Hümayun'dan karşılanmasını irade etmiştir.*⁴⁹ Buna göre konak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Abdülaziz döneminde (1861-1876) yaptırılmıştır. Dolayısıyla sokağın da bu tarihten sonra Hafız Mehmet Bey'e atfen isimlendirildiği söylenebilir. Öte yandan aynı mahallede bulunan Köprülü Konak Sokağı da adını söz konusu konaktan almıştır. Böylece hem konağın bir özelliği ve hem de konağın sahibi iki sokağın isimlendirilmesine kaynak oluşturmuştur.

Lâmekânî Hüseyin Sokak: Salacak Mahallesi'nde idi. Sokağa adını veren Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Peşte (Macaristan) doğan ve eserlerinden iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Lâmekânî Hüseyin Efendi 1625'te vefat etmiştir. Türbesi Fatih'te Cerrahpaşa Tıp Fakültesi bahçesinin içinde Şah Sultan Camii haziresindedir. Bayramiyye-Melamiyye tarikatına mensup olan Hüseyin Efendi, şiirlerinde genellikle tasavvufta mutlak fena makamını simgeleyen *evsiz barksız* anlamında Lâmekânî

⁴⁹ <http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/Sayfalar/Rehber-Detay-Icerik.aspx? GuideID = 10& SubID =80&ContentID=19299> (2012).

nisbesini mahlas olarak kullanmış ve bununla tanınmıştır.⁵⁰ Salacak İskelesi Caddesi ile Salacak İskelesi Arkası Sokak arasında yer alan sokağa, kitabesinden öğrenildiğine göre, Salacak Bayramiye Tekkesi'ni ihya ettiğinden dolayı Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin adı verilmiştir. Nitekim sokak 1934'te basılan İstanbul Şehir Rehberi'nde bu adla işaretlidir.⁵¹ Fakat şimdiki Salacak Mahallesi'nin sokakları listesinde isminin yer almadığı görülür.

Hükümdarlara Atfen Verilen Cadde ve Sokak Adları: Üsküdar'da bu şekilde verilen cadde ve sokak adları nispeten azdır. Verilenlerin de büyük çoğunluğu Osmanlı padişahlarıyla ilgilidir. Örneğin *Bahçelievler*: Sultan Murat, *Burhaniye*: Dördüncü Murat, Fatih Sultan Mehmet, Genç Osman, Kanuni Sultan Süleyman, Osman Gazi, Yavuz Sultan Selim, Yıldırım Bayezit, *Cumhuriyet*: Sultan Fatih, *Çengelköy*: Yavuz, *Ferah*: Yavuz Selim, *Güzeltepe*: Fatih, *Küçük Çamlıca*: Fatih Sultan ve *Yavuztürk* te: Fatih Çıkmazı cadde ve sokak adları vardır. Ayrıca Selimiye Mahallesi de adını bir padişaktan (III. Selim 1761-1808) almıştır. Cadde ve sokağa adı verilen padişahların genellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminde yaşadıkları dikkati çekmektedir. Padişahlardan özellikle Fatih Sultan Mehmet'e atfen verilen adlar daha fazladır. Fatih'le ilgili dört ad vardır. Bunu 3 adla Yavuz Sultan Selim takip etmektedir. Padişahlarla ilgili adların Burhaniye'de yoğunlaştığı görülmektedir. Bu mahallede farklı padişahlara atfen verilen 6 cadde ve sokak adı bulunmaktadır.

Padişahlardan başka Türk ve İslam dünyasında tanınmış hükümdar ve komutanlarla ilgili adlar da mevcuttur. Bunlarla ilgili başlıca örnekleri; *Burhaniye*: Timur, *Çengelköy*: Selahattin Eyyubi, Cengizhan, Atilla, *Küçüksu*: Alparslan, *Kısıklı*: Çağrıbey ve *Validei Atik*: Karamanoğlu adları teşkil etmektedir. Cumhuriyet döneminde ise başbakanlardan yalnızca merhum (Adnan) Menderes adı Mehmet Akif Ersoy Mahallesi'nde bir sokağa verilmiştir.

Askeri Terim ve Asker Kişilere Atfen Verilen Cadde ve Sokak Adları: Bu tür cadde ve sokak adları Üsküdar'da fazla değildir. Nitekim bunların sayısı yaklaşık 30 kadardır. Askeri terimlere atfen verilen başlıca cadde ve sokak adları şunlardır: Er, Asker, Çavuş, Binbaşı, Miralay, Mareşal, Mehmetçik, Nizamı Cedit ve Harbiye'dir. Asker kişilerle ilgili (şehitler dışında) ise: Abdi Onbaşı, Abdullah Çavuş, Ahmet Muhtar Paşa, Albay Hüsamettin Ertürk, Albay Üçer, Barbaros Paşa, Cemal Gürsel, Esatpaşa, Ethem Paşa, Fahri Paşa, Fevzi Çakmak Paşa, Hayrettin Çavuş, Gaziosmanpaşa, Kaptanı Derya Seyit Ali Paşa, Kazımkarabekir, Mehmet Çavuş, Seyit Onbaşı ve Topçu Reşit'tir. Adı cadde ve sokaklara verilen asker kişiler, Osmanlı, Cumhuriyet ve her iki dönemi yaşayanlar şeklinde üç gruba ayrılabilir. Adı Atatürk'e atfen verilen iki (Atam ve Mustafa Kemal Paşa) ve İsmet İnönü'ye atfen verilen bir cadde adı vardır. Üsküdar'da askeri darbe dönemini yansıtan tek isim ise Mehmet Akif Ersoy Mahallesi'ndeki Cemal Gürsel Caddesi'dir.

Şehitlere Atfen Verilen Cadde ve Sokak Adları: Üsküdar'da şahıslara atfen verilen cadde ve sokak adlarının bir kısmı şehitlerle ilgilidir. İstanbul'un fethi, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Kıbrıs Barış Harekâtı ile vatani görevini yaparken kaza veya terör olaylarında şehit düşen görevlilerin adları cadde, sokak, park, okul ve üstgeçit gibi yerlere verilmiştir. Bazen bir kahramanlık, fakat çoğunlukla üzüntülü bir terör olayını yansıtan bu isimlerin daha fazla artmaması dileğimizdir. Bu isimlerin başlıca örnekleri; *Acıbadem*: Şehit Fethi, Şehit Şükrü, *Burhaniye*: Uluabatlı Hasan, *Cumhuriyet*: Şehit Ali As, Şehit Özdemir Onarangi, Adem Yavuz, *Ferah*: Şehit Alpaslan Yılmaz, Şehit Yüksel Batır, *Güzeltepe*: Cengiz Topel, *Kirazlıtepe*: İbrahim Karaoğlanoğlu, *Kuleli*: Eşref Bitlis, *Küçük Çamlıca*: Şehit İsmail Moray, Şehit Serhat Emre, *Mehmet Akif Ersoy*: Şehit Osman, *Murat*

⁵⁰ Slobodan İliç, "Lâmekânî Hüseyin Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, 2003, s.94.

⁵¹ *İstanbul Şehir Rehberi*, İstanbul Belediyesi Yayınları, 1934.

Reis: Şehit Aydın Canay, Şehit Nazmi Ermurat, *Selamiali*: Şehit Asteğmen Halil Ögel ve Zeynep Kamil Mahallesi Şehit Ali İhsan Çakmak Sokak'tır. Bu cadde ve sokaklara adı verilen 18 şehidin her birinin esasında ayrı ayrı hayat hikâyeleri vardır. Allah rahmet eylesin.

İbrahim Karaoğlanoğlu Sokağı: Kirazlıtepe Mahallesi'ndedir. Sokağa adını veren Halil İbrahim Karaoğlanoğlu 1924'te Denizli'nin Tavas ilçesinde doğmuştur. 1974 Barış Harekâtı sırasında adı daha sonra Karaoğlanoğlu şeklinde değiştirilen Pıladini plajına ilk çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri'nden 50. Piyade Alayı'nın komutanıdır. Piyade Kıdemli Albay Karaoğlanoğlu, 21 Temmuz'da harekâtın ikinci günü bir havan mermisiyle ağır yaralanarak şehit olmuştur. Albay Karaoğlanoğlu harekâta şehit olan askerler içinde en yüksek rütbeye sahip komutandır. Adı verilen Girne'deki şehitlikte metfundur. Kore Savaşı'na da katılan Karaoğlanoğlu'nun adı Üsküdar'dan başka birçok ilde ve Kıbrıs'ta köy, cadde, sokak ve okulun yanı sıra İstanbul şehir hatlarında bir vapura da verilmiştir.

Şehit Ali İhsan Çakmak Sokak: Zeynep Kamil Mahallesi'ndedir. Sokağa adını veren Ali İhsan Çakmak 17 Nisan 1963'te Üsküdar'da doğmuştur. Per.Kd.Üçvş. rütbesinde görev yaparken 15 Şubat 1996'ta Marmaris'te helikopterin düşmesi sonucu şehit olmuştur. İstanbul Edirnekapı Şehitliği'nde metfundur. Üsküdar'dan başka İzmit şehrinin Yahya Kaptan Mahallesi'nde de aynı isimle anılan bir sokak vardır.

Şehit Nazmi Ermurat Sokak: Murat Reis Mahallesi'ndedir. Nazmi Ermurat 1971'de Erzincan ilinin Kemah ilçesine bağlı Karadağ Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Şırnak ili Uludere ilçesine bağlı Taşdelen Jandarma Karakolu'nda askerliğini yaparken bölücü terör örgütünün saldırısıyla başlayan çatışmada 15 Mayıs 1992 cuma günü şehit düşmüştür. İstanbul Edirnekapı Şehitliği'nde metfundur.

Âdem Yavuz Sokağı: Cumhuriyet Mahallesi'ndedir. Sokağa adı verilen gazeteci Âdem Yavuz (1943-1974), 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na Anadolu Ajansı muhabiri olarak katılmış ve Rumlara esir düşmüştür. Esir durumda ve gözleri bağlı iken Rumlar tarafından silahla ağır yaralanmış ve daha sonra getirildiği Adana'da Tıp Fakültesi Hastanesi'nde şehit olmuştur.

Mesleklere Atfen Verilen Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da bazı mahallelerde daha çok küçük sokaklara kişi ve mesleğiyle ilgili bir ismin verildiği dikkati çeker. Bunların bir kısmının adı sonradan verilse de büyük çoğunluğu muhtemelen o sokakta ikamet eden kişiyi ve mesleğini, yani zanaat erbabını ortaya koyması bakımından önemlidir. Üsküdar'da bu tür sokak sayısı oldukça fazladır. Adı mesleklere atfen verilen cadde ve sokak örneklerinin başlıcaları: Limoncu Şakir, Simitçi Tahir, Kayıkçı Şükrü, Doğramacı Mehmet, Teyyareci Muammer, Kör Bakkal, Tenekeci Musa, Bakkal Bekir, Canbaz/Cambaz Ali (Foto 5), Koltukçu Rıza, Hallaç Tahir, Boyacı Mehmet, Kasap Veli, Koltukçu Musa, Helvacı Ali, Lokmacı Kâşif, Cerrah Saliha, Fıçıcı Rüstem, Kalaycı Şükrü, Dibekçi Ahmet, Nalçacı Hasan/Halil, Eczacı Necip Akar, Katip Salih, Taşçı Mahmut, Yazmacı Emine, Bolahenk Nuri ve Kayıkçı Mahmut Çıkmazı'dır.

Foto 5. Selami Ali Caddesi Canbaz Ali Sokağı.

Şehirde belirli bir mesleği yansıtan cadde ve sokak isimleri de bulunur. Başlıca örnekler; Uncular ve Divitçiler caddesi, Beygirciler, Arabacılar, Nakkaşlar, Tulumbacılar, Kabzımal, Bakırcıbaşı, Eczane, Çiçekçi, Bozacı, Lambacı, Yazmacı, Esvapçı, Sünnetçi, Oymacı, Bamyacı, Sürahici ve Kirişçi sokaklarıdır. Adı geçen Uncular Caddesi'nde bir zamanlar un değirmenlerinin olduğu ve adını buradan aldığı öğrenilir. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki 16 Kasım 1783 tarihli *Üsküdar'da Uncular Sokağı'nda Hacı Süleyman Değirmeni denilen dört horoslu bir değirmen içinde on altı beygir vesair alat ve edevatı mevcut gediğin bir kısmının satıldığına dair* belgede;⁵² adın kaynağı konusu açıklığa kavuşur.

Cadde ve sokak adlarında geçen birçok zanaatın günümüze ulaşmadığı veya önemini kaybettiği görülür. Örneğin hallaç, dibekçi, canbaz, kalaycı, nalçacı, yazmacı, divitçi, beygirci, esvapçı gibi birçok meslek bu durumdadır. Hatta bazı mesleklerin işlevi toplum hafızasından tamamen silinmiştir. Bu bağlamda cadde ve sokak adları, esasında şehirdeki meslek çeşitleri ve bunların dağılışıyla ilgili birer belge niteliği taşır. Şehrin sosyal ve ekonomik yapısı ve gelişimiyle ilgili önemli bilgi kaynağıdır. Aşağıda bu grupta bulunan sokaklardan birkaçı hakkında açıklayıcı nitelikte bilgiler verilmiştir.

Cerrah Saliha Sokağı: Acıbadem Mahallesi'ndedir. Saliha Hatun, emsalleri arasında şöhretli ve önde gelen bir cerrahedir. Kıpti asıllı Küpeli adında bir kişinin kızıdır. Üsküdar'da Mahalle-i Cedide (Yenimahalle)'de ikamet etmiştir. 139 ve 144 Numaralı Üsküdar Şeriye Sicilleri'nde yer alan 1623/4 yılına ait bir rıza senedinden; Küpeli kızı Saliha Hatun'un hazıka (uzman) bir cerraha olduğu ve İstanbul içinden ve dışından pek çok kadın ve erkek kişinin şifa bulmak, sıkıntılarından kurtulmak amacıyla kendisine ameliyat için başvurduğu öğrenilir. Genellikle fituk ve ur ameliyatı yapan Saliha Hatun'un hastaları arasında İstanbul yanında Mora, Beyşehir, İnegöl, Erzurum, Sakız Adası, Tırhala vd yerlerden gelenler vardır.⁵³ Saliha Hatun'un Kıpti/Çingene asıllı olması, mesleki ve toplum nezdinden herhangi bir olumsuzluğa yol açmaması, 17. yüzyılın ilk yarısında ülkemiz ve medeniyetimizde gerçek bir hoşgörünün hâkim olduğunu gösteren güzel örneklerden biridir.

Bolahenk Nuri Çıkmazı: Zeynep Kamil Mahallesi'ndedir. Büyük Türk bestekârı Bolahenk Mehmet Nuri Bey (1834-1910) İstanbul Eyüp'te doğmuş ve aynı yerde 76 yaşında vefat etmiştir. Fatih türbesi haziresinde metfundur. Moralı Bekir Paşa'nın torunu, mültezim Hacı Mehmet Ali Bey'in oğlu olan Nuri Bey, orta öğreniminden sonra Bab-ı

⁵² BOA, Dosya No 80, Gömlek No 3972, Fon Kodu C..BLD.

⁵³ Osman Çetin, "Üsküdar'da Bir Kadın Cerrah Küpeli Kızı Saliha Hatun", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.II, 2006, s.519-530.

Zaptiye İstintak Dairesi'nde kâtip yardımcısı unvanıyla göreve başlamıştır (1848). Uzun süre çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra Tophane-i Amire İstihkâm ve Muayene Dairesi mümeyyizi iken emekliye ayrılmıştır (1908). Hoşsohbet olması ve genellikle neyin bir çeşidi Bolahenk ney üflemesi nedeniyle Bolahenk lakabıyla tanınan Nuri Bey'in adı, Aşçıbaşı Mektebi Sokağı'ndaki bir çıkmaza verilmiştir.⁵⁴ Bazen yanlış olarak Bol Ahenk şeklinde yazılan Bolahenk Nuri ile çıkmaz sokak arasında nasıl bir ilişki olduğu konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat 1934'te basılan İstanbul Şehir Rehberi'nde çıkmaz sokak bugünkü adıyla işaretlidir. Dolayısıyla çıkmaza Bolahenk Nuri adı, Osmanlı'nın son dönemi veya Cumhuriyetin ilk yıllarında verildiği anlaşılır. Yine Beyoğlu ve Ümraniye ilçelerinde de Bolahenk adlı sokaklar vardır.

Ayrıca Selamiali Mahallesi'nde bulunan Nısfıyeci Sokağı da adını bir müzik aletinden almıştır. Nısfıye, üflemeli bir çalgı, bir çeşit neydir. Nısfıyeci ney yapan, ney ustası anlamına gelmektedir. Üsküdar'da yazar, şair, bestekâr, ressam vb atfen verilen cadde ve sokak adlarının sayısı 60'tan fazladır. Bu da şehrin kültürel birikiminin bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir.

Kör Bakkal Sokağı: Validei Atik ve Zeynep Kamil Mahallesi'nde yer alır. Ayrıca Zeynep Kamil Mahallesi'nde Kör Bakkal Çıkmazı adında bir sokak vardır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 02 Temmuz 1810 tarihli bir belgeden, sokak adının en azından 19. yüzyılın başından itibaren bugünkü şekliyle kullanıldığı kesinlik kazanmaktadır. Mahalle muhtarıyla yaptığımız görüşmeden de, *sokağa adını veren Kör Bakkal lakaplı kişinin Arnavut asıllı olduğu, fakat adı ve yaşamı konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları* öğrenilmektedir.

Üsküdar'da bir dönemin önemli ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını icra eden bakkallarla ilgili diğer sokak adları şunlardır: *Burhaniye:* Bakkalbaşı, *İcadiye:* Hacı Bakkal, *Kirazlıtepe:* Bakkal ve Bakkal Arkası, *K.Çamlıca:* Bakkaloğlu, *Mimar Sinan:* Tavukçu Bakkal ve *Selamiali'de:* Bakkal Âdem sokaklarıdır.

Teyyareci Muammer Sokağı: Murat Reis Mahallesi'ndedir. Sokağa adını veren Tayyareci Muammer ülkemizde tanınmış tayyarecilerden Vecihi Hürkuş'un 1932'de açtığı ilk Türk Sivil Havacılık Okulu'na kaydolun ve başarıyla uçmayı tamamlayan 12 öğrenciden biridir.⁵⁵ 1934'te soyadı olarak Öniz'i alan Tayyareci Muammer, 1935 yılının temmuz ayında Sabiha Gökçen ve diğer beş arkadaşıyla birlikte Rusya'ya eğitimine gönderilmiştir. 1951'de Vecihi Hürkuş ile birlikte havadan zirai ilaçlama yapmak üzere Türk Kanadı adıyla bir şirket kurmuştur. Aynı yıl Vecihi Hürkuş ve Sait Bayav ile İngiltere'ye giderek üç uçak almıştır. Muammer Öniz'in, *Birleşik Amerika Devletleri'nde Hava Gemilerinin Ziraatta Kullanılması* başlıklı (Teknik Üniv. Sivil Havacılık Enst., İstanbul, 1961) birde çeviri kitabı vardır. Bu sokaktan başka İstanbul'da yaklaşık 25 kadar cadde ve sokak tayyareci adını taşımaktadır. Bunlarda havacılığa verilen önemi büyük ölçüde yansıtmaktadır.

Bina ve Tesislere Atfen Verilen Adlar

Şehirde farklı zamanlarda inşa edilen cami, mescit, namazgâh, okul, türbe, tekke, hamam, kuyu, çeşme, maslak, havuz, park, sera, taş ve kireç ocağı, iskele, rasathane vb bina ve tesislere atfen birçok cadde ve sokak adının verildiği ayırt edilir. Bina ve tesislerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamış, bunların yalnızca adları yadigâr kalmıştır. Her mahallede az veya çok bina ve tesislere atfen verilen cadde ve sokak adları vardır. Bunların başlıca örnekleri şunlardır: *Acıbadem:* Faik Bey Mescidi, Lise, Raufpaşa Hanı, *Ahmediye:*

⁵⁴ Yılmaz Öztuna, "Nuri Bey [Bolahenk]", *Türk Musikisi Ansiklopedisi, C.II, 1969*, s.106, ve Hasan Aksoy, "Nuri Bey, Bolahenk", *TDV İslam Ansiklopedisi, C.33, 2007*, s.264.

⁵⁵ Vecihi Hürkuş, *Bir Tayyarecinin Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.318, 336.

İnadiye Mektebi, İnadiye Mescidi, Kefçedede Mektebi, *Altunizade*: Kalfa Çeşmesi, Nuh Kuyusu, Yetimhane, *Aziz Mahmud Hüdayi*: Açık Türbe Mektebi, Aziz Efendi Mektebi, Çeşme-i Cedit, Enfiyehane, Eski Mahkeme, Karakol, Kaptanpaşa Camii, Mehmetpaşa Değirmeni, Tephirhane, Tepsi Fırını, Mahkeme Arkası, *Bahçelievler*: Trafo, *Barbaros*: Mavikonak, Mütevelli Çeşmesi, *Beylerbeyi*: Abdullahağa Çeşmesi, Abdullahağa Hamamı, Bedevi Tekkesi, İskele, Beylerbeyi Mektebi, Cennet Camii Yolu, Fıstıklı Mescit, Havuzbaşı, Küplüce Camii, Sera, Yenicamii, *Bulgurlu*: Huzurevler, Kireçfirını, Market, Toygarçeşme, Akabe Camii, *Burhaniye*: Taşocakları, *Cumhuriyet*: Barajyolu, Haminne Çeşme, *Çengelköy*: Beyaz Köşkler, Hamam Arkası, Hamam Çeşmesi, Kuyu, Çınarlı Camii, Havuzbaşı, Hz. Hamza Camii, İmamı Azam Camii, Kerime Hatun Camii, Kireçocağı, *Ferah*: Çeşme, *Güzeltepe*: Defterdaroğlu Camii Karşısı, Küçük Namazgâh, Namazgâh, Okul Yokuşu, *İcadiye*: İcadiye Hamamı, Temaşa, Türk Kız Koleji, *Kandilli*: İskele Arkası, İskele, Rasathane, *Kısıklı*: Sefa Camii, Gümüşsuyu Camii, Selami Tekkesi, Selami Türbesi, *Kirazlıtepe*: Mescit, Okul Arkası, *Kuleli*: Kuleli, Mezarlık, *Kuzguncuk*: Fethi Paşa Korusu, Gazhane, Mandıra, *K.Çamlıca*: Bodrumi Camii, Çilehane, Kaymakam Çeşmesi, Müftü Kuyusu, *Küçüksu*: Taşocağı, *Küplüce*: Küplüce Camii, Saraycamii, *M. Akif Ersoy*: Namazgâh, *Mimar Sinan*: Bulgurlu Mescit, Büyük Hamam, Durbalı Camii, Kassam Çeşme, Otopark, Selmanağa Çeşmesi, Validei Atik Çeşmesi, *Murat Reis*: Huzur Camii, Muradiye Mektebi, Nuh Kuyusu, Selami Değirmeni, Silahtar Bahçe, Yenidershane, *Salacak*: Fıstıklı Namazgâh, Halk Dershanesi, H.İskelesi, İhsaniye Camii, Köprülü Konak, Paşakapısı, Tıbbiye, Hamam, Kuruçeşme Camii, Mektep, Mumhane, Su Deposu, *Selimiye*: Atölyeler, Bükücüler Hanı, Parküstü, Selimiye Kışlası, Şerif Kuyusu, *Sultantepe*: Hacı Hesna Hatun Camii, Özbekler Tekkesi, Selmanağa Çeşmesi, Şeyh Camii, *Ünalın*: Köprü, Maslak, Mektep Yolu, Sarnıç, Soyak Camii, *Validei Atik*: Çinili Camii, Valide İmareti, *Yavuztürk*: Matbaa, *Zeynep Kamil*: Aşçıbaşı Mektebi, İnadiye Camii ve Tabaklar Camii'dir. Bina ve tesislerden özellikle cami, mescit ve okula atfedilen adların daha fazla olduğu görülür. Aşağıda adların birkaçı üzerinde durulmuştur.

Tebhirhane Sokağı: Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi'ndedir. Yanlışlıkla tepbirhane veya tephirhane şeklinde de yazılan tebhirhane, Doğancılar Caddesi ile Tebhirhane Sokağı'nın köşesinde. Sokağa adını veren tebhirhane, kolera, çiçek, veba, kızamık, tifo, tifüs, dizanteri, difteri, verem ve boğmaca gibi bulaşıcı hastalıkların salgın yaptığı dönemlerde hastaların veya bu hastalıklardan ölenlerin kullandığı çamaşır ve her türlü eşyayı, hastalık görülen ev ve işyeri gibi her türlü mekanı, şüpheli ticari emtiayı, postadan gelen mektupları dezenfekte eden bir sağlık kurumudur. 1893/4 kolera salgınında Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar olmak üzere İstanbul'da üç tebhirhane açılmıştır.⁵⁶ Üsküdar Tebhirhanesi'nin müdürlüğünü yaklaşık 25 yıl kadar Üsküdar'ın seçkin sakinlerinden merhum Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre'nin baba tarafından dedesi Enderunlu Ahmet Refik Bey (1860-1927) ayda 6 altın maaşla yapmıştır. Mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait olan ve kâgir yığma tarzda inşa edilen tebhirhane, İstanbul 3 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 7 Ekim 1996 tarih ve 2006 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır. Orijinal binası, etüv makinesi ve diğer aksamı ile ülkemizde günümüze ulaşan tek dezenfeksiyon evi olan tebhirhane; tıp ve teknoloji tarihi bakımından Üsküdar'a önemli bir değer katmış ve bir sokağa adını vermiştir.

Dayekadın Sokağı: Selimiye Mahallesi'nde, adını aynı sokakta bulunan ve Dayekadın tarafından yaptırılan, kitabesi olmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen çeşmeden alır. Dâyakadın, Tayakadın ve Tayekadın gibi farklı şekillerde yazılır. Farsça dâye dadı, sütanne ve çocuk bakıcısı gibi anlamlara gelir. Çeşmeyi yaptıran ve adını veren Dayekadın, III. Selim'in sütannesidir. Dayekadın çeşmeden başka bir de namazgâh yaptırmıştır (1805/6). Dayekadın Namazgâhı beş sokağın birleştiği yerde oldukça büyük bir meydanın

⁵⁶ Nuray Yıldırım, "1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.II, 2007, s.413.

orta yerindedir. Bugün Harem İskelesi denilen sokak, 1930'dan önce Namazgâh Caddesi ismiyle anılırdı.⁵⁷

Üsküdar'dan başka Bursa'da Dayekadın Camii, Çatalca'da Dayekadın Karyesi, Çorlu'da Dayekadın Çiftliği, Edirne'de Tayakadın Köyü ve İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesinde Tayakadın Mahallesi vardır.

Mumhane Sokağı: Selamiali Mahallesi'ndedir. Mumhane, mum imal edilen yer anlamına gelir. Bu işlerle uğraşan esnafa mumcu denir. Üsküdar ve İstanbul'un diğer semtlerinde mum imalatı yapan birçok esnaf bulunurdu. Şimşir'in bahsettiğine göre; *XVI. yüzyılda II. Selim'in hasekisi Nurbanu Sultan tarafından Üsküdar'da yaptırılan mumhanede saray mutfağı olan Matbâh-ı Amire için kesilen koyunların yağları mum yapmak için kullanılır ve Yedikule'de bulunan salhaneden alınan iç yağlarından faydalanılırdı.*⁵⁸ Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden öğrenildiği üzere, Üsküdar'da Mumhane Sokağı'ndan başka Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde Mumhane İskelesi vardı. Üsküdar'ın yanı sıra Beyoğlu ve Fatih'te mumhane caddesi, Silivri ve Arnavutköy'de mumhane sokakları bulunur.

Göçleri Yansıtan Cadde ve Sokak Adları

Osmanlı döneminde Üsküdar'a yurtiçi ve yurtdışından birey veya grup halinde çeşitli nedenlerle önemli göçler meydana gelmiştir. Nitekim bu göçleri yansıtan bazı cadde ve sokak adları görülür. Bunların başlıca örnekleri; Tunuslu Mahmut Ayad Paşa, Manastırlı İsmail Hakkı, Vaniköy, Bodrumi Camii, Durbalı, Zenciler, Zenciler Yeni Yol, Acemoğlu ve Muhacir sokaktır. Bu isimlerde göç ve göç eden nüfusun geldiği yere bir atıf söz konusudur. Örneklerden Durbalı Sokağı, Mimar Sinan Mahallesi'ndedir. Haskan'a göre, *Toygar Tepesi'ndeki Durbalı/Torbalı Sokağı ve Dürbalı Camii ismini, İstanbul'un fethi sırasında yapılan savaşlara iştirak etmiş bir gazi olan Torbalılı Ali Bali Ağa'dan almıştır.*⁵⁹ Aynı mahalledeki Zenciler Sokağı'nın adı, Osmanlı döneminde çeşitli amaçlarla İstanbul'a gelen-getirilen zencilere atfen verilmiştir. Boğaziçi'nde Çengelköy ile Kandilli arasında bulunan Vaniköy semti ve caddesi, adını Vani Mehmet Efendi'den almıştır. Van'da doğan Mehmet Efendi, çeşitli şehirlerde ilimle uğraştıktan sonra IV. Mehmet (1642-1693) zamanında İstanbul'a gelmiştir. Hünkâr şeyhi, Yeni Cami vaizliği, şehzade Mustafa'nın hocalığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1683'te 2. Viyana Seferi'ne ordu şeyhi olarak katılmış, seferden sonra Bursa iline yerleşmiş ve 1685'te burada vefat etmiştir. Mehmet Efendi, Vaniköy'de aynı isimle anılan bir cami (1665) ve medrese yaptırdığından dolayı semte adı verilmiştir. Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi'nde bir sokağa adını veren Manastırlı İsmail Hakkı, 1846'da Manastır'da doğmuştur. Genç yaşta İstanbul'a gelerek Süleymaniye Medresesi'ni bitirmiş, bazı camilerde vaizlik ve Darülfünun'da müderrislik gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1908'de Meclis-i Ayan üyeliğine seçilen İsmail Hakkı, 1912'de vefat etmiştir. 1934 tarihli İstanbul Şehir Rehberi'nde sokak bugünkü adıyla işaretlenmiştir. Dolayısıyla Manastırlı İsmail Hakkı adının Osmanlı'nın son dönemi veya Cumhuriyetin ilk yıllarında verildiği anlaşılır. Küçük Çamlıca'da Bodrumi Camii Sokağı ismini, Bodrumi Ömer Lütfi Efendi'nin kendi adına 1891/2'de inşa ettirdiği camiden almıştır. 1817'de Bodrum'un bir köyünde doğan Ömer Lütfi Efendi, ilk önce müderrislik görevinde bulunmuş, sonra 1865'te velihaht Yusuf Efendi'nin hocalığına, 1873'te Üsküdar Bidayet Mahkemesi başkanlığına, 1875'te İstanbul kadılığına ve 1889'da da şeyhülislam atanmıştır.⁶⁰ 1897'de vefat eden Ömer Lütfi Efendi inşa ettirdiği caminin bahçesinde metfundur. Tunuslu Mahmut Ayad Paşa'nın adı ise Burhaniye'de bir cadde ve sokağa verilmiştir. Mahmut Ayad Paşa, ilk önce Paris'e ve oradan İstanbul'a gelmiş ve buraya

⁵⁷ Mehmet Nermi Haskan, A.g.e., C.II, s.1002.

⁵⁸ Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar Esnafı ve Meseleleri", *Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler*, C.I, 2005, s.328.

⁵⁹ Mehmet Nermi Haskan, A.g.e., C.I, s.175.

⁶⁰ Tahsin Özcan, "Ömer Lütfi Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, 2007, s.73.

yerleşmiştir. Büyük bir servete sahip olan paşanın Kısıklı Sarıkaya mevkiinde geniş bir bahçenin içinde köşkü vardı. 2 Mart 1879'da vefat eden Mahmut Ayad Paşa Karacaahmet mezarlığında metfundur. Murat Reis Mahallesi'ndeki Acemoğlu ile Kandilli'deki Muhacir sokakları da doğrudan göç olayını yansıtan adlara sahiptir.

Diğer taraftan Üsküdar'da bir mahalle, cadde ve sokağa adı verilmese de bazı cami, mescit ve tekke gibi yapıların adlarında da göçle ilgili atıflar bulunur. Örnek olarak Geredeli Camii, Malatyalı İsmail Ağa Camii, Bandırmalı, Afganlılar, Özbekler ve Hindliler tekkelerini vermek mümkündür.

Cumhuriyet döneminde özellikle 1950'lerden itibaren İstanbul'un diğer ilçeleri gibi Üsküdar da göç olarak hızlı bir nüfus artışına maruz kalmıştır. TÜİK'in verilerine göre şehrin nüfusu; 1935'te 57071, 1950'de 72425, 1975'te 254895 ve 2000'de 495118'e yükselmiştir. ADNKS'nin 2011 verileri itibariyle şehrin nüfusu 532182'dir. Şehir nüfusunun % 58.7'si (2000 yılı) ise İstanbul dışı doğumludur.⁶¹ Bu oranda iç göç olayının büyüklüğünü ortaya koymaya yeterli bir veridir.

Göçle gelen nüfus, eski iskân alanlarında yoğun yapılaşma sonucu çoğalan meskenlerde ikamet ettiği gibi, çoğunlukla kırsal alanlarının iskâna açılmasıyla kurulan yeni mahallelerde de toplanmıştır. Yeni mahallelerde Karadeniz bölgesinden gelen nüfus ağırlıklı olmak üzere Doğu ve İç Anadolu'dan gelen nüfusla birleşmiştir. Bunların halen kendi bölgelerinin şiveden giyime kadar bir kısım kültürel değerlerini muhafaza ettikleri görülür.⁶²

Sözü edilen bu gelişme şüphesiz cadde ve sokak adlarına da büyük ölçüde yansımıştır. Bu bağlamda *Altunizade*: Aziziye, Dadaşlar, Palandöken, Pasinler, *Bahçelievler*: Ege, Karaburun, Karaman, *Bulgurlu*: Akdeniz, Dadaş, Sivaslı, *Burhaniye*: Aziziye Çıkmaçı, Çayeli, Doğu Karadeniz, Of, *Cumhuriyet*: Ankara, Canik, Çankırı, Gediz, Karadere, Maçka, Menteşe, Uzundere, *Çengelköy*: Ordu, *Ferah*: Çamoluk, Maçkalı, Suşehri, *Güzeltepe*: Eğin, Sivas, *Kısıklı*: Alaçam, *Kuleli*: Dereli, Reşadiye, *K. Çamlıca*: Samsun, Çanakkale, *Küplüce*: Yeşilova, *M. Akif Ersoy*: Aksaray, Antalya, Denizli, Erzincan, Giresun, Gölova, Görele, Sakarya, Sivaslılar, Yeşil Karadeniz, *Mimar Sinan*: Darendede, *Selamiali*: İspir, *Ünalın*: Akçay, Alaca, Anzer, Aydın, Çoruh, Gülnar, Karslılar, Keban ve *Yavuztürk'te*: Adana, Ceyhan, Ahlat, Aras, Bayramiçli Mehmet, Erzincanlı, Gökova, İzmir, Saruhan, Karadeniz, Keşan, Meriç, Malatyalı, Niğde ve Tosya sokak ve cadde adları kaydedilebilir.

Üsküdar'ın cadde ve sokaklarında ülkemizin farklı bölgelerinde bulunan 18 ilin ve çok sayıda ilçenin doğrudan adının geçtiği görülür. Türkiye'nin hemen her yerinden bulunmakla birlikte özellikle Karadeniz bölgesiyle ilgili cadde ve sokak adlarının daha fazla olduğu ayırt edilir. Bu isimler, göçle gelen nüfusun şehrin mahallelerine dağılışı ve hemşehri ilişkileri hakkında bazı bilgiler verir. Örneğin Altunizade Mahallesi'nde Aziziye, Dadaşlar, Palandöken ve Pasinler adlarını taşıyan sokakların aynı semte konumlanması oldukça anlamlıdır.

Uluslararası İlişki, Olay ve Şahıslarla İlgili Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da bazı cadde ve sokaklara uluslararası ilişki, olay, gelişme, kurum, ülke, şehir, şahıs vb.lerine atfen isimler verilmiştir. Fakat uluslararası nitelikli bu tür isimlerin sayısı fazla değildir. Bunların başlıca örnekleri arasında; *Acıbadem*: Çeçen, *Altunizade*: Shibuya, *Bahçelievler*: Bosna, *Bulgurlu*: Tibet, *Burhaniye*: Şeyh Şamil, *Ferah*: Kosova,

⁶¹ Sedat Murat, "Cumhuriyet Döneminde Üsküdar'ın Nüfus Sayısı ve Göç Hareketleri", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.II, 2007, s.340.

⁶² *Üsküdar Turizm Rehberi*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.10.

Kirazlitepe: NATO Yolu Üstü, *Kuleli*: Plevne, *Küçükusu*: Büyük İskender, Eflatun, *Küplüce*: Bağdat, *Mehmet Akif Ersoy*: Halid Bin Velid, Hazar, Medine, *Murat Reis*: Trablus, *Ünalın*: Kafkas ve *Yavuztürk*: Basra cadde ve sokakları sayılabilir. Adı geçen adların genellikle Türk ve İslam dünyasıyla ilgili ülke, şehir ve şahıslara atfen verildiği söylenebilir.

Uluslararası ilişkilerde kardeş şehir protokolleri ayrı bir önem arz eder. İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, 1992-2012 yılları arasında onay verilen Üsküdar'ın kardeş şehir sayısı 7'dir. Bu şehirler tarih sırasıyla Bosna-Hersek Zenica (2000), Azerbaycan Aksu (2002), Arnavutluk İşkodra (2002), Japonya Shibuya (2004), Makedonya Plasniça (2005), Avustralya Sidney-Auburn (2007) ve Ukrayna Bahçesaray (2008)'dir.⁶³ Bunlardan yalnızca Shibuya'nın adı bir caddeye verilmiştir.

Shibuya Caddesi: Altunizade Mahallesi'ndedir. Caddeye adını veren Shibuya (渋谷区), Japonya'nın başkenti Tokyo'nun 23 semt ilçesinden biridir. 15.11 km² yüzölçüme sahip olan Shibuya'da 2008 yılı itibarıyla 208371 nüfus yaşamaktadır. Şehirde oldukça işlek bir demiryolu istasyonu, yüksek binalar, büyük işyerleri ve özellikle bilişim üzerine sanayi tesisleri yer almaktadır. Geleneksel Türk-Japon dostluğu çerçevesinde Üsküdar ve Shibuya arasında karşılıklı ziyaret ve görüşmeleri takiben 5 Eylül 2005'te kardeş şehir protokolü imzalanmıştır.⁶⁴ Kardeşliği simgelemesi amacıyla Bağlarbaşı'nda yapıımı ve çevre düzenlemesi biten bir caddeye, Üsküdar Belediye Meclisi'nin 4 Aralık 2006 tarih ve 119 sayılı kararı ile Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 12 Nisan 2007 tarih ve 960 sayılı kararıyla Shibuya adının verilmesi uygun bulunmuştur.⁶⁵ Adın verilmesiyle ilgili Kaymakam Erdoğan Bektaş, Belediye Başkanı Mehmet Çakır ve Japonya İstanbul Başkonsolosu Hironao Matsutani'n de katıldığı 1 Haziran 2007'de bir tören yapılmıştır.⁶⁶

Ulaşım İlgili Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da kara ulaşımına atfen verilen yaklaşık 60 kadar cadde ve sokak adı mevcuttur. Adlardan 49'u yol veya yolu kelimelerini almıştır. Deniz ulaşımına atfen verilen liman 1 ve iskele adını taşıyan cadde ve sokak sayısı ise 11'dir. Adında *yol* veya *yolu* kelimesi geçen başlıca cadde ve sokaklar şunlardır: *Acıbadem*: E-5 Karayolu, Nişantaşyolu, *Aziz Mahmud Hüdayi*: Harem Sahil Yolu, *Beylerbeyi*: Beylerbeyi-Küplüce Yolu, Cennet Camii Yolu, *Burhaniye*: Camii Yolu, Taşocağı Yolu, *Cumhuriyet*: Barajyolu, *Çengelköy*: Boğazyolu, Eski Ayvalık Yolu, Yeni yol, *Ferah*: Ferah Yolu, *Kandilli*: Vaniköy Yolu, *Kısıklı*: Alemdağ Yan Yol, *Kirazlitepe*: Ferah Yolu Çıkmazı, Nato Yolu Üstü, *Kuzguncuk*: Abdullağa Mezarlık Yolu, Gümüşyolu, *K.Çamlıca*: Bağlar Yolu, Çilehane Yolu, *Küçükusu*: Dereyolu, *Küplüce*: Dereyolu Uzun, Keçiyolu, Okulyolu, *Mehmet Akif Ersoy*: Çamlıca Yolu, *Selimiye*: Çevreyolu, *Ünalın*: Barajyolu Alt, Mektepyolu ve *Yavuztürk*: Sütçüyolu'dur. Bu adlardan en ilgi çekici olanı Keçiyolu'dur. Küplüce'de bulunan bu sokak, geçmişten günümüze fonksiyonel bir özelliği hatırlatması bağlamında oldukça önemlidir.

Adında iskele geçen cadde ve sokaklar ise *Beylerbeyi*: İskele, *Çengelköy*: İskele Gazinosu, *Kandilli*: İskele, İskele Arkası, *Salacak*: İskele, Harem İskelesi, İhsaniye İskelesi, İskele Arkası, *Selimiye*: İskele ve Kavak İskele'dir. Paşalimanı adını taşıyan cadde de Kuzguncuk, Sultantepe ve Mimar Sinan mahallelerinde sahil boyunca uzanmaktadır. Diğer taraftan çeşitli kaynaklarda rastladığımız Çöp, Sarıtaş, Su ve Taş iskeleleri ile Öküz Limanı herhangi bir cadde ve sokağa adını vermemiştir. Üsküdar'da suyolu ve Samanyolu gibi adların yanı sıra ulaşım ile ilgili araç (Araba Meydanı, Arabacılar), köprü (Köprü Sokağı),

⁶³ http://www.migm.gov.tr/Dokumanlar/Kardes_Kent_Istatistik.xls (2012).

⁶⁴ <http://www.city.shibuya.tokyo.jp/eng/uskudar/index.html> (2012).

⁶⁵ <http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/Lists/BelediyeMeclisKararlari/DispForm.aspx?ID=9548> (2012)

⁶⁶ <http://www.japonya.org/haberler/shibuyaya-uskudar-kardes> (2012).

park (Otopark, Otopark Arkası) ve mesleklerle (Gemici, Gemiciler, Sandalcı Yokuşu) ilgili sokak adları da bulunmaktadır.

Tarımla İlgili Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da günümüzde ticari anlamda bir tarım faaliyeti yoktur. Fakat yakın zamana kadar özellikle şehrin kenar kesimlerinde bazı tarım ürünlerinin yetiştirildiği bilinir. Nitekim Özemre (1935-2008), çocukluğunda *Bülbül Deresi ve Çavuşderesi vadilerindeki büyük bostanların yeşilliği göz alabildiğine uzanır giderdi. Bu bostanların bilhassa kıvırcık salataları, lahanaları, pırasaları, karnabaharları ve ispanakları pek lezzetliydi* demektedir.⁶⁷ Bunun bir yansıması olarak çok sayıda sokak tarımla ilgili adlar taşımaktadır. Örneğin tarla (3), bağ (17), bahçe (19) ve bostan (13) ile ilgili onlarca sokak adı vardır. Ayrıca fidan (2), ağaç (3), çam (30), çınar (14), kavak (3), söğüt (6), ceviz (2), gül (36), lale (6) ve çiçek (10) başta olmak üzere bitki nitelikli yüzden fazla cadde ve sokak adı bulunmaktadır.

Tarımla ilgili bazı adların mahallelere dağılışı şöyledir: *Ahmediye*: Tunus Bağı, *Altunizade*: Bağlarbaşı, Güllü Bahçe, *Aziz Mahmud Hüdayi*: Şemşipaşa Bostanı, Hasbahçe, *Barbaros*: Çiçekçi Bostan, Hürbağ, Gülbahçe, *Beylerbeyi*: Bey Bostanı, Sera, Vakıf Tarla Altı, *Bulgurlu*: Bağcılar, Bağlarıçi, *Burhaniye*: Bahçe, Bahçeler, *Çengelköy*: Tarlabası, Çengelköy Bostanı, Bağlar, Bahçeli, *Ferah*: Bağ, Çamlıbahçe, *Kandilli*: Bahçe, Bahçe Aralığı, *K. Çamlıca*: Bağlar Yolu, Güneşli Bahçe, *Kuzguncuk*: Bostan, Tahtalı Bostan, Bağcı, *Küplüce*: Ahlatlı Tarla, Zümrüt Bahçe, *Mimar Sinan*: Bağlı Bahçe, *Muratreis*, Bostan Çıkmazı, Bostaniçi, Silahtarbahçe, *Salacak*: İhsaniye Bostanı, *Sultantepe*: Susuzbağ, Selmanağa Bostanı, *Validei Atik*: Bağcıodaları ve Artbahçe'dir. Bu dağılıştta bazı eski mahallelerde de bağ, bahçe ve bostanla ilgili adların varlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca Beylerbeyi'nde sera, örtü altı yetiştiriciliğini ve Kuzguncuk'ta bulunan Mandıra Sokağı da hayvancılıkla ilgili bir faaliyeti hatırlatmaktadır.

Bazı İlginç Cadde ve Sokak Adları

Üsküdar'da birçok ilginç cadde ve sokak adları da vardır. Bunların başlıcaları arasından; *İcadiye*: Ahmet Dayı, Altınbabası, *Küçük Çamlıca*: Kartallı Kadın, *Mimar Sinan*: Kevakipzade, *Selamiali*: Peçelikadın, *Sultantepe*: Karga Zarife, Yapma Bebek, *Salacak*: Nan-ı Aziz, *Yavuztürk*: Gelgeç ve *Zeynep Kamil*: Takatuka Yokuşu Sokağı örnek verilebilir.

TARTIŞMA

Üsküdar'ın sahip olduğu birçok yer adının kökeni ve anlamı oldukça açık ve kolay anlaşılır durumdadır. Buna karşılık bazı yer adlarının kökeni ve anlamının bugün için açık bir izahı yoktur. Verilen birtakım bilgilerin de doğruluk derecelerini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Burada ele alınan konunun bir özelliği olarak kabul etmek gerekmektedir.

Tartışılmasında fayda bulunan diğer önemli bir konu da yer adlarının değiştirilmesidir. Ülkemizde yer adlarının değiştirilmesi belirli usullere bağlanmıştır. Bu konuda genel bir mevzuat oluşturulmuştur. Dolayısıyla değiştirme yönteminde önemli bir sorunla karşılaşılmamaktadır. Zaten yer adlarının bir kısmı tarihi süreç içinde doğal bir şekilde değişikliğe maruz kalmaktadır. Burada esas üzerinde durulması gereken nokta, yer adlarının özellikle yerel yönetimler tarafından bir zorunluluk, önemli ve geçerli bir neden olmadan değiştirilmesi halidir. Bazı değişiklikler bilinçsizlikle ve hatta keyfilikle yapılabilmektedir. Özellikle belge niteliğinde olan bazı yer adlarının değiştirilmesi üzüntü vericidir. Yapılan değişiklikler, şehri kültüründen koparmak anlamına gelmektedir. Bu

⁶⁷ Ahmet Yüksel Özemre, Hasretini Çektiğim Üsküdar, s.60.

nedence özellikle şehrin tarihi çekirdeğinde bulunan mahalle, semt, mevki, cadde ve sokak adlarının korunmasında duyarlı olunmalıdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Üsküdar, coğrafi özellikleri, tarihi gelişimi, fonksiyonel ve kültürel çeşitliliği gibi faktörlerin etkisiyle yer adları bakımından zengin birikime ve hikâyeye sahip olan bir şehirdir. Çoğunlukla özgün olan, uzun bir süreç içinde şehrin dokusunu ve kimliğini teşkil eden bu yer adları, geçmişi günümüze bağlayan önemli birer belge niteliği kazanmış ve ayrıca günlük yaşantının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Şehrin bir nevi arşivini oluşturan özgün yer adları varlığının envanteri çıkarılarak koruma altına alınması gerekmektedir. Bu konuda gereken titizlik gösterilmeli; özellikle adın değiştirilmesinden mümkün olduğunca kaçınılmalıdır. Öte yandan şehrin yeni gelişim alanlarında mahalle, semt, cadde, sokak, meydan, park, durak vb yerlere yeni adlar verilirken şehrin coğrafyasına, tarihine ve kültürel dokusuna uygun, mutlaka anlamlı isimler seçilmelidir. Yer ile ad arasında anlamlı bir ilişki bulunmalıdır. Keza şehirde herhangi bir yere rastgele, suni, anlamsız, ilgisiz ve kültürel bakımdan yabancı isimlerin verilmemesine dikkat edilmelidir.

Üsküdar'daki yer adları, sayı, çeşitlilik, anlam ve hikâye bakımından hacimli bir kitap oluşturacak kadar büyük bir zenginliğe sahiptir. Bu konuda farklı alanlardan uzmanların katılımıyla oluşturulacak bir ekiple daha etraflıca çalışmalara ihtiyaç vardır. Çalışmaların sonucunda Üsküdar'daki yer adlarıyla ilgili ansiklopedik tarzda bir eser de ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Mehmet Rıfat, "Kısıklı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.V, 1994, s.5.
 Aksoy, Hasan, "Nuri Bey, Bolahenk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, 2007, s.264.
 Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (Haz. Necdet Sakaoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
 Ayverdi, Samiha, *İstanbul Geceleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1952.
 Barkan, Ömer Lütfi, Ayverdi, Ekrem Hakkı, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (953/1546), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1970.
 BOA, Dosya No 217, Gömlek No 196, Fon Kodu MV.
 BOA, Dosya No 149/-2, Gömlek No 3, Fon Kodu DH.İD..
 BOA, Dosya No 56, Gömlek No 3164, Fon Kodu İ..ŞD..
 BOA, Dosya No 169, Gömlek No 1326/Ş-70, Fon Kodu İ..HUS.
 BOA, Dosya No 751, Gömlek No 42, Fon Kodu DH.MKT.
 BOA, Dosya No 21, Gömlek No 1325/S-04, Fon Kodu İ..ŞE..
 BOA, Dosya No 80, Gömlek No 3972, Fon Kodu C..BLD.
 Ceylan, Mehmet Akif, "Çamlıca Tepeleri (İstanbul) ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası; Yerleşmenin Gelişimi ve Mekânsal Kullanımın Değişimi Konusunda Bir Araştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları* S.147, 2003, s.173-2004.
 Ceylan, Mehmet Akif, "Üsküdar'da Bazı Yer Adları Üzerine İncelemeler (I)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI Bildiriler*; C.I, 2009, s.459-486.
 Çetin, Osman, "Üsküdar'da Bir Kadın Cerrah Küpeli Kızı Saliha Hatun", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*; C.2, 2006, s.519-530.
 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, C.1-2, İstanbul, 1986.
Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1975.
 Dursun, Ahmet Haluk, *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2002.
 Erginer, Suat, *Asya'nın Kapısı Üsküdar*, Üsküdar Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları İstanbul, 1966.
 Göktürk, Hakkı, "Burhaniye Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.VI, 1963, s.3181.
 Güneş, Ahmet, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, C.I, 2004, s.42-56.

- Haskan, Mehmet Mermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, C.1,2,3, İstanbul, 2001.
- Hiç, Vasıf, "Bulgurlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, 1963, s.3118.
- Hiç, Vasıf, "Bulgurlu Köyünün Bulgur Dibeği", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, 1963, s.3124-3125.
- [Http://www.city.shibuya.tokyo.jp/eng/uskudar/index.html](http://www.city.shibuya.tokyo.jp/eng/uskudar/index.html) (2012).
- [Http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/Lists/BelediyeMeclisKararlari/DispForm.aspx?ID=9548](http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/Lists/BelediyeMeclisKararlari/DispForm.aspx?ID=9548) (2012).
- [Http://www.japonya.org/haberler/shibuyaya-uskudar-kardes](http://www.japonya.org/haberler/shibuyaya-uskudar-kardes) (2012).
- [Http://www.migm.gov.tr/Dokumanlar/Kardes_Kent_Istatistik.xls](http://www.migm.gov.tr/Dokumanlar/Kardes_Kent_Istatistik.xls) (2012).
- [Http://www.uskudar.bel.tr](http://www.uskudar.bel.tr) (2008).
- [Http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/Sayfalar/Rehber-Detay-Icerik.aspx?GuideID=10&SubID=80&ContentID=19299](http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/Sayfalar/Rehber-Detay-Icerik.aspx?GuideID=10&SubID=80&ContentID=19299) (2012).
- Hut, Davut, "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler*, C.I, 2005, s.160-170.
- Hür, Ayşe, "Bulgurlu," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, 1994, s.331.
- Hürkuş, Vecihi, *Bir Tayyarecinin Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- İliç, Slobodan, "Lâmekâni Hüseyin Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, 2003, s.94-95.
- İstanbul Şehir Rehberi*, İstanbul Belediyesi Yayınları, 1934.
- İzbrak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, C.I, İstanbul, 1976.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, C.II, İstanbul, 1977.
- Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Murat, Sedat, "Cumhuriyet Döneminde Üsküdar'ın Nüfus Sayısı ve Göç Hareketleri", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.2, 2007, s.305-361.
- Önal, Hikmet Şinasi, "Çamlıca (Türk Edebiyatında)", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.VII, 1965, s.3717.
- Özcan, Tahsin, "Ömer Lütfi Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, 2007, s.73-74.
- Özemre, Ahmet Yüksel, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2007.
- Özemre, Ahmet Yüksel, *Üsküdar, Ah Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2007.
- Öztoprak, Nihat, "Türk Şiirinde Üsküdar Motifi," *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.I, 2007, s.491-508.
- Öztuna, Yılmaz, "Nuri Bey (Bolahenk)", *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C.2, 1969, s.106-107.
- Par J.D. Barbié du Bocage, *Plan de la Ville de Constantinople et de ses Faubourgs Tant en Europe qu'en'Asie*, Imprimerie Royale, Paris, 1819.
- Şimşir, Nahide, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar Esnafı ve Meseleleri", *Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler*, C.I, 2005, s.334-342.
- Üsküdar Turizm Rehberi*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Yıldırım, Nuray, "1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C.2, 2007, s.413-428.

HOLLANDA İLE TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN 400 YILINDA ÜSKÜDAR İLE İLGİLİ HOLLANDA ARŞİVLERİNDE BULUNAN BELGELER

Mehmet TÜTÜNCÜ

ÖZET

Hollanda ile Osmanlı devleti arasında ilk diplomatik ilişkiler 1612 yılında kurulmuştur. Hollanda'dan yola çıkan büyükelçi Cornelis Haga 14 Martta İstanbul'a geldikten sonra Sultanın huzuruna hemen çıkmaz. Onu koruması altına alan Halil paşa ile Üsküdar'a giderek Aziz Mahmud Hüdayi hazretlerini ziyaret etmiş ve onun elini öptükten sonra hayır duasını alarak Sultan Ahmed'in huzuruna çıkmıştır. Böylece Hollanda ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler başlamıştır. Hollanda arşivlerinde 400 yıl kutlamaları ile ilgili yaptığımız araştırmalarda Üsküdar ile ilgili bazı belgelere rastladık. Haga'nın Aziz Mahmud Hüdayi ve Üsküdar'la ilgili notlarının yanısıra daha sonraki devirlere ait belgeler bulduk. Bunlar arasında bulunan bir beratta Hollanda büyükelçiliğinin ihtiyaçları için şarap imal edilmesine müsaade edilerken bu imalatta kullanılacak olan üzümün "Üsküdâr ve havâlisinde olan bağlardan olmaması şartı" bulunmaktadır. Bu berat metnine neden böyle bir şart konulmuştur? Hollanda arşivinde bulunan bu belgelerin Üsküdar tarihinin bazı aydınlanmamış noktalara ışık tutacağını ümit ederim.

Dört yüz yıl önce Sultan I. Ahmed Hollanda'lılara Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret hakkını tanımıştı. Kaptan-ı Derya Halil Paşa ile Prens Maurits arasındaki mektuplaşma bu imtiyaz için temel oluşturmuştu. 1612 yılından itibaren Hollanda hemen hemen kesintisiz olarak bir büyükelçi (ambassadeur) tarafından temsil edilmiştir.

14 Mart 1612 tarihinde İstanbul'a bir yelkenli gemi demir atmış, beraberinde Bab-ı Ali'deki ilk Hollanda büyükelçisi Cornelis Haga'yı getirmişti. Haga, 6 Eylül 1611 tarihinde yaşadığı şehir olan Schiedam'dan posta arabası ile ayrılmış ve Viyana üzerinden doğru uzun bir yolculuktan sonra Venedik'e ulaşmıştı. Oradan da Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine giden bir gemiye binmişti. Osmanlı İmparatorluğu, o anda dünyanın en güçlü ülkesiydi. İmparatorluk, sadece bugünkü Türkiye ile sınırlı değildi, bunun yanı sıra Karadeniz kıyısında, Kafkasya'da, Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da da büyük bölgeleri kapsıyordu. Bu yüzden kendine saygısı olan her ülke, barış ve ticaret için "Büyük Efendi" veya 'Bab-ı Ali' ile iyi ilişkileri devam ettirmeye çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu o dönemde Habsburg'lularla karada ve denizde, sürekli bir savaş içindeydi. Hollanda da Habsburg'lu II. Filip'e isyan içinde olduğundan, Türkleri olası bir müttefik olarak görüyordu. İlk resmi ilişkilere de "Sluis olayı" vesile olmuştur. Sluis şehrinin kuşatmasında Hollandalılar İspanyol donanmasını ele geçirmişlerdi. Esaretten kurtarılan kadırga köleleri (forsalar) arasında bir dizi de Müslüman köle vardı. Bu köleler Hollandalılar tarafından iyi muamele gördükten bir süre sonra, karşılığında hiç bir şey istenmeden, gemiyle yurtlarına gönderilmişlerdi. Anlatılanlara göre Hollanda'nın Zeuws-Vlaanderen bölgesindeki "Turkey" köyü bu kadırgakölelerinin buradaki kaldıkları dönemi hatırlatır. İşte bu an, Hollanda Genel Meclisi için 'Büyük Türk' le irtibata geçip yürütülen ortak savaşta vurgulamak için tam beklenen andı.

16 Eylül 1604 senesinde Genel Meclis 'Büyük Efendi, Türkiye'nin Sultanına bir mektup göndermeye karar verir' ve Hollanda'nın, Majestelerinin düşmanları olan İspanya'ya ve Avusturya hanedanlığına karşı yürüttüğü uzun süreli savaştan ve bu savaş süresince İspanyol düşmanından ele geçirdikleri Sultanın kullarını nasıl kölelikten kurtarıp hürriyete kavuşturduklarını ve serbest bıraktıklarını bildirdikten sonra "bunu yapmaya devam edeceğimiz için, Büyük Efendi Türkiye Sultanından Suriye ve Büyük Efendi'nin başka ülkeleriyle serbest ticaret izni istiyoruz" diyerek Sultan'dan izin isterler.

Cevabın gelmesi biraz vakit aldı, ama 1610 senesinde Kaptan-ı Derya Halil Paşa *Flandranın Ulu dükası Prens Maverisyu* olarak hitap ettiği Prens Maurits'e bir mektup gönderdi. Bu mektupta Halil Paşa Hollanda'yı bir elçi göndermeye davet ediyordu. Cornelis Haga, Osmanlı İmparatorluğu'nda ki en yüksek manevi otorite olan Müftü Mehmet Efendi tarafından karşılandı. Halil Paşa'nın yardımları ve çabalarıyla, Haga 'ya 1 Mayıs 1612 tarihinde Sultan I. Ahmet'in huzuruna çıkarıldı. İki ay sonra, 5 Temmuz 1612 tarihinde, Hollanda çok istenen ticaret iznini elde etti ve resmi ticari ilişkiler gerçek oldu. Halil Paşa Hollanda elçisini, Venedik ve Fransız elçilerinin sabote edici faaliyetlerinden haberdar etti. Kendi cebinden 3000 florin ödünç vererek, Haga'nın Divan üyelerine hediyeler alabilmesini sağladı.¹

İmtiyazlar

Türk Sultanı tarafından imzalanan ve Hollanda Büyükelçisine verilen belge, Batılı ismiyle 'kapitülasyon' olarak bilinse de, Türkçede ismi 'ahitname'dir. Ahitname, tek taraflı olarak Türk Sultanı tarafından imzalanan ve Sultanin Hollanda vatandaşlarına serbest ticaret ve yerleşme izni verdiği belgeydi. Bu imtiyazlar sadece Sultanla dostane ilişkiler içinde olan gayri-müslim ülkelere veriliyordu. Böylece Hollanda, bu imtiyazlara sahip olan üç ülkenin arasına giriyordu, bu ülkeler: Fransa, İngiltere ve Venedik idi.

Hollanda Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler öncelikle ekonomik çıkarlara yönelikti. İyi ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı: Her yeni Sultanın tahta çıkışında veya her yeni sadrazamın göreve başlamasında Hollanda elçisi, Hollanda Genel Meclisinin tebriklerini iletliyordu. Yerel tüccarların çıkarlarını, İstanbul'da ki elçiden daha iyi gözetebilecek Halep (1612), İzmir (1618), Girit(1619), Mısır (1633) ve Mora (1651) konsoloslukları açıldı.

Başkent İstanbul'da Hollandalı tüccarların yaşamasına rağmen ve Hollanda elçisi İstanbul'da aynı anda bir konsolos gibi çalışmasına rağmen, öncelikle yerel üstü seviyede çalışıyordu. Mesela sıklıkla Tunus ve Cezayir kıyılarında faaliyet gösteren ve 1612 kapitülasyonuna uymayan korsanlara karşı itiraz ediyordu. Buna ilaveten gümrük vergisi tarifelerinin düşürülmesi için müzakerelerde bulunuyordu.

Büyük Türk Savaşı

Hollanda ile Türkiye'nin arasındaki diplomatik ilişkiler daha geniş bağlamda Avrupa politikasına da uyuyordu. Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu Habsburg'luların en büyük muhalifleriydi. İspanya'nın Akdeniz bölgesinde ve Avusturya'nın Balkanlar'da Sultan'la savaş halinde olmaları Fransa'nın çıkarlarına hizmet ediyordu, çünkü böylece Habsburg'lular Fransızlara karşı daha az asker çıkarabiliyordu.

İspanya'ya karşı yürütülen savaşta Hollanda Cumhuriyeti benzer bir politika takip ediyordu. 1619 yılında (12 senelik Barış Antlaşmasının sona ermesinden birkaç sene önce) Genel Meclis, İstanbul'da ki elçisine Sultanın İspanya ile barış antlaşması yapmasını engellemesi görevini vermişti. İspanya ile 1648 yılında yapılan barış antlaşması (Münster Barış Antlaşması) düşmanlıklarını Habsburg'lulara yönelten ülkelerle olan ilişkileri de etkiliyordu. Başlangıçta İspanya kralının Türk topraklarında elçisi ve konsolosluğu yok iken, o andan itibaren İspanya vatandaşları Levant'ta İstanbul'da ki Hollanda temsilcisinin koruması altındaydı.

Fransa kralı XIV Lui (1643-1715) kuzeye yönelik güçlü bir genişleme arzusu göstermesiyle birlikte, Hollanda'nın Türklere yönelik politikası köklü şekilde değişmişti. Hollanda Cumhuriyeti kendini Güney Hollanda'nın koruyucusu ilan etmiş ve böylece daha güçlü olan Fransa ile çatışmaya girmişti. Hollanda bu sebepten, İspanyalı ve Avusturyalı Habsburg'lularla ortak hareket etmeyi hedefliyordu. Bunun neticesinde, bu ülkelerin Fransa'ya bir askeri müdahalede bulunabilmeleri için ellerinin boş olmasını ve Türklere karşı bir savaşa bağlı olmamaları, Hollanda Cumhuriyeti için aniden önem kazanmıştı.

Üsküdar ve Hollanda Aziz Mahmud Hüdayi Bağlantısı

Cornelis Haga İstanbula geldiği zaman hemen Padişahın huzuruna çıkarılmaz. Cornelis Haga'nın I. Ahmed'in huzuruna kabulünde dönemin en önemli âlim ve mutasavvıflarından Aziz Mahmud Hüdayi Hazretleri'nin rolü büyüktür. Zira Haga, İngilizler ve Venediklilerin de etkisiyle, İstanbul'da bir türlü huzura kabulün yolunu bulamaz. Bunu fark eden Halil Paşa, Cornelis'i Üsküdar'a götürerek müridi olduğu Hüdayi Hazretleri ile görüştürür. Bu görüşmede Hüdayi Hazretleri, Haga'nın duruş ve saygısından hoşlanmış ve iki gün sonra Haga'nın I. Ahmed ile görüşmesi mümkün olmuştur. Sultan da Haga'nın vakarlı tavrını beğenmiş ve Şeyhülislam Hocaazade Mehmed Efendi'nin de fetvasıyla Hollanda'ya imtiyazlar verilmiştir. Haga o günlerde yazdığı günlüğünde olayı şu şekilde anlatır²:

Bu ayın 25inde İstanbul'un Asya tarafındaki bir köy olan Scutariye kayıkla geçtik. Burada Mahamet affendi adında bir Aziz Türk'le ile görüştük. Bu Kişi Halil Paşa'nın çok sevdiği bir şahıstır. Ve Türkler arasında en ünlü ve âlim ve en aziz kişidir. Ve Bu yüzden büyük otoritesi vardır. Onun Otoritesi Sultana kadar yetişirki Sultan onu zaman zaman evinde ziyarete gelmektedir. Ve En Büyük paşalar ve müftüler onu kadar seviyorlarki adeta onu ilah gibi görüyorlar. Bu Aziz efendiye Halil Paşa'nın ricası üzerine Hollanda ile Osmanlı arasındaki dostluğu geliştirmesi için ricada bulundum. Biraz benimle görüştüktan sonra Dünya ve devlet işlerine karışmadığını söyledi ve benim üzerime bir dua okuyarak devletlerimiz arasındaki dostluğun bu ülkelere iyilik getireceğine inandığını ve eğer ona sorulursa ve şüphesiz ki ona sorulmuştur- bu konuda tavsiyelerde bulunacağını söyledi.

Hollanda Büyükelçiliğinde Şarap Üretimi ve Üsküdar bağları

Ahitname madde 11

11. Oturdukları evlerinde kendilerinin ve adamlarının ihtiyaçlarına yetecek kadar şarap

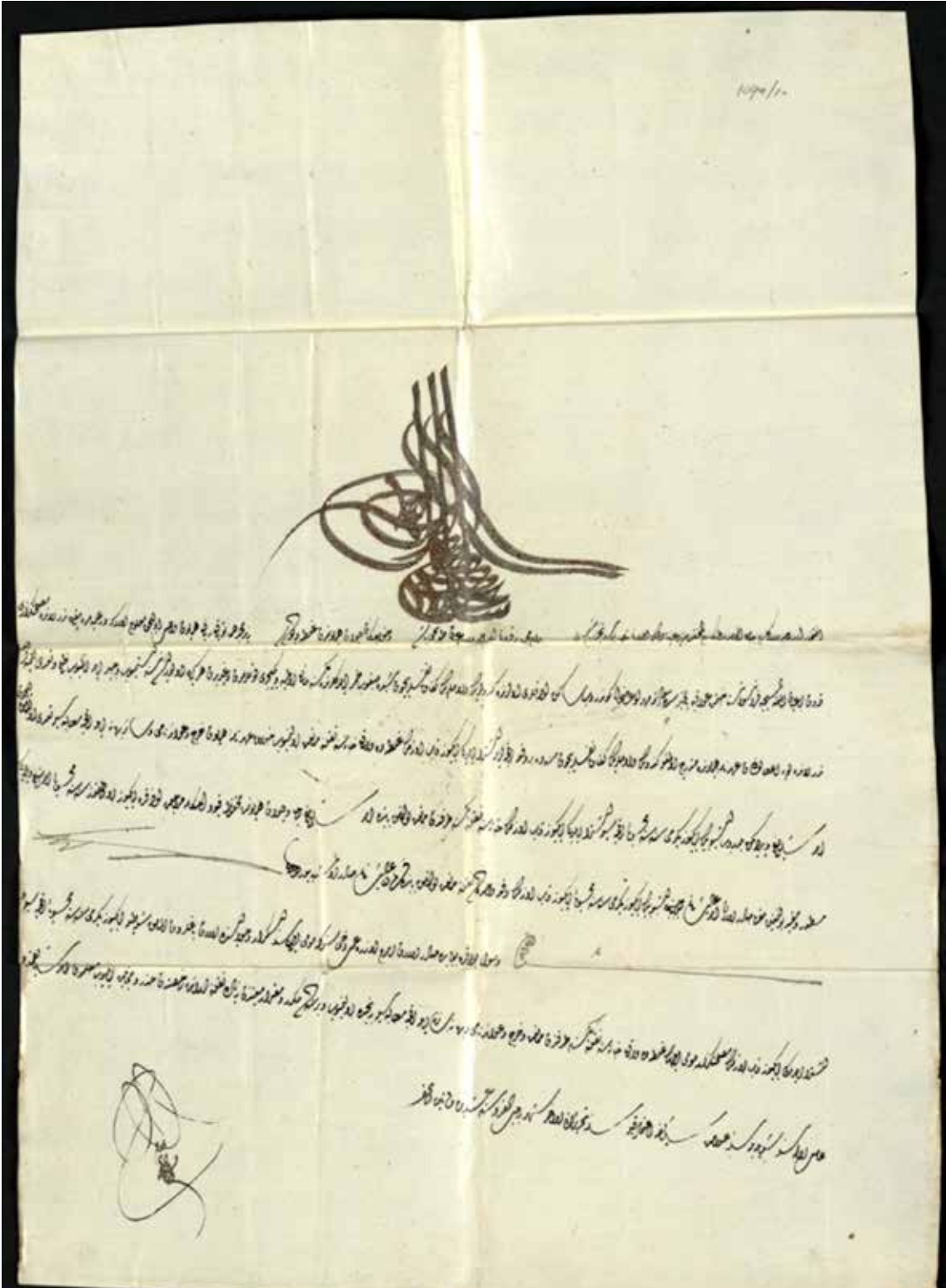
üretmelerine kimse engel olmasın ve yeniçerilerden ve başka kimselerden her kim olursa olsun bundan dolayı kendilerinden hiçbir şey istemesin ve zorla alarak zulüm etmesinler. Osmanlı İmparatorluğu'nda şarap üretimi ve tüketimi yasak olmasına rağmen zaman zaman yabancı ülkelerin konsolosluklarına bu konuda izin veriliyordu. Bunun dışında elçilik alanı dâhilinde kendi kiliselerini açmaları ve kilisede ayin yapmalarına müsaade ediliyordu. Bu beratta İstanbul'daki Hollanda Elçiliği'ndeki personele kendi kulları için şarap üretmelerine izin veriliyor. Tıpkıbasımı makalenin sonunda verilen belgenin çevriyazımı şu şekildedir.

29 Recep 1220- 23 Ekim 1805

Hollanda Büyükelçiliğinde Şarap Üretme Müsadesi

İftihâru'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'u'l-mehâmid ve'l-mekârim el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'd-dâ'im hassa bostancı başısı dâme mecdühü ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân topçubaşı ve hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûnumdan Galata voyvodası zîde mecdühümâ tevki'-i refi'-i hümâyûnum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki Der'aliyyemde mukîm Netherlande maslahatgüzârı kıdvetü a'yâni'l-milleti'l-mesîhiyye Fransuvansın hutimet avâkıbuhü bi'l-hayr südde-i sa'âdetime mühürlü arzuhâl gönderüb sâkin oldukları evlerinde kendülerinin ve âdemlerinin kifâf-ı nefsleri için şıra sıkub hamr eylediklerinde kimesne mâni' olmaya ve Yeniçeri kullarımdan ve gayrıdan her kim olur ise nesne istemeyüb ve cebrile almayub zulm ü ta'addî itmeyeler. Netherlandeliye i'tâ olunan ahidnâme-i hümâyûnda münderic olmağla kendünün ve âdemlerinin kifâf-ı nefsleri için senede bir def'a akçalarıyla iştirâ eylediği iki yüz kab üzümün Galatada vâki' hânesine nakline mümâna'at olunmayub hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn harac ve avâ'ir nâmi vesâ'ir bahane ile akça mutâlebesiyle ta'addî olunmamak için emr-i şerîfim verildiğin bildirüb işbu 1220 senesine mahsûben akçasıyla iştirâ eylediği iki yüz kab üzümün hânesine nakline kimesne tarafından mümâna'at olunmamak bâbında emr-i şerîfim ricâ dîvân-ı hümâyûnumda mahfûz kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda 1219 senesine mahsûben emr-i münîfim verildiği mastûr ve mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdir olan emr-i âlişânım mücebince işbu 1220 senesine mahsûben iki yüz kab üzümün def'a-i vâhidede nakline mümâna'at olunmamak bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuşdur, buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda sâdir olan emrim üzere amel dahi siz ki mûmâ ileyhimsiz Üsküdar ve havâlisinde olan bağlardan olmamak şartıyla 1220 senesine mahsûben akçasıyla iştirâ eylediği iki yüz kab üzümün maslahat-güzâr-ı mûmâ ileyhin Galatada vâki' hânesine nakline kimesne tarafından mümâna'at ve harac ve âvâid nâmi ve bahâne-i sâ'ire ile akça mutâlebesiyle rencide olunmayub ve bir senede mükerrer ve mikdâr-ı mu'ayyeninden ziyâde nakline irâ'e-i ruhsattan hazer ve mücânebet eyleyüb mazmûn-ı emr-i şerîfimle âmil olasız. Şöyle bilesiz alâmet-i şerîfie i'timâd kilasız. Tahrîran fî evâhir-ı şehr-i Recebü'l-ferd sene işrîn ve mi'eteyn ve elf. [hicrî 1220] ³

Bu Beratta en dikkat çeken şart şudur ki: Toplanacak olan 200 kap üzümün Üsküdar ve havalisindeki bağlardan olmaması şartıdır. Üzerinde durulması gereken konu böyle bir şart neden Berata konmuştur? Bunun cevabı acaba şu olabilir mi: Bilindiği gibi Üsküdar ve arazisi eski zamanlardan bu yana Harem yani Kutsal toprak sayılırdı. Üsküdar'ı geçen Müslümanlar hiç bir deniz ve engelle karşılaşmadan kutsal topraklara yolculuk yapabiliyorlardı. Hacca giden Kervanlar ve Sürre alayları Üsküdar'dan uğurlanıyorlardı. Tahminimizce böyle kutsal sayılan bir beldeden şarap üretilmesi uygun görülmemiş olmalıdır ki Şarap üretme yasağı olarak berata yazılmış olmalıdır. Diğer Büyükelçilerin şarap üretiminde bu şart konulmuş mudur araştırmaya değer. Ama Hollanda'nın Osmanlı nezdinde tanınmasına sebep olmuş olan Aziz Mahmud Hüdai'nin asitanesinin Üsküdar'da olması ve gerekse şarap üretiminde Üsküdar üzümünün kullanılması Hollandalılar için Üsküdar'a ne kadar önemli olduğunun işareti sayılmalıdır.

Hollanda Devlet arşivleri Belgeler Legatie Türkije nr. 1094
29 Recep 1220- 23 Ekim 1805 tarihli Üsküdâr ve havâlisinde olan bağlardan olmamak şartıyla Hollanda Büyükelçiliğine Şarap üretme müsaadesi verilen berat

Dipnotlar

¹ Hollanda Devlet Arşivleri Staten Generaal 12593. 11 numarada sakalanan Halil Paşanın mektubu. Halil Paşa Hollandaya gönderdiği bu mektupta Haga'nın İstanbul'da parasının yetmediğini belirtir. Elçingüz "ben hâlâ ol câhibden getirdüğüm pişkesden gayri nesne vermeğe izin yokdur" Ama Hollanda'nın işlerinin Divan'da görülmesi ve ahitnamenin kabulü için kendi cebinden 3000 altın florin harcadığını yazmaktadır. Haga'nın İstanbul'da daimi elçi olarak kalmasını istemekte ve Hollanda'ya onun bu şekilde atanmasını tavsiye etmektedir.

² Op den 25 dito ben gevaren na Schutari, een vlecke in Asia over (Constautinopoli, ende hebben besocht eenen Mahamet affendi, een Tucxschen sancton, synde een seer groot favoryt van Challil bassa, gerenomeert geleerste ende heylichste man onder alle de Turcken, derhalven van seer grote authoriteyt, sulcx oock dat den G. S. selfs hem comt besoucken in syn huys, ende alle grote bassaen ende den mufti van hem soo veel houden, alsoff hij haren Godt ware. Desen sancton heb ick ten versoucke van Challil bassa de vruntschap van U. H. M. E. gerecommandeert, ende nae wenich redenen met myn gehadt - seggende, dat de discoursen van materie van staet hem niet en toucheren- heeft hy nae de usantie van haer heymelyck een gebet over myn gesproocken ende daermede verclaert, dat hy niet anders conde bemereken als dat onse vruntschap eerlijck ende goet voor dese landen soude wesen, dat deselvige derhalven soude voortganck hebben, dat hy daer van geconsuleert werdende- als sonder twyfel soude geschieden- goeden raet soude geven ende favorablijck advijseeren.

³ Hollanda Devlet arşivleri Belgeler Legatie Turkije nr. 1094

OSMANLILARDA BUHARLI GEMİ-KENT, İNSAN İLİŞKİSİ: YAKINÇAĞDA VAPURLARIN ÜSKÜDAR KENTİ VE TOPLUMU ÜZERİNDE YOL AÇTIĞI DEĞİŞİM (1847-1910)

Levent DÜZCÜ

ÖZET

İstanbul Boğazi'nda vapurların düzenli seyrüsefer yapmaya başlaması, 1847'den itibaren Üsküdar halkının Bâbîâli'ye yaptığı baskı ve isteklerin bir sonucudur. Gerek bu isteklerin etkisi gerekse yabancı vapurların Boğaziçi'ndeki gücünü tamamen kırmak amacıyla 1851'de Şirket-i Hayriye denilen yerli bir Boğaziçi vapur şirketi kurulmuştur. Şirketin koyduğu vapur seferleri ve bunlar için öncelikli olarak yaptığı iskeleler, Üsküdar'ın kent dokusunu değiştirmiş, halkın İstanbul ile olan irtibatını kayık dönemine göre daha çok artırmıştır. Üsküdar halkının nüfus olarak kalabalık olması ve İstanbul ile olan bürokratik ilişkileri, vapur seferlerindeki artışın en önemli sebebini oluşturmuştur. Bunların da etkisiyle Üsküdar iskeleleri ve Üsküdar'a yapılan vapur seferleri, İstanbul ile Üsküdar ve İstanbul ile Boğaziçi'nin diğer semtleri arasında iletişimi sağlamış, sosyal bağlantıyı gerçekleştirmiştir. Yine denilebilir ki, 19. yüzyılın ikinci yarısında Boğaziçi'nde yaşanan kentsel değişimde Üsküdar üzerinden yapılan vapur seferlerinin önemli derecede katkısı olmuştur.

GİRİŞ

İstanbul ve özellikle de Boğaziçi kentlerinin, mekâna bağlı dönüşümünün modern anlamda ilk evresi 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu evre, yerel unsurlarla dünyadaki sosyal ve ekonomik dönüşüm unsurlarının karşılaşmasıyla var olmuştur. Bir başka ifadeyle İstanbul kenti, Batı dünyasındaki gelişmelerden etkilenerek modern bir mekânsal dönüşüme uğramıştır. 19. yüzyılda, Batı'daki sanayi kapitalizminin sosyal, ekonomik, yönetim ve ideolojik tezahürü şeklinde gün yüzüne çıkan modernite, ulus-devlet ve kentleşmenin eş zamanlı, birbirini destekleyen unsurlar olarak ortaya çıkmalarına sebep olmuştur. Batı kapitalizminin yükselişinin üç önemli boyutunu oluşturan sanayileşme, modernleşme ve kentleşme, Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da, önemli mekânsal, sosyal ve ekonomik dönüşümlere yol açmıştır. Düşük sanayileşme düzeyine karşın dünya ticaretinde bir ara liman kenti olması, İstanbul'da, belirgin bir ticarî sermaye birikimine neden olmuş ve kentte modern planlama uygulamalarını ortaya çıkarmıştır. İstanbul'da

ve Boğaziçi'nde geleneksel ve modern yapıları çevrelerin birlikte sergilendiği, daha çok bir mekânsal biçimlenme, yine bu yüzyılda görülmeye başlanmıştır.¹ Bu mekânsal biçimlenmeyi İstanbul ve Boğaziçi'nde, 19.yüzyılın ortalarından itibaren şekillendirecek ilk önemli unsur, şüphesiz sanayileşmenin bir uzantısı olan deniz ulaşım aracı vapurlar ve bunlara ait iskelelerdir. Bu yeni sanayi/teknoloji araçları, tabii olarak kentte sosyal ve ekonomik yeni ilişkilerin kurulmasında ve gelişmesinde de rol oynamıştır. Sunduğumuz bildiride, vapurların Boğaziçi, özeldir Üsküdar kenti üzerinde yol açtığı sanayileşmeye ve moderniteye bağlı dönüşüm ile bu dönüşümün kent sakinleri üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Bu bildiri bir anlamda sosyal tarih çalışması düşüncesi ile ele alınmıştır. Özellikle Sanayi İnkılabı perspektifi ve onun denizcilik alanında bir yansıması olan vapur, kendine ait bir terminoloji meydana getirdiği gibi, seyrüsefer yaptığı her mekânı değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Vapurlar, sanayileşme öncesi yelkenli gemi ve kayıkların yaşadığı liman ve iskeleleri de etkilemiş, burada bulunan insanların deniz ulaşımında yeni tercih sebebi olmuştur.

Bildiride üzerinde durulan ana konu, yukarıdaki perspektif bağlamında, sanayi ürünü olan vapurların kent ve kentte yaşayan insanlar üzerinde nasıl etkili olduğudur. Bunun sonucunda yaşanan problemler, kentlilerin vapurlara alışma süreçleri, yeni buharlı gemi ile geleneksel ulaşım aracı kayık arasındaki rekabet, bu bildiride Üsküdar kenti üzerinden araştırmaya tâbi tutulmuştur. Bu genel çerçeveden hareketle, aşağıda yer alan başlıklarda ilk olarak, vapurlardan önce Boğaziçi ve Üsküdar'da ulaşım aracı olan kayıklar ve bunlara ait iskeleler belirtilerek kentin bir resmi çizilmeye çalışılmıştır. Ardından bu resme ilk giriş yapan vapurlar ve kentlilerin buna karşı tepkileri ele alınmış, zamanla vapurların Üsküdar kenti üzerinde meydana getirdiği değişim ve dönüşüm; insanların bu dönüşüm sırasında gösterdiği sosyal tepkiler incelenmiştir. Böylece buharlı gemi adı verilen vapurların bir Boğaziçi kenti olan Üsküdar ve sakinleri üzerinde, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın hemen başlarında nasıl izler bıraktığı irdelenmiştir.

Vapurlar Öncesi Üsküdar İskeleleri ve Kayıklar

Denize kıyısı olan kentlerin ulaşım sorununu çözen en önemli deniz aracı bugün olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında da vapurlardı. Vapurların tarih sahnesinde ortaya çıkışı ise şüphesiz Sanayi İnkılabı'nın bir sonucuydu. İlk vapurlar, Batı Avrupa ve Amerika'da icat edilmeden önce deniz, göl ve nehirlerde kullanılan yegâne deniz ulaşım araçları, yelkenli gemi ve kayıklardı.

Batı ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı kıyılarında ve özellikle Boğaziçi'nde 19. yüzyılın ortalarına kadar benzer şekilde deniz ulaşım aracı çoğunlukla kayıklardı. Boğaziçi'nin İstanbul (Dersaadet) ile en çok irtibatı olan kenti ise Üsküdar'dı. Vapurların Üsküdar'da görülmeye başlamasından önce, kentin iskeleleri kayıklar için hizmet vermekteydi. 18. yüzyıldan itibaren kayıklar için tahsis edilen iskeleler, Büyük İskele, Salacak, Kuzguncuk, Balaban iskelesi, Mumhane, İhsaniye ve Ayazma iskelesiydi. Bu iskelelerde Üsküdar kayıkçıları yolcu taşıma yanında asker nakli de yapıyordu.² 1830'ların sonlarına gelindiğinde burada hizmet veren kayıklar; taş, mavna, salapurya, piyade ve ateş türleriydi. Sözü edilen bu kayıklar Üsküdar ve Boğaziçi'nde yük ve yolcu naklinde hizmet veren tek deniz ulaşım vasıtalarıydı.³ Sultan Abdülmecid devrine gelinceye kadar Boğaziçi'nin her iki tarafında yalı ve köşklere yaşayan varlıklı insanlar ise çektiri, çeşitli çifte kayıklar ile İstanbul'a gider gelirlerdi.⁴ Gerek statüye dayalı gerekse ticari ihtiyaçlarla ortaya çıkan bu kadar çok kayık türü şüphesiz Üsküdar ile İstanbul arasında ve Boğaziçi'nde büyük bir deniz trafiğine yol açmaktaydı. Böyle bir trafiğin çok çeşitli kayık türleri ile sözü edilen boğazda renkli ve hareketli bir hayatın yaşanması sonucunu doğurduğu söylenebilir.

Boğaziçi'ndeki bu kayık kültürünün halk arasında daha özel ve geleneksel kalıpların sürmesine ortam hazırladığını iddia etmek yanlış olmasa gerektir. Muhtemelen İstanbul-Üsküdar ve Beşiktaş arasındaki bir üçgende bu kayık trafiğinin cereyan ettiğini, bunun da tabiat şartlarının müsaade ettiği ölçüde gerçekleştiğini ileri sürebiliriz. Çünkü Boğaziçi'nde kayıkçılık bütünüyle tabiat koşullarına bağlı bir ticari faaliyeti ifade etmekteydi.

Vapurların Üsküdar'da Görülmeye Başlaması

Üsküdar kentinin yukarıdaki kayıklar ve ona ait iskeleler manzarası şüphesiz sanayileşme öncesi bir zaman diliminin izlerine ve buna dair bir sosyo-ekonomik hayatın varlığına işaret etmekteydi. Zaten Üsküdar ya da herhangi başka bir şehir üzerindeki en büyük değişim sanayileşme adı verilen gelişimle olmuştur. Buna göre yeni kentler, öncekilerin ticarete dayalı yapısından farklı olarak, sanayi üretimine ve sermayeye bağlı servet oluşturmaya bağlı yeni ekonomik sistemlerin merkezleriydi.⁵ Kentlerin biçimlenişi ile kent içi ulaşım hizmetlerinin örgütlenmesi karşılıklı etkileşim içinde olmaktadır. Belli başlı ulaşım eksenlerinin gelişmesi, bu eksenler etrafında kentsel yapılanmayı hızlandıran unsurlardır.⁶ Pek tabî olarak Üsküdar'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren makineye dayalı sanayileşme, kentin bu biçimlenişi üzerindeki etkilerini gösterecek; bunu özellikle de vapur üzerinden daha net olarak yaşatacaktır.

Vapur da esasında makineye dayalı bir sanayi aracı olduğundan kent üzerindeki etkisi elbette dönüştürücü bir şekil alacaktır. Vapur ve onun içinde bulunan makine; tabiatı, kentin dokusunu ve bir yönüyle sosyal hayatı değiştirmeyi, dönüştürmeyi hedeflemekteydi. Bu, aslında vapurların doğasında var olan bir durumdu. Vapur ilk zamanlardan itibaren uğradığı her iskele ve limanın bulunduğu kenti değiştirme yönünde güçlü bir etkiye sahipti. Vapur ve vapurların uğradığı iskeleler bütün dünyada yeni sosyal ve ekonomik ilişkilerin kurulmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Bugün bile Boğaziçi'nin vapur iskelelerine ve buralara yapılan seferlere bakıldığında ciddi bir hareketliliğin yaşandığı açıkça görülmektedir.

Vapur, bir diğer adıyla buharlı geminin İstanbul'da ilk görüldüğü tarih 1828'dir.⁷ Bu tarihten 1840'a kadar Osmanlılara ait sadece üç vapur bulunuyordu.⁸ Osmanlıların bu tarihe kadar sahip olduğu bu vapurlar Tersane-i Âmire hizmetine tahsis edilmişti. Dolayısıyla vapurlar tersane işlerinde aktif olarak işe yarıyor, bundan başka adalar arasında dolaşarak güvenliği sağlama, asker, yük ve yolcu taşınması ile yelkenli gemilerin yedekte çekilmesinde kullanılıyordu.⁹ Bu ilk vapurların yaptıkları işlere bakarak Boğaziçi ve Üsküdar'da düzenli yolcu seferi yaptıkları zannedilmemelidir. Vapurlar, sözünü ettiğimiz bu yerlerde zaman zaman seyrüsefer yapmaktaysa da düzenli İstanbul-Üsküdar, Kabataş-Üsküdar, Üsküdar-Kavak seferleri 1860'ların sonlarına rastlamaktadır.

Boğaziçi'nde Osmanlılara ait vapurların seyrüsefere başlamasından önce burada yabancı devletlere ait vapurlar yük ve yolcu taşıyordu. Osmanlılar ilk ticari vapur filosunu bu yabancı etkinliğine son vermek amacıyla 1843'de kurmuştu. Sözü edilen filo, Hazine-i Hassa Kumpanyası'na bağlı vapurlardan oluşmaktaydı. Kumpanya, Boğaziçi'nden ziyade Akdeniz ve Karadeniz'de yük ve yolcu taşıyordu.¹⁰Hazine-i Hassa'dan yaklaşık sekiz yıl sonra Boğaziçi ve Üsküdar için vapur seferlerinin başlama işareti görülmüştü. Zira, 1851'de Boğaziçi'nde vapur işletmek için Şirket-i Hayriye'nin kurulması, bu seferlerin düzenli bir şekilde yapılacağına bir işaretiydi.

Aslında Boğaziçi'nde düzenli vapur seferleri başlatma düşüncesinin belki en önemli nedeni yabancı vapurların burada seyrüsefer yapmalarıydı. Rusların Odessa şirketi, Avusturya'nın Tuna ve Lloyd şirketi ve İngilizlerin Peninsular, Oriental and Oriental şirketi, Fransa'nın Messageries şirketi, düzenli olarak Osmanlı'nın Doğu Akdeniz, Marmara ve

Karadeniz sahillerinde seyrüsefer halindeydi. Bunların arasında özellikle Avusturya şirketleri 1830'lardan itibaren Osmanlı liman ve iskelelerinde emtia taşıyordu. İşte bu tablo, Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmişti.¹¹ Bâbiâli, yabancıların Boğaziçi'nde yük ve yolcu seferleri yapmasını önlemek, dolayısıyla onlarla kendi sularında rekabet edebilmek ve Boğaziçi'nin yolcu taşıma işini yabancılara bırakmamak için devlet adamlarının ortaklaşa sermayeleri ile Şirket-i Hayriye adı verilen milli bir vapur şirketinin kurulmasına izin vermişti. Şirket-i Hayriye, kurulduğu sırada bütün Boğaziçi'ne hemen seferler koymamış, zamanla kavaklara kadar iskele sayısını artırarak halka hizmet sunmuştu. Şirketin kurulduğu ilk yıllarda da (1853) yabancı vapurların Boğaziçi'nde seyrüsefer yapmaları konusu gündeme gelmişti. Bu konuda en çok direnen İngiltere sefaretiydi. Ancak gerek Bâbiâli gerekse Sultan bu konuda kararlı tutumlarını sürdürmüş ve Osmanlı şirketinin Boğaziçi'nde yolcu taşımada tek söz sahibi olduğunu ifade etmişlerdi.¹²

Üsküdar halkı vapurlardan önce de İstanbul ile bağına devam ettiriyordu. Bu bağı en önemli özelliği Üsküdar halkının bir kısmının İstanbul'da memur ve asker olmasıydı. Halk, vapurdan önce kayıklarla seyrüsefer yapıyordu. Ancak kış aylarında kayık seferleri zor oluyordu. Vapurların İstanbul'da görülmeye başlaması, Tersane-i Âmire'de 1837'den itibaren vapur inşâ edilmesi, Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası'nın 1843 tarihiyle birlikte Akdeniz ve Karadeniz'de ticari amaçlı seyrüsefer yapması, muhtemelen Üsküdar halkını, vapur seferleri yoluyla İstanbul ile ulaşım konusunda iyice teşvik etmişti. Vapura dair bu gelişmeler halkı bu yeni gemi türüne alıştırmış olmalıydı.

Üsküdar halkının özellikle kış aylarında bugünkü Eminönü'ne geçişi yukarıda bahsedildiği gibi zor şartlar altında olduğundan, vapura olan istek bir hayli artmıştı. 1847 yılının sonbaharında bu isteklerini bir arzuhal ile saraya ileten halkın durumu, Sultan tarafından da değerlendirilmişti. Yapılan değerlendirmede; vapurların çoğaltılmasının devlet politikası olduğu, benzer şekilde Avrupa devletlerinin de bunu önemsedikleri, Haliç'te bulunan devlete ait vapurların Boğaziçi'nde işleminin halkın asayiş ve rahatını sağlayacağı belirtilmişti. Üsküdar'a verilecek vapura tersaneden de personel verilecekti. Ayrıca Sultan, vapur tahsisine halkın alışacağını, bunun faydalarının görüleceğini ve kullanımının yaygınlaşmasıyla ileride bir kumpanyanın doğabileceğini ileri sürmüştü. Üsküdar halkının vapur konusunda istekli oluşu, Sultan'ın dikkatinden kaçmamıştı. Bunu da göz önünde bulunduran Sultan Abdülmecid, vapurun asrın güzel işlerinden sayılan bir durum olduğunu ve halkın isteğinin bir gereği olarak 27 Kasım 1847'de Üsküdar'a acilen bir vapur tahsis edilmesini emretmişti. Sözü edilen tarihte Arnavutköy ve Ortaköy halkı için de vapur ayarlanması yine saray tarafından işaret edilmişse de, saraya, Boğaziçi için vapur seferi konulmasını yaptıran Üsküdar halkının istekleriydi. Bu isteklerin sonunda Üsküdar'a Peyk-i Ticaret vapuru verilmişti.¹³ Peyk-i Ticaret, Boğaziçi'nde düzenli vapur seferine başlayan ilk buharlı gemi olması yönüyle Türk denizcilik tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Üsküdar halkı 1847'de tamamen kendi istekleriyle hükümeti harekete geçmeye zorlamış ve karşılığında kentleri için bir vapura sahip olmuşlardı. Bunun İstanbul ve Boğaziçi'nde ayrı bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. O da şudur: Üsküdar halkı, devletten vapur istemekle Boğaziçi'nde düzenli vapur taşımacılığına ön ayak olmuştur. Ayrıca ileride kurulacak olan Şirket-i Hayriye Vapur Kumpanyası'nın da teorik ve pratik olarak temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır. Padişahın da onayı ile Üsküdar'a Peyk-i Ticaret Vapuru'nun tahsis edilmesi günümüz Üsküdar-Eminönü seferlerinin de ilkinin oluşturmuştur.

1847'de alınan bu karar gereği Üsküdar'a her ne kadar bir vapur verilmişse de düzenli seferler yapılamadığı görülmektedir. Muhtemelen bu durum üç yıl kadar sürmüştür. 1850 yılının Kasım ayına gelindiğinde yine aynı sorun gündeme gelmiştir. Üsküdarlıların

özellikle kış mevsiminde İstanbul'a geçerken büyük zorluklar çektikleri, bazen tehlikeye maruz kaldıkları, hatta ölümlerin yaşandığı ifade edilmiştir. Tüm bu sorunların önlenmesi için Üsküdar'a düzenli vapur seferlerinin şart olduğu, bunun da Tersane-i Âmire'den bir vapurla mümkün olacağı ileri sürülmüştür. Ayrıca Üsküdar'a tahsis edilecek vapurda bayanlar için de özel bir yer ayrılması ve bayan mahalli için güvenilir bir de memurun tayin edilmesine karar verilmiştir.¹⁴

Yukarıda yapılan çalışmalar Üsküdar için ilk önemli vapur seferleriydi. Ancak zaman zaman düzenli olsa da bunun uzun süre devam edebilmesi zordu. Çünkü bu vapurlar Tersane-i Âmire'ye bağlıydı ve tersane ihtiyaç duyduğunda bu vapurları geri çekebiliyordu. Bunda Üsküdar'a işleyen vapurların bir kumpanya veya şirkete bağlı olmayışının da etkisi vardı. Üsküdar ile İstanbul ve Boğaziçi arasındaki düzenli, tarifeli vapur seferleri için Şirket-i Hayriye'nin kurulması ve hizmet vermesini beklemek gerekecekti.¹⁵ 1851'de Şirket-i Hayriye kurulduktan sonra yine aynı yıl içinde Üsküdar'a sefer koymak istemiş, ancak şirketin henüz kendine ait vapurları olmadığından bu ihtiyacını Tersane-i Âmire vapurlarından karşılama yoluna gitmişti.¹⁶ Bu tarihten birkaç sene sonra, şirket, Üsküdar'a bu sefer daha düzenli vapur seferleri başlatmıştı. Bu seferler her gün sabah ve akşam olmak üzere iki defa yapılıyordu. Her iki seferi yapan da yalnızca bir vapurdu. Ancak bu iki sefer halka yetmiyor, bununla beraber vapur ancak 500 kişi alabiliyorlardı. Havanın bozuk olduğu zamanlarda ise bir o kadar sayıda insan daha vapura biniyordu. Böylesine zor şartlarda İstanbul'a giden Üsküdarlılar, Meclis-i Vâlâ'ya gönderdikleri bir yazıda kendileri için bir vapur daha talep ettiler. Üsküdarlıların bu taleplerinde geçerli olan en önemli sebeplerden biri Üsküdar nüfusunun kalabalık olmasıydı. Bir diğer sebep ise İstanbul'da çalışan Üsküdar'ın askeri ve sivil bürokratları ile memur ve diğer insanların karşıya geçme zorunluluğunun olmasıydı. Üsküdar'a işleyecek olan vapurların sayısının artmasındaki sebepler sadece bunlarla sınırlı değildi. Yaz ayı geldiğinde Üsküdar'a kalabalık bir şekilde İstanbullular da geçiyor ve tekrar şehre geri dönüyordu. Bu durum yazın sürekli bir şekilde devam ediyordu. İstanbul nüfusunun deniz yoluyla Üsküdar tarafına yaptığı bu hareketlilik ister istemez vapur sayısında bir artışı da zorunlu kılıyordu.¹⁷ Yapılan istekler üzerine Şirket-i Hayriye tarafından Üsküdar'a bir küçük vapur ile yeni tamirden çıkmış olan Tophane vapuru verilmiş ve halkın istekleri bir nebze olsun yerine getirilebilmişti. Bu vapurlar sadece Üsküdar değil Kuzguncuk ve Beylerbeyi iskelelerine de uğrayacaktı.¹⁸ Seferlere başlayan iki vapur da çok verimli olamıyordu. Makinelerinde zaman zaman kırıklar meydana gelmekteydi. Bu da ister istemez seferlerden istenilen sonucun alınamamasına sebep oluyor, Üsküdar halkı zor anlar yaşıyordu. Sözü edilen duruma son vermek için Üsküdarlılar bu iki küçük vapur yerine yeni iki büyük vapur talep ettiler.¹⁹ Sözü edilen taleplerden sonra şirket zamanla Boğaziçi'nde vapur sayısını artıracak ve devletin sonuna kadar 80'e yakın yolcu vapuruna sahip olacaktır.²⁰ Bu kadar vapurun Boğaziçi ve Üsküdar iskelelerinde seyrüsefer yapması, 19. yüzyılın ortalarında başlayan ve günümüze kadar devam eden kentleşme sürecinde itici bir güç olduğu söylenebilir.²¹

İskeleler, Güzergâhlar ve Ücretler

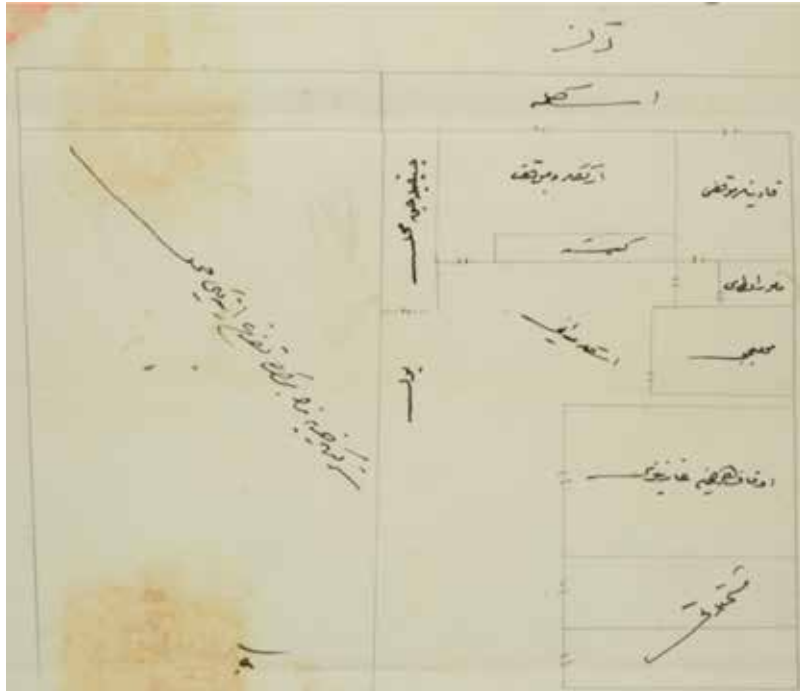
Vapur seferlerinin Üsküdar'a yapılması ile birlikte bu yeni buharlı gemiler için büyük iskelelerin inşasının zarurietiyi doğmuştu. Şirkete ait vapurların ilk iskelesi ya da kalkış noktası ise başlangıçta (1851'de) Cısr-i Cedid adı verilen Yeni Köprü'nün hemen yanıydı. Şirket vapurları tersane vapurları ile birlikte bu köprünün kenarlarında yer alarak hizmet vereceklerdi.²² Şirket-i Hayriye vapurlarının bu köprüden Üsküdar'a sefer sayısını 1852 başlarından itibaren artırması ile birlikte yeni iskelelerin yapımına başlanmıştı. Mevcut iskeleler ve ara iskeleler vapurlar için yeterli değildi. Ayrıca yolcuların vapurlara tehlikesiz binmeleri de gerekliydi. Bu amaçla 1853 ve 1854'de şirket vapurları için 1,5 arşın (1,02 m) genişliğinde ve kenarlı olarak dokuz yeni iskelenin yapılmasına karar veril-

mişti.²³ Bu karardan sonra iskelelerin yapımına geçilmiş ve kısa bir süre sonra iskeleler vapurlar için hizmet vermeye başlamıştı. Bu iskelelerin çabuk hizmet vermesinde, muhtemelen Kırım Savaşı sırasında Boğaziçi'nde ve özellikle de Üsküdar sahillerinde müttefik donanmasına ait vapurların varlığı ve sık sık iskelelere uğraması etkili olmuştu. Savaş sonrasında bu kez de sözü edilen iskelelerin tamiri işi ele alınmış ve iskelelerin tamir işi ihtiyaç duyuldukça belli aralıklarla yapılmıştı.²⁴

1850'lerin ortalarından itibaren yapılan inşa çalışmaları ile zamanla ortaya çıkan Üsküdar vapur iskeleleri güneyden kuzeye doğru şunlardı: Harem, Salacak, Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli ve Anadoluhisarı. Bu iskelelerin ilerisinde Kavağa doğru ise Anadoluhisarı'ndan itibaren Kanlıca, Çubuklu, Paşabahçe, Beykoz ve Anadolu kavağı iskelesi şeklinde devam ediyordu.²⁵ Bu iskelelere ileride bir de araba vapuru iskelesi ilave edilecekti. Araba vapuru iskelesi Üsküdar iskelesinin yanında bulunuyordu. Bir diğer ucu ise Kabataş'taydı. Yukarıda sözü edilen iskeleler zamanla genişleyen mahallerdi. Aslında başlangıçta Şirket-i Hayriye, iki güzergâh üzerinde vapur seferlerini yapmayı düşünüyordu. Birincisi Anadolu yakası ve Rumeli yakasıydı. Bunlardan Anadolu yakasında Çengelköy-Üsküdar arasında sefer yapılacak ve Üsküdar'dan da yolcular İstanbul'a gideceklerdi. Bu güzergâhın tersi de aynen işleyecekti.²⁶

Sözü edilen iskeleler Şirket-i Hayriye hesabına yapılmaktaydı. Üsküdar sahillerinde iskele yapılması ister istemez buralarda bulunan bazı mevkilerin şirket tarafından ele geçirilmesi anlamına geliyordu. Bu konuda şirkete saray tarafından bazı izinler verilmişti. Amaç kamunun yararındı. Ancak uygulamada çeşitli sıkıntılar yaşandığı sıkça görülen bir durumdu. Örneğin 1867 Mayıs-Haziran'ında Üsküdar Büyük İskelesi'nin genişletilmesine karar verilmişti. Buna göre Mihrimâh Sultan Camii vakfı sınırları içine liman memuru tarafından bir bina inşa edilmiş, ancak vakfa bağlı 79 kişi imzalarıyla bu duruma karşı çıkmıştı.²⁷ Yine 1904'te vapur iskelesi caddesine yakın debbağhane sokağında 600-700 arşın olan arsa şirket tarafından satın alınmıştı. Ancak böyle bir teşebbüs burada bulunan kalafatçı esnafını mağdur etmiş, onlarda durumu Dâhiliye Nezareti'ne şikayet etmişti.²⁸ Üsküdar iskelelerinin kent üzerindeki en önemli etkilerinden biri de yeni bağlantı yollarının yapılmasıydı. Buna göre kaldırım ve yol inşası ile yeni kara yolları iskeleye bağlanmaktaydı. Şüphesiz bu durum, sanayileşen bütün şehirlerde görülmesi mümkün olan bir ulaşım ağıydı. Denize kıyısı olan kentlerde vapur iskeleleri ile kara yolları mutlaka birbirine bağlanır, böylece kesintisiz bir ulaşım sağlanmış olur; insan ve emtia nakliyatı bu şekilde gerçekleşirdi. İskeleler, bir yerde çevredeki bütün tâli ve ana yolların birleştiği ve sonlandığı nihai duraklardı. Üsküdar Büyük İskele, Çengelköy'den, Salacak'tan, Bağlarbaşı ve Doğancılar'dan gelen şose yolların çıkış ya da bitiş noktası olarak aynı vazifeyi yerine getiren ve bu yönüyle kentin modern bir hüviyete bürünmesinde önemli katkı sağlamıştı.

Üsküdar'da gerek klasik vapur iskelesi gerekse araba vapuru iskelesinin olması karadan gelen şose yolların bu iskelelere bağlanmasını sağlamıştı. Araba vapuru iskelesi, başlı başına iskelenin genişlemesi sonucunu doğurmuştu. Zamanla iskele meydanındaki şose yol bozulmuş, 1906'da yerine paket taşından kaldırım inşasına karar verilmişti.²⁹ Böylece yeni yol, içeride Horhor Çeşmesi'ne kadar uzatılmıştı.³⁰ Ayrıca yine araba vapuru iskelesi meydanındaki tütüncü dükkanının köşesinden Karacaahmet'te su terazisi önüne kadar olan caddenin tamirine başlanmış,³¹ Şemsipaşa yönünde kaldırımlar paket taşından döşenmişti.³²

Tablo 1: Üsküdar İskelesinin İç Yapı Şeması³³

Vapur Ücretleri

İskeleler, vapur seferlerinin düzenli olarak yapılmasını sağlayan mekanlardır. İstanbul'dan başlayarak Anadolu yakasında Üsküdar semtlerindeki iskelelere uğrayan Şirket-i Hayriye vapurları, buradan Kavağa doğru yol alırdı. Vapura binen yolcuların verdikleri ücret her iskelede farklıydı. Buna göre 1889 yılı başında Köprü'den (Galata) Boğaziçi'ne ve Boğaziçi'nden Köprü'ye doğrudan doğruya gitmek için yolculardan alınacak ücret tarifesi şöyleydi:³⁴

Mevkisiz bilet (Pare)	Mevkili bilet (pare)	İskele
30	50	Üsküdar ve Salacak
30	50	Harem
30	50	Kuzguncuk
40	60	Beylerbeyi
50	70	Çengelköy
60	80	Vaniköy
80	100	Kandilli
80	100	Anadoluhisarı
80	120	Kanlıca
100	140	Çubuklu
100	140	Paşabahçe
100	160	Beykoz
100	160	Anadolukavağı

Tablo 2: Şirket-i Hayriye Vapurlarının Ücret Tarifesi (1889)

Yukarıdaki ücret tarifesinin değişmesinde veya artmasında iki faktör etkili olmuştur. Birincisi Köprü'den kavaklara olan uzaklık, ikincisi ise yolcuların mevkili ya da mevkisiz yerleri tercih etmeleriydi.

Üsküdar'a uğrayan vapurlar yukarıda da belirtildiği gibi İstanbul'dan geliyor ve buradaki iskelelere uğradıktan sonra Kavağa kadar gidiyordu. Bir başka güzergâh ise bu kez tersi istikamette, Kavak'tan İstanbul'a doğruydur. Böylece Üsküdar, payitaht merkezi olan İstanbul ile Boğaziçi'nin diğer semtlerini birbirine bağlaması yönüyle önemli bir geçiş konumundaydı. Üsküdar iskelesine uğrayan vapurlar, ilk zamanlar 500 civarı bir kapasiteye sahipken 1900'lerin başında yaklaşık 1000 kişiyi taşıyacak kapasiteye ulaşmışlardı. Örneğin ilk araba vapurları olan Suhulet ve Sahilbent (ilk seferi 1871'de) 1000 yolcu, 1890'da hizmete giren İhsan, Şükran 719, 1892'de şirkete katılan Metanet, Resanet 691 yolcu, 1910'da katılan Küçüksu vapuru 1069 yolcu alabilme kapasitesine sahipti.³⁵ Yukarıdaki bilgilerden hareketle hangi iskeleden kaç yolcu bindiğini öğrenmek önemli ipuçları verecektir. Bu noktada Üsküdar iskelelerinden sadece Salacak İskelesinde kaç yolcunun şirket vapuruyla yolculuk yaptığını dair bir bilgi verirsek ortalama iskele yolcularının sayısı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz. 27 Ağustos - 23 Eylül 1863 tarihleri arasında Salacak iskelesinden Galata vapuruna binen yolcuların sayısı şu şekildeydi:³⁶

Gün	Salacak'tan Köprü'ye gelen yolcu adedi	Köprü'den Salacağa gelen yolcu adedi
15 Ağustos	72	151
16 Ağustos	-	-
17 Ağustos	175	193
18 Ağustos	94	156
19 Ağustos	175	155
20 Ağustos	151	128
21 Ağustos	129	152
22 Ağustos	116	97
23 Ağustos	Cuma günü vapur işlememiştir.	Cuma günü vapur işlememiştir
24 Ağustos	165	164
25 Ağustos	122	159
26 Ağustos	196	164
27 Ağustos	161	167
28 Ağustos	145	152
29 Ağustos	117	135
30 Ağustos	-	-
31 Ağustos	41	81
1 Eylül	182	156
2 Eylül	225	192
3 Eylül	157	183
4 Eylül	176	185
5 Eylül	136	161
6 Eylül	Cuma günü vapur işlememiştir	Cuma günü vapur işlememiştir
7 Eylül	169	170
8 Eylül	27	169
9 Eylül	165	168
10 Eylül	164	169
11 Eylül	149	141

Tablo 3: Gün İçinde Salacak'tan Köprü'ye, Köprü'den Salacağa Giden Yolcu Sayıları

İskelelerde yapılan diğer önemli bir yenilik de, vapur bekleyen yolcular için bekleme salonlarının yapılmasıydı. Şubat 1887'de alınan bir karar ile salonlar öncelikle Sirkeci, Galata ve Üsküdar iskelesine düşünülmüştü. Salon yapılma sebebi, yolcuların vapur beklerken çektiikleri sıkıntılara son verme düşüncesinden kaynaklanıyordu. Yapılan tetkiklerle sadece Üsküdar'ın uygun bir yere sahip olduğu anlaşılmıştı. Buna göre, Üsküdar'da geçiş şubesi bulunan bir yer ile yolcular ve padişahın ziyareti sırasında saltanat kayıklarının yanaşacağı iskele, yapılması düşünülen salonlara engel değildi. Bekleme salonlarının yapılması için mürur tezkiresi ve pasaport hasılatından Üsküdar iskelesinde bulunan kahvehane ve diğer dükkanlardan mevki olarak bu işe uygun olanların istimlak ve satın alınmasıyla mümkün olacaktı.³⁷

İskelelerde gerçekleşen önemli başka uygulamalar da olmuştu. Bunlar, müşterilerin güneş ve yağmurdan korunması için erkek ve kadınlara ayrı ayrı oturacak yerlerin yapılması, kış mevsiminde bu yerlere sobalar konulmasıydı. Böylece iskelede beklemek, insanlar için bir eziyet olmaktan çıkmış oluyordu. Yine her iskeleye ve köprüye aynı ayarda olmak üzere birer saat konulması da şirket politikası olarak kabul edilmişti.³⁸ Saat uygulamasıyla işe gider gelirken toplumun standardize olması teşvik edilmiş, modern ve mekanik bir topluma geçişin zemini oluşturulmak istenmiştir. Vapur ve saat, ikisi de sanayi toplumunda birey ve toplumu standart bir hale getirmenin önemli araçları olarak görülebilir.

Vapur ve İnsan: Vapur Kültürüne Alışan Üsküdarlılar Vapurların Özellikleri, Personeli ve İç Yapısı

Üsküdar iskelelerine uğrayan vapurlar, başlangıçta ahşap, yandan çarklı ve 80-100 beygir gücünde iken,³⁹ daha sonraları (1900 başlarında) hem demir aksamdan hem de uskurlu olup 600 beygir gücünü geçmişti.⁴⁰ Ayrıca vapurların hızları ilk zamanlar (1850'ler) 5-6 mil iken sonraları bu hız 10 mili aşmıştı.⁴¹ Vapurlarda birinci derecede görevli kişiler kaptanlardı. Kaptanların çoğu ise yabancıydı. Kaptanların dışında diğer önemli teknik görevli ise makinistti. Bunların yanında diğer görevliler biletçi, kahveci, tayfa ve kamarottu.⁴²

Vapurların içi yolculara göre harem-selamlık, mevkili (1. mevki) ve mevkisiz (2. mevki) olarak ikiye ayrılırdı. Bu hem cinsiyet hem de statüye (zenginliğe) göre bir sınıflandırmaydı. Vapurlarda ilk harem-selamlık uygulaması Nisan-Mayıs 1850'de gerçekleşmişti. Henüz, Şirket-i Hayriye'nin kurulmadığı bir dönemde Boğaziçi'nde Rus vapurlarına on-onbeş Müslüman kadının bindiği bilgisi üzerine, Bâbiâli tarafından buna kesinlikle izin verilmemesi gerektiği belirtilmişti. Bu tepki üzerine Tersane-i Amire'den Boğaziçi'ne bir vapur seferi konulması istenmiş, bu vapurda kadınlara ait özel bir de kafes yapılarak harem-selamlık oluşturulması karara bağlanmıştı. Bu karar aslında Osmanlı'da ilk defa kadınların bir vapura binmesine de ayrıca izin verildiğinin göstergesiydi. Bundan önce Müslüman kadınların Osmanlı vapurlarına binmesine müsaade edilmezdi. Yukarıda belirtilen tarih, kadınların vapurlara binmesine ilk defa onayın çıktığı ve yeni bir uygulama olarak harem-selamlığın vapurlarda hayata geçirildiği tarihtir.⁴³ Ancak kadınlara böyle bir iznin verilmesi de geleneksel Osmanlı toplum yapısında modernite yönünde bir değişmeyi ifade ettiği gözden kaçmamalıdır. Bir kere Osmanlılarda 1847'den itibaren Boğaziçi'nde düzenli seferlerin başladığı düşünülürse bundan hemen üç yıl sonra kadın-erkek aynı vapura binilmesi geleneksel toplum yapısından bir kopuşu ifade ettiği söylenebilir. Bunun yanında vapurda harem-selamlık bir oturma mahallerinin oluşturulması da bir yönüyle geleneksel sosyal yapının korunduğunu da göstermekteydi. Bu dini-sosyal ayırım sadece vapurlarda olan bir uygulama değildi. Geleneksel Türk evleri de aynı şekilde harem ve selamlık şeklinde düzenlenmişti. Aslında evlerdeki uygulamanın vapurlara uygulandığı söylenebilir.

Yaşanan Kazalar

Vapurların seyrüsefer sırasında gerek vapura ait teknik ekipmanların arızalanması gerekse kaptan ve personelin yaptığı hatalardan dolayı çeşitli kazalar yaşanır. Bu kazalardan biri Ağustos 1859'da olmuştu. Üsküdar'a işleyen Şirket-i Hayriye vapurlarından Mirgün vapuru, gemi çeken İngiliz vapuruna çarpmış ve kaza geçirmişti.⁴⁴ Bir diğer kaza Eylül 1863'de meydana gelmişti. Üsküdar'a işleyen şirket vapurlarından Bayezid vapuru salı günü sabahleyin 11.45'de içinde fazla müşterisi olduğu bir sırada Köprü'den hareketle Üsküdar'a gelişinde Tophane açıklarında, Akdeniz'den gelmekte olan Fransa kumpanya vapurlarından üç direkli bir büyük vapurla çarpışmıştı. Kazada Fransız vapuru, Bayezid'in dümen tarafına çarpıp arızaya yol açmıştı. Olayın ardından Yeniköprü'den bir diğer vapur yetişerek müşterileri nakletmiş ve büyük bir felaketi önlemişti.⁴⁵ Bir başka kaza Kasım 1895'de yaşanmıştı. Kaza, Kandilli sahili yakınlarında 34 ve 44 numaralı vapurların birbiriyle çarpışmasıyla gerçekleşmişti. Daha sonra oluşturulan komisyon raporuna göre, 34 numaralı vapurun sahile çok yakın gittiği, bu vapurun Kandilli iskelesinde postası olmadığı halde Çengelköy'den doğrudan Rumelihisarı'na gideceği yönde akıntı buruna kadar ilerlemesi nedeniyle kaza meydana gelmişti. Vapurların birbirini 200 kadem (75,7 m) mesafeden görmesi gerektiği, ancak 34 numaralı vapur akıntıya karşı hareket edip ve tornistan kumandası verildiği halde bu vapurun 50 kadem (18,9 m) kaldığında ancak diğer vapuru fark ettiği anlaşılmıştı. Bir diğer ifadeyle, vapurun kaptanı Sinodi geç kalmış ve kazaya sebebiyet vermişti.⁴⁶ Yaşanan başka bir kaza, 20 Mart 1910'da 52 numaralı vapurun iskelede duran 23 numaralı vapura çarpması ile meydana gelmişti. Buna göre gece saat 2:00'de Köprü'den hareket ederek Boğaziçi seferini yapan şirketin Cemal Kaptan kumandasındaki 52 numaralı vapur, tam yol ile gidip iskelede bekleyen 23 numaralı vapura çarparak bir camını kırmış ve dümene kumanda eden aletini bozmuştu. Bunun üzerine araba vapuru getirilerek ancak yoluna devam edebilmişti.⁴⁷ Yine aynı yıl bir başka kaza haberi Çengelköy'den alınmıştı. Buna göre 20 Kasım 1910 sabahında saat 1:00'de Köprü'den Çengelköy'e gelen şirketin 48 numaralı vapur iskeleye yanaşacağı sırada, çaycıya yardım eden ve boğça hamallığı yapan Çengelköylü İbrahim'in bir ayağı vapurla iskele arasında kalmıştı. Bu kaza sonucunda ayağını kıran İbrahim hemen hastaneye sevk edilmişti.⁴⁸

Seyrüsefer ve Vapurlarda Yaşanan Olaylar

Üsküdar'a sefer yapan vapurlarda zaman zaman bazı olaylar yaşandığı oluyordu. Örneğin 20 Şubat 1891'de yapılan bir seyrüseferde, akşamları Kuzguncuk postası yapan bir Şirket-i Hayriye vapurunun perşembe günü makinesi bozulmuştu. Bundan dolayı Köprü'de kalmış olan 40 kadar Kuzguncuklu için özel bilet verilerek semtlerine nakil edilmesi amacıyla Hacı Hasan Kaptan kumandasında 14 numaralı vapur tahsis edilmişti. Yalnız, kaptan havanın sertliğini bahane ederek yolcuları Üsküdar iskelesinde ve vapurun içinde öylece bırakıp kaçmıştı.⁴⁹

Vapur seferlerinde yaşanan bir başka olay ikinci mevki yolcularının bazen birinci mevkiye geçmesiyle meydana gelmekteydi. Böyle bir olay 21 Ağustos 1908'de yaşanmıştı. İkinci mevki yolcuları kendi biletleriyle birinci mevkiye geçmiş ve oraya oturmuşlardı. Bilet kontrolü yapan görevli durumu fark edip kendilerinden birinci mevki ücreti talep etmiş, ancak bu yolcular, istenilen ücreti vermemekte diretmişler ve sorun büyümüşü.⁵⁰ 17 Kasım 1908 günü Cuma gecesi saat 1.00 civarında Köprü'den Yeniköy'e 65 numaralı vapur hareket etmişti. Vapur her zamanki gibi yolcularını alarak seferine başlamıştı. Ancak vapurda bulunan Küçük Zabitan Mektebi Muallimi Ali Bey ve bazı Üsküdar yolcuları, programı haricinde vapuru zorla Üsküdar iskelesine uğratmıştı. Olay sadece bununla bitmemiş, vapurun iskeleye gelişinde Ali Bey'in, halkı, vapur ve kaptan için "yuha" diye bağırarak, ayrıca yine Üsküdar yolcularına bilet verdirtmediği görülmüştü. Bu olaydan 10 dakika sonra bu kez Üsküdar iskelesine 41 numaralı vapur gelmiş ve buradaki yolcular

da aynen 65 numaralı vapur yolcularının yaptığı gibi hem “yuha” diye bağırmiş hem de bilet vermemişti. Ancak halkın neden böyle yaptığı sonradan anlaşılmıştı. Halk, vapurun seferinde 15 dakika geç kaldığını gördüğünden kendilerine göre vapuru protesto etmişti.⁵¹

Üsküdar'dan hareket eden vapurların seyrüsefer yaptıkları önemli bir mevki Beykoz'du. Beykoz, gerçekten de vapurlarla birlikte daha çok tanınmış ve keşfedilmiş bir yerdi. Boğaziçi'nin bu ıssız ve تنها yerini İstanbul ve diğer kaza halkına tanıtan en önemli ulaşım aracı şüphesiz vapurlardı. Üsküdarlılar da bu sayede Beykoz'a hatta Kavağa kadar gidebilmişlerdi. Beykoz'u değerli kılan en mühim özelliği mesire alanı olan Sultaniye çayırındı. Bu yönüyle hem sıradan yolcuların hem de Üsküdar'da eğitim veren okulların dikkatini çekmişti. Aslında bu özelliğini Beykoz, günümüzde de devam ettirmektedir.

Bahar ve yaz ayları İstanbul ve Üsküdar'daki öğrencilerin, vapurlarla, öğretmen ve bazı memurlar nezaretinde mesirelere gitmeleri genelde geleneksel bir uygulama haline gelmişti. Örneğin, 6 Haziran 1907'de Üsküdar İhsaniye'de bulunan Mirat-ı Feyzi Hamidi Mektebi yönetimi, Beykoz Sultaniye çayırına gitmek için Maarif Nezareti'nden izin istemişti. Maarif Nezareti yaptığı değerlendirme sonucunda, öğrencilerin Tahsin ve Servet efendiler nezaretinde, müfettişlik tarafından verilecek talimat çerçevesinde hareket edilmek ve vapurda, öğrencilerin yanında okul memur ve öğretmenleri bulunmaları, öğrencilerin küpeştelere sarkmamaları, mesire yerlerinde deniz kenarlarına gitmemeleri şartıyla bu geziye izin vermişti.⁵²

Bilet Ücretlerine Yapılan Zamları Üsküdar Halkının Protestosu

Üsküdarlıların kendi iskelelerine uğrayan vapurlarla ilgili olarak yaşadığı en önemli sorun, şüphesiz ekonomik açıdan herkesi ilgilendiren bilet fiyatlarının halka göre yüksek oluşuydu. Bu sorun hemen hemen her dönem yaşanmış; şirket yeni kararlar almaya ve indirim gitmeye zorlanmıştı. Üsküdarlılar, Şirket-i Hayriye'nin vapur bilet ücretlerini birçok kereler protesto etmişti. Böyle bir fiyat zammı ve protesto öncelikle 1861 Temmuz ortalarında meydana gelmişti. Ancak şirket, yapılan zammın gerekçesinde vapurlardaki kömür fiyat artışları, yabancı kaptan ve makinist maaşları ile Avrupa'dan getirilen vapur ve buna dair diğer ekipmanların bedellerini göstermişti.⁵³

Bilet fiyatlarındaki artış 1874 yılının başlarında da sorun olmuştu. Bu sıralarda Üsküdar ve Kuzguncuk biletlerine zam yapılmıştı. Şirket buradaki zamda ise demir ve kömür fiyatlarının artışını gerekçe olarak sunmuş, ancak Sadaret, şirketi inandırıcı bulmamış ve durumu Ticaret Nezareti'ne havale etmiş, hatta müdürün değişmesini teklif etmişti.⁵⁴

Şirket-i Hayriye'nin bilet fiyatlarını bazı gerekçelerle artırması, bir ara şirketin vapurlarında yolcu sayısının azalmasına yol açmıştı. Bu durumu fark eden şirket yetkilileri, 1898 Aralık sonlarında yaptıkları araştırmalarda, İstanbul'da yeni ulaşım araçlarının ortaya çıkmasının da bir süre vapurlara olan ilgiyi azalttığını tespit etmişlerdi. Bunu iyice tetkik eden şirket yetkilileri vapurlarda ara iskelelerde % 5 ve abonelerde ise % 10'luk bir indirim gitme kararı almıştı.⁵⁵ Şirket-i Hayriye, benzer bir indirimi yıllar sonra 1909 Mart ayı ortalarında yapmıştı. Buna göre Şirket-i Hayriye tarafından 14 Mart 1909 tarihinden itibaren Boğaziçi'nin gidiş ve dönüş ile abone biletlerinden % 14'den % 45,5'a kadar indirim yapılmış ve Üsküdar'ın bir bileti 23 ve 25, Kuzguncuk'un ise 28, 30, Beylerbeyi'nin ise 32 ve 35 pare olmuştu. Üsküdar, Kuzguncuk ve Beylerbeyi'nden bazı insanlar, ücretin 20 ve 30 pareye kadar indirimini teklif etmişse de şirketin bütçesinin buna müsait olmadığı ileri sürülmüştü. Bu arada Üsküdar halkından bazılarının Üsküdar'dan istimbob kiralayarak İstanbul rıhtımına gidip gelmeye başlaması üzerine, şirket bu durumu Sadarete şikâyet etmişti.⁵⁶

Şirket-i Hayriye yetkilileri, Kuzguncuk halkının şikâyet ve protestosuna rağmen 1909 yılında daha başka indirimle gidemeyeceğini Sadarete bildirmişti. Buna rağmen Kuzguncuk halkı özel istimbote kiralayarak İstanbul'a gidip gelmeye devam etmişlerdi. Bu durum şirketi gerçekten zor durumda bırakmış olacak ki, gelirlerinin düştüğünü açıklamak zorunda kalmıştı. Şirket, 22 Mart 1909 tarihinde Ticaret Dairesi'ne gönderdiği bir yazıda bunu çok açık olarak ifade etme gereğini duymuştu. Burada şirketin verdiği bilgilere bakılırsa Üsküdar'a yolcu adedi asker dışında yıllık 2.062.525 kişiydi ve birinci mevki 50, ikinci mevki ücreti ise 30 pareydi. Bu ücretlere göre biletli yolculardan 1.717.163 kuruş 30 pare gelir elde edilmişti. Bu gelir yanında Üsküdar'a tahsis edilen dört vapurun kaptan, makinist, mürettebat maaşları ile diğer masrafları toplam 1.549.645,5 kuruştur. Bir başka ifadeyle şirket, Üsküdar'daki hizmetinden dolayı zarar ettiğini anlatmış oluyordu. Hatta şirket yetkilileri, hesaptan anlamayan bir takım insanlara bunu anlatmanın anlamsız olacağını, diğer kumpanyalar üzerinden kaldırılmış olup şirket üzerinde hala devam eden 10 parelik Darülaceze vergisinin bütün bunlara yol açtığını belirtmişti.⁵⁷

Şirket ile Üsküdar halkı arasında bilet ücretine dayanan tartışma nihayet bir ay sonra yine gündeme gelmiş, ancak bundan Üsküdarlılar kesin bir sonuç alamamıştı. Üsküdar kentinin ileri gelen kişileri tarafından bir kararname kaleme alınmış; burada halk, bazı isteklerini şirkete net olarak iletmışti. Bu kararnameye göre,⁵⁸

Üsküdar için,

1. Üsküdar ile Kuzguncuk iskelelerine gidiş geliş için 10 pare zam yapılmadan 20'şer parelik, Beylerbeyi için 30 parelik bilet verilmesi,
2. Kuzguncuk, Üsküdar ve Beşiktaş iskeleleri arasındaki yolculuğun 20'şer pare ücret olması,
3. Güneşin tam tepedeki halinden bir saat sonrasına kadar Üsküdar'dan Köprü'ye ve akşam 9.30'dan son postaya kadar 20'şer dakikada Üsküdar'a ve bu iki vakit arasında yarımşar saatte bir vapur işletilmesi,
4. Üsküdar ve İstanbul arasında işleyecek vapurların kesinlikle Beşiktaş'a uğratılmaması,
5. Üsküdar ve İstanbul'dan 12.00 den sonra hareket edecek vapurların kesinlikle Beşiktaş'a uğratılmaması, ayrıca vapurların elektrik ile aydınlatılması,
6. Sirkeci'den 12.00 ile 12.30 arasında Üsküdar için bir vapurun hareket etmesi, *Beylerbeyi ve Kuzguncuk için,*
7. Beylerbeyi iskelesinden güneşin ortadaki halinden bir saat sonraya kadar 20'şer dakikada bir vapur hareket edip Kuzguncuk iskelesine uğradıktan sonra doğru Köprü'ye ve akşam Köprü'den 9.30'dan sonra her 20 dakikada bir Kuzguncuk- Beylerbeyi postasının yerine getirilmesi,
8. Hiç olmaz ise sabah akşam, şirketin 26, 19, 21 ve 13 numaralı vapurlarının kesinlikle hareket ettirilmemesi,
9. İlanamenin yerli lisanlarla basılarak 10 pareye satılması.
10. Eşya ve emtia nakliyat ücretlerinin indirilmesi istenmekteydi.

Halkın kendilerinin belirlediği fiyat ve isteklerden oluşan bu kararnameyi şirket kabul etmemişti. Yine de bu isteklerin Boğaziçi halkı arasında zihinsel anlamda yer ettiği söylenebilir. Muhtemelen böyle isteklerin, ileri de tekrarlandığı öngörülebilir ya da gerek Üsküdar, gerekse diğer Boğaziçi halkı arasında böyle protesto ve tavırlara kapı aralamış olduğu ifade edilebilir. Bu şekildeki istekler, insanların toplumsal alanda kendilerini açıkça ifade etme açısından da önemli olarak değerlendirilebilir. Bir başka ifadeyle mesele, toplum-merkezi bürokrasi, toplum-sermaye sahipleri açısından okunduğunda açık ve şeffaf bir devlet-toplum yapısının da varlığına işaret ettiğine kanaat getirilebilir. Yukarıda maddeler halinde verilen Üsküdar halkının bu istekleri, her ne kadar kabul edilmese de

toplum ile bürokrasi arasında iletişim kanallarının açık ve güçlü olduğunu da teyit etmektedir.

Vapur-Kayık Mücadelesi

Üsküdar'da şirket vapurlarının seferlere başladığı 1852 tarihinden itibaren burada bulunan kayıkçılar, yeni buharlı gemilerden pek memnun olmamışlardı. Çünkü vapurlar, geleneksel kayıkçı esnafının Boğaziçi ve Üsküdar'daki tekelliğine son veriyor, kayıkçıların mevcut müşterilerine talip oluyordu. Kayıkçılar, vapurların, kendi işlerini zora soktuğunu hükümete birçok kez iletmışlerdi.⁵⁹ Üsküdar kayıkçı esnafı, vapurlarla mücadelesini bir süre devam ettirecek, ancak sonradan Şirket-i Hayriye'nin varlığına -devlet koruması ve imtiyazı nedeniyle- alışacaktı.

Üsküdar kayıkçıları sadece vapurlara karşı çıkmakla kalmamışlardı. Vapura ait olan ve bu gemiler için yapılan iskelelerin inşasını da başlangıçta protesto etmişlerdi. Buna göre, 1859 yılının Kasım ayı başlarında Kuzguncuk köyünde şirket vapurları için yapılması düşünülen iskeleye halk karşı çıkmıştı.⁶⁰

Üsküdar kayıkçı esnafının karşı çıktığı bir diğer vapur türü araba vapurlarıydı. Bilindiği gibi ilk araba vapur seferleri öncelikle İstanbul Boğaziçi'nde Osmanlılar tarafından hizmete sokulmuş, bu vapurlar ilk önce Kabataş ile Üsküdar arasında hizmet vermişti. 1871'de yapılan bu ilk seferde taşınan ilk yük ise top arabaları olmuştu. Ancak şirketin ilk kurduğu iskelelerden olan Üsküdar'a gelen vapurların yanaşmasını engellemek için Üsküdar kayıkçıları önceden beri mücadele ediyordu. Kayıkçılar vapurların güzergâhında durup beklemiş hatta vapurları taşlamışlardı. Kayıkçılar, başlangıçta her ne kadar vapurları protesto etmişlerse de zamanla onlarla birlikte yaşamaya alışacak; böylece Üsküdar ve Boğaziçi'nde geleneksel ile yeni olan, yan yana taşımacılık sektöründe bulunacak, ancak bu birliktelik her geçen yıl daha çok kayıkçıların aleyhine işleyecekti.⁶¹

Sonuç

Osmanlılarda makineye dayalı sanayileşme/fabrikalaşma adımının kent üzerinde meydana getirdiği değişime en iyi örneklerden biri, vapurların iskelelere yaptığı seferlerdir. Buna en açık kanıt muhtemelen Üsküdar iskelesi ve bu sayede Üsküdar'a uğrayan vapurlardır. Çünkü Üsküdar iskelesi ve vapurları, Üsküdarlılar ile İstanbul sakinleri arasında doğrudan bir bağlantı kurmuştur. Üsküdar halkı ilk andan itibaren vapurlara alışmış ve bu yeni teknoloji ulaşım aracını hemen kentlerinde görmek istemişlerdir. Bu amaçla 1840 ortalarından itibaren mücadele veren Üsküdarlılar, genelde isteklerine ulaşmışlardır. Hatta denilebilir ki Boğaziçi'nde ilk düzenli vapur seferlerinin başladığı yer Üsküdar'dır. Bu yönüyle Üsküdar her zaman için örnek teşkil etmiştir. Bir başka ifadeyle Üsküdarlılar, Boğaziçi'nde ilk vapuru kullanan sakinler olmuştur.

Üsküdar'a giden vapurlar için yapılan iskeleler, kentin hem sahil tarafındaki dükkan, vakıf arazisi ve metruk alanların Şirket-i Hayriye tarafından ele geçirilmesini hem de sahilinden içeriye doğru iskeleye uzanan yolların yapılmasını sağlamıştır. Böylece kara ulaşımı iskeleye bağlanarak ulaşım ağlarında bağlantılar gerçekleşmiştir. Bu da elbette hem sahilde hem karada Üsküdar kent merkezinin sürekli değişmesi ve dönüşmesi anlamına gelecektir. İskeleler, bütün Üsküdar semtlerinde çoğalmış, böylece vapurların uğraması için gereken altyapı önceden hazır hale getirilmiştir.

İskeleleri hazır hale getirilen Üsküdar'a düzenli seferler yapan Şirket-i Hayriye, hem Üsküdar'da hem de bütün Boğaziçi'nde vapur taşımacılığı yapan tek imtiyazlı kuruluştur. Üsküdar halkı bu şirketin yaptığı seferlerle İstanbul, Kabataş ve Boğaziçi'nin diğer

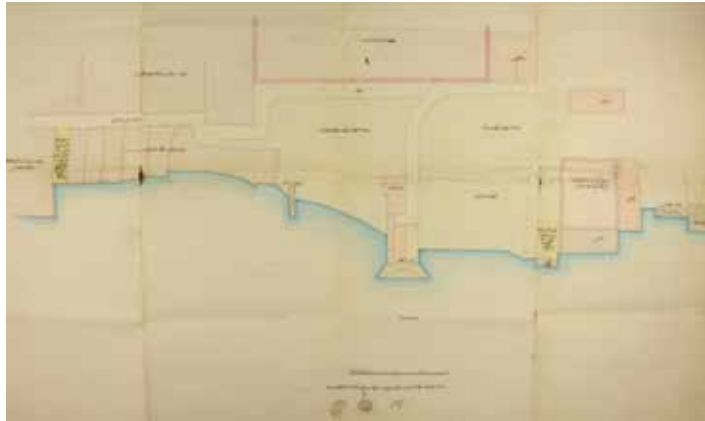
yerleşim yerlerine sık sık taşınmış; kış aylarına mahkûm olmaktan kurtulmuştur. Üsküdar halkının kalabalık nüfusu vapur seferlerinin daha çok yapılmasını zaruri kılmış; şirket, seferleri artırmak zorunda kalmıştır. Yapılan seyrüseferlerde Üsküdar halkı zaman zaman vapurlardan şikâyetçi olmuştur. Bunun başta geleni vapur ücretlerinin fazla olmasıdır. Bunun için birçok kere mücadele veren Üsküdar halkı bu konuda da diğer Boğaziçi sakinlerine örnek olmuş ve protestolarını farklı şekil ve yollarla sürdürmüşlerdir.

Sonuç olarak Üsküdar'a yapılan vapur seferleri ve kentte kurulan iskeleler, İstanbul ile Üsküdar, İstanbul ile Boğaziçi'nin diğer semtleri arasında bir köprü rolünü üstlenmiştir. Bu rolün sonucu olarak İstanbul ile Boğaziçi halkı arasında doğrudan iletişim kurulmuş, Üsküdar, Kabataş ve İstanbul arasında çok yoğun bir deniz trafiği yaşanmıştır. Bu trafik ile Üsküdar halkı, özellikle İstanbul ile olan irtibatını önceki dönemlere göre daha fazla arttırmıştır. Üsküdarlılar, vapurları sık kullanmaları yönüyle Boğaziçi'nde önemli bir konuma sahiptiler. Kısa sürede vapur seferleri ile vapur kültürüne alışan Üsküdarlılar bu kültürün Boğaziçi'nde taşıyıcısı olmuşlardır.

EKLER

Ek 1: Üsküdar Büyük Iskele ve Çevresi (Kaynak: BOA, ŞD, 2-8)

Ek 2: Üsküdar Büyük Iskele ve Çevresi (Kaynak: BOA, ŞD, 2-8)

Ek 3: Boğaziçi İskelelerinde Vapur Yolcu Ücretlerini Gösterir Liste (BOA, DH.MKT, 2808-102)

Dipnotlar

¹ Hatice Kurtuluş, İstanbul'da Kentsel Ayrışma, Bağlam Yayınları, 2005, s.11-12; bu mekânsal biçimlenme geleneksel Osmanlı modelinin de çözülmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı modelinden kasıt burada Osmanlı bina ve evleridir. Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti*, çev: Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.282-285.

² Murat Uluskan, "Üsküdar Kayıkları (XVIII. Yüzyıl)" *V.Üsküdar Sempozyumu*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.247-251.

³ BOA, C.BLD, 9-415, 1254 / 1838-39.

⁴ Ahmed İhsan ve Şürekası, *Boğaziçi, Şirketi Hayriye*, İstanbul, 1330, s.1-2.

⁵ David C. Thoras, *Kentlerin Dönüşümü*, çev: Esra Nal, Hasan Nal, Soyak Yayınları, İstanbul, 2004, s.15.

⁶ İlhan Tekeli, *Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.21.

⁷ Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği 1825-1855*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s.202.

⁸ Düzcü, *a.g.t.*, s.171, 203.

⁹ Düzcü, *a.g.t.*, s.171; hatta İstanbul'a gelen ilk vapur olan Swift'in dahi yelkenlileri çekme işinde kullanılacağı daha satın alınmadan önce ifade edilmişti. Bkz., BOA, HAT, 27922-N, 1243 / 1828.

¹⁰ Eser Tutel, *Seyrisefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim, İstanbul, 1997, s.29-30.

¹¹ Reinhold Schiffer, *British Travellers in 19th Century*, Amsterdam, 1999, s.37; Tanju Demir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları" *EJOS*, VII, No:9, 2004, s.3; Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s.144; Ronald E.Coons, *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats*, Franz Verlag GMBH, Wiesbaden, 1975, s.125-131.

¹² BOA, İHR, 4923, 12 Za 1269 / 17 Ağustos 1853.

¹³ BOA, İ.DH, 131-6736, lef 2, 18 Z 1263 / 27 Kasım 1847.

¹⁴ BOA, İ.DH, 13315, lef 3, 19 M 1267 / 24 Kasım 1850; Tersane-i Âmire, Şirket-i Hayriye vapurları Boğaziçi'nde sahne almadan önce Boğaziçi'nde kendine ait bazı vapurları tahsis ederek ulaşımı sağlamaya çalışmıştır. Örneğin 1851 Mayıs'ında Tersane-i Âmire'ye bağlı Hümapervaz vapuru Boğaziçi'nde işlemekteydi. Ancak Boğaziçi'nin biri Anadolu ve biri de Rumeli olmak üzere iki tarafına da vapur seferleri konulması gündeme gelmiş; bunun üzerine Tersane-i Âmire tarafından Vesile-i Ticaret vapuru Anadolu'ya, Mesir-i Bahri vapuru ise Rumeli'ye tahsis edilmişti. Bkz., BOA, MB, 15-53, 6 B 1267 / 7 Mayıs 1851; Tersane-i Âmire vapurlarından Üsküdar'a işleyen Eser-i Nüzhet vapuru 23 Temmuz-12 Ağustos 1851 tarihleri arasında 11361,5 kuruş gelir elde etmişti. Bkz., BOA, İ.DH, 14421, 24 L 1267 / 22 Ağustos 1851, lef 1, 4.

¹⁵ Şirket-i Hayriye'nin kuruluş gerekçesi ile ilgili Takvim-i Vakâyi'de geçen bir yazıda bu konu üzerinde özellikle durulmuştu. Söz konusu yazıda Boğaziçi'nin gelişmesi, buradaki memurların İstanbul'a daha düzenli gelebilmeleri için sabah ve akşam Tersane-i Âmire tarafından sağlanan vapurların yeterli olmadığı üzerinde durulmuştu. Bkz., Takvim-i Vekâyi, nr. 436, 20 M 1267 / 25 Kasım 1850, s.1-2.

¹⁶ BOA, A.MKT.NZD, 2010-89, 1 S 1268 / 26 Kasım 1851; şirket daha henüz kurulma aşamasında altı adet müşteri ve iki adet ise yedeklik vapur ile Boğaziçi'nde hizmet vermeyi taahhüt etmişti. Bkz., Takvim-i Vekâyi, nr. 441, 26 Ra 1267 / 29 Ocak 1851, s. 2-3.

¹⁷ BOA, A.MKT.NZD, 153-61, 19 L 1271 / 5 Temmuz 1855.

¹⁸ BOA, A.MKT.NZD, 183-62, 22 Ş 1272 / 28 Nisan 1856.

¹⁹ BOA, A.MKT.NZD, 205-28, 17 R 1273 / 15 Aralık 1856.

²⁰ Bayram Camcı-Cezmi Zafer-Şükrü Yaman, *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi*, cilt I, Türkiye Denizcilik İşletmeleri Kültür Yayınları, İstanbul, 1994, s.197-200; Murat Koraltürk, *Buharlı Vapurlardan Deniz Otobüsüne İstanbul'da Deniz Ulaşımı*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2010, s. 59-60.

²¹ Koraltürk, *a.g.e.*, s.44.

²² BOA, A.MKT.NZD, 2013-35, 19 B 1268 / 9 Mayıs 1852.

²³ Ali Akyıldız, *Boğaziçi'nde Asırlık Seyahat*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2007, s.16.

²⁴ BOA, A.MKT.MHM, 160-9, 4 Z 1275 / 5 Temmuz 1859; A.MKT.MHM, 192-79, 26 M 1277 / 14 Ağustos 1860; örneğin 1896'da Üsküdar Büyük İskelesi İdosten dolayı zarar görmüş, bunun üzerine acilen tamirine karar vermişti (BEO, 66951, 17 Kanun-i sani 1312 / 29 Aralık 1896; BEO, 66812, 20 B 1214 / 25 Aralık 1896).

- ²⁵ BOA, T.ŞHİ, 1749-13, 5 Ca 1306 / 7 Ocak 1889.
- ²⁶ Buna göre, sabahleyin Çengelköyünden hareketle Beylerbeyi, Kuzguncuk'a uğrayarak Üsküdar'a gelip oradan da müşterilerini alıp İstanbul'a gelmek ve ondan sonra akşama kadar yalnız Üsküdar ile İstanbul arasında işleyip akşamüzeri yani en sonraki nöbetinde Üsküdar'a müşterisini bıraktıktan sonra Kuzguncuk ve Beylerbeyine uğrayarak Çengelköyü'ne gidip kalmak bir vapur tahsisi Tersane-i Âmire tavsiye edilmişti. Bkz., BOA, İ.DHİ 13077, 2 Za 1266 / 30 Eylül 1850.
- ²⁷ BOA, MVL, 536-5, 30 M 1284 / 3 Haziran 1867.
- ²⁸ BOA, DH.MKT, 919-36, 13 Şevval 1322 / 21 Aralık 1904.
- ²⁹ BOA, DH.MKT, 1035-52, 21 Mart 1322 / 3 Nisan 1906.
- ³⁰ BOA, DH.MKT, 1580-75.
- ³¹ BOA, BEO, 75638, 28 Ağustos 1313 / 2 Eylül 1897; BEO, 80091, 18 Kanun-i evvel 1313 / 30 Aralık 1897.
- ³² BOA, DH.MKT, 2575-138, 3 Kanun-i Sâni 1317 / 16 Ocak 1902.
- ³³ BOA, ŞD, 177-49, 12 Ca 1324 / 4 Temmuz 1906.
- ³⁴ BOA, T.ŞHİ, 1749-13, 5 Ca 1306 / 7 Ocak 1889.
- ³⁵ Ahmet Gülerüz- Hande Yüce, Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları, Denizler Kitabevi, 2002, s.45, 57, 65, 119.
- ³⁶ BOA, MVL, 857-61, 12 Eylül 1279 / 24 Eylül 1863, lef 3.
- ³⁷ BOA, DH.MKT, 1399-92, 21 Ca 1304 / 15 Şubat 1887.
- ³⁸ BOA, A.MKT.MHM, 472-79, 25 Kanun-i evvel 1289 / 6 Ocak 1874.
- ³⁹ BOA, A.MKT.MVL, 72-10, 27 B 1271 / 15 Nisan 1855.
- ⁴⁰ Örneğin Küçükusu 450, Kalender 630 beygirdi. Ahmed İhsan ve Şürekası, *a.g.e.*, s.103.
- ⁴¹ Gülerüz- Yüce, *a.g.e.*, s.27, 45, 57, 65, 119.
- ⁴² Gülerüz- Yüce, *a.g.e.*, s.192-213.
- ⁴³ BOA, İ.MVL, 5212, 24 C 1266 / 7 Mayıs 1850, lef 2.
- ⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM, 161-64, 4 M 1276 / 6 Ağustos 1859.
- ⁴⁵ BOA, MVL, 857-16, 17 Ra 1280 / 1 Eylül 1863.
- ⁴⁶ BOA, BEO, 3 Teşrin-i evvel 1311 / 15 Ekim 1895.; MVL, 879-65, 28 Eylül 1311 / 10 Ekim 1311; Y.MTV, 127-11, 10 Ağustos 1311 / 22 Ağustos 1895.
- ⁴⁷ BOA, DH.EUM.THR, 95-50, 9 Mart 1326 / 22 Mart 1890.
- ⁴⁸ BOA, DH.EUM.KADL, 1-40, 8 Teşrin-i sâni 1326 / 21 Ağustos 1908.
- ⁴⁹ BOA, DH.MKT, 1814-152, 14 Şubat 1306 / 26 Şubat 1891.
- ⁵⁰ BOA, ZB, 600-60.
- ⁵¹ BOA, ŞD, 2855-8, 5 Teşrin-i sâni 1326 / 18 Ekim 1929; DH.EUM.THR, 55-59, 5 Teşrin-i sâni 1326 / 18 Ekim 1929.
- ⁵² BOA, MF.MKT, 995-63, 3 Mayıs 1323 / 16 Mayıs 1907; benzer bir şekilde Beykoz'a 13 Haziran 1907 günü Üsküdar'daki Ravza-i Terakki Hamidiye Mektebi öğrencilerinin gitmesine karar verilmişti. Bkz., BOA, MF.MKT, 997-45.
- ⁵³ BOA, A.MKT.MVL, 129-74, 12 M 1278 / 20 Temmuz 1861.
- ⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, 472-79, 22 Za 1290 / 11 Ocak 1874, lef 2, 3.
- ⁵⁵ BOA, T.ŞHİ, 1749-17, 18 Kanun-i evvel 1314 / 30 Aralık 1898.
- ⁵⁶ BOA, BEO, 263443, 24 Safer 1327/ 17 Mart 1909; BEO, 263560, 3 Mart 1325 / 16 Mart 1909; ZB, 331-9, 2 Mart 1325 / 15 Mart 1909, lef 1; ZB, 331-26, 7 Mart 1325 / 20 Mart 1909; ZB, 331-37, 10 Haziran 1325 / 23 Haziran 1909; ZB, 627-11, 4 Mart 1325 / 17 Mart 1909.
- ⁵⁷ BOA, DH.MKT, 2768-59, 9 Mart 1325 / 22 Mart 1909, lef 4.
- ⁵⁸ BOA, DH.MKT, 2808-102, 24 Şubat 1324 / 9 Mart 1909, lef 1, 4.
- ⁵⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s.16.
- ⁶⁰ BOA, A.MKT.NZD, 294-55, 9 R 1276 / 5 Kasım 1859; A.MKT.NZD, 295-24, 10 R 1276 / 6 Kasım 1859.
- ⁶¹ Ahmed İhsan ve Şürekası, *a.g.e.*, s.19.

ON ALTINCI YÜZYILDA ÜSKÜDAR VE CİVARINDA ŞARAP İLE İLGİLİ HUKUKİ UYGULAMALAR

M. Akif ERDOĞRU

ÖZET

Tebliğim, on altıncı yüzyıl Üsküdar mahkemesi kayıtlarına göre hazırlanmıştır. Osmanlı hukukunda, şarap başta olmak üzere, alkollü içkilerin Müslümanlar tarafından üretilmesi ve tüketilmesi yasaklandığından, Üsküdar Mahkemesi, on altıncı yüzyıl boyunca, şarap, boza gibi alkollü içkilerin üretim ve tüketimini, sıkı biçimde kontrol etmeye çalışmıştır. Müslümanların şarap içmesine ve satmasına izin vermemeye çalışmıştır. Ama, bölgenin gayrimüslimleri üzüm şarabı imal ettiler ve ticaretini yaptılar. Üsküdar'da alkole bağlı olarak, çok az suç işlendiği ortaya çıkıyor.

İslam Dünyasında şarabın imali, taşınması, satışı, içilmesi, vergilendirilmesi önemli bir sorun olmuştur. İslam Dünyasında yaşayan Müslüman Olmayanların (gayrimüslim) şarap imaline, içmesine ve kendi aralarında ticaretinin yapılmasına belirli bir çerçevede yasal olarak imkan tanındığı halde, Müslümanların şarap imal etmesi, taşınması, içmesi, ticaretini yapması kesin ve hukuki olarak yasaklanmıştır. Gayrimüslimlere tanınan bu hak ve kısıtlamalar ile Müslümanlara konulan katı yasaklamalar, tarih boyunca, İslami yönetimler açısından bir sosyal sorun olmuştur. Bu sorun, Osmanlılar döneminde de, Sünni hukuk açısından çözülemeyen çok yönlü karmaşık bir sorun olmaya devam etmiştir.

Kuran-ı Kerim'de, normal koşullarda, Müslümanların şarap (*hamr*)¹ içmesi, yasaklanmış ve suç sayılmıştır.² Hz. Muhammed, İmamlar ve Osmanlı Sultanları da şarap içmeyi, çaresizlik, şifa, ölüm korkusu ve darlık durumları hariç, günah ve suç saymışlardır. Bir kimse, kendi isteğiyle, zorlama olmadan, şarap içmişse, suç ve günah işlemiş sayılmıştır. Bu suçun cezası verilmelidir. Şarap içenlere Hz. Ömer'in sopa cezası uygulandığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra, devlet başkanları, bilerek şarap içenlere, şarap içme suçu Allah hakkı olarak hadd kapsamındaki suçlara girmiş olduğundan, ceza vermekle sorumlu tutulmuşlardır. Bu cezayı uygulamak da devlet başkanı açısından *farz* olmasa bile, büyük ölçüde yapılması gereken bir görev (*vacib*) olarak kabul edilmiştir. Ancak; genel görüşe göre, şarap tüketimi, İslamiyet öncesinde de mevcut olduğundan, bu ceza, '*haddleri gücünüz yettiği sürece şüphelerle düşürünüz*' prensibi gereğince, düşük tutulmaya çalışılmıştır. İslamiyet'te, Müslümanların şarap içmesi, Prof. Muhammed Ebu Zehra'nın yorumuna göre, '*İslam toplumunun faziletli bir toplum haline gelmesi amacıyla*' yasak-

lanmıştır. Şarap, insanı sarhoş eder. Hem sarhoş hem de içki arkadaşları, şaraptan dolayı, 'fesatlık çıkarmaya' başlarlar ki, bu durum, devlet başkanı açısından kabul edilemez. Bu anlayış, ana hatlarıyla, Hanefi imamların yorumlarıyla, Osmanlılar dönemine kadar intikal etmiştir. Osmanlı sultanları, şarap, rakı (arak), bazen ekşi boza ile meyankökü suyunu yapan ve satanları yüksek alkol içerdiği gerekçesiyle engellemeye çalışmışlardır. Kanuni Süleyman, saltanatının ilk yıllarından başlayarak, şarap yasağını ciddi biçimde uygulamaya çalıştı. Yayınladığı fermanlar ile kadılar vasıtasıyla Müslümanların şarap ve hatta *boza* ve *ekşi şıra* gibi az alkollü içkileri içmesini kısıtlamaya ve kınamaya çalıştı.³ İngiltere'de çeşitli dönemlerde alkollü içki tüketimi, çeşitli yönetimler tarafından ekonomik gerekçelerden dolayı kınanmış; bazen yasaklanmıştır. Örneğin, İngilizler meyhanelerin sayısını ve mahzende saklanabilecek şarabın miktarını ekonomilerine darbe vurduğu gerekçesiyle sınırlandırmışlardır. Çünkü; Fransız şaraplarına çok para ödemek zorunda kalmışlardı.⁴ Bu tebliğde, on altıncı yüzyıla ait Üsküdar Mahkemesinin tutanaklarına göre, Üsküdar ve civarında şarap yapan, satan ve içenlerle ilgili Osmanlı kadılarının hukuki uygulamalarını ortaya koyacağız. Bu kayıtlarda, on altıncı yüzyılın ilk yarısından itibaren, özellikle Yavuz Selim'den başlayarak, 1514-1592 yılları arasında, seksen yıl süresince, Müslümanların şarap içmesiyle ilgili olarak elli beşten fazla resmî tutanak bulunmaktadır. Kanuni Süleyman'ın emriyle, Üsküdar ve yakın çevresinde, Üsküdar naibine bağlı örfî personel, şarap içen Müslümanlara karşı Osmanlı hukukunu uygulamaya çalışmışlardır.

İslam Dünyasında Müslüman Olmayanların (gayrimüslim, *zimmi ve müstemen*) Müslümanları incitmeyecek tarzda olmak şartıyla şarap içmelerine (*şarap veya rakı*), *cizye* vergisi ödediklerinden dolayı, hukuki olarak izin verilmiştir. Müslümanların alenen şarap içmesi ise, *had* kapsamına sokulmuş bir suç olduğundan dolayı, Müslüman içki içenlere yönelik olarak, herhangi bir mahkemede resmen dava açmak gerekli görülmemiştir. Ağzında şarap kokusu bulunanlar veya şarap içtiği açıkça belli olan (sarhoş) Müslümanlar için, doğal olarak, davacı ve şahit de gerekmemektedir. Zaten, bu suç, hukukta, Allah hakkı için cezalandırılmalıdır.

1530 YILINDA ÜSKÜDAR'IN NÜFUSU: MÜSLÜMANLAR VE GAYRİMÜSLİMLER (ORTODOKSLAR)

Bilindiği gibi on altıncı yüzyılın ilk yarısında bir *kasaba* olan Üsküdar, idari olarak Kocaeli beyine bağlı iken, adli olarak da Gebze kadısına bağlıydı.

Tablo 1: 1530 Yılında Kocaeli Sancağında Kasabalar ve Nüfusları
(Kaynak: 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), II, Ankara 1994, s. 793 vd.)

Kasabalar (Nefs)	Hane	Nefer	Nereye Tahsis	Dini durumu
Gebze	2.649	798	Sancakbeyi hassı	Müslüman
İznikmid (Kocaeli)	327	152	Sancakbeyi hassı	Karma (Müslüman-Gayrimüslim)
Şile	254	15	Ebu İshak Kazerunî Zaviyesi vakfi	Gayrimüslim
İznik	244	69	Sancakbeyi hassı	Gayrimüslim?
Üsküdar	169	50	Padişah hassı	Müslüman
Kandıra	140	69	Sancakbeyi hassı	Müslüman
Görece (İznik Gölünün batısında)	40	25	Tımar	Müslüman
Araman (Kocaeli, Adapazarı, Kandıra arasında)	18	5	Piri Paşa vakfi	Müslüman

Üsküdar merkez, 1530 yılında, 169 hanelik nüfusuyla, bölgenin pek de kalabalık olmayan yerlerinden biriydi. Aynı yıla ait bir veri, Üsküdar kasabasının nüfusunu yaklaşık 1.000 kişilik bir yer olduğunu gösteriyor. Sırasıyla, Gebze, Kocaeli, Şile ve İznik'in nüfusu, sayısal olarak, Üsküdar'ın nüfusundan fazlaydı. Yine, 1530 tarihli bir veri, Üsküdar kasabasının sekiz mahallelik bir yer olduğunu gösteriyor. Ancak, Üsküdar Sicilleri, tahrir defterinde adı geçen bu mahallelerden başka, Üsküdar kasabasının, *Mamure veya Mamuriye ve Gülfem* isimli başka mahallelerinin de olduğunu onaylıyor. Üsküdar merkezin nüfusu, tamamıyla Müslüman'dı. 1530 yılında, Üsküdar merkezde iki cami, bir medrese, iki zaviye (Hacı Kasım Zaviyesi ile İbrahim Ağa Zaviyesi) ve üç mescidin mevcudiyetini onaylar.

Tablo 2: 1530 Yılında Üsküdar Kasabasının Nüfusu

(Kaynak: 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), II, Ankara 1994, s. 793)

Mahalleler	Hane
1. Mehmed Paşa İmareti (Cami)	40
2. Bulgurlar	37
3. Eyerci	20
4. Selman Ağa	20
5. Davud Paşa	18
6. Hergele	13
7. Geredöler ? (Geredeli)	13
8. Hamza Fakih	8
Toplam	169

Her ne kadar, *Üsküdar Kasabası* merkezi tamamıyla Müslüman bir nüfusa sahipse de, çevresinde yer alan bir kaç köyde hür Ortodoks nüfusun varlığı belgelenebiliyor. Bilindiği gibi, 1530 yılında, Üsküdar Naipliğine bağlı olan, Üsküdar'ın çevresinde yirmi civarında kırsal yerleşim (köy ve mezra) vardı. Buna ek olarak, Osmanlı Sultanına haraç ödemekle yükümlü olan *köle kökenli ortakçı nüfus* da bulunuyordu. *Akkilise, Orpa (Maltepe), Herrekonde, İstavroz (Beylerbeyi), Samandıra* gibi köylerde, Rum Ortodokslar yaşamakta ve Osmanlı idaresi öncesinden beri süregelen bir geleneği, şarap üretimi ve ticaretini, sürdürmekteydiler. Şarapçılık ve balıkçılık, bu Ortodoks Rum köylülerinin temel geçim kaynağıydı.

Tablo 3: 924 Yılında Üsküdar Bölgesinde Bulunan Köy ve Mezraalar

(Kaynak: *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/ M. 1513-1521)* Haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak, İstanbul 2008, s. 110, ve 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), II, Ankara 1994, s. 793)

Köy ve Mezraalar	Statüsü
1. Akkilise köyü	Hassa ortakçı, Gayrimüslim(haraçgüzar)
2. Başbüyükü	
2. Bulgurlu	
3. Çanlı Mezraası	Bahriye Kalesi için tımar
4. Çengelköy	
5. Herekedone	
6. İstavroz (Beylerbeyi)	

7.Karamanlı	
8.Kartal	
9.Kısıklı	
10.Kuzguncuk	
11.Küçük Dudullu	
12.Maldepesi (Orpa köyü)	Hassa ortakçı, Gayrimüslim (haraçgüzar)
13.Merdivenli	
14.Ormanlı	Müslüman, Yenice kale ve Kızkulesi için tımar
15.Örenköy (Viran)	Bahriye Kalesi için tımar
16.Reisli	
17.Samandıra	
18.Soğanlık	
19.Yakacık	
20.Yenice	

ÜSKÜDAR VE ÇEVRESİNDE ŞARAPHANELER VE MEYHANELER

Üsküdar ve çevresindeki Ortodoks köylerinde şarap imal edilen birer şaraphane ve meyhane olduğu Üsküdar Mahkeme Defterlerinden (Şeriye Sicili) anlaşılıyor.⁵ *Kalamış (Kalemiç), Herekedona, Kadıköy, Çengelköy, İstavroz, Kuzguncuk gibi köylerde* birer meyhane vardı. Hem şarap imal edenler hem de meyhaneciler (meyhaneciler) Ortodokslardı. Üsküdar merkezde Ortodoksların şarap içtiği bir meyhanenin varlığı belgelerde açıkça zikrediliyor: (*nefs-i üsküdar'da olan meyhaneyi...*)⁶ (*mezbur kasabada olan meyhaneyi...*)⁷. Bu meyhane Hassa Arabacılar Meydanına yakın bir yerdedi (*Hassa Arabacılar Meydanına yakın bir yerde Lazari Meyhanesi...*)⁸. Darıca köyünde bir meyhaneden söz edilir (*karye-i Darıca'da meyhanede arak içerken...*)⁹. Aslında *monopolye* tutulan tüm köylerde birer meyhane vardı. Üsküdar meyhanesi üç yıllığına Ortodoks bir erkeğe *mukataa* usulüyle kiraya veriliyordu. Üsküdar meyhanesi, 1522 yılında, üç yıllığına, her ay 110 akça taksitle, 4.000 akçaya Andriya'ya verildi.¹⁰ Meyhanecilerin tümü Ortodoks erkeklerdi. Çalıştırdıkları meyhane nerede ise onlar orada yaşarlardı. Yorgi adlı bir Rum erkeğin, Üsküdar'da meyhaneci olduğu görülüyor. (*mahalle-i Mamuriyede sakin Yorgi v. Andriya nam meyhaneci...*)¹¹ Yorgi'nin bir dönem Üsküdar merkezdeki Mehmed Paşa Hanında kaldığı anlaşılıyor. (*nefs-i üsküdar'da Mehmed Paşa Hanında olan miri Frenklerden meyhaneci Yorgi...*)¹² Aynı kişi olup olmadığını bilmediğimiz, herhalde Yorgi isimli başka biri de, Herekedone köyünde meyhaneci idi. Dimitri isimli başka bir Ortodoks erkek de Akpınar köyünde meyhaneciydi (*karye-i Herekedone'de mütemekkin olan meyhaneci Yorgi...*)¹³ (*karye-i Akpınar'dan meyhaneci Levend Dimitri...*)¹⁴ Meyhaneciler, birbirlerinin canları için kefil olurlardı. Eğer biri ölürse, diğeri borçlarını üstlenirdi. Bir uygulamada, Herekedone köyü meyhanecisi Yorgi, meyhaneci Nikola'yı Üsküdar subaşısına teslim etti ve kefaleti ortadan kalktı. Zira, 'zararına kefil olmuştu'.¹⁵ Birkaç kişi bir meyhaneyi müştereken işletebilirlerdi. (*Lazari ile iştirak meyhane tutmuştuk...*)¹⁶ Meyhaneciler, yasaklamalara uymak, vergileri zamanında ödemekle yükümlüydüler.

MÜSLÜMANLARIN ŞARAP İLE İLGİLİ HASSASİYETLERİ

Hassas Müslüman erkeklerin, Şeri hukuk gereğince, şarap içimi ve ticaretiyle ilgili olarak, Üsküdar'da özel bir hassasiyet gösterdikleri görülüyor.¹⁷ Üsküdar Sicillerinden anladığımız kadarıyla, on altıncı yüzyılda, bir Müslüman erkek veya kadın, bir Rum'a dükkan kiralarlarken, o dükkanın meyhane olarak işletilmeyeceğine dair kiracı Rum'dan bir garanti

almaya dikkat etti. Müslümanların şarap içmese dahi meyhaneye gitmesi ve orada gayrimüslimler ile sohbet etmesi hoş görülmezdi (*nefs-i Üsküdar'da meyhanede Kara Ahmed nam kimesne üç nefer kimesne ile sohbet ederken...*). Bir Müslüman'ın Şarap meclisinde sohbete katılması iyi görülmezdi (*mezkur Mustafa'nın odasına varub ancak bir kadeh şarab içüb musahabet eder iken...*)¹⁸. Kadın ve erkeklerin bir araya gelerek şarap içmeleri de hoş karşılanmazdı.¹⁹ Örneğin, iki Müslüman kadın İstanbul'dan Üsküdar kasabasına geldiler. Subaşı Mustafa bey bunları Müslüman erkeklerle içki içerken yakaladı. Şarap ve arak içiyorlardı. Pereme ile işret ve seyre geldiklerini itiraf ettiler.²⁰ Üsküdar'ın Ali Ağa Mahallesinde Kıbteler kadınlı erkekli şarap meclisi kurdular. Yine, Arpacı Hüseyin Kervansarayına Levendler, fahişe kadın getirdiler ve rakı şarap içip sarhoş oldular. *Yasakçı Yeniçeri* bunların bir kısmını yakaladı ve mahkemeye getirdi.²¹ Yine, bir Gayrimüslimin, başka bir amaç için işlettiği dükkanında, kaçak olarak, gizlice, şarap satması, böylelikle etrafındaki Müslümanlara zarar vermesi, dükkanı tahliye etmesi için bir gerekçeydi (*dükkanında şarap bey' etmekle etrafında olan Müslümanlar müte'ezzi ve mutazarrır olup ref'i lazım...*). Müslümanlar, öyle anlaşılıyor ki, şarap kokusundan hoşlanmamışlar ve evlerinin mümkün olduğunca meyhaneden uzak bir yerde, Müslüman mahallesinde, olmasına dikkat etmişlerdir. Evkaf'a bağlı dükkanlarda şarap satılması yasaklanmıştır. Örneğin, Üsküdar'da Mehmed Paşa Vakfına ait bir dükkanında bir zımminin şarap satması yasaklandı.²² Bir Gayrimüslim'in bir Müslüman'a alenen şarap götürmesi de onaylamayan bir davranıştı (*Çevrile nam zimmi Müslüman'a şarab getirir dediklerinde aleniyet üzere tutulmuş bulunacak...*)²³. Buna karşılık, Müslümanların şarap taşınması hoş bir davranış değildi (*... meclislerinde olan kapaksız şişe şarabı mezbur Halil dahi Mehmed nam kimesne ile Kadıköyü'nden getidik dediği...*)²⁴. Evlerde gizlice kurulan şarap meclisleri basılırdı (*Şati nam Çingenenin evinde elan şarap meclisi olub üzerine varılıb...*). Şarap yasağının temel gerekçesi, alkole bağlı olarak işlenen suçların azaltılması olduğu görülüyor. Zira, insanlar şarap içiyorlar ve insan bıçaklıyorlardı.²⁵ Böylelikle suç işleme oranı artıyordu. Örneğin, İçki içen bir erkek elinde silah ile yoldan geçenlere saldırdı.²⁶ Ramazan günlerinde içki içimi konusunda daha hassas davranılırdı. Hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler daha sıkı kontrol edilmeye çalışılırdı. Örneğin, İstavroz köyünden Ali Balı b. Mustafa, Ramazan ayında şarap içmekle suçlandı.²⁷ Ortodoks köylülerin, Müslümanların kölelerine şarap satmaları yasaktı (*karye-i mezbure halkı Müslümanların abdlere şarab satarlar ve bazı dahi bey' ü şıra ederler kavgaya bais olur deyicek...*)²⁸. Ortodokslar arasında da şaraba bağlı olarak yaramalar oldu. Örneğin, Mamure Mahallesinde Ermeni erkekler şarap içtiler ve bir Ermeni'yi bıçakladılar.²⁹ Akkilise köyünden Zoyi isimli bir kadın, Müslümanlara şarap sattığı suçlamasıyla mahkemeye çağrıldı.³⁰ Müslüman kadınların şarap içmeleri kısıtlanmaya çalışıldı (*...yerde şürb-i şarap eylediniz denildikde mezburetan hatunlar iyi varırız şarab içeriz elinizden ne gelirse eylen deyü Yeniçeri taifesine boz ırgadlarsız deyü şetm...*)³¹.

ŞARAP İÇEN VEYA İÇTİĞİ İDDİA EDİLEN MÜSLÜMANLAR İLE İLGİLİ MAKAM VE GÖREVLİLER

Üsküdar Mahkemesi tutanaklarında, şarap içme iddiası kapsamında, davalı-davacı olarak, herhangi bir Müslüman veya Gayrimüslimin ismi görülmez, şeri hukuk gereğince. Ancak, Üsküdar naibine bağlı olan *subaşı*, *yasakçı*, *amil* ve *zaim* unvanını taşıyan çeşitli görevliler, şarap içenleri Üsküdar Mahkemesine celp etmişlerdir. Örneğin, Üsküdar amili Mehmed b. İsa; Üsküdar emini ve *zaimi Timurhan b. İsmail*; Üsküdar subaşısı *Mustafa Bey*; Üsküdar zaimi *Mehmed bey*; Üsküdar subaşısı *Ahmed b. Mustafa* ve *Yasakçı Bekir b. Abdullah*, on altıncı yüzyıl boyunca, Üsküdar civarında, Müslümanların ve hatta yasağa uygun davranmayan Gayrimüslimlerin şarap içmesini kontrol eden resmi görevliler olarak görünmektedir. *Subaşı* ile *yasakçının* görev sınırları da belirlenmiştir. Üsküdar *Subaşısı*, şehir merkezi ile ona bağlı köyleri denetlerken; *yasakçı* şehir dışında kalan kır-

sal alanları denetlemiştir. Üsküdar Naibinin cezai alanı, *Samandıra, Soğanlık, Örenköy, Yakacık, Başbüyükli, Karamanlı, Merdivenli, Küçük Dudullu, Reisli, Yenice, Bulgurlu, Kısıklı, Çengelköy, İstavroz (Beylerbeyi), Herekedone (Muhtemelen: Erenköy), Kuzguncuk ve Kartal köyleri* olmak üzere, on sekiz köyden biraz fazla bir köy ile sınırlıydı.³² Her iki görevlinin de bu denetimden, maddi bir çıkar sağladıkları anlaşılmaktadır. Zira; bu görevlilerin yasal gelirleri arasında, şarap içen veya şarap bulunduran Müslümanların ödemek zorunda oldukları cezalar da bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Fatih Kanunnamesinde, şarap içene, *şehirli veya köylü* olsun, fark etmeksizin, 80 sopa vurulmasını veya bunun karşılığı olarak şarap içenin kadılığa 40 akça ödemesini emredilmektedir. Bu kanunname ile, bu suçun cezası, genel olarak, paraya çevrilmiştir. Üsküdar naibine bağlı görevliler, asli görevlerinin bir parçası olarak, şarap içen ya da bulunduran Müslümanları dikkatli biçimde takip etmeleri görevlerinin gereğidir. Zira, reşit hür Müslüman erkekler, kadınlar değil, şarap içen hem köylü hem de şehirli Müslümanları, *sırf Allah rızası için*, Naibliğe bildirmişlerdir.

SUÇ VE SUÇLULAR

Söz konusu tutanaklar incelendiği zaman, Üsküdar'da şarap içmekle suçlananlar arasında, toplumun en alt katmanında bulunan grupların olduğu görülür. Sıradan hür Müslüman erkekler, kul kökenli erkekler ile hür Müslüman kadınlar, köle kadınlar ve bunların çocukları bulunmaktadır. Köle erkeklerin şarap içtikleri ve yakalanarak, Üsküdar Mahkemesine getirildikleri sicillerden görülüyor. Örneğin, *İshak b. Abdullah, Boğdan Hamza b. Abdullah, Hüdaverdi b. Abdullah, Yardım b. Abdullah, Şirmerd b. Abdullah el-Helwayî, Yusuf b. Abdullah, Başçı Ahmed b. Abdullah, Hoca Mansur Kulu Hamza, Kadıköylü Ali b. Abdullah, Kuzguncuklu Ahmed b. Abdullah, Üsküdarlı Hacı Mehmed b. Abdullah, Hacı Mehmed b. Abdullah, Mehmed b. Abdullah, Sefer b. Abdullah, Haydar b. Abdullah, İbrahim b. Abdullah, Mehmed b. Abdullah, Rus asıllı Keyvan köle, Mamuriye Mahallesinden Karagöz b. Abdullah, Mamure Mahallesinden Hamza b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Timur b. Abdullah* bunlar arasındadır. Üsküdar bölgesinin Osmanlı köle trafiğinde önemli bir yeri olduğu biliniyor. İmparatorluğun hemen her yerinden ve dışından *Eflak, Abaza, Boşnak, Rus, Gürcü, Arap* asıllı köleler İstanbul'a getiriliyor, bunların bir kısmı Üsküdar'da yasal ya da gayrı-yasal durumda bulunuyorlardı.

Şarap içenler veya kendisi hakkında şarap içtiğine dair suçlamada bulunanlar arasında üst gruba mensup olmayan sıradan hür Müslüman erkekler de görülüyor. *Memi b. El-Hacc Memi, Kuzu Işık, Ramazan b. Abdurrahman tabbah, Ramazan b. Hüseyin, Bulgurlu köyünden Hasan b. Timurhan, Viranköy'den Şaban b. Musa, Viranköy'den Ali b. Minnet, Veli b. Nasuh, Bulgurlu köyünden Süleyman b. Musa bey, Üsküdar'dan Halil b. Ömer, Kıbtî Hüseyin b. Mustafa, Bahşi b. Hasan, Mustafa b. Ali, Musa Çelebioğlu Mustafa, Hacı Hasan oğlu Hüseyin, Hamal Mustafa b. Abdi, Hüseyin b. Hacı, Çingen Şekür b. Şadi, Hacı İshak Arap, Enbiya b. Süleyman, Mustafa b. Ali, Şekür b. Şadi Çingene, Hasan b. Tanrıverdi, Mehmed b. Ramazan, Ali ve Abdi Arap, Ali Ağa mahallesinden Kıbtî Şadi*, mahkemeye getirilenlerdir. Farkedilebileceği gibi, bunlar, hamal, Çingene, Arap gibi, İslam toplumunda en alt tabakada yer alan sosyal sınıflara mensupturlar.

Şarap içtiği tespit edilenler arasında hür ve köle kadınlar özellikle Çingene ve Arap kadınları vardır. Örneğin, *Abdullah kızı Satula Arap, Kıbtî Fatma bint Sinan, Emine bint Mehmed, Ayşe, Emine bint Abdullah, Altun, Fatma bint Mehmed* gibi.

Şarap içtiği tespit edilen Osmanlı tebaasından olmayan kişilerin de Üsküdar Naibliğine bu suçlama ile getirildiği görülüyor. Şarap yasağının ciddiyle uygulandığının bir delili olarak görülebilir. Bilindiği gibi, Osmanlı tebaasından olmayan yabancı kişilerin (misa-

fir) Üsküdar'a geldiği zaman, büyük olasılıkla din ve mezhepleri öğreniliyordu. Örneğin, 10 Haziran 1583'de (19 Cemazievvel 991) *Maksud ve Mehmed isimli iki Hintli erkek*, Üsküdar'da misafir olarak bulunuyordu. Bunların şarap içtikleri (zira ağızlarında şarap kokusu vardı) ve sarhoş oldukları, iki Müslüman hür reşit erkeğin şahitliğiyle tespit edildi ve Üsküdar Naibliğine getirildiler. Onlara dayak atıldığına veya para cezasına çarptırıldığına dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Şarap ve rakının, Üsküdar'da, Müslümanların alt sınıflarınca tüketildiği gerçeği ortaya çıkıyor. Onların ne kadar içtikleri bilinmiyor.³³

SUÇUN DELİLİ

Suçlananların Üsküdar Naibliğine getirilme gerekçeleri, şarap içme, şarap bulundurma, ve sarhoşluk hali gelmektedir. Suçüstü yapmak bir delil oluyor. Bilindiği gibi, Hanefiler, şarap içme suçunu, devlete (kamu) karşı bireysel olarak işlenen bir suç olarak kabul etmişlerdir. Bu suçun müştereken işlenmesi anlayışı yoktur. Bu nedenle, şarap içen ve bulunduranları, bireysel olarak Mahkemeye getirmişler ve isimlerini tutanaklara tek tek yazmışlardır.

20 Nisan 1592 (8 Recep 1000) tarihli Üsküdar Naibine, veziriazam tarafından gönderilen bir fermenda: '*Her nerede olursa olsun, ağızda şarap emaresi bulunursa, böyleler cezayı hak etmektedirler*'³⁴ anlamında bir hüküm gönderilmiştir. Dikkat edilirse, bu emirde, sarhoşluktan söz edilmez. Ağızda şarap veya rakı ile ilgili bir belirti görülmesi, cezalandırılmak için yeterli hukuki bir dayanaktır. Halbuki, Hanefi İmamları, sarhoşluğu belirlemenin kanıtı olarak, şarap içenin bilincini yitirip yitirmediğine ve söylediği sözlerin makul olup olmadığına (saçmalama) bakmaktadırlar. Bir sarhoşun cinayet işlemesi durumunda, suurunu tamamen yitirmediğine, dolayısıyla sorumluluğu olduğuna karar vermişlerdir. Bilindiği gibi, sarhoşa, sarhoşken kendisini savunamayacağı için ceza verilememektedir. Genel görüş şarabın, sarhoşluğa neden olduğu ve bilinci uyuşturduğuna dairdir (*kendi filimizle değil şarab filiyle vardık dediklerinde ikrarları deftere ketb olundu*).³⁵ Şarap içen Müslümanların suç delilini ortadan kaldırmak için, örneğin şarap şişesini kırmaları ve şarabın yere dökülmesini sağlamaları, suç delilini ortadan kalkması anlamına gelmez (*hala üzerine varıldıkda şişeyi yere vurup olanca şarap hasıra dökülüb...*)

İSPAT

Ağızda şarap kokusu bulunması, sicillerdeki klişe ifade ile, '*ağızda raiyiha-i şarap var idüğü, ağızda şarap rayihası var idüğü, ağızda rayiha-i şarap mevcut idüğü, şürb-i şarap eder iken, elan feminde şarap var idüğü, şürb-i şarap edüb sarhoşdur*' gibi cümleler; veya kişinin şarap içtiğini bizatihi kendisi *ikrar ve itiraf* etmesi, ve sarhoşluk hali onun ceza alması için yeterli kanıt sayılmıştır. *İkrar* etmesi halinde, şahide gerek kalmamaktadır. Ancak; şarap içenin içki içtiğini *ikrar* etmemesi durumunda, şahitlere başvurulmaktadır. Bu kişilerin şahitliği diğer şahitliklerden farklıdır. Dava açmadan, sadece reşit hür veya kul erkek Müslüman şahitlerin ifadesi dinlenir. Bu şahitler, doğal olarak, davacı olmadıkları halde, davacı taraf gibi kabul edilmiştir. Kadınların bu konuda şahitliği kabul edilmez. Çünkü, şarap içme *hadd* kapsamındaki davalardan olduğundan dolayı iki erkek şahit gerekmektedir. Şarap içme had kapsamında bir suç olduğu için, bu erkek şahitler, '*sırf Allah rızası için şahitlik*' (*hisbe*) yapmaktadırlar. Kadı, genellikle, bu şahit sayısının iki veya ikiden fazla olmasına dikkat etmektedir.

CEZA

İçki içenlere verilen cezalara gelince; tutanaklarda verilen ceza genellikle açıkça yazılmamaktadır. Bu ceza, Kuran ve Hadislerde zikredilmediği için genellikle *tazir* cezasıdır. Ağustos 1534’de (Muharrem 941), kayıklarında rakı ve şarap bulundurduklarını itiraf eden iki erkek köleye, Üsküdar subaşı Mustafa bey, *ta’zir* cezası vermiştir.³⁶ Mayıs 1514 (Rebiyülevvel 920) tarihinde, şarap içtiği için İshak b. Abdullah’a, iki Müslüman erkeğin şahitliğiyle, sopayla veya kırbaçla dövülmüştür (*had uruldu*).³⁷ Nadiren de olsa hapis cezası verilmiştir. Haziran 1516 (Rebiülahir 922) tarihli bir tutanakta³⁸ Başçı Ahmed bin Abdullah’ın şarap içtiği dört erkek şahit ile tespit edilmiş ve kendine hapis cezası verilmiştir. Başçı Ahmed, bir köledir. Şahitlerin, biri hariç, üçü de köledir. Bu durum, şarap içtiği tespit edilen kölelere, hapis cezası verildiğini göstermektedir. *Tescil (kayd-ı sicil)* gereklidir. Şarap içerek sarhoş olan hür kişiye, ayıldıktan sonra, ya 80 değnek ya da 40 akça para cezası verilmektedir. Kölelere bu cezanın yarısı uygulanmaktadır. Suçun tekrarı durumunda, ceza da tekrarlanmaktadır.

ŞUHUDÜLHAL

Şarap içme durumuna ve bununla ilgili yasal işlemlerin düzgün biçimde yapılıp yapılmadığına, iki ve ikiden fazla hür reşit Müslüman erkeğin şahitlik yapma zorunluluğu getirilmiştir. Bunlar, İslam toplumunun çeşitli tabakalarına, esnaf ve zanaatkar, asker, mahkeme personeli, ilim adamları vb. gibi, mensup erkek şahıslardır. Bunlar, ‘Müslümanlara ibret olması için’ bu cezayı, ‘toplumsal baskı olarak’ çevrelerine duyurdular.

VERGİLENDİRME

Osmanlı hukukunda hem üzüm şırası hem de şarap ayrıca vergilendirildi. İmalinden perakende tüketimine kadarki pek çok ayak, ayrıca vergilendirildi. Örneğin, Mart 1514’te (Muharrem 920) Üsküdar’da üzümlerden elde edilen şıranın vergisi (*öşr-i şıra*) bir zım-mi Rum erkeğine, Üsküdar emini ile amili tarafından, *monopolya* yöntemiyle, satıldı³⁹ Şarap eminleri, şaraphanelere giderler, fiçı vergisi (*resm-i fiçı*) tahsil ederlerdi. Örneğin, İstavros köyündeki şaraphane akçasını aldı ve haklaştılar.⁴⁰ Bazen Ortodoks köylüler ile, şarap eminleri arasında bu verginin tahsilinde sorunlar ortaya çıktı. Şarap eminleri, yasal sınırlarını aştılar. Haksız yere vergi tahsiline çalıştılar. (*şarap eminleri bizden ziyade akça alub zulm ve taaddi ederler*) (*şarap eminleri ile kavlı karar olunub her fiçı başına altışar akça verile deyü ferman*) (*şarap eminleri ile sulh eyledikleri üzere*) (*şarap eminleri ile bunları beraber eyleyüb*) (*şarap emini olanlar sair reayadan aldıkları gibi vakıftan dahi resm-i fiçı isteyüb*).⁴¹ Şarap eminleri, şarap üreticisi Ortodoks köylülerden fazladan vergi almaya çalıştılar (*adet-i şarap için haracımız on beşer akça ziyade olduğundan maada hala şarap eminleri bizden ziyade akça alub zulm ve taaddi ederler... her fiçı başına altışar akça verile...*)⁴²

MONOPOLYE

Monopolya veya monopolye, şarap satışının devlet eliyle denetlenmesi anlamına gelirdi. Belli bir süre için şarap ticareti yasaklanırdı. Üsküdar amili, devlet adına şarabı toptan bir Ortodoks’a satardı (*mezbur karyenin cümle şarabını 1.750 akçaya bey’ etdim kabul ve ahz etdi dedikde...*)⁴³ Daha sonra, şarap eminleri, şarapla ilgili vergileri (fiçı, adet vs. vergileri) alırlar, fiçılar hatta bazen şarap dolu tulumlar mühürlenir, ancak izin verildiği zaman açılabilir ve satılırdı. Şarap mübaşirleri, bu yasak sürecini, Ortodoks halka ilan ederlerdi. (*Çengel’in tarih-i haze’l-kitabdan monopolye tayin olunub hiçbir ferd şarab bey’ eylememeye tenbih olunub karye-i mezbureye mübaşir olanlar talebiyle tescil...*).⁴⁴ Böylelikle, devlet, her yıl ne kadar şarap üretildiğini bilirdi. Bu miktarın dışında, baş-

ka yerden şarap getirilmesi ve satılması izne bağlıydı. Monopolya yasağını delmek suçtu. (*Adalar'dan üç nefer kafirler gelüb monapolye yasağı olduktan sonra şarab getirüb şürb-i şarap edüb miri şarabdan almayub kendü şarabların şürb etdikleri...*)⁴⁵ Başka yerden şarap getirmek suçtu (*meclislerinde olan kapaksız şişe şarabı... ile Kadıköyü'nden getirdik dedigi...*)⁴⁶ Monopolye tutulduktan sonra, peymanecilere şarap satılamazdı (*peymanecilere şarap satmayalar monopolye üzere şarap bey' etmeyeler*).⁴⁷ Monopolyeye uyumayanlar para cezasına çarptırılırdı. Şarap yasaklarına bağlı olan cezalar, her yıl Üsküdar amili tarafından belli bir rayiç değerle, Ortodokslara satılırdı. Bu şekilde, Yorgi bin Dranos isimli Ortodoks Rum erkek vasıtasıyla, şarap alım satımıyla ilgili paralar, kadılığı aktarılırdı. Örneğin, *Üsküdar amili Mehmed, 920 yılının şaraplarını (süci) ve yasağını (monopolye), 200 akçaya, bir Ortodoks erkeğe sattı*.⁴⁸ Aynı şekilde, 924 yılı monopolyesi aynı kişiye 300 akçaya satıldı ve para hemen alındı⁴⁹ *Herekedone köyü monopolyesi, 5.400 akçaya, aynı kişiye satıldı*.⁵⁰ Üsküdar civarındaki üzüm bağları koruma altındaydı. Hayvan ve insanların bu bağlara zarar vermesi engellenmeye çalışılırdı. Amil, Üsküdar monopolyasını, Yorgi'ye 200 akçaya sattı.⁵¹ *Herekedone ve Kalamış mukataası* da bir Gayrimüslime satıldı. Kadıköy ve Çengelköy'de monopolye tutuluyor ve yasal süreç dışında hiç kimsenin şarap satmaması tenbih olunuyordu Istarvros köyünün *cabisi*, bir yıllık monopolyeyi, mukataaya verdi. Naiblikteki sicile kaydettirdi. Istavros vakıf köyünün monopolyesi bir yıllığına Gayrimüslimlere mukataaya verilirdi, iskele ve cürm ü cinayet vergileriyle birlikte⁵² Çengelköylü zmmileri, iki ay süresince monopolya tutmaya, peymanecilere (perakende şarap satıcısı) şarap satmamak zorundaydılar.⁵³ Monopolya sürecini ihlal edenler suç işlemiş olurlardı. Örneğin, Kartal köyünde amil Nikola, vakıf mührü bozup fiçidan şarap içen Sarandinos'u vakfa zarar verdiği gerekçesiyle dava etti.⁵⁴ Her köyden çıkan şarabın miktarı belliydi. Başka köylerden illegal olarak alınan şarabın satılması suçtu. Çengelköylü biri Kuzguncuk şarabı sattı illegal olarak ama yakalandı. 21 Şaban 955'de Üsküdar civarındaki köylü *kefereler*, başka yerlerden gizlice şarap getiriyorlardı. Gümrüğünü ödemiyorlardı. Evlerinde saklıyorlar. Bu tür kaçakçıları yakalamak için adam görevlendiriyor ve yakalandığında bunları gümrükhane'ye götürüyordu.⁵⁵ Kadıköy, Çengelköy, Istavroz, Kuzguncuk, Nisan 1547'de (Safer 954) monopolye tutuldu. Elleriindeki şarap fiçıları ve miktarı kontrol edildi ve yazıldı. Ayrıntılı bir ölçüm yapıldı.

RESMİ FİYAT

Şarap, Kuran'da Müslümanlara yasaklandığından dolayı, İslam toplumlarında Müslümanlar için temel gıda maddelerinden biri değildi. Bu nedenle, Üsküdar naibi tarafından, şarabın fiyatı resmi olarak belirlenmemiştir. Narh kayıtlarında şarabın satışıyla ilgili olarak resmi fiyata rastlanmaz. Örneğin, Temmuz 1518 (Cemazielahir 924) tarihli bir narh listesinde, Üsküdar pazarlarında satılan üzümler (*karaca üzüm, kızıl üzüm razakı*) çeşitlerine göre fiyatlandırıldığı halde, şarabın adı ve fiyatı geçmez.⁵⁶ Başka bir resmi fiyat listesinde, çeşitli üzümlerin yanı sıra, üzüm şerbetinin resmi fiyatı belirlenmesine rağmen, yine şarabın fiyatından söz edilmez⁵⁷ Yine; 925 tarihli başka bir narh listesinde de şarap ile ilgili olarak resmi fiyata rastlanmaz.⁵⁸ Bu durumda şarabın fiyatı nasıl kontrol edilmektedir? Sanırım, şarap eminleri tarafından belirlendi. Bir notta, bir fiçi şarabın 420 akça olduğu görülüyor.⁵⁹

ŞARAP VE ŞARAPHANEYİ MİRAS BIRAKMA

Şarabın, zimmiler arasında, miras malı olarak değerli emtia olduğu görülüyor. Şarap, diğer tereke malları gibi, ölen kişinin mirasçılara geçerdi. Kadı veya naib, bu terekeyi taksim ediyor ve sahibine veriyordu (*...maruf zimmi mürd olub Istavroz nam karyede Petro nam zimmide bir fiçi şarabı olub...*).⁶⁰ Şaraphaneler miras olarak bırakılabilirdi. Bir zimminin terekesinden hem şarap hem de şaraphane çıktı.⁶¹ Şarap fiçıları ve şıra da ayrıca

mirasa konu oldu. Örneğin Leh asıllı Likoz b. Mihal'ın terekesinden elli akça değerinde iki şarap fıçısı çıktı.⁶² Manol b. Yorgi'nin terekesinde 200 akça değerinde 40 *medre* şıra çıktı.⁶³

SONUÇ

On altıncı yüzyılda, 1514-1592 (920-1000) yılları arasındaki seksen yıllık süreç boyunca, Üsküdar ve çevresinde şarap içme ile ilgili elli beşten biraz fazla sayıda tutanağın mevcudiyeti ve şarap içenlerin ya da içmekle suçlananların çoğunluğunun köylü ve köle gibi İslam toplumunun sıradan veya alt tabakalarına mensup kişilerin olduğu gerçeğinin ortaya çıkması, Üsküdar'da Müslüman üst grubun bilinçli olarak şarap içmediği gerçeğini ortaya çıkarıyor. En azından, saygın Müslümanların şaraba bulaştığı belgelenemiyor. Şimdi soru şudur? Tutanaklarda, Üsküdar'da saygın Müslümanların şarapla ilgili olarak Mahkeme kayıtlarında isimlerinin geçmemesi, Müslüman üst grubun tamamının şarap içmediği anlamına mı geliyor? Ayrıca; şarap ve rakının tesiriyle, sarhoş olanların işledikleri suçların çok az olması, Üsküdar'da bu dönemde alkole bağlı olarak işlenen suçların gerçekten az olduğunu mu gösteriyor? Zira seksen yıllık süreç boyunca, Üsküdar'da şarabın yan etkisi olarak, sadece bir adam dövme ile bir çocuğu bıçak ile yaralama olduğunu biliyoruz. Haziran 1583'de (Cemazievvel 991) gerçekleşen adam dövme davasında, ceza olarak *tazir* cezası verilirken, 10 Şubat 1580'de (23 Zilhicce 987) vuku bulan bıçakla çocuk yaralama davasında, sarhoşken yaralayan kişi, ceza bedeli olarak, yüksek bir meblağ, 590 akça ödemiştir.

Kaynakça

- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi, 2 cilt, El-Hakk Kitabevi yayınları, İstanbul 1994.
- Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, trans. Martin Bott, I.B.Tauris, 2005.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 919-927/ M. 1513-1521), Haz. B. Aydın, E. Tak, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (H. 924-927/ M. 1518-1521), Haz. R. Günalan, V. Kemal, Ö. Altıntop, H. A. Bahadır, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil* (H. 930-936/ M. 1524-1530), Haz. Y. Dağdaş, Z. Berktaş, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil* (H. 940-942/ M. 1534-1536), Haz. K. Yıldız, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil* (H. 953-955/ M. 1546-1549), Haz. N. Gürler, M. Akman, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil* (H. 956-963/ M. 1549-1556), Haz. O. Gültekin, M. Akman, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil* (H. 970-971/ M. 1562-1563), Haz. R. Günalan, M. Akman, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil* (H. 987-988/ M. 1579-1580), Haz. R. Günalan, M. Canatar, M. Akman, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil* (H. 990-991/ M. 1582-1583), Haz. H. Kazan, K. Yıldız, M. Akman, T. Özcan, İstanbul 2010
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil* (H. 999-1000/ M. 1590-1591), Haz. R. Günalan, M. Canatar, M. Akman, İstanbul 2010
- Wiesner-Hans, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Wittmann, Richard, *Before Qadi and Grand Vizier: Intra-Communal Dispute Resolution*

and Legal Transaction Among Chirintians and Jews in the Plural society of seventeenth Century İstanbul, Harvard Üniversitesinde sunulmuş, yayınlanmamış doktora tezi, 2008, PDF formatında

Dipnotlar

¹ Kuran'da şarab (Nahl 10), kimi müfessirler tarafından ' içilebilecek tatlı su' olarak yorumlanırken, *seker* (Nahl 67) ' içilebilir güzel bir rızık' olarak değerlendirilmiştir. Su anlamında 'ma ve ayn' kelimeleri kullanılmıştır. Müslümanların *hamr içmesi* (Maide 90) kesinlikle yasaklanmıştır. Osmanlı belgelerinde *şarap* anlamında, *hamr ve süci* (üzüm şarabı) kelimeleri geçer. *Nebiz* geçmez.

² Kuran: Maide 5/ 90-91; Bakara 219; Nahl 67. Leş, kan, domuz eti ve şarap, Müslümanlara haram kılınmıştır.

³ Bir zımminin dükkânında iki testi tatlı boza bulundu (*Üsküdar Sicili 26, s. 453*) Ekşi şerbet satan bir Arap yakalandı ve mahkemeye çıkarıldı (*Sicil 26, s. 253*) Boza yapmak için değirmende darı çektiren Ortodokslar mahkemeye verildi (*Sicil 26, s. 299*).

⁴ P. Smith, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2001, Türkiye İş Bankası yayınları, s. 44.

⁵ Richard Wittmann, on yedinci yüzyılda İstanbul'da Gayrimüslimlerin alkol içmeleriyle ilgili olarak şu sonuçlara varmıştır: on yedinci yüzyılda alkol tüketimi ve meyhanelerin işletilmesiyle ilgili olarak hükümetin siyaseti epeyce farklıdır. 1660'larda *Kadızedeliler* döneminde hükümet, alkol içimi konusunda, satışı yasaklanması ile en sert cezanın verilmesi gibi arasında kararsız kalmıştır. 1668'den sonra alkol tüketimi için 'günah vergisi' konulmasından sonra daha yumuşak bir siyaset uygulamıştır. 1690'da Köprülü Mustafa Paşa zamanında, Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanların *Habsburglar'a* meyletmemeleri için para cezası kaldırılmıştır. Alenen alkol servis etmek yasaktı. Müslümanların meyhanelere gidip gitmediğini denetleyen özel bir polis görevlendirilmiştir. İstanbul'da genel olarak meyhaneler Rumlar tarafından iletilirken, meyankökü suyu Yahudiler tarafından, sığır pastırması da Ermeniler tarafından üretilmiştir. 17. yüzyılda Hasköy'de yaklaşık yüz meyhane vardır. Küpeli isimli bir Yahudi, üzüm şarabının yanı sıra elma şarabı da yapmaktadır. Hasköy'ün nüfusunun çoğu o yıllarda Yahudi'dir. Gayrimüslimlerin alkol içmesi *hadd* kapsamında değerlendirilmemiştir. IV. Mehmed, gayri Müslimlerin şarap içmesini bir çok kez yasaklamıştır. çıkardığı kanunlarla.

⁶ Sicil 2.

⁷ Sicil 5.

⁸ Sicil 2.

⁹ Sicil 26.

¹⁰ Sicil 2.

¹¹ Sicil 56.

¹² Sicil 17

¹³ Sicil 1; Sicil 2.

¹⁴ Sicil 2.

¹⁵ Sicil 1.

¹⁶ Sicil 9.

¹⁷ Fatih'in oğlu Şehzade Cem, baharatlı şarabın, gerçek şarap olmadığını düşünmüştür. O, içki içmemesine rağmen bundan içmiştir. Bitlis Hanının Meclisinde, kaynatılmış şarap ikram edilmiştir; bu şarabın içindeki alkol, kaynatılarak yok edildiği için içilebilirdi. Bitlis'in geleneksel şarabından söz edilmez. Evliya, bu tür şarabı başka yerde de gördüğünü söyler. İzmir'de 'Aslan Sütü' olarak bilinen arak veya şaraptan başka, Evliya, ismini yazmadığı başka bir şaraptan söz eder. Bu şarap, Sakız Adasında bir manastırda sunulmuştur ve güya bu şarabın sarhoş etme özelliğinin neredeyse olmadığı söylenmiştir. Evliya, Sakız adasında yıllık panayırda birlikte yapılan bir kilise festivali hakkında bilgilendirilmiştir. Bu vesile ile, gayrimüslimler, bu şaraptan çoşkulu olarak içmişler, adadaki bir çok Müslüman, bunlar üzerine yapılacak herhangi bir saldırıyı önlemek için silahlı olarak beklerken. Bundan başka, hatta, gayrimüslimlerin sevdikleri yerde ve zamanda alenen içmelerine izin verilmemiştir. On altıncı yüzyıl ortalarında, *Busbecq ve Dernschwan*, Kanuni Süleyman döneminde ziyaretlerini yaptıkları zaman, şarap yasağı, çok sıkı biçimde uygulanmaktaydı. Bu dönemde, halka şarap satımı yasaklanmış ve hatta ortaölçülük şarap bulmada zorluk çekmiştir. Sert ve çok hoşgörülü dönemler devreye girmiştir. On yedinci yüzyılda *Kadızedeliler* olarak bilinen inatçı kişiler, bir süreliğine bu konuda çok etkili olmuşlar; bu yasaklar, dingin zamanlarda olduğundan çok daha şiddetli biçimde uygulanmıştır. Bu yasaklamalar, bilhassa, şarap içme hayatının bir parçasını oluşturan tüm Müslüman alt kültürlere yöneltilmiştir. Fermanla dikkat çekilen yasaklamaların yenilediği zamanlar haricinde, böyle alt kültürlerin mevcudiyeti, 'saygım' şehirli tarafından muhtemelen kusurlu bir dünyanın talihsiz bir tabii belirtisi olarak kabul edilmiştir. Bu üzüntü veren sosyal azınlıklar arasında göze çarpanlar, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemden itibaren, askeri seferler için işe alınan Leventlerdi. Bunlar, aynı zamanda, vergi tahsil etmek için, eyalet valileri tarafından kullanılan silahlı gücün de bir parçasıydı. Korsanlar ve denizdeki serseriler başka bir grubu oluşturuyordu. On yedinci yüzyıla ait bir hikayede, bir paşanın en yaşlı oğlu, korsanlara katılmak için kaçtığı zaman, paşa, kana kana şarap içen böyle bir külhanbeyi için doğru bir kariyer olduğunu gözlemlemiştir. İyi bilinen bir ilahiyatçı ve hakim 'bir *levend* gibi' içmeyi seçmesi, çok ciddi bir mesele olarak addedildi. Sonunda, bir çok derviş, özellikle Bektaşî dervişleri, yüksek dini statülerinin, kendilerini şeriat ve şarap yasaklarından koruduğuna inandılar. İslam hukukunun temsilcileri ile muhalif dervişler arasındaki sorunlu ilişkilere değinen ve Bektaşî çevresinden kaynaklanan 'şeri şakalar' ile ilgili kocaman antolojiler vardır. Maalesef ki bunlar kültür tarihçileri tarafından sınırlı biçimde kullanılmıştır, zira bunları tarihlendirmek çok zordur. Normalde bu şakalar, bazı ikiyüzlü, zorba tavırlı ilahiyatçı ve hakimler, paşasına yapılmıştır ki, muhalifleri kendilerini izlerken, Bektaşîler, şarap ve rakı içerek, onları tahrik etmişlerdir. 1826 tarihli, Abdal Musa Bektaşî Tekkesine ait bir envanter kaydından, belli başlı Bektaşîlerin kendi içtikleri şarabı kendilerinin imal ettiği açıktır. Böylece, Bektaşî hikayelerinde, şarap, gerçek şarap anlamına gelmektedir, Allah'a bağlılığa götüren 'ruhi sarhoşluk' değildir ve İslam tasavvufunda genel bir mecazdır. Daha düşük bir sesle ifade edersek, Abdal Musa Dervişleri, Güney Batı Anadolu kıyılarında bağlarla birlikte, şarap fiçilerine ve şaraphaneyeye sahip olmuşlardır. (Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, trans. Martin Bott, I.B.Tauris, 2005)

¹⁸ Sicil 56, s. 155

¹⁹ Sicil, 51, s. 126

²⁰ Sicil 9, s. 102

²¹ Sicil 56, s. 207.

²² Sicil 51, s. 150

²³ Sicil 26, s. 718

²⁴ Sicil 26, s. 751

²⁵ Sicil 51, s. 164

²⁶ Sicil 51, s. 269

²⁷ Sicil 217, s. 17

²⁸ Sicil 1, s. 57

²⁹ Sicil 56, s. 203

³⁰ Sicil 14, s. 101

³¹ Sicil 84, s. 372

³² Sicil 1, s. 110

³³ 'Avrupa'da çay ve kahve içimi yaygınlaşınca, sert alkollü içkilerin tüketimi de arttı. Bira, *şarap ve cider* tüm sosyal sınıfların en çok tükettiği içkilerdi. Şarap üretilen her yerde tatlı likör ve kaynak da üreilmeye başladı. Damıtılmış içkiler fiyat bakımından konyakla yarışmaya başladı. İngiltere'de herkesin buğday damıtarak cin yapmasına hükümet izin verdi'. Merry E. Wiesner-Hans, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası yayınları, 2010, s.. 615-16.

³⁴ 'Her kande eser-i şarap ağız bulmak gerekse şöyle ki böylesi itaba müstahak diyü vezir-i azamdan hükm'(Sicil 84, s. 661)

³⁵ Sicil 1, s. 51

³⁶ Sicil 9, s. 102

³⁷ Sicil 1, s. 134

³⁸ Sicil 1, s. 227.

³⁹ Sicil 1, s. 123

⁴⁰ Sicil 14, s. 152

⁴¹ Sicil 84.

⁴² Sicil 84.

⁴³ Sicil, s. 768

⁴⁴ Sicil 51.

⁴⁵ Sicil 51

⁴⁶ Sicil 26, s. 751

⁴⁷ Sicil 17.

⁴⁸ Sicil 1, s. 172.

⁴⁹ Sicil 1, s. 315..

⁵⁰ Sicil 1, s. 336

⁵¹ Sicil 1, s. 172

⁵² Sicil 17, s. 138

⁵³ Sicil 17, s. 175

⁵⁴ Sicil 17, s. 257

⁵⁵ Sicil 14, s. 233

⁵⁶ Sicil 1, s. 109

⁵⁷ Sicil 1, s.113-114

⁵⁸ Sicil 1. s. 435

⁵⁹ Sicil 17.

⁶⁰ Sicil 84, s. 97

⁶¹ Sicil 5, s. 208

⁶² Sicil 1, s. 274

⁶³ Sicil 1, s. 262

KANUNİ DÖNEMİ İSYANLARI SÜRECİNDE (1525-1527) ÜSKÜDAR MAHKEMESİNE YANSIYAN DAVALAR

Temel ÖZTÜRK

ÖZET

1525-1527 yılları arasında ikisi İstanbul'da ikisi de Anadolu'da olmak üzere dört önemli isyan hareketi vuku bulmuştur. Bunlardan İstanbul'daki yeniçeri isyanı 1525'te çıkmış ve alınan tedbirler sonucu bastırılmıştır. İstanbul'da huzuru ve halkın inancını sarsma yönünde gelişen bir başka olay 1527'de olmuştur. Molla Kâbız Meselesi olarak bilinen bu sorun Divan'ın ve padişahın tedbirleri ile ortadan kaldırılmıştır. Bunların dışındaki diğer iki isyan da Anadolu'da cereyan etmiştir. Peş peşe çıkan bu isyanların ilki Baba Zünnun ismiyle 1526'da diğeri de Kalender Çelebi ismiyle 1527'de meydana gelmiştir. Her iki isyan da askerî tedbirler sonucu zorlukla bastırılmıştır. Bildiride bu isyanlar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra isyanlar sürecinde Üsküdar halkının durumunu tespit açısından mahkemeye yansıyan davalar değerlendirilecektir. Burada bilhassa halkın huzurunu bozucu ve isyanlarla ilgili olabilecek davalar dikkate alınacaktır. Bu açıdan isyanlardan ötürü halkın etkilenip etkilenmediği veya ne tür eğilimler içerisinde oldukları araştırılacaktır. Bu husus Üsküdar'ın Anadolu tarafında ilk menzil olması ve bir diğer açıdan da İstanbul'a çok yakın bulunması yönünde hem Anadolu hem de İstanbul'da meydana gelen isyan veya asayişsizlikler karşısındaki durumu da ortaya koyacaktır. Konuya ilişkin temel kaynağımız Üsküdar kadı sicilleri olurken dönemin kronikleri de gözden geçirilecektir.

GİRİŞ

İsyan hareketleri devlet yönetimlerini daha çok siyasî açıdan ilgilendirmesine rağmen toplumları da farklı noktalardan alakadar etmektedir. Aslında bu hareketler karşısında toplumun geliştirdiği tutumlar bir ölçüde devletin işleyişine de tesir etmekte ve böylece mevcut bir isyan hareketinin toplumun önemli dinamiklerini bozmasına izin vermeden bastırılmasına gayret gösterilmektedir. Zira sonuç sadece toplumsal bir olayla sınırlı kalmaz, siyasî boyutuyla devlet yönetimlerini de büyük ölçüde etkiler. Bu etkinin dairesel alanı da çoğunlukla isyanın yönetim merkezine uzaklığıyla doğrudan alakalıdır. Böylece İstanbul'da çıkan bir isyanın buraya en yakın noktası olarak Üsküdar'daki yankıları ile imparatorluk merkezine daha uzak olan Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çıkan isyanların merkeze yakın olan yerleşim birimlerinden Üsküdar üzerinde bir etkisinin olup olmadığı

ğının incelenmesi hem bu isyanların boyutlarını hem de Üsküdar üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Araştırma için tespit edilen isyanlar döneminde Üsküdar'ın durumunu izaha yönelik kaynakların başında Osmanlı merkezî yönetiminin ürettiği kayıtlar gelmektedir. Bunlar içerisinde tarih araştırmacılarına birçok açıdan bilgi aktaran siciller hayati derecede önemlidir. Böyle bir çalışmada sicilleri haliyle dönemin kronikleri takip etmektedir. Bu kaynaklar bize sürecin hem siyasi hem de toplumsal boyutunu görme imkânını sağlamaktadır. 1525-1527 yılları arasında çıkan bu isyanların değerlendirilmesine yönelik Üsküdar sicilleri nezdinde tam 3 adet sicil gözden geçirilmiştir. 4, 5 ve 6 numaralı sicillerde bilhassa isyanların toplumu etkileyebileceği açıdan mahkemeye yansımış davalar incelenmiş ve bunların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bir diğer önemli kaynak olan dönemin kronikleri doğal olarak siciller kadar konu hakkında net bilgiler sunmamaktadır. Zira bu kaynaklarda konunun sadece siyasî boyutu yani isyanların gelişme ve bastırılma süreçleri dile getirilmektedir. Yine de siyasi yönüyle ve belki sosyal açıdan da bazı bilgiler bulunur ümidiyle kronikler gözden geçirilmiştir. Bunlar arasında dönem için bize bilgi veren en önemlileri İbrahim Peçevî'nin tarihi¹ ile Celal-zâde Mustafa Efendi'nin eseridir.² Açıkçası bu kaynaklardan isyanların bilhassa siyasî süreçteki tüm safhasını tespit edebilmekteyiz.

İsyanların Tarihi Arka Planı

Çalışma dönemi içerisindeki isyanların ilki 1525'te cereyan eden yeniçeri isyanıdır. Aslında bu isyan Osmanlı tarihindeki ikinci büyük yeniçeri isyanıdır.³ İsyân başlamadan önce Sadrazam İbrahim Paşa Mısır'daki Ahmet Paşa'nın isyanını bastırma amacı yanında hem askerî hem de mülkî alanda bazı islahatlar yapmak üzere burada bulunuyordu. Padişah ise kış geçirmek için Edirne'ye gitmişti. Padişah ve sadrazamın merkezden uzaklaşması yeniçerilerin üzerindeki maddi ve manevi otoritenin de zayıflamasına sebep oldu. Bilhassa savaşı geçiren bir zaman zarfında ganimetten olan mahrumiyetlerini bahane ederek ocakta başlayan kaynaşma aslında İbrahim Paşa karşıtlarının sinsi bir çalışmasıydı. Onlar padişah ve sadrazamın İstanbul'daki yokluğundan istifade ederek yeniçeriler üzerinde kolaylıkla tesirli olabildiler. Edirne'deki padişah yeniçeriler arasındaki kaynaşmayı haber alınca hemen bulunduğu yerden ayrıldı. Ancak İstanbul'a girmeden Kâğıthane ve Terkos civarında avlanmaya devam etmek istemesi yeniçerilerin ayaklanmasına ve dolayısıyla isyanın başlamasına vesile oldu.⁴ Ayaklanma sırasında isyancılar Vezir Ayas Paşa ile Defterdar Abdüsselam Çelebi'nin evlerini, gümrüğü, Sadrazam İbrahim Paşa'nın saray eşyasını ve Yahudi mahallesini yağmaladılar. Buna binaen hemen İstanbul'a giden padişah askere bir miktar para dağıtarak tahrikçilerden Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa ile diğer bazı kimseleri idam ettirip asayiş sağlamış oldu.⁵

Çalışma dönemimizin ikinci isyanı, 1526'da⁶ Baba Zünnun adındaki bir Türkmen etrafında toplanan asilerin başlattığı isyan faaliyetidir. Süğlün (Süklün/Sülüneoğlu) Koca ile birlikte de anılan bu isyanın çıkış nedeni bir arazi tahriri sırasında yapılan haksızlığa dayanmaktadır.⁷ Buna göre Bozok (İçel) Sancakbeyi olan eski sadrazamlardan Hersek Ahmet Paşa-zâde Mustafa Bey'in tahrir emrini uygulayan Kadı Muslihiddin ile kâtabi Mehmet'in açık haksızlıkları görülmektedir. Bunların adaletsiz uygulamaları neticesinde patlama noktasına gelen ve halkı ateşleyen olay, tarlasına iki yüz akçe gibi ağır vergi konan Süğlün Koca adlı ihtiyarın itirazı ve bu itiraz sonucunda sakalının kesilmesi oldu.⁸ Bu olay sonrasında Süğlün Koca ile oğlu Süğlün Şah Veli ve Baba Zünnun önderliğinde Türkmen aşiretleri ayaklandı. Önemli bir isyan olarak gelişen bu harekette asiler kadiyi, kâtabi ve sancakbeyini öldürmeleri yanında üzerlerine gönderilen Karaman Beylerbeyi İskender Paşa-zâde Hürrem Paşa'yı da mağrurane hatası sonucu mağlup ettiler.⁹ Bunun üzerine Amasya'da bulunan Rum (Sivas) Beylerbeyi Hüseyin Paşa isyanın bastırılması noktasında kendi birlikleri ve civardan Dulkadir, Maraş ve Malatya askerleriyle asilerin

üzerine yaptığı harekâta Höyükli yakınlarında Türkmenleri geri çekilmek zorunda bıraktığı gibi Baba Zünnun'u da öldürdü.¹⁰ Ancak etrafa dağılan ve geceleyin tekrar toparlana asiler Hüseyin Paşa ordugâhına saldırarak paşanın yaralanıp Sivas'a kaçmasına ve burada yarası dolayısıyla ölmesine sebep oldular. Bu gelişmeler neticesinde Diyarbekir Beylerbeyi Hüsrev Paşa yetişip asilerin tamamını kılıçtan geçirdi.¹¹

Anadolu'da çıkan bir başka isyan bir yıl sonra yani 1527 yılında meydana geldi.¹² Bu isyan Hacı Bektaş-ı Velî'nin torunlarından Kalenderoğlu isimli bir asi tarafından çıkarılmıştır.¹³ Şah Kalender veya Kalender Çelebi olarak da bilinen bu asinin önderliğinde çıkan isyan aslında Osmanlı merkezî yönetiminin Kalenderî zümrelere karşın uyguladığı siyasetin bir gerekçesi olarak Ehl-i Sünnet dışı olan bu grubun, siyasî tercihlerini Şîf-Safevî propagandası yanına kullanmaları dolayısıyla meydana gelmiştir.¹⁴ Kalenderoğlu, bu dönemde Bektaşî Zaviyesi'nin şeyhi oluşunu da kullanarak isyan bayrağı altında birkaç bin derviş, abdal ve kalender ile hayli bir insan güruhunu toplamıştı. Mohaç Seferinden dönmekte olan padişahın yokluğu da isyan için önemli bir fırsat oldu.¹⁵ Padişah isyanı haber aldığı anda önce Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa'yı, İstanbul'a vardığında da Sadrazam İbrahim Paşa'yı görevlendirdi. Karaman'dan Maraş'a kadar yayılan bu isyanın ilk çatışmasında sadrazamın görevlendirdiği Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa ile Karaman Valisi Mahmud Paşa'nın kuvvetleri bozguna uğradı.¹⁶ Böylece asilerin kendilerine güveni gelmesi yanında sayıca da artmış oldular.¹⁷ Bunun üzerine sadrazam hemen asiler üzerine hareket edip, isyancılarla mücadele öncesi bazı siyasî tedbirler aldı. Bunlar içerisinde belki de en önemlileri önceki çatışmada yenilen ve firari olan askerleri isyancıların üzerine gidecek yeni askeri birlik arasına almaması ve isyancıların önemli bir güruhunu oluşturan Dulkadirli kitlesinin iyilik ve çeşitli vaatlerle uzaklaştırılması oldu.¹⁸ Neticede Dulkadirli birliklerin ayrılmasıyla Kalenderoğlu yanında çok az bir kesim kaldı. Sadrazam İbrahim Paşa geri kalan isyancıların ortadan kaldırılması için kendi bile tenezzül etmeden saray çaşnigirlerinden Bilal Mehmet Ağa ve Deli (Divâne) Pervane komutasında görevlendirdiği askerlerle Başsız denilen yerde Kalenderoğlu da dâhil olmak üzere asilerin tümünü kılıçtan geçirtti.¹⁹

Çalışma dönemimiz içerisinde yukarıda ana hatlarıyla belirtilen Anadolu'daki isyanların dışında son isyan hareketi, daha doğrusu halkın inancını sarsabilecek bir fitne ve fesat hadisesi 1527 yılında İstanbul'da meydana geldi.²⁰ Tarihçiler arasında Molla Kâbız meselesi olarak bilinen bu hadise padişahın kulağına gelecek kadar toplum içerisinde etki göstermiştir. Aslen İranlı olup İstanbul'da ilmiye sınıfına mensup bulunan Molla Kâbız vaktinin çoğunu meyhanelerde geçiren ve sözünü pervasızca söyleyen biriydi.²¹ Kendisi Hz. İsa'nın (a.s.) Hz. Muhammed'den (s.a.v.) üstün olduğunu söyleyip bunu çeşitli fikirlerle halka ispat etmeye çalışarak dini bir fesat çıkarmıştı.²² Osmanlı toplumunda bilhassa İstanbul gibi merkez ve seçkin toplum kesimi arasında Hz. İsa'ya (a.s.) olağandan fazla bir ağırlık veren farklı bir Müslümanlık anlayışı olarak (İsevî Müslümanlık) ortaya çıkan bu fitnenin kurucusu Molla Kâbız olarak bilinmektedir.²³ Zamanla ilim adamı oluşunu da kullanarak bahsi geçen fikirlerini Müslümanlar arasında yaymış ve bir müddet sonra İstanbul bu olayla çalkalanmaya başlamıştır. Haliyle İslam'ı yönetim politikasının temeli yapmış bir imparatorluk merkezinde bu fikirler vaziyetin vahametini göstermekle birlikte mesele, Molla Kâbız'ın yakalanarak Divan-ı Hümayuna getirilmesine vesile oldu.²⁴ Divan kâtibi olarak konuya bizzat şahit olan Celâl-zâde Mustafa Çelebi olayı detayıyla aktarmakta ve bu konunun incelenmesi için Sadrazam İbrahim Paşa'nın Rumeli Kazaskeri Fenarî-zâde Muhyiddin Çelebi ile Anadolu Kazaskeri Kadiri Çelebi'yi görevlendirdiğini bildirmektedir.²⁵ Divan toplantısı sırasında Molla Kâbız'ın ifadesi ve savunması karşısında kazaskerlerin bilimsel olarak çok fazla etkinliği olmadığı gibi Molla Kâbız'ı idama mahkûm etmelerine kızan sadrazam onların acizlikleri karşısında Divanı dağıtmak üzere iken kafes arkasından toplantıyı izleyen padişah duruma oldukça hiddetlenip konunun

müftü ve İstanbul kadısı huzurunda ertesi günü Divan'da tekrar görülmesini emretti.²⁶ Ertesi gün toplanan Divan'da Müftü Kemal Paşaoğlu Şemseddin Ahmed (Şeyhülislam İbn Kemal) ve İstanbul Kadısı Sadeddin karşısında tüm iddialarının şer'i ve bilimsel açıdan çürütüldüğünü gören Molla Kâbız müftü ve kadı tarafından kendisine yapılan Ehl-i Sunnet itikadına daveti kabul etmediğinden idam edildi.²⁷

İsyanlar ve Üsküdar

İsyan hareketlerinin coğrafi sınırlarını, hareketin boyutu yani bir başka ifade ile asilerin sayısı ve niteliği yanında toplumsal dinamikleri harekete geçiren sosyal içerikler etkilemektedir. Meseleye tarihi bir incelikle bakacak olursak her hangi bir bölgede çıkan isyanın bir başka bölgeye veya isyan merkezinden oldukça uzak noktalara ulaşması dönemin iletişim ve ulaşım imkânlarıyla doğrudan alakalıdır. Ancak bundan kastımız her hangi bir bölgede çıkan isyandan devlet merkezinin haberdar olmadığı anlamını çıkarmak değildir. Zira devletin en önemli görevleri arasında olan reaya ve berayanın güvenliğinin sağlanması yanında bilhassa kendi otoritesinin tesisi açısından isyanlardan bilgi sahibi olması ve müdahale etmesi kaçınılmazdır. Haliyle devletin merkezi açısından isyanlar bir tehdit unsuru oluştururken toplumun tabii hayatı seyri açısından da bir değişikliği işaret etmektedir. Ancak gerek isyan bölgelerinin gerekse isyandan uzak olan yerlerdeki toplumun bu isyanlardan etkilenmesi daha ziyade sosyal dinamiklerdeki etkileşimi harekete geçirebilmesine bağlıdır. İşte bu husus sağlandığı takdirde isyanın herhangi bir bölgeye uzak veya yakın olması çok da önemli değildir. Böylece isyanların değerlendirilmesi tamamen bu minval üzere bölgesel veya ulusal olarak nitelendirilir. Burada hem mevcut isyanların bölgesel veya ulusal olma niteliğini ortaya koyabilme hem de Üsküdar'daki halkın bundan etkilenme sürecinin işlenmesi açısından konu önem arz etmektedir.

Üsküdar coğrafi bölge olarak inceleme yaptığımız tarihi isyanların ikisine uzak (Baba Zünnun ve Kalenderoğlu İsyancıları) diğer ikisine de yakın (Yeniçeri İsyancıları ve Molla Kâbız Meselesi) bir konumdadır. Aslında merkezde çıkan ve yukarıda bahsettiğimiz iki isyanın Üsküdar'a yakınlığı tartışılır niteliktedir. Zira her ne kadar günümüzde Üsküdar İstanbul sınırları içerisinde belirtilirse de aradaki denizin mevcudiyeti geçmişte ulaşımı çoğu zamanlar olumsuz etkilemiştir. Belki bu açıdan bakılırsa Anadolu yönündeki kara ulaşımının ilk durağı olan Üsküdar, uzak olarak nitelendirdiğimiz ve böyle telakki ettiğimiz isyan bölgelerine daha yakın duruyor gibidir. Böylece Üsküdar'ın bu yöndeki isyanlardan etkilenmesi belki isyanın sosyal ve idari dengeleri bozma yönündeki niteliği kadar devletin bu isyanlara müdahalesi açısından ordunun Üsküdar'a nakledilmesi ve buradan harekâtın gerçekleştirilmesi şeklinde de olmaktadır. Zira Üsküdar Anadolu yönündeki isyanların bastırılmasında ilk askerî üstür.²⁸ Zaten incelediğimiz isyanlar içerisinde dönem hakkında bilgi veren tarihi bir eserden elde edebildiğimiz veriye göre Kalenderoğlu İsyancıları (1527) sırasında Üsküdar sahrasında toplanan askerinin bir mahşer yerini canlandırdığı bilinmektedir.²⁹ Haliyle bu kayıt isyanın boyutunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca kaynaklarımız arasında yer alan kroniklerde sadece Kalenderoğlu İsyancıları hakkında bu bilginin yer alması diğer isyanlara nazaran bu isyanın önemini ve boyutunu göstermektedir. Öte yandan bu tür bilgilerin dönemin mahkeme kayıtları olarak nitelendirilen kadı sicillerinde yer almayışı hem bu isyanın hem de araştırmaya konu olan diğer isyanların halk nezdindeki yaklaşımını da bir nebze izah etmektedir. Ancak bu izahın tam olarak tespiti dönem içerisindeki (1525-1527) sicillerin tamamının incelenmesiyle anlaşılabilir. Zira o dönem içerisinde Üsküdar halkının sergilediği davranış ve eğilimler hüccet ve ilamlarıyla en geniş boyutu yönünde sicillere yansımıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi 1525-1527 yılları arasında Üsküdar'a ait üç sicil yer almaktadır. Bunların bir tanesi transkript edilerek tıpkıbasımıyla birlikte yayınlanmıştır.³⁰ Diğer

ikisi tamamen Osmanlıca olan orijinal metin üzerinden incelenerek isyanların Üsküdar halkı üzerinde bir etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. İsyancıların Üsküdar üzerinde var olabileceği bir etkisi yukarıda da bahsedildiği gibi mevcut sosyal dinamiklerin bozulması veya değişmesiyle mümkün olabilmekte ve bu süreç yöneticileri de yakından alakadar etmektedir. Siciller üzerinde yaptığımız incelemelerde doğrudan isyanlara atıfta bulunan bir sosyal hareket veya asayişsizlik izlerine rastlanılmadı. Ancak her ne kadar isyanların doğrudan ismi zikredilmese de bu isyanlar zamanında Üsküdar mahkemesine yansıyan güvenlik dışı tutum ve fiiliyetler bir başıboşluğun veya toplumsal bir çözülmenin izlerini de göstermektedir. Bu açıdan Üsküdar sicilleri döneme ilişkin isyanların ruhuyla yani asayişsizlik ve eşkıyalık faaliyetleri yönündeki tutumlarla ilgili birçok davayı içermektedir.

İsyancılarla doğrudan ilgili davalar nezdinde öncelikli olarak güvenlik yanında toplumun huzurunu tehdit edici ve kamu düzeni ile ahlâkını bozucu olanları dikkate almak icap eder. Bu yönde Üsküdar sicillerinde adam öldürme, yaralama, hırsızlık, cinsel suçlar, hakaret, darp, adam kaçırma, halkın huzurunu bozucu hareketler, sarhoşluk ve tartışma cinsinden davalar dikkate alınmış ve oranlarıyla da değerlendirilmiştir. Bunlar içerisinde isyana yol açıcı veya böyle bir fiiliyatı destekleyici faaliyetler mukabilinde eşkıyalık olarak da nitelendirilebilecek cinsten olan adam kaçırma, adam öldürme, gasp, halkın huzurunu bozucu hareketler önem arz etmektedir. Haliyle eşkıyalık tarzı bu tutumlar ve yukarıda değinilen diğer kanunsuz hareketler Üsküdar halkının dönem içerisindeki eğilimlerini ortaya koymaktadır. İşte bu nokta üzerinde yapılacak bir tespit, daha doğrusu bahsi geçen suçlara yönelik tablo ve istatistikî açıdan değerlendirmeler konunun amacına ışık tutmaktadır. Siciller üzerinde yapılan araştırmalarda bahsi geçen davalar arasında mahkeme kayıtlarına yansıyan en fazla dava cinsi darptir. Darba yönelik 20 dava konusu tespit edilmiştir. Bunların yıllar itibarıyla dağılımı da eşittir. Davalardan 10 tanesi Müslümanlar, 3'ü Müslüman-zimmî, diğer 7'si de zimmîler arasında meydana gelmiştir.³¹ Ayrıca yaralamalar da aslında birer darp olayını içerdiğinden bu davalar içerisinde değerlendirilmiştir. Böylece darp olayları hem kendi içerisindeki tutumlar hem de bu tür yaralama vakalarıyla eşkıyalık hareketleriyle bağdaşmaktadır. Eşkıyalık yönündeki darp eğilimleri belki doğrudan dönem içerisindeki isyanlarla bağdaşmasa da, isyan fiiliyatının temel anlayışı veya ruhuyla yakından alakalıdır. Zira bu tür davranışlar takip edilip cezalandırılmazsa rahatlıkla bir başkaldırı ve isyan sürecine dönüşebilir.

Tablo 1: 1525-1527 Yıllarında Üsküdar Mahkemesi'ndeki Darp Konulu Davalar

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Murad'ın Tüccar Yorgi bin Nikola'yı bıçakla yaralaması	1525	Sicil No: 4, s. 11
Samandıra Köyü'nden Can Veli bin Vasvar'ı Veli bin Ahmed'in darpla livata eylemesi	1525	Sicil No: 4, s. 12
Marinedis bin Nikola'nın Veysi bin Mehmed'i kazanla darp eylemesi	1525	Sicil No: 4, s. 13
Kohora'nın Avdeki bintü Manol'u darp ettiği	1525	Sicil No: 4, s. 17
Meliken bin Mehmed ile Ali bin İlyas'ın içkili iken meyhanede birbirlerini darp etmeleri	1525	Sicil No: 4, s. 20
Hamza bin Abdullah'ı döven Şahbali bin Ahmed'in tazir olunması	24 Ocak 1525	Sicil No: 5, s. 16
Deli Arap Abdullah'ın Seferşah'ı yaralaması	9 Şubat 1525	Sicil No: 5, s. 18
Seyyid Ahmed bin Kara Ali'nin Yusuf bin Hamza tarafından dövülmesi	29 Haziran 1525	Sicil No: 5, s. 53

Yusuf bin Hamza'nın Seyyid Ahmed tarafından dövülmesi	29 Haziran 1525	Sicil No: 5, s. 53
Birbirlerini darp eden Veysi bin Evrenos ile Memi bin Hacı'nın tazir olunması	3 Eylül 1525	Sicil No: 5, s. 69
Yani bin Mele'nin Aleksî bin Manol'un karısını darp etmesi	15 Aralık 1525	Sicil No: 4, s. 16
Tere bin Yorgi'nin Mihail bin Yani'yi darp ederek parasını çalması	9 Temmuz 1526	Sicil No: 4, s. 27
Hereke Dona Köyü'nde Kethüda Yorgi'nin Levent Mihail bin Dimitri'yi şiddetle darp etmesi	11 Ağustos 1526	Sicil No: 4, s. 28
Bulgurludan Hüseyin bin Ali'nin zevcesi Cemile bintü Mürüvvet'e zina isnadı noktasında İsa bin Hasan'ın evinde ne aradığı sorulduğunda İsa'nın kendisine darp ile kast eylediğinde kocasının gelip İsa'ya küfrettiği ve bunu İsa'nın reddetmesi	11 Ağustos 1526	Sicil No: 4, s. 28
Gebze'de İlyas bin Hızır, Ahmed bin Murad, Memi bin Sungur vs. bazı kişilerin içkiden dolayı fesat çıkarıp yaralanmalara sebep olmaları	6 Ekim 1526	Sicil No: 4, s. 4
Bazı zimmîlerin Yeniçeri Hüseyin bin Abdullah'ı darp etmeleri	30 Mart 1527	Sicil No: 4, s. 73
Manol veled-i Yani ile Nikola veled-i Yani arasındaki hırsızlık ve darba yönelik anlaşmazlığın sulha bağlanması	29 Haziran 1527	Sicil No: 4, s. 85
Hızır bin Hüsnü'nün Mustafa bin Abdullah'ı yumrukla darp etmesi	1527	Sicil No: 4, s. 96
Kartal Köyü'nde Manol veled-i Divrici'nin Manol veled-i Bostancıyı el taşı atıp darp etmesi	22 Ekim 1527	Sicil No: 6, s. 3
Manol veled-i Bostancı'yı darp eden Manol veled-i Divrici'ye 1 akçe hüküm tespiti	22 Ekim 1527	Sicil No: 6, s. 3

Üsküdar'daki kanun dışı uygulamalar içerisinde darptan sonra en fazla rastlanan vakalar hırsızlıktır. Hırsızlık davalarının hemen hemen tümü yargılamalar sonucu suçun işlendiğini göstermektedir. Bunlar içerisinde sadece birkaç esnafın dükkânından çalınan çeşitli mallar için hırsızlıkla suçlanan Hasan bin Abdullah yapılan araştırma sonucu suçsuz bulunmuş ve beraat ettirilmiştir.³² Yine buna benzer bir hırsızlık töhmetiyle alakalı suçlamada Börekçi Veli, Mustafa bin Abdullah'ı mahkemeye getirtip hırsızlıkla suçladığında şahitlerle Mustafa'nın suçu olmadığı anlaşıldığından serbest bırakılmıştır.³³ Bunların dışında Üsküdar'da cereyan eden hırsızlık vakaları gerek kefil tespiti gerekse hırsızlığın sabiti şeklinde sicillere kaydedilmiştir. Ancak bunlar arasında hem darp hem de soygunla alakalı bir vaka söz konusudur. Bu olayda Mihail bin Yani, Hereke Dona Köyü'nden gelirken Tere bin Yorgi'nin kendisini darp ettiğini ve üzerindeki 200 akçeyi aldığını sicile kaydettirdi.³⁴ Toplam 16 hırsızlık davasından 12 tanesi Müslümanlar, biri Müslüman-zimmî, diğer üçü de zimmîler arasında vuku bulmuştur. Üsküdar'da yapılan hırsızlıklarda genellikle eşya, giysi, para, at ve altın-gümüş gibi değerli madeni eşyalar çalınmıştır.³⁵ Haliyle bu hırsızlık vakalarının isyanlarla bir bağlantısı olduğu veya bu yönde Üsküdar halkının olumsuz etkilendiği kesin olarak söylenemez. Çünkü davaların dağılımlarına yıllar itibarıyla bakacak olursak; 1527 hariç diğer iki yılda birkaç tane gibi az sayıda hırsızlık olayının gerçekleştiği, bunun da bir toplum içerisinde ferdi girişimler nezdinde doğal karşılanması gerektiği anlaşılır. 1527 yılında ise hırsızlık vakası sayısında bir artış olmuştur. Burada 1527'deki Kalenderoğlu isyanı için ordunun Üsküdar'a geçişi

göz önünde bulundurulursa, isyan dönemine veya bir önceki isyanlara (yeniçeri ve Baba Zünnun) tekabül eden bu artışın manidar olduğu düşünülebilir.

Tablo 2: 1525-1527 Yılları Arasında Üsküdar Mahkemesinde Görüştülen Hırsızlık Davaları

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Katırcı Mahmud bin İbrahim'in hırsızlıkla suçlanan Bursalı Münevver'e kefil olması	28 Ocak 1525	Sicil No: 5, s. 17
Hamza bin Hüdaverdi'nin camiden kilim, kalıçe ve seccade çalması	8 Mayıs 1525	Sicil No: 5, s. 42
İskender bin Abdullah'ın, Deniz bin Münevver'in eşinin evinden yağ çalması	7 Haziran 1525	Sicil No: 5, s. 43
Ayaksız Arap Abdullah'ın yaptığı hırsızlıkta Hacı Lütfi'nin ortaklığı olup-olmadığı	19 Ağustos 1525	Sicil No: 4, s. 20
Sefer bin Mehmed'in, Mehmed bin Hamza ve Ayşe bintü Hayreddin' ait bazı değerli eşyaları çalması	10 Haziran 1526	Sicil No: 4, s. 4.
Tere bin Yorgi'nin Mihail bin Yani'yi darp ederek parasını çalması	9 Temmuz 1526	Sicil No: 4, s. 27
Yeniçeri Mehmed'in giysilerinin çalınmasıyla alakalı Memduh, Ağzı Eğri Ali ve Köroğlu Eğri Ali suçlanıp bunlardan ikisinin yakalanıp ellerinde giysileri olmadığından 3700 akçeye sulh olunması	5 Aralık 1526	Sicil No:4, s. 45.
Ahmet Bey bin Mustafa Bey, kılıcını Yorgi'nin çaldığını şahitlerle sicile kaydettirmesi	19 Ocak 1527	Sicil No: 4, s. 56
Hacı Mustafa bin Arap İbrahim, Vildan bin Mustafa'nın eşyasını çaldığını sicile kaydettirmesi	5 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 77
Üsküdar'dan bazı kişilerin hırsızlıkla suçladıkları Hasan bin Abdullah'ın serbest bırakılması	5 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 79
Hasan ile Hamza'nın at ve katır çaldıklarını kabul etmeleri	5 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 79
Yusuf oğlunun 5000 akçe çaldığının tespit edilmesi	3 Haziran 1527	Sicil No: 4, s. 96
Manol veled-i Yani, Nikola veled-i Yani'yi çuvallarını çalmakla suçladığında Nikola'nın, çuvalları verdiğini ve sonra da Manol'un kendisini darp ettiğini söylemesi üzerine aralarındaki anlaşmazlığın sulha bağlanması	29 Haziran 1527	Sicil No: 4, s. 85
Halil bin Şaban'ın yağız katırını çalan kişinin tutuklanması	13 Ağustos 1527	Sicil No: 4, s. 99
Manol veled-i Peder hırsızlıkla suçlandığında çaldığı iddia edildiği eşyaları yolda bulduğunu ve sattığını sicile kaydettirmesi	31 Ağustos 1527	Sicil No: 4, s. 102.
Mustafa'nın değirmenlerden dört çuval buğday çalması	23 Aralık 1527	Sicil No: 6, s. 15

Öte yandan bir bölgede kanunsuz eğilimlerde artış olup-olmadığını cinsel suçlardaki trendi takip ederek de görebiliriz. Hatta bu suçlar, tarafların rızası olmaksızın özünde şiddeti içerdiğinden doğrudan bir darp ve eşkıyalık faaliyetini de işaret etmektedir. Sicillerde rastladığımız kadarıyla cinsel suçlar içerisinde zina, ırza tecavüz ve homoseksüellik söz konusudur. Zina davalarının çoğu suçlamadan ibarettir. 9 davadan oluşan cinsel suçların tümü Müslümanlar arasında vuku bulmuştur.³⁶ Yıllar itibariyle dağılımlarına bakacak olursak, hırsızlık vakalarında olduğu gibi 1527’de bir artış olduğunu görürüz. Ancak bu suçların muhtemelen isyanlarla doğrudan bağlantılı olmayıp ferdi girişimler sonucu ortaya çıktığı aşikârdır. Yine de 1527’de bir artışın olması sosyal dengede bir başıboşluğun olduğunu göstermektedir. Zira zina gibi vs. İslâm hukukunca yasaklanan bu suçların tamamının Müslümanlar tarafından işlenmesi düşündürücüdür.

Tablo 3: 1525-1527 Yıllarında Üsküdar Mahkemesi’ne Yansıyan Cinsel Suçlara İlişkin Davalar

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Veli bin Ahmed’in, Samandıra Köyü’nden Can Veli bin Vasvar’ı darpla livata eylemesi	1525	Sicil No: 4, s. 12
Selcük bintü Ahmed’i zina ile suçlayan eşi İskender bin Abdullah’ın tedip edilmesi	26 Nisan 1525	Sicil No: 5, s. 35
Bekir Halife bin İshak’ın, eşinin karnındaki çocuğu kabul etmemesi (liân)	22 Mayıs 1525	Sicil No: 5, s. 68
Bulgurludan Hüseyin bin Ali’nin zevcesi Cemile bintü Mürüvvet’e zina isnadı ile İsa bin Hasan’ın evinde ne aradığı sorulduğunda İsa’nın kendisine darpla kast eylediğinde kocasının gelip İsa’ya küfrettiğini söylemesine karşın İsa’nın bunu reddetmesi	11 Ağustos 1526	Sicil No: 4, s. 28
Zina kastı ile Mustafa bin Ahmed’in evine geldiği iddiasını inkâr eden Patisçi’nin daha önce böyle bir töhmetinin olmadığına dair Müslüman ahalinin yemin etmesi	5 Şubat 1527	Sicil No: 4, s. 63
Kapıcı Ahmet Ağa, Üveys bin Keşayiş’i İsmail’in hatunu ile töhmetli olduğu gerekçesi ile cürm ödemesini istediğinde Üveys’in inkârının sicile kayıt olunması	1527	Sicil No: 4, s. 69
Kapıcıbaşı Ahmet Ağa’nın İsmail’in hanımının töhmetine ilişkin iddiayı İsmail’in inkâr etmesi	2 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 70
Kapıcıbaşı Ahmed Ağa’nın adamı olan Hasan Bey bazı kişileri mahkemeye getirip Memi bin Mehmed Mustafa’ya livata eylediklerinden cürüm ödemelerini istemesi halinde bunların inkârı üzerine töhmetin sabit olup sicile kaydedilmesi	2 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 70
Subaşı Timurhan’ın Üsküdar’da bazı kadınların Kâtip Hamza bin Abdullah’a evlerinde zina yaptıklarını tespit ve sicile kaydettirmesi	5 Mayıs 1527	Sicil No: 4, s. 89

Osmanlı Devleti, bahsi geçen suçların cezalandırmasında bilhassa merkezde Hanefi hukukuna göre hareket etmekteydi. Bu yönde Hanefi hukuku ve İslam kaidelerine göre Müslü-

manların sarhoşluk verici şeyleri içmesi veya kullanması yasaktı. Zira bu kamu düzenini bozucu bir tutum sergilerse sarhoşluk sonucu işlenen suçlar zimmilerde de cezasız kalmıyordu. İşte Müslümanlar arasında toplumun huzurunu bozucu ve fitne fesada yol açan³⁷ bir başka suç içki nev'inden bilhassa şarabın kullanılması sonucu oluşan sarhoşluktu. Bu şekildeki davranış bir ölçüde kişilerin kendi nefislerine göre hareket etmeleri noktasında düşünüleceği gibi yukarıda da değindiğimiz üzere İsevî yönelimi başlatmış olabileceği sorusunu da akla getirebilir. Zira Müslümanlar arasında yasak olan böyle bir suçun işlenmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu yönde 8 davanın sicillerde bulunması bu tezi bir nebze de olsa güçlendirmektedir. Bilhassa bu davaların 1527 yılında artış göstermesi bu yıldaki Molla Kâbız hadisesiyle konuyu bir nebze de olsa irtibatlandırmaktadır. Yukarıda verdiğimiz izahata göre bu şahıs meyhanelerden çıkmayan sarhoş biri olup bu yönde İsevî eğilimleri artırmaktaydı.

Tablo 4: 1525-1527 Yıllarında Üsküdar Mahkemesi'nde Görüşülen İçki ve Sarhoşlukla İlgili Davalar

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Müsafir Mehmed bin Abdullah'ın sarhoş olduğu için cezalandırılması	22 Mayıs 1525	Sicil No: 5, s. 68
Sarhoş olan Siyah'ın Ahmed bin Hasan'a küfretmesi	Haziran 1525	Sicil No: 5, s. 43
Gebze'de İlyas bin Hızır, Ahmed bin Murad, Memi bin Sungur vs. bazı kişilerin içkiden dolayı fesat çıkarıp yaralanmalara sebep oldukları	6 Ekim 1526	Sicil No: 4, s. 4
Hüseyin bin Abdullah'ın sarhoş olduğundan cürm uygulanması	1527	Sicil No: 4, s. 68
Abdi bin Mehmed'in şarap içmesi	7 Mart 1527	Sicil No: 4, s. 71
Şarap içen Koca Hüsnü'ye had cezası verilmesi	1527	Sicil No: 4, s. 80
Üsküdar Emimi Timurhan bin İsmail tarafından mahkemeye getirilen Üveys bin Evrenos'un şarap içip kötülükte bulunması	25 Ekim 1527	Sicil No: 6, s. 5
Şaban bin Hasan'ın şaraptan ötürü sarhoş olması	27 Aralık 1527	Sicil No: 6, s. 19

Üsküdar'daki halkın isyanlardan etkilenip etkilenmediğini anlayabilmek için kendi aralarındaki tartışmaların cinsine ve nasıl sonuçlandığına da bakmak gerekir. Zira bir biriyle sürekli tartışan bir toplum mu, yoksa tartışmalarını sulha taşıma nezaketini gösteren bir toplum mu mevcut? Bu yöndeki davaları incelediğimizde sayılarının pek de fazla olmadığını gördük. Ayrıca 6 davadan 5 tanesinin sulh ile sonuçlanması sorumuzun ikinci boyutunun ağırlıkta olduğunu ve bu yönde toplum dinamiklerinin kendisini muhafaza ettiğini görmekteyiz. Zaten dava çeşitleri günlük mevcut olaylar çerçevesinde cereyan etmesi yanında bir ikisi hariç diğerleri Müslümanlar arasında meydana gelmiştir. Yıllar itibarıyla yukarıdaki davaların aksine niza ve sulh davalarında 1526'da bir artışın olması, bahsi geçen davaların genel bir fotoğrafına yansıyan görüntüden niza ve sulh davalarını ayırmakta ve kendi içerisinde doğal bir gelişimin sonucu olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır.³⁸

Tablo 5: 1525-1527 Arası Üsküdar Mahkemesi'ndeki Niza ve Sulh Davaları

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Hamza bin Ağca'nın annesinin Yakup bin Ahad'ın köpeğinin ısırması sonucu ölmesi üzerine aralarındaki tartışmanın sulh olması	23 Şubat 1525	Sicil No: 5, s. 19
Nerdibanlu Zaviyesinin beratlı şeyhi Derviş Hızır ile köy halkı arasında anlaşmazlık çıkması	9 Nisan 1525	Sicil No: 5, s. 21
Sâre bintü Mehmedî'nin mirasçısı Elif bintü Mehmed ile vâsi Hoca Abdullah'ın anlaşmazlığının sulh olması	27 Şubat 1526	Sicil No: 5, s. 33
Mihail bin Yorgi'nin Amil Üveys ile Tüten bin Abdullah'ı bıçakla darp etmesinden ötürü aralarındaki meselenin sulha bağlanması	27 Ekim 1526	Sicil No: 4, s. 35
Ayn bintü Hızır'ın vekili olan Ahmed bin Mehmed ile Molla Zikir bin ... (silik) arasındaki bağ nizamının sulha bağlanması	10 Haziran 1526	Sicil No: 4, s. 2
Manol veled-i Yani, Nikola veled-i Yani'yi çuvallarını çalmakla suçladığında Nikola'nın, çuvalları verdiğini ve sonra da Manol'un kendisini darp ettiğini söylemesi üzerine aralarındaki anlaşmazlığın sulha bağlanması	29 Haziran 1527	Sicil No: 4, s. 85

İncelenilen davalar içerisinde Üsküdar halkının açıkça eşkıyalık sergilediği tutum adam öldürme ile kendini göstermiştir. Bu hareket eşkıyalıkla açıktan bağlantılı olduğundan isyanlarla ilgili olarak bazı düşünceleri akla getirmektedir. Ancak siciller içerisindeki dava sayısına ve içeriklerine baktığımızda bunların gerek Anadolu'da gerekse merkezde çıkan isyanlarla doğrudan bir alakasının olmadığı rahatlıkla söylenilebilir. Zira 3'ü Müslüman ve ikisi zimmîler arasında olan 5 dava daha çok ferdî hesaplaşmanın bir sonucu gibi görünmektedir.³⁹ Öte yandan bu tür davaların çoğunun 1527'de olması, yukarıdaki davaların sosyal yapı üzerindeki izlerine yansıyan bir parçanın tamamlayıcısı gibi de görünmektedir.

Tablo 6: 1525-1527 Yıllarında Üsküdar Mahkemesi'ne Yansıyan Adam Öldürme İle İlgili Davalar

Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Maktül Yorgi bin Nikola'nın katillerinin tespiti ve siyaset olunması için subaşıya teslimleri	15 Nisan 1526	Sicil No: 4, s. 4
Tutlu Köyü'nde maktul bulunan Bülent Ahmed'in katilinin bulunamaması	8 Aralık 1526	Sicil No: 4, s. 46
Silahtar zümresinden Kasap Ali bin Abdullah'ın bir Arap Kulu tarafından öldürülmesi	31 Mayıs 1527	Sicil No: 4, s. 90
Çengelköy'den Luka, öldürülen kardeşi Mihailin katili olarak şüphe üzerine mahkemeye getirdiği şahısların serbest bırakılması	3 Haziran 1527	Sicil No: 4, s. 86
Kral Davut bin Abdullah'ın kölesinin Üsküdar'da asılı bulunması	3 Mayıs 1527	Sicil No: 6, s. 2

Üsküdar halkının kanun dışı davranışları nezdinde kayıtlarda birkaç dava ile zikredilen ve

isyanlar ölçüsünde pek de dikkate alınmayacak vakalar arasında hakaret, hapis cezaları, cürm ödenmesi ve gasp yanında adam alıkoyma belirtilmektedir. Bunlar araştırma dönemi içerisinde bir veya en fazla iki kez tekrar etmiştir. Haliyle buraya bilgi amaçlı alınmasına rağmen bu davalar kriterinde halkın isyan noktasında bir eğiliminin olmadığı da görülmektedir.⁴⁰

Tablo 7: 1525-1527 Yıllarında Üsküdar Mahkemesi'nde Görüşülen Hakaret vs. Asayiş Bozan Diğer Davalar

Davanın Cinsi	Davanın Konusu	Tarihi	Sicillerdeki Yeri
Gasp ve Adam Alıkoyma	Üsküdar'da Yusuf'un annesi ve kardeşini hapsedip, eşyalarına ve davalarına el koyan bazı kişilerin Dersaadete bildirildiği	24 Temmuz 1525	Sicil No: 4, s. 20
Hakaret	Mustafa bin Hamza'ya küfreden Mihail bin Yorgi'nin tazir olunması	3 Eylül 1525	Sicil No: 5, s. 69
Hakaret	Abdullah bin Mehmed'in Hakverdi'ye kâfir kırnal diyerek hakaret ettiğini inkâr etmesi	5 Mayıs 1527	Sicil No: 4, s. 87
Cürüm Ödenmesi	İne Beyi Yunus'un hanımı Dağcı İlyas'ın hanımının saçını kestiğinden cürüm ödemesi	20 Nisan 1527	Sicil No: 4, s. 110
Hapis	Serd Kâsım'ın hapse atılması	10 Mart 1525	Sicil No: 5, s. 20
Hapis	Mahmud bin Abdullah'ın Timurhan tarafından sorgusuz hapsedilmesi	25 Ekim 1527	Sicil No: 6, s. 5

Sonuç

İsyanlar günümüzde olduğu kadar tarihte de sosyal olgu açısından önemlidir. Hatta devleti meşgul eden en önemli faaliyetler arasında oldukları rahatlıkla söylenilebilir. İnsanların bu yöndeki hareketleri ekonomik durumlarını iyileştirme ve güç oluşturabilmenin bir yansıması olarak ortaya çıkan sosyolojik sebeplere bağlıdır. Ekonomik durumun iyileştirilmesi ve güç oluşturabilmek için girişilen sosyal faaliyetler her ne kadar doğal olsa da bunların kanun dışı yollardan sergilenmesi isyanların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İsyanların doğmasındaki bu temel sebeplere hizmet eden birçok etken mevcuttur. Bunlar içerisinde kıtlık, savaş ve bilhassa yönetim mekanizmasının içerisinde bulunduğu durum da oldukça önemlidir. Zira yönetim, güvenliğin tesisi yönünde zafiyet gösterirse, bu durum halkın huzurunu tehdit etmekte, her türlü hareketin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Böyle durumlarda ferdî veya toplu eşkıyalıklar ile kanun dışı hareketler gözlenebilmektedir. Bunlardan sosyal sistemin dengelerini zedeleyen uygulamalar içerisinde en büyük tehdit unsurunu doğrudan isyanlarla bağlantılı olan eşkıyalık hareketleri oluşturmaktadır. İşte devletin merkezi bu hareketleri ve kanun dışı uygulamaları bir tehdit unsuru olarak algılamakta ve bunların büyümesine müsaade etmeden tedbirler almaktadır.

1525-1527 yılları arasında çıkan ve yukarıda değindiğimiz isyanlar devletin müdahale-

siyle tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bunların toplumu sosyal açıdan etkileme noktasında merkeze yakın olup Anadolu'nun kapısı konumunda olan Üsküdar'a yansımaları da siciller nezdinde aydınlatılmıştır. Buna göre; isyan dönemleri içerisinde Üsküdar'da halkın mevcut sosyal yapısını ve dolayısıyla asayişini bozucu davranış olarak bazı kanun dışı tutumların sergilendiği görülmüştür. Bunlar içerisinde en önemlileri şüphesiz sayıca fazla olarak mahkemeye yansıyan darp davaları idi. Araştırma dönemi itibarıyla yıllar açısından eşit dağılımı gösteren bu hareketler eşkıyalıkla bağlantılı faaliyetleri de göstermekteydi. Bu nedenle bilhassa bu davaların isyanlar zamanında Üsküdar halkı üzerinde olumsuz bir iz bıraktığı söylenilebilir. Bunun dışında yukarıda değindiğimiz davalar içerisinde isyanların halkı etkileme noktası açısından dikkate alınacak husus dava cinslerinin bir kaçı hariç diğerlerinin tamamının 1527 yılında artış göstermeleridir. Bu yıl, Kalenderoğlu isyanının çıkışıyla aynı olması veya önceki isyanların (Yeniçeri ve Baba Zünnun) hemen akabinde gerçekleşmesi Üsküdar halkının bu tarihlerdeki isyanlarla sosyal bir olgu açısından duygudaşlık kurduğunu göstermektedir. Ancak durum her ne kadar böyle olsa da araştırma dönemindeki diğer yıllarda cereyan eden bu vakaların birer ferdi olay olarak değerlendirilmesi yerinde olur kanaatindeyiz.

Netice olarak denilebilir ki; 1525-1527 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan isyanlardan Üsküdar halkının doğrudan etkilendiğini ve bu yönde geniş çaplı, bilinçli bir kanunsuz hareket sergileyecek bir kitlenin oluştuğunu gösteren bir kayıt ne sicillerde ne de kroniklerde mevcut değildir. Zira sicillerdeki incelemelerimiz sonucu halkın normal günlük faaliyetlerini sürdürdüğü, bunları aksatacak herhangi önemli bir olayın kayıtlara yansımadağı görülmüştür. Sadece isyanların ruhuyla veya temel anlamıyla bağdaşacak ve büyük ölçüde ferdi çapta gerçekleşen kanun dışı olayların mevcut olduğu dile getirilebilir. Bunlar da isyanların çok az bir etkisini vurgulayabilir ama büyük ve geniş çaplı bir hareketi veya tutumu göstermez.

Dipnotlar

¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

² Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, haz. Funda Demirtaş, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009.

³ Yeniçerilerin ilk isyanları 1446 yılındaki "Buçuk Tepe Vakası"dır. II. Mehmet'in ilk hükümdarlığı sırasında, yeniçeriler paranın değerinin düşürülmesini bahane ederek ayaklanmış ve Şehabeddin Paşa'nın evini yağmaladıktan sonra Edirne'nin doğusunda bir tepeye çekilmişlerdir. İsyân, yeniçerilerin maaşlarına yarım (buçuk) akçe zam yapılarak yatıştırılmıştır. Ayaklanmanın asıl sebebi ise Çandarlı Halil Paşa'nın II. Murad'ı tekrar tahta geçirmek istemesi idi. Nitekim isyan karşısında genç hükümdarın zor duruma düşmesi üzerine, II. Murad Manisa'dan gelerek yeniden Osmanlı tahtına çıktı ve oğlunu da Manisa'ya vali olarak gönderdi. Bu isyan, yeniçerilerin daha sonraki tarihlerde sıkça rol oynadıkları hükümdar değişiklikleri sebebiyle iktidara, müdahale sürecinin ilk adımıdır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Buçuktepe Vak'ası", *DİA*, c. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1992, s. 343-344.

⁴ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. III, Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul t.y., s. 36.

⁵ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 815-816.

⁶ Bu isyanın başlangıcı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Uzunçarşılı, isyanın 1526'da geliştiğini ve 1527'de çıktığını ifade eder. Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 1983, 4. bs., s. 345-346). Dönemin tarihi eserlerinden ise Peçevi Tarihi'ne göre isyanın 932 yani miladi olarak 1525-1526 yılında başladığı (Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 90), Solakzâde'ye göre ise 11 Ağustos 1527'de meydana geldiği (Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 151), güvenilir bir kaynak olması yanında tarihçiler tarafından isyanın tarihi olarak geçer kabul gören Tabakâtü'l-Memâlik'e göre de isyanın 28 Ağustos 1526'da başladığı belirtilir (Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 220).

⁷ İsyânın çıkış nedenine farklı bir açıdan yaklaşan Feridun Emecen, I. Tahmasb ile hız kazanan Safevi propagandasına devletin bazı yerel idareci ve memurlarının da yaptığı hataların eklenmesi sonucu Bozok bölgesinde kısa sürede bir ayaklanmanın meydana geldiğini vurgular (Feridun M. Emecen, "Kanuni Devri", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c. X, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 328). Bu yönde farklı bir araştırmacı da bu isyanları çoğu tarihçinin değerlendirmesi nezdinde ele almakta ve çiftçi-devlet görevlileri münazarası şeklindeki isyanlar olarak ifade etmektedir (Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 148).

⁸ İsyânın çıkmasında önemli bir etken olan Süğlün Koca'nın sakalının kesilmesi hakkında da kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Bu yönde ki bir fiiliyatın Süğlün Koca'ya yapıldığı Peçevi Tarihi dışında diğerlerinde zikredilmektedir. Peçevi, Süğlün Koca'yı da Süllünoğlu olarak belirtmekte ve adamlarından birinin sakalının traş edildiğini söylemektedir. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 91.

⁹ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 91; Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *a.g.e.*, s. 151; Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 220-222.

¹⁰ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 223-226; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 91; Solak-zâde Mehmed Hemdemi, *a.g.e.*, s. 152.

¹¹ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 91-90.

¹² Kalenderoğlu isyanı olarak bilinen bu isyanın başlangıç tarihi diğer tarihçilerin aksine Peçevi'de 932 (1525-1526) olarak verilir (Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 92).

¹³ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 228-229.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süffilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 125, 129.

- ¹⁵ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 229.
- ¹⁶ Bozgunluğun sebebini öğrenmek isteyen sadrazamın topladığı divandaki gelişmeleri Celâl-zâde eserinde aynen nakletmektedir. Bkz. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 233-235.
- ¹⁷ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 93; Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *a.g.e.*, s. 155; Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 230.
- ¹⁸ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 231; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 347.
- ¹⁹ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 94; Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *a.g.e.*, s. 157; Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 232.
- ²⁰ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 95; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 870.
- ²¹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 870. Solak-zâde Molla Kâbız'ın doğu tarafından Anadolu'ya geldiğini belirtir (Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *a.g.e.*, s. 157).
- ²² Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 238; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 95.
- ²³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 228-229.
- ²⁴ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 238.
- ²⁵ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, a.y.
- ²⁶ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 239.
- ²⁷ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 239-241; Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 96; Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *a.g.e.*, s. 159-160.
- ²⁸ Mehmet İpşirli, "Anadolu İsyancılarının Üsküdar Ayağı", *Üsküdar Sempozyumu IV (3-5 Kasım 2006, Bildiriler)*, ed. Coşkun Yılmaz, c. II, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 91-106.
- ²⁹ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *a.g.e.*, s. 229.
- ³⁰ Yasemin Dağdaş, Zeynep Berktaş, Üsküdar Kadı Sicilleri, 5 Numaralı Defter, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- ³¹ Bkz. Tablo 1.
- ³² Üsküdar Kadı Sicilleri (bundan sonra ÜKS), No: 4, s. 79.
- ³³ ÜKS, No: 4, s. 90.
- ³⁴ ÜKS, No: 4, s. 27.
- ³⁵ Konu ile ilgili olarak bkz. Tablo 2.
- ³⁶ Bkz. Tablo 3.
- ³⁷ ÜKS, No: 4, s. 4.
- ³⁸ Bkz. Tablo 5.
- ³⁹ Bunların konuları hakkında bkz. Tablo 6.
- ⁴⁰ Bu davalar için bkz. Tablo 7.

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA ÜSKÜDAR'DA BELEDİYE HİZMETLERİ

Abdullah BAY

ÖZET

Osmanlı klasik dönem belediye hizmetlerinin başında, yargı ve kamu işlerini de yerine getiren kadı bulunuyordu. XIX. Yüzyıla kadar, Osmanlı şehir idaresindeki bu temel teşkilatlanma devam etmiş; 1826 yılında İhtisab Nezareti'nin kurulmasıyla belediye hizmetleri kadıların görev alanlarından ayrılarak bu kuruma devredilmiştir. XIX. Yüzyılın ortalarında, bu düzenlemenin de yetersiz kaldığının anlaşılması üzerine, belediyecilik alanında doğrudan Avrupa tarzı düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devletinin iç ve dış şartlarından kaynaklanan şehir hayatındaki değişiklikler, Osmanlı şehir idaresinde değişiklikler yapmayı zorunlu kılmıştır. İşte bu araştırmada, belediye hizmetlerinin İhtisab Nezareti vasıtasıyla yapıldığı geçiş dönemi olarak nitelendirilebilecek bir zamanda, Üsküdar ve çevresinde belediye hizmetlerinden bazı inşaat faaliyetleri Kuyud-ı Tamirat Defterine dayalı olarak incelenecektir.

GİRİŞ

Klasik Osmanlı şehrinde çağdaş anlamda bir belediye teşkilatı olmamakla birlikte, İslam teşkilat mirasına uygun, başında kadı'nın bulunduğu bir yerel hizmet teşkilatı bulunmaktaydı. Tanzimat'tan önce Osmanlı şehrinde belediye hizmetleri, başta kadılık kurumu olmak üzere, vakıflar ve loncalar tarafından yürütülüyordu¹. Bu dönemde, İstanbul dört kadılık bölgesine ayrılmış olup, bu dört bölge de kırk şubeye ayrılmıştı. Sadaret makamı ile doğrudan irtibata geçme hakkına sahip olan Üsküdar, Galata ve Eyüp (*Bilâd-ı Selâse*) kadıları buldukları bölgelerin amiri konumundaydılar. Anadolu yakasının belediye işleri Üsküdar kadısının sorumluluk sahası içine giriyordu².

1826 yılında İstanbul'da belediye ile kadılık teşkilatı birbirinden ayrılarak bağımsız bir İhtisab Nezâreti kuruldu. Şehrin temizlik, kolluk ve belediye hizmetleri kadılık teşkilatından ayrılarak, yeni kurulan kuruma devredildi. İstanbul Kadısına hitaben yazılan Safer 1242/Eylül 1826 tarihli fermanında kuruluş amacı ve görevleri "*ibadullahın refâh-ı hal ve asayiş-i balleri zımnında me'kûlat u es'ara dikkat ve erbâb-ı ihtikârın ref'ine ve başıboş ve serseri makûlesinin şiraze-i nizâmlarına ve reâya tâifesinin tavr-ı ra'iyetten haric hareketlerinin men'ine mübaderet etmek.. dâima Pazar ve esvakta kol ile gezerek ümmet-i*

Muhammed'in alacakları eşyanın narh u terazisine ve sâir havâic-i zarûriyelerine dikkat ü i'tina" şeklinde belirtilmektedir³. Muharrem 1242/ Ağustos 1826 tarihinde ise ayrıntılı bir *İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi* de çıkarıldı⁴. Nizamname'de, zamanla İstanbul şehir idaresinde meydana gelen aksaklıklar zikredilerek, bunları ortadan kaldırmak için nelere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmekte ve İhtisab Ağası'nın görev ve yetkileri ayrıntılı olarak açıklanmaktaydı.

İhtisab Nezâreti'nin kuruluşundan kısa süre sonra, Şehremaneti ile Mimarbaşılık görevlerinin birbirine karıştığı, eminlerin inşaat işlerine ehliyeti bulunmadıkları ve aslında ayrı memuriyeti gerektirecek derecede yoğunluklarının da olmadıkları gibi gerekçelerle, 1831'de iki kurumun birleştirilmesi uygun görülmüş ve yeni kurulan bu kuruma Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adı verilmişti. Ancak kendi iç düzenleri eskiden olduğu gibi devam ettirilmiş, "*nizam-ı kadimi vechile miri ve evkâf ebniyelerinden muayyen olarak harc-ı mimari ve dekâkin ve milel-i selâse hanelerinden rûsûm-ı mutâde alınmasına*" karar verilmiştir⁵.

Temel belediye kurumu olan İhtisab Nezareti, ufak değişiklikler ile 1271/1854 tarihine kadar devam etmiş, Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupalılar ile kurulan ilişkilerin ziyadeleşmesi yanında, savaşın getirdiği şartlardan dolayı, Avrupa belediye teşkilatı örnek alınarak *Şehremaneti* idaresi kurulmuştur. *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan resmi tebliğde gerekçesi "*Dersaadet ve Bilad-ı Selâse'de mutavattın ibadullahın kaffe-i havayic-i zaruriyelerinde teshilat-ı mukteziyyenin kemayenbaği icrası ve sair hüsniyat-ı belediyenin esbab-ı icabiyesinin istihsal ve ifası hususlarının nizam-ı kavîyyeye rabti*" olarak açıklanmıştır⁶.

Yerel Hizmetlerde Bürokratik Aşamalar

Buraya kadar İstanbul'da belediye teşkilatı hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bizim bu araştırmada inceleyeceğimiz konu ise, Üsküdar ve çevresinde bazı yerel hizmetler yanında, belediye hizmetlerinin İhtisab Nezâreti eliyle yapıldığı bir dönemde, şehir idaresi ile ilgili kurumların birbirleriyle ilişkileri, belediye teşkilatında meydana gelen değişiklikler ve yerel hizmetlerde uygulanan bürokratik aşamalar hakkında olacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki, İstanbul ve özellikle de Üsküdar hakkında bazı mirî binalar ve belediye hizmetleri kayıtlarını içeren *MAD.d. 89/64* numaralı *Kuyud-ı Tamirat Defteri* böyle bir inceleme imkân vermektedir.

Defter kayıtları, bütün İstanbul içindeki faaliyetleri içine almasına rağmen, genellikle *Bilâd-ı Selâse* olarak adlandırılan Eyüp, Üsküdar ve Galata semtlerinin eski belediye sınırları içindeki yerleri kapsar. Defterde, Anadolu'dan birkaç kale ve diğer bazı binaların tamir kayıtları da vardır. Biz Üsküdar ile ilgili tamir kayıtlarını incelemeyi tercih ettik. Defter, 4 Safer 1263/21 Ocak 1847 ile 23 Cemaziyü'l-evvel 1263/9 Mayıs 1847 tarihleri arasında yapılan mirî bina inşaat ve tamirleri ile belediye hizmetleri için yapılan masraf kayıtlarını içerir.

Yapılan "*tamir ve tecdid*" kayıtlarının ayrıntılı olarak kaydedildiği bu defter bir keşif defteridir. İnşaat veya tamirin kaç mal edileceğini gösteren keşif defterleri, görevli mimar veya halifenin keşfi ile hazırlandıktan sonra, Masarifat Muhasebesi'nden hesapları yapılır; durum Meclis-i Vala'ya bildirilir, meclis onayı ve gerekli izni içeren padişah iradesinin çıkmasından sonra, tasdik edilmiş olan keşif defteri, Maliye tarafından muhafaza edilir, bir irade sureti ise genellikle görevlendirilen mimara verilirdi. İnşaat masraflarının tespiti ve iznin çıkmasının ardından, planı uygulayarak inşaat veya tamiri yapacak ve takip edip ilgilenecek bir mimar tayin edilirdi. Tayin edilen mimar, inşaat ve tamirin her aşamasında kontrol ve emir verme yetkisine sahipti⁷. İstanbul'da, belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinde genel olarak bu kurala göre hareket edildiği tespit edilmektedir.

Fakat, genel olarak kışla, hastahane, iskele ve anbar gibi miri binalar ve yol, su ve altyapı gibi amme hizmetlerini yerine getirmek üzere yapılan hizmetler arasında ufak bazı farklılıklar görülmektedir. Miri devlet binalarının tamiri, ilgili kurum idarecisinin arzuhalı ile başlamakta, yapılan masraflar hazineden karşılanarak yerine getirilmektedir. Örneğin, Cebe Ali kapısında iskelenin zamanla harap olması ve tamire ihtiyaç göstermesi üzerine, İskele Kethüdası arzuhal sunmuş; istek Ebniye-i Hassa Müdürü'ne havale edilmiş, Masrariyat Muhasebesi'nden tayin edilen halife tarafından harcama miktarının tespiti üzerine, keşif miktarını geçmemek şartıyla, tamir için Ebniye-i Hassa Müdürü görevlendirilmiştir. Bu usulün aşamalarına işaret eden, İstanbul'un çeşitli semtlerinde tamir edilen binalardan başka örnekler de vermek mümkündür⁸. Yine, Zaptiye Hapishanesi'nin yanması sebebiyle tamire ihtiyaç göstermesi üzerine, Zaptiye Müşiri ve Muavini'nin müşterek takrirleri sonucu, bizzat Ebniye-i Hassa Müdürü tarafından keşfi yapılmış, masrafların ise Zaptiye hasılatından karşılanması kararlaştırılmıştır.

Tespit edildiği üzere, İstanbul'da mirî binaların inşa ve tamirinde Ebniye-i Hassa Müdürü'nün merkezi bir konumu vardır. Hassa Mimarları teşkilatının kaldırılmasından sonra, görev ve yetkilerinin, tamamen yerine kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne geçtiği tespit edilmektedir. Yine, miri bina masrafları da devletin merkezi bütçesinden karşılanmaktaydı. Örneğin, Koca Mustafa Paşa'da yanan karakolun yeniden inşası ve Bab-ı Seraske-ri'de ahırların tamirinde masraflar ebniye tahsisatından karşılanmıştır⁹.

Daha çok doğrudan halka yönelik yerel hizmetlerde ise, tamir veya inşaya genellikle halkın talebi ile başlanmakta; masraflar, eğer az ise mahalleli tarafından karşılanmakta, halkın karşılayabileceğinden fazla masraf gerektirirse, hazinece karşılanmakta veya bir miktar hazine desteği sağlanmaktadır. Ana yolların inşa masrafları, Nafia tahsisatından karşılanmaktadır. *“Tarik-i mezkûr kaldırım gibi olmayarak bir nevi tesviye-i tarikden maddûd olduğundan masarifatı vak'asının Nâfia tertibinden verilmesi”* kararlaştırılmıştır¹⁰. Yenikapı tarafında ve Kumkapı Tavaş Süleyman Ağa Mahallesi'nde bulunan surların yıkılması tehlikesi karşısında *“murûr ve ubûr edenlere ve tahtında olan dekâkine müntehi külli masârifi olduğundan ...mikdarı tasarrufdan tecavüz etmemek ve daha ehven masârifle ikmâline dikkat olunmak şartıyla”* masraflar hazinece karşılanmak üzere müdür görevlendirilmiştir¹¹.

Kaldırım masrafları ise, mahalleli tarafından karşılanmaktaydı. Çarşy-ı Kebir'de ana lağmın tıkanması sebebiyle, Mahmut Paşa Camii su yollarına pislik karıştığından dolayı, Mahmut Paşa Mahallesi ahalisinin Bab-ı Ali'ye arzuhal takdim etmeleri üzerine; görev İhtisab Nâzırı ve Ebniye-i Hassa Müdürü'ne havale edilmiş, keşif defteri düzenlenmesinden sonra, masraflar Masarifat Muhasebesi tarafından hesaplanmıştır. Yapılan masrafların ise, çarşıda bulunan Sircılar, İplikciler, Tekyeci, Baltacı, Kebapçı ve Sorguşçu esnafları ve aynı mahallede bulunan hanlar taraflarından verilmesi kararlaştırılmış; İhtisab Nazırı da görevi yerine getirmek ve esnafa paylaştırılan paraları tahsil etmekle görevlendirilmiştir. İhtisab Nazırı'nın eskiden olduğu gibi esnafa ile ilgili görevleri ağır basmaktadır¹².

Yine, Avret Pazarı'nda Ahmed Kethüda Mahallesi ve Sultan Mehmed Han Gazi Camii civarında bulunan Yarhisari Camii önündeki kaldırımların inşasında da benzer süreçlerin yerine getirilmesi yerleşik bir usulün olduğuna işaret eder. Özellikle dikkat çekici husus ise, kaldırım inşa ve tamirinde İhtisab Nazırı ve Ebniye-i Hassa Müdürü'nün alakalı kılınmasıdır.

Belediye hizmetleri yerine getirilirken özellikle büyük masraf gerektiren işlerde, masraflardan kısıntıya gitmek üzere, *“pırangada bulunan”*lar da zaman zaman çalıştırılmıştır¹³. Özellikle birinci derecede belediye hizmetlerinden olan kaldırım ve yol yapımı ile

altyapı çalışmalarında klasik dönem usulleri İhtisab Nezareti'nin kurulmasından sonra da değişmemiştir. Osmanlı belediyeçiliğinin Tanzimat'tan önceki dönemlerinde geçerli usul “*ulu yolların kaldırımların cânib-i miriden tamir olunub sâir mahallât ve dekâkin aralarında olan kaldırımların menzil ve dekâkin sahipleri hisselerine isabet eden kaldırım tamir*” ettirmeleri şeklinde cereyan etmekteydi¹⁴. Yeni düzenlemelerde de, İhtisab Nezareti bünyesinde inşaat hizmetlerini yerine getirecek ayrı bir birim kurulmadığı, bunun yine Ebniye-i Hassa Müdürlüğü vasıtasıyla yerine getirildiği görülmektedir¹⁵.

XIX. yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri

XIX. Yüzyılın ortalarında, önemli bir belediye bölgesi olan Üsküdar'da, temel belediye hizmetlerinin yerine getirilmesine yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı belediye hizmetlerinde kaldırım, yol ve su yolu gibi doğrudan mahalleyi ilgilendiren hizmetlerin önceliği, Üsküdar'da da karşımıza çıkar. 1263/1847 yılında Üsküdar'da yapılan belediye hizmetlerinin büyük çoğunluğunun bu alanlarda olması, bu hizmetlerin mahalleli için önemini de gösterir. Bu tarihte Üsküdar ve mahallelerinde yoğun “*tamir ve tecdid*” hizmetleri yapılmıştır.

Büyük İskele-Büyük Karakolhane-Uncular Sokağı-Eski Mahkeme-Yeni Çeşme ve Ahmediye Camii güzergâhından Ağa Hamamı yakınına kadar cadde kaldırımları “*fenâpezir ve muhtac-ı tamir ve tecdid olmağla taş ilavesiyle*” kaldırımların tamir ve yenilenmesi talep edilmiştir. Bu güzergâhta yapılan kaldırımların genellikle diğer yerlerden geniş yapıldığı dikkati çekmektedir. Kaldırımların genişlikleri en az 8, en fazla 14-15 arşun arasında değişmektedir. Çeşitli yerlerde toplam 947 m. uzunluğunda kaldırım tamiri ve yenilemesi yapılmıştır¹⁶. Keşif Defteri (Kuyud-ı Tamirat Defteri)'ndeki ölçü birimleri, günümüz ölçü birimlerine çevrildiğinde kaldırımların genişliklerini de tespit etmek mümkündür. Osmanlı mimarlarının kullandığı zira'sı 0,758 m. mimar arşını (zirâ-i mimarî) esas alındığında, kaldırımların en az 6 m. en fazla ise 11 m. genişliğinde oldukları anlaşılıyor¹⁷.

Üsküdar'da geniş kaldırımların yapıldığı Üsküdar Büyük İskelesi civarı, önemli bir ticari mekân işlevi görüyordu. İskele yakınlarına diğer yerlerden daha geniş kaldırımların yapılması, buranın ticari potansiyelinden kaynaklanıyor olmalıdır¹⁸. Yeni Çeşme'de Açık Türbe'den, sokağın sonuna kadar kaldırımların nakli ile Ağa Hamamı-Dolap Sokağı-kabristan ve Tunus Bağı güzergâhındaki kaldırımların tamiri için 1170 ve yenilenmesi için 260 kuruş harcanmıştır. Burada da 4,5 m. genişliğinde, 117 m. uzunluğunda kaldırım inşaatı yapılmıştır¹⁹.

Ahmediye Camii'nden Doğancılar Meydanı'na kadar, 567 m. uzunluğunda ve 3,5 m. genişliğinde “*harâbpezir olan kaldırımları*” taş ilave edilerek tamir edilmiş; Tunus Bağı'ndan Selimiye Kışlası'na kadar ve oradan da Harem İskelesi'ne kadar kaldırımların tamiri için 500 kuruş harcanmıştır²⁰. Yine, Yeni Çeşme-At Pazarı-Toptaşı Caddesi ve Valide Sultan Camii güzergâhında taş ilavesi ile 4-4,5 m. genişliğinde, 534 m. uzunluğunda kaldırım inşası; aynı yerin devamında, Valide Camii-Topçular Kışlası ve mescit güzergâhında 3,5 m. eninde ve 704 m. uzunluğunda kaldırım tamiri ile yenilemesi yapılmıştır. Anbarlar-Bey köşesi-Anadolu Kadıaskeri Sahilhanesi-Reşid Paşa Sahilhanesi ve Paşa Limanı güzergâhından Arabzâde Sahilhanesine kadar cadde kaldırımlarının yenilenmesi yapılmıştır. Burada da 4-7 m. arasında değişen genişliklerde toplam 265 m. uzunluğunda kaldırım inşa edilmiştir. Yine, Üsküdar İskelesi'nden Zahir Anbarları önüne kadar “*sülüüs derece taş ilavesi*” ile 7-5 m. genişliğinde 580 m. uzunluğunda kaldırım tamiri yapılmıştır²¹.

Ermeni Kilisesi-Ahmed Bey Sahilhanesi ve Nakkaş Tabyası güzergâhında 4,5 m. genişlik ve 1273 m.uzunluğunda; Arabzade Sahilhanesi'nden Kuzguncuk'ta Ermeni Kilisesi önü-

ne kadar, “*nısf derece taş ilavesi*” ile 4 m. genişliğinde, 454 m. uzunluğunda olmak üzere kaldırımlar “*tamir ve tecdid*” edilmiştir²². Aynı yerin devamında, Nakkaş Tabyasından Dördüncü Kadın Sahilhanesi’ne kadar “*nısf derece taş ilavesi*” ile 4,5 m. genişliğinde, 318 m. uzunluğunda kaldırımlar yapılmıştır²³. Yine bu inşaatın devamında, Dördüncü Kadın Sahilhanesinden deniz kenarını takiben, Sarayı Hümayun’a kadar “*döşeme kaldırımı*” tamir edilmiştir.

Saray-ı Hümayun-İstavroz Camii-Mirmiran Caddesi ve Kapudan-ı Derya Mehmet Ali Paşa Sahilhanesi güzergâhındaki kaldırımlar “*sülüs derece taş ilavesiyle*” 276 m. uzunluğunda tamir edilmiş, “*turab (toprak) tesviyesi*” için 5729,5 kuruş harcama yapılmıştır. Büyük İskele civarında yapılan bütün bu kaldırım tamirlerine 133568,5 kuruş gibi önemli miktarda harcama yapıldığı tespit edilmektedir.

İstanbul’un sosyal hayatında dini bayramların ayrı bir yeri olduğu aşikârdır. Özellikle yerel hizmetlerin yerine getirilmesine bu aylarda daha çok özen gösterilmiştir. Üsküdar’da da Ramazan gelmeden yolların bakımına özen gösterildiği dikkati çekmektedir. “*Ramazan-ı şerif hulul etmekte olduğundan bazı cevâmi-i şerifeye azimeti seniye-i şahane meâli efsay-ı vukû bulacağı cihetle*”, Üsküdar yollarında bazı bozulmuş yerlerin Zaptiye Müşiri tarafından keşfi yapılmış; hazırlanan keşif defterinin tezkire ile Meclis-i Vala’ya havale edilmesinden sonra, masrafları, tahsisatına ayrılan paradan karşılanmak üzere, tamir için “*daha ehven masrafla itmamına dikkat olmak üzere*” Zaptiye Müşiri görevlendirilmiştir²⁴. Yine, aynı yıl içinde Üsküdar’daki bazı resmi binaların tamiri de yapılmıştır. “*Üsküdar’da kâin Bab-ı Müşiri Hapishanesinde bulunan eşhasdan bu def’a iki nefer hapishane-i mezkûrun duvarını delub firar ederek eğerce bi’l-ikdam buldurulmuş ise de hapishane-i mezbûrun pek metin ve mahfûz olması mümkün olmamağla ba’de-zin dahi bu misilllü hala vukuu melhûz bulunduğundan*” tamiri talep edilmiş, Ebniye-i Hassa Müdürü tarafından keşif defterinin hazırlanmasından sonra, Masarifat Muhasebesi’nden hesap yapılmış ve tamiri için “*keşfini tecavüz etmemek ve belki tasarrufâtı mümküneye daha ehven masarifatla itmamına gayret olmak şartıyla*”, Ebniye-i Hassa Müdürü Osman Efendi görevlendirilmiştir²⁵.

Bab-ı Müşiri Hapishanesi harap olduğundan, taş temelli, kargir duvarlı, üzeri kırıklı, kiremit çatılı, on pencere, iki kapılı, ek olarak tuvalet ve ahşap hizmetçi odası inşası ile etrafi tuğladan kargir saçaklı, badanalı ve yarı kargir iki adet hapishane binası inşa edilmiştir. Yine, hapishane dışındaki “*vikaye duvarı*” alçak olduğundan üzerine “*cedid taş*” duvar eklenmiştir.

Yine, aynı zamanda çamaşır yıkama ihtiyacını karşılamak üzere, çamaşırhane binası da yapılmıştır. Çamaşırhane, taş temel üzerine iki kat tabanlı, kiremit çatılı, dolma duvarlı, birun kaplamalı, bir pencere ve kapılı ve içinde ocak ve mermer tekne ile döşemeli “*tah-tani*” olarak yapılmıştır. Bina 7,5 m. uzunluğunda 3,7 m. eninde idi. Çamaşırhaneden ana lağma kadar 19 m. uzunluğunda iki yanı duvarlı üzeri kapaklı lağım inşa edilmiş; 7 m. ve 3,5 m. ölçülerinde dört tuvaletin de tamiri yapılmıştır. Yine, binanın çevresinde 15 m. uzunluğunda 5 m. genişliğinde kaldırım tamiri için 210, hamaliye ve nakliye masrafı için 4682 kuruş masraf yapılmıştır. Toplam harcama 51500 kuruşa ulaşmıştır²⁶.

Harem İskelesi’nde yapılacak tamiri keşif için gönderilen halife tarafından hazırlanan keşif defterine dayanarak, Masarifat Muhasebesinden yapılan hesap üzerine, “*tamiri muvafık-ı irade-i aliyeleri buyurul*”muş, tamir için “*mikdarı mezkûru tecavüz etmemek şartıyla*” Ebniye-i Miriye Müdürü Osman Efendi görevlendirilmiştir. İskele üzerinde köhne ve harap olan döşemesi ve iki tarafındaki ahşap basamaklar yenilenmiş, yeni kazıklar eklenerek demir halkalar takılmış, bütün bu masraflar için 7249 kuruş gibi hatırı sayılır

miktarda harcama yapılmıştır²⁷.

Sonuç olarak, Tanzimat döneminde, her alanda olduğu gibi belediyecilik alanında da yeni düzenlemeler yapılmış; ancak getirilen yeni sistem eski sistemin benzeri olmaktan kurtulamamıştır. Özellikle, İhtisab Nezareti ve Ebniye-i Hassa Müdürlüğü gibi yeni kurumlar, belediyeciliğe yeni bir soluk getirmelerine rağmen, esasta işleyiş usulünün küçük değişiklikler ile aynen devam ettiği görülmektedir. Mimarbaşına yüklenen inşaat işleri, getirilen yeni usulle Ebniye-i Hassa Müdürüne devredilmiş; İhtisab Nazırı'nın görevi kadı'nın belediye görevleri olarak kalmıştır. İhtisab Nazırı, halktan gelen arzuhalleri merkezi idareye bildiren ve esnaftan vergileri toplayan bir görevli durumundadır. Üsküdar'da yapılan inşaat sevk ve idaresi ile uğraşan görevli, doğrudan Ebniye-i Hassa Müdüdür. 1263/1247'de Üsküdar'da belediye ile ilgili yapılan önemli bazı hizmetlerin Ebniye-i Hassa Müdürlüğü eliyle yerine getirildiği görülmektedir.

Dipnotlar

¹ İstanbul'da kadı'nın görevleri için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1, İstanbul 1995, s.279-284.

² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3, İstanbul 1995, s.1262; Tanzimat'tan önce İhtisab Ağalığı hizmetleri için bkz. Ergin, *a.g.e.*, 1,s.301-304.

³ İhtisab Ağalığının kurulması amacıyla İstanbul kadısına yazılan ferman sureti için bkz. Ergin, *a.g.e.*, 1, s.309-311.

⁴ Ergin, *a.g.e.*, 1, s.311-324.

⁵ BOA, *C.SM*, 2860; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.1.S.1/1963, s.178; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s.376.

⁶ *Takvim-i Vekâyi*, 2 Zilhicce 1271, nu.529; İstanbul'da belediye hizmetleri yapılmasının gerekçesi resmi belgelerde de şöyle ifade edilmektedir. Boğaziçi Büyükdere Çayırından Kireç Burnu tabyalarına kadar sahilde yer alan kaldırımların tamir gerekçesi "*havalî-i merkûmede kâin tabya ve karakolhanelerin gelub giden asâkiri nizâmîye vesâir ibad ziyade zahmet çekmekte olduğundan hasbe'l-mevki saye-i hazret-i şahane de gelüb geçenlere suhûlet ve muhafazadan mucib-i sultan*" şeklinde açıklanmıştır. BOA, *MAD.d.*,89/64,s.2.

⁷ Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kuruluşu ve görevleri hakkında geniş bilgi için bkz. Turan, *a.g.m.*, s.179-187.

⁸ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.5.

⁹ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.39.

¹⁰ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.6.

¹¹ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.17.

¹² BOA, *MAD.d.*,89/64,s.5.

¹³ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.6;BOA,*HAT*489/24014.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 2, İstanbul 1995, s.1084-1085.

¹⁵ Ergin, *a.g.e.*, 2,s.1085.

¹⁶ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.11; BOA, *A.AMD.*,14/13.

¹⁷ Duvarcı ya da mimar arşunu 0.758 m.'dir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2011, s.248. Halil İnalçık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), S.73, Ağustos 1991, s.44.

¹⁸ Günay Atalayer, "Üsküdar Meydanının Getirdiği Mekânsal Dönüşüm", *Üsküdar Sempozyumu (12-14 Mart 2004)*, C.2, İstanbul 2005, s.371-385.

¹⁹ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.11.

²⁰ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.11; BOA, *İ.MVL*,100/2157.

²¹ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.11; BOA, *C.BLD.*,115/5715.

²² BOA, *MAD.d.*,89/64,11s.;BOA, *İ.MVL.*,139/3845.

²³ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.11-12.

²⁴ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.12.

²⁵ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.13.

²⁶ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.12-13; BOA, *İ.DH.*,151/7841; BOA, *İ.DH.*,148/7644; BOA, *İ.MVL.*,137/3766.

²⁷ BOA, *MAD.d.*,89/64,s.14.

ÜSKÜDAR ŞEHİRİÇİ ULAŞIM TARİHİ

Akın KURTOĞLU

Osmanlı döneminde, Bilâd-ı Selâse (üç belde) ismiyle mâruf idari şablonun Anadolu sacayağını teşkil eden “Üsküdar”da ilk insan hareketi, milattan önce 7. yüzyıla kadar uzanır. Kadıköy ve Moda koyuna yerleşmiş olan Halkedonlular teknelerini Üsküdar kıyısında bulunan tersanelerde inşa etmekteydi. O dönemde “Scutari” ismi atfedilen Üsküdar, milattan evvel 5. yüzyıldan itibaren çevresi surla çevrilen bir çekirdek yerleşim olup, sahile sırtını dayaması sebebiyle de önemli bir denizyolu irtibat ve konaklama merkeziydi. İstanbul’un fethinden neredeyse 1 asır evvel, 1352 senesinde Türkler’in eline geçtikten sonra daha da kıymetlenen Üsküdar’a asıl yerleşim Fetih’ten itibaren başladı.

Üsküdar, Osmanlı döneminde, Hicâz’a gidecek olan hacı adaylarının oluşturduğu Surre alayının törenlerle uğurlandığı bir atlamataşı görevini üstlendi. Hacı adaylarını taşıyacak olan develerden oluşan uzun konvoyun hareketi öncesinde burada düzenlenen törenler, Üsküdar’a büyük bir canlılık getirmekteydi.

R37: Üsküdar iskelesini, kayıkları ve ahşap gemileri betimleyen gravür (Önder Kaya Arşivi)

Fetih'ten itibaren yaklaşık 400 sene boyunca iki yaka arasındaki insan ve eşya nakli yalnızca kayıklarla yapıldı. Söz konusu ulaşım araçları Üsküdar'ın merkezi İstanbulla irtibatını fazlasıyla yerine getirdi. Kentin karşıyaka ile olan bağlantısını temin için Üsküdar sahillinde ufak çaplı derme-çatma iskeleler inşa edilmişti ve kayıkçılar bu iskelelere bağlı esnaf örgütlenmeleri şeklinde mesleklerini icra etmekteydi.

R35: Üsküdar, XIX. yüzyıl (Önder Kaya Arşivi)

Üsküdar'a Vapur Seferleri Başlıyor

Üsküdar şehiriçindeki ulaşımın ağırlıklı olarak yayan gerçekleştirilirken, 1825 yılından itibaren verilen izinle birlikte fayton, koçu gibi arabalarla yapılmaya başlandı. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısından itibaren Boğaz köylerinin ve özellikle Anadolu yakasında oturan halkın, şehrin kalbi sayılan Sirkeci-Bahçekapı-Karaköy-Galata dörtgenine ulaşım talebi giderek artmaya başlayınca, şehrin ilk tarifeli deniz seferi uygulamaya konuldu ve 1829 yılından itibaren "Swift" adındaki gemi Köprü-Yeniköy arasında yolcu nakletmeye başladı. 1837 yılında Rus ve İngilizlere ait birer vapur da Boğaz'daki seyrüsefere dahil oldu. 1844'den itibaren de tersaneden tahsis olunan "Hümâpervaz" vapuru hizmete girdi. 1845'de "Eminönü-Üsküdar" arasında yaz-kış düzenli vapur seferleri konuldu ve hergün sekizer sefer yapılacak şekilde gemi işletilmesine geçildi¹. Bu hat için tahsis edilen vapur sayısı ikiydi.

¹ Tekeli, İ., İstanbul ve Ankara İçin Kentiçi Ulaşım Tarihi Yazıları, İstanbul 2010.

R13: Derme-çatma Salacak vapur iskelesi (İbrahim Hilmi Tanışık Koleksiyonu)

Deniz taşımacılığında asıl dönüm noktası ise, 1851 senesinde Şirketi-i Hayriye İdaresi'nin kurulması oldu. Şirket müessisleri başta Mustafa Reşit Paşa olduğu halde Ahmet Cevdet ve Keçecizâde Fuad Paşa olup, Londra'ya 6 gemi ısmarlandı ve 1854 yılından itibaren Şirket'in ilk vapurları düzenli tarifelere bağlı kalır şekilde Köprü ile başta Üsküdar ve Beşiktaş olmak üzere Beykoz ve Sarıyer gibi Boğaz köylerine çalışmaya başladı.

R71: İskelede vapurdan indirilen küfeler ve atlı arabalar

Dünyanın ilk Arabalı Vapurları

Yolcu taşımaya yönelik vapurların sayısı 1863'de 16'ya yükseldi. Başta Üsküdar olmak üzere Salacak, Harem ve Kuzguncuk semtleri Şirket-i Hayriye'nin vapurları sayesinde Suriçi'yle olan seyahat bağlantılarını giderek güçlendirirken, halen kayıkçı esnafının

tekeline olan, iki yaka arasındaki araba ve yük taşıma alanındaki sıkıntının bertaraf edilebilmesi için Şirket'in girişimci ve pratik müdürü Hüseyin Hâki Efendi tarafından İstanbul'un ve aslında dünyanın ilk "araba vapuru"nun imaline girişildi. İki tarafından da karaya indirilecek kapakları bulunan, hem ileri hem de geri gidebilen, araba vapuru ya da feribot dediğimiz gemilerin gerçek prototipi kabul edilen "26" bacası numaralı "Suhulet" isimli geminin inşası 1871 yılında tamamlandı. Saatte 7 mil yapabilecek kudrette, teknesi sacdan mamul, 45 metre uzunluğundaki "Suhulet", 1872 senesinin başlarında Üsküdar ve Kabataş iskeleleri arasında hizmete alındı. "Kolaylık" anlamına gelen Suhulet'in bir benzeri de, iki yakayı birbirine rapteden anlamına gelen "Sahilbend" ismiyle inşa edildi ve buna da "27" baca numarası verildi.

R01: Dünyanın ilk araba vapuru olarak kabul edilen, her iki ucunda da tahliye kapakları bulunan, yandan çarklı ve "26" bacası numaralı "Suhûlet", mutad Üsküdar-Kabataş-Sirkeci seferlerinden birinde... (Ali Bozoğlu Arşivi)

R02: "Suhûlet" Boğaziçi'nde... (Ali Bozoğlu Arşivi)

R58: "26" baca numaralı "Suhûlet" arabası, "Üsküdar-Kabataş-Sirkeci" üçgen hattında (Ali Bozoğlu Arşivi)

İki kardeş araba vapuru, 19. yüzyılın son çeyreğinde önceleri "Üsküdar-Kabataş" ve "Üsküdar-Sirkeci" arasında mekik dokuyacak şekilde çalıştırıldıktan sonra bir süreliğine "Üsküdar-Kabataş-Sirkeci" tek hat haline getirildi. Günde sabah ve akşam karşılıklı 2'şer sefer yapacak şekilde kurgulanan tarife, talebin giderek artması üzerine zaman içinde tekrardan artırıldı.

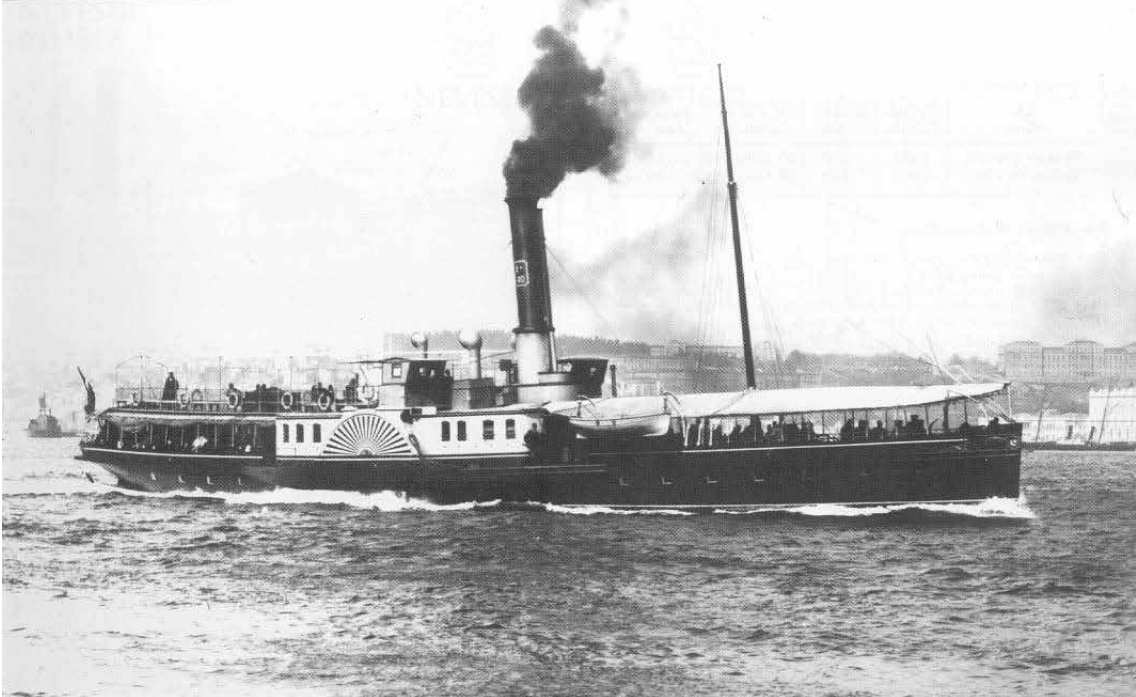

R03: Sûhulet'in kardeşi "27" baca numaralı "Sahilbend", ellilerin başında, hafif poyraz bir günde Üsküdar'dan Kabataş'a geçerken... (Ali Bozoğlu Arşivi)

1878'de İdare-i Mahsusa, "Galata-Haydarpaşa" arasında sefer yapma hakkını alan Anadolu Şimendiferleri Şirketi ve Şirket-i Hayriye arasında 5 yıllık bir anlaşma yapıldı. Buna göre Üsküdar ile Beşiktaş Haydarpaşa'ya bağlandı. Ardından da İdare-i Mahsusa Şirketi, "Haydarpaşa-Galata" ve "Haydarpaşa-Üsküdar-Beşiktaş" arasında 2 vapur hattı açarak hizmete başladı.

1888 yılında Şirket-i Hayriye İdaresi İstanbul genelinde 7 hatta birden vapur işletmekte olup, bu hatlardan "Köprü-Üsküdar", "Beşiktaş-Üsküdar", "Kabataş-Harem" ve "Köprü-Boğaziçi" seferleri, Üsküdar ciheti uğraklıydı. Şirket ayrıca "Kabataş-Üsküdar", "Sirkeci-Üsküdar" ve "Büyükdere-Hünkar İskelesi" iskeleleri arasında da araba vapuru hizmeti veriyordu.

R57: İstanbul'un yandan çarklı vapurlarından biri Üsküdar postasında (Ali Bozoğlu Arşivi)

Omnibüsler Üsküdar Yollarında

Denizde bu gelişmeler yaşanırken aynı dönemde karada da birtakım faaliyetler göze çarpmaktaydı. 1871'in Temmuz'unda kentin Avrupa yakasında ilk atlı tramvaylar hizmete alınırken, dünyanın ikinci yeraltı ulaşım sistemi kabul edilen Tünel de 1875'den itibaren Beyoğlu halkını nakletmeye başladı. O dönemin en modern taşıma araçları kabul edilen ve İstanbul'un Rumeli yakası için adeta birer piyango sayılabilecek bu yeniliklerden Üsküdar maalesef nasibini alamadı. Ama tramvayın yerini bir nebze olsun tutabilecek yeni bir taşıma konseptiyle tanıştı: "Omnibüsler"...

Bölge içinde ve yakın yerleşmelerde karayoluyla ulaşım, uzun yıllar boyunca hayvan marifetiyle hareket ettirilen fayton ve koçu tarzı araçlarla, ağırlıklı olarak ya da yayan gerçekleştirildikten sonra Ocak 1873'de Mühendis Mösyö Belle de Coste tarafından toplu taşıma yönelik alternatif bir fikir ortaya atıldı. Bu düşünceye göre İstanbul'un tramvay işlemeyen akslarında omnibüs adı verilen atlı toplu taşıma araçları çalıştırılacaktı. Bu projede İstanbul Tramvay Şirketi'nin topografik engellerden veya yol kalitesinden dolayı hizmet götüremediği semtler özellikle seçilmişti.

Atlı tramvaylardan farklı olarak; belli bir raya bağlı kalmaksızın işlediği için hareket kabiliyeti daha yüksek olan omnibüsler, topografik engellerden dolayı tramvay hizmetinin

götürülemediği caddelerin ve semtlerin, kentin bellibaşlı merkezleriyle irtibatını sağlamaya yönelik son derece pratik araçlardı.

Üzerinde çalışılmaya başlanan projede, ilk etapta inşa edilmeleri planlanan 3 ayrı hattın ikisi Üsküdar merkezliydi: “Üsküdar İskelesi-Uncu Sokak-Şeyh Şâmil-Yenimahalle-İcâdiye-Bülbülderesi-Tophanelioğlu-Sarıkaya-Bulgurlu-Çamlıca” ve “Üsküdar İskelesi-Paşalimanı-Kuzguncuk-İstavroz-Beylerbeyi-Çengelköy-Vaniköy-Kandilli-Anadoluhisarı-Göksu”².

Üsküdar’ın o dönemdeki toplulaşma talebini göstermesi açısından aslında çok önemli olan bu iki hattın kesişim noktasının Üsküdar meydanı olacak şekilde tasarlanmasından yola çıkarak; yolcu hareketinin Boğaziçi sahilinde ve Çamlıca mesirelerine dek uzanan şose üzerinde, büyükçe bir “L” harfi oluşturacak şekilde gerçekleşmekte olduğu izlenmektedir. O yıllarda Kadıköy henüz küçük ölçekli bir yerleşim birimi, daha doğrusu bir sayfiye bölgesi olup; Anadolu yakasının asıl merkezi Üsküdar İskelesi ve birkaç kilometrelik yarıçapa oturan hinterlandıdır. Buradan da görüldüğü gibi halk Kadıköy istikametli bir toplulaşma talebi yerine, doğu ve kuzey doğrultulu iki ana güzergâh üzerinde sıralanan mahalle ve köylerden sahile, yani Üsküdar iskelesine inmektedir. Bu çekim merkezi de, yerli halkın çalışan kesiminin hatırı sayılır bir kısmını kayık ve vapurlarla karşıyakaya nakletmek üzere zaman içinde kendiliğinden oluşan toplayıcı-dağıtıcı bir noktadır.

Omnibüs işletmek amacıyla kurulması planlanan şirketin adının “Osmanlı Arap Şirketi” olarak belirlenmesine ve hatta vagonları çekecek olan beygirlerin adedini gösterir listelerin dahi hazırlanmasına kadar üzerinde titizlikle çalışılan proje, İstanbul Tramvay Şirketi’nin bu konuda rüçhan hakka sahip olması nedeniyle maalesef rafa kaldırıldı.

1873 Nisan’ında omnibüs işletmek üzere yapılan ikinci bir talep de ilgili makamlarca reddedildikten sonra bu kez Eylül 1873’de Üsküdarlılar kendi aralarında örgütlenerek 30.000 lira sermayeli bir şirket kurdular ve imtiyaz için Şehremaneti’ne başvuruda bulundular. Omnibüs çalıştırılmak istenen hatların hepsi de Üsküdar kalkışlı olmak şartıyla Karacaahmed, Kısıklı, Tophanelioğlu ve Selâmsız istikametliydi³. Nihayet 25 Eylül 1873 günü şirkete izin çıktı ve Üsküdar tarafında ilk omnibüsler çalışmaya başladı⁴. İzin çıkmasındaki en büyük etken, sözkonusu hatlar üzerinde tramvay şebekesi kurulmasını gerektirecek ölçüde yoğun bir talebin bulunmaması ve toplulaşma hizmetinin tramvaya nazaran çok daha küçük kapasiteli omnibüs arabalarıyla rahatlıkla yerine getirilebilecek olmasıydı.

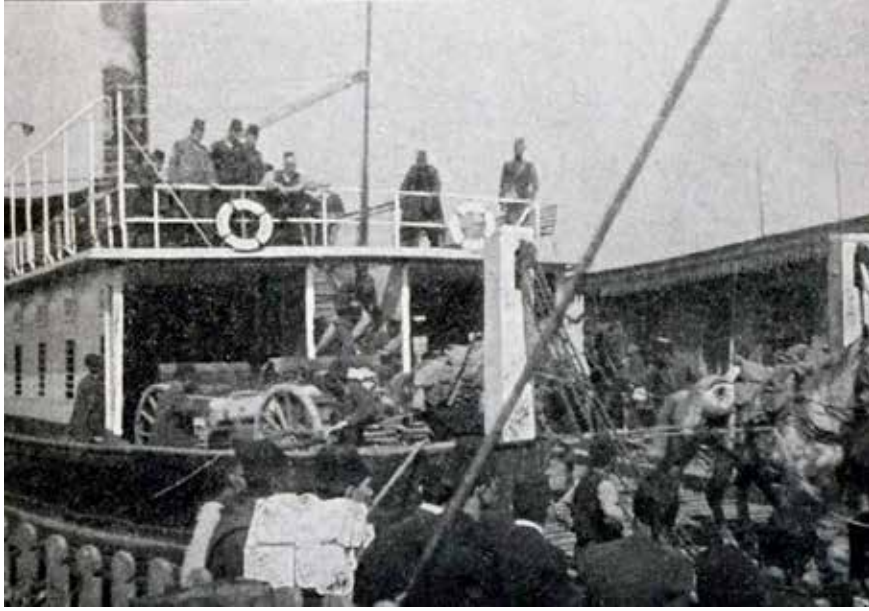
Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Üsküdar’da ve İstanbul yakasında belirlenen birkaç hatta sık sık kesintiye uğrayan periyotlarda hizmetlerini ağır-aksak da olsa sürdürmeye devam eden omnibüsler, 20. yüzyılın başlarında maalesef gözden kayboldular. Oysa kentin Avrupa yakasında ulaşım hizmetleri giderek kendini yeniliyor, 1913 sonbaharından itibaren çağın gereklerine ayak uyduracak şekilde tramvaylar artık elektrikle işler hale geliyordu. Üsküdar ise bu nimetten faydalanabilmek için 1928 senesini beklemek zorundaydı.

Bu arada 1906’da, Şirket-i Hayriye’nin Boğaziçi kıyılarında yaptırdığı ilk Üsküdar iskelesi yıktırılarak, yerine iki katlı, sütunlu ve süslü kabartmalarla bezeli yeni bir iskele inşa edildi.

² Engin, V., İstanbul’un Atlı ve Elektrikli Tramvayları, İTO Yayınları, İstanbul 2011, s.63-65.

³ Engin, V., a.g.e., s.73.

⁴ Engin, V., a.g.e., s.76.

R72: "Suhulet" araba vapurundan Üsküdar rıhtımına inmekte olan atlı arabalar...

Mesirelere Gitmek Artık Çok Daha Rahat

1900'lü yılların başında Üsküdar yollarında tek-tük benzinli araçlar göze çarpmaya başladı. Bunlar özellikle tatil günleri halkı civardaki mesirelere teferrüce götürüp getirmek üzere özel şahıslar tarafından çalıştırılan otomobillerdi. Sözü edilen araçlara 1 Kânunusâni 1341 (1 Ocak 1925) tarihinden itibaren "taksimetre" takılmasına başlandı. Böylece yolcu taşımacılığında standartlaşma yönünde ilk adım atıldı⁵.

R04: 1 Ocak 1925 tarihinden itibaren Üsküdar ve civarındaki mesirelere gezinti amacıyla hizmet veren otomobillerden birine Şehremini Emin (Erkul) Bey tarafından "taksimetre" takılırken. İki sıra müşteri taşıyabilecek şekilde tasarlanan otomobiller birinci sınıf tarifeye tâbi olup, o dönemde bilindik adlarıyla taksimetro aletleri kırmızı renkte ve bir sıra müşteri taşıyabilecek evsftaki otomobiller de ikinci sınıf tarifeye tâbi olup taksimetreleri siyah renkte monte edilmekte... (Şehremaneti Mecmuası, Ocak 1925)

⁵ "İstanbul'da İlk Taksimetro", Şehremaneti Mecmuası, 1 Kânunusâni 1341, Sayı: 17, s.222-223.

Otomobillerin tarifeleri ve işleyecekleri hatlar da netleştirildi. Listenin Üsküdar'ı ilgilendiren bölümünde; “Çengelköy Mektebi’nden Beylerbeyi saray arkasına, oradan Kısıklı, Küçük Çamlıca menbaı, Acıbadem Caddesi tarikiyle Fener istasyonuna mevşul hattın harici” olarak belirlenen çizginin dışında kalan kısım, fiyat farkı gerektiren mesire alanları olarak belirlenmişti⁶.

1926'nın Ocak ayında “Üsküdar-Beykoz” arasında dar bir şerit halinde uzanan sahiyolu açıldı. Böylece bu kornişin tamamı, motorlu taşıtlarla kesintisiz şekilde katedilebilir hale geldi⁷.

R14: Yakın köylere ve çevre semtlere hareket etmek üzere hazır bekleyen faytonlar. Yirminci yüzyılın başları. Meydanda boşuna motorlu taşıt aramasın gözleriniz, henüz daha seyrişeferin atlı arabaların tekelinde olduğu seneler... (İbrahim Hilmi Tanışık Koleksiyonu)

Kadıköy'e Dolmuş

Üsküdar ve civarında lâstik tekerlekli araçlarla gerçekleştirilen daha büyük ölçekli toplulaşımıcılık hizmetine de yine aynı yıllarda, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında geçildi. 7 ilâ 11 kişilik kapasiteleriyle günümüzün dolmuş ya da minibüslerine denkgelen küçük araçlar, 1926-1927 yılından itibaren Üsküdar-Kadıköy ve Üsküdar-Bağlarbaşı arasında belli bir hareket tarifesine bağlı kalmaksızın, özel şahıslarca “dolmuş” usulüyle çalıştırılmaya başlandı. Genellikle kamyon şasileri üzerine montajları yapılarak imal edilen, kapıları aracın arka cepesinde bulunan bu küçük otobüsler yolcu olduğu zaman servis yapıyor, diğer saatlerde ise müşteri az olduğu için çalıştırılmıyorlardı. İşte bu gibi düzensizliklere son vermek ve günün arzu edilen herhangi saatinde Üsküdar'ın herhangi bir civar semtine rahatlıkla ulaşabilmek amacıyla Tramvay Şirketi'nin kurulmasına karar verildi.

⁶ İSAP (İstanbul Seyahat Araştırmaları Platformu) Dergisi, İstanbul 2011, s.46.

⁷ 7 Ocak 1926, *Yeni İstanbul*, s.3.

R05: "Kadıköy-Üsküdar-Kısıklı" arasında çalışan, kapıları arkada bulunan ilk halk otobüslerinden biri...

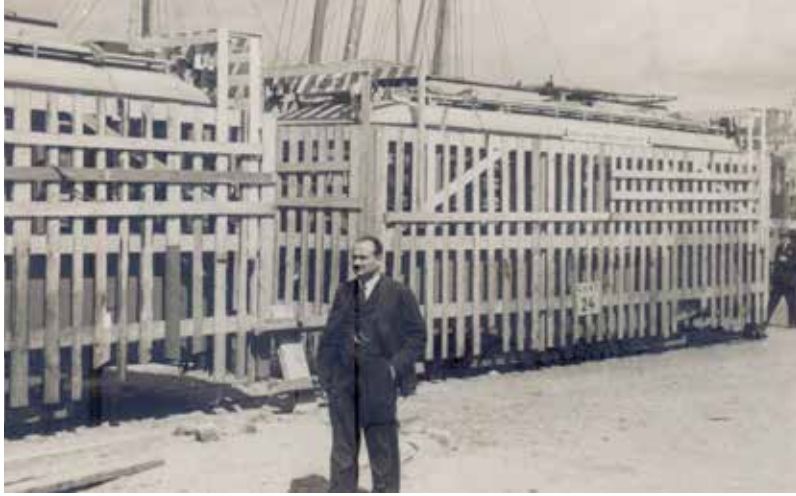

R18: İskele önünde hareket saatini bekleyen ÜKHT İdaresi'nin tramvayı ve taksi-dolmuşlar (Güzelleşen İstanbul, 1943).

Üsküdar'da İlk Tramvay

Dünyada ilk uygulamalarına 1820'lerde rastlanan ve kentiçi toplulaşımında yeni bir çığır açan tramvay adlı taşıtın İstanbul'a gelmesi, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğini buldu. İlk defa Rumeli yakasında, Azabkapı Saliha Sultan Çeşmesi'yle Beşiktaş (takibeden senelerde de Ortaköy) arasında 31 Temmuz 1871 tarihinde işletilmeye başlanan atlı tramvay servislerini zaman içinde diğer şube hatları izledi. Böylelikle kentin batı yakası, yirminci yüzyılın başlarına dek 7 ayrı tramvay hattıyla örüldü. Ancak araya giren Balkan Harbi, atlı tramvay sisteminin önce sekteye uğramasına, ardından da tamamıyla iptaline neden oldu, fakat takibeden iki sene zarfında kentin batı tarafı bu kez cereyanla işletilen yeni tramvay modelleriyle tanıştı. Ancak sözkonusu şebeke yalnızca Avrupa yakasıyla sınırlı kaldı. Anadolu tarafının, yani Üsküdar'ın bu teknolojik araçla tanışmasıysa 1928 yılına dek gecikti.

R60: ÜKHT İdaresi'ne teslim edilmek üzere Haydarpaşa Limanı'na getirilen ilk tramvay araçları henüz daha ambalajları içinde (Alican Küçükcan Arşivi)

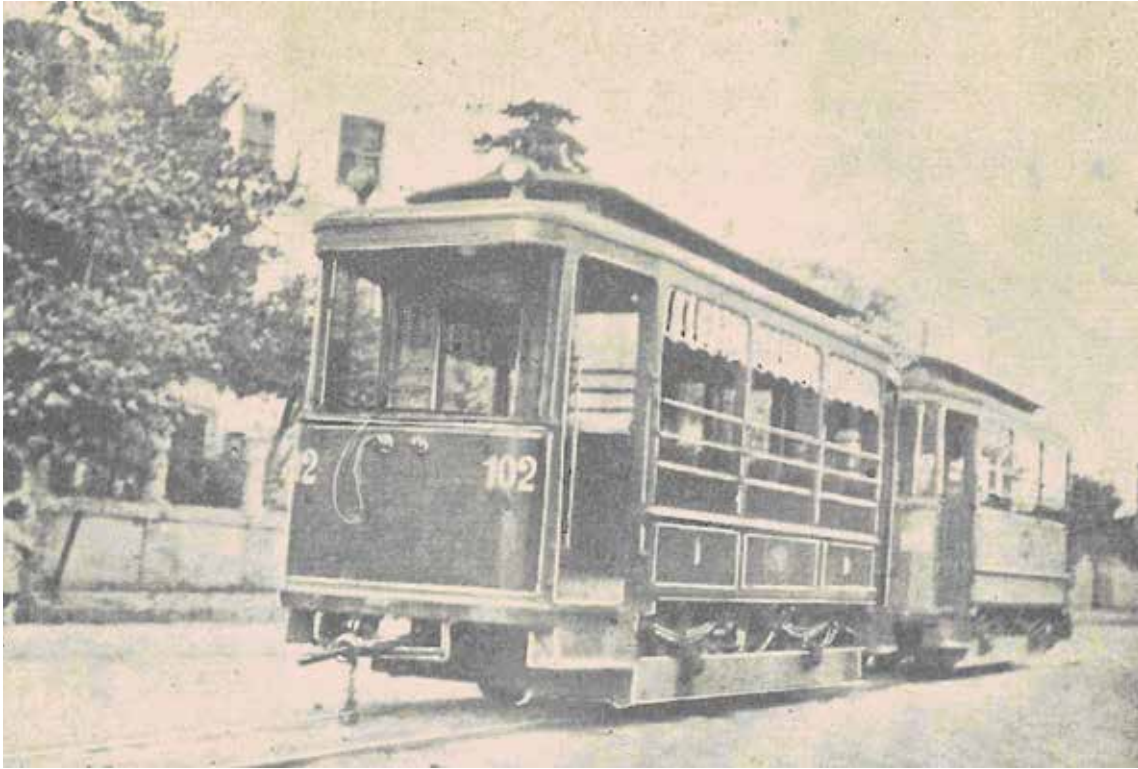
Karşıda, Suriçi-Beyoğlu-Şişli-Beşiktaş-Bebek kapalı alanında İstanbul Tramvay Şirketi tasarrufunda işletilen elektrikli tramvay şebekesinin bir benzerinin, Cumhuriyet'in ilânından sonra Anadolu yakasında da hayata geçirilmesi fikri nihayet kabul gördü ve 31 Ağustos 1927'de Üsküdar-Kısıklı-Alemdağı Halk Tramvayları TAŞ adıyla bir şirket kuruldu⁸. Vakit kaybetmeden inşaat çalışmalarına başlandı ve 1928'in yaz ayları içinde ilk elektrikli tramvay hattı çalışmaya hazır hale getirildi. Halkın yaz mevsiminden istifade edebilmesi amacıyla 7 Haziran 1928 günü hattın açılış merasimi gerçekleştirildi. Bir gün sonra, 8 Haziran 1928 Cuma sabahından itibaren söz konusu 4,5 kilometrelik "Üsküdar-Bağlarbaşı-Kısıklı" hattı üzerinde düzenli servislere geçildi. Üsküdar'ın ilk tramvay hattına Romen rakamıyla "I" numarası verildi.

R42: ÜKHT İdaresi'nin 8 Haziran 1928 gününden itibaren hizmete aldığı "I" numaralı "Üsküdar-Kısıklı" tramvay hattının güzergâhı.

⁸ Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları, İstanbul 1932, s.50.

Fakat hizmete giren bu tek hattın şirketi kâra geçirmeye yeterli olamayacağı aşikârı. Daha önce Avrupa yakasında başlatılan tramvay hizmetinin gelişim safhaları ve şebekenin yayılımı esnasında yaşananlar, Anadolu yakası için sağlam birer kıstas teşkil etmekteydi. Bu yüzden Şehir Meclisi meselenin sadece “Üsküdar-Kısıklı” hattıyla sınırlı kalmamasının, hizmet alanının genişletilerek en kısa zamanda “Üsküdar-Haydarpaşa-Kadıköy” servislerinin de başlatılması gereğinin altını çizdi.

R25: Yaz günlerinde Çamlıca tepelerine çıkmak isteyen yolcuların çok hoşlandıkları açık tramvaylardan “102” numaralı römork. Bu vagonlarla yarım saat boyunca püfür püfür seyahat etmenin keyfi de bir başka olsa gerek...

15 Mart 1929 tarihinde Şirket ve Şehremaneti arasında akdedilen yeni bir mukavenâme ile tesisatın ve imtiyazların Şirket’e devredilmesine, böylece kurumun hüviyet ve vaziyetinin takviyesi yoluna gidildi. 2 Temmuz 1929 tarihli bir diğer mukavenâme ile de Şirket’in imtiyaz alanı genişletildi⁹. Buna göre şebekenin Üsküdar-Kadıköy dahil ve hariciyle kuzeyde de Beykoz ve Anadolufereni’ne kadar genişletilmesi kabul edildi. Üsküdar-Haydarpaşa, Karacaahmed-Bağlarbaşı, Haydarpaşa-Kadıköy, Kadıköy-Kızıltoprak-Feneryolu ve Kadıköy-Moda mecburi hatlarının, mukavenenin imzasından itibaren 5 yıl içinde inşa edilerek hizmete açılması karara bağlandı. Haricen Üsküdar-Beykoz, Merdivenköy-Sıraserviler-Libâde-Kısıklı, Kadıköy-Acıbadem-Küçükçamlıca gibi destek hatlarının da ihtiyârî (arzu edildiği takdirde) inşası kararlaştırıldı¹⁰.

⁹ 31 Mart 1929, *Cumhuriyet*, S:1760.

¹⁰ a.g.e., s.52.

R22: Doğançılar Parkı önünden geçen bir tramvay

1929 mukavelesiyle 5 yılı içinde açılması kararlaştırılan mecburi hatların tamamı hizmete alınırken, isteğe bağlı olarak düşünülen “Üsküdar-Beykoz” hattı ise hiçbir zaman gerçekleştirilemedi ve tramvay şebekesinin kuzey ucu Üsküdar iskelesi ile sınırlı kaldı. Aynı yıllarda İstanbul’un Rumeli yakasında ise Boğaziçi’nde elektrikli tramvaylar Beşiktaş’tan sonra Ortaköy ve Bebek’e kadar devam etmekteydi (1940’ların sonunda sözkonusu hattın geometrisinin Üsküdar tarafında da simetrik bir yansımasının inşa edilmesi gereği gündeme geldi. Ancak vapur iskelesinden itibaren Kuzguncuk-Beylerbeyi-Çengelköy istikametli bir kıyı hattı düşüncesi, sahiyolunun tramvay hattı inşasına yeterli ölçüde imkân vermemesi dolayısıyla pratiğe aktarılamadı).

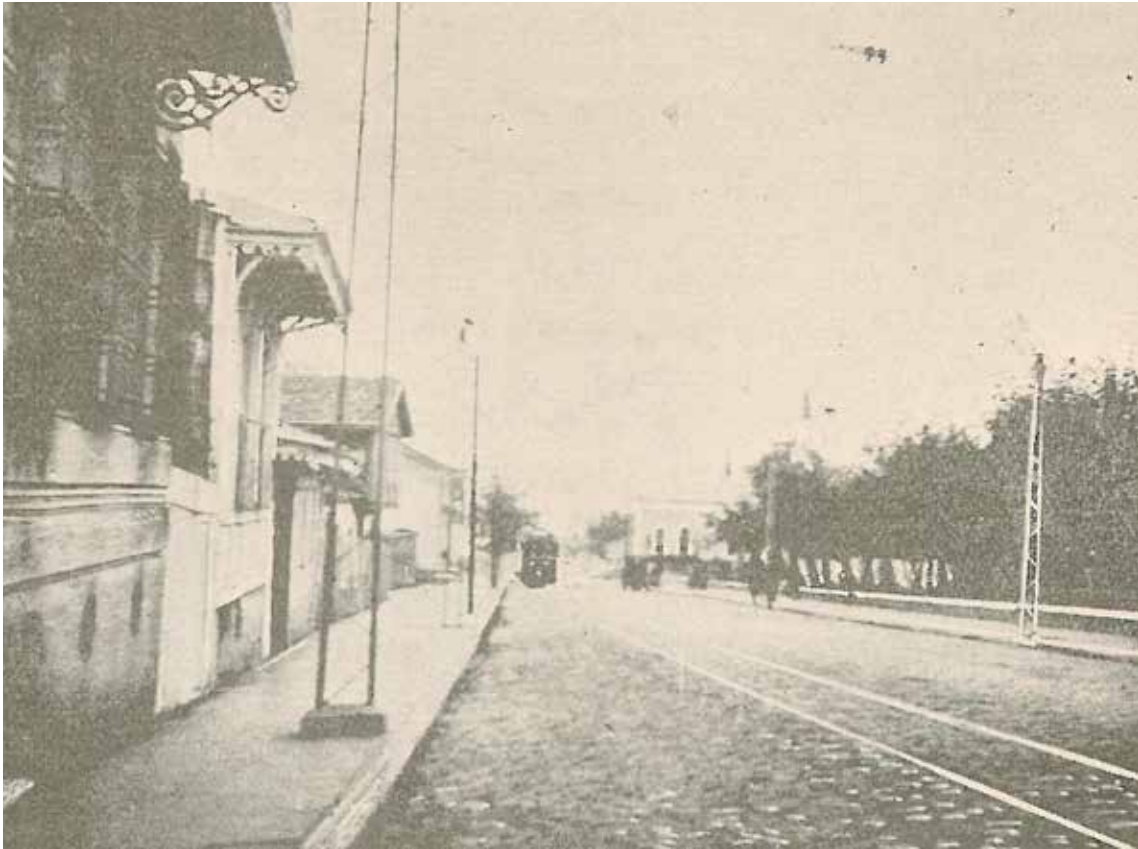
R23: Üsküdar iskelesinde tramvay, vapura yolcu alıp verirken...

Şebeke Genişliyor...

Alınan imtiyaz sonrasında derhal yurtdışına gerekli malzeme sipariş edildi¹¹. 17 Eylül 1929 sabahı hatların inşaatına başlandı ve “Üsküdar-Haydarpaşa” ile “Bağlarbaşı-Karacaahmed” bağlantı yolları 13 Birincikânun (Aralık) 1929 tarihinde törenle işletmeye açıldı. Bu suretle şebekenin uzunluğu 10.5 kilometreye ulaştı ve Üsküdar sınırları dahilinde, mevcut katılım noktalarından iki ayrı şube hattının dallandığı kapalı bir dairesel geometri teşkil edilmiş oldu. Hizmete giren yeni parkurlar üzerinde “X” numaralı “Üsküdar-Bağlarbaşı-Haydarpaşa” ve “XI” numaralı “Üsküdar-Doğancılar-Haydarpaşa” hatları servise başladı.

3 ayı hat üzerinde hizmet veren işletmenin araç parkı 16 birinci ve 8 de ikinci mevki olmak üzere toplam 24 tramvaydan ibaretti. 6’sı birinci mevki ve 4’ü de ikinci mevki olmak üzere hergün toplam 10 motris (çeken) ve römork (çekilen) araç servise çıkarılıyordu.

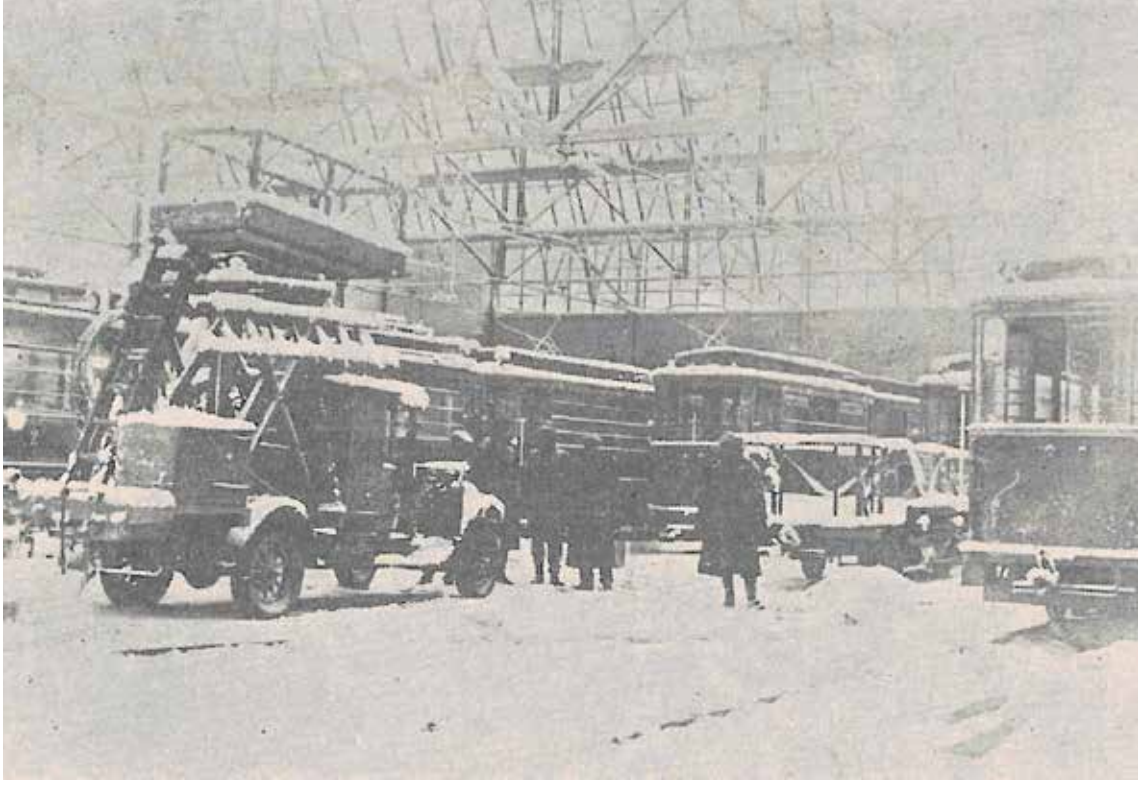

R24: Üsküdar-Haydarpaşa yolunda tramvaylar Doğancılar yokuşunu çıkarırken...

Tramvay hatlarının halktan yoğun ilgi görmesi üzerine, imtiyaz alanı dahilinde kamyonlardan bozma ve günümüzün minibüslerine eşdeğer küçük otobüsler görülmeye başlandı. Özel şahıslara ait bu araçlar, tramvay şirketiyle ciddi bir rekabete başladılar. Bunun üzerine şirket, mevcut hatları üzerinde iyileştirmeler yaparak hizmet kalitesini yükseltme yoluna gitti ve ilk olarak şebeke üzerindeki 1.550 metre uzunluğundaki tek hattı çift yola çevirdi. Eski dizel motorlarıyla temin edilen elektrik cereyanının, daha iktisadi cihazlarla İstanbul yakasından aktarımı sağlanarak, yeni bir muhavvile merkezi inşa edildi¹².

¹¹ 25 Şubat 1929, *Cumhuriyet*, S:1726.

¹² a.g.e., s.53.

R20: Bir kar fırtınası sabahında tramvay deposu önünde sefer öncesi son hazırlıklar

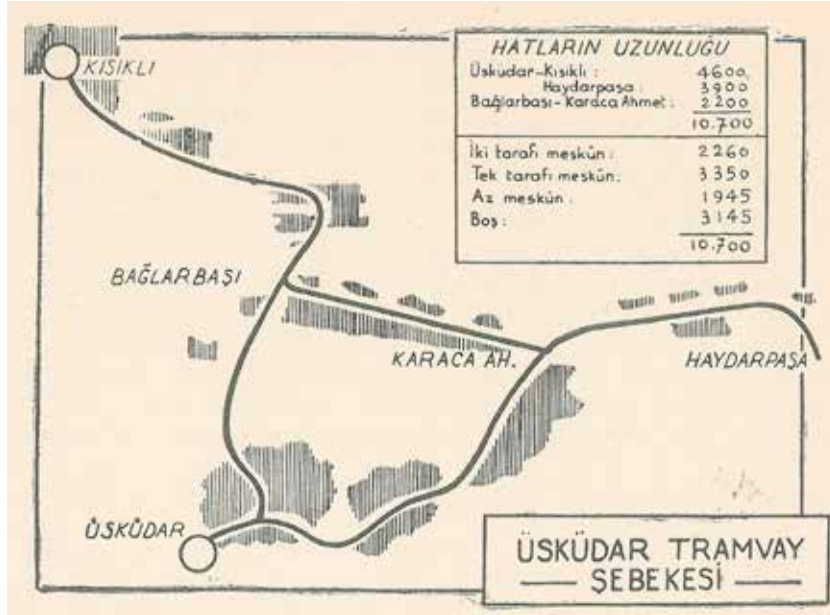
1930 yılında şebeke üzerinde yeni hatlar denendi ve verimli olmadıklarına kanaat edilenler iptal edildi. “X” numaralı “Üsküdar-Bağlarbaşı-Haydarpaşa” hattı kaldırılarak, yerine 16 Mart 1930 tarihinden itibaren “XV” numaralı “Bağlarbaşı-Karacaahmed-Haydarpaşa” hattı açıldı. Yine “Üsküdar-Doğancılar-Karacaahmed” arasında hizmete konulan “XII” numaralı hat da 16 Şubat 1930’da iptal edildi.

1931’e gelindiğinde günlük servise çıkan araç sayısı 14’e yükseldi. 1932’de Üsküdar dahilindeki 10.700 metre uzunluğa sahip elektrikli tramvay sistemi 3 ayrı hat üzerinde hizmet vermekte ve yıllık 2.447.065 yolcu taşımaktaydı.

I	Üsküdar-Bağlarbaşı-Kısıklı	4.600 m.
XI	Üsküdar-Doğancılar-Haydarpaşa	3.900 m.
XV	Bağlarbaşı-Karacaahmed-Haydarpaşa	2.900 m.

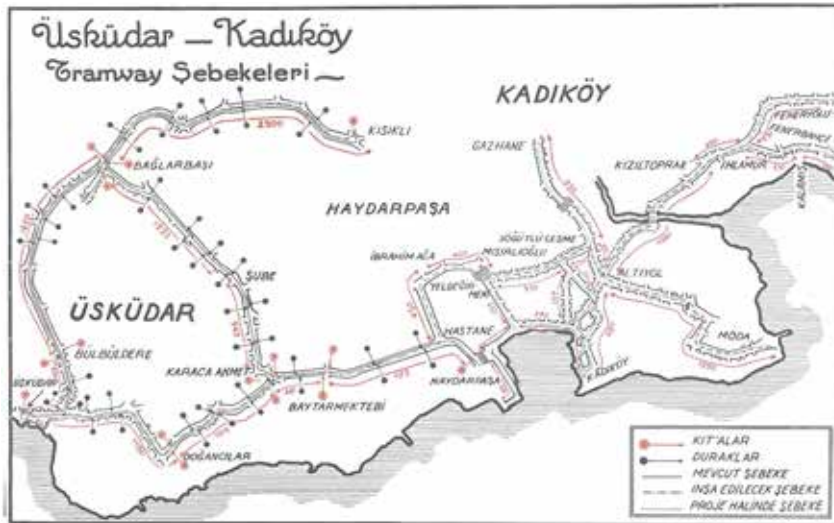
1932’nin yaz aylarında Üsküdar çarşısındaki eski binalar yıkılarak yerlerine kârgir binalar inşa edilmeye başlandı. Doğancılar parkının aşağısındaki yola da güzel bir bahçe yapıldı. Bu arada Yeni Teşkilât Kanunu uyarınca Üsküdar Belediyesi’yle Anadoluhisarı Belediyesi birleştirildi.

R26: Üsküdar Tramvay Şebekesi (1932)

Şebekenin daha da genişletilmesi lüzumu üzerine, 1 Ekim 1933 tarihli mukavele mucibince Linke-Hofman-Busch-Werke AG fabrikasında 12 adet, Orenstein und Koppel AG müessesesinde de 8 adet olmak üzere 20 yeni motris (çekici kabin) imal ettirildi. Montajı tamamlanan araçların 29 Mayıs 1934 günü Yüksek Nafia Vekâleti'nce tasdik edilerek Şirket'e genel kabulleri yapıldı¹³.

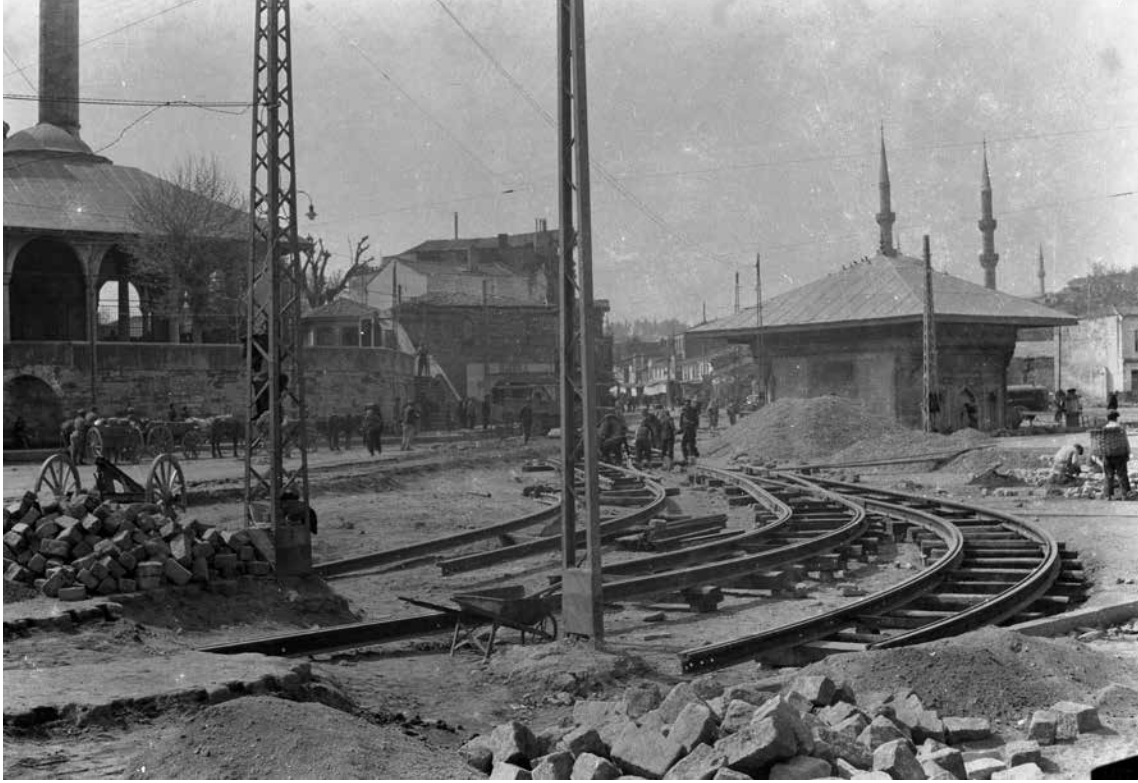
R08: Hâlihazırda Üsküdar ve civarına hizmet götürmekte olan elektrikli tramvay şebekesinin, 1931-32 senelerinde Kadıköy ile civar semtlerine doğru yayılımını hedefleyen kroki ve inşa edilmesi düşünülen ilâve hatlar (ÜKHT Tanıtım Kitabı, İstanbul 1932).

Haydarpaşa'ya kadar gelen tramvayların Kadıköy'e kadar uzatılması için 30 Nisan 1934'de ek ray inşaatına başlandı. 10 Temmuz 1934'de İbrahimağa'ya dek gelindi. 27 Ağustos 1934 günü ise ilk tecrübe arabası çalıştırıldı. Üsküdar ve Kadıköy birbirlerine kesintisiz bir şekilde bağlandı. 1 Eylül 1934 günü yapılan törenle de "Üsküdar-Kadıköy"

¹³ ÜKHT TAŞ 1934 Yılı İdare Meclisi Raporu, İstanbul Mart 1935, s.7.

elektirikli tramvay seferleri resmen başladı. Aynı yıl Kadıköy şebekesinde de 24 Haziran 1934’de Kızıltoprak-Feneryolu, 28 Eylül 1934’de Suadiye ve 30 Eylül 1934’de Bostancı hatları hizmete alındı¹⁴.

Temmuz 1935’de Üsküdar iskele meydanında bulunan Mimar Sinan’ın cami ve medresesinin önünü kaplayan eski ve çirkin binalar kaldırılarak, eserlerin önü açıldı.

R51: Üsküdar meydanında ray yenileme faaliyetinden (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Üsküdar’dan Yalova’ya Vapur

AKAY (Adalar, Kadıköy, Anadolu Yakası, Yalova) İdaresi 1 Haziran 1938 gününden itibaren uzun soluklu bir vapur seferi hizmete koydu. Üsküdar’dan Yalova’ya kadar araba vapuru seferleri başlatıldı. İlk olarak saat 12:00’de Üsküdar’dan hareket eden araba vapuru, 12:30’da Kabataş’a uğradıktan sonra Yalova’ya gitmeye başladı. Seferler Cumartesi ve Pazartesi günleri İstanbul ve Yalova’dan karşılıklı olarak yapılmaktaydı. İleride lüzum görülürse araba vapurlarının Kadıköyü’ne de uğratılacakları ilân edildiyse de, dörtbuçuk saat kadar süren bu posta uzun soluklu olamadı ve sezon sonunda iptal edildi¹⁵.

¹⁴ ÜKHT TAŞ 1934 Yılı İdare Meclisi Raporu, İstanbul Mart 1935, s.12-14.

¹⁵ 11 Haziran 1938, *Yeni Sabah*, s.4.

DENİZBANK AKAY İŞLETMESİ
MÜDÜRLÜĞÜNDEN :
İSTANBUL - YALOVA

Arasında Araba vapuru seferleri

11 Haziran 938 tarihinden ağustos 938 nihayetine kadar yalnız cumartesi ve pazartesi günleri :

		Cumartesi günleri		Pazartesi günleri	
		S.	D.	S.	D.
Üsküdar	K.	12	00	6	30
Kabataş	>	12	30	7	00
Yalova	V.	15	30	10	00
Yalovadan	K.	16	00	11	00
Kabataş	>	19	30	14	30
Üsküdar	V.	20	00	15	00

Bu seferlerde Büyükdaya nakledilecek araba ve hayvan bulunursa o gün vapur gidiş ve gelişte Büyükdaya da uğrıyacaktır. (3235)

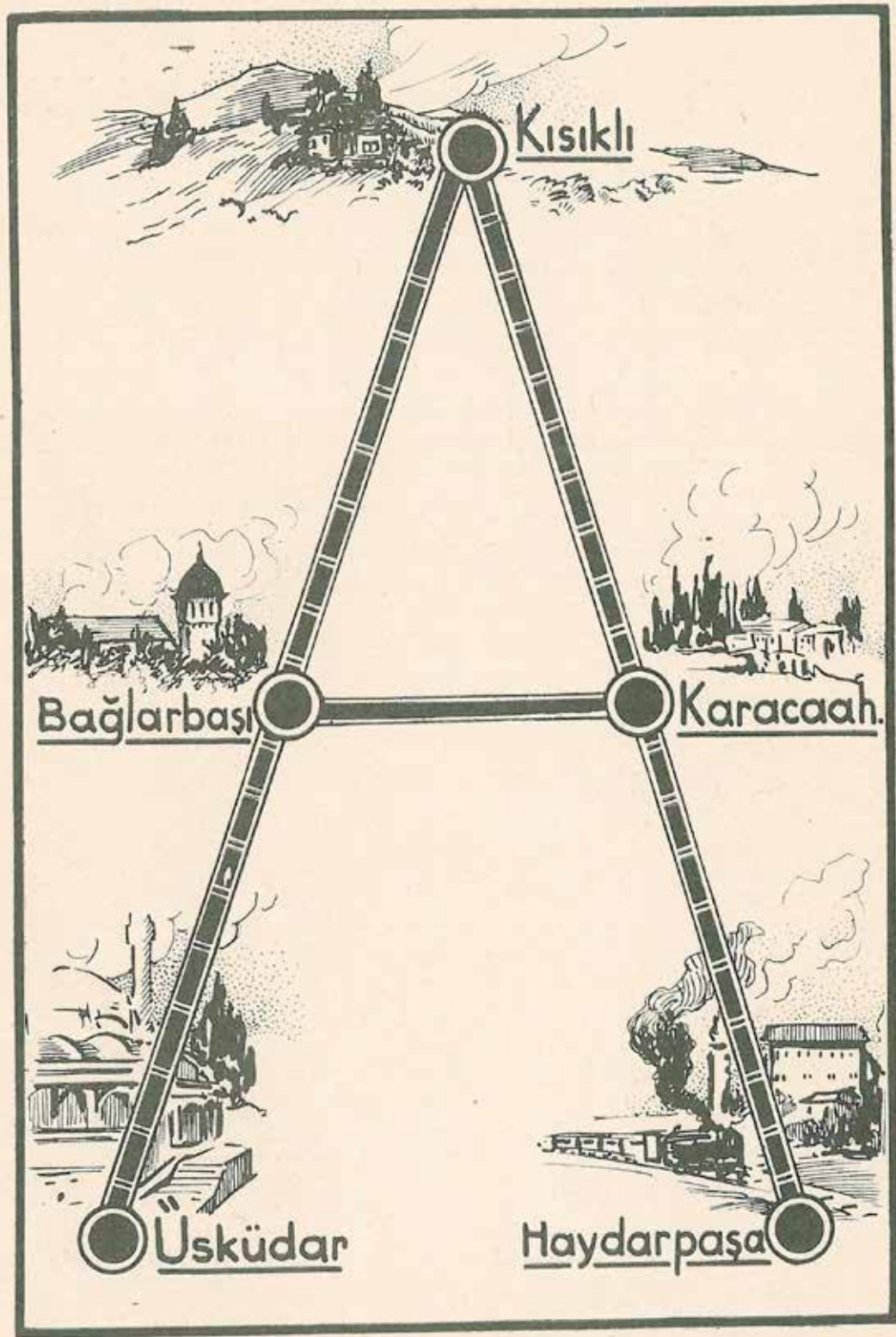
R16: AKAY İşletmesi'nce 1938'de "Üsküdar-Kabataş-Yalova" arasında çalıştırılan araba vapur hattının tarifesi. Üsküdar'dan Yalova 3.5 ilâ 4 saat sürmekte. Bazı postalarda Büyükdaya'ya da kapak atan Yalova postası, verimli bulunmayarak aynı sene zarfında iptal edilecektir.

İlk Otobüsler

17 Mayıs 1943'de, İETT İdaresi tarafından ilk defa olarak Üsküdar ve Kadıköy'ne de şehiriçi otobüsü hizmetinin verilmesi kararlaştırıldı. Otuzlu yıllardaki araç ve yedekparça sıkıntısını aşmakta zorlanan İdare, II. Dünya Savaşı'nın son demlerinde araç parkını genişletme yolunda ciddi adımlar atmış ve 1942-43 yılları arasında 24 otobüslük küçük bir filo oluşturmuştu. İsveç ve Amerika'dan getirilen bu otobüslerin karoseri montajları peyderpey ikmal edilip sefere giren otobüs sayısı çoğalınca, yeni hatların işletmeye açılması gereğinden hareketle karşıyakada da, "Üsküdar-Kadıköy" arasında düzgün hareket tarifelerine riayet edecek şekilde iki otobüsün çalıştırılmasına karar verildi¹⁶. Sözkonusu takviye otobüs servisleri, aynı zamanda "Üsküdar-Kadıköy" tramvay hattının yükünü de kısmen paylaşacaklardı.

¹⁶ 17 Mayıs 1943, *Cumhuriyet*, Sayı: 6735, s.2.

R07: Kısıklı, Bağlarbaşı, Karacaahmed, Üsküdar ve Haydarpaşa noktaları sınır olacak şekilde faaliyet gösteren ÜKHT İdaresi tramvay şebekesinin "A" harfine benzetilerek dizayn edilen yayılımı... (ÜKHT Tanıtım Kitabı, İstanbul 1932).

Bu konuyla ilgili gazetede çıkan ilk haberler şöyleydi:

Üsküdar ve Kadıköy'ne de Otobüs Verilecek

Tramvay İdaresi tarafından Avrupa ve Amerika'dan getirilen otobüslerin karoseri montajı ikmal edilmektedir. Sefere çıkan otobüsler çoğaldıkça, yeni hatlar işletmeye açılacaktır. Karşı yakada; "Üsküdar-Kadıköy" arasında iki otobüs çalıştırılmaya başlanacaktır¹.

Ticaret Ofisi'nden alınan şasilerin otobüs haline getirilmesine devam ediliyor. Bunlardan 2'sinin Kadıköy, 2'sinin de Üsküdar'da işlemleri kararlaştırıldı. Bu suretle Üsküdar ve Kadıköy'ün bilhassa yazın artan münakalâtı hafiflemiş olacaktır².

10 Haziran 1943 Perşembe günü İstanbul yakasından verilen 1 adet Scania otobüsle "Üsküdar-Kısıklı" arasında ilk servis açıldı. Aynı ay içinde "Kadıköy-Suadiye" hattı da hizmete alındı. Otobüslere, Avrupa yakasındaki benzerlerinde olduğu gibi ilk başlarda hat numarası verilmedi. Tabelâlıklarına sadece kalkış ve varış noktaları yazıldı.

Ancak, büyük bir hevesle karşı yakaya gönderilen otobüslere Kadıköy ve Üsküdar'da halk tarafından pek fazla rağbet olmadığı görüldü. Çünkü otobüs bilet ücretleri tramvay ücretlerine göre daha pahalıydı. Bu yüzden halk çoğunlukla tramvayları kullanmaktaydı. İki ayrı hatta birden işlemek üzere bölgeye gönderilen toplam 4 otobüse ilginin az olmasının sebeplerinden biri de, yedek parça sıkıntısı nedeniyle bir süreden beri depoda beklemekte olan tramvay motrislerine Avrupa'dan temin edilen bandajların takılarak yeniden servise verilmeleri suretiyle araç arzının artış göstermesiydi.

"Kadıköy-Bostancı" hattında çalışan 2 otobüs günlük 190 lira temin etmişken, 3. otobüs de ilâve edildikten sonra hasılat 130 lira oldu. Bu hatta 2 otobüsün kifayet edeceği anlaşıldı. 3. otobüsün çalıştırılmasından vazgeçildi. "Üsküdar-Kısıklı" otobüs hattından ise günlük 56 lira gelir sağlandı. Tramvay İdaresi bu seferlerden dolayı zarar ettiğinden, hatta yeni arabalar ilâve edilmeyecektir³.

Otobüsler Geri Gönderiliyor

Yaklaşan kış münasebetiyle, 12 Eylül 1943 akşamından itibaren Anadolu cihetindeki otobüsler tekrar Avrupa yakasına nakledilmeye başlandı¹⁷. Mevcut 5 otobüsün tamamı da İstanbul bölgesine aktarıldıktan sonra, Üsküdar tarafında yine eskiden olduğu gibi sadece tramvaylar çalışmaya başladı¹⁸. Bu tarihten sonraki 2 yıl boyunca Anadolu yakası kentiçi toplu taşımacılık hizmeti, yalnızca tramvaylar ve kısıtlı sayıdaki hususi halk otobüsleriyle sağlandı.

Anadolu yakasında Tramvay İdaresi'nin otobüs çalıştırmaya son vermesi ve ÜKHT'nin de sözleşmesi gereği otobüs çalıştırma izninin olmaması dolayısıyla, bu yakanın iki önemli iskele merkezi olan Kadıköy ve Üsküdar arasındaki toplu taşıma ÜKHT'nin tramvayları tarafından gerçekleştirilmekte, ancak bu hizmet oldukça yetersiz kalmaktaydı. Bunun üzerine Anadolu yakası kentiçi ulaşımına destek olması için eşhasa (özel şahıslara) ait otobüslerin "Üsküdar-Kadıköy" arasında düzenli bir tarife altında işletilmelerine müsaade edildi. Ve 4 hususi otobüs bu hatta çalışmaya başladı¹⁹.

¹⁷ 13 Eylül 1943, *Cumhuriyet*, 6854

¹⁸ 22 Eylül 1943, *Vakit*, S:9196.

¹⁹ 26 Mart 1946, *Cumhuriyet*, S:7763.

R15: İskele meydanında müşteri bekleyen hususi otobüsler. Günümüzün minibüslerine eşdeğer kapasiteleri olan araçların çoğu, Taksim Kışlası'nın yan sokağındaki atölyelerde, kamyonet şasisleri üzerine giydirilen kabinlerden başka birşey değil...

Anadolu yakasında iki yıl önce tecrübe edilen otobüs servislerinden beklenen verimin alınamaması üzerine bu bölgedeki seferlerini tatil eden İETT de 1946'da ikinci bir deneme daha yapmaya karar verdi ve aynı yıl satın aldığı 6 yeni otobüsünü Üsküdar tarafına yolladı. İdare, bu yakaya daha fazla otobüs gönderilmesine gerek olmadığını ve şimdilik eldeki 6 Ford otobüsle yetinileceğini açıkladı. Seferle konulacak olan 5 otobüs ve bir de yedekte bekleyenle birlikte toplam 6 araba, Kadıköy ve Üsküdar civarının o günlerdeki lâstik tekerlekli toplulaşıma hizmetini rahatlıkla karşılayacaktı.

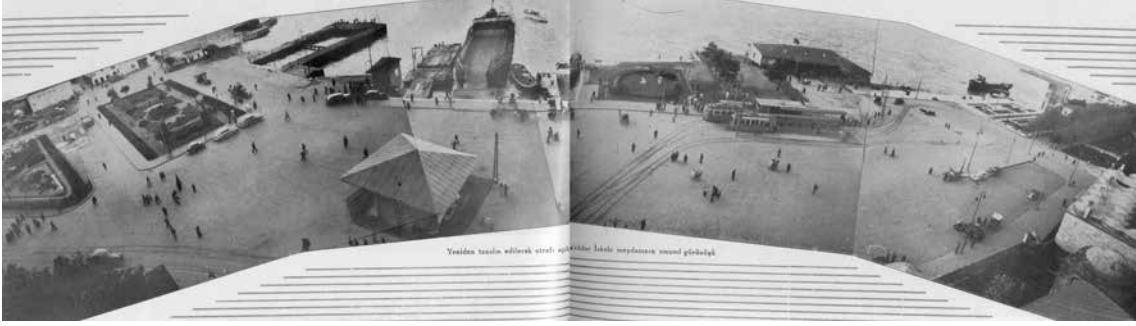
Üsküdar-Kısıklı Hattı Yeniden Hizmette

19 Temmuz 1946 sabahından itibaren "Üsküdar-Kısıklı" otobüs hattı tekrar hizmete girdi. Tek otobüslük "Üsküdar-Kısıklı" servisi 40'ar dakikalık kalkışlarla gerçekleştirilmeye başlandı²⁰.

Bu arada ÜKHT Şirketi de hizmet kalitesini yükseltmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmaktaydı. İdare tarafından hazırlanan projenin Belediye'ce onaylanması üzerine, Üsküdar meydanında tramvaya binecek olan halkın sıraya girip düzenli bir şekilde beklemesine mahsus ilk demir parmaklıklı duraklar yaptırıldı²¹.

²⁰ 20 Temmuz 1946, *Yeni Sabah*, S:2935.

²¹ 30 Nisan 1947, *Cumhuriyet*, S:8155

R45: İmar hareketinden sonra etrafı açılan Üsküdar meydanı, iskeleler ve tramvay başdurakları (Cumhuriyet Devrinde İstanbul, 1947).

Fakat Üsküdar yakası otobüs konusunda ikinci bir talihsizlik daha yaşadı. 1946'nın Ekim'inde Ankara otobüs deposunun yanması ve Başkent'in elinde neredeyse hiç toplulaşıma aracı kalmaması üzerine, İstanbul Belediyesi Şehir Meclisi'nin 16 Ekim 1946 günü gerçekleştirilen toplantısında, Ankara'ya 5 İETT otobüsünün gönderilmesine oybirliğiyle karar verildi. Ancak Suriçi, Beyoğlu veya Boğaziçi seferlerinden araç eksiltilmeyecek, bunun yerine 13 Temmuz 1946 tarihinden itibaren kurulan Üsküdar ve Kadıköy servislerindeki otobüsler geri alınacaktı²².

R06: "I" numaralı Üsküdar hattında çalışan elektrikli ve römorklu tramvaylardan biri Kısıklı meydanındaki başdurağında hareket saatini beklerken. Öğle saatleri... Hareket esnasında birkaç yolcuya servisine başlayacak ama Altunizâde ve Bağlarbaşı duraklarında yüküce müşteri toplayarak bir çeyrek saate varmadan onları Üsküdar iskelesine indirecek (İbrahim Hilmi Tanışık Koleksiyonu).

Alınan karar gereğince, henüz üç aydan beri çalışmakta olan ve halen Üsküdar yakasında 3 ayrı hatta hizmet veren 6 otobüslük Ford filosunun içinden 5'i böylece Ankara'ya gönderildi. Geriye kalan 1 Ford otobüs de da araba vapuruyla Avrupa yakasına geçirilerek Şişli Garajı bünyesine alındı. Böylece Üsküdar-Kadıköy bölgesindeki otobüs servislerine ikinci defa nihayet verildi.

²² 16 Ekim 1946, *Ulus*.

ÜKHT İdaresi Anadolu yakasında otobüs çalıştırma iznine hâlâ sahip olmadığı için bu yakadaki lâstik tekerlekli toplu taşıma hizmeti yeniden özel şahısların ve şirketlerin tekeline geçti. 1947’de bir müteşebbis “Üsküdar-Beykoz” arasında otobüs işletme müsaadesi aldı²³. İzin alınmasını takibeden ayın sonunda iki büyük hususi otobüs yaptırılarak sözkonusu hatta tahsis edildi²⁴. 1 Mayıs 1947’de yapılan törenle otobüsler “Üsküdar-Kuzguncuk-Beylerbeyi-Çengelköy-Kanlıca-Paşabahçe-Beykoz” sahilyolunda hizmete girdi²⁵. Hususi otobüslerden 15 gün evvel, 17 Nisan’da ise yine “Üsküdar-Beykoz” arasında ilk defa kaptıkaçtı adı verilen küçük otomobiller işlemeye başladı.

ÜKHT, Otobüs Çalıştırma İznini Nihayet Aldı

Bu arada müsbet bir gelişme yaşandı ve ÜKHT İdaresi sonunda Üsküdar yakasında otobüs çalıştırma iznini aldı. Temmuz 1947’ye kadar Kadıköy ve Üsküdar’a otobüs getirileceği kararı hissedarlar toplantısında açıklandı. ÜKHT, otobüslerin gelecekleri tarihe kadar olan 2 aylık süre zarfında, bu araçları kullanacak olan şoförleri bulmak ve eğitmek amacıyla derhal kolları sıvadı ve gazetelere konuyla ilgili ayrıntılı bir de ilân verdi²⁶.

R49: Meydana kavuşan tramvay rayları ve makasları (Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

Aynı yıl Haydarpaşa Köprüsü tramvay yolu hizmete girdi. Üsküdar’ı Kadıköyü’ne bağlayan tramvay hattının Yeldeğirmeni’nden kaldırılarak güzergâhının sahile nakli ve Haydarpaşa Köprüsü’nden geçirilmesi dolayısıyla 25 Nisan 1947 günü açılış töreni yapıldı. Haydarpaşa ile Kadıköy arasındaki mesafe 35 dakikadan 5 dakikaya indi. ÜKHT Müdürü Feridun Manyas; “Şimdilik tek hat olarak yapılan yol planının Bakanlık’ça tasdikini müteakip çift hata tahvil edileceğini ve 1 Mayıs 1947 tarihinden itibaren inşaatın nihayetine kadar İdare’nin yeni yaptırdığı 2 otobüsünün eski tramvay yolunda; ‘Kadıköy-İbrahimağa-Yeldeğirmeni’ arasında işleyeceğini” söyledi.

²³ 7 Mart 1947, *Vakit*, 10563.

²⁴ 8 Nisan 1947, *Cumhuriyet*, 8143.

²⁵ 7 Mart 1947, *Vakit*, 10563.

²⁶ 29 Mart 1947, *Vakit*, 10585.

R73: Yeni Haydarpaşa demiryolu köprüsü üzerinden geçen bir Üsküdar-Kadıköy tramvayı.

ÜKHT İdaresi, hem Amerika'dan orijinal fabrika çıkışlı, hem de iç piyasada kamyon şasisi üzerine imal ettirdiği otobüslerini vakit kaybetmeden Üsküdar ve Kadıköy kalkışlı merkezi hatlarda servise koydu. Kamyon şasisi üzerine inşa edilen üçüncü otobüsünü 7 Mayıs 1947'de "Üsküdar-Kısıklı" hattında hizmete verdi. Böylece Mayıs'ın ilk haftası içinde ÜKHT İdaresi'ne ait 3 otobüs, Üsküdar ve Kadıköy sâkinlerini 2 ayrı hat üzerinde taşımaya başladı.

R53: ÜKHT İdaresi'ne ait Twin-Coach marka otobüs ve Siemens marka sarı renkli motris yan yana (İETT Arşivi)

Aynı yıl Seyrüsefer Komisyonu, “Üsküdar-Yakacak” arasında otobüs işletmek isteyen özel şahıslara müsaade verdi²⁷. Böylece Üsküdar’ın Boğaziçi Anadolu sahillerinden başka doğu istikametli yerleşmelerle de bir şekilde irtibatı sağlandı²⁸.

Üsküdar’dan Haydarpaşa Garı’na Otobüs Servisi

Yine 1947 yılı içinde ÜKHT, tren yolcularını Kadıköy ve Üsküdar’a nakletmek için otobüs servisleri ihdas etti. Haydarpaşa Garı önünden hareket ederek Yeldeğirmeni yoluyla Kadıköy’de sonlanan otobüs hattının benzeri bir diğer hat olan “Haydarpaşa Garı-Üsküdar” servisi hizmete girdi. Bu hat deneme amaçlı açılmış olup, ilgi gördüğü takdirde devam ettirilecek, aksi takdirde iptal edilerek yine eskisi gibi sadece “Kadıköy” bağlantısı sürdürülecekti²⁹. Bundan hariç, İdare tarafından ısmarlanan 2 yeni Ford otobüsün günün muayyen saatlerinde “Bulgurlu-Kısıklı-Acıbadem-Kadıköy” arasında çapraz servisler yapmasına karar verildi³⁰.

R55: “8” filo numaralı Twin-Coach (İETT Arşivi’nden detay)

Bu yakada otobüs işletilmesi konusundaki üçüncü girişim diğerlerine nazaran bu kez uzun soluklu oldu ve hizmet ÜKHT’nin 1955 yılında İETT’ye devredilmesine kadar devam etti. 8 sene zarfında ÜKHT, filosuna yeni otobüsler katarak araç adedini peyderpey 11’e yükseltti ve “Üsküdar-Kısıklı” ile “Üsküdar-Kadıköy” hatlarını kesintisiz şekilde sürdürdü.

ÜKHT Otobüs Hatlarının Ayrıntıları ^{4*}		
Hat	Servis	Açılış Tarihi
☐ Kadıköy-Yeldeğirmeni-Haydarpaşa	2 otobüs	1 Mayıs 1947
☐ Üsküdar-Kısıklı	1 otobüs	7 Mayıs 1947
☐ Kadıköy-Suadiye	3 otobüs	11 Haziran 1947
☐ Üsküdar-Haydarpaşa	1 otobüs	25 Haziran 1947
☐ Çalışan	7 otobüs	
☐ İhtiyat otobüsü toplamı	1 otobüs	
☐ Mevcut otobüs toplamı	8 otobüs	

²⁷ 23 Mayıs 1947, *Cumhuriyet*, S:8179.

²⁸ 23 Mayıs 1947, *Cumhuriyet*, S:8179.

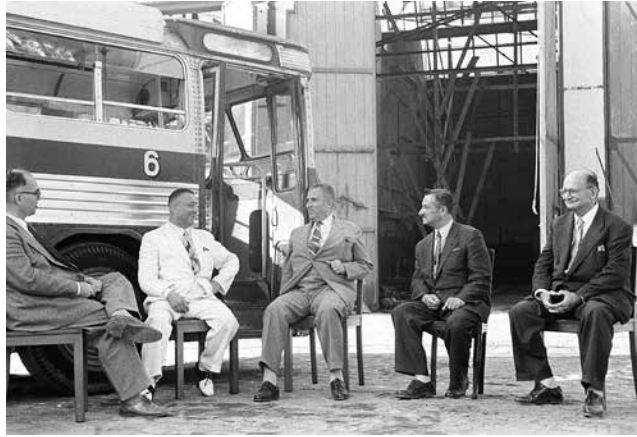
²⁹ 26 Haziran 1947, *Cumhuriyet*, S:8213.

³⁰ 11 Temmuz 1947, *Cumhuriyet*, S:8228.

1 Mayıs 1947'de 4 otobüsle deneme seferlerine başlanan “Üsküdar-Beykoz” hususi otobüs hattında, 3 Ağustos 1947'den itibaren düzenli servislere geçildi³¹. Aynı yılın sonunda hususi otobüsler için yeni bir tarife hazırlandı. Şehir genelinde işlemekte olan halk otobüsü sayısı yüzü bulunca, Belediye tarafından her hat için ayrı bilet ücreti belirlenerek 1948 yılbaşından itibaren yürürlüğe konuldu. Tarifelere göre hususi otobüslerde Üsküdar bölgesini ilgilendiren kısmın bilet ücretleri şöyleydi: Üsküdar-Selâmsız: 55 kuruş, Üsküdar-Beykoz: 60 kuruş, Üsküdar-Şile: 175 kuruş³².

ÜKHT'nin otobüs şubesinin hizmet vermeye başlamasının üzerinden geçen 4 ay 10 gün içinde Kadıköy kalkışlı Suadiye hattı Bostancı'ya, Üsküdar kalkışlı Kısıklı hattı da Bulgurlu'ya kadar uzatılmışken, verimli görülmeyen tek arabalık “Üsküdar-Haydarpaşa” hattı ise iptal edildi. Yine Kadıköy'den hareket ederek Yeldeğirmeni üzerinden Haydarpaşa'ya giden hat da, buradan itibaren yoluna mola vermeden devam ederek sahil yolundan Kadıköy'e geri dönecek şekilde bir ring hat haline getirildi.

>>> R54

9 Ekim 1947'de “Kadıköy-Acıbadem” servisleri çalışmaya başladı. Acıbadem her ne kadar Üsküdar sınırları içinde kalsa da, otobüslerin ilk kalkış noktası Kadıköy olarak seçilmiş ve bu sayede Üsküdar'ın bazı mahallelerinin Kadıköy iskelesiyle irtibatının sağlanması amaçlanmıştı.

1947'de “Kadıköy-Haydarpaşa-Köprü” ve “Üsküdar-Köprü” arasındaki motor seferleri artırıldı. Bu artış, taşıma ücretlerini 50 kuruştan 25 kuruşa düşürdü.

>>> R70

³¹ 5 Ağustos 1947, *Cumhuriyet*, S:8253.

³² 28 Aralık 1947, *Hürriyet*, Sayı:864.

1940'ların ikinci yarısında ÜKHT tasarrufu altında çalıştırılmaya devam edilen Anadolu yakası elektrikli tramvay hatlarının sayısı 12'yi buldu. Bunlardan 4'ü tamamıyla Üsküdar sınırları, 6'sı Kadıköy sınırları içinde işletilirken, 2'si de her iki bölge arasında çalışmaktaydı. 1 Haziran 1948 tarihli rehberde Üsküdar dahilinde hizmet veren tramvay hatları ve numaraları şöyleydi³³:

1	Üsküdar-Kısıklı	5 araba
1A	Üsküdar-Bağlarbaşı	1 araba
1A	Üsküdar-Altunizade	1 araba
12	Üsküdar-Kadıköy	7 araba
12A	Üsküdar-Karacaahmed	1 araba
22	Kadıköy-Kısıklı	4 araba

Bu arada ÜKHT İdaresi, sorumlu olduğu tramvay şebekesinde birtakım iyileştirmeler yapmakla da meşguldü: “Üsküdar-Kısıklı” tramvayları çift hat üzerinden işletilmesine, böylece yolda belirli noktalarda sinyal beklemelerine gerek kalmayacağından hareketle ikinci hattın döşenmesine başlandı³⁴. İdare'nin kendi işçilerinin yaptığı yol, 60 dakikalık “Üsküdar-Kısıklı” yolunu 48 dakikaya indirdi. 7 araba ile yapılan 90 sefere mukabil, çift hat dönüşümü yapıldıktan sonra, 6 araba ile 108 sefer ve 7 araba ile de 112 sefer yapmak imkânı hâsıl oldu³⁵.

Üsküdar'dan Beşiktaş'a Araba Vapuru

“Üsküdar-Kabataş” araba vapuru seferlerinin, Kabataş iskelesinin tadilâta gireceği gün olan 9 Nisan 1948 tarihinden itibaren tatil edileceği ve iki yaka arasındaki seferlerin Beşiktaş Hayreddin iskelesi ile Üsküdar arasında gerçekleştirileceği bildirildi³⁶. “Üsküdar-Sarayburnu” arasında muntazaman araba vapuru seferleri yapılması için yapılan tetkikler netice vermedi ve bu alternatif servis maalesef hayata geçirilemedi³⁷.

R36: Üsküdar araba vapur iskelesi, 1940'ların sonu (Önder Kaya Arşivi)

³³ Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Türk Anonim Şirketi, Tramvay ve Otobüs Tarifesi, İstanbul Matbaacılık TAO, İstanbul 1948.

³⁴ 31 Aralık 1947, *Yeni Sabah*, S:3182.

³⁵ 11 Mayıs 1948, *Son Posta*, S:5637+747.

³⁶ 7 Nisan 1948 *Son Posta*, S:5637+713.

³⁷ 10 Kasım 1948, *Cumhuriyet*, S:8708.

1948 yılında “Üsküdar-Kabataş” arasında günde 80 gidiş seferi yapılmakta ve bu hatta yıllık 300.000 vasıta taşınmakta olup, işletmeye 1 milyon lira varidat bırakılmaktaydı. Bu miktar, Şehirhatları'nın 60 gemisi ile taşınan yolculardan elde edilen gelirin yüzde 13'ünü teşkil etmekteydi³⁸.

Küçüksu-Bebek Araba Vapur Hattı

1949'un Temmuz'unda Üsküdar'ın Boğaz sahilindeki kuzey sınırı ucunda, “Küçüksu-Bebek” arasında alternatif bir arabalı vapur hattı açıldı. Sefer müddeti sadece 10 dakika olan ve günde karşılıklı olarak 13'er defa gerçekleştirilen postalar, maalesef bir süre sonra verimsiz bulunarak iptal edildi.

Devlet Denizyolları İşletme U. M. İlanları		
Şehir Hatları İşletmesinden:		
1 — 2 Temmuz 1949 pazar günü sabahından itibaren Bebek - Küçüksu ve müteakiben araba vapuru seferleri yapılacaktır.		
2 — Navlunlar Kabotaj - Üsküdar arasındaki ücretlerin aynıdır.		
3 — Araba vapuru hareket saatleri aşağıda gösterilmiştir:		
	Küçüksudan	Bebekten
	Bebeğe	Küçüksuya
	7.30	7.50
	8.30	8.50
	9.30	9.30
	10.45	11.00
	12.00 X	12.15 X
	13.25	13.40
	15.30	15.50
	17.05	17.30
	17.50 X	18.10 X
	19.00	19.15
	20.15	20.30
	21.45 X	22.00 X
	23.55	24.15
A — X işaretli seferler yalnız pazar günleri yapılır.		
B — Küçüksu - Bebek arasındaki seferlere kamyon ve ağır vasıtalar alınmaz.		
Sayın yolculara ilân olunur. (9696)		
Kamyon zamanı dolayısıyla kabotaj sahillerimizde işleyen posta seferlerinin yolcu navlunlarına temmuzdan itibaren ortalama % 20 nispetinde zam yapıldığı sayın yolculara ilân olunur. (9697)		

R17: 1949 yılında “Küçüksu-Bebek” arasında hizmete konulan ve günde karşılıklı 13'er sefer yapacak şekilde planlanan araba vapuru hattının tarifesi.

1950 yılının başında ÜKHT denetimi altında Anadolu yakasında işletilen 7 ayrı tramvay servisi içinden Üsküdar'dan hareket eden ya da Üsküdar sınırları içinden geçen hatlar ve numaraları şu şekildeydi³⁹:

1	Üsküdar-Kısıklı
12	Üsküdar-Kadıköy
22	Kadıköy-Kısıklı

1948 tarifesine göre hat sayısında bir azalma sözkonusu olsa da, aslında günlük servise çıkan araç adedinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, yalnızca ara servisler iptal edilmişti.

³⁸ 16 Aralık 1948, *Akşam*, S:10838.

³⁹ Ziyaoğlu, R., Lokmanoğlu, H., Erer, E.R., Turistik İstanbul Rehberi, İstanbul Halk Basımevi, 1950, s.270.

R34: Bağlarbaşı tramvay ve otobüs deposu

Ellili yılların başında İstanbul'un her iki yakasındaki tramvay şebekeleri doruk noktasına ulaştı. Rumeli tarafındaki işletme İETT eliyle gerçekleştirilmekte ve 16 ayrı hat üzerinde tramvay hizmeti verilmekteydi. Anadolu yakasında ise ÜKHT denetiminde çalıştırılan hat sayısı 7'ye ulaşmıştı⁴⁰. Bunların içinden 2'si "Üsküdar-Kısıklı" ve "Üsküdar-Kadıköy" olmak üzere iskele kalkışlı hatlardı⁴¹. Ancak kısa bir süre sonra sözkonusu hatlarda işleyen otobüsler iptal edilerek diğer servislere kaydırıldılar. Aynı dönemde bu yakadaki hususi otobüs servisleri ise, içlerinden biri "Üsküdar-Beykoz" olmak üzere 5'e yükseldi. Diğer 4'ü ise Kadıköy iskele meydanı kalkışlı hatlardı.

R56: İskele önünde hareket saatini bekleyen iki tramvay ve çeşmenin sağ tarafında dinlenmeye çekilmiş burunlu bir halk otobüsü (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

⁴⁰ Akçiz, R., İETT Tramvay ve Otobüs Hatları Planı, Apa Ofset, 1953.

⁴¹ Ziyaoğlu, R., Lokmanoğlu, H., Erer, E.R., Turistik İstanbul Rehberi, İstanbul Halk Basımevi, 1950, s.270.

Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay tarafından şehiriçinde uygulamaya geçilen klakson yasağı, 1 Mayıs 1951 sabahından itibaren Üsküdar ve Kadıköy'de de başladı⁴².

1951'den sonra ÜKHT İdaresi'nin içinin düştüğü malı sıkıntılar, yeni araç tedârik edilememesi ve mevcut hatlardaki periyodik bakımların düzenli şekilde gerçekleştirilememesi gibi sebeplerden dolayı bu yakadaki tramvay hizmetinin çok yakında ciddi anlamda sekteye uğrayacağı anlaşıldı. Zaten İstanbul genelindeki raylı ve lâstik tekerlekli ulaşım hizmetinin tek elde toplanması, uzun süreden beri üzerinde tartışılmakta olan bir konuydu. Şirket'in el değiştirmesi artık mecbur hale gelmişti. Bu hususta ÜKHT idarecilerinin de oluru alınarak tasfiye çalışmalarına başlandı.

Yeni Araba Vapurları Hizmette

İstanbul deniz taşımacılığına soluk aldirmek için Fransa'ya sipariş edilen 4 araba vapurundan ilk ikisi, 1952 yılının Mart ayında teslim edildi. Yeni gemiler Üsküdar hattında çalıştırılmaya başlandı.

Yeni araba vapurları bugün sefere başlıyorlar

Bir müddetten beri tecrübe seyirleri yapmakta olan "Kasımpaşa" ve "Kızkulesi" adlı araba vapurları, bugün saat 15:00'ten itibaren "Beşiktaş-Üsküdar" arasında çalışmaya başlayacaklardır. Araba vapurlarında, yolcuların daha rahat seyahat edebilmeleri için bir de salon vardır. Diğer taraftan bu iki vapurun evsafında iki araba vapurunun daha önümüzdeki günlerde bir açık deniz römorkörü yedeğinde İstanbul limanına gelmesi beklenmektedir⁵.

R61: Dört kaptan köşklü "4K" sınıfından "Kasımpaşa" (Ali Bozoğlu Arşivi)

⁴² 1 Mayıs 1951, *Yeni İstanbul*, S:518.

Üsküdar'a 24 Saatboyunca Araba Vapuru

Şehirhatları'nın 1952-53 kış tarifesinde "Kabataş-Üsküdar" araba vapurlarının günboyu karşılıklı 74 sefer yapmasına karar verildi. 7 Ekim 1952'den itibaren uygulamaya konulan fasılasız seferlerin 58'i gündüzleri, 16'sı ise geceleri 22:40-05:30 saatleri arasındaki dilimde gerçekleştirilmeye başlandı⁴³. Bu sayede Avrupa yakasından Anadolu tarafına arzu edilen bir saatte vasıtayla geçebilmek mümkün hale geldi.

1954 yılında ÜKHT Şirketi Hükümet'e geçti⁴⁴. ÜKHT Şirketi'nin Hükümet'e geçmesiyle birlikte⁴⁵ İETT İdaresi, Üsküdar ve Kadıköy bölgelerine verdiği otobüs sayısını 22 Ekim 1954 sabahından itibaren 8'e çıkardı. ÜKHT İdaresi bundan böyle Nafiâ Vekâleti ile müştereken idare edilmeye başlandı⁴⁶. ÜKHT İşletmesi'nin imtiyaz hakkı, Fahrettin Kerim Gökay başkanlığında 11 Kasım 1954 günü yapılan toplantıda ittifakla İstanbul Belediyesi'ne devredildi⁴⁷.

R38: 1955 yılı Üsküdar yakası İETT otobüs ve tramvay hatlarını gösterir harita

⁴³ 8 Ekim 1952, *Yeni İstanbul*, S:1034.

⁴⁴ 17 Ekim 1954, *Yeni İstanbul*, S:1763.

⁴⁵ 17 Ekim 1954, *Yeni İstanbul*, S:1763.

⁴⁶ 23 Ekim 1954, *Yeni İstanbul*, S:1769.

⁴⁷ 12 Kasım 1954, *Yeni İstanbul*, S:1789.

Bu arada, giderek artan nüfusu ve stratejik konumu gerekçe gösterilerek Üsküdar'ın "vilâyet" olması için Emrullah Nutku tarafından 17 Aralık 1954'de Dahiliye ve Bütçe Komisyonları'na verilen teklif, ittifakla reddedildi. Aynı teklif bir kez de Meclis gündemine alındı⁴⁸. Avrupa yakasıyla arasından geçen Boğaz su yolunun Üsküdar'ın ayrı bir il olması için yeterli olduğu savı üzerine şekillendirilen bu teklif de kabul edilmedi⁴⁹. 1 Mart 1955'de, İETT tarafından Kadıköy yakasında yeni otobüs seferleri başlatıldı: "Üsküdar-Kısıklı": 25 kuruş, "Kadıköy-Acıbadem": 25 kuruş, "Kadıköy-Koşuyolu": 25 kuruş ve "Kadıköy-Bostancı": 35 kuruş⁵⁰ olarak belirlendi.

Aynı dönemde İstanbul'da 10 hatta özel deniz motorları çalışmakta olup, bu seferlerin üçü Üsküdar kalkışıydı ("Köprü-Üsküdar", "Dolmabahçe-Üsküdar" ve "Beşiktaş-Üsküdar").

R44: Üsküdar vapur iskelesi yanından hareket eden Beşiktaş deniz motorları... Beşiktaş iskelesine bağlanmış olan mink vapur "Kocataş". Bacasından saldırdığı dumanın yönüne bakılırsa, havada oldukça güçlü bir günbatısı-lodos var. Cereyanın şiddeti, havada biraz olsun yükselmesine dahi izin vermeden Sultantepe-İcadiye istikametine doğru sürüklenmeye mecbur ediyor dumanı (Yılmaz Büktel arşivi)

22 Mart 1955'de Üsküdar yakasının ulaşımının ferahlaması için, İstanbul'dan yakasından 30 adet römorklu tramvay arabası getirilmesi için hazırlıklara başlandı⁵¹.

Üsküdar-Beşiktaş Araba Vapuru Seferleri Sürekli Hale Getirildi

18 Haziran 1955'de "Üsküdar-Beşiktaş Hayreddin İskelesi" arasında, sadece kamyon nakletmek üzere yeni bir araba vapuru hattı hizmete alındı.

Yeni araba vapuru seferlerine başlandı

"Hayreddin İskelesi-Üsküdar" arasında yeni ihdas edilen araba vapuru seferlerine 18 Haziran 1955'den itibaren başlandı. Bu hatta sadece kamyonlar taşınacaktır. Böylelikle "Sirkeci-Kadıköy" ve "Kabataş-Üsküdar" hatlarındaki izdiham da kısmen önlendi. Ancak eski hatlarda yapılması muhtemel bir değişikliğin şikayetlere yol açacağı anlaşılmaktadır⁶.

⁴⁸ 18 Aralık 1954, *Yeni İstanbul*, S:1825.

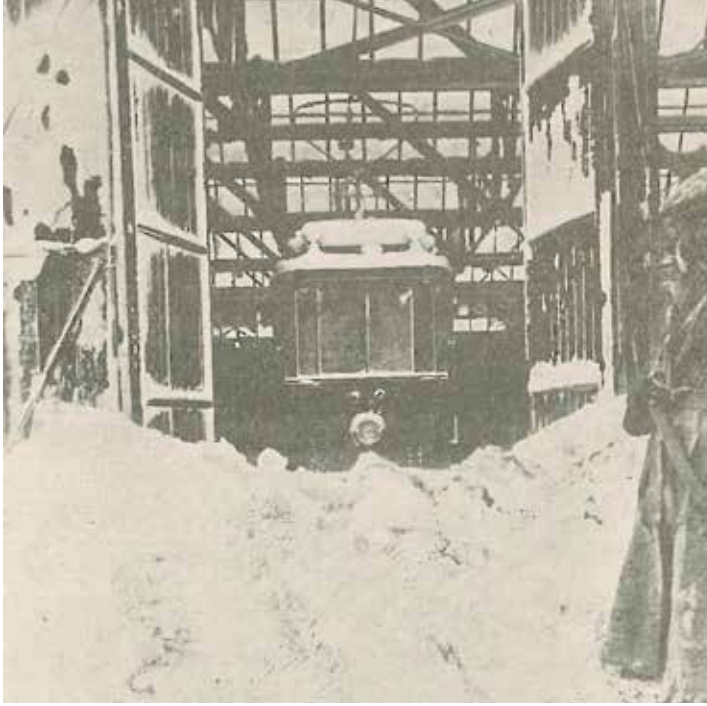
⁴⁹ 21 Aralık 1954, *Yeni İstanbul*, S:1828.

⁵⁰ 2 Mart 1955, *Vakit*, S:18435.

⁵¹ 22 Mart 1955, *Vakit*, S:18455.

Tramvaylar İETT'ye Devredildi

ÜKHT Tramvayları'nın İETT'ye resmen devri münasebetiyle 1 Nisan 1955 günü Bağlarbaşı Deposu'nda bir merasim yapıldı⁵². Üsküdar yakasına 22 tramvay arabası verildi. Şirketin tasarrufu altındaki 11 otobüs yeni işletmeye devredildi. Ancak mevcut araçların oldukça yıprandıkları ve yaş ortalamalarının 8 olduğu gözönüne alınarak bu bölgeye İstanbul tarafından 1952 model otobüsler gönderilerek araç yaş ortalaması 3'e çekildi. İçlerinde Amerikan yapımı Twin-Coachların da bulunduğu iyi-kötü çalışır haldeki 11 otobüs ise hizmetten alınarak görev dışı bırakıldı.

R21: Dizboyu kara saplanan Bağlarbaşı römizinin hangarında mahsur kalan bir ÜKHT tramvayı...

Hazırlıkları daha önceden tamamlandığı için İETT'nin yeni araçları derhal servise çıkarıldı⁵³. Bu arada eldeki tramvay ve otobüslerin tam mânâsıyla İETT'ye devredilmesi için Şirket'in Üsküdar'daki idare merkezinde bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda ÜKHT Şirketi'nin bütün menkul ve gayrimenkullerinin 4 milyon liraya Belediye'ye satılması kararlaştırıldı. Kararın tatbikine 8 Kasım 1955 tarihinden itibaren başlandı ve bütün mallar İETT İdaresi'ne teslim edildi⁵⁴. ÜKHT tramvayları, 26 Ekim 1956 sabahından itibaren tamamıyla İETT İdaresi'ne intikal etti⁵⁵.

Böylece Üsküdar ve Kadıköy bölgelerini kapsayan kara ulaşımındaki yetki artık tamamıyla bir belediye kuruluşuna, İETT'ye geçti. Bu el değiştirmeden sonra yeni idare bir taraftan eldeki mevcut motris ve römork adedini artırırken, diğer taraftan da hat numaralarında birtakım değişikliklere gitti. "Kadıköy-Kısıklı" servisleri "1". hat olarak işaretlenirken, "Üsküdar-Kısıklı" hattı "11" numarasını aldı. "12" sayılı "Üsküdar-Kadıköy" tramvay hat numarasında ise herhangi bir oynama yapılmadı⁵⁶.

⁵² 2 Nisan 1955, *Vakit*, S:18468.

⁵³ 3 Mayıs 1955, *Vakit*, S:18499.

⁵⁴ 8 Kasım 1955, *Hürriyet*, S:2700.

⁵⁵ 27 Ekim 1956, *Milliyet*, S:2316.

⁵⁶ Akçiz, R., İETT Tramvay ve Otobüs Hatları Planı, Apa Ofset, 1955.

R12: Üsküdar posta yolu ve tek hatlı tramvay güzergâhı (Akın Kurtoğlu Arşivi)...

Menderes döneminde İstanbul'da başlatılan kapsamlı imar faaliyetleri çerçevesinde, kentiçi ulaşım da birtakım radikal kararlara imza atıldı ve yaklaşık 90 yıldan beri şehre hizmet vermekte olan tramvay şebekesinin kademeli olarak kaldırılması, yerlerini otobüs ve trolleybüslerin alması kabul edildi. Bu karar doğrultusunda özellikle İstanbul yakasındaki tramvay hatları birer ikişer iptal edilmeye başlandı. 1955-60 yılları arasında şehrin batı yakasındaki tramvay şebekesi yaklaşık üçte iki oranında daraltıldı ve yerini otobüsler aldı.

R19: İskele meydanı, bindokuzyüzkırkların başı. Trafik sıkıntısıyla henüz tanışılmayan seneler...

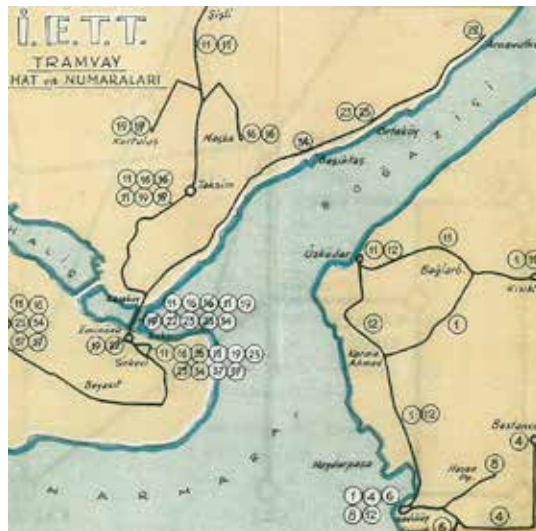
ÜKHT'nin hatları artmış, artık Üsküdar'dan Kadıköy'e de, Haydarpaşa'ya da, Kısıklı'ya da tramvay var. Otomobil dersiniz, bir elin parmakları kadar ve çoğu da damalı taksi. Ancak fiyatları tramvaya göre oldukça pahalı. Yanyana dizilmiş, sabırla müşteri beklemekteler. Şayet vaktiniz dar, paranız da çoksa birini tutabilirsiniz yine de...

Sahilyoluna İETT Otobüs Hattı

ÜKHT'nin ortadan kalkmasıyla birlikte Anadolu yakasındaki otobüs ve tramvay idaresini üstlenen İETT, bu bölgede verdiği hizmet yelpazesini giderek genişletmeye başladı ve 1956'nın son günlerinde, 28 Aralık sabahından itibaren "Üsküdar-Beykoz" İETT otobüs hattını devreye aldı.

R39: 1958 yılı Üsküdar bölgesi İETT otobüs şebekesi (İETT Ulaşım Rehberi, 1958).

R40: 1958 yılı Üsküdar bölgesi İETT elektrikli tramvay şebekesi.

İlk olarak 1947'de kaptıkaçtıların çalışmaya başladığı Üsküdar-Beykoz hattında sonradan hususi otobüsler de servis yapmaya başlamıştı. Son olarak belediye otobüslerinin de hizmet kervanına katılmasıyla birlikte, kuzey-güney doğrultulu servislere ciddi anlamda bir düzen getirildi. Boğaziçi'nin Anadolu sahillerini baştanbaşa kateden bu uzun ve yorucu hat, yolcuların seyahat müddetince harikulâde bir manzara seyretmesine de vesile olmaktadır. Hattın ilk otobüsü sabah saat 06:00'da Üsküdar'dan ve 07:00'de Beykoz'dan olmak üzere günboyu karşılıklı 1'er saat arayla yapılmaya başlandı. Son kalkışlar ise, akşam 19:00'da Üsküdar'dan ve 20:00'de de Beykoz'dandı⁵⁷. Ocak 1957'den itibaren hattın araç sayısı artırıldı. İdare 5 otobüsünü birden bu yola tahsis ederek seferleri sıklaştırdı⁵⁸. İETT otobüs seferlerinin başlaması üzerine başta Üsküdar, Çengelköyü, Anadoluhisarı, Çubuklu ve Beykoz olmak üzere birçok Boğaz sâkini, çektikleri telgraflarla Vali Fahrettin Kerim Gökay'a teşekkürlerini dile getirdiler.

Boğaz'ı Geçen İlk Otobüs Hattı

Bu arada İstanbul kentiçi ulaşım tarihinde bir ilke imza atıldı⁵⁹ ve 15 Haziran 1957'den itibaren "Taksim-Bostancı" İETT otobüs seferleri başlandı. Sözkonusu hizmetin asıl özelliği ise "kıta atlayan" ilk otobüs hattı olmasıydı. Servise verilen belediye otobüsleri Taksim'den hareket ettikten sonra Gümüşsuyu-Ayazpaşa üzerinden Dolmabahçe'ye inerek Kabataş iskelesinde araba vapuruna geçiyorlar ve Üsküdar'da yeniden karaya çıkarak Haydarpaşa yoluyla Kadıköy'e geldikten sonra Bağdat Caddesi yoluyla Bostancı'ya ulaşıyorlardı. Her iki iskelede otobüslere öncelikli olarak vapura giriş hakkı verilmişti. Bu sayede araçlar vapur kuyruğunda zaman kaybetmeyeceklerdi. Boğaziçi köprülerinin olmadığı bir dönemde böylesine ilginç bir hattın sefere konulması halk tarafından ilgiyle karşılanırsa da, hem yolunun uzunluğu, hem de ücretinin biraz pahalı olması sebebiyle girişim maalesef uzun soluklu olamadı ve bir müddet yapılan tecrübe seferlerinden sonra servislere nihayet verildi.

R43: Bir dönem "Taksim-Kabataş-Üsküdar-Kadıköy-Bostancı" arasında çalıştırılan, kentin arabalı vapur kullanarak "kıta atlayan" ilk İETT otobüs hattının güzergâhı.

⁵⁷ 27 Aralık 1956, *Cumhuriyet*, S:11645.

⁵⁸ 19 Ocak 1957, *Cumhuriyet*, S:11668.

⁵⁹ 24 Mayıs 1957, *Milliyet*, S:2523.

1956-57 döneminde Çekoslovakya'dan temin edilen 300 adet Skoda otobüsün içinden 40'ı Üsküdar tarafına aktarıldı ve yeni araçlar servise verildi. Yine 1956'da İETT filosuna katılan Mercedes-Benz O321-H model 11 otobüsün tamamı da bu yakaya nakledildi.

Karşı yakada "Tophane-Kabataş" yolunun istimplâk nedeniyle trafiğe kapatılması üzerine, 19 Haziran 1958 sabahından itibaren Şehirhatları İşletmesi "Sirkeci-Üsküdar" arasında sadece kamyon taşınması kaydıyla yeniden araba vapuru işletmeye başladı⁶⁰.

Üsküdar'a Teleferik Önerisi

Bursa teleferiğini yapan firmanın Türkiye mümessili 1958'de İstanbul Belediyesi'ne ilginç bir teklif yaptı ve "Üsküdar-Kuzguncuk-Çamlıca", "Bebek-Kandilli" ve "Beyoğlu-Haliç" tepeleri arasında teleferik çalıştırılması halinde, bu hatların inşaatını üstlenebileceğini gündeme getirdi. Ancak teklif kabul görmedi. Gerekçe olarak da Boğaz'ın sert rüzgârlarının teleferiğin işleyişini menfi şekilde etkileyeceği ileri sürüldü.

Üsküdar'a Trolleybüs Şebekesi Kurma Düşüncesi

Ellili yılların nihayetinde kentteki yaygın tramvay şebekesinin iptal edilerek, yerine trolleybüs ağının kurulması projesinde ilk ciddi adımlar atıldı. Buna göre 11 ayrı hatta toplam 100 trolleybüslük bir filo kentin her iki yakasında birden hizmete girecekti. Sözkonusu dağılımın Üsküdar ve Kadıköy tarafını ilgilendiren kısmında 2 ayrı trolleybüs hattı birden zikredilmekteydi. Bunlar: "Üsküdar-Kadıköy" ve "Kadıköy-Bostancı" servisleri olup, toplam 20 trolleybüsle beslenecekti⁶¹. 1959 yılı sonunda Avrupa yakasında trolleybüs şebeke inşaatıyla ilgili çalışmalar hayli ilerledi ve muhtemel hatlar tayin edildi. Ancak 27 Mayıs 1961 tarihinden itibaren İstanbul'un Avrupa yakasında başlatılan trolleybüs seferleri zaman içinde gelişerek çekirdek İstanbul'un tamamını ve Beyoğlu-Beşiktaş-Şişli bölgelerini kapsamasına rağmen Anadolu yakası için verilen söz tutulmadı ve Üsküdar-Kadıköy bölgesinde trolleybüs şebekesi pratiğe aktarılamadı. Çünkü eldeki eski tramvayların Anadolu'daki orta ölçekli şehirlere satılması hususundaki teşebbüs umulduğu şekilde gerçekleşmedi ve teklif götürülen Adapazarı, Mersin, Bursa ve Tarsus belediyeleri İstanbul tramvaylarını almaya yanaşmadı⁶². Onun yerine şu araçözüm devreye girdi: 27 Mayıs 1961'den itibaren Rumeli yakasında tecrübe edilmeye başlanan trolleybüs sistemi Anadolu yakasında ikame edilmeyecek, bunun yerine Avrupa yakasında boşa çıkan tramvay araç ve rayları karşıya geçirilerek Üsküdar ve Kadıköy hatları takviye edilecekti. Böylelikle Anadolu yakasında ikinci bir trolleybüs şebekesi kurmak yerine, eldeki araçlarla bu yakanın tramvay servisleri güçlendirilecekti.

1958-59 dönemi, İstanbul kentiçi otobüs ulaşımında sıçrama yılları olarak adlandırılabilir. Bu iki sene zarfında satın alınan yeni otobüsler sayesinde hat sistemi şehrin doğu, batı ve kuzey yönlerinde genişlemeye başladı. Üsküdar'dan Ümraniye'ye "11" numaralı yeni bir otobüs hattı konulurken, "3" numaralı Acıbadem ve "5" numaralı Koşuyolu hatlarının servisleri de güçlendirildi. Sözkonusu dönemde Üsküdar havalisindeki otobüs hatları şu şekildeydi:

1	Kadıköy-Kısıklı
3	Kadıköy-Acıbadem
5	Kadıköy-Koşuyolu
11	Üsküdar-Ümraniye
12	Üsküdar-Kadıköy
15	Üsküdar-Beykoz

⁶⁰ 20 Haziran 1958, *Hürriyet*, S:3643.

⁶¹ 2 Ekim 1959, *Yeni İstanbul*, S:3548.

⁶² 10 06 1961, *Milliyet*, s.2.

22 Eylül 1959 Salı sabahından itibaren “14” numarasıyla “Üsküdar-Kadıköy” arasında alternatif bir otobüs hattı daha açıldı. Bu hattın araçları “Üsküdar-Bağlarbaşı-Nuhkuyusu-Karacaahmed-Kadıköy” yolunu takibetmeye başladı⁶³. İdare, 1 Kasım 1959 tarihinden itibaren “Haydarpaşa-Üsküdar” arasında yeniden otobüs seferleri başlattı⁶⁴. Böylece Haydarpaşa Garı ile yeniden direkt bağlantı sağlandı.

Üsküdar İskelesine Telsiz-Telefon

Şehirhatları İşletmesi, merkezî iskeleler arasındaki irtibatı daha çabuk sağlamak düşüncesiyle Kabataş, Üsküdar ve Köprü iskelelerini, kısa dalga üzerinden neşriyat yapabilecek telsiz-telefon cihazlarıyla teçhiz etmeye karar verdi. Projeye göre, işletmenin bütün gemilerine telsiz-telefon konularak bir santrale bağlanacak ve bu suretle vapurlardan şehir telefonuyla görüşme imkânı sağlanacaktı. Karar 3 Mart 1959'dan itibaren uygulamaya konuldu ve pilot noktalar seçilen Üsküdar ile Kabataş iskelelerine ilk telsiz-telefonlar konuldu⁶⁵. Yeni sistemden olumlu netice alınması durumunda zaman içinde tüm iskelelere telsiz-telefon takılacağı açıklandı⁶⁶.

R59: “74” numaralı “Altunkum” (Ali Bozoğlu Arşivi)

Yeni İskele İnşaatı

1959 yılında Üsküdar rıhtımına 4 vapurun birden yanaşabileceği yeni ve modern bir iskelenin inşaatı kararlaştırıldı. Mart ayında da araba vapuru iskelesinin yıkımına başlandı. Yıkım işleminin tamamlanmasının ardından, çoklu yanaşma yerine sahip olacak fonksiyonel yeni araba vapuru iskelesinin inşasına geçildi.

⁶³ 20 Eylül 1959, *Akşam*, S:..

⁶⁴ 15 Ekim 1959, *Yeni İstanbul*, S:3561.

⁶⁵ 4 Mart 1959, *Yeni İstanbul*, S:3340.

⁶⁶ 27 Mayıs 1959, *Milliyet*, S:3249.

R52: Ahşap Üsküdar iskelesi (Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

1960’larda Eminönü ve Beşiktaş’tan Üsküdar’a çok sık vapur seferleri düzenlenmekte olup, burası Boğaziçi postalarının ilk uğrak iskelesi olarak da ayrı bir öneme sahipti.

Yine aynı dönemde feribot taşımacılığı da en verimli dönemini yaşamakta, “Kabataş-Üsküdar” araba vapuru hattında 3 vapur çalışıp, günde ortalama 1800-2000 otomobil taşınmaktaydı.

Beyoğlu Tramvayları Üsküdar’a Naklediliyor

12 Ağustos 1961 günü buruk bir törenle servislerine son veren Beyoğlu-Şişli-Suriçi tramvaylarının bir kısmı, aynı hafta içinde Sirkeci iskelesindeki layterlere yüklenerek Üsküdar’a aktarıldı. Çalışır haldekiler derhal bu yakada servise girerken, hizmet ömrünü tamamlayanlarsa parçalanarak mevcut araçlara yedek parça olacak şekilde raflandılar⁶⁷.

Trolleybüse bir türlü kavuşamasa da, hiç değilse elindeki tramvay sistemi biraz olsun güçlenen Üsküdar bölgesinde 1962 yılında günlük çalıştırılan motris ve römork adedi 43’e, taşınan yolcu adedi de 13.800.000’e yükseldi⁶⁸.

⁶⁷ 13 Ağustos 1961, *Milliyet*, s.1.

⁶⁸ 14 Aralık 1962, *Milliyet*, s.2.

R11: Avrupa tarafında işletilmelerine son verildikten sonra, Sirkeci iskelesinden Üsküdar yakasına aktarılmaya başlanan tramvay motrislerinden biri, vinçler yardımıyla laytere yüklenirken... (Hayat Mecmuası, Ağustos 1961)

Altmışlı yılların ilk yarısında Üsküdar-Kadıköy bölgesinde tramvay araç ve hat sayısında herhangi bir değişikliğe gidilmedi ve 5 ayrı hatta seferlere devam edildi. Bu hatlardan “11” tabelâsını taşıyanı yalnızca Üsküdar sınırları dahilinde hizmet verirken, “1” ve “12” numaralı tabelâlar her iki ilçe arasında ortak çalışan hatlara aitti:

1	Kadıköy-Kısıklı
6	Kadıköy-Fenerbahçe
8	Kadıköy-Hasanpaşa
11	Üsküdar-Kısıklı
12	Üsküdar-Kadıköy

Kaptıkaçtılar Üsküdar Yollarında

Kentteki ulaşım sıkıntısını bertaraf etmekte zorluk çeken Belediye, çareyi 9-11 kişilik kaptıkaçtıllara (günümüzdeki adıyla minibüslere) birkaç güzergâhta izin vermekte buldu. İlk olarak Ağustos 1958’de caddelerde görünmeye başlayan kaptıkaçtılların sayıları zaman içinde arttı. 1 Mart 1962 tarihinden itibaren kent genelinde sadece 3 hatta kaptıkaçtı işletmesine izin çıktı. Bu hatlardan biri de “Üsküdar-Beykoz”du.

Kaptıkaçtı ve özel otobüs seferleri 1 Mart 1962'den itibaren tahdit edilecekler

Halk otobüsleri ve kaptıkaçtılar, artık bu tarihten itibaren tayin edilecek olan hatlarda çalışabileceklerdir. Karar, araç sahiplerine bildirilerek, gerekli hazırlıklarını yapmaları istendi. Halen, hemen hemen İstanbul'un her semtine çalışan 92 adet halk otobüsü, bu tarihin sabahından itibaren sadece; "Aksaray-Yıldıztabya-Taşlıtarla", "Unkapanı-Eyüb-Alibeyköy" ve "Üsküdar-Beykoz" olmak üzere 3 hatta sefer yapabileceklerdir. Bu 3 hat günde 40.000 yolcu taşınmaktadır. Kaptıkaçtılar için ise (minibüs) 13 hat ayrıldı⁷.

Beylerbeyi Tüneli

1962'nin son aylarında Üsküdar-Beylerbeyi Tüneli-Çengelköy yolunun inşasında sona gelindi ve Kasım ayının ortalarında "Üsküdar-Beylerbeyi Tüneli" arası hizmete girdi. 1963 Temmuz'unda da "Üsküdar-Çengelköy" sahilyolu bütünüyle tamamlanarak trafiğe açıldı⁶⁹.

Beylerbeyi yolunun ilk kısmı açılmak üzere

"Üsküdar-Beylerbeyi" yolunun Beylerbeyi Tüneli'ne kadar olan kısmı bitirilerek, yol haftasonuna kadar trafiğe açılmış olacaktır. Trafiğe açıldıktan sonra yolun tünelden daha ilerideki kısmının yapılmasına devam edilecektir.

"Üsküdar-Beylerbeyi" yolundaki trafik tıkanıklığını gidermek için 9 arsa ile 1 bina istimlâk edildi. Belediye, istimlâk işleri için 150 bin lira ödedi. 1962 yılının Haziran ayı içinde başlanan "Üsküdar-Beylerbeyi" yolunun inşası, elektrik ve telefon tesislerinin zamanında yapılmamasından ötürü gecikmiş ve 5 ay sürmüş bulunmaktadır⁸.

Şehirhatları İşletmesi, Üsküdar yolcu iskelesinin inşaatı dolayısıyla "Köprü-Üsküdar" arasında yolcu vapurlarını 15 Ekim 1964'den itibaren bir süreliğine durdurdu. Buna mukabil "Sirkeci-Üsküdar" araba vapurları seferleri için ayrı bir tarife tatbik edilmeye başlandı. Söz konusu tarifeye göre Köprüden Boğaz'a giden ve gelen vapurlar Üsküdar'a uğramayacaklar, onun yerine "Üsküdar-Kuzguncuk" ve "Üsküdar-Beşiktaş" arasında yeni vapur seferleri devreye alınacaktı. Aynı şekilde "Beşiktaş Hayreddin-Üsküdar" araba vapuru seferleri de bir müddet için iptal edildi.

Yeni Üsküdar İskelesi Hizmette

1 Aralık 1964 günü yapılan törenle "Yeni Üsküdar İskelesi" hizmete girdi. Tarihi Üsküdar meydanındaki cami ve çeşmenin güzelliğini bozmayacak şekilde hazırlanan projeye göre inşa edilen iskele binasında, eski sanatla modern mimari birleştirildi. Binanın çatısı, eski san'at anlayışına göre üstü bakır kaplı halde ve iç dekorasyonu da modern mimariye uygun bir tarzdaydı. Gerekliği zaman kapılarına turnike de konulabilecek olan iskelede 2 vapur yanaşma yeri, 1500 kişiyi alabilecek büyüklükte 2 yolcu salonu ve 8 de gişe bulunmaktaydı. Bir İngiliz firmasının 2.5 milyon liraya yaptığı modern Üsküdar iskelesi, 355 iş gününde tamamlandı⁷⁰.

Tramvaylara Vedâ

1966'ya gelindiğinde Anadolu yakasındaki tramvayların tamamıyla kaldırılarak yerlerine otobüs işletilmesi için Genel Müdürlükçe yapılan incelemeler sona erdi. Zaten aynı yıl Anadolu yakasında çalıştırılmakta olan günlük motris adedi 28'e kadar gerilemişti. İETT İdaresi'nce bunların yerine 10 otobüs işletmesine karar verildi. Yapılan hesaplara göre tramvayların kaldırılması ile yıllık gider 10 milyon lira azalmış olacak, buna karşılık ulaşımda sürat sağlanacak ve vatandaşlar gidecekleri yerlere kısa zamanda ulaşabileceklerdi⁷¹. Diğer taraftan İdare elinde kalan tramvayları satışa çıkaracak, müşteri bulamadığı taktirde demir kısımlarından faydalanma çarelerini arayacaktı.

⁶⁹ 29 Temmuz 1963, *Hürriyet*, s.2.

⁷⁰ 1 Aralık 1964, *Hürriyet*, s.1.

⁷¹ 13 Eylül 1966, *Hürriyet*, s.1.

R09: 14 Kasım 1966 günü düzenlenen törende son tramvay hattına, “Kadıköy-Üsküdar” servisine elvedâ turu... Defne dallarıyla süslenerek Haydarpaşa köprüsü üzerinden son kez geçmekte olan 227 numaralı motrise özellikle gençlerin ilgisi büyük... Yukarıdaki fotoğraf karesi, kimbilir kaç Üsküdarlı ailenin albümünde yer buldu, zaman zaman sayfaları karıştırılırken denkgelen bu resmin hikâyesi, dedelerinin dizine oturtulan kaç toruna, kaç defa özlemle anlatıldı... (İETT Arşivi)

Nihayet 3 Ekim 1966 günü düzenlenen bir törenle “Kadıköy-Fenerbahçe”, “Kadıköy-Kısıklı” ve “Üsküdar-Kısıklı”nın arabaları defne yaprakları ve bayraklarla süslenildikten sonra, son seferlerini gerçekleştirerek Kuşdili deposuna çekildiler.

Son sefer: Tramvay Yarın Tarihe Kavuşuyor

1 asırdır İstanbullulara hizmet veren tramvaylar, artık trafik sıkışıklığına neden oldukları gerekçesiyle seferden kaldırılacaktır. Bir asırlık bir maziye sahip olan İstanbul tramvayları nihayet Pazartesi gününden itibaren (3 Ekim 1966) tarihe karışacaklar ve son yıllarda sadece Anadolu yakasında çalıştırılan bu emektar araçlardan turistik otel olarak kullanılma yoluna gidilecektir. Pazartesi günü saat 09:30’da “1” numaralı “Kadıköy-Kısıklı”, “11” numaralı “Üsküdar-Kısıklı” ve “6” numaralı “Kadıköy-Feneryolu” tramvayları son seferlerini yapmak üzere depodan çıkacaklardır9.

Bir ay sonra, 14 Kasım 1966 günü de “Üsküdar-Kadıköy” ve “Kadıköy-Hasanpaşa” tramvay hatlarında vedâ seferi yapıldı. Böylece Anadolu yakasındaki tramvay hizmeti bütünüyle tarihe gömüldü.

Son tramvay kalktı

Tramvaylar dünden itibaren (14 Kasım 1966) İstanbul’da tamamen tarihe karıştılar. Son 2 hat olarak çalışan “Üsküdar-Kadıköy” ve “Kadıköy-Hasanpaşa” seferleri de dün kaldırıldı. 16 Ağustos 1913’de atlı tramvaylar yerine çalışmaya başlayan elektrikli tramvaylar, İstanbul’un iki yakasında toplam 53 yıl 2 ay ve 13 gün boyunca hizmet ettiler¹⁰.

Tramvayların kaldırılmasından sonraki yıllarda Üsküdar ilçesi dahilinde yeniden raylı sistem kurulması konusunda herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Toplu taşımacılık İETT’nin, özel halk otobüsleri işletmesinin araçlarıyla ve minibüslerle sağlanmaya çalışıldı.

R10: “12” tabelâ işaretli “Üsküdar-Kadıköy” hattında sefer yapan “465” filo numaralı Skoda RO-706 model İETT otobüsü, yağmurlu bir günde Üsküdar meydanından geçerken... (İETT Arşivi)

Harem-Sirkeci Araba Vapuru Hattı

1956’da Denizcilik Bankası’nın “Harem”de kamyon ve araba nakliyatını sağlayacak olan yeni bir araba vapuru iskelesi inşa⁷² fikri, 1960 yılında tekrar gündeme geldi. Bayındırlık Bakanlığı tarafından Selimiye Kışlası önünde yaptırılacak olan araba vapuru iskelesi sayesinde, Anadolu’dan gelen kamyonlar şehiriçinde dolaşmaksızın doğrudan doğruya bu noktada feribota girecekler ve Sirkeci’ye çıkarılacaklardı⁷³. Nihayet 1965’de iskele ve katılım yolu inşaatına başlandı. 8 Kasım 1965’de saat 14:25’de Sirkeci’den kalkan “Harem” arabalısı ile yeni iskelenin ilk yanaşma tecrübesi yapıldı. 9 Mayıs 1966’da arabalı vapur iskelesi saat 15:45’de Sirkeci’den Harem’e hareket eden “Harem” arabalısının ilk seferiyle hizmete girdi⁷⁴. Aynı gün “Kadıköy-Sirkeci” araba vapuru servislerine son verildi.

⁷² 14 Eylül 1956, *Milliyet*, s.1.

⁷³ 25 Kasım 1960, *Milliyet*, s.2.

⁷⁴ Garip, M., Denizyolları Kronolojisi, yayımlanmamış araştırma.

21 Aralık 1967 günkü şiddetli fırtınadan dolayı, Üsküdar'daki beton araba vapuru iskelesi çöktü. "Eminönü" vapurunun iskeleye yanaştığı sırada, iskelenin beton yığınlarının denize doğru kaydığı görüldü. Gemi, blokların arasına sıkıştı. Heyecana kapılan yolcular, daha sonra gemiden çıkartıldılarsa da vasıtaları boşaltmak mümkün olmadı⁷⁵.

Araba vapurundan Üsküdar'a çıkan araçların kestirme bir yoldan Ankara Asfaltı'na girmelerini sağlamak amacıyla Belediye, 1969 yılında Üsküdar ile Zeynep Kâmil-Nuhkuyusu arasında bir "Bulvar" açılmasına karar verdi. Bulvar güzergâhında bulunan toplam 240 gayrimenkulün istimlak hazırlıkları bitirildi. 28 Nisan 1969'dan itibaren, istimlak edilecek olan binaların kıymet takdirlerine başlandı⁷⁶.

Toplu Otobüs Alımıyla Ferahlayan Üsküdar Ulaşımı

1961-67 yılları arasında İETT İdaresi otobüs sayısını artırmadı ve Anadolu yakasında eldeki mevcut 51 otobüsle hizmet vermeye devam edildi. 1 Kasım 1967'de yeniden "Üsküdar-Haydarpaşa" hattı devreye sokuldu. Fahri Atabey'in Belediye Başkanlığı döneminde 1968-69 yılları arasında dış piyasadan satın alınan 300 adet Leyland-Levend marka belediye otobüsünün 64'ü Anadolu yakasında Bağlarbaşı Garajı'na bağlandı⁷⁷. Böylelikle Üsküdar-Kadıköy ve çevresine hizmet veren lâstik tekerlekli kamu aracı sayısında hissedilir derecede bir artış oldu. Otobüs filosunun büyümesiyle birlikte bu yakada yeni hatların hizmete girmesi kararlaştırıldı.

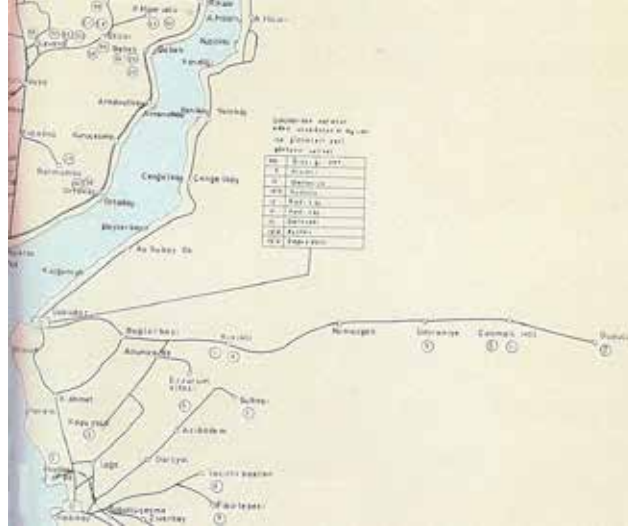
R46: Altmışların ilk yarısı, Mihrimah Sultan Camii önü... Sahilyolunu takibeden İETT hatlarının kalkış terminali. Çoğunluğu 56 model Skodalardan oluşan otobüs kalabalığı. Boğaziçi'nin Anadolu kıyıları boyunca dizili semtleri ve köylerine ulaşımı sağlayan "15" serisi hatlarda çalışmakta. İskele binasının hemen önünde beklemekte olan tramvay motrisi ise, Kadıköy veya Kısıklı hattına hareket etmek üzere... Gerilerde seçilen kumbaralı meydan saatine göre vakit öğlen tam oniki... (Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

1969'da "5" numaralı "Kadıköy-Dudullu", "5B" numaralı "Kadıköy-Erzurum Sitesi", "15" numaralı "Üsküdar-Dereceki" ve "15A" "Üsküdar-Tokatköy" otobüs servisleri çalışmaya başlarken, "15" numaralı "Üsküdar-Beykoz" hattının numarası "15B", "Üsküdar-Kısıklı" servislerinin tabelâsı ise "9" olarak değiştirildi.

⁷⁵ 22 Aralık 1967, *Milliyet*, s.1.

⁷⁶ 15 Nisan 1969, *Milliyet*, s.1.

⁷⁷ Atabey, F., *İstanbullu Hemşehrilerime Rapor*, Nur Ofset, İstanbul 1970, s.18.

R41: 1970 yılında Üsküdar ve civarı İETT otobüs servisleri, güzergâh ve hat numaraları (İstanbul Belediyesi Şehir Rehberi, 1970).

1970’de “11A”-“Üsküdar-Alemdağı”, “11Ç”-“Üsküdar-Çakmak Mahallesi”, “15D”-“Üsküdar-Doğukapısı” hatları açıldı ve “11” numaralı Üsküdar-Ümraniye hattı da Dudullu’ya kadar uzatıldı⁷⁸. Böylece Üsküdar ve çevresinde 1943 yılında tek bir hatta verilmeye başlanan otobüs hizmeti, 1970’de 14 hatlık orta ölçekli bir şebeke haline geldi:

1	Kadıköy-Kısıklı
3	Kadıköy-Acıbadem-Subaşı
5	Kadıköy-Dudullu
5A	Kadıköy-Koşuyolu
5B	Kadıköy-Erzurum Sitesi
9	Üsküdar-Kısıklı
11	Üsküdar-Ümraniye-Dudullu
11Ç	Üsküdar-Çakmak Mahallesi
12	Üsküdar-Kadıköy
14	Üsküdar-Kadıköy
15	Üsküdar-Dereseği
15A	Üsküdar-Tokatköy
15B	Üsküdar-Beykoz
15D	Üsküdar-Doğukapısı

1970 yılında Denizyolları’nın İstanbul’da işletmekte olduğu 4 arabalı vapur hattı vardı ve bu hatlarda günde toplam 13.400 araç taşınmaktaydı. Söz konusu hatların ikisi Üsküdar ile irtibatlıydı. “Kabataş-Üsküdar” servisi iki yaka arasındaki toplam araç naklinin %70’ini, “Sirkeci-Harem” servisi ise %24’ünü karşılamaktaydı.

Harem’e Otobüs Terminali

Üsküdar ve Kadıköy iskele meydanında kümelenen otobüs yazıhanelerinin şehir trafiğini giderek daha da karmaşık hale getirmesi üzerine, 1970’te Uluslararası Anadolu ve Trakya Otobüsçüler Derneği kuruldu ve aynı yıl Harem’de denizin doldurulmasıyla kazanılan alanın üzerine Harem Otogarı’nın temeli atıldı. Bir yıl süren inşaatın sonra 1971 Nisan’ında, Anadolu yakasında oturanların şehirlerarası otobüs seyahatleri için faydalanacakları “Harem Otobüs Terminali” hizmete girdi.

⁷⁸ Otobüs, Trolleybüs, Tren ve Vapur Hatları, İstanbul Şehir Rehberi, İstanbul Belediyesi 1971, ek pafta: 1-43.

Boğaziçi Köprüsü İnşa Ediliyor, Anadolu Yakasındaki Bölümü Üsküdar'dan Geçecek

70'li yılların ilk çeyreği İstanbul ulaşım tarihinde çok önemli bir gelişme yaşandı. İstanbul'un iki yakasının karayoluyla birbirine bağlanması çalışmaları hususunda hazırlanan ve aslında Adnan Menderes dönemine kadar uzanan proje zincirinde nihai adım atıldı. O senelerde tasavvur edilen ayaklarının dikileceği noktalar dahi tespit edilen köprünün yapımına 20 Şubat 1970'de Beylerbeyi şantiyesinde yapılan büyük bir törenle başlandı. Mayıs 1971'de Ortaköy çelik kulelerinin montajına geçilirken Beylerbeyi kulelerinin montajına ise Temmuz 1971'de başlandı. Ve nihayet Boğaziçi Köprüsü Cumhuriyet'in 50. yıldönümünden bir gün sonra 30 Ekim 1973'de törenle hizmete açıldı. Çevreyolu'nun Asya tarafındaki izlerini Üsküdar-Beylerbeyi-Çengelköy sahilyoluna rapteden servis yolları ve Bağlarbaşı-Altunizade kavşağında da katılım viyadükleri inşa edildi.

R27: Şeref locasından töreni izleyen davetliler ve basın mensupları

R28: 20 Şubat 1970 günü Beylerbeyi'nde toplanan mahşeri kalabalık, dünyanın kıta atlayan ilk köprüsünün inşaatına başlanması münasebetiyle tertibedilen töreni izleme onuruna erişmekteler...

R29: Şehirhatları'nın "Beylerbeyi" vapuru, Boğaziçi Köprüsü'nün temel atma törenine getirdiği davetlileri Beylerbeyi'ne indirdikten sonra sancaktan kıyıya bağlamış, merasimin tamamlanmasını bekliyor.

R30: 20 Şubat 1970... Boğaziçi Köprüsü'nün Beylerbeyi'nde gerçekleştirilen temel atma töreni...

R31: Anadolu yakasından Beylerbeyi'ne bir bakış. Boğaziçi Köprüsü artık hizmette... Her iki yaka arasında çalışmaya başlayan kıta geçişli İETT otobüslerinden biri, karşı yönden bize doğru gelmekte (Rifat Behar Arşivi).

R32: Boğaziçi Köprüsü'nün hizmete giriş töreni için kurulan kürsüden yapılan açılış konuşması (Rifat Behar Arşivi)

R47: Köprü ve Beşiktaş postalarına evsahipliği yapan Üsküdar iskelesi artık yenilenmiş ve eskisine nazaran oldukça modern çizgiler taşımakta... Eminönü iskelesine yanaşmakta olan vapur iskelede yalnızca beş dakika kadar soluklandıktan sonra rotasını yeniden Köprü istikametine doğru çevirecek ve 14 dakikalık bir seyahatten sonra yolcularını Suriçi rıhtımına bırakacak. Meydandan hareket eden tramvayların Üsküdar'a veda etmesinin üzerinden altı yıl geçmiş bile. Mozaik parke cadde dokusu, yerini asfalta bırakmış artık. Yerlerine hizmete konulan 68 model Leylandlar henüz dört yaşındalar... (Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

Vapurlarda Mevki Farkına Son

Bir asırdan beri Şehirhattı vapurlarında geçerli olan “Mevki” uygulamasına Ekim 1974’den itibaren kademeli olarak son verilmeye başlandı. Pilot olarak seçilen “Üsküdar-Beşiktaş” postaları, mevki farkının kaldırıldığı ilk hat oldu. Zaman içinde bunu diğer hatlar izledi.

1974 yılında Denizcilik Bankası, Şehirhatları vapurlarındaki “mevki farkı”nı kaldırmak için “tek tip” bilet satışı kararını kararlaştırdı. Bu kararın ilk uygulaması 14 Ekim 1974 tarihinden itibaren “Beşiktaş-Üsküdar” vapur seferlerinde başladı. Beşiktaş-Üsküdar arasındaki vapur biletinin ücreti 150 kuruştur. Denizcilik Bankası Genel Müdürü Nezih Neyzi, bu deneme olumlu sonuç verirse, sistemin tüm hatlarda uygulanacağını, sefere yeterli yolcuyla alan vapurun tarife saatini beklemeden kalkacağını söyledi¹¹.

Eylül 1977’de Boğaziçi Köprüsü’ne gelen zamandan sonra, genel istek üzerine “Kabataş-Üsküdar” arasında 17-21 saatleri arasında her 10 dakikada bir araba vapuru çalıştırılmasına başlandı.

R48: 1972 senesi kış ayları, sabah on suları... Mesaiye yetişme telâşesiyle geçen yoğun saatler atlantılmış ama, Üsküdar meydanındaki hareketlilik yine devam etmekte. Kabataş’a geçmek için arabalı vapur sırası bekleyen otomobillerin sürücülere sabırsız, ancak elden fazla birşey gelmiyor. Hat üzerinde yalnızca 3 feribot çalışıyor ve gemiler ancak 15-20’şer dakika arayla kapak atabiliyor. Gerilerde Boğaziçi Köprüsü’nün Ortaköy ayakları ve taşıyıcı kabloları seçilmekte, fakat tabliyelerin montajın henüz daha bir seneye yakın bir zaman var. 73 Ekim’indeki açılışa kadar kara nakil araçları denizyoluyla karşı kıyıya geçmeye mecbur. Sağda, ardi ardına beklemekte olan Leylandlar yolcularını aldıktan sonra vakit kaybetmeden Doğancılar yahut Bülbülderesi yoluyla geri dönüş seferine hareket edecekler. Sahilyolu üzerinden Kirazlıtepe, Güzeltepe, Kavacık, Doğukapısı, Dereseki, Tokatköy ve Beykoz istikametine doğru tabelâ taşıyan İETT hatları ise Mihrimah Sultan Camii önünden kalkış yapmakta... (Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

Akaryakıt Yokluğu Araba Vapurlarını da Vurdu

“Kabataş-Üsküdar” arabalı vapur seferleri birer saat arayla yapılıyor İstanbul’daki akaryakıt bunalımı nedeniyle “Kabataş-Üsküdar” arasındaki arabalı vapur seferleri 1’er saat arayla yapılmaya başlandı. Vapur seferlerinde 1977 senesi yaz tarifesi uygulaması ise ileri bir tarihe ertelendi. Yeterli mazot bulunamadığı için, her yarım saatte bir yapılan bu hattın arabalı vapur seferleri saatte bire düşürüldü⁷⁹.

R66: Üsküdar iskelesine yanaşmak üzere olan bir arabalı vapur, kapağını indirirken...(Süleyman Faruk Gönçüoğlu Arşivi)

17 Kasım 1980 gününden itibaren “Beşiktaş-Üsküdar” hattında ve 30 Mart 1981 tarihinden itibaren de “Eminönü-Üsküdar” vapur hattında “jetonlu” otomatik turnikelerin kullanılmasına başlandı. Bu sayede ulaşım ciddi anlamda hız kazandırıldı⁸⁰.

1983’de Yeni Üsküdar Vapur İskelesi hizmete girdi. 2 binadan ve 2 iskeleden oluşan ve mimarisini Orhan Şahinler’in üstlendiği yapıya, aynı anda “Eminönü” ve “Beşiktaş” vapurları yanaşmaya başladı.

1982 yılının başında Boğaz’da vapurlarla iki yaka arasında karşıdan karşıya geçişler takviye edildi. 11 Ocak 1982 günü hizmete açılan “Beşiktaş Hayreddin İskelesi-Üsküdar-Kabataş” üçgen hattıyla, üç iskele birbirlerine ring usulüyle bağlandı.

⁷⁹ 11 Haziran 1979, *Tercüman*, s.4.

⁸⁰ 28 Mart 1981, *Milliyet*, s.6.

R65: Araba vapuru

Üsküdar'dan Haliç'e Gitmek Artık Çok Daha Kolay

Şehirhatlarının "Eyüb-Eminönü" motorbot hattı 15 Şubat 1986'dan itibaren "Üsküdar"a kadar uzatılarak, "Eyüb-Üsküdar" arasında seferler başladı. Böylelikle Üsküdar ile derûn-ı Haliç iskeleleri arasında direkt bağlantı sağlanmış oldu. Seferlere Cumartesi günü sabahı 7:15 postasına verilen "Sütlüce" motoruyla başlandı. 250'şer kişilik 3 adet motorbot, hergün karşılıklı 24'er sefer gerçekleştirerek Üsküdar'ın deniz üzerinden Haliç'le bağı kuruldu. Yarım saatlik periyotlarda düzenlenen hareket cetveline göre "Defterdar", "Kâğıthane" ve yeni motorlarla güçlendirilen "Sütlüce" tekneleri Üsküdar'dan kalktıktan sonra Eminönü, Kasımpaşa, Fener, Hasköy iskelelerine uğradıktan sonra Eyüp'te seferini nihayetlendirmekteydi. Bu minik filoya bir süre sonra "Küçükçekmece" teknesi de dahil edildi.

R67: "Küçükçekmece" motorbotu, Haliç'ten gelerek Karaköy iskelesine uğradıktan sonra, bir çeyreklik nefis bir seyahatle yolcularını Üsküdar nhtımına indirecek (Ali Bozoğlu Arşivi)

Denize çakılan çelik borular üzerine inşa edilecek olan “Üsküdar-Harem” kıyı yolunun temeli İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan tarafından 15 Mart 1985’de atıldı.

Seksenli yıllarda Üsküdar ilçe sınırlarına hizmet götüren otobüs hatlarının sayısı 21’e yükseldi. Boğaz sahiyolunu takibederek kuzey-güney doğrultulu çalışan “15” serisi İETT hatları artırılırken, doğu-batı istikametinde yolcu taşıyan “9” ve “11” türevli yeni hatlar açıldı.

Arabalı Vapur Seferleri Artırıldı

1980’lerin ortalarında giderek artan yoğun araba vapuru talebi karşısında “Sirkeci-Harem” ve “Kabataş-Üsküdar” hatlarına 2 Aralık 1986 gününden itibaren ek seferler konuldu.

“Sirkeci-Harem” hattında saat 6:30-22:00 arasında her 30 dakikada bir 2 araba vapuru ile yapılan seferler, 2 Aralık 198’den itibaren 20’şer dakika arayla ve 3 vapurla yapılmaya başlandı. Aynı hatta 1 Ocak 1987 tarihinden itibaren seferlerin 4 araba vapuruyla ve her 15 dakikada bir yapılacağı bildirildi.

“Kabataş-Üsküdar” araba vapur hattında ise 7:00-21:00 arasında her 30 dakikada bir yapılan seferlerin, konulan 3. vapurla birlikte bundan böyle 7:00-100 ve 16:00-21:00 saatleri arasındaki pik zaman dilimlerinde her 20 dakikada bir ve 3 vapurla yapılacağını, 1 ay sonra 1 Ocak 1987 tarihinden itibaren de 4. vapurun devreye gireceğini, pik kalkış saatlerinin 15 dakikaya bir düşürüleceği açıklandı¹².

R68: “Kuruçeşme” arabalı (Ali Bozoğlu Arşivi)

Üsküdar Sahilinde İstimlâk Faaliyeti

Üsküdar'ı Harem'e ve Harem'i de Kadıköy Dalyan kıyı kuşağından Bostancı'ya bağlayacak olan kıyı yolunun Üsküdar kesimi, 16 Ocak 1987 günü sahildeki Tekel fabrikalarının yıkımı ile başladı. Belediye Başkanı Bedrettin Dalan; "Üsküdarlı hemşehrilerimiz önümüzdeki yaz mevsiminden itibaren denizle barışacaklar. Üsküdar meydanı düzenlemesi ile bölgenin çehresi tamamen düzelecek ve tarihte kalan eski güzelliğine yeniden kavuşacak" dedi. İstanbul'un en uzun sahiyollarından biri olarak değerlendirilen bu kesimde trafik akışı yeni bir düzenleme ile sağlanacak⁸¹.

Araba Vapurlarına Elvedâ

Üsküdar meydanındaki yeni düzenleme sonucu araç taşımacılığına kapatılan "Üsküdar-Kabataş" vapur hattında bir süreden beri araba vapurları ile yapılan yaya yolcu taşımacılığı, 11 Mayıs 1988 tarihinden itibaren yolcu vapurları ile gerçekleştirilmeye başlandı. Böylece 116 seneden beri Üsküdar'a yapılan araba vapuru seferleri sona erdi. İki yaka arasında 06:30-20:00 saatleri arasında karşılıklı yapılan yolcu vapuru seferleri, daha sonra motorbot hattına çevrildi. Önceleri günboyu devam eden seferler bir yıl sonra yalnızca sabah ve akşam saatlerinde çalışacak şekilde kurgulandı.

Üsküdar'a Kordonboyu

"Üsküdar-Harem" sahiyolu, 11 Haziran 1988 tarihinde düzenlenen törenle hizmete açıldı. 4.5 kilometre uzunluğundaki sahil yolu, 17 milyar liraya mal oldu. Sahiyolu yapımı ile birlikte Üsküdar Meydanı da tekrar düzenlendi, yeni bir havuz yapıldı, çevre geniş şekilde aydınlatılarak yeşillendirildi. Yaklaşık 45 bin metrekarelik bir alana sahip bulunan Üsküdar-Harem sahil bandınının 600 metrelik bölümü deniz üzerinde inşa edilirken, 10 bin 750 metreye 1150 adet çelik boru çakıldı. Genişliği 23 metre olan Üsküdar-Harem sahil yolunda iki gidiş, iki geliş olmak üzere dört trafik şeridi yer almakta olup, ayrıca meydana sahil yolunda düzenlenen halk plajına giriş ve çıkışı sağlamak üzere 27 metre uzunluğunda iki adet altgeçit ile 14 metre açıklığa sahip 27 metrelik prefabrik köprü inşa edildi⁸².

Bu arada, bir süreden beri onarımı devam eden Üsküdar iskelesinin tamiri 1997'nin Nisan ayı sonunda tamamlandı ve iskele modern şekliyle yeniden hizmete alındı.

R69: Üsküdar-Salacak-Harem arasında uzanacak olan yeni sahiyolu (halk arasındaki şekliyle kazıklı yol) inşaatı hazırlıkları. Denizin doldurulması ameliyesi hemen hemen tamamlanmış, sıra yolun terazisinin dengelenmesi çalışmalarına gelmiş. Önceleri sahille içiçe olan evler, artık bundan böyle Kızkulesi'ni ve karşı yakayı yirmi-yirmibeş metre geriden seyredecekler... Buna da râzı olmak lâzım, hemen önünüzde size doğru bakıp göz kırpan bir bibloya, Kızkulesi'ne muvâzi bir balkona sahip olmak çok az İstanbulluya nasip çünkü... (Kartpostal)

⁸¹ 17 Ocak 1987, *Milliyet*, s.3.

⁸² 12 Haziran 1988, *Milliyet*, s.14.

21 Haziran 1998’de İDO tarafından Boğaziçi’nde uygulamaya konulan deniz otobüsü seferleri için 5 iskele devreye alındı ve Üsküdar, Beşiktaş, İstinye, Beykoz ve Sarıyer deniz otobüsü iskelelerine günde 4’er defa zincir sefer yapılacak şekilde bir tarife hazırlandı.

R64: Hızlı ulaşım sağlayan deniz otobüslerinden “Uluç Ali Reis” (Ali Hikmet Şerbetçioğlu Arşivi)

Nisan 2000’de “Kabataş-Harem” arasında motor seferleri başlatıldı. Hergün karşılıklı olarak 19 sefer yapılan hat bir süre denendikten sonra iptal edildi.

2000-2001 kış tarifesinde Boğaz’ın Anadolu sahiline paralel şekilde işletilerek “Kadıköy-Üsküdar-Beykoz” iskeleleri arasında hizmet verecek olan yeni bir vapur seferi konuldu. Ancak halkın bu postaya ilgi göstermemesi üzerine seferler bir süre sonra iptal edildi.

Marmaray projesi kapsamında meydanın çevre düzenleme çalışmaları gereğince, 11 Kasım 2005 tarihinde Üsküdar deniz otobüsü iskelesi Turyol Motor Kooperatifi’ne tahsis edildi ve Üsküdar’a yapılan deniz otobüsü seferleri sona erdi.

Üsküdar Metrobüs ile Tanıştı

Boğaz Köprüsü’nü kullanarak iki yaka arasında hızlı hizmet vermek amacıyla kurgulanan Metrobüs hattının üçüncü etabı olan Söğütlüçeşme hattı, 3 Mart 2009 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın katıldığı törenle hizmete alındı. Böylece Üsküdar topraklarına da metrobüs hizmeti verilmeye başlandı.

Bugün itibarıyla, Üsküdar merkezli 2 ayrı raylı sistem şebekesi üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Bunlardan biri, asrın projesi olarak kabul edilen Marmaray, diğeryse Üsküdar-Çekmeköy metrosudur.

R33: Metrobüs sisteminin Üsküdar sınırları dahilinde yer alan parkuru.

Marmaray ve Üsküdar-Sancaktepe Metro Hattı İnşaatları

Marmaray, kentin birbirinden kopuk 2 banliyö tren hattının birbirine bağlanması düşüncesiyle projelendirilen, Üsküdar ile Sirkeci arasında denizin altına döşenen tüpler içinden tren setlerinin geçeceği şekilde tasarlanan bir raylı sistem bütünüdür. Bu sayede 76.5 kilometre boyunca Gebze ile Halkalı'nın birbirine bağlanacak ve parkurun Boğaziçi'ni alttan geçecek olan kısmının doğu ucunda Üsküdar önemli bir istasyon haline gelecektir. 9 Mayıs 2004'de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından temeli atılan ve 24 Mart 2007'de ilk tüpü denize batırılan inşaatın sualtı bağlantıları 11 Ekim 2008'de tamamlandı. 14 Ocak 2012'de ilk ray kaynağı gerçekleştirilen Marmaray'ın 29 Ekim 2013'de açılması planlanmaktadır.

R62: Sirkeci-Üsküdar arasında Boğaz'ı alttan kateden Marmaray sistemine ait setlerden biri (Ali Hikmet Şerbetçioğlu Arşivi)

R63: Marmaray (Ali Hikmet Şerbetçioğlu Arşivi)

Bir diğer proje olan “Üsküdar-Ümraniye-Çekmeköy-Sancaktepe” metro hattının çalışmalarına ise 6 Haziran 2012 tarihinde başlanmış olup, sistemin inşasının 38 ay sürmesi ve 2015 yılında tamamlanarak hizmete girmesi beklenmektedir. Toplam 20 kilometre uzunluğunda ve doğu-batı istikametinde uzanacak metro hattı Üsküdar iskelesinden başlayarak Bağlarbaşı-Kısıklı üzerinden Ümraniye, Dudullu ve Çekmeköy’e ulaşacaktır.

Günümüzde Üsküdar Ulaşımı

21. yüzyıla adım atılan senelerde Üsküdar ve çevresine hizmet veren İETT ve özel halk otobüsü hat sayısı büyük bir artış gösterdi. Günümüzde Boğaziçi istikametli kuzey semtler ile Üsküdar-Çamlıca istikametli mahallelerin tamamına yakını vapur iskelesine incek şekilde düzenlenmiş olup, bölge dahilinde günboyu muhtelif hatlarda servis yapılmaktadır. Aralık 2012 itibarıyla Üsküdar toprakları içinden geçen 79 otobüs hattı mevcuttur.

Sultanahmed’den hareket ederek Üsküdar’da Çamlıca’ya dek çıkan “TB2” tabelâsına sahip bir de turistik gezi hattı olup, muayyen saatlerde iki katlı otobüslerle servis yapılmaktadır.

Denizyolu ulaşımında ise Üsküdar'dan Eminönü, Beşiktaş ve Haliç'e düzenli seferler gerçekleştirilmektedir. Ayrıca "Küçüksu-Beşiktaş", "Çengelköy-Beşiktaş" ve "Küçüksu-İstinye" arasında da mekik seferleri düzenlenmektedir.

İki ayrı firmaya ait deniz motorları da "Beşiktaş-Üsküdar", "Kabataş-Üsküdar", "Eminönü-Üsküdar" ve "Eminönü-Üsküdar-Rumelihisarı (Boğaziçi Gezi)" arasında düzenli seferler gerçekleştirerek, vapur taşımacılığına destek olmaktadır .

Üsküdar'dan Ferah Mahallesi, Acıbadem, Ataşehir, Çengelköy Talimhane, Dudullu, Alemdağ gibi yerleşmelere minibüs seferleri ve Kadıköy, Beykoz, Çekmeköy'e de dolmuş seferleri vardır.

~ 0 ~

NOT: Gri tramlı dikdörtgen kutular içinde verilen paragraflar; gazetelerden birebir kopya alıntıları olup, ana yazı akışının uygun yerlerinde kenarlara iliştilmiş post-it'ler şeklinde ilâve edilecektir.

- 1 17 Mayıs 1943, *Cumhuriyet*, S:6735.
- 2 17 Mayıs 1943, *Milliyet*, S:8826.
- 3 25 Haziran 1943, *Milliyet*, S:8864.
- 4 10 Temmuz 1947 tarihi itibarıyla.
- 5 28 Mart 1952, *Milliyet*, s.2.
- 6 19 Haziran 1955, *Milliyet*, s.2
- 7 9 Şubat 1962, *Hürriyet*, s.3.
- 8 6 Kasım 1962, *Milliyet*, s.2.
- 9 2 Ekim 1966, *Hürriyet*, s.1.
- 10 15 Kasım 1966, *Milliyet*, s.1.
- 11 13 Ekim 1974, *Milliyet*, s.3.
- 12 3 Aralık 1986, *Milliyet*, s.7.

IV. BÖLÜM

MİMARLIK TARİHİ

ÜSKÜDAR'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ KİLİSELERİ

Sami PATACI & Ergün LAFLI

ÖZET

Üsküdar'da gerçekleştirilen Marmaray Projesi kapsamındaki arkeolojik kurtarma kazılarında, büyük olasılıkla bir dini yapı olması gereken ve 11.-13. yüzyıllara tarihlenen bazilikal bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, şu ana kadar Üsküdar'da keşfedilmiş en eski bazilikal yapı olsa da Üsküdar'daki en erken kilise yapılarının İ.S. 5. yüzyılda inşa edildiği bilinmektedir. İstanbul'un en önemli tarihi ilçelerinden biri olan Üsküdar İlçesi'nde, aktif olarak varlığını sürdüren dokuz adet kilise bulunmaktadır. Bu kiliseler, Üsküdar'ın hem tarihine ışık tutmakta hem de farklı kültürlerin aynı topraklardaki birlikteliğine dair en anlamlı örnekler arasında yer almaktadırlar. Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy ve Kandilli semtlerinde konuşlanan bu kiliselerden dört tanesi Ermeni Gregoryan, beş tanesi ise Rum Ortodoks kilisesidir. Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç (1861), Bağlarbaşı (Yenimahalle) Surp Garabed (1888), Selamsız Surp Haç(1830) ve Kandilli Surp Yergodasan Arakelots (1846) Kiliseleri Ermeni Gregoryan kiliseleridir. Bu kiliseler 19. yüzyıl içerisinde son hallerine kavuşurlarsa da ilk yapım tarihleri bu yüzyıldan daha eskiye gitmektedir. Bu kiliseler arasından orijini en eski olan Surp Garabed Ermeni Kilisesi'nin 16. yüzyılda kurulduğu bilinmektedir. Kuzguncuk Hagios Panteleimon (1831), Kuzguncuk Hagios Georgios (1821), Bağlarbaşı Prophetes Elias (1804), Çengelköy Hagios Georgios (1830) ve Kandilli Khristos Metamorphosis (1810) Kiliseleri ise Üsküdar'daki Rum Ortodoks Kiliseleridir. Bu kiliseler de Üsküdar'daki Ermeni kiliseleri gibi son hallerini 19. yüzyıl içerisinde bulmuşlardır; ancak kuruluş tarihleri çok daha eskiye gitmektedir.

Üsküdar İlkçağ'da "Khrysopolis" (Yunanca Χρυσόπολις = Altın Şehir) olarak adlandırılmaktaydı.¹ Tarihçi Ksenophon'un Anabasis'inde Khalkedon ve Khrysopolis kentlerinden bahsedilmektedir (6.VI.38).² Üsküdar isminin orijinine yönelik en yaygın kabul, Roma Dönemi askeri birliklerinden biri olan "Scutarii" ve bu birliğin kışlası olan "Skoutarion" (= Σκουτάριον) sözcükleridir. Roma Dönemi'nde Üsküdar'da sözü geçen askeri birliğe ait bir kışla olduğu bilinmektedir.³ 12. yüzyılla birlikte yerleşim Skoutarion olarak anılmaktadır.⁴

Son yıllarda Üsküdar'ın Bizans Dönemi arkeolojisi ve kiliseleri üzerine bazı gelişmeler olmuştur. Üsküdar Meydanı'ndaki Marmaray Projesi kapsamındaki arkeolojik kurtarma

kazılarında, daha önce bilinmeyen Roma ya da Erken Bizans Dönemi limanına ait olabileceği tahmin edilen buluntular ortaya çıkarılmıştır. 1203 yılında IV. Haçlı Seferi'nde donanmanın Üsküdar'a demirlemiş olması bu buluntuların limana ait olma olasılığını güçlendirmektedir. Bu alanda ele geçen, bir kilise temeline benzeyen ve plansal olarak payeli bazilika olan bir yapı İ.S. 11.-13. yüzyıllara ait olup belki de Üsküdar'ın elimizdeki en eski kilise kalıntısıdır.⁵ Aslında Erken Bizans kaynaklarına bakıldığında Üsküdar'da kiliseler İ.S. 5. yüzyıldan itibaren mevcuttur.⁶ Bu dönemin dini şahsiyetlerinden İstanbullu Keşiş Maximus'un (Μάξιμος ο Ομολογητής; İ.S. 580–13 Ağustos 662) Chrysopolis'te bir manastıra girdiği bilinir.⁷ Ayrıca Bizans Generali Philippicus'un (580ler–610lar) Chrysopolis'te İ.S. 602 ile 610 yılları arasında bir manastırda olduğu ve buradaki bir kiliseye gömüldüğü de ele geçen bilgiler arasındadır.⁸ Dolayısıyla Erken Bizans dini literatüründe Üsküdar oldukça sık rastlanılan bir toponomidir.

Üsküdar'daki Bizans sonrası Osmanlı kiliseleri Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy ve Kandilli semtlerinde yoğunlaşır. Bu semtler aynı zamanda Üsküdar'ın Hristiyan ahalisinin de ikamet ettiği semtlerdir. Bu semtlerin Hristiyan ileri gelenlerinden bazıları Ermeni şair ve yazar Zabel Sibil Asadour, Ermeni şair Bedros Tourian, Hovhannes Hintliyan, Levon Shant, Ermeni piyanist Sirvart Kalpakyan Karamanuk ve şair Zabel Yesayan'dir. Hagios Georgios ve Hagios Panteleimon Rum Ortodoks Kiliseleri ile Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Gregoryan Kilisesi Kuzguncuk'ta bulunmaktadır (**Harita 1**). Ayrıca 1853 yılında, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğu araziye Ermeni nüfusunun ihtiyacına yönelik "Lusavoriçyan" adında bir okul kurulmuştu. Kuzguncuk, Bizans İmparatoru II. Iustinious (Flavius Iustinus Iunior, İ.S. 565-578) Dönemi'nde inşa edilen ve altın yaldızlı çatı kiremitlerine sahip olduğu rivayet edilen bir kilisenin varlığı sebebiyle "Khrysokeramos" adı ile anılmaktaydı.⁹ Semtin adının kökenine ilişkin bir diğer önerme ise, bir köy yerleşimi olan "Kosinitza"nın zamanla Kuzguncuk olarak değişmesidir.¹⁰ Semtin ilk kalabalık gayrimüslim sakinleri Musevilerdir. Kömürciyan, Kuzguncuk'un bir Yahudi yerleşimi olduğundan söz etmiştir.¹¹ Yahudiler, Kuzguncuk'u kutsal toprak olarak kabul etmiş ve buraya defnedilmeyi tercih etmişlerdir. Kuzguncuk'ta Kal de Ariva ve Kal de Abašo adında iki sinagog bulunmaktadır.¹² Kuzguncuk nüfusunun önemli bir kısmını Yahudilerin ardından Rumlar oluşturmaktaydı. Ermeniler ise 18. yüzyılda bölgeye yerleşmiş ve 19. yüzyılda nüfusun büyük bir kısmını oluşturmuşlardı.¹³ Z. Karaca, 1914 yılına ait bir belgeye dayanarak, semtte 1600 Ermeni, 400 Yahudi, 250 Rum, 70 Türk ve 4 de yabancı hanenin bulunduğu bahsetmiştir.¹⁴ Günümüzde Kuzguncuk'taki azınlık nüfus oldukça azalmıştır.

Üsküdar'da Ermeni ve Rum Kiliseleri'nin yoğunlaştığı bir diğer mıntıka Selamsız-Bağlarbaşı bölgesidir. Yenimahalle'de -Muratreis Mahallesi'nde- Surp Garabed Ermeni Gregoryan ve Prophetes Elias Rum Ortodoks Kiliseleri bulunmaktadır (**Harita 1**). Selamsız'da -Selamiali Mahallesi'nde- ise Surp Haç Kilisesi (**Harita 1**) yer almaktadır. Bağlarbaşı'nda Osmanlı Dönemi'nde Ermeni nüfusu çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu nüfusu ise Rumlar takip etmekteydi. Bağlarbaşı'nın Osmanlı Dönemi'nde bağlık bir arazi olduğu ve burada Ermeni Manastırı'na ait bir bağ bulunduğu bilinmektedir. Bağlarbaşı ismi ise, bağlık arazinin başında kurulmuş olan ve "Manastırın Bağı" anlamına gelen "Vankınbağı"ndan gelmektedir.¹⁵ Bağlarbaşı'nda Kiliselerin dışında ayrıca iki adet Ermeni Mezarlığı (Surp Haç ve Surp Garabed Mezarlıkları) mevcuttur. Mezarlıkların orta bölümü daha sonra Rumlar'a bırakılmıştır.¹⁶ Kiliselerin bulunduğu bölgeler aynı zamanda azınlıklara ait birer kültür merkezi niteliğindedir. Surp Haç Kilisesi olarak bilinen noktada, 19. yüzyılın sonlarında Surp Haç Okulu bulunmaktaydı¹⁷ ve 20. yüzyılın başında bir de yetimhane eklenmişti. Burada daha sonra Tıbrebank Ruhban Okulu (günümüzde halen aktif olan Surp Haç Ermeni Lisesi) açılmış; ancak 1967'de kapatılmıştır.¹⁸ Patrik Hovhannes Golod zamanında, Surp Garabed Kilisesi'nin yanında ise İstanbul'un ilk Er-

meni ruhban okulu açılmıştı (1719/20).¹⁹ Ermeniler'e ait okulların bir kısmı kapanmış ve günümüze kadar varlıklarını sürdürememiştir. Prophetes Elias Okulu ise Rumlar'a aittir.²⁰ Üsküdar'ın Hristiyan cemaati açısından bir diğer önemli semti Çengelköy'dür. II. Iustinianus (İ.S. 565-578) Dönemi'ne ait Hagios Mikhail ve Panagia Kiliseleri'nin Çengelköy'de bulunduğu düşünülmektedir.²¹ Tarihi kaynaklarda semtteki nüfusun büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu anlatılmaktadır. Çengelköy'de, Rumlar dışında az sayıda Yahudi de bulunmaktaydı.²² 18. yüzyılın sonunda, burada Rumlar ve Türkler bir arada yaşamışlardır.²³ Çengelköy'deki Tanrıverdi Sokak'ta Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi bulunmaktadır (**Harita 1**).

Üsküdar'da Ermeni ve Rum cemaatlerine ait kiliseleri barındıran son semt Kandilli'dir. Halen aktif olan Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Gregoryan ve Khristos Metamorphosis Rum Ortodoks Kiliseleri Kandilli'dedir (**Harita 1**). Eski adının "Nikopolis" olduğu bilinen Kandilli'de Türkler, Ermeniler ve Rumlar bir arada yaşamaktaydı. 19. Yüzyıl sonunda Kandilli'de, biri Katolik Ermeniler'e ait olmak üzere üç Ermeni ve bir Rum Kilisesi mevcuttu.²⁴

Kuzguncuk Hagios Panteleimon Rum Ortodoks Kilisesi

Hagios Panteleimon (Άγιος Παντελεήμων) Rum Ortodoks Kilisesi (**Resim 1; Harita 1**), Üsküdar İlçesi'nin Kuzguncuk Mahallesi'nde bulunmaktadır. İstanbul'un Tanzimat sonrası kurulan 42 Rum Ortodoks kilisesinden biri olup Kadıköy Metropolitliği Kiliseleri arasında sayılmaktadır.²⁵ İcadiye Caddesi'nde yer alan ve Aziz Panteleimon'a ithaf edilmiş olan bu kilisenin, giriş kapısının üzerinde yer alan yazıta göre 1831 yılında kurulduğu bilinmektedir.²⁶ Kilise, Eylül 1872'de bir yangın geçirmiştir. 1890'da Mimar Nikola Ziko tarafından onarımına başlanmış ve 28 Haziran 1892'de tekrar ibadete açılmıştır. 27 Temmuz tarihi Kilisenin isim günüdür. Hristiyan bir annenin oğlu olan Aziz Panteleimon'un İ.S. 3. yüzyılda Nicomedia'da (İzmit) yaşadığı, hekimlikle uğraştığı, Hristiyanlığı kabul ettiği ve paganlar tarafından öldürüldüğü bilinmektedir.²⁷ Aziz Panteleimon'un bir yılın saldırısı sonucunda gözünü kaybeden birinin gözünü tedavi ettiğine inanılmaktadır; ancak Hristiyan inancından vazgeçemedikleri için hem Aziz Panteleimon, hem de hastası işkence ile öldürülmüştür.²⁸

Kilise avlusuna giriş, 1911 yılında Andon Hüdaverdioğlu tarafından yaptırılan bir çan kulesi (**Resim 2**) vasıtası ile sağlanmaktadır. Mermerden yapılmış bu kule iki katlıdır ve bir kubbeye sahiptir. Kilise ise demir parmaklıklı alçak bir duvar ile sınırlanan alanın sağında yer alır. Kilise bazilikal planlıdır ve yapının doğu kısa kenarında dışa doğru çıkıntı yapan bir apsis bulunmaktadır.²⁹ Kilise duvarları genel olarak irili ufaklı kaba yonu taş ile örülmüştür; ancak yapının köşeleri ve apsis duvarı örgüsü diğerlerinden farklıdır. Köşeler için daha büyük boyutlu düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Bu taşların bir iki tanesinde kabartma olarak işlenmiş haç motifleri de görülmektedir. Yapının kuzey kenarının ortasında bir giriş bulunur ve bu girişin her iki yanında üçer adet kemerli pencereler yer alır. Doğuda yer alan apsis kısmında da yine üç adet kemerli pencere vardır. Apsis, konik çatı ile örtülüdür ve burada alaturka tipi çatı kiremidi kullanılmıştır. Kıрма çatılı yapının açık sarı boyalı alınlıkları bulunmaktadır. Bu alınlıklarda yarım daire formunda birer kemerli pencere yer alır. Pencere söveleri ve saçak silmesi pembe renklidir.

Kilisenin doğu bitişiğinde kare planlı küçük bir ayazma (**Resim 1**) mevcuttur. Ayazmanın içerisinde Aziz Panteleimon'a ve Hristiyanlığın bazı ileri gelenlerine ait tablolar bulunmaktadır. Ayazmanın yazıtlı çeşmesi, girişin biraz ilerisindedir (**Resim 3**). Çeşmenin üzerinde iki satır halinde "Kendinizi yıkayın ve böylece temiz olursunuz" (Transkripsiyon: Louseste kai katharoi ginesthe) ibaresi yazılıdır. Bu ayazmanın suyunun şifalı olduğuna dair bir inanış halen varlığını sürdürür ve ayazmanın ziyaretçileri sadece Hristiyanlardan

ibaret değildir.³⁰ Bu şifalı su inancı, Aziz Panteleimon'un hekim kişiliği ile de paralellik göstermektedir. Ayrıca, Aziz Panteleimon Kilisesi sembolik olarak insanın kurtuluşunu simgelemektedir.³¹

Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Gregoryan (Ermeni Ortodoks) Kilisesi

Kuzguncuk'taki bir diğer kilise, Kuzguncuk İskeleyi'nin karşısındaki Çarşı Caddesi'nde, Kuzguncuk Camii'nin hemen bitişiğinde yer alan Aziz Işık Yayan Krikor (Surp Krikor Lusavoriç;) Ermeni Ortodoks (Gregoryen) Kilisesi'dir (**Resim 4 ve 5; Harita 1**). Aziz Krikor'a adanan bu kilise, 11 Mayıs 1835'te Patrik İsteyanos Ağavni döneminde, Mimar Hovhannes Amira Serveryan tarafından ahşap olarak inşa edilmiştir.³² Kilisenin yazıtında 1861 yılında Bedros Ağa Şalcıyan tarafından yeniden inşa ettirildiği ifade edilmektedir (**Resim 6-7**). Beş adet kapıya sahip olan yapının büyük girişinin hemen üzerinde bulunan mermerden Ermenice yazıt üçgen bir alınlığın hemen altına yapılmış olup beş satırdan oluşmaktadır. Kilise, 1967, 2003 ve 2004 yıllarında onarım görmüştür.

Kuzguncuk'taki Aziz Panteleimon Kilisesi'nde olduğu gibi alçak bir duvar ile caddeden ayrılan kilise, Ermeni kiliselerinde sıkça görülen Yunan haçı planındadır. Yine Ermeni kiliselerinin çoğunluğunda olduğu gibi tek nef sahiptir; batı kenarında bir nartheksi ve doğu kenarında bir apsisi vardır. Yapının üzerine merkezi, basık kasnaklı ve penceresiz bir kubbe yapılmıştır. Sade bir dış görünüme sahip olmasına rağmen üzerinin dıştan bir kubbeye örtülü oluşu, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni İstanbul'daki diğer Ermeni kiliselerinden ayırmaktadır. Bu kubbeyi dört adet büyük ayak taşımaktadır ve bunlar dışında iki adet ayak daha mevcuttur. Kubbenin üzerinde Ermeni Haçı olan bir alem bulunmaktadır. Kilisenin bir diğer özelliği, yan cephelerinde bulunan geniş boyutlu pencereleri sebebiyle bol ışık alabilmesidir. Caddeye bakan cephede, girişin her iki yanında birer ve üst katta yan yana üç adet olmak üzere beş yuvarlak kemerli pencere vardır. Pencere söveleri mermerden yapılmıştır. Ön cephede düz bir korniş katları birbirinden ayırmaktadır. Giriş bölümünün üzeri Marsilya tipi çatı kiremitlerinin kullanıldığı beşik çatı ile örtülüdür ve cephede üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Kilise apsisinin üzeri yarım kubbe ile örtülüdür. Apsisin iki yanındaki küçük şapellerden kuzeyde yer alanı, vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Kilisenin kuzey ve güney duvarlarını azizlere ait tablolar süslemektedir. Bu tablolar, 10 cm derinliğe sahip pencere taklidi nişlerin içerisine yerleştirilmiştir. Aziz Krikor Lusavoriç'in resmedildiği bir yağlı boya tablo ise girişin hemen solunda yer alır. Kiliseye ait iki katlı ve kubbeli bir çan kulesi, yapının doğu kenarında yer almaktadır. Ayrıca, kilise bahçesinde 1910 yılına tarihlenen bir çeşme bulunmaktadır (**Resim 8**).

Kuzguncuk Çarşı Caddesi'ndeki bu kilisenin dışında, İstanbul'da Surp Krikor Lusavoriç adını taşıyan bir diğer kilise Karaköy, Sakızcılar Sokağı'nda yer alır ve İstanbul'daki en eski Ermeni Kilisedir. İ.S. 3. yüzyılda yaşamış olan Aziz Krikor, Kral Khrosrov'un öldürülmesi görevi ile Ermenistan'a gönderilen Anag Bartev'in oğludur. Bu görevi yerine getiren Anag Bartev'in tüm ailesi öldürülür ve Aziz Krikor, Eskişehir'e ve oradan da Kayseri'ye götürülür. Aziz Krikor Kayseri'de Hristiyanlığı kabul eder ve bir Hristiyan ile evlenir. Pagan-Hristiyan çatışmaları sırasında Aziz Krikor'un uzun senelerce bir zindanda hapsedildiği bilinmektedir. Daha sonra tekrar Kayseri'ye giden Aziz Krikor, burada ilk Ermeni Katoligos'u olur.

Kuzguncuk Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi

Kuzguncuk'taki bir diğer Rum Ortodoks Kilisesi İcadiye Caddesi üzerinde, Hagios Panteleimon Kilisesi'nin kuzeyinde, denize yakın bir noktada yer almaktadır (**Harita 1**). Bu yapı, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin güneydoğusundadır ve iki kilise arasında kuzey-güney yönünde Üryanizade Sokak uzanmaktadır. 17. yüzyılın sonlarında Hagios Georgios (Άγιος Γεώργιος) Kilisesi'nin günümüzde bulunduğu yerde bir Rum kilisesi-

nin olduğu tarihi kaynaklarda aktarılmaktadır.³³ Bu kilise, ilk olarak Hagios Panteleimon adıyla bilinmekteyse de³⁴ daha sonra Aziz Georgios'a ithaf edilmiştir. Kilisenin yazıtları 1821 yılına tarihlenir. Yapının güney cephesindeki altı satırdan oluşan mermer bir Yunanca yazıtta kilisenin 1821 yılında tümüyle yenilendiği ifade edilmektedir.³⁵ Yapı, 1951 ve 1995 yıllarında ise onarım görmüştür.

Duvarları kaba yönü taştan oluşan Hagios Georgios Kilisesi'nin ölçüleri 19,60 x 12,80 m'dir (**Resim 9**). Bazilikal planlı kilisenin üç adet nefi, doğu kenarında bir apsisi ve batı kenarında bir nartheksi bulunmaktadır. Beşik çatı ile örtülü olan yapının orta ve yan nefleri birbirinden iki adet sütun sırası ile ayrılır. Bu iki sıra, beşer sütundan oluşmaktadır. Apsis üzeri yarım kubbe ile örtülüdür. Kilisenin bemasına nefler aracılığı ile ulaşıldığı gibi ayrıca kuzey kenarda küçük bir giriş daha bulunmaktadır. Kuzey ve güney neflerin batı kenarlarında birer giriş vardır. Orta nefi ise nartheksten açılan iki kanatlı bir kapı ile giriş sağlanır. Nartheksin kuzey ve güney kenarlarında da karşılıklı olarak birer kapı daha bulunmaktadır. Kilisenin kuzey ve güney duvarlarında üçer adet yuvarlak kemerli pencere yan yana sıralanmaktadır. Pencere kemerleri için tuğla malzeme kullanılmıştır. Bu pencereler arasına küçük boyutlu tablolar yerleştirilmiştir. Hagios Georgios, Meryem ve Çocuk İsa, İsa ve Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya) tasvirleri, kilise içerisindeki önemli ikonlardır. Ayrıca ambonda dört evangeliste ait tasvirler bulunmaktadır.

Üsküdar'da Kuzguncuk İcadiye Caddesi'ndeki bu kilisenin dışında Çengelköy'de de bir Hagios Georgios kilisesi vardır. Tüm İstanbul'da ise Fener Hagios Georgios Patrikhane, Fener Hagios Georgios Poteras ve Fener Hagios Georgios Metokhion Kiliseleri de dâhil olmak üzere, Büyükkada, Heybeliada, Burgazada, Yeniköy, Bakırköy, Ortaköy, Yeldeğirmeni, Edirnekapı, Samatya ve Büyükdere'de Hagios Georgios'a ithaf edilmiş 13 adet kilise daha bulunmaktadır ve kilise günü 23 Nisan'dır. Hagios Georgios, İ.S. 3.-4. yüzyıllarda yaşamıştır. İmparator Diokletianus (İ.S. 284-305) Dönemi Roma ordusunda rütbeli bir asker olan Aziz Georgios, imparatorun emirlerine karşı gelip Hristiyanları korumasından ötürü işkencelere maruz kalmış ve şehit edilmiştir. Maruz bırakıldığı işkencelere karşı direnç göstermesinin, İmparatoriçe Aleksandra'yı oldukça etkilediği ve onun da Hristiyan olmasına neden olduğu bilinmektedir.³⁶ Ortaçağ'da ise Aziz Georgios'un bir ejderha'yı öldürmesi ile ilgili efsane ortaya çıkmıştır. Bu efsaneye ilişkin sanat eserlerinde Aziz Georgios, elinde bir mızrak ile ejderhaya saldırır biçimde betimlenmektedir.³⁷

Bağlarbaşı (Yenimahalle) Surp Garabed Gregoryan Kilisesi

Surp Garabed Ermeni Gregoryan Kilisesi, Muratreis Mahallesi'nde, Allame Caddesi'nin hemen kuzeyindeki Vasiyet Sokak'tadır (**Harita 1**). Buradaki kilisenin varlığının 16. yüzyıla kadar geriye gittiği ve Surp Garabed Kilisesi'nin İstanbul'un en eski Ermeni kiliselerinden olduğu bilinmektedir. Yenimahalle'de küçük bir kilisenin yerine 1617 yılında Patrik Vanlı Vardapet Zakaryan tarafından Surp Garabed Kilisesi inşa edilmiştir.³⁸ Ahşap malzemeli ufak boyutlu bir yapı, Muş ve Van illerinden gelen Ermeni ustalarca inşa edilmiş ve bu kiliseye Muş'taki kilisenin adı olan "Surp Garabed" ismi verilmiştir.³⁹ Mimar Sarkis Kalfa 1727 yılında -İstanbul Ermeni Patriği Hovhannes Golod döneminde- kiliseyi yeniden inşa etmiştir.⁴⁰ Bu inşa evresinde yapının doğusunda bir manastır bulunmaktaydı. Yenimahalle yangınının ardından 1888 yılında kilise son kez inşa edilmiştir.⁴¹ 1984 yılında yapı onarımdan geçmiştir.

Surp Garabed Kilisesi (**Resim 10**), mimari özellikleri ile İstanbul'daki diğer Ermeni kiliselerinden daha farklı bir konuma sahiptir. Beşik tonozlu yapı, bazilikal bir plana sahip olup doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Kilisenin ana girişi batı cephesindedir. Batı kenarında bir nartheksi, doğu kenarında ise konik çatılı bir apsisi vardır. Apsisin iki yanında birer küçük şapel yer almaktadır ve kuzey yönünde kalan mimari birim kilisenin

vaftizhanesidir. Yapının oldukça hoş görünümlü bir girişi mevcuttur ve burada Ermeni-ce yapım yazıtının da bulunduğu basık kemerli anıtsal bir kapı bulunmaktadır (**Resim 11**). Kapının her iki yanında süsleyici fonksiyona sahip birer pilaster vardır. Üç ayrı parça halindeki mermerden yazıtlar, giriş kapısının hemen üzerindedir (**Resim 12**). Kilise, muntazam kesme taştan inşa edilmiş olup iki katlıdır. Girişin sağında ve solunda ikişer, birinci ve ikinci katlarda beşer olmak üzere ön cephede toplam 14 adet pencere vardır. Giriş cephesinin üzerinde üçgen bir alınlık (**Resim 10**) bulunur. Alınlığın orta kısmına kabartma süslemeler işlenmiştir. Buradaki orta pencerenin her iki yanındaki pilasterlerin üzeri kabartma girlandlar ile süslüdür. Pencerele düz atkılıdır. Kuzey ve güney cepheler ise yuvarlak kemerli pencerelere sahiptir.

Surp Garabed Kilisesi'nin bir diğer önemli özelliği yapının batı kenarının her iki yanında, dört katlı ve kubbeli anıtsal çan kulelerine sahip olmasıdır (**Resim 10**). Kulelerin zemin katı için kemerli geçitler yapılmıştır. Kemerli zemin katın üzerindeki dört kat, zirveye kadar giderek daralmaktadır. Kulelerin birinci katında üçer adet düz atkılı pencere bulunmaktadır. Bu pencereler kilisenin ön cephesindekiler gibi demir parmaklıklıdır. Kulenin üst katları için ise kemerli ve dar boyutlu açıklıklar yapılmıştır. Bu iki kule dışında, yapının yine batı cephesinin her iki ucunda büyük boyutlu birer pilaster dikkat çeker. Pilasterler üçer parçadan oluşmaktadır.

Bağlarbaşı (Yenimahalle) Prophetes Elias (Profiti İliya - İlyas Peygamber) Rum Ortodoks Kilisesi

Prophetes Elias (Προφήτης Ἠλίας) Kilisesi, Üsküdar'ın Muratreis Mahallesi, Hacı Murat Sokağı'ndadır (**Harita 1**). Bu kilise, Surp Garabed Ermeni Kilisesi'nin kuzeydoğusunda kalmaktadır ve iki kilise arasında Vasiyet ve Yeni Dersane Sokakları aracılığıyla 330 m civarında bir mesafe bulunmaktadır. Prophetes Elias Kilisesi'nin ilk olarak 10. yüzyılın ortalarında kurulduğu; 1585, 1700 ve 1804 yıllarında üç kez inşa edildiği bilinmektedir.⁴² Ne var ki kilisenin 10. yüzyıl orijinine ilişkin kesin bir veri bulunmamaktadır. Kilisenin 1804 yılı inşasında -Episkopos İeremias döneminde- öncekilerden farklı olarak daha büyük boyutlu bir yapı meydana getirilmiştir. Geniş bahçesi ile birlikte bu kilise, İstanbul'daki en büyük Rum kiliselerinden biridir. Yapı, 1831, 1851 ve 1997 yıllarında onarılmıştır. Kilisenin 1804 yılı inşası ve Sultan II. Mahmut'un izni doğrultusunda gerçekleştirilen 1831 yılı onarımı ile ilgili mermerden Yunanca bir yazıt, orta nefе girişi sağlayan kapının üzerinde yer almaktadır. Kadıköy Metropolitliği'ne bağlı bu kilisenin ayazmasının 1804 yılı öncesine ait olduğu düşünülmektedir.⁴³ Ayazma, 1945 yılında onarılmıştır.

Yüksek duvarlarla sınırlanmış büyük bir avlunun merkezinde yer alan Prophetes Elias Kilisesi (**Resim 13**), üç nefli bazilikal bir yapıdır ve kagir olarak inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının batı kenarında bir nartheksi; doğu kenarında ise, orta nefin hizasındaki büyük, kuzey ile güney neflerin hizasındakiler küçük boyutlu olmak üzere üç adet apsisi vardır. Yapının yine doğu kenarında ayrıca bir bema bulunmaktadır. Beşik çatı ile örtülü olan kilisenin neflerini, sekizer sütundan oluşan iki adet sütun sırası ayırmaktadır. Orta nefin üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Nartheksin batı cephesindeki merkezi giriş kapısının sağında ve solunda üçer adet yuvarlak kemerli pencere vardır. Kilisenin kuzey ve güney duvarları ise beşer adet kemerli pencereye sahiptir. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar da birbirine kemerler ile bağlanmaktadır. Kilisenin orta nefinde, doğu-batı doğrultusunda eşit aralıklarla sıralanan avizeleri, oldukça hoş görünümlüdür. Orta nefte Meryem, Çocuk İsa, İsa ve İlyas Peygamber'e ait ikonalar yer almaktadır. Ambonda, Kuzguncuk Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi'nde olduğu gibi, Evangelistler'e ait tasvirler yer almaktadır. Kesme taştan inşa edilmiş çan kulesi (**Resim 14**), kilisenin kuzeybatısında yer alır. Çevredeki uzun boylu ağaçlar sebebiyle kulenin seyri zorlaşmıştır. Kilise günü 20 Temmuz olan Prophetes Elias Kilisesi, İsrail topraklarında

İ.Ö. 9. yüzyılda yaşadığı düşünülen İlyas Peygamber'e ithaf edilmiştir. Bu kilise dışında İstanbul'da Heybeliada, Büyükkada ve Arnavutköy'de İlyas Peygamber'e ithaf edilmiş üç kilise daha bulunmaktadır.

Surp Haç Gregoryan Kilisesi (Selamsız Ermeni Kilisesi)

Surp Haç Kilisesi Selamiali Mahallesi'nde, Görümce Sokağı'nın kuzeyinde, Kozanoğlu ve Ekmekçiabaşı Sokakları arasındadır. Bu kilisenin orijinine ve yapımına ilişkin bilgiler karışık bir görünüm sergilemektedir. 1662 yılından önce, günümüz kilisesinin bulunduğu mevkide daha küçük boyutlu bir kilisenin olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁴ Burada kesin olarak bilinen ilk kiliseyi Papaz Balatlı Abraham yapmıştır ve bu ahşap yapının kuruluşu 1684-1687 yılları arasında olmalıdır.⁴⁵ Bunun yanında kilisenin kuruluş tarihi için 1676 tarihi de öne sürülmektedir. Kilisenin kapısı üzerinde "Surp Haç Ermeni Kilisesi 1676" ibaresi yazılıdır.⁴⁶ Papaz Abraham, Çengelköy'deki Stavros Rum Kilisesi'nin ismini örnek alarak kurduğu bu kiliseye "Surp Haç", yani "Kutsal Haç" adını vermiştir. Kilise, 1727 yılında, (Patrik Hovannes Golod döneminde) tekrar inşa edilmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başları arasında yapının birkaç kez onarımdan geçtiği bilinmektedir. 1830 yılında ise -Patrik Üçüncü Garabed döneminde- kilise, Mimar Hovannes Amira Serveryan tarafından kagir olarak inşa edilir.⁴⁷ 1882 yılında, yapının ön cephesindeki giriş bölümüne bir çan kulesi eklenmiştir. Kilise, 1950 ve 1962 yıllarında onarılmıştır.

Surp Haç Kilisesi (**Resim 15**), bazilikal bir plana sahip tek nefli bir kilisedir. Duvarları muntazam kesme taştan örülüdür ve beş adet kapısı bulunmaktadır. Beşik tonoz ile örtülü olan yapının batı cephesindeki çan kulesi iki katlıdır. Birinci ve ikinci katlarda beşik kemerli pencereler bulunmaktadır. Kulenin zemin katının kuzey, batı ve güney cephelerinde birer kapı bulunur. Batı cephedeki yuvarlak kemerli kapının -kilisenin ana giriş kapısının- üzerinde, kulenin yapım tarihinin de yazılı olduğu Ermenice bir yazıt yer alır (**Resim 16-17**). Kulenin kuzeybatı köşesindeki ağaç, zamanla büyümüş ve bu yönde kulenin seyrini engellemiştir. Yapının batı cephesinde, farklı boyutlara sahip düz atkılı ve demir parmaklıklı dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Bununla birlikte, galeri seviyesinde ufak boyutlu ve basık kemerli iki pencere mevcuttur. Batı cephesi duvarının üst bölümü onarım gördüğünden buradaki duvar örgüsünde farklılık vardır. Yapının doğu kenarında, üzeri yarım kubbe ile örtülü bir apsis yer alır. Bu alanın kuzey yanında ise kilisenin vaftizhanesi bulunur. Vaftizhanede Meryem, çocuk İsa ve kutsal ruh gibi önemli tasvirleri barındıran tablolar mevcuttur. Yine İsa, Meryem ve diğer Hristiyan ileri gelenlerini tasvir eden tablolar, kilisenin duvarlarını süslemektedir. Kilisenin güneydoğusunda, vaftizhane ile aynı boyutlara sahip bir şapel bulunmaktadır.

Kilisenin avlusunda bir sarnıç bulunmaktadır. Bu sarnıç, yazıtına göre 1831 yılında Pişmişyan tarafından yaptırılmıştır. Avlu ayrıca, 1727 yılında ölen Papaz Balatlı Abraham'ın mezarını barındırmaktadır. Avluya girişi sağlayan dış kapının yakınında ise 1970 tarihli mermerden bir çeşme göze çarpmaktadır (**Resim 18**). Çeşme, Garbis Odabaşyan tarafından yaptırılmıştır. Kilisenin en eski çeşmesine ait bir yazıt korunabilmiştir ve 1762 yılına tarihlenmektedir.⁴⁸ Bu kilisenin litürjik tekstillerden oluşan oldukça önemli bir koleksiyonu bulunmaktadır. Koleksiyonun en önemli parçaları 18. ve 19. yy. Ermeni tekstil sanatının örneklerinden oluşur.

Çengelköy Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi

Hagios Georgios (Άγιος Γεώργιος) Rum Ortodoks Kilisesi (**Harita 1; Resim 19-20**), Çengelköy-Eminönü İskelesi'nin 100 m kadar kuzeydoğusundadır. Kilise, batısında

Kuleli Caddesi, kuzeyinde Al Zambak Sokak, doğusunda Meserret Sokak ve güneyinde Tanrıverdi Sokak ile sınırlanmaktadır. Kilisenin orijininin Bizans Dönemi'ne kadar geriye gittiği düşünülür. Bu dönemde dini bir merkez hüviyetine sahip olan Çengelköy'e "Birinci Koy" anlamında "Protos diskos" denilmekteydi. 18. yüzyılda Hagios Georgios Kilisesi'nin onarımdan geçtiği bilinmektedir.⁴⁹ Eldeki en kesin kanıtlar olan yazıtlara göre kilise 1830 yılına tarihlenir. Kadıköy Metropolitliği'ne bağlı olan kilisenin elektrik tesisatı 1933 yılında yapılmıştır. Yapının batı bölümü 1961 yılında yıkılmıştır.

Hagios Georgios Kilisesi'nin çevresi yüksek duvarlarla sınırlıdır. Yapı, içinde bulunduğu avlunun güneybatısında kalır. Alanın kuzeyi ve doğusunda kiliseye ait binalar bulunmaktadır (**Resim 20-21**). Bazilikal plana sahip olan kilisenin üç adet nefi vardır. Kilisenin inşa edilmiş olduğu ilk halinden farklılaştığı anlaşılmaktadır. 1961 yılındaki yol yapım çalışmaları sırasında meydana gelen yıkım sebebiyle oluşan bu farklılık, yapının kuzey kenarının güneye göre daha uzun olmasına yol açmıştır. Aynı sebepten ötürü yapının batı kenarında bir nartheks yoktur. Kilisenin doğu kenarında ise bir bema ve onun da doğusunda dışa doğru çıkıntı yapan ufak boyutlu apsisi yer alır (**Resim 20**). Beşik çatılı kilisenin orta nefi beşik tonoz ile örtülüdür. Nefleri, iki sütun sırası birbirinden ayırır. Kuzey ve orta nef arasında dört adet, orta ve güney nef arasında üç adet sütun sıralanmaktadır. Kilisenin iki adet girişi bulunmaktadır. Girişlerden biri yapının batı cephesinde yer alır ve buradan kuzey nefe geçiş sağlanır. Diğer giriş ise kilisenin güneydoğu ucundadır. Yapının kuzey duvarında dört adet pencere varken 6,5-7 m uzunluğundaki güney duvarında iki adet pencere bulunmaktadır. Kilisenin pencereleri dikdörtgen, düz atkılı pencerelerden oluştuğu gibi yuvarlak kemerli pencereler de bulunmaktadır. Üsküdar'daki diğer Rum kiliselerinden farklı olarak Hagios Georgios Kilisesi yarım kemerli pencerelere de sahiptir. Bu pencereler diğerlerine göre biraz daha küçük boyutludur ve kilisenin doğu kenarında görülebilmektedir (**Resim 20**). Çan kulesi yapının kuzeydoğu köşesinde yer alır ve kiliseye bitişiktir (**Resim 20**).

Hagios Georgios Kilisesi'ni Meryem ve Çocuk İsa, İsa, Hagios Georgios ve Prophetes Elias gibi çeşitli ikonalar süslemektedir. Kuzguncuk'taki Hagios Georgios ve Bağlarbaşı'nda yer alan Prophetes Elias Rum Ortodoks Kiliseleri'nde olduğu gibi ambonun orta nefe bakan kısmında evangelistlerin tasvirleri yer almaktadır.

Kandilli Khristos Metamorphosis Rum Ortodoks Kilisesi

Khristos Metamorphosis (Μεταμόρφωσις του Σωτήρος) Kilisesi Kandilli'deki Bahçe Sokağı'ndadır (**Harita 1**). Kilisenin 18. yüzyılda var olduğu bilinir ve bir yangının ardından 1810 yılında tekrar inşa edilmiştir.⁵⁰ Kilise, İsa'nın Dönüşümü'ne ithaf edilmiş ve bu nedenle Khristos Metamorphosis ismini almıştır.

Bazilikal bir plana sahip kilisenin üç nefi vardır ve 20 x 13 m ölçülerindedir (**Resim 22**). Batı kenarında beşik çatı ile örtülü ahşap bir nartheksi ve doğu kenarında bir apsisi mevcuttur. Almaşık duvar örgüsüne sahip yapı, beşik çatı ile örtülüdür. Orta nef ise beşik tonozludur. Kilisenin nefleri birbirinden altışar sütundan oluşan iki sütun sırası ile ayrılmaktadır. Bağlarbaşı Prophetes Elias Kilisesi'nde olduğu gibi bu yapıda da sütunlar kemerler ile birbirine bağlanmaktadır. Kemerler üzerinde havarilere ait ufak boyutlu tasvirler yer almaktadır. Yapının doğusunda ayrıca bir bema yer alır. Nartheks aracılığıyla batı kenarında ve güney duvarının doğu ucunda olmak üzere iki adet girişi bulunan kilise, yuvarlak kemerli pencerelere sahiptir. Kilise apsisinin yarım kubbesinde irili ufaklı yıldız motifleri işlenmiştir. Meryem ve Çocuk İsa, İsa, Khristos Metamorphosis gibi ikonalar kiliseyi süslemektedir. Kuzguncuk ve Çengelköy'deki Hagios Georgios Kiliseleri ve Bağlarbaşı Prophetes Elias Kilisesi'nde olduğu gibi bu kilisenin de ambonunda Dört Evangelist'e ait tasvirler mevcuttur. Bu tasvirlerin merkezinde ise İsa betimi yer alır.

İstanbul'da, kilise günü 6 Ağustos olan Kandilli Khristos Metamorphosis Kilisesi dışında, Kınalıada, Büyükada, Burgazada, Heybeliada ve Şişli'de beş adet Khristos Kilisesi daha bulunmaktadır. Ayrıca, Bakırköy ve Samatya'da İsa'nın Göğe Yükselişi'ne ithaf edilen Khristos Analepsis Kiliseleri vardır.

Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Gregoryan Kilisesi

Kandilli'deki bir diğer kilise Surp Yergodasan Arakelots, Sıraevler Sokağı'nın hemen kuzeyinde, Kurtbağrı Sokak'tadır (**Harita 1**). İsa'nın oniki havarisine ithaf edilen kilise, Boğaz'a bakan bir yamaç üzerine kurulmuştur. Kilisenin 1810 yılında yenilediğine dair bir görüş mevcuttur⁵¹; ancak kesin olarak bilinen 22 Eylül 1846 tarihinde ibadete açılmıştır.⁵² Kilise, 1892 ve 1962 yıllarında onarılmıştır ve ilk haline göre biraz daha genişlemiştir. 1962 yılındaki onarımı Hovhannes ve Harutyun kardeşler gerçekleştirmiştir. Yapı, en son 1985 yılında onarım görmüştür.

Yüksek bir duvar ile sınırlanmış bir bahçe içerisinde yer alan bu ufak boyutlu kilise (**Resim 23**), ahşap olarak inşa edilmiştir. Kilisenin bahçesine, üzeri üçgen alınlıklı, her iki yanında tuğla malzeme kullanılmış, basık kemerli ve iki kanatlı demir bir kapı vasıtası ile girilmektedir. Girişin üzerinde ayrıca bir Ermeni haçı bulunmaktadır. Kilise, Marsilya tipi çatı kiremitlerinin kullanıldığı kırma çatı ile örtülüdür ve uzun dikdörtgen formlu pencerelere sahiptir. Tek nefli yapının batı kenarında bir nartheksi, doğu kenarında apsisi vardır. Oldukça hoş görünümlü ahşap bir çan kulesi nartheksin hemen üzerinde yükselir (**Resim 24**). 19. yüzyıl mimari sanatının özelliklerini yansıtan bu kilisenin bir başka özelliği ise, apsisin kuzey yanındaki vaftizhaneyi süsleyen bitkisel bezemeli Kütahya çinileridir.⁵³ Bu çiniler Kütahyalı Ermeni zanaatkarlar tarafından yapılmıştır.

Sonuç

Üsküdar kent yaşantısında önemli bir yere sahip olan gayrimüslüm cemaatin 18. yüzyıldan beri günümüze çok aktif olarak dini yaşantılarını sürdürdükleri kiliseler, Üsküdar'ın hoşgörülü bir kent olması niteliğinin en önemli kanıtlarından biridir.

Dipnotlar

* 7. Üsküdar Sempozyumu sırasında yardımlarını gördüğümüz ve bizi çok zarif bir şekilde ağırlayan Üsküdar Belediye Başkanlığı'nın Sayın Yetkililerine ve bildirimizi sabırla bekleyen Sayın Ahmet BİNGÖL'e teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca Üsküdar'daki kilise gezilerimize iştirak eden Dr. Semiha EREN'e (İstanbul Üniversitesi) teşekkürlerimizi sunarız. Kiliselerle ilgili gezi tarihlerimiz 4 Ekim 2012 (E. Lafli) ve 27 Ocak 2013'dür (S. Patacı). Resim 7 ve 8 dışında, makaledeki tüm fotoğraf ve çizimler S. Patacı'ya aittir.

¹ Sarkis Sarraf Hovhannesian, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (Çev.: E. Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 65.; Mehmet Nermi Haskan, "Yüzyıllar Boyunca Üsküdar", *1. Cilt, Üsküdar Belediyesi*, İstanbul, 2001, s. 19.; Davut Hut, "Üsküdar'da Tarihi Yer adları", Üsküdar Sempozyumu II-Bildiriler, Cilt 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2005, s.161; Ahmet Emre Bilgili, "Üsküdar'ın Turizm Potansiyeli", Üsküdar Sempozyumu IV-Bildiriler, Cilt 2, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2007, s. 47

² Khalkedon ve Khrysoopolis tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Muzaffer Demir, "Antik Yunan Kaynakları Işığında Khalkedon ve Khrysoopolis (İ.Ö. 500-300)", Üsküdar Sempozyumu VI-Bildiriler, Cilt 2, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2009, s. 15-36.

³ Haskan, *a.g.e.*, s. 19-20.; Hut, *a.g.e.*, s. 161.

⁴ Timur Kaprol, Berk Minez, Ertan Varlı, "Üsküdar'da Marmaray Çalışmalarında Bulunan Arkeolojik Buluntuların Yaşama Katılımının Öneminin Bulgaristan'ın Sofya-Filibe Örnekleri ile İrdelenmesi", Üsküdar Sempozyumu V-Bildiriler, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2008, s. 632.

⁵ Şehrazat Karagöz, "Marmaray Projesi Üsküdar Meydanı Aç-Kapa İstasyonu Arkeolojik Kurtarma Kazıları", *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Sempozyumu*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 149-153, res. 11. Üsküdar'da gerçekleştirilen kazılar için ayrıca bkz.: Şehrazat Karagöz, "Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya Çıkarılan On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıl Yapısı", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bızs Araştırmaları Sempozyumu, On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bızs Dünyasında Değişim*, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı 2010, s. 413-423.

⁶ Karagöz, *a.g.e.*, s. 153.

⁷ George Thomas Kurian, *The Encyclopedia of Christian Literature*, Scarecrow Press 2010, s. 454.

⁸ Michael Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian – Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford, Oxford University Press 1988, s. 129.

⁹ Semavi Eyice, *Bızs Devrinde Boğaziçi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, s. 54.; Zafer Karaca, İstanbul'da Tanzimat Öncesi

Rum Ortodoks Kiliseleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 502.

¹⁰ Gugas V. İnciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, (Düzeltilmiş, Önsöz ve Notlar: Orhan Duru), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.152.; Hut, *a.g.e.*, s. 165.

¹¹ Eremya Çelebi Kömürçyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 47.

¹² Alidost Ertuğrul, "Üsküdar Kentsel Dönüşümünde Batılı Etkilerle Oluşan Üç Semt: Kuzguncuk, Bağlarbaşı, Selimiye", Üsküdar Sempozyumu IV-Bildiriler, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, 2007, s. 70.

¹³ Karaca, *a.g.e.*, s. 502.; Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 67.; Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", Üsküdar Sempozyumu I-Bildiriler, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, 2004, s. 154.

¹⁴ Karaca, *a.g.e.*, s. 502.

¹⁵ Karaca, *a.g.e.*, s. 510.; Tuna Baltacıoğlu, "Bağlarbaşı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1993, s. 533.; Hut, *a.g.e.*, s. 167.; Hançer, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 510.; Hançer, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁷ Hançer, *a.g.e.*, s. 148-149.

¹⁸ Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁹ Hançer, *a.g.e.*, s. 143.

²⁰ Ermeni ve Rum okulları için bkz. Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 533.; Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 67.

²¹ Eyice, *a.g.e.*, s. 56.; Karaca, *a.g.e.*, s. 492.

²² Kömürçyan, *a.g.e.*, s. 47.

²³ Hovhannesyan, *a.g.e.*, s. 62-63.

²⁴ Karaca, *a.g.e.*, s. 486.

²⁵ Karaca, *a.g.e.*, s. 65, 68.

²⁶ Alidost Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 70.

²⁷ Nedret Ebcim, **Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk**, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 31-32.

²⁸ Karaca, *a.g.e.*, s. 89.

²⁹ Ayla Ayıldız Potur, "Kentlilik Bilincinin Oluşumunda Önemli Bir Kavram Olarak Âidiyet: Kuzguncuk/Üsküdar Örneği", Üsküdar Sempozyumu IV-Bildiriler, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2007, s. 50, şek. 9.

³⁰ Bu konu ile ilgili bir gazete makalesi için bkz. Zeynep Kazak, "Hangi Kiliseye Hangi Umutla Gidiyorlar", *Hürriyet Gazetesi*, 28.09.2003.

³¹ Ebcim, *a.g.e.*, s. 32.

³² Pars Tuğlacı, İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul, 1991, s. 169-170; Hançer, *a.g.e.*, s. 154; Hasan Kuruyazıcı, *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82, 85, 87, 113, 150.; Vağarşag Seropyan, "Sürp Krikor Lusavoriç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 106-108.; Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 70.; Kilise hakkında bilgi için ayrıca bkz. Sürp Krikor Lusavoriç Kilisesi internet sitesi: <<http://www.surpkrikorlusavoric.com>>.

³³ Kömürçyan, *a.g.e.*, s. 47.; Karaca, *a.g.e.*, s. 503.

³⁴ Hovhannesyan, *a.g.e.*, s. 64.

³⁵ Hagios Georgios Kilisesi'nin yazıtları için bkz. Karaca, *a.g.e.*, s. 503-506.

³⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 75.

³⁷ Bunun yanında, Aziz Georgios'un İslam inancında Hızır ile özdeşleştirildiği bilinmektedir: Karaca, *a.g.e.*, s. 73.

³⁸ Karaca, *a.g.e.*, s. 510.; Hovhannesyan, *a.g.e.*, s. 66-67.; Haskan, *a.g.e.*, s. 1494-1495.

³⁹ Kömürçyan, *a.g.e.*, s. 281.; Vağarşag Seropyan, "Sürp Karabet Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 441.; Hançer, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁰ Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 67.

⁴¹ Tuğlacı, Ermeni Kiliseleri, s. 121-126.

⁴² Karaca, *a.g.e.*, s. 511. Kilise hakkında bilgi için ayrıca bkz.: İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 2. Cilt, İstanbul, 1977, s. 423.

⁴³ Haskan, *a.g.e.*, s. 1485, 1496 (3. Cilt).

⁴⁴ Kömürçyan, *a.g.e.*, s. 281.; Hançer, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁵ Z. Karaca'ya göre, kilise 1687 yılında inşa edilmiştir: Karaca, *a.g.e.*, s. 510.

⁴⁶ Haskan, *a.g.e.*, s. 1493 (3. Cilt).

⁴⁷ Tuğlacı, Ermeni Kiliseleri, s. 128-129. Vağarşag Seropyan, "Sürp Haç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 482-483.

⁴⁸ Seropyan, Sürp Haç, s. 482.; Hançer, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁹ Hovhannesyan, *a.g.e.*, s. 62.; Karaca, *a.g.e.*, s. 493.

⁵⁰ Konyalı, *a.g.e.*, s. 424.; Karaca, *a.g.e.*, s. 487.

⁵¹ Konyalı, *a.g.e.*, s. 425.; Hançer, *a.g.e.*, s. 155.

⁵² Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 194.

⁵³ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Cilt I, Pars Yayın Ticaret, İstanbul, 2004, s. 466.; Tuğlacı, Ermeni Kiliseleri, s. 194.

19. YÜZYILDA ÜSKÜDAR'IN BOĞAZIÇI'NDEN GÖRÜNÜMÜ: SOSYO-KÜLTÜREL DİNAMİKLER BAĞLAMINDA PAŞALIMANI-KANDİLLİ SAHİL ŞERİDİNDE MİMARİ GELİŞİMİ

Gözde ÇELİK

GİRİŞ

Üsküdar ilçesi sahil şeridi, yüzyıllar boyunca Boğaz'ın Anadolu yakasının önde gelen bileşeni olarak el üstünde tutulmuş, hasbahçeler ve saraylarla donatılmıştır. Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi Sarayları bugüne ulaşmamış ancak, Üsküdar İskele Meydanı'nın anıtsal camilerini izleyen Paşalimanı-Kandilli arasındaki sahil şeridi, Beylerbeyi Camii'nin inşasından itibaren imar açısından ivme kazanan süreçte önemli gelişmelere sahne olmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile yoğunluk kazanan inşaat faaliyeti, 19. yüzyıl ortalarında Şirket-i Hayriyye'nin kurulmasıyla Boğaz köylerine ulaşımın kolaylaşması sayesinde, iki yakada da büyük artış göstermiştir.

Beylerbeyi Sarayı'nın ve Kuleli Kışlası'nın anıtsal ölçekli kâgir kütleler olarak Üsküdar sahiline vurgu yapması, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vanıköy ve Kandilli'de kıyı şeridinin gelişimini hızlandırmıştır. Kuzguncuk'ta Fethi Ahmed Paşa Yalısı, Beylerbeyi'nde Hasib Paşa Yalısı, Çengelköy'de Sadullah Paşa Yalısı, Kandilli'de Kıbrıslı Yalısı başta olmak üzere, devlet ileri gelenlerinin yalıları, kıyı boyunca sıralanan iskelelerin, karakol binalarının, çeşmelerin, küçük ölçekli cami ve mescitlerin arasında yükselmeye başlamıştır. Üsküdar'ın Boğaziçi'nden görünümü, bu dönemde harem ve selamlıkları, hamamları, bahçeleri, koruları ve kayikhaneleri ile ayrı birer dünya olan yalılarla şekillenmiş, mevcut tarihi doku, Boğaz'ın Rumeli yakasındaki hızlı gelişime paralel olarak değişmeye yüz tutmuştur.

Semtlere Göre Üsküdar Sahili Boyunca 19. Yüzyıl Yapıları

Boğaziçi'nin, karşılıklı kıyıları boyunca, her burnun karşısına bir koy karşılık gelir, bu koyların önündeki vadilerde, tarih boyunca balıkçı köyleri kurulmuştur. Boğaziçi'nde Türkler kendilerine has bir mimari geliştirmiş, hafif, ahşap strüktürlerle, kafesli, bol pencereli yalılar inşa etmişlerdir. Yalıların arkasında, bol ağaçlı korular bulunur ve bu peyzaj içerisinde fıstık çamları dikkat çeker. Reaya yalıları çoğunlukla Rumeli yakasında, Tarabya, Yeniköy, Arnavutköy'de, Anadolu yakasında ise Kandilli ve Çengelköy'de bulunur, sefaretlerin yalıları da Rumeli yakasında Tarabya, Yeniköy ve Arnavutköy'de yoğunlaşır.¹ 19. yüzyılda, Tanzimat'tan sonra, Kırım Savaşı'ndan sonra ve II. Abdülhamid döneminde

yalı arsaları el değiştirmiş ve yeni yapılar yapılmıştır.² Yaz aylarında, devlet adamlarının, sultanın “irade-i seniyye” si olmadan konaklarını bırakıp yalılarına, mevsim sonunda da yalılarında konaklarına taşınamamaları ve devlet ricalinin mevkilerine göre kayık kullanması³ Boğaziçi'nin bu yüzyılda bile sıkı kurallara sahne olduğunu hatırlatır. Devlet ricaline ait olan yalılar aşı boyalı, yeşil, beyaz renkte olabilmekte, reaya yalıları ise kurşunî renge boyanmaktadır.⁴ 19. yüzyılda uygulanan şehircilik ilkelerine bağlı olarak yalıların denize doğru uzatılmaları yasaklanmış, önlerinde yol bulunanların da tamir edilirken diğer yalıların hizasını geçmemesi uygun görülmüştür.⁵

Anadolu yakası sahil yolu, 19. yüzyılda oldukça dar olup, sahildeki yalılar ile arkadaki korular, arabalıklar ve ahırlar arasından geçmektedir. Bazı büyük yalıların arkadaki koruluğa veya köşke ulaşan, sahil yolunu havadan geçerek kat eden kapalı köprüleri vardır.⁶ Anadolu yakasında Kanlıca'dan öteye kürekle gidip dönmek çok uzun zaman aldığı için, bu bölümde yalı inşaatı, Şirket-i Hayriyye kuruluncaya kadar sınırlı olmuş⁷, öte yandan Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy ve Kandilli sahil şeridinde iskân daha erken başlayarak gelişim göstermiştir.

Kuzguncuk

Üsküdar İskele Meydanı'nı geçtikten sonra, Anadolu'ya nakledilmek üzere Beşiktaş'tan gelen öküzler nedeniyle Öküz Limanı olarak anılan bölge, Gevher Sultan Piyale Paşa Sarayları'nın yapılması ve koyun düzenlenmesiyle Paşalimanı adını almıştır.⁸ Üsküdar'dan Kuzguncuk istikametine doğru yerleşimin genişlemesi, bu bölgede ilk olarak 1180 / 1776'da Silahdar Abdurrahman Ağa Camii'nin (Paşalimanı Camii) yapılmasıyla başlar.⁹ III. Selim, 1798'de bir çeşme ve 1808'de iki hububat ambarı yaptırmıştır.¹⁰ Ambarların ilerisinde, IV. Murad zamanında Kaya Sultan Sarayı'nın bulunduğu alanda, 1814 tarihli Bostancıbaşı defterine göre, Defter Emîni Sadullah Efendi'nin yalısı bulunmaktadır.¹¹ Daha sonra bu yalının yerine inşa edilen Serasker Avni Paşa Yalısı, denize paralel geniş cephesi ile Boğaz'ın dikkat çekici yapılarından. Tavanlarında manzara resimleri yer alan, selamlık bölümünde büyük, dairesel planlı, üç kollu bir merdiven bulunan ahşap yalı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine ilişkin müzakerelerin yapıldığı yer olarak nitelendirilir.¹² Piyale Paşa ve Gevher Sultan Koruluğu'na iki köprü ile bağlanmış olan yalıyı, Serasker Avni Paşa'nın öldürülmesinden sonra Cemile Sultan satın almıştır.¹³ Uzun seneler boyunca tütün deposu olarak kullanılan yalı, 1980 civarında yıktırılmış ve bugüne ulaşamamıştır.¹⁴

Beylerbeyi yönünde sırayla Kerim Paşa, Arapzâde Efendi, Kitapçı, Tepedelenli Ali Paşa ve Beşinci Kadın Efendi Yalıları sıralanmıştı. Beşinci Kadın Efendi Yalısı, kırmızı aşı boyalı, kısmen lebiderya, kısmen rıhtımlı, yüksek tavanlı bir yapıdır, önceleri deniz üstünde mavi çinili, ortası havuzlu bir odası bulunurken bu kısım sonradan Damat Mahmud Celâleddin Paşa tarafından alınarak yerine yeni bir yalı yaptırılır.¹⁵

Paşalimanı'nda Türkler'in yerleşmesine karşın, Kuzguncuk, gayrimüslim ağırlıklı bir profile sahiptir. İki Rum, bir Ermeni kilisesi ve iki sinagog içeren Kuzguncuk'ta 19. yüzyılın ikinci yarısında Üryanizâde Mescidi yapılmıştır. 17.yüzyıl kaynaklarında bölgenin Musevi köyü olarak anılmasında Kuzguncuk'un Avrupa Musevileri tarafından “kutsal topraklara varmadan önceki son durak” olarak görülmesinin payı büyüktür.¹⁶ Bu dönemde bölgede Rumlar da yerleşmiştir, 19. yüzyılda büyük bir grup oluşturan Ermeniler ise 18. yüzyılda gelmeye başlar ve sonraları ürünleri oldukça ünlenecek bir basmahane açarlar. 1914'te Müslümanlar'a ait 70, çoğunlukla kuyumculuk ve tuhafiyecilikle uğraşan Ermeni nüfusa ait 1600, ağırlıklı olarak kahvecilik, berberlik ve meyhanecilikle uğraşan Rumlar'a ait 250, genelde balıkçılık ve sebzeçilikle uğraşan Yahudi nüfusa ait 400 hane kaydedilmiştir.¹⁷ Öte yandan, 19. yüzyılda büyük yangınlar geçiren Kuzguncuk'ta 1865'te 500 yalı ve ev, 1873'te 591 yalı ve ev yanmıştır.¹⁸

Mimarisi ve tarihi değeri ile ünlü Fethi Ahmed Paşa Yalısı, sahilin dikkat çeken yapısıdır. Askeri malzemeyi sınıflandırıp sergileyerek bugünkü Askeri Müze'nin ilk çekirdeğini oluşturan Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa, Avrupa'dan getirttiği heykelleri yalının bahçesine yerleştirmiş, bahçeyi çakıl taşlarından oluşan desenlerle dekore ettirmişti.¹⁹ Yalı, bir yol üstü köprüsüyle yüksek duvarlı bahçenin gerisindeki geniş koruluğa bağlanırdı. Fethi Ahmed Paşa, yalayı, karşıdaki yamaç üzerinde 1812 tarihli bir çeşme yaptırmış olan İsmet Bey'den almış²⁰, 250 metrelik sahil boyunca, Üsküdar yönünde bir harem binası ve ana binayı hareme bağlayan bir geçit ekletmiştir. Bugün mevcut olmayan, 1835 civarında yapılmış oval sofalı harem binası, ortasında havuz bulunan harem bahçesi üzerinden direklerle geçen köşklü bir geçit ile selamlık binasına bağlanmaktaydı. Selamlık binasının altında kayık iskelesi ve limanı bulunmaktaydı, bina direkler üzerinde yükselerek bu alanı örtmüştü.²¹ Plan tasarımında çift kollu eğrisel bir merdiven barındıran selamlık, denize paralel konumlanmış karniyarık sofaya sahiptir. Yalının denize bakan cephe düzenlemesinde, üst kat çıkmalarının konsol biçimli eliböğründeleri dikkat çeker. Boğaziçi mimarisinin örnek yapılarından biri olan yalının tasarımında geleneksel ve Batılı unsurların bir arada yorumlandığı görülür.

Resim 1: Fethi Ahmed Paşa Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Fethi Paşa'nın çocuklarına ait "Çukur Yalılar" dan sonra yer alan 1900 tarihli Muratyan Yalısı'nın²² 1860-70 arasına da tarihlenmesi²³, kayıkhaneye üzerindeki üç katlı yalının Art Nouveau üslupta yenilenmiş olabileceğini düşündürür. Sahilin bu bölümünde yer alan Yahudi ve Ermeni ailelere ait yalılar, Kuzguncuk'un kozmopolit atmosferini ortaya koyar. Aynı sırada yer alan Behice Sultan'ın kayınpederine ait Behçet Bey Yalısı'nın kırk odası vardı.²⁴ Serkis Kalfa Yalısı, 18. yüzyıla ait yalının yenilenmesiyle düzenlenmiştir.²⁵ Deniz cephesinde üçlü pencere düzeniyle dikkat çeken Köprülü Hafız Ahmed Paşa Yalısı, 1875'lere tarihlenen²⁶ orta sofalı bir yalıdır. Bu yalının yanında bulunan Nakkaş Baba Karakolu, topçu ve piyade askeri ikametine mahsus, avlulu dikdörtgen planlı, yüksek pencereli, iki mermer sütundan revaklı bir yapıydı, karşısında 1239 / 1823 tarihli Hacı Ahmed Efendi Çeşmesi bulunurdu. Sahilde bulunan bir batarya top, bayramlarda ve namaz vakitlerinde ateşlenirdi.²⁷ Beylerbeyi'ne doğru, Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin 1860

civarında yaptırdığı Üryanizâde Mescidi bulunur, mescidin yanında şeyhülislamın yalısı da yer almaktaydı. Yalının arkasındaki sırta ise, orman içinde aileye ait beş köşk vardı, bunlar arasında 1885 tarihli, İtalyan mimar Albeti tarafından şeyhülislamın torunu Mahmud Cemil Efendi için yapılmış Cemil Molla Köşkü halen ayaktadır. Cihannümali ahşap köşk, II. Abdülhamid döneminde jeneratörle aydınlatılan birkaç yapıdan biridir.²⁸

Beylerbeyi

İki ayrı vadi içinde, birbirinden bağımsız gelişen Beylerbeyi ve Abdullah Ağa (İstavroz) mahalleleri, muhtemelen Şirket-i Hayriyye'nin Beylerbeyi vapur iskelesinin yapımından sonra tek bir yerleşme olarak anılmaya başlar.²⁹ Bölgeye sultanların ilgisi 16. yüzyıldan itibaren görülür, II. Selim zamanında (1566-1574) İstavroz vadisinde bulunan hasbahçe içinde Gevher Sultan'a ait köşk vardır³⁰, III. Murad Dönemi'nde (1574-1595) Beylerbeyi Mehmed Paşa, İstavroz sahilsarayını yaptırır. I. Mahmud (1730-1754) Ferahfezâ Köşkü'nü ve Şevkâbâd Kasrı'nı inşa ettirir. I. Abdülhamid (1774-1789) annesi Rabia Sultan için Beylerbeyi Camii ve hamamını yaptırır, II. Mahmud (1808-1839) da bu camiyi minare ve son cemaat yeri açısından yeniden düzenletip, muvakkithane ekletir.³¹ II. Mahmud ayrıca Beylerbeyi'nde, teraslı bahçelerinden yabancı gezgin ve yazarlar tarafından da övgüyle bahsedilen, dönemin en büyük ahşap sarayını, Sarı Saray'ı inşa ettirir. Sultan Abdülaziz'in bu ahşap sarayın yerine 1865'te tamamlattığı kâgir Beylerbeyi Sarayı, sürekli ikametden çok, misafir kabulü ve devletin gücünü temsil amacı taşır. Fransız İmparatoriçesi Eugénie, Avusturya imparatoru François Joseph ve İran şahı Nâsireddin'i de ağırlayan sarayın en ünlü konuğu olur.³²

Sultan Abdülaziz zamanında Sarkis ve Agop Balyan tarafından tasarlanıp gerçekleştirilen Beylerbeyi Sarayı, 65x40 m boyutlarında, yüksek bodrum üzeri iki katlıdır. Bahçedeki Mermer Köşk, önceki Sarı Saray'dan kalmış, set düzeni dahil olmak üzere peyzaj tasarımının diğer öğeleri revizyondan geçirilmiştir.³³ Rıhtımdaki bir çift deniz köşkü, çadır benzeri, Oryantalist etkiler taşıyan örtü sistemleriyle ilgi çeker. Dış cephede Klasik ve Neo-barok unsurlar bir arada, seçmeci bir tutumu ortaya koyarken, iç mekân tasarımında Oryantalizm ön plandadır. Bezemede doğulu atmosferi öne çıkaran Mavi Salon, Havuzlu Salon ve Sedefli Salon'u içeren selamlık bölümünde eyvanlı merkezi sofa yer alır, harem bölümü daha sade düzenlenmiştir.

Bu bölgede, Beylerbeyi Sarayı'na gelmeden, Kâmil Paşa'dan Yusuf Ziya Bey'e geçen ve tarihi 18. yüzyıla dayanan bir yalı bulunmaktaydı, yayvan cephesi deniz yönünde 55m. uzunluğa sahipti.³⁴ Yalının deniz cephesinde üçlü pencere düzenleriyle çıkmalar yapılarak kütleye hareket kazandırılmıştı. Kuzey ucu hariç tek katlı olan yalının merkezinde bir havuz barındıran dört kollu sofası, deniz ile arka bahçeyi birbirine bağlardı.

Beylerbeyi Sarayı'ndan sonra Aralık İskele gelir. 1826 öncesinden bir Bostancıbaşı Defteri'ne göre, Beylerbeyi İskelesi'nin arkası boydan boya kahve dükkânıdır, Aralık İskele'den itibaren Hasan Beyzâde, Rasih Efendi, Civanzâde Emin Efendi, hasodadan çıkma sesli Feyzullah Ağa, Yağcılar kâhyası Hacı Sadık Ağa, Seyyid Tahir Ağa, Hafız Efendi ve İsmail Efendi yalıları bulunurdu.³⁵ Yüzyıl sonunda, Beylerbeyi Camii'ne kadar iskele meydanında yer alan bir dizi yalı arasında, iki katlı kayıkhaneden sonra Çukur Yalı olarak bilinen İhsan Bey Yalısı, Talat Bey yalısı ve 1850 civarında yapılmış olan üç katlı İsmail Bey Yalısı yer alır. İsmail Bey Yalısı, kuzeyde orta sofalı selamlık, güneyde ise eliböğründeli cumbaya sahip harem dairesinden oluşan Neoklasik etkili bir yapıdır, mimarının Karabet veya Sarkis Balyan olma ihtimali vardır.³⁶ Yanda Bursa Mevlevihanesi'nin, dar bir merdivenle semahaneye bağlanan yazlık şeyh evi yer alırdı.³⁷

Meydan çeşmesi ve Beylerbeyi Camii'nden sonra gelen yalı Mehmet Tahir Bey'den Deb-

re Mebusu İsmail Hakkı Paşa'ya geçmiştir. 1890 civarı Mimar Vallaury yapısı olan yalı, merkezdeki kayıkhaneye girişi üzerinde iki katlıdır, sırt sırta simetrik selamlık ve harem bölümlerinden oluşur. Salon ve sofa tavanlarında Rokoko üslubunda tezyinat ve peyzaj içinde mimari konulu resimlerin dikkat çektiği yalı 1983'te yanmıştır.³⁸ Bu yalıdan sonra, Melekpaşazâde Salih Efendi'den Damat Melek Mahmud Paşa'ya geçen yalı, İkinci Kadın Hazretleri Yalısı, Kadı Celal Efendi'den Haşim Paşa'ya geçen yalı ve Hasib Paşa Yalısı gelir.³⁹

Hasib Paşa Yalısı, 19. yüzyılda “dünyanın en güzel şehri İstanbul'dur. İstanbul'un en güzel yeri Boğaziçi'dir. Boğaziçi'nin en güzel yeri Beylerbeyi'dir. Beylerbeyi'nin en güzel yalısı da Hasib Paşa Yalısı'dır” sözleriyle ünlüdür.⁴⁰ 18. yüzyıl sonlarında inşa edilip, 19. yüzyıl başında yeniden düzenlenen yalı, iki katlı harem bölümü, tek katlı selamlık dairesi ve bunların arasında iki havuz içeren bir bahçeye sahipti, arazinin gerisindeki tepede bir dağ köşkü bulunurdu. Lebiderya harem yapısı, cephede Ampir özellikler gösterirdi. Her iki katta, köşelerde bulunan dört dairenin her biri üç oturma odası, sofa ve banyo içerir ve karniyarık tipinde, oval biçimli orta sofaya açılırdı. Orta sofanın eğrisel duvarı, simetrik deniz cephesinin kademeli olarak içe doğru çekilmiş merkez bölümünü oluştururdu. Üç kollu, eğrisel planlı merdiven evi de binanın yan cephesinde simetri merkezindeydi. Sık pencere dizileri içeren dengeli cephe oranlarına sahip yalı, geniş açıklık geçen ahşap kirişli inşaat tekniğiyle özel bir yapıydı.⁴¹ 1974'te bir yangın sonrasında yok olan yalı⁴², yerinde yeniden yaptırılmıştır.

Resim 2: Hasib Paşa Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Bu yalıdan sonra, Havuzbaşı İskelesi'ne kadar 1826 öncesindeki Bostancıbaşı Defteri'ne göre dokuz adet yalı bulunurdu: Rumeli kadıaskeri Hacı Halil Efendi Yalısı, Silahdârzâde Mehmed Bey Yalısı, Hacı Said Efendi Yalısı, Yusuf Paşazâde Yalısı, Hacı İbrahim Efendi kerimesinin yalısı, Tahir Ağazâde İzzet Efendi'nin Yalısı, Anbar Emîni Ali Bey Yalısı, Sâlim Efendi Yalısı ve Ahmed Paşa Yalısı.⁴³ Yüzyıl sonuna doğru ise, bu bölgedeki yalıların sahipleri, Ahmed Paşa Yalısı'na kadar şu şekildedir: Rumeli Beylerbeyi Ahmet Sermet Paşa, Şam Valisi Hamid Paşa, Evkaf Nazırı Hüseyin Kazım Bey, Nesibe Hanım, Mısırlı Prenses Fatma Hanımefendi⁴⁴, Hazine kasadarı Selim Efendi, Mahmud Nedim Paşa, Tevfik Efendi, Selim Paşa (sonrasında Ressam Halil Paşa).⁴⁵ Selim Paşa Yalısı, ilk inşaatı 18.

yüzyıl ortalarına ait, havuzlu çağlayanlı bahçesi olan bir yapıydı.⁴⁶

Çengelköy

Bu bölgede IV. Murad (1624-1640) zamanında hasbahçenin yanı sıra, iskele ve çarşı bulunur, yerleşimde ise çoğunluk nüfusu Rumlar oluşturmaktadır. III. Ahmed döneminde, Kaymak Mustafa Paşa, sahilde 1720 tarihli cami ve çeşmeyi yaptırır, Beylerbeyi sınırına yakın Ferahâbad Yalısı'nın da sahibidir. 18. yüzyılda Çengelköy İskelesi ile Vanıköy arasındaki kıyı boyunca Ermeni ailelerinin yalılarının sayısı artar, 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Türkler bu bölgede ağırlık kazanmaya başlar.⁴⁷ Çengelköy, özellikle varlıklı Türkler'in tercih ettikleri bir semt haline gelir.⁴⁸

Beylerbeyi ile Çengelköy arasında, Havuz İskelesi'nin belirlediği sınır bölgesinde, biri erkekler, diğeri kadınlar için birer deniz hamamı⁴⁹ bulunur, hamamlardan sonra Çengelköy İskelesi ve Pazar Kayığı⁵⁰ İskelesi sıralanırdı. Sultan Abdülaziz zamanında tepede, "Havuzbaşı Meydanı" adı verilen ağaçlık alanda, Çakaldağı'ndan gelen Havuzbaşı Dere-si'nin sularıyla dolan üç havuz ile bir mesire yeri düzenlenmiştir.⁵¹

Bostancıbaşı Defterleri'nden, Beylerbeyi Camii'nden Çengelköy İskelesi'ne kadar olan sahilde çoğunlukla rical ve ekâbir yalıları bulunmasına karşın, Çengelköy İskelesi ile Kuleli Kışlası arasında kalan sahildeki yalı sahiplerinin çoğunlukla gayrimüslimler olduğu anlaşılmaktadır.⁵² 1826 öncesinde düzenlenmiş Bostancıbaşı Defteri'ne göre sahilde yer alan yapılar Havuz İskelesi'nden itibaren şu şekilde sıralanmaktaydı: Fırtına Kaptan zevcesinin yalısı, Yusuf Paşa Zevcesi Elhâne Hanım Yalısı, Kethüda kalemi hülefasından Raşid Efendi Yalısı, Yusuf Paşazâde Molla Efendi Yalısı, Hasırcıbaşı Emin Ağa Yalısı, Bostancıbaşı Abdullah Ağa Yalısı, kahvehaneler, Çengel kariyesi İskelesi, Kapuçuhadarı Ömer Efendi Yalısı, Küçük Yorgi Kalfa Yalısı, Kaytanoğlu zimmînin⁵³ hânesi, Aşçı Mardiros'un hânesi, Simkeş Oseb vereselerinin hânesi, Çuhacı Mike'nin iki hânesi, Aralık İskele, Simkeş Artin'in hânesi, Şalcı Köçekoğlu Ando'nun hânesi, sarraf Kirkor hânesi, Arnavud oğlu zimmînin hânesi, Şerbetçi Hanım oğlu zimmînin hânesi, sarraf Karabet'in hânesi, mümaileyhin arsası, Moralı Ali Efendi'nin damadının yalısı, balıkçı odası, kireç ocağı, kirişhâne, Mâileziz çeşme, Kulebağçesi bostancı ocağı, Kulebağçesi mesiregâh nam mahal, Mescidişerif.⁵⁴

Çengelköy'ün en dikkat çeken yapısı, Beylerbeyi sınırına yakın bir koyda konumlanmıştı, arkasında büyük bir bostan ve bahçeler bulunurdu. 19. yüzyılın başında III. Selim'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa'dan eşine kalan yalı, paşanın torunu Hamdi Paşa tarafından 1850'lerde Ayaşlı Esad Muhlis Paşa'ya satılır. Yalının 1872'de sahibi, Esad Paşa'nın oğlu Sadullah Paşa'dır.⁵⁵ Sadullah Paşa Yalısı olarak ünlenen yalıda tek katlı selamlık kuzeyde rıhtım boyunca uzanmaktaydı, ilerisinde iki katlı ahşap kayıkhanesi vardı.⁵⁶ İlk yapılışı 18. yüzyılın sonlarına tarihlenen harem binası⁵⁷ ise iki katlıdır, kuzeyinde ana yapıyla bağlantılı fakat ayrı birer daire olarak hamam ve harem duvarıyla bitişik mutfak bulunur, bahçede geniş bir havuz yer alırdı.⁵⁸ Bugüne sadece harem binası ulaşmış, selamlık 20. yüzyıl başında yıkılmıştır.⁵⁹ Merkez akslara göre simetrik düzenlenen harem binası, ilk katta köşeleri pahlı, üst katta oval planlı orta sofaya sahiptir, üst kat eliböğründelerle desteklenen çıkmalarla genişletilmiştir. Sofanın iki yanında yer alan eyvanlar, denize ve bahçeye bakış verir. Üç kollu anıtsal merdivenler, denize paralel aksta, sofanın iki yanında bulunur, merdiven evlerinde cephele eğrisel tasarlanmıştır. Oval planlı basık kubbe, iç mekânda otağ benzeri düzenlemeye sahiptir. Her iki katta sofaya açılan sekizer oda bulunur. Eyvanların yanındaki odalar, sedirler, kavukluk ve yüklükle geleneksel mekân düzenindedir. Bu odaların merkezinde ve üst kat sofasında bulunan nişler, mimari ve peyzaj konulu İstanbul resimleriyle dekore edilmiştir. Boğaziçi sivil mimarisinin ayakta kalan nadir örneklerinden biri olan Sadullah Paşa Yalısı'nın iç mekânında barok ve ampir

dekorasyon anlayışı, cephede ise dengeli oranlarıyla geleneksel Türk mimarisi hâkimdir. İskeleğe gelmeden, Çınarlı meydanın yanında bulunan Bostancıbaşı Abdullah Ağa Yalısı, bugüne bazı değişikliklerle ulaşmıştır. 19. yüzyıl başına tarihlenen iki katlı yalı⁶⁰, asimetrik plan düzenine sahiptir. Çınarın yanındaki 1234 / 1818-19 tarihli ahşap cami de asıl adı Hamdullah olan Abdullah Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁶¹ Abdullah Ağa Yalısı'nın ilerisinde bulunan Çengelköy karakolu, Anadolu yakasına inşa edilen ilk karakollardan biridir, 1842 yılına tarihlenir.⁶² Neoklasik üslupta tasarlanmış olan yapının deniz cephesi, simetrik düzendeydi, merkezde dört sütunun oluşturduğu kolonadlı bir sundurma bulunmaktaydı.

Resim 3: Ortada Çengelköy Karakolu ve sağda Abdullah Ağa Yalısı, 1906-1907 [Maurice Meys]. (M. Sinan Genim, (ed.), Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları, Suna ve İnan Kırç Vakfı, İstanbul, 2012, cilt 4, 729).

İskelenin diğer tarafında, Osmanlı Ermenileri'ne ait on adet yalının arasında, Köçeoğlu Ailesi'ne ait yalı dikkat çekmekteydi. Saraya yakınlığı ile bilinen varlıklı Köçeoğlu Ailesi'nin tepede çiftliği ve büyük bir havuza sahip köşkü bulunurdu. Oval sofalı, dört yönde simetrik planlı köşk, Sultan Abdülmecid'in sıklıkla ziyaret ettiği bir mekândı, daha sonra sultanın oğlu Burhaneddin Efendi için satın alınmış, 1872'den sonra ise Vahideddin Efendi'ye verilmiştir.⁶³ Vahideddin Efendi bu alanda üç köşk daha inşa ettirmiş, 1980'li yıllarda restorasyon geçiren köşkler, 2011'de harap hale geldiği için yıktırılmıştır.⁶⁴

1780 civarına tarihlenen Köçeoğlu Yalısı, selamlık ve selamlıktan daha büyük olan harem binalarından oluşmaktaydı⁶⁵, bu binalar da bugüne ulaşmamıştır. Zemin üzeri tek katlı selamlık yapısının üst katı, denize doğru eliböğründelerle desteklenen çıkmalara sahipti, saçaklar da konsollarla desteklenmişti. Asimetrik planlanmış olan yalıda, üst katta beş oda bulunurdu, mermer çeşmeli orta sofanın köşeleri pahlanmıştı, bahçe cephesinde ve yan cephede birer eyvan sofaya açılmaktaydı. Tavanlar, çeşitli motiflerle dekore edilmiş, duvarlar kalem işleri ve alçı kabartmalarla bezenmişti.⁶⁶

Sahil şeridi, sivil mimari görünümünde, kırma çatılı, üçgen alınlıklı Kaymak Mustafa Paşa Camii ve Kuleli Kışlası ile devam eder. II. Mahmud, 1828'de sahildeki Kaymak Mustafa Paşa Mescidi'nin geniş çaplı onarımını yaptırıp, minare ve mahfil ekletmiş, sarayın bostancılarının oturduğu Bostancıbaşı Odaları yerine de süvarilere kışla ve kendisine bir daire yaptırmıştır. Sultan Abdülmecid, bir kaza sonucu yanmış olan bu kışlayı yeniden inşa ettirmiştir. Kuleli Kışlası olarak bilinen bu kışla da Kırım Savaşı sırasında yangın geçirince, Sultan Abdülaziz 1861'de kışlayı yeniden yaptırır.⁶⁷ Ortası avlulu kışla yapısı, iki ucundaki sivri külahlı, beş katlı kulelerle dikkat çeker, deniz cephesinin merkezinde üçgen alınlık ve çift sütunlarla vurgulanmış hünkâr kasrı bulunur. Yapının büyük ölçeği ve anıtsal cephesi, Anadolu kıyısında bir nirengi noktası haline gelmesini sağlamıştır.

Vaniköy

Resim 4: Vaniköy, 1885-1890 [Gülmez Kardeşler]. (M. Sinan Genim, (ed.), Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2012, cilt 4, 689).

Vaniköy, arkadaki tepelerin sahile çok yakın olmasından dolayı, ince bir sahil şeridi halinde gelişmiştir. Eskiden Papaz Korusu adı verilen bölge, IV. Mehmed tarafından (1648-1687) Vâni Efendi'ye bağışlanmıştır. Vâni Efendi burada bostancılara ait mescidi yenilemiş, cami için vakıf ve yalı yaptırmış, Vaniköy'ün semt olarak gelişmesi bu şekilde başlamıştır. Vaniköy korusunun arkasındaki dik tepede bir çiftlik yaptırmış olan Kenan Efendi, II. Mahmud'a araziyi ve burada yaptırdığı kasrı hediye etmişti. İcadiye Kasrı olarak anılan köşk, Kırım Savaşı sırasında yanmıştır.⁶⁸

19. yüzyılda bu bölgede ağırlıklı olarak Osmanlı paşaları ve şeyhülislamlar oturmuştur. Müşir Mehmet Paşa, Sikkezanbaşı Fettah Efendi oğlu Ferit Yusuf Paşa, Derviş Efendi bu bölgede sıralanan yalıların sahipleridir.⁶⁹ Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın selamlık, harem ve cadde yönünde ağalar odası içeren yalısının⁷⁰ iki katlı selamlık dairesinin yanında, yalı mimarisine yabancı bir unsur olarak üç katlı, külahlı kulesi bulunmaktadır. Oval sofalı, kayıkhaneye üzerinde iki katlı yalı, Hanım Sultanlar Kâhyası Fevzi Efendi'ye aittir.⁷¹ Anadolu Kadıaskeri Necdetin Efendi Yalısı, 19. yüzyıl sonunda kayıkhaneye üzerinde yan yana harem, selamlık ve hamlacı dairelerini içermektedir, harem bölümü yanarak bugüne ulaşmamıştır.⁷² Vâni Efendi Camii'ne ve Vaniköy İskelesi'ne gelmeden sağda 1899'a kadar Evkaf Nazırı Mustafa Paşa Yalısı bulunurdu, sonrasında Serasker Rıza Paşa yalısı alıp yıktırarak yeni bir yalı yaptırmıştır.⁷³ Vâni Efendi Camii'nin sol tarafında, bugüne ulaşmayan, on dokuz odalı, hamamlı, limonluklu, büyük bahçe içinde Ali Rıza

Efendi Yalısı vardı onu yine bugün ayakta olmayan Sikkezanbaşı Abdül Fettah Efendi / Yusuf Paşa Yalısı izlerdi.⁷⁴

Maliye Nazırı Ahmet Nazif Paşa'nın yalısı, Vânizâde ailesinin yalısının bulunduğu yerdedir, 1871-76 arasına tarihlenir. Arazi, öncesinde II. Mahmud döneminde İhtisap Ağası olan Hüseyin Ağa'ya aittir. Kuzeyde kayıkhaneye bulunurdu. Subasman üzerinde iki ahşap kattan oluşan harem bölümü ve tek kattan oluşan daha küçük boyutlardaki selamlık daire, birbirine ahşap kapı ve döner dolapla bağlıydı, yol üzerinden geçen bir köprü ile de arkadaki koruya ulaşılırdı.⁷⁵ Hala ayakta olan yapıda, harem bölümünün saçak altı çifte konsolları dikkat çekici tasarıma sahiptir.

Resim 5: Ahmed Nazif Paşa Yalısı, 2012 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Bu yalının yanında, Medine Müdafii Fahrettin Paşa'nın yalısı bulunurdu.⁷⁶ 1895 yılında Erzincanlı Ahmet Paşa tarafından yenilenen yalının, kubbeli hamam, çamaşırılık, arabalık, mutfak, su deposu, uşak dairesi gibi ek yapıları vardı, yalı 1992'de yanmıştır.⁷⁷ Bu yalının yanında ise, Adile Sultan'ın kâhyası Beylikçi Niyazi Abdullah Bey'in yalısı yer alırdı. Yanda bulunan 18. yüzyılın Şeyhülislam ailesi Dürrizâdelere, yalıların selamlık bölümünü V. Mehmed Reşad'ın üçüncü kadın efendisi Mihrengiz Hanım'a satmışlar, yalı bugüne ulaşmamıştır.⁷⁸

Takvimhane Nazırı Recai Mehmet Efendi Yalısı, dört yönde simetrik kare planlı, orta bölümleri öne doğru çıkarılmış, kalkan çatı ile bitirilmiş, merkezinde yine kalkan duvarlı çatı feneri olan bir yapıdır.⁷⁹ Kandilli sınırına yakın Sır Kâtibi Mustafa Nuri Paşa Yalısı, arkasında korusu olan, iki katlı, geniş cepheli bir yalıydı. Kemerler altından geçilen bir kayıkhanesi bulunan yalı 1930 öncesinde yıkılmıştır.⁸⁰

Kandilli

Resim 6: Arnautköy'den Kandilli görünümü, 1890-1895 (Sebah&Joallier, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, no:319)

Boğaz'ın en dar bölgesinde yer alan Kandilli'de, 18. yüzyılın ortalarına doğru hasbahçenin bir bölümünün yerleşime açılmasıyla başlayan iskân, 19.yüzyılda kozmopolit bir yerleşimin şekillenmesiyle devam etmiştir.⁸¹ II. Mahmud, Kandilli iskelesi önünde bir binek taşı yaptırmış, buradan atla İcadiye'ye geçmeyi alışkanlık edinmiştir.⁸² 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kandilli başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere, saraya yakın yabancıların ve Batılı aydınların tercih ettikleri bir semt olmuştur.

Bu dönemde Kıbrıslı Yalısı, İsmail Paşa Yalısı, Abud Efendi Yalısı, Kont Ostrorog Yalısı, Mustafa Fazıl Paşa Yalısı sahil şeridinin önde gelen yapılarıdır. Öte yandan, panoramaya hâkim yapı, Kandilli Burnu hizasında, tepede yer alan Âdile Sultan Sarayı'dır. Merkezde oval sofası ve doğrusal sıralanan salonları ile görkemli bir yapı olan Âdile Sultan Sarayı, tepeden bir tünelle selamlık görevi gören kıyıdaki sahilsarayına bağlıydı,⁸³ cadde üzerinden geçen kapalı ahşap köprü, yalının bahçesindeki deniz hamamına ulaşım sağlıyordu.⁸⁴ Sahilsaray 1885'te, 1910'lardan itibaren Kandilli Kız Lisesi olarak kullanılan tepedeki Âdile Sultan Sarayı ise 1987'de yanmış,⁸⁵ öte yandan tepedeki saray yeniden inşa edilmiştir. Kandilli Burnu'nda Şadiler⁸⁶ İskelesi'nin kuzeyinde, 1815'te Şevki Efendizâde'nin yalısı bulunur. Daha sonra Muammer Paşa ve Kani Paşa'nın oturduğu yalı, 1886'da Maliye Nazırı Edib İbrahim Bey'e geçer.⁸⁷ Yayvan yapı, Akıntıburnu da denilen bu bölgede, kayalar üzerine oturtulmuştur. Kandilli tarafında harem, Vaniköy tarafında selamlık kısmına sahip olan yalı, kayıkhaneli kâgir kat üzerinde, iki ahşap katlıdır. Cephede, sağ kanat ve merdiven hizalarına gelen orta bölümde eliböğründeli çıkmalar, yalıya geleneksel görünümünü kazandırır. Solda deniz girişi, iki sütunlu çıkmayla vurgulanır. Plan tasarımında, birinci kattaki dikdörtgen planlı taşlıkların üzerine gelen ikinci kat sofalarının köşeleri pahlanmış, üç kollu merdivenler harem ve selamlıkta sırt sırta yerleşmiştir. Edib Efendi Yalısı olarak bugüne ulaşan yalı, Kandilli'nin karakteristik yapılarından biridir.

Resim 7: Edib Efendi Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Kandilli İskelesi'nin kuzey tarafında yer alan Mustafa Fazıl Paşa Yalısı, dönemin önemli yapılarından bir diğerydi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu, Hıdiv İsmail Paşa'nın da kardeşi olan Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875), Kandilli'de önceden Süleyman Paşa'nın yalısının bulunduğu arsaya, kızları Prenses Azize ve Nazlı için⁸⁸ 1859 yılında "Mavi Saray" olarak da adlandırılan bir yalı inşa ettirir.⁸⁹ Kandilli'nin önde gelen yalılarından biri olan yapı, geniş ve yüksek fakat hareketli cephesi, üç bölümlü plan şeması ve Neoklasik cephe düzenlemesiyle, Geç Tanzimat dönemi yapılarının tipik bir örneğiydi.

Resim 8: Kandilli'de Mustafa Fazıl Paşa Yalısı (Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2008, 109).

Denize bakan cephe boyunca uzunlamasına konumlanan yalı, harem ve selamlık dairelerinin ortada mabeyin bölümüyle birleştiği, dönem yapılarında sıkça görülen, üç bölümlü bir plan kurgusuna sahipti, harem ve selamlık bölümlerinde, geniş bir aydınlığın iki tarafında sırt sırta gelmiş, üç kollu birer anıtsal merdiven yer almaktaydı. Yapının sonraki sahiplerinden Celâleddin Bey'in kızı Mevhibe Celâlettin, anılarında Mustafa Fazıl Paşa'dan satın alınan yetmiş iki odalı yalıyı koruya bağlayan kafesli ahşap köprüden, tepeye kadar uzanan koruda bulunan köşkten bahseder.⁹⁰ Yalının dağdan gelen birçok masura suyu bulunmaktaydı, mutfak binası da koru kapısının hemen yukarısında konumlanmıştı.⁹¹ 1879 yılında Sultan Abdülhamid yalıyı eşyasıyla birlikte kardeşi Cemile Sultan için 25.000 altına satın alır, 1884'te Cemile Sultan yalıyı ve koruyu oğlu Celâleddin Bey'e bırakır. Celâleddin Bey, harem kısmını vergisinin ağırlığı nedeniyle 1913 /1914'te yıktırılmış, köy halkının faydalanmasına bırakılan yalı hamamı da, Boğaz yolunun genişletilmesi sırasında yıkılmıştır.⁹²

Bu yalıdan sonra, Feridun Bey, Kontrato Müdürü Osman Bey, Server Paşa, Altunizâde Necip Efendi, Çengelolu Tahir Paşa yalıları Göksu yönünde sıralanan diğer yalılarıdır.⁹³ Aralık İskeleyi yanındaki Feridun Bey Yalısı, 1875'ten sonra Manford adlı bir İngiliz'e; Kontrato Müdürü Osman Bey'in on dokuz odası, havuzu, kayıkhanesi, tulumbası ve limonluğu bulunan yalısı da Albay Glavany adlı bir İngiliz'e geçmiştir.⁹⁴ Polonya asıllı Fransız Kont Leon Ostrorog, yüzyıl dönümünde yandaki Server Paşa Yalısı'nın sahibidir.⁹⁵ Kayıkhanesi üzeri iki katlı yalıda selamlık (küçük yalı) ve harem (büyük yalı) bitişiktir. Harem bölümünde üç kollu eğrisel merdiven, karniyarık sofanın bahçe tarafında konumlanmıştır. 1905'e tarihlenen selamlık ise asimetrik planlıdır, bodrumunda havuzu bulunur.⁹⁶ Altunizâde Necip Efendi Yalısı, Dolmabahçe Sarayı mimarı Karabet Amira Balyan'a 19. yüzyıl ortalarında inşa ettirilmiştir. Önce Baron de Vandoeuvre adlı bir Fransız, sonra da Abud Efendi bu yalıyı satın almıştır. 1985 yılında restore edilen Abud Efendi Yalısı⁹⁷, kayıkhanesi girişi üzerinde iki katlıdır (Res. 9). Kazasker Şeyda Bey'den Asım Paşa ve Çengelolu Tahir Paşa'ya geçen yalının sahibi yüzyıl sonunda İsmail Paşa'dır. Abud Efendi Yalısı'na bitişik kısmı harem, diğer bölümü selamlık olarak yapılmıştır. Asimetrik planda, haremde üç kollu eğrisel merdiven kara tarafında yer alır. Mimarının Karabet Balyan olması ihtimali vardır. Yüzyıl sonunda değişim geçirerek Art Nouveau karakter kazanmış olan yalı, 1972 yılında tamamen yanmıştır.⁹⁸

Göksu Deresi'ne doğru 18. yüzyıl sonlarında I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından İzzet Mehmet Paşa'nın yalısı vardır. Yapı, paşanın oğlu Sait Bey ve torunu Ataullah Bey'den sonra (1840'lı yıllar) Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya geçmiştir. İki defa Kaptan Paşalık, üç defa sadrazamlık yapan Kıbrıslı Mehmet Paşa, bu yalının yerine yeni bir yalı yaptırır. Merkez bölümünde iki, yan kanatlarda tek katlı olan yalının deniz cephesi altmış dört metre uzunluğundadır.

Resim 9: Sağda Abud Efendi Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Harem ve selamlık kısımları bahçede duvarla ayrılmış olan yalıda Fransa İmparatoriçesi Eugénie şerefine yemek verilmiştir.⁹⁹ Plan düzenlemesinde, üç adet karniyarık sofa, dört yönde eyvanlarla genişlemiştir. Köşelerdeki dikdörtgen planlı odalar öne çıkar ve üç bölümde denize paralel kademelenerek cepheye hareket kazandırır. 1900 civarında yenilenen yalıya yan bahçe tarafında fıskiyeyle limonluk ve büyük bir divanhane eklenmiştir. Orijinal halinde zemin kat pencereleri yere kadar inmektedir ve üç adet hamamı vardır. Kıbrıslı Yalısı, tek katlı yayvan düzenleme açısından Beylerbeyi Yusuf Ziya Bey Yalısı'na benzerlik gösterir.¹⁰⁰ Plandaki yerelliğe karşın, iç mekân dekorasyonu ve tekne tonoz tavan gibi unsurlar iç hacimlere Avrupalı bir atmosfer kazandırır.

Resim 10: Kıbrıslı Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Değerlendirme

Üsküdar'ın Paşalimanı-Kandilli arasında kalan sahil şeridi, 19. yüzyılda inşaat faaliyeti açısından yoğun bir gelişim göstermiş, bu gelişimin odak noktasını yalılar oluşturmuştur. İstanbul'a has bir sayfiye yerleşimi olarak yalılar, cephe tasarımında Neo-Klasik, Neo-Barok, Art Nouveau gibi Batılı akımların, plan organizasyonunda ise geç dönem Osmanlı konut geleneğinin izlerini taşırlar. Planda orta eksene göre simetri gözetilen örnekler olduğu gibi, kayıkhanesi girişi üzerinde asimetrik tasarımların da yapıldığı veya eklemelerle binaların görünümünün değiştirildiği gözlenmektedir. Genellikle yayvan, denize paralel ve iki katlı düzenlenen yalılar, arkalarındaki tepeleri kaplayan korular ve koru içlerinde yer alan köşklerle kademelenen bir düzenlemenin göz alıcı vitrini konumundadırlar.

Çoğu 19. yüzyılda birkaç kez el değiştirmiş olan yalılar, saray ve çevresi, devlet ricali, Mısır hanedan ailesi başta olmak üzere, azınlık tüccarları, yabancı elçilik mensupları, Batılı aydınlar, çeşitli din ve ulustan seçkin ailelerin de katılımıyla çeşitlilik gösteren bir kullanıcı profiline sahiptir. Bu dönemde Kandilli sahil şeridi Levanten ve yabancı uyruklu ailelerin tercih ettiği bir bölge haline gelmiş, öte yandan Beylerbeyi-Çengelköy İskelesi arasındaki sahil şeridi yerleşim açısından Türk karakterini korumuştur.

19. yüzyıl, Boğaz'ın iki yakasında da nüfus yoğunluğunun arttığı ve kentsel kimliği oluşturan yapıların şekillendiği bir süreçtir. Bu dönemde kayıkların yanı sıra vapurlarla yeni bir safhaya geçen ulaşım sistemi sayesinde yeniden düzenlenen iskeleler de bölgede sirkülasyon yaratmış ve yapılaşmış çevrenin değişimine katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan, yangınlar ve yıkımlar nedeniyle, Üsküdar yalılarının çok azı bugüne orijinal haliyle ulaşabilmiştir. Birçok yalı selamlık veya harem dairesini ve ekli yapılarını kaybetmiş, yalıların bugüne ulaşan bölümlerinden bazıları ise yangınlar sonrasında betonarmeye çevrilmiştir. Kıyı şeridinin kentsel kompozisyon bütünlüğünü oluşturan unsurların başında gelen yalıların ve diğer yapıların 19. yüzyıldan bugüne geçirdikleri değişimlerin izlenebilmesi, geçmiş ve gelecek bilincinin sağlanması yoluyla kültürel farkındalığın kazandırılması açısından önem taşımaktadır.

Dipnotlar

- ¹ Münevver Ayaşlı, Dersaadet, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, 70-71.
- ² Doğan Kuban, "Yalılar", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 7, 1994, 420. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yalı kiralari artış gösterirken, II. Abdülhamid döneminde tazyikler ve yasaklar nedeniyle Boğaziçi eski canlılığını kaybeder. Bkz. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1986, 192.
- ³ Kuban, *a.g.e.*
- ⁴ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 190.
- ⁵ Murat Koç, Yeni Türk Edebiyatı'nda Boğaziçi ve Boğaziçi Medeniyeti, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, 231.
- ⁶ İffet Evin, Yaşadığım Boğaziçi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1987, 31.
- ⁷ Kuban, *a.g.e.*, 419.
- ⁸ Nedret Ebcim, Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk, İleri Yayınları, 2005, 43.
- ⁹ Tülay Akın, "Paşalimanı Camii", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, 1994, 230.
- ¹⁰ Ünal Kurtçu, Boğaziçi Tiryakiliği, Elips Kitap, Ankara, 2007, 93.
- ¹¹ Ebcim, *a.g.e.*, 60.
- ¹² Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 260.
- ¹³ Kurtçu, *a.g.e.*, 94.
- ¹⁴ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 261.
- ¹⁵ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 263-264.
- ¹⁶ Nur Akın, "Kuzguncuk", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 5, 1994, 145-146.
- ¹⁷ *a.g.e.*, 146.
- ¹⁸ Kurtçu, *a.g.e.*, 98.
- ¹⁹ Murat Belge, Boğaziçi'nde Yalılar, İnsanlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, 151-154.
- ²⁰ Orhan Erdenen, Boğaziçi Sahilhaneleri 2, İstanbul, 1993, 360-366.
- ²¹ Sedat Hakkı Eldem, Boğaziçi Yalıları Anadolu Yakası, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 1994, 233-234.
- ²² *a.g.e.*, 225.
- ²³ Ebcim, *a.g.e.*, 52.
- ²⁴ Kurtçu, *a.g.e.*, 99.
- ²⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 351.
- ²⁶ Ebcim, *a.g.e.*, 52.
- ²⁷ *a.g.e.*, 66-67.
- ²⁸ *a.g.e.*, 50-51.
- ²⁹ M. Sinan Genim (ed.), *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları*, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2012, 243.

- ³⁰ *a.g.e.*, 244.
- ³¹ “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 689.
- ³² *a.g.e.*
- ³³ Ahife Batur, “*Beylerbeyi Sarayı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, 1994, 206-210.
- ³⁴ Erdenen, *a.g.e.*, 344-345.
- ³⁵ Celaleddin Germiyanoglu, “*Beylerbeyi*”, *Reşad Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 1961, 2674.
- ³⁶ Erdenen, *a.g.e.*, 330-333.
- ³⁷ Ayaşlı, *a.g.e.*, 220-221.
- ³⁸ Erdenen, *a.g.e.*, 327-329.
- ³⁹ Eldem, *a.g.e.*, 184-185.
- ⁴⁰ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 267.
- ⁴¹ Eldem, *a.g.e.*, 205-211.
- ⁴² Haluk Sezgin, “*Hasib Paşa Yalısı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, 1994, 9.
- ⁴³ Germiyanoglu, *a.g.e.*, 2674.
- ⁴⁴ Mısırlı Prenses Fatma Hamîmefendi'nin, yalısının arkasındaki geniş arazi içinde iki köşkü vardır, Sultan Abdülhamid'in cülûs günlerinde ilk olarak köşklere biri üzerindeki taç ışıklarını ve “*Fatma Hanım tacını giydi*” sözlerine vesile olur. Bkz. Ayaşlı, *a.g.e.*, 182-183.
- ⁴⁵ Eldem, *a.g.e.*, 182-183.
- ⁴⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, cilt 2, İstanbul, 1977, 546.
- ⁴⁷ Cahit Kayra ve Erol Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar Kandilli-Vanıköy-Çengelköy*, İstanbul, 1993, 140-147.
- ⁴⁸ P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, çev. Ümit Öztürk, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, 90.
- ⁴⁹ Deniz hamamları, dört tarafı kapalı, ahşap, küçük yüzmeye havuzları gibi düzenlenir, tabanları da ahşapla kaplı olup, en küçüğü 12x6, en büyüğü 25x15m. boyutlarında olur. işletmecileri gayrimüslimlerdir. Bkz. Şahmurat Arık, “*Türk Romanında İlginç Bir Mekân Unsuru: Deniz Hamamları*”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c.13, no:2, 2005, 633-634.
- ⁵⁰ Boğaz'da deniz taşımacılığı için kullanılan, hem yolcu hem yük taşıyan büyük kayıkların yerini, 19. yüzyılda pazar kayıkları alır. Çengelköy'ün badem, çilek, kiraz ve ayva gibi ünlü meyvelerini Pazar Kayığı İskelesi'nden şehre taşıyan bu kayıklar dönüştürme köyün dükkanlarının ihtiyaçlarını getirir. 1849 yılında Şirket-i Hayriyye'nin kurulmasıyla daha önce yapılan Boğaz vapur seferleri düzene girer ve Pazar kayıklarının kullanımını azalmaya başlar. Bkz. Reyhan Çorak, *Çengelköy, Heyamola Yayınları*, İstanbul, 2009, 40-41. Ancak pazar kayıkları, vapurlarla 1910'a kadar rekabet ederler. Bkz. Artun Ünsal, *Çengelköy “Pazar Kayığı Sokak”*, İstanbul Sokakları 101 Yazardan 100 Sokak, haz. Murat Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, 51.
- ⁵¹ Çorak, *a.g.e.*, 50.
- ⁵² Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 270.
- ⁵³ Tanzimat reformlarına dek, zimmîlerin (Müslüman olmayan Osmanlıların) yalılarına yalı değil, ev (hâne) denirdi, Tanzimat sonrasında ev değil, yalı sahibi olma hakları kabul edildi. Bkz. Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 149.
- ⁵⁴ “Çengelköyü”, *Reşad Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul, 1965, 3826.
- ⁵⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 291.
- ⁵⁶ Konyalı, *a.g.e.*, 537.
- ⁵⁷ Eldem, *a.g.e.*, 174.
- ⁵⁸ Ayaşlı, *a.g.e.*, 208.
- ⁵⁹ Tülay Artan, “*Sadullah Paşa Yalısı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, 1994, 396.
- ⁶⁰ Erdenen, *a.g.e.*, 283.
- ⁶¹ *Hadikatü'l Çevâmi'* den Mehmet Rebîî Hâtemî Baraz ve Zeynep Demircan, *Çengelköy'de Tarih*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, 192.
- ⁶² Çorak, *a.g.e.*, 113.
- ⁶³ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 150-154.
- ⁶⁴ Saffet Emre Tonguç ve Pat Yale, *Boğaz Hakkında Herşey*, *Boyut Yayınları*, İstanbul, 2012, 251.
- ⁶⁵ Eldem, *a.g.e.*, 165.
- ⁶⁶ *a.g.e.*, 166.
- ⁶⁷ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 270. Kışla, 1876'da askeri liseye devredilir. Bkz. Çorak, *a.g.e.*, 133.
- ⁶⁸ “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 688.
- ⁶⁹ Eldem, *a.g.e.*, 142.
- ⁷⁰ Erdenen, *a.g.e.*, 261.
- ⁷¹ Eldem, *a.g.e.*, 142-148.
- ⁷² Erdenen, *a.g.e.*, 258-259.
- ⁷³ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 109.
- ⁷⁴ *a.g.e.*, 105, 109.
- ⁷⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 248-251.
- ⁷⁶ Eldem, *a.g.e.*, 142-143.
- ⁷⁷ Erdenen, *a.g.e.*, 247.
- ⁷⁸ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 104, 113, 115.
- ⁷⁹ Vaziyet planı için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 12. Recai Mehmet Efendi'nin oğlu Recaizâde Mahmut Ekrem, on sekiz yaşına kadar selamlık, harem dairesi ve hamamı olan bu alandaki yalıda yaşamış, yalı daha sonra Mısırlılar'a satılmıştır. Bkz. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 274-275.
- ⁸⁰ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 102, 112.
- ⁸¹ “*Kandilli*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul, 1994, 408-410.
- ⁸² “*Boğaziçi*”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 687-688.
- ⁸³ Belge, *a.g.e.*, 49.
- ⁸⁴ M. Celâlettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2010, 98.
- ⁸⁵ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 64, 80.
- ⁸⁶ Şadiler, Kandilli akıntısından geçmeye çalışan teknelere halatlar atarak yedekçilik yapan buna karşılık ücret alan eski bir yeniçeri takımıdır. Bkz. Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 27.
- ⁸⁷ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 45, 61. Plan için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 134.
- ⁸⁸ Eldem, *a.g.e.*, 114.
- ⁸⁹ Atasoy, *a.g.e.*, 81.
- ⁹⁰ Sâra Ertuğrul Korle, *Geçmiş Zaman Olur ki... Prenses Mevhibe Celâlettin'in Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, 19-20.
- ⁹¹ Atasoy, *a.g.e.*, 84.
- ⁹² Atasoy, *a.g.e.*, 83, 87.
- ⁹³ Vaziyet planı için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 114-115.
- ⁹⁴ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 42, 56. Eldem, *a.g.e.*, 114'te Albay'ın adı Flavaning olarak geçer.
- ⁹⁵ Belge, *a.g.e.*, 140.; Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 54.
- ⁹⁶ Erdenen, *a.g.e.*, 215.
- ⁹⁷ *a.g.e.*, 207.
- ⁹⁸ *a.g.e.*, 205-206.
- ⁹⁹ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 39. Yalının planı ana hatlarıyla eski yalıya aittir. Bkz. Eldem, *a.g.e.*, 121.
- ¹⁰⁰ Eldem, *a.g.e.*, Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 284.

OSMANLI ZARAFETİNİN ETKİN BİR ÖRNEĞİ BEYLERBEYİ SARAYI AHIR KÖŞKÜ

Candan NEMLİOĞLU & Hatice TAŞKIN & Neşe YILDIRIM

ÖZET

Beylerbeyi Sarayı kompleksi içinde yer alan Ahır Köşkü, Mermer Köşk'le aynı sette olup Osmanlı İmparatorluğu'ndaki at kültürünün 19.yüzyıla uzanan önemli bir örneğidir. Günümüze kadar gelebilmiş üç has ahırdan biri olan Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü, Sultan Abdülaziz zamanında yapılmıştır. 680m² alan üzerine oturan dikdörtgen planlı, kâgir bir yapı olan köşkün süsleme öğelerinde yapısal elemanlarında ve içindeki objelerde at figürü ustalıkla kullanılmıştır. Ahşap malzemenin yoğun olarak kullanıldığı Ahır Köşkü, gerek çevresel koşulların etkisiyle gerekse tarihsel süreç içinde yapının çeşitli amaçlarla kullanımına bağlı olarak hasara uğramış, bu nedenle günümüze kadar birçok kez onarım geçirmiştir. Bu bildiriye, Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü'nün mimari özellikleri, tavan resimleri ile bugüne kadar geçirdiği onarımlar ve ahşabın korunması amacıyla yapılan teknik uygulamalar anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Saray ahırları, Beylerbeyi Sarayı, Tavan resimleri, Ahşap koruma, Fümigasyon

GİRİŞ

Ata büyük bir özveri ile bağlı olan Türkler tarafından ilk kez ehilleştirildiği kabul edilmektedir.¹Türklerin Orta-Asya'dan Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan yaşamlarında "at" her zaman etkinliğini sürdürdüğü gibi at koşuları, okçuluk (dörtnala koşan at üzerinde geri ok atma), cevgan, cirit vs. spor faaliyetlerinde de önemini korumuştur.²

Çeşitli geleneksel sporlara düşkünlükleriyle tanınan Osmanlı Sultanları atlara ve atlı sporlara ayrı bir değer vermişlerdir.³ Osmanlı Devleti'nin sultanlığını yürüttüğü sürede Doğu kültürüne bağlılığıyla tanınan Sultan Abdülaziz Han (hk.1861–1876)'ın at koşturduğu ve kır gezileri yaptığı bilinmektedir.⁴ Sultan at üzerinde heykeli olan tek Osmanlı Sultanıdır. Ünlü heykeltıraş Charles Fuller'e yaptırdığı atlı heykeli 1871 yılında Beylerbeyi Sarayı'nın Havuzlu Salonu'na konulmuştur.⁵

Resim 1: Beylerbeyi Sarayı Havuzlu Salonda bulunan Sultan Abdülaziz Han'ın at üstündeki heykeli

Beylerbeyi Sarayı'nda Sultan Abdülaziz Han tarafından bazı yenilemelerin yaptırıldığı ve atlara düşkünlüğüyle bilinen Sultan'ın atların bakımı için "Ahır Köşkü" adıyla tanınan son derece zarif bir yapı inşa ettirdiği görülmektedir. Boğaz Köprüsü'nün gölgesi altında kalan köşk, saray bahçesinin son seddi üstünde, ilginç mimarisıyla dikkat çekici özellikler taşımaktadır. Ahır Köşkü, girişte muhtemelen İmrahora ait bir oda ile atlara mahsus sağlı sollu, ahşaptan yapılmış yirmi bölümden oluşmaktadır. Kâgir bir yapı olan köşkte ahşabın gerek yapısal eleman gerekse süsleme ögesi olarak yoğun ve başarılı bir şekilde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Günümüze kadar birçok defa onarım geçirdiği bilinen köşkün özellikle ahşap yapı elemanları çevresel koşullar ve biyolojik etkenlere bağlı olarak zarar görmüştür. Son olarak 2010 yılında başlatılan onarım-koruma çalışmaları halen devam etmektedir.

Resim 2: Beylerbeyi Sarayı Vaziyet Planı

I-BEYLERBEYİ SARAYI AHIR KÖŞKÜ

A- Ahır Köşkü İle İlgili Temel Bilgiler

Yapının bulunduğu yer: Ahır Köşkü saray yapılarının bulunduğu alanın güney tarafında, uzun bir rampayla ulaşılan üçüncü set hizasındaki geniş bir düzlükte yer alır. Ahır Köşkü'nün bulunduğu düzlüğün sol tarafında bir tabya üzerinde bulunan bir ayağı kalkık bronz at heykeli, Sultan Abdülaziz döneminde bir grup heykelle birlikte Fransa'dan getirilmiştir.⁶

Yaptıran: Beylerbeyi Sarayı ve bağlı bulunan binaların Sultan Abdülaziz Han (Hd.25 Haziran 1861- 30 Mayıs 1876) zamanında yapıldığı bilinmektedir.⁷Mimarı: Sarayın "Deniz Köşkleri'nin mimarı Sarkis Balyan⁸ tarafından yapıldığı düşünülür.Yapım yılı: Yapım yılı bilinmemektedir. Ancak Deniz Köşkleriyle benzerlik göstermesi aynı dönemde yapıldığı izlenimini verir. Beylerbeyi Sarayı'nın Sultan Abdülaziz Han tarafından açılış tarihi 25 Zilkade 1281 / 21 Nisan 1865 olarak belirtilir.⁹

Resim 3: Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü

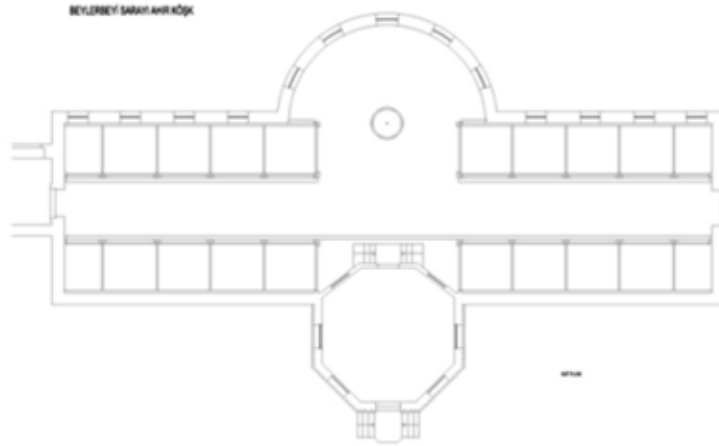
Resim 4: Ahır Köşkü önündeki bronz at heykeli

B- Ahır Köşkü'nün Mimari ve Sanat Özelliği

1- Plan ve Mimari özelliği

Plan özelliği: Ahır Köşkü kuzey güney ekseninde boyuna dikdörtgen yapıdır. Yapının planı, ortada sekizgen bir mekân ile sağ ve sol tarafında çift sıra sıralanan onar bölmeli hayvan barınaklarından oluşur.

Mimari özelliği: Sekizgen mekân yapının doğu cephesinin ortasında ve beş kenarı dışarı doğru çıkma yapar şekilde yerleştirilmiştir. Ana giriş iki taraftan dört basamakla çıkılan ve yuvarlak at nalı kemerli camlı bir kapıyla buradan sağlanır. Tavanı bezemeli bu mekân (tavla odası)10 emir-âhûr'a ait olmalıdır.

Resim 5: Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü planı

Yapı tek merkezli¹¹ (soğan) kemerlerin taşıdığı meyilli, kaburgalı ilginç bir çatı biçimi ile örtülüdür. Çatının üzeri kurşun kaplıdır. Kemerlerin aynasına yapının da anlamını belirten at takımları- eğer, üzengi, kamçı, gem v.s.-işlenmiştir.¹² Kemerleri çevreleyen silmeler kenarlarda birleşerek ok şekliyle sonlanırlar. Su olukları bu silmelerin arasına yerleştirilerek görüntü bozukluğu engellenmiştir. Kapı ile aynı özellikte her yüzeyde yer alan at nalı kemerli pencereler vardır. Pencerelerin etrafındaki silmelerin uçları yine ok şeklindedir. Yapının doğu cephesinde sağ ve sol tarafta dizili bölümler üst tarafa doğru açılmış yuvarlak pencerelerle, batı cephesindekiler ise yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlanırlar.

Sekizgen mekâna giriş kapısının tam karşısında yine at nalı kemerli camlı bir kapıdan iki taraflı dörder basamakla ahırın ortasında altı köşeli havuz bulunan avluya inilir.¹³ Havuzlu avlu, yuvarlak kemerli beş pencere ile aydınlanır. Ayrıca havuzun üzerinde üç tarafında at başlarının bulunduğu bir sarkıt¹⁴ (avize/lamba) vardır. Aynı sarkıtlar hayvan barınaklarının bulunduğu holde her bölümün önünde aydınlatma amaçlı olarak kullanılmıştır. Yapının merkezinde bulunan bu avlunun iki tarafında atların bakımlarının yapıldığı sağlı sollu onar gözlü bölümler sıralanır. Karşılıklı çift sıra at barınaklarının sıralandığı holün güney ucundaki at nalı kemerli kapı samanlığa açılırken kuzeydeki yuvarlak kemerli geniş kapı "Ahır Köşkü'nün" bulunduğu düzlüğe açılır. Yapının bu bölümünde zemin tuğla döşemelidir. Avlu kısmındaki tuğlalar sıralı bir şekilde dizilmişken holün tuğla dizileri balıksırtı şeklinde olup yapıya sanatsal bir görüntü kazandırır.

Resim 6: At başlarının bulunduğu sarkıt (avize/lamba)

At barınaklarının perdelerinin de bağlı olduğu yuvarlak direkler bu bölümleri örten beşik tonoz tarzında düzenlenmiş tavanı taşırlar. Direklerin üst kısımlarından birbirine bağlantı sağlayan kuşak bir sıra altlı üstlü palmet dizisiyle zarif bir görüntü sergiler. Havuzun bulunduğu bölümün üzeri aynalı tonoz ile örtülüdür. Aynalı tonozun tabanındaki çerçevenin üzerinde köşelerinde sarkıtlar, aralarda da palmet şekilleri vardır. Havuzlu avlunun batı bölümünün üzeri çift tarafı meyilli enli çıtalarla şekillenmiş düz bir tavanla örtülüdür. Kaynaklarda Ahır Köşkü'nün önünde bir binek taşı olduğu ancak Beylerbeyi Sarayı'nın bahçesinin bir kısmının Deniz Astsubay Okulu'na verildiğinde parçalandığı ve yok edildiği belirtilir.¹⁵

2-Tavan resimleri

Yapıda köşk görüntüsüne sahip dışarı doğru çıkma yapan ana giriş bölümünün sekizgen tavanındaki Osmanlı armasından örnekler, kalem işleri ve hayvanları konu alan resimlerle bezelidir. Nakkaş ve ressamı: Tavan kalem işleri ve resimlerinin nakkaş ve ressamının kim ya da kimler olduğu bilinmemektedir. Ancak tarihi belgelerde sarayın yağlı boya onarımlarında nakkaş Hacı Ömer ve Seyyid adları kayıtlıdır.¹⁶ Bu belgeden kalem işi bezemeleri sarayın o dönemde görevli nakkaşlarının yaptıkları anlaşılmaktadır. Sarayın günümüzde tavanlarında gemi resimlerinin bulunduğu panolarda kaynaklardan edilen bilgilere göre hayvan resimleri olduğu yazılıdır.¹⁷ Bu bilgiden sarayın resimlerini yapan ressamların Ahır Köşkü tavanındaki resimleri de yapmış olabilecekları düşünülebilir.

Resim 7: İmrahor odası

Resim 8: İmrahor odasının tavanı

Teknik özellikleri: Tavandaki kalem işleri ve resimler ahşap¹⁸ üzerine keten bezi gerilerek tuval şekline¹⁹ getirildikten sonra yağlıboya²⁰ ile yapılmıştır. Örgü (motif) ve resimler: Doğu cephesinden girişin sağlandığı sekizgen bölüm dış ve iç bezemeleriyle yapıya “Ahır Köşkü” unvanını kazandıran bölümdür. Bu bölümün tavan bezemeleri sekizgen temel üzerine düzenlenmiştir. Tavanın sekizgen tabanında, ortadaki daire içinde palmet dizisini aralarında küçük dairelerin bulunduğu kenarsuyu sınırlar. Bu bölümü, laleyi andıran şekillerle aralarında rumilerin oluşturduğu palmetlerin ardışık olarak sıralandığı desen izler. Tavanın tabanını çift tarafı meyilli ortadaki altı köşeli yıldızlarla bezeli üç sıra ahşap çita çevreler. Bu çitaların üzerleri altınla (varak) kaplıdır.

Sekiz köşeli tavan tabanından gelişen sekiz dilimli olarak düzenlenen tavanda dilimler ve tavan tabanı birbirinden geniş bir kenarsuyu ile ayrılır. Kenarsuyunda içinde gül bezek olan kare şekliyle içinde kır çiçekleri olan daire şekillerinin ardışık olarak sıralanışlarında aralarda rumili ve geçmeli düzenlemelerle birbirine bağlanırlar. Tavan tabanını çevreleyen üçlü kenarsuyu düzeni bu bölümleri de çevreler. Tavandaki sekiz bölümün altısında büyük daireler içinde çeşitli hayvanlar, güney ve kuzey yönündeki dilimlerin içlerinde ise Osmanlı kültürünü yansıtan öğeler tasvir edilmiştir. Bölümlerin içindeki tüm tasvir ve örgeler bir uzun bir kısa geçmeli (zencerek) ile sınırlanmıştır. Tavanın güney kenarındaki dilimin içinde ay yıldızlı Osmanlı sancakları, tuğraları, mızrakları, kargıları ve eyer takımı tasvir edilmiştir. Eyerin ön tarafında bir aziziye fesi vardır.²¹ Nakkaş atlara özel düşkünlüğü olduğunu bildiği Sultan Abdülaziz Han'ın anısına bir simge olarak tasvir etmiş olmalıdır. Bölümdeki tasvirler güllerin çoğunlukta olduğu çiçeklerden oluşan çelenklerle çevrilidir.

Resim 9: Osmanlı sancakları, tuğraları, mızrakları, kargıları ve eyer takımlarının bulunduğu tavan resimleri

Kuzey kenarındaki dilimin içinde ise eğer ile birlikte sancaklar, tuğlar, kalkan, mızrak ve süvari başlığı tasvir edilmiştir. Bu tasvirin de çevresi çiçeklerden yapılmış çelenklerle çevrilidir. Diğer altı dilimin içindeki tasvirler ise girişte soldan sağa doğru şu şekilde sıralanır; kapının üstündeki bölümde, ay ışığında fillerden önde ikisinin mücadelesi görülür, ikincide ise palmiye ağaçlarının bulunduğu bir alanda öndeki filin aslanın üzerine yürüyüşü tasvir edilmiştir. Hayvan tasvirli üçüncü bölümde deve kuşlarının aslanla mücadelesi konusu işlenmiştir. Dördüncü bölümde kayalıklı bir alanda zürafa ve kaplan mücadelesi görülür. Beşinci bölümde şahlanmış doru bir atın önünde bir tay vardır. Altıncı bölümde yine atlar bir kaplan karşısında güçlü duruşlarıyla tasvir edilmişlerdir. Hayvanların kaslı ve hareketli görüntüleri güçlü bir sanatçının eserleri olduğunu gösterir. Tüm hayvan sahnelerinin üst kısımlarında dikdörtgen bir kartuş içinde çiçek tasvirleri vardır. Hayvan ve çiçek tasvirlerinin çevresinde zemin altta midyeden başlayan bark tarzı kıvrımlarla bezenmiştir. Bu bezemelerin aralarında dönem özelliği yansıtan rumilere de yer verilmiştir. Çiçeklerin bulunduğu kartuşu sınırlayan hatlar üst kısma doğru geçme yaparak ok şeklinde sonlanır. Uygurlar dönemine ait Bezeklik'deki duvar resimlerinde okçu sahneleri görülür.²² Oklu bezemeler Türk sanatında Karahanlılar ve Selçuklular döneminden beri yaygın olarak kullanılmaktadır.

Resim 10: Hayvan tasvirlerinin bulunduğu tavan resimlerinden bir örnek.

Tüm bu bölümleri tavan eteğinde çeşitli kalınlıklardaki kenar suları çevreler. İlk sıradaki kenar suyunun desenini uçları Rumilerle sonlanan geçmeli bir düzenleme aralarındaki gülçelerle ardışık olarak sıralanan bir düzen oluşturur. Bunu, içinde palmet –lotus dizisi olan daha dar bir çerçeve izler. Üçüncü sıradakinde ise yarım daireler içinde ters laleyi andıran bir desen uygulanmıştır. Duvarla birleşimi sağlayan geniş kenar suyunda ayırma rumilerin oluşturduğu yarım baklava şekilleri ile dilimli bir şeklin içinde yer alan midye kabuğu deseninin ardışık olarak sıralandığı bezeme vardır. Tavan bezemelerini içinde sekiz kollu yıldızların sıralandığı kenar suyu sınırlar.

C-Ahır Köşkü'nde Yapılan Onarım-Koruma Çalışmaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmalarda Beylerbeyi Sarayı Has Ahır veya İstabl-ı Amire'nin onarımıyla ilgili olarak birçok belge bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu belgelerin bir kısmı eski Beylerbeyi Sarayı müstemilatından olan Has Ahır'la ilgilidir. Bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın yapım tarihi olan 1863–1865 yılları ve sonrasındaki belgeler dikkate alınarak İstabl-ı Amire'nin geçirdiği onarımlar ve değişiklikler tespit edilmeye çalışılmıştır.

1281–1285 tarihli Beylerbeyi Sarayı için yapılan inşaat ve imalât defterinde Beylerbeyi Sarayı İstabl-ı Âmire binasının yaklaşık 1.200 zirâlık²³ bir alanda inşâ edildiği ve bu yapının karşısında 672 zirâlık kuşluk ve 50 zirâlık tavukluk bulunduğu belirtilmektedir. Daire içinde 243 zirâlık bir mekân inek ahır olarak ayrılmıştır. Bunun yanında ise 240 zirâlık beygir ahır bulunmaktadır. İstabl-ı Âmire'nin amiri olan Emîr-i Ahûr'a (imrahor) ait daire de buradadır; bu daire 55 zirâdır. İstabl-ı Âmire'nin kullanılmadığı dönemlerde bu ahır Beylerbeyi Hastanesi tarafından depo olarak kullanılmıştır.²⁴

İstabl-ı Amire yapısından geriye bugün beygir ahır olarak kullanılan Ahır Köşkü ile hemen yanındaki Ahır Mutfağı ve Samanlık kalmıştır. Bu iki mekânın ortasında ise Giriş Holü yer almaktadır. Millî Saraylar Müdürlüğü mimarlarının yaptıkları plan ve projelerde bu mekân, bir dönem Muhafız Bölüğü askerleri için yatakhane olarak düzenlenmiş ve kullanılmıştır. Burada, Ahır Köşkün Osmanlı Dönemi ve Milli Saraylar Müdürlüğü'ne bağlandığı 1924 yılı ve sonrası dönemde geçirdiği onarımlar ile 2010 yılında başlayıp devam etmekte olan onarım ve koruma çalışmalarından bahsedilecektir.

1-Osmanlı Döneminde Yapılan Onarımlar

1865 tarihli Beylerbeyi Sarayı'na ait inşaat ve imalat işlerinin yer aldığı Hazine-i Hassa defterinde Doğramacıbaşı Vortik Kemhacıyan'ın İstabl-ı Amire kasrında yaptığı doğrama işleri belirtilmektedir.²⁵ Defterde köşkün 6 adet penceresi ve 2 adet muhafaza kapılarının Rusya meşesinden imal edileceği üst kısımlarının yuvarlak olacağı, kapıların ise cam olacağı belirtilmektedir. Belgede anlatılan bilgiler köşkün İmrahor Odası'nın kapı ve pencere doğramaları ile uyuşmaktadır.

Resim 11: Palmet dizisi (süslemeler)

Defterde, köşkün 13 adet havale penceresinin de yine Rusya meşesinden imal edileceği belirtilmektedir. Bu sayı köşkün batı tarafındaki pencere sayısı ile uyumaktadır. Belgede söveleri meşeden üst kısımları yuvarlak büyük iki adet muhafaza kapısı imal edileceği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca kasrın iç kısmında, her iki taraftaki yuvarlak sütunların üst kısımlarına ise “kalastan oyma tenteneler” yapılmasından bahsedilmektedir. Belgede bahsi geçen tenteneler de köşk içinde bölmelerin üst kısımlarında çift sıra halinde yer alan palmet süslemelerdir. Belgede Doğramacıbaşı olarak anılan Vortik Kemhacıyan, sarayın Doğramacıbaşısı olarak uzun süre hizmet etmiştir. Kendisine başarılarından dolayı da 25 Ekim 1864’te dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. Beylerbeyi Sarayı ve Çırağan Saraylarının doğrama işleri, ağırlıklı olarak Vortik Kemhacıyan tarafından gerçekleştirilmiştir. Beylerbeyi Sarayı’nın kapı ve pencere doğramaları ile doğramaya dair daha birçok imalat Kemhacıyan atölyesinde gerçekleştirilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan 1868/1869 tarihli bir başka defterde, “Beylerbeyi Sarayı Hümayunu tavlasında yeniden inşa olunan hayvanat bölmelerine ait masrafın miktarı” başlığı altında ahşap, muhtelif boya isimleri (nefti yeşil, su yeşili, toprak sarısı, sandolos vb.), üstübeç, kaynamış bezir türünden malzeme isimleri ve fiyatları yer almaktadır.²⁶ Beylerbeyi Sarayı ve teferruatının onarımına ilişkin 13 Kasım 1884 tarihli²⁷ keşif belgesinde “İstabl-ı Amire Daireleri” başlığı altında inek ve beygir tavlalarından bahsedilmektedir. Belgede yer alan “inek tavlasının bitişiğindeki beygir tavlasi” ifadesinden bu iki tavlının yan yana konumlandıkları anlaşılmaktadır.

Belgede beygir tavlalarının çatısında ahır ile saçak arasındaki derenin harap olmasından ötürü yağmur sularının tavlının tabanını çürüttüğü ve bu durumun duvara tesir etmesi nedeniyle duvarın bir kısmının iç tarafa meylenmiş olduğundan bahsedilmekte ve çürük olan sütunların meşeden değiştirilmesiyle kiremitlerin aktarılması ve yeniden çinko dere inşası istenmektedir. Belgenin devamında ahırların kapıları harap olduğundan meşeden söveli ve pervazlı yeni kapılar yapılarak yerlerine takılması ile bazıları harap olan çerçevesinin de onarılması talep edilmektedir.

Aynı belgenin İmrahor dairesinin onarımı başlığı altında çatı üzerindeki kiremitlerin birçoğu bozulduğundan kiremit aktarılması, sıvaların harap olanlarının onarımı istenmektedir. Dairedeki ahşap döşemelerin bazılarının kirişleri ve kaplaması çürüyüp harap olduğundan yerinden alınarak meşe beşliğinden taban ve kirişle, kalas biçmesinden kaplı yeniden döşeme yapılması ifadeleri yer almaktadır. Aynı başlık altında dairenin kahve ocağının malta döşemeleri harap olduğundan altındaki lağımın tuğla ile yeniden inşasıyla yeni malta taşından halis harçla yeniden malta döşeme yapılması istenmektedir. İnek ahırını İmrahor Dairesi olarak ifade edilen daire günümüzde mevcut değildir.

Bu belgeden beygir tavlalarının çatısının kiremit kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca belgede, tavlının çürüyen taban döşemeleri ile sütunlarının da meşeden yeniden yapılması ifade edilmektedir. Bugün tavlaların taban döşemeleri çam, köşk içindeki sütunlar ise göknardandır. Belgede bahsi geçen İstabl-ı Amire’nin bugün mevcut olan Ahır Köşkü ile aynı bina olup olmadığı veya zaman içerisinde değişikliğe uğradı ise bunun ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir.

Şehremaneti tarafından hazırlanan 18 Kasım 1904 tarihli belgede²⁸ ise Beylerbeyi Sarayı ve müştemilatının onarımıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Altıncı dairede Mühendis Kaymakam Muhammed, Mühendis Jan Vasilyan, Mimar P.Kampanaki ve Kalfa Apostol’un imza ve mühürleri bulunan belgede özetle;

- Dört adet ahırın çatı ve kenar mahalleriyle pencere, kapı, yemlik ve dâhilen sıva ve

badanasının onarımı ve yenilenmesi

- Seyis odalarıyla mutfağının çatı ve tavan bölmeleriyle döşeme, çerçeveler ve kapılarının onarımı ve yenilenmesi,
- Mir-ahur ve kalem odalarının çatı ve tavan bölmeleriyle döşeme ve çerçeve ve kapılarının onarımı ve tecdidiyle sıva, badana ve gereken yerlere yağlı boya yapılması,
- Adı geçen kalem odası ve üst kısmında bulunan samanlık mahallinin mevcut etraf duvarının kapılı ve pencereli olarak düzenlenmesiyle üzerine çatı inşası istenmektedir. Belgede belediyede görevli mühendis ve mimarlar tarafından Beylerbeyi Sarayı ile müştemilatının keşif ve muayenesinin yapıldığı bunun sonucunda Beylerbeyi Sarayı, Sarı Köşk, Mermer (Serdab) Köşkü ve İstabl-ı Amire'den başka diğer müştemilatın hepsinin harap olduğu da ifade edilmektedir.

2-Cumhuriyet Dönemi Sonrası Yapılan Onarımlar

Köşkün, Milli Saraylar Müdürlüğü'ne geçtiği 1924 yılından 1951 yılına kadar herhangi bir onarım belgesine rastlanmamıştır. 1951 tarihli onarım belgesi Ahır Köşkün Seyis Odası'nın tavanında bulunan resimlerin onarımına aittir. Belgenin içeriğinde, Ahır Köşkü cümle kapısı salonunun tavan yağlı boya panolarının ahır sembolü armalarla, fil, lama, kaplan, at boğuşmalarını tasvir eden tablolarının zamanla ve 1948 yılında ahırın esaslı onarımından evvel akarlar yüzünden bozulan kısımlarının uzman ressam ve dekoratörler eliyle onarımlarının yapılması ve yırtılmış resim bezlerinin tuval bezinden yenilenmesi için 1373 liralık bir bedel çıkarılmıştır. Bu keşiften 3 ay sonra ikinci bir yazıyla, onarım esnasında ve iskele kurulduktan sonra tamamen çürümüş olduğu görülen "orman-daki lamalara saldıran kaplan" resminin bulunduğu panonun restore edilmesi ve yerinden sökülmeden önce kopyasının alınması istenmektedir.

Başka bir belgede ise yapılan pazarlıkla 1150 lira üzerinden onarım işinin ressam ve dekoratör müteahhit tarafından onarım esaslarına uygun olarak tamamlandığı ve yenilenmesine lüzum görülen tavan panosunun da 98 lira 46 kuruş ile aynı kişiye yaptırılarak toplam 1248 lira 46 kuruşun ödenmesi karara bağlanmıştır.²⁹ Antonio R. Isolabella, 1946–1962 yılları arasında Milli Saraylar Müdürlüğü tarafından ihale edilen Dolmabahçe, Beylerbeyi Sarayları ile Yıldız Şale'deki tavan ve duvar dekorasyon işlerinde de dekoratör ve müteahhit olarak çalışmıştır.

1958 yılına ait bir keşif cetvelinde ise yapılacak işler, Beylerbeyi Sarayı Has Ahır Köşkü'nün çatlak olan kuzey cephesi beden duvarlarının sağlamlaştırılması, kurşun saçakların sökülerek yeniden döşenmesi, ahşap hatılların yenilenmesi, saçak ve pencere kornişlerinin onarımı, iç ve dış duvarların boyanması, cam takılması şeklinde sıralanmıştır.³⁰ Keşif belgesinde yer alan kurşun ve ahşap miktarları göz önünde alındığında yalnızca Seyis odasının çatısının ahşap hatılları sökülerek yenilendiği ve kurşun örtüsünün ise söküldüğü ve yeniden eritilerek döşendiği anlaşılmaktadır.

1960'lı yılların sonunda ve 1970'li yılların başında çekilen fotoğraflarda Ahır Köşkün dış ve iç cephelerindeki boyaların yağmur suyu ve rutubet etkisiyle döküldüğü, hatta dış cephenin bazı bölümlerinde yosunlaşmalar olduğu, saçakların bir kısmının koparak eksildiği, iç mekânda çatıdan su almaya bağlı olarak yer yer sıvaların döküldüğü ve altındaki bağdadilerin çürüdüğü görülmektedir. 1975 yılına ait fotoğraflardan köşkün dış cephesinin sıvalarının yenilendiği ve boyandığı görülmektedir. İç mekânda da kirişlerin ve bağdadilerin bir kısmı ile çatıdaki oluklu saç kaplamalar yenilenmiştir.³¹

Resim 12: 1969-1971 yıllarına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Resim 13: 1969-1971 yıllarına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Resim 14: 1969-1971 yıllarına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Resim 15: 1969-1971 yıllarına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Resim 16: 1975 yılına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Resim 17: 1975 yılına ait fotoğraflarda Ahır Köşkü

Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü, 5 Temmuz 1985’de ziyarete açılmıştır. 1989 yılına ait rapor ve fotoğraflarda köşkün ahşap taşıyıcı kirişlerinde çökme olduğu ifade edilmektedir. Fotoğraflarda kirişin etrafındaki kaplamalar söküldükten sonra ortaya çıkan çürüklükler açıkça görülmektedir. Çatı içindeki ahşap konstrüksiyonun bir bölümü de yine bu tarihlere onarılmış, değiştirilen kısımlar plan üzerinde gösterilmiştir. Çatıdaki oluklu saç kaplamaların onarımı da yine bu tarihte yapılmıştır. Ayrıca köşk arkasındaki istinat duvarının da onarımı yine bu yıllarda yapılmıştır.^{32,33}

Resim 18: Köşk içi kirişlerin çürük durumu (1989)

Resim 19: Köşkün inşaatından bir görüntü.

1991 yılında, Ahır Köşkü’nün İmrahor Odası’nın çatısından su almaya bağlı olarak bozulan kısımları ile tavan resimlerinin zarar gören yerleri onarılmıştır.³⁴ 1999–2000 yıllarında

Ahır Köşkü'nün cephesindeki bozuk taşların çürütüldüğü, raspa yapıldığı ve motifli taşların kötü durumda olanlarının ise atölyede imalatının yapılarak yerlerine monte edildiği bilinmektedir. Cephede sıva onarımları ile Seyis Odası üzerinin kurşun kaplamalarının yenilenmesi işi de yine bu yıllarda yapılmıştır. Ahır Köşkü'nün ön cephesinde taş onarımı yapıldığı, sıvaların yenilendiği, kapı ve pencere ahşap onarımlarının yapıldığı o yıllara ait raporlardan anlaşılmaktadır. Raporda, yine aynı dönemde köşkün eski mutfak cephesinin boyanması, köşkün arka avlu drenaj ve zemin taş kaplama işlerinin yapılması ile yağmur inişlerinin yenilenmesi gibi basit onarımlar yapıldığı da ifade edilmektedir.

2000'li yılların başında köşk içindeki havuzun çürümüş olan su tesisatının yenilendiği, havuzun onarımının yapıldığı, köşk içindeki kanalların temizlendiği ve kanallar üzerindeki pik döküm kapakların bakımlarının yapıldığı, çatıdaki yatay derelerin ve düşey boruların yenilendiği bilinmektedir. 2002 yılında köşkün dere ve olukları yenilenmiştir, 2005 yılında ise cephedeki zamanla aşınmış, kopmuş taş motiflerinin eksik parçalarının atölyede imalatı yapılarak yerlerine monte edilmiş, bazıları epoksi ile bütünlenmiş ve temizlikleri yapılmıştır.

3- 2010–2012 Yılları Arasında Yapılan Onarım ve Koruma Çalışmaları

680 m² alan üzerine oturan dikdörtgen planlı köşkün ana taşıyıcı elemanlarında, giriş kapılarında, hayvan bölmelerinde ve altlı üstlü çift sıra süslemelerde çam, sütunlarda göknar pencere doğramalarında ise meşe kullanılmıştır. Ancak yıllar içinde yapılan onarımlarda çam yerine az da olsa göknar odununun kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Köşkün pişmiş toprak malzemeden balıksırtı biçiminde yapılmış olan taban döşemeleri orijinalliğini günümüze kadar korumuştur. Ahır Köşkü'nün çatısı beşik tonoz biçiminde olup oluklu saç ile kaplıdır; İmrahor Odasının bulunduğu kısmın örtü sistemi ise kurşundur. Köşkün çatı konstrüksiyonu çam, tavanı bağdadi sıvalıdır. Köşkün iç duvarları tuğla olup üzerleri horasan sıvalıdır.

Osmanlı dönemi arşiv belgeleri ile Milli Saraylar arşivindeki Cumhuriyet dönemi sonrası onarım belgeleri üzerinde yapılan çalışmalarda Ahır Köşkü'nün birçok kez onarım geçirdiği belirlenmiştir. Yapılan incelemeler sırasında köşkün esas probleminin çatı ile yağmur olukları ve inişlerinden kaynaklanan koruma sorunları olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapı zemininden yukarıya doğru su yükselmektedir. Buna bağlı olarak köşkün içerisinde duvarlarda rutubet izleri, boyalı yüzeylerde kabarma ile tuğla zemin döşemesi üzerinde çiçeklenme problemi gözlemlenmiştir.

Resim 20: Ahır Köşkü'nün zemininde görülen çiçeklenme problemi

2010 yılında başlayan onarım ve koruma çalışmaları, ahşap yüzeyler üzerindeki boya tabakasının sökülmesi işlemi ile başlamıştır. Onarım esnasında yapılan açmalarda taşıyıcı sistemdeki hasarın dışarıdan görüldenden çok daha fazla olduğu görülmüştür. Çatı, yağmur inişleri ve zeminden yükselen rutubete bağlı olarak çürüklük mantarları ve ahşap zararlısı böceklerin oluşturduğu biyolojik kökenli bozulmalar nedeniyle köşk içerisinde birçok ahşap elemanın taşıyıcı özelliğini yitirdiği, duvarlarda deformasyon oluştuğu belirlenmiştir.

Resim 21: Köşkün onarımdaki hali.

Köşkün batı cephesinde yer alan 1. 2. ve 3. ahşap bölmelerde, çürümüş ahşap elemanlar kaldırıldığında duvarla ahşabın birleştiği yüzeylerde mantar misellerine rastlanmıştır. Yapılan laboratuvar incelemeleri neticesinde bu mantarın *Serpula lacrymans* (Hakiki Ev Mantarı) olduğu tespit edilmiştir. *Serpula lacrymans* bina yapımında kullanılan ahşapta yoğun çürüklük yapan en tehlikeli mantardır. Islak duvarlar içerisine gömülmüş ya da ıslak duvarlarla temasta olan ahşapta esmer çürüklük yapar. Havalandırılmayan, hava rutubeti yüksek binalarda bu mantarın gelişme ihtimali yüksek olmakla beraber sutaşıma kabiliyetine sahip rizomorfları nedeniyle havalandırılmayan ortamlardaki kuru ahşapta da görülebilmektedir. Özellikle eski yapılarda zemin katlarda gelişir. Tuğla ve sıva üzerinde gelişir, ahşaptan beslenir.³⁵ Bu mantarın görüldüğü çürümüş ahşap mat kahverenginde, genellikle kaba, dik köşeli, küp şeklinde parçalara ayrılır. İlerlemiş çürüklüklerde, odun parmaklar arasında ufalanır ve toz haline gelir.

Çürüklük mantarının neden olduğu bu enfeksiyonu ortadan kaldırmak ve tekrar oluşmasını engellemek amacıyla bir tedavi programı uygulanmıştır. Bu amaçla;

- Ahşabın mantar etkisiyle çürümüş kısımları ile arkasındaki duvarın sıva tabakası belli bir derinliğe kadar uzaklaştırılmıştır.
- Mantarın görüldüğü bölmelerde ahşap ve duvar yüzeylerine püskürtme yöntemiyle,

“Alkil di metil benzil amonyum klorür + Borik asit” etken maddeli fungusit uygulanmıştır.

- Sağlam fakat risk altında olan diğer ahşap yüzeylere ise aynı fungusit üç kat halinde fırça ile tatbik edilmiştir.

Çürüklük mantarlarının dışında köşkün ahşap elemanlarında *Anobium punctatum* (Mobilya Böceği)’un neden olduğu yoğun bir böcek enfeksiyonu tespit edilmiştir. Mobilya böceği tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de özellikle tarihi yapılarındaki ahşap malzemede yaygın olarak görülmektedir. Ahşap döşemelerin çökmesine neden olacak kadar tahribatları ciddi ve önemlidir. İğne yapraklı ve yapraklı ağaçların her ikisine de zarar vermekte, yumuşak ağaçları ise daha çok tahrip etmektedirler. Orta derecede sıcaklıklarda ve rutubetli yerlerde daha fazla görülür; ahşap rutubet istekleri %30, optimum sıcaklık istekleri ise %22-23’tür. Yumurta, larva, pupa ve ergin olmak üzere 4 hayat aşamasına sahip olan mobilya böceğinin, ahşap için zararlı olan dönemi “larva” aşamasıdır. Larvalar, ahşabı kemirerek kendilerine galeriler açarlar. Öğüntü tozlarını vücutlarıyla iterek dışarı atarlar. Bu dönemi 1–2 yıl içinde tamamlayarak ergin hale gelirler ve 1-2 mm çapında dairesel uçuş delikleri oluşturarak dışarı çıkarlar. Ergin dişi böcekler eski uçuş deliklerine ya da çatlaklarına yumurta bırakarak çoğalırlar. Ahşap malzemede uçuş deliklerinin çevresinde ve izdüşümünde karınca yuvasına benzer şekilde biriken öğüntü tozları, aktif böcek enfeksiyonunun ana işaretidir.³⁶

Ahşap zararlısı böceklerle mücadelede zararının türüne, boyutuna bağlı olarak en uygun mücadele yöntemi belirlenir. Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü’nün çatı konstrüksiyonunda, taşıyıcı elemanlarda, kapılarda ve pencere doğramalarında kullanılan ahşaptaki enfeksiyonun yoğun olması nedeniyle yapının bütününe içine alan bir mücadele yöntemi gerekmiştir. Bu amaçla köşkte gerekli yalıtımlar yapılarak, tamamen dışarıdan idare edilen bir sistemle sülfürlü florit gazıyla fümigasyon (dumanlama) yapılmıştır. Fümigasyon, böceklerin herhangi bir biyolojik dönemine (yumurta, larva, pupa, ergin) karşı gaz halinde etkili olan belli miktardaki kimyasal bir maddenin (fümigant), belli bir sıcaklık ve sürede kapalı bir ortamda tutulmasıyla yapılan işlemlerdir. 3 gün süren uygulamanın ardından gaz tahliye edilerek fümigasyon tamamlanmıştır.

Resim 22: Köşk içindeki ahşap bölmelerde görülen ergin *Anobium punctatum*

Ahır Köşkü'nde bulunan taşıyıcı ahşap elemanlar ve bölmelerdeki hasarlı elemanlar aynı tür ve kesitte empenye edilmiş ahşapla kısmen ya da tamamen değiştirilmiştir ya da ilave yapılarak sağlamlaştırılmıştır. Ayrıca duvar yüzeylerinde oluşan çatlaklar epoksi ile sağlamlaştırılmıştır. 2010 yılında başlatılan onarım ve koruma çalışmaları halen devam etmektedir.

II-DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

A - Değerlendirme

Ahır Köşkü çadırı andıran ilginç dış görünümü, iç mekân düzenlemesi ve bezemeleriyle Türk kültürünün 19. yüzyıldaki yeni bir uygulamasıdır denebilir. Aynı zamanda görkemli sekizgen giriş bölümü ve havuzlu iç avlusu ile de eşsiz bir Osmanlı Has Ahır örneği sunmaktadır. Beylerbeyi Sarayı'nda misafir edilen yabancı kral ve kraliçeler -Sırp Prensi, Karadağ Kralı, Fransız İmparatoriçesi Eugénie, İran Şahı Rıza Pehlevi- için hazırlanan saray arabaları şüphesiz Osmanlı has ahırlarının en zarifi olarak kabul edilen "Ahır Köşkü"nde hazırlanmış olmalıdır.

Bursa ve Edirne'deki Osmanlı Saray ahırları ile Fatih Sultan Mehmed Han'ın yaptırdığı Çinili Köşk'ün ahır bugünkü ayakta değildir. Dolmabahçe Sarayı'nın ahırları da İnönü Stadı'nın yapımı için yıktırılmış, ancak ahırlarla ilgili görüntüler sadece fotoğraflarından sağlanabilir.³⁷ Ne yazık ki Has Ahırlardan bugün yalnızca Topkapı ve Yıldız Sarayı ahırları ile Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü ata kültürünü yansıtmaktadır. Ahır Köşkü çok fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelebilmiş ancak Ahır Mutfağı ve Samanlık bir takım değişikliklere uğramıştır.

Sultan Abdülaziz Han'ın özenerek yaptırdığı bu zarif "Ahır Köşkü" 1973 yılından beri Boğazın iki yakasını birbirine bağlayan Atatürk Köprüsü'nün Anadolu yakasındaki ayağının ağırlığı altında her geçen gün değer kaybetmektedir. Ahşap malzemenin yoğun olarak kullanıldığı Beylerbeyi Sarayı Ahır Köşkü, gerek çevresel koşulların etkisiyle gerekse tarihsel süreç içinde yapının çeşitli amaçlarla kullanımına bağlı olarak hasara uğramış, bu nedenle günümüze kadar birçok onarım geçirmiştir.

Tarihsel süreç içinde Ahır Köşkü'nün geçirdiği onarımlar incelendiğinde çatı ile ilgili problemler dikkati çekmektedir. Osmanlı dönemi onarım belgelerinde Ahır Köşkün kiremit kaplı ve çinko dereli bir çatı sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hangi tarihte değiştiği tespit edilememekle birlikte kiremidin yerini oluklu saçın aldığı 1975 yılına ait fotoğraflarda da görülmektedir. Her iki çatı sisteminde de çatı ile ilgili koruma sorunlarının devam ettiği arşivdeki belge ve fotoğraflarda görülmektedir. Çatıdan gelen yağmur sularının yanı sıra ayrıca zeminden yükselen suya bağlı olarak köşkün içerisinde duvarlarda rutubet izleri ile tuğla zemin döşemesi üzerinde çiçeklenme problemi oluşmaktadır. Buna bağlı olarak belirli periyotlarla ahşap konstrüksiyonda çürümeler ve sıvalarda kabarma ve dökülmeler meydana gelmiştir. Bunlara ek olarak köşk, poyraz rüzgârına maruz olması ve trafik yoğunluğunun çok fazla olduğu Boğaz Köprüsü'nün hemen altında bulunması, titreşim, hava kirliliği vb. etkilerin de tehdidi altındadır.

B - Öneriler

- Ahır Köşkü'nün mimari ve ahşap bezemeleri ile tavan resimleri Osmanlı kültürünü yansıtmada dışında Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk kültürünü yansıtan örnekler vermesi bakımından da son derece ayrıcalıklıdır. Dolayısıyla böyle bir yapının mimari ve ahşap bezemeleri ile tavan resimlerinin onarımı burada kullanılan tekniklerin yanı sıra dönemin özelliklerini de bilen uzmanlara teslim edilmelidir.

- Saray ahırlarının günümüze ulaşan ender örneklerinden biri olan Ahır Köşkü, ahşabın yaygın olarak kullanıldığı bir yapıdır. Organik kökenli bir malzeme olan ahşapta rutubete bağlı olarak böcek, mantar gibi biyolojik kökenli bozulmalar ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ahşap yapılarda hasara neden olan zararlıların tespit edilmesi ve uygun mücadele yöntemlerinin geliştirilmesi, ahşap yapıların korunmasında ve onarımında büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra ahşap yapıların onarımında özgün malzemenin olabildiğince korunmasına gayret edilmeli, korunamayacak durumda olan malzemelerin yerine ise yine aynı cinsten ve emprenye edilmiş ahşap kullanılmasına özen gösterilmelidir.
- Boğaziçi Köprüsü'nün yaklaşım yolu ayaklarının yarattığı vibrasyonun köşke etkisi ölçülmeli ve herhangi bir etki söz konusu ise bununla ilgili gereken önlemler alınmalıdır.
- Zeminden yükselen nemin önlenmesi için çevre drenajı yapılmalıdır.
- Unutulmamalıdır ki tarihi ve kültürel mirasımız olan yapılarımızın gelecek kuşaklara en iyi şekilde aktarılabilmesi, geçmişe ve geleceğe karşı en önemli görevimizdir.

Dipnotlar

- ¹ Doğan Yıldız, Çağlar Boyu Türklerde Spor, Telebasım, İstanbul 2002, s.35; Faruk Sümer, *Türklerde Atıcılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1983, s.1-28
- ² D.Yıldız, *a.g.e.*, s.41-45,54-56,79-83,87-103.; J.-P.Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. A.Kazancıgil, L.Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 84,142-143.
- ³ F.Sümer, *a.g.e.*, s. 29-38.; D.Yıldız, *a.g.e.*, 143-150.
- ⁴ D.Yıldız, *a.g.e.*, s.150.
- ⁵ Gülsen Sevinç Kaya, "Osmanlı Sanatı'nda Heykel ve 19. Yüzyıldaki Görünümü", *Milli Saraylar Dergisi 3.*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2006, s.147-8.
- ⁶ Emine Atalay Seçen, "Son Dönem Saray Bahçelerini Süsleyen Heykeller", *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi Sayı: 7*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2011, s.19.
- ⁷ İ.H. Konyalı, Ahmet Sait Mat., İstanbul 1977, II.166-7.
- ⁸ S.Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, Erzurum İl Kültür Turizm Müdürlüğü, İstanbul 2010, s.93.
- ⁹ M.Aktepe (haz.), *Ahmed Efendi Tarihi*, Ankara 1988, X, s.33.; T.C.Göncü, *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşâ Süreci, Teşkilâtı ve Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006. S.19.
- ¹⁰ C.Göncü, *a.g.e.*, s. 88.
- ¹¹ H.Y.Ersoy, "Kemer", *Ezcacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1997, s.982-983, 982-983.
- ¹² F.Sümer, *a.g.e.*, s. 67-120; A.Batur, "Beylerbeyi Sarayı", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1994, s. 206-210.
- ¹³ Altı köşeli havuz ya da çinilerin Türk kültüründe önemli bir yeri vardır. Selçuklu Sarayları ve Fatih Sultan Mehmed Han tarafından yaptırılan ve günümüze ulaşabilen Osmanlı Saray yapısı Çinli Köşkün çinileri de altıgendir.
- ¹⁴ Buradaki aydınlatma işlemi gören avize Osmanlı Camilerinde süs amaçlı kullanılan sarkıtları andırmaktadır.
- ¹⁵ Binék taşının yok edildiği Beylerbeyi Sarayını tanıtan bir kitapta belirtilmiştir. Bkz. İ.Yücel (Yayın Koordinatörü) - H.Gülsün(metin yazarı), *Beylerbeyi Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1993, s. 74.
- ¹⁶ T.C.Göncü, *a.g.e.*, s. 35.
- ¹⁷ Kaynaklarda Saraydaki gemi resimleri ile Deniz Köşkeri'nin bezemelerinin kalemkâr Abraham ve Mösyö Mason tarafından yapıldığı kayıtlıdır. T.C.Göncü, *a.g.e.*, s. 37, not.136, Ek belge 8. 38, not.138, HH. D.841.(Hazine-i Hassa Defteri).
- ¹⁸ Beylerbeyi Sarayı yapılarında kullanılan ahşap malzeme ile ilgili bilgi için bkz. T.C.Göncü, *a.g.e.*, s.40-43.
- ¹⁹ D.E. Klimburg-Salter, *Tabo a Lamb for the Kingdom Early Indo-Tibetan Budidhist Art in the Western Himalaya*, New York 1998, s. 48-49. Anadolu'da bilinen en eski örnek ise Kastamonu-Kasaba Köyü Candaroğlu Mahmud Bey Camii kemerlerinin üzerindedir. Bkz. C.Nemlioğlu, "Kastamonu- Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii Kalem İşi Bezemeleri ve Osmanlı Bezeme Sanatına Etkileri", *XIII Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 14-16 Ekim 2009*", İstanbul 2010, s. 463-471.
- ²⁰ Beylerbeyi Sarayı yapıları ile ilgili belgelerden kalem işlerinde, duvar ve tavan resimlerinin yapımında kullanılan malzeme hakkında bilgi edinebiliyoruz. Malzeme listesi için, bkz. T.C Göncü, *a.g.e.*, s. 48.
- ²¹ İ.Kumbaracılar, *Serpuşlar*, Turing ve Otomobil Kurumu, s.23.
- ²² Avon le Coq, *Die Buddhistische Spatentike in Mittelasien (V.Neue Bildwerke)*, Berlin 1926, s. 86.
- ²³ 1 zirâ: 75.77 cm, 1 zirâkare: 0.574 m² dir.
- ²⁴ T.C.Göncü, *a.g.e.*, s. 87
- ²⁵ BOA HH.d.841, 1281 (1864/1865)
- ²⁶ BOA HH.d.16289, 1284 (1868/1869)
- ²⁷ BOA Y.PRK.HH 14/51, 24 M 1302 (13 Kasım 1884)
- ²⁸ BOA. Y.PRK. ŞH.13/31, 10.R.1322 (24 Haziran 1904)
- ²⁹ MSHHA. CMH. 488,1951 yılına ait keşif defteri.
- ³⁰ MSHHA. CMH.374.
- ³¹ 1975 yılına ait onarım keşfi, Milli Saraylar Restorasyon ve Teknik Uygulamalar Başkanlığı Arşivi.
- ³² 1989 yılına ait faaliyet raporu, Milli Saraylar Restorasyon ve Teknik Uygulamalar Başkanlığı Arşivi.
- ³³ Y.Mimar Filiz Mısırlı, Beylerbeyi Sarayı 1984-1989 yılı Şantiye Şefi ile kişisel görüşme.
- ³⁴ İnşaat Mühendisi Rifat Karaman, Beylerbeyi Sarayı 1990-1991 yılı Şantiye Şefi ile kişisel görüşme.
- ³⁵ Erđin, *Ahşap Konservasyonu*, İ.Ü Orman Fakültesi Yayını, İstanbul 2009, s.70.
- ³⁶ Yıldırım, N., Taşkın, H., Karaman, R., "Beylerbeyi Sarayı'nda Coleoptera Takımına Ait Türlerin Neden Olduğu Zararlar ve Sülfürlü Florit Kullanılarak Yapılan İlk Fümigasyon Uygulaması", İ.Ü Orman Fakültesi Dergisi, 2012, s. 48-49.
- ³⁷ H.Gülsün (metin yazarı), *Beylerbeyi Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1993., s.74.

ÜSKÜDAR'IN HAMAMLARI, HAMAM MEKANLARI VE ÇALIŞANLARI

Gülhan BENLİ

ÖZET

Sivil mimarimizin önemli ve üzerinde yeterince durulmamış kurumlarından biri de hamamlardır. Sanat ve mimarlık bakımından büyük bir önemi bulunan hamamlar, kültür tarihi açısından da önem arz eder. İstanbul'un fethinin ardından kentte Osmanlı idaresi tarafından başlatılan imar hareketlerinde, cami ve medreseler kadar, çeşme ve hamamların inşasına da çok önem verilmiştir. Hamamlara boyut ve işlevlerine göre "çifte hamam", "çarşı hamamı", "rical (erkek) hamamı", "avret (kadınlar) hamamı" gibi adlar verildikleri görülür. "Çifte Hamam" olarak tanımlananlar, biri erkekler, diğeri kadınlara, gün boyu açık olan bitişik hamamlardır. Kadınlar hamamına gelenlerin erkekler tarafına gelenlerce görülmemesi amacıyla çifte hamamlar, erkek ve kadın giriş kapıları birbirini göremeyecek şekilde ters yönde ve farklı sokaklara açılır olarak planlanmışlardır. Tipik Osmanlı hamamı biribiri ile ilişkili üç ana mekandan oluşur; camegah yada soyunmalık mekanı olan soğukluk, kurulanma ve peştemal değiştirme mekanı olan ılıkılık, halvetleri ve ana yıkanma yerini içeren sıcaklık. Genellikle sıcaklık mekanı, cam fanuslarından içeriye loş ışık veren geniş bir kubbe ile örtülüdür. Hamamlar ortak buluşma yerleri olarak evlilik, doğum gibi sosyal etkinliklere de ev sahipliği yapar. Bu çalışmada, yazılı kaynaklarda adı geçen ancak günümüzde yok olmuş Üsküdar hamamları listelenecektir. Aynı zamanda geçmiş ve günümüzde çalışan ve işletenler hakkında bilgi verilecektir.

GİRİŞ

Soyunmalık, soğukluk ya da camegah (halk arasında camekan da denir), ılıkılık, sıcaklık, halvet, cehennemlik, külhan gibi bölümlerden oluşan Türk Hamamı, özellikle Osmanlı klasik döneminde gelişen bir yapı tipi olarak karşımıza çıkar. Hamam mimarisinde çoğunlukla merkezi planlı, tek ya da çifte hamam olarak adlandırılan plan şeması uygulandığı görülür. Hayır kurumlarına, özellikle de camilere gelir sağlamak amacıyla, külliyein bir parçası olarak yapılan hamamların dışında, ticari amaçla açılan mahalle içi hamamları da inşa edilmiştir.

Osmanlı mimarlığının sayıca en zengin yapı türlerinden olan hamamlar, İstanbul'un en eski yerleşim yerlerinden biri olan Üsküdar'da hem külliye içerisinde hem de bağımsız

olarak uygulanmıştır. Üsküdar'da külliye'nin parçası olarak planlanan hamamların halen varlığı söz konusu iken, külliye'den bağımsız olarak yapılan hamamların, sahibine gelir getirdikleri sürece kullanıldıkları, sonrasında el değiştirdiği ya da yıktırılması nedeniyle günümüze ulaşan örneklerin sayısı oldukça azdır.

Bildiri konusu olarak seçilen Üsküdar hamamlarından, yazılı kaynaklardan araştırılarak günümüz ilçe sınırları içerisinde kalan 23 adeti belirlenmiş, listesi oluşturulmuş ve hamamların yerlerine gidilerek mevcut durum tespitleri, günümüz sahipleri ve çalışanları belirlenmiştir.

YAZILI KAYNAKLARDA ÜSKÜDAR HAMAMLARI

Bildiri kapsamında Üsküdar günümüz ilçe sınırları içerisinde adı geçen Osmanlı dönemi hamamların listesi ve çalışanları **tablo 1**'de, fiziki mevcut durumlarına ve günümüz çalışanlarına ait genel tespitler ise **tablo 2**'de belirtilmiştir.

Tezkiret-ül-Bünyan'da Üsküdar'da Mimar Sinan'a ait adı geçen hamamlar:

- Üsküdar Sarayında üç bab hamamı,
- Valide Sultan Hamamı.

Evliya Çelebi'de adı geçen Üsküdar hamamları:

- İskele çarşısındaki Sultan Hamamı,
- Çarşı içinde Çarşı Hamamı,
- At Pazarı yakınında Orta Valide Hamamı,
- Kösem Valide Sultan Hamamı,
- Cinci Hamamı (Cinci hocanın sarayının yanında).

Evliya Çelebi bu hamamlardan başka Üsküdar şehrinin 800 kadar saray hamamı bulunduğunu söylerken "... *bunların bazısında mahalle ahalisi ehil ve iyallarıyla gelip safa ederler...*" açıklamasında bulunuyor¹

Tablo 1: Üsküdar İlçesinde (günümüz sınırları ile) tespit edilen hamamlar (alfabetik sıra ile) (Parantez içindeki isimler hamamların anıldıkları diğer isimlerdir)

No	Hamamın Adı	Yapım Tarihi	Yaptıran / Mimarı	Geçmişteki personel profili / İşletmecisi
1.	Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı)	1609	I. Ahmed'in kiler ağası Malatyalı İsmail Ağa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; natır, dellak, yanaşma, külhancı toplam 13 kişi; 1945'de 1 natır, 2 dellak, 1 yanaşma, 1945'lerde işletmecisi Tokat Reşadiyeli Abdullah Ağa, ölünce karısı Nazmiye Turunç devam etmiş
2.	Altunizade İsmail Zühdi Paşa Hamamı	1865-66	Ayan Meclisi azasından Müşir İsmail Zühdi Paşa	

3.	Ayazma Hamamı ² (Kuşluk Hamamı)	1760- 1761	III. Mustafa / Mimarbaşı Mehmet Tahir Ağa	1914 'lerden sonra terkedilmiş 1974'den sonra özel mülkiyete geçmiş
4.	Beylerbeyi Hamamı	1778	I. Abdülhamid / Mimarbaşı Mehmet Tahir Ağa	1961'de 1 natır, 1 dellak, 1 külhancı, 3 müstahdem / 1961'de sahibi olan Feridun Ersözlü işletmekte, 1975'de ise sahibi Nevzade isminde bir kişiymiş
5.	Bulgurlu Hamamı (Aziz Mahmut Hüdai Hamamı)	1618	Şeyh Aziz Mahmud Hüdai Efendi	1961'de 1 natır, 1 dellak, 1 külhancı, 2 müstahdem / 1961'de Ermeni Kirkor Hazarasyan işletmekte
6.	Büyük Hamam-Yeşil Direkli Hamam (Mimar Sinan Hamamı)	1583	II. Selim'in eşi Nurbanu Valide Sultan/ Mimar Sinan	
7.	Cinci Hüseyin Efendi ³ Hamamı	1643	Sultan İbrahim dönemi Cinci Hüseyin Efendi	
8.	Çengelköy Hamamı (Kuşluk Hamamı)	18. yy.	Niş Defterdarı Mustafa Efendi Vakfı	
9.	Çinili Hamam	1640- 1641	I. Ahmed'in eşi Kösem Valide Sultan / Mimarbaşı Kasım Ağa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; 11 dellak, 3 natır, 1 külhancı, 6 müstahdem / 1923'de yangın geçirip kapatılmış, 1963'de Tokatlı Ruşen Küçük satın alıp, onarıp işletmiş
10.	Dağ Hamamı	18. yy. sonu	Şeyhülislam Arif Hikmet	1950'lerdeki sahibi Üsküdar Ağa Hamamında sahibi olan Tokat Reşadiye'li Abdullah Ağa / 1971'den sonra Kadir Çeçen işletiyormuş

11.	Eski Hamam (Şifa Hamamı) ⁴	15. yy.	Rum Mehmet Paşa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; 9 dellak, 4 natır, 1 külhancı, 1968'de 3 natır, 3 dellak, 1 külhancı / 1968'deki sahibi Divrikli Hayri Akbülbul
12.	Hacı Paşa Hamamı (Hacı Ahmed Bey Hamamı) (Doğancılar Hamamı) ⁵	1585	İsfendiyar Oğullarından Doğancıbaşı Hacı Ahmed Paşa	
13.	Hüseyin Paşa Hamamı ⁶			
14.	İstavroz Hamamı ⁷	1618	Sadr-ı Azam Öküz Mehmet Paşa Vakfı	1734 yılına ait deftere göre; 1 kişi
15.	Kandilli Hamamı ⁸	1751	I. Mahmud	
16.	Kuzguncuk Hammı (Batak Hamamı) (Küçük Hamam)	1840-1850	Ermeni vakfi	
17.	Küçük Hamam-İskele Hamamı (Kullak Hamamı)	1547	Mihrimah Sultan / Mimar Sinan	
18.	Limonlu Konak-Köprülü Konak Hamamı			
19.	Salacak Hamamı ⁹			
20.	Selamsız Hamamı (Selami Ali Hamamı) ¹⁰	1677	Tekke hamamı olarak yapılmış	1734 yılına ait deftere göre; 3 kişi
21.	Selimiye Hamamı	1802	Sultan III. Selim	
22.	Sinan Paşa Hamamı ¹¹	1582-1593	Sadrizam Sinan Paşa	
23.	Toptaşı-Valide Sultan Hamamı	1583	Atik Valide Sultan / Mimar Sinan	

Tablo 2: Üsküdar İlçesindeki hamamların günümüze ait tespitleri

No	Hamamın Adı	Yeri	Günümüzdeki durumu	Günümüzdeki çalışan / İşleten
1.	Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı)	Üsküdar, Ahmediye	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 1 kişi, erkekler tarafında 2 kişi / Tokat Reşadiyeli Mehmet Aydın
2.	Altunizade İsmail Zühdi Paşa Hamamı	Üsküdar, Altunizade	Camegah kısmı yıkılmış olup yapının geri kalanı atıl olarak bakımsız durumdadır	---
3.	Ayazma Hamamı (Kuşluk Hamamı)	Üsküdar, İmrahor	Külhan kısmı su deposu dışındaki bölümleri yıkılmıştır, (günümüzde su deposu haline getirilerek araba yıkama yapılmaktadır)	---
4.	Beylerbeyi Hamamı	Beylerbeyi	Aktif çalışıyor	3 kişi / Ankaralı Türkan Bal
5.	Bulgurlu Hamamı (Aziz Mahmut Hüdayi Hamamı)	Üsküdar, Bulgurlu	Aktif çalışıyor	4 kişi / Sivashlı Ömer Osman Özay
6.	Büyük Hamam – Yeşil Direkli Hamam (Mimar Sinan Hamamı)	Üsküdar, Merkez	Alış-veriş merkezine dönüştürülmüş	---
7.	Cinci Hüseyin Efendi Hamamı	Üsküdar, Tunusbağı	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
8.	Çengelköy Hamamı (Kuşluk Hamamı)	Çengelköy	Yıkılmış (1910 yıllarında kapanmış, 1948'den sonra yıkılmış)	
9.	Çinili Hamam	Üsküdar, Çavuşdere	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 2 kişi, erkekler tarafında 3 kişi / Tokatlı Ruşen Küçük ve torunları
10.	Dağ Hamamı	Üsküdar, İcadiye	Külhan kısmı su deposu dışındaki bölümleri yıkılmış, mahalle parkının içinde kalmıştır	---
11.	Eski Hamam (Şifa Hamamı)	Üsküdar, Uncular	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 2 kişi, erkekler tarafında 4 kişi / Sivas Divriği'li Hayri Bülbül ve oğulları

12.	Hacı Paşa Hamamı (Hacı Ahmed Bey Hamamı) (Doğancılar Hamamı)	Üsküdar, Doğancılar	Yıkılmış (1918 büyük Doğancılar yangını ardından)	---
13.	Hüseyin Paşa Hamamı		Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
14.	İstavroz Hamamı	Beylerbeyi	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
15.	Kandilli Hamamı	Kandilli	Yıkılmış (1930'larda)	---
16.	Kuzguncuk Hamamı (Batak Hamamı) (Küçük Hamam)	Kuzguncuk	Atıl ve bakımsız halde durmakta	---
17.	Küçük Hamam-İskele Hamamı (Kullak Hamamı)	Üsküdar, Merkez	Alış-veriş merkezi	---
18.	Limonlu Konak-Köprülü Konak Hamamı	Üsküdar-Nuhkuyusu	Yıkılmış	---
19.	Salacak Hamamı	Üsküdar,	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
20.	Selamsız Hamamı (Selami Ali Hamamı)	Üsküdar, Selamsız	Özel mülk olarak apartmanların arka bahçesinde kalmıştır	---
21.	Selimiye Hamamı	Üsküdar Selimiye	Atıl ve bakımsız halde durmakta (1973 yılından sonra terkedilmiş)	---
22.	Sinan Paşa Hamamı	Üsküdar, Doğancılar	Yıkılmış (1918 büyük Doğancılar yangını ardından)	---
23.	Toptaşı-Valide Sultan Hamamı	Üsküdar, Toptaşı	Aktif çalışıyor¹²	Kadınlar tarafından 2 kişi, erkekler tarafından 3 kişi / Tokatlı İsmet Yılmaz

HAMAM ÇALIŞANLARI

Hamamlarda tellaklar (erkekler bölümündeki kese yapan, isteğe göre müşteriyi yıkayan), natırlar (kadınlar bölümünde kese yapan) ve dış hizmetlere bakan külhancılar bulunur. Tellaklar, hamama gelen müşterileri, istek üzerine yıkayan kimselerdir ki, eskiden yakışıklı olmasına önem verilirdi. Tellakı güzel olan hamam, sayıca daha çok müşteri çekerdi. Natır, kadın müşterileri yıkayan kimse olarak görülmesine rağmen, erkek hamamlarında da natır adı altında bazı kimseler bulunuyordu.

Raşid Tarihi'nden¹³ öğrenildiğine göre, 1719 yılında, Arnavut Hamam Dernekleri tarafından insanlar öldürüldüğü için bir karar alınarak, İstanbul'daki hamamcılar Kethüdasına, Yiğitbaşlarına ve Şeyhlerine gönderilen bir emirnamede, hamamlarda kesinlikle

Arnavut tellak kullanılmaması, varsa derhal çıkarılması, hamamlara Anadolu ve İstanbul uşağından başka tellak ve natır alınmaması, alınırken de bunlardan kefil istenilmesi bildirilmektedir. Bu tarihlerde İstanbul hamamlarında 284 hizmetli bulunduğu, bunların 137'sinin Arnavut oldukları için derhal çıkarıldıkları bilgisi de bulunmaktadır.

1630-1631 tarihli bir nizamnamede (belediye zabıta talimnamesi): hamamcılar için "... hamamlar çok temiz, suyu mutedil, hamamın içi sıcak olacaktır. Dellaklar cüstü çalacak (eline ayağına çabuk, canlı, hareketli) olacak, usturaları keskin olacak, ziyade hizmet edip muhkem kese süreler; anın usturasu ayrı ola, o usturayı başa sürmeyeler. Tasları kalaylı, peştemalleri çok temiz ve sağlam ola, natırlar müşteriye pak futalar ve silecek vereler ..." biçiminde talimatlara rastlanır.

Asırlarca toplumun sıklıkla kullandığı mekanlar olan hamamların beraberinde bir kültür gelişmiş, kullanılan eşyadan, hamamda çalışan kişilerin adlarına ve buralarda yapılan sohbetlere kadar çeşitli kavramlar türemiştir. Hamamlarda natır ve tellaktan başka külhancı, meydancı, peştemalcı, çıkmacı, kahveci gibi adlarla anılan hizmetli grubunun da çalıştığı bilinmektedir.

HAMAMI OLUŞTURAN MEKANLAR

Camegah; hamamın girişi doğrudan camegah (soyunmalık, soğukluk) bölümüne olup, bu mekan dışarıdan kolaylıkla farkedilebilen bir üst örtü ile örtülüdür. Camegahı kargir olan hamamlarda en büyük kubbe, bu mekan üzerini örter. Hamamların en gösterişli yeri olan camegah mahalinde hamamcıya ait bir oda, müşterilere ait soyunma odaları, havlu, peştemal takımı, bazen davlumbazlı bir kahve ocağı, çoğunlukla çatı feneri (ışıklık) ve bazen de bir çeşme ya da fıskiyeli bir havuz bulunur. Hamamda yıkanıp çıktıktan sonra kullanılmış peştemallerin bırakıldığı ve kirlilerin yıkandığı geniş bir mermer yalak; yaşmaklık bulunur (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Eski (Şifa) Hamamı, erkekler bölümünde yaşmaklık ve ılıklığa geçen kapı

Büyük hamamlarda bazen iki katlı olarak da uygulandığı görülen yerden az yüksek sekiler, camekan bölümünün üç kenarında yer alır. Sekilerin yukarısında, ahşap merdivenle çıkılan şirvan / soyunma odaları (kabinler) vardır. Bu bölümlerde kişiye ait eşyaların konulabilmesi için duvara gömülü dolap nişleri bulunur. Günümüzde çalışan hamamlarda hem erkekler hem de kadınlar kısmında soyunmalıkların 2 katlı oldukları görülmüştür (Fotoğraf 2). Zaman içerisinde bazı hamamlarda ahşap olan ara katların ve ara kata çıkan ahşap merdivenlerin, betonarme olarak yenilediği gözlenmiştir. Ahşap bölmeler ile düzenlenmiş küçük özel odalar ise halen fonksiyonlarını devam ettirmektedir.

Soyunmalık, kubbesinde bulunan çatı feneri ile içeriye gün ışığı alır. Camegahın ortasında yer alan mermer şadırvan, hamamlarda çok tercih edilen bir öge olmuştur. Bu öge, Çinili Hamam'ın erkekler kısmında korunmaya devam etmektedir (Fotoğraf 3).

Hamamın camegah bölümü, sosyal açıdan önemli işlevlere de sahiptir. Müşterilerin peykeler üzerinde yıkanmadan önce ve sonra dinlendiği, sohbet edip, çay, kahve, şerbet içtikleri bilindiği gibi, günümüzde yaşayan hamamlarda bu özellik halen sürdürülmektedir. Soğuktan ılıklığa ahşap, ağır bir kapı ile geçilir. Bu kapı sıcaklığın dışarıya kaçmaması için ancak bir insan boyu yüksekliğindedir ve kapının üzerinde çıkan buharı yakalamak için yarım koni şeklinde bir şapka vardır (Fotoğraf 1). Sıcaklık- soğukluk arasını yalıtın bu kalın ahşap kapı, her giriş çıkıştan sonra bir ağırlık düzeneğiyle kendiliğinden kapanır.

Ilıklık; Bu bölüm, birdenbire sıcak hamam ortamına girmemek, yıkandıktan sonra doğrudan câmegâha çıkmamak, bir süre taş sekilerde oturarak dinlenip ferahlamak içindir. Bu bölümde dinlenme sekilerinin karşı cephesinde ayrı hücreler içerisinde hela ve traşhaneler yer alır. Traşlık denilen yerde ustura ile baş traşı yapılırdı. 1630 tarihli nizamnamede traşçıların “baş traş etmede usta olmaları ve ustularını keskin bulundurmaları” istenmiştir. Bu alanlar günümüzde eski işlevini devam ettirmemektedir, bazı hamamlarda bu küçük alanların kapatılarak sauna odalarına dönüştürüldüğü gözlenmiştir.

Fotoğraf 2. Eski (Şifa) Hamamı, erkekler bölümü soyunma odaları

Fotoğraf 3. Çinili hamam erkekler kısmı şadırvanı

Sıcaklık; (harare) plan düzeni ve mukarnas bezemeleri ile sıcaklık mekanı, hamam mimarisinin en önemli ögesidir. Esas yıkanma yeri olan bu mahalde bir göbek taşı, açık sofalar ve kapalı mekan olan halvetler bulunur. Sıcaklık bölümünün ortasında geniş ve yerden yükseltilmiş bir seki (göbektaşı) bulunur. İncelenen hamamlarda göbek taşlarının fonksiyonlarını aynen koruduğu ve hala çok rağbet gördüğü tespit edilmiştir. Mermer döşeli zeminin ortasında göbektaşı, kenarlarında su giderleri, eyvan sekileri, köşelerde kemerli halvet girişleri, karşılıklı dört yönde de eyvan görünüşlü açık halvetler yer alır. Alttan ısıtılmalı mermer göbektaşı, zeminden diz boyu yükseklikte, kare biçiminde, oturma, uzanma, keselenme, masaj setidir. Açık halvetlerle kapalı halvetlerde, sıcak soğuk musluklu kurnalar, duvarlar boyunca 15- 20 cm. yüksekliğinde oturma-yıkanma sekileri bulunur (Fotoğraf 4).

Halvet; görece daha küçük ve genel yıkanma yerinden ayrılmış özel bir yıkanma odasıdır. Genellikle bütün sıcaklık döşemeleri ve belli bir yüksekliğe kadar duvarları mermerle kaplıdır. Halvet kapılarının perde ile kapalı olanları da vardır. İncelenen bazı hamamlarda eskinin deri perdesi yerine, pvc malzemeli kapıların aldığı gözlenmiştir.

Fotoğraf 4. Ağa Hamamı kadınlar kısmı halvet bölümü

Külhan; suyun ve hamamın ısıtılması için külhan mahalinde odun veya pınal denilen çalı yakılırdı (Fotoğraf 5). Külhanda yakılan ateş, hamamın halvet, sofa ve göbek taşı altındaki kanallarda dolaşır ve sirkülasyonu temin için de, hamam duvarları içinden geçen tütekler yapılır. Külhan ocağının üstünde bir baca bulunur. Hamamın altındaki bu kanallara cehennemlik denilir. Külhan ocağının üstünde, sıcaklığı muhafaza ettiği için bakırdan yapılmış büyük bir su deposu bulunur. İşletmesi devam eden Üsküdar hamamlarının hepsinde halen yakıt olarak odun kullanılmaktadır. Geçmiş yüzyıllarda hamamların oduna olan ihtiyacı fazla olduğundan bir çok koruluk zarar görmüştür. Örneğin 19. asrın ikinci yarısında, İvaz Fakih Vakfı'na ait Büyük Çamlıca'nın muhteşem korusunun 250 lira karşılığında Üsküdar Büyük Hamam sahibine satıldığı, yazılı kaynaklardan edinilen bir bilgidir.

Süsleme; dış görünüşe fazla önem verilmediği halde, iç mekana özen gösterilmiştir. Çok rutubetli ve alt kısımları her zaman ıslak olan duvarlarda belirli bir yüksekliğe kadar, mermer kaplama uygulanmıştır. Kurnaların dönüş kısımlarında fazla gösterişli olmayan taş oyma bezemeleri, süsleme örneklerindedir. Buna karşın kubbe ile oluşturulan üst örtünün kasnak kısmı ile ana beden duvarları birleşim noktalarında; Türk üçgenleri, tromp, alçı mukarnas bezemeler uygulanmıştır. Hamamlardaki en zengin süsleme örnekleri arasında mukarnas bezemeler gösterilir. İncelenen örnekler arasında yoğun süslemelere rastlanmamıştır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 5. Selimiye hamamı külhanı

Fotoğraf 6. Eski (Şifa) Hamamı kadınlar sıcaklık kısmı

Üst örtü; camegah bölümü ahşap olduğunda çatının merkezine kare planlı ışıklık yerleştirilerek, üst örtü kırma çatı olarak düzenlenir. Kargir olarak yapıldığında hem camegah hem de sıcaklık bölümlerinin üzeri, kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerinde ise içeriye ışık sağlamak için filgözü olarak adlandırılan, çapı 20-40 cm. civarında olan yuvarlak pencereler vardır. Kubbenin üzeri kurşun kaplıdır. Günümüzde kurşun malzemenin bakım, onarım maliyeti çok yüksek olduğundan, incelenen hiç bir örnekte kurşun çatı örtüsüne rastlanmamıştır. Bu malzemenin yerini, pvc ya da bitüm esaslı malzemeler almıştır. Ilıklık kısmı, soyunmalık ve sıcaklık kısmı arasında bulunduğundan genellikle enine uzanan dikdörtgen planlıdır ve üst örtü biçimi çoğunlukla beşik tonoz olarak uygulanmıştır.

Fotoğraf 7. Çinili Hamamı kubbeleri

ÜSKÜDAR HAMAMLARI PLAN ŞEMALARI

Osmanlı dönemi hamam mimarisinde, Bizans ile sıkı ilişki içinde olmasına rağmen, kendine özgü olarak gelişmiş plan şeması izlenir. Hamamlardaki ana işleyiş şemasında, camegah - ılık - sıcaklık olarak betimlenen mekanların birbiri ardına yerleşmesi ile kurulan düzen esastır. Toptaşı-Valide Sultan, Eski (Şifa) ve Çinili Hamamı örneklerindeki gibi, erkeklerin girişleri ana yol üzerinden olurken kadınların girişleri, mahremiyet esaslı ara ya da yan yoldan verilmiştir.

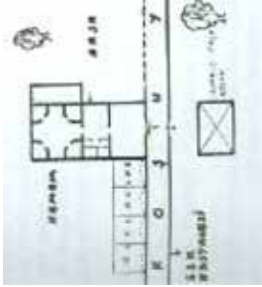

İncelenen hamamlarda plan katagorisi tanımlanırken esas mekan olarak sıcaklık bölümü ele alınarak bir çalışma yapılmıştır. Buna göre Üsküdar hamamlarından plan krokileri elde edilenler içerisinden gruplandırılmaya gidildiğinde en çok iki tip planın uygulandığı görülür.

Plan A Tipi; Sıcaklığı dört eyvanlı ve köşelerde halvet hücreleri olan tip. Anadolu'nun en eski hamamlarında da kullanılmış yaygın bir biçimdir. Dört yöne tonozlu eyvanlarla açılan bu tipte, sıcaklık mekanı bir haç şeklinde olup kollarla dış beden duvarları arasındaki köşelerde dört halvet sayısı bazen üçe, bazen ikiye düşebilmektedir. Nadir hallerde tek halvetli hamamlar da yapılmıştır. İncelenen örnekler arasında Ağa Hamamı, Altunizade Hamamı, Ayazma Hamamı, Çinili Hamam, Eski Hamam bu grupta değerlendirilmiştir.

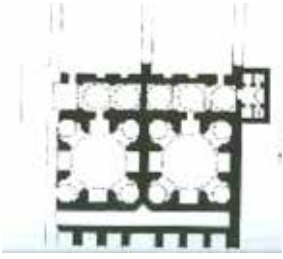
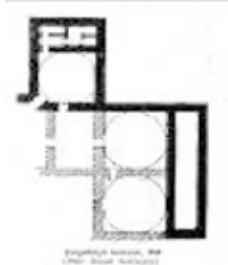

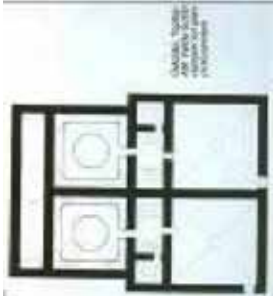
Plan B Tipi; Sıcaklığı yıldızvari olan grup. Bu gruptaki hamamların sıcaklık bölümünde merkeze açılan çapraz köşelerde halvetler bulunur. Köşe halvetleri arasında, tonozlu nişler yer alır. Bu nişler, eyvan olarak da adlandırılabilir. İncelenen örnekler arasında Büyük Hamam bu grupta değerlendirilmiştir.

Plan C Tipi; Sıcaklığında halvet hücreleri bulunmayan grup. Bu gruptaki hamamların sıcaklık bölümü, bütün olarak düşünülmüştür. Daha çok umumi sayılabilecek hamamlarda uygulamış plan tipi olma ihtimali vardır. İncelenen örnekler arasında Beylerbeyi, Bulgurlu, Çengelköy Hamamları bu grupta değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Üsküdar İlçesindeki Hamamların plan kategorileri¹⁴ (Plan krokilerine ulaşılabilenler dahil edilmiştir)

Hamamın Adı / Plan Kategorisi	Plan Şeması	Plan Açıklaması
Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı) / Çifte hamam		Soğukluk kısmındaki merdivenden 2 katlı olduğu anlaşılır. Sıcaklık kısmında köşelerde 4 adet halvet ve aralardaki eyvanlar görülebilir, ortadaki göbek taşının varlığı hissedilmektedir
Altunizade İsmail Zühdi Paşa Hamamı / Tekli hamam		Sıcaklık kısmında köşelerde 4 adet halvet görülmektedir
Ayazma Hamamı / Tekli hamam		Sıcaklık kısmında köşelerde 3 adet halvet görülmektedir
Beylerbeyi Hamamı / Tekli hamam		Camekanın üç tarafı soyunma odaları ile çevrilmiştir. Ilıklıktaki halvet ve 2 ayrı tuvalet dikkat çekicidir. Ilıklıktan girilen dar uzun bir koridorun sağ ve sol tarafında üzeri kubbe ile örtülü, üçer kurnalı halvetler ve koridorun sonunda 1 büyük 2 küçük halvet çizilmiştir. Büyük halvetin ortasında sekiz yüzlü bir göbek taşı vardır.

<p>Bulgurlu Hamamı / Tekli hamam</p>		<p>Hamama sokaktan bir koridor ile girilir. Kapının iki tarafında birer oda vardır. Cemekean kısmına merdiven ile inilir. Etrafında soyunma odaları ve şadırvan görülür. Soğukluğun sağ tarafında hela ve temizlik yeri, sol tarafında ise kurulanmak için kerevet yeri bulunmaktadır. Yıkama mahali dört köşe ile halvetten ibarettir¹⁵.</p>
<p>Büyük Hamam / Çifte hamam</p>		<p>Sıcaklığındaki yıldızvari halvet ve eyvan yerleşimi dikkat çekicidir¹⁶.</p>
<p>Çengelköy Hamamı / Tekli hamam</p>		
<p>Çinili Hamam¹⁷ / Çifte hamam</p>		<p>Günümüzde aktif olan hamamda tek ve yüksek kubbeli camegahda iki katlı ahşap soyunma odaları, orta yerde ise 4 kademeli fiskiyeli mermer havuzu vardır. Soğuklukta temizlik yerleri ve hela bulunmaktadır. Sıcaklıkta orta yerde bir göbek taşı, dört köşede ikişer kurnalı halvetler ve üç sofası vardır. Halvetlere eşya koymak için ayrıca nişler yapılmıştır.</p>

Eski Hamam / Çifte hamam	 <p style="text-align: center;">Eski Hamam Plan: Osman Zeki</p>	Soğukluğundaki odalar, ılıklıktaki helalar, sıcaklıktaki dört eyvanlı ve köşelerde halvet hücreleri haçvari plan izlenimi vermektedir.
Toptaşı-Valide Sultan Hamamı / Çifte hamam		Kare planlı soğukluk ve sıcaklık, dikdörtgen planlı ılıklık mekanları simetrik uygulanmıştır. Sıcaklık kısımlarındaki sekizgen göbek taşları dikkat çekicidir.

Fotoğraf 8. 1930'lu yıllarda Mimar Sinan eseri olan Yeşil Direkli Hamam, Yeni Valide Camii önünde seçilmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kente, uzaktaki kaynaklardan suyolları ve kemerleriyle akıtılan suyun yetersizliğine ve yaşanan su sorunlarına karşılık, hamamların suyun en fazla harcandığı tesisler olması nedeniyle 18. yüzyılın ikinci yarısında Sur-içi'nde yeni hamam yapılmasını III. Mustafa'nın (1757- 1774) yasakladığı bilinmektedir. Vakıf eseri olan hamamların zamanla özel şahısların eline geçmesi, yaşanan savaşlar, yangın ve deprem gibi doğal afetlerin yarattığı zararlar, mevcut hamamların da onarımlarını oldukça güçleştirmiştir. Böylesi dönemlerde hamamların kapatılması ve terk edilmesi süreci yaşanmıştır. Hamamların camegah gibi geniş mekanları, zaman içerisinde ahşap atölyesi, depo, imalathane, hatta ahır olarak kullanılmıştır.

Özel şahısların mülkiyetindeki hamamların da gittikçe yükselen yakıt ve su masraflarına karşılık karlı bir işletme olmaktan çıkması, buraların kapanmasına yok açmıştır. Yaşadığımız modern hayatta umumi hamamlara artık eskisi kadar rağbet edilmemesi üzerine, hamamların hızla tahrip edilerek arsalarına inşaat yapılması örnekleri yaşanmıştır. Hamamların ihmale uğramasında sosyal hayatın değişmesi, erkekler için olduğu kadar kadınlar için de günlük hayatta hamamın eski önemini kaybetmesinin büyük payı vardır.

Ancak unutulmaya yüz tutmuş hamamlar, yabancıların ilgisi, sağlık sektöründe bir alternatif olma gibi nedenler ile 2000'li yıllardan itibaren tekrar hatırlanmaya başlanmıştır. Özellikle otellerin ya da özel girişimcilerin kurguladığı Spa merkezleri, hamamı günümüzde tekrar önemli hale getirmiştir. Bu çalışma kapsamında Üsküdar'da mevcudiyetini devam ettiren hamamlar ve işletmecilerine ulaşılmıştır. Ancak yüzyıllar boyunca sahip olduğumuz bu kültürün geleceğe doğru aktarılması için, konu hakkında daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Dipnotlar

¹Zuhuri Danişman, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Z. Danişman Yayınevi, İstanbul, 1969, cilt 1, s.475.

²Ayazma Camii Külliyesinin hamamı olduğu düşünülmektedir

³Danişman, a.g.e., cilt 2, s. 174

⁴Rum Mehmet Paşa Külliyesinin hamamı olduğu düşünülmektedir, 1885 de onarım görmüştür

⁵Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* cilt 1, s.204; Şinasi Akbatu, *İstanbul Hamamları*, s:486; Danişman, a.g.e. cilt 2., s.35; İ. Hakkı Konyalı cilt 2, s. 439, 441

⁶Abdullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s:392

⁷Süreyya, a.g.e., cilt 4, s.147; Akbatu, *İstanbul Hamamları*, İstanbul İl Yıllığı, İstanbul, 1973, s.490; 1147 tarihli Hamamcı Esnafı Defteri

⁸Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Turing Yayınevi, İstanbul 1986, s:92

⁹Salacak Sarayı'nın hamamı olduğu düşünülmektedir

¹⁰Akbatu, a.g.e., s:486

¹¹Akbatu, a.g.e., s:486

¹²Bir dönem marazgozhane iken 1985'de onarılıp kullanıma açılmış

¹³Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1865, cilt 5, s. 210; Ahmet Refik Altınay, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 67

¹⁴A. Refik Altınay, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988; A. Kemal Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İTÜ Mimarlık Fak. Yayını, İstanbul, 1940; M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, Turing Yayınları, İstanbul, 1995; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi yayınları, c.2, İstanbul, 2001; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, c.3, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1977; N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 128, İstanbul, 1952; B. Ünsal, "Sinan'ın Son bir Eseri: Üsküdar Büyük Hamamı'nın Asli Şekline Dönüşümü", *Taç Vakfı Yayınları*, sayı 1, İstanbul, 1986.

¹⁵Soldaki halvetin kapısından girilince karşıya gelen kurna, hayatta iken kerametine inanılmış Aziz Mahmud Efendi'nin yıkandığı kurna olarak tarif edilmektedir

¹⁶Yeşil Direkli Hamam'ın biri açık diğeri koyu yeşil sütunlardan biri 1930'larda Üsküdar meydanına getirilmiş, 1940'lara kadar burada kalmıştır. Diğeri ise, Şemsipaşa Camii'nin 1940 tarihindeki onarımı sırasında medrese dershanesi önündeki revaka yerleştirilmiş ve hala orada bulunmaktadır. 1932 yılında Gümülcüne eşrafından, Mehmet Bozkurt Bey tarafından satın alınan hamamın cephesinde bulunan salaş ilaveler kaldırılmış ve cadde boyunca üç dükkan yaptırılmış, mavi köşe olarak bilinen bu dükkanlar, 1958 yılında yıkılmıştır. Esas hamam kısmı, bir marangoza kiraya verilmiş ve küllhan kısmı da garaj olmuştur. Aynı sene Menderes imarında üç dükkan ile beraber hamamın erkekler ve kadınlar kısmının camekanları istimlak edilmiştir. Mehmet Bey, 1962 yılında hamamı, şimdiki şekliyle restore ettirmiş ve Mimar Sinan Çarşısı adıyla işletmeye açmıştır. Onarım sırasında halvetlerden ve ılıkliktan dışarıya dört kapı açılmıştır.

¹⁷Çifte olan hamamın sadece erkekler kısmının plan krokisi elde edilebilmiştir.

ÜSKÜDAR HANLARI

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

Tarihi Yarımada İstanbul'un en büyük limanı Haliç'in iskeleleri ile Tophane limanıyla her daim ithal transit ticaret trafiğinin bir noktasını oluşturan Üsküdar, Anadolu'dan İstanbul'a yönelik malların ilk boşaltıldığı ve depolandığı bir bağlantı iskelesi idi. Sadece Tarihi Yarımada içerisindeki yönetim ile sınırlı kalmayarak Galata'daki Avrupalı tüccarların da Anadolu ile her türlü irtibat noktasıydı.

Asya (Anadolu) kıyısının Avrupa (Balkanlar-Rumeli) kıyısına en çok yaklaşmış bir noktasında bulunması sebebiyle bugünkü Üsküdar Meydanı ve çevresi her zaman işlek transit yer olma özelliğini taşımıştır. Üsküdar, Balkanlara geçmek isteyen Asya'luların son, Avrupa'dan Asya'ya geçenlerin ilk ve tek büyük iskelesi idi. Bu sebeple tarihi çağlar içerisinde Üsküdar ve çevresi birçok tarihi olayların gelişimi yanında önemli medeniyet merkezlerinin de oluşumuna vesile olmuştur.

Üsküdar Meydanı diye tanımlayacağımız liman veya iskele çevresinin Asya ile Avrupa arasındaki transit yer olması sebebiyle, Osmanlı döneminde de bölgeye uygun biçimde hem sayıca, hem de nitelikçe yeteri oranda birçok kervansaray ve imaret binalarının inşa ettirilerek işlev kazandırıldığı görülmektedir¹.

Paşalimanı (Öküz Limanı) diye bilinen mevkii olan bugünkü Balaban İskelesi'nden itibaren Kuzguncuk istikametine değin kıyı boyunca tarihin çeşitli süreçleri içerisinde canlı hayvan ağılı, odun deposu, zahire ambarları, tütün depoları bulunmaktaydı. Kıyıların gerisinde çarşı, imaret, taş ambar binaları ve han yapıları sıralanmaktaydı. Bu ticari yapıların kıyı şeridi gerisinden doğancılara kadar uzanan bir dağılıp ve yerleşim gösterdiğini görmekteyiz.

Anadolu coğrafyasından kara yolu ile gelen kervanların ilk ve son durağı da Üsküdar merkez bölgesi idi. Üsküdar Merkez'de yer alan Büyük Hamam'ın çevresi bu işlevi görmekte. Adı konulmamış bir son istasyon halindeydi. Anadolu'dan geliş veya Anadolu'ya gidiş buradan sağlanırdı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, İstanbul'da 12, Üsküdar'da 11 kervansarayın varlığından bahseder. Osmanlı dönemi içerisinde, kervansarayların küçüklerine de han denilmekteydi. İfade bu sebeptendir. Üsküdar'daki ticari yapının büyüklü-

ğüne dikkati çekmektedir. Ayrıca, on yedinci yüzyılın Üsküdar'ın da beş yüz kadar kırkar ellişer ocaklı han, iki bin altmış dükkândan bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin yine kendi ifadesiyle, üç fırkası olan Üsküdar halkının bir fırkasının da ehli san'at sahibi olduğunu ifade eder.

(Süleyman Faruk Gönçüoğlu arşivi)

1678-84 yılları arasında İstanbul'a gelen Hollandalı gezgin C. Le Bruyn'ün 1698 tarihinde yayınlanan seyahatnamesinde, Üsküdar'ın kalabalık nüfuslu ve her türden dükkânla dolu olduğunu belirtirken, Mantran, bir yerleşim yeri olarak Üsküdar'ın, İran üzerinden Balkanlar üzerinden Avrupa'ya doğru uzanan ticari aksın önemli bir ticari merkezi olduğunu yazmaktadır². Evliya Çelebi'de yerel bir ticari yapıdan çok, transit bir ticaret bölgesi oluşunu da, bedesteni olmayan Üsküdar'ın imaret yapılarıyla dikkati çekerken, buradaki esnafın İstanbul'da olduğu gibi belli yerlerde olmayıp, karışık durumda olduklarını belirtmektedir.

İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan **Menzil Yolu** (karayolu) üzerinde, son büyük konaklama yerleri Gebze'deki Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı'ndan sonra ki, hem son hem de ilk kervan durağı olan Üsküdar bir hanlar ve kervanlar şehri gibi idi. Bugün, Üsküdar'da bulunan misafir hanları ile kervansaraylar büyük ölçüde yıkılmış veya tanınmayacak derecede tadilata uğramıştır. Üsküdar'da, Atik Valide Külliyesi içindeki misafir hanlı büyük kervansaray ise, bir anıtsal yapı olarak, yakın tarihlere kadar mevcudiyetini korumuş en eski kadim ticari yapılardan biriydi.

Öte noktada, birer ticari yapı olarak bölgede yer alan han ve Kervansaray yapıları dikkate aldığımızda, Üsküdar sahil şeridi içerisinde kalan ve anıtsal nitelikte olan bir kervansaray yapısı da karşımıza çıkmaktadır.

“*Bir kervansaray ki, kale gibi Baştan başa kurşun ile kapladır ki, gelip gidene minnetsiz evdir. Mihrimah Sultan hayratı*” diye, Çelebi'nin övgü ile bahsettiği iskele başındaki, Mihrimah Sultan Camii önünde yer alan sahil kenarındaki yüz ocaklı ve yüz tavla at alabilen Fatih Kervansarayı'dır. “*Şehirleri güzelleştirmek namı altında*” meydan açılması gayreti içerisinde, imar düzenlemelerinden

Mihrimah Sultan Külliyesi ve kervansarayı

nasibini alarak 1931 senesinde, dönemin kaymakamı İzzet Bey tarafından dinamitletilerek yıktırılmıştır.

Yolgeçen Hanları olarak bilinen, Boğaz'dan Karadeniz'e açılmak için uygun rüzgâr bekleyenlerin konakladıkları basit ve olasılıkla ahşap küçük Yolgeçen diye adlandırılan hanlar bekâr odaları vazifesi de görürlerdi. Bu gemici hanlarından biri de, Anadolukayağı'ndaki, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Ağa Vakfı'ndan, **İskân-ı misafirin Hanı**'dır. Darüssaade Ağası Beşir Ağa Vakfı, miladi 1750 tarihli bu handa konaklayanlara çorba ve ekmeğin verilmesi hizmeti de sunmaktaydı³. Gemi tayfaları ise, ne yolgeçen hanına ne de şehre sokulmaz, bunlar, gemilerde yatıp kalkarlardı⁴.

Uzun mesafe taşımacılığının en önemli yük hayvanı olan deve İstanbul'da yetiştiriciliği yapılmamakla birlikte Üsküdar ve çevresinin şehir manzarasının da ayrılmaz bir parçasıydı. Anadolu'dan gelen deve kervanları genellikle Boğaz'ı geçmez, Üsküdar'da konaklardı. Rumeli'ye geçişleri gerekirse de, bu iş Üsküdar sahilindeki Yeni Cami (Emetullah Râbi'a Gülnûş Sultan Camii) imareti, bedesteni ve bugün mevcut olmayan Muhtap Han arasındaki alanda toplanırdı. Burada karşı kıyıya geçirecek gemiler-mavnalar-arabalı vapurlar beklenir ve buradan Balaban İskelesi üzerinden gerçekleştirildi.

At hamalları denilen taşımacılıkta atların dışında katır ve eşeklerde bu sektörün demirbaşı

idi. Kervanların önünde ve arkasında giden eşek ve katırlardan dolayı Üsküdar meydanı ve çevresi bir hayvan pazarı gibi idi. İstanbul'da "eşekçi Acemler" olarak bilinen İranlı ve Azerî kökenli Farsiler yanında Merzifon bölgesi başta olmak üzere Anadolu Ermenilerinin Üsküdar da kervanları ve taşımacılık yapan bir esnaf topluluğu mevcuttu. Üsküdar'ın ticaret ve kervan merkezi oluşunun sonucu, Üsküdar'da, Atıkvalide'de bir de at pazarı mevcut idi. Bu **Atpazarı**, bulunduğu semte de adını vermişti. Pazarın meşhur bir yapısı olan ve hayvan borsası olarak kullanılan **Sulu Han** bu borsa yerinin merkezini oluşturmaktaydı. Sulu Han'ın karşısında yer alan **Nezafet Hanı** arasında bulunan ve büyük bir avlu görünümünde olan arazi satışı yapılacak atların toplandığı yer idi.

Sulu Han gibi Nezafet Hanı da şahıs hanlarındandı. Sulu Han, 1940'lı yılların başında yıktırılarak yerine Ergin Sineması olarak uzun yıllar hizmet verecek bina inşa edilmiştir.

1931 tarihli Pervititch sigorta haritasında At Pazarı ve çevresi (Üsküdar Belediyesi Pervititch Koleksiyonu)

Bölgenin anıtsal kervansaray yapılarından biri olan Valide-i Atik Kervansarayı Mimarbaşı Koca Sinan tarafından inşa edilmiştir. Bu kervansaray Miladi 1583 tarihinde, Nurbânu Valide Sultan adına camii ile beraber inşa edilmiş, büyük ölçekli bir külliye'nin bir parçasıydı. Misafirhane ismiyle de bilinen kervansaray, بیمارhane ve imaret binalarıyla bir arada programlanmıştı. Kervansarayın Toptaşı Caddesi'ne ve Bağlarbaşı Caddesi'ne açılan kapıları vardır. Seyyidler, fierişer ve eşraf gibi itibarlı misafirler kervansaraya binekleri ile beraber alınırlardı. Kapıların üzerinde kapıcıların odaları bulunuyordu. Bunlardan biri hâlâ durmaktadır. Kapıların tam karşısında mermer sütunlu ve başlıklı bir saçak ve bunun arkasında da bir dönem hapisane olarak kullanılan esas kervansaray binaları bulunmaktadır. Bunlar üç bölümden oluşuyordu. Kervansaraylar idare bakımından iki tipe ayrılıyordu. Vakıf olanlar parasızdı. Valide-i Atik Kervansarayı da vakıf idi. Bu nevi kervansaraylarda yolculara eşyalı odalar ve bedava yemek verilir ve işlerine bakılırdı. Bu asırlarda bunun örnekleri Avrupa'nın hiç bir yerinde yoktu. Bu bakım yalnız üç gün sürerdi. Gece olunca kervansaray kapıcısı cümle kapısını kapatırdı. Ve kervansaraydaki her şeyden mesul o idi. Kervansarayın etrafında da daima bekçiler bulunurdu. Sabah namazından evvel eşyalar yoklanır, her şeyin tamam olduğu görüldükten sonra kapılar açılırdı. Gece asla kapı açılıp, içeriden dışarıya veya dışarıdan içeriye kimse alınmazdı.

Gayet güçlü ve organize bir şekilde faaliyet yürüten vakıf hanlarının dışında, Valide-i Atik Kervansarayı'nın hemen yakınında, Atpazarı'nda birçok özel ve paralı hanlar bulun-

maktaydı. Ve bir menzil olan bu ahşap hanlar yakın zamana kadar da mevcuttu. 1970'li yıllara kadar varlığını sürdüren Üsküdar'ın han binalarından biri de, Çavuşdere'de 231 ada 65 parsel de bulunmaktaydı. Geniş bir avlu çevresinde yer alan iki katlı bir mimariye sahipti. Geniş ölçülerde tutulmuş, tek bir girişe sahip olup, giriş üzeri han idaresine aitti. Giriş üzerindeki bölüm ahşap ve yola cepheli idi. Han üzerinde yola bakan pencerelerin açık olduğu tek bölümde burasıydı.

Kâgir olan hanın diğer bölümlerinde odalar pencerelerde avluya açılmaktaydı. Alt katlar, hayvanların barınması, malların ve emtianın depolanması amacıyla kullanılmaktaydı. Avluya bakan birinci katların her cephesinde de geniş ölçülerde tutulmuş çift kanatlı kapılar bulunmaktaydı.

Çavuşdere üzerinde, 231 ada 65 parsel de bulunan ve bugün yerini başka fonksiyondaki yapılara bırakmış olan tarihi han binası.

Üsküdar Çarşı içi, Sarraf Han (Süleyman Faruk Gönçüoğlu arşivi)

Valide-i Atik Külliyesi'nin etekleri üzerinde (Çavuşdere üzerinde) yer alan özel şahıs hanları, asıl Üsküdar İskelesi olan Balaban çevresinde de teşekkül etmişti. Bu şahıs hanları, vakıf hanları gibi büyük ölçekli bir mimari özelliklerine sahip değillerdi. Birçoğu **han-dükkân** mimarisi ve kullanışlığı içerisinde faaliyet yürütmekteydi. Alt katlar (giriş katı) dükkân, üst katlar han odası veya depo olarak kullanılmaktaydı. Bugün Üsküdar çarşısı içerisinde bu han binalarından tek bir örnek hala mevcudiyetini korumaktadır. Sarraf Hanı olan bu yapı, eski özelliğini de nispeten muhafaza etmektedir. Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde bugün de yer alan han ve mağaza binaları eski Üsküdar'ın yapısı içerisinde özel şahıs hanlarının bulunduğu yerlerdi. Buradaki han binaları da han-dükkân mimarisi ve kullanışlığı içerisindeydi.

Balaban İskelesi ve gerisinde yer alan ve nakil hanlarından **Muytab Han**, uzun yıllar gümrük binası olarak kullanılmış idi. Ayrıca bu han, İstanbul Suriçi'ne yapılan canlı hayvan sevkiyatının da merkeziydi.

Bugünkü hali ile Üsküdar merkezine baktığımızda, Balaban Gümrük İskelesi esas alındığında, sadece bu İskele etrafında hanların mevcut olmadığı görülecektir. Yerleşim düzeni, ticari hareketliliğinin getirdiği talep realitesi sonucu Balaban İskelesi'nden Atik Valide Külliyesi çevresine kadar ki uygun görülen her noktada, büyük, orta ve küçük ölçekte han ve han-dükkân yapılarını görmemiz mümkündür. Bugün pek çokları hakkında isimleri ötesinde hiçbir bilgi sahibi bulunmadığımız bu hanlar üzerine söylenecek son söz, Anadolu ile Rumeli-Balkanlar-Avrupa yakası arasındaki transit ticaretin merkezi olmalarının yanı sıra getirdikleri bir ticaret kültürü ve yaşam biçiminin yanında, zengin bir ticari yapı mimarisi de sergilemekteydiler.

Balaban İskelesi gerisi, han-dükkan yapısı (Süleyman Faruk Göncüoğlu arşivi)

Bugün, Üsküdar'ımızın tarih mirası içerisinde elimizde tek örnek olarak kalmış olan Valide-i Atik Kervansarayı yeniden restore edilerek bir vakıf üniversitesinin hizmet alanı olarak değerlendirilmekte olduğunu görmekteyiz. Kervansaray iç mekân düzenlenmesinin tekrardan teşekkül ettirilerek restorasyonu tamamlanmış olsa da, içerisinde eğitim hizmetine devam edilen bir Osmanlı kervansarayı iç mimarisini yaşayan ve yaşatan örnek üniversitenin hizmet binası olarak yaşatabilsek...

Dipnotlar

¹ Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Bir Modernleşme ve Tarihi Yıkımın Hikâyesi; Üsküdar Meydanı", *VI. , Üsküdar Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, I. , İstanbul 2009, 517.

² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Ankara 1990, 78.

³ Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, II. , İstanbul 1281, 145; Bu mevkiiler bu dönemlerde Üsküdar'a bağlı idi.

⁴ Ayrıca gemi yolcularının kaldığı hanlar da, Kasımpaşa, Galata, Tophane Semtleri'nde bulundurulurdu. Üsküdar, karayolu yolcularının ve tüccarlarının ikametgâh merkezi idi.

Kaynakça

- Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, II. , İstanbul 1281, 145.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I/2, İstanbul 2003, 435.
- Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (çeviri; Ali Suat), I, Ankara 2002.
- Cornelis de Bruyn, *Cornelis de Bruyn'ın Yakın-Doğu Gezisi – Le Voyage au Levant de Cornelis de Bruyn*, İstanbul 1974. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm 15.-18. Yüzyıllar*, 1993
- İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I/II, İstanbul 1976-1977.
- Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Ankara 1990, 78.
- R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, 9-17.
- Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Yitik Mirasın Peşinden*, Şubat 2008.
- Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Bir Modernleşme ve Tarihi Yıkımın Hikâyesi; Üsküdar Meydanı", *VI. , Üsküdar Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, I. , İstanbul 2009, 517.

ÜSKÜDAR'DA ORYANTALİST ESİNTİLER

Deniz DEMİRARSLAN

ÖZET

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da etkili olduğu görülen mimari ve sanat alanlarındaki Doğu etkisi aynı dönemde Osmanlı mimarlığını da etkilemiştir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Barok ve Rokoko üsluplarının mimariye olan etkisi yerini 19. yüzyılda Batılılaşma hareketinin de etkisiyle yeni bir üsluba bırakmıştır. Oryantalizm olarak isimlendirilen ve Sultan Abdülaziz döneminde etkili olan bu üslup 20. yüzyılın başlarında I. Ulusal Mimarlık akımına dönüşmesi açısından önem taşımaktadır. Sütun başlıkları, kemerler, cephelerdeki niş dizileri, ağ bezemeler, kuleler, soğan biçimli kubbeler gibi belirgin mimari özelliklerin görüldüğü bu üsluba ait eserler İstanbul'da çok sayıda bulunmakta olup; bu üslubun önemli örnekleri ise Üsküdar ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Beylerbeyi Sarayı'nın genel tasarım özellikleri ile mavi salon, havuzlu salon, deniz köşkleri, ahır köşkü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Selimiye Kışlası'nın kuleleri, Abdülmecid Efendi Köşkü ve Kuzguncuk'da ikiz evler oryantalist etkiler taşımaktadır. Oryantalist üslupta inşa edilen bu yapılar incelendiğinde tasarımda Osmanlı mimarisine özgün çizgilerin yer edindiği ve I. Ulusal Mimarlık akımına öncülük ettiği görülmektedir. Bu çalışmada İstanbul'daki oryantalist üslup esintilerinin yoğun olarak görüldüğü Üsküdar ilçesinde bulunan örnekler üzerinde Oryantalizm'in genel tasarım özellikleri araştırılarak irdelenecek ve özellikle de bu örneklerin iç mekân özellikleri bu üslup açısından irdelenerek bir künye oluşturulacaktır.

GİRİŞ

Oryantalizm teriminin sözcük anlamı “*Doğu Bilimidir*”. Latince kökenli ve “*Güneşin Doğuşu*” anlamına gelen “*Oriens*” sözcüğünden türemiş bir terimdir. Oryantalizm temelde Doğu özellikle de Asya ve Kuzey Afrika uygarlıklarına ilişkin her şeyi kapsamakta olup; genelde İslam dünyası üzerine kurgulanmıştır. Antropoloji, sosyoloji, iktisat, tarih, edebiyat, kültür çalışmaları, güzel sanatlar, dekorasyon, mobilya, moda ve mimariyi kapsayan geniş bir alana sahiptir. Gerçekte 13. yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen 18. yüzyıldan itibaren bu isimle anılmaya başlanmıştır. Oryantalizm Avrupa ve Batı'nın hayal etmiş olduğu Doğu'yu ifade eden bir kavram olarak zamanla uygulanmış olduğu tüm alanlara yerleşmiştir. Ünlü yazar Hentch'in “*Hayali Doğu*” nitelendirmesi bu durumu kısaca özetlemektedir: “*Doğu Batı ikilisinin kökenlerinde, kurmaca ve gerçek sınımsız birbirine geçmiştir. Ve zamanla hayali olanla gerçek olanın payını ayırmak zorlaştıkça*

efsanenin kapladığı alan genişlemiştir. Temsil gücü kolektif belleğe kendini dayatmakta ve gerçek bir ağırlıkla geleceğin üstüne binmektedir. Böylece, derinlemesine tavırların oluşmasına katkıda bulunmakta ve bu nedenle de gerçeğe benzemektedir.”¹

İsmail Süphandağı eserinde² bu konu hakkında şöyle demektedir: “*Bu şekliyle oryantalizm, Batının Şark’ı/Doğu’yu var ettiği/ürettiği muazzam bir disiplin şeklinde okunmalıdır.*” Edward Said’e göre ise Oryantalizm “*Avrupa’nın... Doğuyu tanımlama girişimidir.*”³

Oryantalist ise “*İslam Uygarlıkları’nı inceleme konusu yapan kimse*” olarak tanınmakta olup; sözcük olarak ilk kez 1779’da İngiltere’de, 1779’da ise Fransa’da kullanılmaya başlanmıştır. ⁴ Suat Yıldırım da eserinde⁵ oryantalisti şöyle tanımlamaktadır: “*Şu halde oryantalist; şark ile ilgili incelemeler yapan oraya dair herhangi bir konuda uzmanlaşmış batılı bilim adamı demektir. Avrupa’nın doğusundan itibaren bütün bir Asya ve Afrika âlemini, yakın, orta ve uzak doğuyu; tarihleri, dinleri, coğrafyaları, dilleri, kültürleri ve edebiyatlarıyla inceleme işi olarak son derece geniş bir sahaya yayılır.*” Oryantalizmin ortaya çıkışında dini, siyasi, ilmi ve ticari çok sayıda etken bulunmaktadır.

Batı Uygarlıkları için Doğu en ilginç ticari ürünlerin yer aldığı bir pazar, sömürgelerinin yer aldığı bölge, bir cazibe merkezidir. Doğu’nun insanı, kadını, günlük yaşamı, şehirleri, sarayları, haremi her zaman Batı insanı için bir merak konusu olmuş ve çok sayıda gezgin, yazar ve sanatçı bu konuda araştırmalar yapmak için Doğu’ya bilhassa İstanbul’a gelmişler ve uzun yıllar burada yaşamışlardır. Amerika için Doğu “*Uzak Doğu*” yani Çin ve Japonya iken; Avrupa için Doğu İstanbul’dan başlamaktadır. Görülmektedir ki; Doğu ile Batı arasındaki sınırın, nerede başlayıp nerede bittiğinin yanıtı da net değildir. Doğu’nun işaret ettiği “*Asya*” Asur dilinde “*Doğu Ülkesi*” anlamına gelmekte olup; Büyük İskender döneminde de Ege’nin Doğu kıyısı için kullanılan bir terimdir.⁶ Dolayısıyla Ege’nin Doğu’sunda kalan Osmanlı toprakları Oryantalistlerin ilgisini çekmiştir. Meşhur “*Orient Express*” yani “*Şark Treni*” seferlerini bu meraklı insanlar için İstanbul’a yapmaya başlamış; Sirkeci Garı da sahip olduğu ilginç mimari üslup ile Batılıların İstanbul’da karşılaştıkları ilk yapı olmuştur. Ayrıca, Şark Ekspresi çeşitli roman ve filmlere de konu olmuştur. Ünlü İngiliz polisiye roman yazarı Agatha Christie “*Şark Ekspresinde Cinayet*” isimli romanını 1934 yılında yayınlamış ve Batının ilgisini bir kez daha Doğu’ya yönlendirmiştir. İstanbul’a gelen Batılıların İstanbul’da konaklayabilmeleri için Batının konfor koşullarına sahip ilk oteli- Pera Palas- mimar Alexandre Vallauray tasarlamıştır. Bu bina da Sirkeci Garı’ndan sonra yabancıların İstanbul’da karşılaştıkları ikinci önemli yapıydı.

Oryantalizmin Osmanlı Devleti’ndeki etkilerine daha geniş bir açıdan bakacak olursak; Osmanlı’da Tanzimat devri, siyasi, sosyal ve kültürel önemli değişikliklerin yaşandığı dönemdir. Tanzimat Fermanı ile hızlanan Batılılaşma çabaları, 1860’tan sonra gazete, roman ve tiyatro ile birlikte yürütülür. Daha sonra konut yaşamı, konut iç mekânlarında kullanım alışkanlıklarının değişimi ve Batı tarzı eşya ve mobilyaların kullanılmaya başlanması ile devam eder. Batı musikisi, bahçe düzenlemeleri, iç mekânlarda Batı tarzı dekorasyon Batılılığı simgeleyen unsurlar olarak önce sarayda sonra toplumda kabul görmektedir. Osmanlı’da oryantalizm çerçevesinde gelip incelemelerde bulunan çok sayıda gezgin, sanatçı, ressam ve yazarların Doğu’yu öğrenirken Osmanlı toplumuna Batı unsurlarını kazandırmak şeklinde bir etkileri olmuştur. III.Selim döneminde İstanbul’a gelen mimar ve sanatçı Melling ve daha sonraları Hilair, Allorn, Bartlett, Favray, van Mour, Preziosi, Mango, Aivazovsky, Guillemet , Zonaro gibi ressamın eserleriyle ve yapmış oldukları sanatsal katkılarla Batılılaşma yolunda Osmanlı’ya katkıları büyüktür. Örneğin; Guillemet’in 1874 yılında İstanbul’da özel bir desen ve resim akademisi açmış

olması, Mango gibi bazı ressamın Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık yapması Osmanlı'da resim sanatının gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Bu ressamın bazıları eserlerinde Üsküdar'ı konu almıştır. Oryentalist ressamın çalışmaları Türk ressamın da önünü açmıştır. Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyid, Halil Paşa, Hoca Ali Rıza başarılarını oryentalist sanatçıların çalışmalarından etkilenen sarayın desteklerine borçludur.

Oryantalizmin Osmanlı toplumundaki etkileri özellikle mimarlık, iç mekân tasarımı ve kullanımı alanlarında daha da etkili olmuştur. Özellikle değişim öncelikle saraylardan başlamış ve İstanbul'daki konut iç mekânlarına oradan da tüm İmparatorluğa yansımıştır. Bu değişimlerin merkezi Dolmabahçe Sarayı ile Üsküdar sınırları içinde yer alan Beylerbeyi Sarayı'dır. Ayrıca Üsküdar mekân tasarımında oryantalizmin etkilerini taşıyan çok sayıda örnekler barındırması açısından önemli bir yerleşim yeridir. Üsküdar'da Oryentalist tasarım özelliklerini içeren bu eserleri incelemeye geçmeden önce oryentalist mimarın özelliklerine değinmemiz doğru olacaktır.

1. MİMARLIKTA ORYANTALİZM

Avrupa mimarisinde Doğu etkilerinin yer alması 18. yüzyıla uzanmaktadır. İlk önce bahçe tasarımlarında Türk, Çin, Magrip üslupları kullanılması ile başlanmış, Türk üslubunda bahçe pavyonları yapmak bir moda halini almıştır. Oryentalist etki ile Avrupa'da özellikle İtalya, Avusturya, Polonya gibi ülkelerde görülen bir başka yapı tipi de "Café Turc" (Türk Kahvesi) adı verilen kahvehanelerdir. Ayrıca hamamlar da Avrupa mimarisini etkilemiştir. Avrupa'da pek çok saray, malikâne ve konakta da Oryentalist düzenlemeler görmektedir. 19. yüzyılda Oryentalist etkiler yapıların bütününde ya da bazı iç mekânlarında ve pavyonlarında kullanılmaya devam etmiştir. 18. yüzyılda Türk ve Hint etkileri ağırlıklı olarak mimaride görülmekte iken; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Kuzeybatı Afrika ve Endülüs Emevî mimarlığı Oryantalizmde egemen olmuştur.

Özellikle Stuttgart yakınlarındaki Wilhelma Sarayı'nın ana binaları, hamam, kahve pavyonu ve ziyafet salonlarında Granada'daki Elhamra Sarayı örnek alınmıştır. İstanbul sevdalısı Pierre Loti'nin Rochefort'taki evi de Osmanlı ve Arap mimarisi esintileri taşımaktaydı. 1867'deki Dünya Sergisi yeniden Avrupa'nın Doğu'ya ve Osmanlı'ya olan ilgisini artırmıştır. Bu sergi sayesinde Batı Osmanlı'nın zanaat ürünlerini alırken, Osmanlı da Batının kültürünü ve sanat özelliklerini almaya devam etmiştir.

Son dönem Osmanlı mimarisini önemli ölçüde etkileyen Eklektik üslup Oryentalist mimarın özellikleri ile birleşerek daha da etkili olmuştur. Yeni- Klasik üslup olarak isimlendirilen bu tarzda saraylar, köşkler, dini ve askeri yapılar yapılmıştır. Beylerbeyi Sarayı'nın Mavi Salon, Havuzlu Salonları ile Ahşap Salonu ve Deniz Köşkeri, Ahır Köşkü, yine Balyan Kardeşler tarafından yapılan Çırağan Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı, Bezmialem Valide Sultan Cami, Sirkeci Garı (Mimar Jachmund), Düyun-ı Umumiye Binası (mimar Vallury ve D'Aronco), Tıbbiye-i Şahane Binası, Bağlarbaşı Mecid Efendi Köşkü bu yeni tarzın örneklerindedir. Oryantalizm 20. yüzyılın başında Ulusal Mimarlık Akımının etkileriyle beraber yerini "Osmanlı Canlandırmacılığı" üslubuna bırakmıştır.

2. ÜSKÜDAR'DA YER ALAN ORYANTALİST MİMARİ ÖRNEKLERİ

Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan ve mimariyi önemli ölçüde etkileyen Oryantalizm akımı çerçevesinde Üsküdar'da yapılmış ve günümüze değin gelmiş birçok mekân örnekleri bulunmakta olup; bu örneklerin en önemli özellikleri sadece cephe özellikleri ile değil; aynı zamanda iç mekân tasarımları açısından da oryentalist etkileri taşıyan

önemli örnekler olmalarıdır. Bu eserler işlevleri değişikliğe uğramış olsa da halen daha kullanılmaktadır. Ayrıca bu eserlerin hepsi de yapıldıkları dönemin mimarlık eserleri arasında tasarım açısından önemli bir yere sahip olup; mimarlık tarihinde yer almışlardır. Bu konu hakkında başta Turgut Saner olmak üzere çeşitli araştırmacıların eserleri de bulunmaktadır. Üsküdar'da yer alan oryantalist üslup özellikleri taşıyan ve hepsi birbirinden değerli bu eserler ise şöyledir:

2.1. Selimiye Kışlası Kuleleri

İlk inşası III. Selim dönemine tarihlenen, geçirdiği yangınlar sonucu birçok kez onarım ve tadilat gören bina yeniden 1802-1806 yılları arasında inşa edilmiştir. Esasen bina Geç Osmanlı Dönemi Eklektik üslup özellikleri taşımakta olup; binanın dört köşesine yerleştirilmiş bulunan soğan kubbeli kuleleri oryantalist esintiler taşımaktadır. Günümüzde 1. Ordu Komutanlığı Karargâhı olarak kullanılan bina büyük ölçüde yenilenmiştir ve kullanılabilir durumdadır. Selimiye Kışlası sahip olduğu mimari özellikler neticesinde Devlet Erkânı tarafından çok beğenilmiş ve ülkeye gelen yabancılara binanın özenle gezdirilmesi bir gelenek haline almıştır. İmparatorluğa gelen Marchebeus, Moltke, Pardoe ve White gibi seyyah ve oryantalist araştırmacıların bu kışlayı gezdikten sonraki görüşleri bir hayli ilginçtir. Bu oryantalistlerin hayranlık uyandıran anlatımlarına göre kışla binasının kütleli, mekân organizasyonu ve işlevsel olarak planlaması kusursuzdur. Seyyahların bu yapı hakkındaki görüşlerine ilerleyen paragraflarda detaylıca değinilecektir.

2.2. Beylerbeyi Sarayı Selamlık Eyvanlı Sofa, Mavi Salon ile Havuzlu Salonlar, Ahır Köşkü ve Deniz Köşkleri

1865 yılında Mimar Sarkis Balyan ve Agop Bey Balyan tarafından tasarlanarak inşa edilen Beylerbeyi Sarayı'nın cephelerde gözlenen klasik, Romen ve Neobarok düzenlemelerden oluşan üslubuna karşın iç mekânlarında Oryantalist dekorasyon öğeleri ağırlık kazanmıştır. Selamlık eyvanlı sofa, saraya gelen yabancı konuklara tahsis edilen Mavi Salon ile Padişahın sanatsal gösterimlere ve özel günlere kullanıma açtığı Havuzlu Salonlar ile merdiven evi bu özellikleri taşımakla kalmayıp aynı zamanda oryantalist tarzdaki mobilyaları ile de dikkati çekmektedir. Sultan Abdülaziz tarafından 1864 yılında Avrupa'daki örneklerine benzer şekilde yaptırılan Deniz Köşkleri ve yaklaşık 200 m²'lik bir alan üzerine kurulmuş bulunan Ahır Köşkleri de Oryantalist izler taşımaktadır. Bilhassa Deniz Köşkleri mimar Sarkis Balyan'ın Çırağan Sarayı'nda kullanacağı öğelerin bir ön çalışması olması açısından önem taşımaktadır.

2.3. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne

Yapım yılı 1900 olan bina bugün Marmara Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır. Mimarı Alexandre Vallauray ve Raimondo d'Aronco olan yapı dikdörtgen kütleyle sahip olup; kuleleri ve sütunları ile dikkati çekmektedir.

2.4. Abdülmecit Efendi Köşkü

Bazı kaynaklara göre Mimarı Vallauray olan, bazı kaynaklara göre ise mimarı belli olmayan ve günümüzde Bağlarbaşı semtinde yer alan köşk 1901 yılında inşa edilmiş ve son Halife Abdülmecit Efendi'nin yazlık konutu olarak kullanılmıştır. Anıtsal bir kapı ile girilen köşkün bahçesinden geçilerek köşke varıldığında cephenin modüler panolara bölündüğü ve her bir panonun oryantalist motiflerle bezenmiş olduğu görülmektedir. Ancak plan şeması açısından geleneksel Osmanlı konut plan tipini korumuş olması önemlidir. Günümüzde restore edilen ve müze olarak kullanılan yapı son dönem Osmanlı mimarisinin önemli örneklerindedir (Bkz. Resim-1).

2.5.Kuzguncuk Simitçi Tahir Sokakta Yer Alan 6 No’lu Ev

Simitçi Tahir Sokak’ta bitişik nizamda inşa edilmiş birbirinin eşi, cephelerinde balkon bulunan iki ev bulunmaktadır. Bu evlerin cephe düzenlemeleri incelendiğinde oryantalist etkiler taşıdıkları görülmektedir (Bkz. Resim-1).

Resim 1:Solda Abdülmecit Efendi Köşkü 7ve sağda Kuzguncuk Simitçi Tahir Sokak 6 No’lu ev.

3. ÜSKÜDAR’DA YER ALAN ÖRNEKLER ÜZERİNDE ORYANTALİST MİMARİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİNİN İRDELENMESİ

Batı mimarisinde ortaya çıkan Oryantalizm modası, Osmanlı’nın Batı ile olan siyasi, ticari ve kültürel ilişkileri sonucunda Osmanlı’nın başkentine de yansımıştır. Bu üslup ile yapılan eserlerde Batı’daki örnekleriyle de benzer olacak şekilde ortak özellikler yer almaktadır. Bu özelliklerin kısaca bilinmesi konunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır. Oryantalist mimaride doğuya ilişkin öge ve sembollerin yanlış dahi olsa kullanılması “*Orient*” izlenimi uyandırması temel amaçtır. Oryantalist mimarinin temel öğeleri Saner’in de eserinde⁸detaylı bir şekilde belirttiği gibi şöyledir: Sütun başlıkları özellikle “*Moresk*” sütun başlıkları ve başlıklar üzerinde yer alan özel parçalar, Oryantalist süslemeler, kemerler özellikle Magrip kemerleri, cephelerde sağır kemer ve niş dizileri, cephelerde ağ bezemeler, kule ve soğan biçimli kubbe – tepelikler, çadır biçimi, renk olarak da kırmızı, sarı ve mavi renklerin ağırlıklı kullanımı. Şimdi kısaca Üsküdar’da Oryantalist üslupla inşa edilmiş mekân örneklerinde bu mimari özelliklere değinelim.

Sütun başlıkları özellikle de Kuzey Afrika kökenli ve “*Moresk*” olarak isimlendirilen sütun başlıkları sıklıkla kullanılmış olup; bu mimaride önemli bir yer almaktadır. Genellikle kompozit başlıklı sütunların ardından mukarnaslı başlıkları hatırlatan sarkıtlar kullanılmıştır. Beylerbeyi Sarayı Mavi Salon’da kullanılan Moresk başlıklar üzerinde yer

alan yaprak motiflerinin birbirini çapraz olarak kestiği görülmektedir (Bkz. Resim-2).⁹ Benzer sütun başlıklarına aynı sarayın Havuzlu Salonu'nda da rastlamaktayız. Bu salondaki sütun başlıkları kırmızı, sarı ve mavi renklere boyanarak bezenmiş ve dikkat çekici bir hale getirilmiştir. Bir başka örnek olan Beylerbeyi Sarayı Deniz Köşkü'nün sütunları ise kompozit başlıklı olup mukarnası andıran sarkıtlar ile bu başlığın tamamlanmış olduğunu görmekteyiz. Yine Moresk başlıklı sütunlar ve Magrip kemerlerinin bezeme olarak kullanıldığı en güzel örneklerden biri de Bağlarbaşı Abdülmecit Efendi Köşkü'dür. Bazı pencereler Elhamra Sarayı'nın pencerelerine benzetilmiş ve dilimli kemerler uygulanmıştır. Renk seçiminde de Beylerbeyi Sarayı'nda olduğu gibi mavi, kırmızı ve sarının ağırlıklı kullanımı dikkati çekmektedir (Bkz. Resim-3 ve 4).

Beylerbeyi Sarayı'nda Mavi Salon ile Havuzlu Salon arasında bağlantı sağlayan merdiven de gerek biçim ve merdiven evi duvarlarında yer alan süslemeler ile Oryantalist etkiler taşımaktadır. Buradaki süslemeler Wilhelma Sarayı'ndaki süslemeleri andırmaktadır. Ayrıca merdiven evinin üzeri Wilhelma Sarayı'nın avlusunda olduğu gibi yukardan ışık alacak şekilde camekânla örtülmüştür ki bu uygulama da Avrupa'daki Oryantalist örneklerde sıklıkla görülmektedir (Bkz. Resim-5). Sarayın selamlık bölümünde de aynı şekilde süslemelere yer verilmiştir. Abdülmecit Efendi Köşkü'nün iç mekânları incelendiğinde ise üst kat sofasının özellikle tavan mimarisi ve dekorasyonu açısından ilgi çekici olduğu, orta sofasının duvarlarının hacmi daha geniş göstermek gayretiyle derinlik duygusu veren perspektiflerle süslediği, merdiven korkuluklarının ve kapıların da doğu motifleriyle süslediği görülmektedir. Köşkün merdiven evinin sağındaki duvarda yer alan resim ise Avni Lifij imzalıdır. (Bkz. Resim 5 ve 6).

Sütun başlıklarının üzerinde yer alan bazı özel oryantalist motifler ile bu sütunlardaki oryantalist etkinin güçlendirildiği görülmektedir. Örneğin; Haydarpaşa Tıbbiye Okulu'nun birinci katında yer alan ikili sütun gruplarında her başlığın üzerinde bir tabla bulunmaktadır (Bkz. Resim-7 ve 8). At nalı, çift merkezli kemerler, soğan biçimli kemerler diğer önemli unsurlardır. Örneğin; Beylerbeyi Sarayı'nın Ahır Köşkü'nde kemer yayının kilit noktasından önce bir doğru halini aldığını görmekteyiz. At nalı biçimli kemerlerin üzerinde soğan biçimli alınlıklar yapılmıştır. Yine Beylerbeyi Sarayı Deniz Köşkleri'nde yuvarlak pencereleri kuşatan at nalı kemerli silmeler sadece cephede değil iç mekânda da oryantalist etki uyandırmaktadır. Kuzguncuk Simitçi Tahir Sokak'ta yer alan 6 No'lu evin ön cephesindeki üç dilimli kemerler ve bunun yanında yer alan soğan biçimli kemerli açıklık ve yan cephesinde yer alan at nalı biçimindeki kemerler oryantalist izleri yansıtmakta ve cephe düzeninde ritim duygusu uyandırmaktadır. Abdülmecit Efendi Köşkü'nün üst kat orta sofasından balkona çıkışta kapıların sofa yönünde yer alan dekoratif amaçlı kemerler oryantalist bir mekânı vurgulamaktadır (Bkz. Resim-6).¹⁰

Resim 2 : Beylerbeyi Sarayı Mavi Salon Moresk sütun başlıkları, oryantalist süslemeli merdiven evi ve oryantalist tarzda yapılmış mobilyaları.¹¹

Resim 3: Beylerbeyi Sarayı Havuzlu Salon'da Oryantalist tarzdaki renkli sütun başlıkları ve Deniz Köşkü Moresk Sütun Başlıkları ve kemer dizileri.

Resim 4: Oryantalist mimaride sütun başlıkları, mekânda renk kullanımı ve çadır formunun kullanımı.

Resim 5: Solda Beylerbeyi Sarayı merdiven evi, sağda Abdülmecit Efendi Köşkü merdiven evi.12

Resim 6: Abdülmecit Efendi Köşkü ve Arabesk kemerli süslemeler.

Oryantalist mimaride sağır yüzeyleri hareketlendirmek amacıyla yapılan sağır kemer ve niş dizileri cephelerde, saçak kornişinin alt kısmında bu üslupta sıkça uygulanmıştır. İç mekânlarda da duvar ve tavan ara kesitlerinin hemen alt kısmında yapıldıkları görülmektedir (Bkz. Resim- 8). Ağ bezemeler ise yüzeylerde kafes etkisi yaratacak şekilde bir dokunun oluşturularak ortaya çıkan baklava şeklindeki boşlukların içinin de süsleme öğeleri ile doldurulması şeklinde yapılmış olup; Üsküdar'daki örneklerde rastlanmamaktadır.

Kuleler ise bu mimarinin en önemli öğelerinden biridir. Özellikle anıtsal binalarda anıtsallığı vurgulamak için yapılmışlardır. Bazı yapıların dört köşesinde de kule yer alırken bazılarında ise yapının simetri aksında tek bir büyük kule yer almıştır. Örneğin; Haydarpaşa Tıbbiye Okulu'nun anıtsal kapısının iki yanında kuleler yer alırken; deniz cephesinde de kuleler yer almıştır (Bkz. Resim-9). Soğan biçimli kubbeler ve tepelikler ise kuleli binaların çoğunluğunda yer almakta olup; oryantalist etkiyi artıran unsurlardır. Örneğin Haydarpaşa Tıbbiye Okulu'nun kuleleri soğan biçimli kubbeler ile sonlanmaktadır (Bkz. Resim-9).

“Selimiye Kışlası ise binanın dört köşesinde yer alan kuleleri ve kulelerin üzerini örten soğan biçimli kubbeleri ile oryantalist bir görünüme kavuşmuştur. Kışlanın köşelerinde; ikisi Sultan II. Mahmut, ikisi Sultan Abdülmecid dönemine ait, alt kat ölçüleri 7,9 x 7,9 m. olan kare planlı, yedişer katlı dört tane kule bulunmaktadır. Beşinci kata kadar aynı genişlikte yükselen kuleler, altıncı ve yedinci katlarda

daralmaktadır. İlk beş katta dikdörtgen üçer pencere bulunurken, altıncı katta iki, yedinci katta ise yuvarlak kemerli bir tane pencere bulunmaktadır. Dilimli kubbe ile örtülen kulelerin üzerinde alemler vardır.”¹³

Fransız gezgin Marchebeus’a göre; kışlanın köşelerinde birer kule yer almaktaydı ve boyu 800 adım eni 550 adım kadardı. Dört katlı binanın iç avlusu kademeli teraslardan oluşmaktaydı. En alt katta ise büyük makine atölyeleri yer almaktaydı. Kulelerin üst katları kışla kumandanı ile üst dereceli subayların ikametine ayrılmış idi. Kulelerin alt kısımları ise mühimmat deposu olarak kullanılmakta idi. Moltke ise Marmara Denizi’nin kıyısında önemli bir noktada yer alan kışlanın 10.000 kişiyi barındıran dev bir yapıt olduğunu eserinde belirtmektedir.¹⁴ Mrs. Pardoe ise yazılarında binanın tüm İstanbul’a hâkim bir konumda olduğunu ve Avrupa’da dahi böylesine asil bir görünüme sahip bina olmadığını belirtmekte; kulelerin külahlar ile örtüldüğünü, iç avlunun üç tarafının açık galeriler ile çevrildiğini vurgulamaktadır.¹⁵ White ise binanın 2000’den fazla penceresinin bulunduğunu ve koğuşlarda ilk defa demir karyolalar kullanılmaya başlandığını belirtmiştir.¹⁶

Resim 7: Haydarpaşa Tıbbiye Okulu soğan biçimli kubbeleri ve birinci katta yer alan ikili sütun dizileri.

Resim 8: Haydarpaşa Tıbbiye Okulu cephesinde oryantalist kemerler

Resim 9: Haydarpaşa Tıbbiye Okulu kule ve soğan biçimi kubbeleri ve Selimiye Kışlası kule ve soğan biçimi kubbesi.

Saner eserinde¹⁷Beylerbeyi Sarayı Deniz Köşkleri için ise şöyle demektedir: “ *Deniz Köşkleri Avrupa’da görülen farklı oryantalist bileşenler içeren bahçe düzenlemelerinde karşılaşılan pitoresk- egzotik yapılara yakındır.*” Bu köşk Oryantalist mimarinin çadır biçimine en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Deniz Köşkleri’ndeki kütle ve örtü biçimlenişi çadır esprisi içinde ele alınmıştır. Yine aynı sarayda yer alan Ahır Köşkü’nün de bir çadır etkisi yaratacak şekilde sekizgen planlı pitoresk- egzotik özelliklere sahip olarak yapıldığı görülmektedir (Bkz. Resim-6).

Resim 10: Oryantalist mimaride çadır formu.

Sonuç

Batı’da Doğu’ya ilişkin verilerin abartılı bir şekilde kullanılarak mimariye yansıtıldığı ve “Gizemli Doğu” imajının vurgulanması amacı ile örneklerin oluşturulduğu (Bkz. Resim-11) mimarlık alanının -her alanda olduğu gibi- Osmanlı mimarisine de etkileri olmuş ve Osmanlı’nın son döneminde yeni bir mimari üslubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı başkenti bu yeni üslup ile yeniden şekillenmeye başlamış ve Boğaz’ın

iki yakasında bu üslupla tasarlanan binalar inşa edilerek İstanbul'un silueti daha görkemli ve gizemli bir görünüme kavuşturulmuştur. Ancak, çok önemli bir husus olarak belirtmek gerekirse, incelenen örneklerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı'da Oryantalizm'in mimariye yansımaları Osmanlı mimarisinin temel özelliklerini bozmadan ve geleneksel mimarimizin özelliklerine atıflarda bulunarak özgün örnekler şeklinde gelişim göstermiştir. Osmanlı mimarisinde Oryantalizm bir sonraki aşamada I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın doğması için önemli bir adım olmuştur. İstanbul'da çok sayıda örneği bulunan üsluba ait en güzel ve en fazla sayıda eserin Üsküdar'da yer alması ise konunun araştırılması açısından ayrıca önem arz etmektedir. İncelenen örneklerde sadece cephe tasarımlarında değil; iç mekân ve mobilya özellikleri açısından da Oryantalist mimari özelliklerinin eserlere yansıtıldığı görülmektedir.

Resim 11: Solda Elhamra Sarayı –Granada ve sağda Brighton Kraliyet Pavyonu

Dipnotlar

- ¹ Hentch Thierry, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, 1.bs., s.18.
- ² İsmail Süphandağı, *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm*, İstanbul, 2004, s. 112.
- ³ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yay., İstanbul, 1998, s. 12.
- ⁴ Bosworth, *Orientalism and Orientalist*, çev. Cemal Ağırman, Great Britain, 1997, s. 27.
- ⁵ Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Ufuk Yay, İstanbul, 2003, s. 19.
- ⁶ Sadi Selen, "Tarihte Şark ve Garp Mefhumları", *Belleten*, sayı: 27, s.543.
- ⁷ www.arkiv.com.tr, erişim tarihi: 26.06.2012
- ⁸ Turgut Saner, *19. Yüzyıl Mimarlığında "Oryantalizm"*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yay. NO: 14, İstanbul 1998, s: 30.
- ⁹ Saner, *a.g.e.*, s: 31.
- ¹⁰ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2001, cilt, 3, s:1222.
- ¹¹ Fotoğraf: Deniz DEMİRARSLAN.
- ¹² www.sinangenim.com/projects, erişim tarihi: 27.06.2012.
- ¹³ Afife Batur, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, "Selimiye Kışlası", Haz.: İlhan Tekeli, vd., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.
- ¹⁴ Helmut Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: H. Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1995.
- ¹⁵ Miss Julia Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, London. 1838.
- ¹⁶ C White, *Three Years in Constantinople (or Domestic Manners of the Turkish in 1844)*, London, 1845.
- ¹⁷ Turgut Saner, *19. Yüzyıl Mimarlığında "Oryantalizm"*. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yay. NO:14, İstanbul, 1998, s: 55.

V. BÖLÜM

SANAT TARİHİ

حضرت سلطان احمد خان کردون بزرگیم	عالمی الطافت و احسانیلد ایرا الیلد ۶	تاریخ ایران شہ دوران کہ خوددور ۶
اسکدر می آب شیرین ایذا عتیا الیلد ۶	سویلی بہشتندن ایوب اجرا اورا ماکان کم	ایں دولت اول سون چوق شہیر الیلد ۶
باش قہرین حسنہ ترکمی داخی زینا پاشی	کندی الیلد یارب بر خیر والیلد ۶	بر محلہ آب صافی ریفتی تخریج الیلد ۶
حہ شکر او پسون با عطشانی ارو الیلد ۶	نوروش شہر بی اولوب با صفاق و پذیر	شکرا کت دالین اشواتو آدمی الیلد ۶
حق تعالی اول شہکت اقبالنی افزون ایده	کیم در لطفن حجاب ان خلقینہ مادی الیلد ۶	پشمنک با نیکت داخی قلیہ عمیرین اردو
کیم خلوص قلب الیلد بخیری انشا الیلد ۶	سویلد می تاریخ آتاسن انکت کلکت دیم	باش قہرین حشہ مودالای اجرا الیلد ۶

AHMET YAKUPOĞLU’NUN ESERLERİNDE ÜSKÜDAR

Fatih BAŞBUĞ

ÖZET

Ressam Ahmet Yakuboğlu, eserlerinde Türk kültürünün tarihi açıdan önemli eserlerini resimlerine taşıyarak, belgeselci bir kimlikle gelecek kuşaklara kentsel dönüşümün izlerini taşıyan sanatçılardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bildiriye konu olan özellikle İstanbul görünümünde sıkça Üsküdar konusunu işlediği görülmektedir. Üsküdar’ın tarihi açıdan, doğal güzellikleriyle görselliğine vurgu yaparak, gözlemci kişiliğini aktaran, derleyen gibi meziyetlerle eserlerini çeşitlendirmiştir. Uzun süre Üsküdar’da yaşaması ile birlikte bu yörenin güzelliklerini ve tarihi değerlerini renkçi paletiyle tuvaline yansıtmıştır. Özellikle Beylerbeyi, Küçüksu, Karacaahmet, Kuzguncuk, Şemsi Paşa, Vaniköy, Bağlarbaşı, Çengelköy, Salacak gibi Üsküdar’ın 1950’li yıllardan 1980’li yıllara tarihlenen görünümünü yansıtarak, 30-60 yıllık tarihi belgeleri sanatçı duyarlılığı ve süzgeciyle kalıcı eserler haline dönüştürmüştür. Yanan Kandilli Lisesi’nin yanmış görünümünü izlenimci bir duyarlılıkla yansıttığı “Küçüksu Yalıları” isimli eserinde tarihsel bir yıkıma şahitlik etmiştir. Eserdeki kompozisyonun geri planında bu görünüme de yer vererek toplumsal duyarlılığını ön plana çıkarmıştır.

Kentin değişen yüzünü, kaybolan yeşillikleri, baharda açan çiçekleri ve sonbaharın ağaçlara yansıyan pastel renklerini ustaca kullanan sanatçı, Üsküdar’ın eşsiz doğasını sanatsal bir dille ifade etmiştir. Atik Valide Sultan Camii, Üçüncü Selim Çeşmesi, Kont Ostrorog, Kıbrıslı, Abut Mehmet Efendi Yalıları’nı defalarca resimleyerek, izleyiciye her defasında farklı tatlar meydana getirmiş, böylece tarihsel değişim yüzünü kalıcılaştırmıştır. Bu bildiride Üsküdar’ın kültürel ve doğa güzelliklerinin son 50 yıllık sürecinin bir ressam gözüyle ve duyarlılığıyla yansımaları incelenmiş, aynı mekânların günümüzdeki görünümüleri irdelenmiştir.

GİRİŞ

Cumhuriyet’ten günümüze kadar olan süreçte Türk resim sanatı içinde önemli ressamlar yetişmiştir. Bunlardan büyük bir bölümü akademik eğitim alarak, yurtdışında ve yurtçinde sanat eğitimi, sanat alanında yenilikçi ve üretken bir tutum sergileyerek sayısız eserleri müzelere, özel koleksiyonlara kazandırmıştır¹.

1960'lı yıllarda Türk resmi, Avrupa'daki sanayileşme ve siyasal ortamın getirdiği bazı olaylar neticesinde yeni bir ivme kazanmıştır². Kendilerini toplumsal gerçekçi konuları çalışmak zorunda hisseden bazı sanatçılar, resimlerinin ana merkezine figürü yerleştirmiştir. Figürden hareketle toplumu bütünleştirerek kendi toplumlarında yaşanan olaylara eleştirel dille yaklaşmışlardır. İşte böyle bir ortamda sessiz sedasız İstanbul'un her köşesini ve özellikle Üsküdar'ı resimleyen bir sanatçı vardır.

1920 Kütahya doğumlu Ahmet Yakuboğlu, toplumsal konuların uzağında doğa ile ruhunu yansıtmaya çalışan, kuş sesleri arasında resimler yapan izlenimci bir ressamdır. Yakuboğlu, ortaöğretimi Kütahya'da tamamladıktan sonra, 1941 yılında Kütahya'ya gelen Süheyl Ünver'in onu keşfetmesiyle şimdiki adı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi olan Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü Feyhaman Duran atölyesinden 1945 yılında mezun olmuştur. Resimle ilgilendiği kadar bir ressam ve aynı zamanda ney üstadı olan Neyzen Halil Dikmen'den de ney dersleri alarak neyzen sıfatını kazanmıştır. Kütahya'da bulunan evini kültür ve sanat merkezi haline getirerek Kütahya'yı adeta neyzenler şehri haline getirmiştir³. Ahmet Yakuboğlu'nun hayatından kısaca söz ettikten sonra, özellikle Üsküdar çevresinde yaptığı eserlere, bildirinin ana konusunu oluşturması açısından değinmekte fayda vardır.

AHMET YAKUBOĞLU'NUN ESERLERİNDE ÜSKÜDAR

Üsküdar, doğası, kültürel yapısı ile İstanbul ve Türkiye'nin en köklü ilçelerinden biridir. Sayısız ressam, şair, yazar kısacası sanatın her kolundan sanatçıyı ve bireyi kendine hayran bırakabilecek zenginliğe sahiptir. Ünlü ressam, Ahmet Yakuboğlu, İstanbul'da yaşadığı süre içinde sayısız defa Üsküdar'ın her köşesini, eskizler, desenler, suluboyalar ve yağlıboya çalışmalarlarıyla kalıcı sanat eserlerine dönüştürmüştür. Böylece ortaya otuz sene öncesinin Üsküdar yaşamı, binaları, sokakları, ormanlık alanları, sahilleri ve yalılarıyla değişen, gelişen, yenilenen görünümünün belgesel niteliğindeki kaynakları çıkmıştır.

Resim 1: Atik Valide Camii (Foto:Bilal Işık)

Resim 2: Atik Valide Camii adlı eser.

Yakuboğlu'nun Atik Valide Camii isimli eserinde II. Selim'in eşi, III. Murat'ın annesi Afife Nur-Banu Valide Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmış olan 1583 tarihli camii resmedilmiştir. Günümüzde camiinin şadırvan kısmına koruma amaçlı çatı kısmı yapıldığı görülmektedir. Ayrıca geri plandaki çınar ağacının kuruduğu anlaşılmaktadır.

Resim 3: Küçükku Kasrı (Foto: Bilal Işık)

Resim 4: Küçükku Kasrı ve Çeşmesi isimli eser.

Küçükku Kasrı ve Çeşmesi isimli eserde, Sultan Abdülmecit tarafından 1856 yılında tamamlanan, Mimar Niğoğos Balyan'a inşa ettirilen yapı görülmektedir. Günümüzde daha modern bir çevre görüntüsü göze çarpmaktadır. Özellikle çeşme çevresi Yakuboğlu'nun resimlediği dönemde betonarme iken günümüzde çimlendirilerek yeşille iç içe bir görünüm kazandırılmıştır.

Resim 5: II. Mahmut Han Çeşmesi ve Çayhane
Fotoğraf: Bilal Işık

Resim 6: Beylerbeyi Camii Önünde Çayhane

Beylerbeyi Camii Önünde Çayhane isimli eserde, 1811 yılında II. Mahmut tarafından yaptırılmış, çeşme yer almaktadır. Yakuboğlu'nun resim yaptığı dönemde etrafında çay bahçesi görülürken, günümüzde restoranların arasında kalarak estetik açıdan görselliğini kaybetmiş durumdadır.

Resim 7: Kıbrıslılar Yalısı

Resim 8: Kıbrıslılar Yalısı

Kıbrıslılar Yalısı isimli eserde, XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde yapımına başlanan ve XIX. Yüzyılda yapılan ilavelerle genişletilen Yalı dikkati çekmektedir. I. Abdülhamid devri sadrazamlarından İzzet Mehmet Paşa'nın ilk sahibi olduğu yalı, Ahmet Yakuboğlu'nun dikkatinden kaçmamıştır. Günümüzde de ağaçlarla denizin buluşma noktasında yer almaktadır. Ahmet Yakuboğlu'nun resimlediği seksenli yıllardaki halini günümüzde de aynen muhafaza etmektedir.

Resim 9: Debreli İsmail Paşa Yalısı

Resim 10: Beylerbeyi'nden Debreli İsmail Paşa Yalısı

Beylerbeyi'nden Debreli İsmail Paşa Yalısı isimli eserde, 1890 yılında II. Abdülhamid Döneminde, Debre Mebusu olarak görev yapan İsmail Hakkı Paşa için yaptırılan ve Debreli İsmail Paşa Yalısı olarak bilinen bir yapıdır. Günümüzde modern görünümüne rağmen etrafında bulunan koruma korkuluklarıyla estetik açıdan göze hitap etmeyen durumu dikkati çekmektedir. Ahmet Yakuboğlu'nun resimlediği dönemde çevresinde bulunan kayıklarıyla, koyuyla, Osmanlı yaşamının sadeliğini, dinginliğini daha iyi yansıttığı görülmektedir.

Resim 11: Kont Ostrorog Yalısı

Resim 12: Kont Ostrorog Yalısı (1982)

Kont Ostrorog Yalısı isimli eserde, XX. Yüzyılın başlarında Kont Ostrorog tarafından zamanın Adliye Nazırı Servet Paşa'dan satın alınarak, 1905 yılında da yanındaki Ahmet Aşki Paşa'nın yalısı ile birleştirilerek genişlettiği yalıdır. 1982 yılına tarihlenen eserde yalının en ince ayrıntılarına kadar işlendiği görülmektedir.

Resim 13: Küçük Çamlıca'dan (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 14: Küçük Çamlıca Yamaçlarından
Limana Bakış

Küçük Çamlıca Yamaçlarından Limana Bakış isimli eserde, bahar mevsimini kendine has renkleriyle tuvaline aktaran sanatçının 1980'li yıllarda baktığı açıdan günümüzde bakıldığında yapıların arttığı, yeşilliğin azaldığı fark edilmektedir. Doğanın kendine has güzelliğinin bir nebze olsun kaybolduğunu söylemek mümkündür.

Resim 15: Beylerbeyi Camii ve Avlu Kapısı (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 16: Beylerbeyi Camii ve Avlu Kapısı

Beylerbeyi Camii ve Avlu Kapısı isimli eserde, I. Abdülhamid tarafından annesi Rabia Sermi Sultan'ın anısına dönemin baş mimarı Mehmed Tahir Ağa'ya inşa ettirilmiş camii görülmektedir. Ancak günümüzde avlu kapısının önüne park etmiş araçlardan, göze hoş gelmeyen sokak lambasının gölgesinde kaldığı görülmektedir. Oysa sanatçının eserindeki sadelik dikkati çekmektedir.

Resim 17: Vaniköy Yalıları (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 18: Vaniköy Yalıları
(1982)

Vaniköy Yalıları isimli eserde, yeşilliğin aynen korunduğu, deniz kenarına yapılan yürüyüş yoluyla insanların rahatça gezebileceği bir mekân oluşturulduğu görülmektedir.

Resim 19: Küçükusu Yalıları ve Kandilli Lisesi
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 20: Küçükusu Yalıları ve Tepede Yanmış Kandilli Lisesi

Küçükusu Yalıları ve Tepede Yanmış Kandilli Lisesi (Resim 20) isimli eserde, Küçükusu Yalıları ve arkasında bulunan yeşilliğin günümüze kadar değişmeden geldiği görülmektedir. 1986 yılında yanan Kandilli Lisesi'nde sanatçının doğaya karşı duyarlılığını göstermektedir. Yangının böylesine bir manzarayı bozmadığına işaret eden sanatçı, aynı zamanda bir tarihi belge olarak yangına dikkat çekmiştir.

Resim 21: Kanlıca Koyundan Rukiye Sultan Yalısı (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 22: Kanlıca Koyundan Rukiye Sultan (1982)

Kanlıca Koyundan Rukiye Sultan Yalısı (Resim 22) isimli eserde, yalının ve koyun aynı güzelliğini günümüzde de muhafaza ettiği görülmektedir. Yakuboğlu bu eserinde, yapının en ince ayrıntılarını işleyerek, fotoğraftan öte duygularıyla harmanladığı seri ile yapıyı kalıcı sanat eserine dönüştürmeyi başarmıştır.

Resim 24: Küçükusu Kasrı ve Çeşmesi
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 23: Küçükusu Kasrı ve Çeşmesi (2012)

Küçüksu Kasrı ve Çeşmesi isimli eserde, yapıyı farklı açılardan defalarca işleyen sanatçının bu esere duyduğu hayranlığı anlamak mümkündür. Fakat önceki çalışmaların aksine bu açıdan bakıldığında ilave edilen bazı yapıların çeşmeyi kapattığı, ayrıca girilmemesi için bölünen bölümde bulunan paslı demirin estetik açıdan görüntüyü ne kadar bozduğunu görmekte zor değildir.

Resim 25: Çengelköy Sadullah Paşa Yalısı (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 26: Çengelköyden (1983)

Çengelköy'de isimli eserde, Yakuboğlu'nun Boğazın en eski yapılarından olan Sadullah Paşa Yalısı'nı resmettiği görülmektedir. Ancak fotoğrafta yine bölme duvarının estetikten uzak görüntüsü dikkati çekmektedir.

Resim 29: Çengelköy'de Bostancıbaşı Yalısı (2012)
Ve Uluçınar Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 30: Çengelköy'de Bostancıbaşı
Yalısı ve Uluçınar

Çengelköy'de Bostancıbaşı Yalısı ve Uluçınar isimli eserde, Yakuboğlu'nun bu açıdan resimlediği dönemde çınar yapraklarının daha seyrek olduğu görülmektedir. Ancak günümüzde ağacın dal ve yapraklarının gürleşmesi nedeniyle yapı tam olarak görülmemektedir. İki açıdan görüntü karşılaştırıldığında günümüzde etrafta bulunan kalabalık nesnelerin sadeleştirilebileceği, ağacın dallarına destek için yapılan dayanakların daha estetik biçimde yapılabileceği düşüncesi ağır basmaktadır.

Resim 31: Beylerbeyi İskele Meydanından (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 32: Beylerbeyi İskele Meydanından (1982)

Beylerbeyi İskele Meydanından isimli eserde, çevre düzenlemesi dışında fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Resim 33: Küçükü III. Selim Çeşmesi (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 34: Küçükü Çeşmesi

Küçükü Çeşmesi isimli eserde, deniz kıyısında bazı yapılar inşa edildiği görülmektedir. Çevreyi etkileyecek tarzda estetik açıdan göze hoş gelmeyecek bir görünüm arz etmemektedir. Ancak yaşam alanlarında ihtiyaç duyabilecek dinlenme ve yiyecek-içecek tüketimlerinin kontrollü biçimde yapılabilmesi için bu tarz yapılara da gereksinim olduğu bir gerçektir. Tarihi çeşmenin yapısına gelince Yakuboğlu'nun resmiyle birebir örtüşmektedir. Böylece yapının dikkatli biçimde aslına uygun korunduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Ancak çeşmenin yakınında bulunan ağaçlardan eser kalmadığı görülmektedir.

Resim 35: Beylerbeyi (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 36: Beylerbeyi (1983)

Beylerbeyi isimli eserde, deniz kıyısındaki yapıların günümüzde renklerinin değiştiği, bazı ek ilavelerle yapının çevre formunda bazı değişikliklerin yapıldığı fark edilmektedir. Ancak renk seçimindeki beğeni ile denize bu denli yakın yapının görünümü arasında bazı tezatlıklar olduğu düşünülebilir. Yapılarda renk seçimi yapılırken, doğayla olan uyumunun da göz önünde tutulması gereklidir. Bu fotoğrafta orta kısımda bulunan yapının renk seçimi belirlenirken müstakil olarak düşünüldüğü görülmektedir. Böylece etrafındaki yapılarla uyumsuz görüntüsü dikkati çekmektedir. Oysa Yakuboğlu'nun resmi yaptığı dönemde yapı, etrafıyla uyumlu bir görünüme sahiptir.

Resim 37: Çengelköy'den (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 38: Çengelköy'den

Çengelköy'den isimli eserde, Yakuboğlu'nun resmi yaptığı dönemde yapının önüne park etmiş durumda olan aracın markası ile günümüzdeki aracın modeli, çağın değişen dünyaya ayak uydurmasının bir kanıtı olarak düşünülebilir. Ancak akaryakıt istasyonunun tanıtım levhalarının ağaçların arasına sıkıştırılması göze hitap etmemektedir.

Resim 41: Karacaahmet Sebili (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 42: Karacaahmet Sebili

Karacaahmet Sebili isimli eserde, resmin yapıldığı dönemle günümüz arasında fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Ancak resimde figürün bulunduğu alanda günümüzde sokak lambası yer almaktadır. Sokak lambalarının daha estetik bir görünüme sahip olması gerekliliği resim ve fotoğraf karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılmaktadır.

Resim 39: Kuzguncuk Cemil Molla Mescidi (2012)
Fotoğraf: Bilal IŞIK

Resim 40: Kuzguncuk Üryanizade Nakkaş

Sonuç

Tarihi açıdan köklü bir geçmişe sahip olan Üsküdar, insanlığın ve doğanın gelişimine paralel olarak, değişime uğramıştır. Nüfus artışıyla ilintili bazı mekânlarda yapılaşmanın arttığından söz edilse de otuz yıllık bir süreci olumlu geçirdiği düşünülebilir. İnsanların daha modern yaşam alanlarına kavuşmaları gerekliliği ile doğanın az tahrip edildiği, aslına uygun biçimde restorasyon çalışmalarının yapıldığı, eski eserlerin korunduğu bir Üsküdar, gelecek nesillerin şüphesiz ki hakkıdır. Yakuboğlu'nun seksene yakın eserinde değindiği, üslup özellikleriyle güzelleştirdiği, arındırdığı mekânlara bugün teknolojinin getirileriyle bir bakış açısı sağlanmış durumdadır. Böylece ortada birkaç fotoğraf dışında birebir örtüşmelerden de söz etmek mümkündür.

Modern toplumların makineleşme ve sanayi konusunda attığı adımların, insan yaşamını daha yaşanılabilir kılmaya endişesiyle üretkenliği takdire şayandır. Özellikle Türk toplumunda benzer özellikler göze çarpmaktadır. Her gün yenisinin eklendiği teknolojik kolaylıklar yaşamı daha rahat kılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki doğada yaşayan diğer canlılarında en az insanoğlu kadar bu yaşam alanlarını kullanmaya hakkı vardır. Buradan hareketle özellikle Üsküdar çevresinde kentleşme çalışmaları devam ederken, tarih ve kültür varlıklarını koruma çalışmaları yapılırken, doğa varlıklarını da bu kapsamda değerlendirerek yeni yaşam alanları meydana getirilmelidir. Doğal yaşam parkları oluşturularak, insan neslinin doğa ile baş başa yaşayabileceği yeni ortamların hazırlanması ileriki nesiller açısından daha yararlı olacaktır.

Günümüzde Üsküdar sınırları içinde yer alan bazı tarihi yapıların ve çeşmelerin modern binaların arasında kaldıkları, bu sebeple işlevlerini yitirerek estetikten uzak ve anlaşılabilir olma özelliklerini kaybettikleri gözlemlenmiş, fotoğraflarla sabitlenmiştir. Bu yapıların yapılacak alan çalışmalarıyla yeniden topluma kazandırılmaları gereklidir. Sokak lambaları, aydınlatma araçları ve benzer nitelikteki gözü yoran diğer araçların kent dokusu ve mimarisine uygun malzemelerden seçilmeleri ya da sanatçılar görevlendirilerek yeniden tasarlanmaları gereklidir. Yalılarının renkleri doğa yapısına uygun, daha seçici nitelikte olmalıdır. Yine buralarda kullanılan reklam, panoları, ışıklı tabelalar gösterişten uzak daha sade bir anlayışta yapılmalıdır.

Unutulmamalıdır ki geri alınamayacak değişiklikler, gelecek nesilleri etkilemektedir. Bu açıdan yapılacak kamusal değişikliklerin popüler kültür özelliklerine göre değil, tarihi ve doğal güzellikleri en iyi biçimde yansıtmaya ve kalıcı estetik beğeni biçimlerine göre düzenlenmesi gereklidir.

Dipnotlar

¹ Mustafa Asher, *Başlangıcından Günümüze Çağdaş Türk Resim Sanatı*, Cilt 1, Tıglat Yayınları, İstanbul 1980, s.4-10.

² Kıymet Giray, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resim Sanatından Örnekler*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ankara 2003, s.14.

³ Anonim, *Resimde İstanbul ve İstanbul Ressamı Ahmet Yakuboğlu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.15-16.

KÜÇÜK SELİMİYE CAMİİ HAZİRESİNDE BULUNAN MEZAR TAŞLARINDA BETİMLENEN CAM VAZOLAR

İzzet Umut ÇELİK

Günümüz modern toplumunda görmezlikten gelinmeye çalışılan gerçekliklerden biridir ölüm. Bu durum simgeselliğini kabir, lahit, şahide gibi temsiliyetlerde bulmuştur. Gelecekteki toplumlar bazen yaşam alanının dışında, bazen de ölümü sürekli hatırlamak için şehrin içinde inşa etmiştir mezarlıklarını. Mezarlıklar, altında yatan için bir örtü görevi görmesi dışında, yaşamaya devam eden için ise bir ileti alanıdır. Ölen kişinin kimliği ve yaşam öyküsüyle beraber, aslında bir sosyal bilimler laboratuvarı işlevi görmektedir. Kullanılan malzemeden, şefkat algısına, inanç, sanat, maddi ve manevi kültüre ait birçok okumanın yapılabileceği geniş bir bilgi kümesi oluşturmaktadır.

Üzlfat Özgümüş'ün "Anadolu Camcılığı" adlı çalışmasında tanımladığı cam vazolar bu metnin çıkış sebebini oluşturmaktadır. Özgümüş bu çalışmasında Osmanlı camcılığına dair yaptığı tespitlerde Üsküdar III. Ahmet çeşmesinin deniz tarafındaki yüzünde bulunan vazoları malzeme bilimi dâhilinde tanımlayarak, bir isimlendirme yapmaya imkân tanımıştır. Bu isimlendirilme ile bu vazoların ahşap, pişmiş toprak ya da metal olmadığı ve burada kullanılan malzemenin cam olduğu verisi aktarılmıştır. Özellikle Marmaray Kazı çalışmalarının Sirkeci bölgesinde yapılan arkeoloji çalışmalarında bu sembolizmin somut verileri olan cam malzemeye ulaşılmıştır. Bu buluntular Özgümüş tarafından kamuoyu ile paylaşılmıştır.

Bu çalışmada Selimiye Hankâhı Camii ya da Küçük Selimiye Camii olarak adlandırılan yapının geç devir Osmanlı mezarları açısından önemli örnekler barındıran haziresindeki iki ayak taşı, süslemeleri bağlamında incelenecektir. Gerek tasarım gerek süsleme açısından dikkate değer bu kabirlerin üzerinde yer alan cam vazolar asıl araştırma konumuz olacaktır. Bu anlamda özellikle cam malzemenin seçilmesinin rastlantı olmadığını iddia etmek bu bildirinin temel sorunsalını oluşturacaktır.

Yapay cam, yaklaşık beş bin yıldır insanlık serüveninde söz sahibi bir malzeme olmuştur. Öncesinde doğal cam olarak avcı-toplayıcılıktan bu yana insanlar tarafından şekillendiriliyordu. İnsanlığın en önemli yerleşim ve gelişim merkezlerinden biri olan Anadolu coğrafyası cam tarihi açısından da özel bir öneme sahipti. Hammadde ihtiyacı düşünüldüğünde Anadolu'nun oldukça elverişli bir coğrafya olduğu söylenebilir.

İnsanoğlu cam malzemeye işlevsel olduğu kadar sembolik anlamlar da yüklemiştir. Kırılğan olması, şeffaflığından ötürü içi ile dışı bir malzeme olarak değerlendirilmesi insanın tasvirinde de kullanılmış hallerdir. Doğu şifai kültüründe de Cam malzemeye dair bazı aktarımlar çokça yapılmıştır. Şeyyad Hamza'nın beyitlerinde cam; "Ecel tutmuş elinde bir ulu câm/Ki ol câmın içi dolu serencâm" kelimeleriyle dize gelir. Burada câm ilâhi aşkın sunulduğu bir kadeh olarak düşünülmüştür. Diğer bir aktarım ise "câm-ı Cem" olarak bilinen sihirli kadehtir. Neler yaşanacağını önceden gösterebilme yeteneğine sahip bu cam kadeh Süleyman Peygamberden, Şehname'ye doğunun kadim anlatımında kendine yer bulmuştur. Fakat divan şiirinde bazen câm sembol anlamı dışında kullanılmış, özellikle evin penceresinden giren ışık ve mekânın huzur ve nurla dolacağı ilişkisi belirtilmiştir. Bir diğer örnek ise Emevi ve sonrasında İslami dönem cam kandil bezemesinde kullanılan yazı kuşağı ile ilgilidir. Uzun yıllar İslami dönem kandil üretiminde Nur Suresi 35. ayeti, cam kandillerin gövdesine çeşitli tekniklerle işlenmiştir. Bu kandil formu ölen kişinin yolunu aydınlatma anlamı yüklenmesi ile mezar taşlarında ve günlük aydınlatma objesi olarak cam kandil üzerinde temsil edilmiştir.

Cam malzeme yapısı bakımında bir şeffaflık ve geçirgenliğe sahiptir. Işık aracılığıyla koyu renkli bir camda bile geçirgenlik yakalayabiliriz. Bu anlamda camın üretim tekniği ve yapısı, malzemeyi tanımlayabilmenin ipuçlarını vermektedir. Sıcak cam şekillendirme sürecinde üfleme çubuğu (pipo) olarak bilinen ve yaklaşık iki bin yıldır kullanılan bir alet bulunmaktadır. Potadan alınan eriyik haldeki cam, pipo aracılığıyla istenilen formda şekillendirilmektedir. Bu şekillendirme sürecinde fonga adı verilen ikinci bir çubuk vasıtasıyla cam şekillendirme süreci devam etmektedir. Fonga ve pipo kullanılarak yapılan bu şekillendirme sürecinde cam objenin dip tarafında bir yüzey oluşmaktadır.

18. yüzyıl Osmanlı sanatına Batı etkilerinin girdiği, başka bir deyişle Batılılaşmanın başladığı dönemdir. III. Ahmed ile başlayan batılılaşma yönelişi yüzyıl boyunca kuvvetli bir değişime neden olmuştur. Farklı sınıfsal ve sosyal katmanları etkisi altına alan batılılaşma ya da diğer bir adıyla "Lale Devri" serüveni mimari süreçte önemli bir tesir alanı yaratmıştır.

Geniş İstanbul coğrafyasında bu zaman dilimi içerisinde sanat algısı da etkilenmiştir. Ama bu üslupların Osmanlı sanatındaki uygulamasında geleneksel Türk motifleri ve yapı tiplerinden vazgeçilmemiştir. Bu dönemde çeşme ve sebiller birden önem kazanmıştır. Osmanlı coğrafyasında da bu akımın ilk izlerine çeşme ve sebillerde rastlanmaktadır. Topkapı Sarayı yakınındaki III. Ahmet Çeşmesi, bu yüzyılın başına ait tipik bir örnektir. Çeşme ve sebil işlevlerini birlikte gören bu yapıda, Barok üslupta taş süslemelerin yanı sıra 18. yüzyıl çinilerinden örnekler de vardır. Bu çiniler, Tekfur Sarayı atölyelerinde Türk çiniciliğini canlandırma denemeleri olarak yapılmıştır.

Banu Mahir Osmanlı Minyatür Sanatı adlı çalışmasında, Osmanlı tasvir sanatında III. Ahmed döneminden sonra resim yapan sanatçıların daha yenilikçi adımlar attığı tespitinde bulunmaktadır⁽⁴⁾. Özellikle nakkaş Levni'nin geleneksel kalıpları yeni bir anlayışla yorumlamış ve devamında şekillenecek olan süreçte önemli bir sanatçı kişilik olmuştur. 18 yüzyıl Anadolu coğrafyasında, İstanbul Türk camcılığının merkezi olmuş, camcılar Eğrikapı ve Tekfur Sarayı yöresinde toplanmış, Bakırköy'de Baruthane-i Amire yakınlıklarında büyük ve gösterişli "çarh ve dibekler", güherçile kazan ve ocakları, camhaneler ve perdah yerleri kurulmuştu. Zamanla Tekfur Sarayı ateş fırınları ile çalışan yapımlarının toplandığı bir semt kimliği kazanmış, camcılarının yanı sıra kuyumcu potacıları, rastık ve süleğenciler, çini ve fağfur yapımcılar hatta çanak, çömlek ve tuğlacılar da burada devletten yer kiralamaya başlamışlardı. Bu dönemde cam yapımında kullanılan kum, Kumboğazı'ndan getirilmektedir.

Damat İbrahim Paşanın Beşiktaş'ta yaptırdığı Çırağan Sarayında 1740 yılında verilen bir davete katılan Baron Philip Franz Gudenus'un notlarında havuz etrafında cam çiçek saksıları ve yemiş sepetlerinden söz edilmektedir. Bu izlenimlerde cam vazoların vurgulanması dönem algısı içinde cam malzemenin seçilişine dair bir veri olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı mimari bezemesinde sürekli kullanılagelen stilize bitki ve meyve motifleri Lale devrinde gerçeğe yaklaşarak vazo içerisine girmiştir. Çiçekler bu vazolarda natüralist bir üslupta aktarılmıştır. Anonim aktarımlarda gül koklamak sevaptır. Hz Muhammed'in gül için cennet çiçeklerinin efendisi dediği aktarılmıştır. Utangaçlığın, çekingenliğin sembolü olarak da anlam taşıyan lale ebcet hesabında "lâle" kelimesi Allah kelimesi ile aynı değerdedir. Bundan dolayı Allahın kudreti, güzelliği ve keremi görülürdü. Karanfil ise tevâzunun olduğu kadar aşkın ve dervişliğinde sembolüdür. Bu anlamda çiçekler sadece yaşayanların değil, ölülerinde duygularını anlatmak için kullanılmıştır.

Yine aynı zaman diliminde Vehbi'nin yazdığı ve Levni'nin resimlediği III. Ahmed Sûrnâme'sinde cambazların gösterildiği bir sahne bulunmaktadır. Dikkatle bakıldığında cambazların kafalarına koyduğu tahtaların üzerinde dizili halde bulunan cam vazoların da bu betimlerle büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir (Resim 3).

Küçük Selimiye Camisi haziresinde bulunan ve 18.yy ilk yarısına tarihlenen mezar taşları üzerinde yer alan cam vazolar, içlerinde çiçekler ile tasvir edilmiştir Mezar taşları, şahide olarak adlandırılırlar ve mezarın baş ve ayak kısmında bulunurlar. Baş kısmında bulunana "baş taşı", ayak kısmında bulunana ise "ayak taşı" denir. Çalışmada incelenecek olan kabirler Himmet Efendizade'nin iki kız torununa ait olup ayak taşları üzerinde bulunan süslemelerle dikkat çekmektedir(Resim4-5-6). Üzerinde iki adet cam vazo bulunan ayak taşı Himmet Efendizade Şeyh Abdüssemed Efendinin kızı Şerife Molla Hanım'a ait olup h.1152/1739 tarihlidir. Bir diğeri ise Mehmet Erim Efendinin halilesi Saliha Hanım'ın sandukası(1156/1743) üzerinde Mührü Süleymanlarla bezeli rozetlerin çevresindedir.(Resim 7)

Küçük Selimiye Camisi haziresinde bulunan mezar taşlarında yer alan uzun boyunlu, şişkin armudi gövdeli vazolar bir kaide ile sonlandırılmıştır. Vazolarda bulunan kaide kısmının dip vurma ile birlikte işlendiği görülmektedir. Bu dip hattının görülebilmesi için vazunun şeffaflığı ve geçirgenliği olan bir malzemenin yapılması gerekmektedir. Bu teknik veri bizim bu vazoların yapım malzemesinin büyük olasılıkla cam olduğu noktasında görüş bildirmemize olanak vermektedir. Sıcak cam şekillendirme tekniği kullanılarak üretildiği düşündüğümüz bu cam vazoların dönem sanat ve zanaat algısına dair iletiler taşıdığı düşünülmektedir. Dönem beğenisinin bir yansıması olarak da düşünülebilecek bu cam form günlük kullanım nesnesi olarak kullanıldığı gibi ebedi yolculuk için de bir simgesel göstergeye dönüşmüştür.

Bu mezar taşlarında yer alan cam vazolar Üsküdar ilçesinde bulunan başka bazı yapılarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu tür mezar taşlarının görüldüğü bir diğer hazire ise Üsküdar Meydanından Bağlarbaşı'na çıkan Selmanipak Caddesinde bulunan ve M.1645'de inşa edilen Şeyh Mustafa Devati Külliyesi'nin haziresindedir(Resim8-9). Hazirenin inşa tarihinden çok sonra buraya defin edilen bir kişiye ait olan mezar taşı oldukça harap durumdadır. Hazirenin bir köşesinde bulunan mezar taşının üzerinde cam bir vazo içerisinde stilize çiçekler gösterilmiştir.

Bu kadın mezar taşı üzerinde bulunan vazunun dip vurma izinin verilmesi ve cam vazunun boynundaki fırfırlı bezeme önemlidir. Ahmediye Camii mermer minberi ve III. Ahmed

çeşmesi(1727) üzerinde aynı, Tophane Çeşmesi üzerinde ise benzer bir form(Resim10) karşımıza çıkmaktadır. Ahmediye Camii (1722) Minberinin köşk bölümünün sağ ve sol alt köşelerine silmelerle çerçevelemiş dikdörtgen panolar içine birer adet geniş gövdeli dar boyunlu vazo içinden çıkan buğday başağına benzeyen lâle ve simetrik gül motifleri kabartma olarak işlenmiştir⁽¹³⁾(Resim 11). Çiçekçi Camiinin hemen yanında bulunan Karacaahmed Mezarlığı 22.Ada içerisinde iki adet ayak taşı tespit edilmiş olup bu taşların üzerinde de benzer bir bezeme olduğu görülmüştür(Resim 12-13).

Sonuç

Son söz olarak bu çalışmanın Anadolu camcılığı nazarında bir ön çalışma olarak değerlendirilmelidir. İstanbul genelinde yapılacak detaylı bir mezarlıklar ve hazireler incelemesinde bu örneklerin artması beklenmektedir. Tüm bu veriler daha sağlıklı ve bilimsel bir değerlendirmenin yapılmasına imkân verecektir. Çalışmaların seyri Batılılaşma dönemi toplumsal yaşayışının ve sosyal dokusunun tespitine dair kulvarı genişletecektir.

Bu çalışmada vermiş oldukları destek ve yardımlardan dolayı Hocam Prof.Dr.Üzli-fat ÖZGÜMÜŞ ve Nida Nebahat NALÇACI'ya teşekkürlerimle.

Resim 1

Resim 2

Resim 3-Surname-i Vehbi minyatürü ve Osmanlı Şişe.(Üzlifat Özgümüş-Serra Kanyak, “Marmaray –Sirkeci Kazıları Cam Buluntuları”,Camgeran 2010s.38.,Eskişehir.)

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Kaynakça

- Atasoy, Nurhan, *İstanbulda Bahçe ve Çiçek Sergi Kataloğu*, ANG Vakfı Yayınları, İst., 2010.
- Bakır, Betül, *Mimaride Rönesans ve Barok Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.
- Kutlu, Hüseyin, *Kayıbolan Medeniyetimiz / Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresindeki Tarihi Mezar Taşları*, Damla Yayınevi, İst 2005.
- Küçükerman, Önder, *Cam Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985.
- Mahir, Banu, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Özgümüş, Üzlifat, *Anadolu Camculuğu*, İstanbul, Pera Yayıncılık, 2000.
- Kurnaz, Cemal, "Câm", *T.D.I.V İslam Ansiklopedisi*, 7. cilt, İstanbul 1983.
- Özgümüş, Üzlifat – Kanyak, Serra, "Marmaray-Sirkeci Kazıları Cam Buluntuları", *Camgeran 2010*, Eskişehir 2010.
- Canca, Gülçin Erol, "Üsküdar Türbe ve Hazirelerinde XVIII.Yüzyıla ait Osmanlı Kadın Mezar Taşları", *II.Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2005.
- Canca, Gülçin Erol, "Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lâle Devri Mimarisi içinde Bir Değerlendirme", *Uluslararası katılımlı VI. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul, 2009.

ÜSKÜDAR'DA III. AHMET DÖNEMİNE AİT DÖRT ÇEŞME VE OSMANLI MİMARİSİNDE NADİR GÖRÜLEN BİR KEMER TİPİ ÜZERİNE

Soner ŞAHİN

ÖZET

Üsküdar, asırlar boyu Osmanlı İstanbul'unun Doğu'ya açılan kapısı olmuştur. III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönem'de (1703-1730) devrin Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından, Merdivenköy Karaman Çiftliği ve Sazlı Dere'den Üsküdar'a su getirilmesi de bu dönemde gerçekleştirilmiştir. "İbrahim Paşa Suyolu"nun yapımı ile birlikte Üsküdar'ın kent içi su yapılarında hızlı bir artış olmuş çok sayıda mahalle çeşmesi ve sebil yapılmıştır. Üsküdar'daki bu yapılar, kentin karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli bir rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve sosyal yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Üsküdar'da bu dönemde yapılmış dört çeşme; Baş Kadın Çeşmesi, Genç Mehmet Paşa Çeşmesi ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı iki çeşme, bu açıdan özellikle önemlidir. 1728-1730 arasında yapılmış olan bu dört çeşme, Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan "dilimli kemerlere" sahip olmaları ile dikkat çekicidir. Müslüman Hint-Moğol mimari tarzının birer yansıması olarak nitelenebilecek bu kemer tipinin başka yapılar da değil de çoğunlukla Üsküdar'da yapılmış çeşmelerde uygulanmış olması dikkat çekicidir. Bu durum ilk olarak akla, coğrafi nedenleri getirmektedir; Üsküdar'ın İstanbul'dan Doğu'ya giden yolun başında, ya da başka bir ifadeyle, Doğu'dan İstanbul'a gelen yolun sonunda olması gibi. Bu dönemde elçiler ve tüccarlar yanında, Hindistan'dan yola çıkan Müslüman hacıların da önce İstanbul'a uğradıkları, Aksaray ve Üsküdar'daki Hindî tekkelerinde konakladıkları bilinir. İstanbul'da Doğu kültürünün bir nevi merkezi olan bu tekkelerin dönemin sanatçıları üzerinde etkisi olduğu da bu bağlamda düşünülebilir. Ayrıca III. Ahmet döneminde Doğu esintisi, sadece yapısal benzerliklerde değil bizzat dönem kaynaklarında da izlenebilmektedir. Osmanlı kaynaklarının bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Üsküdar'daki bu dört yapı; müzikte, şiirlerde, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde yapılan bu göndermelerin, somut birer örnek olarak mimariye ve taşa yansımış örneklerdir denebilir.

GİRİŞ

Çeşmeler, Osmanlı mimarlığının çeşitli dönemlerde sayı ve sitil açısından değişiklik gösterse de, III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönemde (1703-1730) çeşmelerde hem nitelik hem nicelik açısından büyük bir artış olmuştur¹. Bu dönemde çeşme sayısındaki bu yükseliş; nüfusun artışına, yeni mahallelerin kuruluşuna, bol çeşme yaptırarak yönetimin İstanbul halkını memnun tutmaya çalışmasına, ayrıca mescit ve medrese gibi nispeten büyük yapılara nazaran yapımı kolay çeşmelerin baniler tarafından daha çok tercih edilmesine bağlanabilir². Üsküdar semti de, dönemin meşhur sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa himayesiyle 1729'da tamamlanan suyolu sayesinde çeşme yaptırma faaliyetinin İstanbul'daki odak noktası olmuş ve bu dönemde Üsküdar pek çok çeşmeye kavuşmuştur. Söz konusu çeşmeler, Üsküdar'ın karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve sosyal yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu çalışmanın konusunu, 1728-1729 arasındaki suyolu faaliyetleri kapsamında Üsküdar'da yapılmış olan dört çeşme (Baş Kadın Çeşmesi, Genç Mehmet Paşa Çeşmesi ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı iki çeşme) ve bu çeşmelerde kullanılan özel bir kemer tipi oluşturmaktadır.

ÜSKÜDAR'DA BİR İMAR ÇALIŞMASI: DAMAT İBRAHİM PAŞA (ŞEREFABAD) SUYOLU

Devamlı akan temiz su, bir yerleşim için en önemli gerekliliklerden biridir. Üsküdar'daki Bizans ve ilk dönem Osmanlı yapıları için suyun; yakındaki membalardan, ayazmalardan, tepelerin içine açılan küçük galerilerden veya kısa isale hatlarından karşılandığı bilinmektedir³. Nitekim Nirven, sonradan yapılanlarla beraber bu şekilde Üsküdar'da yapılmış çok sayıda küçük su isale hattı⁴ olduğunu belirtmektedir. Üsküdar'da yapılan ilk büyük ve kapsamlı su hattı ise, Mihrimah Sultan'ın iskele mevkiindeki külliyesine su sağlamak için 1547 yılında yaptırdığı suyoludur. Bundan sonra III. Ahmet devrine kadar ki önemli suyolları ve tarihleri; Nurbânu Valide Sultan (Atik Valide) Suyolu (1582), Aziz Mahmut Hüdaî Dergâhı Suyolu (1610), Mahpeyker Kösem Sultan (Çinili) Suyolu (1642), Kapıağası Yakup Ağa Suyolu (1678) olarak sayılabilir⁵.

Üsküdar'ın, Osmanlı İstanbul'unda önemli bir konuma sahip olması; yukarıda sayılan Mihrimah Sultan, Nurbânu Valide Sultan ve Mahpeyker Kösem Sultan külliyeleri ve bu külliyeler için yapılan su tesisleri ile vurgulanmıştır. III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönemde de bu yaklaşım devam etmiş, mevcutların ihyası yanında yeni suyollarının yapımına önem verilmiştir. Öncelikle, III. Ahmet'in annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan adına yapılacak külliye için Üsküdar seçilmiş, bu külliye için 1709 yılında Validebağ'dan şehre su getiren Emetullah Gülnuş Valide Sultan (Cedit Valide) Suyolu yapılmıştır⁶.

Üsküdar'a devrin Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yeni bir tesisle su getirilmesi de bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Anadolu yakasında girişilen imar hareketinin bir parçası olarak başlanan suyolu, Üsküdar Şemsipaşa'da, Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından yeni baştan inşa ettirilen Şerefâbâd Kasrı'nın h.1141'de (m.1728-29) tamamlanması⁷ ile faaliyete geçmiştir. Debi ve uzunluk bakımından Atik Valide Suyolu'ndan sonra Üsküdar'ın en büyük suyolu olan Damat İbrahim Paşa Suyolu⁸, kaynağını Merdivenköy Karaman Çiftliği ve Sazlı Dere civarındaki membalardan almaktadır⁹. Hattın şehre ulaştığı nokta olan Doğancılar'da da tesis için, üzerinde h.1141 (m.1728-29) tarihli kitabesi¹⁰ bulunan bir maksem (su taksimat yapısı) inşa edilmiştir.

Üsküdar'da yapılan daha önceki su hatlarında, ya bir iki tekil çeşmeyi beslemek, ya da

ağırlıklı olarak adına yapıldığı külliye yapılarına su sağlamak ile yetinilmişken, İbrahim Paşa Suyolu'nda tek bir yapı (Şerefabad Kasrı) ile yetinilmemiş, kapsamlı ve bütüncül bir şehrsel faaliyete girişilmiştir¹¹. Su, şehre getirildikten sonra kollara ayrılarak Üsküdar'ın farklı farklı mahallelerinde yaptırılan çok sayıdaki halk çeşmesine su verilmiştir. Bu çeşmeler hakkında elimizde iki önemli kaynak vardır. Biri, Üsküdarlı Nuri Mehmet Efendi'nin, çeşmeleri anlatan tarih kasidesidir¹². Diğeri de suyoluna ait, h.1166 (m.1752-53) tarihli şematik haritadadır¹³ (Şekil 1). Bu haritada çeşmelerin sayısının (Doğancılar'daki maksemden sonraki kollarda olmak üzere) Üsküdar merkezde 31'e vardığı anlaşılmaktadır¹⁴. Çizimde söz konusu 31 çeşmenin 27'sinin isimleri yazılıdır. Bu belgelerdeki bilgilerle, bugünkü durum birleştirildiğinde III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın 18. yüzyılda Üsküdar'da gerçekleştirdiği "kentsel proje"ye ait yapıların bir dökümü çıkarılabilir (Şekil 2).

İsimleri bilinen toplam 27 çeşme şunlardır (bugüne sadece 14 tanesi gelebilmiştir): III. Ahmet Meydan Çeşmesi, Baş Kadın Çeşmesi, Üçüncü Kadın Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Abdülhamit Validesi Çeşmesi (yok olmuş)¹⁵, Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi, Şehzade Süleyman Validesi Çeşmesi, Şehzade Bayezıt Validesi Çeşmesi, Şehzade Mehmet Validesi Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Seyfeddin Çeşmesi, Şehzade Mehmet Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Süleyman Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Bayezıt Çeşmesi (yok olmuş)¹⁶, Şehzade Numan Çeşmesi, Şehzade Mustafa Çeşmesi, Şehzade Abdülhamit Çeşmesi (yok olmuş)¹⁷, Ümmü Gülsüm Sultan Çeşmesi, Fatma Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Atike Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Hatice Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Genç Mehmet Paşa Çeşmesi, Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi, Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi, Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (yok olmuş)¹⁸ ve Damat İbrahim Paşa'ya ait 4 çeşme (ikisi yok olmuş).

Şekil 1. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait h.1166 (m.1752-53) tarihli haritanın kent içi dağılımını gösteren kısmı¹⁹

Şekil 2. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait mevcut çeşmeleri ve hattın muhtemel kent içi dağılımını gösteren harita²⁰

Çeşmelerin büyük bir çoğunluğu h.1141 (m.1728-29) tarihini taşır. Aynı anda bu kadar çok çeşmenin yapıldığı böyle bir proje Osmanlı kentleri için belki de bir ilktir²¹ ve Üsküdar'da gerçekleştirilmiştir. Çeşmelerin banilerine bakıldığında da bu projenin bütüncül bir proje olduğu anlaşılır. Öncelikle, dönemin padişahı III. Ahmet ile sadrazamı Damat İbrahim Paşa arasındaki işbirliği zaten malumdur ve bu işbirliği çeşmelere de yansımıştır. Proje'nin en büyük yapısı olan iskeledeki meydan çeşmesi, III. Ahmet tarafından vefat etmiş olan annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan adına Damat İbrahim Paşa'ya yaptırılmıştır²². Geri kalan çeşmelerin 7'si III. Ahmet'in hanımları, 7'si şehzadeleri, 4'ü kızları²³ adına yapılmıştır. 4 çeşme bizzat Damat İbrahim Paşa'nın, 2 çeşme paşanın damatlarının, bir çeşme de paşanın oğlunun adını taşır. Bilinen 27 çeşme içinde aile dışından birinin yaptırdığı tek çeşme Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nınkidir. Sonuç olarak görülmektedir ki, sadrazam nezdinde önemli olduğu anlaşılan Üsküdar Şerefabad Kasrı için getirilen su; padişah, sadrazam ve her ikisinin de ailesinin dâhil olduğu kapsamlı bir imar faaliyetine dönüşmüştür²⁴. Bu çalışmanın konusunu oluşturan dört çeşme de bu imar faaliyetinin birer sonucudur.

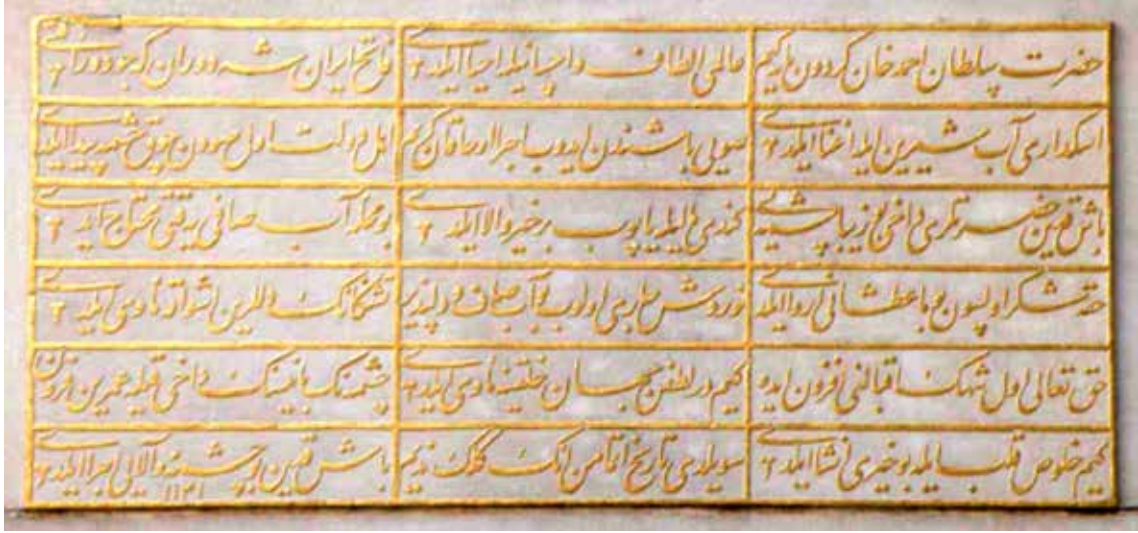
BAŞKADIN, GENÇ MEHMET PAŞA, GÜNDOĞUMU CADDESİ DAMAT İBRAHİM PAŞA VE DOĞANCILAR CADDESİ DAMAT İBRAHİM PAŞA ÇEŞMELERİ

Şekil 3. Üsküdar Başkadın Çeşmesi

Üsküdar Başkadın Çeşmesi (Şekil 3), Doğancılar Caddesi üzerinde, İmrahor Camisi önündedir. Çeşmenin üzerinde yer alan talik hatla yazılmış 18 satırlık kitabede, çeşmenin Başkadın tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Şair Nedim tarafından yazıldığı anlaşılan kitabenin son satırı, ebced hesabıyla h.114125 (m.1728-29) tarihini verdiği gibi bu tarih, son satırın altına rakamla da yazılmıştır (Şekil 4). Kitabenin metni şöyledir:

1. Hazreti Sultân Ahmed Hân-ı gerdûnpâyeye kim	2. Âlemi eltâf-ü ihsâniyle
ihyâ eyledi	3. Fâtih-i İnan şeh-i devran ki cûd-ü re'feti
4. Üsküdar-ı âb-ı şîrin ile ıgnâ eyledi	5. Suyu başımdan idüb
icrâ o hâkan-ı kerîm	6. Ehli devlet o sudan çok çeşme peydâ eyledi
7. Başkadın hazretleri dahi bu zîbâ çeşmeyi	8. Kendi mâliyle yapıp
bir hayr-i vâlâ eyledi	9. Bu mahalle âb-ı sâfiye katı muhtâç idi
10. Hakk'a şükr olsun bu mâ atşanı irvâ eyledi	11. Nûr veş câri olub bu
âb-ı sâf-ı dil-pezir	12. Teşnegânın dillerin eşvâka me'va eyledi
13. Hak taalâ ol şehin ikbâlini efvân ide	14. Kim deri lûtfun cihân
halkına mevaeyledi	15. Çeşmenin bânisinin dahi kıla ömrün füzûn
16. Kim hulûs-ı kalb ile bu hayrı inşâ eyledi	
17. Söyledi târihi itmâmın onun kilik-i Nedîm	18. Başkadın bu çeşme-i vâlâyı icra
eyledi ²⁶ 1141	

Şekil 4. Üsküdar Başkadın Çeşmesi kitabesi

Kitabenin 4. ile 8. satırları arasında çeşmenin yapımı kısaca anlatılmakta; “Sultan Ahmed Han”ın suyu kaynağından getirtip, Üsküdar’ı “ab-ı şirin” ile zenginleştirdiği, “Ehl-i devlet”in bu sudan çokça çeşme yaptırdığı, “Başkadın hazretleri”nin de bu çeşmeyi kendi malıyla inşa ettirdiği yazmaktadır. Çeşmenin kitabesinde sadece “Başkadın” olarak belirtilen bani, III. Ahmet’in eşi Emetullah Kadın’dır ve aynı zamanda Damat İbrahim Paşa’nın eşi Fatma Sultan’ın annesidir. 1739 yılında vefat etmiş, Eyüp Hacı Ayşe Bahri Kadın açık türbesine defnedilmiştir²⁷. 1752-53 tarihli olduğu düşünülen su yolu haritasında çeşme: “*Mirahur Camii karşısındaki vaki Başkadın Çeşmesi*” ifadesiyle gösterilmiştir. Haritada çeşmenin yanında görünen su terazisi muhtemelen bugün de caminin yanında bulunan ve kısmen ayakta olan terazidir. Ancak çeşmenin özgün konumunun biraz değiştiği bilinmektedir. Haznesi yıkılmış, çeşmenin ön cephesi caddeye paralelken yönü değiştirilerek caminin önündeki alana yapılan betonarme duvarın üzerine monte edilmiştir²⁸.

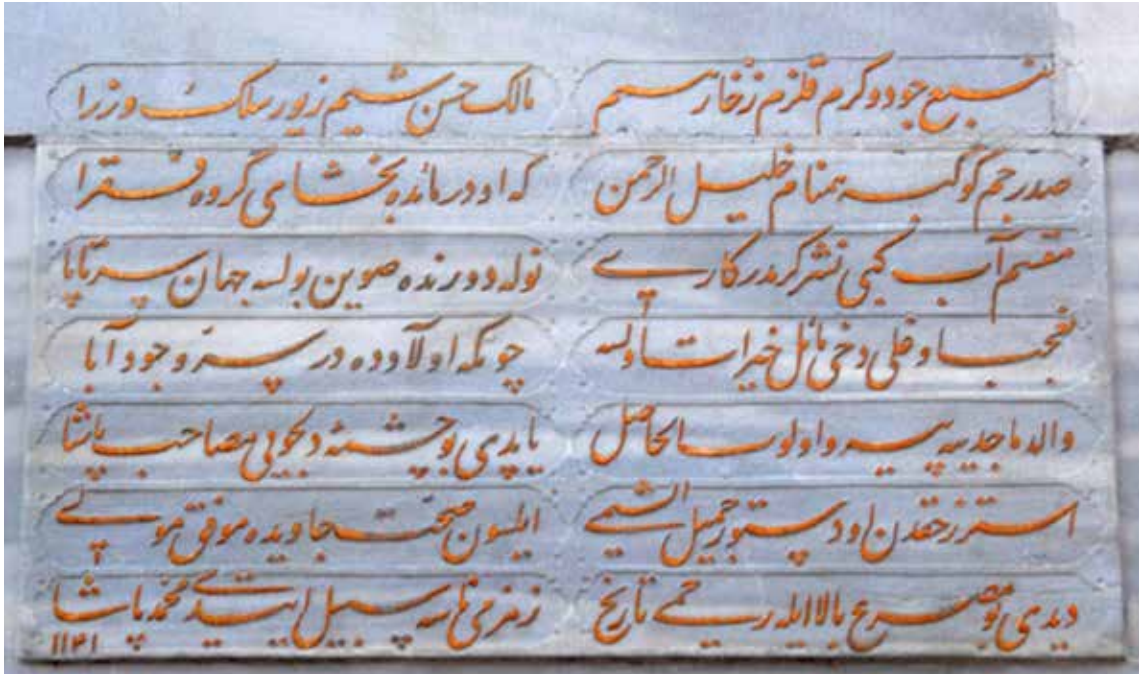

Şekil 5. Üsküdar Genç Mehmet Paşa Çeşmesi

Genç Mehmet Paşa Çeşmesi (Şekil 5), Semerciler Semti, Eski Toptaşı Caddesi üzerinde, bugünkü Hacı Mustafa Bedel Camisi (eski Şeyh Osman Efendi Camisi) yakınındadır. 14 satırlık kitabesinde hem ebced hesabıyla²⁹ hem de rakamla h.1141 (m.1728-29) tarihi yazılmış, bani olarak da Mehmet Paşa'nın ismi verilmiştir. Kitabenin Şair Rahmi (Rahmi Mustafa Efendi) tarafından söylendiğini de yine kitabeden öğrenmekteyiz (Şekil 6). Kitabenin metni şöyledir:

1. Menba-ı cud u kerem kulzüm-ı zehhar himem	2. Mâlik-i hüsn-şiyem zîver-i silk-i vüzerâ
3. Sadr-ı Cem-kevkebe hem-nâm-ı Halîlü'r-Rahmân	4. Ki odur mâ'ide-bahşâ-yı guruh-ı fukarâ
5. Maksem-i âb gibi neşr-i keremdir kârî sertâpâ	6. N'ola devrinde suyun bulsa cihân
7. Ne aceb oğlu dahi mâ'il-i hayrât olsa âbâ	8. Çünkü evlâddadır sırr-ı vücud-u
9. Vâlid-i mâcidine peyrev olup el-hâsıl musâhib pâşâ	10. Yaptı bu çeşme-i dilcuyu
11. İsteriz Hak'tan o düstur-ı cemîlü'ş-şiyemi muvaffak Mevlâ	12. Eylesin sıhhat-ı câvîde
13. Dedi bu mısra-ı bâlâ ile Rahmî târîh Mehemed Pâşâ	14. Zemzem'i nâsa sebîl etti

1141

Şekil 6. Üsküdar Genç Mehmet Paşa Çeşmesi kitabesi

Kitabede adı geçen Mehmet Paşa, Damat İbrahim Paşa'nın oğlu olan ve "Genç" lakabıyla bilinen paşadır. Nitekim kitabenin başında suyolu için maksemin yapılışından bahsedildikten sonra 7. ve 10. satırlar arasında, baba-oğul ilişkisinden bahsedilmekte ve oğlun babasının izinden giderek bu çeşmeyi yaptırdığı anlatılmaktadır. Genç Mehmet Paşa, III. Ahmet'in kızı Atike Sultan³⁰ ile evlenerek aynı zamanda saraya damat da olmuş, vezirlik, Amasya mutasarrıflığı, Selanik ve Bursa valiliği görevlerinde bulunmuştur. 1730 yılında vuku bulan ve Damat İbrahim Paşa da dâhil pek çok devlet adamının öldürülmesiyle sonuçlanan Patrona Halil isyanında canını kurtarabilmiş, babasının vakıflarını idare etme görevini üstlenmiştir. Üsküdar suyoluna yeni katmalar yaptığı bilinmektedir. 1768 yılında ölümünden sonra babasının Şehzadebaşı'ndaki külliyesinin haziresine gömülmüştür³¹.

Genç Mehmet Paşa zamanında çizildiği düşünülen, tarihi suyolu haritasında çeşme: "Hayreddin Mahallesinde, Osman Efendi Camii kurbunda merhum İbrahim Paşazade Mehmet Paşa'nın çeşmesi" olarak belirtilmiştir. Çeşmenin özgün konumu değişmese de çevresi büyük değişikliğe uğramıştır. Yapı, haznesiyle beraber (Eski) Toptaşı Caddesi ile Beygirciler (Boz) Sokağın birleştiği köşede, sıkı bir sokak dokusu içinde yer alırken, Yeni Toptaşı Caddesi'ni açmak için bazı yapı adalarıyla beraber Beygirciler Sokağı da yok edilince; çeşme ortada, tanımsız bir halde kalakalmıştır.

Şekil 7. Üsküdar Gündoğumu Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nin kalan haznesi ve bugün Topkapı Sarayı'ndaki konumu

Ahmediye'de, Malatyalı İsmail Ağa Cami önündeki alanda, Gündoğumu Caddesi üzerinde yer alan büyük su haznesi, Damat İbrahim Paşa'nın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden birinin geriye kalan haznesidir (Şekil 7). 1752-53 tarihli olduğu düşünülen suyolu haritasında çeşme: "Hasan Ağa Mahallesinde³² vaki merhum İbrahim Paşa Çeşmesi" olarak tanımlanmıştır. Çeşmenin mermer ön cephesi Topkapı Sarayı'na taşınmış, Bab'üs Selam'ın revakları altına, bir köşeye monte edilmiştir. Tanışık'ın 1945 ve Nirven'in 1946 tarihli kitabında yapı özgün yerinde gösterilmektedir. Tanışık, yerinde gördüğü yapının teknesinin çukurda olduğunu, kaplama taşlarından bazılarının öne doğru kamburlaşmış ve dökülme tehlikesi gösterdiğini belirtmektedir³³. Bu bağlamda, çeşmenin kötü durumundan dolayı 1940'larda sökülerek Topkapı Sarayı'na taşındığı düşünülebilir. Yapının kitabesi (Şekil 8) aşağıdaki gibidir:

1. Hıdiv ü bahr-ı ber Sultân Ahmed Hân-ı Gazi'nin
dünyâ ve mâfihâ

2. Garîki lücce-i hayratıdır

3. O şâhenşâhın âsâr-ı kemâl-i bahtıdır kim Hak
hayrhâh-ı eyledi itâ

4. Ana bir böyle sadr-ı

5. Mekârim-pîşe İbrâhîm Pâşâ-yı-keremver kim
bezl-i mamelek Hakka

7. Aceb mi cûy-ı şîr-i lutfu câri olsa dünyaya
maksem-i erzâkdir gûyâ

9. Bu şehrin dahi âba ihtiyâcın eyleyip idrâk
sükkânını irvâ

11. Huda sâyinde meşkûr eyleyüp ol sadr-ı zîşânı
kederden hıfz ede Mevlâ

13. İtaşı dehre işrâb eyledim târihin ey Rahmî
Pâşâ eyledi icra

6. Su içmek gibidir yanında

8. Der-i dîlcûsu halka

10. Zulâl-ı merhametle eyledi

12. Sefâ-i meşrebin gerd-i

14. Bu ayn-ı Âsâf İbrahim

1141

Şekil 8. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Gündoğumu Caddesi) kitabesi

Son mısranın, ebced hesabıyla 1141³⁴ ya da 1142 tuttuğu belirtilse de³⁵ altına rakamla 1141 yazıldığından çeşmenin inşa tarihi olarak diğer çeşmelerde olduğu gibi h.1141 (m.1728-29) yılını kabul etmek gerekir. Son beyitten Şair Rahmi tarafından söylendiği anlaşılan kitabede, ayrıca Damat İbrahim Paşa'nın iyilikseverliğinden, şehrin (Üsküdar'ın) suya olan ihtiyacını idrak edip sakinlerini suya kavuşturduğundan bahsedilmektedir.

Şekil 9. Üsküdar Doğancılar Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi

Doğancılar Caddesi üzerinde, Uncular Sokak karşısında, Hüsrev Ağa Camisi'nin (Eski Hamam Camisi) arkasında bulunan çeşme, Damat İbrahim Paşa'nın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden günümüze gelebilmiş olanların ikincisidir (Şekil 9). Kitabesi (Şekil 10) şöyledir:

1. Vezîr-i a'zâm-ü Damad İbrahim Pâşâ kim kân-ü deryâdan	2. Kef-i cûdi anın bahşında terdir
3. Vekîl-i saltanat gayretkeş-i nâmus-i devletdir sultân-ı vâlâdan	4. Anı dür itmeye Hak sâye-i
5. O sadr-ı ekremin hayrata mecbûl olduğundandır masdar sevb-i Mevlâdan	6. Ki olur her emirde tevfiğe
7. Mûrâd itdi ki ehl-i Üsküdarı eyleye irva haşredek âlâ vü ednâdan	8. Duâyâ mazhâr ola
9. Hüdâ sultân-ı devran-ı hatalardan emîn itsün mekr-i keyd-i âdâdan	10. Cihân asûdedir devrinde
11. Vezîr-i a'zamı da sadr-ı devletde olub bercâ cihâna pîr-ü bernâdan	12. Duâ aldursun o şah-ı
13. Bu zîba çeşmeyi bir mevkiinde eyledi bünyâd tarh-ı mergûbun temâşadan	14. Ki sîr olmaz nezâre
15. Akınca lûlesinden âb Es'ad didi târihin İbrahim Pâşâ'dan	16. İçin su çeşme-i Dâmad

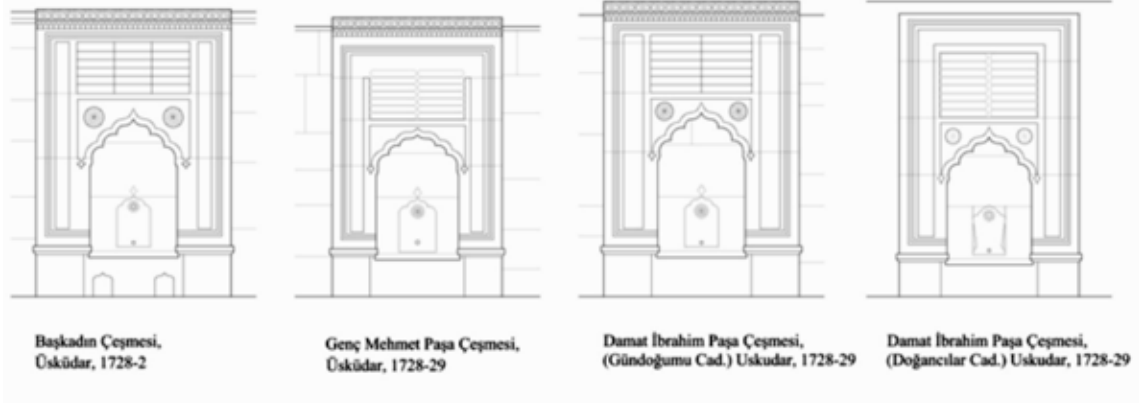

Şekil 10. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Doğancılar Caddesi) kitabesi

Kitabenin h.1143 (m.1730-31) tarihli olduğu belirtilse de³⁶ kitabede rakamla 1141 yazdığı görülmekte ve çoğu yazar da bu tarihi kabul etmektedir³⁷. Kitabenin şairi, Yanyalı Esat Efendi'dir. 18. yüzyıl suyolu haritasında: “*Hamam-ı Atik kurbunda, Mehmet Paşa mahallesinde*³⁸ vaki İbrahim Paşa çeşmesi” ifadesi bu çeşmeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Haznesinin, zamanında kesme taş kaplı olduğu Tanışık'ın yayınladığı kitaptaki fotoğraftan ve “kesme taştan yapılmış muazzam haznesi”nden bahsetmesinden³⁹ anlaşılmaktadır. Bugün hazne taş-tuğla almalı duvar örgülü bir vaziyettedir.

Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait bu dört çeşme, 1728-1729 tarihinde gerçekleştirilen proje kapsamında Üsküdar'a kazandırılmış yapılardır. Beraber yapıldıkları diğer çeşmeler içinde bu dört çeşme, ortak özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu dört çeşmenin ortak yönü, tasarımlarıdır; hepsi de büyükçe bir su haznesine sahiptir⁴⁰; tamamen beyaz mermer kaplı olan çeşmeler, üzerinde yer aldıkları hazne duvarından hafifçe öne taşınmışlardır; çeşme nişlerinin yukarısında kitabeler⁴¹, tepe kısımlarında mukarnaslı-palmetli korniş⁴² bulunmaktadır; çeşmeler, kitabe ve nişleri de içine alacak şekilde en dışta sade silmelerle çevrelenmiştir; çeşme nişleri içinde; lale tepelikli, ortasında gül bezek bulunan kaş kemer motifli musluk aynaları yer alır. Kemer köşelerinde yer alan iri gül bezek rölyefleri⁴³ ve üzengi seviyesindeki ters palmet-lale motifleri⁴⁴ yapıların bir başka bezeme unsurudur (Şekil 11).

Şekil 11. Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmelerinin cepheleri

Çeşmeler genel olarak, cepheleriyle farklılaşan yapı tipleridir ve niş kemerleri de en belirgin özellikleridir. Üsküdar'daki dört çeşmeyi diğer çeşmelerden ayıran ve Osmanlı mimarlığında özel bir yere koyan en önemli unsur da yine çeşme nişlerinin “çok dilimli kemerleri”dir. Üsküdar'da Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı su yolu vesilesiyle hayata geçen yaklaşık 30 çeşmenin mimari açıdan sadece 14 tanesi hakkında bilgi sahibi olduğumuzdan bir genelleme yapmak zor olsa da, yukarıda ele alınan dört çeşme dışında “klasik, sivri kemerli” çeşmelerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Örneğin: III. Ahmet Meydan Çeşmesi, Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi, Şehzade Süleyman Validesi Çeşmesi, Şehzade Bayezıt Validesi Çeşmesi, Şehzade Seyfeddin Çeşmesi (özgün hali), Şehzade Numan Çeşmesi, Şehzade Mustafa Çeşmesi ve Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi nişleri bu tür sivri kemerlere sahiptir. Oysa Başkadın, Genç Mehmet Paşa, Gündoğumu Caddesi ve Doğancılar Caddesi Damat İbrahim Paşa Çeşmeleri farklı olarak dilimli kemerlere sahip olmalarıyla diğer çeşmelerden ayrılırlar ve özgün bir kemer tipininin yansımalarıdır.

OSMANLI MİMARİSİNDE ÇOK DİLİMLİ KEMERLER⁴⁵ VE KAYNAKLARI ÜZERİNE

Üsküdar'da 1728-29 tarihlerinde inşa edilen söz konusu dört çeşmeden önce Osmanlı mimarlığında bu tarzda ve bu ölçülerde kemerlere hiç rastlanmaması ilginçtir. Osmanlı anıtsal yapılarında sıklıkla sivri kemer; zaman zaman da basık kemer, yarım daire kemer ve Bursa kemeri gibi değişik tiplerde kemerler kullanılmıştır⁴⁶. Çok dilimli kemerlere 1728 öncesi en yakın örnekler olarak ancak dantel kemerleri⁴⁷ verebiliriz. Genelde Lale Devri pencere söve kemerlerinde ve çeşmelerinde görülen dantel kemerlere örnek olarak; Üsküdar Yeni Valide Türbesi (h.1122, m.1710), Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili (h.1132, m.1719-20), Çubuklu Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (h.1133, m.1720-21) ve Fındıklı Silahtar Mehmet Ağa Çeşmesi (h.1138, m.1725-26) verilebilir (Şekil 12). Ancak bu kemerler hem oldukça basık-yayvan oluşları hem de dilim sayısının çok olmayışı ile Üsküdar'daki çeşmelerin kemerlerinden farklıdır⁴⁸.

Şekil 12. Çubuklu Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (h.1133, m.1720-21)

Üsküdar'dakilere benzer çok dilimli kemerler, Avrupalı gezginlerce, İstanbul'u gösteren bazı çizimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri Thomas Allom'un ön çizimini yaptığı ve "hamam" olarak adlandırılan gravürdedir (Şekil 13). Çizimde, ismi verilmeyen hamamın sıcaklık bölümü resmedilmiştir. Burada, kubbeyi taşıyan sütunlar üzerinde büyük, dilimli kemerler görülmektedir. Bu yapının hangi hamam olduğu bilinmemektedir, sanatçının İstanbul'da gördüğü hamamların bir kolâjı olma ihtimali vardır. Bu noktada, çizimde görülen dilimli kemerlerin gerçeği yansıtmayıp yansıtmadığı şüphesi ortaya çıkmaktadır. Nitekim yine Allom'un, Topkapı Sarayı Divanhanesi önünden sarayın ikinci avlusuna bakışı gösteren gravüründe, arka plandaki Bab-ı Selam revak kemerlerinin çok dilimli tarzda gösterildiği fark edilmektedir (Şekil 14). Yapının gerçek görünüşüyle uyuşmayan bu durum, çizimlerdeki çok dilimli kemerlerin hayal ürünü olduğunu düşündürmektedir. Ressamın yerinde çizdiği gerçekçi desenler, bu yerleri hiç görmemiş hakkâklar tarafından klişe haline getirilirken de, bazı üslup farkları meydana gelmiş olabilir⁴⁹.

The Bath

Şekil 13. Thomas Allom'un Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor adlı kitapta yer alan "Hamam" başlıklı çizimi, 1838

Şekil 14. Thomas Allom'un Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor adlı kitapta yer alan "Saray Kabul Salonu'nun Kapısı" (Topkapı Sarayı Divanhanesi) başlıklı çizimi, 1838

Üsküdar Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmeleri dilimli kemerlerinin Osmanlı mimarlığında tespit edilebilmiş tek benzeri onlarla aynı tarihte (h.1141, m.1728-29 tarihinde) Cağaloğlu'nda yapılmış olan Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi'dir (Şekil 15). Üzengi hizasında palmetleri ve köşelerde gül bezekleri olmamasına ve biraz basık olmasına karşın kemerin şekillenışı Üsküdar'dakilerle eş zamanlı olan bu çeşmenin aynı elden çıktığı düşündürmektedir. Dilimli kemer konusunda önemli bir başka nokta, 1728-29 yılında dört tanesi Üsküdar'da olmak üzere beş çeşmede görüldükten sonra Osmanlı mimarlığında bir daha hemen hiç uygulanmamasıdır. Edirnekapı Hacı Bekir Ağa Çeşmesi (1735-36) ve Cerrahpaşa Besim Ağa Çeşmesi (1846?) bunun nadir ve kısıtlı istisnalarındandır. Bu noktada bu kemer tipi, Osmanlı Mimarlığında bir anlığına ortaya çıkmış, sonra da bir daha hemen hiç uygulanmamış görünmektedir.

Şekil 15. Cağaloğlu Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi (h.1141, m.1728-29)

Osmanlı mimarlığında, Üsküdar'daki dört çeşme gibi kısıtlı sayıda kullanılmasına karşın “çok dilimli kemerler”, başka kültürlerde, özellikle İspanya “Emevi” ve Hindistan “Moğol” İslam mimarisinde, yaygın bir kullanım alanına sahiptir⁵⁰. Üsküdar'daki çeşmelerin cephelerinde görülen dilimli kemerler de; mermer oluşları, oranları ve palmet motifleri ile özellikle Hindistan İslam mimarisindeki örnekleri hatırlatmakta, kemerlerin mimari kaynağının da burası olduğu izlenimi vermektedir. Hindistan'dan etkilenmiş veya oradan gelmiş bir sanatçı ya da sanatçı grubunun eseri olabilme ihtimalleri vardır.

1718-1740 arası Lale Devri ve onun etkisindeki dönemde Müslüman Hint mimarisinin etkisini akla getiren başka örnekler de vardır⁵¹. Bu dönemde Doğu'nun, bazı yapılar için esin kaynağı olduğu sadece yapısal benzerliklerden değil bizzat dönem kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynaklarının bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Müzikte⁵², şiirde⁵³, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde hep bu göndermeler vardır. Damat İbrahim Paşa'nın, Nevşehir'deki külliyesinin han kitabesinde “Mûlûk-ı Hind'e mahsus” (Hindistan krallarına özgü) bir yer yaptırdığını yazması⁵⁴ buna örnektir.

Şekil 15. Delhi Kızıl Kale Divan-ı Has (1640–1648) kemerlerinden biri

Ancak Osmanlı ile Hindistan arasındaki sanatsal etkileşimlerin, varsa, nasıl gerçekleştiği konusu net değildir. Elçiler, tüccarlar ya da hacılar vasıtasıyla dolaylı bir etki söz konusu olabilir. Unat'ın verdiği listeye göre: Seyyid Muhiddin ve Zülfikar Ağa 1653 yılında; Maanzade Hüseyin Bey 1655 yılında Hindistan'a elçi olarak gönderilmiştir. 1703 yılında padişah III. Ahmet'in tahta çıktığını bildirmek üzere Hindistan'a yine bir elçi gönderildiği bilinmektedir⁵⁵. 1713 yılında da Hindistan elçisi Hacı Niyaz Bey Han bir heyetle İstanbul'a gelmiştir⁵⁶. Hindistan'dan gelen elçi 1717'de, Edirne'de padişahın huzuruna çıkmış, daha sonra İstanbul'da günlerce ağırlandı⁵⁷. Bu elçi heyetleri doğrudan mimariye etkili olmasa da beraberlerindeki heyet mensupları ya da getirdikleri hediyelik eşyalar bu etkileşime yol açmış olabilirler⁵⁸. Ayrıca bazı ustalar Doğu memleketlerinden İstanbul'a gelebilmiştir. Örneğin 1703 yılında Sadrazam Rami Mehmet Paşa, çuha ve ipek kumaşların üretimini teşvik etmek için Hindistan'dan dokuma ustaları getirtmiştir⁵⁹. Diplomatlar ve tüccarlar yanında yine, Hindistan'dan yola çıkan Müslüman hacıların önce İstanbul'a uğradıkları, Aksaray ve Üsküdar'daki Hindî tekkelerinde konakladıkları bilinir⁶⁰. İstanbul'da Hint kültürünün bir nevi merkezi olan bu tekkelerin sanatçılar üzerinde etkisi olduğu da düşünülebilir.

Sonuç

III. Ahmet'in tahta geçmesiyle Osmanlı mimarisinde, daha önceki devirlerdekinden farklı bir değişimin yaşanacağı bir dönemine girilmiş, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazam olduğu 1718'den sonra, yani Lale Devri olarak adlandırılan dönem ile, dönüşüm başlamıştır. Böylece padişah III. Ahmet ve sadrazamı İbrahim Paşa, bir ikili olarak hem idari hem de kişisel gayelerle yeni bir dönemin şekillenmesini sağlamışlardır. III. Ahmet devrinde yapılan çeşmeler de, bu dönem mimarlığında değişimin en iyi takip edilebildiği yapılarıdır. 1450'lerden beri devam eden "klasik" Osmanlı mimarlığının ardından sanatçı ve banilerin "yenilik" arayışı en belirgin olarak bu yapılarda ortaya çıkmıştır denebilir. 16. ve 17. yüzyılda kitabelerinde çeşmeler sadece hayır eserleri olarak tanımlanırken, 18. yüzyılda çeşmeler artık kendi başlarına yapılar ve birer estetik obje olarak tanımlanmış, sağladıkları faydadan çok güzellikleri üzerinde durulmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan Osmanlı çeşmeleri içinde en kendilerine özgü olanlar da, dilimli kemerlere sahip olan Üsküdar Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmeleridir. Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan, Hindistan Moğol mimari tarzının birer kopyası derecesindeki bu kemer tipinin aynı zaman dilimi içinde Üsküdar'daki dört çeşmede birden uygulanmış olması önemlidir. Bu çeşmelere özel bir önem verildiği açıktır, büyük hazneleriyle Üsküdar'ın en gözde meydan ve köşelerine yerleştirilmişlerdir. Banilerini ve kitabe yazarlığını bilmekle birlikte, çeşmelerin

kim tarafından tasarlandığı; neden bu şekilde tasarlandıkları; tasarım tercihinin banilerin ne kadar dâhil olduğu ne yazık ki bilinmemektedir⁶¹. Bu kemerlerin Üsküdar'daki çeşmelerde yapılmış olması akla coğrafi nedenleri getirmektedir; Üsküdar'ın İstanbul'dan Doğu'ya giden yolun başında, ya da başka bir ifadeyle, Doğu'dan İstanbul'a gelen yolun sonunda olması gibi...

Dipnotlar

¹ Özellikle III. Ahmet dönemi ile başlayan 18. yüzyıl için "çeşmeler yüzyılı" demek yanlış olmaz; Şahin, S., *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı: III. Ahmet ve I. Mahmut Devri Osmanlı Mimarlığı*, Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.206.; Günümüze ulaşmayanlar da dahil 16. yüzyılda 53-77 arası, 17. yüzyılda ise 89-93 arası çeşme yapıldığı bilinmesine karşın, 18. yüzyılda çeşme sayısında büyük bir artış olmuştur: 287-365 arası çeşme; Tanışık, İ. H., İstanbul Çeşmeleri, 2 Cilt, Maarif Vekaleti Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1945; Egemen, A., İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1993; Bates, Ü. Ü., "Eighteenth Century Fountains of Istanbul", *International Congress of Turkish Art*, 09 (1991) C1, s.293-297, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995; Oğuz, B., *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1998; Hamadeh, S., "Splash And Spectacle: The Obsession With Fountains in Eighteenth-Century Istanbul", *Muğarnas*, 19, 2002, 18. yüzyıl çeşmelerinin yaklaşık 135 tanesi de III. Ahmet dönemi içinde yapılmıştır; Canca, G. E., *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmet Devri Mimarisi (1703-1730)*, Doktora Tezi, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999

² Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.44; Hamadeh, a.g.e., s.126

³ Çeçen, K., Üsküdar Suları, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s.26

⁴ Bunlar: Kemankes Çeşmesi suyu, Maktul Selim Ağa suyu, Talip Efendi suyu, Halil Paşa suyu, Defterdar Tahir Efendi suyu, Beylik Çeşme suyu, Ayşe Hatun Çeşme suyu, Saraçlar Çeşmesi suyu, Korucular Çeşmesi suyu, Demirci Çeşmesi suyu, Meleksima Çeşmesi suyu, Ahmet Efendi Çeşmesi suyu, Kısıklı Çeşmesi suyu, Büyük Çamlıca suyu, Benlizade Raşit Efendi Çeşmesi suyu, Çınar Çeşmesi suyu; (Nirven) Nazım S., "İstanbul Vilayeti Şehremaneti'ne Evkâf'dan Devr Olunan Sular, İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1341 (1925)", 19. ve 20. *Yüzyılda İstanbul Suları*, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 2000, s.181. Ayrıca bunlara Tomruk suyu, Horhor Çeşmesi suyu, Arslan Ağa suyu, Selami Ali Efendi suyu da eklenebilir.

⁵ Çeçen, a.g.e., s.36

⁶ Nazım, a.g.e., s.184

⁷ Dönemin şairlerinden İshak, Rahmi, Sâbir, Sâhib, Şâkir, Şerif ve Vehbi'nin, kasrın tamamlanma tarihini h.1141 (m.1728-29) olarak veren birer tarih beyitleri bulunmaktadır; İpekten, H. - Özergin, M. K., "Sultan Ahmed III Devri Hâdiselerine Ait Tarih Manzumeleri", *Tarih Dergisi*, 14, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1959, s.144-145. Damat İbrahim Paşa'nın ihyasından sonra Şerefabad Kasrı, birkaç kez yenilenmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortadan kalkmıştır. Bugün yapı topluluğundan ve bahçesinden geriye fazla bir şey kalmamıştır. Şemsi Paşa Külliyesi'nin batısında ve Rum Mehmet Paşa Camisi'nin aşağısında var olan bazı kalıntıların, kasrın hamam, mutfak ve su deposuna ait olduğu sanılmaktadır Yılmaz, H. F., "Şerefabad Kasrı", *DBİA*, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s.163; Gültekin, G., "Şemsi Paşa Külliyesi", *DBİA*, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s.158.

⁸ Çeçen, a.g.e., s.78.

⁹ Nirven, Nazım S., İstanbul Suları, Halk Basımevi, İstanbul, 1946, s.225; Yüngül, N., Üsküdar 3. Sultan Ahmet Çeşmesi, Sular İdaresi Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1955, s.10.

¹⁰ Dönemin tanınmış şairi Nedim tarafından söylenen tarih beytinin altında rakamla 1141 yazıldığı halde, son mısra ebced hesabıyla 1144 tarihini vermektedir. Muhtemelen tarih beyti tâmiyelidir ve bundan 3 rakamı çıkarılmalıdır; Yüngül, a.g.e., s.11, Çeçen, a.g.e., s.81; Aynur, H. - Karateke, H. T., *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995, s.96.

¹¹ Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait maksemin Nedim'in tarafından söylenen kitabesinde de: "Şerefâbâd içindir aslı amma kim bu maksemden / Bu şehri Üsküdar'a dahi külli hisse peydâdır" denilerek bu durum belirtilmektedir.

¹² Haksan, M. M., *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s.1133.

¹³ Türk-İslam Eserleri Müzesi no.3336.

¹⁴ Çeçen, a.g.e., s.81.

¹⁵ Doğançılar Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'ne çok yakın, Bakıcı Sokak (bugünkü Şemsipaşa Caddesi) köşesinde bulunan kitabesiz çeşmenin, 1753 tarihli haritadaki konumundan hareketle, Şehzade Abdülhamit Validesi Çeşmesi olma ihtimali vardır; Çeçen, a.g.e., s.86.

¹⁶ Çeçen, bu çeşmeden geriye sadece Türbekapısı Sokak ile Açıktürbe Sokak köşesindeki temel kalıntıların kaldığını belirtmektedir; Çeçen, a.g.e., s.92.

¹⁷ Çeçener, Büyük Selim Paşa Caddesi'nde Kurban Nasuh Paşa Camisi karşısındaki büyük su haznesinin Şehzade Abdülhamit Çeşmesi'ne ait olabileceğini belirtmektedir; Çeçener, H. B., Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygurluğu Eserleri, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s.45.

¹⁸ 1753 tarihli haritada; "Atpazarı kurbunda Dartissaade-i sâbık El-Hac Beşir Ağa'nın çeşmesi" olarak tarif edilen Üsküdar Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nin ayrı bir çeşme mi, yoksa aynı noktadaki 1589-90 tarihli, Dartissaade Ağası Mehmet Ağa Çeşmesi mi olduğu net değildir. Nitekim Hacı Beşir Ağa, Mehmet Ağa'nın çeşmesinin yanındaki mescidine minber eklettiği gibi çeşmeyi de ihya edip ihtiyaçları için gelir tahsis ettiğinden (Güler, M. - Karadağ, G., "Dârüssaâde Agası Hacı Beşir Ağa'nın Üsküdar'daki Hayratı", Üsküdar Sempozyumu, 04, İstanbul, 2006, s.229) çeşme bu isimle de anılmış olabilir.

¹⁹ Çeçen, a.g.e.'den alınmıştır

²⁰ Çeçen, a.g.e ve Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, DGSA Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, İstanbul, 1974'den yararlanılarak çizilmiştir.

²¹ III. Ahmet döneminde buna benzer bir girişimin Galata bölgesi için de düşünüldüğü, Fındıklılı Şemdanizade Süleyman Efendi'nin Marriüt Tevarih adlı eserinden anlaşılmaktadır; Aktepe, M. M., Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mürit *Tevarih*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, c1 s.30. Patrona Halil İsyanı ile III. Ahmet tahtan indirilince proje durmuş, Galata bölgesine su getiren ve bugün Takسیم Suyolu olarak bilinen bu proje, I. Mahmut devrinin başında, 1731 yılında hayata geçirilmiştir. Bu projede de şehre getirilen su, bir maksemden kollara ayrılarak; Galata, Tophane ve Kasımpaşa semtlerinde yaptırılan toplam 31 çeşmeye dağılmıştır.

²² Çeşmenin Boğaz'a bakan ana cephesindeki tarih beytini de III. Ahmet ile Damat İbrahim Paşa beraber düşmüşlerdir Beiyt şöyledir "Dîdi Hân Ahmed ile b'ile İbrahim târihin / Suvardı âlemi dest-i Muhammed ile cevâdullah". Kitabenin altındaki "Ketebuhu Ahmed Hân" yazısından kitabenin hattının da III. Ahmed'e ait olduğu anlaşılmaktadır; Çeçen, a.g.e., s.97.

²³ III. Ahmet'in söz konusu kızlarından birinin Damat İbrahim Paşa'nın eşi (Fatma Sultan) birinin de gelini (Atike Sultan) olduğunu eklemek gerekir.

²⁴ Bu durum, çeşmelerin Nedim, Şakir, Rahmi, Sadi, Esad gibi şairlerce yazılan kitabelerinde de sıklıkla belirtilmektedir. Birkaç örnek

vermek gerekirse; III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde "Şeref-âbâd'ı bünyâd eyledikten sonra emriyle / Bu ayn-ı Zemzem'in çün kıldı icrâsın ona işrâb", Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi'nde, "Şeref-âbâd'ı kıldıkta o şahenşâh için bünyâd / Ana bir cuybârî menbândan eyledi icrâ / Firâvân olmağla âb-ı lutf-ı şehriyâriden / Ricâl-i devlet etti Üsküdar'ı su-be-su irvâ", Gündoğumu Caddesi Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde "Bu şehrin dahi âba ihtiyâcını eyleyip idrâk / Zulâl-ı merhametle eyledi sükkâmı irvâ", Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi'nde "Kef-i cudu bu şehri Üsküdar'ı eyleyip sırâb / Ahâlîsini kıldı behreyâb ihân-ı bî-hadden"... gibi

²⁵ Konyalı, ebced hesabının 1142 çıktığını belirtir de (Konyalı, İ. H., Üsküdar Tarihi, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul, 1977, c2 s.18), bunun nedeni mısrayı "hemze" ile birlikte hesap etmesindedir; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195.

²⁶ Nedim Divanı'nda, aynı tarih kasidesi "Tarih-i çeşme-i Baş Kadın der Üsküdar" başlığı ile ancak çeşme üzerinde yer almayan fazladan bir beyit ilavesiyle yer almaktadır. Ayrıca Abdi Divanı'nda bulunan ve Üsküdar'daki Başkadın Çeşmesi için yazıldığı anlaşılan tarih kasidesi muhtemelen yine bu çeşme içindir; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195.

²⁷ Haksan, *a.g.e.*, s.1050

²⁸ Bu değişikliğin 1960 yılında (Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195) ya da 1985 yılında (Çeçener, *a.g.e.*, s.56) yapıldığı belirtilmektedir.

²⁹ Son satırın ebced hesabıyla 1143 rakamını verdiği belirtilse de (Tanişik, *a.g.e.*, s.338), bir önceki mısradaki geçen "bâlâ" kelimesindeki ebced karşılığı 2 olan be harfî, hesaptan düşülürse sonucun 1141 olacağı bilinmektedir; Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.70, Aynur Karateke, *a.g.e.*, s.207.

³⁰ Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu kapsamında Atike Sultan adına da bir çeşme yapılmıştır, ancak bu çeşme günümüze gelememiştir; Çeçen, *a.g.e.*, s.98, Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.181.

³¹ Süreyya, M., *Sicill-i Osmani 1327/1909*; yay.haz. Nuri Akbayer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, c4, s.1051

³² Belgede geçen mahalle, Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi'dir. Konyalı, çeşmenin bulunduğu yerin Kefçe Dede Mahallesi'ne dâhil olduğunu belirtmektedir; Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.52. Birbirine komşu olan Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi ile Kefçe Dede Mahallesi daha sonra birleşerek bugünkü Ahmediye Mahallesi'ni oluşturmuştur.

³³ Tanişik, *a.g.e.*, s.326.

³⁴ Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.52; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, 184.

³⁵ Tanişik, *a.g.e.*, s.326.

³⁶ Tanişik, *a.g.e.*, s.340, Çeçen, *a.g.e.*, s.86, Çeçener, *a.g.e.*, s.98.

³⁷ Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.30, Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.186.

³⁸ Rum Mehmet Paşa Mahallesi ve bu mahalledeki Rum Mehmet Paşa Hamamı (Eski Hamam) ifade edilmektedir.

³⁹ Tanişik, *a.g.e.*, s.340.

⁴⁰ Ayrıca Damat İbrahim Paşa Suyolu vesilesiyle yapılan diğer çeşmeler içinde III. Ahmet Meydan Çeşmesi ve Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi dışında, sadece bu dört çeşmenin cephesi mermerden yapılmıştır. Çeşmelerin bu kendine özgü özelliklerinin 1752-53 tarihli olduğu düşünülen su yolu haritasında hiç dikkate alınmamış olması da ilginçtir: tüm çeşmeler gibi bu dört çeşme de birbirinin aynı şekilde, basit yuvarlak kemerli ve sembolik olarak çizilmiştir.

⁴¹ Çeşme kitabelerinin satır sayısı ve kartuşları dört çeşmede ufak farklılıklar gösterebilmektedir.

⁴² Doğançılar Caddesi üzerindeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde bu bölüm bulunmamaktadır.

⁴³ Kemer köşelerindeki bu gül bezekler sadece Genç Mehmet Paşa Çeşmesi'nde bulunmamaktadır.

⁴⁴ Doğançılar Caddesi üzerindeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde bu motifler bulunmamaktadır. Ancak bunların zamanla aşınmış olabileceklere de düşünülebilir.

⁴⁵ Arseven, "yan yana müteaddid daire kavislerinden teşkil edilmiş kemer" olarak tanımladığı bu tipin Osmanlıca karşılığı olarak "Tak-ı zülfusus" terimini vermiştir; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, s.1009.

⁴⁶ F. Uluengin, vd., *Osmanlı Anıt Mimarisinde Klasik Yapı Detayları*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2001, s.96.

⁴⁷ Bu kemerlere biçimlerinden dolayı profilli, fistolu, kıvrımlı veya kavisli kemer de denebilmektedir.

⁴⁸ Bu tür yayvan dantel kemerler 1728'den sonra Lale Devri etkisindeki dönemde de kullanılmıştır: Galata Bereketzade Çeşmesi (h.1145, m.1732-33), Kasım Paşa Tersane Emni Hacı Ahmet Ağa Çeşmesi (h.1145, m.1732-33), Azapkapı Saliha Sultan Sebili (h.1145, m.1732-33), Kocamustafapaşa Hekimoğlu Ali Paşa Sebili (h.1146, m.1733-34) gibi.

⁴⁹ S. Eyice, "Allom, Thomas", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s.207

⁵⁰ Arseven, *a.g.e.*, s.1009

⁵¹ Lale Devri yapılarında geniş mermer yüzeylerin rölyeflerle doldurulması ve Osmanlı mimarisinde pek rastlanmayan dış cephelerin boş yer bırakmamasına bezenmesi Doğu-İslam mimarisinin etkisini yansıtmaktadır. Sebil ve çeşmelerdeki bu alçak kabartma rölyefler, 17. yüzyıl Hint-Moğol sanatının oyma panel ve kartuşlarını hatırlatır. Meydan yapılarının ilk örneği olan, 1728-1729 tarihli Bab-u Hümayun önündeki III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde, sadece yüzey bezemeleri açısından değil kütleli olarak da mimari kaynağın Hint-İslam mimarisindeki köşk tipi yapılar olduğu düşünülebilir. Saner, Turgut, 1999, "Lale Devri Mimarlığında Hint Esintileri: Çinihane", *Sanat Tarihi Defterleri 03*, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, s.35-48. Bu dönemin Osmanlı Mimarisi'ndeki "Hint" etkisi, kuş köşkerinde kadar götürülebilir, Şahin, S., "From East to West: Persian, Indian and Central European Themes Forming the Architectural Scenery in Early Modern Ottoman Culture", *I-ICAUD*, EPOKA University Press, Tiran 2012, s. 943

⁵² Kantemir'in Osmanlı müzik teorisini anlattığı "Kitabu ilmi'l musiki ala vechi'l hurufat" adlı kitabında 350 saz eseri içinde bestekârı bilinmeyen fakat "Hindular'lardan" "Acemler'lerden" diye adlandırılan eserler vardır. Bu eserler Timur sarayı ve devamı ile Kuzey Hindistan (Moğol) Sarayında yaşamış bestecilerin Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği dönemlerde bıraktıkları repertura ait eserlerdir.

⁵³ "Sebk-i Hindi" adı ile tanınan hikmet, tefekkür ve tasavvufi görüşü esas alan Hint şiir üslubunun, İranlı şairler aracılığıyla 17. yüzyıl başından itibaren, 18. yüzyıl da dâhil Türk edebiyatını etkilediği de bilinmektedir, H. İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Edebi Bilgiler Nazım Şekilleri*, Birlik Yayın Kooperatifi, Ankara 1985, s.40.

⁵⁴ I. Aktuğ (Kolay), *Neveşir Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.105

⁵⁵ F. R. Unat, *Osmanlı Seferleri ve Sefernameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.98

⁵⁶ N. R. Farooqhi, *Mughal Ottoman Relations 1556-1748*, Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, 1986, s.118

⁵⁷ N. Zeybek, - K. Kara, *Adım Adım Osmanlı Tarihi, Duraklama: Arayış Yılları 1648-1789*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2003, s.352.

Hindistan'la siyasi ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Hint hükümdarı Mehmet Şah, 1744'te İstanbul'a aslen Buharalı olup Hint hizmetinde bulunan Seyyid Abdullâh adında bir sefir göndererek yeniden münasebet tesis etmek istemiş bki: Unat, *a.g.e.*, s.83, İran hükümdarı Nadir Şah'ın Hindistan tarafını istila etmesini Osmanlılara şikâyet etmiştir. Bki: Faroqi, *a.g.e.*, s.132; Zeybek-Kara, *a.g.e.*, s.383. Karşılık olarak Salim Efendi, Hindistan'a ticaret maksadıyla gitmiş bulunan ve ora ahvalini tanıyan Yağlıkçı Yusuf Ağa ile beraber Hindistan'a gönderilmiştir. bki: Unat, *a.g.e.*, s.83). Daha sonraları Güney Hindistan'ın Maysor Sultanlığı ile Osmanlı hükümdarlarından I. Abdülhamit ve III. Selim arasında siyasi ve ticari ilişkiler kurulmuştur. Maysor hükümdarı Tipu Sultan'ın elçisi İmam Serdar'ın (ö. 1787) mezarı da Aksaraydaki Hind Tekkesi'ndedir (T. Zarcone, "Hindiler Tekkesi", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s.74).

⁵⁸ Nadir Şah tarafından I. Mahmud'a hediye edilen ve bugün Topkapı Sarayı'nda bulunan taht, şahın Hint seferi sırasında ele geçirdiği bir eser olarak, Hindistan-İran-Osmanlı arasındaki sanat eseri akışını da göstermektedir.

⁵⁹ Berkes, *a.g.e.*, s.49

⁶⁰ Zarcone, *a.g.e.*, s.78

⁶¹ Ancak eski Hint-İran kültürü ile beslenmiş olan Melamilik anlayışının özellikle Lale Devri'nde saray çevresinde kabul görmesi (Işın, E., 1994, "Melamilik", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s.380) baniler çerçevesinde bu etkilenemenin nedeni olabilir.

ÜSKÜDAR VE YENİÇERİ REMİZLE

Zeynep Emel EKİM

I. Murat döneminde kabul edilen Yeniçeri Ocağı' nın insan kaynağı, savaşta tutsak edilenlerin beşte birinin seçilip birer Müslüman asker olarak yetiştirilmelerini öngören "Pençik Kanunu" denilen yasaya dayanıyordu. I. Murat, Çandarlı' nın arzı üzerine "Tanrı buyruğu ne ise emret" emrini verir.¹ Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte bu yasa değişerek yerine gönüllüğe dayanan bir devşirme sistemi ortaya çıkmıştır. Gönüllülüğe dayanarak toplanan çocuklar önce Anadolu' da Türk ailelerin yanına verilir, belirli bir yaşa gelince Acemi Oğlanı denilen yetiştirme birimine alınır. Acemi Oğlanı ocağından yetişerek bir bölüğe yahut cemaate katılan her yeniçeriye kimlik belgesi niteliğinde bir sofa tezkeresi verilirdi (Resim 1-2). Başlangıçta yedi yıl olarak ön görülen Acemi Ocağı eğitimini bitirenler Yeniçeri Ocağı' na geçerlerdi.

Yeniçeriler Osmanlı askeri örgütlenmesinde aylıklı ve sürekli görev yapan "Kapıkulu Ocakları" nın bir bölüğünü oluştururdu. Doğrudan padişaha bağlı olan "Kapıkulu Ocakları" barışta ve savaşta Osmanlıların' nın güvenliğinden sorumluydular. Yeniçeri Ocağı dışında Acemi Oğlanları, Topçu Ocağı, Top Arabacıları Ocağı, Cebeci Ocağı, Humbaracı Ocağı ve Lağımçı Ocağı Kapıkulu Ocakları' nın piyade (yaya) kısmını oluşturuyordu. Yeniçeri Ocağı, bölük anlamında bir taksimat ifade eden ortalara ayrılmıştı. Bunlar yaya veya cemaat ortaları, Sekban bölükleri, Ağa bölükleri diye üç kısma ayrılmıştı. Her ortanın bazı ayrıcalıkları, üstünlüğü ve özelliği bulunmaktaydı. Yaya ve cemaat ortaları; Yeniçeri Ocağı' nın ilk ortaları olan yaya bölüklerine daha sonra cemaat ortaları adı verilince orta sayısı artarak yüz bire çıkmıştır. Sekban Bölükleri; Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar sekbanlar ayrı bir teşkilattı. Fatih, atlı ve yaya sekbanları, 1451' de Yeniçeri Ocağı' na dahil edince sekbanlar cemaat ortalarının 65. Ortasını teşkil etmişlerdir. Sekbanlar süvari ve piyade olmak üzere iki kısımdı. Sekbanların en büyük kumandanı sekbanbaşı olup ondan sonra sekbanlar kethüdası gelirdi. Ağa Bölükleri; II.Bayezid döneminde kurulmuş olabilir. Çünkü II.Bayezid sekbanbaşılıktan gelen yeniçeri ağasını katlettirerek, saraydan gelen Silahdar veya Emiralemi' ni yeniçeri ağası yaparak bu ağanın 61. bölük teşkil etmesine izin vermiştir. Böylece Yeniçeri Ocağı' nın yapısı son şeklini alır ve 196 ortalık ocağın 101 ortasını cemaat veya yaya bölükleri, 34 ortasını sekban bölükleri (seymenler), 61 ortasını da ağa bölükleri oluşturmuştur. Bu yüzden Yeniçeri Ocağı' nı oluşturan muharip sınıfı cemaatler ve bölükler şeklinde iki gruptan ibaret kabul etmek mümkündür. Kuruluş yıllarında bin dolayında olan Yeniçeri sayısı Kanuni döneminde 12 binde dondurulmuştur.

Meydan muharebelerinde savaşan ve padişahı koruyan yeniçeriler seferi gitmedikleri za-

manlarda Et Meydanı, Ok Meydanı ve Kum Meydanı'nda ok ve tüfek talimi yaparlardı. Ocağın iyice bozulduğu dönemlerde talimler büsbütün terk edildi.² İstanbul'un fethinden önce yeniçerilerin oda denilen kışlaları Edirne'de Sultan Selim Cami civarında Kavak Meydanı'ndaydı. İstanbul'un fethinden sonra yapılan ilk Yeniçeri Odaları Şehzade Cami'nin yerinde ve karşısındaydı. Şehzadebaşı'ndaki odalara "Eski Odalar", sonradan yapılan Aksaray'dakine de "Yeni Odalar" denmiştir. II. Mahmut 1826'da ayaklanan yeniçerilere karşı Vaka-i Hayriye (Hayırlı Olay) ile Yeniçeri Ocağı'nın kışlalarını topa tutmuştur. Çocuk iken etnik bağları kesilen yeniçeriler yetişkin asker olduklarında belki doğuştan Müslüman olanlardan daha fazla İslam'ı savunmuşlardır.³ İlk zamanlar disiplinli olan Yeniçeri Ocağı, 1582'den itibaren rüşvet verilerek ocağa girilmesiyle bozulmaya başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, Yeniçeriliğe ait bir takım belgeler (ulufe defterleri, ocak kayıt defterleri ve sofa tezkereleri gibi) Sultan Mahmud'un emriyle Ayasofya Hamamı'nda yakıtılarak imha edilmiş; yeniçerilik adları, rütbeleri, nişanları, deyimleri yasaklanmıştır. Yeniçerilerin vaktiyle toplandıkları kahveler ortadan kaldırıldı. Ocağın dayandığı Bektaşî tarikatı da ilga edilip bir kısım tekkeleri Nakşî şeyhlerine verildi.⁴

1826 Haziranında Yeniçeri Ocağı kaldırılınca, Ağakapısı II. Mahmut tarafından Şeyhülislamla tahsis olunmuştu. II. Mahmut, bu husustaki hattı hümayununda şöyle diyordu: (...Ağakapısı lafzının dahi lisanı nastan ilgası ve hem bu madde mutlaka şeriatî mutahhareye can ve gönülden yapışılması ile hasıl olup inşaallahü teala, şeriatî gazanın mütemadiyen icrasına tefe'ül ile Ağakapısı namı külliya lisanda söylenmemeye vesile olmak için badezin Fetvahane tesmiye olunup, Paşakapısı misillü Müftiyülenam olanlara mahsus olması zihni hümayuna sünuh etmekle Efendi daimizin bundan sonra nakl ile ol mahalde şeriatî mutannareyi icra etsin).⁵

Zamanla terfi ederek ocağın dışına çıkan ve çok mühim devlet görevlerine getirilen yeniçerilerin, vaktiyle mensup oldukları ortayla irtibatları, en azından hissi bir şekilde devam etmektedir. Bunu Eğrikapı'da bulunan bir mezar taşında açıkça görebiliyoruz (Resim 3-4). Vezir rütbesindeki kişilere mahsus olan Kallavi serpuşlu bu mezar taşı, Mehmed Paşa isminde bir vezire aittir. Ancak kitabede kendisinden "Kırk bir bölüğün sekbanbaşısı" şeklinde bahsedilmektedir. Yani Paşa'nın mezar taşına yazılan unvanı, vezirliği değil, Yeniçeri Ocağı'ndaki unvanıdır.

Yeniçeri Ocağı'nı oluşturan 162 birimden (101 cemaat, 61 bölük) her birinin sancağında yer alan kendi işareti vardı; bu işaretler her birimin kendi binasının girişinin üzerinde asılıydı, bazı yeniçeriler bu işareti dövme yaptırırlardı.⁶ Bunun dışında remizler ilgili ortaya ait mühür, çadır, flama gibi yerlerde, gündelik olarak kullanılan bazı eşyalarda (kevgir, kepçe, fener gibi), silahlarda, (barutluk, yatağan, top, balta, ok gibi) mezar taşında, giysilerde (kemerler, börtükler, cepken ve gömlekler) bazı mimari eserlerde (kale ve kışla kapılarında, yeniçeri kahvehanelerinde) ile bir takım evrak ve belgelerde (ulufe defterleri, ocak kayıt defterleri ve sofa tezkereleri gibi) yer almaktaydılar. Yeniçeriler remizlerini tarihi binaların duvarlarına, çeşmelere ve cami sütun bileziklerine kazımayı adet haline getirmişlerdi fakat günümüze gelen bu örneklerin çoğu restorasyonlar sırasında raspa ve kimyasal temizleme sonucunda yok edilmiştir. Bu işaretlerde her ne kadar askeri teşkilatı belirtme amacı varsa da kullanış ve başka yerlerde vazedilişlerinde, sembolik anlamlar, dini, etnik manalar vardır.⁷ Yeniçeri bayrak ve nişanları orta ve bölüğün ayıredici işaretleriydi.⁸ Sefer sırasında yeniçeri ortalarının çadırlarının tepesine asılan veya çadır üzerinde yer alan alametler askerlerin karışmasını önlerdi⁹ (Resim 5). Orta ve bölük nişanlarının bir kısmı, çeşitli şekilde top, ok, yay, balta gibi silahlar ile bazıları ise çeşitli şekil ve tarzda bayrak, flama, çadır, tuğ, bir takım geometrik şekiller, çeşitli hayvanlar, çiçek, ağaç, balık, herhangi bir eşya ve çıpa ile temsil edilmektedir.

Yeniçeri remizleri ile ilgili ilk araştırma ve yayını Conte dı Marsigli yapmıştır. Anlatım ve tarif üzerine çizdirmiş olduğu remizleri tablolar halinde 1732 tarihinde Amsterdam'da "Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Teşkilatı" (Stato Militare Dell' Imperio Ottomanico) isimli kitabında yayınlamıştır (Resim 9). Burada yayınlanan tablolar daha sonra Ahmed Cevat Paşa'nın "Tarih-i Askeri-yi Osmani"¹⁰(Resim 6), Mahmut Şevket Paşa'nın "Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi"¹¹(Resim 7) ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Kapıkulu Teşkilatı" adlı eserlere nakledilmiştir. Yayınlanan tablolarla yeniçeri mezar taşlarındaki remiz örnekleri karşılaştırıldığında remizlerin çok farklılıklar arzettiği görülmektedir. Marsigli' de¹² bu remiz çadır üzerinde flama ve çift uçlu kılıç olarak çizilmiştir (Resim 8). Uzunçarşılı ise bu remzi "çatalı aşağı kırmızı zülfikar ve tepesinde flandire"¹³ olarak tarif etmektedir. Tablolarda görülen çizimlerin tarifle yapılmış ve aslında bunları görmemiş biri tarafından çizilmiş olduğu göz önüne alındığında doğru ve güvenli remizlerin mezar taşlarında ve zikrettiğim üzerinde remiz yer alan objelerde bulunduğu düşünülebilir. Çünkü taşlara kazınmış olan remizler bizzat ilgili ortaya mensup kişiler tarafından, kendi ortalarına mensup bir arkadaşlarının mezarı için çizdirilmiş örneklerdir. Bu yüzden, orijinal remiz, mezar taşında bulunan remizdir.

Örneklerini sunduğum mezar taşlarında, 51. Bölüğün remzi; ucu çift çatalı zülfikar tabir edilen kılıcın kabza uçlarında yer alan ejder figürüdür. Dinin mezar taşlarının biçimlenişine en belirgin etkisi figüratif elemanların kullanılmasını yasaklayıcı yönde olmuştur.¹⁴ Buna rağmen, bu remizde, Zülfikar tabir edilen kılıcın kabza uçlarında, Osmanlı mezar taşlarında ender rastlanan stilize edilmiş, hayvansal (ejder-dragon veya yırtıcı kuş) figürün işlenmiş olması, bu remizlerin araştırılmasının ve korunmasının sanat tarihimiz açısından fevkalade önemli olduğunu göstermektedir. Ejder, Uzak Doğu kökenli bir figür olup Anadolu Selçuklu sanatında sivil ve dini mimari yapılarında karşımıza sık çıkan bir örnektir. Anadolu Selçuklular Dönemi'nde; Kayseri Sultan Han'ın avlu portalinde, Çankırı Darüşşifası portalinde, Kayseri Karatay Han eyvanında, Erzurum Çifte Minareli Medrese (Resim 16)¹⁵ portalinde, Burdur Susuz han portalinde, Anamur Ak Cami'nde, Ahlat mezar taşlarında ejder figürünün tek başına veya başka figürlerle ele alındığı görülmektedir. Beylikler Dönemi'nden, Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'ndeki ejder figürü, Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili ender bir örnektir. Profilden işlenen başlarda sivri kulaklar, iri gözler, açık ağızda sivri dişler, çatal dil ve çenelerin dışı doğru helezoni kıvrımları dikkati çeker.¹⁶ Ejderha kimi örneklerde kötülüğün simgesi olarak tasvir edilse de Uygur Dönemi'nde ejder iyilik verici bir bereket sembolüdür. Ejderin alplik, yiğitlik ve kuvvet sembolü olduğunu gösteren ifadelere de çeşitli metinlerde rastlıyoruz.¹⁷ İslamiyetten sonraki Asya Türk sanatında ejderha astrolojik bir semboldür. Bu inançla ilgili olarak ejderler hareketi, evreni, düzeni ve gökyüzünü temsil eder. Ejderlerin kalelerde, hanlarda, saraylarda içeri kötülük, düşman, hastalık girmesini önleyici bir tılsım olarak kullanılmış olması da mümkündür.¹⁸

Karacaahmette çeşitli ortalara ait remizler bulunmaktadır. Bu remizlerin yanında, bölükler "Kef" harfi ile cemaatlerde "Cim" harfi ile belirtilmiştir. Yaptığım araştırmada Karacaahmette 51. Bölüğe ait şu an mevcut olan üç adet remizli taş tespit ettim (Resim 11-12-13). Tarihlerine bakılarak bu remizlerin geçirdiği farklılıklar kronolojik olarak da görülmektedir. Bir savaş eşyası olan Zülfikar (kılıç) ve kılıcın kabzasındaki ejder figürü 51. Yeniçeri bölüğünün bir muharip bölük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu muharip bölüğün remzinde Zülfikar kılıcın bulunması, Yeniçerilerin, Bektaşî Tarikatına mensup olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu tespit ettiğim mezar taşlarından Çiçekçi Cami Haziresi'ndeki mezar taşı hariç diğer mezar taşları dardağan serpuşludur ve Çiçekçi Cami Haziresi'ndeki mezar taşı buraya nakl yoluyla gelmiştir. (Mabedin kendi haziresinden başka, buraya yapılmış nakiller de vardır).¹⁹ 25. adadaki mezar taşındaki ejder remzi diğerlerinden farklı olarak tuğranın iki yanında simetrik bir şekilde ele alınmıştır. Yeniçe-

rilerin ortalarına ait remizli bazı taşlar mevcut olmasına rağmen aynı orta veya cemaate ait taşlardan farklı tarihlere ait birkaç tane bulunması zor olduğundan 51. Bölük şanslı bir bölüktür. Çünkü üç adet taşı tespit edilmiş bulunuyor. Ayrıca Karacaahmet-Tunusbağı'ndaki mezarlıkta arayıp da bulamadığım dardağan başlıklı mezar taşı (Resim 14) ve Edirne Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Zeynel Beşe'ye ait olan mezar taşı (Resim 15) 51. bölüğe ait olan ejder remizli diğer örneklerdir. Yeniçeriler grup grup, yani bölük bölük, cemaat cemaat gömülürler. Yeniçerilerin fertleri arasında karışma, kaynaşma asla söz konusu olamaz.²⁰ Bulduğum tüm taşların Karacaahmet mezarlığında olması da yine 51. Bölüğün Karacaahmet'i uzun süre, bölük mensuplarının defin alanı olarak kullandığını gösteriyor. 51. Bölüğe ait yayınladığım bu taşlardan sadece üzerinde remiz hakkedilmiş olanı, Karacaahmet'te Rodosi Ahmet Fethi Paşa camii arkasında 51. Bölüğün gömü sahasını belirtmek için dikilmiş "kısım taşı" olup bu taş yakın tarihte yok edilmiştir. Nitekim taşın arkasında ve ön yüzeyinde herhangi bir kitabe ve tarihte yoktu. Karacaahmet mezarlığının Üsküdar'da bulunması yeniçerilik tarihi açısından Üsküdar'ı ön plana çıkartmaktadır. Çünkü halen en çok yeniçeri mezar taşı burada bulunmaktadır.

KİTABELER:

Resim 12' deki mezar taşının kitabesi;

Ya Mu'in

Genc iken göçdü cihandan böyle bir hulk-ı halim,
Dilerim kabrini pür-nur eyleye rabbu'l-Kerim,
Ermeyüb muradına eyledi azm-i beka,
Davet etdi kendüyi Halık-ı ferdü'l Hakim,
Merhum Seyyid İbrahim,
Zade Sarac Seyyid Mustafa,
Ruhuna Fatiha. Sene 1214 (1799)

Resim 13' deki mezar taşının kitabesi;

Kastamonu tüccarlarından,
Elli bir bölüğün merhum,
Ve mağfur Çemen oğlu,
İbrahim Ağa Ruhuna,
Fatih. Sene 1220 (1805)

Resim 14' deki mezar taşının kitabesi;

Salacaklı ellibir,
Bölüğün merhum,
Mağfur arnavut,
Hasan beşe²¹ ruhuna,
El fatiha. Sene 1193 (1779)

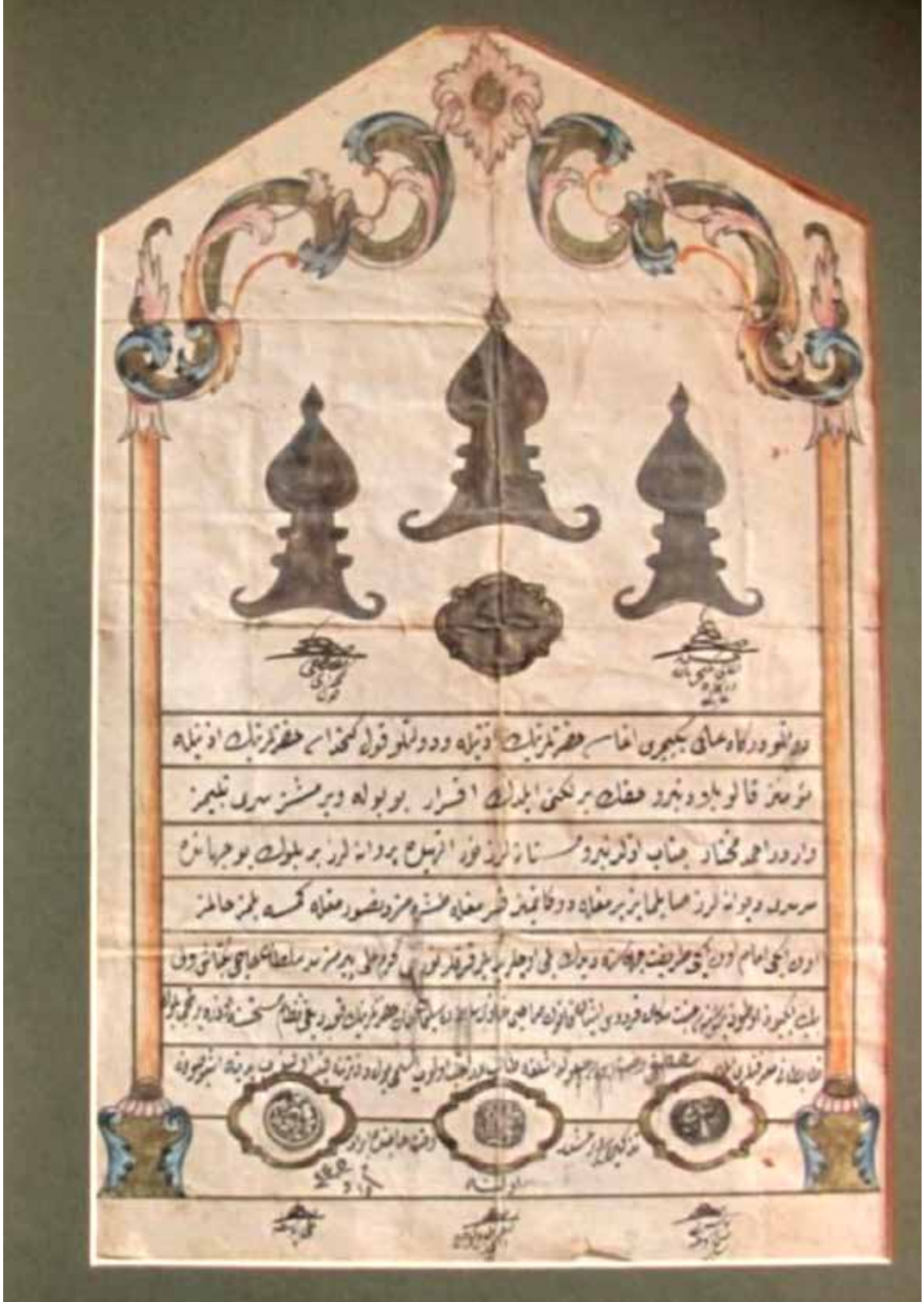
Resim 15' deki mezar taşının kitabesi;

Fatih,
Merhum ve mağfurun-leh,
Zeynel Beşe ibn-i Hasan Beşe,
Ruhicün. Sene 1222 (1807)

RESİM LİSTESİ

- RESİM 1. I. Bölüğe ait sofa tezkeresi örneği (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 2. III. Bölüğe ait sofa tezkeresi örneği (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 3. Mehmed Paşa' nın kallavi serpuşlu mezar taşı, Eğrikapı
 RESİM 4. Mehmed Paşa' nın mezar taşı (Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Encümen Arşivi).
 RESİM 5. Conte di Marsigli, *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno*, levha 19, s.59 (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 6. Ahmed Cevat Paşa' nın, *Tarih-i Askeri-yi Osmani*, adlı kitabının giriş kısmı (IRCICA).
 RESİM 7. Mahmut Şevket Paşa' nın, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, adlı kitabının giriş kısmı (IRCICA).
 RESİM 8. Conte di Marsigli, *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno*, C.II, s.63 (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 9. *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno* adlı kitabın ikinci bölümü (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 10. *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno* adlı kitabın cildi (Askeri Müze Koleksiyonu).
 RESİM 11. Yağcıoğlu Esseyid Ahmet Ağa' nın mezar taşı, Karacaahmet Mezarlığı-25. Ada (H.1211 –1796).
 RESİM 12. Seyyid İbrahim' in mezar taşı, Çiçekçi Cami haziresi (1799).
 RESİM 13. Çemenoğlu İbrahim Ağa' nın mezar taşı, Karacaahmet Mezarlığı (1805).
 RESİM 14. Arnavut Hasan Beşe' ye ait mezar taşı (1779), Karacaahmet Mezarlığı, (Fotoğraf-Fazıl Ayanoğlu).
 RESİM 15. Zeynel Beşe' nin mezar taşı, Edirne Arkeoloji Müzesi (1807).
 RESİM 16. Erzurum Çifte Minareli Medrese (Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, s.424).

RESİM 1. I. Bölüğe ait sofa tezkeresi örneği (Askeri Müze Koleksiyonu).

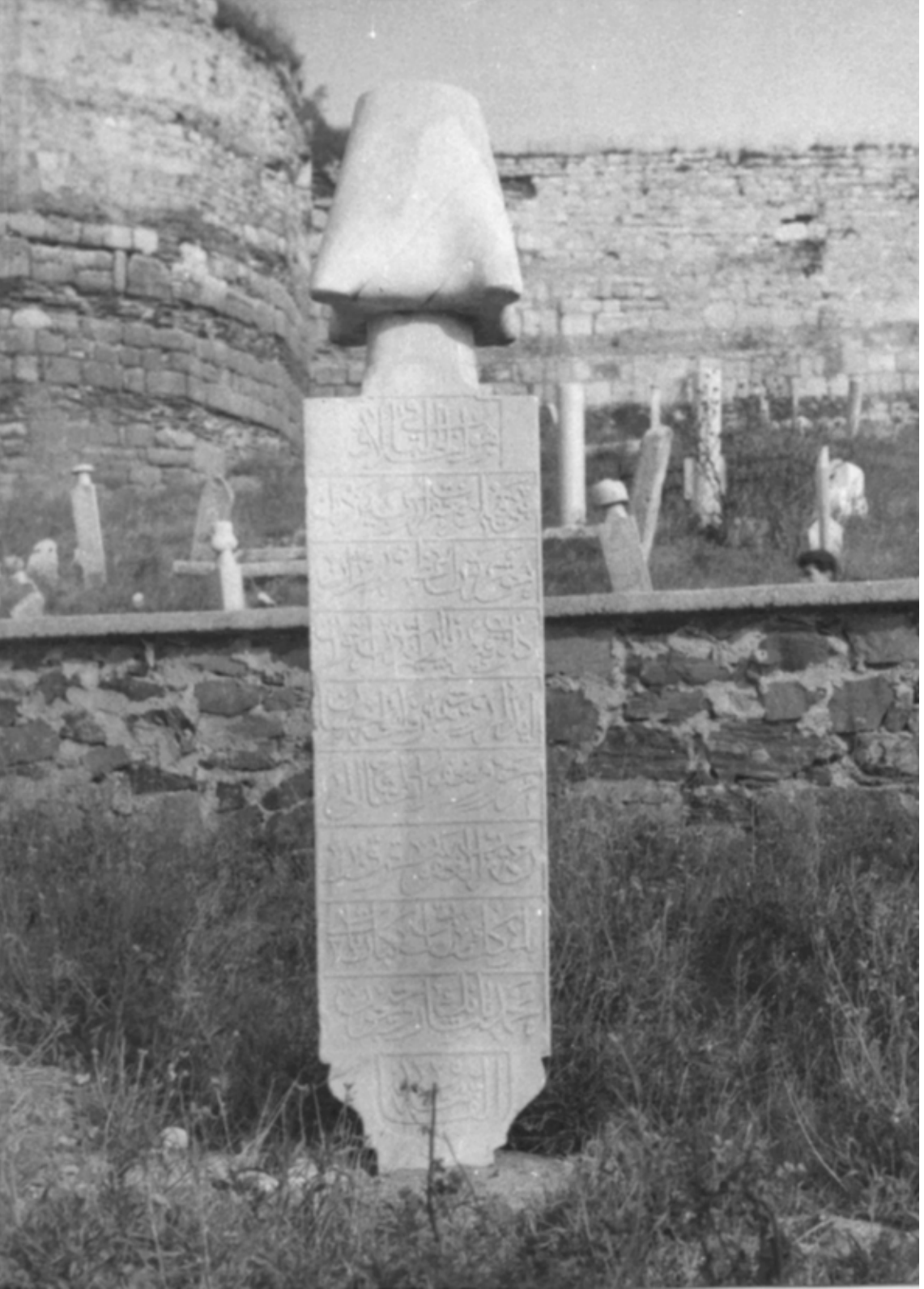

RESİM 2. III. Bölüğe ait sofa tezkeresi örneği (Askeri Müze Koleksiyonu).

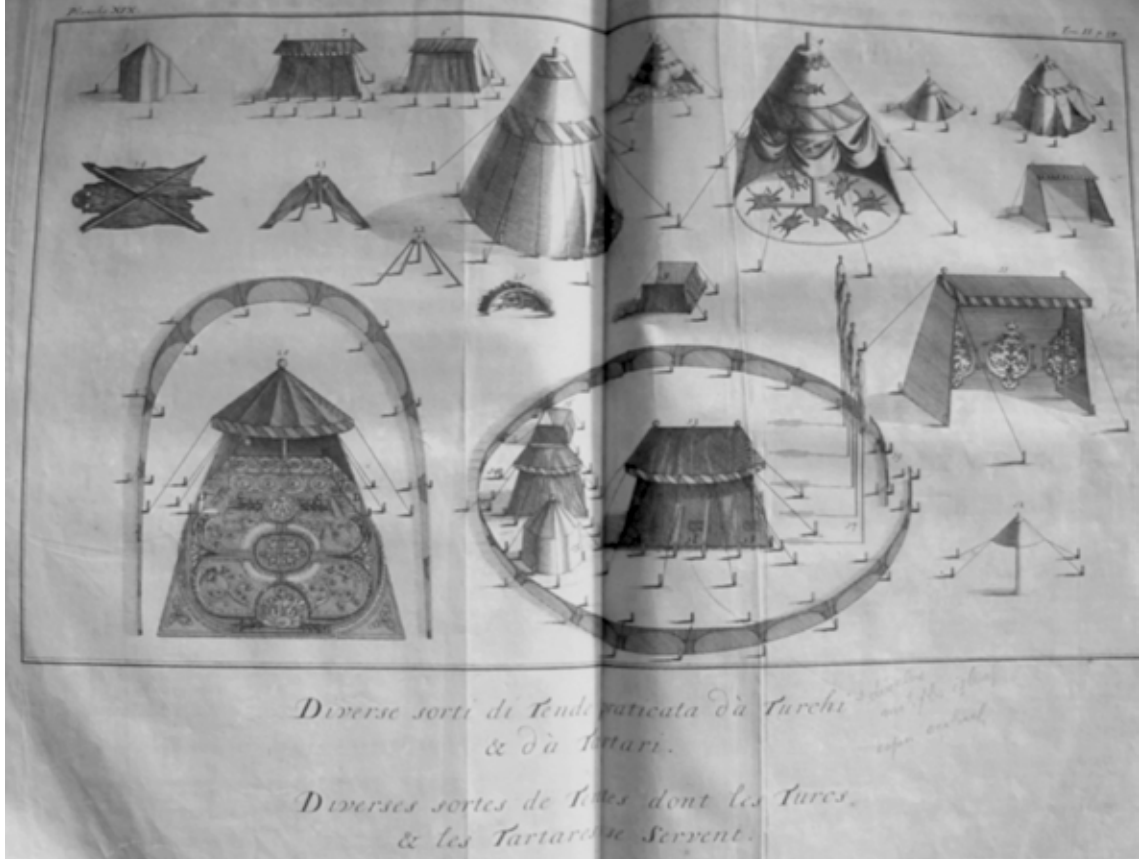

RESİM 3. Mehmed Paşa' nın kallavi serpuşlu mezar taşı, Eğrikapı

RESİM 4. Mehmed Paşa'nın mezar taşı (Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Encümen Arşivi).

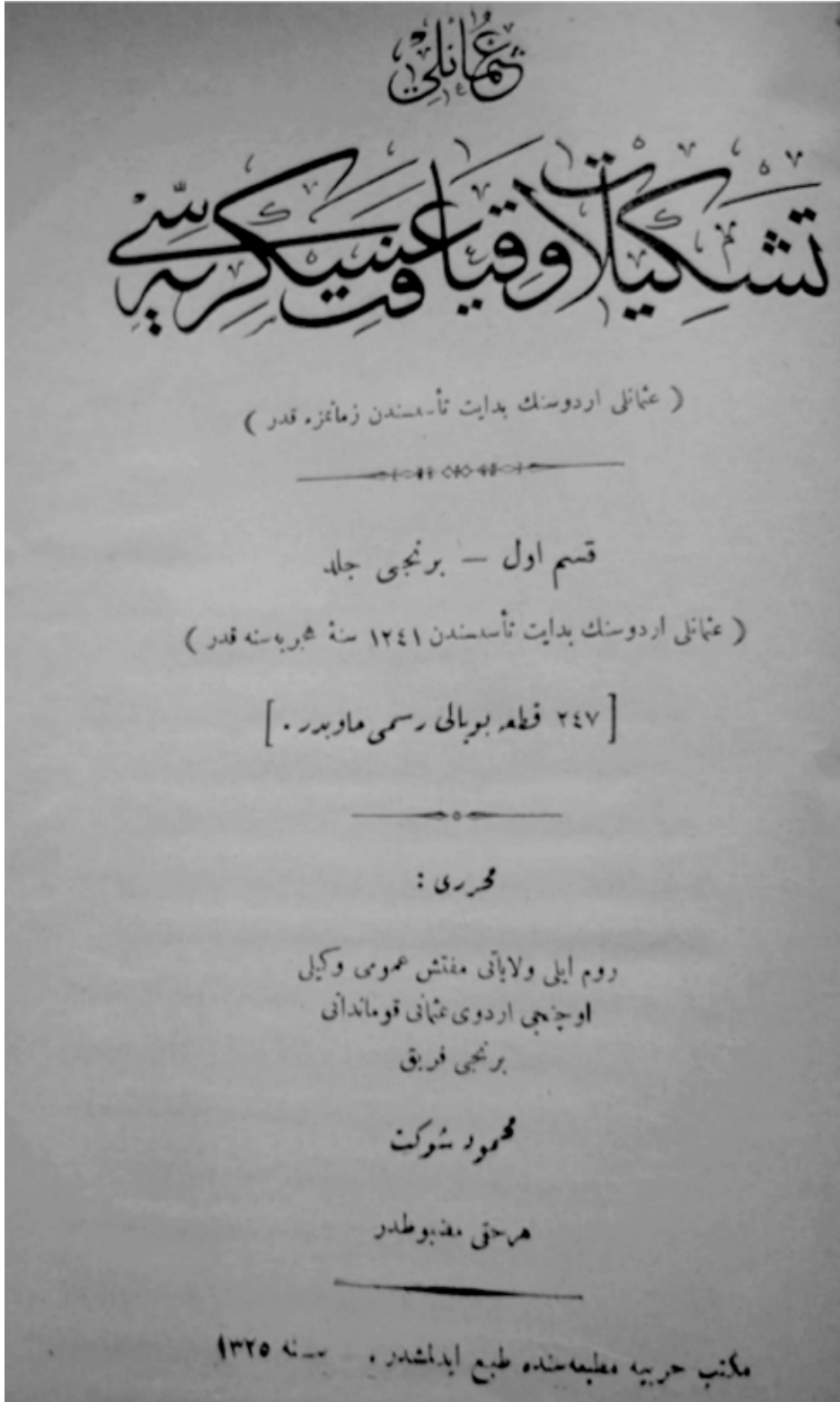

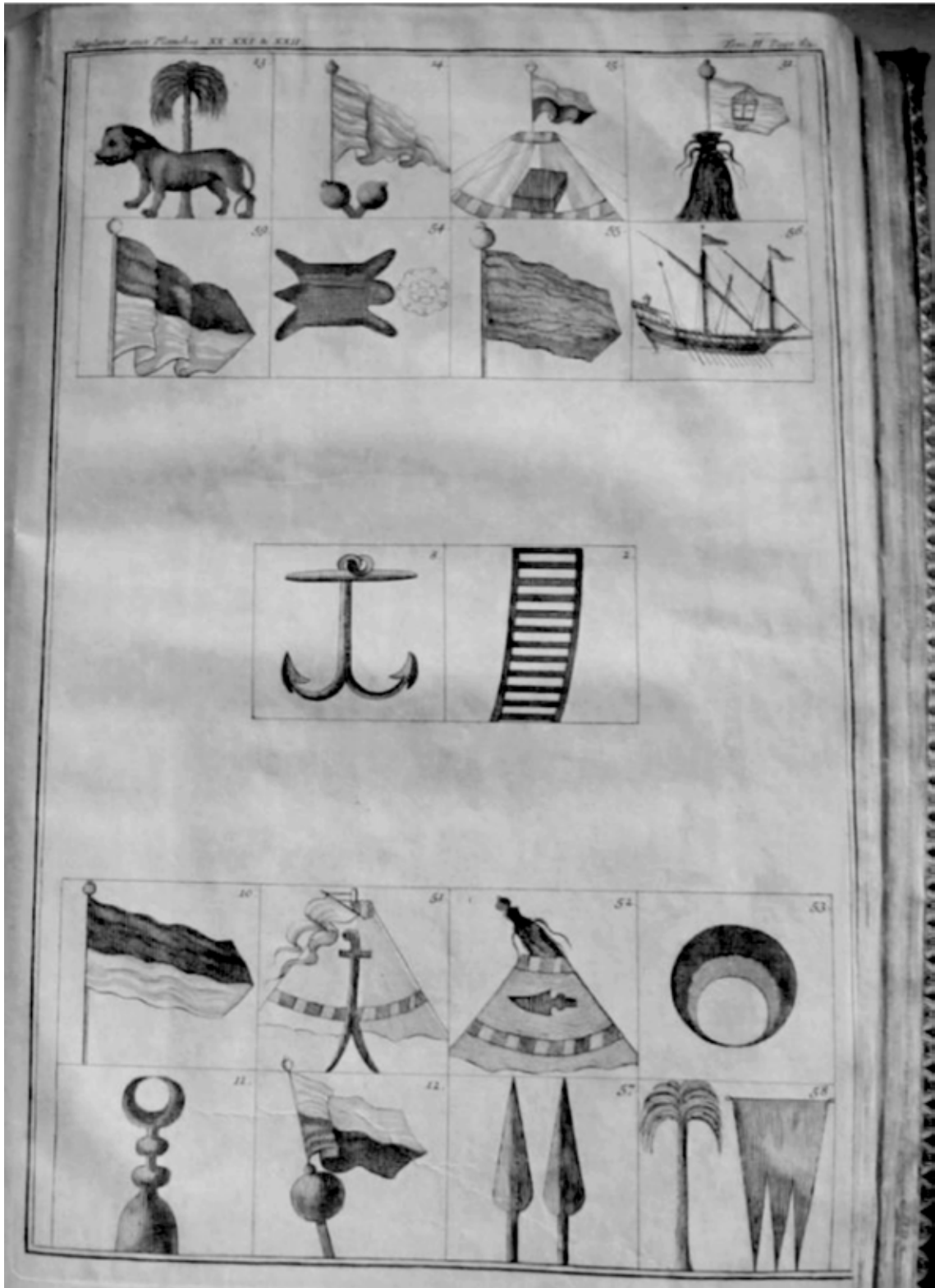

RESİM 5. Conte di Marsigli, *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno*, levha 19, s.59 (Askeri Müze Koleksiyonu).

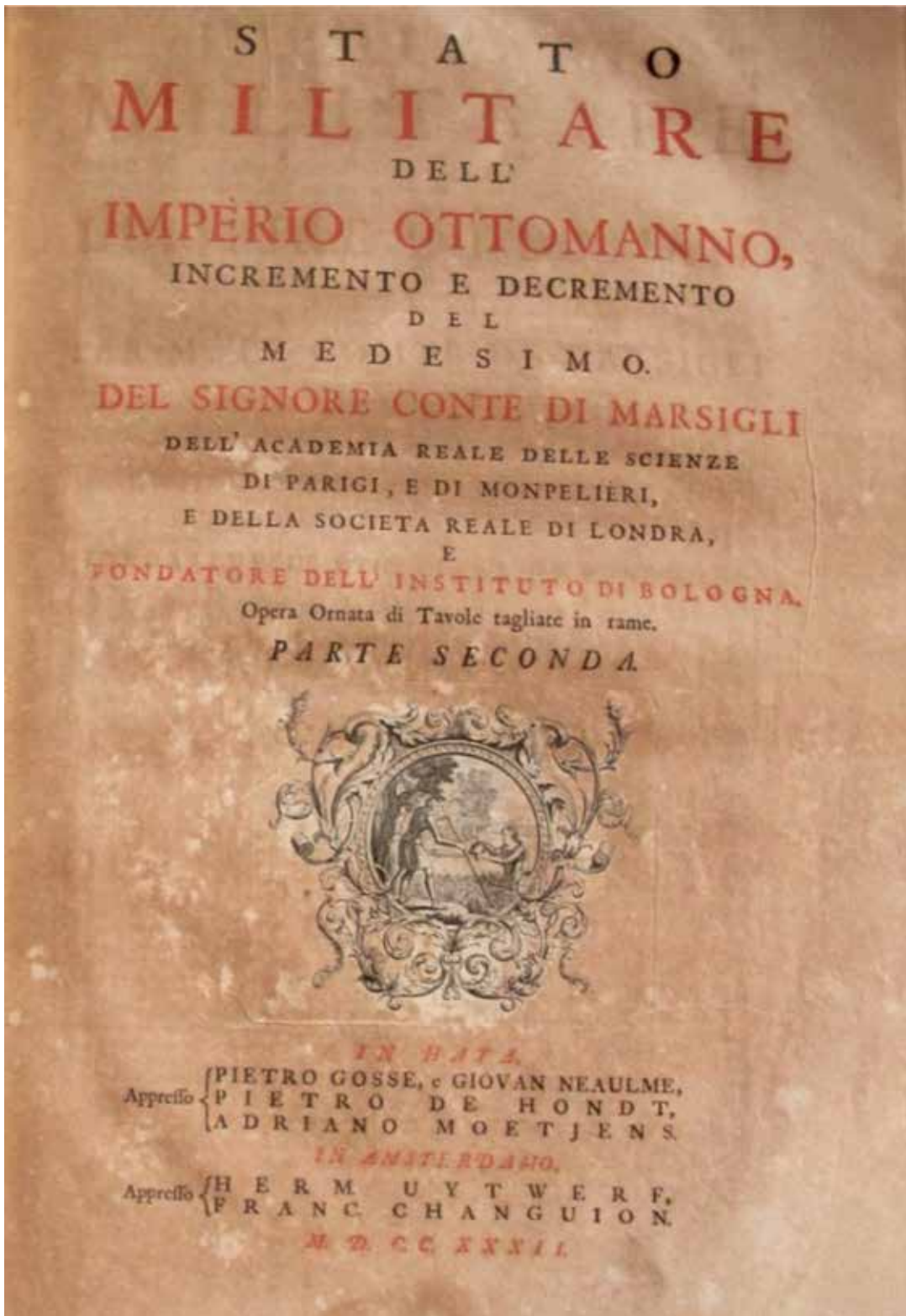

RESİM 6. Ahmed Cevat Paşa'nın, *Tarih-i Askeri-yi Osmani*, adlı kitabının giriş kısmı (IRCICA).

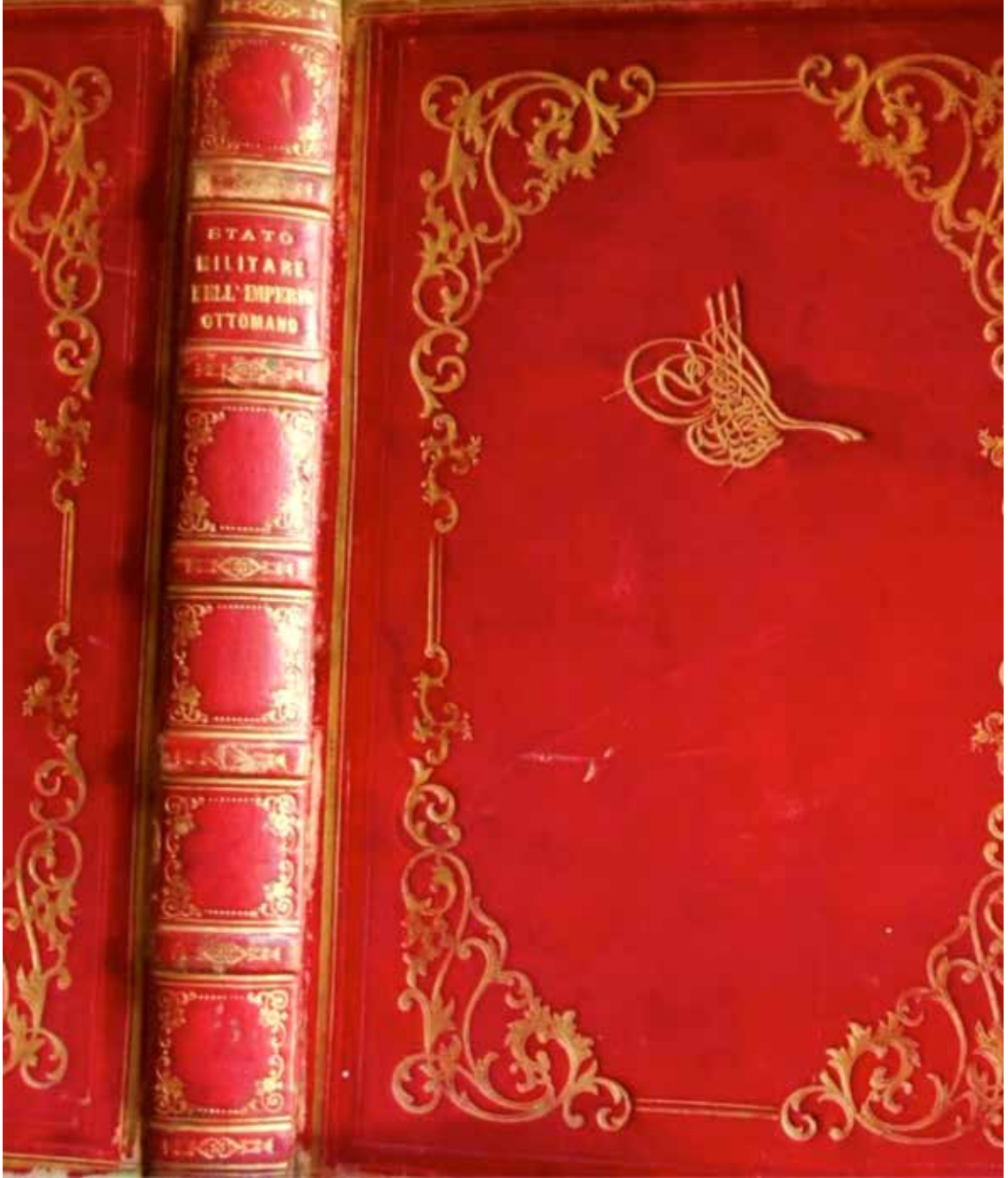
RESİM 7. Mahmut Şevket Paşa'nın, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, adlı kitabının giriş kısmı (IRCICA).

RESİM 8. Conte di Marsigli, *Stato Militare Dell' Imperio Ottomano*, C.II, s.63 (Askeri Müze Koleksiyonu).

RESİM 9. *Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno* adlı kitabın ikinci bölümü (Askeri Müze Koleksiyonu).

RESİM 10. *Stato Militare Dell' Imperio Ottomano* adlı kitabın cildi (Askeri Müze Koleksiyonu).

RESİM 11. Yağcıoğlu Esseyid Ahmet Ağa'nın mezar taşı, Karacaahmet Mezarlığı-25. Ada (H.1211 –1796).

RESİM 12. Seyyid İbrahim'in mezar taşı, Çiçekçi Cami haziresi (1799).

RESİM 13. Çemenoğlu İbrahim Ağa'nın mezar taşı, Karacaahmet Mezarlığı (1805).

RESİM 14. Arnavut Hasan Beşe' ye ait mezar taşı (1779), Karacaahmet Mezarlığı, (Fotoğraf-Fazıl Ayanoğlu).

RESİM 15. Zeynel Beşe' nin mezar taşı, Edirne Arkeoloji Müzesi (1807).

RESİM 16. Erzurum Çifte Minareli Medrese (Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, s.424).

Dipnotlar

- ¹ Bunun şeriatı yeri olduğu ulemaca onaylandığından, Kara Rüstem' e Gelibolu geçidinde pençik toplama yetkisi verildi. Bkz. Halil İnancık-Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s.66.
- ² Necdet Sakaoğlu-Nuri Akbayar, *Osmanlı Dünyasından Yansımalar*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000, s.150.
- ³ Sakaoğlu-Nuri Akbayar, *a.g.e.*, s.172.
- ⁴ Bektaşî babalarının namınları idam olundu. Müridleri sağa sola sürüldü. Rumeli -hisarı, Öküz limanı, Karaağaç, Yedikule, Sütlice, Eyüb, Üsküdar, Merdivenköyü, Çamlıca dergâhları yıkıldı. İçindekiler hapse atıldı. Bkz. *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, Güven Basımevi, İstanbul 1971, s.2901.
- ⁵ Haluk Şehsuvaroğlu, "Asırlar Boyunca İstanbul", *Cumhuriyet Gazetesi İlavesi*, İstanbul 1953, s.201.
- ⁶ Bu işaretler, örneğin Edirnekapı girişi üzerinde olduğu gibi, taşlara da yontuluyor, olasılıkla kent in bu kapısında hangi yeniçeri bölüğünün nöbet tuttuğunu gösteriyordu. Bkz. Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki, İstanbul' da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.134.
- ⁷ Erdoğan Ferit Koyaş, "Yeniçerilerin Orta ve Bölük İşaretlerinin Sembolik Anlamları", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı 10, İstanbul 1978, s.48.
- ⁸ Yeniçeri Ocağı' na bağlı tulumbacılar başlarına kalaylı tas (miğfer) giyiyorlar ve taşlarında kaçınıcı ortaya bağlı olduklarını gösteren bir de rakam bulunuyordu. Bkz. Turgut Kut, "Ülkemizde Yangın Tulumbasını İlk Kez İmal Eden Gerçek Davud' un ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşları", *Tarih Dergisi*, sayı 32, İstanbul 1979, s. 775.
- ⁹ Conte di Marsigli, "Stato Militare Dell' Imperio Ottomanno", parte seconda, In Amsterdamo 1732, levha 19, s.59.
- ¹⁰ Ahmed Cevat Paşa Paşa, *Tarih-i Askeri-yi Osmani*, İstanbul 1882.
- ¹¹ Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, cilt 2, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1909.
- ¹² Marsigli, *a.g.e.*, levha 22, s.63.
- ¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1943, s. 304.
- ¹⁴ Figüratif elemanların yerini stilize edilmiş hayvan bitki motifleriyle, yazı almış, yazılar figürlere benzetilmiştir. Bkz. Metin Haseki, *Plastik Açardan Türk Mezar Taşları*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1977, s. 40.
- ¹⁵ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, 2. bs., s.422
- ¹⁶ Kuban, *a.g.e.*, s.424
- ¹⁷ Nizami, Hüsrev ve Şirin adlı hikâyesinde Atabek Şemsüddin Ebu Cafer Mehmet İbni İldeniz' i övdükten sonra Hüsrev hakkında "... arslanlarla, ejderhalarla boy ölçüşmeye başladı" diyerek bu hususa işaret ediyor. Bkz. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Kitap, İstanbul 1995, s.65, dipnot 73.
- ¹⁸ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s.53
- ¹⁹ Avlu kapısından girildiğinde sağ taraftaki şahideler, Sahı Tekkesi' nden getirilmiştir, sol tarafta ve dipte ise Karacaahmet Mezarlığı duvarları yapılırken, Tunusbağı civarından getirilmiş taşlar bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2001, C.I, s.148.
- ²⁰ H. Necdet İşli, *Yeniçeri Mezartaşları*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2006, 3. bs., s.20.
- ²¹ Devşirme usulüyle kışla hayatından geçerek Yeniçeri olmuş kişi ağa veya çorbacı olamamış, sadece kapıkulu ise (yani sıradan bir yeniçeri ise) başına dardağan sarık takar ve "beşe" ünvanını kullanır. Bkz. İşli, *a.g.e.*, s.21.

MEHMED VÂNÎ EFENDİ'NİN İSTANBUL'DAKİ MİMARİ ESERLERİ

Hüseyin YURTTAŞ

ÖZET

XVII. yy. başlarında Van'ın Hoşap ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Efendi, Tebriz, Gence ve Karabağ'da çeşitli hocalardan ders almış, daha sonra Erzurum'a gelmiş cami ve mescitlerde vaazlar vermiştir. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Erzurum'daki Beylerbeyliği sırasında Mehmet Vâni Efendi ile tanışmış, vezir-i âzam olması nedeniyle İstanbul'a gidince, dostu Vâni Efendi'yi de İstanbul'a çağırmıştır. Padişah IV. Mehmed'le tanıştıran Vâni Efendi, Sultan hocalığı, Hünkâr vâizliği ve ordu vâizliği görevlerinde bulunmuştur. Şehzade Mustafa ve Ahmed'in hocalığını üzerine almıştır. Padişah, Bursa/Kestel kalesi ve çevresindeki birkaç köyle, Üsküdar yakınlarındaki "Papaz Bahçesi" denilen semti Vâni Efendi'ye ihsan etmiş, bu yer daha sonra Vaniköy adıyla anılmıştır. II. Viyana kuşatmasının (1683) düzenlenmesinde teşvikçi rolünü üstlenmesi nedeniyle Vâni Efendi Viyana bozgunu sonucunda IV. Mehmed tarafından Bursa-Kestel'e sürgün edilmiş ve burada vefat etmiştir (1685).

Vâni Mehmed Efendinin Erzurum da kendi adıyla anılan Vâni Efendi Mahallesi'nde bir camisi bulunmaktadır. Günümüzdeki tek kubbeli cami, eski caminin yerine 1969 yılında inşa edilmiştir ve Vâni Efendi Camii olarak anılmaktadır. Vâni Mehmed Efendinin İstanbul Vaniköy'de, hemen boğazın kenarında yaptırdığı Cami 1665 tarihli olup Vaniköy Camii olarak bilinmektedir. I. Mahmut tarafından onartılmış ve hünkâr mahfilî eklenmiştir. Kâgir duvarlı, ahşap tavan örtülü caminin tuğla minaresi dikkati çeker. Vâni Mehmed Efendi Vaniköy'de yalılar, Camisi yanında da bir medrese inşa ettirmiştir.

Bursa/Kestel'de 1674 tarihinde cami ve medrese yaptırmıştır. Medrese 1915 tarihinde yıkılmıştır. Yine onun tarafından inşa ettirildiği ifade edilen imaret, kervansaray ve hamamdan da söz edilir. Bursa-Kestel'deki Camisi de ahşap örtülüdür. Vâni Efendinin cami girişinde mezarı yer alır.

XVII. yy. başlarında Van'ın Hoşap ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Efendi'nin doğum tarihi belli değildir. İlk tahsiline Van'da başlamış, daha sonra Tebriz, Gence ve Karabağ'da çeşitli hocalardan ders almıştır. Peşi sıra Erzurum'a gelen Mehmet Vâni Efendi burada cami ve mescitlerde vaazlar vermiştir. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin amcası

olan Mustafa Efendi, Van'dan Erzurum'a gelen Mehmed Efendi (Vânî)'yi görüp bilgisi ve halini beğenince onu kızı ile evlendirmiştir. Feyzullah Efendi de Vânî Efendi'nin derslerine devam etmiştir.² Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Erzurum'daki Beylerbeyliği sırasında (1659-1661) Mehmet Vânî Efendi ile tanışmıştır. Vânî Efendi, Erzurum'da Beylerbeyi Fazıl Ahmet Paşayı ziyaretinde:

Nime'l-emiru alâ bâbi'l-fakir
Ve bi'se'l-fakiru alâ bâbi'l-emir.
(Fakirin kapısındaki emir ne güzel, emirin kapısındaki fakir ne kötü) demiştir.

1661 yılında Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, vezir-i âzam olması nedeniyle İstanbul'a gitmiş, dostu Vânî Efendi'yi de İstanbul'a çağırmıştır. Padişah IV. Mehmed'le (1648-1687) tanıştıran Vânî Efendi, Sultan Hocalığı, Hünkâr vâizliği ve ordu vâizliği görevlerinde bulunmuştur. Vânî Efendi vaazlarında son derece etkili bir insandır. Pek çok kişi onun vaazlarında tövbekâr olup hak yoluna girmiştir. Talebelerinden İshak Bin Hasan Tokadî şöyle demiştir:

Hasendür, belki ahsen halka vâiz
Ola Vânî gibi bahr-i mevâiz

Bu sözleriyle Vânî Efendi'nin, vâizlik konusunda son derece üstün ve etkili bir kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi ve tarihçi Hammer de bu konuyu teyit ederler. Vânî Mehmed Efendi'nin Erzurum'daki vâizliği sırasında şöhreti o denli büyüktür ki Evliya Çelebi kendisinden eserinde şöyle bahsetmektedir: "...Değerli bilginlerden, mânâ denizi, eher ilimde ikinci Numan, yani müfessir, muhaddis Vânî Efendi isminde ünü dünyayı tutmuş, açık lisanlı, anlatışı güzel bir kürsü şeyhi var ki, va'z ve nasihatini bir kere dinleyen her şeye tövbe edip, temizlenir."³ Vânî Efendi'nin bu denli şöhret sahibi oluşu nedeniyle İstanbul'a özellikle çağrılacaktır. IV. Mehmed, Vânî Efendi'nin vaaz ve huzur derslerinden büyük zevk almıştır. Şehzade Mustafa ve Ahmet'in hocalığını üzerine almış, daha sonra damadı olan Erzurumlu Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye (1639-1703) devretmiştir. Padişah IV. Mehmed tarafından kendisine cizye ve gümrük muhasebelerinden 200⁴ akçe ulufe tayin edildiği gibi, Bursa/Kestel kalesi ve çevresindeki köyleri de temlik ettirmiştir. Ayrıca Üsküdar yakınlarındaki " Papaz Bahçesi " denilen semti Vânî Efendiye ihsan etmiş, bu semt daha sonraları onun adıyla Vaniköy olarak anılmıştır.

Vânî Efendi'nin birinci derecedeki yakınlarına dair bilgiler ise şöyledir:

Hanımı: Vanî Mehmed Efendi vefat ettiği sırada geride Şeyh Mustafa Efendi'nin kızı Emetü'l-Cebbar adında bir hanımı kalmıştı.

Oğulları: Seyyid Ahmed Efendi, Seyyid Mahmud Efendi, Seyyid Ali Çelebi ve Seyyid Selman Çelebi adlarında aynı zamanda müderris de olan dört büyük oğlu ile Seyyid Hasan Çelebi, Seyyid Hüseyin Çelebi, Seyyid Mehmed Rıza Çelebi ve Seyyid Ömer Çelebi adlarında dört küçük oğlu terekede mirasçılar arasında yer almıştı.

Kızları: Şerife Hadice, Şerife Ümmühânî ve Şerife Rukıyye adlarında üç büyük kızı ile Şerife Hafsa adında bir de küçük kız çocuğu kalmıştı. Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki, Vanî Mehmed Efendi, vefatı sırasında tek eşli olarak hayatını sürdürmekte olup sekiz erkek, dört de kız olmak üzere toplam 12 çocuğuna sahip idi. Bunun dışında mahkeme tutanaklarından, değişik milletlere mensup toplam yedi cariyesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵ Kızlarından birini Şeyhülislam Feyzullah Efendiyle, diğerini Bursa Sultaniyesi müderrisliğine yükselen Mustafa Efendi adında bir öğrencisiyle evlendirmiştir. Oğullarının hepsi ilmiye sınıfındandırlar. Edirne Vakası'nda (1703) Ahmet ve Selman

adlı oğulları öldürülmüştür.

II. Viyana kuşatmasının (1683) düzenlenmesinde teşvikçi rolünü üstlenmesi nedeniyle Vâni Efendi, Viyana bozgunu sonucunda IV. Mehmed tarafından Bursa-Kestel'e sürgün edilmiş ve burada vefat etmiştir (1685).⁶

Sultan IV. Mehmed, Vâni Efendi ve Evliya Çelebi arasında cereyan eden bir hadise de şöyledir: Evliya Çelebi Edirne'de IV. Mehmed'in vekili Kara Mustafa Paşa'ya gidip, daha önce söz verdiği şahinleri teslim eder. Mustafa Paşa iki şahinin Padişah'a götürülmesini emreder. Herkesin hayran kaldığı kuşlardan daha fazlasını getirmesini isteyen Padişah'ın buyruğu, vekili aracılığı ile Evliya'ya iletildiğinde, Evliya Çelebi, Çerkezistan'da ölmüş kuşların tüylerini göstererek daha fazlasının olmadığı hususunda yemin eder. Padişah huzuruna götürülen ve durumu anlatan Evliya'nın bu sıkıntılı haline, huzurda bulunan Vâni Efendi müdahil olarak: "Sultanım, Erzurum'daki günlerimizden ve onun Melek Ahmed Paşa'ya hizmet verdiği günlerden beri Evliya Çelebi'yi tanımaktayım. O, özü, sözü doğru, dünya seyyahı ve insanlığın dostu olan sizin sadık bendelerinizden biridir. Eğer elinde başka şahin olsaydı, kesinlikle Padişahımızdan esirgemezdi" der.⁷

XVII. yy. Osmanlı Devletinin gerileme dönemidir. Halkın şehre göç ettiği, isyanların gerçekleştiği, asilerin başlarına önemli mevkiler verildiği bir dönemdir. İdari ve siyasi istikrar bozulmuştur. 7 yaşında tahta çıkan IV. Mehmed, yönetimde uzun süre aktif rol alamamış, valide sultanlar ve vezirler tarafından Osmanlı Devleti yönetilmiştir. Özellikle Vâlîde Sultan Turhan ve Darussaâde Ağası tarafından çocuk padişah adına "hatt-ı hümayunlar" gönderilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ile istikrara kavuşulmuş, peşi sıra Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümü nedeniyle yerine geçen oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa zamanında da bu istikrar devam etmiştir. Fazıl Ahmet Paşa zamanında isyanlar bastırılmış, Avusturya, Almanya, Girit ve Lehistan seferlerinde başarılar kazanılmıştır. 1676 yılında Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümüyle yerine geçen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Viyana kuşatmasında bozguna uğrayınca idam edilmiştir. Bu dönemdeki medreselerde müderrisler oldukça çok sayıdadır. Ancak bunların çoğunun keyfiyet bakımından yetersiz olduğu bilinmektedir. Vâni Efendi bu dönemin önemli ilim adamlarından biridir. Türklerle ilgili olarak Kuran-ı Kerim'in Tevbe Suresi'nin 39. Ayetinin yorumu, O'nu Osmanlı müfessirleri arasında önemli bir yere taşımıştır. Döneminde fakihlerle (hukukçular) mutasavvıflar (tasavvuf ehli) mücadele içindedir. Tasavvufi düşünceler etkindir.⁸

ERZURUM

Vâni Mehmed Efendi'nin Erzurum'da kendi adıyla anılan Vâni Efendi Mahallesi ve mahallede bir camisi bulunmaktadır. Bugünkü mevcut caminin yerinde, moloz taş duvarlı, düz dam örtülü bir caminin bulunduğunu, son cemaat yerinin sağında yer alan kalın gövdeli minaresinin kaidesinin taş, gövdesinin tuğla ile inşa edildiğini İ. H. Konyalı belirtmektedir.⁹ Vâni Efendi Camii'nin doğusunda üç lüleli bir çeşmesinin yer aldığını da ifade eden yazar, yapının hiçbir yerinde tarih ve yaptıranı belirten kitabenin bulunmadığını kaydeder. Ancak caminin Müftü Vanlı Mehmed Efendi tarafında yaptırıldığını, minaresinin ise "Kelhacı" şöhretli bir hayırsever tarafından inşa edildiğini ve yapıyla ilgili vakfiyenin de tespit edilmediğini belirtir. Vâni Mehmed Efendi, Camiyi büyük bir ihtimalle İstanbul'a gidip, orada şöhret bulduktan sonra yaptırmış olmalıdır. Günümüzdeki tek kubbeli cami, eski caminin yerine 1969 yılında inşa edilmiştir. Vâni Efendi Camii olarak anılmaktadır. Minaresi eski yapıdan kalmadır.

İSTANBUL

Vaniköy'ün eski ismi Nafzimakion'du. Burada imparator İustinianos'un yaptırdığı bir manastır bulunmakta idi. Döneminde, ahlakı bozuk olan kadınlar, hayatlarının son dönemlerini buraya çekilerek dua ile geçirirlerdi.¹⁰ Bizans döneminde Üsküdar, Bizans imparatorlarının ve ileri gelenlerinin ava çıktıkları ve dinlendikleri bir yerdir.¹¹

Bir başka kaynaktan Vaniköy'ün adının Protos Discos Maior olduğu belirtilmektedir. Aynı kaynaktan mescedin arkasındaki ayazmanın yanında Aya Theodoros Kilisesi'nin temellerinin görüldüğüne dikkat çekilmekte ve köyde yaşayan nüfusun Türklerden oluştuğu ifade edilmektedir.¹² Kandilli Bahçesinin yanında, 114 m. yükseklikte bir tepede yer alan ağaçlık alan, "Papaz Korusu veya Bahçesi" olarak anılmakta idi. XIX. Yüzyılda Vaniköy camii imamının mühründe "**Karye-i Mustafaviyye tâbi Üsküdar**" yazılı imiş. İmam Efendi bu mührü bozarak "**Vaniköyü**" adını kazdırmıştır.¹³ Buna benzer bir bilgi de Kepecioğlu'nda geçmektedir. Kepecioğlu'nun Bursa Kütüğü'nde, Vanî Mehmed Efendi'nin adından mülhem İstanbul'daki Vaniköy ile malumat verilirken, onun Üsküdar'da Boğaziçi'nde Bahçekale civarında "**Mustafaviyye**" kasabası yakınında bir cami ve bazı hayratlar yapması sebebiyle, kasaba adının "Vaniköy"e dönüştüğüne işaret edilmektedir.¹⁴ Bu alanın Vâni Mehmed Efendi'ye verilmesinden sonra "Vaniköy Bahçesi" olarak anılmıştır. XIX. Yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yerleşim yeri olarak benimsenmeye başlayan Boğaziçi ve semtleri, buldukları konum itibarıyla birer köy hükmündeydiler. Boğaziçi'nin bugün de kullanılan birçok semtinin adı dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Çengelköy, Yeniköy, Vaniköy gibi. Bunlar isimlerini gelişigüzel almamışlardır. Sahile dizili olan büyük yalılarla, hemen onların arkalarındaki sırtlarda yer alan köylerin yerli halkının evlerinden başka bir bina ve yerleşim yeri olmayan, yolları gelişmemiş, semtlere ulaşımın genelde deniz yoluyla gerçekleştiği bir durum söz konusuydu.¹⁵ Günümüzde Vaniköy Korusu olarak da bilinen alan, Kandilli Bahçesi'nin güneyindedir. Korda sarıçam, karaçam, kızılçam ve sedir fidanları ile anıtsal boyutta mavi atlas sedirleri, Himalaya sedirleri, ıhlamurlar, iğdeler İspanyol göknarı, erguvanlar, serviler, porsular, yalancı akasyalar, defneler, soforalar, çitlembikler, Amerikan orijinli su sedirleri ve çalı türleri bulunmaktadır.¹⁶ Vaniköy Korusu'nun arkasındaki İcâdiye tepesi havasının ve görünümünün güzelliği ile tanınmıştır. I. Mahmud'un bu tepeye çıkmak için sık sık Kandilli'ye geldiği bilinmektedir.¹⁷ Üsküdar ve çevresi, Osmanlı padişahlarının Anadolu yakasında özellikle ziyaret ettikleri yerlerden biridir. Osmanlı müelliflerinin ifadelerine göre padişahların biniş (padişahların atla veya kayıkla olağan gezilerine "biniş-i hümayûn" denmektedir) yerleri belli bir sıralamaya göre aktarılmıştır. Bu sıralamada Zeytin Burnu - Vaniköy ikinci sırada yer alır.¹⁸

Padişahla problem yaşamadığı dönemde Vâni Mehmed Efendi'ye Kestel kalesi ile birçok köyün temlik edildiği, ayrıca cizye ve gümrük gelirlerinden kendisine her gün için 200 akçe gibi büyük bir meblağın yevmiye olarak ödendiği bilinmektedir.¹⁹ Arka kesimdeki Papaz Bahçesi'nde Bostancılar tarım da yapmaktaymışlar. Ayrıca burada Saksoncular (avda kullanılan sakson cinsi köpek yetiştiren yeniçeri sınıfı) ocağı ve küçük bir mescit bulunmaktaymış. IV. Mehmed tarafından Vâni Mehmed Efendiye verilen bu bölgeye Vâni Efendi bir küçük medrese, 17 yalı,²⁰ bir çeşme yaptırmış. Yalıların yerlerinin belli olmadığı ve sahipleri hakkında da bilgi bulunmadığı belirtilmektedir.²¹ Daha sonraki dönemde I. Mahmud (1730-1754), sadrazamı Divitdar Mehmed Emin Paşa'ya Vaniköy Camii'ni onattırması, (1750-1752) hünkâr mahfeli ekletmiştir. Boğaz gezisine çıktığı zamanlarda Sultanın da zaman zaman camiye uğradığı bilinmektedir.²² Cami II. Mahmud (1808-1839) tarafından da onartılmıştır.²³ Ayrıca yapı içerisinde Sultan II. Mustafa (1695-1703)dönemine ait bir levhanın bulunduğu bilirse de²⁴ bugün yapı içinde mevcut değildir.²⁵

Yapıyı mimari açıdan ele aldığımızda kâgir duvarlı, ahşap tavan örtülü caminin, sıvalı minaresi dikkati çeker. İstanbul Boğazı'nın hemen kenarında yer alan yapının, kuzeyinde fazlaca bir alanın bulunmaması nedeniyle son cemaat yeri batı tarafa alınmıştır. Günümüzde sıva içerisine alınan altı ahşap sütun tarafından taşınan son cemaat yeri düz ahşap tavanla örtülüdür. Caminin girişi batı cephenin kuzey kesimindedir. Minareye giriş de cami girişinin yanındadır. Kapının üzerinde Hattat Hamit'in celi sülüs besmelesi yer alır. Caminin içerisi düz ahşap tavanla örtülü, dört yönde altlı üstlü pencerelerin yer aldığı aydınlık bir görünüme sahiptir. Alttaki pencereler düz atkı taşlı ve pencere kanatlı, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Caminin doğu tarafına hünkâr mahfilinin ve köşkünün eklenmesi sebebiyle bu cephede yer alan üst pencereler kaldırılıp, yerine ahşap sütunların sınırladığı kafesli bir üst kat oluşturulmuş, daha sonra da hünkâr mahfili işlevini yitirip ev şekline dönüştürülünce, bu alan boyanarak cami içerisinden tecrit edilmiştir. Yine doğu kesimde bulunan ve caminin batıdaki girişiyle aynı hizada bulunan doğu kapısı ile alt kat pencereleri mevcudiyetlerini korumakla beraber iptal edilmişlerdir. Bu kısmın arkasında şimdilerde depo olarak kullanılan hünkâr köşkünün, önceleri mektep olarak kullanılan zemin katı bulunmaktadır.

Güney duvarı ortasında bulunan mihrap yarı daire kesitli bir niş halinde olup, yaşmağı yarım küre şeklindedir. Kuzeyde yer alan mahfil, altı ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. Bu alana çıkış caminin kuzeydoğu köşesinden ahşap merdivenle sağlanmıştır. Orta kesimde çıkıntısı olan mahfilin batıda hünkâr mahfili ve köşküyle bağlantıyı sağlayan bir kapısı bulunmaktadır. Düz ahşap tavan, çitalarla yapılan uzun dikdörtgen panolarla hareketlendirilmiş, köşelere birer rozet yerleştirilmiştir. Caminin minber, vaaz kürsüsü ahşaptır. Sade bir görünüme sahip minberin yan aynalıklarındaki basit bezemeler, tavan rozetleriyle benzerlik gösterir. Mihrabın üzerindeki Ayet yazılı levha ile, Lafza-i Celâl, İsm-i Nebi ve çâr-yâr takımı yazılı sekizgen levhalar Hattat Hasan Çelebi'nin hatları ile yazılıdır. (1391 H. 1971 M.) Levhalarındaki hattat imzalarından birinde **“Hasan Çelebi”**, diğerinde **“Çelebi”** imzası kullanılmıştır. Bu da hattatın imza konusunda bir arama içerisinde olduğunu gösterir. Kürsü üzerinde bulunan levha ise celi tâlik hatla, Hattat Sâmî Efendi tarafından yazılan yazıdan, levhaya “naht” tekniğiyle geçirilmiştir. Levha hazırlanırken, yazı kalitesi nispeten kaybolmuştur. Levhada:

**“Çarık-ı bahr-ı isyanem
Dahilek Ya Resulallah”**

(İsyan denizinde boğulmuşum. Ya Resulallah beni Ümmetine dâhil eyle) yazılıdır. İmza kısmında bazı harfler düşmüştür.

Cami içerisinde bir şamdan, bafon iki gaz lambası kaideleriyle birlikte, bir de ayaklı büyük saat yer alır. Caminin mihrap duvarı önünde yer alan bu eserler XIX. Yüzyıla aittirler. Caminin doğu tarafına, kuzey-güney doğrultusunda yapıyla aynı uzunlukta I. Mahmud tarafından yaptırılan hünkâr mahfili ve köşkü, günümüzde imam lojmanı olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün alt katı Cami gibi kâgir, üst katı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Hünkâr mahfiline ve köşküne deniz ve kara tarafında kesme taş malzemeli on dörder basamakla çıkılan bir sahanlıkla ulaşılmaktadır. Merdivenlerden kuzeyde olanında padişahın geldiği zaman, attan veya paytondan inip binebilmesi için 2.00x1.60 m. ölçülerinde **“biniş taşı”** bulunmaktadır. Ayrıca merdiven kenarlarındaki korkuluk kaidelerinin bazıları halen mevcuttur. Doğü yöndeki girişten orta sofaya ulaşılmaktadır. Sofanın kuzeyinde ortada padişahın dinlenme odası (köşkü), yanında tuvalet, diğer yanında caminin mahfiline geçişi sağlayan küçük bir ara mekân bulunmaktadır. Padişahın dinlenme odası kuzey yönde ileri taşınarak bir cumba şeklinde değerlendirilmiştir. Bu taşıntı mekân dıştan iki ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. Sofanın güney kesiminde ise iki mekân

yer alır. Batıdaki hünkâr mahfilidir.²⁶ Bölümlere açılan kapı kanatları orijinaldir. Hünkâr köşkünün güney, doğu ve kuzey yönleri geniş dikdörtgen pencerelere sahiptir. Caminin içerisine açılan mahfil kısmı ise, ahşap sütunlar arasında kafesli bir yapıya sahiptir. Hünkâr mahfilinin alt kısmı depo olarak kullanılmaktadır. Burada iki oda ve bir sofanın olduğu bilinmektedir.²⁷ 15 Muharrem 1325 /28 Şubat 1907 tarihli bir krokide alt kat mektep olarak işaretlenmiştir.²⁸

Caminin kuzeybatı köşesinde, son cemaat yerine kuzeyden bitişik olan minare Kare kaidelidir. Pabuçluk kısmından sonra silindirik olarak yükselen minare gövdesinin tuğla ve taş malzemeli olduğu belirtilmektedir.²⁹ Günümüzde tamamen sıva ile kaplı olup, boyanmıştır. İnşa malzemesi görülememektedir. Taş malzemeli şerefenin alt kısmı yaprak dizisiyle tezyin edilmiştir. Birkaç silmeden sonraki şerife korkulukları, eşkenar dörtgenlerin meydana getirildiği geometrik bezemeye sahiptir. Petek bölümünün üst kısmı yine taş malzeme üzerine gırlant motifleriyle bezelidir. Üstten ve alttan iki silme ile sınırlanan bu kısmın üzerinde sivri külâh yükselir.

Bahçede bir su kuyusu ile yeni yapılmış bir dizi çeşme yer alır. 1907 tarihli krokide de kuyu ve çeşmeler gösterilmiştir.³⁰

Vaniköy Camii ile ilgili bilgilerin en eskilerinden biri Hüseyin Ayyansari'nin Hadikât'ül-Cevâmi'sidir. Vâni Efendi'nin kendisine temlik olarak verilen bu alana bir sâhil-serây (büyük yalı kasrı) ve bazı hâneler (evler) ile sâhil-i deryâda (deniz kenarında) hâlâ mevcut olan câmi-i şerifi ve onun yakınında bir medrese yaptırmıştır. II. Mustafa kendisinin yazdığı levhayı uğur getirmesi maksadıyla camiye asmıştır. Sultan I. Mahmud Camii şerife bir mahfil-i hümayûn ekletmiştir. Daha sonra I. Mahmud'un vezirlerinden Divitdar Mehmed Paşa Küçüksu Kasrını yeniledikten sonra 1166 H. 1752-53 senesinde bu camii şerifi dahi yenilemiştir. Mahmud Han'ın³¹ camiyi yaz günlerinde ziyaret etmesi sebebiyle tekrar tamir olunmuştur.³²

Vaniköy Camiinin içerisinde Mehmed isminde bir hattatın 1243 H. 1827 M. tarihli kâbartma olarak yazdığı **“men âmene bi'l kader, emîne mine'l keder”** levhanın çok güzel olduğunu belirten İ. H. Konyalı'nın³³ gördüğü bu levha günümüzde mevcut değildir. Ayrıca Yine Konyalı'nın ifade ettiği Vâni Mehmed Efendi'nin ölümünü gösteren ve caminin içinde asılı olan Darphane-i Amire nezareti kâtibi Ali Efendi'nin yazdığı, Şair Fazıl Rızayî'nin hazırladığı kitabeye göre Vâni Mehmed Efendi, 1096 H. 1685 M. yılında vefat etmiştir. Manzumenin sonunda tarih, ebcet hesabıyla da düşülmüştür.³⁴ Bugün de mevcut olmayan manzume şöyledir:

Çekmedi ol zat-ı âli himmete
Bir ser-i mû denlü dünya kıymete

Dafin pûs etti dünya almadı
Mihnetin dehr-i denînin zimmete

Rahmete merkez-i vücûd noktası
Mahv edüp erdi zülâl-i rahmete

Ne mübârek zât idi malum
Lâ ve lâ nısfında(?) ehl-i hikmete

Âl-i Osman padişah-ı şevket
Rah vermez herkese bu rıfata

Meclisinde feylosof-i âlemin
Tifl-ı ebcedhan idi lâşübhete

Ey derîğa şems-i ilmin gıybetî
Büsbütün dünyayı saldı zulmete

Vânî fâzıl rızây-ı cum'ada
Gitmesi tarih (rıhlet-i cennete)
1096 (1685)³⁵

Vânî Efendi Medresesi, Vaniköy Camii'nin kible tarafında bulunmakta imiş. Cami ile birlikte Vânî Efendi tarafından yaptırılan medresenin odaları, 1941 yılında müezzinlerin oturması için tahsis edilmiş. Bu medrese odaları meşruta haline getirilen, yani satılmak üzere mirasçılara bırakılan gayr-i menkullerdir.³⁶ Yine 1907 tarihli krokide bahçenin güney batısında camiye ait meşrutaların olduğu ve bunların imam tarafından kullanıldığı gösterilmektedir.³⁷ Günümüzde caminin hem güneyinde hem de güneybatısında medreseye ait hiçbir kalıntı bulunmamakla birlikte, güneybatısı özel mülke aittir. Caminin güneyi ise bahçedir.

Vânî Mehmed Efendi'nin İstanbul'da Vaniköy'de yaptırdığı mimari yapıların dışında Eminönü'nde bir medrese daha yaptırdığı bilinmektedir. Günümüzde Mimar Kemalettin Bey tarafından 1911'de tasarlanan ve 1918'de tamamlanan I. Vakıf İşhanı'nın yerinde Vânî Efendi Medresesi bulunmaktaymış. Hanın yapımı için yıktırılan bu medrese, yine Mimar Kemalettin Bey tarafından Gülhane Parkı girişinin karşısındaki Zeynep Sultan Camii (1769) bitişiğine I. Vakıf Hanı ile birlikte aynı yıllarda yeniden yapılmıştır.³⁸ Günümüzde bu yapı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı binası olarak kullanılmaktadır.

Vânî Mehmed Efendi'nin, cami ile medrese yanında bir çeşme yaptırdığı, Vaniköy'de inceleme yapan Konyalı tarafından belirtilmektedir. 1941 yılında külliyei incelerken çeşmenin yıkık olduğunu, ayna taşının ise cami duvarına dayalı olduğunu ve çeşmeyi Vânî Mehmed Efendi'nin yaptırmış olduğunu belirtir. Konyalı'da yer alan bir başka bildiri ise şunlar ifade edilmektedir: “77 yıl evvel (1864 veya 1900 yılı) Vaniköy'de bulunan çeşmelerin hepsinin muattal olduğunu (kullanılmaz) yazan Mehmed Raif Bey şunları söyler: Birisinin üzerinde şunlar kazılmıştır: “Ceddim merhum Vânî Efendi vakfının gallesinden (gelirinden) bina ve inşasına muvaffak olduğum çeşme-i lâtifdir. Mütevelliyesi Şerife Gazâle Hanım 1224 (1809)”³⁹ Günümüzde caminin güneyinde cadde üzerinde ve caminin kuzeyinde hünkâr mahfelinin altında birer çeşme bulunmaktadır. Suları akmayan çeşmeler yenidir. Ancak Cadde üzerinde yer alan çeşmenin üst kısmında bulunan ve Ayet-i Kerime yazılı mermer levhanın eski çeşmeye ait olabilme ihtimali büyüktür.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Vânîzade ailesinin, damatları Ahmet Bey ile devam ettiği, Ahmet Beyin kendi adıyla değil de eşi olan hanımın babasının adıyla tanındığı ifade edilmektedir. XVIII. yüzyıl sonunda Vaniköy'de mevcut olan 17 yalı sayısının, 1815 tarihli Bostancıbaşı defterinde 39'a çıkmış olmasıyla birlikte, önceki yüzyıldan isim olarak devam eden yalı sahipleri arasında Vânîzade kerimesi (kızı) olarak Tûti Molla Hanımın yalısı yazılıdır. Bu yalı daha sonra Nazif Paşa'nın babası bürokrat ve ruznameci Mehmed Salih Efendi'ye geçmiştir.⁴⁰ Mehmed Efendi'nin torunlarından olan Maliye Nazırı Ahmet Nazif Paşa'nın (ölm. 1906) elindeki bu sahil saray, 1941 yılında Nazif Paşanın karısı Fatıma Hanımla oğlu Salih Bey ve kızları Behiye ile Gazâle hanımların tasarrufunda imiş.⁴¹ 1950'li yıllardan sonra da bu soydan olan kişiler burada yaşamışlar. Gazale Hanım ve eşi Rasathane eski müdürü Osman Sipahioğlu ile çocukları Nazif ve Ahmet Beyler, bu aile-

den ismi anılan kişilerdir.⁴² Daha sonra bu yalı Berrak Derin Mermerci ailesine geçmiştir (1993 tapu ve kadastro kayıtlarına göre).⁴³ Bu bilgiler ışığında 1815 tarihli Bostancıbaşı defterinde adı geçen yalı, Vâni Efendi'nin sahil sarayıdır. Bu yalıda ilk inşa edildiği dönemden itibaren hep Vânzade ailesinden birileri yaşamıştır.⁴⁴ Vaniköy'de XVIII. yüzyılda bir Osmanlı Ermeni yalısı varken, XIX. Yüzyıl başlarında 13'e ulaşmıştır. Özellikle Ermeni sarrafların tercih ettiği bir yerleşim alanı olmuştur. Bu aileler Yüzyılın ortalarına doğru sahili bırakıp Vaniköy sirtlarına doğru çekilmişlerdir.⁴⁵

Bu aile ile ilgili önemli bir vâkıa da şöyledir: Kaşgarlı Mahmut'un Divan-i Lûgat-i Türk adlı eserinin bulunuşunda Vânzade ailesinin katkısı unutulamaz. Bu kaynak eser 1910 yılına kadar bilinmemektedir. Kâtip Çelebi'nin Keşf-üz-Zünun adlı bibliyografyasında Kaşgarlı Mahmut'tan da söz edilmiştir. Ama bu bilgi çok sınırlı kalmıştır. Vânzade Nazif Paşa'nın yakınlarından bir hanım, 1910 yılında İstanbul'daki Sahafılar Çarşısı'nda dolaşırken bu dev eseri tozlu raflarda bulmuş, satın almak istemiştir. Alamayınca Maarif Nezareti'ne bildirmiş, sonuçta bu kıymetli eserin Türk kültürüne kazandırılmasına vesile olmuştur.⁴⁶

BURSA

Vâni Mehmed Efendi Viyana kuşatmasından sonra bir bakıma sürgün edildiği Kestel de 1674 tarihinde cami, medrese ve imaret yaptırmıştır.⁴⁷ Yaptırdığı medresenin, 1915 tarihine kadar mevcut olduğu bilinmektedir.⁴⁸ Diğer yapı olan imaretle ilgili bilgi yoktur. Yine onun tarafından inşa ettirildiği ifade edilen bir kervansaray ve hamamdan da söz edilir. Bu yapılar için pek çok mülkünü vakfettiği belirtilir.⁴⁹ Bu eserleri, Kestel'e sürgün edilmeden önce yaptırmıştır.

Bursa Mahkeme Sicillerinde yer alan bir belge 11.2.1671 tarihini taşımakta ve onun Kestel için düzenlediği vakfiyeden haber vermektedir. Onun bu tarihte, Kestel köyünde yaptırdığı cami, medrese ve imaretine, aşağıda belirtilen emlâki vakfeylediği görülmektedir: Kendisine temlik olunan padişaha ait köylerden Kazıklı (Susıgırlığı), Kestel ve Ada ile İnegöl nahiyesindeki Bedre ve Yenişehir kazasındaki Koyunhisarı köyleri. Başka bir mahkeme kaydından konuyla ilgili bir detay daha öğreniyoruz. Vâni Mehmed Efendi'ye Erzurum cizye gelirlerinden almakta olduğu 200 akçe yevmiyesi hazineye irad kaydolunmuş, bunun karşılığında da, 1671'de bu köylerin tasarrufu kendisine verilmişti. Aynı belgede ilginç bir ayrıntı daha dikkat çekmektedir. Söz konusu köylerin sınırlarına bazı alâmetler konularak diğerlerinden nerede ayrıldığı kolayca anlaşılması sağlanmıştı.⁵⁰

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan caminin giriş kapısı üzerinde yer alan dört satırlık talik hatlı kitabesi şöyledir:

Şeyh Seyyid Mehmed (Muhammed) el-Vâni
Etti bu cami'-i şerîfi binâ
Fâzıl u kâmil hasib ü nesib
Nevverallahu kabrehu ebeden
Sene 1084

Düz ahşap tavan örtülü caminin kuzeyinde mahfil yer alır. Yapı, dört duvarında yer alan altı üstlü pencerelerle aydınlatılmıştır. Camiyi doğu ve kuzey yönde "L" şeklinde bir son cemaat yeri çevreler. Sade bir görünüme sahip olan yapı, 2010 yılında onarılmıştır. Vâni Efendi'nin kabri de kuzey yönde, batı tarafta bulunmaktadır. Mezar taşında Mehmed Vâni Efendi'nin 1096 H./1685 M. tarihinde vefat ettiği yazılıdır. Vâni Efendi'nin vefat tarihi şu beyitle belirtilmiştir:

O âlî-câh-ı efdâlin melekler fevti târîhin
Dediler kürsüye Vâni Eefendi çıktı cennette
1096 (1685)⁵¹

Vâni Mehmed Efendi'nin mezarının önceleri caminin haziresinde yer aldığı kaynaklardan belirlenmektedir.⁵² Kesin tarihi bilinmeyen bir onarım sırasında, Vâni Efendi'nin mezarını içine alacak şekilde son cemaat yerinin genişletildiği veya mezarının taşındığı düşünülebilir.

Vâni Mehmed Efendi Medresesi:

Kepecioğlu'nun eserinde Bursa medreseleri sıralanırken Vâni Mehmed Efendi adına da bir medresenin bulunduğu öğrenilmektedir. Aslında başka kaynaklar da bu medreseyi teyit etmekte ve bu medresenin 1914-15 yıllarına kadar faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Vâni Mehmed Efendi'nin medreseyle birlikte bir cami ve imaret de yaparak Kestel'de adeta bir külliye kazandırdığı görülmektedir. Vâni Mehmed Efendi'nin Kestel'deki medresesine dair en sağlam bilgiler şüphesiz Bursa Mahkeme Sicillerinde bulunmaktadır. Siciller, Vâni Mehmed Efendi'ye ait Kestel'de cami, imaret ve medresenin dışında, bir değirmen ve ahşap bir han bulunduğunu, medreseye bitişik olarak Vâni Mehmed Efendi'nin bir menzil mülkü olduğunu bildirmekte, dolayısıyla sicillerin kayda alındığı tarihler dikkate alınır, XIX. yüzyıl boyunca bu yapıların varlıklarını sürdürdükleri ortaya çıkmaktadır. Medresenin varlığına dair herhangi bir şüphe bulunmamakla birlikte, medresenin fiziki yapısıyla ilgili ayrıntılarla medresede görev alan müderrisler ile bunlara hangi ücretlerin ödendiği, talebelerine verilen günlük karşılıksız burslar vb. konularda bilgi sahibi olabilmemiz için Bursa Mahkeme Sicillerinin dikkatli bir şekilde taranması kaçınılmaz görünmektedir. Öte yandan, yine konuya ilişkin ayrıntılı bilgileri en net olarak elde edebileceğimiz medrese vakfiyesinin de henüz tespit edilememiş olması, şimdiki bilgilerimizi oldukça sınırlı kılmaktadır.⁵³

Mehmed Vâni Efendinin yazmış olduğu eserlerin bir kaçı şöyledir:

- 1- Araisü'l-Kur'an
  - Kur'an kıssalarının bir tefsiri maliyetinde.
  - Âlemin yaratılışından ve peygamber kıssalarını anlatan ayetlerden bahsedilir.
  - Peygamberimizin doğumundan vefatına kadar olan hayatı, ayet, hadis ve rivayetlerle anlatılır.
- 2- Tasavvufi Bid'atlardan Sakınma. Risale.
- 3- Münşeât⁵⁴
  - Zamanın devlet büyüklerine yazmış olduğu mektuplardan oluşur.

Dipnotlar

¹ M. Kızılgöçer - F. Karabulut, Seyyidlik ve Erzurum, Ankara, 2007, s. 64.

² M.Z. Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 1-2, İstanbul, 1966, s. 501-502.

³ Y. Ötügen-A. Durukan-H. Acun-S. Pekak, "Vâni Mehmet Efendi Camii", Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.IV, Ankara, 1986, s.28-30. Vâni Efendi ile ilgili kaynaklarda genellikle 2.000 akçe olarak geçmektedir. M. Hızlı'da 200 akçe olarak belirtilmiştir. Bu rakam doğru olsa gerekir. M. Hızlı, "Vâni Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C. IV, Bursa, 2010, s. 221-223.

⁴ M. Hızlı, "Vâni Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C. IV, Bursa, 2010, s. 221-223.

⁵ Y. Ötügen-A. Durukan-H. Acun-S. Pekak, "Vâni Mehmet Efendi Camii", Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.IV, Ankara, 1986, s.28-30.; E. Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan, S. 4, Kayseri, 1990, s. 361-370.; E. Pazarbaşı, "Mehmed Efendi Vâni", T.D.V.İslâm A., C.28, Ankara, 2003, s. 458-459.; A.İ. Karataş, "Üsküdar'daki Bursalılar-Bursa'daki Üsküdarlılar", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, Bildiriler C.II, İstanbul, s. 234-236.

⁶ Robert Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", Çev. Nasuh Uslu, Türkler, C.10, Ankara, 2002, s.275.

⁷ E. Pazarbaşı, "Osmanlı Dönemi Kur'an Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler", Türkler, C.11, Ankara, 2002, s. 102-103, 109.; E. Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi'nin Zamanının Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Olan Mücadelesi", Erciyes Üni-

versitesi S. B. D., S. V, Kayseri, 1994, s.459-466.

⁹ İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960, s. 269.

¹⁰ C.E. Arseven, Eski İstanbul (Abidât ve Mebânis), İstanbul, 1989, s.75.

¹¹ B. Sipahioğlu, "Bizans Döneminde Üsküdar", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007, Bildiriler C.II, İstanbul, 2008, s.511-514.

¹² A. Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri" Üsküdar Sempozyumu V, C. I, İstanbul, 2008, s. 175-176.

¹³ İ. H. Konyalı'da bu levhayı görememiş. İ.H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, C. I, İstanbul, 1976, s. 309.

¹⁴ M. Hızlı, "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kültüğü, C. IV, Bursa, 2010, s. 223.

¹⁵ U. Göktaş, "Boğaziçi'de Deniz Ulaşımı ve Şirket-i Hayriye", Türkler, C.14, Ankara, 2002, s. 493.

¹⁶ F. Yaltrık, "Korular", D.B.İst.A., C.5, İstanbul,1994, s. 73-74.

¹⁷ G. A. Evyapan, Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri, Ankara, 1972, s.42.

¹⁸ F. Sarıcaoğlu, "Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selâmlıklar (XVIII. Yüzyıl)", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007, Bildiriler C.II, İstanbul, 2008, s.552.

¹⁹ M. Hızlı, "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler. (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kültüğü, C. IV, Bursa, 2010, s. 221-223., Bazı kaynaklarda yevmiye 200 akçe, 2000 akçe olarak geçmektedir.

²⁰ Vâni Efendi yaptırdığı 17 yalıyı camiye vakfettiği gibi kendisine de bir sahil saray yaptırmıştır. İ.H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, C. I, İstanbul, 1976, s. 309.

²¹ C. Kayra-E. Üyepazarcı, Mekânlar ve Zamanlar, Kandilli-Vaniköy-Çengelköy, İstanbul, 1993, s. 93-95.

²² C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s.96.

²³ T. Öz, İstanbul Camileri, C.II, Ankara, 1987, s. 69.

²⁴ A.G. Başaran, Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 248.

²⁵ İ. H. Konyalı'da bu levhayı görememiş. İ.H. Konyalı, Abideleri a.g.e., s. 307.

²⁶ Bu kısma mahremiyet nedeniyle girilememiştir.

²⁷ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 307.; M. Çetinaslan, Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2012, s. 259-261.

²⁸ A. Dündar, Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Sanatları Tarihi) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999, s.115, 184-186, 10. Kroki.

²⁹ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 307.

³⁰ A. Dündar, Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Sanatları Tarihi) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999, s.185, 10. Kroki.

³¹ Belirtilen padişahın II. Mahmud olması gerekir.

³² A.G. Başaran, Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. (yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 247-248.; İ.H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, C. I, İstanbul, 1976, s. 308.

³³ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 307.

³⁴ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 307.

³⁵ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 307.

³⁶ İ.H. Konyalı, a.g.e., C. II, İstanbul, 1977, s. 293.

³⁷ A. Dündar, Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Sanatları Tarihi) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999, s.185, 10. Kroki.

³⁸ Y. Yavuz, "Birinci Vakıf Hanı", D. B. İst. A., C. 2, İstanbul, 1994, s. 243.

³⁹ İ.H. Konyalı, a.g.e., C. II, İstanbul, 1977, s. 123.

⁴⁰ C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s. 104.

⁴¹ İ.H. Konyalı, a.g.e., C. II, İstanbul, 1977, s. 272.

⁴² C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s. 118.

⁴³ C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s. 1132-1133.

⁴⁴ C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s. 108.

⁴⁵ C. Kayra-E. Üyepazarcı, a.g.e., s. 97, 100, 103.

⁴⁶ <http://www.biyografi.net/kisiyrinti>, Elindeki hazinenin kadrini anlayan kitapçı, kitabın fiyatını 25 altına kadar yükseltmiş, hanım da kitabı alamamıştır. Ancak işi Maarif Nezareti'ne duyurmuştur. "Ne olduğu belirsiz bir kitaba avuç dolusu altın verilemeyeceği" gerekçesiyle Maarif Nezareti, eseri satın almayı reddetmiştir. Haber, kitap düşkünü merhum Ali Emiri Efendi'ye intikal etmiştir. Kitaplarını millete hediye ederek Fatih Millet Kütüphanesi'ni kurmuş ve ilk müdürlüğünü yapmış olan Ali Emiri Efendi, kitapçıyı getirtmiş, eseri inceledikten sonra adamı kütüphaneye kilitleyerek para tedarikine çıkmıştır. Borç harç satın alınan Divân-ı Lügatî't-Türk, uzun zaman Ali Emiri Efendi'nin kışkaç titizliğiyle kütüphanede saklanmıştır. Ali Emiri Efendi, eserin basımına ancak Sadrazam Talat Paşa'nın ricası üzerine razı olmuştu.

⁴⁷ A.G. Başaran, a.g.t., s. 248.

⁴⁸ Y. Ötügen-A. Durukan-H. Acun-S. Pekak, "Vanî Mehmet Efendi Camii", Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.IV, Ankara, 1986, s.28-30.

⁴⁹ A.İ Karataş, a.g.m., s.235.

⁵⁰ M. Hızlı, "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kültüğü, C. IV, Bursa, 2010, s.221-223. ; A. İ. Karataş, "Vânî Efendi'nin Hatırlattığı Bir Uygulama: Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri". Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış).

⁵¹ A.G. Başaran, a.g.t., s. 248.

⁵² A.G. Başaran, a.g.t., s. 308.

⁵³ M. Hızlı, "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış); K. Kepecioğlu, Bursa Kültüğü, C. IV, Bursa, 2010, s. 221-223.

⁵⁴ M. Yalar, "Vânî Mehmed Efendi ve Münşeât'ı", Ulusal Vâni Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Yayınlanmamış).

YAZAR VE RESSAM FRANCİS HOPKINSON SMITH'İN (1838-1915) GÖZÜNDEN ÜSKÜDAR

Semra DAŞCI

ÖZET

Yazar, ressam, mühendis, işadami, gezgin... Sıra dışı üretkenliği ile hepsini bir arada sürdürmeyi başarmış biri ve gerçek bir Türk dostu... Francis Hopkinson Smith, Amerika'nın Özgürlük Bildirgesi'ni imzalayan temsilcilerden Francis Hopkinson'ın torunu olarak Baltimore'da dünyaya gelmiştir. Kuşaklar boyunca Birleşik Devletler'e önemli hizmetlerde bulunmuş seçkin bir aileden gelen Smith, ailesinin bu başarı öyküsü içinde, çok yönlü kimliği ile önemli bir yer edinmiş, ancak hak ettiği ilgiyi araştırmacılardan yazık ki görememiştir. Francis Hopkinson Smith, hükümet için aralarında mendirekler, deniz duvarları ve deniz fenerlerinin de bulunduğu birçok mimarlık projesi gerçekleştirmiş, çok sayıda gezi yazısı, roman ve kısa öykü yazmış, döneminde oldukça beğenilmiş resimlere imza atmıştır. Sanatçı, Venedik gibi çok sevdiği bir diğer kent olan İstanbul'a defalarca gelmiş, Osmanlı yaşamını ve kültürünü gerek kısa öykülerinde, gerekse resimlerinde büyük bir keyifle ve zenginlikle ele almıştır. Sanatçı, o dönemde etkin günlerini yaşayan Ermeni sorunu konusunda Osmanlı Sultanı'nın tarafında yer almış ve bu konudaki düşüncelerini aldığı tehdit ve karalamalara rağmen ülkesinde ve her yerde korkusuzca dile getirmiştir. Ülkesinde, Smith'in konu ile ilgili röportajları ve görüşleri basında geniş yer bulmuş ve yankı uyandırmıştır; Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgeler de bu konuda önemli bilgiler sağlamaktadır. İstanbul sevdalısı Francis Hopkinson Smith'in, büyük ölçüde deneyimlerine dayanarak kaleme aldığı ve bizzat resimlediği öykülerinde Üsküdar'ın ayrı bir yer tuttuğunu görmek mümkündür. Bu çalışma, "...İstanbul'a resim yapmak için gelmişim; renklerden keyif almak, renk cümbüşü yaratmak için; dünya üzerinde rakibi olmayan bir mimarinin detaylarını saygılı bir kalemle takip ederek saatlerce oturmak için; Üsküdar'ın tepelerinde güneşin yükselişini ve ışınlarını İstanbul'un büyüğü minarelerine dağıtışını seyretmek için..." sözleriyle İstanbul sevgisini dile getiren ve taşıdığı büyük öneme rağmen ülkemizde neredeyse hiç tanınmayan Francis Hopkinson Smith'in edebi çalışmalarında ve resimlerinde onun sözlerinden ve gözlerinden İstanbul'u, özellikle de Üsküdar'ı ele almaktadır.

GİRİŞ

Amerikalı yazar, ressam, mühendis¹, işadami ve gezgin Francis Hopkinson Smith (1838-1915)², iş yaşamındaki başarıları, edebî alandaki yaratıcılığı, gezgin bir ressam olarak üretkenliği ve bunun yanında insancıl yapısı ve hoşgörülü dostluğu ile döneminin seçkin ancak araştırmacılar tarafından ihmal edilmiş isimlerinden biridir. Başarılarla dolu yaşamı içinde Osmanlı kültürüne, İstanbul sevgisine ve Türk dostluğuna önemli bir yer vermiştir gerçekten de. Francis Hopkinson Smith'i ele alan sınırlı sayıdaki kaynaktan biri olan ve onun sanat yaşamına değinen Nick Madormo, 1985 tarihli makalesinde³ sanatçının ölümünden sonra geçen yetmiş yıl boyunca onun hakkında kapsamlı bir çalışmanın kaleme alınmadığına dikkati çekmektedir; ancak görülen odur ki, bu tarihten sonraki yıllarda da varolan kaynakların üzerine dikkate değer yeni bir bilgi katılmamıştır.

Francis Hopkinson Smith'e dair...

Francis Hopkinson Smith'in ailesi, Amerika Birleşik Devletler tarihine kuşaklar boyu farklı alanlarda önemli hizmetler sağlamış seçkin bir ailedir. Büyük büyükbabası, Amerika'nın Bağımsızlık Bildirgesi'ni imzalayan delegelerden biri olan Francis Hopkinson'dır (1737-1791) (**Resim 1**). Aynı zamanda bir hukukçu olan büyük büyükbaba Francis Hopkinson, yazdığı politik makaleler ve şiirler döneminde büyük ilgi toplamış, yazılarıyla halkın umudunu ve ulusal bağımsızlık ruhunu güçlendirmiştir.⁴ Aynı zamanda org ve harpsikord (klavsen) çalan Francis Hopkinson, amatör bir müzisyen olmasına rağmen ilk yerel Amerikalı besteci olarak kabul etmektedir. Elli üç yaşında yaşamını yitiren Francis Hopkinson çocuklardan biri bu çalışmanın konusu olan Francis Hopkinson Smith'in büyükannesi (babaannesi) Mary'dir (1773–1806).⁵ Bir diğer çocuğu ise Joseph Hopkinson'dır (1770–1842) (**Resim 2**). Pennsylvania Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gören Joseph Hopkinson avukatlık, federal yargıçlık ve Kongre üyeliği yapmıştır. Kendisi, aynı zamanda Pennsylvania Academy of Fine Arts'ın ilk başkanı ve *Hail Columbia* ⁶ marşının da söz yazarıdır ve hukuk sistemine yaptığı katkılarla Amerikan tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁷

Parlak bir aile geçmişine sahip olan Francis Hopkinson Smith ise 23 Ekim 1838'de Baltimore, Maryland'de dünyaya gelmiştir. Babaannesi Mary Hopkinson, daha önce sözü edilen Francis Hopkinson'ın kızıdır ve Isaac Smith (1768–1846) ile bir evlilik gerçekleştirmiştir. Bu evlilikten dünyaya gelen çocuklardan biri asıl konumuzu oluşturan Francis Hopkinson Smith'in babası Francis Hopkinson Smith'tir (1797–1872). 1820'de evlenen Francis Hopkinson Smith ile Susanna Brown Upshur Teackle'ın (1800–1881) dünyaya gelen çocuklarından biri konumuzu oluşturan Francis Hopkinson Smith'tir (**Resim 3, 4**).⁸ Baba ile oğlun aynı adı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda, sanatçının babasının güzel sanatlara olan ilgisi ve oğlunu Princeton Üniversitesi'ne göndermeyi planlamasına rağmen koşullar nedeniyle bunu gerçekleştirememesi dışında ayrıntılı bir bilgi vermemektedir. Bazı kayıtlarda, sanatçının kendisiyle aynı adı taşıyan babası Francis Hopkinson Smith'in Baltimore'da varlıklı bir demir tüccarı ve dökümcü olduğu bilgisine rastlanır. Oğul Francis Hopkinson Smith, devlet okulundan sonra Princeton'a hazırlık için gittiği okulu ailenin yaşadığı bazı aksilikler nedeniyle yarım bırakarak çalışma yaşamına atılmıştır.⁹ Bu arada Miller adlı yerel bir ressamdan çizim dersleri aldığı ve hafta sonlarında Maryland'in kırsal bölgelerinde dolaşarak çevreyi gözlemleyip taslaklar yaptığı anlaşılmaktadır. 1861 yılında Sivil Savaş'ın başlamasına kadar Baltimore'da demir işi yapan bir şirkette (Calvert Iron Company) çalışan genç Hopkinson Smith savaşın patlak vermesiyle New York'a taşınmış,¹⁰ burada mühendis ve aynı zamanda kendisi gibi amatör bir suluboya ressamı olan arkadaşı James Symington ile birlikte kendi şirketini kurmuştur. Bu şirketle otuz yıl hizmet veren Smith, mendirekler, deniz fenerleri gibi denizle ilgili birçok proje gerçekleştirmiştir.¹¹ Bunlar arasında Butler Flats Deniz Feneri (New

Bedford Kanalı, Massachusetts) (**Resim 5**), Race Rock Deniz Feneri (Long Island, New York) (**Resim 6**), Ponce de Leon Inlet Deniz Feneri (Florida) ve Özgürlük Heykeli'nin (New York) (**Resim 7**) temel ve kaide inşası sayılabilir.

Francis Hopkinson Smith'in, 1866 yılında Josephine Van Deventer (1841–1921) ile yaptığı evlilikten Marion (1875 - ?) adında bir kızı ve Frank Berkeley (1869–1939) adında bir oğlu olmuştur. Kızı Marion Hopkinson Smith, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinde çalışan¹² Heron Charles Goodhart (1877 - ?) ile 1903 yılında evlenmiştir. Sanatçının oğlu Frank Berkeley Smith (1869–1939) ise babasının yolundan giderek edebiyat dünyasına katılmış, kendi kaleme aldığı eserlerin dışında, babasının yazmaya başlayıp tamamlamadığı *Enoch Crane* adlı romanı tamamlayarak babasının ölümünün ardından 1915 yılında iki isimle yayımlanmıştır.¹³ Dolu dolu yaşanan bir ömrün ardından Francis Hopkinson Smith'in gezgin ruhu hiç yorulmamış olsa da yetmiş yedi yaşındaki bedeni yorulmuş ve 7 Nisan 1915'te New York'taki evinde yaşama veda etmiştir.¹⁴

Francis Hopkinson Smith'in, verdiği eserlerle edebiyat alanında geniş bir okuyucu kitle-sine sahip olduğu ve döneminde önemli bir yazar olarak itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Smith'in ilk romanı *Colonel Carter of Cartersville* 1891'de yayımlanmış ve bu roman ile yazar edebiyat dünyasına katılmıştır. 1896'de yayımlanan *Tom Grogan*, 1907'de yayımlanan *The Romance of An Old Fashioned Man* ve 1912 tarihli *The Arm-chair at the Inn* romanları arasında yer alırken, romanları dışında kısa öykülerini bir araya getirdiği öykü koleksiyonları bulunmaktadır. Smith'in romanları ve öyküleri kadar gezi kitapları da dikkat çekicidir; bunları, metinlerle bağlantılı illüstrasyonlar yaparak yine kendisi resimlemiştir. 1886'da *Well-worn Roads in Spain, Holland and Italy*, 1889'da ise *A White Umbrella in Mexico* başlıkları altında gezi notları yayımlanmıştır. Smith, çok sevdiği yerlerden biri olan Venedik'i ise hem edebiyat hem de resim alanındaki çalışmalarında sıklıkla ele almış (*Venice of To-day*, 1897)¹⁵, Venedik'e ilişkin anılarını kendisi resimleyerek yayımlamıştır (**Resim 8 - 9**).

Francis Hopkinson Smith'in ressamlık kariyeri de yazarlığı gibi başarılı bir yol izlemiş ve yaşamının sonuna kadar ona eşlik etmiştir. 1867'de Amerikan Suluboya Ressamları Derneği'nin sergisine resim gönderecek kadar sanatsal yetkinliğe ulaşmıştır. Seyahat tutkusu ile Smith, sonunda Manhattan'daki ofisini kapatmış, önceleri New Hampshire'da (Beyaz Dağlar'da) geçirilen yaz aylarını bir süre sonra ailesiyle birlikte yurtdışında geçirmeye başlamıştır. 1880'lerde aralarında Smith'in de bulunduğu bir grup Amerikalı ressam, anti-modern bir yaklaşımla yaşadıkları toplumun görsellik konusundaki yetersizliği ve ahlâksal açıdan yozlaşması konusundaki düşünceleri nedeniyle resimlerinde Amerikan dekorunu kullanmayı reddetmiş ve kendilerine uzaklarda, Hollanda'nın çeşitli yerlerinde o dönemde sürdürülmekte olan endüstri öncesi kırsal yaşam içinde konu aramaya yönelmişlerdir.¹⁶ Francis Hopkinson Smith ve kuşağındaki çoğu ressam Barbizon Okulu ressamlarından (Daubigny, Dupré, Diaz, Millet ve Pissarro) ve Empresyonistlerden etkilenmişlerdir; Smith'in özellikle hayranlık duyduğu ressam ise Camille Corot'dur.

İstanbul günleri ve Üsküdar...

Smith'in Venedik gibi çok sevdiği bir diğer kent de İstanbul'dur; onun gönlünde, yazılarında, resimlerinde ayrı bir yere sahiptir bu büyüleyici Osmanlı başkenti. İstanbul'a duyduğu sevgiyi her fırsatta dile getiren Francis Hopkinson Smith'in Dersaadet'e geldiğini Osmanlı arşivinde bulunan belgeler de doğrulamaktadır. Sanatçının kalemini ve fırçasını ustalıkla konuşturduğu Osmanlı başkentine dair izlenimleri pek çok bakımdan dikkate değer olmasına rağmen yazık ki araştırmacılar tarafından hak ettiği ilgiyi görememiştir. Francis Hopkinson Smith, Türkler hakkında işittiği tüm önyargılı ve olumsuz yorumlara rağmen defalarca Dersaadet'e, yani İstanbul'a gelmiştir. Francis Hopkinson Smith, başkentinin

şiiresel güzelliğine hayran kaldığı Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasal koşulları ve yaşanan güncel gerginlikleri de yakından izlemiştir. Ülkesinin Ermenilere karşı korumacı tutumu ve destekleyici siyasi eğiliminin aksine Osmanlı yönetiminin tarafında yer alan sanatçı, düşüncelerini hiç çekinmeden dile getirmiş ve Ermeniler'den aldığı tehditlere rağmen bunu yapmaktan hiçbir koşul altında vazgeçmemiştir (**Resim 10**). İlk olarak 1891 yılında Harper's Magazine'de yayınlanan *Minarelerin Altında* (*Under the Minarets*)¹⁷ adlı öykü, Smith'in gözünden İstanbul'u anlatmaktadır (**Resim 11**). *Minarelerin Altında*'da ressamın, trenden indikten sonra dragoman İshak ile tanışması, resim malzemelerini, pasaportunu ve bavulunu aldıktan sonra bir an önce resim yapmak için sabırsızlanması, bu hevesle Bayezid Camii'ne (Güvercinli Cami de demektedir) gidişleri, dragomanın onu avluda resim yapmaması konusundaki uyarıları ve kendisinin takındığı ısrarcı tavrı tüm canlılığıyla anlatmakta, yapmış olduğu karakalem çizimlerle de metnin çekiciliğini bir kat daha arttırmaktadır. Hayal ettiği Doğu'nun havasını ilk kez çeker ciğerlerine ve Venedik'i bırakarak İstanbul'a nasıl geldiğini samimi, bir o kadar da canlı bir dille anlatır: "...İstanbul'a gelmemde tek bir amaç vardı, resim yapmak. *Piazza'daki en keyifli kahve olan Florian'da bulunan dostlarım sevgili Venedik'imın serin kanallarını, korkunç Türk'ün tozlu yollarına değişmek üzere olduğumu işittiklerinde benim Donkişot-ça ayrılışımı kınadılar. Pireler beni yutardı; dilenciler (hepsi de eşkiyaydı) son kuruşuma kadar yürüttü ve yönetim, resim malzemelerini ilk açtığım anda beni hapse tıkarı...*"¹⁸ (**Resim 12**).

Öykünün devamında sanatçı, İstanbul'a geliş nedenini şu sözlerle açıklamaktadır: "... Daha önce de söylediğim gibi, İstanbul'a resim yapmak için gelmişim; renklerden keyif almak, renk cümbüşü yaratmak için; dünya üzerinde rakibi olmayan bir mimarinin detaylarını saygılı bir kalemle takip ederek saatlerce oturmak için; Üsküdar'ın tepelerinde güneşin yükselişini ve ışınlarını İstanbul'un büyümlü minarelerine dağıtışını seyretmek için; Galata Köprüsü'nün kenarında salınan ve foşurdayan kayıkları yakalamak için; sarık, kaftan ve kuşakları benek benek boyayarak çarşı pazarda dolaşmak için; serin, çinili camide sonsuz bir sessizlikle saatlerce dinlenmek için; ruhumu ihtişam içinde doyurmak için ve bir milleti incelemek için ki o milletin eski püskü giysileri renk senfonisidir, gelenekleri ve kayıtları modern zamanların en tatlı şiiirleridir...."¹⁹ Hikâyenin bundan sonrasında Francis Hopkinson Smith, İstanbul'da resim yapabilmek için gösterdiği ısrarı, karşılaştığı kimi zaman gülünç engelleri, bunun yanında gördüğü dostluğu ve anlayışı zengin bir üslupla ve Osmanlı diline ait sözcüklerle süsleyerek anlatmaktadır. Gördükleri sanatçıyı o kadar heyecanlandırmıştır ki: "... Bu, kanı yanaklarıma aceleyle taşıyan bir manzaraydı. Burası nihayet Doğu'ydu, rüyalarımın ülkesi!"²⁰ der.

Üsküdar, Beyazıt, Pera, Eminönü, Galata, Tarabya, Mevlevî ve Rufaî dervişleri, cami ve çeşmeler, çarşı ve pazarlar, ressamın İstanbul'da hem sözcüklerle hem de kömür kalem ve boyalarıyla canlandırdığı konular ve yerlerdi. Bunlar arasında Üsküdar, sanatçının en çok etkilendiği semtler arasında yer alır. *Minarelerin Altında* adlı öyküde, eski bir Ceneviz kulesinin taçlandığı bir Avrupa yerleşimi olarak değerlendirdiği Pera'dan – ki büyük olasılıkla kendisi de orada kalıyordu – dragomanı ile birlikte Üsküdar'a geçişi ve burada gördükleri canlılıkla anlatılmış ve resimlenmiştir (**Res. 13**). Camileri, meyve pazarları, hocaları, yanlarında haremağaları ile gezintiye çıkmış hûri grupları, renkli güneşlikler, dükkân kapılarından görünen fistolu ipekliler, her rengi giymiş karnaval havasında insan kalabalığının doldurduğu caddeler, dar sokaklarda hızla at süren Bedevîler, sepetlerde yığınla üzüm, kahverengi keten takımları içinde fesli askerler, kısacası her şey yabancıydı, Avrupalı değildi, alışılmış dünyanın oldukça dışındaydı ona göre: "... *Pitoresk olanı bulmak için dünyanın yarısını dolaşan ve birdenbire hepsine yarım millik bir alanı yoğun bir kitle halinde tıka basa doldurmuş olarak diğer yarısında rastlayan bir adam için hayret verici, boğucu, sarhoş edici bir manzaraydı...*" sözleriyle ifade etmiştir

gördükleri karşısında hissettiklerini.²¹ Ülkeye gelen seyyahların ilgiyle sözünü ettikleri bir diğer konu da Mevlevîler ve Rûfaîler'dir; yabancılar tarafından "dönen dervişler" ve "bağırان dervişler" olarak adlandırılmışlardır. Mevlevî ve Rûfaî dervişler Francis Hopkinson Smith'in de ilgisini fazlasıyla çekmiştir. Dragomanı İshak ile Rûfaî dervişlerini izleme konusunda anlaşılan sanatçı, sabahı tarihi bir camiye resmederek Üsküdar'da geçirdikten sonra, zikirleri ancak haftada bir izlenebilen Rûfaî dervişlerinin Üsküdar'daki tekkesine giderler. Belirttiğine göre belirli bir ücret ödedikten sonra zikrin yapılacağı salona alınan gezgin ile dragoman, bir süre sonra, sayıları en az bir düzineyi bulan ve adeta okulda aynı hizaya dizilmiş bir sınıf dolusu öğrenci gibi görünen dervişler, yaşlı, uzun sakallı hocalarının sesle tuttuğu tempoya başlarını sallayarak eşlik etmeye başlarlar. Ses giderek yükselip yoğunlaşırken, kendilerine dağıtılan siyah takkeleri terli başlarına sıkıca takarak başlarını sallamaya devam ederler ve acı çekiyormuş gibi kıvrılıp bükülürler. Sanatçı onların, görünmeyen bir darağacındaki görünmeyen iplerden sallanan siyah takkeli bir dizi kötü adam gibi göründüklerini düşünür. Yazar, şiddeti artan zikrin kulakları sağır eden gürültüsünü, inlemeleri, "Allah hu! Allah hu!" diyen bağırışları ve devamında sahnelenen hayret verici bazı eylemleri şaşkınlıkla anlatmaktadır.²²

Francis Hopkinson Smith'in İstanbul'u konu alan bir diğer öyküsü İstanbullu Peçeli Kadın (*The Veiled Lady of Stamboul*) ise 1907 yılında yayınlanmıştır (**Resim 14**). Sanatçının gözlem ve deneyimlerine dayanan gezi anılarının aksine İstanbullu Peçeli Kadın'da kurgulanmış, sonu iyi biten bir aşk öyküsüyle karşılaşılmaktadır. Smith'in öykü ve romanlarında çoğu zaman olduğu gibi burada da gerçek ve kurgu iç içe geçmiştir. İstanbul konulu yazılarında bu iç içe geçmişliğin bir diğer boyutu da sanatçıyla ilişkili olarak Osmanlı arşivinde yer alan bazı belgelerdir ki, resimler, anlatımlar ve arşiv belgeleri gerçek anlamda birbirini tamamlamaktadır. İstanbullu Peçeli Kadın'da ressam, dragomanı ile birlikte Paşa'dan izin talep etmek üzere huzura çıkar. Kendi deyişiyle, bu firuze ve fildişi kentin görkemlerinden bazılarını değersiz kâğıda geçirmek için izin almaya can atmaktadır ancak Paşa, o sıralarda harareti günlerini yaşayan Ermeni olayları nedeniyle izin konusunda tereddüt etse de daha önce iki kez daha kabul olunan bu isteği geri çevirmez.²³ Yanına da Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir görevli verilir. Osmanlı topraklarında kazı ya da araştırma yapmak isteyen yabancıların, aynı biçimde ülkeye resim yapmak amacıyla gelen sanatçıların yetkili makamlardan resmî izin almaları gerekli görülmüştür. Osmanlı arşiv kayıtlarında bu ve benzeri durumlarda gerekli görüldüğünde resmî iznin yanısıra, kişilere eşlik etmesi, güvenliğinin sağlanması ve bir yandan da faaliyetlerinin gözlemlenmesi amacıyla bir görevlinin verildiği de anlaşılmaktadır. Francis Hopkinson Smith'in gerçekten İstanbul'a geldiğinde izin almak için yaptığı başvurular ve bunlarla ilgili bazı yazışmalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Bu belgelerden Smith'in, 1895, 1896 ve 1897 yıllarında İstanbul'da bulunduğu anlaşılır: "*Dersaadet'e gelmiş olan Amerikalı ressam Möşyö Hopkinson Smith'e, geçen ve evvelki sene olduğu gibi bu sene de Dersaadet sokakları ile civarlarını resmetmesine izin verilmesi Amerika konsolatosunun da ricası ile...*" şeklinde devam eden 22 Ağustos 1897 tarihli belge, ressamın 1895 ve 1896 yıllarında da İstanbul'da bulunduğunu ve kendisine başkent sokaklarında resim yapma izni verildiğini belirtmekte üçüncü kez izin talebi konu edilmektedir.²⁴

İstanbul'u konu alan bir diğer öykü de 1908'de yayınlanan İstanbul'da Kişiyeye Özel Bir Tutuklama'dır (*A Personally Conducted Arrest in Constantinople*). Burada da yazar, yine kendi gözlem ve deneyimlerini öyküleştirerek okuyucuya anlatmaktadır. İstanbul'da Kişiyeye Özel Bir Tutuklama'da yine resim yapmak için İstanbul'a gelen bir ressamın başından geçenler anlatılmaktadır; bu kez ressamın dragomanı Casimir'dir. Ressam, dragomanın ve yakın çevresindeki kişilerin, bu topraklarda resim yapmasının yasak ve tehlikeli olduğu konusundaki uyarılarını dikkate almaz.²⁵ Casimir ise birlikte zaptiye giderek izin almaları gerektiğini, eğer yakalanırlarsa ikisinin birden hapse atılacağını

söyleyip durmaktadır; gergin ve huzursuzdur, korkmaktadır ancak öte yandan günde beş frank kazanma isteği ile yanıp tutuşmaktadır. Ressam, "...İlk taslağım için Valide Sultan Camii'nin önündeki açık alanı seçtim, çünkü burası yeşil, kahverengi ve beyaz, kocaman şemsiyelerin çiçeklendiği bir tarlaydı; onların altında çeşitli şeyler ve gökkuşağının renklerinde meyveler satılıyordu. Düşündüm ki, benim mütevazı ve küçük güneş şemsiyem, genel tablo içinde kaybolur ve fark edilmez. İstanbul'un bu bölümündeki halk ise tam tersini düşünüyordu..." Ressam, bu kocaman şemsiyelerin oluşturduğu kalabalık içinde kendi mütevazı güneş şemsiyesinin kaybolarak fark edilmeyeceğini düşünmüş, ancak bunda yanılmıştır (**Resim 14**).

Kısa bir süre sonra etrafında yoğun bir kalabalık toplanır ve ardından, kalabalığı yararak gelen bir zaptiye görünür. Dragoman Casimir hemen konuşmaya başlar ve ressamın yaşam öyküsünü, seçkin bir sanatçı olarak evrensel konumunu, olağanüstü bir servete sahip olduğunu ve buna benzer birçok söz sayıp döker. Dragomanın bu zekice müdahalesi yalnızca ressamı memnun etmekle kalmamış, zaptiye memurunu da yatıştırmıştır. Casimir'in memura, izin için Zaptiye Nezareti'ne başvurduklarını ve iznin yarın çıkacağı yalanını söylemesi ve memurun gösterdiği nezaket, izin konusunda sanatçıya başka yol bırakmamıştır. İzin ertesi güne kalmışsa da resim yapmak için henüz günün diğer yarısı durmaktadır: ²⁶ "Fakat henüz günün yarısı duruyor Casimir. Üsküdar için Galata Köprüsü'nden kayıklar ne zaman kalkıyor?"

"Her saat. Efendi Rufai dervişlerini görmek ister mi?"

"Hayır, Efendi caminin çok yakınındaki çeşmeyi görmek istiyor."

"Ellerini yıkamak için mi?"

"Hayır, resim yapmak için"

"Fakat zaptiye? Casimir ne yapacak?"

"Yapman gereken şey bana derhal bir izin belgesi almak. Yapacağın şey ise bir başka hikâye uydurmak olacak. Şu şövaleyi al. Öğleden sonrayı boşa harcamayacağım, polisle ya da polissiz. Çabuk ol şimdi."²⁷

Dragomanın isteksizliğine rağmen ressamın isteği doğrultusunda Üsküdar'a gidilir ve III. Ahmet Çeşmesi'nin (**Resim 16**) karşısında resim malzemeleri açılır. Francis Hopkinson Smith'in öyküde yer verdiği karşılıklı konuşmalar da betimlemeleri kadar canlı ve çoğu zaman nüktelidir. Sanatçı, Osmanlı sanatına ve onların yaşamına ilişkin gözlemlerini ve duyduğu hayranlığı yaptığı benzetmelerle süslemiştir: "...Üsküdar Çeşmesi kadar güzel bir şeyi resmetmek suç olamazdı. Eğer Doğu'nun bu peri elinden çıkmışa benzer yaratımları tapınma nesnelere olsaydı ben kolayca Müslümanlığa geçebilirdim."²⁸

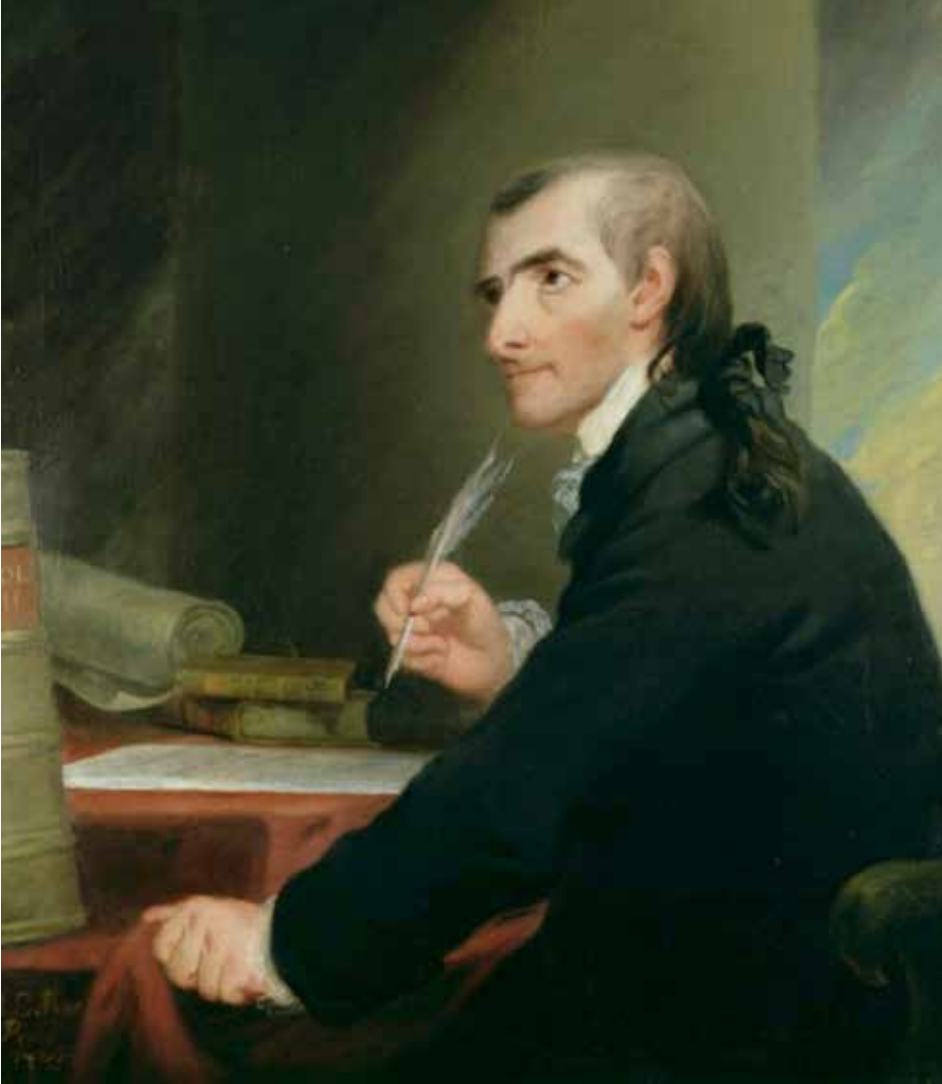
İzin belgesi almak için Zaptiye Nezareti'ne gidişi, Nezaret'in baş dragomanı ile görüşmesi ve Nazır'ın huzura çıkışı... Tüm bu anlatılanlar bu işlemlerin ne şekilde gerçekleştiği konusunda gerçekçi bilgiler vermektedir. Öykünün devamında, izin belgesini nihayet alışı, Tarabya (Therapia), İstinye (Stenia) ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde dolaşarak edindiği izlenimler anlatılmaktadır. İstanbul'u konu alan yazılarında Francis Hopkinson Smith'in, Türkçe sözcüklere sıklıkla yer verdiği görülür; *effendi* (*efendi*), *chabuk* (*çabuk*), Allah! *Ekber!* (*Allahuekber*), *caique-ji* (*kayıkçı*), *hourı* (*huri*), *feredje* (*ferace*), *yashmak* (*yaşmak*), *chibouk* (*çubuk*) bunlardan bazılarıdır. Bu sözcükler anlatımı renklendirmeleri dışında, yazarın, bu topluma hissettiği yakınlığın da bir göstergesidir aslında. Öykünün sonunda, Venedik'e gitmek üzere yola çıkarken duyduğu hüznü de değinmektedir yazar ve ressam Francis Hopkinson Smith.²⁹

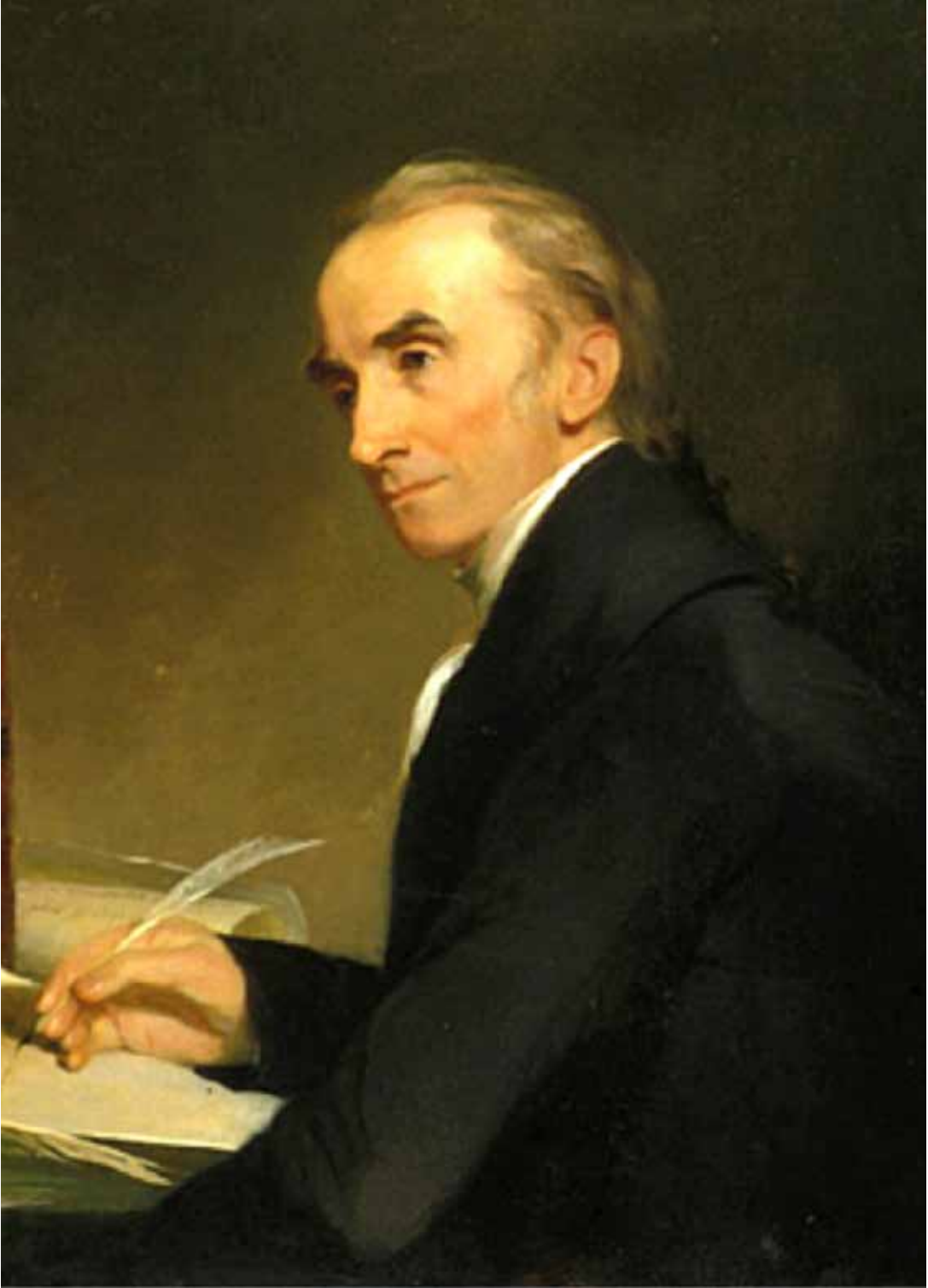
Sonuç

1880-1890'lı yıllarda İstanbul'a defalarca gelmiş olan Francis Hopkinson Smith, Osmanlı yaşamını ve kültürünü yazılarında ve resimlerinde büyük bir canlılıkla ve dostlukla ele almış, resim yapmaya çalışırken yaşadığı kimi küçük aksilikleri dahi nükteli ve hoşgörülü bir üslupla aktarmıştır. Fırçası ve kalemi ile çok sevdiği ve şiirsel ifadelerle değindiği Üsküdar dışında İstanbul'un başka birçok köşesine dokunan Smith'in dostluğunu ortaya koyan bir diğer konu ise o dönemde hareketli günlerini yaşayan Ermeni olaylarıdır. Sanatçı, Osmanlı Sultanı'nın tarafında yer alarak tüm baskı ve tehditlere rağmen düşüncelerini cesurca dile getirmeyi sürdürmüştür. Yaşamı boyunca saygın ve seçkin bir çevre içinde yer alan Smith, bıraktığı sayısız eserle ölümünden sonra da adını yaşatmıştır. Bizi anlatan kalemi ve yine bizi anlatan fırçası dışında, bize karşı beslediği içten dostluk duyguları ile Francis Hopkinson Smith bizim için de ayrı bir önem taşımali, daha çok tanınmalı ve tanıtılmalıdır.

RESİM LİSTESİ

Resim 1: *Francis Hopkinson*. Robert Edge Pine. 1785, tuval üz. yağlıboya. 89 x 69cm. Philadelphia History Museum, Philadelphia.

Resim 2: *Joseph Hopkinson*, Thomas Sully. 1835, tuval üz. yağlıboya. Hood Museum of Art, Hanover, New Hampshire.

Resim 3: Francis Hopkinson Smith. Yakl. 1893, fotoğraf. 17 x 11cm. Archives of American Art, Smithsonian Institution, Washington.

Resim 4: Francis Hopkinson Smith' in Çalışma Odası, Yakl. 1900, fotoğraf. 27 x 22cm. Archives of American Art, Smithsonian Institution, Washington.

Resim 5: *Butler Flats Deniz Feneri*. Francis Hopkinson Smith. 1898, New Bedford, Massachusetts

Resim 6: *Race Rock Deniz Feneri*. Francis Hopkinson Smith. 1879, Long Island, New York.

Resim 7: Özgürlük Heykeli. Francis Hopkinson Smith. 38 x 28cm. Özel Kol.

Resim 8: Francis Hopkinson Smith. Fotoğraf. Yakl. 1910. 11 x 7cm. Archives of American Art, Smithsonian Institution, Washington.

Resim 9: *Rio della Fava*. Francis Hopkinson Smith. ahşap üz. suluboya, 73 x 50cm. Sotheby's New York. Lot:121. 29/09/ 2010.

THE ESTHERVILLE DEMOCRAT

HE DEFENDS THE TURK.

F. Hopkinson Smith on the Armenian Troubles.

Minneapolis, Minn., Jan. 30.—F. Hopkinson Smith, the well known author and traveler, who is at present in Minneapolis, says that it matters little that he was misquoted when charged with saying that the Methodists and Baptist missionaries had caused the Armenian troubles. What he meant to say, and what he repeats, is that there is no doubt that a large part of the troubles that are now convulsing Asia Minor are due to the American missionaries, whatever be their sect. He says:

"They have continually made war on the Mohammedan religion and Mohammedan rule, and have encouraged the Armenians, a people of no nationality of their own, to hope for independence. The revolution is largely conducted from Worcester, Mass., where Garabedian, secretary of the revolutionary committee, has his headquarters. The sultan of Turkey is a man who has no religious prejudices. Half of the government officials in Constantinople are Christians."

The distinguished traveler charges Miss Barton with bad taste and short sighted policy in attempting to carry aid to the Armenians herself. Attention is called to the fact that after she reaches Turkey she will not be able to travel a mile or spend a dollar without the protection and assistance of the sultan, whose ambassadors she has insulted. Mr. Smith denounces foreign interference in the affairs of Turkey, and emphasizes the fact that the sultan maintains out of his own purse 2,000 schools, in which 100,000 children are being educated.

UNDER THE MINARETS.

BY F. HOPKINSON SMITH.

I.

IT was a small, not over-clean, and much-crumpled card, and it bore this inscription:

*Isaac Isaacs,
Dragoman and Interpreter,
Constantinople.*

It was held very near my nose, and above the heads of a struggling, snarling pack of Turks, Armenians, Greeks, and Jews, all yelling at the tops of their voices, and all held at bay by a protecting rail in the station and two befezzed officers attached to the custom-house of his Serene Highness.

Beyond this seething mass of Orientals was seen an open door, and through this only the sunlight, a patch of green grass, and the glimpse of a minaret against the blue.

Yes; one thing more—the card.

The owner carried it aloft, like a flag of truce. He had escaped the tax-gathering section of the Sublime Porte by dodging under the guarded rail, and with fez to earth was now pressing its oblong proportions within an inch of my eye-glasses.

"Do you speak English?"

"Ev'ting: Yerman, Franche, Grek, Tearkish—all!"

"Take this sketch-trap, and get me a carriage."

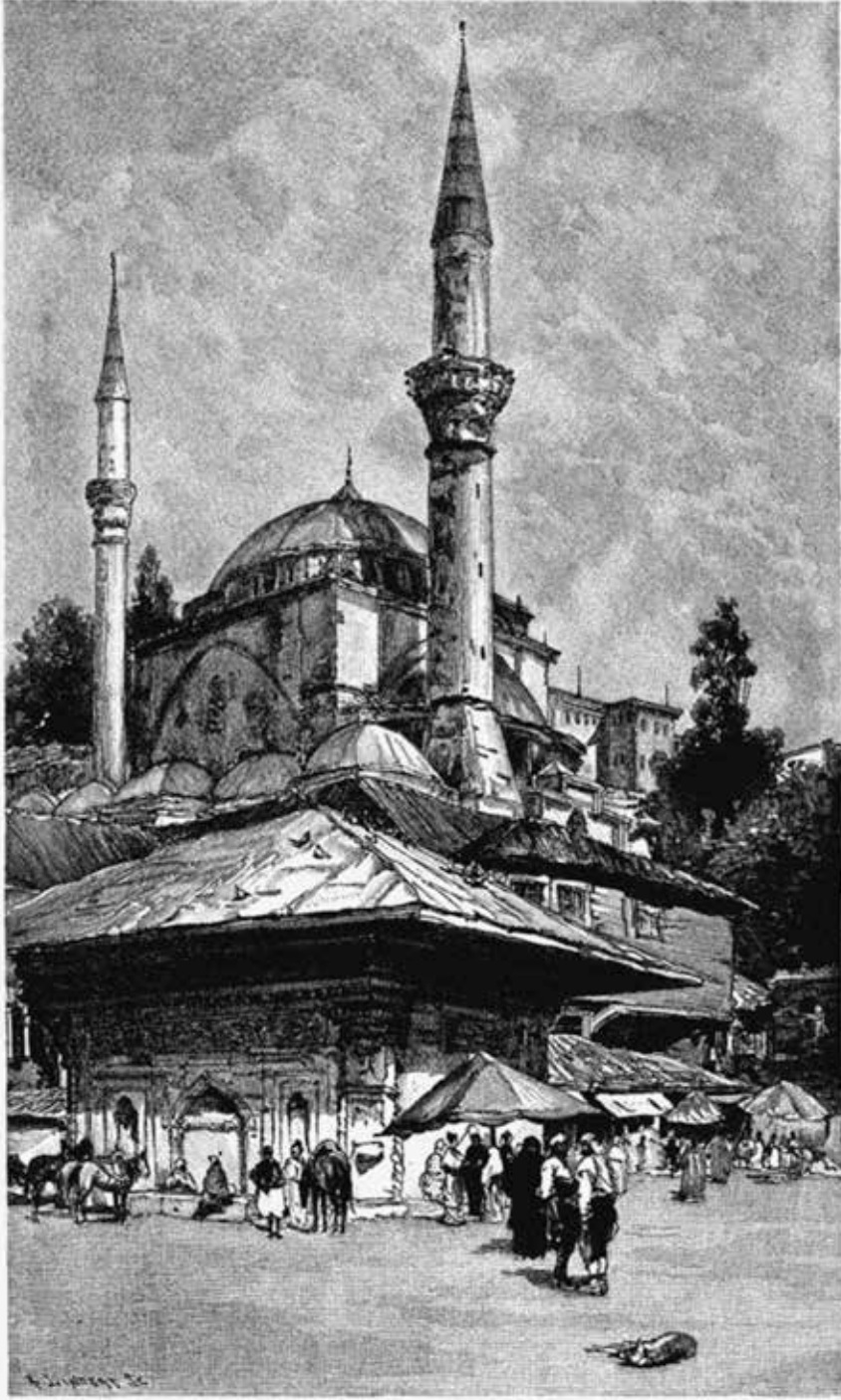
The fez righted itself, and I looked into the face of a swarthy, dark-bearded mongrel, with a tobacco-colored complexion and a watery eye. He was gasping for breath and reeking with perspiration, the back of his hand serving as sponge.

I handed him my check—through baggage Orient Express, two days from Vienna—stepped into the half-parched garden, and drank in my first breath of Eastern air.

Within the garden—an oasis, barely kept alive by periodical sprinkling—lounged a few railroad officials hugging scant shadows, and one lone Turk dispensing cooling drinks beneath a huge umbrella.

Outside the garden's protecting fence wandered half the lost tribes of the earth, each one splitting the air with a combination of shouts, sounds, and cries that would have done justice to a travelling menagerie two hours late for breakfast. In and out this motley mob slouched the dogs—away out in the middle of the street, under the benches, in everybody's way and under everybody's feet: everywhere dogs, dogs, dogs!

Beyond this babel straggled a low building attached to the station. Above rose a ragged hill crowned by a shimmering wall of dazzling white, topped with rounded dome and slender minarets. Over all was

MOQUE OF MOHAMMED ALI, SCUTARI.

Resim 12: Üsküdar *Mihrimah Sultan Camii* ve *III. Ahmed Çeşmesi* (Resmin altında Üsküdar Muhammed Ali Camii yazmaktadır) (Minarelerin Altında'dan). Francis Hopkinson Smith, *Harper's Magazine*, Eylül 1891, s. 625.

FRUIT-STAND, SCUTARI.

great that many public topics worn threadbare by most Europeans are never whispered by a Turk to his most intimate friend. Even my dear friend and confidential adviser, Mr. Yapouly, finds now and then a subject upon which he is silent. One day I asked him who had been suspected of murdering the predecessor of the present Sultan, and why it had been thought necessary to remove that luxurious son of the Prophet. To my surprise, he made no reply: we were in Pera at the time. When we reached the long cemetery, he stopped, looked carefully over the low wall, as if fearing the very graves, and then said, in his broken conglomerate, too shattered to reproduce here:

"Effendi, you must not ask such questions. Everybody is a spy: the man asleep on the sofa in the hotel, the waiter behind your chair, the barber who shaves you. Some night your bed will be empty. Nobody ever asks such questions in Constantinople."

Nor is this unrest confined to the people. I noticed the same anxious look on the Sultan's face the day of the *salemlik*—the day he drives publicly to the little mosque to pray, the mosque outside the palace gates. His face was like that of the acrobat riding bareback at the circus hoop—glad to be through.

But I am in Constantinople to paint, not to moralize, and these glimpses of the

treacherous, deadly stream that flows beneath Turkish life are not to my liking. I want only the gay flowers above its banks and the soft summer air on my cheek, the tall grasses waving in the sunlight, and the glow and radiance of it all. So, if you please, we will go back to my mosque, and my delightful old priests, and the Greek who sells me grapes and weighs them in a pair of teetering scales, and my caïque with the pew cushion over the bottom, and the big caïkjis, with the chest of a Hercules and the legs of a satyr, who rows my Oriental gondola, and all the beautiful patches of color, fretted arch, and slender column that make life enchanting in this lotus-eating land; and even to Mr. Yapouly, Mr. Dreco Yapouly, who tells me he has reformed, and will never lie more, "so help him"—Mr. Dreco Isaacs Yapouly, who has lately ceased his unanswered appeals to the gods, and who has left off all his evil ways.

But then I remember that I cannot go back to my old life now, for the summer is ended. Last night there was a great storm of wind and a deluge of rain, the first for four months. All the gold-dust has been washed from the trees and the grasses. The plaza of the Valedé is scoured clean. The little waves around the Galata no longer lap their tongues indolently about the soggy, rotten floats, but snap angrily in the crisp wind. The

Resim 14: İstanbullu Peçeli Kadın'dan (*The Veiled Lady and Other Man and Women*, New York 1907), Francis Hopkinson Smith.

MARKET DAY, VALEDÉ MOSQUE.

man. "See, effendi, here the Angleeshman card."

It was the same the rascal had pressed into my own face!

Thus it was that Dreco Yapouly Isaacs—I will no longer lend myself to his villainous deception—preceded me up a steep hill paved with bowlders, entered the low door of the *tekké* (house) of the dervishes, and motioned me to a seat in a small open court sheltered by an arbor covered with vines.

Five francs, and we passed the hanging curtain covering the entrance, and stepped inside a square, low-ceiled room hung with tambourines, cymbals, arms, and banners, and surrounded on three sides by an aisle.

The howlers—there were at least a dozen—were standing in a straight row on the floor, like a class at school, facing their master, an old, long-bearded priest squatting on a mat stretched before the low alcove altar.

As we entered, they were wagging their heads in unison, keeping time to a chant monotoned by the old priest. They were of all ages; fat and lean, smooth-shaven and bearded; some in rich garments, others in more sombre and cheaper stuffs.

One face cut itself into my memory—that of a handsome, clear-skinned young man, with deep, intense eyes that fairly flamed, and a sinewy, graceful body. On one of his delicate, lady-white hands was

a large turquoise ring. Yapouly whispered to me that he was the son of the high priest, and would succeed his father when the old man died.

The chant continued, rising in volume and intensity, and a Nubian in white handed each man a black skull-cap. These they drew tightly over their perspiring heads.

The movement, which had begun with the slow rolling of their heads, now extended to their bodies. They writhed and twisted as if in agony, like a row of black-capped felons standing on an invisible gallows, swinging from unseen ropes.

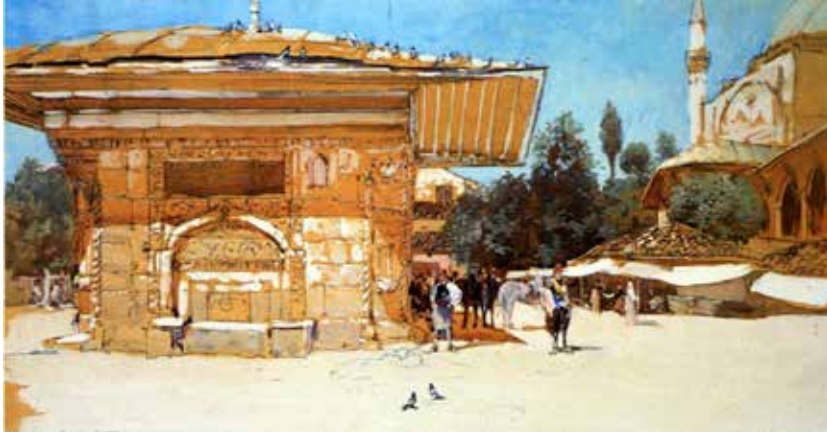
Suddenly there darted out upon the mats a boy scarce ten years of age, spinning like a top in front of the priest, his skirts level with his hands.

The chant now broke into a wail, the audience joining in. The howls were deafening. The twelve were rocking their heads in a wild frenzy, groaning in long, subdued moans, ending in a peculiar "hough," like the sound of a dozen distant locomotives tugging up a steep grade.

"Allah, hou! Allah, hou! Allah, hou!"—the last word expelled with a jerk.

A dozen little children were now handed over the rail to the Nubian, who took them in his arms and laid them in a row, their faces flattened to the mats. The old priest advanced within a step of the first child, his lips moving in prayer.

Yapouly Isaac leaned over and whispered, "See! now he will bless them."

Resim 16: *Güzel Çeşme, Üsküdar (III. Ahmed Çeşmesi)*. Francis Hopkinson Smith, Kâğıt üz. suluboya ve karakalem. 33 x 61cm. Heritage Auctions, Dallas, Lot: 103, 29 Mayıs 1987.

Dipnotlar

- ¹ F.H.Smith'in mühendisliği konusunda kaynaklar sınırlı ve birbirinden farklı bilgiler vermektedir. Sanatçının çağdaşı olan M.D. Fuller-Walker, 1878 yılına ait makalesinde inşaat mühendisi olarak yetiştirildiğini ve mesleğini başarıyla sürdürmekte olduğunu belirtmektedir.
- ² Semra Daşçı, *Dersaadet'le Bir Türk Dostu: Francis Hopkinson Smith (1838-1915)*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2012.
- ³ N. Madormo, "Francis Hopkinson Smith (1838-1915): His Drawings of the White Mountains and Venice", *The American Art Journal*, Vol. 17, No. 1 (Winter 1985), s. 85.
- ⁴ Charles R. Hildeburn ve diğ., "Francis Hopkinson", *The Pennsylvania Magazine of History and Biography* Historical Society of Pennsylvania, Vol. 2, No. 3 (1878), 316-324.
- ⁵ Nathaniel Dwight, *The Lives of the Signers of Declaration of Independence*, Harpers and Brothers, New York 1840, s. 136-137; John W. Jordan (ed.), *Colonial Families of Philadelphia*, The Lewis Publishing, New York 1911, s. 1193; Oscar George Sonneck, "Francis Hopkinson (1737-1791); First American Composer", *Sammelbände der Internationalen Musicgesellschaft*, 5. Jahrg., H. 1. (Nov. 1903), s. 125-126.
- ⁶ *Hail Columbia*, 1931 yılında *The Star-Spangled Banner* millî marş kabul edilinceye kadar gayri resmî de olsa millî marş olarak seslendirilmiş bir vatanseverlik şarkısıdır.
- ⁷ Benjamin F. Shearer (Ed.), *Home front Heroes: A Biographical Dictionary of Americans during Wartime*, Vol. II, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 2007, s. 421; John R. Vile, *Great American Lawyers: An Encyclopedia*, Vol. I, ABC-Clio, California 2001, s. 365-371; Jordan (ed.), *a.g.e.*, s. 1194.
- ⁸ Charles P. Keith, *The Provincial Councilors of Pennsylvania*, The W. S Sharp Printing, Philadelphia 1883, s. 272-273; "F. Hopkinson Smith, Author-Artist Dies", *The New York Times*, 08. 04. 1915.
- ⁹ Edd. Applegate, *American Naturalistic and Realistic Novelists: A Biographical Dictionary*, Greenwood, Westport, CT. 2002, s. 355; "Editorial Section", *Winnipeg Free Press*, 13. 04. 1915, s. 17.
- ¹⁰ M. D. Fuller-Walker, "Francis Hopkinson Smith", *The Aldine*, Vol. 9, No. 6 (1878), s. 195; George William Sheldon, *American Painters*, Benjamin Bloom, New York, 1972, s. 120.
- ¹¹ Gerald M. Ackerman, *American Orientalists*, ARC, Paris, 1994, s. 279.
- ¹² II. Abdülhamid döneminin onuncu İngiliz büyükelçisi olarak 1898-1908 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Sir Nicholas O'Conor'un politik günlüğünde 7 Şubat 1902 tarihli bir belgede adı geçmektedir. Bkz: John Burman (ed.), *Notes from Constantinople: the Political Diary of Sir Nicholas O'Conor, Britain's Ambassador to the Porte, 1898-1908*, Isis Press, İstanbul 2010, s. 163.
- ¹³ "What Authors and Publishers are Doing?", *The New York Times*, 03. 09. 1916; "Great Names Among Forthcoming Books", *The New York Times*, 30. 07. 1916; Applegate *a.g.e.*, s. 357.
- ¹⁴ "F. Hopkinson Smith Dead", *The Evening Tribune*, 08. 04. 1915, s. 1; "F. Hopkinson Smith, Artist-Author Dead", *The Oakland Tribune*, 08. 04. 1915, s. 13; "Gifted Author and Painter Dead", *Winnipeg Free Press*, 09. 04. 1915, s. 2.
- ¹⁵ *Gondola Days and Venice of Today* aynı metni içermektedir, ancak *Venice of Today*, sanatçının iki yüzden fazla renkli ve siyah-beyaz betimlemesini içerir ve büyük boyutlu olarak basılmıştır.
- ¹⁶ Annette Stott, "Dutch Utopia: Paintings by Antimodern American Artists of the Nineteenth Century", *Smithsonian Studies in American Art*, Vol. 3, No. 2 (Spring, 1989), s. 47.
- ¹⁷ Aynı öykü 1908'de *The Novels and Sketches of Francis Hopkinson Smith: A White Umbrella in Mexico and Other Lands*, (C. II, Charles Scribner's Sons, New York 1908) adı ile yayımlanan toplu öyküler içinde de yer almıştır.
- ¹⁸ Francis Hopkinson Smith, "Under the Minarets", *Harper's Magazine*, September 1891, s. 619-620.
- ¹⁹ Smith, "Under the Minarets", s. 622.
- ²⁰ Smith, "Under the Minarets", s. 623.
- ²¹ Smith, "Under the Minarets", s. 624-626.
- ²² Smith, "Under the Minarets", s. 627-628.
- ²³ Francis Hopkinson Smith, "The Veiled Lady of Stamboul", *The Veiled Lady and Other Men and Women*, Charles Scribner's Sons, New York 1907, s. 5-6.
- ²⁴ BOA. Y. A. HUS, no. 375 / 98, 1315. Ra. 23
- ²⁵ Smith, "A Personally Conducted Arrest in Constantinople", s. 213.
- ²⁶ Smith, "A Personally Conducted Arrest in Constantinople", s. 216-218.
- ²⁷ Smith, "A Personally Conducted Arrest in Constantinople", s. 219.
- ²⁸ A.y.
- ²⁹ Smith, "A Personally Conducted Arrest in Constantinople", s. 236.

KIZ KULESİ'NİN TÜRK FOTOĞRAF SANATINDAKİ YERİ VE KIZ KULESİ İMGESİNİN FARKLI AMAÇLARLA KULLANIMINA BİR BAKIŞ

Uğur Günay YAVUZ

ÖZET

2000 yılında yapılan son restorasyon sonrası cafe-restaurant olarak hizmete açılan Kız Kulesi hakkında çok sayıda efsane vardır. Tarihi MÖ. 24 yılına kadar uzanan adacık üzerine kurulu olan bina, kuruluşundan bugüne farklı amaçlarla kullanılmış, aynı zamanda da yine farklı disiplinlerden pek çok sanatçının ilgisini çekmiştir. Sanatçılar sanatsal anlatımlarında, malzeme olarak bu kuleyi kullanmışlardır.

Fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğuna gelmesi ve yaygın olarak kullanımından bugüne, amatör ve profesyonel fotoğrafçılar tarafından Kız Kulesi, güçlü ve etkili bir foto grafik malzeme olarak kabul edilmiş, günün farklı saatlerinde de fotoğraflanmış, günümüzde de fotoğraflanmaktadır. Cep telefonlarının birer yarı profesyonel fotoğraf makinesi özelliği kazandığı bu günlerde, İstanbul'da yaşayan veya yerli ve yabancı turistler Kız Kulesine gitmese de mutlaka Anadolu yakası Salacak sahilinden kulenin fotoğrafını çekmiştir. Özellikle gün batımında ışık ve kule, fotoğrafçıların yanısıra herkesin ilgisini çekecek bir görsellik sunmaktadır. Profesyonel fotoğrafçılara gelecek olursak hemen hemen hepsinin mutlaka bir Kız Kulesi fotoğrafı bulunmaktadır. Ve bu fotoğraflar kulenin görsel bir günlüğü niteliğinde değişimini belgelemektedir.

Kız Kulesi imgesinin figür veya form olarak, sanatsal veya ticari amaçlarla farklı malzemeler üzerinde kullanımı sonucu oluşturulan çeşitli hediyelik eşyalar (defter kabı, kitap ayırıcı, anahtarlık, kolye ucu, biblo, heykelcik, tavla, tshirt, şapka, saat, bardak, fincan, nevresim takımı ve hatta kâğıt helva üzerindeki kullanımı), gerek yerli, gerekse de yabancı turistler tarafından İstanbul ve Türkiye'ye dair olarak değerlendirilerek, bir anı malzemesi olarak tercih edilmektedir. Kulenin yapım amacının zaman içinde farklılaşması, aynı zamanda da kulenin formunun veya görsellerinin çok farklı amaçlarla kullanımında gelinen nokta dikkat çekicidir.

FOTOĞRAF SANATINDA KIZ KULESİ

1826 yılında ilk fotoğrafın çekilmesinin ardından tüm dünyada karşı çıkanlara rağmen, hızla yayılan fotoğrafçılık, Osmanlı İmparatorluğuna da kısa zamanda gelmiş ve padişahların desteklemesi nedeniyle kısa sürede kabul görmüştür. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mekteb-i Harbiye gibi okullarda 1860'lı yıllardan itibaren fotoğraf dersleri de verilmeye başlanmış, aynı zamanda çok sayıda fotoğrafçı yetişmesi sağlanmıştır. Dış mekânda hayatın içinden çekilen fotoğrafların yanı sıra, günlük giysiler ile veya değişik kostümlerle poz verilen stüdyo fotoğrafçılığı da gelişmeye başlamıştır.

Vasilaki (Basile) Kargopulo (1826-1886), 1850 yılında İstanbul'da fotoğraf stüdyosu açan ilk fotoğrafçı olmuştur. Ardından da bu alan, çok büyük ilgi görmeye başlamıştır. Paskal Sebah (1823-1886), 1857 yılında ilk fotoğraf stüdyosunu açmıştır. Ölümünün ardından Polycarpe Joallier, stüdyoya ortak olmuş, adı da Sebah & Joallier olarak değiştirilmiş, uzun yıllar başarılı olmuş, defalarca devredilmesinin ardından Foto Sabah adıyla 1950'lere kadar gelmiştir.

Resim 1: Paskal Sebah

Resim 2: Sebah & Joallier

Abdullah Frères (Abdullah Biraderler) Kevork, Hovsep ve Viken Abdullah kardeşleri, 1858 yılında stüdyolarını kurmuş, uzun yıllar Saray Fotoğrafçılığı da yapmışlardır. 1899 yılında stüdyo, Sebah & Joallier ortaklığına satılmıştır.

Resim 3 ve 4 : Abdullah Frères (Abdullah Biraderler)

Bu öncü isimler dışında da Kız Kulesi, fotoğraflara konu olarak tercih edilen bir malzeme olmuştur.

Resim 5,6 ve 7: İsimli Fotoğraflar

Günümüze geldiğinde de, Kız Kulesi gerek profesyonel, gerekse amatör fotoğrafçıların kendilerine malzeme olarak seçtikleri bir konu olmuştur.

Profesyonel Fotoğrafçılar

Ercan Arslan

1970 İstanbul doğumlu olan Arslan, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü'nden mezun olmuş, 1995 yılından bugüne Milliyet gazetesinde fotomuhabirlik yapmaktadır. Aynı zamanda da Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi Fotoğraf ve Video bölümlerinde Basın Fotoğrafı dersleri vermektedir.

Ercan Arslan, World Travel Channel'da yayımlanan "Şimdi Fotoğraf Zamanı" isimli programında İstanbul'a dair söyleyecek sözü olan, fotoğrafa gönül vermiş kişilerle, onların İstanbul'unda birlikte fotoğraf çekip şehrin dününü, bugününü ve yarınını konuşmaktadır.

Resim 8 ve 9: Ercan Arslan'a aittir

"Henri Cartier Bresson «İyi fotoğraf insanın gözünü, beynini ve yüreğini bir doğru üzerinde birleştirmesiyle olur» der. Ben de bu düşünceye katılıyorum. Fotoğraf tek kişilik bir orkestra gibidir, 5N 1K kuralına uymalı, iyi fotoğraf gazete ve dergide kendine beş saniyeden fazla baktırmalı. Evinin duvarına asacak kadar güzel olmalı."¹ sözleriyle fotoğrafa bakış açısını özetlemektedir.

Tahsin Aydoğmuş

1953 doğumlu olan ve 1985 yılından itibaren fotoğrafla ilgilenmeye başlayan sanatçı, ulusal ve uluslararası çok sayıda etkinlikte fotoğraflarıyla yer almış, emekli olduktan sonra ise açmış olduğu fotoğraf stüdyosu ile fotoğraf uğraşısına devam etmektedir.

Aydoğmuş fotoğraf yaklaşımını şöyle anlatmaktadır: *“Başta ülkemizde olmak kaydıyla toplumsal içerik, kültürel yapı, yaşamın her alanı, yaşanılan her türlü anı ve her türlü objeyi çalışmalarına konu ediyorum. Belgesel fotoğraf daha çok ilgi alanıma giriyor. Gidip gördüğüm yerlerin kültürel değerlerinin ve yaşama biçimlerinin görsel dilde kitlelerle paylaşılmasının sanatsal açıdan vazgeçilmez olduğunu düşünüyorum.”*²

Resim 10 ve 11 :Tahsin Aydoğmuş'un fotoğraflarıdır.

Zaman-deniz ve insan başlıkları altında çektiği İstanbul fotoğraflarından oluşan, “Bu Şehr-i İstanbul” projesi, kitaplaşmanın yanında aynı zamanda aynı adla 2011 yılında, Fotoğrafevi Sanat Galerisi'nde ve ardından Şirket-i Hayriye Sanat Galerisi'nde sergilenmiştir. Bu kitabında da Kız Kulesi fotoğrafı yer almaktadır.

Halil Nadir Ede

1945 Zonguldak doğumlu olan Ede, lise yıllarında fotoğraf çekmeye başlamış, 1985 yılından bugüne ise Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde dersler vermektedir. Uzun yıllar Fotoğraf Dergisi yayın yönetmenliğini yapmış, “İstanbul Solarizasyonları”, “Nadir Ede'nin Arşivinden 1950'lerin İstanbul'u”, “İğne deliğinden İstanbul”, “Yüz Yıl Önce Yüz Yıl Sonra İstanbul” sergilerinde İstanbul fotoğraflarını fotoğrafseverlerle paylaşmıştır.

Resim 12: Halil Nadir Ede'ye ait

Resim 13: Halil Nadir Ede'nin Kız Kulesi fotoğrafıdır.

İstanbul üzerine çalışma gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır: *“Galiba birazcık seviyorum bu şehri. Birazcık İstanbul fotoğrafçısıyım ben. Tabii ki İstanbul dışında da gezip tozuyorum, oralarda da fotoğraf çekiyorum ama çektiğim fotoğrafların çoğu İstanbul’la ilgili. En azından fonda İstanbul var. Başka şeyler de çeksem bir bakıyorsunuz arka planda bir yerlerde İstanbul çıkıyor.”*³

Çetin Ergand

1968 İstanbul doğumlu olan Ergand, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümünden mezun olmuş ve halen burada akademisyenlik yapmaktadır. Panoramik fotoğraf tekniği konusunda uzmanlaşmış, Türkiye’nin yanı sıra Mısır, Fransa, Cezayir, İngiltere ve Çek Cumhuriyeti’nde bu tekniği kullanarak çektiği fotoğraflar ile ulusal ve uluslararası başarı kazanmıştır.

Resim 14 ve 15 :Çetin Ergand

2001 yılında Pamukbank 2001 yarışmasında büyük ödülü kazanmasının ardından kendisiye yapılan bir röportajda kullandığı panorama tekniği ile ilgili olarak şunları söylemektedir: *“Mekandaki duyguyu tek bakış açısıyla algulamak mümkün değil. Orada yaşayarak hissettiğim duyguyu fotoğrafa nasıl aktarabilirim ve bu oluşturulan fotoğrafın izleyicide bırakacağı etki nasıl olur diye düşündüm. Bunun üzerine geniş açı bir objektifle bir mekanın birçok kareden oluşan fotoğraflarını çekip bunları bilgisayar ortamında birleştirdim. Dolayısıyla düşeyde ve yatayda insan gözünün gerçekte algılaması mümkün olmayan genişlikte görüş açısına sahip bir fotoğraf oluştu.”*⁴

Ara Güler

1928 İstanbul doğumlu olan Güler, 1950 yılında fotoğraf çekmeye başlamış, o günden bugüne çektiği fotoğraflarla, uluslararası başarı kazanmıştır. Yıllarca tüm dünyayı gezmiş ve belgelemiş, Magnum Fotoğraf Ajansına katılmış, fotoğrafları çok önemli koleksiyonlarda yer almıştır.

*“Hayatın içinden bir parça koparmaya çalışıyorum. İnsanların yaşantısının içinde kurulan kompozisyonların anlam taşıdığı anda deklanşöre basışımdır benim fotoğraf çekmem. Dünyanın bir mazlum tarihidir. Hepsini birden toplarsan dünya tarihi yazılır.”*⁵ sözleriyle Güler, fotoğrafa bakış açısını özetlemiştir.

İstanbul, Ara Güler fotoğraflarında çok önemli bir yer tutmaktadır. Hemen hemen bütün dünyayı gezen ve fotoğraflayan sanatçı, “İstanbul’u Dinliyorum 1950-2010” ve “Al İşte Sana İstanbul” fotoğraf albümlerinde bu kente dair çekimlerine yer vermiştir.

Resim 16 ve 17: Ara Güler’in üsküdar fotoğrafları.

Emre İkizler

1969 İstanbul doğumlu olan ve 1995 yılından bugüne profesyonel olarak fotoğrafla uğraşan sanatçı, halen Marmara ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü’nde öğretim elemanı olarak görev yapmaktadır.

Emre İkizler: *“Toplumumuzun büyük bir kesimi için, fotoğraf ‘çekilir’”. Yani öncesi ve sonrası yokmuşçasına, yalnızca deklanşöre basmaktan oluşan bir eylemdir. Oysa benim için fotoğraf, teknik ve estetik bir uğraşıdır. Bu nedenle, fotoğrafın altyapısı olan tekniği öğrenmek temel bir gerekliliktir. Tekniği öğrenmeden (ve doğru uygulamadan) fotoğraf üretilemez. Estetik ise, fotoğrafın üst yapısını oluşturur ve altyapısı yeterli olmayan bir görüntüyü tek başına kurtarması olanaksızdır.”*⁶ sözleriyle fotoğrafa bakış açısını özetlemiştir.

Resim 17 ve 18: Emre İkizler

Orhan Veli'nin 'İstanbul'u Dinliyorum' adlı şiirini, günümüz teknolojisiyle yeniden yorumladığı İstanbul fotoğraflarından oluşan "DİJİTAList" sergisi, 2003 yılında Fotoğrafi Sanat Galerisi'nde sergilenmiştir.

Halim Kulaksız

1944 Gümüşhane'de doğumlu olan Kulaksız, 1958 yılında fotoğraf çekmeye başlamış ve 1969 yılında Refo Color adlı ilk fotoğraf Laboratuvarını açmıştır, günümüzde ise Difo adıyla aynı sektörde çalışmaya, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü'nde ders vermeye ve aktif olarak fotoğraf çekmeye devam etmektedir.

Resim 19: Halim Kulaksız

Resim 20: Halim Kulaksız

"Silüetler Şehri İstanbul" sergisi 2011 yılında Taksim Cumhuriyet Sergi Salonu'nda açılmış, aynı adla da kitaplaştırılmıştır. Panoramik fotoğraflardan oluşan sergi her biri 3 metre büyüklüğünde baskılardan oluşmuştur. Türkiye'nin ilk Kültür Bakanı olan Talat Halman'ın sergi kitabı için yazdığı önsözde şu görüşlerine yer vermiştir: "...*Bu müstesna sanatçı, olağanüstü bir atılımla, İstanbul'un geniş ufuklarına, hem de eşsiz bir sentez oluşturmuş tarihi panoramasına yönelmiştir. Elinizdeki büyüleyici eser kültür hattı balasının başyapıtıdır...*"

FOTOĞRAF PAYLAŞIM SİTELERİNDEN KIZ KULESİ YAKLAŞIMI

Cep telefonlarının yaygınlaşması ve birer yarı profesyonel fotoğraf makinesi özelliği kazandığı bu günlerde, İstanbul'da yaşayan veya yerli-yabancı turistler Kız Kulesine gitme-se de mutlaka Anadolu yakası Salacak sahilinden kulenin fotoğrafını çekmiştir. Özellikle

gün batımında ışık ve kule, fotoğrafçıların yanı sıra herkesin ilgisini çekecek bir görsellik sunmaktadır.

Fotoğraf paylaşım sitelerine girip baktığımızda, Kız Kulesi başlığı altında binlerce fotoğraf sıralanmaktadır. Bu çalışma kapsamında internet kullanıcılarının sıklıkla kullandıkları “fotokritik” ve “flickr”, farklı yaklaşımı nedeniyle de “ayrılık ve ask”, “muslumannesil” “tesetturforum” siteleri ele alınmıştır.

Fotokritik

<http://www.fotokritik.com> adresinden yayın yapan fotoğraf eleştiri ve paylaşım sitesinde “kız kulesi” kelimeleriyle ilgili arama yaptığımızda karşımıza 3.956 adet fotoğraf gelmektedir. Şu an itibarıyla, 175 bin üyesi bulunan sitede, üyeler Kız Kulesi’ne büyük ilgi göstermiş ve bu konuya portfolyolarında yer vermişlerdir. Çekilen fotoğrafların çok büyük bir kısmı gün batımı ve gece çekilmiş fotoğraflardan oluşmaktadır.

Standart bakış açısıyla çekilen fotoğraflar

Resim 21: “Taolsu” adlı kullanıcıya ait. Resim 21: “white_way” adlı üyenin bir fotoğrafı.

Standart bakış açısı dışındaki fotoğraflar

Resim 22, 23 ve 24: “ademaydin” - “euphrat” - “muhaletizm” kullanıcı adlı üyelerin fotoğrafları.

Modelli belgesel fotoğraflar Fotoğrafçının Kız Kulesi fotoğrafı çekerken zaten orada bulunan bir model kullanmayı tercih ettiği fotoğraflar.

Resim 24 ve 25: "iedamar" ve "yoldach" kullanıcı adlı üyelerin fotoğrafları.

Modelli kurgusal fotoğraflar Fotoğrafçının Kız Kulesi fotoğrafı çekerken, bir model kullanmayı tercih ettiği, modelin kostüm ve aksesuarlarına kadar müdahale ederek çekilen fotoğraflar.

Resim 26 ve 27: "equilibrefia" - "oyuncak arabam" - "blue black" kullanıcı adlı üyelerin fotoğraflarıdır.

Flickr

<http://www.flickr.com/> adresinden yayın yapan uluslararası fotoğraf paylaşım sitesinde "kız kulesi" kelimeleriyle ilgili arama yaptığımızda karşımıza 2.896 adet fotoğraf gelmektedir. 2011 yılı itibariyle üyelerinin 5 milyar görsel paylaşımına ulaşılan sitede, üyeler Kız Kulesi'ne büyük ilgi göstermiş ve bu konuya portfolyolarında yer vermişlerdir. Çekilen fotoğrafların çok büyük bir kısmı gün batımı ve gece çekilmiş fotoğraflardan oluşmaktadır.

Standart bakış açısıyla çekilen fotoğraflar

Resim 28, 29 ve 30: "emreaydogan" – "zeki ozturk" – "gurdogan" kullanıcı adlı üyelerin üsküdar fotoğrafları.

Standart bakış açısı dışındaki fotoğraflar

Resim 31, 32 ve 33: "schabo" – "ceydaboy" – "morkedi" kullanıcı adlı üyelerin kız kulesi fotoğraflarıdır.

Modelli belgesel fotoğraflar Fotoğrafçının Kız Kulesi fotoğrafı çekerken zaten orada bulunan bir model kullanmayı tercih ettiği fotoğraflar.

Resim 34, 35 ve 36: "fatih yıldız" – "omerakinlar" - "kivancnis" kullanıcı adlı üyelerin profillerinden alınmıştır.

Modelli kurgusal fotoğraflar Fotoğrafçının Kız Kulesi fotoğrafı çekerken bir model kullanmayı tercih ettiği, modelin kostüm ve aksesuarlarına kadar müdahale ederek çekilen fotoğraflar.

Resim 37, 38, 39: "kapt73" – "mystery of photos" - "bermek" kullanıcı adlı üyelerin profillerinden alınan fotoğraflardır.

Ayrılık ve aşk

<http://www.ayrilikveask.com/> adresinden yayın yapan sitede, “iki satır” bölümünde “özlü ve güzel sözler vs vs vs vs” başlığı altında bu sözler, Kız Kulesi fotoğrafları ile birlikte yer almaktadır.

Resim 40 ve 41: Kız Kulesi'nin olduğu kart postallar.

Vuslat Sevdası

<http://www.vuslatsevdasi.com/> adresinde yayın yapan sitede dijital tekniklerle eklenen bir başörtüsü ile Kız Kulesi fotoğrafı “e madem kız kulesi... baş örtüsüz olur mu...” yorumuyla yer almaktadır. Aynı görsel <http://www.muslumannesil.com> web sitesinde de yayınlanmaktadır.

Resim 42: “enderhafızım” kullanıcısı adlı üyenin Kız Kulesi fotoğrafı yorumu.

Tesettür forum

<http://www.tesetturforum.biz> adresinden yayın yapan sitede, şair Kahraman Tazeoğlu'nun dizeleri ve portresi bir Kız Kulesi fotoğrafı fon olarak kullanılarak paylaşılmıştır.

“ceylin” kullanıcısı adlı üye

Hatıra Niteliğindeki Fotoğraflar

Hatıra özelliği taşıyan, yani “Ben buraya gittim” deme amacıyla çekilen fotoğraflar, fotoğraf paylaşım siteleri, sosyal paylaşım siteleri ve kişisel bloglarda takipçilerle paylaşılmaktadır.

“flickr sitesi kerimk “

”oglakkizlari blogspot”

”senbencem blogspot”

“beylikduzabel.com.tr”

“hayalalani blogspot”

“morelma blogspot”

TİCARİ AMAÇLA ÜRETİLEN KIZ KULESİ TEMALİ ÜRÜNLER

Geçmişte ticari amaçla üretilmiş Kız Kulesi temalı ürünler, sadece turistik eşya satan mağazalarda satılırken, günümüzde özellikle internet üzerinden satışın yaygınlaşması nedeniyle bu alana da kaymıştır ve büyük çeşitlilik kazanmıştır.

Tablolar

Kız Kulesi resimleri olabildiği gibi, fotoğraflarının tuval veya benzeri malzeme üzerine basılması yoluyla üretilen ürünler, dekoratif amaçlı duvarlara asılabilmektedir.

Tekstil Ürünleri

Kız Kulesi baskılı nevresim takımı, kırlent, keyif tepsisi, çanta, fular ve t-shirtün, internet üzerinden satışı yapılmaktadır.

Gümüş Ürünler

Ücunda Kız Kulesi bulunan, gümüşten yapılmış kalem seti, kolye ucu ve heykelcik tüketicilere sunulmuştur.

Saat Ürünleri

Kız Kulesi ile özdeşleşen martıların birlikte kullanıldığı saatler de satılmaktadır.

Pasta

17-20 Nisan 2008 tarihlerinde İstanbul Expo Center'da "IBATECH Ekmek,Pasta ve Teknolojileri Fuarı" nda,marzipan (şeker) hamurundan yapılmış Kız Kulesi pastası sergilenmiştir.

Yapboz Ürünleri

Farklı sayılarda parçalardan oluşan yapbozlarda da Kız Kulesi fotoğrafları kullanılmıştır.

Tavla Ürünleri

Türkiye'de çok yaygın bir oyun olan tavlada da, Kız kulesi imgesi kullanılmaktadır.

Magnet Ürünleri

Kız Kulesi ve nazar boncuğunun birlikte kullanıldığı buzdolabı süsleri de yaygın olarak satılmaktadır.

Nikah Şekeri Ürünleri

Kız kulesi heykelticikleri farklı malzemeler kullanılarak süslenmesi ile nikah şekeri olarak tasarlanmıştır.

Bardak Ürünleri

Kız Kulesi baskılı kahve fincanı ve shot bardağı da hediyeelik eşya mağazalarında ve internet üzerinde de satışa sunulmuştur.

Bardakaltığı Ürünleri

Doğal taş, seramik ve benzeri farklı malzemelerden yapılmış olan bardak altlığı da çok tercih edilen hediyeelik ürünlerdendir.

Biblo Ürünleri

Üç boyutlu kristal küp, cam fanus içinde Kız Kulesi ve mamluk tasarımları ilgilenenlere sunulmuştur.

Farklı Ürünler

İnternet üzerinden <http://www.airstock.com.tr/urunler.html> web sitesinden “Airstock Turkey” adıyla satılan “Türkiye Havası”, ürününün ambalajında da kız kulesi kullanılmıştır. Şirket yetkilileri ürünlerinin özellikle gurbetçiler tarafından tercih edildiğini belirtmektedir.

Kız Kulesi baskılı kağıt helva, seyyar satıcılar ve büfelerde rastlanılabilecek ürünlerden biridir.

Kaynakça

- <http://www.airstock.com.tr/urunler.html>
- Ak, Seyit Ali, Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı 1923-1960, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000
- www.araguler.com.tr
- <http://www.ayrilikveask.com/>
- Bölük, Gülderen, İstanbul'un 100 Fotoğrafçısı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2009
- <http://www.ercanarslan.com/>
- Ertan, Güler, Düünden Bugüne Fotoğraf, Kültür Üniversitesi, İstanbul, 2009
- Ertan, Güler, Türk Fotoğrafında 1960 Sonrası, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2005
- Fotoğrafçıların Gözüyle İstanbul, Fotografevi Yayınları, İstanbul, Kasım 2008
- <http://www.flickr.com/>
- <http://www.fotokritik.com>
- <http://www.muslumannesil.com>
- Özendes, Engin, Türkiye'de Fotoğraf, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999
- Özendes, Engin, Sebah & Joaillier'den Foto Sabah'a, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004
- Özendes, Engin, Abdullah Freress Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006
- Öztuncay, Bahattin, Dersaadetin Fotoğrafçıları, Mas Matbaacılık, İstanbul, 2006
- <http://www.tahsinaydogmus.com/>
- <http://www.tesetturforum.biz>
- <http://www.vuslatsevvasi.com/>

¹ <http://www.fotomuhabiri.com/roportaj/earslan/earslan.html>

² Güler Ertan, *Türk Fotoğrafında 1960 Sonrası*, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 338

³ <http://zamerra.blogspot.com/2012/02/bir-istanbul-fotografcs-nadir-ede.html>

⁴ Yusuf Murat Şen, *Sanat Dünyamız*, Sayı 84, Yaz 2002, s. 218

⁵ Ara Güler, FotoCep Fotografevi Yayınları, 2011, s. 88

⁶ Ertan, A.G.E. s. 120

⁷ http://www.tfsf.org/index.php?option=com_content&task=view&id=2025&Itemid=90

